91-5
L 5

A.JOHANSONS
LATVIJAS
KULTŪRAS
VĒSTURE

1710-1800

DAUGAVA

1976

1710

A.JOHANSONS LATVIJAS KULTŪRAS VĒSTURE

1800

91-5
5

A. JOHANSONS

LATVIJAS KULTŪRAS VĒSTURE 1710-1800

DAUGAVA

Andrejs Johansons

LATVIJAS KULTŪRAS VĒSTURE

1710—1800

B

L 91-5
5

L
9

Andrejs Johansons

LATVIJAS KULTŪRAS VĒSTURE

1710—1800

DAUGAVA

1975

Andrejs Johansons
LETTLANDS KULTURGESCHICHTE
1710—1800
mit deutscher Inhaltsübersicht

Šī grāmata publicēta kā septītais sējums
Daugavas apgāda Latvijas vēstures serijā

NORMUNDA HARTMAŅA
apvāks, sējums un grafiskā apdare

LATVIJAS VALSTS
BIBLIOTĒKA
91— 5.173
0204077198

Copyright by Daugava
Printed in Sweden
Rosenlundstryckeriet AB
Stockholm 1975

SATURS

I Vispārējā aina 7

II Laikmeta atspulgi Rīgas un Jelgavas vācu periodikā 68

III Grāmatniecība 90

IV Bibliotēkas, archīvi un agrīnie mūzeji 108

V Izglītība 126

VI Zinātne 188

VII Kristīgā baznīca 247

VIII Tautas ticējumi un paražas 319

IX Tautas literātūra 402

X Rakstniecība 441

XI Teātris, mūzika, deja 502

XII Mākslas un tautas mākslas krustceļos 563

Avoti un literātūra 588

Rādītāji 608

Attēlu saraksts 624

Inhaltsübersicht 629

I

VISPĀRĒJĀ AINA

1.

Latvija gandrīz visā mums aplūkojamā posmā bija pakļauta dažādām varām. „Krievu laiku" sākums Vidzemē un Rīgā faktiski datējams jau ar 1710. gadu, kaut Nīstades mierlīgumu, kuŗā Zviedrija atsacījās no savām Baltijas provincēm, parakstīja tikai 1721. gadā. Jāatceras, ka Vidzemē ietilpa arī Dienvidigaunija jeb t.s. igauņu Vidzeme. Latgali pievienoja Krievijai pēc Polijas pirmās sadalīšanas 1772. gadā. Kurzeme un Zemgale palika Polijas lēņa hercogiste līdz 1795. gadam. Tai vēl gadsimta sākumā pastāvēja personālunija ar Piltenes apgabalu, bet kopš 1717. gada šī apgabala pārvalde bija padota tieši Polijas karalim un darbojās neatkarīgi no hercogistes administrācijas.[1] 1795. gadā Krievija anektēja kā hercogisti, tā Piltenes apgabalu. Līdz ar to gadsimta beigās visa Latvija bija nonākusi „zem divgalvainā ērgļa varenajiem spārniem". Tomēr tas nenozīmēja tūlītēju unifikāciju: atšķirības, kas likumdošanas, tiesu un administrātīvā ziņā bija Vidzemē, Kurzemē un Latgalē konstatējamas pirms tam, iesniedzās vēl tālu 19. gadsimtā.[2]

Tādā kārtā ne Latvijas politisko, ne saimniecisko vēsturi laikmetā no 1710. līdz 1800. gadam nevar apskatīt kā vienotu problēmu kompleksu. Aiz tikko minētajiem un vēl citiem iemesliem tas tikai zināmās robežās iespējams arī kultūras vēsturē.

Cik dziļš bija atsevišķo apgabalu separātisms, zīmīgi liecina kāds Vidzemes ģenerālgubernātora Brauna formulējums viņa propozicijās 1765. gada landtāgam. Kritizēdams dzimtļaužu pārdošanu, viņš starp citu aizrādīja, ka Vidzemes zemniekus reizēm pārdodot „pat uz ārzemēm". Ar ārzemēm te bija domāta arī Kurzeme un Latgale.

Līdzīgā izpratnē mēdza runāt par aizbēgušiem dzimtcilvēkiem, kas uzturoties „ārzemēs".[3]

Norobežojumu psiholoģiskajā rezultātā izveidojās interni radniecīgi, bet no citiem apgabaliem atšķirīgi iedzīvotāju tipi, kuŗus visspilgtāk reprezentēja sociālajam virsslānim piederīgie vācieši. Pēc daudzām sīkākām ziņām spriežot, šie „provinciālie tipi" bija pilnīgi nobrieduši jau 18. gadsimtā, taču neizzuda arī vēlāk, un 19. gadsimta pirmajā pusē tos summāri raksturojis J. G. Kols. „Kurzemes vācietis," viņš raksta, „savā garīgajā satversmē visgaŗām atšķiŗas no vidzemnieka, pie kam abi nīst un apsmej viens otru gluži kā saksis prūsi vai bavārietis austrieti." Visumā kurzemniekus ieskatot par garīgi modrākiem, vidzemniekus par labāk izglītotiem, bet pirmie apgalvojot, ka uz vidzemniekiem nedrīkst paļauties, kamēr tie savukārt peļot kurzemnieku šaudīgumu un nesavaldību. Igaunijas provinciāļus abas šīs grupas vienprātīgi dēvējot par stulbeņiem. Katrai grupai savs, jau notālēm saklausāms dialekts, un leksikā iejaukti daudzi latviešu resp. igauņu vārdi. Vērojamas vēl šaurākas lokālas īpatnības. Visi latviešu Vidzemes vācieši veido kopēju fronti pret igauņu Vidzemes vāciešiem. Pēc Kola domām šo parādību veicinājusi latviešu un igauņu „abpusējā nepatika", jo vispār Baltijas vācieši „plašos apmēros pārņēmuši to, kas savdabīgs latviešu un igauņu valodai, ieražām un būtībai". Kurzemē asi šķiŗas „īstā Kurzeme" no Zemgales un it īpaši Augšzemes. Augšzemniekiem pārmet izglītības trūkumu, par ko viņi nereti revanšējas landtāgos, balsodami pret „īsto" kurzemnieku priekšlikumiem. Vācu provinciāļu zemākais slānis jeb t.s. mazvācieši — amatnieki, sīktirgotāji, muižu pārvaldnieki, skrīveŗi, mežsargi — savā uzpūtībā pret latviešiem (vai igauņiem) parādās kā nelgas, kas „ar vācu tautību lepojas vairāk nekā vecs barons ar savu dižciltību".[4]

Nelatviešiem Vidzemē un Kurzemē no vienas, Latgalē no otras puses trūka savstarpēju saišu. Zināms kontakts Latgalei bija vienīgi ar Augšzemi, jo dažām muižnieku dzimtām (Plāteriem, Zībergiem) piederēja īpašumi abos šais apgabalos. Latgales turīgais provinciālis bija gluži atsevišķs tips — pārpoļots vācietis vai polis, katolis, plaša vēriena kungs, kuŗa dzīvākās intereses ārpus paša dzimtenes, cik ļauj secināt pieejamās ziņas, saistījās ne tikdaudz ar Vāciju vai Krieviju, kā ar Dienvideiropas katoliskajām zemēm. Šī orientācija, kas raksturoja arī garīdzniekus, starp citu atspoguļojas Latgales toreizējā baznīcu architektūrā un iekārtā, kur, piemēram, visām altāŗa formām atrodami dienvidu prototipi, bet 1763. gadā veidotajai Krāslavas baznīcas altāŗtelpai tiešs italisks paraugs.[5]

Ja vāciešu un vispār cittautiešu provinciālās atšķirības dažādos Latvijas apgabalos bija radušās ilgā laika posmā, tad latviešiem tās manāmi nosacīja jau Senlatvijas tautu etniskais mantojums, kas glabājās un izpaudās gan valodā, gan ieražās. Tāpat svarīgi, ka process, ko etnoloģijā dēvē par akultūrālizāciju, bija abpusējs: sveštautiešu kultūrā ieplūda zināma tiesa latvisku elementu, bet latvieši savukārt — pa daļai piespiesti, pa daļai brīvprātīgi — akultūrālizējās savu apgabalu etniski svešajam virsslānim. Šai parādībā sakņojas visas jaunlaiku Baltijas sarežģītā kultūras schēma (angl. *culture pattern*, vāc. *Kulturstil*). Tās ietvaros vienu kultūras areālu veido Vidzeme, Kurzeme un Igaunija, jo balti (latvieši) un somugri (igauņi, lībieši) te bijuši pakļauti ilgstošai akultūrālizācijai ar vāciešiem, kuŗa risinājusies aptuveni vienādos vēsturiskos apstākļos. Turpretim Latgale un Lietuva, abas īstas baltu zemes, šai skatījumā parādās kā otrs areāls, ko apzīmogojusi akultūrālizācija ar slaviem, pirmā kārtā poļiem un baltkrieviem. Vidzemnieku un kurzemnieku piederība vienam, latgaliešu — otram areālam bijusi kultūrvēsturiskais pamats vēlākiem konfliktiem, kas brīžiem kaitējuši latviešu nācijas kopējām interesēm.

Dzimtbūšana, kas kulminēja 18. gadsimtā, nepārvērta nebrīvos latviešus vienveidīgā masā, bet gan ar *glebae adscriptio* jeb „piecietināšanu zemei" veicināja separātismu un diferenciāciju ļoti šauros novados. Šai ziņā zīmīgi Ārlavas mācītāja Fr. G. Mačevska 1793. gada latviešu spredikļu grāmatā bieži atkārtotie mudinājumi sastopoties izturēties draudzīgi, nevis ļauni vai augstprātīgi pret svešiem ļaudīm, „kas no tavas cilts nevaid".[6] Augstprātības iemesls parasti bija lielāka turība. Tā, piemēram, rosīgi nodarbodamies ar transportu un, cik iespējams, ar tirdzniecību, samērā turīgi kļuva t.s. upenieki, Lielupes krastu apdzīvotāji tagadējā Slokas un Rīgas Jūrmalas apgabalā. Kad nu šo territoriju, kas tobrīd ietilpa hercogistē, 1783. gadā, vēl priekš Kurzemes galīgās inkorporācijas, anektēja krievi, upenieki žēlojušies, ka atrauti „zelta Kurzemei" un ka viņiem jādalās liktenī ar „ubadzi Vidzemi".[7]

Spilgtas pēdas dzimtbūšana pameta arī latviešu valodā, kur zemniekiem uzspiestā separātā dzīves veida dēļ galveno dialektu robežās pakāpeniski radās liels skaits šauri lokālu izlokšņu. Tā kā brīvprātīgi pāriet no viena dzimtkunga pie otra nebija atļauts, iedzīvotāju pamatsastāvs atsevišķiem muižniekiem pakļautos novados visumā palika nemainīgs. Tam ar laiku izveidojās vienāda valoda, kas zināmās īpatnībās atšķīrās no valodas resp. izloksnēm citos novados. Izlokšņu līdzība varēja būt lielāka vai mazāka atkarā no savstarpējo

sakaru ciešuma, senā valodas pamata novadā un svārstībām iedzīvotāju sastāvā; sava loma bija arī reliģijai un baznīcai.[8]

Tomēr galīgā izolācijā latviešu zemnieki nedzīvoja ne mums aplūkojamā posmā, ne vispār dzimtbūšanas gadsimtos. Nelegāla zemnieku migrācija resp. bēgšana pastāvīgi risinājās visā tagadējās Latvijas territorijā, un to nespēja izbeigt nekādas represijas. Vidzemes guberņas valde kādā 1760. gada patentā atklāti atzina, ka „tie zemnieki šās zemes, jebšu gan daudz aizliegšanas ir izgājušas, tomēr vēl allažiņ nevien lieliem pulkiem nobēg, bet arīdzan citus bēgļus uzņem, tos pašu muižā zināmus nedara un tos nobēgušus uz dažādu vīzi slēpt meklē". Turpat piedraudēts ar bargiem sodiem: „Tiem, kas no šā laika no saviem kungiem nobēg, būs, kad tie dabūti top, kā noziegotājiem pret tiem valdīšanas likumiem un pavēlēšanām, pirmo reizi trīs svētdienas aiz vienu ikkatru reizi ar desmits pāŗiem rīkšķu pie baznīcas priekš visas draudzes nošaustiem, otru reizi uz vienu gadu pie ķerrēm piekaltiem un trešo reizi uz visu mūžu uz Rogerviķi nosūtītiem tapt." Par spīti tam Rīgā, kuŗa vilināja visvairāk, šai laikā nepārtraukti ieplūda bēgļi kā no Vidzemes, Kurzemes un Latgales, tā arī Igaunijas un Krievijas. Speciālā izmeklēšanas komisija, ko 1763. gadā iecēla Krievijas senāts, gan panāca, ka zināmu skaitu bēgļu apcietināja un izdeva dzimtkungiem, taču bēgšanu apturēt nespēja.[9]

Legāliem sakariem starp dažādu, brīžiem ļoti attālu novadu latviešiem pavērās izdevība braucienos uz pilsētām, galvenā kārtā Rīgu. Turp rudeņos vispirms bija jānogādā muižas ražojumi. To darīja noteiktā kārtībā; dažos Vidzemes 18. gadsimta regulātīvos aizrādīts, ka ceturtdaļarklinieki nebūtu sūtāmi uz Rīgu vairāk kā četras reizes gadā. Vidzemes zemniekiem arī miera apstākļos bija jādod šķūtis kroņa vajadzībām, jārūpējas par pasta ceļiem, jāpieved malka Rīgas garnizonam un valdības iestādēm. 1741. gadā vien 31 muižas zemniekiem nācās vest uz Rīgu 5705 asis malkas.[10]

Kā Vidzemes, tā Kurzemes bruņniecība principā, kaut ne allaž praksē, atzina, ka ar paša iegūto kustamo mantu un ražojumiem, kas atliek pēc nodevu nokārtošanas un varbūtējo parādu samaksas, zemnieks var rīkoties brīvi. Šai ziņā zemnieku intereses — protams, savu saimniecisko apsvērumu dēļ — sevišķi aizstāvēja Rīga, kur t. s. *Bauernhandel* kļuva par vērā liekamu faktoru. Kārtību, kādā jānotiek „zemnieku tirdzniecībai", regulēja īpaši noteikumi. To vidū visai interesants ģenerālgubernātora Brauna 1766. gadā latviešu valodā izdotais patents, kas sīki norāda, kā Rīgā jāiebrauc un kur ar savu preci jānovietojas vidzemniekiem, kurzemniekiem un „poļu

vidzemniekiem".[11] Tātad arī pēdējo resp. latviešu, kas mērojuši tālo ceļu no Latgales, bijis pietiekami daudz, lai Brauns viņus minētu kā atsevišķu kategoriju līdzās vidzemniekiem un kurzemniekiem.

Latgales muižu dokumenti bez tam atkārtoti min zemnieku šķūtis uz Rīgu. Gaļmuižas dzimtļaudīm no 1/4 valakas (1 valaka = 60—72 pūrvietas atkarā no zemes labuma) ražojumu novešanai Rīgā bija jādod divas šķūtis ar savu uzturu. Luziņos, Venecijas pusmuižā un citur drīkstēja, ja turība to atļāva, no Rīgas šķūtīm atpirkties naudā.[12] Daļa vidzemnieku savukārt uzturēja sakarus ar Latgali spekulātīvā nolūkā. Tā, piemēram, Aizkujas muižas (Cesvaines draudzē) nomnieks majors Tolls mēdza ap 18. gadsimta vidu Rīgā uzpirkt vairumā sāli, ko tad lika zemniekiem vest uz Latgali, lai tur izmainītu pret kaņepājiem un linsēklām.[13]

Šais gaŗajos braucienos — uz ceļa, pārnakšņojot krogos un satiekoties Rīgā — nodibinājās savstarpējs kontakts visu apgabalu latviešiem. Tas nevarēja būt ilgstošs, taču neapšaubāmi notika vismaz zināma pieredzes apmaiņa. Trūkstot informācijas avotiem, ceļavīri ne vien funkcionēja kā „dzīva avīze", bet izplatīja arī baumas, kam reizēm bija plašas sekas. Par notikumiem 1771. gada zemnieku nemieru priekšvakarā, kad gaidīja poļu konfederātu iebrukumu Vidzemē, mācītājs J. B. Pricbīrs raksturīgi atzīmējis, ka Cēsu apriņķī strauji sācies „liels troksnis", ko ievērojami veicinājuši no Rīgas pārbraukušie ceļavīri, kas „sacījās dzirdējuši, ka tie poļi jau lielu skādi pie tiem leišiem, netālu no Vidzemes, padarījuši".[14]

Ja dzimtļaužu „piecietināšana zemei" Latvijā radīja daudzas sīkas izlokšņu īpatnības, tad tikko minētajiem sakariem bija cita ļoti svarīga ietekme tiklab latviešu valodas, kā folkloras attīstībā. Analizēdams tautas dziesmu valodu, Arturs Ozols izsakās: „Latvijas vēsture rāda, ka kopīgas latviešu tautības valodas lomā izvirzījies vidus dialekts. Tam iegūt šādu lomu palīdzējis ne tikai apstāklis, ka vidus dialektā runājusi tautas lielākā daļa, bet arī ģeografiskais stāvoklis: šai dialektā runāja ļaudis zemes vidienē, lielākajos administrātīvajos un kultūras centros — Jelgavā un Rīgā, kur no dažādām zemes malām sabrauca un satikās (īpaši Rīgā) dažādu dialektu pārstāvji. Jādomā, ka šai laikmetā [t. i. dzimtbūšanas gadsimtos. Ref.] latviešu tautas dziesmas vidus dialektā būs bijušas saprotamas visu dialektu runātājiem un kļuvušas viņiem par saistītāju literāru tradiciju."[15] Katrā ziņā nav pamata jau *a priori* ietilpināt chronoloģiski vēlīnā slānī ne Vidzemē un Kurzemē, ne Latgalē uzrakstītās tautas dziesmas par Rīgu. Tāpat šeit zīmētajā fonā saprotams, kādēļ divi vai

vairāki cieši radniecīgi tautas dziesmu u. c. mutvārdu tradiciju varianti sastopami ģeografiski tālu šķirtos apvidos.

Atšķirības un līdzības Latvijas apgabalu starpā ietekmējušas arī šī mūsu darba plānu. Vairumā nodaļu vispirms aplūkota Vidzeme, tad Rīga, Kurzeme un Latgale. Saskaņā ar 18. gadsimta apstākļiem Kurzemes nosaukums palaikam attiecināts arī uz Zemgali, jo pēdējā ietilpa hercogistē. Piltenes apgabals atsevišķi minēts gadījumos, kur nācies raksturot kādas spilgtākas lokālas īpatnības. Tomēr brīžiem licies lietderīgi no šīs dispozicijas atkāpties. Tā, piemēram, vienlaidus tēlots latviešu literātūras attīstības process Vidzemē un Kurzemē: to apskatot divdalījumā, sadrumstalotos kopējā aina par pamatiem, uz kuŗiem kopš 19. gadsimta vidus sāka veidoties pašu latviešu radītā rakstniecība. Tautas literātūra izvērtēta pēc žanriem, zinātne un māksla pēc nozarēm, taču uz provinciālām atšķirībām norādīts visur, kur vien tām bijusi kāda loma.

2.

18. gadsimta pirmā puse iezīmējas Latvijas kultūras vēsturē kā sastinguma posms. No posta, kādu bija radījis Ziemeļu kaŗš[16] un tā pavadoņi — mēris, bads un deportācijas, zeme atspirga ļoti gausi. Vidzemē arī muižnieki vēl gadu desmitiem pēc kaŗa dzīvoja koka ēkās ar salmu jumtu un skursteni vidū, valkāja pašaustas un mājās šūtas drēbes, bet viņu bērni skraidīja apkārt basām kājām. Izbraukumos visa dižciltīgā ģimene devās redeļu ratos, sēžot uz siena. Līdzīgi apstākļi valdīja lielākoties provizoriskajos mācītāju mitekļos.[17]

Ja tāds bija Vidzemes sociālā virsslāņa standarts, tad par zemniekiem ievērojamais etnologs Viktors Hēns raksta: „Ziemeļu kaŗš, dzimtbūšana un tās brāļi — dedzīns un rīkšu sods — bija nospieduši zemniekus uz zemās pakāpes, kur viņus ieraugām vēl gadsimta beigās. Pavasarī kārtēji iestājās bads, rudenī kārtēji notika uzdzīve. Tumšo ziemas pusgadu zemnieks burtiskā nozīmē nogulēja; lauku darbus viņš veica rupjā, pusnomadiskā veidā, t.i. labprāt dedzinādams līdumus, un viņa arkls bija paredzēts uzplēstai, saknēm pilnai meža zemei. Bieži gadījās neraža, lopu un zirgu sērgas; tad kungs aizdeva viņam labību pret augstiem procentiem, un nelaimīgais iegrima arvien dziļāk parādos. Nav brīnums, ka viņš bija slinks un vienaldzīgs: viņš lāga nepakustējās, redzot, ka cūkas rakņā tīrumu sējas laikā vai ka lopi sagājuši labībā. Vilki, kas baros klejoja ap-

kārt, aiznesa viņa aitas, naktī saplosīja viņa zirgus. Bija tik daudz pamestu, neapdzīvotu vietu, ka vistrūcīgākie ļaudis — ubagi, valinieki, pirtnieki — par spīti smaga miesas soda draudiem nereti paklusām sameklēja kādu augstāku laukumu mežos, kuŗus ziemā darīja neizstaigājamus sniegs, vasarā purvs, to iekopa un apsēja ar labību."[18] Kā katra ģenerālizācija, šis tēlojums nav uzturams spēkā pilnos apmēros; tomēr Vidzemes zemnieku stāvokli pirmajos gadu desmitos pēc Ziemeļu kaŗa — un trūcīgos novados vēl ilgāk — tas raksturo visai spilgti.

Stagnācija krievu virskundzības sākuma posmā valdīja arī Rīgā un citās pilsētās. Kā laukos par eksistences dabisko pamatu uzlūkoja dzimtbūšanu, tā pilsētnieku dzīvi regulēja cunftes ar saviem spaidiem un savtīgs kārtu separātisms. Ja Rīgas miesnieki iepirka lopus Tērbatā, turienes miesnieku amats sūdzēja viņus tiesā. Maiznieku cunfte vērsās pret pavāriem, kas cepuši tortes, organizētie ormaņi neatlaidīgi cīnījās pret kareivjiem, kas pārvadājuši preces. Amatnieku apvienības gan uzstājās vienprātīgi pret „ārējiem ienaidniekiem", bet katra no tām bija pakļauta rigoroziem iekšējiem noteikumiem. Tie nosacīja, cik zeļļu un buršu drīkst būt ik meistaram, un reizē negrozāmi nosacīts bija arī meistaru skaits. Tādā kārtā vakances radās vienīgi gadījumos, kad kāds vecais meistars mira. Šo noteikumu rezultāts bija pastāvīgi, nereti ar krāpšanu un viltojumiem saistīti interni konflikti, tiesas prāvas un sūdzības visaugstākajām instancēm. Vērīgas acis tai pašā laikā raudzījās, vai katrs pilsētnieks valkā savai kārtai atbilstošu apģērbu un vai privātos pajūgos nebraukā tādi, kam to liedz viņu sabiedriskais stāvoklis. Rīgā pastāvēja trejāda tipa bēŗu dziesmas: rātskungiem, tirgotājiem un pārējiem pilsoņiem.[19]

Vidzemes mazāko pilsētu valdes reizēm bija tik nespēcīgas, ka iespaidīgi ļaudis tur rīkojās kā patvaldnieki. Kad cariene Elizabete 1747. gadā atdāvināja Cēsu pili lielkancleram Bestuževam-Ŗuminam, pēdējais pat necentās slēpt, ka uzskata sevi ne vien par pils, bet visas pilsētas īpašnieku. Starp citu viņš lika vairākas Cēsu ielas apsēt ar auzām, piedraudēdams nodot bendem katru nepiederīgu personu, kas tās aizkars.[20] Mazpilsētas 18. gadsimtā piedzīvoja atkārtotus ugunsgrēkus: Cēsis un Limbaži galīgi nodega, tiklīdz kaut cik bija novērsti kaŗa postījumi.[21]

Kurzemi un Zemgali 18. gadsimta sākumā pārstaigāja sveši kaŗaspēki; poļi, zviedri un krievi nepārtraukti prasīja kontribūcijas, kas ruinēja kā muižniekus, tā zemniekus. Tomēr Kurzemē vairāk posta

nekā kaŗš sagādāja mēris. Epidēmijas laikā, no 1709. līdz 1711. gadam, noskaņa bija apokaliptiska. Veselie, sevišķi turīgākās šķiras, izolējās no ārpasaules; saslimušie bieži palika neapkopti un mirušie neapbedīti. Daļa zemnieku atteicās strādāt un šķērdēja tiklab savu, kā kunga mantu, ik brīdi gaidīdami nāvi. Kad šo rīcību vairs nevarēja apturēt vārdiem un rīkstēm, dažās muižās pēc pavēles no Jelgavas sāka celt karātavas. Pilnīgi izmira ne tikai daudzas mājas, bet arī vairāki miesti. Sērgas upuŗu skaitu vērtē ap 200 000, un to vairums bija latvieši. Dzīvs zemnieks pēc mēŗa kļuva par lielu vērtību: muižnieki gadiem tiesājās atsevišķu dzimtcilvēku dēļ gan savā starpā, gan it īpaši ar pilsētām, kas bija devušas patvērumu bēgļiem un atsacījās tos izdot. Ļoti kritisks šis posms izvērtās brīvzemniekiem, kuŗus nereti ar varu vai viltu nospieda dzimtcilvēku stāvoklī. Daži muižnieki ieveda ļaudis no Lietuvas, Polijas un Prūsijas.[22]

Latgale 18. gadsimta pirmajā pusē smagi cieta no kaŗa, bada un epidēmiju sekām, bez tam novadus gar Daugavu allaž piemeklēja postīgi plūdi. Tos raksturo jezuītu annālista piezīmes 1709. gadā: „Daugava, Livonijas upe, droši saucama par zelta upi, jo no visām pusēm ved preces uz Rīgu, bet šogad tā izplūda kā Nīla un kā rijējs aizrāva sev līdz visu." 1729. gada plūdu laikā Daugavpils esot izskatā atgādinājusi Veneciju.[23] Tāpat Latgales labklājībai kaitēja zemes īpašnieku, pārpoļoto vācu un īsto poļu muižnieku, patvaļīgā ieraža nopietnākus savstarpējus konfliktus izšķirt ar ieročiem rokā, t.i. ar privātiem kaŗiem, kuŗos nācās piedalīties kā viņu brīvajiem, tā nebrīvajiem apakšniekiem.[24] Dzimtcilvēku stāvokli gan galvenā kārtā noteica labs vai ļauns kungs, tomēr jāatceras, ka Latgalē (arī pēc pievienošanas Krievijai 1772. gadā) bija spēkā Lietuvas statūts, kas dzimtbūšanu tiesiski ierobežoja. Zemnieks drīkstēja atstāt mantiniekiem trešdaļu savas kustamās mantas, un nāves sods draudēja muižniekam, kas nogalina „Dieva radījumu, kaut arī vienkāršas kārtas".[25]

Šeit skicētie priekšnosacījumi nevarēja sekmēt kultūrālu uzplaukumu, un svarīgāki pasākumi gadsimta pirmajā pusē balstījās tikai uz atsevišķu personu iniciātīvas. Spilgtākais piemērs tam bija māksliniecisķi vērtīgā monumentālā celtniecība Zemgalē, ko ievadīja un ar Krievijas līdzekļiem financēja hercogs Ernests Bīrons. Kā vidzemnieki, tā kurzemnieki gan atcerējās garīgo rosmi, kas valdīja 17. gadsimta pēdējā ceturksnī, taču normālas kontinuitātes iespējas šai ziņā bija pārtrūkušas gados, kad Pēteris I „cirta logu uz Eiropu". Par spīti tam hernhūtisms Vidzemē, vienīgā Eiropas 18. gadsimta garīgā strāva, kas tieši sasniedza un spēcīgi ietekmēja lielāku skaitu latviešu, izplatījās jau 30-to gadu beigās un kulminēja 40-to gadu

sākumā. Ja to neapspiestu, tas neapšaubāmi būtu izvērties vēl plašākā tautas kustībā.

Simptomatiska maiņām, kas Vidzemes kultūrālajā stāvoklī sāka iezīmēties ap gadsimta vidu, bija Rīgas liceja konrektora Johana G. Arnta 1754. gadā izdotā brošūra *Gedancken über den Anfang der schönen Wissenschaften in Liefland.* Jēdzienu „die schönen Wissenschaften" autors lieto ļoti plašā nozīmē, attiecinādams to uz visu t.s. garīgo kultūru — izglītību, zinātni, literātūru, mūziku u.t.t. Šai sakarā viņš Vidzemē vēro labas zīmes jeb, kā pats izsakās, „rīta blāzmu, kas šķiet vēstījam lielāku gaismu". Arntam, kā vēlāk redzēsim, svarīgi nopelni historiografijā un kultūras jautājumiem veltītas publicistikas sekmēšanā, taču brošūru viņš ievada ar tezi, ka zinātnei allaž pieklājoties iet nopakaļ atklāsmes reliģijai resp. kristiānismam, kas veidojot valsts stiprāko balstu un individa sirdsapziņas kodolu. „Godīgi Dieva kalpi," turpina Arnts, „devuši neizglītotai tautai mācības grāmatas igauņu un latviešu valodā par augstāko atklāsmi Jēzus Kristus atzīšanai un joprojām māca to celsmes rakstos." Gādāts par zemnieku skolu uzlabošanu, radušās „brīvas skolas trūcīgiem vāciešiem, lai viņu bērni nedzīvotu kā mežoņi, bet mācītos kristīgo reliģiju un derīgas zinības". Pamazām Vidzemē kļūstot pazīstama Vācijas jaunākā literātūra; vēstules rakstot pareizākā vācu valodā. Koncertu rīkošana gan vāji nokārtota pat Rīgā, taču visumā „mūzika, izklaides stundu draudzene, kas priecina ausis, aizgrābj sirdi, saviļņo asinis un dejas pavadījumu ieskata par savu viszemāko uzdevumu, atradusi mūsu vidū mīļotājus, pazinējus un meistarus". Atsevišķas personas pilsētās un laukos nopietni pievērsušās zinātnei; rezultātā savāktas teicamas dabzinātniskas kollekcijas un daža bibliotēka, ko apskaustu profesionāli zinātnieki. Vidzemes augstākajās kārtās netrūkstot ļaužu, kas ne vien plašā apjomā iepazinušies ar vecām un jaunām grāmatām, bet arī paši daudz pieredzējuši kā dzimtenē, tā ārzemēs. Viņu manuskriptiem būtu izcila vērtība, taču viņi diemžēl neesot ne paraduši, ne vingrinājušies kaut ko sarakstīt. Arnts piedāvājas, lai viņam iesūtot rakstus bez bažām par izteiksmi: viņš tos noslīpēšot un laidīšot klajā ar autora vārdu. Vērā liekamus faktus, viņš piemetina, tomēr varot meklēt un atrast visur: „Mūsu uzmanību pelnī pat visvienkāršākais zemnieks, kas stāsta kungam par savu pieredzi, kaut arī viņa stāstu pavadītu aplami un māņticīgi secinājumi." Nākotnes perspektīvā Arnts vēlas redzēt publiskas bibliotēkas un mazus, interesentiem pieejamus mūzejus, par tādiem ieteikdams izveidot līdzšinējos privātos naturāliju, monētu u.c. kabinetus. Izglītotās publikas atzinība būtu faktors, kas mudi-

nātu šo krājumu īpašniekus tos aizvien papildināt ar jauniem, nozīmīgiem eksponātiem. Par paraugu kultūrālā aktīvitātē Arnts atkārtoti izvirza Zviedriju.[26]

Arnta zīmētā aina neraksturo vispārējo situāciju: viņš izceļ pozitīvos momentus, turpretim negātīvos atstāj neminētus vai pieskaņas tiem tikai ar ļoti saudzīgu kritiku. Daļa panākumu un ieguvumu, ko viņš piedēvē visai Vidzemei, īstenībā attiecās vienīgi uz Rīgu. Tomēr, salīdzinot ar pirmajiem gadu desmitiem pēc Ziemeļu kaņa, par „rīta blāzmu" viņš runāja pamatoti.

Svarīgi notikumi ap gadsimta vidu konstatējami arī kārtu vēsturē. Kurzemē jau 17. gadsimta pirmajā pusē izveidojās bruņinieku sols resp. matrikula, kuŗā ierakstīja ap 120 vecās muižnieku dzimtas. Galvenais nolūks bija aizkavēt poļu muižnieku ieplūdumu Kurzemē; jaunas dzimtas matrikulā uzņēma tikai pēc rūpīgas ģeneāloģiju pārbaudes un ar landtāga lēmumu, ko pēc tam vēl vajadzēja apstiprināt hercogam un Polijas karalim. Vidzemē zviedru laikmetā pasākto bruņinieku sola dibināšanu aizkavēja Ziemeļu kaŗš, un matrikulu, kas aptvēra 172 dzimtas, beidza sastādīt ne agrāk kā 1747. gadā. Jaunu locekļu uzņemšana prasīja landtāga $^3/_4$ balsu vairākumu. Ar balss tiesībām landtāgā varēja piedalīties vienīgi matrikulētie muižnieki — *Ritterschaft.* Pārējie, kuŗus apzīmēja par *Landschaft,* ar šo nokārtojumu, protams, nebija apmierināti, un abu muižnieku korpusu attiecības apzīmogoja gan konflikti, gan temporāri kompromisi.[27]

Ja kultūrvēsturē tiklab „riteršafte", kā „landšafte" bija gan ietekmīgs, tomēr ne radītājs spēks, tad daudz svarīgāku lomu šai ziņā ieguva t.s. literāti. Tā dēvēja muižnieku kārtai nepiederīgas personas ar universitātes vai līdzīgu augstāko izglītību — mācītājus, juristus, ārstus, akadēmiski izglītotus skolotājus. Literātu nosaukums pakāpeniski ieviesās 18. gadsimta gaitā, vispirms Kurzemē; viņiem nebija īpašu kārtas un polītisku tiesību, taču viņus vienoja kopējas intereses un savstarpēja lojālitāte. Pastāvēja noteikta kārtas apziņa, ja arī tā, ievērojot literātu palaikam spēcīgo materiālo atkarību no muižniekiem, reti izteicās reprezentātīvā formā. Skaidrāku valodu runāja vēstules, dienas grāmatas u. c. vairāk vai mazāk konfidenciāli dokumenti. Tā, piemēram, pazīstamais Kabiles mācītājs un zemnieku izglītības sekmētājs Dr. H. F. Dullo rakstīja par savu brāļa dēlu, kas bija saderinājies ar baronesi: „Tas tēviņš, tas tēviņš, kā viņš var uzvelt mūsu ģimenei tādu kaunu un saistīties ar dižciltīgo!" Literātu kārtas seja, sevišķi Kurzemē, arvien spilgtāk iezīmējās kopš gadsimta vidus. Vēlāk redzēsim, ka ievērojama loma šai sakarā bija plašajai

1793. gada jāņabērni pie latviešu tirgotāja Kr. J. Muižeļa mājas Pārdaugavā (J. Kr. Broces akvarelis)

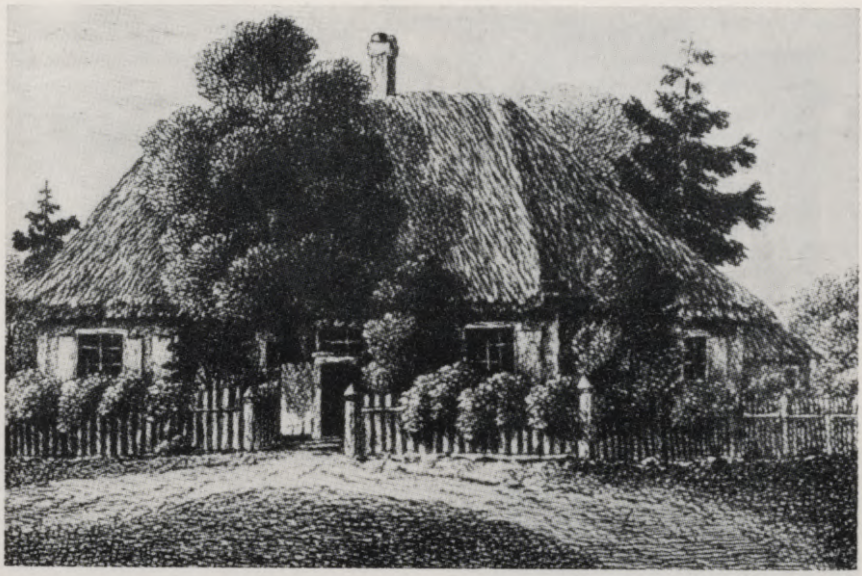

Pantenes muižas kungu māja (1713)

18. gadsimta dzīvojamā nama iekštelpa Rīgā, M. Pils ielā 19 (pēc restaurācijas)

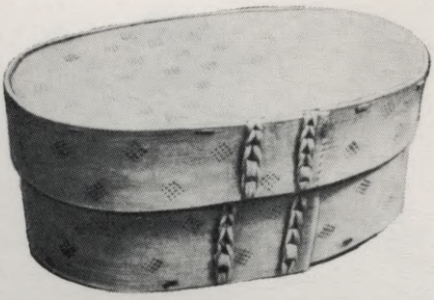

Ap 1780. gadu Lielvārdē darināta koka sloksnes vācele ar iededzinātu rakstu

1771. gadā darināts latviešu skapis

Istaba 18. gadsimta 70-os gados celtajā Vecķempju dzīvojamā ēkā, Sīpeles pagastā (Brīvdabas mūzejā)

vācu akadēmiķu immigrācijai Ziemeļu kara pēclaikā. Tāpat galvenā kārtā literāti gadsimta otrā pusē pārstāvēja no Rietumeiropas aizgūto apgaismes ideoloģiju. Labai daļai no viņiem rūpēja latviešu izglītība un latviskā rakstniecība, daži vairs neapmierinājās ar pasīvu Baltijas sociālo un saimniecisko apstākļu kritiku, bet vārdos un rakstos atklāti nostājās „cilvēcības advokātu" pozicijā.[28]

3.

Līdz 18. gadsimta trešajam ceturksnim muižu saimniecība bija nostabilizējusies tiktāl, ka tās sāka aizvien vairāk ražot tirgus vajadzībām. Zemnieku stāvokli tas neuzlaboja, drīzāk vēl palielināja viņu klaušas, turpretim dzimtkungu turība auga, un pakāpeniski tai piebiedrojās greznība. Vidzemes muižnieki pameta salmiem apjumtos mitekļus un cēla „kungu namus", pie kam bagātākie tos pieskaņoja ne vien praktiskiem nolūkiem, bet arī centās nama, parka un pat visas tuvākās apkārtnes veidojumā atspoguļot tiklab laikmeta, kā savu personīgo, brīžiem bizaro gaumi.

Neparasti spilgtus vērojumus par to atstājis vēlākais Tērbatas universitātes profesors Johans V. Krauze, kas no 1787. līdz 1796. gadam bija mājskolotājs Vidzemē. Kādu dienu viņš kopā ar saviem darba devējiem brauc apciemot Vecsalacas baronu Fersenu, „par kuŗa bagātību, mākslas mīlestību un dīvainībām klīda daudz valodu". Muiža atrodas Salacas krastā, un ceļš uz to ved pāri tiltam, kas atgādina saliektu burtu F (= Fersen). Tā malās nostādītas zvejnieku statujas. Arī kungu nama vienā pusē statuja — vīrs plīvojošā apmetnī un izpūrušiem matiem, bet otrā pusē ķīniešu pagoda ar zvaniņu. Kad vecākais sulainis pieteicis viesus, iznāk Fersens un atkārtoti sauc: „Esmu ārkārtīgi sajūsmināts, mani kungi un dāmas, ņemiet par labu manu vienkāršo lauku būdu!" Kā priekšnamā, tā istabās krāsnis, kamīni, sienas luktuŗi un lustras; cauri telpām visas mājas gaŗumā stiepjas dārga grīdsega; katrā stūrī stāv glīti ģērbts kalpotājs. Pie tējas galda spriež par politiku, jaunākām tiesas prāvām, daiļliterātūru, mākslas gaumi. Pēc tam koncertē mājas kapella, kuŗā pats Fersens pūš flautu un ar to arī nepareizi diriģē. Pirms naktsguļas Krauzi un viņa istabas biedru apkalpo divi sulaiņi. Gultas apņem zila zīda aizkari ar sudrabainām bārkstīm, segās iešūts Fersena ģerbonis un monogramma.

Nākošā rītā Krauze apbrīno skaistos guļamistabas tapešu gleznojumus, bet iziedams pamana, ka kādā patrepē novietotas porno-

LATVIJAS VALSTS BIBLIOTĒKA
91—5173

grafiskas bildes. Savus pakalpojumus piedāvā frizieris un apavu spodrinātājs, tad atveŗas durvis, un „kā gaišības eņģelis parādās barons", kuŗa rītasvārku un tupeles rotā ģerboņi, bet naktsmici mežģines un broderijas. Barons stāsta Krauzem par muižas ēkām un parku, tāpat izklāsta plānus „tautas apgaismošanai un aplaimošanai". Viņš gan ieņemot „tikai 12 000 dālderīšu gadā", taču esot jau panācis, ka gandrīz visi zemnieki ģērbušies pirktās drēbēs, sievietes nēsājot katūna priekšautus un lakatus, zemnieku mājām netrūkstot logu un skursteņu. Ātrāk viņš nerimšoties, līdz katrs zemnieks varēšot pusdienās likt galdā gaļu un tīra maluma maizi.

Kad barons aizgājis sakārtot tualeti, Krauze dodas ārā pa stikla dubultdurvīm un tūdaļ ierauga kādu zemnieciski tērptu cilvēku, kas ubago ar cepuri izstieptā rokā. „Šī nabadzība un šis greznums pretīgi kontrastēja manā dvēselē," viņš piebilst.

Pēc brokastīm Fersens pieņem muižas galvenos darbiniekus un izdala tiem rīkojumus ar Cēzara žestiem; visi klausās bijīgi, taču paslepeni vīpsnā. Kad paēstas pusdienas, viesus ved apskatīt muižu. Barona pajūgam sasniedzot vārtus, atskan trompētes, pāri ķīniešu templim uzvijas karogs, parkā norīb trīs lielgabala šāvieni. Braucēji apstājas pie mākslīgām pilsdrupām (tādas, sekojot toreizējai Rietumeiropas modei, bija vietām ieviesušās arī Latvijā), tad šķērso ap versti platu purvu, kam barons piešķīris sengrieķu mītiskās pazemes upes nosaukumu — Stiksa. Tālāk redz birzes un pļavas, dažas romantiskas būdiņas, aitas un glītas ganes, bērnus, sagruvušas vējdzirnavas, dīķi un bērzu smalci. Tā ir Arkadija. Seko egļu mežiņā iekārtota kapsēta, kur melni ģērbti ļaudis un priesteris, zvanam skanot, tēlo bēres. To sauc par Miera zemi. Sabiedrība nobrauc gaŗām vēl īsti neizveidotai senģermāņu Valhallai un pakavējas Rožu dārzā. Aiz tā paceļas pienotava: moderes šveiciešu tērpos darbojas gar sviestu un sieriem, no apkārtējiem krūmiem atlido jaukas klarnetes skaņas. Krustceļos liels sprosts ar milzīgu ērgli, kas tikko dabūjis svaigu gaļu. Zemnieciskā gaumē celtā namiņā stāv sastingusi figūra; viesi to uzskata par statuju, bet pēkšņi — viņiem brīnoties un baronam līksmē gavilējot — tā pārvēršas dzīvā igauņu zemniekā. Namiņā padzeŗ tēju, pēc kam brauc uz ķīniešu nometni un mūzeju, kuŗā izstādīti bruņinieki pilnā kaujas ietērpā, šķēpi, zobeni, Kārļa XI biste, kas reiz Rīgā greznojusi Kārļa vārtus. Krauze atklāj, ka kādā mūzeja telpā glabājas lielisks grāmatu krājums, kartes, gandrīz visu Eiropas pilsētu skati, herbariji, mikroskopi, vairākas *camerae obscurae* (agrīnie fotoaparāti) u.t.t. „Vērtības, kas sniedzās tūkstošos, te gulēja nelietotas," viņš atzīmē, „jo putekļi bija tikko noslaucīti,

bet trūdu un pelējuma smaka liecināja, ka viss reti aizkarts."

Apskate turpinās nākošā dienā, kad apmeklē Salacgrīvas baznīcu, īstās pilsdrupas un vēl otru mūzeju, kas veltīts jūrniecībai. Tā eksponāti pēc Krauzes atzinuma „būtu darījuši godu dažai labai publiskai krātuvei". Vaicāts par lībiešiem, kas dzīvo šai novadā, Fersens īdzīgi paskaidro, ka tie esot „viltīgāki nekā citi maitas", izturoties augstprātīgi pret pārējiem, kādēļ viņus pārvietojot un izkliedējot; tomēr „viņu jaunieši joprojām lasās kopā un buldurē kā tītari". Barons uzaicina viesus „apsveikt Neptunu", un laivās, kuŗas vada zvejnieki angļu matrožu apģērbā, sabiedrība pa Salacu izbrauc jūŗā. Fersens komandē un signālizē, dārd lielgabali, pa starpām stiprinās ar punšu.

Ceturtajā dienā barons iepazīstina ar savu privāto kabinetu un bibliotēku. Pēdējā tik bagāta, ka Krauze jūtas apburts un cer kaut ko patapināt saviem pētījumiem, taču grāmatas atļauts lietot tikai Fersena „lauku būdas" sienās. Atkal izbraucot, barons demonstrē mākslīgu ūdenskritumu. „Mani iepriecēja zemnieku mājokļi ar logiem, skursteņiem, apiņu un augļu dārziņiem," raksta Krauze, „tomēr iekšā redzēju netīrus, trūcīgus stāvus." Piektās dienas rītā viesi griežas mājup, bet viņiem par godu vēl ilgi nopakaļ skan trompētes un lielgabalu salūti.[29]

No šī tēlojuma redzam, ka Vecsalacas baronā nenoliedzami apvienojās zināšanas ar ārkārtīgu dziņu būt modernam un kultūrālam; taču dziļākas izglītības viņam trūka, un ekscentriskais raksturs piešķīra vairumam viņa pasākumu butaforisku vai komisku nokrāsu.

Kaut gan tikai reti muižnieki rīkojās tādā mērogā kā Fersens, pēc A. V. Hupeļa liecības arī citur Vidzemē 18. gadsimta otrā pusē jau pastāvēja diezgan daudz muižu ar krāšņu parku, dārziem, statujām un kanāliem. „Runājot par mēbelēm, uzturu, apkalpošanu un ekipāžām," viņš piemetina, „šejienes bagātajiem muižniekiem nav jābaidās palikt kaunā, kad viņus apciemo ārzemnieki."[30] Tomēr tas pats autors uzsveŗ, ka caurmēra muižās Vidzemē velti meklēt luksu. Tās mēdz būt vienkāršas koka ēkas, iekšpusē iztapsētas lētām tapetēm, un tām tikai viens stāvs uz ļoti zema pamata, tā ka katrs gaŗāmgājējs var ielūkoties dzīvojamās istabās. Iekārtu veido nepieciešami priekšmeti — galdi, krēsli, gultas, pāris kumodes, skapis ar stikla rūtīm, sienas pulkstenis. Sudrabs mantots no vecmāmiņas, veļa — tēva līnijā. Ikdienā pasniedz trīs, viesībās sešus ēdienus. Pagrabā glabājas lēts franču vīns, ko piedāvā vienīgi viesiem, bet arī ne katru reizi.[31] Salīdzinot ar stāvokli gadsimta pirmajā pusē, Hupelis saskata panākumus vai vismaz labas gaumes progresu dažādās garī-

gās kultūras nozarēs, ieskaitot literātūru, mūziku un tēlotāju mākslu.[32]

Skeptiskāks par viņu šai ziņā bija H. J. Jannavs, kas līdzīgi Hupelim darbojās igauņu Vidzemē, bet pietiekami pazina arī latviešu Vidzemi. Pieskardamies literātūrai, viņš aizrāda, ka esot vietas, kur to mīl un iegādājas grāmatas, taču galvenā kārtā tā noderot laika kavēklim, jo rets kungs vai dāma lasot ko nopietnāku nekā romānus un komēdijas. „Pat mācītāji," turpina Jannavs, „vai nu aiz iedzimta laiskuma, vai trūkstot pamudinājumam, mēdz pamest grāmatas guļam, saimnieko savās muižās un potē kokus." Koncerti Rīgā neesot zemākas kvalitātes kā Berlīnē vai Drēzdenē, kamēr laukos nereti gadoties, ka vijole pārklājas putekļiem un klavieres paliek nenoskaņotas. Rīgā atrodamas arī teicamas mākslas kollekcijas, laukos par tādām grūti runāt. Vidzemnieku caurmēra gaumi Jannavs vērtē nesaudzīgi: „Visi gleznotāji mums vienādi, katrs čīgātājs mums mūziķis, katrs klauns aktieris." Reizē viņš atgādina, ka augstākās vērtības esot gods un tikums, bet ar ironiju vēro (rakstīdams 1781. gadā) kā agrākos, tā jaunlaiku „pasaulīgos" priekus: „Priekš gadiem piecdesmit dzeršana bija mūsu izprieca, ķīlu rotaļas mūsu izklaide un zirgu tirdzniecība mūsu darbs. Kad nu šis laikmets laimīgi beidzies, to vietā stājušās maskerādes un kāršu spēle."[33]

Par kāršu spēles lomu sadzīvē vispār risinājās gaŗas diskusijas, un 1790. gadā K. G. Zontāgs — nākošais ģenerālsuperintendents, tobrīd vēl Rīgas liceja rektors — veltīja šim jautājumam gandrīz veselu brošūru. Pēc viņa atzinuma kārtis mērenās robežās varot kalpot izklaidei un atpūtai, lai gan principā tās nedodot vairāk kā garīgas nodarbes surogātu. Reizēm nākoties spēlēt pret paša gribu, jo dažā sabiedrībā nespēlētājam neesot nekā ko darīt. Turpretim noteikti apkaŗojama esot parādība, ka kāršu spēlē aizvien biežāk piedaloties arī jaunieši skolas vecumā. Augstāko aprindu kungi un dāmas ieskatot, ka jaunietis, kas atsakās „trumpot", vāji audzināts un nezina labo toni. Te vajagot apdomāt, ka no spēles līdz nepārvaramai spēles kaislībai tikai pāris soļu: aizrautīgs jauns „trumpotājs" nekad neizaugšot par teicamu pilsoni un krietnu ģimenes tēvu.[34] Jāpiebilst, ka rīdzinieks Zontāgs atstājis neievērotu kādu aspektu, kam tai pašā laikmetā uzmanību pievērsa kurzemnieks G. F. Stenders: izplatīdamās muižnieku vidū, azarta spēles pasliktināja dzimtļaužu stāvokli. Savā dzejoļu krājumā *Ziņģu lustes* (II, 3. nr.) Stenders ironiski apraksta, kā kungi pie kāršu galda „naudu gubās krauj", bet rezultātā

Jo pliks, jo traks dažs spēlēdams
Tukšs paliek un vēl izsmejams.

Dzimtkungu „plikums", uzsveŗ Stenders, vairojot zemnieku ārkārtējās klaušas jeb t. s. liecības; ja muižnieki nešķērdētu naudu kāršu spēlē, rastos līdzekļi skolu iekārtošanai un bāriņu apgādei. Šie vērojumi bija piemērojami tiklab kurzemniekiem, kā vidzemniekiem.

Tikko zīmētās ainas attiecas uz pamazām atzēlušās Vidzemes augstākām kārtām, kamēr zemnieku dzīvi, kā jau iepriekš minējām, Viktors Hēns tēlojis ļoti drūmās krāsās visa 18. gadsimta robežās. Viņa tēlojums balstījās uz ievāktām ziņām un avotu studijām, taču līdzīgi izteicās arī aculiecinieki — to vidū Garlībs Merķelis, kas 1796. gadā rakstīja: „Vēl tagad zemnieku mitekļi Vidzemē ir izkaisīti, nereti pilnīgi izolēti biežos mežos. Parasti tās ir viņu rijas vai arī salmiem apjumtas būdas bez skursteņiem un logiem, un ar tik zemām durvīm, ka tikai saliecoties var ieiet pa tām. Istabā, kas tik pilna dūmiem, ka var vai nosmakt, čum un mudž — tur sienu šķirbās saspraustu skalu gaismā rosās saimnieks ar savu ģimeni, kalpi ar savām, turpat arī vistas, cūkas un suņi; pieaugušie skrandainos kamzoļos, bērni kā vasaru, tā ziemu tais pašos kreklos; visi basām kājām." Uzsvēris, ka šis apraksts „līdz pēdējam sīkumam patiess", Merķelis gan piemetina, ka esot arī izņēmumi — „muižas, kur zemnieki cilvēcīgākas apiešanās dēļ sasnieguši labākus dzīves apstākļus, kur viņiem ir stikla logi un kur viņi pa svētdienām — pat valkā zābakus".[35]

Merķeļa garantija sava apraksta patiesīgumam nav jāapšauba, tomēr jāatceras, ka viņš allaž mēdza tēlot lielās līnijās un spēcīgi ģenerālizēt. Vairāk niansētus vērojumus sniedz A. V. Hupelis, salīdzinādams igauņu un latviešu Vidzemes zemniekus. Igauņu dzīvojamā rija tumša, netīra, smacīga, pilna dzīvniekiem, sevišķi aitām, turpretim latviešu mājas apstākļi daudz jēdzīgāki: „Latvieši dzīvo izklaidus. Vairumam no viņiem blakus rijai, kur žāvē labību, uzcelts silts tīrs kambaris, kuŗā viņi parasti uzturas; tam divi vai trīs stikla lodziņi, bet katrā ziņā vismaz viens. Viņi biežāk lieto pie galda koka, arī māla traukus, viņiem ir gultas segas un augļu dārzi; istabā viņi necieš nekādus dzīvniekus, varbūt vienīgi ziemā dažas vistas, suni un kaķi."[36] Citur Hupelis aizrāda, ka zem viena jumta ar lopiem, ierīkodami rijā starpsienu, dzīvojot tikai visnabadzīgākie latvieši. Turīgākie ceļot kūti, klēti un vēl kādas saimniecības ēkas, taču to izskats visumā nožēlojams. Kārtīgi zemnieki vasarā nevārot ēdienu istabā, bet savā īpatajā naminā jeb slietenī, kur mazgājot arī drēbes.[37]

Pie Hupeļa piezīmēm par tautas kultūru latviešu Vidzemē mums būs atkārtoti jāuzkavējas turpmāk. Šai vietā jāpiemin, ka viņš izceļ

divas spilgtas dzimtļaužu tieksmes: būt brīviem un mācīties. „Mūsu zemnieku vidū," viņš raksta, „joprojām dzīva vecā brīvības mīlestības izjūta, kas izpaužas dažādos veidos. Daudzi dara visu, lai atbrīvotos: pērk brīvības grāmatu vai to iemanto no kunga kā apbalvojumu, klaušu vietā maksā naudas nodevu, pat bēg; tas liecina, ka daļa no viņiem bez gaŗas sagatavošanās jau tagad piemērota brīvībai." Sastop garīgi trulus dzimtļaudis — sevišķi starp tiem, kas dzīvo mežu biezokņos, bet daudzi no pārējiem viegli aptveŗ lietas, kas neatrodas pārāk tālu ārpus viņu pieredzes loka. Īsā laikā, reizēm pāris nedēļās, viņi iemācās lasīt; slepus novērodami vācu amatniekus, kļūst par zeltkaļiem, ādmiņiem, izveicīgiem pavāriem u.t.t. „Vairāki no viņiem," turpina Hupelis, „kaŗa dienestā ieguvuši virsnieku pakāpes un dižciltību, citi sekmīgi nodevušies zinātnei un darbojušies visdažādākos posteņos; vēl tagad dzīvas ievērojamas personas, kuŗu tēvi vai vectēvi bijuši dzimtcilvēki. Tikai reti dzimtkungi ļauj zemniekiem mācīties rakstīt, laikam baidīdamies, ka dažs izrakstīs sev pasi vai brīvības grāmatu. Ir tādi, kas iemanījušies rakstīt bez jebkādas mācības; nepratēji māk apbrīnojamā kārtā uz nūjām vai birkām saglabāt sarakstus par simtējādām lietām." No otras puses, dzimtļaudis nevēlas mācīties to, kas viņiem neliekas praksē derīgs, un pārklaušināšanā gadās jaunieši, kas vai nu piedāvā mācītājam „kukuli", vai simulē slimību, kurlumu un aklumu.[38]

Mēģinādams sistēmatizēt savus vispārējos vērojumus par latviešiem, Hupelis izsakās: „Latvieši ir saticīgi — vairākas sievas mierīgi dzīvo kopā vienā mājā; cītīgi saimniecībā; pieklājīgi un pazemīgi kā krievi; neparasti kautrīgi — latviete nekad nestaigās pa māju vai āru kreklā vien, kur nu vēl kaila. Bez tam viņi ir drusku vientiesīgi, ārkārtīgi māņticīgi, vienaldzīgi pret reliģijas mācībām." Latviešu salīdzinājums ar igauņiem iznāk ļoti nelabvēlīgs pēdējiem. Igauņi esot nesaticīgi, viltīgi, spītīgi, igaunietes nekaunīgas. Tās ejot pirtī kopā ar vīriešiem, kas latvietei būtu neiedomājami; igauņu jaunavas visur staigājot kreklā un puskailām krūtīm, kamēr „vecākas sievas nereti tērzē ar gluži svešiem vīriešiem, nekautrēdamās no sava kailuma un nepūlēdamās aizsegt nevienu ķermeņa daļu".[39]

Ar rūgtu ironiju Hupelis pieskaŗas kādam faktam, kas minēts arī citu autoru darbos. „Lepnais vācietis, kas tuvojas šejienes tautām tik nicīgi, ka uzskata par negodu sēsties pie viena ēdamgalda ar krietnu zemnieku, kaut abiem būtu kunga kučieŗa vai citāds kopējs darbs," viņš raksta, „tas pats vācietis meklē augstāko baudu zemnieku meitenes skāvienos. Un to nedara vienkārši ļautiņi vien; daža laba dižciltīgā dzimtcilvēku vidū atradīsies prāvs skaits viņa paša

un viņa tēva bērnu."[40] Te jānorāda arī uz Kurzemes dzejnieces Elīzas f.d. Rekes 1771. gada vēstuli, kur viņa tēlo psīchisko triecienu, kādu piedzīvojusi īsi pēc kāzām, sava dzīves biedra muižā Jaunpilī ieraugot noskrandušus un baskājainus zosu un cūku ganiņus, kas „izskatījās taisni kā Reke un par kuŗiem man teica, ka tie esot viņa bērni".[41] Bijušais Rīgas domskolas rektors Kārlis F. Snells savukārt gadsimta beigās stāsta par skaistām latviešu un igauņu meitenēm, kas vispirms nosūtītas kā kalpones uz kādu pilsētu, tad pārvērstas metresēs, bet beidzot pārdotas uz Pēterburgu vai Maskavu „novietošanai haremos, kas šobrīd modē smalkākās krievu aprindās".[42]

4.

Ja Rīgas kultūrālo attīstību, kā jau iepriekš minēts, vēl ilgi pēc Ziemeļu kaŗa kavēja kārtu separātisms un cunftīgo amatnieku sīkulīga rivālitāte, tad šīs parādības, protams, nebija izbeigušās arī gadsimta otrā pusē. Tomēr līdztekus saimnieciskajam atplaukumam radās jaunas pilsoņu paaudzes ar nopietnāku izglītību un plašāku skatu. Tās pakāpeniski pārvērta Rīgu rosīgā sabiedriskā un kultūras centrā, kam Latvijā līdzināties varēja vēl vienīgi hercogistes metropole Jelgava. K. F. Snells 1794. gadā apgalvoja, ka Rīga esot visizdevīgākā vieta, kur iegūt pārskatu par visu Krieviju — pat izdevīgāka nekā Pēterburga. To izskaidrojot rīdzinieku lielais sabiedriskums, kas dodot viņiem iespēju teicami orientēties notikumos. Galvenos nopelnus viņš piedēvē Rīgas tirgotājiem: „Tirgonis ir toņa devējs — viņam seko dižciltīgie, kas uzskata par godu ar tirgoni saieties, veidojot savu gaumi un dzīves stilu pēc viņa parauga." Jaunākie tirgotāji bieži ceļojot, iepazīstot Eiropu un atgriežoties mājās ar bagātīgām zināšanām: „Politikas un tautsaimniecības jautājumos reti atradīsies ļaudis, uz kuŗu spriedumu varētu paļauties drošāk nekā uz Rīgas tirgotājiem." Krievijas valdība rīkotos prātīgi, ja uzticētu viņiem svarīgākus valsts uzdevumus. Te Snells cita starpā atgādina, ka Katrīnas II izmantoto plānu par Krievijas bruņoto neitrālitāti angļu un ziemeļamerikāņu laikā izstrādājis rīdzinieks Johans K. Bērenss.[43]

Ikvienā nozīmīgākā apcerējumā par Rīgas kultūrvēsturi 18. gadsimta otrā pusē sastopams jēdziens „Bērensu aprindas", kas tā laika izpratnē apzīmēja to pašu kā „intelliģences zieds". Izcilākie Rīgas patricieši, tāpat vietējie un no ārzemēm iebraukušie literāti un mākslinieki pulcējās ap brāļiem Bērensiem — Johanu Kristofu, Kār-

li, Ārendu un Reinholdu. Pēdējais gan pastāvīgi dzīvoja Rīgā tikai kopš 1784. gada, jo pirms tam ilgi strādāja par kara ārstu Krievijā un Sibirijā. Tur viņš arī savāca vērtīgas augu un minerālu kolekcijas, kuras pārveda līdz uz dzimteni.[44] Pārējo brāļu darbs un centieni lielāko mūža daļu saistījās ar dzimto pilsētu. Kārlis Bērenss, beidzis domskolu un apceļojis Krieviju, kopā ar brāli Ārendu pārņēma tēva, lieltirgotāja Ārenda Bērensa sen. labības, linu, kaņepāju un kokmateriālu eksporta firmu. K. Bērensa greznajos mājokļos — Mārstaļu ielas dzīvoklī un Pārdaugavas muižiņā — visbiežāk notika „Bērensu aprindu" sanāksmes, lai gan to garīgais vadonis allaž bija rātskungs Johans K. Bērenss. Dzimis 1729. gadā un beidzis domskolu, viņš studēja jurisprudenci Karaļaučos, kur cieši sadraudzējās ar rakstnieku Johanu G. Hamani un filozofu Immanuelu Kantu. Saskaņā ar augstāko aprindu uzskatu, ka akadēmisko izglītību vēlams iegūt divās universitātēs, studijas viņš beidza Getingenā. Sekoja ceļojumi pa Vāciju, Holandi un Franciju. Parīzē viņš sastapās ar Šarlu de Monteskjē, par ko vēlāk izteicās, ka tas bijis viens no dziļākajiem pārdzīvojumiem viņa mūžā. Vairākus gadus periodiski uzturējies kā Rīgas rātes speciāls pārstāvis Pēterburgā un strādājis saziņā ar brāli Kārli gar pieminēto neitrālitātes plānu, J. K. Bērenss 1766. gadā pastāvīgi apmetās Rīgā. Viņš darbojās gan rātskunga, gan citos svarīgos amatos; beidzot paturēja vairs vienīgi pilsētas bibliotēkas inspektora posteni un mira 1792. gadā.[45] Glaimīgas mēles dēvēja Bērensus par „karaliskajiem tirgotājiem", bet kāds ārzemju ceļotājs ar izbrīnu vērojis, ka Johans K. Bērenss rīkojas gandrīz kā Rīgas valdnieks. Reiz, viņa karietei sasniedzot Daugavu, tilts bijis atvērts dažiem kuģiem, kas gatavojušies braukt cauri; pieticis pāris vārdu, lai tiltu tūdaļ iegrieztu atpakaļ un kuģi pagaidītu, kamēr Bērenss ar savu viesi būs otrā krastā.[46]

Latviešu kultūrvēsturē vietu ieguvuši divi ievērojami vācu rakstnieki — jau minētais Johans G. Hamanis un Johans G. Herders, kuŗu idejas (sk. IX nodaļu) sagatavoja ceļu latviešu tautas dzejas „atklāšanai". Abi pavadīja ilgāku laiku Latvijā un nav šķiŗami no „Bērensu aprindām".

Hamanis ieradās 1752. gada beigās Vidzemē un sāka strādāt par mājskolotāju Ķieģeļmuižā; kad tur nesekmējās, viņš pārgāja līdzīgā darbā uz Zaļo muižu Zemgalē. To uzzinājis, Johans K. Bērenss aicināja savu veco draugu uz Rīgu, piedāvādams viņam ienesīgu nodarbošanos un plašas iespējas Bērensu firmā. Kaut brāļi drīz pārliecinājās, ka nepraktiskais „ziemeļu mags", kā Hamani mēdza saukt viņa sarežģītās un mīklainās izteiksmes dēļ, galīgi nederīgs tirgotāja

karjērai, tie tomēr nolēma izmēģināt viņa spējas kādā lielākā misijā. Prāviem līdzekļiem apgādātu, viņi 1756. gadā nosūtīja Hamani uz Londonu, lai viņš tur darbotos Bērensu nama un vispār Rīgas tirgoņu interesēs. Pasākums beidzās ar neveiksmi, un pēc nepilniem diviem gadiem „mags", parādiem apkrauts un sabiedriski diskreditēts, atgriezās no Anglijas Rīgā. Šo vieglprātību viņa labvēļi viņam piedeva, turpretim liedzās samierināties ar diviem citiem apstākļiem. Londonā nokļuvis bezcerīgā situācijā, Hamanis bija pārdzīvojis reliģisku lūzumu un Rīgā sāka cīnīties pret franču apgaismes ietekmēto racionālismu, kas dominēja „Bērensu aprindās". Kad nu viņš, nespēdams atšķirt sapņus no reālitātēm, bez tam vēl bildināja Bērensu māsu Katarīnu, mecenāti lika saprast, ka viņam jādodas mājup uz Karaļaučiem, kas arī notika 1759. gadā. Neilgi pēc tam Johans K. Bērenss apmeklēja Karaļaučus, un, izmantodams šo gadījumu, Immanuels Kants raudzīja „pie zemnieciska vakariņu galda krogā" viņu samierināt ar Hamani, taču bez panākumiem.[47] Īsāku laiku Hamanis vēlreiz uzturējās Latvijā kopš 1765. gada, kad bija mājskolotājs Jelgavā un arī pirmā turienes laikraksta *Mitauische Nachrichten* pirmais redaktors.[48]

Hamaņa draugs Herders, ko rāte bija uzaicinājusi par kollaborātoru resp. palīgskolotāju domskolā, apmetās Rīgā 1764. gada beigās. Tā kā sabiedriskais un jūsmīgais „humānitātes apustulis" Herders raksturā spilgti atšķīrās no stūrainā savādnieka Hamaņa, viņam ātri nodibinājās konfliktu neaptumšota draudzība ar Johanu K. Bērensu un it sevišķi tā visjaunāko, līdz šim vēl neminēto brāli Georgu. Bērensi atvēra Herderam ne vien savas un citu Rīgas patriciešu durvis, bet arī iepazīstināja viņu ar Vidzemes dižciltīgajiem, pie kam daži matrikulēti muižnieki — laikmetam gauži neparastā kārtā — sāka jauno skolotāju protežēt kā „līdzīgu". Parallēli kollaborātora amatam Herders kopš 1767. gada darbojās par abu Rīgas priekšpilsētas baznīcu (t. i. Ģertrūdes un Jēzus baznīcas) adjunktu. Gadu agrāk tika iesvētīta Biķernieku baznīcas jaunceltne, un iesvētē dziedāja Herdera speciāli sacerētu kantāti. Viņš vispār bija saistīts ar Biķerniekiem un Juglas ezera apkārtni, īpaši Grāfenheides muižiņu, kur pavadīja 1765. gada vasaru un, kā vēlāk redzēsim, varbūt vēroja latviešu Jāņu svinības. Latviski viņš gan neprata: par adjunktu viņu iecēla ar piezīmi, ka no latviešu dievkalpojumiem viņš atbrīvots. Tātad Herders bija stipri privilēģēts, un, kaut viņa vāciskie sprediķi pulcināja daudz klausītāju, Jēzus baznīcas mācītājs Georgs Bērnhofs 1769. gada Jaungada dienā no kanceles izsaucās: „Ļoti jānožēlo, ka Jēzus baznīca algo adjunktu, kurš nav nekāds

palīgs!" Iespaidīgiem starpniekiem izdevās Bērnhofu un Herderu samierināt, taču pēdējais atstāja Rīgu tā paša gada maijā. Incidents viņu pamudināja reālizēt nodomu, kas bija nobriedis jau agrāk — doties uz Rietumeiropu, „lai to redzētu, iepazītu no vairākām pusēm un kļūtu derīgāks". Tomēr Herders neparedzēja, ka aizbrauc no Rīgas uz visiem laikiem. Citu projektu starpā viņš uzmeta plānu Rīgas satversmes reformai un fantazēja, ka reiz varētu atgriezties „pilsētā pie Daugavas" Cvingli vai Kalvina lomā — kā komūnas garīgais vadonis, kas kārto tās pārvaldi ar savu izšķirīgi autoritātīvo vārdu.[49] Uz šīm jauneklīgajām iedomām Herders vēlāk, protams, vairs neraudzījās nopietni, bet arī ārzemēs joprojām palika kontaktā ar dažiem draugiem no „Bērensu aprindām". Materiālā ziņā viņš ilgi bija visai atkarīgs no Rīgas izdevēja J. F. Hartknocha, kādēļ liela tiesa Herdera rakstu pirmā iespiedumā parādījās Rīgā (sk. III : 2).

Johans K. Bērenss, par spīti savai plašajai izglītībai un lielajai pieredzei, rakstījis samērā maz. Tikai nāves gadā, sakarā ar Rīgas pilsētas bibliotēkas jaunās ēkas atklāšanu, iznāca viņa prāvāka apjoma grāmata *Bonhomien* (1792). Autora personības dēļ tā modināja ievērību gan Baltijā, gan citur; arī Herders atzina to par tik ievērojamu, ka veltīja tai četras nodaļas savu *Briefe zu Beförderung der Humanität* 6. sējumā. Ar simpatiju viņš atzīmē Bērensa galveno tezi, ka krietna tautas izglītība izpaužas „praktiskā tikumiskā apgaismē", un virknē citātu rāda, kā *Bonhomien* autors liek tai atspoguļoties dzimtbūšanas apstākļu fonā.

Verdzības raugs, apgalvo Bērenss, tiktāl samaitājis apspiesto tautu, ka tā neprasa no saviem kungiem brīvību, bet apmierinās, ja tai sniedz maizi un rīkstes. Kā piespiest tautu kļūt laimīgāku, nekā tā pati vēlas būt? Jālabo tās griba, un šai sakarā dzird lepojamies, ka tautai esot sagādātas mācības grāmatas. „Mācības grāmatas tautai, kas neprot lasīt un nevēlas mācīties," turpina Bērenss. „Arī mācīšanās ir darbs, un pie tā šī tauta ķeras ar tādu pašu nepatiku kā pie jebkuŗa cita darba, jo ieskata, ka katra darba augļi pienākas nevis viņai, bet viņas kungiem. Dodiet tautai vairāk nekā sausas mācības, audziniet to! Pieradiniet to pie īpašuma jēdziena, un tā tieksies pēc laicīgas laimes. Ar nodrošinātu īpašumu tauta atgūs uzticību sev un kungiem." Jāmāca vergam (Bērenss lieto tieši šo vārdu), ka pastāv vēl citas vajadzības nekā miegs un piedzeršanās. Pirmais viņam piešķiŗams lielākā mērā, otra ierobežojama.

Seko patricieša pasaulē dzimis ierosinājums, ka zemnieku kultūras līmenis celšoties, ja viņus mudināšot veltīt vairāk vērības savam

ārējam izskatam — piemēram, valkāt ādas zābakus, nevis lūku vīzes. Kāds muižnieks sagādājis saviem dzimtļaudīm tīrākus mitekļus ar spoguli, kuŗā tie varot sevi aplūkot; tas veicinājis viņu pašapziņu.

Zeme, kur mazākums nododas baudai, vairākums tikai strādā, uzlūkojama par nabadzīgu, aizrāda Bērenss. Produkcijas atlikums nav aizpludināms uz ārzemēm, bet izlietojams savās mājās; bagātības apzīmējumu pelnī vērtības, „ko rada augstāka kultūra pašu zemē un ko bauda pašu zemē". Rūpējoties par tautas audzināšanu, muižniekiem nav pirmā kārtā jācer vairot savi ienākumi: to vairošanās būs ļaužu izglītības dabiskas sekas, kas atlīdzinās visus izdevumus. Mācītāji kā īstie „tautas skolotāji" un šai ziņā arī dzimtkungu padomnieki veiktu vairāk, ja neauglīgu dogmu vietā sniegtu zemniekiem norādījumus dabas un tikumu mācībā, saimnieciskos un arodnieciskos jautājumos.

Tālāk pievērsdamies citām problēmām, *Bonhomien* autors nobeidz šīs latviešiem veltītās pārdomas ar slavinājumu baronam K. F. Šulcam jeb „taisnīgajam no A.[izkraukles]". Šulca kapam vajadzētu kļūt par svētceļnieku mērķi, jo viņa „līgums ar dzimtcilvēkiem" par savstarpējiem pienākumiem (t. i. 1764. gada t. s. Aizkraukles zemnieku tiesa) esot dārga relikvija — kopēju interešu pareizas izpratnes paraugs.[50]

Jau iepriekš minējām, ka J. K. Bērenss jaunībā guva paliekamus iespaidus visam mūžam no personīgām sarunām ar Monteskjē un ka viņa attiecības ar Kantu bija pietiekami intimas, lai pēdējais brīvprātīgi uzņemtos starpnieka lomu viņa konfliktā ar Hamani. Herders bija pastāvīgs viesis viņa namā Rīgā un, kad Bērenss mira, veltīja viņam cildinājumiem piesātinātus atvadvārdus.[51] Protams, Bērenss arī rūpīgi studēja savu ievērojamo paziņu darbus, tāpat kā vispār vācu un franču literātūru. Tādēļ šķiet it dabiski, ka „Bērensu aprindu" sanāksmēs, kā atzīmēts viņu ģimenes vēsturē, parole esot bijusi vārds „apgaisme" un parastais pārrunu temats apgaismotāju idejas, kas nāca no Parīzes, Ženēvas, Berlīnes un citiem Rietumeiropas centriem: „Visas zinības pakļāva kritikai, visos novados — reliģijā, likumdošanā, valsts pārvaldē, dabzinātnēs — lauza ceļu jauni uzskati."[52] Kritizēja arī nenormālos dzimtbūšanas apstākļus Latvijā, un tikko redzējām, kādi bija J. K. Bērensa ieteikumi to labošanai. Ar orīģinālitāti viņa viedoklis neizceļas; drīzāk tas reprezentē „apgaismoto" pilsētas patriciešu un liberālo lauku muižnieku caurmēra ieskatus.

Tiesiskā un saimnieciskā plāksnē Bērensa ideāls, kam viņš piešķiŗ

gandrīz svētā oreolu, Vidzemē bija Kārlis F. Šulcs (1720—1782) ar savu „zemnieku tiesu". Šie Šulca muižu klaušu noteikumi paredzēja, ka zemnieks, joprojām palikdams dzimtcilvēks, iegūst muižas novadā īpašuma tiesības uz kustamo mantu. Labi izpildot visus pienākumus pret muižu, viņš iegūst arī mantojamas lietošanas tiesības uz viņam iedalīto zemi. Zemnieku klaušas un nodevas atzīmējamas vaku grāmatās pašreizējā stāvoklī un uzskatāmas par augstāko normu, kādu dzimtkungs turpmāk drīkst prasīt. Par šo normu neievērošanu zemniekam ļauts sūdzēties zemes tiesā.[53] Bērensu pašu visvairāk nodarbināja jautājums par zemnieku izglītību, un šai ziņā viņa priekšlikumi atšķiras no daudzu laika biedru domām vienīgi ar to, ka lielpilsētu salonos izsmalcinātā *Bonhomien* autora gaume prasīja arī tīri ārēji — apģērbā un uzvedībā — kultivētus zemniekus.

Sarežģītā un savos izzarojumos grūti kontūrējamā apgaismes kustība Rietumeiropā pa daļai sākās jau 17. gadsimtā, pamatodamās Fr. Bēkona un Dž. Loka empirismā (uz novērojumiem un eksperimentiem balstītā prātniecībā), B. Spinozas intellektuālajā ētikā, tāpat lielo ceļojumu un astronomisko atklājumu dotajās atziņās, kas sagrāva viduslaiku ģeocentrisko pasaules uzskatu, radīja jaunu kosma koncepciju un izcēla cilvēka prāta lomu visos jautājumos. 18. gadsimta vidū nobrieda racionālistiskā filozofija Francijā, kur Voltērs un kopā ar viņu autori, kas pulcējās ap t.s. Lielo franču enciklopēdiju — *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751—1772), radikāli pārvērtēja tobrīd konvencionālo viedokli visdažādākās nozarēs, it sevišķi vēršot savu „kaŗa mašīnu" pret dogmu varu reliģijā un despotismu valsts pārvaldē. Līdztekus šiem uzbrukumiem risinājās publicistiska cīņa par praktiskām reformām „prāta normu" nosacītā virzienā. Jūtu elementus, ko racionālistiskie apgaismotāji pameta novārtā, uzsvēra Žans Ž. Ruso, kas viņu „sabiedriskumam" statīja pretim dabiskumu, tomēr ar demokratijas un individa brīvības cildinājumiem noteikti palikdams apgaismes ietvaros. Vācijā Ruso darbi deva svarīgus impulsus *Sturm und Drang* laikmetam literātūrā; Francijā viņa ideju vārdā turpinājās ofensīva pret *ancien régime*, kuŗa beidzot noveda līdz Lielajai franču revolūcijai.

Vairumam apgaismotāju, kā to summāri formulējis M. Stepermanis, „bija kopīga dziļa mīlestība uz cilvēci, cieņa pret cilvēka personību un tās dabīgām tiesībām, visi tie ticēja cilvēku rakstura iedzimtām labām īpašībām, kuŗas parādīsies, ja cilvēki sāks dzīvot saskaņā ar dabu un tās mūžīgiem likumiem".[54] Apgaismotāji apkaŗoja kārtu aizspriedumus, verdzību, māņticību, netikumību, ko tie uzska-

tīja par „tumšās pagātnes" mantojumu, un kā svarīgu līdzekli pasaules labošanai izvirzīja filantropiju. Šīs idejas vadīja arī literātu kārtai piederīgos apgaismotājus Vidzemē un Kurzemē, taču, nereti dzīvojot bez savstarpēja kontakta, viņu darbība risinājās lielā mērā individuāli. Ieinteresētās personas pazina autorus, kas reprezentēja apgaismi Vācijā, daļa lasīja arī franču apgaismotājus oriģinālā. Apgaismes ideāli nenovēršami lika pārdomāt zemnieku stāvokli dzimtbūšanas iekārtā. Teorētisku atspaidu te deva franču fiziokratu mācība, ka vienīgi zemes apstrādāšana uzlūkojama par produktīvu darbu, kas dod *produit net*, jo tikai daba resp. zeme sniedz ieguvumu, kuŗa lietošanas vērtība lielāka nekā ražošanas izdevumi. Tātad zemkopība cienījama kā visu bagātību pirmavots un zemkopja darbs kā svarīgākais nodarbošanās veids. Šim fiziokratu viedoklim piebalsoja arī Ruso.[55] Vērojot, kādos apstākļos „cienījamais zemkopis" nospiests Latvijā, apgaismes draugā modās protesta dziņa, kuŗu viņam tomēr — sevišķi tad, ja viņš bija no muižniekiem atkarīgs mācītājs vai mājskolotājs — palaikam nācās klusināt. Šis fakts neapšaubāmi nosacīja Latvijas apgaismes visumā mēreno raksturu. No otras puses, bija personas un aprindas, kuŗas fiziokratisms nodarbināja daudz mazāk nekā pārējie apgaismes aspekti. Gluži neaizmirstot zemniekus, tās tiecās panākt, lai Rietumeiropas jaunās idejas vispirms iesakņotos kādā kultūras elitē, kas tad sekmētu vispārējas intereses. Spilgtākais piemērs tam bija tieši Bērensu aprindas, kuŗu dalībnieki — pretēji laukos izkliedētajiem apgaismes adeptiem — varēja arī rīkoties saziņā viens ar otru.

Apgaismotājos, kas plašāk pārrunājuši zemnieku stāvokli, iezīmējās divi nogrupējumi. Mazākais no tiem prasīja atcelt vai radikāli reformēt dzimtbūšanu, tādā kārtā likvidējot galveno šķērsli, kas kavē ļaužu garīgo attīstību un materiālo labklājību. Majoritāte tuvojās dzimtbūšanas jautājumam ļoti piesardzīgi — vai nu vispār nedomājot par zemnieku atbrīvošanu, vai atvirzot to tālākā nākotnē, bet pagaidām apmierinoties ar zināmiem tiesiskiem un saimnieciskiem uzlabojumiem apmēram Aizkraukles Šulca garā. Viņu galvenā prasība bija skolas, tikumiska un praktiska izglītība, kas, kā parasti mēdza uzsvērt, galu galā veicināšot pašu dzimtkungu intereses.[56]

Līdz ar to Latvijas apgaismē dominēja pragmatisks virziens, par nozīmīgām un auglīgām atzīstot idejas, kam iespēja reālizēties dotajos konkrētos apstākļos. Tā kā šai mūsu darbā tikai fragmentāri skarti centieni, kuŗu apskats ietelp politiskajā un saimniecības vēsturē, no apgaismes pārstāvjiem mums turpmāk būs izceļami tie, kas ietekmēja sabiedrisko domu nevis ar praktiskās politikas, bet gan

literāriem un publicistiskiem līdzekļiem. Tādēļ tuvāk neaplūkots šeit jāatstāj arī dedzīgi cildinātais un tikpat asi apstrīdētais Šulcs. Viņa reformu priekšlikumi 1765. gada landtāgam bija noteiktai situācijai paredzēts politisks ierocis; ar nosaukumu *Sentiment über die Verbesserung des Zustandes der liefländischen Bauerschaft* tie iespiedumā parādījās tikai 1796. gadā, ilgi pēc autora nāves. Tāpat vēsturiskiem pētījumiem Šulcs nodevās ar apdomu, ka tie var izrādīties derīgi nenoskarstai politiskai vajadzībai, taču šo manuskriptu (Vidzemes vēstures un valsts tiesību vēstures) nozīme palika ļoti ierobežota. Katrā ziņā Šulcs, kā liecina jau viņa *Sentiment* lietotā terminoloģija, bija rūpīgi iepazinies ar Voltēra, Monteskjē u.c. Rietumeiropas apgaismotāju darbiem. Uzlūkodams tos pat par savu ideoloģisko vadzvaigzni, viņš *Sentiment* ievadā uzsvēra, ka reformēt dzimtbūšanu zemniekiem labvēlīgā virzienā prasot humānitāte. Tomēr turpinājumā pārsvaru guva reālpolitiskie jeb, viņa paša vārdiem runājot, „negātīvie" argumenti: ja landtāgs atteikšoties no reformām, kas turklāt būtu muižniekiem izdevīgas, tās reālizēšot valdība „ar ukazu no augšas". 1765. gada landtāga vairākuma rezolūtā pretestība un Šulca neveiksme pierādīja, ka viņš bija veltīgi pūlējies „sēdēt uz diviem krēsliem". Četrpadsmit „pozitīvie noteikumi" zemnieku aizsardzībai, kuŗus landtāgam ar draudiem uzspieda ģenerālgubernātors Brauns, drīz izrādījās praksē viegli apejami.[57]

Atkal atgriežoties pie rīdziniekiem, jākonstatē, ka viņu attiecībās pret latviešu dzimtļaudīm un latviešiem vispār bija vērojama asa nesaskaņa starp teoriju un praksi. Vāciskās Rīgas vidusmēru šai sakarā zīmīgi raksturo t.s. Neiendāla chronika, ko 1870. gadā izdeva Jūlijs Ekarts. Tās autors J. H. Neiendāls, kas savās piezīmēs aplūkojis posmu no 1783. līdz 1797. gadam, darbojās dažādos Rīgas pārvaldes posteņos un bija spilgts kancelejas ierēdņa tips. Viņa kapacitāte neļāva tam iekļūt Bērensu aprindās, lai gan Johanam K. Bērensam viņš apliecinājis dziļu cieņu. Tai pašā laikā Neiendāls amata pienākumu dēļ sīki iepazina Rīgas specifisko administrātīvo un sociālo problēmatiku — īstenībā tā bija vienīgā, ko viņš pazina.[58]

Tīri ideoloģiski arī Neiendāls vēlējies būt liberāls. Aprobežodamies ar Rīgas pilsētas zemēm — lauku novadu jeb patrimoniālo apgabalu, viņš atzīst, ka zemniekiem būtu piešķiŗamas tiesības, kas nodrošina viņu īpašumu un personu, jo „verdzība ir nedabisks stāvoklis". Protams, nedrīkstētu viņus tūdaļ atbrīvot: dzimtbūšanā dzīvodami, tie esot kļuvuši tik brutāli, ka „brīvība viņiem nozīmētu to pašu, ko bārdas nazis bērna rokās". Visiem krietnākiem zemniekiem vajadzētu dot zemi vai nu dzimtnomā, vai ar atsevišķiem

rentes līgumiem. Par to Rīgā daudz runāts un spriedelēts, taču nespeŗot nekādus soļus, kas dzimtļaudis pamazām sagatavotu brīvībai. Rāte gādājusi, lai zemnieki varētu vieglāk aizņemties labību; bez tam pilsētas muižās viņiem pieejama ārsta palīdzība. „Tomēr zemnieks," raksta Neiendāls, „labāk iet pie pūšļotājiem un vārdotājiem nekā pie ārsta, kas neprot latviski." Rīga gan tēvišķīgi rūpējoties par nabagiem un nespējniekiem, bet tās humānitāte nesniedzoties tālāk kā līdz pilsētas vaļņiem un palisādēm. Nekā nelīdzot pat bieži dzirdētais arguments, ka zemnieku stāvokļa uzlabošana veicinātu pašu pilsoņu materiālo labklājību.[59]

Neiendāla simpatijas nebrīvajiem patrimoniālā apgabala latviešiem šķiet acīm redzamas. Taču tiklab tur, kā iekšpus vaļņiem dzīvoja arī prāvs skaits brīvu latviešu. Brīvo (kopā pilsētā un lauku novadā) 1775. gadā bija 5218, dzimtļaužu 4515, kamēr 1799. gadā — 6422 un 4699.[60] Tiklīdz Neiendāls pieskaŗas brīvajiem latviešiem, viņa tonis strauji mainās. Tā, piemēram, Jāni Šteinhaueru, latviešu bagātnieku un cīnītāju pret vācu privilēģijām, viņš dēvē par nekauņu un pieskaita pie *Räudigen* (kraupainajiem).[61] Šteinhauera noziegums viņa vācu pretinieku uztverē bija tas, ka viņš ne tikai centās iegūt Rīgas namnieka tiesības, bet arī pieprasīja augstu atlīdzību par kokmateriāliem, kuŗus rāte viņam konfiscēja kā nelikumīgam (t. i. Lielajai ģildei nepiederīgam) tirgotājam.[62]

Ar gluži neapvaldītu sašutumu Neiendāls vēršas pret faktu, ka Rīgā t. s. vietniecības iekārtas laikā (1783—96) pēc Katrīnas II norādījuma ierobežoja un mīkstināja miesas sodus. Tā viņam likusies nepiedodama tolerance — vienalga, vai runa būtu par latviešiem, krieviem vai pat zemas kārtas vāciešiem. „It sevišķi pret kalpotāju nepaklausību, izlaidību un bēgšanu izturējās tik lēnīgi, ka pārāk bieži cieta īpašuma drošība un mājas miers," viņš sūdzas. „Kalpotāju netikumība un nesātība vairs nezināja mēra. Tirgoņu un amatnieku mācekļi kļuva tik bezkaunīgi un uzpūtīgi, ka daudzi tieši spītēja zeļļiem un patronam, cenzdamies tiem pielīdzināties arī tērpa greznībā un visdažādākās izpriecās. Radās klubi, kafejnīcas, krogi u.t.t. visādu sugu ļaudīm, un tur netrūka apmeklētāju." Augstākās kārtas, kuŗām vajadzējis rādīt labu piemēru un vienkāršo tautu „turēt stingri grožos", diemžēl pašas rīkojušās pretēji: „Dzīvoja vienos priekos. Ziemas mēnešos bez kārtējām teātŗa izrādēm, kas nenotika vienīgi sestdienās, katru vakaru kaut kur sarīkoja kādu balli, maskerādi, dancošanu, kāršu spēli vai mielastu. Nereti divās vietās reizē. Arī šī nebeidzamā pulcēšanās, līdz ar luksu, kas ieviesās privātos namos, stipri samaitāja mūsu kalpotājus."[63] Pasīva līdzjūtība

dzimtcilvēkiem un tērzēšana par reformām, bet blakus tai pastāvīgs un, ciktāl vien iespējams, praksē apliecināms īgnums pret „rupjiem" brīviem ļaudīm — tāds, izlasot Neiendāla chroniku, parādās tās ideoloģiskais un emocionālais ietvars.

Lai gan Neiendāls tēlojis latviešu stāvokli Rīgas patrimoniālajā apgabalā tumšās krāsās, faktiski tas bija labāks nekā Vidzemes bruņniecības muižās. Patrimoniālo apgabalu uzskatīja par Rīgas pilsētas komūnas kopīpašumu, ko, rīkodamās komūnas vārdā, izmantoja rāte un arī dažas citas pilsētas iestādes. Apgabalā nebija dižciltīgo muižnieku, un daudzas sīkākas muižas piederēja Rīgas namniekiem.[64] Nodevas un klaušas pilsētas muižās bija regulētas, periodiski notika revizijas, un par netaisnībām zemnieki varēja sūdzēties rātei. Latviešiem pastāvēja iespēja nomāt t. s. gruntsnomā zemi vai pat ārpilsētas muižiņas.[65] Pa daļai apiedami viņiem liegtās namnieku tiesības, daži brīvie latvieši 18. gadsimtā bija ieguvuši jau plašus īpašumus, bet gruntsnomnieki atradās arī patrimoniālā apgabala nebrīvo zemnieku vidū.

Rīgas lauku novada zemnieku specifisko stāvokli bija ievērojuši vairāki autori, kas tuvāk pazina dzimtbūšanas jūgu Vidzemē un Igaunijā. Tā, piemēram, H. J. Jannavs 1786. gadā rakstīja: „Vietās, kur klaušas regulētas, bieži sastopama labklājība, cik nu zemniekam tās var būt; kur iespējama liela peļņa, iezogas pat īsta lepnība — kā pie zemniekiem, kas dzīvo Rīgas apkārtnē. Viņu valodā tur jau jaucas vācu un briesmīgi sagrozīti franču vārdi, un viņu apģērbs reti darināts pašu rokām — parasti tas pirkts veikalā."[66]

Turīgie rīdzinieki mēdza vasaras pavadīt ārpus mūriem, tomēr pilsētas apkaimē. Bagātniekiem bija savas villas jeb „vasaras muižiņas", bet daudzi labprāt apmetās arī tieši pie zemniekiem. Šai sakarā zīmīgas K. F. Snella atmiņas par kādu Rīgas tirgoņu privātu sabiedrību, kas 18. gadsimta pēdējā ceturksnī pulcējusies latviešu zemnieka Lapiņa mājās un tādēļ saukusies „Lapping-Gesellschaft". Snells raksta: „Vieta, kur viņi sastapās, atrodas pie dzidra ezera. Sabiedrībai tur bija laiva, ko lietoja izbraukumiem; pusducis mazu lielgabalu, kuŗi rībināja augstas laimes; skaista ēdamistaba, pavārs un viss, kas nepieciešams, lai varētu ēst, dzert, gulēt un spēlēt... Rīdziniekos izplatītā dziņa uz izklaidi lauku apstākļos nodrošinājusi daudziem trūcīgiem ļaudīm iztiku un stipri vairojusi zemnieku labklājību pilsētas apkārtnē."[67] Citi avoti, to vidū vaku grāmatas, ļauj konstatēt, ka Lapiņa mājas atradās Juglas ezera krastā.[68]

Rīgas latvieši — mastu koku šķirotāji, liģeŗu, sāls nesēju u. c. amatu brāļi — 18. gadsimtā dzīvoja pārticīgi. Neatlaidīgi viņi

Garlībs Merķelis

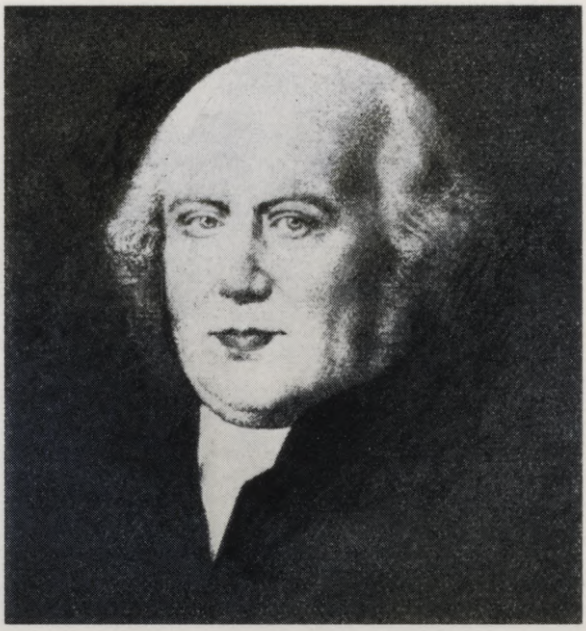

Merķeļa ilggadīgā dzīves vieta — Depkina muižiņa Pārdaugavā pie Rīgas (zīmējums Broces krājumā)

Šmerļa apkārtne 1796. gadā (Broces krājumā)

Pēc Kr. Hāberlanda projekta 1788. gadā celtais brīvmūrnieku nams Rīgā (nojaukts 1894. gadā)

18. gadsimta bronzas griestu lukturis Rīgas pilī

centās izkaļot vienādas tiesības ar vāciešiem, un šī cīņa nepalika bez panākumiem.[69] Tomēr var šaubīties, vai te īsts pamats runāt par „nacionālām cīņām", kā to darījis Jānis Straubergs. Vēlreiz pie šī jautājuma atgriežoties, redzēsim (sk. V : 4), ka nacionālās kultūras ziņā Rīgas latvieši bija visai indiferenti. Šeit jāaizrāda arī uz F. B. Blaufūsa piezīmi viņa 1753. gadā latviski sacerētajā Vidzemes vēstures manuskriptā, ka brīvie latvieši „iekš jeb apkārt Rīgas pēc vāciešu būšanas un ieradumiem dzīvo, un par īstiem latviešiem vairs paši ne grib turēti tapt, vairāk kā vācieši un kungi ne kā latvieši dzīvodami".[70]

Tālāk atzīmējams, ka svarīga loma Rīgas sabiedriskajā dzīvē 18. gadsimta otrā pusē bija brīvmūrniekiem, kaut organizācijas speciālo noteikumu dēļ viņu pasākumi parasti risinājās slepenībā. Vecāko Rīgas brīvmūrnieku ložu, kas sākumā saucās „zum Nordstern", jau 1750. gadā nodibināja tirgotāji Johans Cukerbekers un Johans f. d. Heide. Vēlāk tā pārdēvējās par „zum Schwert", un pie tās piederēja Herders, izdevējs Hartknochs, pirmā Rīgas pastāvīgā teātŗa izveidotājs Fītinghofs u. c. ievērojamas personas. Loža nodarbojās ar filantropiju, pēc Hartknocha ierosinājuma starp citu uzturot audzināšanas iestādi trūcīgiem „zemas kārtas" bērniem. 1789. gadā sarakstītā ložas vēsturē apgalvots, ka tā dažu labu, kas noklīdis neceļos, „vedusi atpakaļ uz tikumības tekām", stiprinot viņu cīņā pret kaislībām un „žāvējot asaras no novārgušiem vaigiem".[71]

Bez šīs Rīgā pastāvēja vēl piecas ložas ar līdzīgiem mērķiem. Plašākā no tām bija 1789. gadā dibinātā „zur kleinen Welt im Orient", ko enerģiski vadīja reformātu baznīcas mācītājs Georgs Kollinss (1763—1814). Kaut Krievijas valdība vēroja ložas neuzticīgi un 1796. gadā tās slēdza, brīvmūrnieku savstarpējās saites neizira, un 1797. gadā starp biedriem pat izplatījās Kollinsa gādātā mēneša raksta *Maurerische Monatsschrift* deviņas burtnīcas. Kollinss vispār bija rosīgs literāts — izdeva arī brīvmūrnieku dziesmu grāmatu, gaŗu virkni savu sprediķu un citu runu, 19. gadsimta sākumā strādāja līdz dažādos laikrakstos un žurnālos.[72]

Rīgas ložām netrūka starptautisku sakaru, un tās aizvien laipni uzņēma no ārzemēm iebraukušus brīvmūrniekus. Pazīstamais vācu aktieris Johans K. Brandess, apmezdamies Rīgā 1782. gadā, atzina, ka ložu stāvoklis tur esot slavējams, lai gan tās veidotas pēc atšķirīgām sistēmām. Darbība notiekot separāti, taču nolūks vienmēr paliekot kopējs — „visiem spēkiem kalpot cilvēces labklājībai".[73]

Noslēpumainības priekškaru, kas aizsedza brīvmūrnieku interno dzīvi, mazliet atvelk kāds apraksts par to, kā loža „zum Schwert"

1786. gadā Rīgā pieminējusi ordeņa augsto patronu — mirušo Prūsijas karali Frīdrichu II. No tā uzzinām, ka visu sanāksmes telpu, kā arī altāri, meistara krēslu un sekretāra galdu klāja melns drapējums. Pie katras sienas bija novietots cilvēka skeleta modelis. Telpas vidū atradās paaugstinājums ar melni pārsegtu šķirstu un zeltītu kroni, kam pāri karājās novītušu ziedu vainags un meistara āmurs. Paaugstinājuma vienā pusē stāvēja trīs, otrā četras izdzēstas lampas. „Krēsla meistars" nolasīja sēru runu; citādi klātesošo vidū valdīja absolūts klusums. Beigās sekoja „parastais un šim aktam piemērotais rituāls", kas palicis tuvāk neaprakstīts.[74]

Kādā Rīgas brīvmūrnieku dziesmā uzsvērts: „Brīvība, draudzība un jautrība ir brīvmūrnieka laime." Nav noliedzams, ka ložas, kas līdzās patriciešiem un muižniekiem apvienoja Lielās un Mazās ģildes locekļus, literātus un māksliniekus, mīkstināja tolaik rigorozo kārtu starpību, jo visiem bija jāpakļaujas vienādiem noteikumiem.[75] Šo faktu konstatējot, latviešu *Konversācijas vārdnīca* 1906. gadā rakstīja: „Var droši sacīt, ka brīvmūrnieku centienu piekopšana stāvējusi zināmā sakarā ar vēlāko dzimtbūšanas atcelšanu mūsu zemēs."[76] Vispārināt tādu spriedumu nedrīkst. Daudzi brīvmūrnieki, bez šaubām, simpatizēja reformām, un daži (grāfs L. A. Mellins) aktīvi veicināja zemnieku stāvokļa uzlabošanu. Turpretim ložas „zum Schwert" locekļa, mākslas mīlētāja O. f. Fītinghofa īpašumos dzimtļaudis dzīvoja smagos spaidos un trūkumā.[77]

Brīvmūrnieku ložas 18. gadsimtā darbojās arī Kurzemes hercogistē. Tām pieskarsimies tālāk (I : 5).

Kaut tiklab „Bērensu aprindās", kā brīvmūrnieku ordenī dominēja liberālas idejas, faktiski to dalībniekus visai rūpīgi sijāja atkarā no viņu prestiža vai turības. 18. gadsimta pēdējā ceturksnī Rīgā sāka iezīmēties jauni strāvojumi. Tos pirmā kārtā reprezentēja bohēma jeb nogrupējums, ko Jūlijs Ekarts paradoksāli dēvē par „vidējo un augstāko kārtu proletāriātu", tālāk paskaidrodams: „Tas veidojas no ļaudīm, kam nelaimējas tikt uz priekšu. Viņiem ir augstāko šķiru izglītība un prasības, tomēr faktiski tie pieder pie zemākām, jo nelabvēlīgi apstākļi vai trūkumi viņu attīstībā un audzināšanā laupījuši tiem iespēju iekļūt augstākos slāņos. Tās ir audzes, kuŗu eksistence noris pagraba dzīvokļos un jumta istabiņās, kafejnīcās un kaktu krogos ... Šī tipa ļaudis allaž dīvaini valdzinājuši centīgos jauniešus, kas vēl tic, ka varēs iet savu, pašu izlauzto ceļu, un vēl nav noslēguši ar sabiedrību savstarpējas maldināšanas līgumu par godu tradicijām."[78]

Šie vārdi spilgti raksturo Rīgas jaunatnes grupu, kuŗas centrā

1780-os gados atradās aktieris un literāts Kārlis F. Gromanis (1758—1794). Dzimis un uzsācis studijas Leipcigā, viņš drīz pievērsās skatuvei, taču Rīgā 1782. gada beigās apmetās ar ciešu nodomu mainīt profesiju. Iecere nereālizējās pa daļai viņa bohēmiskās dabas dēļ, bet visvairāk tāpēc, ka saskaņā ar toreizējiem aizspriedumiem „komēdiants" nevarēja būt derīgs nekādam „pilsoniskam" amatam. Ar atjautīgo Gromani gan labprāt sastapās pat bagāti Rīgas brīvmūrnieki un augsti garīdznieki, bet, tiklīdz viņš lūdzis palīdzību sameklēt kādu nodrošinātu darbu, atbilde vienmēr bijusi tā pati: „Es nevaru jums pakalpot." Tādā kārtā Gromanis vadīja savas dienas kā vāji atalgots aktieris un brīžiem privātskolotājs, aizvien biežāk ķērās pie pudeles un beidzot nošāvās.[79]

Gromaņa personību, ietekmi un nozīmi teicami raksturojis viņa draugs Garlībs Merķelis. „Uzzināji, kurā kafejnīcā viņš mēdz pavadīt pēcpusdienas un vakarus," raksta Merķelis, „es viņu tur atradu pie krāsns sēžam. Kājas sacēlis uz krēsla, ar vienu roku viņš atbalstījās uz galda, ar otru, turēdams pirkstos pīpi, pret blakus krēsla atzveltni... Manu sveicienu viņš saņēma cienījamā pozā un piedāvāja man apsēsties uz viena no viņa krēsliem." Sākumā atturīga, viņu saruna drīz kļuva aizvien dzīvāka, un šķiroties Gromanis uzaicināja Merķeli nākošā dienā ierasties viņa dzīvoklī. „Noteiktajā stundā," turpina Merķelis, „uzkāpu pa šaurām, netīrām kāpnēm otrā stāvā un iegāju trūcīgi iekārtotā istabā, kas bija labi ja divpadsmit soļu gaŗa, bet ne vairāk kā četri plata. Šeit es atradu priekšā jau četrus jaunus cilvēkus. Drīz ieradās vēl daži, tā ka istabiņa bija gandrīz stāvgrūdu pilna. Gromanis mūs iepazīstināja. Vairumu es jau vārda pēc pazinu. Tie bija ļaudis ar gaišām galvām un mita tikpat spiedīgos apstākļos kā es, lielākoties jauni, mācīti ārzemnieki, kas šeit meklēja darbu, bet to nebija vēl atraduši... Asprātīgas domas, spēcīgi, trāpīgi teicieni, sirsnīgi smiekli saplūda skaļā kņadā."

Sanāksmes dalībnieki vienojās dibināt neoficiālu organizāciju, ko nosauca par Praviešu klubu. Sastapdamies kluba biedri pārrunāja literārus jautājumus un lasīja savus sacerējumus, nereti gan frivolā noskaņā. Tā, piemēram, reiz kopējais temats bijis „Jūdu un turku paradīzes prieki", kuŗa iztirzājumā Merķelis ieguvis balvu „par asprātību, zināšanu bagātību un ciceronisku daiļrunību". Tomēr apsprieda arī Šillera lugu *Don Carlos*, kas tobrīd atradās uzmanības degpunktā, un „praviešu" vairums atzina, ka Šillers tālu pārspējis Voltēru. Šis atzinums saviļņoja Merķeļa pastāvīgo opozicijas dziņu, un viņš sarakstīja Voltēra apoloģiju, smagi nopeļot Šilleru. Gromaņa aicināts, viņš to nolasīja kādā kafejnīcā — publikai, kam pie-

derējis autoritātīvs vārds Rīgas kultūras dzīvē, bet kas Merķeļa vērtējumā esot sastāvējusi no „solidiem, literāri neizglītotiem tirgotājiem". Pēdējie Merķeļa viedokli noraidīja, turpretim viņam draudzīgi mājuši daži nepazīstami literāti, un viņš juties kā uzvarētājs. Gromanis vispār pastāvīgi mudināja Merķeli rakstīt, ieteica viņu saviem paziņām un citādi atbalstīja. Tāpat Merķelis uzsver, ka svarīgus impulsus viņam devis Praviešu klubs: „Tas manī iedvesa ne tikai līksmu dzīves alku, bet cēla arī pašapziņu un manu pašvērtību."[80]

Praviešu klubs saistījis kā vācu, tā latviešu vēsturnieku uzmanību, taču tā nozīme bieži pārspīlēta. Vienīgais avots par „praviešu" darbību ir Merķeļa samērā skopais apraksts, kas skaidri liecina, ka klubu apzīmogoja vadītāja Kārļa Gromaņa spēks un vājums. Nesavtīgais un intellektuāli modrais „kultūras zēns" Gromanis, par spīti personīgajām neveiksmēm, prata aizraut Rīgas bohēmisko jaunatni un brīžiem pat pašķirt tai ceļu. No otras puses, Merķelis neslēpj, ka klubā praktizētas „joviālu buršu" tradicijas, allaž laižot apkārt glāzi. Beidzot — jau pēc tam, kad Merķelis 1788. gadā bija atstājis Rīgu — pilnīgi guva virsroku izklaide. Gromani apvainoja, ka viņš savu dzīvokli pārvērtis par krogu. „Pravieši" vairs nevarēja tur pulcēties, un notika tas, ko paredzēja groteskais formulējums kluba statūtos: „Kaut gan klubs dibināts uz mūžīgiem laikiem, tas beidz eksistēt, tiklīdz mēs izklīstam."[81]

Garlībs H. Merķelis piedzima 1769. gadā Vidzemē kā Lēdurgas mācītāja dēls. Abi vecāki nāca no Rīgas. Tēvs bija beidzis Strasburgas universitāti, plaši interesējies par Voltēru un citiem franču apgaismotājiem, un no viņa dēls ieguva arī elementāro izglītību. Kopš 1776. gada Merķelis mācījās dažās zemāka tipa Rīgas skolās, tad iekļuva domskolā, bet pēc tēva nāves uzturējās Zādzenes muižā (Madlienas pagastā), ko nomāja viņa māte. Tur krietni iepazinies ar tēva atstāto bibliotēku, viņš 1785. gadā atkal iestājās Rīgas domskolā. To nebeidzis, sāka strādāt tiesas kancelejā, pelnījās ar privātstundām un, lai gan savās īpašībās ne tuvu nebija bohēmietis, mēdza kavēties aktieru un jaunu literātūras entuziastu sabiedrībā. Sekoja jau aplūkotās Praviešu kluba epizodes. 1788. gadā Gromanis izgādāja viņam mājskolotāja vietu Liepupes mācītāja Klēmaņa ģimenē.[82] Liepupē Merķelis dedzīgi pievērsās dzejai; kā šos agrīnos, tā turpmākos viņa pasākumus belletristikā apskatīsim X : 2 nodaļā.

Liepupes posmā Merķelis cieši sadraudzējās ar turienes muižas mantinieku Frīdrichu f. Meku (nav sajaucams ar Erichu f. Meku, par kuru runāsim II : 2 un V : 2 nodaļā!). Jaunais, liberāli noska-

ņotais, Jēnā un Karaļaučos izglītotais barons apbūra Merķeli ar savu erudiciju literātūrā un filozofijā, bet ne mazāk viņam imponēja Meka satiriskā iedaba un paraža satriekt „vecās tantes un muižnieku junkurus" ar kodīgām asprātībām. Bez tam Mekam bija izveidojušās tā laika apstākļos neparasti tuvas attiecības ar zemniekiem, kuŗas sevišķi spilgti apliecinājušās kādā Jāņu naktī, ko Merķelis kopā ar viņu pavadījis latviešu vidū. To vecumā atcerēdamies, Merķelis izteicās: „Tā kvēle, ar kādu es drīz pēc tam uzstājos kā divu nelaimīgu tautu aizstāvis pret Meka kārtas brāļiem, manā sirdī liesmoja jau toreiz." Kad Meks apmetās Rīgā, kur sāka strādāt par apriņķa tiesas asesoru, Merķelis viņam sekoja. Impulsīvais barons, kas bija iedragājis veselību studiju laikā, arī Rīgā turpināja dienas pavadīt spraigā darbā, bet naktīs „atpūsties" jautrā sabiedrībā. Viņš nomira 1794. gadā, īsi priekš savas 25. dzimšanas dienas. „Viss, ko no viņa cerēja tēvija, uz ko priecājās viņa ģimene, ko gaidīja apgaismotāji, izredzes, kas pavērās viņa ļaudīm, — viss ir zudis," rakstīja Merķelis.[83]

Kaut Merķeļa sēras bija neviltotas un viņš Meku neaizmirsa līdz mūža galam, viņu attiecībās Rīgā vairs nevaldīja tāda intimitāte kā Liepupē, jo Meks iekļāvās Rīgas augstākajās aprindās, kas Merķelim palika nepieejamas. Kā Praviešu kluba laikos, viņš atkal pievērsās bohēmai, un drīz viņu īpaši savaldzināja Dzērbenē dzimušais gleznotājs un dzejnieks Kārlis G. Grass, pie kuŗa mums vēl atkārtoti būs jāatgriežas turpmāk.

Ar Grasu, sastopoties gan Rīgā, gan laukos, jau pirms Merķeļa bija iedraudzējies toreizējais mājskolotājs, vēlākais profesors J. V. Krauze, kam varam pateikties tiklab par spilgto Vecsalacas barona Fersena muižas aprakstu (sk. augstāk, I : 3), kā citām neatsveŗami vērtīgām ainām un portretējumiem. Krauzi un Grasu pirmo reizi kopā saveda senatnes pētnieks J. K. Broce. „Kādā 1792. gada decembŗa vakarā Broce man atsūtīja ielūgumu," raksta Krauze. „Viņš sēdēja pie darba galda, un pie viņa atradās mežonīgiem matiem noaudzis, nevīžīgi ģērbies maza auguma jauneklis līkām kājām un gaŗiem nagiem. Šis viesis runāja izmeklētos vārdos, smalki noapaļotā aforistiskā veidā, nereti dzēlīgi; viņa šķietami paviršais acu skats īstenībā bija ļoti vērīgs. Viņš ideālizēja Šilleru, kamēr Herderam un Gētem aizslīdēja viegli gaŗām. Tas mani kaitināja, jo es abus pēdējos daudzējādā ziņā vērtēju augstāk, un mēs nikni strīdējāmies. Vecajam Brocem bija acīm redzams prieks par šo plēšanos." Pakāpeniski nonākot tuvākā kontaktā, visas domstarpības izlīdzinājās, un Grass, kaut ātri atstājis dzimteni, palika Krauzes „sirdsdraugs"

līdz pat savai agrajai nāvei nelaimes gadījumā. Rīgā ap Grasu pulcējās mākslinieciski ieinteresēti jaunieši. Tie savstarpēji dēvējās par „ģenijiem" un satikās galvenā kārtā Grasa zīmējumiem piemētātajā „ateljē", bet reizēm arī citos Zirgu, Kalēju un Kaļķu ielas dzīvoklīšos, kur ēdiens glabājās pagultē, vīns speciālās slēptuvēs.[84]

Ja Krauzi un Grasu satuvināja māksla, tad Merķeli saistīja cits aspekts: nemiers ar Baltijas iekārtu un dzimtbūšanas kritika, ko, kā viņš uzsver, „dedzīgi pauda jaunu, izglītotu ļaužu sabiedrībā, kuŗā mani ieveda Grass". Studēdams Jēnā teoloģiju, Grass bija personīgi pieredzējis Lielās franču revolūcijas atskaņas Vācijā. Turpat Jēnā viņš iepazinās ar Šilleru un Gēti, pēc universitātes beigšanas Hamburgā sastapa dzejnieku Fr. Klopštoku, kas viņam izteica pārliecību, ka revolūcija Francijā labvēlīgi ietekmēšot politisko notikumu attīstību Vācijā. 1790-to gadu sākumā Rīgā dzīvodams, Grass regulāri lasīja ārzemju laikrakstus un savu biedru pulkā ne tikai pārrunāja franču revolūcijas gaitu, bet arī aģitēja pret Baltijas dzimtkungiem. Kādā sanāksmē Merķelis pēkšņi ievaicājies, kādēļ lietas, ko šeit apspriež, neviens nedarot zināmas atklātībai. „Visi aiz pārsteiguma apklusa, dažs raustīja plecus," raksta Merķelis. „Šai mirklī apņēmos pats ķerties pie bīstamā pasākuma un kļūt par soģi nevis atsevišķām personām, bet visai attiecību sistēmai, kas pieļauj šausmīgo netaisnību un divu tautu vispārējo postu."[85]

Lai varētu nodomu reālizēt mierīgos apstākļos, Merķelis 1793. gadā aizgāja par mājskolotāju uz Annas muižu Nītaures draudzē. Tur viņš apmēram divos gados sarakstīja grāmatu *Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts.* Par šī darba tapšanu zināja tikai nedaudzi, to vidū Grass. Gatavo manuskriptu Merķelis nosūtīja nākošajam ģenerālsuperintendentam Zontāgam, jau tobrīd vienai no iespaidīgākām personām Vidzemē, lūgdams viņa atsauksmi. Zontāgs — gan ilgi vilcinājies — atbildēja saskaņā ar savu raksturu: simpatizējot, taču konkrēti neatbalstot. Vēlāk manuskripts aizzīmogots glabājās Rīgā pie Grasa. Kad Merķelis ieradās to paņemt un daļēji nolasīja Grasam priekšā, pēdējais viņu sajūsmā apkampa. 1796. gada pavasarī Merķelis aizbrauca uz Vāciju, un augustā *Die Letten* Leipcigā iznāca grāmatā, kas pēc tā laika ieražas bija datēta ar nākošo resp. 1797. gadu.[86] Atbalsis, kādas šai grāmatai radās, Latvijas publicistikas vēsturē var salīdzināt vienīgi ar eksploziju, kuŗu 1862. gadā izraisīja Kr. Valdemāra izdotās *Pēterburgas Avīzes.*

Merķeļa darba noskaņu un mērķi spilgti raksturo jau tā ievads. „Laikmetā, kad pat lepnais anglis pūlas, lai piešķirtu brīvību un

Garlība Merķeļa paraksts

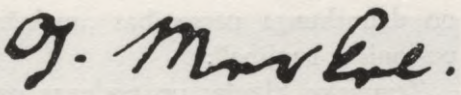

pilsoņu tiesības saviem vergiem, nēģeŗiem," izsakās autors, „Eiropā ir veselas tautas, kas, atzītas par nespējīgām baudīt personīgu brīvību un attīstīties, lokās zem visnežēlīgākā despotisma pātagas, žvadzina savas vergu važas ap brīvo senču kapiem, apstrādā savus laukus tām mūžīgi svešas ļaužu šķiras labā un padara to bagātu, pašas vai mirstot badā." Ar šīm tautām domāti nedaudzu muižnieku mantkārībai pakļautie latvieši un igauņi. Ja viņu stāvoklī nekas negrozīsies, reiz pienāks brīdis, kad tie „pierādīs savas tiesības ar uguni un zobenu, un savu varmāku asinīm".

Tūliņ gan jāuzsveŗ, ka uz revolūciju Merķelis apspiestos nemudina: viņš apellē pie Baltijas muižnieku veselā saprāta, bet īpaši daudz gaida no Krievijas centrālās varas resp. „apgaismotiem" valdniekiem. Ja reformām jānāk, tad tas diemžēl nenotiks, pirms nebūs plaši, pat Eiropas apjomā, kļuvuši pazīstami privilēģēto šķiru pārkāpumi pret dzimtcilvēkiem. Autors solās tos notēlot, reizē rādot muižniekiem un garīdzniekiem „spoguli, kuŗā raugoties tie paši no sevis izbītos".

Die Letten saturā pavisam astoņas nodaļas. Sākumā, savīdams viņam pieejamos faktus ar izdomu, Merķelis tēlo senlatviešus un atzīst, ka tie 12. gadsimtā atradušies uz augstākas pakāpes nekā ģermāņi tai laikā, kad kaŗoja ar Cēzaru. Latviešu normālās attīstības iespējas pārtrūkušas, kad varu viņu zemē pārņēmuši vācu iekaŗotāji — „plēsīgie putni, mūki un pusmūki — ordeņa brāļi". Kā sekas tam sešus gadsimtus vēlāk konstatējams, ka latviešu zemnieks, kas joprojām pakļauts zemes īpašnieku gandrīz neierobežotai patvaļai, kļuvis truls, verdziski bailīgs, pat noteikti naidīgs jebkuŗam saimnieciskam uzlabojumam. Šis naids izskaidrojams ar pamatotām zemnieku aizdomām, ka uzlabojumu faktiskajā rezultātā kungi uzvels viņiem jaunas nastas. Merķelis dzirdējis sakām: „Kungi mēslo mūs tāpat kā savus laukus, lai mēs viņiem turpmāk nestu vairāk augļu." Tomēr dzimtbūšanas nosacītās negātīvās īpašības un ieražas, kuŗām vēl piebiedrojama žūpība, nav galīgi noslāpējušas latviešu spējas, kas brīžiem izpaužas gan atjautīgos spriedumos, gan apbrīnojamā amatnieciskā veiksmē. Laba kunga novados ļaužu garīgais un materiālais stāvoklis aizvien piedzīvo uzplaukumu, bet tieši šis fakts raksturo Vidzemes nenormālos apstākļus, kur atkarā

no dzimtkunga personības „mainās laime un posts, izglītība un un lopiska rupjība".

Zemnieku klaušas un nodevas paveŗ daudz izdevību muižnieku egoistiskai mantkārei. Smagās kārtējās klaušas allaž papildina ar visādām ārkārtējām, tā ka dažuviet dzimtcilvēks var savus laukus apstrādāt vienīgi svētdienās un svētku dienās. Bez tam muižnieki pēc patikas liek saimniekam kļūt par kalpu vai otrādi, pievieno zemnieku iekoptos tīrumus muižai, pārceļ viņus no sen un labi iedzīvotām mājām uz mežu. Tautu pazemo „mantkāres nedzīva darba rīka" lomā.

Atzinīgi aplūkojis soļus, ko Vidzemes zemnieku labā 17. gadsimtā spēruši Zviedrijas valdnieki Gustavs Adolfs un sevišķi Kārlis XI, Merķelis cildina Aizkraukles Šulca 1764. gada „zemnieku tiesu" un viņa uzstāšanos 1765. gada landtāgā. Pēc Merķeļa pārliecības Šulcu vadījusi vienīgi augstsirdība un cieņa pret cilvēka tiesībām; īstenībā, kā jau iepriekš atzīmējām, Šulca rīcību noteica arī apdoms, ka landtāgam drošāk pieņemt mērenus lēmumus apmēram viņa „zemnieku tiesas" garā, nekā gaidīt varbūt radikālākas reformas „no augšas". Tāpat Merķelis ieskata, ka Šulca piemērs iedvesis literātiem drosmi arvien skaļāk protestēt pret dzimtbūšanu, kādēļ muižnieku vidū savukārt „ieviesusies mode runāt patriarchāli laipni un izlikties labdarīgiem".

Tālāk Merķelis iztirzā svarīgākos no punktiem, kuŗus — noraidot Šulca priekšlikumus, bet padodoties ģenerālgubernātora Brauna spiedienam — akceptēja 1765. gada landtāgs. Merķeļa sarkastiskā formulējumā šie punkti viegli ļaujot Vidzemes muižu īpašniekiem „ar likuma mēteli apsegt katru nelietību". Tā, piemēram, paredzēts, ka zemniekam var piederēt īpašums. Tiešām, raksta Merķelis, „zemniekam vairs neko neņem nost, bet ar pārmērīgām klaušām prot viņu tā izsūkt, ka viņš vairs nekā nevar iegūt, ko būtu vērts tam atņemt". Maz līdzētu pat tas, ja viņam nodrošinātu īpašuma tiesības uz lietām, jo pašas elementārās tiesības — ļaut zemniekam iegūt īpašumā savu mājokli un apstrādājamo zemi — Vidzemē vispār nav diskutējamas.

Citā punktā nosacīts, ka Vidzemes zemnieku nedrīkst pārdot pār robežu vai tirgū; pārdodot aizliegts šķirt laulātus ļaudis. Šis punkts augsto sodu dēļ (200—400 dāldeŗu) radījis „eiropiskāka" izskata paradumu: vergus neved uz tirgu kā Alžīrā, bet piedāvā ar avīžu starpniecību (par to sk. II : 2). Ja laulātos vairs nešķiŗ, tad tai vietā atklāti zeļ jaunekļu pārdošana rekrūšos.

Divos punktos atzītas, tomēr ierobežotas un regulētas muižnieku t.s. mājas pārmācības tiesības. Merķelis pareizi norāda, ka tās nekādi

Guļamistaba
Jelgavas pilī

Kāda no dzejnieces Elīzas f. d. Rekes istabām Jaunpilī

Liepājas kopskats 18. gadsimta sākumā

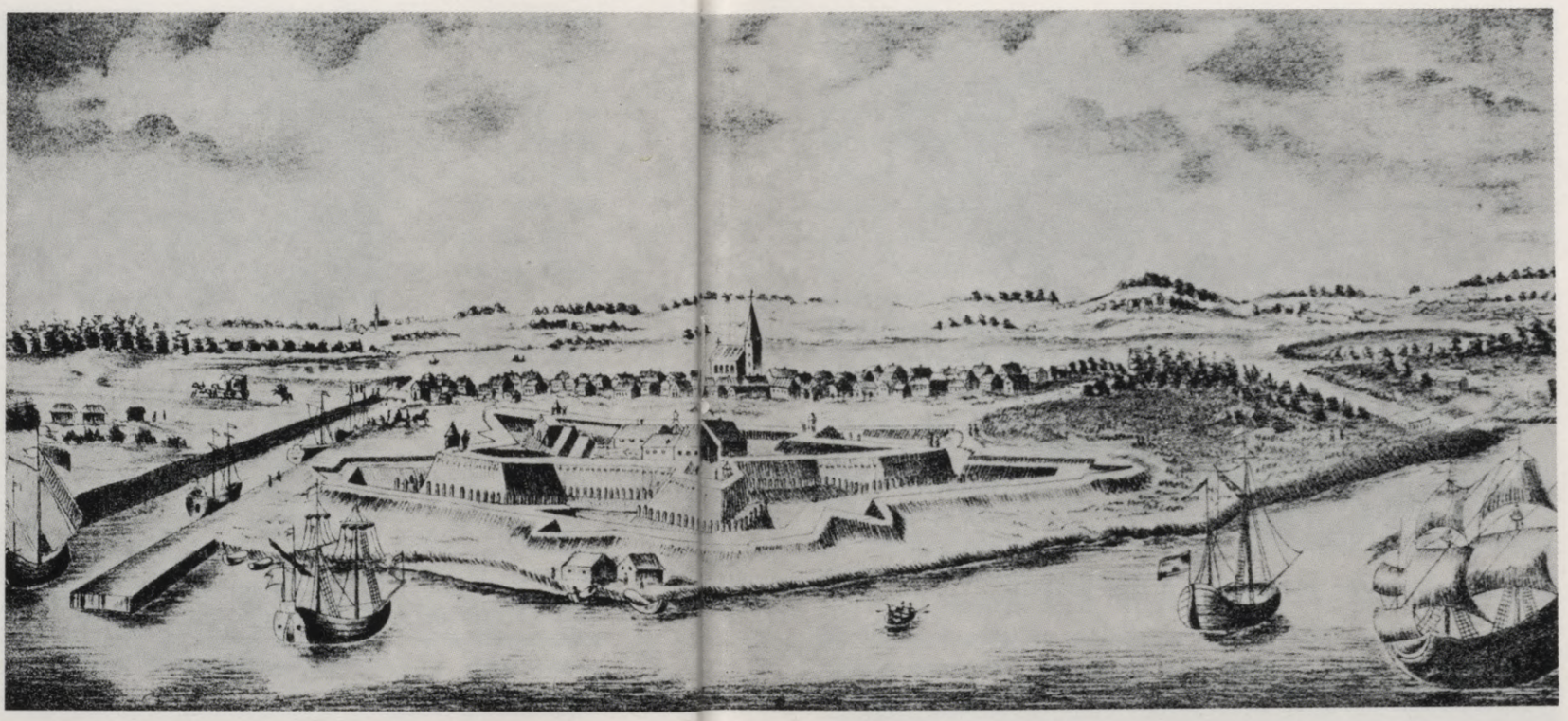

Nams Liepājā, Kungu un Bāriņu ielas stūrī, kur 1716. gadā uzturējās Pēteris I

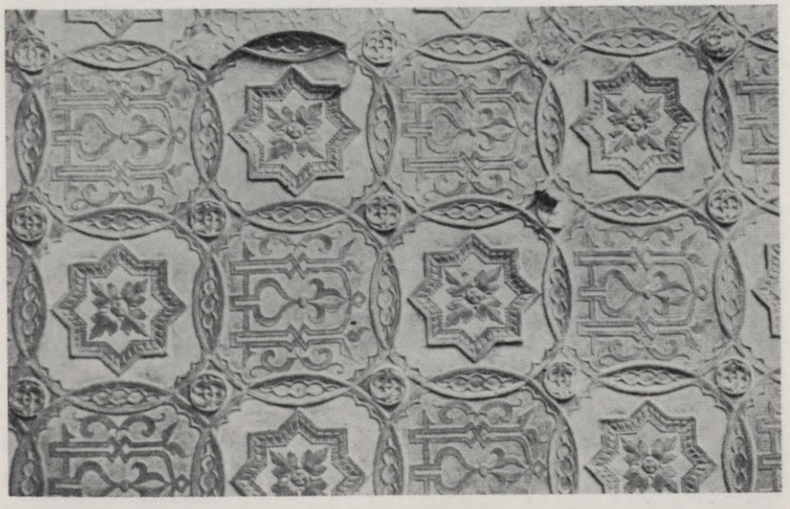

18. gadsimta ādas tapetes kādā Zemgales muižā (Brīvdabas mūzejā)

Liepājas kopskats 18. gadsimta sākumā

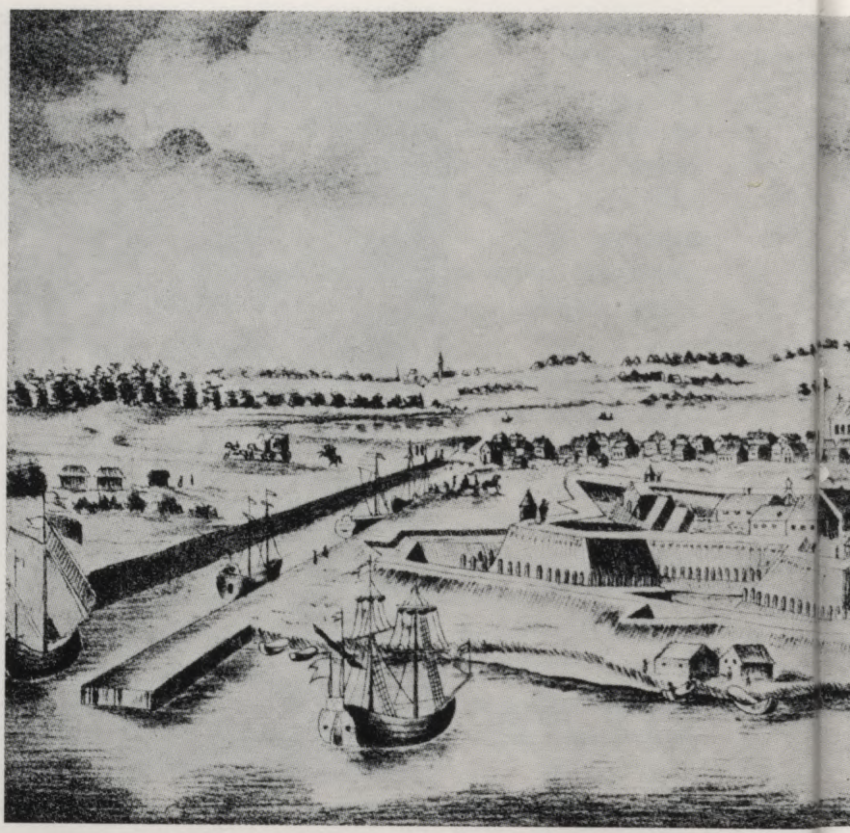

Nams Liepājā, Kungu un Bāriņu ielas stūrī, kur 1716. gadā uzturējās Pēteris I

18. gadsimta ādas tapetes kādā Zemgales muižā (Brīvdabas mūzejā)

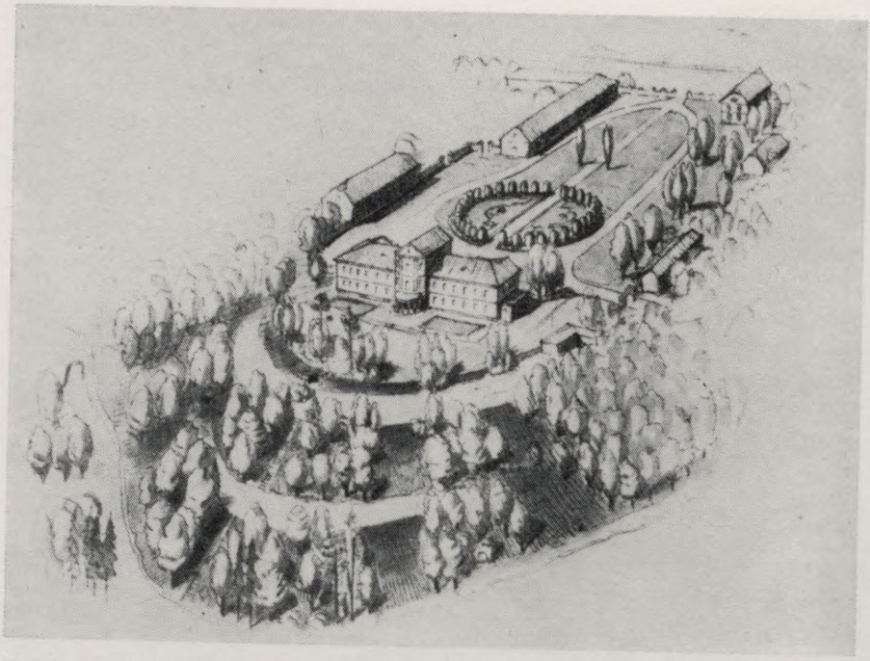

Krāslavas muižas apbūves centra kopskats (Ž. Ļūļas zīmējums)

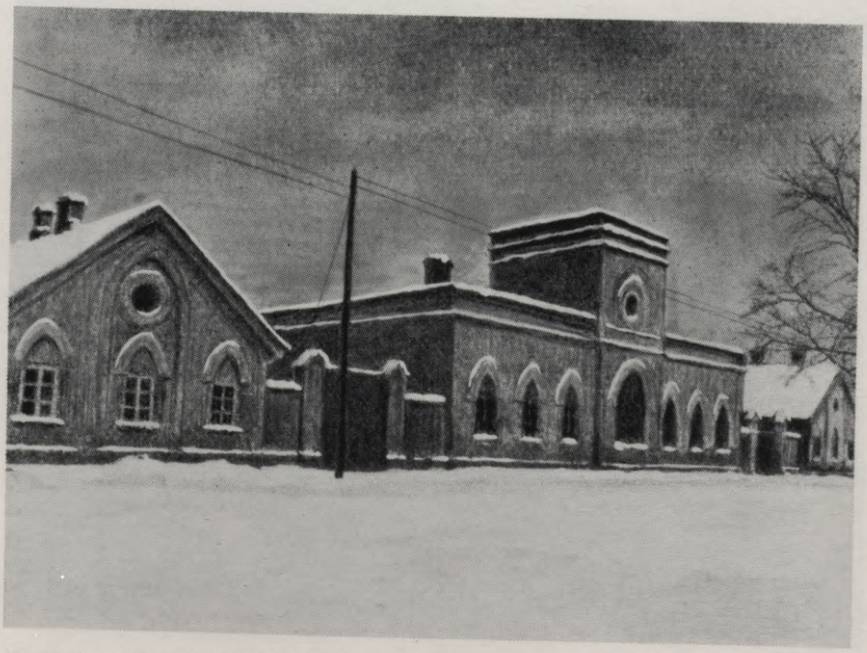

Pāvila I valdības laikā (1796—1801) izbūvētā zirgu pasta stacija Rēzeknē

nav iespējams kontrolēt, un virknē atbaidīgu piemēru tēlo, kā, atsaucoties uz šīm tiesībām, abu dzimumu zemnieki vai viņu bērni sadistiski mocīti, sakropļoti un nogalināti. Protams, aplami inkriminēt tādus nodarījumus visiem muižniekiem, un būtībā te visvairāk vainojams pats princips. Mājas pārmācībā nedominē prāta apsvērumi vien, bet ļoti bieži arī jūtu uzplūdumi, kaislības un antipatijas, tādēļ „pat vislabsirdīgākais, vistaisnīgākais muižnieks nevar par sevi galvot, ka viņš to nekad neizlietos nelietīgi". Dzimtbūšanas un mājas pārmācības aizstāvjiem velti aizbildināties ar 1765. gadā atjaunoto Gustava Adolfa pavēli, ka zemnieks, kam nodarīta pārāk liela netaisnība, drīkst sūdzēties tiesā. Muižnieku vārdā tiesās rīkojas rūdīti advokāti, zemniekiem trūkst jebkādas juridiskas palīdzības. Process parasti beidzas ar to, ka muižnieku attaisno, zemnieku nopeŗ par „nepamatotu un neatļautu sūdzību". Kad kāds dzimtcilvēks iesūdzot kungu tiesā, pārējie smejoties: „Viņš aizgājis pēc rīkstēm." Zemnieku piesēdētājus ievēl tikai no kroņa dzimtļaužu vidus un tikai prāvām, kas skaŗ kroņa muižas. Lai gan pie viņu galvenajiem uzdevumiem pieder paturēt mēteli un tīrīt zābakus vācu piesēdētājiem, sava nozīme viņiem reizēm bijusi.

Visumā Merķelis domā, ka tik nabadzīgu tautas tiesību sarakstu kā Vidzemē nevarētu sastādīt nevienā civilizētā zemē. Ar daļējiem uzlabojumiem būs panākams maz, iekām latviešus neatbrīvos no muižnieku varas: „Nevajag hiēnai apgriezt vienmēr ataugošos nagus, ja grib, lai tā neplosa savu laupījumu. Viņai vajag šo laupījumu atņemt un pašu ieslēgt važās." Muižnieki vilcinās novērst šīs konsekvences ar izšķirīgām reformām, kaut it labi zina, ka tautā snauž spēks, kas reiz izlauzīsies ar briesmīgu sparu, ja to nevadīs, pirms tas atradis pats sev ceļu. Skaidri to likuši jaust jau zemnieku nemieri; ja saceltos visa latviešu tauta, vāciešus iznīcinātu „divi nāves eņģeļi" — nacionāls naids un personīga atriebības kāre. Tādēļ Merķelis, gan stipri šaubīdamies, vai gūs kādu atbalsi „Vidzemes muižnieku tumšajā masā", aicina: „Dodiet labprātīgi, ko jums citādi reiz nesaudzīgi atņems ar varu!"

Dzirdot līdzīgus aicinājumus, muižnieki mēdz izvirzīt veselu seriju argumentu, kas it kā liecinātu, ka dzimtbūšanas gals būtu bīstams un kaitīgs ne tikai vāciešiem, bet arī pašiem latviešiem. Tie apgalvo, ka latvietis vēl neesot nobriedis brīvībai un ka viņš kā brīvs cilvēks justos nelaimīgs; ar latvieti nepieciešams apieties ļoti stingri, jo viņš savā raksturā esot slinks, izšķērdīgs, zaglīgs, stūrgalvīgs un dusmās mežonīgs; atbrīvotā latvieša stāvoklis būšot nožēlojams — viņš pametīšot savu vietu, lai tad pārvērstos ubagā vai

laupītājā. „Latvieši līdzinās mājlopiem, kuŗi būtu pazuduši, ja viņus neizlietotu un tādēļ arī nekoptu," paskaidrojis kāds izglītots muižnieks. Merķelis pa kārtai atspēko visus šos apgalvojumus, uzsvērdams, ka minētās negātīvās parādības neapšaubāmi pastāv, taču vienīgi kā ilgstošas verdzības rezultāts. Tās nesakņojas latviešu dabā: ja vācu muižniekus novietotu dzimtcilvēku situācijā, viņu daba kļūtu tieši tāda pati. Tiklīdz latviešus atbrīvos, sekos arī pozitīvas pārmaiņas viņu raksturā un nevis kaut kāda tieksme uz klaidonību, bet gan saimnieciska nostiprināšanās. To jau nepārprotami pierādījuši daudzi Rīgas apkārtnes u. c. brīvie latvieši; dažus izņēmumus aplam lietot kā mērauklu (vienu no šiem izņēmumiem — gan bez jebkādas tendences — spilgti notēlojis latviešiem ļoti draudzīgais grāfs L. A. Mellins, sk. II : 2).

Sakopodams savus priekšlikumus, kuŗus viņš sniedz kā ierosinājumu Krievijas valdībai, Merķelis cita starpā prasa likumīgi nosacīt, ka muižas īpašnieks nedrīkst nevienam saimniekam atņemt viņa zemi vai mājas; izbeidzama cilvēku tirdzniecība; klaušas un nodevas nav patvarīgi palielināmas vai grozāmas; varbūtējos miesas sodus piespriež nevis dzimtkungs, bet muižas tiesa; zemniekam dodama advokāta palīdzība katrā gadījumā, kad viņš kungu iesūdzējis tiesā. Taču ikviena uzlabojuma gala mērķim jābūt latviešu brīvībai, jo tikai uz brīvības pamatiem vispār iespējami īsti uzlabojumi. Kā brīvlaišanu konkrēti kārtot, Merķelim nav bijis gluži skaidrs. Viņš — ne visai reālistiski — prāto par piecu gadu pārejas un pārbaudes periodu, pēc kuŗa dzimtcilvēks, kas izrādījies brīvības cienīgs, ar 30—40 dālderiem „izpirktu" no dzimtkunga atbrīvošanu sev un ģimenei. Mājas viņš iegūtu mūžīgā, pārdodamā un mantojamā, lai gan klaušām apgrūtinātā valdījumā.

Grāmatu, kas visgaŗām sarakstīta ļoti agresīvā tonī, Merķelis nobeidz ar retorisku kāpinājumu: „Es nolieku šo savu darbu cilvēces acu priekšā kā dokumentu tai briesmīgajai prāvai, kuŗu nākotne agri vai vēlu uzsāks pret manas tēvzemes apspiedējiem. Lai nākotne tiesā! Tā reiz tiesās! Drebiet, savu brāļu tiranni! Briesmīgi tā tiesās — un drīz!"

Kā pielikumu Merķelis vēl devis īsu Vidzemes lauku mācītāju raksturojumu, pie kuŗa pakavēsimies turpmāk (VII : 3). Galvenā kārtā viņš rūgti ironizē par to, ka mācītāji, kam vajadzētu būt dvēseļu ganiem un apspiestās tautas aizstāvjiem, visvairāk nodarbojas ar savu muižu saimniecību un, būdami amata dēļ atkarīgi no muižniekiem, palaikam tiem pilnīgi pieskaņojas mentālitātē.[87]

Merķeļa darbu apsveica liberālās aprindas Vācijā un arī daļa baltiešu. K. G. Grass, kas tobrīd jau uzturējās Cīrichē, viņam rakstīja: „Vienu mūsu karstāko vēlēšanos ar savu grāmatu, ko man atveda Krauze, Jūs esat ne tikai izpildījis, bet esat pat pārsniedzis visas mūsu cerības. Pieņemiet ne tikai šī cildenā darba augstu novērtējumu, bet arī sirsnīgāko draudzības pateicību. Jums nebija iespējams nevienam sagādāt lielāku prieku kā mums."[88] Savā autobiografijā Merķelis atzīmējis, ka Grass viņam vēlāk nodevis „veselu krājumu šausmīgu notikumu aprakstu" varbūtējam *Die Letten* turpinājumam, taču šie materiāli palikuši neizlietoti.[89] Tie arī vispār nekad nav kļuvuši pazīstami. No izcilām personām, kas Vācijā publicēja pozitīvas atsauksmes par Merķeļa grāmatu, jāpiemin Herders un dzejnieks Kr. Vīlands.

Liberālo baltiešu balsis noslāpēja reakcionāro muižnieku un viņiem tuvo autoru uzbrukumi, kuŗos *Die Letten* iznākšanu dēvēja par par skandālu, Merķeli par meli. Stāvoklis saasinājās vēl vairāk, kad viņš laida klajā *Supplement zu den Letten* (1798) un pēc tam pašu grāmatu otrā, papildinātā izdevumā (1800), no savām pozicijām ne soli neatkāpdamies. 1821. gadā Merķelis atzīmēja, ka pret viņu līdz tam vērsti ap 250 polemiski raksti, un straume joprojām netaisoties rimt.[90] Īstenībā tā norima tikai pēc 2. pasaules kaŗa, kad uz Vāciju repatriēto baltvācu vidū noteiktu pārsvaru guva ieskats, ka beidzot pienācis laiks bezkaislīgam Merķeļa vērtējumam.[91] Ja viņam vēl aizvien pārmet, ka viņš vispārinājis negātīvo, tad to nedara bez pamata; jau augstāk (I : 3) citējām nosvērto A. V. Hupeli, kas, neslēpdams dzimtbūšanas ļaunumus, Vidzemes latviešu caurmēra apstākļus raksturoja citādi nekā Merķelis. Tomēr allaž paturams prātā, ka Merķelis — nosodot parādības, kuŗas viņa oponenti apzīmēja par izņēmumiem — frontāli cīnījās pret ražošanas un sociālo attiecību sistēmu, kas šos šausmīgos izņēmumus vispār pieļāva. Tieši ar to viņa darbs izcēlās pāri partikulārajai dzimtbūšanas kritikai, kādu sniedza vairums Baltijas apgaismotāju, neizraisīdami ne skandāla, ne pat gaŗāku polemiku. Otrs Merķeļa nopelns bija tas, ka latviešiem viņš netuvojās kā „zemniekiem" vai „iedzimtajiem", bet gan kā tautai, kas drīkst prasīt vienādas tiesības ar citām tautām. Sīvākie pretinieki to viņam nepiedeva simt gadu un ilgāk. Latvieši, atskaitot dažas atsevišķas personas, ar šo viņa prasību pakāpeniski iepazinās tikai kopš 19. gadsimta vidus, kad *Die Letten* un citi Merķeļa darbi spēcīgi ietekmēja latviešu nacionālo ideju attīstību. Par to plašāk runāts VI : 4 un X : 2 nodaļā, kur kontūrēta Merķeļa vieta Latvijas kultūrvēsturē.

Respektējot 1800. gadu kā chronoloģisku robežu, šeit gluži summāri pieminams, ka līdz 1806. gada beigām Merķelis uzturējās Vācijā, kur cītīgi nodarbojās ar literāru un politisku žurnālistiku. Literārās aprindās ievērību sacēla viņa skeptiskā attieksme pret „neaizkaramo" Gēti, politiski viņš bija nesamierināms tobrīd varenā Napoleona ienaidnieks. Atgriezies Rīgā, Merķelis turpināja apkarot bonapartismu žurnālā *Der Zuschauer*, kas 1812. gadā, sākoties franču „lielās armijas" invāzijai Krievijā, ieguva kā propagandas un aģitācijas organs gandrīz starptautisku nozīmi. Ar īsu pārtraukumu 1816./17. gadā Merķelis līdz mūža galam dzīvoja un saimniekoja Depkina muižiņā (Pārdaugavā pie Rīgas), rediģēja laikrakstus un izdeva vairākas grāmatas. Izcila vērtība viņa memuāriem *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben* (I—II, 1839—40), kas izmantoti dažādās mūsu darba nodaļās. Joprojām Merķelis mēdza izteikties arī par latviešu un igauņu zemnieku stāvokli, taču tādas uzmanības kā *Die Letten* šie raksti vairs nemodināja. Viņa garais mūžs nobeidzās 1850. gadā, savā ziņā simboliski tieši uz latviešu nacionālās atmodas sliekšņa. Viens no pirmajiem lielāka apjoma sabiedriskiem pasākumiem, ko veica Rīgas latviešu biedrība, bija 1869. gadā Katlakalna kapos uzcelt un ar patriotisku manifestāciju atklāt Merķelim pieminekli, kura uzrakstā iekalts: „Par piemiņu no pateicīgiem latviešiem."[92]

5.

Kurzemes un Zemgales politiskā vēsture bija nelaimīga visu 18. gadsimtu. Hercogiste, oficiāli pakļauta Polijas karalim kā lēņa kungam, faktiski atradās allaž smagi jūtamā krievu iespaidā. Risinājās cīņas un intrigas par hercoga godu, bet garos periodos hercogs vai nu nebija atzīts, vai uzturējās ārzemēs. Muižniekiem galvenā kārtā rūpēja paplašināt savas privilēģijas un mazināt hercoga varu. No hercogistes administrācijas neatkarīgajā Piltenes apgabalā muižnieki rīkojās kā oligarchiskā „republikā". Ja arī politiskajā situācijā, kas radās pēc Polijas trešās sadalīšanas 1795. gadā, hercogistes un Piltenes apgabala inkorporācija Krievijā kļuva nenovēršama, tad tomēr Kurzemes muižnieku vairums to akceptēja vai pat veicināja necienīgā formā.[93]

Par spīti šiem negātīvajiem faktoriem un ārkārtīgajiem cilvēku zaudējumiem „lielajā mērī" Ziemeļu kara sekas Kurzeme gadsimta pirmajā pusē pārvarēja ātrāk nekā pārējie Latvijas apgabali. To

cita starpā liecina fakts, ka hercogistes landtāgs jau 1746. gadā pieņēma stingrus lēmumus pret „pieaugošo greznību" tiklab vācu, kā nevācu resp. latviešu vidū. Greznība, ko šais un turpmāk (arī hercoga muižās) vēl atkārtotos noteikumos pārmeta zemniekiem, gan bija visai pieticīga: ar to galvenā kārtā saprata kristību, kāzu un bēŗu svinības, tur patērētos alkohola kvantumus un godu rīkotājiem dotās dāvanas.[94]

Lai cik apstrīdēts bija abu Bīronu stāvoklis, pat viņu pretinieki nespēja īsti noliegt, ka Kurzemes kultūrālais spožums koncentrējās ap hercoga galmu. Ja lietojam apzīmējumus Latvijas vēlīnais baroks un Latvijas rokoko, tad tie visvairāk saistāmi ar posmu pēc Ernesta Bīrona trimdas un Pēteŗa Bīrona valdības laiku. Šai laikmetā — no 1763. līdz 1795. gadam — galīgi pabeidza architektoniski izveidot un iekārtot arī krāšņās pilis (Jelgavā, Rundālē), kas bija pasāktas jau priekš hercoga Ernesta trimdas, un uzcēla vairākas citas. Spilgts priekšstats par atmosfairu, kāda valdīja Kurzemes galmā, iegūstams no aculiecinieka apraksta, kuŗā tēloti daži notikumi 1780. gadā, kad hercogistē divreiz viesojās Prūsijas troņmantnieks Frīdrichs Vilhelms.

Vispirms viņš uzturējās hercoga Pēteŗa „izpriecas muižā", dārzu apņemtajā Pienavā, kuŗu pēc tam, godinot augsto viesi, pārdēvēja par Frīdrichslusti. Troņmantniekam ierodoties, viņu sagaidīja vairāki simti Pienavas, Dobeles un Džūkstes zemnieku meiteņu latviešu tautas tērpos. Tās apsveica viesi ar dziesmām un ne vien kaisīja viņa ceļā puķes, bet arī „izrādīja savu dziļo, padevīgo prieku, sniedzot viņa augstībai karietē vainagus". No Pienavas Frīdrichs Vilhelms un hercogs Pēteris, līdzās sēdēdami un spoža kortēža pavadīti, brauca uz Jelgavu. Gar ceļmalām stāvēja ziņkārīgo bari, skanēja fanfāras, bungas un lielgabalu salūti. Jelgavā pie tilta bija uzcelti godavārti, kuŗos mirdzēja Frīdricha Vilhelma vārds. No tiem karietē nolidinājās sārtā atlasā tērpts „labais gariņš" cirtainiem matiem un pasniedza troņmantniekam uz balta atlasa iespiestu, ar zeltu rotātu apsveikuma dzejoli. Sekoja raiba svētku programma Jelgavas pilī, akadēmiskajā ģimnazijā, brīvmūrnieku namā un citur, pēc kam viesis turpināja ceļu uz Rīgu un Pēterburgu.

Iekām Frīdrichs Vilhelms atceļā no turienes otrreiz apstājās Jelgavā, hercogs Pēteris bija licis galma gleznotājam Fr. Hartmanim izgatavot viņa portretu. Kādu vakaru sarīkoja maskerādi, un dejas laikā lielās zāles vienā galā pēkšņi pacēlās priekškars. Pārsteigtajiem skatītājiem atklājās Parnass, kuŗa virsotnē stāvēja Apollons ar deviņām mūzām, bet pakājē Marss, Merkurs, Orfejs un koklētājs Amfions. Tie visi lēnām devās lejup, līdz viņiem priekšā it kā no zemes

izauga altāris. Uz tā Marss novietoja Hartmaņa darināto troņmantnieka portretu. Mūzas greznoja altāri un portretu ar ziediem, kuŗus viņām sniedza Amors. Apollons uzlika portretam lauru vainagu, bet jau mirkli vēlāk to, strauji no gaisa šaudamies, apklāja Jupitera ērglis ar saviem spārniem. Pabeiguši ārijas un rečitātīvus par godu troņmantniekam, dievi, mūzas un teiksmu tēli izklīda zālē. Frīdrichs Vilhelms sajūsmā aicināja pēc kārtas visas mūzas uz deju. Pie mielasta galda tās, joprojām mūzu tērpā, sēdēja valdnieku vidū.[95]

Jau šai aprakstā izmanāma hercoga Pēteŗa simpatija pret neparastām mechaniskām ierīcēm, un tādas viņš cienīja ne tikai svētkos, bet arī ikdienā. Tā, piemēram, viņa sevišķi iemīļotajā Kroņvircavas pilī ēdamistabas griestos bija ovāls, ap desmit pēdu augsts, ar spoguli un lauru vainagu aizklāts izcilnis; pusdienojot tas atvērās, un ēdieni pa to nolaidās tieši uz galda.[96]

Augstāk pieminētā Pienavas (Frīdrichslustes resp. Lustes) muižas pils izcēlās ar savu parku, kur bija iekārtoti intimi, ēnaini stūŗi, tilti, ķīniešu mājiņa un „angļu kabinets", miniatūrtempļi un „vēl simt jauku lietu, kas pārvērš pastaigu lielā baudā", kā izteicies kāds laika biedrs.[97] Brīžiem juceklīgas, taču visumā zīmīgas ziņas par šo pili un tās apkārtni atrodamas 1887. gadā pierakstītos latviešu nostāstos. Starp citu tautas atmiņā iespiedies zvēru dārzs, kas tur pastāvējis hercogu laikos un bijis iežogots ar kleķa sētu: „Dārza sētas pamati vēl vietvietām redzami un arī viens apaļš kalniņš. No šā kalniņa gājusi taisna stiga caur mežu uz pils balkonu. Kungi no balkona skatījušies, kā stirnas un citi kustoņi kalnā rotājušies." Tais pašos nostāstos par kādu Lustes muižas lieliski bagātu kungu, tātad varbūt pašu hercogu, vēstīts: „Tam bija lēperis, kas viņam skrēja pa priekšu kā kurtu suns. Kad viņš no Lustes muižas brauca uz Jelgavu karietē, četriem baltiem zirgiem, tad arvienu redzēja lielā gabalā pa priekšu skrejam lēperi. Tas bijis tāds cilvēks, kam kāju ikri izgriezti, tā ka lieli bijuši tievi kā irbuliņi."[98]

Fābulējums, ka „lēperim" (no vācu *Läufer*) izgriezti ikri, lai viņš varētu ātrāk paskriet, bija pazīstams kā Kurzemē, tā Vidzemē,[99] taču citādi arī šis nostāsts atspoguļo vēsturisku īstenību: valdnieku un bagātnieku aprindās 18. gadsimtā piederēja pie „laba stila" izraudzīt teicamus skrējējus par karietes pavadoņiem. Kad Pēteris Bīrons 1775. gada 29. jūnijā brauca pa Jelgavas ielām iesvētīt savu „sirds lolojumu" — Pēteŗa akadēmiju, viņa karietei pa priekšu skrēja divi „lēpeŗi", turpretim carienei Katrīnai II viņas 1764. gada ceļojumā pa Vidzemi — vesels pusducis.[100]

Galmos un pilīs vispār mēdza mitināt skrējējus dažādiem uzdevumiem. Kad ar lielām spējām šai virzienā bija izcēlies Vidzemes hernhūtiešu jauneklis Skangaļu Jēkabs, viņu 1739. gadā nosūtīja uz Pēterburgu un nodeva Ernesta Bīrona rīcībā. Bīrons, tobrīd reizē Kurzemes hercogs un kā carienes Annas sens favorīts arī Krievijas faktiskais valdnieks, laipni sarunājies ar viņu latviešu valodā, pieņēmis par kalpotāju galmā un licis viņam piedalīties skriešanas sacīkstēs, lepodamies ar Jēkaba panākumiem. Pēc Bīrona katastrofas 1740. gada beigās viņš ieguva brīvību, vēlāk nokļuva Anglijā un pēc tam apmetās Holandē. Šos faktus pats Skangaļu Jēkabs sīkāk tēlojis autobiografiskos uzmetumos un vēstulēs hernhūtiešu augstākajam patronam N. L. Cincendorfam.[101]

Tā kā caur Jelgavu un Rīgu 18. gadsimtā veda satiksmes ceļš uz Pēterburgu, abus galvenos Latvijas centrus tolaik apmeklēja gan pazīstami ārzemju politiķi, zinātnieki un mākslinieki, gan tāda tipa personas kā starptautiskie avantūristi Kazanova un Kaļostro. Abi Bīroni devīgi uzņēma izcilos viesus, rīkoja viņiem par godu balles, izrādīja Zemgales pilis. Sevišķu uzmanību apmeklētājos modināja Pēteŗa Bīrona mākslas kollekcija (sk. XII : 2). Jau 1727. gadā plašu ievērību Eiropā bija radījis vēlākā Francijas ģenerālfeldmaršala Sakšu Morica mēģinājums kļūt par Kurzemes hercogu, taču Latvijā kā vienīgā piemiņa no viņa palika Moricsalas nosaukums Usmas ezerā. Pēc hercogistes inkorporācijas Krievijā Jelgavas pilī divi lāgi (1798—1801 un 1804—1807) uzturējās Francijas trimdas karalis Luijs XVIII. Labvēļi bija glaimojuši Pēterim Bīronam, ka Jelgava esot „mazā Versaļa", bet Svētes pils kurzemnieku *Petit Trianon*. Kopā ar Luiju XVIII, sevišķi pirmajā no minētiem posmiem, Jelgavā tiešām dzīvoja prāvs skaits visīstāko Francijas galminieku, un arī iekšējā kārtība pilī bija stingri pieskaņota Versaļas praksei.[102]

Vispār kultūras un sabiedriskā dzīve Jelgavā ritēja rosīgi, un pie tās mums būs jāuzkavējas gandrīz katrā no turpmākajām nodaļām. Tomēr nav aizmirstams, ka tā visvairāk saistījās ar atsevišķiem centriem — pili, brīvmūrnieku namiem un kopš 1775. gada arī ar akadēmisko ģimnaziju jeb *Petrinum*. Kopskatā Jelgava ar savām līkumotajām ieliņām un lielākoties koka ēkām maz atgādināja metropoli; nebruģētā tirgus laukuma vienā malā pletās kalmēm un meldriem pieaudzis dīķis, kur pavasaros jau notālēm dzirdēja kurkstam vardes.[103]

Jelgavā, līdzīgi kā Rīgā, darbojās vairākas brīvmūrnieku ložas. Vecākā un galvenā no tām bija 1754. gadā dibinātā „Loge zu den drei gekrönten Schwertern", kuŗas nams Uzvaras (Ezera) ielā 19

pastāvēja vēl neatkarīgās Latvijas laikā. Šī loža īpaši uzplauka kopš 1770-to gadu vidus, kad tur prāvā skaitā sāka pulcēties *Petrinum* mācības spēki. Dedzīgs brīvmūrnieks bija retorikas profesors Johans N. Tilings, kas daudzināts Kurzemes hercogistes pēdējo gadu vēsturē kā kontroversiālu politisku rakstu autors, tāpat sakarā ar ideologa lomu, kāda viņam nepamatoti piedēvēta 1792. gada t.s. dzirnavnieku dumpī.[104] Kad brīvmūrnieku darbību Jelgavā 1796. gadā apturēja, loža pārdeva savu namu par 10 000 Alb. dālderiem un no šīs summas radīja fondu trūcīgo aprūpei, bet bagātīgo bibliotēku dāvināja Pēteŗa akadēmijai.[105]

Kurzemes brīvmūrnieku centienus savā pazīstamajā hercogu laikmeta vēsturē ar gaŗu un kodolīgu periodu raksturojis K. V. Krūze: „Gādāt, lai skolotāju un baznīcas skolotāju vietās ieceltu sapratīgus, apdomīgus un taisnīgus vīrus; lai muižnieki uzlūkotu tiklab patronātam pakļautos mācītājus, kā savus mājskolotājus nevis par atkarīgiem ierēdņiem, bet gan palīdzīgiem draugiem; lai tie, kam vairāk rūp atstāt bērniem lielu mantojumu nekā viņus izglītot, pievērstos pareizākiem uzskatiem vai vismaz rīkotos prātīgāk; lai tiktu atzīta par necienīgu, nepieļaujamu un atmetamu patvaļa pret padotiem un vājākiem (dzimtļaudīm), ķuŗa izpaužas, viņus pārdodot, mainot, aizdāvinot atsevišķus cilvēkus bez zemes, liedzot viņiem precēties vai liekot to darīt spaidu kārtā un atņemot viņu mantu, ko tie ieguvuši ar cītību un taupību." Tā kā Krūze, hercoga Pēteŗa sekretārs Jelgavā un Kurzemes princešu audzinātājs Vircavā, bija teicams apstākļu pazinējs, nav jāapšauba viņa apgalvojums, ka pret muižnieku varmācību brīvmūrnieki cīnījušies ne vien programmatiski, bet arī ziņojuši par to atklātībai un vairākos gadījumos panākuši vainīgo sodīšanu.[106]

Reizē jāpiebilst, ka Jelgavas ložās — pretēji nekā Rīgā, bet līdzīgi kā daudzos Rietumeiropas centros — bija iespiedies virziens, kas savienoja brīvmūrnieku kustību ar okultismu, spiritismu, alķīmiju un citām „slepenām zinātnēm". Tādā kārtā, uzdodamies par ievērojamu brīvmūrnieku un garu saucēju, 1779. gadā Kurzemes augstākajā sabiedrībā viegli ieperinājās starptautiskais krāpnieks Kaļostro. Šo epizodi sīki notēlojusi Kaļostro toreizējā atbalstītāja, bet vēlākā atmaskotāja dzejniece Elīza Reke.[107]

Tuvāku ziņu trūkst par ložām Liepājā, taču „cienījamā brīvmūrnieku sabiedrība" tur 1784. gadā minēta sakarā ar kādu bēŗu rīkošanu.[108]

Liepājā labprāt mēdza uzkavēties Pēteris Bīrons, kas personīgi ne sevišķi mīlēja Jelgavu. Šais izbraukumos viņu pavadīja ne vien ģi-

mene, galminieki un hercoga musketieŗi, bet parasti arī galma kapella, dziedātāji un aktieŗi (sk. XI : 2). Kopš 1775. gada viņš Liepājas apmeklējumu laikā apmetās paša namā, kas bija iekārtots angļu gaumē, ar Anglijā speciāli pasūtinātām mēbelēm. Ziemā notika gan ikdienišķi, gan lāpu un masku braucieni kamanās; ja piedalījās jūrnieki no Liepājas ostas, tie veda līdz uz kamanām novietotu laivu, kuŗā skanēja mūzika, bet mastā plīvoja raibas vēlavas. Kur vien hercogs spēra kādus soļus atklātībā, tūdaļ viņu apsveica trompešu pūtieni un bungu rīboņa; viņa meitām, ieejot baznīcā un no tās iznākot, kaisīja zem kājām rozes. Vakaros pilsēta par godu augstajiem viesiem bija illūminēta.[109]

Par Zemgales pilīm vēl runāsim XII nodaļā. Svētes pilī, kur bija iekopts skaists ziemas dārzs, bet rokoko dejas zāles stūŗos izbūvētas gliemežnīcu veida ložas ar diskrētām uzejām, Pēteris Bīrons 1779. gadā kādas masku balles laikā bildināja Doroteju Mēdemu — nākošo hercogieni. Ar viņas pēdējiem pieredzējumiem 1806. gadā, no ārzemēm ierodoties un kā atraitnei vēlreiz pārstaigājot pazīstamās vietas, saistās arī Kurzemes jautrās galma dzīves eleģiskā izskaņa. Doroteja, stāsta viņas biografs, izbrauca uz Svēti un tūlīt devās oranžerijā. „Viņu apņēma zūdība — mīlestības burvju dārzs bija pārvērties postažā. Viņa aizbēga no turienes... Viņa apmeklēja Vircavu, bijušo hercoga izpriecas pili. Pils stāvēja vientulīga — skumja un pamesta. No tukšajām zālēm viņai pretim dvesa iznīcība."[110]

18. gadsimta otrā pusē greznas kungu mājas un pat pilis uzcēla arī atsevišķi Kurzemes un Zemgales muižnieki. Īpaša vērība palaikam bija veltīta muižu parkiem, kas vasarās noderēja reprezentācijai. Par tiem daudz spilgtu aprakstu 1809. gadā sniedza Jamaiķu un Ulmales pilskungs Ulrichs f. Šlipenbachs, starp citu atcerēdamies Stroķu parku (Aizputes apriņķī), kādu to vērojis savā agrajā jaunībā resp. 1780-os gados. Pret kalna nogāzi tur pacēlās simetriskas terases, kas bija apaudzētas dzīvžogiem; to vidū augšup slējās dažādi koki spirālkāpņu, piramidas, lodes, pāva astes, pīlāra u. c. formās. Tālāk parkā atradās strūklaka — Fortūnas tēls, kas rotēja, šķiezdams ūdeni. Šis ūdens uzkrājās neredzamā rezervuārā aiz kādas alas; tur ieejot, vajadzēja nospiest slepenu atsperi, un ūdens šļācās gar gliemežvākiem noklātajām alas sienām. Kāda cita aka svieda strūklu ap desmit pēdu augstumā. Dažas lapenes bija uzceltas virs dīķiem; stāvot uz grīdas, kuŗu veidoja dzelzs redeles, varēja lūkoties, kā apakšā peld un rotaļājas zivis. Mākslīgs ūdenskritums pameta gaisā un tad atkal uztvēra zeltītu bumbu. Stroķu muižas dārznieki kulti-

vēja firziķus un vīnogas. Taču jau 1809. gadā šis parks bija iznīcis jeb, kā Šlipenbachs raksta, „pārvērties cilvēcisko izpriecu kapenē".[111]

Gluži citādu tipu pārstāvēja 18. gadsimta pēdējā ceturksnī iekārtotais Meženieku parks (Dobeles apriņķī). Tur bija gādāts, lai apmeklētājus ietekmētu tieši daba — veci koki, upes čalošana, tad kāda svinīga aleja. Vēlamās noskaņas radīšanai vietām bija uzcelti altāŗi. Kādas egles pavēnī stāvēja Nemirstības altāris — krusts uz akmens postamenta, kam apkārt vijās efejas. Plata, pa akmens kāpnēm sasniedzama aleja nobeidzās ar apaļu altāri, kuŗa plāksne rādīja zemkopības rīkus, kokli un gana stabuli. Atpūtai noderēja mājiņa, kas bija celta ap lielas egles stumbru; pēdējo, pašā istabas vidū, apņēma apaļš galds, bet mājiņas salmu jumtu, tam cieši pāri plešoties, apēnoja egles zari.[112]

Ļoti iecienīti Kurzemes muižu parkos bija t.s. eremitu namiņi, kuŗos varēja nodoties rāmām pārdomām. Izriedes muižā (Liepājas apriņķī), kur mēdza viesoties hercogiene Doroteja, šis namiņš atradās ozolu birzē. Vienīgās mēbeles tur bija sols un galds, pie sienas karājās krucifikss un eļļas glezna — Marija Madaļa lūdzējas pozā. Uz galda bija novietots cilvēka galvaskauss un pret to atslieta salauzta biste — romiešu jauneklis Antinojs, kas upurēja savu dzīvību ķeizara Hadriana labā.[113]

Tomēr Šlipenbacha apraksti nekādā ziņā nav vispārināmi. Caurmēra muižnieks dzīvoja visai vienkārši — ne aiz līdzekļu trūkuma, bet gan tādēļ, ka viņam nebija ne izpratnes, ne intereses par kādām finesēm. Ļoti zīmīgu materiālu šai sakarā sniedzis brīvkungs Pēteris F. Drachenfelss, tēlodams savu Slampē un Grauzdē (Džūkstes pagastā) pavadīto bērnību. Viņa atmiņas sākas pašās 18. gadsimta beigās, taču pēc autora liecības raksturo vispār parasto, tātad arī Bīronu laikmeta ainu Kurzemes resp. Zemgales muižās.

Grauzdes vecajam kungu namam bija divi stāvi — apakšējais celts no laukakmeņiem, augšējais no koka. Apakšstāvu, atskaitot pa istabai katrā galā, aizņēma virtuve, pieliekamās telpas un akmens kāpnes uz augšstāvu, kur atradās četras apdzīvojamas istabas. Virtuves centrā bija milzīgs ķieģeļu pavards un pāri tam iesms, ko apkalpoja divas personas: viena grozīja uzdurto cepeti virs uguns, otra lēja tam virsū mērci. Gaļu cepa vienīgi šai veidā. Vakaros kalpone rūpīgi aprausa kvēlošās ogles. Ja uguns nākošā rītā bija izdzisusi, to nācās aizņemties no kaimiņiem vai iešķilt deglī un gaŗkūļu salmos. Vaska sveces lietoja tikai visbagātākie muižnieki, pārējie apmierinājās ar mājās lietām tauku svecēm. „Dubultlogu vai krāsotu grīdu," apgalvo Drachenfelss, „tolaik nebija nekur Kurzemē." Vien-

Ulrichs fon Šlipenbachs

kāršās dēļu grīdas mazgāja ik sestdienas, bet katru dienu nokaisīja ar plānu baltu smilšu kārtiņu. Svētdienās virs smiltīm vēl izbārstīja skujas vai sagrieztas kalmes. Mēbeles bija krāsotas ar eļļas krāsu vai gluži nekrāsotas, taču palaikam apsistas misiņa rotājumiem. Popētas un atsperēm apgādātas mēbeles autors neatceras bērnībā redzējis. Kungu izpriecas laukos izpaudās savstarpējos apciemojumos, kāršu spēlē un medībās, pie kam pēdējās reizēm turpinājās nedēļām, viesojoties dažādās muižās pēc kārtas. Vislielākā atrakcija bija lāču medības.[114]

Citādi nekā priekšzīmīgais caurmēra apstākļu pazinējs Drachenfelss Kurzemes muižnieku dzīvi 1781. gadā, uz ievāktām ziņām balstīdamies, raksturoja A. V. Hupelis: „Lepns uz savām brīvībām, Kurzemes muižnieks pēc iespējas cenšas greznībā pielīdzināties dižciltīgajiem poļiem; viņš dzīvo izšķērdīgi un mīl luksu, ko atļauj ienākumi no allaž izdevīgi pārdodamiem lauku ražojumiem."[115] Te vērojama dziļa nesaskaņa ar Drachenfelsu, kas uzsver: „Muižnieku galvenā tendence bija savās muižās ražot visu pašiem nepieciešamo; pārvērst ražojumus naudā likās mazāk nozīmīgi." Pat degvīnu un alu, viņš apgalvo, ražoja tikai apmēros, kas atbilda patēriņam katrā muižā un tās krogos.[116] Vidzemē, kā zināms, stāvoklis bija gluži pretējs: tur degvīna dedzināšana un tirdzniecība ar to 18.

gadsimta otrā pusē ārkārtīgi vairojās — par postu zemniekiem un kavēkli citām saimniecības nozarēm. Pret šo parādību 1794. gadā asi vērsās K. F. Snells, reizē izvirzīdams vidzemniekiem par paraugu saimniekošanas metodes Kurzemē.[117] Tālāk arī Hupelis piebilst, ka kurzemnieku lukss esot atkarīgs no kaimiņu piemēra, mantas apstākļiem vai „galvenām kaislībām"; atsevišķos apgabalos mēdzot dižoties un klāt bagātus galdus, taču nekādas kaites tas zemei nedarot.[118]

Agrāk nekā citos Latvijas apgabalos Kurzemē sāka veidoties peldvietas un kūrorti. Paraugs šai ziņā bija Rietumeiropa, kur 18. gadsimtā pakāpeniski nobrieda jeb, pareizāk, dziedniecības vēstures studiju ietekmē atdzima domas par balneoterapijas un minerālūdeņu lomu veselības kopšanā. Pirmā vieta, kur muižnieki jau 18. gadsimta otrā ceturksnī vasarās kārtēji praktizēja jūras peldes, bija Plieņciems Rīgas līča Kurzemes piekrastē. Veselības stiprināšana drīz apvienojās ar izpriecām, un Plieņciemā radās jūrmalas centrs, kuŗa popularitāte kulminēja 1810. gadā, kad tur sešas nedēļas uzturējās Krievijas cariene Elizabete, ko jūŗā peldināja divas latvietes — Plunču māju saimnieces.[119] Apmēram kopš 1780. gada peldviesi braukuši arī uz Engures ciemu, jo *Latviešu Avīzes* 1826. gadā no turienes ziņoja: „Jau vairāk nekā 40 gadi ir, ka tā pēršana jeb mazgāšana jūŗas ūdenī mūsu jūŗā cēlusies un ik gadus nav mitējusies."[120]

Ja jūŗas peldes tikai veicināja veselību, tad par minerālavotiem pastāvēja uzskats, ka to ūdens, ārēji un iekšķīgi lietots, tieši dziedina gan chroniskas, gan akūtas kaites. Šis tobrīd modernais atzinums nāca no ārzemēm, taču augsto kārtu vājinieki, paši to neapzinādamies, bieži pulcējās ap seniem svētavotiem, kuŗu dziednieciskās īpašības latvieši bija pazinuši kopš gadsimtiem. Avotus regulējot un paplašinot, tur dažkārt atrada ļoti vecas monētas un citus upuŗus. Tādi slēpās arī Baldones sēravotā, ap kuŗu izauga pirmais kūrorts ne vien Kurzemē, bet visā Baltijā. Kūrortu iekārtot un atvērt 1740. gadā bija paredzējis Ernests Bīrons, tomēr plāns, viņam zaudējot varu, palika nereālizēts līdz pat gadsimta beigām, kad to aktualizēja Krievijas valdnieki. Katrīna II lika ķīmiski analizēt sēravota ūdeni, Pāvils I pavēlēja „par valsts līdzekļiem iežogot veselības avotu ar akmeņiem" un izraudzīt ārstu kārtējai slimnieku aprūpei.[121] Ar pārtraukumiem ārsta pienākumus jau kopš 1795. gada bija veicis Dr. med. Kārlis K. Šīmanis (1763—1835), kas 1799. gadā izdeva 364 lappuses biezu Baldonei veltītu pētījumu. Balneoloģija Šīmani interesēja plaši un nopietni; bez minētās grāmatas viņš, izvērtēdams savus novērojumus Baldonē un citur Kurzemē, publicējis vēl virkni rakstu Jelgavas un dažādos ārzemju izdevumos.[122]

1799. gadā Baldonē veseļojās 102 personas, to vidū vairāki krievu atvaļināti ģenerāļi un senātori no Pēterburgas, tāpat Francijas trimdas karaļa Luija XVIII galminieki no Jelgavas. Nav šaubu, ka tur risinājusies interesanta sadzīve, taču zinām vienīgi to, ka tās centrā, kā dzejiski atzīmējis kāds toreizējais viesis, bijis „Baldones avota nāras sauszemes templis", tātad kas līdzīgs kūrmājai. Sēravota ūdeni atzina par visai derīgu siltām vannām, bet vārgākiem ļaudīm neieteica to dzert.[123]

Otrs iecienīts Kurzemes sēravots atradās Bārbelē (Bauskas apriņķī), hercoga īpašumos, un komfortabla peldiestāde nelielam viesu skaitam tur pastāvēja kopš 1784. gada resp. Pēteŗa Bīrona laika.[124] Avotu aprakstījis jau pieminētais Šīmanis, bet pirms viņa divi citi ārsti — K. F. Hummiuss (1769) un J. H. Ekhofs (1795). Lai gan abu apcerējumi konspektīvi, chronoloģiski viņi bija pirmie celmlauži Latvijas balneoloģiskajā literātūrā. Jāpiemetina, ka Kārlis F. Hummiuss (1724—1788) daudz rakstījis par veselības kopšanu Jelgavas vācu presē un regulāri sniedzis īsus ārstnieciskus padomus Kurzemes latviešu kalendārā.[125]

Vēlāk ļoti populāros Ķemeŗu sēravotus ilgi dēvēja par Slokas avotiem, un līdz 1783. gadam tie ietilpa Kurzemes hercogistes territorijā. Tautas medicīnā, kā liecina atrastās upuŗnaudas un citi priekšmeti, tie lietoti sen, bet ārsti sāka turp sūtīt slimniekus kopš 1796. gada. No purvainās, grūti pieejamās vietas ūdeni pacientiem nesa uz tuvākajām mežsargu mājām; kūrorts pamazām izveidojās 19. gadsimta pirmajā ceturksnī.[126]

Lielākais muižu īpašnieks hercogistē bija pats hercogs ar savām t.s. domēnēm (kādreizējām Livonijas ordeņa muižām) un citiem īpašumiem. Domēnēs vien ietilpa ap 9000 klaušu zemnieku māju. Hercoga muižu pārvalde un saimniecība bija sīki reglamentēta; periodiski notika revizijas, pārbaudot zemnieku labklājību un pieņemot viņu sūdzības.[127] Privātās muižās valdīja neierobežota dzimtbūšana, kuŗas ietvaros dzimtkungam piederēja pat viņa ļaužu kustamā manta. Zemnieku stāvoklis vislielākā mērā bija atkarīgs no dzimtkunga turības, uzskatiem un personīgajām īpašībām. Kopējo ainu no vienas puses mēģināts raksturot ar patriarchālismu un muižnieku „tēvišķīgo gādību" par zemniekiem; no otras puses izcelta vienīgi intensīvā, nereti ar smagiem miesas sodiem saistītā dzimtcilvēku ekspluatācija.[128] Neviens no abiem šiem viedokļiem nav ģenerālizējams, taču visumā vērojams, ka zemnieku caurmēra apstākļi hercogistē bija labāki nekā pārējos Latvijas apgabalos.[129]

Tā kā Kurzemes statūti atļāva katram kungam izdot saviem dzimt-

ļaudīm īpašus noteikumus publisko tiesību robežās, tad kopš 1770-iem gadiem daļa muižnieku izstrādāja un lika latviešu valodā iespiest „muižas tiesas". Tādas iznāca Ugālei (1770), Stendei un Rendai (1780), Strutelei (1793) u.t.t. Zināmus impulsus šai virzienā varbūt bija devis Vidzemes resp. Aizkraukles Šulca paraugs.[130] Šie regulātīvi pieder pie svarīgiem tiesību un saimniecības vēstures avotiem, kuŗu nozīmi Arveds Švābe formulējis vārdos: „Zemes tiesībās (statūtos) redzam dzimtbūšanu no romiešu tiesību doktrīnas viedokļa, bet muižas tiesībās dzimtbūšanu kā Kurzemes lauku dzīves formu."[131] Lai gan izdevēji saprotamā kārtā visvairāk nodarbojās ar klaušu, zemnieku tiesnešu iecelšanas un līdzīgiem jautājumiem, dažos Kurzemes „tiesu" paragrafos skarti arī kultūrvēsturiskā perspektīvā interesanti fakti.

Kā Ugāles dzimtkungs Johans D. Bērs, tā jo sevišķi Stendes Ernests V. Brigens un Struteles Francis A. Franks piekodina ļaudīm būt dievbijīgiem un pienācīgi svinēt svētdienu. Franks vēl speciāli mudina lūgt Dievu rītos un vakaros, bet ik svētdienas apmeklēt baznīcu. „Spredikļa laikā," viņš turpina, „ne ir brīv ne vienam bez lielas vajadzības no baznīcas iziet. Tiem vagariem būs tos, kas krogā sēž jeb citur blēņojas, uz baznīcu paskubināt." Brigens un Franks uzrunā savus dzimtļaudis par draugiem un bērniem, pie kam pirmais plašākā ievadā uzsveŗ, ka visi cilvēki „iraid viena Tēva bērni", vienalga, vai tie būtu ķeizari, ķēniņi, lielkungi, dzimtkungi, vācieši, latvieši, saimnieki, kalpi, sievas, meitas, veci vai jauni, žīdi vai turki. Savu tuvāku vajag mīlēt kā sevi pašu, taču „mums pēc Dieva prāta mūsu darbi ir jānodala, laid mūsu prātam tas tīk, laid ne tīk". Tādēļ izdota arī muižas likumu grāmata.

Ar soda draudiem visi trīs kungi brīdina tos, kas nododas burvībām. Franks aizliedz slimības gadījumā griezties pie pūšļotājiem: palīdzība vienmēr jāmeklē muižā. Lai aizsargātos pret trakiem suņiem, viņš nosaka, ka „no Lieldienas svētkiem līdz veciem Jēkabiem būs ikkatram suņam manā novadā labs bluķis ar krusta kokiem pie kakla piesiets būt".

Johans D. Bērs nevēlas, ka jaunavas darinātu krāšņus pūrus; tas parasti notiekot svētdienās, kuŗas tādā kārtā topot nicinātas, turklāt šie pūri veicinot „to mātes-meitu lepnību un to sērdeņu apsmiešanu". Brigenam savukārt nepatīk talkas, kas allaž saistoties ar pārmērībām ēšanā un dzeršanā. Dažs taupot Dieva dāvanu vienīgi talkām un dzīrēm, likdams savai ģimenei un saimei pārtikt no sausas melnas maizes. Ja saime saņemšot arvien pa druskai no tiem krājumiem, kuŗus glabā dzīrēm, tā pastrādāšot tikpat daudz kā talcinieki. Tāpēc

Brigens aizliedz talkas un piedraud nepaklausīgos saimniekus uz laiku norīkot muižā par grāvračiem. Franks nevēršas ne pret pūriem, ne talkām, taču līdzīgi abiem pārējiem dzimtkungiem paredz stingrus ierobežojumus zemnieku kristību, kāzu un bēŗu godiem, regulējot to ilgumu un patērējamo dzērienu daudzumu.

Nevienā no minētajiem trim novadiem neatļāva šos godus vai citas dzīres rīkot naktī no sestdienas uz svētdienu; to sākums bija iekārtojams svētdienā pēc baznīcas laika. Kristības un bēres vajadzēja nosvinēt vienā dienā, kāzas divās (līgavas un līgavaiņa mājās). Ugāles kungs paredzēja vienādu dzērienu normu katram dzīŗu namam — divas mucas alus un desmit stopu degvīna, turpretim kā Stendes un Rendas, tā Struteles noteikumi šķiroja saimniekus un gājējus. Tā, piemēram, kāzās Brigena un Franka saimniekiem bija atļauts tāds pats kvantums kā Ugālē, bet kalpiem tikai viena muca un seši stopi. Ja atklājās, ka norma pārsniegta, vainīgos piespieda maksāt soda naudu, ko tiklab Brigens, kā Franks novēlēja grāmatu iegādei trūcīgiem bērniem. Bērs apmierinājās ar to, ka virsnormas dzērienus konfiscēja un izdalīja muižas darbiniekiem. Citur viņa noteikumos gan atrodams paragrafs: „Tiesai būs uzlūkot, ka ikviens savus bērnus pēc grāmatu lasīšanas kā varēdams radina tik labi mājās, kā skolā."

Franks, savā regulātīvā atkārtoti apkaŗodams žūpību, nāvi aiz pārdzeršanās pielīdzināja pašnāvībai: „Kad no lielas dzeršanas tāds plītnieks slims tapis un dakteris parāda, ka tādam ne var līdzēt tā labad, ka viņš tās iekšas caur lielu brandvīna dzeršanu maitājis, — kad tāds nomirst, tad viņa miesām ne būs pie citiem godīgiem miroņiem kapsētā paglabātām kļūt, bet kā slepkavam pie savas pašas miesas bez baznīcas pulksteņu zvanīšanas in bez dziedāšanas purvē apraktām tapt." Tādā veidā tolaik apbedīja noziedzniekus un pašnāvniekus.[132]

Zemnieku stāvoklim, runādams gan par hercogisti, gan Piltenes apgabalu īsi pēc to iekļaušanas Krievijā, brīžiem pieskāries augstāk minētais Ulrichs f. Šlipenbachs.

Savos Kurzemes aprakstos viņš vairījies akcentēt negātīvas parādības un plašāk tēlojis vienīgi to, kas viņam licies pozitīvs un patīkams: muižas ar skaistiem parkiem, vēsturiskām piemiņām bagātas baznīcas, krietnus cilvēkus kā vācu, tā latviešu vidū. Aiz šī iemesla viņš allaž cildina arī vietas, kur sastapis turīgus latviešus. Dundagā viņš vērojis labklājību, bet daži zvejnieki un tie zemnieki, kas lielākā apjomā nodarbojušies ar lopkopību un biškopību, bijuši pat bagāti. Ļoti viņu iepriecinājis Ārlavas un Sasmakas rajons, kur zem-

nieku mājas reizēm gandrīz līdzinājušās muižām. „Sevišķi mani valdzināja," turpina Šlipenbachs, „vairākas Sasmakas vai Pūņu lauku sētas, kur uz sarkani krāsoto, ērto, ar skursteni apgādāto dzīvojamo māju veda glītas vītolu alejas un kur māja, saimniecības ēkas un žogi bija nevainojamā kārtībā. Zemnieku turība šais novados liela: nereti redz saimniekus, kas brauc uz baznīcu lepnā divjūgā." Lielbērzē Šlipenbachs saticis labi ģērbtus un „zināmā mērā izglītotus" Zemgales saimniekus, kam piederējuši vairāki tūkstoši Alberta dāldeņu.[133]

Kaut šīs piezīmes radušās 19. gadsimta pirmajos gados, tās droši attiecināmas arī uz 18. gadsimta beigu posmu: turība, kāda te tēlota, dzimtbūšanas apstākļos bija sasniedzama tikpat lēni, kā izaudzināmas alejas pie mājām. Dzejniekam un dedzīgajam lokālpatriotam Šlipenbacham var pārmest Kurzemes ideālizāciju, taču viņa gadījumā tā nekalpoja nekādiem polemiskiem mērķiem. Gan nestatīdams pārtikušajam zemniekam pretim nomākto un izsūkto dzimtcilvēku, viņš savos aprakstos neslēpj, ka pieder pie dzimtbūšanas pretiniekiem. Tās atcelšanu, pat izzobots par nelgu un sapņotāju, viņš veicināja arī praksē.[134] Šlipenbachs pieskaitāms pie uzticamiem liecinieciem, konstatējot, ka Kurzemē un Zemgalē vismaz daļa nebrīvo zemnieku bija labāk situēta nekā citur Latvijā.

Citas teicamas autoritātes, Tukuma apriņķa maršala E. Rechenberga-Lintena vērtējumā Kurzemē sastopamai zemnieku labklājībai, raugoties no muižnieku viedokļa, bija pa daļai emocionāli, pa daļai praktiski pamati. Pirmie saistījās ar bieži uzsvērto, Kurzemes muižniekiem raksturīgo dižošanās kāri. Ja par kādu dzimtkungu sabiedrībā runāja, ka „viņam lepni zemnieki", tad to uztvēra kā izcilu pagodinājumu. „Lepnie zemnieki" kļuva par dzimtkunga bagātības simbolu, kamēr tos muižniekus, kas bija pazīstami kā „zemnieku dīrātāji", viņu kārtas brāļi vēroja ar zināmu nicinājumu un mēdza piebilst, ka „tā turība līdz trešajam augumam nesniegsies".[135] Faktu, ka Kurzemē bija atrodamas labas zemnieku dzīvojamās mājas un saimniecības ēkas, manāmi nosacīja muižnieku praktiskie apsvērumi. Kokmateriālus, kuŗus muiža deva vāji celtu un vairs nelietojamu ēku remontam, zemnieki palaikam izmantoja tikpat neracionālām jaunbūvēm. Lai to novērstu, daļa muižnieku atzina, ka viņiem pašiem izdevīgāk dot vienā reizē materiālu kārtīgām celtnēm nekā tērēt mežu pastāvīgo labojumu vajadzībām.[136] Protams, Rechenberga-Lintena minētās parādības nebija vispārējas un arī vietās, kur tās iezīmējās, uzlaboja tikai attiecīgo zemnieku dzīves un darba apstākļus, bet nekā negrozīja viņu tiesiskajā stāvoklī.

6.

Latgali pievienoja Krievijai 1772. gadā. Straujas pārvērtības šis akts neradīja ne Latgales muižnieku, ne zemnieku dzīvē; pretēji nekā varēja paredzēt, nesākās arī tūlītējs krievu ieplūdums. Zemnieku tiesisko stāvokli līdz pat 1831. gadam oficiāli, kaut ne faktiski, regulēja jau agrāk minētais Lietuvas statūts, kas ierobežoja dzimtbūšanu. Krievijā dzimtbūšana 1770-os gados bija sasniegusi savu augstāko pakāpi: muižniekiem bija atļauts pārdot zemniekus bez zemes vai viņus iznomāt, piespriest viņiem spaidu darbus, nodot viņus izsūtīšanai uz Sibiriju u.t.t. Daļa Latgales un vienlaikus ar to anektētās Baltkrievijas poļu muižnieku steidzās sekot krievu paraugam, kādēļ ģenerālgubernātors aizrādīja senātam, ka „Baltkrievijā nekad nav bijis paražas pārdot zemniekus bez zemes". Uz to senāts 1775. gadā atbildēja, ka Baltkrievijas lielgruntniekiem esot tās pašas tiesības, kas krievu muižniekiem. Šī atbilde, protams, attiecās arī uz Latgali.[137]

Ilgstošas muižnieku ķildas un prāvas, kas dažādās tiesu instancēs turpinājās gadu desmitiem, izraisīja zemnieku bēgļu jautājums. Kāda ļoti raksturīga prāva, kuŗā bija iejauktas vairākas Latgales dižciltīgo dzimtas no vienas, Nēveles apriņķa muižnieks Šiško no otras puses, sākās 1782. gadā. Šiško pieprasīja, lai viņam izdotu bēgļus, kas dzīvojuši Ludzas apriņķī jau 20—50 gadu. Lieta virzījās no zemākām uz augstākām instancēm gausi un ar mainīgiem rezultātiem, bet Latgales muižnieki neatlaidīgi uzsvēra, ka Latgalē joprojām spēkā Polijas seima 1768. gada lēmums, pēc kuŗa bēgļi atprasāmi ne vēlāk kā trīs gadu un trīs mēnešu laikā. Šis arguments izrādījās tik spēcīgs, ka prāva nebija pabeigta vēl 1803. gadā.[138] Tās iznākums paliek nezināms, un skaidrs, ka laba tiesa apstrīdēto bēgļu tobrīd bija sen mirusi, taču galveno lomu abi parti neapšaubāmi piedēvēja prāvas principiālajam aspektam, kam varēja būt precedenta nozīme.

Kamēr par Vidzemi un Kurzemi 18. gadsimta otrā pusē pieejams materiāls, kas ļauj visai pilnīgi rekonstruēt kultūrvēsturisko panorāmu, Latgalē šai ziņā jāsaduŗas ar smagām grūtībām. Turpmākās nodaļās redzēsim, ka atsevišķu Latgales muižnieku pilīs bija koncentrētas lielas kultūrālas vērtības, tomēr apraksti, par cik tādi vispār pastāv, ierobežojas gandrīz vienīgi ar īsiem faktu konstatējumiem. Šaurā apjomā saglabātie architektūras piemineķļi — baznīcas, dažas muižas — nedod iespējas atburt atmosfairu, kāda tur valdīja 18. gadsimtā. Par nedaudziem Latgales šī laikmeta skatiem jāpateicas rīdziniekam — nenogurdināmajam entuziastam J. K. Brocem, kas

savā 1797. gada ceļojumā starp citu zīmējis Rēzeknes un Ludzas pilsdrupas, tāpat Viļakas muižas ēkas un katoļu mācītāja māju — plebāniju. Ludza rādīta divējādi, tālā un saīsinātā perspektīvā; abos zīmējumos ietelp baznīca, mājas pilsdrupu apkaimē, bez tam figūras — jātnieks, zemnieki redeļu ratos un kungu kučieris, kas, pātagu vicinādams, vada četrjūgu. Arī pa Viļakas plebānijas vārtiem iebrauc laucinieks redeļu ratos; no pretējās puses tuvojas sieva ar nēšiem plecos. Līdzīga sieva tuvskatā stāv Viļakas muižas pagalmā; viņai blakus cita ar grābekli, bet otrā malā vīrietis, kam rokā ratene — cilindriskā, tiklab Latgalē, kā Vidzemē pazīstamā zemnieku cepure.[139] Viļakas latgalietēm Broce veltījis vēl speciālu zīmējumu ar paskaidrojumiem, raksturodams sievu un meitu tautiskos tērpus un īpatās galvas segas.[140] No literāriem avotiem zināmu ieskatu Latgales latviešu dzīvē paveŗ jezuītu dokumenti, pie kuŗiem uzkavēsimies vairākās nodaļās; viena otra zīmīga detaļa pazib muižu un klosteŗu saimniecības pārskatos.

Ja diezgan daudz Vidzemes un Kurzemes muižnieku 18. gadsimta otrā pusē lepojās ar krāšņiem, dažkārt orīģināli ierīkotiem parkiem, tad tādi, kaut mazākā skaitā, radās arī Latgalē — Varakļānos, Krāslavā, Dagdā, Ambeļos, Malnavā un citur. Bargāka klimata dēļ Latgalē nevarēja kultivēt daļu svešzemju koku un košuma krūmu, kas labi piemērojās Rietumlatvijas apstākļiem, un lielākoties nācās apmierināties ar vietējo sugu stādījumiem. Tāpat dendroloģisku dažādību kavēja kokaudzētavu trūkums. Vietumis šos traucēkļus kompensēja parku vispārējā architektonika. Tā, piemēram, ap Krāslavas muižu līdzenā reljefā izveidojās krietns t. s. regulārā tipa parka paraugs, bet Preiļu parkam bija sarežģīta un interesanta ūdens baseinu sistēma.[141] Ambeļos, vienā no daudzajiem Plāteru-Zībergu ģimenes īpašumiem, parka perspektīvas bija komponētas tā, lai virzītos no periferijas uz centrā izvietotiem dekorātīviem elementiem. Perspektīvu noslēgumu veidoja mākslīgi dīķi.[142] Šai apvidū Dubnas krastos auga ozolu birzes, kas vēlāk izcirstas; kā atmiņa par tām Ambeļu parkā vēl šobrīd saglabājies kāds ozola celms trīs metru diametrā. Līksnā, kas arī piederēja Plāteriem-Zībergiem, pili uzcēla 1770. gadā, un tās parkā starp citu bija iekomponētas ģimenes kapenes, kuŗu nišas tomēr laikam palikušas nelietotas.[143] Pie Hilzenu krāšņās pils Dagdā 18. gadsimtā atradās ne tikai parks, bet arī plašs zvēru dārzs ar daudziem dzīvniekiem.[144] Kalupē izpriecas nolūkiem izmantoja neparastu dabas objektu — turienes milzu akmeni (ap 70 m^3 virszemē vien). Pa iecirstām kāpnēm nokļuva tā virsus laukumā, kur bija akmens galds un sēdekļi. Kalupes, Līksnas, Vārkavas u. c. ap-

kārtējie muižnieki tur sevišķi pulcējās medību gadījumos, lai atpūstos un „stiprinātos".[145]

Šķiet, visīpatāko parku Latgalē 18. gadsimta beigās ap Varakļānu pili iekārtoja grāfs Michaels f. d. Borchs, kas mums vēlāk būs vēl bieži jāpiemin. Parku viņš pats franču valodā aprakstījis 1795. gadā privāti Varšavā iespiestā grāmatiņā *Jardin sentimental du chateau de Warkland*, no kuŗas pa eksemplāram patvēries tikai ļoti nedaudzās Eiropas bibliotēkās.

Pārmaiņus prozā un pantos sacerētajā tēlojumā Borchs allaž uzsveŗ, ka viņa parks plānots un izveidots kā allegorija. Viņš aicina lasītājus to pārstaigāt kopā ar kādu Varakļānu pilī dzimušu jaunekli, kas gājienu sāk no plašas terases pils priekšā. Terases galā atveŗas baseins ar ostu un moliem. Šis skats modina jauneklī pārdomas par cilvēku likteņiem „dzīves okeanā". Lai nākotnes gaitās nenomaldītos, viņš meklē padomu Novērojumu salā. Tā sasniedzama pa tiltu, pēc kam līkloču celiņš noved kupolveida paviljonā, kur uz plāksnes lasāma pamācība uzticēties „savam prātam, talantiem un sirdij, nevis bangainām asinīm un to tieksmēm". Maz ietekmēts, jauneklis tūdaļ sēstas laivā un brauc uz Prieku salu. Tur meža ielokā plešas mīksts, tūkstošiem puķu izraibināts maurs; rozes, savienodamās ar kaprifolijām un jasmīniem, veido diskrētas paslēptuves; visapkārt dvesmo salda smarža. Kad jauneklis, gar neaizmirstulēm un rezēdām soļodams, nonācis Miršu templī, viņam puķu groza vidū uzsmaida Amors. Tomēr no groza apakšas pretim lokās čūska — simbols briesmām, kas slēpjas „trakulīgā mīlestībā un straujās rotaļās".

Čūskas brīdinājums liek jauneklim pamest Prieku salu un doties uz kādu jau notālēm pamanāmu, krāšņi rotātu celtni. Turp ved grambains ceļš, kuŗa malā viņu maldināt mēģina divi sieviešu tēli, kas allegoriski pārstāv glaimus un liekulību. Skaistais nams izrādās tukšs — tas celts nolūkā rādīt, ka godkāres uzburtam viltus spožumam trūkst pastāvības. Turpat blakus dziļa aiza, kuŗā sagāzti pīlāri, kas reiz greznojuši nama iekšieni, bet tagad tīti ložņaugu vijās un dzeloņainās lapās.

Atzinis, ka mīlestība un godkāre pieder pie bīstamām kaislībām, taču vēl nejuzdamies gluži pārliecināts, jauneklis pēc brīža nokļūst mežainā apgabalā ar šaurām ejām astoņos virzienos un paaugstinājumu centrā. Uz tā guļ grezni tērpta sieviete izdzisušu skatu. Visa viņas būtne pauž gurdu nicinājumu; no viņas pirkstiem izslīdējis raksts vēstī, ka viņa notrulinājusies ilgās, pārmērīgās baudās, kas beidzot vairs atstājušas tikai tukšumu, riebumu un nevarīgu iekāri.

Gājēju sagrābj žēlabas, viņš zvēr nepadoties kaisles vilinājumiem un traucas tālāk, līdz kādā iežogojumā viņam priekšā paceļas eremita namiņš. Viens no tā sienu balstiem aprakstīts atziņām un padomiem dzejas pantos, kas ieteic gudru mērenību — pareizi līdzsvarotas pārdomas vientulībā un darbību cilvēces labā.

Jauneklim liekas, ka viņa dvēselē iespīdējis gaismas stars, un iepriecināts viņš turpina pastaigu pa puķēm nosētu pļavu, gar dzidru strautu un gar koku puduriem labi koptos laukos. Līkumaina taka viņu pamazām noved vispirms pie Draudzības, tad pie Laulāto mīlestības templa. Pēdējais bez kādiem rotājumiem — vienīgi pie dibensienas altāris ar vainagotiem Amora un Himena attēliem. Tiem apakšā franču pants, kurā uzrunāta „dārgā laulātā draudzene, maigais draugs, mīļā Eleonora" (t.i. Borcha sieva). Altāŗa priekšā trijkājis, bet kvēpināmā vīraka vietā sirds ar devīzi: Vienmēr maigs un uzticīgs. „Ieteicu jauneklim te brīdi pakavēties un padomāt par laulības iestādījumu," piemetina Borchs.

Pasāktā taka pārvēršas egļu, kadiķu un tūju alejā, kas izbeidzas pie hieroglifiem apgleznotas piramidas. Zem tās pazemes telpa, kuŗas nišās novietotas urnas ar vairāku Borcha draugu pelniem. Kad pie kādas urnas, kas pārklāta ar līķautu, apcerēta nenovēršamā nāve un gaidāmā jaunā dzīvība, var doties uz Pārpilnības templi. Zīmīgā kārtā tas iekārtots zemnieku rijā; virs ieejas Amaltejas ragi (pēc sengrieķu teikām Amalteja bija kaza, kas zīdīja mazo Zevu), jumta kores galā Providences acs.

Seko divi no neapstrādātiem laukakmeņiem un akmeņu krāvumiem veidoti templi. Mūžības templa pakājē čūska, kas kož pati savā astē; otrs templis veltīts *soli et vero Deo, fautori naturae* — vienīgajam un īstajam Dievam, dabas radītājam. Šī templa kāpnēs „kritis uz vaiga, izlūdzoties dabas kopējā tēva palīdzību", jauneklis pieceļas un bijīgi soļo uz Tikumu templi, kam aizmugurē pievienojas Īstenās slavas templis. Komplekss celts pakalnā, ieapaļas terases centrā ar lēzenām kāpnēm katrā pusē. Te valda greznība: ieeju apņem kupols, iekšienē „kaŗa, zinātņu un lauksaimniecības trofejas", dziļāk pjedestāls ar Vidzemes ģenerālgubernātora Brauna bisti (Borcha dzīves biedre Eleonora bija Brauna meita), bet Īstenās slavas templī Katrīnas II, troņmantnieka Pāvila un viņa sievas portreti. Attēlus papildina cildinājumi pantos. Templu priekšā plaši „Elizejas lauki", kuŗos ietelp noskaņota kanālu un ūdens baseinu kompozicija. Šeit jauneklim atkal „jākrīt uz vaiga", apliecinot paklausību, cieņu un uzticību lieliem valdniekiem. Uzraksts pie Elizejas laukiem pamāca, ka katrs cilvēks var veidot savu dzīvi saskaņā ar

paša raksturu un nosliecēm, taču tam, kas grib ieiet slavas templī, iepriekš jāiziet cauri tikumu templim.

Nobeigdams tēlojumu, Borchs patētiski runā par vienlīdzību, labdarību, cilvēcību un brālīgu sadraudzību kā valsts labklājības galveno pamatu, kas Krievijas imperijā zem tās valdnieku „laimīgās zvaigznes" it kā jau būtu cieši nostiprinājies. „Ja mans sentimentālais dārzs," viņš raksta, „spētu modināt kaut vienu no šīm idejām un derīgajām dziņām vismaz tā apmeklētājos, es svētīšu brīdi, kad iecerēju tā plānu, un šo gandarījumu, kas tik patīkams uzticīgam pavalstniekam, paņemšu līdz kapā."[146]

Borcha aprakstā trūkst aizrādījuma uz pieminekli italiešu architektam Mazoti, ka bija projektējis Varakļānu pili un vadījis tās celšanu. Tomēr pēc citām ziņām šis piemineklis parkā pastāvējis jau kopš 1783. gada.[147] Varbūt tas tieši neiekļāvās Borcha allegoriskajā plānā. Līdzīgi Vidzemes un Kurzemes 18. gadsimta parkiem, Varakļānu „sentimentālais dārzs" pakāpeniski iznīka, un mūsu dienās tur vairs nav atlicis gandrīz neviens no Borcha tēlotajiem ansambļa elementiem.[148]

Prāvāku centru Latgalē 18. gadsimtā bija maz, un vairāku vēlāko pilsētu vietā atradās tikai kāda muiža vai daži zemnieku māju puduri. Tā, piemēram, Balvos 1760-os gados iekārtoja pusmuižu un krogu, bet tālā apkārtnē pletās neizbrienami purvi. Plūdu laikā ļaudis bija izolēti no ārpasaules un nevarēja sasniegt arī tuvāko dievnamu (Viļakā). Daudzi mira, nesaņēmuši sv. vakarēdienu. Šais apstākļos pusmuižas īpašniece Konstance Hilzena uzcēla Balvos koka baznīcu, un 1783. gadā ap to jau bija radusies sādža, no kuras turpmāk izauga miests un pilsēta. Apmēram līdzīgā kārtā ap Fr. Šadurska 1763. gadā celto katoļu baznīcu attīstījās Kārsava.[149]

Par pilsētām dēvēja vienīgi Daugavpili un Ludzu, turpretim Rēzekne pēc tam, kad turienes pils 18. gadsimta sākumā bija galīgi pārvērsta drupās, noslīga miesta stāvoklī, kādā palika līdz 1773. gadam. Krievu administrācijai bija plašāki nodomi Rēzeknes veidošanā, un 1778. gadā Katrīna II apstiprināja pilsētas plānu. Tas iedzīvināts šaurā apjomā, tomēr interesants tai ziņā, ka autori ņēmuši vērā toreizējās Rēzeknes konkrētās reālitātes. Bija paredzēti divi galvenie laukumi: lielākajā koncentrētos iestādes, mazākajā — pie tilta, Daugavpils ceļa malā — atrastos sāls pārdotava, maizes un sīkpreču veikali. Pie Polockas ceļa būtu siena un malkas tirgus, pie Ludzas ceļa īpašs „žīdu laukums" ar tirgotavām un sinagogu. Iedzīvotāji apmestos noteiktos rajonos: muižnieki Ludzas — Daugavpils ceļa malā, žīdi pie sava laukuma, citi visos pārējos kvartā-

los. Faktiskie dati liecina, ka 1768. gadā Rēzeknē, kas „atrodas Rēzeknes upes kreisajā un Kristobu un Bezimjanu strautiņu labajā krastā", bija 105 mājas, no tām tikai viena mūŗa ēka, un 1651 iedzīvotājs. Šai laikmetā Rēzekni ļoti atdzīvināja lielie gada tirgi. Tie notika divreiz gadā, turpinājās veselu nedēļu, un uz tiem mēdza braukt arī Rīgas tirgotāji.[150]

Līdzīgi kā Rēzeknei, Katrīna II 1778. gadā apstiprināja izbūves plānu Daugavpilij. Jāpiebilst, ka tagadējās Daugavpils vieta tobrīd bija pilnīgi neapbūvēta; pilsētas novietojums plānā raksturots vārdos „uz Daugavas labā krasta, starp Šunīcas upi un Bolotnija strautu", kas apmēram atbilst vēlākajai Daugavpils t. s. vecajai priekšpilsētai. Plāns arī šeit netika reālizēts, un kopš 19. gadsimta pirmā ceturkšņa pakāpeniski radās jaunā Daugavpils mazliet augšpus senajai ordeņa pilij. 1784. gadā minēts, ka Daugavpilī esot 128 „sētas" ar 3473 iedzīvotājiem, no kuŗiem gandrīz puse žīdu. Vēl sešus gadus agrāk vienīgās mūŗa celtnes pilsētā bija baznīca un jezuītu klosteris.[151]

Ludza pēc Latgales inkorporācijas Krievijā kļuva vispirms par Pleskavas guberņas, tad Polockas vietniecības apriņķa pilsētu. 1784. gadā Ludzā bija 104 gruntsgabali un 1491 iedzīvotājs, kas nodarbojās ar tirdzniecību, degvīna tecināšanu un zemkopību. Notika četri gada tirgi.[152]

Kā turpmāk redzēsim, Daugavpili kultūrvēsturiskā lomā izvirzīja turienes jezuītu rezidence un skola. Gadsimta otrā pusē, sakarā ar Plāteru dzimtas svētīgajiem pasākumiem dažādās nozarēs, uzzēla Krāslava, kas tomēr oficiāli palika miests. Par latviešu izglītības svarīgu centru kļuva Hilzenu īpašums — Dagda, kur ilgi darbojās „Latgales apustulis" Michaels Rots.

Gluži bez ievērības līdz šim atstāta problēma, vai Latgalē 18. gadsimtā konstatējamas kādas apgaismes kustības ietekmes. Ja Aizkraukles Šulcu mēdz aplūkot Vidzemes apgaismes vēsturē lielā mērā viņa „zemnieku tiesas" dēļ, tad Latgalē to ne mazāk būtu pelnījis Jozefs Hilzens (1736—1786). Mūža beigas viņš pavadīja Parīzē un Romā, bet savā jau 1783. gadā sastādītajā testamentā nosacīja, ka dzimtļaudīm viņa plašajos īpašumos Latgalē piešķiŗama „mūžīga brīvība un tiesības izceļot, kur vien vēlas", pie tam ņemot līdz visu mantu. Vīriešu skaits vien Hilzena dzimtļaužu vidū sasniedza astoņus tūkstošus. Ļoti raksturīgs arī kāds cits testamenta punkts, kuŗā Hilzens noteicis, ka puse no viņa īpašumu ienākumiem regulāri izlietojama zinātnes un mākslas veicināšanai, trūcīgu muižnieku izglītībai, jaunu slimnīcu vai nespējnieku māju celšanai un agrāko uz-

labošanai, tāpat „nabadzīgu un nelaimes piemeklētu sādžu ļaužu atbalstam". Par Hilzena mantojuma apjomu liecina fakts, ka trešā daļa no tā, kas bija atvēlēta testamenta izpildītājam Jozefam Šadurskim resp. viņa dzimtai, pārsniedza 125 000 imperiālu (1 imperiāls = 10 zelta rubļu). Pārējās divas trešdaļas apvienoja t.s. Hilzenu-Šadursku fundācijā, taču tikai daļēji izmantoja Hilzena paredzētajiem mērķiem. Nemaz netika reālizēta dzimtcilvēku atbrīvošana, un zināms vienīgi tas, ka attiecīgais testamenta punkts „sacēlis lielu brēku, kas reizēm kļuvusi smieklīga un zemiska". Meklējot faktorus, kas sekmējuši testamentā izteikto viedokli, jāatceras, ka Hilzens 1778. gadā bija Varšavas brīvmūrnieku ložas lielmeistars.[153] Kaut citu Latgales muižnieku šaursirdīgās reakcijas dēļ šis viedoklis neguva vēlamo iemiesojumu, nav apšaubāmi Jozefa Hilzena labie nodomi, un pamats domāt, ka tie nobrieda saskarē ar apgaismes idejām kā brīvmūrnieku sanāksmēs, tā viņa daudzajos ceļojumos pa Rietumeiropu.

Vairāk niansētā skatījumā, nekā tas parasts protestantisma iespaidā, iztirzājama arī jezuītu darbība, kas Latgalē kulminēja tieši 18. gadsimtā. Rietumeiropas jezuīti vērsās pret fatālismu un predestināciju, atzina cilvēka gribas brīvību un tās svarīgo lomu pestīšanā; viņu misionārus un paidagogus vadīja optimistiskais uzskats, ka „mežonis" un „pagāns" savā dabiskajā stāvoklī nav „velna bērns", bet gan laba un nevainīga, kristiānisma mācībām pieejama būtne. Šīs domas par primitīvā cilvēka iedabu — *bon sauvage* Ruso rakstos! — principiāli atbilda pat to apgaismes filozofu pieejai, kuŗi norobežojās no kristiānisma. Ja R. Vipers savukārt raudzījis rādīt, ka minētās jezuītu idejas ietekmējušas pie apgaismotājiem pieskaitāmo igauņu Vidzemes luterāņu mācītāju Johanu G. Eizenu,[154] tad vēl jo lielāks iemesls meklēt šī veida apgaismes pēdas pašās jezuītu aprindās Latgalē — te atceroties kaut jau minēto Rotu, par kuŗu mums būs jārunā vairākās nodaļās. Jautājums, kā un ciktāl Latgalē 18. gadsimtā iestrāvojusi apgaisme, katrā ziņā joprojām gaida noskaidrojumu.

---

[1] Piltenes apgabalā (un reizē konsistoriālā iecirknī, sk. VII : 1) ietilpa Piltenes, Embūtes, Bātes, Dundagas, Ēdoles, Ārlavas, Engures, Aizputes, Irves, Valtaiķu, Puzes, Sakas, Zlēku, Ugāles un Cīravas draudzes, sal. KALLMEYER & OTTO, 15.

[2] Sal. ĀBERS 1939c, 5; DUNSDORFS 1973, 36, 132ss, 187.

[3] VĪGRABS 1939, 355, 366.
[4] KOHL 1841, I, 41s, 430ss.
[5] Sal. B. VIPERS 1937, 138ss, 229.
[6] MACZEWSKI 1793, 269 un *passim*.
[7] BELTE 1935, 54; sal. arī JOHANSONS 1962, 110ss.
[8] RUDZĪTE 1964, 27s.
[9] STEPERMANIS 1956, 51s, 77s.
[10] VĪGRABS 1939, 359, 361, 366.
[11] ĀBERS 1939b, 21ss, 26s.
[12] BREŽGO 1944, XVI.
[13] STEPERMANIS 1956, 36.
[14] *ibidem* 154.
[15] OZOLS 1961, 12.
[16] Par Ziemeļu kaŗu visā šai mūsu darbā apzīmēts Lielais ziemeļu kaŗš (1700—21), jo Pirmais jeb Mazais ziemeļu kaŗš (1654—60) nav šeit nekur atsevišķi minēts.
[17] HEHN 1860, 386s; ECKARDT 1876, 376.
[18] HEHN 1860, 387s.
[19] ECKARDT 1869, 160s, un 1876, 459ss; BRUNSTERMANN 1902, 183s.
[20] ENZELIŅŠ 1936, 42s.
[21] APINIS 1931, 27, 38.
[22] KARLSONS 1936, 26ss.
[23] *FHLSJ*, I, 250.
[24] BUKŠS 1957, 111.
[25] *LKV*, X, 20183s.
[26] ARNDT 1754 (nenumurētas lappuses).
[27] *LKV*, II, 3122s.
[28] LENZ 1953, 1, 7—16.
[29] KRAUSE 1900—01 (52), 94—107.
[30] HUPEL 1787, 490ss.
[31] HUPEL 1781, 135ss.
[32] HUPEL 1787, 492ss.
[33] JANNAU 1781, 63s, 73, 99, 110.
[34] SONNTAG 1790, 8—17.
[35] MERKEL 1969, 61.
[36] HUPEL 1774—82, II, 165.
[37] *ibidem* 149.
[38] *ibidem* 123, 125s.
[39] *ibidem* 165s.
[40] *ibidem* 124.
[41] E. RECKE 1901, 195.
[42] SNELL 1794, 177.
[43] *ibidem*, ievads, 283ss, 286.
[44] Par R. Bērensu sal. RECKE & NAPIERSKY, I, 110ss; par viņa kollekcijām plašāk BERNOULLI 1779—80, III, 260ss.
[45] BERENS 1884—88, III : 2, 169ss, II : 4, 1ss; BÖTHFÜHR 1877, 218ss; *DBL* 45s.
[46] BERNOULLI 1779—80, III, 270.
[47] BERENS 1884—88, III : 2, 176ss, III : 4, 4s, 7ss.

[48] RECKE & NAPIERSKY, II, 170.
[49] Oficiālos dokumentus par Herdera darbību Rīgā sniedz HR, 40ss. Tālāk sal. C. A. BERKHOLZ 1867, 128, 147ss, 170s; G. BERKHOLZ 1868, 69ss; ECKARDT 1869, 166ss, un 1876, 497ss; BERENS 1884—88, III : 4, 14ss; JOHANSONS 1966, 37s.
[50] HERDER 1795, 138—151.
[51] *ibidem* 197ss.
[52] BERENS 1884—88, III : 4, 8.
[53] STEPERMANIS 1956, 102; sal. arī *LKV*, I, 147s, un XXI, 41919ss.
[54] STEPERMANIS 1935, 73.
[55] STEPERMANIS 1937, 189; *LKV*, V, 8733ss.
[56] Sal. STEPERMANIS 1935, 74.
[57] Sal. ECKARDT 1869, 182ss, un 1876, 282ss; STEPERMANIS 1937, 196ss; VĪKSNIŅŠ 1937, 194ss.
[58] Sal. BIENEMANN 1886, 13.
[59] ECKARDT 1870, 77ss.
[60] STEPERMANIS 1971, 28, 185.
[61] ECKARDT 1870, 60, 72s.
[62] Sal. *LKV*, XXI, 41861.
[63] ECKARDT 1870, 88s.
[64] LIEPIŅA 1962, 5s.
[65] *ibidem* 81, 94; STEPERMANIS 1971, 28.
[66] JANNAU 1786, 117.
[67] SNELL 1794, 293.
[68] BULMERINCQ 1923—31, III, 744.
[69] Sal. J. STRAUBERGS 1936, 5ss; *LKV*, XVIII, 36190ss.
[70] AUGSTKALNS 1938, 683.
[71] ECKARDT 1869, 161s; METTIG 1897, 393s; *KW*, I, 438s.
[72] *KW*, I, 438s; RECKE & NAPIERSKY, I, 356ss (Kollinsa biografija un bibliografija); STEPERMANIS 1971, 136.
[73] BRANDES 1802—07, III, 42.
[74] METTIG 1897, 394s.
[75] *KW*, I, 438; STEPERMANIS 1971, 136.
[76] *KW*, I, 438.
[77] *LKV*, XI, 22012.
[78] ECKARDT 1869, 294.
[79] *ibidem* 295ss; RECKE & NAPIERSKY, II, 108.
[80] MERKEL 1969, 355ss, 358ss.
[81] *ibidem* 356s; sal. STEPERMANIS 1971, 138s.
[82] Sal. RECKE & NAPIERSKY, III, 206s; KALVE 1959, 469ss.
[83] MERKEL 1969, 377ss; sal. *DBL* 498.
[84] KRAUSE 1900—01 (52), 83ss.
[85] MERKEL 1969, 390s; STEPERMANIS 1971, 140ss.
[86] MERKEL 1969, 392ss; RECKE & NAPIERSKY, III, 207.
[87] MERKEL 1924, 3—359, un 1969, 51—190.
[88] STEPERMANIS 1971, 145.
[89] MERKEL 1969, 391.
[90] Sal. KALVE 1959, 479.
[91] Sal., piemēram, A. TAUBE 1953, 75—81, un WITTRAM 1954, 151, 157.

[92] Sal. RECKE & NAPIERSKY, II, 206—214, Nachträge, II, 43s; *DBL* 509s; *LKV*, XIV, 26745ss; MERKEL 1924, VII-CXXX (G. Vīgraba apcerējums); JOHANSONS 1962, 45—53, 141; par Merķeļa darbību Vācijā sevišķi MÜLLER-JABUSCH 1921, 3ss un *passim*.

[93] Sal. DUNSDORFS 1973, 132ss.

[94] NEANDER 1956, 131; HAHN 1911, 36.

[95] DÖRING 1866, 109ss.

[96] MÜLLER-ESCHEBACH 1939, 55.

[97] *ibidem* 51.

[98] *LPT*, XV, 382s.

[99] *ibidem* 392 (9).

[100] MEYER 1937, 144; BERTRAM 1868, 150.

[101] Sal. ADAMOVIČS 1938, 7—11.

[102] Sal. JOHANSONS 1954, 56ss, 103ss, 164ss, 190s.

[103] Sal. RECHENBERG-LINTEN 1858, 115ss.

[104] MEYER 1937, 92; BRILLE 1928, 26 (arī ložas nama attēls); par Tilingu plašāk STEPERMANIS 1971, 69ss.

[105] MEYER 1937, 159s.

[106] K. W. CRUSE 1837, 82ss.

[107] E. RECKE 1787, 1ss un *passim*; JOHANSONS 1954, 125—159.

[108] WEGNER 1898, 93.

[109] *ibidem* 83, 90s, 104.

[110] Sal. NEUMANN 1913, 43, 57.

[111] SCHLIPPENBACH 1809, 50ss.

[112] *ibidem* 358ss.

[113] *ibidem* 60s.

[114] DRACHENFELS 1911, 1—9.

[115] HUPEL 1781, 126.

[116] DRACHENFELS 1911, 7.

[117] SNELL 1794, 158, 161s.

[118] HUPEL 1781, 126s.

[119] BELTE 1935, 59ss; JOHANSONS 1962, 108s.

[120] Sal. BELTE 1935, 59.

[121] *LKV*, I, 1590, 1625s; RICHTER 1912, 58.

[122] RECKE & NAPIERSKY, IV, 62s; *DBL* 675.

[123] KOSKULL 1971, 64ss.

[124] RICHTER 1912, 353.

[125] RECKE & NAPIERSKY, I, 474s, II, 361s.

[126] Sal. BELTE 1935, 256s; *LKV*, X, 19411s.

[127] Sal. HAHN 1911, *passim*; ŠVĀBE 1958a, 39ss; STEPERMANIS 1971, 15s.

[128] Sal. ĀBERS 1938, 31s; STEPERMANIS 1971, 16, 21s.

[129] ŠVĀBE 1958a, 42.

[130] ĀBERS 1939, 684ss.

[131] ŠVĀBE 1931, 256s.

[132] Šo „muižu tiesu" burtiskus tekstus jaunā iespiedumā sniedz ŠVĀBE 1931, 257ss (Strutele), ĀBERS 1939, 693ss (Ugāle) un 1939a, 1253ss (Stende un Renda).

[133] SCHLIPPENBACH 1809, 233, 249s, 373.

[134] Sal. SCHAUDINN 1937, 120; ŠVĀBE 1958a, 66.

[135] RECHENBERG-LINTEN 1858, 14.
[136] *ibidem* 100s.
[137] *LKV*, X, 20184.
[138] BREŽGO 1938, 24ss.
[139] Šos četrus zīmējumus publicējis ŠTĀLS 1926, attēlu lapas IV—1, VI—6.
[140] DUNSDORFS 1973, XXIII attēls. Apģērbu apraksti latviešu tulkojumā iespiesti žurnālā *Latvijas Saule*, 1924, 156.
[141] ANTIPOVS & ZVIRGZDS 1967, 7s, 23, 84.
[142] *ibidem* 42, 49.
[143] PIŽIKS 1957, 315, 321.
[144] KUČINSKIS 1956, 175.
[145] PIŽIKS 1957, 318s.
[146] BORCH 1795, 3—29.
[147] BREŽGO 1931, 241.
[148] Par Varakļānu parka tagadējo stāvokli sal. ANTIPOVS & ZVIRGZDS 1967, 56, 87.
[149] BREŽGO 1931, 188, 208.
[150] *ibidem* 233ss.
[151] *ibidem* 198s.
[152] *ibidem* 224s.
[153] KUČINSKIS 1956, 173.
[154] R. VIPERS 1938, 205s.

II

LAIKMETA ATSPULGI RĪGAS UN JELGAVAS VĀCU PERIODIKĀ

1.

Latviešu preses vēsturi ievada kopš 1822. gada Jelgavā izdotās *Latviešu Avīzes*. 18. gadsimta otrā pusē iezīmējās periodikas sākumi — kalendāri, burtnīcās publicēts medicīnisku rakstu krājums, beidzot žurnāls, bet to diapazons bija visai šaurs. Tie sniedza vienīgi materiālu, kas vāciskā skatījumā šķita piemērots un derīgs latviešu dzimtcilvēkiem. Aktuālitāšu minimu ietilpināja kalendāros; par kārtēju informāciju kaut cik plašākā nozīmē nebija runas. Faktiski šī 18. gadsimta periodika veido tikai sveštautiešu gādātās latviešu literatūras atzarojumu jeb papildinājumu, un kā tādu to tuvāk aplūkosim X : 8 nodaļā.

Citādi vērtējama Latvijas vācu 18. gadsimta periodika. Arī tās līmenis — ar atsevišķiem izņēmumiem — nebija augsts, taču šie izdevumi pietiekami spilgti atspoguļoja savu laikmetu. Apskatot tos jau šeit, dažā ziņā noapaļojas iepriekšējā nodaļā skicētā aina.

2.

No 1680-to gadu sākuma līdz 1710. gadam Rīgā divas reizes nedēļā iznāca maza formāta laikraksts *Rigische Novellen*. Savas četras divsleju lappuses tas veltīja ārzemju ziņām, pavisam retos gadījumos informējot arī par notikumiem Rīgā un Latvijā vispār. Pēc Rīgas kapitulācijas krieviem iestājās ilgs pārtraukums, un jauna avīze — atskaitot pāris sīkākus periodiskus izdevumus, kuŗiem pieskarsi-

mies turpmāk — sāka iznākt tikai 1761. gadā. Tā bija reizi nedēļā izdotā *Rigische Anzeigen*, kuŗā dominēja sludinājumi. Bez tam tur iespieda valdības un pilsētas rātes rīkojumus, labības un pārtikas cenas, pārskatu par Rīgā iebraukušām un no turienes aizceļojušām personām, naudas kursu un līdzīgu materiālu. Šis laikraksts, kuŗa apjoms mainījās, pakāpeniski paplašinoties, turpināja savu gaitu līdz 1852. gadam, kad tā vietā stājās *Livländische Gouvernementszeitung*.[1]

Kaut *Rigische Anzeigen* saturs ārēji šķiet sauss, no tā, uzmanīgi apstrādājot, izlobāmas zīmīgas vēsturiskas un kultūrvēsturiskas detaļas. To vidū liels skaits faktu, kam tiešs sakars ar latviešu dzīvi 18. gadsimta otrā pusē. Starp sludinājumu ievietotājiem pamanāms pazīstamais Rīgas latviešu bagātnieks un tiesību cīnītājs Jānis Šteinhauers, kas piedāvāja savu Zasulauka papīra dzirnavu ražojumus, reizē aicinot ļaudis pārdot šai fabrikai izejvielas — lupatas, vecus maisus, tauvas, tīklus u.t.t. Vīna nesējs Andrejs Krastiņš iznomāja Smilšu ielā jaunu māju ar garšvielu veikalu un pagrabu. Starp bijušā liģeŗa Bērenta Krūzes priekšpilsētas nama labumiem minēts tas, ka tur klāt dārzs, zeme, pļavas un „mahjas-weeta" ar nojumi ap 50 iebraucēju zirgiem. Turpretim citā gadījumā uzzinām, ka trūcīgais Jānis Ozoliņš ar sievu Līzi mitinājies kādā pagrabā Audēju un Kalēju ielas stūrī, pie tam vēl izīrējot gultas vietu diviem strādniekiem. Darbam pieteicās kāds „brīvībā atlaists latviešu dārznieks", Kurzemes pavārs Didriķis Tenis un daudz citu latviešu. Muižu pārvaldniekiem un priekšstrādniekiem, tāpat sulaiņiem un grāmatu sējējiem sludinājumos parasti prasīta latviešu valodas prasme.[2]

Prāvu sektoru *Rigische Anzeigen* numuros aizņēma sludinājumi, kuŗos muižnieki un reizēm arī Rīgas namnieki meklēja aizbēgušus dzimtļaudis. Pēc M. Taubes statistikas laikā no 1761. līdz 1800. gadam šai veidā meklētas vairāk nekā 600 personas. Bēgšana 18. gadsimtā bija ļoti intensīva par spīti visiem noteikumiem un sodiem. To veicināja kā dzimtbūšanas slogs laukos, tā miera apstākļos aizvien augošais darba spēka pieprasījums Rīgā. Nosacījumus par pasēm, dzimtkungu izsniegtām ceļa atļaujām u.t.t. nereti palīdzēja apiet paši rīdzinieki, nevairoties no viltojumiem; kas aizbēga no viena namnieka, paklusām strādāja pie cita, attālāka. Bēgļi, it sevišķi laucinieki, bija grūti atrodami arī tādēļ, ka tiem trūka uzvārdu: pastāvīgi meklēja kādu Jāni, Pēteri, Indriķi, Juri un Miķeli vai Līzi, Edi, Babi, Trīni un Dārti. Šai sakarā sludinājumos mēdza visai plaši raksturot bēgļu ārējo izskatu, apģērbu, ieradumus un kādas speciālas mākas. Dažam seja sārta, citam bāla vai bakurētaina; vienam bize, otram „mati apgriezti pēc latviešu zemnieku veida". Vairumam mugurā

pelēki vadmalas svārki, bet gadās arī tumši zils kamzolis ar dzeltenām pogām vai balts linu „uswalck". Sulaiņi bieži aizbēguši livrejās, zemnieki un zemnieces reizēm pārģērbušies „vācu drēbēs". Dažs bēglis runādams kustina pirkstus, dažam patīk pīpēt, iedzert un spēlēt kārtis. Bēg dzimtļaudis, kas prot darināt mūzikas instrumentus un tos spēlēt; citi ir veikli āderes cirtēji un vienmēr nēsā līdz attiecīgos rīkus; vēl citi māk tīrīt zirgiem muti. Vērojams, ka uz Rīgu visvairāk bēguši muižu kalpi — sulaiņi, kučieŗi, piķieŗi, tāpat amatu pratēji — dārznieki, pavāri, frizieŗi, kurpnieki, audēji, krāsotāji, galdnieki u.t.t. Pārsteidz šo ļaužu plašās valodu zināšanas: līdzās daudziem, kas runā latviski, vāciski un krieviski, bēgļu vidū atrodami tādi, kuŗiem bez tam nav sveša igauņu, poļu un pat franču valoda. Sagūstītie bēgļi bija vai nu jāsūta tieši uz muižu, vai jānodod pilsētas sardzei, citreiz arī kādai pazīstamai personai. Vienā no 1777. gadā iespiestiem sludinājumiem aizrādīts, ka kāds izbēdzis Oleru muižas dzimtcilvēks nododams pie subrektora Broces Tirgoņu ielā; motīvi, aiz kādiem ievērojamais senatnes pētnieks uzņēmies šo nepatīkamo pienākumu, paliek nezināmi. Par bēgļu notveršanu apsolītā atlīdzība svārstījās starp 5 un 10 valsts dāldeŗiem, bet brīžiem bija arī stipri augstāka. Tam, kas atdabūtu viņa pavāru Pēteri, četru valodu pratēju, kāds dzimtkungs 1795. gadā solīja 300 rubļu.[3]

Pie drūmākajām *Rigische Anzeigen* lappusēm pieder tās, kur runa par cilvēku pārdošanu un pirkšanu. Bez latviešiem piedāvāja igauņus un krievus, bet 1769. gadā bija pērkama arī kāda vāciete ar četrus gadus vecu bērnu — piezīmējot, ka bērns, ja pircējs vēlas, dabūjams atsevišķi. Līdzīgā kārtā pašā šai vergu tirdzniecībā blakus vāciešiem piedalījās citu tautību ļaudis, ieskaitot pat dažu brīvo Rīgas latvieti. 1788. gadā kāda pārdodama kalpone bija jāpieprasa Jēkaba baznīcas ķesterim Krastiņam; gadu vēlāk sarīkoja izsoli, kuŗā pārdeva Rīgas krievu tirgotāja Pervova dzimtļaudis. Sludinājumos aprakstīja piedāvāto cilvēku īpašības, valodu un amatu prasmi. Nekustamus īpašumus dažkārt pārdeva kopā ar iekārtu un kalpotājiem, amatniekus — kopā ar viņu darba piederumiem. Tā, piemēram, 1785. gadā par 150 valsts dāldeŗiem bija dabūjams 25 gadus vecs mācīts audējs — laba rakstura, veselīgs, nedzērājs, pratis izaust visgrūtākos paraugus; cenā ietilpināti arī aužamie stāvi. Parasti cena, cik vērojams, noteikta „pēc vienošanās", lai gan dažos gadījumos piebilsts, ka tā esot lēta.[4]

Atstājot šīs „apgaismes gadsimta" tumšās ēnas, jāatzīmē daļa ziņojumu un sludinājumu, kas ļauj ielūkoties Rīgas vispārējā ainā 18. gadsimta otrā pusē. Ar laikraksta palīdzību aizvien meklēti mājas dzīvnieki, kas noklīduši ne tikai Rīgas apkārtnē, bet arī pašā pilsētā —

to vidū Dr. Hūna baltā kaza, kas „bieži bijusi redzama Kaļķu ielā". 1770. gadā publicēts rātes rīkojums, ar ko aizliegts turēt pilsētā cūkas. Tirgotāju mācekļiem un kalpotājiem rāte aizliedza pulcēties viesnīcās, kafejnīcās un krogos; viņu vecākiem piekodināja raudzīties, lai šie jaunieši, kuŗu „pārgalvība un izlaidīgais dzīves veids" pieaugot ik dienas, neslaistītos apkārt un valkātu savai kārtai piemērotas drēbes. Šmits, Greils, Vīgants u.c. latviešu ormaņu amata brāļi sludinājumos atkārtoti piedāvāja savus pakalpojumus kā vietējā satiksmē, tā braucienos līdz pat Pēterburgai; latviešu mastu šķirotāji tirgojās ar kokmateriāliem un malku. Zēla putnu tirdzniecība, pie kam daži piedāvātāji apgalvoja, ka viņu mācītie putni dziedot „tiklab garīgas, kā laicīgas dziesmas". Par turīgo šķiru dzīves standartu liecina pērkamo importpreču saraksti, kas starp citu min svaigas austeres, kaviāru, šampanieti, ozolkoka gultas ar jumtu un sarkaniem damasta aizkariem, Anglijas sienas pulksteņus, kas spēlē menuetu un polonēzi, Kazaņas kamanas, kuŗās var novietoties vesela ģimene, u.t.t. Pie šo pašu aprindu dāmām griezās modistes, speciāli piemetinādamas, ka protot mazgāt arī cepuŗu spalvas un labot zīda zeķes. Tāpat no *Rigische Anzeigen* sludinājumiem gūstam zināmu ieskatu par toreizējās Rīgas grāmatniecību, mākslu, izpriecām, ārstniecību un farmaciju. Ja Dr. Otto Hūns iepriekš minēts mazāk nopietnā sakarā — pazudušās kazas dēļ, tad citi sludinājumi raksturo viņa tiešo darbu. 1798. gadā Hūns sāka potēt rīdziniekiem bakas, pie tam trūcīgu vecāku bērniem par brīvu; Daugavā viņš bija iekārtojis peldu iestādi, kuŗas tīro atlikumu novēlēja nabadzīgiem slimniekiem. Zobārsti laikrakstā solīja ne vien ārstēt bojātus zobus, bet arī nostiprināt vaļīgus un momentā remdināt visasākās sāpes. 1794. gadā iespiesta ziņa, ka „zirgu ārsts Franks, kas dzīvo Karātavu ielā, ierīkojis tur sviedrētavu un smēdi". Zāles gatavoja un pārdeva ārsti un aptiekāri, taču „dzīvības balzamu" un medicīniskās dēles piedāvāja vēl daudzi citi. Brīnumainas spējas gandrīz pret visām kaitēm piedēvēja bieži reklamētajam Rīgas balzamam, kaut īstenībā tas netika dzerts, vismaz ne pirmā kārtā, ārstnieciskos nolūkos. Beidzot vēl jāpiemetina, ka Rīgas seja, kā blakus citām liecībām spilgti rāda *Rigische Anzeigen* publicētie rātes rīkojumi, pilnīgi pārvērtās, ja bija gaidāmi kādi augsti viesi. 1764. gadā, kad ieradās Katrīna II, noliedza valkāt sēru drēbes un dzīt pa ielām lopus ganībās. Tiltus izgreznoja ar zaļumiem, ceļus laistīja, oficiālās ēkas salaboja un pārkrāsoja, bet ielas, pa kuŗām bija jābrauc carienei, paplašināja, nojaucot koka piebūves. Apmeklējuma laikā sarīkoja krāšņu illūmināciju.[5]

Sava laikmeta ievērojama parādība bija *Rigische Anzeigen* pieli-

kums *Gelehrte Beyträge zu den Rigischen Anzeigen*, kas iznāca no 1761. līdz 1767. gadam, sniedzot zinātniska, pa daļai arī sabiedriska satura rakstus un retumis dažus daiļliterātūras paraugus. Kā pašu laikrakstu, tā pielikumu nodibināja Dr. Abrahams Vinklers (1720—1762), taču pielikuma īstā „dvēsele" bija jau I nodaļā minētais vēsturnieks Johans G. Arnts. Vinkleram mirstot, laikraksta gaitā neradās nekādi sarežģījumi, turpretim *Gelehrte Beyträge* izbeidzās dažus mēnešus pēc Arnta nāves.[6] Pielikuma izdevēji neapšaubāmi sekoja Vācijas piemēram, kur 18. gadsimtā ne vien lielos, bet nereti arī mazākos centros pastāvēja ieradums laist klajā labas kvalitātes periodiskus izdevumus „par godu dzimtajai pilsētai". Rakstus tiem sniedza šo pilsētu zinātnieki un literāti, dažkārt ļoti ievērojami autori; citi pilsoņi atbalstīja tos materiāli, palaikam ar motīvāciju, ka tam, ko rakstījuši „savieši", varot uzticēties vairāk nekā svešinieku sacerējumiem.[7] Pēc toreizējās ieražas *Gelehrte Beyträge* ievietotajiem darbiem parasti trūka paraksta, taču vairumu autoru bibliografi atšifrējuši. Turpmākās nodaļās plašāk iztirzāsim tur publicētās Johana J. Hardera apceres, kas veltītas latviskai problēmatikai. Bez Hardera un Arnta rosīgi līdzstrādnieki bija Fr. Gadebušs, J. G. Lindners un J. Loders, bet vēsturiskā perspektīvā šim Rīgas pārnedēļu izdevumam spožumu piešķīris fakts, ka tur parādījās J. G. Herdera agrīnie apcerējumi un J. M. Lenca pirmais iespiestais dzejolis.[8] *Gelehrte Beyträge* gada gājumos atrodami raksti par vēsturi, valodniecību, reliģiju, filozofiju, dabzinātnēm u.t.t. Daži līdzstrādnieki nevairījās no pastāvošo apstākļu kritikas, un reizēm pazibēja kodīgas piezīmes par muižniekiem — tā, piemēram, rīdzinieciski pašapzinīgajā apgalvojumā, ka viens vienīgs tirgotājs esot sabiedrībai vairāk derīgs un vajadzīgs nekā kāds muižnieks ar savu lielo ģimeni un visiem 32 senčiem kopā. Pašiem rīdziniekiem pārmeta vieglprātīgas paražas, tāpat pārspīlējumus kārtu attiecībās: Rīgā sveicinot tukšu karieti, ja domājot, ka tajā sēž kāds „augstāks".[9]

Jau līdztekus pielikumam, bet sevišķi pēc tā izbeigšanas, pa zinātniskam vai populārzinātniskam rakstam redakcija ietilpināja arī *Rigische Anzeigen* tā dēvēto „jaukta satura ziņu" nodaļā. Tur sāka iespiest Johana J. Hardera Vidzemes vēsturisko ģeografiju, apcerēja Nestoru un viņa chroniku, deva padomus pērļu zvejā, tomēr visplašāko vērību veltīja populārai medicīnai. Pēc 1781. gada gaŗākus šī tipa apcerējumus laikrakstā vairs neievietoja.[10] *Rigische Anzeigen* „mācītie raksti" un it īpaši pielikums ļauj ieraudzīt 18. gadsimta dīvaino duālismu: kamēr *Gelehrte Beyträge* sprieda par pilsoņa tiesību saskaņošanu ar sirdsapziņu vai par „maldiem, kas ceļas no mūsu

kaislībām", sludinājumu daļa palīdzēja tvarstīt bēgļus un veica starpniecību cilvēku pirkšanā un pārdošanā.

Tā kā *Rigische Anzeigen* bija stingri lokāls raksturs, tiem lasītājiem, kas vēlējās sekot pasaules politiskajiem notikumiem, vajadzēja abonēt ārzemju avīzes. Lai turpat Rīgā pakalpotu šīm aprindām, notārs un archīvārs Georgs L. Cacharië (1735—1808) sāka 1778. gadā divreiz nedēļā izdot *Rigische politische Zeitung*. Atļauju rāte viņam piešķīra ar nosacījumu, ka viņa laikraksts neievietos nekā tāda, kas ietelp *Rigische Anzeigen* kompetencēs. Georgs Cacharië bija studējis Leipcigā, un Gēte jaunības atmiņās apraksta viņu kā savu toreizējo galda biedru. Georga vecāko brāli F. Cacharië, kam nav sakaru ar Latviju, vēl joprojām piemin vācu literātūras vēsturē sevišķi viņa *Der Renomiste* dēļ, kur satiriski tēlota vācu studentu dzīve.[11]

Ar nosaukumu *Rigische politische Zeitung* jaunais laikraksts iznāca līdz 1797. gadam, kad to pārdēvēja par *Rigasche Zeitung*, kas izbeidzās tikai 1913. gadā. Kā jau bija paredzēts Cacharië programmā, laikraksta lielāko daļu aizņēma ārzemju ziņas, pie kam tās nereti sniedza speciālkorrespondenti. Informēja par karļiem (ilgāku laiku par krievu un turku karu), nemieriem Ungārijā un Polijā, valdniekiem un augstākām amatpersonām, saimniecību, technikas attīstību u.t.t. Neaizmirsa arī literātūru un mākslu: labvēlīgi izvērtēja Voltēra darbus, deva atsauksmi par Gētes *Iphigenie* pirmizrādi Veimarā, aplūkoja jaunākos notikumus mūzikā.[12] Visdzīvākā uzmanība pievērsās Lielajai franču revolūcijai. Tās priekšvakarā citēja Francijas finanču ministra Nekera vārdus: „Virkne kļūdu un maldu, šķiet, vēstī tuvojamies lielu apvērsumu." Mirabo ievēlēšanā par „trešās kārtas" deputātu ģenerālštatos saskatīja „dzirksteli, kas iemesta sapulcē", — kaut Dievs dotu, ka tā to neaizdedzinātu! Revolūcijai uzliesmojot, sīki izsekoja tās atsevišķos momentus; atreferēja ne vien oficiālo viedokli, bet arī raksturīgus, Parīzes visplašākajās aprindās dzirdētus vērtējumus. Ziņoja par Bastilijas ieņemšanu, jakobīņu kluba nodibināšanos, zemnieku prasību atcelt feodālās nastas un baznīcas desmito tiesu, tēloja zemnieku bruņotās sadursmes ar aristokratiem. Iespieda un komentēja franču 1791. gada konstitūcijas tekstu līdz ar Cilvēku un pilsoņu tiesību deklarāciju. Laukos šos Rīgas laikraksta ziņojumus lasīja ne muižnieki vien: tie nepalika sveši arī muižās nodarbinātajiem latviešiem, kas prata vāciski. Bez tam, kā atzīmējis kāds autors 1795. gadā, „bija pietiekami daudz pakalpīgu ļaužu", kas sastapās ar zemniekiem krogos un „tiem pie degvīna glāzes pārtulkoja laikrakstus". Tādā kārtā var piebiedroties M. Stepermaņa uzskatam, ka Francijas „lielās liesmas atblāzma", ko starp citu at-

spoguļoja Rīgas politiskais laikraksts, sasniedza un ietekmēja, kaut gausi un netieši, arī latviešu tautas apziņu.[13]

Lai gan rātes nosacījums liedza ievietot *Rigische politische Zeitung* slejās vietējo informāciju, tāda tur brīžiem parādījās: nekrologi, pārskati par iebraucējiem, izbraucējiem un kuģu kustību, meteoroloģiskas ziņas, samērā rūpīga koncertu un teātŗu chronika. Tāpat bija — kaut neregulāri izdots — pielikums, kur galvenā kārtā sniedza padomus ārstniecībā, lauksaimniecībā u.c. nozarēs. Poļu dumpi 1794. gadā apskatīja ne tikai ārzemju nodaļā, bet rakstīja arī par konfederātu iebrukumu Kurzemē. Neslēpa, ka konfederātiem bijis atbalsts kurzemnieku vidū, taču atvainojās, ka „nekur netrūkst ļaunu cilvēku". No atsevišķiem līdzstrādniekiem, kas publicējuši dažus rakstus *Rigische politische Zeitung*, jāpiemin J.G. Eizens un K.F. Snells.[14]

Agrāk nekā abi iepriekš aplūkotie laikraksti Rīgā sāka iznākt, tomēr jau drīz apstājās divi citi periodiski izdevumi — *Die vernünftige Einsamkeit* un *Der ruhige Bemerker menschlicher Handlungen.* Tie nebija informācijas organi, bet pieskaitāmi pie sava laikmeta t.s. morālajiem laikrakstiem. Nolūkā sekmēt izglītību un tikumus, lai līdz ar to celtu vispārējās labklājības līmeni, tādus 18. gadsimtā vispirms izdeva Anglijā, tad ļoti plašos apmēros Vācijā, kas savukārt ierosināja līdzīgus mēģinājumus Rīgā. Abi Rīgas morālie laikraksti iespiesti mazā eksemplāru skaitā, un jau 19. gadsimta sākumā tos meklēja kā lielu retumu; līdz mūsu dienām, cik zināms, nav uzglabājies neviens pilnīgs to komplekts. Mēnešrakstu *Die vernünftige Einsamkeit* 1739. un 1740. gadā izdeva un viens pats pierakstīja kāds anonims Vidzemes mājskolotājs. Nedēļas laikraksts *Der ruhige Bemerker* iznāca no 1746. līdz 1747. gadam Ericha J. Meka redakcijā.[15]

Abi šie izdevumi, kā redzēsim V : 2 nodaļā, ļauj labi ielūkoties apstākļos, kādi 18. gadsimta otrā ceturksnī valdīja Vidzemes mantīgo šķiru jaunatnes audzināšanā. Līdzās paidagoģijai abos iztirzāti morāles jautājumi, kas saistās ar godu, laimi, skaudību, iedomību, nievām u.t.t. Autoru literārie līdzekļi te bija dialogi un refleksijas, fābulas, vēstules, sīki tulkojumi no latīņu klasiskiem darbiem. Sarunu personāžs dēvēts caurspīdīgos vārdos, kas tulkojumā skanētu apmēram Vējinieks, Zaķkāvis, Meitmīlis, Vīrmīle, Augšlēce; kā vienīgais latviskais vārds pazib Uzraugs. Tādas personas kā Elbino, Simulano, Papona un tml. liecina, ka autoram nebūs bijusi sveša italiešu *commedia dell'arte.* Teiktais vairāk attiecas uz *Die vernünftige Einsamkeit,* kamēr Meka laikraksts brīžiem krietni pasauss un atgādina „morāles spredikļi". Abi izdevumi savos spriedumos un tikumiskajās pamācībās nevarēja atturēties no kritikas, ko daļa lasītāju

— aiz acīm redzami nelabas sirdsapziņas — iztulkoja kā personīgus uzbrukumus. Tie tad žēlojās par tenku lapām un paskvilām, un kāds no viņiem atklātā vēstulē sludināja, ka šī bezkaunība vairs neesot ilgāk ciešama. Nezināmais *Die vernünftige Einsamkeit* redaktors nevīžojot pelnīt uzturu pieklājīgā veidā, tādēļ sēžoties pie galda un nogānot godīgus ļaudis, kas „ēd savu maizi vaiga sviedros". Bet gan jau noskaidrošot, kas tas par „putniņu", un gādāšot, ka viņa darbība tiktu apturēta. No otras puses, netrūka arī pozitīvas atbalss. Meks izsakās, ka viņa priekšteča laikraksts esot lasīts „ar patiku un bez bailēm", kamēr Meka laikrakstu atzinīgi vērtēja vēsturnieks un *Gelehrte Beyträge* galvenais līdzstrādnieks J. G. Arnts.[16]

Pie vēlīniem Rīgas morāliem laikrakstiem pieder *Unterhaltungen am Sonntage*, kuŗa apakštitulī paskaidrots, ka tas domāts „reliģijas, tikumu un labu paražu veicināšanai Rīgā un Vidzemē". No 1780. līdz 1782. gadam to reizi nedēļā izdeva Jēkaba baznīcas mācītājs Kristiāns A. Dingelštets (1741—1790), un tā saturs bazējās galvenā kārtā uz kristīgām tikumības mācībām.[17] Plašāku, ap četras iespiedloksnes biezu mēnešrakstu *Patriotische Unterhaltungen* bija iecerējis Rīgas domskolas rektors K. F. Snells, taču no tā iznāca tikai divi numuri — pirmais Rīgā (1785), otrs Oberpālē (1786).[18] Vēlākais ģenerālsuperintendents, tobrīd vēl Rīgas liceja rektors K. G. Zontāgs 1790./91. gadā laida klajā *Monatsschrift zur Kenntniss der Geschichte und Geographie des Russischen Reichs*, pavisam 12 burtnīcas, kur ievietoja gandrīz vienīgi savus rakstus.[19]

Augstvērtīgas periodikas kulminācija iezīmējās gadsimta beigās ar serijām *Nordische Miscellaneen* (28 daļas, 1781—91) un *Neue Nordische Miscellaneen* (18 daļas, 1792—98). Tās rediģēja Augusts V. Hupelis igauņu Vidzemē, bet izdeva un izplatīja J. F. Hartknocha firma Rīgā. Kā par Hupeli, tā abās serijās publicētiem viņa un citu autoru rakstiem runāts daudzās šī mūsu darba nodaļās. Šai vietā pārlaižams īss skats visām 46 daļām, drusku tuvāk aplūkojot dažus rakstus, pie kuŗiem turpmāk vairs neuzkavēsimies.

Pirmās serijas 1. daļas priekšvārdā Hupelis iepazīstina ar savu programmu. *Nordische Miscellaneen* sniegs pētījumus, apcerējumus un ziņas, to vidū arī anekdotus un nostāstus, ja tādus saņems no uzticamām personām. Viss šis materiāls saistīsies ar Krievijas, Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes vēsturi, ģeografiju, tiesībām, paražām, mājturību, tirdzniecību u.t.t. „Lietderība un dažādība būs princips, pēc kuŗa rakstus kārtos un iespiedīs."

Kaut 1. daļa veltīta gandrīz vienīgi Krievijai un par turienes problēmām atkārtoti runa arī tālākajās, visumā *Nordische Miscellaneen*

saturā dominēja Baltijas pagātne un, zināmās robežās, aktuāli jautājumi. Ja VI : 4 nodaļā redzēsim, ka Baltijas vēstures pētniecībā 18. gadsimtā izpaudās galvenā kārtā t. s. antīkvārais virziens, tad tas vērojams arī Hupeļa serijā, kur savus darbus publicēja izcili šī virziena pārstāvji — līdzās pašam redaktoram J. K. Broce, J. K. Švarcs, L. A. Mellins u. c. Rakstīja par Baltijas vispārējo un lokālo (pilsētu, atsevišķu apgabalu) vēsturi, satversmi un saimniecību; sakopoja plašu, vēl šobrīd noderīgu faktu materiālu par bruņniecību un tās zemes īpašumiem, ģeneāloģiju, heraldiku un sfragistiku. Neatturējās apspriest zemnieku stāvokli un dzimtbūšanu — gan samērā liberālā, tomēr palaikam utilitārisma apzīmogotā virzienā.

Ja tāda pieeja atbilda uzskatiem, ko pārstāvēja pats Hupelis, tad īsākos, acīm redzami dzimtkungu iesūtītos rakstos brīžiem parādījās arī viedoklis, kas lieku reizi raksturoja 18. gadsimta duālismu. Pretstatā literātiem, kas vismaz principā prasīja humānas kārtu attiecības, laba tiesa muižnieku tuvojās dzimtļaudīm tikai kā „dzīvam materiālam". Tā, piemēram, zināms, ka pie nedaudzajiem gaišākiem pārtraukumiem dzimtcilvēku drūmajā ikdienā piederēja kāzas. Lai gan tās bija pakļautas bargiem, regulāri no kanceles nolasītiem „greznības aizliegumiem", pēdējie daļai dzimtkungu joprojām likās pārāk toleranti un nepilnīgi. Kāds no šiem neapmierinātajiem *Nordische Miscellaneen* 3. daļā (1781) rakstīja: „Rudeņos zemnieki svin kāzas nedēļām no vietas. Cik daudz izšķērdības par spīti visiem oficiālajiem rīkojumiem! Sētās, kuŗu iedzīvotāji dodas uz vairākām kāzām, ilgu laiku valda bezdarbība un juceklis. Cik briesmu nerodas, neuzmanīgi rīkojoties ar uguni un citādi! Muižai reizēm grūti sameklēt vajadzīgos strādniekus, vismaz tādus, kas būtu skaidrā." Kādā draudzē esot panākts atrisinājums, ka visas zemnieku kāzas koncentrētas vienā nedēļā, pie kam neviena saime nedrīkstot piedalīties vairāk kā divās no tām. Pēc autora domām tā esot lieliska ideja, un viņš turpina: „Šo nedēļu gan muiža dod brīvu, toties tai paveŗas jo plašāka iespēja ar modru aci vērot tās mājas, kur kāzas notiek. Ar to tiek novērsta izšķērdība, izlaidība un kaitīgi ilgais slinkums. Vai nebūtu vēlams, ka šī slavējamā un labdarīgā kārtība kļūtu vispārīgāka? Zemnieki varbūt sākumā kurnētu, taču drīz ieskatītu, kādu labumu paši gūst." Ja Hupelis atzina rakstu par ievietojamu, tad tas liecina, ka šī tipiskā, ar krietnu „labdarīgas" liekulības porciju papildinātā vergtuŗa filozofija bija Vidzemei pietiekami reprezentātīva.

Kāzu apkaŗotājs izvairījies lietot vārdu „vergs", turpretim kāds cits dzimtkungs bijis naivāks un atklātā vēstulē, kas publicēta 5./6. daļā (1782), jautā: „Vai kungs visādā ziņā spiests pats uzturēt savu

vergu?" Jautājumu ierosinājis strīds par to, kā apgādājams kāds „ķerlis", kam kungs agrāk ļāvis pelnīties ārpus sava novada, bet kas vēlāk pārdots kopā ar bērniem un nokļuvis ļoti grūtos apstākļos. Rakstītājam šķiet, ka lieta gluži skaidra: „Neviens muižas īpašnieks neuztur visus savus dzimtļaudis pats. Dažiem viņš dod zemi; citiem resp. vaļiniekiem jārūpējas pašiem par sevi un bērniem; daži dabū atļauju strādāt pilsētā; baznīcas nabagi un viņu bērni pārtiek no citu līdzcietības ... Kungs nekādā ziņā nav spiests pats uzturēt savu vergu: pietiek, ja viņš tam piešķir iespējas uzturu nopelnīt."

No šīm vergturības „augstajām dziesmām" atšķiras apcerējumi, ko Vidzemes zemniekiem *Nordische Miscellaneen* sējumos veltījis toreizējais Alūksnes mājskolotājs Vilhelms Kr. Frībe, rosīgs literāts, pie kuŗa vēl atgriezīsimies turpmākajās nodaļās. 1788. gadā viņš aplūko verdzību un dzimtbūšanu vispār, tad mēģina to raksturot speciāli Vidzemē. Pēc viņa ieskata par verdzību te runāt nevarot, jo šis jēdziens esot lietojams vienīgi apstākļos, kur kunga privātais lēmums nosaka padotā dzīvību vai nāvi. Dzimtbūšanas iekārtā, kas pastāv Vidzemē, dzimtļaudis gan piederot kungam, taču neesot vergi tādēļ, ka pakļauti valsts likumiem un kungs viņus ar nāvi sodīt nedrīkstot. Problēma, vai valstij un dzimtkungiem nebūtu izdevīgāk dzimtbūšanu atcelt, atrodoties vidzemnieku uzmanības centrā, taču pārrunās, kur vajadzētu atrast vidusceļu, izpaužoties galējības vienā un otrā virzienā. Principā Frībe atzīst, ka „dabas un cilvēcības likumi prasa, lai šejienes zemnieks baudītu tās pašas brīva cilvēka tiesības kā viņa kungs", un ka būtu vēlams „ar šiem cilvēkiem apkampties kā brīviem brāļiem". Diemžēl to liedzot latviešu un igauņu zemais kultūras līmenis, kuŗā vainojami svešie apspiedēji, kas pūlējušies abas tautas „turēt muļķībā, ciktāl vien iespējams, lai paši tiktu uzskatīti par šīs zemes dieviem". Rezultātā Vidzemes zemnieku raksturu apzīmogojot tumsība, izlaidība, slinkums un zaglīgums. Zemnieks nekļūšot labāks un aktīvāks, kamēr pastāvēšot dzimtbūšana. Tomēr „katram auglim jānobriest: par agru noplūkts, tas nav baudāms". Tādēļ zemnieki apdomīgi sagatavojami brīvībai, varbūt vispirms dodot viņiem zemi dzimtnomā, bet par visām lietām atceroties, ka bez fiziskas brīvības trūkst iespējas sasniegt augstāku kultūras un cilvēcības pakāpi, kur „paklausību modina pienākuma apziņa, nevis bailes no kančuka vai rīkstēm".[20]

Gadu vēlāk Frībe publicēja Hupeļa izdevumā dažādus ierosinājumus Vidzemes zemnieku kultūrālā stāvokļa uzlabošanai, faktiski gan runādams tikai par materiālo kultūru. „Apgaismes stari" līdz šim esot skāruši augstākās kārtas, bet vajagot gādāt, lai tie apspīdētu

arī zemākās — ieskaitot dzimtbūšanas nomākto zemnieku, kas „nedomā daudz sapratīgāk kā viņa zirgs, kuŗu viņš prot mechaniski vadīt". Vai dāvāt šim zemniekam brīvību? To nevarot darīt nekādā ziņā, jo tad lauki zaudēšot vismaz pusi iedzīvotāju. Svarīgāks uzdevums esot padarīt zemnieku rosīgāku, mācīt viņu izsargāties no bada. Skolas, kur pietiek ar zināma mācību minima „iekalšanu", neietekmējot bērnus šai virzienā: „Tās nespēj viņos izdeldēt pat seno, no vecākiem mantoto māņticību, un vēl mazāk tās modina patstāvīgas centības dziņu." Vasarās Vidzemes zemnieks esot pārkrauts darbiem, kuŗus veicot, cīnīdamies ar nemitīgu trūkumu: „Jābrīnās, kā šis nožēlojamais ģindenis spēj rīkoties ar arklu un izkapti. Samojedi, lapi un grenlandieši ir laimīgāki savās netīrajās alās. Kaut viņi cieš badu, tomēr nav neviena, kas viņus ar varu dzītu pie darba." Rudenī ievākto ražu — pa daļai parādu dēļ, pa daļai aiz vieglprātības — zemnieks iztērējot ātri, un „visu ziemu viņš guļ kā murkšķis alā, slinko un laiskojas, neizmantodams šo ilgo laiku nekādam derīgam darbam". Tad nu būtu labi, ja zemnieki ziemā nodotos linu apstrādāšanai un it īpaši aušanai, kā tas jau notiekot Cēsu apgabalā, jo, pārdodami nevis linus, bet audumus, viņi ievērojami vairotu savu turību. Strādāt varētu visi — sākot ar astoņus gadus veciem bērniem, beidzot ar sirmgalvjiem. Bērni būšot priecīgi, ja tiem ziemā nevajadzēšot augu dienu „dzīt galvā" katechismu un ja tie varēšot pa stundai vērpt vai arī pārmaiņas dēļ kaut ko adīt. Otrkārt, būtu nepieciešams iznīdēt zemnieku aizspriedumus pret kartupeļu audzēšanu: pienācīgs kartupeļu kvantums palīdzētu viņiem pārvarēt daudz bada posmu, sevišķi ziemās. Par šiem uzlabojumiem nāktos rūpēties „cilvēku mīlētājiem muižnieku vidū", tai pašā laikā darbos apliecinot, ka aplams zemniekam ierastais aizbildinājums: „Es varu pūlēties, cik gribu, tomēr viss piederēs kungam, ne man."[21]

Abi raksti rāda, ka Frībe visai skaidri saskatījis dzimtbūšanas īsto seju un jutis zemniekiem līdz, taču viņa priekšlikumi varēja vienīgi mīkstināt ļaunuma sekundārās izpausmes, bet neskāra tā dziļāko pamatu. Ar orīģinālitāti neizcēlās arī viņa biklais ieteikums pāriet uz dzimtnomu — līdzīgi projekti, kā redzējām I : 4 nodaļā, tika pārrunāti pat Rīgas ļoti konservātīvajās aprindās. Frībes tiešais nopelns paliek tas, ka viņš ar publicistiskiem līdzekļiem centās gādāt, lai jautājums par zemnieku stāvokļa uzlabošanu nezaudētu aktuālitāti.

Blakus dzimtbūšanas un agrārām problēmām *Nordische Miscellaneen* savā aktuālajā daļā aplūkoja ārstniecību, dabzinātnes, techniskus jautājumus, rakstīja par dārzkopību un uzturu, tobrīd laukos

asi jūtamajām vilku briesmām u.t.t. Ar kādu zīmīgu Kurzemes jūrmalnieku interešu sektoru saistās 27./28. nr. (1791) iespiestie, jau kopš 1739. gada spēkā esošie Sakas novada (Piltenes apgabalā) t.s. krasta noteikumi — *sackenhusische Strand-Ordnung*.

Ja senās Latvijas vēstures avotos lasām par kuršu jūrnieku pārdrošiem sirojumiem, kuŗos netrūka pirāterijas elementu, tad, iedzīvotājiem zaudējot brīvību un pakāpeniski noslīgstot dzimtcilvēku stāvoklī, Kurzemē un arī citur piekrastes joslā izveidojās jauna „jūŗas laupītāju" šķira. Tie bija ļaudis, kas allaž — un it sevišķi vētras laikā — modri vēroja jūŗu, gaidīdami kuģu avarijas. Kad tādas notika, viņi gan steidzās palīgā, taču reizē pievāca un paturēja, ko vien varēja aiznest līdz. Pēc vētras rūpīgi salasīja malā izskalotās mantas. Muižnieki šos pasākumus ne vien piecieta, bet paši tajos piedalījās un savtīgos nolūkos raudzīja tos legālizēt, lai nodrošinātu laupījuma lielāko daļu sev. Viņiem labprāt piebiedrojās piekrastes draudžu mācītāji, kas arī ik svētdienas baznīcā izlūdzās Dievam „svētītu jūrmalu". Šīs svētības sadales kārtība dažādās vietās bija atšķirīga. Vidzemes un Igaunijas jūrmalā 18. gadsimtā rēdeŗu un tirgoņu intereses aizsargāja Krievijas centrālās varas dekrēti, kuŗus praksē respektēja maz, jo uzraudzības iestādes iejaucās tikai skandalozos gadījumos. Kurzemē, piemēram, Dundagas Osteni-Zakeni puslīdz atklāti sadalīja „svētību" trijās daļās — legālajiem īpašniekiem, sev un, beidzot, zemniekiem resp. zvejniekiem, kas bija veikuši tiešos glābšanas darbus.[22] Turpretim ar Polijas karaļa ziņu 1739. gadā izsludinātie Sakas noteikumi spilgti dokumentē muižnieku praktisko viedokli, ka visparocīgāk iedzīvoties, slēpjoties likumīgā aizsegā. „Sarkanais pavediens", kas stiepjas cauri visiem gaŗo noteikumu desmitiem pantiem, izpaužas stingros un detalizētos piekodinājumos, ka latviešu zemniekiem jāglābj strandējušu kuģu apkalpe un krava, un vēl bargākos atgādinājumos, ka izglābtā vai vēlāk atrastā manta līdz beidzamajam sīkumam jānodod dzimtkungiem, kas tad zinās, kā rīkoties tālāk. Zemniekus, kas būs kaut ko piesavinājušies, nesaudzīgi pērs turpat jūrmalā, kvalificēs par kriminālistiem un gādās, lai smagāku pārkāpumu dēļ tie tiktu sodīti ar nāvi. Tā kā par glābšanu pienākas pateicības alga, kungi paturēs ceturto daļu izglābtās mantas, no kuŗas savukārt dos desmito daļu zemniekiem — īstajiem glābējiem, „tā viņus uzmudinot nākotnei". Pat vienmēr uzmanīgais Hupelis, noteikumus publicēdams, piespraudis tiem ironiskas piezīmes.

Neue Nordische Miscellaneen ne formātā, ne redakcijas principos neatšķīrās no iepriekšējās serijas; arī līdzstrādnieki bija lielākoties tie paši. Tomēr kopējais iespaids no šīm 18 daļām bālāks — vēsturiskie

apcerējumi izstiepušies periodiskam izdevumam nepiemērotā gaŗumā, īsākiem un aktuāliem rakstiem ierādīts samērā maz telpas. Jaunās serijas 1./2. dubultnumurā (1792) starp citu parādījās divi Johana J. Hardera atstātie raksti — apcere par senās Vidzemes ģeografiju, ko fragmentāri jau agrāk bija iespiedis laikraksts *Rigische Anzeigen,* un viņa tērzējums par turku tapetēm. Paliekama vērtība paša Hupeļa sakārtotajai baltvācu idiomatiskai vārdnīcai (11./12. nr., 1795), pie kuŗas uzkavēsimies VI : 3 nodaļā. Līdzīgi kā vecajā serijā, ļoti nozīmīgi dažādos sējumos ievietotie biografiskie un bibliografiskie materiāli.

Vairākos virzienos interesants *Neue Nordische Miscellaneen* pēdējā resp. 18. daļā (1798) publicēts gaŗš raksts, kuŗā grāfs L. A. Mellins, uz tiesas protokoliem un personīgiem iespaidiem balstīdamies, notēlojis kādu 1791. gadā Rīgā iztiesātu kriminālliet u — slepkavību mantkārīgos nolūkos mežā pie Ropažiem. Tās upuris bijis Plaužu Viļums, Vecpiebalgas dzimtcilvēks, bet reizē turīgs lopu tirgotājs; viņu nogalinājis brīvs latviešu jauneklis Frīdrichs Lūde. Frīdricha vecāki bijuši dzimtļaudis Dzērbenē, taču ar lielu centību kļuvuši bagāti un beidzot ieguvuši no dzimtkunga brīvību kā sev, tā saviem bērniem. Frīdrichu viņi skolojuši un atstājuši tam prāvu mantojumu, ko dēls īsā laikā notriecis uzdzīvē un kāršu spēlē. Pēc tam viņš, uzdodamies par tirgotāju, klīdis pa Rīgas apkaimes krogiem — allaž ar šauteni plecā, un žēlojies, cik pasaule pret viņu ļauna, bet pie glāzes šausminājis zemniekus ar prātojumiem, kā vislabāk izdarīt slepkavību un palikt nesodītam. Sevišķi modri Frīdrichs vērojis ceļavīrus, kam ap vēderu apsiets resnāks „naudas kaķis" jeb zutenis, un naktīs aizvien raudzījis piemesties tiem par pavadoni. Reiz viņam izdevies pierunāt krietna „kaķa" īpašnieku, kādu zivju tirgotāju, tumsā kopīgi braukt gar Baltezeru uz Ādažiem. Kad Frīdrichs biezoknī sācis rotaļāties ar šautenes aizslēgu, tirgotājs kļuvis aizdomīgs un atbrīvojies no vārdos neparasti mīlīgā biedra. Plaužu Viļums — Frīdricha attāls radinieks — bijis mazāk piesardzīgs un neuzmanību samaksājis ar dzīvību. Tiesa izmeklēja lietu ārkārtīgi sīki, un par Frīdricha vainu neatlika nekādu šaubu. Viļums bija nonāvēts ar lodēm, kas atbilda Frīdricha šautenes tipam un tika pierādītas par viņa īpašumu; uz šautenes konstatēja asiņu traipus; pie Frīdricha atrada Viļuma naudu; ap desmit liecinieku, roku uz bībeles likdami, apzvērēja, ka dažādās stundās liktenīgajā naktī redzējuši abus kopā gan krogā, gan uz ceļa. Par spīti tam Frīdrichs stūrgalvīgi liedzās — liedzās neveikli, pastāvīgi sapīdamies pretrunās, taču neatzinās. Tā kā spīdzināšana Vidzemes tiesās vairs nebija atļauta, ar varu viņu

piespiest atzīties nevarēja. Uz pierādījumu pamata viņam piesprieda šausmīgo sodu, ko paredzēja Krievijas 1784. gada likums: pērt pie kāķa ar 30 pāriem rīkšu, izraut nāsis, iededzināt pierē kauna zīmi un izsūtīt uz Sibiriju. Tomēr sodu Frīdrichs nepiedzīvoja: cietumā viņš smagi saslima un nomira. Ārsts — paziņodams, ka gals tuvu — ieteica Frīdricham pirms nāves atvieglot sirdi. Frīdrichs brīdi svārstījies, tad sasitis ar pirkstiem „knipi" un sacījis: „Es vēl nemiršu vis!" Tie palikuši viņa beidzamie vārdi.[23]

Frīdrichā Lūdē, kuŗa portretu Mellins zīmējis ar lielu veiksmi, ieraugām latvieti, kam straujā pāreja no dzimtļaužu zēna uz brīvu vīru izrādījās par grūtu. Labie priekšnosacījumi — izglītība, mantojums — nespēja līdzēt šim jauneklim, ko vecāki, acīm redzot, bija bez mēra lutinājuši, lai tas piedzīvotu „vieglākas dienas" nekā viņi paši. Redzam, ka viņš kaldinājis plānus tapt par lepnu tirgoni, bet faktiski slīdējis arvien zemāk, līdz kļuvis patoloģisks melis un noziedznieks. Apraksts par Lūdes nesakarīgo rīcību pēc Viļuma nogalināšanas rāda personu ar nepārprotamām neurotiķa pazīmēm. Tādā kārtā jau šai Mellina tēlojumā izvirzās „pazudušā dēla" tematika, kas kopš 19. gadsimta otras puses spilgti iezīmējās latviešu rakstniecībā.

Mellina darbs literātūrvēsturiski ievērojams arī citādā skatījumā. Tobrīd literātūrā vēl nebija speciāla kriminālā žanra: to aizstāja stilizēti, bet allaž uz tiesu aktīm dibināti faktisku notikumu apraksti. Šeit Mellins bija priekštecis tiem savā nozarē klasiskajiem sējumiem, ko 19. gadsimta pirmajā pusē laida klajā pazīstamie Baltijas juristi E. Osenbrigens un it īpaši M. J. Volffelts, uz kuŗa autoritātes starp citu balstās tiklab baltvācu, kā latviešu rakstnieku iecienītais stāsts par Turaidas Maijas resp. Rozes likteni.

Dzimtbūšanas jautājumā *Neue Nordische Miscellaneen* klusēja. Laikā, kad Krievijas galms un augstākās aprindas ar augošām bažām vēroja revolūcionārās pārvērtības Francijā, apdomīgajam redaktoram Hupelim likās drošāk šī veida debates pārtraukt. Jaunajā serijā arī Frībe vairs nerakstīja par zemnieku stāvokli, bet deva praktiskus padomus labības kaitekļu iznīcināšanā.

3.

No Kurzemes hercogistes resp. tās galvaspilsētas laikrakstiem vispirms jāatzīmē *Mitauische Nachrichten*, kas iznāca kopš 1766. gada rudens. Šīs nelielās avīzes nosaukums aizskanējis pāri Latvijas robe-

žām tādēļ, ka tās pirmais redaktors bija filozofs Johans G. Hamanis, kas tobrīd uzturējās Jelgavā. Viņam drīz aizceļojot, redakciju pārņēma profesors Matiass Fr. Vatsons, kuŗa dēls, Lestenes mācītājs Kārlis Fr. Vatsons savukārt palicis pieminams ar 1822. gadā nodibinātajām *Latviešu Avīzēm*. Laikā no 1775. līdz 1797. gadam Jelgavas vācu laikraksts reizes sešas mainīja tituli, gan vienmēr paturot sākumā vārdu „*Mitauische*" un beigās „*Zeitung*". Tas dažkārt radījis nepareizo iespaidu, it kā Kurzemē būtu bijis daudz avīžu, kamēr faktiski šai posmā jārunā tikai par vienu izdevumu — īsi *Mitauische Zeitung*. Kad Pēteŗa akadēmija 1775. gadā ieguva privilēģiju izdot visus Kurzemes laikrakstus un kalendārus, *Mitauische Zeitung* vadīja tās mācības spēki — bez M. Vatsona dažus gadus arī retorikas profesors, rosīgais brīvmūrnieks un kontroversiālais publicists Johans Tilings. 1811. gadā laikrakstu pārdēvēja par *Allgemeine Deutsche Zeitung für Russland*, un tas līdz 1825. gadam iznāca ne vairs reizi nedēļā kā pirms tam, bet gan katru darbdienu.[24]

Līdz hercogistes iekļaušanai Krievijā Jelgavas avīze ievietoja oficiālas ziņas un sludinājumus; plašu vērību veltīja notikumiem hercoga galmā; sniedza kā vietējo, tā ārzemju informāciju, lai gan savu korrespondentu ārzemēs nebija. Līdzīgi kā *Rigische Anzeigen*, arī Jelgavas laikraksta sludinājumu daļā bieži meklēja aizbēgušus dzimtļaudis. Pēc Almas Ķaunes statistikas no 1766. līdz 1795. gadam Jelgavā publicēti 300 šī veida sludinājumi, meklējot kopā 580 cilvēkus — 442 vīriešus un 92 sievietes, kam vēl pievienojas 46 bērni no dažu mēnešu vecuma līdz 12 gadiem. Vairums bēgļu bija latvieši, citi leiši, poļi, krievi, igauņi, bet 1767. gadā tvarstīja arī kādu kučieri, kas, būdams īsts vācietis, uzdodoties par „nevācieti". Bēgļu vidū minēti 20 saimnieki un 75 amatnieki; pārējie bija muižas kalpotāji un samērā nedaudzi kalpi no saimnieku mājām. Par kādu Pūres muižas dzimtcilvēku 1779. gadā apgalvots, ka tas aizbēdzis jau astoto reizi. Saimnieki brīžiem bēga kopā ar ģimeni un saimi; citreiz lasāms, ka saimnieks aizbraucis ar trim zirgiem, atstājot mājās desmit liellopus, 20 sīklopus un 19 pilnus bišu kokus. Apraksti par bēgļu izskatu, tērpu, veiksmi amatos un valodās Jelgavas avīzē gandrīz identiski tiem, ko aplūkojām sakarā ar šī paša tipa sludinājumiem Rīgā. Pat kāds 15 gadu vecs aizbēdzis Juris runājis latviešu, vācu, leišu, poļu un mazliet krievu valodu; kāds Codes muižas pavārpuika pratis lasīt, drusku rēķināt, latviski rakstīt, labi pūtis klarneti un flautu, runājis vāji vāciski un kaut cik krieviski. Paskaidrojumi par bēgļu amata prasmi nereti papildināti ar vārdu „mācīts" — mācīts dārznieks, pavārs, audējs, dzirnavnieks, namdaris. Dažs bijis krietni vis-

pusīgs: „Bez dārznieka un galdnieka darba prot vēl cirst āderi, likt šrepes un frizēt", vai arī: „Ir mucenieks, degvīna deģis un aldaris." Par to, ka bēgļus notvert nav nācies viegli, liecina fakts, ka daļu no viņiem sludinājumos meklēja atkārtoti, pat ar vairāku gadu atstarpi.[25]

1797. gadā vai mazliet ātrāk, tomēr jau pēc hercogistes iekļaušanas Krievijā, Stefenhāgena apgādā Jelgavā sāka iznākt *Mitauische Anzeigen*, kas ar mainītiem nosaukumiem pastāvēja līdz 1852. gadam. Šis laikraksts bija paredzēts oficiāliem ziņojumiem un privātpersonu iesūtītiem sludinājumiem — „dažādām vispārībai nepieciešamām un derīgām lietām, kas jādara katram zināmas", kā izdevēji konstatēja apakštitulī.[26] Mēģinājums Jelgavā izdot žurnālu literāri ieinteresētām aprindām bija *Für Leser und Leserinnen* (1780—81, trīs sējumi ik pa sešām burtnīcām). Šim žurnālam uzmanību veltījuši vācu *Sturm und Drang* laikmeta pētnieki, jo tā līdzstrādnieks bija Jakobs M. Lencs, kas tur publicēja vairākus apcerējumus un satiriskus dialogus.[27] Dzejnieka un klasiskās filoloģijas profesora Kārļa A. Kītnera redakcijā 1784./85. gadā iznāca *Mitauische Monatsschrift* 18 burtnīcas, kur lielākoties viņa paša raksti. Tur parādījās arī kāda anonima autora zīmīga apcere par latviešu aizvēsturi, ko apskatīsim VI : 4 nodaļā, un kādas tobrīd iecienītas Jelgavas profesora G. D. Hartmaņa eleģijas atdzejojums latviešu valodā ar virsrakstu „Sprancis". Redaktors piemetina, ka to sniedzot latviešu poēzijas cienītājiem, lai rādītu, „ko šai vēl puslīdz rupjā valodā var darīt". Tulkojuma autors bija G. F. Stenders, un tas kā „Spranča gaudas" ievietots viņa *Ziņģu lustēs* (II, 36. nr.). To nezinādams, P. Šmits 1933. gadā iespieda šo dzejoli kā jaunu atklājumu un anonima tulkotāja darbu.[28]

Pašās gadsimta beigās Jelgavā iznāca saimniecības mēnešraksts *Geoponika* (1798—99). Parakstīdamies par C. Georgu, to izdeva G. F. Stendera pirmais biografs J. G. Čarnevskis. Pseudonimu izskaidro apstāklis, ka dēkaino Čarnevski aizvien vajāja kreditori; aiz tā paša iemesla arī žurnālam nācās drīz apstāties, taču lietpratēji atzīst, ka tas bijis labi rediģēts.[29]

Sava izdevēja dēļ atsevišķi jāpiemin Jelgavas žurnāls *Der Philanthrop*, kaut tas netika tālāk par pirmo numuru. To 1777. gadā laida klajā Baltijas apgaismes vēsturē daudzinātais Johans G. Eizens (1717—1779). Dzimis Dienvidvācijā, studējis Jēnā, viņš 1741. gadā ieradās igauņu Vidzemē un sākumā bija mājskolotājs, tad Tormas draudzes mācītājs. Lai gan pēc izglītības teologs, viņš līdztekus plaši interesējās par ārstniecību (sevišķi populārizēja baku potēšanu) un t.s.

kamerālzinātnēm, kas nodarbojās ar valsts pārvaldes, lauksaimniecības, rūpniecības u.c. jautājumiem. Salīdzinot šo studiju rezultātus ar igauņu Vidzemes konkrēto īstenību, viņā nobrieda pārliecība, ka turienes iekārta nepieņemama un ka ļaunuma galvenā sakne meklējama dzimtbūšanā. Viņš izstrādāja projektus stāvokļa labošanai un atrada iespēju ar tiem iepazīstināt Katrīnu II, kas Pēterburgā pieņēma viņu arī audiencē. Iecerētos panākumus Eizena ierosinājumi neguva, taču modināja īgnumu muižniekos. Pēc ilgiem konfliktiem ar draudzi zaudējis mācītāja vietu, Eizens no 1776. līdz 1778. gadam uzturējās Kurzemes hercogistē, jo bija saistījis Pēteŗa Bīrona uzmanību. Hercogs iecēla viņu par „goda profesoru" Jelgavas akadēmiskajā ģimnazijā un par dažu savu muižu saimniecības pārzini, ierādot viņam mitekli Rundāles pilī. Eizens sagatavoja reformu projektu, kas skartu ap 7000 zemnieku sētu hercoga domēnēs, bet Pēteris paskaidroja, ka viņa nestabilā vara liedzot to iedzīvināt. Kurzemes muižnieki vēroja Eizena plānojumus ar aizdomām un atrada ceļus, lai noskaņotu viņam nelabvēlīgi veco hercogieni, Pēteŗa māti Benignu. Kad Eizens, kam stipri trūka diplomātiskas izmaņas, 1777. gadā izdeva brīvdomīgi noskaņotu reliģisku traktātu ar veltījumu Benignai priekšlapā (sk. zemāk), viņa situācija kļuva neciešama. Sarūgtināts viņš devās uz Krieviju, kur mira kā muižas pārvaldnieks Jaropoļecā pie Maskavas.[30]

Vienīgo *Der Philanthrop* numuru ievada pusotras loksnes biezs priekšvārds; lielāko daļu no pārējām 72 lappusēm aizpilda Eizena apcerējums par valsts saimniecības pamatsatversmi, kam vēl pievienojas sīkāki praktiska satura raksti. Priekšvārds interesants kā autobiografisks dokuments, kuŗā autors aizrāda, ka jau kopš 26 gadiem pētījis dzimtbūšanu, tēlojis tās radīto postu un ieteicis reformas. „Es par to bieži runāju sabiedrībā, tomēr mani drīz sāka uzskatīt par bīstamu cilvēku, kas grib iznīcināt zemes pamatlikumus." Apcerēdams saimniecības pamatsatversmi, Eizens būtiski balstās uz tās pašas idejas, ko izteica jau kādā ap 1751. gadu uzrakstītā darbā. Iekārta, kur zemniekam pieder viņa mājas kā mantojams īpašums, ne tikai daudz izdevīgāka kungam, bet vispār uzskatāma par vienīgo pamatu, kas valstij dod iespēju uzzelt, ciktāl to atļauj zemes dabiskais raksturs. Trīs kārtas — muižnieki, pilsoņi un zemnieki — pastāv kā negrozāms faktors; katra no tām veic savus specifiskos uzdevumus, bet vispārējo labklājību sekmē un koordinē valsts. Neatkarīgi no humānitāriem motīviem dzimtbūšanai šai schēmā nevar būt vietas arī tādēļ, ka tā kaitē valsts mērķiem.[31]

Dzimtbūšanas kritiku un savus ieskatus par vēlamiem grozījumiem

Eizens izvērtis plašumā pavisam četros darbos, bet divi no tiem, ieskaitot 1751. gadā rakstīto, palika manuskriptā. Bez apcerējuma, ko sniedza *Der Philanthrop*, vēl iespiedumā parādījās *Eines liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft* (1764). Eizena tautsaimnieciskie prātojumi nereti saskan ar fiziokratu teorijām, tāpat par sakariem ar Rietumeiropas apgaismes kustību liecina viņa aizstāvētā doma, ka garīgās spējas, dabiskās dziņas un apdāvinātība visām tautām vienādas. Taču Vidzemē tās nomāc dzimtbūšana, kas nozīmē „laicīgu pazudināšanu". Dzimtcilvēkam liegti visi ceļi iegūt labklājību, tādēļ „viņš savās tiesībās, kuŗas daba tam piešķīrusi kopā ar citiem cilvēkiem, ir apspiests visaugstākā pakāpē". Ķaut Eizens neatlaidīgi uzsvēra, ka zemniekam jābūt brīvam, šo brīvības jēdzienu viņš nav skaidri formulējis. No viņa rakstiem izlobāmā iecere apmēram tāda, ka agrākais dzimtkungs slēdz ar atbrīvoto zemnieku kontraktu. Tas nosaka, ka zemniekam pieder „mūžīgi lietojamā īpašumā" viņa māja, sēta, dārzi, lauki, pļavas, ganības un mežs; īpašumu viņš var apstrādāt pats, testamentēt mantiniekiem, pārdot, mainīt, ieķīlāt un atdāvināt. Tomēr kungs patur virsīpašuma tiesības un saņem ikgadīgu dzimtnomu vai renti, kuŗai jābūt tik lielai, lai viņš ar dzimtļaužu atbrīvošanu nekā nezaudētu; augot zemnieka labklājībai, noma palielinās. Redzam, ka zemnieku kārtas brīvību Eizens sapratis kā „kondicionālu brīvību"; par to, kā praktiski risināt sarežģīto problēmu kompleksu — vispārēju pāreju no dzimtbūšanas uz nomu, viņam trūkst jebkādu priekšlikumu. Eizena projekti bija paredzēti zemnieku materiālās labklājības un tiesību nodrošināšanai, turpretim kultūras jautājumi viņu interesēja maz. Vienā no retajām vietām, kur tie skarti, manuskriptā *Lehrbegriff der drey verschiedenen Verfassungen der Bewohner eines Staats* (1767), viņš raksta: „Visi kliedz — skolas, skolas! Jā, protams, skolas, skolas, jo kas ir vēl vajadzīgāks par skolām? Skolas par kristietību? Labi. Bet cik jauki būtu, ja šim skolēnam vispirms piešķirtu tādu satversmi, kuŗā tas var justies par cilvēku." *Der Philanthrop* rakstā, kas faktiski atkārto *Lehrbegriff* un citus agrāk paustos uzskatus, viņš izsakās vēl noteiktāk: „Skolas nerada cilvēkus, bet cilvēki skolas. Skolas dara izveicīgu, bet arī pavairo ar katru soli lietderīgu pakalpību. Vispirms cilvēku, tad skolu."[32] Tādā kārtā Eizens — pretēji vairumam Baltijas apgaismotāju — noraidīja gandrīz vienīgo ceļu, kas 18. gadsimta konkrētajā situācijā varēja dot, un brīžiem deva, reālus panākumus zemnieku labā, t.i. gādību par tautskolām.

Eizens bija nopietns, Rietumeiropas literātūrā orientēts un reizē patstāvīgs domātājs, bet viņa idejas palika tikai teorētiskā plāksnē.

Latviešu historiografijā 1930-os gados attīstījās Eizena glorifikācija, ko ievadīja krievu vēsturnieks Roberts Vipers un turpināja viņa latviešu audzēkņi, it īpaši M. Stepermanis. Vipera rakstus, ciktāl tie skaŗ Eizena un vispār Baltijas apgaismes polītisko ideoloģiju, apzīmogo oportūnisma un autora tautības nosacīta tendence, tādēļ tie paliek šeit neizmantoti; zemāk atsauksimies uz viņa rūpīgo studiju par Eizena reliģiskajiem uzskatiem, kas brīva no šīm negātīvajām īpašībām. Vipera skola izcēla Eizenu augstu pāri visiem Baltijas apgaismotājiem arī Latvijas apstākļos, un Stepermanis tēloja viņu kā spožu pretstatu G. F. Stenderam un K. F. Šulcam.[33] Tomēr Stendera izcilā vieta latviešu kultūras vēsturē pārāk acīm redzama, lai to apstrīdētu; Eizenam tādas vispār nav. Lai kādi polītiski motīvi savukārt būtu vadījuši Šulcu, 1764. gadā izdodot Aizkraukles zemnieku tiesu, no tās zināmus uzlabojumus guva vismaz viņa dzimtļaudis. Šī izdevuma psīcholoģiskā ietekme bija stipri plašāka: to meklēja un lasīja tiklab Vidzemes, kā Kurzemes latvieši, un daļa eksemplāru cirkulēja pat Lietuvā. Ne velti 1765. gada landtāgs ieteica visus pieejamos Šulca zemnieku tiesas latviešu tulkojuma eksemplārus savākt un iznīcināt, kas lielā mērā arī reālizējās.[34] Turpretim jāšaubās, vai jel kāds latviešu zemnieks 18. gadsimtā bija kaut ko dzirdējis par Eizena projektiem. Eizena vienīgā tiešā saskare ar Latviju bija īsais Kurzemē pavadītais laiks; par viņa plānu, kas attiecās uz zemnieku stāvokļa uzlabojumiem Pēteŗa Bīrona domēnēs, vēl šobrīd zināms tikai fakts, ka tas pastāvējis. Taču vispārējā Baltijas tautsaimniecisko un polītisko ideju vēsturē Eizenam zīmīga loma kā pirmajam, kas noteikti vērsās pret dzimtbūšanu un neatlaidīgi prasīja zemniekiem labvēlīgas reformas.

Ja M. Stepermanis 1937. gadā izteicās, ka „Eizens neapšaubāmi ir viens no ievērojamākiem un dziļākiem Latvijas apgaismotājiem",[35] tad E. Dunsdorfs 1973. gadā viņu vērtēja, „atstājot neskartu jautājumu, vai Eizens uzskatāms par apgaismotāju, vai ne".[36] Tiekdamies apgaismes nozīmi Latvijā samazināt līdz minimam, Dunsdorfs par galveno mērauklu izraudzījies Immanuela Kanta vārdus, ka apgaisme esot cilvēku atbrīvošanās no pašu vainas dēļ radītās „nepilngadības". Pēdējās cēlonis neesot prāta trūkums, bet tā izpaužoties tad, ja trūkstot apņēmības prātu lietot bez citu vadības. Tātad par apgaismotāju dēvējama persona, kas seko devīzei: „Uzdrošinies lietot savu intelliģenci!" Bez tam, piemetina Dunsdorfs, „principā grūti iedomāties, ka 18. gadsimtenī dogmās iestingušie un pret citām konfesijām agresīvi noskaņotie mācītāji vispār būtu skaitāmi pie apgaismotājiem".[37]

Šie argumenti visai neizdevīgi tieši gadījumā, ja vēlas apšaubīt Eizena pozicijas apgaismes kustībā. No vienas puses, Eizens labi pazina un nereti akceptēja ārzemju apgaismotāju domas, no otras — Kanta prasītā uzdrošināšanās lietot prātu bez citu vadības bija viņa darbības spilgtākais zīmogs tiklab rakstos, kā dzīvē. Kad Dr. Bertrams (G. J. Šulcs) 19. gadsimtā vāca materiālus par igauņu Vidzemes un speciāli Tormas draudzes pagātni, tur joprojām bija saglabājušies daudzi nostāsti, kas nopietnā un anekdotiskā veidā izcēla Eizena dziņu neticēt nevienai autoritātei, pirms tās apgalvojumi nav pārbaudīti teorijā un personīgā praksē. Šīs praktiskās pārbaudes reizēm viņu novedušas dzīvības briesmās. Pat sīkumos viņš necietis paviršas atbildes. Gribēdams pacienāt viesi, viņš reiz jautājis savai pieaugušajai meitai, vai pagrabā esot vīns. „Man liekas, ka ir," sacījusi meita. Eizens dusmās iecirtis viņai pliķi un kliedzis: „Vai es tikšu gudrs no tā, ka tev liekas?" Šis teiciens izplatījies tālā apkārtnē kā paruna.[38] Tāpat Eizens, kaut būdams luterāņu mācītājs, bija ļoti patstāvīgs savos reliģiskajos uzskatos, un viņa teoloģiskie prātojumi neliecina ne par dogmatisku sastingumu, nedz agresīvitāti pret citām konfesijām. Te minamas viņa grāmatas *Das Christenthum nach der gesunden Vernunft und der Bibel* un *Das thätige Christenthum.* Abas iznāca 1777. gadā — pirmā Rīgā, otra (divos iespiedumos) Jelgavā. Allaž „lietodams savu intelliģenci", Eizens nevarēja bez kritikas iekļauties nevienā konfesijā. Luteriskās ortodoksijas viedokli, ka pestīšana atkarīga no ticības, nevis no labiem darbiem, viņš dēvē par nedabisku, un t. s. skolas ortodoksija, kas sastingusi formālismā un rutīnā, viņam rādās kā *das fürchterlichste Ungeheuer* — visbīstamākais nezvērs. Kalvinismā viņam gluži nepieņemama predestinācijas ideja resp. mācība, ka Dieva aizredze katru cilvēku jau iepriekš nolēmusi vai nu mūžīgai dzīvībai, vai pazušanai. Eizens personīgi nespēj simpatizēt pietistiem un citiem „jūsmotājiem", taču atzinīgi vērtē F. J. Špēneru kā cīnītāju pret dogmatikas žņaugiem. Viņš aizrāda, ka agrāk esot brīnījies, sastapdams godīgus, taisnīgus katoļus un pareizticīgos, bet tagad vairs nebrīnoties, jo sastapis arī tādus pašus muhamedāņus un pagānus. „Tie visi," viņš turpina, „ir cilvēki, no kuŗiem reliģija prasa praktiskus darbus. Svētie raksti prasa vēl vairāk; tie prasa arī sirdi, kas viegli un labprāt dara labus darbus." Tieši šai skatījumā tradicionālajam protestantismam neesot īsta jēdziena par ticību. No otras puses, nedrīkstot pārspīlēt labo darbu nozīmi, kā bieži vērojams katolicismā: šiem darbiem jāizriet no cilvēka pārveidotās dabas jeb dvēseles satversmes, kuŗā kā svarīgākajām īpašībām jāiezīmējas tikumībai un taisnīgumam. Pareizi lietots

prāts (tam piešķirta prioritāte jau Eizena pirmā traktāta virsrakstā) uzlūkojams par līdzekli, kas kristietim dos līdzsvaru šai pasaulē un vedīs viņu pretim svētlaimei aizsaulē. Nāves, dvēseles nemirstības, aizkapa dzīves problēmas Eizens daļēji cenšas saskaņot ar fizikas un astronomijas atklājumiem, daļēji skaidro ar fantazijas palīdzību. Paradīzes mājokļi varbūt atrodas uz kādām planētām kosma tālēs; svētlaimīgo ķermenis varbūt piedzīvo pārvērtības, kas nodrošina nemirstību un ļauj eksistēt retinātā atmosfairā. Mūžīgai pazudināšanai Eizens netic, lai gan apcer dažādas iespējas.[39] E. Dunsdorfs bez jau augstāk minētajiem iebildumiem atzīmē, ka īstie apgaismotāji bijuši brīvdomātāji un skeptiķi, un šīs pazīmes trūkums „diskvalificē Latvijas mācītājus, kuŗus uzskata par apgaismotājiem".[40] Šo diskvalifikāciju grūti attiecināt uz bijušā igauņu Vidzemes mācītāja Eizena Rīgā un Jelgavā izdotajiem reliģiskiem apcerējumiem, — vēl jo vairāk atceroties tur atrodamo viņa tezi: „Es labāk uzticēšos atklātam bezdievim, kuŗam vispār nekad nevar uzticēties, nekā tam, kas izkaŗ dievbijības izkārtni."[41] Saprotams arī vecās, konservātīvās hercogienes Benignas sašutums, saņemot viņai veltīto Jelgavas traktātu ar šiem un līdzīgiem uzskatiem.

Pēc šī ekskursa nobeidzot Kurzemes periodikas apskatu, vēl aizrādāms, ka dažas personas Jelgavā kārtēji sagatavoja privātas „avīzes" rokrakstā un izplatīja tās savu paziņu vidū. Intensīvi tas notika starp 1795. un 1797. gadu, Kurzemes aneksijas un krievu varas sākuma posmā, kad daudzi kāroja pēc aktuālas informācijas, bet tāda bija grūti iegūstama un ne allaž iespiestā veidā publicējama. 1795. gadā rakstītās avīzes vēstīja par Pēteŗa Bīrona uzturēšanos Pēterburgā un viņa sarunām ar Katrīnu II, vēlāk par Kurzemes guberņas pirmā ģenerālgubernātora Pēteŗa Pālena gaitām, jau notikušām vai gaidāmām pārmaiņām Kurzemes administrācijā u.t.t. Lai gan ziņojumiem dažkārt piejaucās tenkas, tomēr šīs avīzes, ciktāl tās saglabājušās, ir raksturīgas laikmeta liecinieces.[42]

---

[1] M. TAUBE 1966, 72ss, 82s.
[2] *ibidem* 88ss.
[3] *ibidem* 98ss.
[4] *ibidem* 107ss.
[5] *ibidem* 85, 92ss, 97, 111ss un *passim*.
[6] RECKE & NAPIERSKY, IV, 534s; SUPHAN 1875, 46s.
[7] SUPHAN 1875, 45.

[8] *ibidem* 46ss. Pilnīgu *Gelehrte Beyträge* satura rādītāju, minot arī zināmu daļu autoru vārdu, sniedz GADEBUSCH 1777, I, 13ss.
[9] M. TAUBE 1966, 116.
[10] J. SCHWARTZ 1791, 170ss; sal. WINKELMANN 1878, Nr. 26.
[11] BUSCH 1929, 99ss; *DBL* 894.
[12] M. TAUBE 1966, 119s.
[13] STEPERMANIS 1971, 35ss, 95 un *passim.*
[14] M. TAUBE 1966, 122ss.
[15] REINHARDE 1924, 262s, 409.
[16] *ibidem* 264s, 409 un *passim.*
[17] RECKE & NAPIERSKY, I, 434s; NM, 11/12, 1786, 380.
[18] RECKE & NAPIERSKY, IV, 223.
[19] *ibidem* 245.
[20] FRIEBE 1788, 744ss, 751ss.
[21] FRIEBE 1789, 524—546.
[22] Sal. JOHANSONS 1962, 9ss, 140.
[23] MELLIN 1798, 119—178.
[24] KLOPMANN 1854, 433ss; sal. WINKELMANN 1878, Nr. 120, 125.
[25] A. ĶAUNE 1936, 27ss.
[26] KLOPMANN 1854, 436.
[27] *ibidem* 435; ROSANOW 1909, 404ss.
[28] Par Kītneru sal. RECKE & NAPIERSKY, II, 576ss; par „Spranci" ŠMITS 1933, 521s.
[29] KLOPMANN 1854, 437; RECKE & NAPIERSKY, I, 393.
[30] GADEBUSCH 1777, I, 250ss; DIEDERICHS 1909, 18s; STEPERMANIS 1934, 3ss; *LKV*, IV, 6976ss; SCHAUDINN 1937, 113. Vācu literātūrā Eizena vārdam reizēm aplami pievienots „von Schwarzenberg."
[31] STEPERMANIS 1934, 4, 11, 55ss, un 1931, 276ss, 438ss; VĪKSNIŅŠ 1937, 191ss.
[32] Sal. STEPERMANIS 1934, 50s, 56s, un 1935, 75ss; VĪKSNIŅŠ 1937, 182ss.
[33] STEPERMANIS 1937, 190ss, 196ss, 201ss.
[34] ECKARDT 1869, 183; KRODZNIEKS 1914, 114, 119.
[35] STEPERMANIS 1937, 196.
[36] DUNSDORFS 1973, 580.
[37] *ibidem* 574, 579.
[38] BERTRAM 1868, 108ss.
[39] R. VIPERS 1938, 189—209.
[40] DUNSDORFS 1973, 590.
[41] R. VIPERS 1938, 204.
[42] Trīspadsmit šī tipa avīzes no jauna publicējis BOY 1900, 53ss.

III

GRĀMATNIECĪBA

1.

Grāmatniecības vārds latviešu valodas praksē saistīts ar dažādiem jēdzieniem vai jēdzienu kompleksiem.[1] Šeit to lietosim samērā ierastajā nozīmē, kas ar grāmatniecību saprot grāmatu ražošanu (poligrafiju), izdošanu un tirdzniecisku izplatīšanu, bet ne bibliotēku darbu, bibliografiju, bibliofiliju un tml. Par bibliotēkām runāsim atsevišķi IV nodaļā.

2.

16. gadsimta beigās ievadītās un zviedru laikmetā sekmīgi turpinātās grāmatniecības tradicijas Rīgā drīz pēc pilsētas kapitulācijas krieviem mēģināja tālāk virzīt Samuēls L. Frēlichs (1688—1762). Ģenerālsuperintendenta J. Fišera 1675. gadā dibinātā spiestuve, kur starp citu iespieda Glika bībeli, kaŗa laikā bija galīgi panīkusi. Kad tā 1713. gadā likvidējās, Rīgā atlika vienīgi G. M. Nellera spiestuve, ko Frēlichs pārņēma kā „iegātnis", apprecēdams vecā īpašnieka meitu.[2] Viņa pirmos optimistiskos plānus satrieca cars Pēteris I, kas gribēja iekārtot „eiropisku" spiestuvi Pēterburgā un 1714. gada sākumā pavēlēja, lai Frēlichs viņam „aizdod" visus savus latīņu un fraktūras burtus. Vai nu aiz bailēm, vai padevības Frēlichs nosūtīja uz Pēterburgu ne tikai burtus, bet arī burtličus. Pamazām atģidies, viņš pūlējās gan ar rātes, gan ģenerālgubernātora starpniecību „aiz-

devumu" atdabūt, taču bez panākumiem.[3] 1724. gadā cars viņam „žēlīgi apstiprināja" Rīgas grāmatu iespiedēja privilēģiju, bet spiestuvi Frēlicham nācās atjaunot paša spēkiem. Arī turpmāk viņš bieži korrespondēja ar iestādēm — lūdzot, sūdzot un taisnojoties. 1743. gadā draudēja sabrukt spiestuves nams. Atkārtoti gadījās sadursmes ar cenzūru, kas apvainoja Frēlichu, ka viņš izplatījis aizliegtas grāmatas un iespiedis rakstus, kur lietoti piedauzīgi vārdi. Reiz tādi bija sameklēti pat kādā latviešu dziesmu grāmatas izdevumā.[4] Par spīti tam Frēlichs mūža galā varēja atskatīties uz gandrīz 50 gadu ilgu un visai sekmīgu darbu. Jāatzīmē, ka kopš 1732. gada viņš vairākas reizes iespieda latviešu dziesmu grāmatu (parasti bez cenzūras iebildumiem), 1727. gadā Jauno derību igauņu un 1730. gadā latviešu valodā, bez tam Rīgas vācu dziesmu grāmatas un prāvu skaitu kalendāru, to vidū galda kalendārus ar Rīgas skatiem.[5]

Vecā Frēlicha privilēģiju 1763. gadā ieguva viņa Rīgā dzimušais dēls Gotlobs Kr. Frēlichs (1731—1786), kas bija studējis tieslietas Jēnā un Leipcigā. No šīs privilēģijas teksta uzzinām, ka spiestuvē tobrīd atradās „divas spiedes un visādu burtu krājums iespieddarbiem vācu, latviešu, latīņu, poļu un grieķu valodā". Frēlicham vajadzēja nodarbināt vismaz vienu lietpratīgu burtlici un trīs zeļļus. Pēdējie palīdzēja iespiešanā, bet ar klauzulu, ka „vienam no viņiem, ja rodas vajadzība, jāprot arī salikt". G. Kr. Frēlichs sekoja tēva pēdās (starp citu iespieda toreizējos, II nodaļā aplūkotos Rīgas laikrakstus), taču paļaudamies uz savu privilēģēto stāvokli, strādāja pārāk lēni.[6] Šis gausais temps vairs neatbilda prasībām, kādas pakāpeniski izvirzījās gadsimta otrā pusē. Par Frēlichu sākās sūdzības, un drīz viņam radās konkurenti. Galvenais no tiem bija Johans Frīdrichs Hartknochs (1740—1789), kuŗa vārds simbolizē veselu laikmetu Baltijas grāmatniecībā.

Dzimis Austrumprūsijā, puslietuviskajā Goldapas pilsētiņā, Hartknochs studēja teoloģiju Karaļaučos. Tur viņš iepazinās ar Immanuelu Kantu, un viņu draudzīgais kontakts turpinājās līdz pat Hartknocha nāvei. Nokļuvis grāmatnieku sabiedrībā, Hartknochs atteicās no paredzamās mācītāja karjēras un pievērsās grāmatu tirdzniecībai. Jau 19 gadu vecumā viņš iestājās brīvmūrnieku ordenī. Turpat Karaļaučos Hartknochs sastapa citu jaunekli, Johanu G. Herderu, kas arī vēlējās strādāt grāmatu branžā. Hartknochs gan ātri ieskatīja, ka Herdera raksturs šai profesijai nepiemērots, un atrunāja viņu no veltīgiem mēģinājumiem, tomēr abi kļuva tuvi draugi. Hartknocham bija liela nozīme Herdera dzīvē, kaut pēdējais brīžiem nekautrējās izmantot viņa labsirdību. 1762. gadā Hartknochs apmetās Jelgavā,

kur iesākumā reprezentēja savu Karaļauču šefu, tad kopā ar J. F. Hincu nodibināja patstāvīgu grāmatu tirgotavu un apgādu. Šķīries no veikala biedra un Jelgavas, viņš kopš 1767. gada darbojās Rīgā.[7]

Hartknocha reputācija strauji nostiprinājās jau Jelgavā, kur viņš izdeva dažus agrīnos Kanta darbus. Kad 1764. gadā aktuālizējās doma aicināt par Rīgas domskolas kollaborātoru Herderu, izšķirīga loma bija Hamaņa un Hartknocha atsauksmei. Rīgā Hartknochu laipni sagaidīja brīvmūrnieki, un viņš it dabiski iekļāvās Bērensu aprindās.[8] Turpretim nelabojamas bija un palika viņa attiecības ar Frēlichu, kas, atsaukdamies uz savu privilēģiju, sevišķi žēlojās par ofertēm, kuŗās Hartknochs piedāvāja ātrāk un lētāk apgādāt latviešu grāmatas baznīcas, skolas un sētas vajadzībām.

Šis konflikts sākās 1765. gadā, vēl Hartknocha Jelgavas periodā, kad landrātu kollēģija Rīgā noslēdza ar viņu līgumu par jaunu latviešu dziesmu grāmatas un rokas grāmatas izdevumu, ko iespiestu Karaļaučos. Vienošanos atbalstīja arī ģenerālgubernātors — jo vairāk tādēļ, ka tai pašā gadā publicētais skolu patents uzsvēra nepieciešamību apgādāt Vidzemes skolas ar lētām grāmatām. Hartknocham izmaksāja 1000 valsts dāldeŗu avansa no bruņniecības kases; reizē ievadītā subskripcija guva plašu atsaucību. Frēlichs sūdzējās justickollēģijai Pēterburgā, kas lietu izšķīra viņa labā un izteica piezīmi ģenerālgubernātoram, prasot turpmāk stingri respektēt Frēlicha privilēģiju. Bruņniecības protests Krievijas senātam, lai tas nepieļautu „vienam pilsonim iedzīvoties uz tūkstošiem ļoti trūcīgu zemnieku rēķina", tika atstāts bez ievērības. Līgumu ar Hartknochu anullēja un piespieda viņu samaksāt zaudējumu atlīdzību Frēlicham, kas turpināja iespiest latviešu grāmatas lēnā garā un „par Rīgas apstākļos ierastām cenām". Veltīgi pret Frēlichu savas ģenerālsuperintendentūras laikā vērsās arī Jakobs Lange.[9] Beidzot, 1783. gadā, jaunu akciju uzsāka landtāgs, kam ģenerālsuperintendents Kr. D. Lencs labi pamatotā iesniegumā bija aprādījis, ka latviešu un igauņu grāmatu trūkums kļuvis neciešams, un ka Frēlichs nav spējīgs to novērst, lai gan kā drošību saviem solījumiem ieķīlājis pat privilēģiju. Rezultātā Frēlichs piekāpās ar motīvāciju, ka „svinīgi atsakās no privilēģijas šai vienīgajā gadījumā". Latviešu rokas grāmata „Rīgā, pie Jāņa Vriedriķa Artknok" iznāca jau 1784. gadā un trīs gadus vēlāk jaunā, ar kokgrebumiem papildinātā iespiedumā. Priekšvārdu tai bija rakstījis Lencs.[10]

Latviešu izdevumi veidoja tikai šauru sektoru Hartknocha apgāda plašajā darbībā, kuŗu vainagoja fakts, ka Rīga kļuva par izdošanas vietu veselai virknei Vācijas un pasaules kultūras vēsturē daudzinātu

grāmatu. Kā jau Jelgavā pasācis, Hartknochs turpināja apgādāt Kanta rakstus — to vidū tiklab viņa „tīrā", kā „praktiskā" prāta kritiku un citus galvenos darbus. Tāpat ar Hartknocha firmu atkārtoti signēti Hamaņa filozofiskie sacerējumi, bet jēdziena *Sturm und Drang* radītājs Fr. M. Klingers 1786. gadā viņam uzticēja savu drāmu kopojumu četros sējumos. Hartknochs apgādāja lielu daļu Herdera rakstu pirmo izdevumu, un vērojams, ka dažu apcerējumu Herders vispār nebūtu uzrakstījis bez izdevēja atbalsta, kas līdzās honorāriem ietvēra pastāvīgas izmaksas *a conto* un reizēm arī dāvinātas summas. Lai gan Herders kā Rīgā, tā vēlāk nekautrēdamies prasīja Hartknocham „maģiskos papīrus, ar kuŗiem pasaulē viss panākams", viņu attiecības neapmierināja Herdera sievu. Tā allaž mudināja savu dzīves biedru „spiest" izdevēju biežāk un stingrāk, bet pēc Herdera nāves klāstīja, ka „viņas nelaiķim" bijušas bezgalīgas grūtības ar „lāga Hartknochu", kam trūcis jēgas par grāmatu izdošanu. Īstenībā Hartknochs nenoraidīja nevienu Herdera resp. viņa kundzes prasību, taču viņa paša materiālais stāvoklis nebija spožs, un draugiem viņš atzinies, ka „diezin vai būtu noturējies virs ūdens", ja grūtos brīžos viņu neatbalstītu bagātie Rīgas patricieši Bērensi un Cukerbekeri.[11]

Lokālā plāksnē vislielākā nozīme bija tam, ka Hartknochs laida klajā daudz Baltijas problēmām veltītu darbu, ieskaitot gandrīz visās vēstures nozarēs neaizstājamos Augusta Hupeļa un Fr. K. Gadebuša rakstus, Hupeļa rediģēto *Nordische Miscellaneen* seriju u.t.t. Atgādinādams viņa nopelnus, Hupelis nekrologā raksturoja apvērsumu, ko Hartknocha iniciātīva iezīmējusi ne vien Vidzemes un Igaunijas grāmatniecībā, bet arī literātu darbībā. Līdz tam autori, kas vēlējās kaut ko publicēt, parasti bez sekmēm nomeklējās izdevēju. Turpretim Hartknochs bija tik liberāls, ka reizēm akceptēja pat nenobriedušus autorus, tā cerēdams veicināt viņu tālākos centienus. Viņš mīlēja zinātni un mākslu, neliedza visdažādākos pakalpojumus literātiem, un „dažs no tiem droši vien atcerēsies", piemetina Hupelis, „cik daudz tas upurēja viņiem, viņu reputācijai, izpriecām un tml."[12] Manāma bija Hartknocha tendence iepazīstināt baltiešu lasītājus ar Krieviju, ko tie, vairāk nekā pus gadsimta būdami cara pavalstnieki, faktiski vēl pazina ļoti maz. Šai virzienā viņam atkal cītīgi palīdzēja Hupelis. Līdzās grāmatām Hartknochs izdeva kartes, mūzikālijas un vaŗā grebtus attēlus (arī Kanta, Hupeļa, Klingera u.c. ģīmetnes).[13]

Rīgas laikmetā Hartknochs kļuva par pirmo liela stila grāmatu tirgotāju Baltijā. Vidzemes un Igaunijas pilsētās grāmatas ilgi izplatīja tipografi un grāmatsējēji, laukos ķesteŗi. Sortiments ierobežojās

gandrīz vienīgi ar reliģisku literātūru. Ap Jāņiem mēdza ierasties „grāmatveži", t.i. kolportieŗi, no Leipcigas un Karaļaučiem. Tie baltiešiem pārdeva, ko katru reizi bija gadījies paņemt līdz. Grāmatas varēja pasūtināt no ārzemēm, bet tā bija sarežģīta un dārga procedūra. Ja kāds iemantoja vērtīgu vai interesantu grāmatu, viņš rādīja to tikai tuvākiem draugiem. Citādi pastāvēja risks, ka pieteiksies pārāk daudz tapinātāju un grāmata galu galā pazudīs.[14] „Tas viss samērā ātri mainījās, tiklīdz Hartknochs atvēra Rīgā savu sākumā mazo, drīz jau labāk iekārtoto grāmatu tirgotavu," raksta Hupelis augstāk minētajā nekrologā. „Viņš neapmierinājās ar to, ka grāmatas parādīja, piedāvāja, ieteica, izsniedza ieskatam un pārdeva uz nomaksu; par saviem līdzekļiem viņš sūtīja tās apkārt pa visu zemi — personām, ko pats vai pēc nostāstiem pazina kā literātūras interesentus, un nekļuva īgns, ja pēc kāda laika saņēma tās atpakaļ nepārdotas: šad un tad aizvien kaut ko pārdeva. Pamazām ļaudīm iepatikās lasīt, un viņi pirka jo vairāk. Taču viņš neierobežojās ar Vidzemi vien: būdams neatdarināmi rosīgs, viņš sameklēja pircējus un komisionārus, kuŗiem uzmudinājuma labad piešķīra zināmas priekšrocības, Igaunijā — sevišķi Rēvelē, tad Pēterburgā, Maskavā un citās prāvākās Krievijas, kā arī Kurzemes pilsētās... Īsā laikā kļuva daudz skaidrāk nomanāms zinību gars; katrā mājā bija atrodamas grāmatas; uzlabojās gaume, vairojās zināšanas, organizējās lasītāju pulciņi, un ar jaunāko literātūru mēs iepazināmies tā, kā kad dzīvotu Vācijas vidienē, jo Hartknochs savu kultūras preci (ne vien grāmatas, bet arī mākslas darbus, notis, vaŗa grebumus un tml.) ieveda pa daļai ar kuģiem, pa daļai saņēma ik mēnesi ar pastu."[15]

Nekrologā pieminēto „labāk iekārtoto" tirgotavu Hartknochs atvēra 1771. gadā Smilšu un Mazās Aldaŗu ielas stūrī. To zīmīgi raksturojis mums jau no I nodaļas pazīstamais Johans V. Krauze. Iebraucis no Eikažiem Rīgā, Krauze uzmeklē Hartknocha veikalu, kur redz trīs personas — pārdevēju, rakstvedi un vēl kādu gaŗu, kalsnēju vīru ar fauna smīnu. Uz Krauzes sveicienu neviens neatbild un neliekas par viņu ne zinis arī tad, kad viņš sāk kravāties pa plauktiem. Krauze vispirms savāc mācības grāmatas, kas viņam nepieciešamas mājskolotāja darbā, pēc tam paņem sev Horātija, Vergilija, Svetonija, Klopštoka, Kleista un citu autoru rakstus. Vecais fauns brīžiem paceļ skatu no saviem papīriem, un viņa smīns top platāks, vērojot, kā Krauze bērnišķīgā priekā aplūko, tad atkal bailīgi noliek sāņus dažādus dārgus vaŗa grebumu albumus. Viņa rēķins sasniedz jau 30 dālderu, un vairāk viņš nespēj atļauties. Rakstvedis, noprasījis Krauzes vārdu, amatu un adresi, vaicā: „Uz parāda vai

skaidrā?" Krauze atzīstas, ka gluži visu tūliņ samaksāt nevarot. „Gan jau dabūsim," pēkšņi ierunājas fauns, kas izrādās par Hartknochu, un ieteic atstāt nopirktās grāmatas iesiešanai. Aplēsis 10 procentu atlaidi, viņš ieved Krauzi citā telpā un sāk rādīt lieliskus mākslas paraugus, bet mājskolotājs, allaž domādams par saviem šaurajiem līdzekļiem, „aizbēg kā Jāzeps no Potivara sievas". Turpmāk viņi sastopas bieži. „Mums nodibinājās savstarpējas simpatijas un uzticība," nobeidz Krauze. „Es drīkstēju, nekā nepirkdams un nereti viens pats, stundām uzturēties veikala dibenistabās, kur iepazinos ar zinātnes un tēlotājas mākslas dārgumiem."[16] Līdzīga Hartknocha labvēlība pret ieinteresētiem apmeklētājiem dokumentēta arī citu autoru atmiņās.

Pēc Hartknocha nāves apgādu un tirgotavu tādā pašā garā turpināja vadīt viņa dēls Johans Frīdrichs Hartknochs jun. (1768—1819), kas joprojām izdeva Herdera darbus, pabeidza *Nordische Miscellaneen* veco seriju un pievienoja tai jaunās serijas 18 daļas, laida klajā grāfa Mellina monumentālo Vidzemes un Igaunijas atlantu, latviešu bībeles 3. iespiedumu u.t.t. Tomēr viņa darbība Rīgā beidzās disharmoniski cara Pāvila I „kultūrpolītikas" dēļ.[17]

Līdz 1780-iem gadiem iespieddarbi Rīgā bija pakļauti rātes un virskonsistorijas cenzūrai. Pirmo reprezentēja divi t. s. spiestuvju kungi, otru kāds virsmācītājs. Pēc Krievijas senāta 1783. gada dekrēta, ka spiestuves drīkst iekārtot bez valdības speciālas atļaujas, cenzūras funkcijas pārņēma policija.[18] Tā tas palika līdz 1797. gada sākumam, kad nosacīja visstingrāko cenzūru tiklab no ārzemēm ievedamām, kā iekšzemē izdodamām grāmatām. Piecās pilsētās, to vidū Rīgā, nodibināja cenzūras kollēģijas, kuŗu sastāvā bija divi laicīgi locekļi un viens pareizticīgo garīdznieks. Šī soļa motīvāciju sniedza pa daļai pats senāta jaunais dekrēts, pa daļai Pāvila I īpašs rīkojums, kuŗu vajadzēja nolasīt visās baznīcās. Par galveno ļaunuma avotu apzīmēja Francijas valdību, kas ar grāmatu un avīžu palīdzību cenšoties izplatīt savus bezdievīgos pamatprincipus „labi iekārtotās valstīs" un radīt nemieru turienes iedzīvotājos. Arī ārpus Francijas rodoties rakstītāji, kas vai nu franču ietekmē, vai aiz ļaunprātības propagandējot līdzīgas (t.i. revolūcionāras) idejas. Tādēļ visi grāmatu, laikrakstu un citu iespieddarbu sūtījumi no ārzemēm pārbaudāmi cenzūrai, bet iekšzemē „var iespiest grāmatas vienīgi ar cenzūras valdes ziņu, turklāt tikai tādus darbus, kas atbilst Dieva likumiem, valsts pamatnoteikumiem un labiem tikumiem". Piedraudēja sodīt kā privātpersonas, tā pasta ierēdņus un pašus cenzorus, kas šos

rīkojumus pārkāps, un Rīgas pilsētas maģistrātam uzdeva sameklēt piemērotu vietu kaitīgās literatūras dedzināšanai.[19]

Par galveno funkcionāru Rīgas cenzūrā drīz izvirzījās kollēģijas padomnieks Fjodors Tumanskis. Šai izvēlē caram ārkārtīgi laimējās, jo jaunībā, studēdams Getingenā, Tumanskis bija kļuvis pazīstams kā „caurkritis dzejnieks" un tādēļ iemantojis nāvīgu naidu pret visu, kam sakars ar kultūru. Rīgā viņš deklarēja, ka padots vienīgi caram un senātam, un izpleta savus taustekļus tālu pāri tiešajām amata kompetencēm, likdams izspiegot arī rīdzinieku privāto dzīvi, sarunas u.t.t. Līdzās grāmatu un avīžu kontrolei Tumanskis ātri panāca, ka Rīgā bez viņa atļaujas vairs nedrīkstēja iespiest ģeografiskas kartes, vaļa grebumus, notis un ka cenzēts tika Rīgas teātŗa repertuārs.[20] Kā turpmāk redzēsim, Tumanskis bija arī pirmais krievu kultūrpolītiķis, ko dabūja iepazīt tobrīd vēl tikko Krievijai pievienotā Kurzeme.

Rīgā šai laikmetā ieveda no ārzemēm ap 50 000 grāmatu gadā. Cenzūrai, pat paplašinot štatus, nebija iespējams tās izskatīt, un grāmatu tirdzniecībai draudēja sabrukums. 1797. gada augustā Hartknochs jun. iesniedza Rīgas militārgubernātoram rakstu, kuŗā aizrādīja, ka kopš navigācijas sezonas sākuma viņam atsūtīti 34 grāmatu saiņi 25 000 rubļu vērtībā. No tiem viņš saņēmis trīs, kamēr pārējie, lielākoties neatvērti, mētājoties cenzūras telpās. Lai cenzori visas šīs grāmatas izlasītu, vajadzētu vairākus gadus, taču īstais novilcinājuma iemesls esot cenzūrā konstatējamā „pilnīga vācu un vispār ārzemju literatūras nepārzināšana". Gubernātors, kas pats baidījās no Tumanska, atbildēja izvairīgi, un Hartknochs jun. devās meklēt taisnību uz Pēterburgu. Tur viņu klasiskos vārdos pamācīja justickollēģijas priekšsēdis: „Ir labāk, ja tiek sadedzināts simts labu grāmatu, nekā viena paliek nepamanīta, kaut arī tajā atrastos tikai viens vārds, kam būtu kāda revolūcionāra nozīme." Hartknochs griezās tieši pie Pāvila I, bet cara atbilde bija lakoniska: „Jāpakļaujas likumam bez jebkādas prātošanas." Vērodams Hartknocha rīcību, Tumanskis kaldināja atriebības plānus. Jau desmit dienu pēc atgriešanās Rīgā Hartknochs saņēma pavēli, ka viņam no jauna jāierodas Pēterburgā. Esot atklājies, ka viņš piederot „pie kādas apgaismotāju sektes ārzemēs, kuŗai nekas nav svēts un kuŗa gatavojas gāzt visus troņus". Uz Pēterburgu Hartknochu aizveda militāra kurjēra uzraudzībā un arestēja. Pratināšanā izrādījās, ka Tumanskis viņu sevišķi denuncējis par slepenu kāda „revolūcijas almanacha" importu. Īstenībā cenzūra bija atļāvusi šo izdevumu ievest, ja to izplatītu bez attēlu materiāla — revolūcijas skatiem, kuŗus Hartknochs tad arī ne-

Rūjienas baznīca un mācītāja muiža G. Bergmaņa laikā (Broces krājumā)

Bīriņu pagasta zemnieki (Broces krājumā)

Kartografs un literāts, Bīriņu muižas īpašnieks grāfs L. A. Mellins

Johans Fr. Stefenhāgens (K. Kraukliņa zīmējums)

Gustavs Bergmanis

bija pasūtinājis. Pēc iespaidīgu draugu pūlēm un galvojumiem viņu beidzot atbrīvoja, taču viņš ieskatīja, ka Rīgā strādāt vairs nav iespējams, un 1798. gada pavasarī emigrēja uz Saksiju.[21]

Hartknochs jun. atjaunoja savu apgādu Leipcigā, kur viņa pēcteči to vadīja līdz 1879. gadam. Viņa Rīgas veikalā iespēju robežās turpināja rīkoties Kārlis J. Hartmanis (1770—1828), kas to, atkal iestājoties normāliem tirdzniecības apstākļiem, arī atpirka. Aleksandra I laikā Hartmaņa firma strauji uzplauka un apgādāja ar grāmatām kā Baltiju, tā Ziemeļkrieviju.[22]

Fjodoram Tumanskim 1800. gada sākumā vēl izdevās panākt, ka no ārzemēm aizliedza ievest jebkuŗu grāmatu un citu iespieddarbu. Varas skurbumā viņš iedomājās, ka pēc Pāvila I nāves varēs darboties līdzšinējā veidā, un pasteidzās piesūtīt jaunajam caram ziņojumu, ka Rīgā daudz augstu amatpersonu, ieskaitot ģenerālgubernātoru, kalpojot jakobīņiem. Iepazinies ar šo raportu, Aleksandrs I izsaucās: „Tumanskis laikam zaudējis prātu!" un pavēlēja viņu atcelt. Divos pirmajos Aleksandra I valdības gados Krievijā vispār nepastāvēja cenzūra kā īpaša iestāde, taču tad to atkal restituēja, lai gan saudzīgākā formā.[23]

Ja abi Hartknochi gāja Rīgas grāmatniecībā patstāvīgus ceļus, tad Jūlijs K. Millers (1759—1830) tradicionālā kārtā, t. i. apprecot sava šefa Frēlicha jun. meitu, kļuva par Rīgas oficiālo grāmatspiedēju. Viņš iespieda reliģisko literātūru vācu un latviešu valodā (latviešu dziesmu grāmatu kopā ap 20 000 eksemplāros), kalendārus, Rīgas laikrakstus u.t.t., tāpat atvēra grāmatu veikalu un nodibināja lasāmbibliotēku. Arī Milleram negāja secen Tumanska spaidi. Pēdējais sevišķi „piesējās" viņam par to, ka latviešu kalendāros neesot atzīmētas krievu svinamās dienas. Kad Millers paskaidroja, ka latvieši tās nepazīstot un ka tādēļ radīšoties juceklis, Tumanskis piedraudēja viņu „kibitkā" nosūtīt vispirms uz Pēterburgu, bet no turienes uz Sibiriju. Iebiedētais Millers sašaurināja savu darbību, taču no Hartknocha jun. likteņa paglābās. Atskaitot grūto Tumanska varas posmu, Millers darbojās ļoti sekmīgi un pārvērta spiestuvi, kas Frēlicha pēdējos gados atgādināja postažu, solidā un bagātā uzņēmumā. Par spīti sadursmēm ar cenzūru viņš 1800. gadā ieguva „kroņa grāmatspiedēja" tituli.[24]

1777. gadā konkurenci Frēlicham pieteica Georgs Fr. Keils (1737—1813). Frēlichs sūdzēdamies „gāja līdz senātam", tomēr senāts atļāva Keilam Rīgā dibināt spiestuvi, ja tās produkcija ierobežotos ar vizitkartēm, dziesmu lapiņām, ielūgumiem, cenrāžiem un līdzīgiem sīkiem iespieddarbiem. 1804. gadā Keils pārdeva savu spiestuvi

Vilhelmam F. Hekeram. Šīs ģimenes rokās necilais pasākums pakāpeniski pārveidojās lielā firmā, kuŗas darbība izbeidzās tikai 1944. gadā.[25]

3.

Jelgavā jau kopš hercoga Jēkaba laikiem darbojās galma grāmatspiedēji — vispirms Michaels Karnals, tad Georgs Radeckis, kas starp citu 1685. gadā iespieda Heinricha Adolfija latviešu gramatiku. Lai gan arī hercogs Ferdinands 1714. gadā pavēlēja, ka Kurzemē visiem jāizmanto vienīgi Radecka spiestuve, tai nebija īstas veiksmes. Sevišķas grūtības sagādāja apstāklis, ka kāds konkurents, grāmatu tirgotājs Gotfrīds Gincelis, ruinēja vienu no galvenajiem Radecka ienākumu avotiem — kalendāru izdošanu, likdams tos iespiest ārzemēs, bet izplatīdams hercogistē. Apprecējis Georga Radecka atraitni, Jelgavas spiestuvi 1727. gadā pārņēma Johans H. Kesters, kam sekoja viņa padēls Kristiāns Radeckis. Cīnoties ar tobrīd parastajiem ļaunumiem — kredita trūkumu, sarežģīto un nedrošo transportu, negodīgiem sāncenšiem, uzņēmums panīka, un 1761. gadā to par niecīgu summu, 200 dāldeŗiem, atpirka Austrumprūsijā dzimušais Kristiāns Lītke (1733—1766), ne vien arodnieciski, bet arī akadēmiski (Karaļauču universitātē) izglītots amata meistars. Kā galma grāmatspiedējs viņš gadā saņēma 65 Alb. dāldeŗus, sešas asis malkas un brīvu dzīvokli; viņa privilēģija attiecās uz vācu un latviešu dziesmu grāmatu, skolas grāmatām, katechismiem, evaņģelijiem, kalendāriem un kopš 1765. gada arī uz Jelgavas vācu avīzi. Tomēr Lītkes komerciālā izmaņa bija daudz vājāka nekā viņa izglītība, un mirstot viņš atstāja ģimenei lielus parādus. Viņa atraitne vadīja spiestuvi līdz 1769. gadam, kad apprecējās ar Johanu Frīdrichu Stefenhāgenu.[26]

Tā dēvētais Vecais Stefenhāgens (1744—1812), kas labprāt mēdza saukties latviskotos priekšvārdos par Jāni Vridriķi, bija dzimis Rīgenes salā un izmācījies chirurga amatu. Toreizējā izpratnē chirurgs bija „praktisks", augstskolā nestudējis ārsts, kas līdztekus bieži strādāja arī frizieŗa darbu. Apmeties 1762. gadā Jelgavā, Stefenhāgens sāka apkalpot slimīgo Lītki un drīz kļuva viņa mājas draugs. 1766. gadā Stefenhāgenam kādu dienu lika steidzīgi ierasties pilī. Tur viņu ieveda pie Ernesta Bīrona, kuŗa miesas ārsts paskaidroja, ka hercogam vajagot cirst āderi, bet tas negribot izdoties. Satraukts, kaut reizē pagodināts par ievērību, Jānis Vridriķis iegremdēja Bīrona labo kāju siltā ūdenī un drošu roku nolaida viņam asinis. Apbērts hercoga

un hercogienes pateicībām un nākotnes solījumiem, viņš devās izstāstīt savus piedzīvojumus Lītkem, bet atrada, ka tas guļ nāves gultā. Tai pašā naktī Lītke nomira, vēl paspējis izsacīt savu pēdējo gribu, lai Stefenhāgens gādātu par viņa sievu un dēlu. Tādā kārtā viena raiba diena izšķīra Stefenhāgena likteni.[27]

„Neļaudams strādniekiem nojaust manus īstos nolūkus," stāsta Stefenhāgens savās atmiņās, „es sāku meklēt darbus spiestuvē, un mani slavēja, ka es šo to padarot tikpat labi kā daži, kas gadiem mācījušies. Es pats jutu, ka manam nodomam aizvien pilnīgāk apgūt šo mākslu būtu jāizdodas, un atzinos atraitnei. Viņa atbildēja mīļi, un tūliņ norunājām, ka man jāmet asiņu laidēja toveris pie malas un jābrauc uz Vāciju papildināties jaunajā amatā. Kad bijām slepeni, taču svinīgi saderinājušies, es 1768. gadā posos ceļā." Gadu vēlāk atgriezies un ar atraitni salaulājies, Stefenhāgens kļuva Jelgavas spiestuves īpašnieks. Hercogs viņam apstiprināja visas Lītkes privilēģijas.[28]

Deldējot vecos Lītkes parādus un arī jaunus, ko sagādāja viņa paša nelaimīgā ideja — izplatīt vācu dziesmu grāmatas ar loterijas palīdzību, Stefenhāgenam tomēr izdevās uzņēmumu kaut cik nostabilizēt. Kā salikšanu, tā iespiešanu viņš ilgi veica savām rokām, nodarbinot tikai vienu palīgu. Kamēr vēl dzīvoja, kaut atteicies no valdības, viņa kādreizējais pacients Ernests Bīrons, Stefenhāgena attiecības ar hercoga namu bija labas, turpretim ar Pēteri Bīronu viņš nesapratās. 1775. gadā Pēteris viņam atņēma kalendāru un avīzes privilēģiju, nododams to savam lolojumam — akadēmiskajai ģimnazijai. Kādā sarunā hercogs tā pārskaities, ka saucis Stefenhāgenu par „nolādēto tēviņu" un draudējis likt viņu iekalt važās. Tāpat Pēteris vairs Stefenhāgenam neatvēlēja brīvu dzīvokli un gandrīz dzīšus padzina viņu no sen lietotajām telpām Nabaga grēcinieku ielā. Šai spiedīgajā situācijā Stefenhāgens nopirka namu Kanģīzeru ielā, par ko viņa biografs raksta: „Viena pati veca, salāpīta ēka ar platu robežu, kas atradās zem ūdens; iela — purvs, kuŗā zirgiem iestiga kājas, bet pa to viņam vēlā rudenī nācās pārkravāties ar visu spiestuvi, pēc tam smagi saslimstot. Mājā bija tikai trīs apkurināmas istabas, un bez lieliem izdevumiem vairāk arī nevarēja iekārtot. Kāda blakusēka, ko nepieciešami vajadzēja uzcelt, vairoja parādu nastu." Tomēr Stefenhāgens nemitīgi uzlaboja gan savu namu, gan tā apkārtni, un šai vietā, Kanģīzeru ielā 20 (vēlākā Kannulējēju, tad Mātera ielā), viņa pēcnieki vadīja spiestuvi līdz 1919. gadam, kad to izlaupīja un nodedzināja bermontieši.[29]

Kāda niecīga starpgadījuma dēļ Stefenhāgenu necieta ievērojamais, bet ārkārtīgi augstprātīgais dabzinātņu profesors Johans J.

Ferbers, kas neatlaidīgi mudināja hercogu Pēteri ierīkot jaunu spiestuvi Jelgavas akadēmiskās ģimnazijas pārziņā. Kaut bija skaidrs, ka hercogistei bagātīgi pietiek ar vienu tipografiju, Pēteris beidzot padevās un 1780. gadā iegādājās vairākas burtu kastes, kā arī divas spiedes. Tās saņēma no ārzemēm un atsaiņoja, bet vairāk šai lietā gandrīz nekas netika darīts. Pat privilēģiju, ciktāl tā neskāra redakcionālus jautājumus, Pēteŗa akadēmija par noteiktu ikgadēju atlīdzību iznomāja galma grāmatspiedējam, t. i. Stefenhāgenam. 1795. gadā, pēc hercogistes inkorporācijas Krievijā atstādams Kurzemi, Pēteris piedāvāja pārdot savu spiestuves iekārtu par puscenu. Neatradis neviena pircēja, viņš paņēma to līdz uz Saganu Silezijā.[30]

Par spīti dažādajām raizēm Stefenhāgens panāca, ka viņa iespieddarbu kvalitāte kļuva aizvien labāka, un viņš sāka sekmīgi sacensties ar Rīgu. Viņa laulībā ar Lītkes atraitni bērnu nebija, bet padēls mira jau agrā jaunībā. Gribēdams nodrošināt spiestuves tālāko eksistenci, Stefenhāgens izmācīja par tipografu un adoptēja savu māsas dēlu Johanu M. Petersu. Tā bija laimīga izvēle, un, atzīstot Johana nopelnus, viņa audžu tēvs 1801. gadā mainīja firmas nosaukumu. Latviski tā turpmāk saucās „Jānis Vridriķis Stefenhāgens un dēls". Galma grāmatspiedēja titulis zuda līdz ar hercogistes galu, bet 1796. gadā Stefenhāgenam oficiāli piešķīra Kurzemes guberņas valdes tipografa tiesības.[31]

Taču arī viņam nepagāja gaŗām tie paši Pāvila I ierēdņu reakcionārie spaidi, kādus piedzīvoja Rīgas grāmatnieki. Fjodors Tumanskis, cara „tumsības apustulis" Baltijā, apvainoja Stefenhāgenu, ka tas palīdzot ievest no ārzemēm nelegālu literātūru. Denunciācija faktiski attiecās uz kādu gluži apolītisku, Karaļaučos iespiestu un nespējnieku apgādes problēmām veltītu grāmatiņu, ko Stefenhāgens kā starpnieks atklāti bija nosūtījis uz Rīgu cenzēšanai. Veco vīru ziemas salā un militārā apsardzībā aizveda no Jelgavas uz Rīgu, kur viņu vairākas dienas pratināja, draudot arī „lietas pilnīgai noskaidrošanai" sūtīt uz Krieviju. Galu galā nekā nelegāla Stefenhāgenam piedēvēt neizdevās, un viņam pavēlēja klusu atgriezties Jelgavā. Kaut viņš pavēli izpildīja bez ierunām, gadījums jau bija kļuvis zināms un izraisījis sašutuma vilni. Iespaidīgi labvēļi Pēterburgā drīz pēc tam panāca gandrīz neticamo: pats Pāvils I tēvišķīgi paziņoja Stefenhāgenam, ka uzskatot viņu par „krietnu pavalstnieku".[32] Tumanskis, kam tādā kārtā bija atrauta bauda redzēt sabrūkam Jelgavas poligrafiju, divkāršoja savus pūliņus Rīgā.

Strādādams kopā ar audžu dēlu līdz pat nāvei 1812. gadā, Stefenhāgens vēl pieredzēja spiestuvi tā plaukstot un uzzeļot, ka pasūtinā-

Stefenhāgena iespiestās *Latviskas Gada-Grāmatas* tituļlapa

Latwiſſka

Gadda-Grahmata.

Ohtrais Gaddagahjums.

3. Zettorkſnis.

Leepu-, Sunnu- un Sillu-Mehneſis. 1798.

No

M Stobbe

Mit Bewilligung der Kaiſerl. Rigaiſchen Cenſur.

Jelgawâ,

ore Jahna Wridrikka Steffenhagen.

jumi tai pienāca ne vien no Baltijas pilsētām, bet arī no Pēterburgas, Maskavas un Kazaņas.[33] Superintendents Fr. Mačevskis runā pie viņa šķirsta starp citu uzsvēra: „Ir prieks un pacilājums paredzēt, ka reiz tie, kam patiesības lāpa šobrīd vēl spīd blāvā dūmakā, ka arī latvieši — līdzās tam neaizmirstamajam, kas viņiem izlauzis ceļu uz gaismu, līdzās cienījamā Stendera piemiņai — pateicīgā prātā svētīs

arī Stefenhāgena piemiņu."[34] Audžu dēla atmiņās savukārt lasām, ka Vecā Stefenhāgena dedzīgākā vēlēšanās esot bijusi piedzīvot dzimtbūšanas galu: „Ja viņš to piedzīvotu, viņa prieks būtu neizsakāms." Viņš atzinis, ka savu iespēju robežās var zemniekus „sagatavot brīvībai", sekmējot viņu izglītību ar latviešu grāmatām, kādas tad cītīgi izdevis.[35] Kā redzēsim X : 6 nodaļā, arī prāvests Kr. Brokhūzens, 1827. gadā atklādams Latviešu literārās biedrības pirmo sanāksmi, uzsvēra Stefenhāgena sevišķos nopelnus latviskajā grāmatniecībā un, līdzīgi Mačevskim, minēja viņu kopā ar Stenderu. Līdztekus vācu izdevumiem Stefenhāgena latviskā produkcija jau 18. gadsimtā bija ļoti plaša — dziesmu grāmatas, spredikņu grāmatas, Stendera darbi, kalendāri, latviešu žurnāls *Latviska Gada-Grāmata* u.t.t. Stefenhāgens aizrādījis, ka pamats, kas ļāvis viņa spiestuvei nostabilizēties, bijusi Kurzemes latviešu dziesmu grāmata. No otras puses, viņš vismaz vienā gadījumā licis latviešu skolas bērniem Kurzemē un Vidzemē par brīvu izdalīt grāmatas 500 Alb. dālderu vērtībā, un iespējams, ka tas noticis atkārtoti.[36]

Daļai 18. gadsimtā izdoto grāmatu iespiešanas maksu sedza pasūtinātāji ar privātiem vai publiskiem līdzekļiem, bet daļu Stefenhāgens iespieda ar savu risku resp. apgādāja un darbības sākumā reizēm arī pārdeva, kaut veikala viņam nebija. Grāmatsējēji, kas mēdza izplatīt grāmatas tirgos, daudz nevēroja, vai izdevums likumīgs vai kāda viltnieka slepeni pārdrukāts. Stefenhāgens gadiem cīnījās pret šiem negodīgajiem konkurentiem un dažkārt, sējēju izsmiets un kaitināts, pats stāvēja tirgus būdā un piedāvāja savas grāmatas.[37]

Pirmo grāmatu tirgotavu Jelgavā, ciktāl to apliecina dokumenti, atvēra hercoga Jēkaba laikā Johans Gincelis, un atļauju darbību turpināt viņam piešķīra arī hercogs Frīdrichs Kazimirs. 18. gadsimta pirmajos desmitos veikalu vadīja Gotfrīds Gincelis, kas allaž mēdza savam vārdam piespraust tituli „leitnants". Jau augstāk atzīmējām viņa nelikumīgo rīcību Kurzemes kalendāru lietā; bez tam viņam bija konflikti ar pilsētas rāti, kuŗu rezultātā „norēķināšanos" reiz kārtoja pat fiziskiem līdzekļiem. Šis veikals, kas atradās iepretim latviešu resp. Annas baznīcai, izbeidzās līdz ar strīdīgā leitnanta (vēlāk viņš dēvējās jau par kapteini) nāvi 1730-to gadu sākumā.[38]

Hartknocha Jelgavas periods bija samērā īss, turpretim viņa veikala biedrs Jakobs F. Hincs (1743—1787) darbojās rosīgi tālāk — vispirms ar citu kompaņonu, kopš 1771. gada patstāvīgi, bez tam nodibinādams filiāli Aizputē. Hincs apgādāja un izplatīja vairākas G. F. Stendera grāmatas; daļai no tām, arī *Augstas gudrības grāmatai*, kā izdošanas vieta minēta Jelgava un Aizpute, kamēr *Kristīgas*

mācības grāmatai Aizpute vien.[39] Austrumprūsijā dzimušais Hincs bija izglītots vīrs un, ieradies 1762. gadā Latvijā, strādāja par kollaborātoru Rīgas domskolā, bet mūža beigās par advokātu resp. notāru Piltenē un Pērnavā. Būdams brīvmūrnieks, viņš savā Jelgavas posmā dzīvoja cieši blakus ordeņa mītnei, un viņa pārziņā atradās tiklab vērtīga bibliotēka, kā dabzinātniskas kollekcijas. Viņš mēdza sastapties ar Baltijas apgaismes vēsturē pazīstamo Johanu G. Eizenu, kamēr tas uzturējās Kurzemē.[40] Reizē Hinca biografija atklāj arī nesimpatiskas īpašības. Starp citu viņš lika ārzemēs iespiest un, vezumiem ievezdams, nelegāli Kurzemē izplatīja latviešu dziesmu grāmatu. Taču tieši šis pasākums apzīmogoja viņa grāmatnieka karjēras galu. Stefenhāgens pret viņu ievadīja tiesas prāvu, to uzvarēja, un 1780. gadā Hinca firma bankrotēja.[41] Šai fonā savdabīga šķiet Hinca gludā pāreja uz advokātūru.

Grāmatu izdevēji un tirgotāji kopš 18. gadsimta pēdējā ceturkšņa sastopami arī Liepājā, kaut spiestuves tur nebija. Tā, piemēram, Fr. J. Klapmeijera latviskotajai grāmatai *Padoms, visiem arājiem dots, kam trūkums pie lopu-ēdumiem iraid*, kas iespiesta 1789. gadā Jelgavā, pievienots paskaidrojums: „Dabūjams pie tiem Liepājas grāmatupreciniekiem Lagarde un Fridrich." Šī 1785. gada vasarā dibinātā tirgotava (De Lagarde & Friedrich) pastāvēja līdz 1815. gadam. Grāmatniecības vēsturē Lagarda un Frīdricha vārds paliek īpaši pieminams tādēļ, ka 1790. gadā viņi parakstījās kā izdevēji Immanuela Kanta *Critik der Urtheilskraft* tituļlapā. Kā izdošanas vieta atzīmēta Berlīne un Liepāja.[42]

4.

Laikmetam raksturīga parādība Vidzemē bija privātās jeb mājas spiestuves. Tādas iekārtoja divi mācītāji, Kristofs Harders un Gustavs Bergmanis, pie kuŗu darbības dažādās nozarēs mums būs atkārtoti jāuzkavējas.

Kristofs Harders (1747—1818), dzimis Karaļaučos un turpat studējis teoloģiju, pārnāca uz Vidzemi un 1772. gadā tika ordinēts par mācītāju Rubenē. Tur viņš, kopš 1806. gada arī kā Valmieras prāvests, nokalpoja gandrīz visu mūžu, vecuma nespēka dēļ aiziedams atpūtā tikai neilgi priekš nāves.[43] Viņa attiecības ar vecāko brāli — Suntažu mācītāju un vēlāko Rīgas liceja rektoru Johanu J. Harderu — nav tuvāk zināmas, taču turpmāk redzēsim, ka abu brāļu centienos ļoti svarīga loma bija latviešu kultūras jautājumiem.

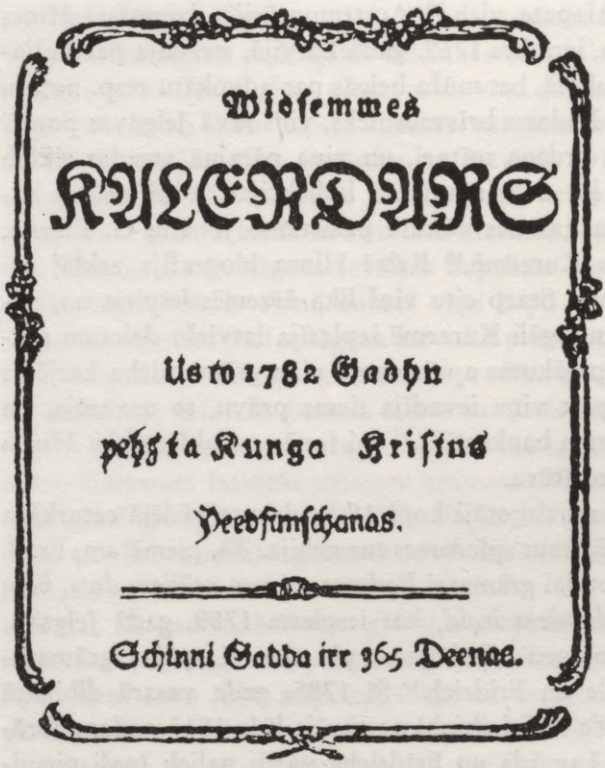
Widsemmes
KALENDARS
Uz to 1782 Gadhu
pehz ta Kunga Kristus
Peedsimschanas.
Schinni Gadda irr 365 Deenas.
Keegel Mulscha drikkehts.

Kristofa Hardera mājas spiestuvē iespiestā Vidzemes latviešu kalendāra tituļlapa

Savu mājas spiestuvi Rubenē resp. Ķieģeļmuižā, saziņā ar turienes baronu Budbergu, Kristofs Harders iekārtoja 1782. gadā, likdams piesūtīt 35 mārciņas burtu no Leipcigas. Viņš laida klajā pirmo Vidzemes latviešu kalendāru (1782—1790), pirmo latviešu pavāru grāmatu un vēl citus, galvenā kārtā savus darbus. Kādā vēstulē Harders stāsta, ka visus izdevumus esot pats salicis un iespiedis, pats iesējis un izplatījis. Viņa rosību pārtrauca 1797. gadā izdotais Pāvila I aizliegums, taču burti saglabājās, un pēc Hardera nāves tos pārdeva kādam brāļu draudzes tētiņam.[44]

Gustavs Bergmanis (1749—1814) nāca no ģimenes, kas devusi daudz Vidzemes kultūrvēsturē pazīstamu vārdu. Dzimis Ādažos, viņš izglītojās Vācijā — Veimaras ģimnazijā un Leipcigas universitātē, tad bija mācītājs Āraišos (1771—80), Mazsalacā (1780—85) un Rūjienā (1785—1814). Līdzās mācītāja darbam viņš kļuva slavens ne vien kā cītīgs literāts, bet arī praktisks ārsts; lietodams tobrīd jaunu

metodi, viņš savās draudzēs sekmīgi potēja pret bakām vairāk nekā 8000 bērnu, par ko Aleksandrs I apbalvoja viņu ar zelta medaļu.[45]

Mājas spiestuvi, īsi pēc Hardera, Bergmanis ierīkoja jau Mazsalacā, bet plašāk to izmantoja Rūjienā. Viņam bija rokas spiede un dažādu burtu komplekti — arī grieķu, ebreju un krievu tekstu salikšanai. Bergmaņa spiestuve darbojās līdz 1797. gadam, kad iestājās nenovēršamais pārtraukums. Cenzors Tumanskis pavēlēja burtus iesaiņot kastēs un nosūtīt uz Rīgu, taču pēc Pāvila I nāves Bergmanim izdevās tos atdabūt, un sekoja jauns darbības posms no 1801. līdz 1810. gadam. Pavisam kopā Bergmanis iespiedis 167 darbus vācu, latviešu, latīņu, franču un vēl citās valodās. No tiem īpaši jāatzīmē 19. gadsimta sākumā izdotie abi viņa paša sakārtotie latviešu tautas dziesmu krājumi, kā arī Fr. D. Vāra *Palcmariešu dziesmu krājums*. Bez tam Bergmanis laida klajā savus latviskos rakstus — *Svētus stāstus* un *Kristīgas ticības mācību* (vairākos iespiedumos), tālāk Vidzemes vācu valodas provinciālismus, tēvreizi 152 valodās, Livonijas vēstures avotus (to vidū Dionisija Fabricija chronikas pirmpublicējumu), Rablē un Voltēra atsevišķus darbus u.t.t. Metiens visām šīm grāmatām bija niecīgs; dažus sīkākus iespiedumus Bergmanis nemaz nelaida tirgū, bet izdalīja paziņām.[46]

Igauņu Vidzemē, Oberpālē resp. Pēltsamā, jau 60-to gadu beigās privātu spiestuvi nodibināja ārsts P. E. Vilde. 1770. gadā to pārņēma majors V. fon Lauvs. Šī spiestuve te pieminama tādēļ, ka Vildes izdevums — Jakoba Langes tulkotais medicīnisku rakstu krājums *Latviešu Ārste*, kas 1768. gadā iznāca burtnīcās, iezīmēja pirmo soli ceļā uz latviešu žurnālu.[47] Lauvs savukārt sagatavoja pat tik lielu darbu kā Langes vārdnīcu, taču, kad iespiešana bija jau gandrīz pabeigta, spiestuvi izpostīja ugunsgrēks, un bojā aizgāja arī laba tiesa vārdnīcas lokšņu. Tās tad no jauna iespieda Stefenhāgens Jelgavā.[48] Langes nopelnus tuvāk aplūkosim nākošajās nodaļās.

5.

Latgalē 18. gadsimtā nav konstatējamas ne spiestuves, ne grāmatu tirgotavas. Muižu un klosteŗu grāmatu krājumi bija iegādāti ārzemēs. Tiklab muižnieku sacerējumus, kā latviešiem paredzētos rakstus iespieda ārpus Latgales, ieveda un izplatīja muižās vai ar garīdznieku starpniecību. Ievērojamā Varakļānu grāfa Michaela J. Borcha darbi izdoti visdažādākās vietās — Neapolē, Romā un citās Italijas pilsētās, Bāzelē, Varšavā, Tērbatā, Rīgā. Jana A. Hilzena pazīstamo, Lat-

gales vēsturei veltīto darbu *Inflanty* (1750) laida klajā jezuītu akadēmija Viļņā. Grāfiene Izabella Plātere, M. J. Borcha māsa, pārtulkoja no vācu valodas poliski kādu tobrīd iecienītu paidagoģisku kompendiju piecos sējumos; kopš 1790-iem gadiem to lietoja arī Latgales augstāko kārtu mājskolotāji, bet tas iespiests Varšavā. Turpat parādījās visas grāmatas, ko poliski sarakstījis literāri rosīgais Izabellas dzīves biedrs Kazimirs K. Plāters.[49]

Pārskatot 18. gadsimtā publicēto latgalisko grāmatu katalogu, atrodam (ieskaitot atkārtotus iespiedumus) ziņas par 18 izdevumiem. Četri no tiem iespiesti Polockā, viens Mohiļevā, pārējie Viļņā.[50] Tātad nepārprotami redzams, ka galvenais centrs, kas 18. gadsimtā deva latviešu grāmatas Latgalei, bija jezuītu spiestuve — sākumā Viļņā, tad Polockā. Jebkāda pamata trūkst apgalvojumam, ka „vairāki desmiti katolisko grāmatu latviešu valodā" esot iznākuši metropolīta St. Siestženceviča laikā un ka tās „iespieda Siestženceviča spiestuvē Mohiļevā".[51] Īstenībā Mohiļevā, kā jau teikts, 18. gadsimtā iespiesta tikai viena grāmata Latgalei, bet līdz Siestženceviča nāvei 1826. gadā — neviena.[52] Tikpat veltīgi meklēt Mohiļevā sagatavotus latviešu katoļu izdevumus vidus dialektā.[53] Siestženceviča laikā tiešām iznāca vairāki desmiti latviešu resp. latgaliešu katoļiem domātu grāmatu, taču nav pierādījumu, ka jel kādai no tām viņš būtu bijis kaut netiešs iniciātors.

Jezuītu darbība Viļņā pārtrūka 1773. gadā, bet līdz pat 1820. gadam varēja turpināties Krievijā (sk. VII : 10). Viņu poligrafiskie pasākumi koncentrējās Polockā, ko Krievijā iekļāva pēc Polijas pirmās sadalīšanas, t.i. reizē ar Latgali. Šai posmā tad arī latgaliskajā grāmatniecībā dominēja Polockas jezuītu „gromatu-spīdarnis", lai gan atsevišķi darbi joprojām parādījās Viļņā un kopš 1820-iem gadiem tā atkal pārņēma galveno iniciātīvu.[54] Latgaliešu grāmatniecībai 18. gadsimtā uzspiests tikpat spilgts jezuītu aktīvitātes zīmogs kā baznīcai un skolai.

---

[1] Sal. IŅĶIS 1972, 150ss.
[2] MISIŅŠ 1925, 6s, 8.
[3] Ard. BUCHHOLTZ 1890, 183ss.
[4] *ibidem* 187ss, 192.
[5] *ibidem* 202; MISIŅŠ 1925, 9.
[6] Ard. BUCHHOLTZ 1890, 205ss, 209ss.

[7] ECKARDT 1871, 275ss; sal. *DBL* 299.
[8] ECKARDT 1871, 289.
[9] SCHAUDINN 1937, 104.
[10] Sal. Ard. BUCHHOLTZ 1890, 209—221; MISIŅŠ 1924—37, I, 130s.
[11] ECKARDT 1871, 291ss.
[12] HUPEL 1791, 276s.
[13] ECKARDT 1871, 302ss.
[14] *ibidem* 285; HUPEL 1791, 274.
[15] HUPEL 1791, 274ss.
[16] KRAUSE 1900—01 (51), 124s.
[17] Sal. *DBL* 299.
[18] Ard. BUCHHOLTZ 1890, 191; *KW*, IV, 4687.
[19] STEPERMANIS 1971, 171s.
[20] *ibidem* 172s.
[21] *ibidem* 173ss.
[22] *DBL* 299s.
[23] *KW*, IV, 4687.
[24] *DBL* 536; Ard. BUCHHOLTZ 1890, 229ss; STEPERMANIS 1971, 43, 175.
[25] Ard. BUCHHOLTZ 1890, 224s, 239ss; *DBL* 281.
[26] WOLDEMAR 1845, 557ss, 575ss; SCHACK STEFFENHAGEN 1912, 21ss; MISIŅŠ 1925, 15ss; *DBL* 603.
[27] SCHACK STEFFENHAGEN 1912, 24ss.
[28] *ibidem* 26ss.
[29] *ibidem* 28s, 33ss, 64, 119; MISIŅŠ 1925, 18ss, 23.
[30] SCHACK STEFFENHAGEN 1912, 36s; WOLDEMAR 1845, 577.
[31] SCHACK STEFFENHAGEN 1912, 38ss, 52, 73.
[32] *ibidem* 42ss.
[33] MISIŅŠ 1925, 21.
[34] SCHACK STEFFENHAGEN 1912, 86s.
[35] *ibidem* 30.
[36] MISIŅŠ 1925, 18, 23.
[37] SCHACK STEFFENHAGEN 1912, 31.
[38] WOLDEMAR 1845, 573ss.
[39] *ibidem* 579.
[40] RECKE & NAPIERSKY, II, 313; BERNOULLI 1779—80, III, 242.
[41] MISIŅŠ 1925, 18.
[42] *ibidem* 23; WEGNER 1898, 93, un 1925, 24s.
[43] RECKE & NAPIERSKY, II, 181s; *DBL* 295s.
[44] MISIŅŠ 1925, 25; ĀRONU MATĪSS 1929, 110.
[45] Sīku Bergmaņa biografiju sniedz ŠVĀBE 1958, 19ss.
[46] *ibidem* 36ss; sal. arī MISIŅŠ 1925, 24s.
[47] MISIŅŠ 1925, 24; KARULIS 1968, 294ss.
[48] C. A. BERKHOLZ 1884, 194s.
[49] RECKE & NAPIERSKY, I, 221ss, II, 374, III, 422s.
[50] SEIĻ 1936, 14—21.
[51] BRUMANIS 1969, 78.
[52] SEIĻ 1936, 19, 21—27.
[53] Sal. MISIŅŠ 1924—37, I, 110s, 116—126.
[54] Sal. SEIĻ 1936, 20ss, 25ss.

IV

BIBLIOTĒKAS, ARCHĪVI UN AGRĪNIE MŪZEJI

1.

No Latvijas grāmatu krātuvēm aplūkojamā laikmetā vispirms minama Rīgas pilsētas bibliotēka, kas pastāvēja jau kopš 16. gadsimta pirmā ceturkšņa. Vairāk nekā 300 gadu (1553—1891) tā darbojās vienās un tais pašās telpās — Doma baznīcas krusta ejā.[1] Ziemeļu kara laikā bibliotēkā iekrita kāda krievu bumba, sabojājot jumtu un izsitot logu rūtis. Šie postījumi ilgi palika neizlaboti, pa istabām klīda suņi un kaķi. Apstākļi nokārtojās tikai 1723. gadā, kad arī Katlakalna un Olaines mācītājam Antonam Bērnhofam uzdeva izstrādāt jaunu bibliotēkas katalogu. Sekodams schēmai, kāda bija lietota 1702. gadā, t.i. grāmatas pirmo reizi sistēmatizējot, viņš krājumu iedalīja sešās nodaļās (teoloģija, tiesību zinātne, medicīna, vēsture, filozofija, filoloģija kopā ar dažāda satura izdevumiem), taču filozofijai vēl pievienoja matematiku un filoloģijai kritiku. Par savu darbu Bērnhofs saņēma 30 Alb. dālderu un vienu zirgu no pilsētas staļļiem.[2]

1724. gadā pilsētas bibliotēkāra amatā stājās domskolas rektors Ādams G. Hērniks. Rāte drīz pēc tam pieņēma lēmumu, ka katram rātskungam, kas bibliotēkai vēl nekā nav dāvinājis, jāziedo tai 10 Alb. dālderu. 1735. gadā Zinātņu akadēmija Pēterburgā apsolījās sūtīt Rīgas pilsētas bibliotēkai pa eksemplāram no katra sava izdevuma pusādas sējumā. Kaut solījums nereālizējās gluži pilnā apmērā, tas deva krietnu ieguvumu. Tai pašā gadā atrodam pirmo skaidrāko ziņu par bibliotēkas apjomu: tolaik tur bijis ap 5000 grāmatu.[3] 1743.

gadā minēti 6000 sējumu, bet 8000 nosaukumu, jo bieži bijušas sasietas kopā 2—4 grāmatas.[4] Tai pašā gadā Hērnika pēcnieks amatā (1737—61), domskolas konrektors Johans Fr. Villišs, publicēja brošūru, kuŗas gaŗajā virsrakstā zīmīgi runāts par „līdz šim nepazīstamo un apslēpto Rīgas pilsētas bibliotēku". Turpmāk, viņš brošūrā aizrādīja, bibliotēka būšot pieejama interesentiem katru trešdienu un sestdienu no pl. 2 līdz 3 pēc pusdienas.[5]

Nākošais bibliotēkārs Johans G. Ageluts (1734—1805) veltīja bibliotēkai daudz pūļu un mīlestības veselus 34 gadus (1762—96). Viņš pavairoja nodaļu skaitu līdz deviņām, atsevišķi izdalot — salīdzinājumā ar Bērnhofa schēmu — matematiku, ģeografiju un dabzinātnes (ieskaitot fiziku). Kārtodams vēstures nodaļu, Ageluts sāka atšķirot literātūru, kas attiecās uz Baltiju un Krieviju; tā pakāpeniski izveidojās divi speciāli krājumi — *Livonica* un *Rossica*. Tāpat viņš nopietni pievērsās kataloģizācijai un bez vispārējās inventāra grāmatas sastādīja vēl katrai nodaļai sistēmatisku katalogu (ar apakšnodaļu rādītāju un alfabētisku reģistru), topografisku katalogu un alfabētisku autoru katalogu. *Livonica* bija pārskatāma vislabāk: tai iekārtoja sistēmatisku katalogu ar personu un priekšmetu rādītāju. Agelutam aizejot atpūtā, sējumu kopskaits jau sasniedza 11 500. Tomēr lasītāju bija gaužām maz. Cik personu ieradās bibliotēkā tais divi stundās nedēļā, kad tā bija atvērta, nav zināms, bet Ageluta piezīmes rāda, ka no 1762. līdz 1764. gadam lasīšanai mājās izsniegtas tikai 13 grāmatas.[6]

Ageluta rakstītajā pilsētas bibliotēkas chronikā starp citu atzīmēts: „1765. gada janvāŗa mēnesī darbā stājās domskolas kollaborātors Joh. Gotfrīds Herdera kungs, kas bija piedalīts bibliotēkai un pārņēma juridiskās, filozofiskās un filoloģiskās grāmatas, kuŗas vēl kārtojamas un ierakstāmas jaunā katalogā." Pēc četriem gadiem chronikā seko īss konstatējums: „Maija mēnesī J. Gotfrīds Herdera kungs atstāja Rīgu, un līdz ar to izbeidzās palīga amats bibliotēkā."[7] Tātad Herders, blakus domskolas kollaborātora pienākumiem, strādājis par Ageluta palīgu, kamēr vien uzturējās Rīgā (Ageluts savukārt reizē bija domskolas konrektors). Taču liekas, ka bibliotēka nebūs Herderu sevišķi interesējusi, jo pretējā gadījumā tā kaut cik plašāk figurētu viņa sīki izpētītajā biografijā.

Tā kā bibliotēkai nebija sava budžeta, grāmatu krājumus papildināja vienīgi donācijas. Starp galvenajiem donātoriem minams Nikolajs f. Himselis, kas testamentā novēlēja bibliotēkai 3400 sējumu — darbus vēsturē, medicīnā un matematikā. Tos pārveda no viņa dzīvokļa uz bibliotēku 1787. gadā, bet četrus gadus vēlāk tur no-

vietoja arī Himseļa ievērojamo privāto mūzeju, par ko būs runa turpmāk. Savus izdevumus un daudz citu grāmatu bibliotēkai dāvināja Hartknochs. Tāpat bibliotēkas veidošanos svētīgi ietekmēja fakts, ka par tās augstāko pārzini resp. rātes iecelto inspektoru gadsimta pēdējā ceturksnī darbojās Johans Kristofs Bērenss. Viņš panāca, ka telpas, kas draudēja sabrukt, pilnīgi restaurēja un pārbūvēja. Tās 1792. gadā atklājot, viņš kā svētku rakstu izdeva savu grāmatu *Bonhomien*, ko plašāk aplūkojām I : 4 nodaļā. Kad Bērenss bija miris un Ageluts pensionēts, bibliotēka pārcieta pagrimuma periodu, un astoņu gadu laikā (1797—1804) nomainījās četri bibliotēkāri. Pēc tam, rosīgā literāta Gotharda T. Tīlemaņa vadībā, sākās jauns, aizvien straujāks uzplaukums.[8]

Ar Bērensa gādību kārtoto bibliotēkas pārbūvi veica tolaik slavenākais Rīgas architekts Kristofs Häberlands. „Bibliotēkas zāle, kādu to ieraugām vēl šobrīd," rakstīja 1815. gadā Ulrichs f. Šlipenbachs, „ir ovāla un ap 40 soļu gaŗa. Katrā pusē paceļas astoņi no marmora darināti korintiešu kolonnu pāŗi, uz kuŗiem balstās galerija. Grāmatas novietotas skapjos aiz stikla. Vienā zāles galā sienas gleznā redzams ļoti līdzīgs Pēteris Lielais, stāvot uz Rīgas mūŗu drupām un rādot uz lielgabala lodi, kas iemūrēta tieši gleznā." Griestu plafona *stucco* veidojumā bija attēlota Katrīna II. Taču raksturīgi, ka krāšņajai bibliotēkas zālei līdz pat 1860. gadam trūka apkures: doma, ka lasītāji tur varētu uzturēties arī ziemā, ilgi nebija šķitusi aktuāla.[9]

Līdzās Rīgas patriciešu un mācītāju brīžiem ļoti bagātajām privātbibliotēkām 18. gadsimta beigās radās t.s. lasāmbibliotēkas, kuŗu īpašnieki izsniedza grāmatas interesentiem par zināmu atlīdzību. Ievērojot augstāk konstatēto publikas vienaldzību pret literātūru, sākumā tās cīnījās ar lielām grūtībām. Garlībs Merķelis savās atmiņās stāsta par kādu Rīgas „grāmatu nomātāju", kam bijuši krājumā gan Ž. Ž. Ruso darbi, gan daudzu citu franču un angļu autoru raksti. „Bet pats šis cilvēks," turpina Merķelis, „kas bija aplam rīkojies, toreizējā Rīgā savus nelielos līdzekļus ieguldīdams šāda veida grāmatās, vēl kādus gadus lielā trūkumā vilka dzīvību, strādādams par valodu skolotāju, un beidzot ielēca Daugavā."[10] Tomēr Pāvila I despotiskās valdības gados lasāmbibliotēkas bija ieguvušas jau tādu nozīmi, ka cenzūra tās apkaŗoja kā bīstamu „ļaunuma avotu". Jāatzīmē poligrafa J. K. Millera 1793. gadā iekārtotā bibliotēka ar krietnu grāmatu un žurnālu krājumu. Tā bija atvērta visu dienu un pieejama kā rīdziniekiem, tā lauciniekiem.[11]

Kurzemes hercogistē ar augstu kvalitāti izcēlās 1775. gadā dibi-

nātās *Academia Petrina* bibliotēka Jelgavā. Tās veidošanu Pēteris Bīrons un viņa tuvinieki sāka jau 1773. gadā, iepērkot privātus vai izsolēs piedāvātus krājumus kā Kurzemē, tā Vācijā. 1776. gada rudenī bibliotēkā atradās ap 15 000 sējumu, un tos varēja lietot ne vien akadēmijas mācības spēki un audzēkņi, bet sestdienās no pl. 14 līdz 16 arī „visi zinātnes mīļotāji un draugi".[12] Kad 1796. gadā Jelgavā zaudzēja brīvmūrnieku darbību, akadēmija ieguva „Loge zu den drei gekrönten Schwertern" bibliotēku — ap 10 000 sējumu, lielāko tiesu loti vērtīgas un retas grāmatas.[13]

1785. gadā Jelgavā nodibinājās publiska lasāmbibliotēka, kuŗas pirmajā prospektā atzīmēts, ka tā sākumā galveno vērību veltīšot vācu literātūrai, krietnām vēstures un ģeografijas grāmatām, ceļojumu aprakstiem un tml., bet pakāpeniski iegādāšoties arī dabzinātniskus un tautsaimnieciskus darbus, tāpat „labus rakstus franču valodā". Par lasītājiem šai bibliotēkā varēja būt tiklab Jelgavas pilsētas, kā apkārtnes lauku iedzīvotāji bez kārtu izšķirības. Bez tam Jelgavā darbību uzsāka dažas privātas lasāmbibliotēkas, kas izsniedza ne tikai grāmatas, bet arī jaunākos ārzemju žurnālus.[14]

Liepājā lasāmbibliotēkas dibināšanu 1777. gadā ierosināja latviešu draudzes mācītājs Johans A. Grunts, kas bija pazīstams kā filantrops un izglītības lietu veicinātājs. Jau gadu vēlāk grāmatas nodeva Liepājas pilsētas valdei un novietoja vispirms rātsnamā, tad pilsētas skolas telpās. Par lasītāju varēja kļūt „katrs grāmatu mīļotājs un draugs, vienalga, no kurienes, kādas kārtas un dzimuma", kas iemaksāja dālderi iestāšanās naudas un pēc tam 12 gražus mēnesī. „Par šo naudu," paskaidrots noteikumos, „tiek iegādātas grāmatas, iesietas tumši brūnos sējumos un ievietotas bibliotēkā." Līdz 1796. gadam bibliotēka izdeva 19 katalogus, kuŗos kārtēji reģistrēja jaunos ieguvumus. Hercogistes laikā bibliotēkas vadība pirka grāmatas pēc saviem ieskatiem; kad Kurzemi iekļāva Krievijā un mira Katrīna II, sākās pazīstamie cenzūras spaidi. Vispirms, aiz bailēm no represijām, pārtrūka katalogu publicēšana, tad Pēterburgu un Pāvilu I sasniedza Ziemupes robežpunkta pārziņa ziņojums, ka Grunta vadītā bibliotēka izplatot grāmatas par revolūcionārajiem notikumiem Parīzē, kuŗas „uzticīgs ķeizara pavalstnieks var lasīt tikai ar šausmām". Cars pavēlēja cenzūras valdei resp. F. Tumanskim Rīgā nekavējoties sūtīt uz Liepāju izmeklēšanas komisiju. Tā 1798. gadā konstatēja, ka Liepājas bibliotēkā esot ap 5000 sējumu. Pastāvot neliels, bet diezgan labs monētu kabinets, gar sienām izliktas gravīras, to vidū Robespjēra, Marata, Dimurjē un „bezbikšu" (sankilotu) ģenerāļa Kistina attēli. Kādā zīmējumā, kam paraksts „Mēs esam tēvijas draugi", re-

dzams, kā rokās sadodas kareivji un ar dakšām un izkaptīm bruņojušies zemnieki. Citā zīmējumā kareivis ar kreiso roku apņēmis zemnieku, bet labajā tur paceltu zobenu, kas parakstā dēvēts par *instrumentum pacis* (miera rīku). Bibliotēkai esot 121 lasītājs, kuŗiem izsniegtas 476 grāmatas, no tām vismaz 40 aizliegtas vai nevēlamas. Vecais un neveselais Grunts pratināšanā vāji taisnojās, ka pēdējā laikā saņemtās grāmatas neesot pirktas, bet dāvinātas. Iepazinies ar izmeklēšanas rezultātiem, Pāvils I deva rīkojumu kaitīgās grāmatas pārsūtīt uz Pēterburgu iznīcināšanai, bibliotēku slēgt un aizzīmogot.[15] Tādā kārtā pirmā Liepājas publiskā bibliotēka beidza eksistēt kā krievu „kultūrpolītikas" upuris.

Latgalē lielākas vai mazākas bibliotēkas 18. gadsimtā pastāvēja visos klosteŗos, taču kaut cik sīkākas ziņas pieejamas tikai par daļu no tām. Jezuītu rezidences bibliotēka Daugavpilī, kas bija nepieciešama paidagoģiskām vajadzībām, puslīdz droši sāka veidoties jau 17. gadsimtā, bet par līdzekļiem, kas atvēlēti tās kārtējai papildināšanai, pirmo reizi dzirdam ne agrāk kā 1780. gadā. 25 gadus vēlāk šai bibliotēkā bija pāri par 4000 sējumu.[16] Pasienes dominikāņu klosteŗa inventārā 1794. gadā minēta „bibliotēkas istaba ar vienu logu un koka plauktiem, kuŗos novietotas grāmatas". Saskaņā ar 1799. gada sarakstu tur atradās 607 sējumi, kas bija sadalīti pa teoloģijas, filozofijas, paidagoģijas u.c. nodaļām. Krievu iestādes slēdza Pasienes klosteri 1832. gadā, un jau drīz pēc tam kādā aprakstā konstatēts, ka par bibliotēkas likteni vairs nekas neesot zināms.[17] Aglonas dominikāņu klosteŗa krājumā 1770. gadā bija tikai 177 sējumi, galvenā kārtā latīņu un poļu, bet pāris arī latviešu valodā. Turpmāk vairojās kā vispārējais, tā latviešu grāmatu skaits. Papildinājumi nāca gan no iestādēm, gan privātpersonām; starp citu Aglona ieguva četras inkunābulas. Bibliotēkas raksturs bija noteikti teoloģisks, „laicīgu" izdevumu samērā nedaudz. Tas pats attiecināms uz dominikāņu klosteŗa grāmatkrātuvi Rušūnā.[18] Daži simti grāmatu glabājās 18. gadsimta vidū dibinātajā bernardīnu klosterī Viļānos. Tās bija rūpīgi kataloģizētas, bet atsevišķu nodaļu robežās sakārtotas pēc formāta. Bibliotēkas pamatā bija apkārtējo muižnieku un pašu Viļānu mūku dāvinājumi; dažas grāmatas pārņēma no jezuītiem Daugavpilī un lācaristiem Krāslavā.[19]

Krāslava, kā redzēsim V : 7 nodaļā, kopš 18. gadsimta vidus kļuva par svarīgu Latgales kultūrālās dzīves centru. Šo uzplaukumu sevišķi sekmēja grāfs K. Ludvigs Plāters, ar kuŗa iniciātīvu radās arī Krāslavas garīgais seminārs. Grāmatu krājums, kas piederēja tā vadītājiem, lācaristiem, līdz 1815. gadam sasniedza 1500 sējumu. Tur-

Skats no Doma baznīcas krustejas uz 1786. gadā celto ēku, kur atradās Rīgas pilsētas bibliotēka un Himseļa mūzejs

Pēteŗa I apoteoze Rīgas pilsētas bibliotēkā (pēc V. D. f. Budberga-Benninghauzena meta 1786. gadā gleznojis V. Heitmanis [Heydtmann]). Gleznojumā iemūrēta lielgabala lode

Nikolajs f. Himselis

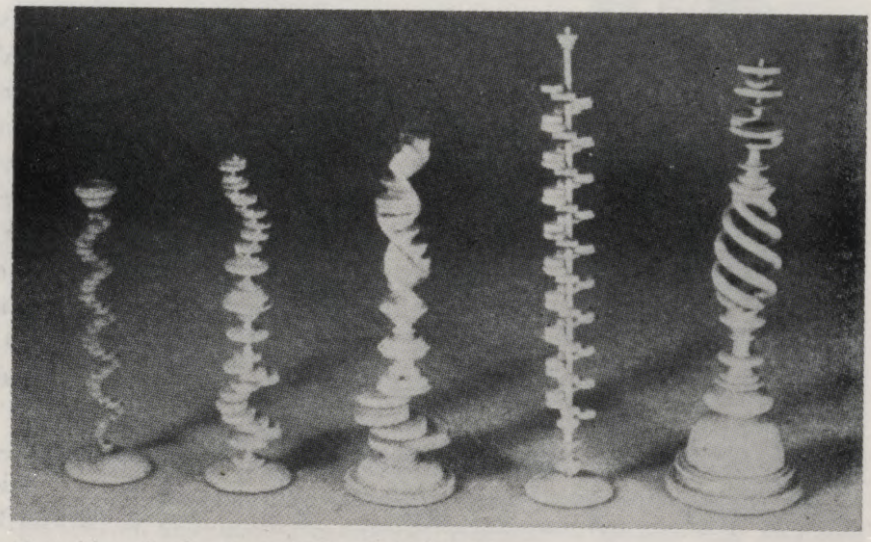

18. gadsimta kaula griezumi Himseļa kollekcijā

pretim paša Plātera 1759. gadā celtajā bibliotēkas namā Krāslavā grāmatu skaits svārstījās ap 20 000.[20] Plaša apjoma privātbibliotēkas bija savākuši Borchi, Hilzeni u. c. bagātie Latgales muižnieki. Hilzeni savu grāmatu un archīvāliju novietošanai iekārtoja Dagdas pilī īpašu torni.[21] Šīs bibliotēkas cienīgi sacentās ar kultūrāli ieinteresēto muižnieku krājumiem pārējos Latvijas apgabalos, brīžiem tos pat pārspēja, taču gandrīz bez izņēmuma tika izklīdinātas vai aizgāja bojā polītisko pārvērtību, kaŗu un nemieru rezultātā.

2.

Kritiska vēstures pētīšana, izmantojot šim nolūkam arī archīvus, Latvijā gausi un nedroši sākās tikai 18. gadsimta beigu posmā (sk. VI : 4). Paši archīvi pastāvēja jau daudz agrāk, kaut dokumentus neuzglabāja ar apdomu, ka tie reiz varētu kalpot zinātnei, bet noguldīja skapjos un velvēs vienīgi varbūtējai praktiskai vajadzībai. Tie bija tipiski pārvaldes archīvi — pilsētās lielā apjomā, muižās miniatūrā. Sevišķi augstu vērtēja rakstus, kas zināmām kārtām un arodu grupām deva iespēju pamatot savas privilēģijas, īpašuma tiesības u.t.t. Galvenajos centros tos novietoja *in archivo secretiore* vai līdzīgā krātuves „vissvētākajā vietā", drošības labad izgatavojot arī kopijas.[22]

Par spīti tam 17. gadsimta otrā pusē, kad sāka veidoties Vidzemes bruņniecības archīvs Rīgā, izrādījās, ka agrākos kaŗa un posta laikos zudis daudz no tā, ko landrāts Gustavs Mengdens uzrunā 1668. gada landtāgam apzīmēja par „šīs zemes dārgumiem". Savu teicienu paskaidrodams, viņš pacēla sapulces acu priekšā skārda kārbu ar deviņiem pergamentiem. Tās esot senas Vidzemes muižnieku privilēģijas, kuŗas izdevies atraut iznīcībai; tās peldējušas starp Scillu un Charibdu, cietušas no šķērēm un uguns, un dažas pat bijušas jau izmestas saslauku kaudzē. Lai tas vairs neatkārtotos, uzsvēra Mengdens, katram muižniekam vajagot „par svētību mīļajai tēvzemei" sekmēt nozīmīgu dokumentu vākšanu un saglabāšanu.[23]

Landtāgs pievienojās Mengdena viedoklim, un kopš 1668. gada Vidzemes bruņniecības archīvā (tā sākumi meklējami gadus 30 iepriekš) ar niecīgiem iztrūkumiem uzkrājās visi dokumenti, kuŗu archīvēšanu atzina par vēlamu. Tā kā bruņniecības intereses saistījās ar daudzām nozarēm, archīva materiāls aptvēra stipri plašākus novadus nekā muižnieku specifiskos „dārgumus" vien. Archīvs laimīgi pārdzīvoja Ziemeļu kaŗu un, lai gan atkārtoti pārvests citās telpās,

18. gadsimta gaitā pieauga tā, ka pārziņi pastāvīgi žēlojās par nepietiekamu grīdas un sienu platību. Šaurība savukārt ietekmēja reģistrāciju. Aktus un aktu konvolūtus parasti numurēja „ienākšanas kārtībā", kamēr zināmas archīvāliju virknes — piemēram, landtāgu lēmumus — sakopoja un ar vienu numuru iekļāva šai sistēmā, kaut tās sniedzās pāri gadu simtiem un aizpildīja daudz sējumu. Vienā vai otrā veidā archīvā nokļuvušās grāmatas un autoru manuskriptus ietilpināja tai pašā kārtējā numerācijā: blakus archīvālijām stāvēja likumu kodeki, Voltēra darbi un bībele lejasvācu valodā. Tomēr šos „filozofiskā gadsimta grēkus" archīvāri izpirka jau 19. gadsimta pirmajā pusē, sastādot rūpīgus personu, vietu un priekšmetu rādītājus.[24]

Par Vidzemes bruņniecības archīva krājumiem, kuŗus neatkarīgajā Latvijā pārņēma Valsts archīvs, šeit nav pamata sniegt plašāku pārskatu; tāds starp citu atrodams *Latviešu konversācijas vārdnīcā,* II, 3099. Mūsu temata robežās jāatzīmē, ka bruņniecības archīvā glabājās landtāga protokoli, lēmumi u. c. dokumenti, sākot ar 17. gadsimtu (gada akti jau kopš 1613. gada); prāvs skaits zviedru laikmeta archīvāliju — valdības patenti, gubernātora un citi pārvaldes organu lēmumi; bruņniecības baznīcas grāmatas. Speciālās intereses reprezentēja privilēģiju kopojumi (kopš 1538) un vairāki simti sējumu ģeneāloģisku materiālu.

Ļoti vecs jau 18. gadsimtā — un vispār vecākais Austrumbaltijas telpā — bija Rīgas pilsētas vēsturiskais archīvs. To nodibināja ap 13. gadsimta vidu, un tā senākie dokumenti attiecas uz posmu no 1220. līdz 1250. gadam. Pats archīva vārds gan pirmo reizi parādījās tikai 16. gadsimta beigās: iepriekš runāja vienkārši par Rīgas rātes kancelejas dokumentu un aktu krājumu. Rātes t. s. iekšējais archīvs ar privilēģijām, līgumiem un līdzīgiem materiāliem aizvien glabājās rātsnamā, pret uguni nodrošinātā velvē, kas no 14. līdz 18. gadsimtam saucās par *camera secretiorum.* Kopš 17. gadsimta sākuma pastāvēja arī ārējais archīvs, kas atradās rātes virskancelejas telpās; tur novietoja rātes korrespondenci, dokumentus par pilsētas iestādēm, ēkām, skolām, baznīcām, amatiem, patrimoniālā apgabala zemniekiem u.t.t.[25]

1710. gadā, kad Rīgu aplenca un bombardēja krievi, liela tiesa ārējā archīva tika izkaisīta pa dažādiem pagrabiem un citām šķietami drošākām vietām. Radās vislielākais juceklis, kuŗu kopš 1716. gada, bez atalgojuma strādādams, mēģināja kaut cik novērst Pēteris f. Šīvelbeins, vēlākais rātskungs un pilsētas birģermeistars. Viņš dzīvi interesējās par vēsturi, atbalstīja darbā senatnes pētniekus un atstāja

dienas grāmatu, kur īsi, bet reizēm visai zīmīgi tēloti notikumi Rīgā no 1710. līdz 1760. gadam.[26]

No 1741. gada par archīvu rūpējās Melchiors f. Vīdavs (sekoja Šīvelbeinam arī birģermeistara amatā), kas sakārtoja pirmo ārējā archīva dokumentu reģistru. 1761. gadā rāte izraudzīja par pilsētas archīvāru pazīstamo Johanu Kr. Bērensu, kas tobrīd vēl uzturējās Pēterburgā. Iekšējā archīva sastāvu viņa laikā sakārtoja pēc gadsimtiem un novietoja zaļās skārda kārbās. 1780. gadā Bērenss vācu un franču valodā izdeva pirmo archīvam veltīto rakstu — *Blatt zur Chronik von Riga* resp. *Feuille pour la Chronique de Riga,* publicējot arī iekšējā archīva dokumentu sarakstu par posmu no 1220. līdz 1576. gadam.[27]

Kad 1785. gada likumi pielīdzināja Rīgu citām Krievijas pilsētām un sākās Rīgas pārvaldes reorganizācija, archīva dokumentus pavēlēja sadalīt jaunajām iestādēm. Pēc 1797. gada, rātei atgūstot agrākās tiesības, tās virskancelejā valdīja tāds telpu trūkums, ka prāvu daļu archīvāliju sabāza rātsnama bēniņos. Šos nenoteiktos un spiedīgos apstākļus izmantoja privāti kollekcionāri, kuŗu rokās 18. gadsimta beigās nonāca daudz vērtīgu dokumentu. Turpmāk tos, lai gan ne visus, atdabūja vai atpirka, bet zināms skaits pakāpeniski nokļuva Vidzemes bruņniecības archīvā un pilsētas bibliotēkā. Svarīgi atzīmēt, ka kopš 1780-to gadu vidus pazīstamais vēstures entuziasts J. K. Broce (sk. VI : 4 nodaļu) kopēja tiklab iekšējā, kā ārējā archīva dokumentus. Šo kopiju sakopojums aizņem vairākus sējumus.[28]

Savi archīvi Rīgā kā jau agrāk, tā 18. gadsimtā bija Lielajai un Mazajai ģildei, melngalvjiem un vēl citām apvienībām. To kārtošanu un uzturēšanu pilnīgi nosacīja pašu biedru interese. Neapšaubāmi spilgta tā bija melngalvjiem — neprecēto Rīgas lieltirgotāju brālībai. Tās mītnē, vienā no skaistākajiem Rīgas namiem, glabājās gan šauri speciāla rakstura, tomēr zināmās detaļās nozīmīgs archīvs, kuŗā varēja izsekot organizācijas vēsturei kopš 1413. gada. Šo archīvu sistēmatizēja 18. gadsimta sākumā, un 1754. gadā izgatavoja 17 vecāko grāmatu kopijas.[29] Vērā liekamas viduslaiku un vēlākas archīvālijas glabāja arī abas ģildes, kamēr atsevišķu amatu mantnīcās palaikam nolika tikai pašus svarīgākos dokumentus, bet goda vietā izvirzīja amata karogus, zīmogus, sudraba un citas vērtslietas.[30] Tādā kārtā gadījās situācijas, kad kāda amata „vecos papīrus" vai nu iznīcināja, vai arī tos laimējās izglābt pa ceļam uz papīra dzirnavām.[31]

Iznīcībai — bieži gan ne izpratnes trūkuma, bet kaŗa un citu

postījumu dēļ — bija lielā mērā pakļauti mazāko pilsētu archīvi. Vidzemē šai ziņā raksturīgs piemērs ir Cēsu un Limbažu rātes archīvu liktenis. Vecais archīvs Cēsīs, kā lielākajā daļā Vidzemes centru, aizgāja bojā Ziemeļu kaŗā. Atlikušie orīģināldokumenti un kopijas sadega 1748. gadā, kad ugunsgrēks galīgi nopostīja tikko kaut cik atzēlušo pilsētu. Pēc tam ilgi neradās neviens, kam rūpētu archīva lietas, un Cēsu rātes archīva sastāva numerācija sākās tikai ar 1790. gadu, kaut pamazām tur ietilpināja arī senākus dokumentus vai to norakstus, par cik tādus izdevās iegūt. Limbažos pēc Ziemeļu kaŗa bija patvērušās vienīgi dažas kopijas un zviedru laikmeta kartes, bet jaunu archīvu pilsētas maģistrāts sāka veidot ne agrāk kā 1784. gadā. Turklāt šis archīvs, kam turpmāk pievienoja arī tiesu aktis un citus dokumentus, bija novietots nepiemērotās telpās, rātsnama bēniņos, kur cieta no mitruma. Seno archīvu zudumu mazliet kompensēja tas, ka prāvs skaits provinces archīvāliju, it īpaši par Limbažiem, bija uzglabājies Rīgas krātuvēs. Svarīgu mantojumu atstāja 1790. gadā mirušais prāvests un kollekcionārs Heinrichs Baumanis, kas izgatavoja kopiju no ikviena viņam pieejama vēsturiska dokumenta, kuŗa saturs saistījās ar Cēsīm.[32]

Ja Rīgas rātes resp. pilsētas vēsturiskais archīvs atkārtoti pārdzīvoja kritiskus brīžus, tad Kurzemes hercogu archīvam bija lemtas nemitīgas dēkas. Pēdējais Livonijas ordeņa mestrs Gothards Ketlers, 1562. gadā pārņemdams Jelgavas pili kā pirmais Kurzemes hercogs, atveda līdz arī ordeņa archīvu, kas pakāpeniski papildinājās ar hercogistes dokumentiem. Posmā no 1621. līdz 1701. gadam, militāru konfliktu norisē, to trīs reizes no Jelgavas aizvāca zviedri. Vispirms Gustavs II Adolfs aizveda archīvu uz Stokholmu, kur palika tā vecākā daļa resp. ordeņa archīvs, un kurzemnieki atguva tikai tiešo hercogistes daļu. Tā no jauna ceļoja uz Zviedriju 1658. gadā, kad ģenerālis Duglass sagūstīja hercogu Jēkabu, bet atgriezās Jelgavā pēc Olivas miera. Ziemeļu kaŗa laikā zviedri pārvietoja archīvu no ieņemtās Jelgavas uz Rīgu, kur tas glabājās vēl ilgi pēc pilsētas kapitulācijas krieviem, līdz beidzot 1738. gadā tobrīd varenais Ernests Bīrons pavēlēja to atkal nosūtīt uz hercogu metropoli. Viņam izdevās atdabūt arī zināmu tiesu archīvāliju no Stokholmas. Ceturtdaļu gadsimta novietots kādā tiesas zālē, archīvs tikko bija nokļuvis labākās telpās jaunajā Jelgavas pilī, kad sākās tālākas likstas. Virs archīva atradās pils kapella. To 1776. gadā pārbūvējot, iebruka grīda, archīvs neizturēja lieko svaru un savukārt nogāzās ieroču pagrabā, kur daudz archīvāliju palika karājamies uz durkļiem. Kārtošana vēl nebija gluži nobeigta, kad 1788. gada beigās pilī

izcēlās ugunsgrēks. Stingrā sala dēļ trūka ūdens, un dzēšana bija ļoti apgrūtināta; archīvu meta ārā pa logiem pils laukumā. Bojā aizgāja vērtīgi dokumenti, to vidū senu pāvesta bullu krājums. Atlikumu sabēra kastēs un veda uz akadēmisko ģimnaziju. Pa ceļam vairākas kastes salūza, archīvālijas izkrita uz ielas, un ziņkārīgo pūlis tās pa daļai pievāca, pa daļai izmētāja. Hercogs Pēteris, 1795. gadā dodamies trimdā uz Sileziju, paņēma līdz visus archīvā atrodamos sava un daļēji arī tēva valdīšanas laika politiskos dokumentus. Īsi pēc tam sekoja vissmagākais trieciens. Krievijas senāta rīkojums 1797. gadā nosacīja, ka hercogu archīvs sadalāms: juridiskie dokumenti nododami virshoftiesai, finanču un speciāli domēņu lietas — kamerālpalātai, viss pārējais — guberņas valdei. Sadalīšanu veica ārkārtīgā steigā un chaotiskos apstākļos. Rezultātā, piemēram, ar vecajām Kurzemes kolonijām Gambiju un Tobago saistītais materiāls nonāca kamerālpalātā, jo šķirotājs bija iedomājies, ka kolonijas pielīdzināmas hercoga domēnēm pašā hercogistes territorijā. Tieši palātai bija par saņemto mantojumu vismazāk intereses. Laimīgā kārtā lielu skaitu svarīgu dokumentu piesavinājās un tā izglāba privāti kollekcionāri; citus palāta pamazām pārdeva žīdiem „uz svara" (pudos) kā makulatūru. Guberņas valdē zemākie ierēdņi izmantoja hercogu papīru saiņus sēdēšanai, bet atsevišķas archīvālijas pīpju aizkūpināšanai vai kā ietinamo materiālu; visas sudraba zīmogkārbiņas nogrieza. Par spīti tam šeit saglabājās pietiekami daudz dokumentu, kuŗus 19. gadsimta otrā un trešā ceturksnī, līdzās citu Kurzemes archīvu krājumiem, cītīgi apstrādāja J. H. Voldemārs, pārvācotais Krišjāņa Valdemāra brālis.[33]

Savs archīvs jau kopš 1618. gada bija Kurzemes bruņniecībai. Tā vecākie akti datēti ar 16. gadsimta vidu, un raksturā tas līdzinājās Vidzemes bruņniecības archīvam. Katrā Kurzemes pilsētā pastāvēja pārvaldes un tiesas archīvi. Bagāts bija Jelgavas rātes archīvs, kas tika rūpīgi kārtots no 17. gadsimta vidus līdz 19. gadsimta sākumam, bet tad pamests novārtā. Apmēra ziņā otrs prāvākais pilsētas archīvs atradās Kuldīgā, kur gan ordeņa un citu visvecāko dokumentu zudumu konstatēja jau 1808. gadā; tomēr dažas senās archīvālijas, to vidū kāda ordeņa laikmeta Kuldīgas pilsētas grāmata, bija patvērušās privātos krājumos. Ventspils archīvs deva samērā sīku pārskatu par pilsētas tirdzniecību un kuģniecību hercogu laikos, bet tur glabājās arī vecāki fragmenti. Tais pašās robežās vērtīgs bija Liepājas pilsētas archīvs.[34]

Piltenes apgabala vēsturi bija iespējams izsekot turienes archīvā, kuŗa krājumi, komplektēti no 1556. līdz 1817. gadam, īpaši pieauga

18. gadsimtā. Tie saturēja landtāga aktus orīģinālā un norakstā, dokumentus par apgabala attiecībām ar Poliju, Krieviju un Prūsiju, baznīcu vizitāciju un tiesu protokolus, saimniecības grāmatas u.t.t. Samērā plašs materiāls raksturoja zemnieku stāvokli un viņu attiecības ar muižniekiem. Teodors Šīmanis, kas 19. gadsimta beigās publicēja konspektīvu šī archīva inventūru, izteica cerību, ka tā bagātīgais sastāvs dos bazi „sīkas un uzticamas Piltenes apgabala vēstures sacerēšanai".[35] Ar to būtu novērsts Kurzemes pagātnes pētījumos sāpīgi jūtams robs, taču Šīmaņa aicinājums palika bez atbalss.

Šeit vēl īsi aizrādāms uz turpmākajiem etapiem hercogu archīva dēkās un pārējo Kurzemes archīvu likteņos. Hercogu archīva atlikumus pēc attiecīgiem Kurzemes landtāga lēmumiem sāka kārtot un sistēmatizēt 1845. resp. 1851. gadā. Saskaņā ar landtāga 1903. gada lēmumu centrālizēja, ciktāl iespējams, visas archīvālijas, kam nozīme kā Kurzemes vēstures avotiem, un rezultātā izveidojās Kurzemes zemes archīvs Jelgavā. 1919. gadā, Bermontam atkāpjoties, lielu šī svarīgā archīva daļu aizveda uz Vāciju, kur to novietoja vispirms Rostokā, tad Berlīnē, beidzot Merzeburgā. No turienes 1972. gada sākumā pārveda atpakaļ uz Latviju ap 30 000 dokumentu, kas aptver laiku no 13. līdz 19. gadsimtam. Tie plašā apjomā attiecas arī uz Kurzemes hercogisti un Piltenes apgabalu līdz inkorporācijai Krievijā.[36] Aiz visiem minētajiem iemesliem Kurzemes dokumentu krājumi varējuši kalpot zinātnei mazāk nekā Rīgas lielie archīvi, kas vienmēr palikuši savā vietā.

Gandrīz katrā muižā atradās privāts archīvs, ko vāciski mēdza dēvēt par *Brieflade*. Tur glabājās tieši ar muižu un muižnieka personu resp. cilti saistītie dokumenti; ja īpašnieks bija kollekcionārs, tiem pievienojās vēl citas archīvālijas. Prāva tiesa šo muižu dokumentu vēlāk parādījusies iespiedumā, taču baltvācu vēsturniekus galvenā kārtā interesējis materiāls līdz Livonijas konfederācijas beigu posmam. Tā arī lielais, priekšzīmīgi rediģētais kopojums *Livländische Güterurkunden*, kuŗa pirmo sējumu (1908) izdeva Hermanis f. Bruinings un Nikolavs Bušs, otru (1923) Bruinings viens pats, sniedzas tikai no 1207. līdz 1545. gadam. Kurzemes muižu senrakstu vācēji un izdevēji (Fr. Klopmanis, J. H. Voldemārs, Ed. Firkss u.c.) tomēr pa daļai ievērojuši arī 17. un 18. gadsimta dokumentus.

Kultūrvēsturiskā aspektā ļoti svarīgas Vidzemes un Kurzemes luterisko draudžu baznīcas grāmatas, kas gan reti skaŗ tālāku pagātni par 17. gadsimtu. Plašus šo grāmatu izvilkumus kopā sešos sējumos publicējusi L. J. Sloka. Edicija vāja, un materiāls lietojams — kā tas darīts arī šai mūsu darbā — vispārējam raksturojumam, bet

ne detaļu analizei. Ne mazāk nozīmīgie baznīcu vizitāciju protokoli archīvos saglabājušies samērā prāvā skaitā, taču publicējumi fragmentāri. Spilgtus sektorus Latvijas katoļu baznīcas vēsturē un latviešu, it sevišķi Latgales zemnieku dzīvē no 16. gadsimta beigām līdz 19. gadsimta sākumam apgaismo J. Kleijntjensa teicami izdotie un komentētie jezuītu dokumenti.

Latgalē senākās un jaunās archīvālijas kopš 1629. gada kārtoja saskaņā ar Lietuvas statūtā paredzētajiem noteikumiem. Pārvaldes un tiesas dokumentus vajadzēja uzglabāt vai nu speciāli šim nolūkam celtā ēkā, vai drošos mūŗa pagrabos. Tiesu aktis bija jānovieto stiprā lādē ar trim atslēgām; viena no tām glabājās pie tiesneša, otra pie viņa palīga, trešā pie rakstveža. 1764. gadā seims konstatēja, ka archīvi atrodoties lielā nekārtībā un tur neesot iespējams nekā sameklēt. Tādēļ nosacīja, ka turpmāk visi dokumenti reģistrējami un iesienami, norādot, kādos gadījumos tie varētu noderēt. Šai laikā dzirdam par plašu tiesas (Inflantu pils kancelejas) archīvu Daugavpilī. Kopš 1772. gada, pēc pievienošanas Krievijai, archīvu lietas Latgalē regulēja krievu likumi un rīkojumi. Gubernātoriem bija jārūpējas, lai visus pilsētu kanceleju (atskaitot maģistrātūru) dokumentus savāktu vienkopus, reģistrētu un tad sadalītu pa attiecīgām iestādēm, kam tie pienācīgi jāuzglabā. Archīvāra amatu nedrīkstēja uzticēt tikumiskā ziņā apšaubāmām personām. Katras iestādes priekšnieks reizi gadā pārbaudīja, vai archīvs kārtībā. 1777. gadā Latgali iekļāva Polockas vietniecībā un Latgales tiesu archīvus sāka koncentrēt Daugavpilī — „namā pie aptiekas un vārtiem". Krājumi tur strauji auga, bet gandrīz pilnīgi aizgāja bojā, kad 1795. gadā Daugavpili nodedzināja poļu konfederāti. Pēc 1796. gada, no Polockas un Mohiļevas vietniecībām izveidojot Baltkrievijas guberņu, arī uz Latgali attiecināja dažus jaunus noteikumus, kas sīkāk specificēja, kādos termiņos un kādā kārtībā iestādēm savas aktis jānodod archīvos. Pilsētās šai posmā dibināja kopējus iestāžu archīvus. Ludzā tāds no 1799. gada atradās divstāvu mūŗa ēkā, kur darbojās un archīvālijas novietoja apriņķa tiesa, zemākā zemes tiesa, apriņķa valde, apriņķa valsts kase, pilsētas dome un maģistrāts. Līdzīgs archīvs gadsimta beigās radās Rēzeknē. Turpmākā notikumu attīstība bija Latgales archīviem ļoti nelabvēlīga. Tieši vecākos un vērtīgākos dokumentus jau 19. gadsimtā pārveda uz Vitebsku (no turienes uz Viļņu), daudz citu zuda kaŗos un jukās, tā ka neatkarīgās Latvijas territorijā vairs neglabājās neviens iestāžu archīvs no laikmeta pirms Latgales inkorporācijas Krievijā.[37]

Ja zināmas Latgales seno oficiālo archīvu daļas patvērās ārzemēs,

tad no bagātīgajiem privātajiem resp. muižu archīviem šai ceļā izglābās tikai pāris. Vairums — līdzīgi bibliotēkām — piedzīvoja tikpat kā galīgu iznīcību, ko noslēdza postījumi 1905. gadā un 1. pasaules kaŗa laikā. Bez šaubām, daži archīvi cieta arī pašu īpašnieku neuzmanības dēļ. Tā, piemēram, Plāteru ģimene gan godam minama Latgales kultūras vēsturē, taču no Indricas Plāteru muižas Daugavpils pilstiesa 1732. gadā saņēma ziņojumu, ka turienes archīvā lielāku skaitu dokumentu sagrauzušas žurkas. Šis fakts atzīmējams arī tādēļ, ka tas ir pirmais gadījums Latgalē, kur kāda muižnieka dokumentu krājums dēvēts par archīvu. Neatkarīgi no nosaukuma vērojams, ka krājumi, kas atbilst Vidzemes un Kurzemes muižnieku *Briefladen*, pastāvējuši stipri agrāk, jo vietām tie ietvēra senrakstus vismaz kopš 15. gadsimta. Prāvāku archīvu novietošanai muižnieki cēla „lamusu" jeb „skarbu" (no vācu *Lehmhaus* 'māla māja' un poļu *skarb* 'mantnīca'), kas tomēr — kā Indricā — ne allaž izrādījās gluži drošs.[38]

Vērā liekami archīvi 18. gadsimtā bijuši ap 20 Latgales muižās. Te jāmin Varakļānu grāfs Michaels J. Borchs, kuŗa mantnīcā bez vērtīgiem vēsturiskiem pergamentiem (vecākais no 1479. gada), saimniecības grāmatām un tiesu aktīm glabājās Borchu ģimenes plašā korrespondence ar Prūsijas valdniekiem, to vidū Frīdrichu II, un citām starptautiski pazīstamām personām. Manteifeļu ģimenes (Biržgaļu un Dricēnu līnijas) archīvā, kam pakāpeniski vēl pievienojās materiāls no radinieku „lamusiem", līdzās dokumentiem kopš 15. gadsimta bija sakopotas Latgales muižu un apvidu kartes. Šo archīvu 19. gadsimta otrā pusē izmantoja ievērojamais Latgales pētnieks Gustavs Manteifelis. Hilzenu pils tornī Dagdā kopā ar bibliotēku bija novietots archīvs, kur sevišķu uzmanību pelnīja dokumentārās liecības par Dagdas, Kaunatas un Bukmuižas zemnieku labā spertajiem soļiem — jaunu baznīcu, nespējnieku patversmi un skolu. Tāpat tur glabājās Jozefa G. Hilzena 1783. gada testaments, ar ko viņš vēlējās atbrīvot savus dzimtļaudis, un avoti — orīģināldokumenti un noraksti, kuŗus lietoja Jans A. Hilzens, rakstīdams savu 1750. gadā publicēto grāmatu *Inflanty*. Indricas Plāteru archīvu, kas 1732. gadā cieta no grauzējiem, vēlāk pārveda uz Krāslavu. Tas plaši apgaismoja ne vien Plāteru dzimtas, bet arī vispār Latgales vēsturi kopš 17. gadsimta. Šī 1. pasaules kaŗa laikā izkliedētā un iznīcinātā archīva vērtību raksturo fakts, ka tā atliekas ar Viskrievijas mūzeju komisijas rīkojumu pārņēma Rumjanceva mūzejs Maskavā. Archīvālijas bija arī tais Latgales centros, kas piederēja Plāteru cilts citu līniju muižniekiem. Karnicku archīvā Ludzmuižā glabājās dokumenti, kas

zīmīgi atspoguļoja kā Latgales muižnieku savstarpējās attiecības, tā viņu attiecības ar zemniekiem un katoļu baznīcu no 16. līdz 18. gadsimtam.[39]

Ļoti rūpīgi savus dokumentus vāca un uzglabāja jezuīti, bet Daugavpils rezidences archīvs, kuŗa sākumi datējami ar 17. gadsimta otru ceturksni, aizgāja bojā 1749. gada ugunsgrēkā. Tomēr pietiekami liecību par jezuītu darbību Latgalē nokļuva ordeņa centrālajā archīvā Romā un citās ārzemju krātuvēs.[40] Pie šī materiāla bieži atgriezīsimies turpmāk. Pasienes dominikāņu klosterī 1799. gadā atradās 35 pienācīgi sakārtoti dokumentu sainīši. Četri no tiem aptvēra 17. gadsimta archīvālijas, kuŗu saturs saistījās ar klosteŗa dibināšanu. Par Aglonas dominikāņu archīva pirmo dokumentu uzlūkojams klosteŗa fundācijas akts 1700. gadā, taču vecāki par to bija zemes grāmatu izraksti, kas attiecās uz klosteŗa zemi. Kārtēji reģistrēti 18. gadsimtā notikušie dievkalpojumi, dots pārskats par klosteŗa ieņēmumiem un izdevumiem, sakopoti valdības un baznīcas vadības rīkojumi u.t.t. Šaurāka apjoma, lielākoties ar paša klosteŗa lietām ierobežoti archīvi bija dominikāņiem Rušūnā un bernardīniem Viļānos.[41] Par Krāslavas lācaristiem, pa daļai norādot uz viņu archīva dokumentiem, runāsim V : 7 un VII : 10 nodaļā.

3.

Publisku mūzeju 18. gadsimtā vēl bija ļoti maz visā Eiropā, turpretim pastāvēja ievērojamas privātas, valdnieku vai turīgu un lietpratīgu entuziastu izveidotas kollekcijas. Tādu krājumu gadsimta otrā pusē netrūka arī Latvijā — gan zināmā daļā muižu, gan jo sevišķi lielākajās pilsētās. Runādams par Rīgu, Kārlis F. Snells savā 1794. gadā publicētajā aprakstā vispirms uzsveŗ, ka „šai pilsētā daudz priekšzīmīgu gleznu kollekciju", tad turpina: „Bez tam Rīgā atrodami visdažādāko dārgu retumu krājumi. Senlietas, monētas, naturālijas, akmeņi, bistes, vaŗa grebumi, gleznas, vaska figūras, fizikas instrumenti, dažādas koku sugas, augi, grāmatas, zinātnieku rokraksti, tulkojumi, gliemežvāki, tauriņi, pat izbāzti putni — tas viss te tiek vākts un izstādīts lielos un labi iekārtotos kabinetos, kas pieder privātpersonām."[42]

Izcilu naturāliju kabinetu, galveno vērību veltījot minerāliem, fosilijām un spirtā ievietotiem dzīvniekiem, Rīgā bija iekārtojis ārsts un ceļotājs Nikolajs f. Himselis (1729—1764), kas zināmu tiesu

objektu pārņēma jau no sava vectēva, tēva un citiem radiem. Apceļodams gandrīz visu Eiropu, Himselis ne tikai rūpīgi iepazinās ar mūzeāliem krājumiem klosteŗos, baznīcās, valdnieku pilīs un privātos namos, bet arī visur centās iegūt papildinājumus paša kollekcijām. Bez naturālijām viņu īpaši interesēja lietiskā māksla, pirmā kārtā kaula griezumi. Saskaņā ar testamenta nosacījumiem Himseļa kollekcijas ieguva Rīgas pilsēta un sākumā tās izstādīja gadsimta vidū dibinātajā t.s. anatomiskā teātrī (L. Kalēju ielā), kur ārsti mēdza studēt cilvēka ķermeņa uzbūvi. Kopš 1791. gada Himseļa krājums glabājās Doma baznīcas krusta ejā, īsi pēc tam renovētās bibliotēkas telpās. Mūzeja uzturēšanai novēlēto kapitālu, 1000 Alb. dālderu, pilsēta saņēma jau 1776. gadā, kad mira Himseļa māte. Kaut gan pēc donātoru ieceres no Himseļa kabineta vajadzēja izveidoties speciālam, ar dabzinātnēm ierobežotam publiskam mūzejam, testamenta izpildītaji jau 18. gadsimta beigās atzina par vēlamu paplašināt tā raksturu, iekļaujot kollekcijās arī gleznas, senlietas, etnografiskus priekšmetus u.t.t. Svarīgs ieguvums bija virsmācītāja Liborija Bergmaņa monētu krājums, ko 1795. gadā atpirka par metalla cenu — 500 Alb. dālderiem. Tā kodolu veidoja Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes monētas un medaļas, kam pievienojās — gan tikai kā izlase, tomēr ar daudziem vērtīgiem eksemplāriem — krievu numismatikas paraugi.[43]

No pastāvīgi papildinātā Himseļa kabineta divu turpmāko gadsimtu gaitā izauga Rīgas pilsētas vēsturiskais mūzejs. 1816. gadā Lib. Bergmanis atšķiroja no pārējiem eksponātiem gleznas un vaŗa grebumus, ko novietoja atsevišķā zālē. Tā radās Pilsētas mākslas kabinets, kas pamazām pārvērtās par Rīgas pilsētas mākslas mūzeju.[44]

Liborijs Bergmanis (1754—1823) izcēlās kā vispusīgs privāts krājējs un 19. gadsimta pirmajā ceturksnī arī kā mūzeju organizātors. Viņa kollekcionāra karjēra vainagojās 1797. gadā, kad viņam izdevās Ļvovā nopirkt vecākās Livonijas atskaņu chronikas rokrakstu. To publicēdams (1817), Bergmanis ievērojami pakalpoja Baltijas vēstures pētniecībai. Viņš laida klajā rakstus par Baltijas numismatiku, Rīgas lokālo vēsturi (baznīcām, grāmatspiestuvēm, skolām, labdarības iestādēm) u.c. jautājumiem, 1790. gadā sakopoja 144 lappuses biezu Rīgas adresu grāmatu un jo bieži parādījās kā Rīgas brīvmūrnieku ložas „zum Schwert" literārais reprezentants — starp citu izdeva tās dziesmu krājumu *Gesammelte Freimaurerlieder* (1779). Kopš studiju laikiem Vācijā Bergmanis tuvu pazina Lesingu, Klopštoku un Kantu, ar kuŗiem palika kontaktā arī vēlāk, darbodamies Rīgas Pēteŗa baznīcā un konsistorijā. Liborijs bija šai mūsu darbā atkārtoti

pieminētā Gustava Bergmaņa, tāpat ārsta Ambrozija Bergmaņa (sk. VI : 2 nodaļu) brālis.[45]

Pie Rīgas cītīgākiem kollekcionāriem 18. gadsimta otrā pusē piederēja Jakobs Benjamiņš Fišers, kuŗa nozīmīgos veikumus dabzinātnēs un dalību latviešu tautas dziesmu vākšanā aplūkosim VI : 2 un IX : 5 nodaļā. Šeit jāatzīmē, ka Fišers bija savācis vairākus tūkstošus vaŗa grebumu, bez tam daudz autografu, dažādu Vidzemes literātu manuskriptus un arī teicamu privātbibliotēku. Celmlauža pasākums bija viņa sakrātā „provinciālā bilžu galerija". Tā aptvēra 94 Baltijas vēsturē vairāk vai mazāk pazīstamu personu ģīmetnes, kas pēc Fišera nāves pārgāja Rīgas pilsētas bibliotēkas īpašumā. Līdzīgi Bergmanim, Fišers rosīgi darbojās ložā „zum Schwert" un sarakstīja tās vēsturi.[46]

Kurzemē Pēteŗa Bīrona laikā valdīja dzīva interese par gleznecību un grafiku, un paša hercoga mākslas kollekcijās bija pārstāvēti pat lielmeistari (sk. XII nodaļu). Naturāliju kabinetu 1770-os gados Jelgavā vadīja grāmatu tirgotājs Jakobs Fr. Hincs; tas atradās turienes brīvmūrnieku namā, līdzās ordeņa bibliotēkai.[47] Hercoga kambaŗkungs un slepenpadomnieks Heinrichs f. Ofenbergs (1752—1827) bija Londonā sastapis kādu zinātniski ieinteresētu Džeimsa Kuka otrās ekspedīcijas dalībnieku un atpircis viņa etnografisko kollekciju. Tā glabājās Ofenberga namā Jelgavā un aptvēra 41 priekšmetu, Tahiti polinēziešu un citu Klusā okeana salinieku izstrādājumus — primitīvos tērpus, zvejas piederumus, no kokosa šķiedrām, koka, putnu spalvām, zivju zobiem un perlamutra darinātos, pa daļai ar suņa ādu apšūtos rotājumus. Eiropu Ofenberga krājumos reprezentēja gleznas un skulptūras.[48] Liepājā privātu etnografisku mūzeju ar apģērbiem, ieročiem un rīkiem no Klusā okeana salām bija iekārtojis mācītājs Adolfs Fr. Preiss (1762—1832), kas līdztekus vāca arī minerālus un citas naturālijas. Kurzemē uzturēdamies, Preisu ievēroja Francijas trimdas karalis Luijs XVIII un vēlāk, troni atguvis, apbalvoja viņu ar augstu goda zīmi.[49]

Sakarā ar privātajiem mūzejiem laukos resp. muižās jāatceras I : 3 nodaļā citētā akadēmiķa J. V. Krauzes atsauksme par barona Fersena plašajiem krājumiem Lielsalacā. Tādus — pa daļai aiz īstas intereses, pa daļai aiz Fersenam radniecīga snobisma — bija savākuši arī citi Vidzemes un Kurzemes muižnieki. Atzīmēsim vēl vienīgi mūzeja telpas Dundagas pilī. Jau pati šī 13. gadsimta vidū celtā pils, kuŗu no trim pusēm apņēma ūdens, bija impozants senatnes piemineklis (aizgāja bojā 1872. gada ugunsgrēkā). Pils ieroču krātuvē glabājās vairāk nekā simts objektu, sākot ar viduslaiku bruņām, šķēpiem un

zobeniem, beidzot ar eksponātiem, kas rādīja šauteņu un pistoļu attīstību. Vecās gleznas — ainavas, batālijas, mītoloģiski motīvi — gan „kautrīgi slēpās biezā putekļu mētelī", kā izteicies Ulrichs f. Šlipenbachs, taču to vidū atradās ievērojami darbi. Pils bibliotēka bija samērā maza — ap 1000 grāmatu galvenā kārtā par teoloģijas un tiesību jautājumiem. Turpretim uzmanību modināja ap simts dažādā materiālā mākslinieki izstrādātu, reizēm ar mechaniskām finesēm papildinātu dzeņamtrauku — kannas, kausi, pokāli, glāzes bez vāka un ar to. Šai kollekcijā ietilpa koka kausiņu serija ar malām papīra plānumā, ko bija darinājis kāds anonims Dundagas latvietis. Tai pašā istabā bija novietots naturāliju un senu mājturības piederumu krājums.[50]

Kultūras vērtības, kas 18. gadsimtā bija koncentrētas atsevišķās Latgales pilīs, saistījās arī ar mūzeāliem pasākumiem. Līdzīgi kā vairākās citās nozarēs, šeit speciāli minams Varakļānu grāfs Michaels J. Borchs, kam piederēja ļoti laba minerāloģiska kollekcija.[51]

---

[1] Sal. LĀCIS 1960, 8ss.
[2] *ibidem* 15s; BOEHLENDORFF 1901, 196.
[3] BOEHLENDORFF 1901, 196.
[4] LĀCIS 1960, 16.
[5] BOEHLENDORFF 1901, 196; RECKE & NAPIERSKY, IV, 522.
[6] LĀCIS 1960, 16ss.
[7] BOEHLENDORFF 1901, 197.
[8] *ibidem* 196ss.
[9] ibidem 199; SCHLIPPENBACH 1818, II, 259; PIRANG 1910, 9s.
[10] MERKEL 1969, 351.
[11] STEPERMANIS 1971, 40, 43.
[12] MEYER 1937, 157ss.
[13] *ibidem* 159s.
[14] STEPERMANIS 1971, 41s.
[15] *ibidem* 40s, 176s.
[16] BREŽGO 1943, 25s.
[17] *ibidem* 26s.
[18] *ibidem* 27ss.
[19] *ibidem* 33ss.
[20] *ibidem* 35; BREŽGO 1931, 211.
[21] KUČINSKIS 1956, 175.
[22] FEUEREISEN 1909a, 250s.
[23] BRUININGK 1909, 275.
[24] *ibidem* 277s.

[25] Sal. Ph. SCHWARTZ 1901, 182ss; FEUEREISEN 1932, 677ss; BIĻĶINS 1938, 315; *LKV*, XVIII, 36022ss.
[26] FEUEREISEN 1932, 686. Šīvelbeina dienas grāmata publicēta *AU*, III, 87—181. Sal. arī BÖTHFÜHR 1877, 207s.
[27] FEUEREISEN 1932, 686; BÖTHFÜHR 1877, 214s; RECKE & NAPIERSKY, I, 108s.
[28] FEUEREISEN 1932, 686s.
[29] METTIG 1909, 305ss, 310ss.
[30] Sal. BRUNSTERMANN 1902, 279ss, 741ss un *passim*.
[31] FEUEREISEN 1909a, 267.
[32] BAERENT 1909, 303s.
[33] DIEDERICHS 1897, 39ss.
[34] O. STAVENHAGEN 1909, 286ss, 295s.
[35] SCHIEMANN 1880, 295ss, 308.
[36] O. STAVENHAGEN 1909, 286ss; *LKV*, X, 19193s; ŠPUNGINS 1972, 4.
[37] BREŽGO 1943, 61ss, 82.
[38] *ibidem* 83s.
[39] *ibidem* 84—95.
[40] *FHLSJ*, I, Vss, 250, 330.
[41] BREŽGO 1938, 3ss, 8ss, un 1943, 98ss.
[42] SNELL 1794, 298.
[43] BERNOULLI 1779—80, III, 266ss; Ant. BUCHHOLTZ 1901, 187s, 192; BRENNSOHN 1905, 203s; BRIGERE 1972, 42; LOGINOVA 1973, 21ss.
[44] Sal. RUDOVSKA 1937, 633; *LKV*, XIII, 25369.
[45] RECKE & NAPIERSKY, I, 142ss; ŠVĀBE 1958, 17.
[46] Aug. BUCHHOLTZ 1877, 66s; RECKE & NAPIERSKY, I, 568s.
[47] BERNOULLI 1779—80, III, 242.
[48] E. KRÜGER 1867, 208s.
[49] SCHLIPPENBACH 1809, 93s; KALLMEYER & OTTO, 580.
[50] BANKAU 1855, 13; SCHLIPPENBACH 1809, 189ss.
[51] RECKE & NAPIERSKY, I, 221.

V

IZGLĪTĪBA

1.

Lai gan Ziemeļu kaŗš un tā pavadparādības vissmagāk piemeklēja Vidzemi, tomēr 18. gadsimtā tā bija vienīgais Latvijas apgabals, kur mums nāksies konstatēt tieksmi radīt noteiktu izglītības sistēmu zemniekiem. Nenoliedzami iedarbīgs faktors šai ziņā bija atmiņas par 17. gadsimta pēdējiem gadu desmitiem, kad Vidzemē iezīmējās spēcīgs kultūrāls uzplaukums un kad tur ieplūda jau arī abas tobrīd svarīgākās Rietumeiropas garīgās strāvas — agrīnais racionālisms un vācu pietisms. Par spīti savstarpējām pretišķībām un cīņām abu galvenais „bauslis" bija kopējs: kalpot savam tuvākam, kaut racionālisti to atvasināja no prāta apsvērumiem, pietisti no dievišķās gribas atklāsmes bībelē.[1]

Izglītībai labvēlīgie impulsi zviedru laikmeta beigās neierobežojās ar šaurām intelig̨ences aprindām vien, ko liecina fakts, ka kārtu pārstāvju 1710. gadā parakstītajos Vidzemes kapitulācijas noteikumos starp citu bija paredzēta ne tikai visu skolu, bet arī Tērbatas universitātes atjaunošana. Krievi šo punktu pieņēma bez iebildumiem un vēl papildināja ar piezīmi, ka cars sūtīšot uz Tērbatu „jaunatni no savām valstīm un zemēm". Šis nodoms, acīm redzot, saistījās ar Pēteŗa I vispārējo reformu politiku, taču nekādi konkrēti soļi tam nesekoja. Pēc atkārtotiem atgādinājumiem gandrīz visā 18. gadsimtā, kuŗus Krievijas centrālā vara atstāja bez ievērības, beidzot 1798. gadā nāca Pāvila I aizliegums baltiešiem studēt ārzemju augstskolās, bet reizē ar to atļauja restaurēt jeb, faktiski, no jauna dibināt

universitāti Tērbatā. Darbu tā uzsāka 1802. gada pavasarī, jau Aleksandra I laikā.[2]

Vidzemes virskonsistorija bija samērā drīz pārliecinājusies, ka uz augstskolas atvēršanu Baltijā nav lielu cerību, tādēļ domāja rūpēties vismaz par jauniem teologiem. 1739. gadā tika publicēts vicegubernātora Lūdolfa Bismarka paziņojums, ka jaunekļiem, kas vēlas studēt teoloģiju, jāpieteicas virskonsistorijai Rīgā. Tā viņus pārbaudīs un, ja atzīs par pietiekami sagatavotiem, norādīs, kurā ārzemju universitātē tiem būtu jāstudē, dodot līdz arī speciālu ieteikumu.[3]

Uz ārzemēm 18. gadsimtā (sašaurinātā Tērbatas augstskola beidza eksistēt Pērnavā 1710. gadā) bija jādodas ne vien teologiem, bet visiem Baltijas jauniešiem, kas gribēja iegūt akadēmisku gradu. No 1700. līdz 1799. gadam, t.i. pēdējam, kurā ārzemju studijas pieļāva cara aizliegums, Vācijas universitātēs konstatējams šāds Vidzemē, Kurzemē un Igaunijā dzimušu studentu kopskaits: Erlangenā 70, Strasburgā 88, Karaļaučos 104, Getingenā 92, Rostokā 124, Hallē 235, Leipcigā 421, Jēnā 508. Atsevišķas personas studēja arī citās zemēs, bet vairākas (55) Holandē resp. Leidenē.[4]

Vācijā šiem studentiem radās kontakts ar biedriem, no kuriem daži turpmāk kļuva ļoti slaveni, tādēļ nav jābrīnās, piemēram, par liecībām samērā daudzu baltiešu, sevišķi kādreizējo Leipcigas un Jēnas studentu atmiņās un vēstulēs, ka viņi bijuši Gētes un Šillera personīgi paziņas.[5] Viens otrs šai sakarā iemantoja arī apšaubāmu popularitāti. Vēlākais latviešu tautas dziesmu krājējs Gustavs Bergmanis, Gētes apvainots, atbildēja ar publisku pļauku; sekoja divkauja, kurā zobena mākslā labi skolotais Bergmanis viegli uzvarēja, ievainojot nākošo „olimpieti" dilbā.[6]

2.

Kaŗa un mēŗa postījumu sekas ilgi izjuta tiklab Vidzemes zemnieki, kā sociālais virsslānis; arī augstāk minētajā studentu skaitā liela daļa attiecas uz gadsimta otru pusi. Tā kā vācu izglītības iestādes, ieskaitot elementārās „rakstu un rēķinu skolas", bija koncentrētas pilsētās, muižnieku bērni savu pamatizglītību — un bieži vienīgi to — ieguva vai nu mājās no vecākiem, vai no attiecīgās draudzes mācītāja.[7] Materiālajiem apstākļiem uzlabojoties, muižnieki sāka aizvien plašākos apmēros algot mājskolotājus jeb „aumeistarus" (vācu *Hofmeister* latviskojums).

Atsauksmes par viņiem bija dažādas. Ja iesākam ar negātīviem

vērtējumiem, tad vispirms jāatsaucas uz citādi visai liberālo A. V. Hupeli, kas raksta: „Bagātnieks sameklē izveicīgu aumeistaru, atvēl tam 200—300 rubļu algas gadā, apkalpotāju, ratus, zirgus un citas priekšrocības, parāda viņam izcilu cieņu, uzskata viņu par savu pirmo mājas draugu. Tas viss nepasarga pret biežām maiņām: aumeistars kādu sīkumu dēļ saīgst, aiziet, bez pūlēm atrod tikpat ienesīgu vietu, un pamestie bērni slaistās pa pusgadam bez kādas mācības." Turklāt, žēlojas Hupelis, mājskolotāji neesot pakļauti nekādai kontrolei: „Mācītu jeb, pareizāk sakot, studējušu ļaužu trūkums jau dažu labu neizglītotu, bet nekautrīgu cilvēku — ar paša gribu vai neviļus — gluži kā pa sapņiem pārvērtis mācītā vīrā: mednieki, galdnieki, teātŗa strādnieki u.t.t. kļuvuši par aumeistariem dižciltīgos namos, jo pratuši izlikties mācīti, vai arī labs draugs viņus ieteicis kādai personai, kam pēc ilgas gaidīšanas nācies steigšus pieņemt pirmo, kuŗš gadās, lai bērni nepaliktu pavisam bez mācības un uzraudzības."[8]

Arī H. J. Jannavs, 1781. gadā plašāk apcerēdams izglītības stāvokli Vidzemē un Igaunijā, atzina, ka mājskolotāju vidū iespiedušies nevēlami elementi un ka labs audzinātājs „tik rets kā dārgakmens". Bez tam meiteņu audzināšana ilgi atstāta galīgi novārtā, tā ka gadsimta pirmajā pusē netrūcis dāmu, kas nemācējušas parakstīt savu vārdu. Vēlāk tas novērsts, jo pieredze rādījusi, ka tieši muļķībā slēpjoties lielāko kļūdu pamats. Raksturodams Baltijas vāciešu vispārējo attieksmi pret izglītību, Jannavs izsakās, ka bagāto dižciltīgo muižnieku dēlu jaunība mēdzot būt „tik brīva kā gaiss, kas viņus apņem". Ar rokas mājienu jauneklis pasauc ekipāžu, sulaiņus, kalpones; dažam apkārt pat vesels galms. „Izpriecas ir viņa zinātne, dziņa patikt — viņa māksla." Tomēr gadās, ka dažs pazīst franču literātūru no Grekūra līdz Voltēram. Citi turīgie muižnieki zobojas par jebkuŗu zinātni, kas neienes rubļus. Viņu dēli, kam nolemts staigāt tēva pēdās, tuvu iepazīstas ar lauksaimniecību, un „viņu zināšanas kopš agras jaunības ir arkls, izprieca — medības, mīļākā nodarbe — zirgu audzēšana". Šī tipa muižās mājskolotājs nav audzinātājs, bet mānīga modes lieta, ko prasa augstā kārta. Muižnieku nabadzīgākais slānis ieskata, ka izglītība palīdz tikt dzīvē uz priekšu, taču naudas trūkuma dēļ viņu bērni, ja nenāk talkā laimīgs gadījums, bieži neiemācās daudz vairāk kā lasīt un rakstīt. Izglītības nozīmi visskaidrāk saredz mantīgie pilsētnieki, kaut mācības metodes brīžiem aplamas un rezultātā izaug „sprukstiņi" elegantā tērpā, bet tukšu galvu. Labāk situētie amatnieki, sevišķi Rīgā, nicina savu amatu. Viņi paši nav gandrīz nekā mācījušies, sūta bērnus skolās, tomēr dziļākajā būtībā arī tie paliek neizglītoti. Trūcīgo pilsētas un

lauku vācu jauniešu izglītība nerūp nevienam; par zemnieku bērniem, domā Jannavs, faktiski tiekot gādāts vairāk, jo viņiem esot vismaz savi ķesteŗi un skolmeistari. Mācītājiem neatliekot laika pienācīgi audzināt pašu bērnus, bez tam audzināšanas jautājumos viņi palaikam esot „puszinātāji" — un „puszināšana liek maldīties biežāk nekā nezināšana". Tūkstoškārt nākoties dzirdēt parunu: „Retam mācītājam labi bērni."[9]

Mācītāju bērni pirmo izglītību parasti guva no tēviem, taču bija arī mācītāji, kas algoja mājskolotājus. Abus šos variantus no personīgas pieredzes tēlojis Garlībs Merķelis: pamatizglītību viņam sniedza tēvs — Lēdurgas mācītājs, bet viņš pats jau 19 gadu vecumā kļuva par „aumeistaru" Liepupes mācītāja Klēmaņa ģimenē.[10] Visumā Merķelis vērtē mājskolotājus pozitīvāk nekā Hupelis un arī Jannavs, kamēr pēdējā viedoklim par mācītāju „puszināšanu" asi kontrastē Merķeļa jūsmīgais apraksts, kuŗā viņš tēlo sava tēva lietoto metodi. Tas, ka tēvs viņu mācījis, modinot interesi par katru apkārtējo parādību un to lietiski izskaidrojot, viņam vēl vecumā šķita elementārizglītības ideāls.

Vidzemes „aumeistaru" tipiem un viņu darbībai 18. gadsimta otrā ceturksnī samērā plaša vērība veltīta mazajā Rīgas t.s. morālajā laikrakstā *Die vernünftige Einsamkeit* (1739—40), kuŗa anonimais izdevējs pats bija mājskolotājs. Viņš neslēpj, ka dažs viņa kollēga labi cīnās ar zobenu, prot jāt un dejot, runā franciski, angliski un italiski, taču tam trūkst jebkādu dziļāku zināšanu. Cits gan strādā ar savu audzēkni astoņas stundas dienā, tomēr galveno uzmanību modina viņa māka lieliski kūpināt pīpi un īpatā veidā „uzdzert veselības". Vēl citam vairāk par visu rūp medības un vingrinājumi mērķī šaušanā. Nereti sastopams arī tā sauktais Meitmīlis, kas pēc kārtas iemīlas visās mājas sievietēs. Tiem pretim stāv tips, ko laikraksts raksturo vārdos: „Viņa zināšanas ir pamatīgas, viņa griba citus darīt tikumiskus, mācītus un apķērīgus ir liela. Viņš savu dienu stingri iedalījis no plkst. 5 resp. 6 rītā līdz plkst. 9 vakarā, lai laiks nepaietu neizlietots. Viņa izturēšanās ir tāda, ka viņa kungi pat nezina, vai viņiem mājās svešs cilvēks."[11]

Nopietno mājskolotāju loma kā Vidzemes, tā Kurzemes un Igaunijas kultūrālajā dzīvē 18. gadsimtā nav novērtējama par zemu. Jāatceras, ka īsāku vai gaŗāku laiku šo amatu veica tādas personas kā „ziemeļu mags" Johans G. Hamanis, vēsturnieks un bibliografs Konrads F. Gadebušs, mākslinieks un architekts Johans V. Krauze, daudzus citus nemaz nepieminot. Mājskolotāji ieradās Baltijā visvairāk no Austrumprūsijas, Tīringijas, Saksijas un Švābijas; daļa darba de-

vēju, kas speciāli vēlējās teicamas franču valodas zināšanas un konservātīvu kristīgu pārliecību, aicināja arī šveiciešus. Šiem ieceļotājiem plūda līdz Rietumeiropas garīgās strāvas, kuŗām modrākie no viņiem lika ievirzīties un vērsties plašumā Baltijas īpatajos apstākļos. Vairums mājskolotāju dzimtenē nekad vairs neatgriezās, tādā kārtā dodot svarīgu, konstantu papildinājumu Baltijas vispārējai kultūrālajai bazei.[12]

„Veco" baltiešu neapmierinātība ar mājskolotājiem, kas piederēja pie t. s. vācu ieceļotāju otra viļņa (skaitot kopš zemes iekaŗošanas), bieži sakņojās ideoloģiskās nesaskaņās. „Vecie" atklātībā gan šausmināJās par viduslaikiem, kuŗus pazina vienīgi pēc luterāņu propagandas, taču viņu pašu mentālitātei gluži neizprotama likās „jauno" ticība saprātam un progresam, viņu jūsma par dabiskajām tiesībām, brīvību un cilvēka cieņu. Ja „jaunie", kā nereti gadījās, sāka šo ideju fonā izvērtēt dzimtcilvēku stāvokli, attiecības varēja kļūt saspīlētas un neciešamas.[13] Tomēr mājskolotāju centieni tieši šai virzienā nepalika bez nozīmes. „Dzimtbūšana bija ne tikai apgaismes laikmeta riebeklis un patriota kauns," raksta Viktors Hēns, „bet no tās cēlās arī nabaga dzimtļaužu trulums un slinkums, kas radīja nepārvaramus šķēršļus katrai lauksaimniecības reformai, katrai jaunai techniskai metodei. Pilsētnieks, sīkais tirgotājs, kas savos ceļojumos atpirka zemnieku linus, atgriezies stāstīja bēdu stāstus par postu, kādā mīt dižciltīgo apakšnieki, un klausītāji varēja pilnā mērā nodoties līdzjūtībai, jo *viņu* privilēģijas netika aizkartas. Taču par to, lai vergu ļaužu stāvokli ieraudzītu lauku junkuru ikdienā notrulinātās acis, sevišķi gādāja no Vācijas ieceļojušie mājskolotāji."[14]

Ja Hupelis visu vainu par nereti zemo izglītības līmeni laukos uzvēla nekompetentiem un gražīgiem „aumeistariem", tad faktiski šai ziņā daudzkārt bija vainojami pašu muižnieku greizie uzskati un kaprises. Jau minētais *Die vernünftige Einsamkeit* autors kādā dialogā zīmīgi jautā muižniekam, kas tikko pieņēmis labu mājskolotāju: „Vai tu esi pacietīgs pret viņu, jeb varbūt tu domā, ka viņš ir tava trauku lupata vai suņu puisis?" Ap to pašu laiku Erichs J. Meks savā laikrakstā *Der ruhige Bemerker* (1746—47) atzīmēja, ka sastopami kungi, kas nevērtējot mājskolotāju augstāk kā viszemāko no mājiniekiem; tas iedvešot skolotājā naidu kā pret kungu, tā bērniem. Esot tēvi, turpina Meks, kas cieši piekodinot bērniem nicināt visus, kuŗi nepieder pie dižciltīgajiem. Būdams labāks nekā skolotājs, bērns nedrīkstot tam parādīt pārāk daudz goda; par pārestībām tūdaļ vajagot sūdzēties tēvam. Meks redzējis muižnieku, kas ar rīksti nežēlīgi pēris savu dēlu tādēļ, ka tas slapjā zālē sabradājis jaunās

kurpes; kad puika izturējies nepieklājīgi pret skolotāju, melojis, sitis mājas ļaudis, tēvs viņu atalgojis ar glāstiem un dāvaniņām.[15]

Apzinīgi mājskolotāji centās sekot visai augstai programmai, kuras raksturojumu atkal sniedz *Die vernünftige Einsamkeit*. Tas, ka bērns līdz desmit gadu vecumam iemācījies lasīt, rakstīt un zina kaut ko no ticības mācības, jāuzlūko par priekšnosacījumu. Tad pieņem mājskolotāju, kas turpmākos divos gados māca viņam latīņu valodu „bez pedantisma", vēsturi, ģeografiju un daudz stundu ziedo ģeneāloģijai. Ar 13. dzīvības gadu sāk mācīt franču valodu, liek pamatus „vācu daiļrunāšanai" un „attīsta tieksmes un poēziju", ja tādas audzēknī nomanāmas. Pēc tam visu līdzšinējo programmu atkārto, pievienojot vēl heraldiku, bet 15. gadā nāk klāt loģika, ētika un dabiskās tiesības. Sevišķu vērību veltī prāta un gribas izkopšanai. Ar matematiku vairāk nekā elementārkursa apmērā audzēknis sāk nodarboties tikai 16 gadu vecumā, kad viņu plašāk iepazīstina arī ar baznīcas vēsturi.[16] Te nav pieminēta zīmēšana un mūzika, lai gan parasti tās ietilpa mācību priekšmetos.

Bez šaubām, visa šī programma reālizējās tikai ļoti retos gadījumos, un tas pats laikraksts konstatē arī iemeslus. Dažs tēvs nezina, ko nozīmē īsta izglītība, cits nevēlas, ka dēls kļūtu gudrāks par viņu; dažs atzīst, ka nav vērts tērēt naudu bērnu skološanai, cits sarga tos no izglītības aiz kaut kādas aklas, nejēdzīgas mīlestības.[17] Ja par spīti tam zēnu izglītošana nepalika bez zināmiem, reizēm pat krietniem panākumiem, tad meitenēm bieži vajadzēja apmierināties ar mākām un zinībām, ko tās guva no mātes un īpaši no vecmāmiņas. Jau atzīmējām Jannava norādījumu uz dāmām, kas nav pratušas parakstīties. Šai sakarā daļa muižnieku kultivēja pat īpatnēju „filozofiju". Sieviete spēj savienot nesavienojamas lietas: viņa spēj būt muļķībā gudra. Nav labi, ja viņa iemācās rakstīt, jo tad tā tūdaļ rakstīs mīlestības vēstules, lai kairinātu vīriešus. Tādam pašam nolūkam kalpo mūzikas gabali, ko meitenes iemācījušās spēlēt. Iztirzājot dzīvās dabas problēmas, tiek atvērtas durvis netiklībai. Pietiek, ja sieviete māk lasīt un no reliģijas zina Lutera mazo katechismu. Turpretim viņai jāprot smalki ģērbties un greznoties, izveicīgi pasniegt roku skūpstam un to saņemt ar vēsu sejas izteiksmi, jāpazīst nauda un manta, sīki jāpārzina mājturība. Arī pret šiem ieskatiem vērsās tiklab Meks, kā *Die vernünftige Einsamkeit* autors, uzsvērot, ka meitenēm blakus prasmei lasīt un rakstīt kā elementārai prasībai, nepieciešama orientācija reliģijā, morālē, vēsturē, dabzinātnēs, ģeneāloģijā; tāpat attīstāmas viņu dziņas uz dzeju un mūziku. Tomēr abi autori bija sava laikmeta bērni un nespēja ietēloties

„tik izglītotu sievieti, kas varētu mācīt citus". Līdzīgā kārtā viņi gan noraidīja augstprātību pret „zemiem ļaudīm", taču apkaŗoja Baltijā izplatīto paražu nodot muižnieku mazbērnus zemnieku resp. latviešu vai igauņu auklēm. No tām mazie iemācoties lamu vārdus un nepieklājīgas dziesmas. Aukles stāstot viņiem kaitīgus spoku stāstus, bez tam dodot pārmērīgi ēst un dzert, tiklīdz bērns nemierīgs. Neesot ciešams stāvoklis, ka kungu meitenes dalās noslēpumos ar kalponēm un nemaz neprot šķirot cilvēkus.[18] Zemnieku izglītības jautājums tobrīd nebija nodarbinājis ne vienu, nedz otru no abiem visai „apgaismotajiem" autoriem. Meks tam pievērsās dažus gadu desmitus vēlāk.

Erichs Johans fon Meks (apm. 1727—1771), vācu tautības karolinieša — Kārļa XII armijas leitnanta dēls, bija ieguvis labu izglītību, strādāja par Vidzemes bruņniecības notāru, 1760-to gadu sākumā saimniekoja Suntažu muižā, tad kļuva Ernesta Bīrona staļļmeistars Jelgavā, bet mūža beigās atkal atgriezās Rīgā kā bruņniecības notārs un sekretārs. 1767./68. gadā Meks bija sekretārs arī Vidzemes matrikulēto muižnieku delegācijā, kas piedalījās Katrīnas II sasauktajā likumdošanas komisijā Maskavā un Pēterburgā. Tai pašā laikā Krievijas brīvā ekonomiskā biedrība bija izsludinājusi sacensību darbiem par tematu — kas valstij izdevīgāk: ja zemniekiem pieder īpašumā zeme vai tikai kustama manta, un cik plašām jābūt šīm īpašuma tiesībām. Meka iesūtītam apcerējumam piešķīra dalītu 2. godalgu, un tas vispirms parādījās minētās biedrības rakstu krājumā, bet gadu pēc autora nāves tika Rīgā iespiests atsevišķā brošūrā ar nosaukumu *Preisschrift wegen der eigenthümlichen Besitzungen der Bauern* (1772).[19]

Meks atzina, ka „pilnīgas zemnieku īpašuma tiesības (uz zemi, vispār uz nekustamu mantu) savienojamas ar valsts labklājību", taču zemnieki nav no dzimtbūšanas atbrīvojami tūliņ. Tie pakāpeniski sagatavojami brīvībai, pirmā kārtā gādājot par vispārēju izglītību, ja arī tā sākumā nebūtu pārāk plaša: „Nedrīkst šo zemnieku jaunatnes izglītošanu saistīt ar lielām un plašām zināšanām. Viņiem būtu jāprot kristīgās morāles mācības pamatnoteikumi, lasīšana, rakstīšana un rēķināšana. Un arī pēdējā tiem jāzina vienīgi tikdaudz, cik tas var noderēt viņu stāvokļa uzlabošanai un neatņem daudz laika." Meks esot pazinis zemniekus, kas „labāk gatavi izputēt, labāk pametuši savu zemi, nekā sūtījuši savus bērnus skolās". Šeit paveŗoties darba lauks krietniem, humāniem un čakliem mācītājiem. Līdztekus zemnieku izglītībai viņos jāieaudzina mīlestība pret viņu nodarbošanos, t. i. zemkopību. Labi saimniekojot, zemnieks iegūst tiesības uz

kustamu, pēc tam arī nekustamu īpašumu, līdz beidzot — tālākas nākotnes perspektīvā — var reālizēties galīgais mērķis, dzimtbūšanas atcelšana, ko Meks gan neiedomājas kā obligātu, vienlaikus iedzīvinātu reformu, bet drīzāk kā virkni individuālu prēmiju par cītību un nopelniem.[20] Kaut ne visai reālistisks, šis projekts dokumentē liberāla muižnieka viedokli 18. gadsimta trešajā ceturksnī.

3.

Zviedru laikmetā zināmas rūpes par latviešu skolām Vidzemē konstatējamas jau kopš Gustava Adolfa pirmajiem rīkojumiem, bet sistēmatiska rīcība šai virzienā sākās tikai 17. gadsimta divos pēdējos gadu desmitos. Te jāatzīmē prāvesta Ernesta Glika pūliņi un jo sevišķi ģenerālgubernātora Hastfera 1687. gada ierosinājums Vidzemes landtāgam, ka skola atveŗama un uzturama katrā draudzē. Landtāgs to pieņēma, un 1694. gadā karalis Kārlis XI piešķīra katrai skolai ceturtdaļu arkla zemes, kas bija paredzēta kā alga skolotājam.[21] Tie bija akti ar vislielāko nozīmi Vidzemes skolu vēsturē. Ziemeļu kaŗš gan iznīcināja skolas vai paralizēja to darbību; pēc kaŗa daļa muižnieku „aizmirsa" landtāga lēmumu vai piesavinājās skolotājiem domāto zemi; tomēr tas nenotika visur, un latviešu izglītības draugiem, balstoties uz 17. gadsimta beigās liktajiem legāliem pamatiem, izdevās panākt, ka skolas atjaunojās un kaut cik darbojās pat visgrūtākajos apstākļos.

Tiklīdz Vidzeme bija iekaŗota, krievi sāka tur rīkoties pēc saviem ieskatiem, nenogaidot mierlīgumu ar Zviedriju. Arī skolu lietās pirmais reskripts, ko parakstījis cara pilnvarnieks Gerhards Lēvenvolde, izdots jau 1711. gada decembrī. Tekstā uzsvērts, ka kaŗa laikā daudzu draudžu mācītāji aizvesti gūstā vai miruši, kādēļ zemnieki nogrimuši „lielā aklumā un barbarismā". Saskaņā ar žēlīgā cara gribu landrātu konferencē nolemts, ka draudzēs, kur trūkst skolotāju, tādi jāpieņem, un zemnieku bērni jāsūta skolā „pēc agrākiem teicamiem nosacījumiem". No muižniekiem tiesība prasīt, lai viņi „nopietni pieliktu roku šim uzdevumam", gādājot arī par nepieciešamām grāmatām.[22] Iesniegumos landtāgam latviešu skolu jautājumu centās aktuālizēt Vidzemes ģenerālsuperintendents H. Brīnings 1727. gadā un viņa pēctecis J. B. Fišers desmit gadu vēlāk.

Ievērojot postu, kāds valdīja zemē, strauju panākumu nevarēja būt ne Lēvenvoldes rīkojumam, nedz ģenerālsuperintendentu iniciātīvai. Kad 1713. gadā vizitēja dažus desmitus Vidzemes draudžu,

mācības konstatēja tikai vienā vietā. Pirms kaŗa postījumiem celtas skolas atradās Allažos, Ropažos, Mālpilī, Lielsalacā un vēl pāris draudzēs, taču lielākoties tās bija ļoti nolaistas. Līdz 1730. gadam uzcēla ap 20 jaunu skolas ēku. Lai gan arī turpmāk skaits pakāpeniski auga, 1740. gadā joprojām bija vismaz 12 vietu, kur mācības notika rijās.[23] Uz to, cik nepiemērotās telpās māca zemnieku bērnus, plašāk aizrādīja Fišers savā 1736./37. gada projektā skolu uzlabošanai. Rijas šim nolūkam galīgi nederīgas. Tās gan siltas, bet gaisma tur ieplūst tikai pa vienu lodziņu, jo otrs, vēja pusē, vienmēr jātur ciet. Bērni sēž tumsā un burtus īsti saskata vienīgi brīžos, kad viņus izsauc lodziņa priekšā. Ja nu viņi tad stostās un neprot lasīt, skolotājs viņus pārmāca, bet vecākiem tas dod ieganstu paturēt bērnus mājās. Neapmierina arī daudzi no īpašajiem skolas „ērbeģiem" resp. istabām, kur nevar saiet vairāk kā 20 skolnieku. Tiem pastāvīgi jāuzturas dvingā, dūmos un aukstumā, pie kam tieši pēdējais atbaida zemniekus sūtīt bērnus skolā — latvieša dabai „labāk tīk pārliecīgs karstums nekā aukstums vai pat mērens siltums".[24] Jāpiebilst, ka šo Fišera zīmīgo vērojumu gadsimta beigās papildināja Rīgas domskolas rektors K. F. Snells, tēlodams mokas, kādas esot jāpārdzīvo Vidzemes mācītājiem, kad tie apmeklē savas draudzes locekļus mājās. Zemnieki ieskatot, ka cienīgais viesis tikai tad labi uzņemts, ja istaba neciešami pārkurināta.[25]

Skolotāji oficiālajās draudžu skolās lielāko tiesu nāca no t. s. mazvāciešu vidus, t. i. no muižās nodarbinātiem vācu tautības amatniekiem, kas dažkārt strādāja par „skolmeistariem" līdzās savam tiešajam darbam un ķesteŗa pienākumiem. Daļa no viņiem, kaut paši vāji izglītoti, centās būt apzinīgi audzinātāji, bet netrūka arī tādu, kuŗu apzīmēšanai vizitācijas protokolos bija nostabilizējusies stereotipā vārdkopa „pamatīgs palaidnis". Lielvārdē 1739. gadā sūdzējās, ka skolotājs neejot pie dievgalda, dzeŗot, pārkāpjot laulību un saucot mācītāju par „melno". Smiltenes skolotājs, tēvreizi skaitīdams, pa starpām lamājies. Raunā skolotājs kalpinot bērnus savā saimniecībā un tiem nekā nemācot. Gadījās „skolmeistari", kas pārbaudē izrādījās gandrīz par analfabētiem. Visparastākais pārmetumu iemesls bija skolotāju vājība pret alkoholu, ko savukārt veicināja vidzemnieku kļūmīgā ieraža daļēji atlīdzināt viņu darbu ar alu. Rīgas apriņķī mēdza skolotājam dot pusmucu alus par katru izmācītu bērnu; kāds Smiltenes skolotājs divos gados bija saņēmis 10—12 mucu. Vēl kāds sevišķi negātīvs apstāklis atzīmēts tikko minētajā Fišera memorandā: skolotāji izturoties cietsirdīgi pret bērniem, no kuŗu vecākiem nesaņemot dāvanas, turpretim lutinot tos, kuŗu vecāki „ziedo". To-

mēr lielākos ļaunumus pamazām novērsa, nepiemērotas personas atlaižot, un kopš 1740-iem gadiem skolotāju sastāva ētiskais līmenis kļuva augstāks.[26]

Labākus spēkus skolotāja amats nevarēja vilināt arī tādēļ, ka tas nereti bija veicams nedrošos un nenokārtotos materiālos apstākļos. Šai sakarā interesanti ielūkoties sīkajos faktos, kas sakopoti 1736. gada Vidzemes skolu vizitācijā. Tie rāda, ka vairākās vietās (Lazdonā, Ļaudonā, Burtniekos, Turaidā, Mālpilī, Ropažos u. c.) muižnieki respektēja 1694. gada noteikumus par skolas zemi — gan paredzētā ceturtdaļarkla, gan mazākā apmērā, bet atsevišķos gadījumos pat pārsniedzot normu. Zemi parasti apstrādāja muižas nozīmēts gaitnieks. Brīžiem bija panākts atrisinājums, ka zemi un gaitnieku izlietoja muiža, bet par to deva skolotājam pilnīgu uzturu (Vietalvā). No otras puses, daļai draudžu skolas zeme bija „nozudusi". Dikļos nebija ne šīs zemes, ne pašas skolas un „skolmeistara". Skultes mācītājs izteicās, ka vispār neesot zināms, kam pienākas skolu celt, kam to uzturēt.[27] Arī ar skolas zemi vien nepietika, lai īsti nodrošinātu iztiku skolotājam, kam nebija citu ienākumu. Iztrūkumu papildināja sieciņi resp. nodevas graudā; skopākās draudzēs tie veidoja visu atlīdzību. Sieciņos ietilpa zināms kvantums labības un malkas, vēl pievienojot jau minēto alu. Reizēm, taču ne visur, skolotājam nelielu pabalstu naudā vai graudā izsniedza muižnieks un mācītājs. Ar sieciņu piegādi zemnieki nesteidzās, un bieži skolotājs ievāca tos pats, apbraukādams draudzi. Madlienas skolotāju vizitātori 1736. gadā nesastapa mājās tādēļ, ka viņš tobrīd „vāca sieciņu labību". Zaubes skolotājs bija „izgājis meklēt skalus". Sveces un skalus vajadzēja uz skolu ņemt līdz skolniekiem, bet šis nosacījums izrādījās grūti pildāms.[28]

Zīmīgus paskaidrojumus vizitātori tai pašā gadā dzirdēja Daugavgrīvā, kur bija skolas māja un pāris saimniecības ēkas, bet trūka skolas zemes. Uz jautājumu, vai skolotājam Jurim Kālam dodot arī strādnieku, tika atbildēts, ka tāds pienākoties un dots „jau no veciem laikiem", bet Kāls esot „nevācietis, kam citi nevācieši negrib klausīt"; tādēļ baznīcas priekšnieks nodevis strādnieku mācītājam „līdz turpmākam, kad varbūt pieņems vācu skolmeistaru".[29] Kā redzams, šai gadījumā latviešu viedoklis saskanēja ar muižnieku un mācītāju vairākuma ieskatiem, ka aizvien par skolotāju labāk izraugāms vācietis nekā kāds no pašu „nevācu" vidus.

Citādi domāja ģenerālsuperintendents Heinrichs Brīnings, savā 1727. gada latviešu skolu projektā ieteikdams ik draudzē izraudzīt pāris zemnieku zēnu, „kas ar Dieva palīgu būtu tā jāsagatavo, lai

tos varētu derīgi izlietot viņu dzīves vietas vai citurienes skolās". Turpretim viņa pēctecis Fišers 1736./37. gada memorandā par noderīgākiem atzina vācu skolotājus. Motīvācijā viņš starp citu uzsvēra, ka kungi labprāt negribēšot skolas dēļ zaudēt kādus dzimtcilvēkus, tāpat varot jautāt, kā pēdējos par skolotājiem izmācīt.[30]

Tomēr bez Juŗa Kāla Daugavgrīvā latviešu tautības skolotājus 18. gadsimta pirmajā pusē sastopam vēl vairākās citās Vidzemes draudzēs. Īsts veterāns viņu vidū bija Gribiešu Jānis Rubenē, kas veica savu amatu pāri par 60 gadu (1679—1741). Laimīgi pārcietis arī kaŗa un mēŗa laiku, viņš allaž labi satika ar draudzes locekļiem, kaut beigās mācītājs sūdzējās, ka Gribietis esot jau gandrīz neredzīgs, neprotot dziedāt nevienu jaunāku latviešu dziesmu, dzeŗot un izturoties stūrgalvīgi. Bērnus viņš mācīja kādā krogā, pie kuŗa atradās arī zemes gabaliņš, bet vēlāk paša celtā mājā. 1741. gadā viņu nomainīja dēls — mūrnieks Lēmaņu Jānis, kas nepārtraukti darbojās Rubenes skolā līdz 1776. gadam, kad ieguva personīgo brīvību. Tai pašā gadā viņa vietā stājās cits brīvs latvietis, vārdā Dāvis. Pussagruvušā Carnikavas krogā kopš 1710. gada „skolu turēja" Ansis Miza jeb Misa, kas gan vizitācijās pieskaitīts pie „pamatīgiem palaidņiem". Pazīstamais pietists, Valmieras mācītājs Kr. Neihauzens 1713. gadā izvirzīja par skolotāju Kaugurmuižas zemnieku Mārci. Tam amatā sekoja viņa meitas vīrs Jānis, kas pēc viņam piešķirtās zemes apzīmējuma turpmāk saucās par Brēžu skolmeistaru resp. Brēžu Jāni. Šīs ģimenes rokās Brēžu, t. i. Valmieras draudzes skola palika līdz pat 1833. gadam.[31]

Tālākā gaitā ar šo Valmieras skolu saistīti divi izcili vārdi — Jānis Cimze un Juris Neikens, kas to vadījuši katrs pa trim gadiem (1833—36 resp. 1847—50). Līdz 1747. gadam mācības notika rijā, pēc tam Brēžu Jāņa celtā ēkā. Skolas rija savukārt bija celta jau 17. gadsimta otrā pusē. Gan vairākkārt remontēta un pārveidota, tā pārdzīvoja kā Ziemeļu kaŗa laiku, tā vēlākos kaŗus un pārvērtības, līdz 1933. gadā to lietpratēju vadībā nogādāja Brīvdabas mūzejā Rīgā.[32]

Matīšu draudzē zviedru laikmetā par skolotāju strādāja Vēdzeļu māju saimnieks Kaspars. Kad tas 1692. gadā mira, viņa darbu veselus 42 gadus turpināja dēls Dāvids. Aiz īsti nezināmiem iemesliem Dāvidu neieredzēja draudzes mācītājs, kas vēlējās viņu atlaist. Abu cīņā beidzot iejaucās visaugstākās instances — virskonsistorija, landrāts un gubernātors. Uzvarēja Dāvids, ko aizstāvēja ne vien latvieši, bet arī draudzes vācieši. Izmeklēšanā noskaidrojās, ka Dāvids prot lasīt, dziedāt un zina lūgšanas; dziedāšanu viņš vada kā

latviešu, tā vācu dievkalpojumā. 1726. gadā virskonsistorija paaugstināja viņa atalgojumu. Kā līdzīgs priekšdziedātājs latviešu un vācu baznīcēniem 1727. gadā minēts latviešu „skolmeistars" Pakalnieku Krišs Raunā. Par labu skolotāju vizitācijās atzīts Turaidas drēbnieks, kuŗa vārds protokolos rakstīts *Andres Caurmeszis*. 1739. gadā pārlūki konstatēja, ka šis Andrejs draudzē lieliski veicinājis dziedāšanu; kad mācītājs aizkavēts, viņš baznīcā kā dziedot, tā lasot (t. i. spredikļi no grāmatas). Ādažu saimnieks *Kulbe Jahn*, tātad Kulbas vai Gulbju Jānis, 20-os un 30-os gados mācījis bērnus, tāpat svētdienās lasījis draudzei spredikļus, bet par spīti tam nav bijis atbrīvots no muižas darbiem. Par viņa pēcniekiem — drēbnieku Jāni Bērziņu un zvaniķi Stepu — atsauksmes vājas. Steps starp citu kristījis bērnus, taču nepratis lāga izlasīt kristības vārdus, kādēļ viņam kristīt aizliegts, piedraudot ar pieciem pāŗiem rīkšu. Gan vārdā sauktus, gan tikai par zemniekiem vai nevāciešiem dēvētus latviešu skolotājus atrodam arī Trikātā, Drustos, Dzērbenē, Vestienā, Nītaurē un citur.[33]

Visai sīki iespējams izsekot skolas attīstību Āraišos. Kopš 1710. gada tur skolotājs bija 80—90 gadu vecais ķesteris Pēteris Pūce, tad brīvzemnieks Jānis Iņķēns, kas 1733. gadā no amata atteicās un izceļoja uz Zviedriju. Sekoja pārtraukums, kuŗā bija vainojams kāds jau augstāk aprādīts fakts: neatradās neviens, kas būtu ar mieru strādāt par „skolmeistaru", pārtiekot tikai no skolas zemes. Beidzot, 1740. gadā, vienojās par papildu atlīdzību (labību, daļu baznīcā savāktās upuŗnaudas, diviem vezumiem malkas un mārciņu sveču no katra bērna) un skolotāja amatu uzticēja Gavēņu Andžam, kas bija mācījies brāļu draudzes seminārā Valmierā. Pārrunāja jautājumu, vai nedāvināt viņam brīvību, tomēr galu galā apmierinājās ar solījumu, ka viņš visu mūžu varēs palikt Āraišu draudzē. Tur Gavēņu Andžs sekmīgi nostrādāja līdz nāvei 1782. gadā, kad viņa vietā iecēla kādu vācieti.[34]

Ja Āraišu skola palika latvieša vadībā līdz pat gadsimta pēdējam ceturksnim, tad labā tiesā iepriekš pieminēto draudžu latviešus jau agrāk nomainīja „mazvācieši". Bija arī latviešu skolotāji, kas paši centās pārvācoties — tā, piemēram, Allažu un Vangažu Gaiļi jeb Gailīši, kas ātri pārvērtās par „Hahn", kaut draudzes mācītājam šie vārdi juka un viņš lietoja pārmaiņus visus trīs.[35]

Valmieras skolotāju seminārs, kur audzinātāja darbam sagatavojās Gavēņu Andžs, radās bez Vidzemes oficiālo iestāžu iniciātīvas. To 1736. gadā, Latvijā uzturēdamies, ierosināja Hernhūtes brāļu draudzes dibinātājs grāfs N. L. Cincendorfs, bet projekta reālizē-

šanā, līdzīgi kā citos Vidzemes hernhūtiešu pasākumos (sk. VII : 6), lieli nopelni Valmiermuižas un Mūrmuižas īpašniecei, ģenerāļa atraitnei Magdalenai E. f. Hallartei. Nodoms bija „apmācīt tādas personas no latviešu tautas vidus, kas parāda tikdaudz dāvanu un veiklības, ka var no viņām cerēt izaudzināt labus skolotājus". Seminārs sāka darboties īpaši celtā ēkā, t. s. Valmiermuižas diakonāta robežās, 1738. gada rudenī. To vadīja Cincendorfa sūtītais Jēnas teologs Magnuss Fr. Buntebarts. Iesākumā bija tikai astoņi audzēkņi, bet 1740. gadā skaits jau tuvojās simtam. Mācīja burtot, lasīt, rakstīt, dziedāt pēc notīm; tāpat programmā bija katechizācija par Lutera katechismu un bībeles pantiem. Mācības notika visu gadu, pastāvēja kopmītne un kopgalds. Hallarte deva par brīvu uzturu, apģērbu un grāmatas audzēkņiem no savām muižām, atbalstīdama arī pārējos, ja tie nebija pietiekami apgādāti. Pirmajos gados semināra attīstību labvēlīgi vēroja kā ģenerālsuperintendents Fišers, tā virskonsistorija, kas 1740. gadā pat ieteica visiem Cēsu apriņķa muižniekiem nodot seminārā pāris zemnieku jaunekļus no katras draudzes. Buntebarts ieguva dažus palīgus, Hallarte 1741. gadā ierādīja semināra vajadzībām vēl plašākas telpas Jēra kalnā — augstā kraujā pie Gaujas, kur, pieaugot brāļu draudzes locekļu skaitam, izveidoja tās galveno centru. Taču jau drīz darbību nācās pārtraukt, jo 1743. gadā, kad sāka vajāt brāļu draudzi, slēdza arī semināru.[36]

Daži Valmieras semināra audzēkņi, kā pieminētais Gavēņu Andžs, dabūja vietas draudžu skolās, bet vairums strādāja privātajās muižu skolās, par kuŗām būs runa turpmāk; labprāt viņus izvēlējās muižnieki, kas paši simpatizēja pietismam un hernhūtismam. Brāļu draudzes vispārējā loma tautas izglītībā vērtēta dažādi. Hernhūtiešu vadība, līdzīgi oficiālajai luterāņu baznīcai, cieši saistīja skolu ar reliģiju un arī Valmieras seminārā cerēja izaudzināt reizē „skolmeistarus" un nākošos draudzes darbiniekus. Tāds pats nolūks dominēja mācībās, kas notika saiešanas namos Straupē, Liepas muižā, Mārcienā un citur. Tomēr oficiālajās draudžu skolās, kā uzsvēris A. Vičs, mācītājs bija „vārda pilnā un dažkārt pat verdziskā nozīmē skolmeistara kungs un pavēlnieks", turpretim hernhūtiešu vidē sastapās „brāļi un māsas" ar vienādām tiesībām.[37] Tāpat kā reliģiskajā dzīvē, tieši šis apstāklis arī brāļu draudzes izglītības pasākumos kompensēja negātīvās parādības, ko nesa līdz sektantisms.

Par skolotāju sagatavošanu neatkarīgi no hernhūtiešiem bija domājis ievērojamais latviešu vārdnīcas autors un vēlākais ģenerālsuperintendents Jakobs Lange. Vēl būdams mācītājs Ēvelē, viņš tur 1730-to gadu beigās iekārtoja *seminariolum*, t.i. mazu mācības iestādi,

kas apgādāja ar skolotājiem četras draudzes skolas. Audzēkņus mācīja pats Lange, taču labi pasāktais „semināriņš" izbeidzās, tiklīdz viņš aizgāja darbā uz Smilteni. Ēveles posmā apcerēdams zemnieku izglītību, Lange — bez vispār zināmajiem tās kavēkļiem — speciāli atzīmēja biežās dzimtkungu maiņas. Muižas tiekot nemitīgi pirktas un atkal pārdotas, kas ruinējot veselīgu attīstību tiklab skolu lietās, kā jebkuŗā citā nozarē.[38] Tomēr Lange arī Smiltenē panāca, ka tur blakus parastajai draudzes skolai nodibinājās vismaz četras „privātskoliņas". 1759. gadā viņš dienas grāmatā atskatījās uz vairāk nekā 20 latviešu vidū pavadītiem gadiem un konstatēja, ka „tam jābūt aklam, kas grib noliegt latviešu kultūras līmeņa celšanos". 30-os gados vēl visur Vidzemē rēgojušās drupas un krāsmatas, un zemnieks dzīvojis pastāvīgās bailēs, ka nāks jauni vaidu laiki, kuŗos viņam zudīs pat paglābtais mazums. „Ejot viņš gausi vilkās," turpina Lange. „Prieks viņam bija svešs. Ja bērni kaut kur laukā ieraudzīja, ka tuvojas melni ģērbtais vīrs — mācītājs, tie pārbijušies bēga kā aitas no vilka vai cāļi no vanaga. Vecāki ļaudis, it kā no Ēģiptes tumsības uzmodušies, bija tik bikli, ka neatbildēja ne uz vienu jautājumu." Tagad esot gluži citādi — vairs nemanot latviešu bailīgās atturības, un „bērni nāk savam skolotājam uzticīgi pretim, priecādamies par uzmudinājumu, ko dod viņa vārdi un skats". Tādēļ nākotnē varot raudzīties paļāvīgi.[39]

Par spīti šim Langes optimismam latviešu skolu stāvoklis, kaut Vidzemē tas bija neapšaubāmi labāks nekā pārējos Latvijas apgabalos, netika pienācīgi nokārtots vēl ilgi, un viņa lietotais apzīmējums „kultūras līmenis" jāsaprot ļoti relātīvi. Jau redzējām, cik minimāla programma bija pat skolotāju amata kandidātiem Valmieras seminārā. Draudžu elementārskolās mācīja vienīgi lasīšanu, katechismu un „pātarus" (rīta, vakara un galda lūgšanas). Katechisma tekstu palaikam „iekala" mechaniski, un vārdos to darīja nekavējoties, pirms vēl bērni pazina burtus. Kopš 30-iem gadiem sāka prasīt, lai mācītu arī dziedāšanu. Cītīgi skolotāji programmu mazliet papildināja — tuvāk iepazīstināja tos bērnus, kas jau prata lasīt, ar dziesmu grāmatas un bībeles saturu, kalendāra lietošanu u.t.t. Taču tikai izņēmuma gadījumos atradās skolotāji, kas iemācīja audzēkņus lasīt vienā ziemā; bieži dzirdam par divām un trim, reizēm vēl vairākām ziemām.[40]

Mācību gausā gaita un vājās sekmes nebija izskaidrojamas tikdaudz ar skolēnu neapdāvinātību vai intereses trūkumu, kā ar „metodiku", kādu sevišķi gadsimta pirmajā pusē praktizēja prāva daļa „skol-

meistaru". Par to atklāti runā ģenerālsuperintendents Fišers: „Viņi nelieto nekādu labu metodi, lai varētu bērniem iemācīt lasīšanu, bet lielāko tiesu grib iedīdīt to ar spieķiem un rīkstēm." Saprotams, ka no tādām skolām bērni vairījās un bēga ar vecāku pilnīgu atbalstu. Tur spaidu kārtā sadzīto skolēnu izmisums kādreiz sniedzies tik tālu, ka tie mēģinājuši šo moku vietu nodedzināt. Citur vecāki ieskatīja, ka zemniekam skolas zināšanu nevajag, un tādu uzskatu ne viens vien dzimtkungs atzina par ļoti prātīgu. Šim zemnieku nogrupējumam bija izveidojies visai drošs paņēmiens, kā paglābt bērnus no nevēlamās izglītības. Viņi tos atturēja mājās un daļēji slēpa, līdz tie sasniedza vecumu, kad muižnieks tos jau sāka pieskaitīt pie strādniekiem. Pēc tam, atzīmē Fišers, mācītāji vairs ne sapņos nedrīkstot pieprasīt, lai šos jauniešus laistu skolā.[41]

Blakus oficiālajām draudzes skolām Vidzemē pastāvēja t.s. muižas skolas. Tās bija, kā izsakās L. Adamovičs, „atsevišķu muižturu, īpaši viņu dāmu, sirds lolojums un lepnums". Visi muižu skolu dibinātāji, cik vērojams, simpatizējuši pietismam resp. hernhūtismam, un tās radās neatkarīgi no apstākļa, vai attiecīgās draudzes mācītājs bija šo virzienu draugs vai pretinieks. Muižnieku personīgās intereses un pārraudzības rezultātā muižas skolas it dabiski tika labāk iekārtotas un apgādātas nekā pārējās. Iniciātoru vidū kā pirmā atkal minama Magdalena f. Hallarte Valmiermuižā. Turienes 1725. gadā dibinātā muižas skola ātri izveidojās par lielāko latviešu zemnieku skolu Vidzemē, kuŗas audzēkņu skaits 30-to gadu otrā pusē sniedzās krietni pāri simtam. Sākumā mācības notika muižas rijā, bet 1738. gadā Hallarte lika uzcelt īpašu skolas namu. Stundu skaits ierobežojās ar trim — divas priekš, viena pēc pusdienas. Mācīja bībeles vielu, lasīšanu un dziedāšanu. Skolu vadīja Melchiors Pauli, saukts arī par Paulu un Pauliņu, kas līdztekus kādu laiku veica Valmiermuižas mājas garīdznieka uzdevumus. Pēc dažām ziņām Pauli senčos bijuši latvieši, bet noteikti viņa biografija dokumentēta kopš 1711. gada, kad viņu kā karolinieti, zviedru armijas kornetu, sagūstīja krievi un izsūtīja uz Toboļsku. Deportācijas apstākļos pievērsies pietismam un izglītības pasākumiem, Pauli pēc atgriešanās 1722. gadā iepazinās ar Hallartu ģimeni un sekoja tai uz Valmiermuižu, kur viņš minēts kā skolotājs vēl 1739. gadā. Viņam bija trīs vai četri palīgi — visi latviešu dzimtļaudis, kam kā skolas darbiniekiem atlaida muižas klaušas.[42] Redzam, ka 18. gadsimta otrā ceturksnī Valmiera — ar Brēžu skolu, muižas skolām (tādas Valmieras draudzē vēl darbojās arī Mujānos, Kokmuižā un Kauguros) un skolotāju semināru — kļuva par toreizējos apstākļos vērā liekamu latviešu izglītības centru.

30-to gadu sākumā skolu atvēra Kārķu muižas (Ērģemes draudzē) īpašniece Kristiāna Jillenlūde-Delabarra. Bērni pulcējās speciālā telpā muižas kungu mājā, un 1736. gadā konstatēts, ka audzēkņu kopskaits bijis 101 — no tiem 75 zēni, 26 meitenes. Delabarra viņus apgādāja ar mācības līdzekļiem un daļēji arī ar pārtiku. Skolu pārzināja un kārtējos pārbaudījumus vadīja šai mūsu darbā atkārtoti minētais mācītājs F. B. Blaufūss, bet par skolotājiem strādāja divi „diezgan čakli" latviešu zemnieki — Kārķu muižas dzimtcilvēks Toms un Turnavas Pēteris, kuŗus atalgoja Delabarra. Bez tam Blaufūss mācīja zināmu skaitu latviešu jauniešu savā pastorātā.[43] Viņam 1739. gadā Ērģemi atstājot, Kārķu skola panīka un galīgi izbeidzās, kad muiža pārgāja Delabarras meitu rokās. Mācītājs Bergers, ierazdamies Ērģemē 1766. gadā, neatrada tur nevienas skolas. Vēl vairāk: par latviešu izglītību nevēlējās nekā dzirdēt ne muižnieki, ne paši zemnieki.[44]

No 20-iem līdz 40-iem gadiem muižu skolu Vidzemē bija samērā daudz. Galvenā kārtā tās koncentrējās Valmieras, Cēsu, Raunas un Straupes draudzē, tātad novados, ko spēcīgi skāra hernhūtisma ietekme. Tādēļ 1743. gadā ievadītā brāļu draudzes vajāšana nozīmēja šīm skolām smagu triecienu, lai gan darbs joprojām palika atkarīgs no dzimtkungu privātās iniciātīvas. Hernhūtiešu labvēlis Baltazars f. Kampenhauzens 1744. gadā Lenčos nodibināja jaunu muižas skolu, ko centās veidot kā slēgtā Valmieras skolotāju semināra turpinājumu. Jau gadu vēlāk tur mācījās 120 audzēkņu.[45] Aiz saprotamiem iemesliem muižu skolas bija lielā mērā pasargātas no negātīvajām parādībām, kas nereti iezīmējās draudzes skolās, un tāpēc guva zemnieku vidū dzīvāku atsaucību nekā pēdējās. Tomēr muižu skolu pārākums vērojams tikai tik ilgi, kamēr tās bija atsevišķu muižnieku „sirdslieta". Kad šo skolu iekārtošanu gadsimta otrā pusē nosacīja oficiāli, atšķirība no draudzes skolām zuda.

Luteriskās ortodoksijas reprezentants un pārliecinātais brāļu draudžu pretinieks J. A. Cimmermanis, kas sekoja Fišeram ģenerālsuperintendenta amatā, divas reizes — 1747. un 1750. gadā — mēģināja latviešu skolu labā panākt visiem muižniekiem obligātus lēmumus. Abos gadījumos viņš nolasīja landtāgam memorandu, kur cita starpā uzsvēra nepieciešamību dibināt vismaz dažus latviešu skolotāju seminārus. Pirmajā reizē landtāgs viņa ierosinājumus nemaz nepārrunāja, otrā viss izbeidzās ar formālu pateicību ģenerālsuperintendentam par viņa krietnajiem priekšlikumiem. Turpmākajā gadu desmitā (1750—1760) notika tikai viena landtāga sesija, un līdz ar to paralizēta bija arī iespēja vispār diskutēt izglītības jautājumus šai

forumā. Ziņas par latviešu skolām šai posmā ļoti trūcīgas un bieži ierobežotas ar vienkāršu konstatējumu, ka skolas „tukšas".[46]

Nozīmīga loma Vidzemes skolu attīstībā bija 1765. gada landtāgam. Tas plaši apcerēts Latvijas politiskajā vēsturē sakarā ar lēmumiem zemnieku tiesiskā stāvokļa uzlabošanai, kādus spaidu kārtā šai sanāksmē panāca ģenerālgubernātors Brauns. Šie uzspiestie lēmumi, kas īstenībā bija vairāk domāti Krievijas prestiža stiprināšanai ārzemēs, palika lielā mērā deklarātīvā plāksnē, bez pozitīvām konkrētām sekām. Taču savos priekšlikumos landtāgam Brauns jau 1. punktā ieteica muižniekiem gādāt arī par zemnieku skolām un skolotāju sagatavošanu. Lietodams tobrīd ierasto argumentāciju, viņš uzsvēra, ka zemnieku izglītība vairošot viņu turību, kas savukārt došot labumu pašiem kungiem. Līdztekus Brauna īsajai propozicijai 1765. gada landtāgam nācās nodarboties ar virskonsistorijas iesniegtu projektu, kas kodolīgā formulējumā prasīja mācīt visus zemnieku bērnus lasīt, ievērojami palielināt skolu skaitu un iekļaut gādību par tautas izglītību kā muižnieku, tā mācītāju oficiālos pienākumos. Acīm redzami tādēļ, lai kaut cik kompensētu savu rezolūto pretestību Brauna ierosinājumiem zemnieku tiesiskās aizsardzības labā, landtāgs pievērsās izglītības plāniem ar neparasti dzīvu interesi. Apmēram mēneša laikā, aicinot talkā arī veco ģenerālsuperintendentu Cimmermani, izstrādāja un pieņēma lēmumu, ko piesūtīja Braunam. Pēdējais to akceptēja ar niecīgiem grozījumiem un 1765. gada 18. aprīlī publicēja kā patentu. Ar to lēmums ieguva likumīgu spēku un regulēja latviešu skolu lietas Vidzemē vairāk nekā pus gadsimta.[47]

Jaunie nosacījumi, kas bija ietverti 13 paragrafos, vispirms izcēla mājmācības nozīmi. Zemnieki, kas paši prot lasīt un spēj iemācīt bērniem katechismu, var to darīt mājās, bet nepieciešama mācītāja atsauksme kungam. Kur mājmācībai trūkst labvēlīgu priekšnoteikumu, kungs — atkarā no muižas lieluma — iekārto vienu vai vairākas skolas. Vēlams, ka tās atrastos tieši muižās. Tā kā zemnieki ne visai mīl sūtīt bērnus skolā, mācītājiem ik rudeni jāreģistrē bērni skolas vecumā, bet pērmindeņiem jālūkojas, lai tie kārtīgi piedalītos mācībās. Tās uzsākamas pēc Mārtiņiem un nobeidzamas ap Lieldienām, jo pārējā laikā bērniem jāiet ganos un citādi jāpalīdz saimniecībā. Skolotāja pienākumiem noderīgus vīrus izrauga muižnieks, liek tos apmācīt un viņus vai nu algo, vai atlaiž tiem kādas klaušas — tomēr tikai tad, ja „rastos traucējumi viņu vispārējos darbos vai bērnu mācīšanas dēļ būtu darbi jānokavē". Ja muižas platība mazāka par pieciem arkliem, skolas ierīkošana muižniekam nav pieprasāma, bet atstājama viņa „kristīga cilvēka centībai". Tādai ne-

parādoties, bērni sūtāmi draudzes skolās. Kur šo skolu trūktu, tās atveŗamas nekavējoties, izvēlot piemērotus vācu vai latviešu tautības skolotājus. Par to jāgādā baznīcas priekšniekam katrā draudzē un baznīcu virspriekšniekam visā apriņķī. Skolu inspektora uzdevumus veic mācītājs, ierazdamies uz pārbaudi ik ceturto nedēļu. Konstatētie trūkumi jānovērš dzimtkungam. Mājmācības rezultātus mācītājs vēro pārklaušināšanā, kas sarīkojama katru pavasari ap Lieldienām. Skolu audzēkņi, kas pierādījuši teicamas sekmes, var vēl turpināt mācības draudzes skolā mācītāja un baznīcas priekšnieka uzraudzībā. Muižnieku un mācītāju nolaidību skolas jautājumos izmeklē un soda baznīcu virspriekšnieks; vainīgais muižnieks maksā 10 dāldeŗu, mācītājs „nepaliek nesodīts". Ikviens draudzes mācītājs ik gadus ap Jurģiem iesūta virspriekšniekam pārskatu par skolnieku skaitu un skolas darba sekmēm. Līdzīgu pārskatu tai pašā laikā, neatkarīgi no mācītāja, sniedz muižnieks, lai virspriekšniekam būtu iespēja abpusējam salīdzinājumam. Ģenerālgubernātors savukārt apņemas rūpēties par lētāku mācības grāmatu sagādi.[48]

Virskonsistorija, iesniegdama savu projektu 1765. gada landtāgam, acīm redzami vēlējās sekot Prūsijas paraugam, kur divus gadus iepriekš izdotais t. s. lauku skolu reglaments bija nosacījis obligātu elementāro izglītību. Principā tādu paredzēja arī Vidzemes ģenerālgubernātora apstiprinātie noteikumi, taču virkne problēmu joprojām palika neatrisināta.[49] Svarīgs, bez šaubām, bija nodoms radīt skolu tīklu, uzdodot muižniekiem blakus līdzšinējām draudzes skolām iekārtot vēl citas, bet par semināriem vai līdzīgām iestādēm skolotāju sagatavošanai noteikumi nebilda ne vārda. Skolotāju izvēli, viņu atalgojumu u.t.t. pilnīgi pameta muižnieku ziņā. Teicamiem audzēkņiem, kā jau minēts, deva iespēju turpināt mācības ilgāk; kur tas notika, šie audzēkņi reizēm kļuva par „skolmeistariem", reizēm par vagariem, klētniekiem u. c. muižnieku uzticības personām no zemnieku vidus. Īpaši duŗas acīs tas, ka noteikumos ļoti akcentēta mājmācības nozīme. Kaut cik veicinot mājmācību, muižnieki faktiski aizvien varēja vilcināt jaunu skolu dibināšanu, — vēl jo vairāk tādēļ, ka trūcīgie zemnieki paši vairījās sūtīt skolā savus bērnus, saimniecībā nepieciešamus palīgus.[50]

Mājmācība gadsimtiem ilgi bija latviešu zemnieku galvenais un bieži vienīgais izglītības veids. Plašāku oficiālu vērību tai Vidzemē sāka pievērst zviedru laikmetā, un arī 18. gadsimtā allaž dzirdam gan par mājmācību vienas ģimenes robežās, gan vairāku māju bērniem kopā. Skolotāju loma šeit piederēja t. s. grāmatniekiem — gan vecākiem ļaudīm, gan jauniešiem, kuŗu zināšanas bija pietiekamas,

lai iemācītu citus lasīt. Tā, piemēram, Ēveles draudzē 18. gadsimta pirmajos ceturkšņos min kādu vīru, kas ik gadus kārtīgi apmācījis ap desmit bērnu. Rosīgākie mācītāji modificēja mājmācību tādējādi, ka ķesteri viņu uzdevumā apbraukāja draudzi un ierādīja pirmās mācības; vēlāk mācītājs pats pārbaudīja sekmes. Draudzēs, kur trūka skolas telpu, bet bija skolotājs, tam dažreiz pavēlēja, lai viņš apstaigātu zemnieku sētas kā katechets. Mājmācības populāritāti vienmēr stipri veicināja ekonomiski apsvērumi resp. taupība.[51]

Par grāmatniekiem (arī grāmatniecēm) plašāk runā Kr. D. Lencs savos 1764. gadā izdotajos spredikos, pie kam nav šaubu, ka tur izpaužas mācītāju vairuma idejiskā pozicija zemnieku izglītības jautājumā. Ja kādu zemnieku tolaik uzlūkoja par „izglītotu", tad tas nozīmēja, ka viņš prot veikli un pareizi lasīt, kā Lencs saka, „jeb svētā grāmatā, jeb rokas-dziesmas-grāmatā". To prata grāmatnieki, kas savukārt mācīja bērnus, un tiktāl viņi pelnījuši atzinību. Tomēr Lencs pārpārīm uzsver, ka šī prasme paliekot veltīga, ja tā iegūta tikai ar „savu pašu saprašanu un spēku". Īsts grāmatnieks paļaujoties uz Jēzu, kas tad viņu apskaidrojot, pārvēršot viņa sirdi un liekot viņam ieraudzīt Dieva vārdus pareizā gaismā. Lenca uztverē izglītības mērķis nav paplašināt zināšanas un asināt intellektu, bet gan panākt, lai „tas Svētais gars jums tomēr ar vienu spožumiņu no sava gaišuma sirdī iespīd".[52] Zemnieku sētās grāmatniekiem jāmāca un bērniem jāmācās saskaņā ar šo vienīgo ideālu.

Ļoti dedzīgi mājmācību praktizēja hernhūtiski noskaņotie latvieši, kuŗus oficiālā skola apmierināja tikpat maz kā oficiālā baznīca, lai gan būtībā viņu izglītības izpratne nestāvēja tālu no pietista Lenca viedokļa. Sevišķa rosība šai virzienā iezīmējās pēc brāļu draudzes aizlieguma 1743. gadā, kad pārtrūka tās publiskie pasākumi izglītības laukā. Likvidētā Valmieras skolotāju semināra audzēkņus, kas bija saistījušies darbā draudžu vai muižu skolās, nekādas represijas neskāra. Sakarā ar Katrīnas II tolerances manifestu 1763./64. gadā pamazām atjaunojās arī „brāļu" atklātā darbība. Šai vietā atzīmējami, piemēram, saiešanas namos rīkotie bērnu svētki. Vecāku vadībā bērni mājās iemācījās kādus tekstus, kuŗus tad svētkos atskaitīja vai nodziedāja „tētiņiem". Pēdējie mēdza būt labi grāmatnieki un mājmācības organizētāji. Ja viņi strādāja par skolotājiem draudžu vai muižu skolās, tās, protams, kļuva pārējiem „saiešanu kopējiem" pievilcīgākas un skolnieku skaits tur auga.[53]

No 1766. līdz 1768. gadam Vidzemē notika baznīcu un reizē skolu ģenerālvizitācija. Par spīti dažās vietās konstatētiem skolu stāvokļa uzlabojumiem atklājās, ka 1765. gada noteikumu iedzīvināšana risi-

nās gausi, un daļa mācītāju atzinās, ka vispār neesot par tiem nekā dzirdējuši. Pavisam Vidzemes 72 draudzēs saskaitīja 63 draudzes skolas, bet muižas u. c. skolas, kuŗu iekārtošanu nosacīja 1765. gada patents, pastāvēja tikai 29 draudzēs. Pie tam vērojama zīmīga koncentrācija: dažās draudzēs darbojās veseli skolu puduri, kamēr citur skolu nebija nemaz. Skolnieku skaits (bez tiem, kas mācījās mājās) visā Vidzemē tobrīd svārstījās ap 2500, taču šeit atkal izpaudās nevienmērība un koncentrācija zināmos punktos. Daniēls Brezovskis Matīšos mācīja 96 bērnus, no Valmieras septiņām skolām Valmiermuižas skolai vien bija 52 audzēkņi, turpretim daudzās citās draudzēs vizitātori sastapa skolotāju, bet neviena skolnieka.[54]

1769. gadā konsistorija sarīkoja aptauju, kuŗā mācītājiem pieprasīja atbildes par 1765. gada noteikumu reālizēšanos un īpaši vēlējās noskaidrot, kādēļ starp zemniekiem vēl arvien atrodoties galīgi neprašas kristīgās ticības lietās. Uz šo jautājumu raksturīgi atbildēja Kokneses mācītājs G. Kudenavs: „Pēc mana prāta un labākās apziņas kristiānisma vājumam Vidzemē ir šādi iemesli: 1) sliktās skolas, 2) smagā verdzība, kuŗā smok šejienes zemnieki, 3) ārkārtīgā nabadzība un trūkums, kas valda Vidzemes zemnieku vidū." To pašu, runādams tieši par skolām, aprādīja Ļaudonas mācītājs Štengers. Viņa draudzē bērni gan mācoties pie grāmatniekiem, kuŗu skaitu viņš visiem spēkiem mēģinājis vairot, bet no skolas tos atraujot trūkums, kas esot lielāks, nekā varot iedomāties. Mājās zemnieki pārtiekot no dažādiem sakņu virumiem, kamēr bērniem uz skolu jādod līdz maize, un tās neesot. Nopirkt grāmatas, kuŗu cena 5 vai 6 orti, spējot tikai nedaudzi turīgākie. Vairums atbilžu uzsvēra mājmācības svarīgo nozīmi un brīžiem krietnos panākumus, bet Mālpils mācītājs neslēpa, ka četros gados kopš jaunā skolu patenta izsludināšanas skolēnu skaits viņa draudzē, mājās mācītos bērnus ieskaitot, nemitīgi samazinājies: 488 — 456 — 446 — 423. Taču bija arī pozitīvi simptomi. Tā, piemēram, Lielvārdes mācītājs gan sūdzējās par lieliem trūkumiem skolas darbā, tomēr reizē aizrādīja, ka Lielvārdē neesot gandrīz nevienas mājas, kur trīs vai četri cilvēki neprastu lasīt.[55]

Kristīgās ticības stiprināšanas nolūkā skolu jautājumu atkārtoti skāra jaunie, 1774. gadā oficiāli izdotie, bet jau gadu agrāk praksē lietotie baznīcu vizitāciju noteikumi. Vienlaikus ar tiem spēkā stājās instrukcija baznīcu virspriekšniekiem, kuŗa cita starpā aizliedza lielākās draudzēs apvienot skolotāja un ķesteŗa pienākumus. Speciālā rīkojumā Cēsu apriņķa virspriekšniekam ģenerālgubernātors pavēlēja iekasēt soda naudu no muižniekiem, kas liegušies respektēt 1765. gada skolu patentu, un lika gādāt, lai izbeigtos vecais paradums daļēji at-

līdzināt skolotāja darbu ar alus muciņām. Tomēr vizitācijas, kas saskaņā ar jaunajiem noteikumiem un instrukcijām notika līdz 1780. gadam, nerādīja radikālu pārmaiņu skolu stāvoklī. Daļa muižnieku atzina skolas par neciešamu nastu — labāk maksāja naudas sodu vai izlīdzējās ar viltību, nosaucot kādu tukšu telpu par „skolu" un ieceļot fiktīvus „skolmeistarus". Citi iestāstīja vizitātoriem, ka viņi atbalstot pastāvošo draudzes skolu, kuŗu tātad reizē varot uzlūkot par muižas skolu. Taču visumā vizitātori veica savus uzdevumus apzinīgi, un rezultātā — sevišķi draudzēs, kur darbojās cītīgi mācītāji — lasīt pratēju radās arvien vairāk.[56]

Pēc Krievijas justickollēģijas pieprasījuma Vidzemes virskonsistorija no 1770. gada kārtēji vāca un iesniedza ziņas par lasīt prasmi Vidzemē. Šai sakarā vispirms izstrādāja mājmācības kontroles grāmatas paraugu. Grāmatā mācītājs atzīmēja katra draudzes locekļa sekmes lasīšanā. Tukša aile liecināja, ka zemnieks neprot pat burtot; citās reģistrēja tos, kas burtoja, lasīja pa zilbēm vai lasīja gludi. Bez tam mācītājs ik gadus iesūtīja virskonsistorijai datus par vispārējo lasīt prasmes stāvokli draudzē.[57] Statistiski apstrādājot šo diemžēl nepilnīgi saglabāto materiālu, A. Vičs aplēsis, ka 1780. gadā Vidzemē (bez Rīgai pieskaitītām draudzēm) bija 95 200 lasīt pratēju un 78 400 nepratēju.[58] Gan jāpiemetina, ka vecuma robežas, kādas mācītāji izraudzījās, ieskaitot draudzes locekļus pratējos vai nepratējos, bija visai svārstīgas. Nereti dzirdam par bērniem, kas iemācījušies lasīt jau četru vai piecu gadu vecumā, kamēr citur šī sākuma robeža atvirzīta līdz astoņiem, pat desmit gadiem. Par pieaugušiem parasti uzskatīja 18, vēlāk 16 gadu vecus jauniešus, turpretim robeža, kur izbeidzās pieaugušo lasīt pratēju resp. nepratēju reģistrācija, paliek nezināma. Sākuma robežai gadsimta beigās precīzēja astoņu gadu vecumu.[59]

Kad Vidzemē nodibināja vietniecības iekārtu, zemnieku izglītības jautājumam uzmanību pievērsa arī guberņas valde un Vispārējās aizgādības kollēģija. Svarīgu impulsu 1785. gadā deva ģenerālsuperintendents Lencs, kas ziņoja ģenerālgubernātoram Braunam par akūtiem trūkumiem Vidzemes skolu dzīvē un lūdza viņa gādību, lai tiktu pildīts 1765. gada patents. Balstoties uz Lenca memoranda, Brauns guberņas valdes vārdā izsūtīja baznīcu virspriekšniekiem cirkulāru, kur „ar skumjām konstatēja" muižnieku pārliecīgu nolaidību skolu lietās un pavēlēja sarīkot visās draudzēs skolu vizitāciju, lai beidzot „nostādītu skolas uz drošām kājām vismaz tādos apmēros, kā prasa 1765. gada patents". Tālāk cirkulārs piekodināja virspriekšniekiem enerģiski rūpēties, lai muižnieki ne tikai iekārtotu skolas, bet arī dotu

tām piemērotas, pastāvīgas, pietiekami siltas un gaišas telpas. Par skolotājiem nav ieceļami slinki un netikumīgi „ķerļi", kas bērnus sit un paši nekā neprot vai māca nepareizi. Skolotājus drīkst pieņemt, atlaist un pārvietot vienīgi ar draudzes mācītāja akceptu. Viņi atbrīvojami no visām klaušām un atalgojami tā, ka var nodoties skolas darbam bez raizēm par uzturu. Mācītājam saziņā ar skolotāju un pērminderi stingri jāraugās, lai bērni kārtīgi ierastos skolā. Tā kā par lielu traucēkli izrādījusies vecāku nespēja sagādāt skolas bērniem nepieciešamās drēbes un „maizes kulīti", šai virzienā būtu jāizpaužas dzimtkungu „kristīgajai mīlestībai".[60]

Laikam nebūdams īsti pārliecināts par cirkulāra sekmēm, Brauns tos pašus priekšlikumus iesniedza landtāgam. Pēc zināmām pārrunām landtāgs pieņēma lēmumus, kuŗus Brauns apstiprināja un 1787. gada vasarā izsludināja kā jaunu valdības patentu. Bez augstāk minētajiem punktiem tas vēl ietvēra klauzulu, kas sīkāk specificēja naudas sodus skolu pretiniekiem kā muižnieku, tā mācītāju vidū. Sodīšanai principā vajadzēja kļūt reālākai, jo turpmāk to ietilpināja zemes tiesas kompetencēs, taču spilgtāku konkrētu rezultātu šim solim nebija. Tāpat maz pozitīvu pārmaiņu vērojams skolu vizitācijā, kas saskaņā ar Brauna cirkulāru notika jau 1785./86. gadā. Brauna 1787. gada patents bija Vidzemes augstāko iestāžu pēdējais 18. gadsimtā izdotais rīkojums, kuŗa saturs attiecās tieši uz skolām. Landtāga sesijās ar šo jautājumu vairs nenodarbojās līdz pat 1818. gadam.[61]

Statistisks izvērtējums rāda, ka 1800. gadā Vidzemē (bez Rīgas) bija 125 000 latviešu lasīt pratēju un 73 000 nepratēju. Salīdzinot ar iepriekš sniegto aplēsumu par 1780. gadu, pratēju skaits tātad pieaudzis apm. par 30 000, nepratēju mazinājies par 5500 personām.[62] Protams, šai statistikai jātuvojas piesardzīgi, paturot vērā ne tikai kopskaitu, bet arī variācijas atsevišķu periodu un grupu robežās. Tā, piemēram, 1790. gadā lasīt prata 61,3% jauniešu, kamēr 1800. gadā skaits bija noslīdējis līdz 53%. Vislielākais lasīt pratēju procents bija Valmieras un Cēsu draudzē, bet ļoti niecīgs dažās Austrumvidzemes draudzēs, kas savukārt negātīvi ietekmēja kopskaitu. Zīmīgi vērot, ka gadsimta pēdējā ceturksnī strauji vairojās sieviešu lasīt prasme, vietām pat pārspējot vīriešus. Vecpiebalgā 1780. gadā lasīt prata 902 sievietes un 884 vīrieši; apmēram līdzīga bija proporcija Skujenē, Alojā, Bērzaunē un citur.[63]

Ja lasītāju kopskaits — par spīti atslābumam jauniešu grupā — gadsimta beigās tomēr auga, tad skolu skaitā iezīmējās gluži pretēja tendence. Blakus muižnieku saimnieciskiem apsvērumiem šo saruku-

mu nosacīja apstāklis, ka arī 1787. gada patents neatrisināja skolotāju sagatavošanas problēmu. Pat mācītāji, kam netrūka labas gribas, nespēja īsti pretoties savam patronam, ja tas par skolotāju izraudzīja nepiemērotu personu. Mācītāju ziņojumos, no otras puses, atkārtoti aizrādīts, ka derīgi dzimtļaudis bēgšus bēgot no skolotāja amata, īpaši muižu skolās. Būdami šai amatā pilnīgi atkarīgi no kunga žēlastības, viņi ciešot materiālus zaudējumus, baiļojoties par vājām sekmēm, dzirdot citu zemnieku pārmetumus u.t.t. Tādēļ skolās nereti strādājot *untaugliche Subjecte*. Saprotams, ka tādiem vecāki nevēlējās uzticēt savus bērnus, centās tos mācīt mājās, un skola kļuva par biedēkli. Kāds mācītājs 1782. gadā rakstīja, ka zemnieki „palaikam ieskata skolu kā sodu sliņķiem", t. i. sodu mājmācībā nolaidīgiem vecākiem un nesekmīgiem bērniem. Skolu telpās, kuŗas bez jūtamiem panākumiem mēģināja uzlabot 1787. gada patents, bērni uzturējās nehigiēniskos apstākļos un bieži saslima. Ja nu vēl mājmācībai atbalstu neliedza arī muižnieki, kam tas bija nesalīdzināmi izdevīgāk nekā iekārtot skolas, tad viegli saprast, kādēļ daļa skolu klusu likvidējās, lasīt pratēju skaitam tai pašā laikā nemazinoties.[64]

A. Vičs, vērodams vispārējo latviešu izglītības stāvokli Vidzemē 18. gadsimta beigās, pamatoti izsakās: „Skolās nav meklējams latviešu tā laikmeta izglītības galvenais avots, — tas ir pašu sētās, pie aiztumsuša loga, pie skala uguns ... Ap 80% latviešu 'grāmatnieku' izauga savu vecāku un piederīgo personīgā mācībā."[65]

4.

Atsevišķi pieminamas Rīgas skolas. Tradicijām bagātā, ap 1210. gadu dibinātā Rīgas domskola turpināja darboties arī 18. gadsimtā. Pēc pilsētas kapitulācijas krieviem tur bija tikai divi skolotāji, taču to skaits drīz pieauga, un skola atguva agrāko reputāciju. Kulminācija šai sakarā, bez šaubām, iezīmējās 1760-os gados, kad domskolā darbojās Johans G. Herders, kas vēlāk izteicās, ka daži audzēkņi viņu „pat ieskatījuši par savu Kristu". Materiālā ziņā domskolu devīgi atbalstīja kā rāte, tā ģildes, atzīstot, ka tādā kārtā līdzēs tirdzniecības pilsētai Rīgai iemantot arī kultūrāla centra slavu. Šis apsvērums izrādījās pareizs: no domskolas audzēkņu vidus nāca daudz ievērojamu, tiklab Baltijā, kā ārpus tās pazīstamu personu, to starpā Johans Kr. Bērenss un Garlībs Merķelis.[66] Pēdējais par sava laikmeta Rīgas skolām izteicies ļoti negātīvi un kritizējis arī domskolas programmu, kur pēc viņa domām pārmērīga vērība veltīta

grieķu un latīņu valodai. Par spīti tam, viņš uzsver, domskola esot bijusi „lieliska ģimnazija", jo programmas trūkumus bagātīgi atlīdzinājis skolotāju sastāvs, kurā „nebija pedanti, bet sapratīgi vīri, kas ļoti labi apzinājās, ka jebkuras zinības pamatuzdevums ir attīstīt un paplašināt jaunatnes garīgo pasauli".[67] Par domskolas vadītāju un audzēkņu plašo interešu loku starp citu liecina viņu lielā rosība amatieru teātŗa pasākumos (sk. XI : 1).

Jāpiebilst, ka arī Herders nebija īsti apmierināts ar domskolas oficiālo programmu. Par to domādams, viņš 1769. gadā, tikko Rīgu atstājis, sarakstījis apcerējumu „Ideal einer Schule", kurā sevišķi vērsās pret pārspīlējumiem latīņu gramatikas mācīšanā. Viņš ieteica vairāk vingrināties tiklab vācu, kā franču un varbūt vēl citās dzīvās valodās, tāpat vēlējās, „lai skola iegūtu iespējami spilgtu nacionālu un lokālu nokrāsu", kam vajadzētu izpausties gan reliģijas un vēstures, gan ģeografijas un dabzinību stundās. „No vārdiem uz reālijām!" ir Herdera sauklis, ko viņš motīvē visā apcerējumā.[68] To viņš pats bija domskolā jau kaut cik mēģinājis iedzīvināt. Strādādams par t. s. kollaborātoru, Herders tur mācīja dabzinātnes, matematiku, franču valodu un stilistiku, kā arī atsevišķu zemju vēsturi, kas līdz tam bija tikai nedaudz skarta vispārējās vēstures ietvaros.[69]

Domskolas rektors no 1780. līdz 1787. gadam bija labi izglītotais Gīsenes universitātes maģistrs Kārlis F. M. Snells (1753—1806). Lai gan rīdzinieki augstu vērtēja viņa zināšanas un simpatisko raksturu, viņa darbība domskolā nebija sekmīga. Snells ļoti mīlēja jautru sabiedrību un mēdza „dzīvot pāri līdzekļiem", kas viņu beidzot noveda tādās naudas grūtībās un citos privātos sarežģījumos, ka viņam rektorāts bija jāatstāj. Vācijā atgriezies, viņš strādāja par mācītāju un, kā jau jaunībā pasācis un Rīgā turpinājis, rosīgi nodevās rakstniecībai.[70] Sevišķi atzīmējama viņa grāmata *Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee*, kas iznāca 1794. gadā Jēnā. Tā nav ne viengabalains, sistēmatisks apraksts, nedz stingri zinātnisks pētījums, bet ar dažādiem tematiem saistīts datu, tēlojumu un refleksiju krājums. Tomēr autora asā uztvere un krietnās literārās spējas piešķir tai vērtību tiklab vēsturiskā, kā speciāli kultūrvēsturiskā skatījumā.

Snella grāmatā, kas bieži izmantota šai mūsu darbā, runa ne tikai par Latviju; plašākus aprakstus vai veselas nodaļas viņš veltījis arī Igaunijai un igauņiem, Pēterburgai un vispār Krievijai, krievu tautas raksturam, krievu un poļu komerciāliem pasākumiem. Jau agrāk redzējām, ka Snella orientācija rīdzinieciska, sevišķi izceļot Johana Kr. Bērensa un citu Rīgas tirgoņu lomu. Nesaudzīgi kritizēdams ap-

stākļus Vidzemē un Igaunijā, viņš Rīgu skata ļoti rožainā gaismā un ironiskas piezīmes atļaujas vienīgi par novecojušām ceremonijām luteriskajās baznīcās. Slavināti melngalvji un Lielās ģildes locekļi, tāpat atzinīgi minēti latviešu mastu šķirotāji, kuŗiem piemīt „neatdarināma un noslēpumaina veiklība" noteikt mastu koku pareizo vērtību. Aplūkojot Rīgas iestādes un zīmīgi tēlojot ikdienas ainas, Snells allaž uzkavējas pie rīdzinieku izpriecām un izklaides veidiem, kas, kā redzams no viņa biografijas, viņu īpaši valdzināja. Pilsētā bieži rīkotās uguņošanas liek viņam atcerēties jāņugunis, ko viņš vērojis latviešu Jāņu svinībās Vidzemē.[71] Grāmatas pirmajā nodaļā Snells iztirzā 1783. gadā Vidzemē un Igaunijā nodibināto vietniecības iekārtu, ko viņš — līdzīgi kā Garlībs Merķelis — vērtēja labvēlīgi, bet ko vairums muižnieku un rātskungu nosodīja kā triecienu baltiešu privilēģijām.[72] Tālāk sniegtas ziņas par Vidzemes administrātīvo iedalījumu, muižām un to īpašniekiem, pēc tam divās nodaļās apskatīti jautājumi, kas vispirms skaŗ Vidzemes klimatiskos un saimnieciskos apstākļus, tad latviešu un igauņu zemnieku stāvokli. Abas šīs nodaļas, sevišķi pēdējā, kas atkārtoti atstāstītas un analizētas latviešu vēsturnieku darbos,[73] kļuvušas vairāk pazīstamas nekā grāmatas pārējā daļā un nodrošinājušas Snellam vietu polītiski orientētajā Latvijas apgaismes vēsturē. Šeit mums tikai jāaizrāda, ka Snells bija noteikts dzimtbūšanas pretinieks. Šī iekārta, viņš uzsveŗ, atraisa tiklab muižnieku, kā zemnieku ļaunos instinktus; saimnieciski tā neizdevīga, jo zemniekiem, kas dzīvo trūkumā un tiek valdīti ar pātagu, nevar būt nekādas intereses par ražošanas uzlabojumiem vai racionālizāciju. Situāciju nespēj grozīt atsevišķu humānu dzimtkungu centieni, ja pārējie jau kopš agras bērnības apzinīgi radināti apspiest un mocīt dzimtļaudis. Beztiesiskajos zemniekos savukārt gruzd dziļš naids pret muižniekiem. Reizēm tas izlaužas atklātos nemieros, bet parasti vērojams krogos, kur zemnieki „apspriežas, kā labāk apzagt savus kungus, ko viņi atzīst par atļautu, jo pēc viņu domām zeme pieder viņiem un vācu bruņinieki to viņiem nelikumīgā kārtā atņēmuši".[74] Dzimtbūšanas tēlojumus Snella grāmatā, kas balstās uz personīgiem vērojumiem, raksturo liels emocionāls spēks; konkrētu priekšlikumu par iekārtas grozīšanu vai reformām viņam nav.

Ierastais apgaismotāja vārds Snellam piešķiŗams ar ierobežojumu. Apgaismes kustībai viņu piebiedro liberālisms un cieņa pret cilvēka tiesībām; turpretim XI : 1 nodaļā, aplūkojot kādu viņa darbu par skatuves mākslu, mums nāksies konstatēt drīzāk reakcionāru nekā progresīvu viedokli. Vēl vairāk skepses modina Snella 1782. gadā

izdotā brošūra *Ueber Livlands Glückseligkeit*, kur arī sabiedriskos jautājumos izteikti tādi uzskati, ka brīžiem uzmācas šaubas, vai šo apceri un 1794. gada lielo grāmatu rakstījis viens un tas pats autors. Brošūras virsraksts nemaldina: Snells tēlo Vidzemi kā laimes zemi. Redzams, ka pāris gadu pieredzē viņš kaut cik iepazinis vienīgi Rīgu, taču tas viņu neattur savus vērojumus droši ģenerālizēt un attiecināt uz visu Vidzemi. Turienes vācu iedzīvotāju „nacionālā rakstura" spilgtākās iezīmes esot sabiedriskums un labsirdība. Zemnieku stāvoklis idillisks — tādēļ, ka tie Rīgā neierodoties kājām, bet braucot ratos, un reizēm jautri dziedot vai spēlējot dūkas. Velti meklēt kādu norādījumu uz latviešiem vai igauņiem, kuŗus Snells tobrīd vēl nav pratis atšķirt no krieviem. Vidzemes zemnieks viņam rādījies šādā groteskā vizijā: „Bez rūpēm un bez bailēm no kaitīgiem rāpuļiem brašais krievs, ieturējis vakariņas, atlaižas vēsajā zālē un saldi guļ līdz nākošam rītam." Snells apgalvo un cenšas motīvēt, ka Vidzeme uzlūkojama par laimes zemi kā klimatiskā, tā saimnieciskā un sociālā ziņā, bet gala vārdā piebilst, ka tāda tā esot arī politiskā skatījumā, kaut paši vidzemnieki dažkārt to neapzinoties.[75] Ja Snella 1794. gada aprakstā šo Vidzemes idilli gandrīz ik lappusē apēno tumši mākoņi, tad to, bez šaubām, izskaidro autora uzskatu nobriedums un spēcīgi paplašinātā pieredze. Taču nav aizmirstams arī fakts, ka 1794. gadā viņš jau bija atstājis Baltiju uz visiem laikiem, kamēr 12 gadu agrāk, rakstot brošūru, viņam nācās domāt par savu situāciju domskolā un Rīgas augstākajā sabiedrībā. Līdzīgos gadījumos vēlēšanās dzīvot bezrūpīgi nereti vedināja uz oportūnismu.

Kā šī, tā citas Rīgā izdotas Snella brošūras, kuŗu viņam diezgan prāvs skaits, piederēja pie t. s. programmām. Tā tolaik dēvēja nelielus apcerējumus, ko skolu vadītāji izdeva un tad publiski nolasīja svinīgos brīžos, visbiežāk izlaiduma aktos, apspriezdami kādu audzināšanas vai vispārēju sabiedrisku un zinātnisku problēmu. Snella izraudzītie temati skaŗ gan paidagoģiju un vēsturi, gan literātūru un teātri, bet pāris programmas veltītas tieši domskolai.[76]

1781. gadā Snells šai formā sniedza kodolīgu pārskatu par domskolas iekārtu, mērķiem un skolotāju sastāvu, tāpat sīku specifikāciju par stundu plānu katrā no tās piecām klasēm. Uzzināms arī to, ka skolā pastāvēja samērā plaša, divu vecāko klašu audzēkņiem paredzēta bibliotēka. Īpašā kabinetā atradās matematikas un fizikas instrumenti, ģeometriski ķermeņi, modeļi u.t.t.[77] Laikmetam zīmīgs reglaments, kas nosacīja domskolas attiecības ar baznīcu. Skolotājiem jārūpējas, lai visi audzēkņi svētdienās un svētku dienās ierastos tiklab rīta, kā pēcpusdienas dievkalpojumā. Skolnieki, atkarīgi no

viņu dzīves vietas, sadalīti divās grupās: viena apmeklē Doma, otra Pēteŗa baznīcu. Zemāko klašu audzēkņiem bez tam ik sestdienas jābūt klāt bikts dievkalpojumā. Divreiz gadā, Zaļajā ceturtdienā un Miķeļu nedēļas ceturtdienā, skolotāji un iesvētītie skolnieki iet pie dievgalda Doma baznīcā. Rektors viņus iepriekš pienācīgi sagatavo.[78]

Otru programmu, kuŗas saturs tieši saistās ar domskolu, Snells laida klajā 1787. gada aprīlī, un nekas viņa izteikumos neliecina, ka viņam drīz nāksies atstāt kā savu posteni, tā Rīgu. Gluži otrādi: viņš plaši runā par domskolas nākotni, tēlo šo skolu kā teicamu mācības iestādi un mudina pilsoņus tur sūtīt jauniešus vēl lielākā skaitā nekā līdz tam. Vidzemē tobrīd jau pastāvēja vietniecības iekārta, uz Rīgu bija attiecināti Krievijas pilsētu likumi, kas radīja pārgrozības arī izglītības lietās. Snells uzmanīgi atzīmē, ka „mainījušies laiki un prasības", taču tūlīt piebilst, ka domskola tādēļ nezaudēšot savu būtisko raksturu un joprojām palikšot ģimnazija, kas sagatavo universitātei. Tomēr vajadzēšot tās ietvaros izveidot divas — „arodu" un „zinātņu" skolas (t. i. reālo un humānitāro nozarojumu). Pirmajā latīņu valodu mācītu maz un grieķu nemaz, turpretim daudz nodarbotos ar vācu un krievu valodu, matematiku, korrespondenci un „vispārējām technoloģiskām mācībām". Otrā nodaļā, kas faktiski būtu augstāka tipa, galvenajā vietā izvirzītos latīņu, grieķu un ebrēju valoda, literātūras vēsture un jaunākās literātūras apskats, teoloģija, filozofija un citas „gara zinātnes". Stingri gādāšot par labāku disciplīnu: esot diemžēl jāatzīst, ka domskolā iekļuvuši samaitāti jaunekļi, kuŗu dēļ skolotājiem jāšķērdē dārgais laiks, izmeklējot un sodot pārkāpumus. Negantniekus, kas nav labojami miermīlīgiem līdzekļiem, turpmāk pieteikšot augstākam pārvaldes organam — pilsētas skolu kollēģijai, un tā rūpēšoties par izslēgšanu. Taču arī vecākiem vajagot raudzīties, lai bērni neuzturētos sliktā sabiedrībā, tāpat viņus nedrīkstot lutināt ar kabatas naudu, jo tās pārmērs pamudinot uz nelietderīgiem izdevumiem un nekārtīgu dzīvi. Snells visumā ieskata, ka „šķietami bargie" publisko skolu audzinātāji sniedzot labāku izglītību, nekā iegūstama no „piekļāvīgiem" mājskolotājiem. Pirmie pienācīgi pārbaudīti un strādā oficiālā uzraudzībā, otrus „nereti šurp atpūtis vējš", un tie nevar uzrādīt nekādas apliecības. Šo ainu negroza fakts, ka mājskolotāju vidū atrodami spējīgi un cienījami vīri.[79]

Pārkārtojumi domskolā nereālizējās tik gludi, kā pirms atkāpšanās no amata paredzēja optimistiskais Snells. Vietniecības laikmetā pārveidojoties Rīgas administrācijai, skolu dzīvē iejaucās dažādas iestādes, dodamas brīžiem pretrunīgus rīkojumus par stundu plānu, mā-

cības grāmatām u.t.t. Centrālā vara Pēterburgā savukārt vēlējās likvidēt atšķirības starp Baltijas un Krievijas skolām, un Rīgas vācieši to komentēja vārdos, ka „Baltijā un Sibirijā visam jābūt vienādam". Pretēji tam, kā bija ieteicis Snells, rīdzinieki aizvien mazāk sūtīja bērnus oficiālās skolās, bet nodeva tos dažkārt ļoti apšaubāmās „pansijās", kas piedzīvoja strauju uzplaukumu. Kad 1796. gada beigās galvenos vilcienos restituēja Rīgas rātes vecās tiesības, arī domskolā atjaunojās agrākā kārtība, taču spēkā palika līniju divdalījums zemākajās klasēs un pastiprināts kurss krievu valodā.[80]

Pēdējais Rīgas domskolas rektors 18. un pirmais 19. gadsimtā (1792—1804) bija Leipcigas universitātes teologs un filozofijas doktors Augusts Albanuss (1765—1839), kas pazīstams arī kā Rīgas Pēteŗa baznīcas mācītājs, vēlāk Vidzemes guberņas skolu direktors, rosīgs literāts un paidagoģisku žurnālu izdevējs. Viņa priekšteči Italijā bija pārgājuši protestantismā, taču radniecība saistīja ģimeni ar pāvestu Klementu XI.[81] No Albanusa daudzajiem rakstiem te jāpiemin 1797. gadā Rīgā izdotā grāmata *Ueber pädagogische Strafen und Belohnungen*, kur plaši un nosvērti iztirzāta soda un apbalvojuma nozīme bērnu audzināšanā. Daži autora atzīmētie fakti spilgti raksturo toreizējos audzināšanas paņēmienus — visbiežāk tādus, pret kuŗiem viņš juties spiests oponēt. Bērnam, kas staigā nokārtu galvu, mēdz uzlikt smagus kakla dzelžus; kam līka mugura, tam iebāž aiz apģērba gar mugurkaulu dzelzs spieķi; kas sēž izlaidīgi, to ievieto speciālā krēslā, kuŗā var sēdēt „tikai taisni un pieklājīgi". Albanuss domā, ka šīs metodes lietojamas vienīgi izņēmuma gadījumos; tās vispār kļūtu liekas, ja vecāki rūpīgāk uzraudzītu bērnus jau kopš dzimšanas un labotu viņu stāju dabiskiem līdzekļiem. Dažbrīd konstatējams sods, ka vecāki aizliedz saviem zēniem un meitenēm ēst pusdienās vircotus ēdienus un dzert vīnu. Šis sods, aizrāda autors, esot tikpat neprātīgs kā pati rīcība „pieradināt bērnus pie tādiem ēdieniem un dzērieniem, kas nozīmē vislielākās briesmas ne vien viņu veselībai, bet arī morālei". Ko jaunam cilvēkam, turpina Albanuss, aizliedz ar sodu, to viņš sāks augstu vērtēt un kārot, pat ja tas viņam nekad nebūtu paticis — un atkal nepatiks, tiklīdz vairs nebūs aizliegts. Pilnīgi aplam esot bērnus par sodu badināt vai likt viņiem mocīties slāpēs, turpretim drīzāk celšoties labums nekā ļaunums, ja kādu atsevišķu maltīti nedabūšot bērns, kas pastāvīgi kavē ēdiena reizes. Daļa vecāku apmierinoties ar to, ka bērns pēc kāda pārkāpuma noskūpsta viņiem roku vai svārku stērbeli. Tā izaugot blēži, jo mazie ļoti drīz iemanoties novērst jebkādu palaidnību sekas, krizdami tēvam vai mātei pie rokas (stērbeles skūpstīšana pēc autora

ieskata neesot pieļaujama nekādos apstākļos). Kaitīgi varot kļūt arī dažādi labi domāti apbalvojumi un cildinājumi, to vidū paraža par godu krietnajam bērnam uzrakstīt ar zelta burtiem viņa vārdu uz tāfelītes, ko pakaŗ dzīvoklī pie sienas. Tas veicinot savtību, iedomību un godkāri pagodinātajā, bet nenovīdību un naidu pārējos ģimenes bērnos. Tāpat nepareizi katru bērna labo darbu atalgot ar naudu, jo tas viņam iedvešot pārliecību, ka tikums pērkams, un viņš topot par „tikumības algādzi". Skeptiski Albanuss vēro arī viņa laikmetā visvairāk iecienīto audzināšanas palīglīdzekli — rīksti. „Kamēr vien pasaule pastāv," viņš raksta, „neviens cilvēks vēl nebūs iekšēji labots ar sitieniem. Ja tas šķiet kaut kur noticis, tad tas arī ir tikai šķitums... Pieņemot, ka audzinātāji būtu mani bērnībā situši, es tagad gan labprāt piedotu viņu rīcību, taču neatzītu to par vēlamu pat gadījumā, ja man apgalvotu, ka ar rīksti sākusies manu ļaunāko kļūdu labošana."[82] Miesas soda lomai tobrīd bieži pārrunātajos dzimtbūšanas apstākļos Albanuss nepieskaŗas: viņa interese pievērsta vienīgi sabiedrības virsslānim.

Ja pilsētas un turīgo pilsoņu uzturētā domskola bija paredzēta pirmā kārtā, kaut ne vienīgi, pašiem rīdziniekiem, tad Rīgas licejā, ko 1675. gadā nodibināja Kārlis XI, bet 18. gadsimtā subsidēja Krievijas valdība, mācījās visvairāk valsts ierēdņu dēli, kā arī jaunekļi no tādām muižnieku un lauku mācītāju ģimenēm, kas nespēja vai nevēlējās algot mājskolotājus. Ar liceju veselus 46 gadus saistījās spožais Johana Kr. Broces vārds, īsāku laiku 1770-os gados to vadīja šai mūsu darbā bieži pieminētais Johans J. Harders un gadsimta beidzamajā ceturksnī nākošais ģenerālsuperintendents Kārlis G. Zontāgs, taču bieži tur valdījusi despotiska un intrigām piesātināta atmosfaira, kādēļ šī skola ne faktiski, ne pēc sabiedrības ieskata nekad nesasniedza domskolas līmeni.[83]

Pēc Rīgas kapitulācijas krieviem liceja darbība atsākās tikai 1733. gadā. No 1735. gada uzglabājies pārskats par pārbaudījumu kārtību, kas ļauj ielūkoties liceja toreizējā programmā un prasībās. Pirmajā dienā, 7. jūlijā, pl. 9—11 pārbaudīja 1. un 2. klases audzēkņu reliģiskās atziņas un dievbijību, sevišķu vērību veltījot mācībai par predestināciju. Pēc tam eksāmināja ebreju valodā tos 1. klases skolniekus, kas gatavojās teologu karjērai. Pēcpusdienā sekoja 1. klases pārbaudījumi morālfilozofijā un dabisko tiesību pamatjēdzienos. Morālfilozofijā eksāminātoru galvenais uzdevums bija konstatēt, vai audzēkņi „iemācījušies, ka nevis citas lietas, bet vienīgi Dievs cilvēkam jācienī un jāmīl kā augstākā vērtība". 8. jūlija priekšpusdienā 1. un 2. klasi eksāmināja pasaules vēsturē, ģeografijā, heral-

dikā un matematikā, pēcpusdienā — tikai 2. klasi grieķu un latīņu valodā, loģikā un retorikā. Ģeografijas pārbaudījumā bija „jāapskata Italijas pašreizējais stāvoklis", kamēr matematiku saistīja speciāli ar astronomiju resp. jēdzieniem par pasaules telpu. 9. un 10. jūlijā pārbaudīja trīs zemākās klases katechismā, grieķu un latīņu valodā un gramatikā, ģeografijā, vēsturē un „vispār pamatpriekšmetos".[84]

Protams, liceja iekārta un mērķi pakāpeniski variējās, un stāvokli sava rektorāta laikā sīki raksturojis J. J. Harders 1773. gadā izdotā brošūrā resp. programmā. Saskaņā ar plānu, ko Harders bija izstrādājis ģenerālgubernātora uzdevumā, audzēkņus iedalīja trejādās kategorijās: „Licejs cenšas rūpēties par tiem, kas nodomājuši studēt, par tiem, kas iecerējuši militāru karjēru, un par tiem, kas vēlas nodoties tirdzniecībai vai citai pieklājīgai profesijai." Nākošo studentu grupā speciāla vērība veltīta teologiem, juristiem un ārstiem. Divu augstāko klašu skolniekiem, kas paredz kļūt par mācītājiem, licejs pūlas sniegt sistēmatiskās teoloģijas, baznīcas vēstures un veco valodu kursu tādos apmēros, lai universitāte viņiem prasītu tikai pusi normālā studiju laika. Sagatavojot jurisprudences studijām, māca dabiskās un starptautiskās tiesības, tāpat liek iepazīt Vidzemes likumus un baznīcas satversmi. Tiem, kas studēs medicīnu, licejā pastiprināti jānodarbojas ar dabzinātnēm — pa daļai teorētiskā, pa daļai uzskates ceļā, īpašu uzmanību pievēršot cilvēka ķermeņa uzbūvei. Militārās karjēras aspirantiem, visbiežāk matrikulēto muižnieku dēliem, cītīgi jāmācās matematika, astronomija, ģeografija, krievu un franču valoda, kam vēl nāk klāt speciālie priekšmeti: fortifikācija, plānu zīmēšana, praktiska mērniecība, bez tam arī epistolografija (vēstuļu rakstīšanas māksla) un daiļrunāšana. Virkne priekšmetu — vēsture, ģeografija, fizika, vācu un latīņu valoda — kopēja visiem audzēkņiem; pieejami neobligāti angļu un italiešu valodas kursi, kas sevišķi ieteicami jauniem komersantiem.[85] Harders piezīmē, ka pēc šī plāna licejā strādāts jau pusotra gada, un, ja tas ar Dieva palīgu reālizētos pilnā apjomā, „skola dotu valstij un baznīcai lielu skaitu priekšzīmīgi izglītotu un krietnu vīru". Diemžēl cerības līdz šim neesot attaisnojušās. Jauniešiem netrūkstot spēju un talanta, taču viņu vidū atrodoties daudz „vienaldzīgo un vēso", kas skolu uzskatot par blakus lietu, stundu laikā domājot ko citu, nesagatavojot mājas uzdevumus un neesot lasījuši gandrīz nevienas grāmatas ārpus tiešās kursa literātūras. Viņus interesējot izbraukumi, pastaigas, dārza svētki, balles un teātris. Šie „jutekliskie iespaidi" veicinot izklaidību un liedzot koncentrēties, tā ka jaunietis beidzot vairs nevarot nekā lāga

iemācīties un to arī negribot. Vecāki viņu lutinot un, vēl nepieaugušu, ievedot sabiedrībā, kur viņš tūdaļ tiekot dēvēts par kungu un ātri iejūtoties šai lomā. Ja skolotājs tādiem kungiem ko aizrādot, viņi ļoti apvainojoties un aiz spītības pildot savus skolnieka pienākumus vēl vājāk. Nereti gadoties vecāki, kas bērniem iestāstot, ka nav vērts daudz mācīties: ja pietiekot naudas un mantas, dzīvē vienmēr varot tikt uz priekšu, — bet lai pasēžot vien skolā tādēļ, ka pagaidām neesot nekā cita ko darīt. „Pret šo teicamo audzināšanas sistēmu es nedrīkstu atļauties nekādu iebildumu," nobeidz Harders.[86]

Tomēr jāpiemetina, ka Hardera ironija par audzēkņiem un to vecākiem mazliet vienpusīga; kā jau augstāk minēts, laba tiesa laika biedru liceja darbības trūkumos visvairāk vainoja skolotāju savstarpējās nesaskaņas. Ar rūgtajiem vārdiem *mühsam und traurig* (grūti un bēdīgi) uz savu gadu desmitiem ilgo paidagoga darbu licejā atskatījās pat J. Kr. Broce, lai gan arī viņš uzsvēra, ka šos grūtumus vēl īpaši veicinājusi vecāku nicīgā nevērība pret skolu un skolotājiem, frivolitāte sarunās ar dēliem — liceja audzēkņiem, un līdzīgi faktori.[87]

Hardera plāns — speciālās, skolnieku nākotnes nodomiem pieskaņotās izglītības līnijas — palika īsti neiedzīvināts, jo viņš pats jau 1775. gadā mira, bet turpmāko rektoru idejas bija citādas. It drīz atsākās ierastie pārmetumi, ka licejā nemācot nekā cita kā latīņu valodu; tos rektori centās sparīgi atspēkot vārdos un rakstos. Nodibinoties vietniecības iekārtai, ievērojami pavairoja stundu skaitu krievu valodā un izveidoja „krievu klases". 80-to gadu beigās licejs saņēma plašākas grāmatu donācijas; kopā ar agrākajiem krājumiem radās četros lielos skapjos novietota bibliotēka skolas aulā.[88]

Zontāga rektorāta laikā (1789—92) zīmīgs pasākums licejā bija t. s. publiskā tikumu cenzūra. Reizi mēnesī rektors ieradās katrā klasē, īsi pārbaudīja audzēkņus dažos priekšmetos un ielūkojās viņu rakstu darbos. Klases audzinātājs ziņoja, kuŗi skolnieki šai laikstarpā izcēlušies labā vai ļaunā nozīmē, īpaši pieminot viņu veiksmi mājas uzdevumos. Ik otru mēnesi iepriekš nezināmā dienā (lai neviens nevarētu tīši izvairīties) visus audzēkņus sapulcināja aulā. Ievadā rektors runāja par intellektuālo un morālo izglītību, tad sekoja ap stundu gaŗš pārbaudījums par kopējiem tematiem, kuŗā zemāko klašu audzēkņiem vajadzēja atbildēt uz vieglākiem, augstāko — uz grūtākiem jautājumiem. Turpinājumā daži audzēkņi no katras klases kaut ko nodeklamēja, pēc kam sākās īstā „cenzūra". Katrs audzinātājs bija rakstveidā rektoram iesniedzis katra audzēkņa raksturojumu, novērtējot viņa uzmanību stundās, uzvedību, cītību mājās un

bez tam vēl atzīmējot, cik bieži audzēknis iet baznīcā, vai nemēdz kavēt mācības un vai viņam nav pārmetams kas sevišķs. Šos rakstus rektors nolasīja un papildināja ar savām piezīmēm. Prīmaņiem piezīmes izteica latīņu valodā, lai jaunākie dažkārt nedzirdētu lietas, ko tiem neklājas dzirdēt. Visi audzēkņi uzrādīja rektoram savus rakstu darbus. Ik pusgadu notika galvenā cenzūra. Pēc tās ikviens dabūja apliecību, kas bija nesama atpakaļ ar vecāku parakstu. Kuŗš sliktas apliecības dēļ atļāvās kādas viltības, to nākošajā cenzūrā atklāti kauninā ja kā „nepateicīgu audzēkni". No otras puses, galvenajās pārbaudēs publiski cildināja labākos audzēkņus. Katram klases audzinātājam bija speciāla „cenzūras grāmata", bet visus to ierakstus sakopoja rektors savā lielajā grāmatā.[89] Lai gan pats Zontāgs šo pastāvīgo, atklāto „cenzēšanu" ieskatīja par derīgu un svētīgu, nav šaubu, ka skolas draudzīgāku kontaktu ar audzēkņiem un vecākiem tā nesekmēja.

Tāpat kā citur Eiropā, Rīgas ģimnaziju programmās 18. gadsimtā dominēja kristīgā reliģija un klasiskās valodas, taču solidas zināšanas prasīja arī virknē citu priekšmetu. Turpretim zemākajās jeb t. s. rakstu un rēķinu skolās standarts brīžiem bija ārkārtīgi zems. Par labāko no tām ieskatīta Rīgas bāriņnama skola, kur kādu laiku mācījās Garlībs Merķelis, bet viņš savās atmiņās to dēvē par „bērnu elli" un starp citu (B. Arnicānes tulkojumā) raksta: „Mani ieveda kādā gaŗā zālē ar četriem logiem vienā sienas pusē. Sava lielā izmēra un mazo, izdrupušo rūšu dēļ telpā vienmēr valdīja krēsla. Iepretim pirmajam logam atradās četrstūŗa paaugstinājums ar diviem pakāpieniem. Še pie plata galda sēdēja liels, plecīgs vīrs, kas ar saniknota runča skatienu raudzījās zālē. Viņu uzlūkojot, mani allaž pārņēma šermuļi. Viņam priekšā gulēja veselas kaudzes spalvu, kuŗas viņš lieliski prata uzasināt un iztrīt, un ar kuŗām viņš mēdza tirgoties. Bez tam uz galda atradās vēl papīri un veikala grāmatas ... Pašā vidū rēgojās rīkste un pātaga ... Trijās rindās zālē stāvēja izvietoti gaŗi galdi ar soliem abās pusēs. Tā kā tie atbilda telpas gaŗumam, tad pirmajā rindā sēdošie atradās pieņemamā apgaismojumā. Otrā rindā īpaši tos, kas sēdēja ar muguru pret logu, apspīdēja tikai krēslaina gaisma, bet trešā rinda visgaišākajā dienas laikā slīga pustumsā. Astoņdesmit līdz simts bērnu ik dienas še nonīka pa sešām septiņām stundām, dažkārt tā ilgus gadus vadīdami nomāktībā, nospiestībā un briesmīgās bailēs no katedras tiranna ... Kādreiz Rīgas pilsoņi bija nolēmuši, ka skolotāja vieta piešķiŗama tikai rīdziniekam, pie tam priekšrocības dodamas pilsoņu ģimenes atvasei. Majestāte, kuŗas priekšā arī man nācās drebēt, bija kāda kurpnieka dēls un laikam

bija saglabājis sevī kurpniekzeļļa rupjību. Otra prasība bija, lai skolotāja amata kandidātam būtu labs rokraksts un pamatīgas zināšanas rēķināšanā. Šīs divas īpašības viņam vajadzēja pierādīt. Vai kādas spējas bija nepieciešamas arī trešajā priekšmetā, ticības mācībā, kas visur tika piekarināta, to es nezinu, tomēr par to šaubos... Skolā tolaik valdīja amatnieciskums. Visā pilsētā skolotāju sauca par skolmeistaru, un kā meistars viņš pieņēma zeļļus un buršus, un atlaida viņus pēc savas patikas. Viņi sēdēja noteiktā solā un pārspēja meistaru pūlēs atprasīt katķismu un uzdot bērniem rakstu darbus un rēķinu gabalus. Rīkste un pātaga skaitījās meistara privilēģija. Palīgi baudīja tiesības sist tikai ar dūrēm, iepļaukāt un plēst aiz matiem, un šai ziņā viņi rīkojās brīvi. Ja kādam vajadzēja apgūt jaunu rēķināšanas pamatlikumu, tad viņš ar tāfelīti piegāja pie skolmeistara, lai tas izlemtu, vai patiešām ir nepieciešami skolniekam paskaidrot... Skolmeistars uzrakstīja uz tāfeles kādu no rēķinu grāmatas paņemtu formulu, piemēram, atņemšanu. Šo formulu zēnam vajadzēja iemācīties no galvas, un, kad viņš to bez stomīšanās varēja noskaitīt, viņam uzrakstīja priekšā pirmo piemēru... Par laimi, jau pēc pusgada es aizgāju no šīs bērnu elles, protams, neiemācījies īsti salasāmi rakstīt, ne arī apguvis rēķināšanas pamatlikumus."[90]

Pazīstot Merķeļa tieksmi uz drāmatiskiem efektiem, tāpat atceroties visai augstās prasības abās Rīgas ģimnazijās, jāvaicā, vai šis tēlojums nav pārspīlēts. No vienas puses, vismaz daļa audzēkņu pēc bāriņnama vai līdzīgas rakstu un rēķinu skolas beigšanas tomēr spēja uzsākt vidējo izglītību domskolā vai licejā; no otras — Merķeļa minētās detaļas pārāk konkrētas, lai tām liegtu ticamību. Liela loma, bez šaubām, bija kā katra bērna individuālajām dāvanām, tā prasmei kaut cik pielāgoties skolas tiranniskajam režīmam. Bez tam Jūlijs Ekarts pareizi aizrādījis, ka „pārmērīga stingrība disciplīnā un gara nabadzība mācības metodē bija tautas un elementārās izglītības zīmogs visā 18. gadsimta Eiropā, un jauniešiem (kā pats uz savas ādas izbaudīja, piemēram, Kants) tas nozīmēja īstu Ēģiptes mocību, par ko kādreizējie upuri nereti runāja ar šausmām vēl vīra gados".[91]

Zīmīgā kārtā Merķelis savam bāriņnama skolas aprakstam piespraudis piezīmi, ka dažā latviešu laukskolā bērni pa trim ziemām, pie tam vasaru strādādami lauku darbus, iegūstot gluži pietiekamas zināšanas, kamēr „daudzu paaudžu vācu bāriņi visu savu jaunību novārgst postā, aizejot dzīvē neveikli, lempīgi un slimīgi".[92] Gan jāpiebilst, ka šī piezīme rakstīta 1839. gadā, kad Merķelis arī teicas „nupat lasījis" par latviešu skolnieku sekmēm, turpretim ar Rīgas

„bērnu elli" viņš iepazinās 1776. gadā. Kāds bija Vidzemes latviešu skolu stāvoklis šai posmā, mēs redzējām jau iepriekš.

Sludinājumi, kas kopš 1761. gada iespiesti laikrakstā *Rigische Anzeigen*, liecina, ka Rīgā darbojušies arī diezgan daudzi privātskolotāji. Sludinājumos viņi uzsvēra savas valodu zināšanas, prasmi spēlēt dažādus mūzikas instrumentus, dejot, jāt un paukot. Pat domskolas rektors Snells 1780-os gados piedāvājās mājās mācīt angļu valodu. Pastāvēja mazākas privātas audzināšanas iestādes un — sevišķi vietniecības iekārtas laikā — ar valodu un citām mācībām savienotas pansijas. Tās bija domātas turīgām aprindām; dažas vēl speciāli norādīja, ka pieņem „dižciltīgo un cienījamu namnieku bērnus". Tomēr gadījās arī personas, kas laikrakstā aicināja muižniekus sūtīt dzimtļaužu meitenes uz Rīgu, kur viņām tiktu mācīta šūšana. Muižnieki un Rīgas patricieši meklēja paši savām meitām guvernantes, kas prastu franču valodu un rokdarbus.[93]

Zviedru laikmetā Rīgā un priekšpilsētās bija ap astoņas elementārskolas, kur mācības vismaz daļēji notika latviešu valodā. Daļa no tām nepārdzīvoja Ziemeļu kara katastrofu, citas 18. gadsimtā pakāpeniski kļuva vāciskas. Daudzās paaudzēs latviešu bērni pulcējās 16. gadsimta beigās dibinātajā Jāņa skolā, kuras skolotājs parasti bija Jāņa baznīcas latviešu draudzes ķesteris. Rāte 1734. gada 23. jūnijā izdeva rīkojumu, ka visiem šīs draudzes locekļu bērniem jāmācās Jāņa skolā un ka tur jāatgriežas arī tiem, kuŗus vecāki nodevuši vācu skolās. Kaut šo rīkojumu vēl atkārtoja, gadsimta beigās viss Jāņa skolas darbs norisinājās vairs vienīgi vācu valodā.[94] Ģertrūdes skolā (dibināta 1632. gadā) zviedru laikmetā konstatējami vairāki latviešu tautības skolotāji, pirmā kārtā draudzes ķesteris un latviešu audēju amata rakstvedis Mārtiņš Baķītis. Tomēr līdz 18. gadsimta vidum arī šī skola bija kļuvusi pilnīgi vāciska. Tāpat strauji pārvācojās 1676. gadā dibinātā Jēzus baznīcas skola, kaut gan vēl kādā 1723. gada rātes dokumentā uzsvērts, ka tur — līdzīgi kā Juŗa baznīcas skolā — „latviešu bērniem māca viņu dzīves pienākumus, rēķināšanu un rakstīšanu". Kad Ģertrūdes draudzes skola bija zaudējusi latvisko raksturu, tās priekšdziedātājs Kaspars Graudiņš 1749. gadā ieguva atļauju atvērt t.s. jauno Ģertrūdes skolu, kur pulcināja tiklab Ģertrūdes, kā Juŗa draudzes latviešu bērnus. Šis mēģinājums paglābt latvisko izglītību izbeidzās ar Graudiņa nāvi 1757. gadā.[95] No vairākām 17. gadsimta beigās Pārdaugavā izveidotām latviešu elementārskolām pēc Ziemeļu kara vēl darbojās Juŗa muižas (Zunda) un Torņakalna skolas, bet abas likvidējās 1770-os gados.[96]

Pilsētas vāciskā pārvalde nekavēja latviešu skolu pastāvēšanu —

drīzāk gan, kā tikko redzējām, ar dažiem rīkojumiem to vēl veicināja. Šo skolu iznīkšanā bija vainojami paši Rīgas un apkārtnes latvieši. Jau 17. gadsimta otrā pusē apliecināts viņu viedoklis, ka arī latviešu elementārskolās vēlams bērnus mācīt galvenā kārtā vācu valodā. Vizitātors maģistrs Frīdrichss 1684. gadā izteicās, ka stāvoklis priekšpilsētu skolās samērā labs, taču viņš nesaprotot, „aiz kādiem iemesliem nevācu jaunatne būtu mācāma visvairāk vācu un nevis savā mātes valodā, kas tādējādi tiek nonicināta". Gadu agrāk kāds latviešu skolotājs paskaidrojis, ka „nevācu" bērniem pa priekšu vajagot iemācīties vāciski, pēc kam tie varot mācīties lasīt „nevāciski".[97] Daudzinātās, Šteinhaueru ģimenes vadītās Rīgas latviešu cīņas 18. gadsimtā risinājās tiesiskā un saimnieciskā, bet ne kultūrālā plāksnē. Šo faktu daudz negroza arī Šteinhaueru nama ciešās saistības ar hernhūtiešiem. Prīmārais Rīgas latviešu mērķis bija iekarot sev pozicijas, kas ļautu sasniegt vienādu turību ar vāciešiem. Lai šie centieni reālizētos, toreizējā situācijā nepietika ar elementārajām zināšanām, ko sniedza latviešu skolas. Oficiālā Rīga bija vāciska pilsēta, un šo apstākli tobrīd nācās respektēt katram, kas vēlējās pārtikušu un nodrošinātu dzīvi, — arī tad, ja viņa mājas valoda palika latviska.

Apstākļus zīmīgi raksturo daži notikumi 18. gadsimta pēdējā ceturksnī. Jāņa draudzes mācītājs Rētgers Zēdens jun. bija novērojis, ka tiem Pārdaugavas latviešu bērniem, kas neprot vāciski, ļoti vājas zināšanas ticības mācībā. Tādēļ viņš 1775. gadā lūdza rāti atvērt pa skolai Āgenskalnā un Iļģuciemā, kur īpaši mācītu kristīgo reliģiju latviešu valodā. Ar pašu Rīgas latviešu atbalstu šīs skolas tiešām nodibināja, bet, tā kā tās visvairāk bija paredzētas trūcīgu vecāku bērniem, nosauca par „nabagu skolām". Nabadzības dēļ neviens latvietis negribēja zaudēt lepnumu, un skolas nīkuļoja. Kad gadsimta beigās Āgenskalnā un Iļģuciemā sāka mācīt tikai vācu valodā, nekādi prestiža jautājumi vairs neizvirzījās un audzēkņu skaits auga.[98]

Kādā Jāņa baznīcas latviešu draudzes tēlojumā K. A. Berkholcs vēl 1867. gadā rakstīja: „Var saprast, ka tie mūsu laucinieki, kas ierodas pilsētā un te apmetas uz dzīvi, drīz atzīst, cik svarīgi veidot attiecības ar izglītotajām iedzīvotāju aprindām. Tāpat skaidrs, ka bērni, kas sākumā runājuši latviski, bez kādiem spaidiem paši meklē un augstu vērtē vācu biedrus, vācu skolas un līdz ar to uzlabo savu agrāk valodas dēļ ierobežoto stāvokli."[99] Līdzīgs pārvācošanās vai vismaz ārējas vāciskošanās process Rīgā bija turpinājies gadu simtiem un daļēji turpinājās pat vēl līdz 1. pasaules karam. Ja par spīti tam nekad nenotika pilnīga Rīgas latviešu denacionālizācija, tad to aizkavēja vairāki faktori: profesionālās saites „nevācu" amatnieku brālī-

bās, pastāvīgs svaiga nacionāla elementa (bēgļu, vēlāk brīvlaisto zemnieku) ieplūdums no laukiem, „kungu komplekss", kas vāciešiem liedza tuvākus sakarus ar galīgi nepārvācotiem latviešiem. Tomēr kultūrālā laukā, atskaitot gauso un negludo elementārskolu darbību, Rīgas latviešiem trūka iniciātīvas līdz pat 19. gadsimta vidum.

5.

Kurzemes hercogistē 18. gadsimtā darbojās pilsētas jeb t. s. latīņu skolas Jelgavā, Bauskā, Kuldīgā, Ventspilī un Liepājā. Bez tam Jelgavā un dažos citos centros bija elementārās „rakstu un rēķinu skolas". Visas tās bija paredzētas vācu bērniem, taču ne tikai laukos, bet pat miestos un vairākās pilsētās skolu trūka arī tiem.[100] Nemantīgie vācieši izglītības ziņā bieži neatradās labākā stāvoklī kā zemnieki.

Pilsētu skolās, kuŗu absolventiem atvērās ceļš uz akadēmisku izglītību, pastāvēja apmēram vienāda iekārta un paražas. Paraugam var minēt Liepājas pilsētas skolu, par kuŗas darbību 18. gadsimtā pieejamas diezgan plašas ziņas. Šai skolai bija trīs klases. To vadīja rektors kā *collega primarius*, konrektors un kantors, bet reizi nedēļā inspicēja Liepājas vācu draudzes mācītājs, kas arī piedalījās skolotāju kollēģijas apspriedēs, eksāmināja jaunus skolotājus, apstiprināja mācības plānus un grāmatas, bija klāt audzēkņu pārbaudījumos u.t.t. Katram skolotāja amata kandidātam vajadzēja apliecināt, ka viņa reliģiskie uzskati saskan ar Augsburgas konfesiju; ja pēc tam, speciālo zināšanu pārbaudē, diviem kandidātiem — ārzemniekam un kurzemniekam — bija vienlīdzīgi rezultāti, priekšroku deva kurzemniekam. Pieteiktos audzēkņus uzņēma rektors, bet eksāmināja visa kollēģija. Skolas naudu maksāja ik gada ceturksni; par apkuri un apgaismošanu gādāja paši audzēkņi. Mācības sākās pl. 7 un pl. 13, t. i. risinājās divos posmos ar trim stundām katrā. Trešdienās un sestdienās pēcpusdienas bija brīvas, turpretim visumā brīvlaiki ļoti īsi: bez kārtējām svētdienām un svētku dienām skolniekiem atvēlēja tikai 14 „suņu dienas" vasarā. Skolā valdīja stingra disciplīna, tomēr miesas sodu, turklāt „bezkaislīgā veidā", ļāva lietot vienīgi gadījumos, ja brīdinājumi vārdos bija izrādījušies veltīgi. Pamācībās un pārmetumos nedrīkstēja iepīt lamu vārdus, un vadība vispār raudzījās, lai skolotāju izturēšanās un personīgā dzīve būtu nevainojama. Skolā spēcīgi uzsvēra dievbijības nozīmi: skolotāji kopā ar audzēkņiem bieži gāja baznīcā un divreiz gadā pie dievgalda, mā-

cības ik dienas iesākās un beidzās ar rektora un kantora vadītu svētbrīdi. Kantors un ērģelnieks vēl speciāli mācīja dziedāšanu un ērģeļu spēli audzēkņiem, kas šai virzienā pierādīja talantu.[101]

Šī kārtība atbilda hercogu izdotajiem noteikumiem, kas ar zināmām lokālām variācijām regulēja vidusskolu darbu visās pilsētās, ieskaitot Jelgavu. Radikālu atšķirību nebija arī mācību programmā. No Jelgavas pilsētas skolas pārskatiem redzam, ka vislielāko vērību, kā jau allaž 18. gadsimtā, veltīja teoloģiskiem priekšmetiem, latīņu valodai un loģikai; vēsturei, ģeografijai un matematikai bija pakārtota loma.[102] Labi apstākļu pazinēji apgalvo, ka latīņu valodas prasme Kurzemes augstākajās aprindās tolaik tiešām bijusi teicama: kas publiski kļūdījies kādā latīniskā izteicienā, kļuvis par izsmiekla un paskvilu objektu. Loģikai — „prāta asināšanas" līdzeklim, piedēvēja daudz vairāk nozīmes nekā matematikai; fiziku nemācīja nemaz.[103] Jāpiemetina, ka latīņu valodu gribot vai negribot vajadzēja iemācīties visiem kurzemniekiem, kas vēlējās piedalīties hercogistes politikā: oficiālās sarunas ar Polijas karaļa, Kurzemes lēņa kunga, pārstāvjiem notika vienīgi šai valodā. Arī vācu un poļu juristi mēdza sarunāties latīniski.[104]

Laukos muižnieki un citi, kas spēja to atļauties, algoja mājskolotājus. Atsauksmes par tiem bija dažādas, brīžiem pat stipri nelabvēlīgas: „Viņi sola zelta kalnus, bet beigās izrādās nemācīti krāpnieki."[105] Šis vērtējums, protams, nav vispārināms, jo Kurzemes mājskolotāju darbību nosacīja tie paši pozitīvie un negātīvie momenti, kuŗus plašāk iztirzājām, runājot par viņu kollēgām Vidzemē. Taču visumā, kā izsakās kurzemnieks E. Rechenbergs-Lintens, „aumeistara" izvēle esot atgādinājusi loteriju, kuŗā varēts gan iegūt krietnu laimestu, gan zaudēt. Trūka iespējas kandidātu noeksāminēt: labākā gadījumā draudzes mācītājs bija ar mieru viņam „drusku pataustīt pulsu", bet tas palaikam notika visai liberālā garā. Bez tam spējīgākie mājskolotāji nemēdza uzlūkot šo savu darbu par dzīves uzdevumu — tas viņiem bija tikai pakāpiens ceļā uz mācītāja, advokāta vai ārsta karjēru.[106]

Zēniem mājās mācīja apmēram tos pašus priekšmetus kā pilsētas skolās, kamēr par meiteņu izglītību tikko citētā autoritāte, Tukuma apriņķa maršals, raksta: „Māka lasīt, rakstīt un rēķināt bija viņu zināšanu trīs lielie stūŗakmeni, turklāt raksti ne allaž bija pareizi un rēķini nesniedzās tālāk par trijskaitļu uzdevumiem. Vēsture un ģeografija deva skolniecei jau izglītotas personas slavu. Ar dāmas roku rakstīta vēstule bez kļūdām tomēr bija paliels retums. Tas saraukta is stils, kādā viņas atzīmēja veļas gabalus, sastādīja pilsētā izdarāmo ie-

pirkumu sarakstus vai paziņoja kaimiņienēm ēdienu receptes, lika viņām viegli aizmirst nedaudzos skolotāja mācītos ortografijas likumus. Tā laika dāmas, gribēdamas izcelties un tiekties pretim vīriešiem, vairāk paļāvās uz augstiem papēžiem nekā uz izglītību." Bija vēlams, ka meitenes prastu spēlēt klavieres (ar melniem taustiņiem, lai skaidrāk iezīmētos roku baltums) vai arpu un tā pavadītu savu balstiņu. Uzskats, ka „labais tonis" prasa pieņemt profesionālas guvernantes, plašāk ieviesās Kurzemē tikai 18. gadsimta beigās. Meiteņu skološanu saimniecības jautājumos veica mātes — un gandrīz vienmēr ar priekšzīmīgām sekmēm. Franču valodas prasme caurmērā ierobežojās ar to, ka mācēja izteikt „monsieur" un „madame" vai „bon jour, bon soir, ma chère".[107]

Sarunas arī Kurzemes augstākā sabiedrībā notika vācu valodā. Franciski runāja atvaļināti virsnieki, kas bija ilgāku laiku uzturējušies Francijā. Pēdējos gadu desmitos pirms revolūcijas Kurzemes jaunajiem muižniekiem bija kļuvis it kā par modi dienēt franču armijā, tāpat kā tie agrāk centās iestāties Polijas vai Prūsijas dienestā. Zināmu uzplaukumu franču valoda Kurzemē piedzīvoja ap 18. un 19. gadsimta miju, kad Luijs XVIII mājoja Jelgavas pilī, bet daļa franču emigrantu apmetās pie pilsētas namniekiem vai apkārtējās muižās.[108] Vienīgā dzīvā svešvaloda, ko Kurzemes muižnieku absolūtā majoritāte prata pietiekami labi, bija latviešu valoda. Vēl vairāk: tā kā muižnieku bērnus allaž nodeva latviešu auklēm, tie agrīnajos mūža gados vispār nerunāja citādi kā latviski. Skolu programmās dzīvo svešvalodu nebija, un arī mājskolotāji tās mācīja tikai atsevišķos gadījumos.[109]

Akadēmisku izglītību, kā jau iepriekš redzējām, 18. gadsimtā iegūt Baltijā nebija iespējams, jo arī Pēteŗa akadēmija Jelgavā (kopš 1775. gada) tādu sniedza tikai ar jūtamiem ierobežojumiem. Tādēļ kurzemnieki, kas vēlējās studēt, gāja to pašu ceļu kā vidzemnieki — devās uz Vācijas vai citām ārzemju universitātēm. Daļa guva teicamus panākumus, taču netrūka arī tādu, par kuŗiem kāds laika biedrs izteicās, ka tie atgriezušies mājās „ar slimu dvēseli, slimu miesu, tukšu galvu, tukšu maku".[110]

Iecienīta bija Karaļauču universitāte, kur 18. gadsimtā studēja daudzi ievērojami baltieši, no vidzemniekiem pieminot kaut dzejnieku Jakobu M. R. Lencu, no kurzemniekiem — hercogu Ernestu Bīronu. Taču saistība ar Karaļaučiem un vispār Austrumprūsiju izvērtās vēl stipri plašākos kultūras sakaros. „Kurzeme," raksta Irene Neandere, „bija pirmais mērķis tiem nebaltiskajiem Karaļauču studentiem, kas meklēja laimi svešumā, un Karaļauči tuvākais un

brīžiem svarīgākais vācu izglītības centrs, no kuŗa uzsūca akadēmiski mācītus spēkus visa austrumu telpa. Karjēra parasti sākās ar mājskolotāja vietu kāda Baltijas muižnieka namā, vēlāk arī Krievijā, beidzās ar mācītāja vai augstāku amatu, jo spējīgai galvai pavērās visdažādākās izdevības tur, kur vēl vienmēr tika meklēta augstāka izglītība."[111] Tādēļ nav nejaušība, ka tieši no Karaļaučiem resp. Austrumprūsijas 18. gadsimtā nāca vesela virkne personu, kas ieguvušas izcilu lomu tiklab Kurzemes un Vidzemes vispārējā, kā speciāli latviešu kultūras vēsturē. Atzīmēsim te Herderu un Hamani, brāļus Harderus, izdevēju Hartknochu, leksikografu un ģenerālsuperintendentu Langi. Filozofam Kantam allaž bija labs kontakts ar baltiešiem, bet viņa brālis Johans H. Kants (1735—1800), atstājis Karaļaučus 23 gadu vecumā, līdz pat mūža galam nodzīvoja Kurzemē — vispirms kā mājskolotājs, tad Jelgavas pilsētas skolas rektors, beidzot kā Vecsaules mācītājs.[112]

Kurzemes landtāgs bija spriedis par akadēmiskas mācības iestādes dibināšanu septiņas reizes jau 17. gadsimtā, un dažādi ierosinājumi šai virzienā atskanēja arī vēlāk, taču muižnieki baidījās, ka viņiem prasīs kādu nodevu, un vienmēr atrada ieganstus, lai lietu atliktu. Beidzot hercogs Pēteris 1772. gadā landtāgam paziņoja, ka nolēmis Jelgavā atvērt un par saviem līdzekļiem uzturēt akadēmisku ģimnaziju. Muižnieki mēģināja gremdēt pat šo projektu, bet hercogs nepiekāpās, un 1775. gada vasarā *Academia Petrina* oficiāli uzsāka darbu ēkā, ko uzcēla galma architekta Severina Jensena vadībā.[113] Faktiski Pēteris bija lolojis cerību radīt īstu universitāti, kuŗā, kā tolaik parasts, būtu četras fakultātes. Ievērojot hercogistes lēņtiesisko stāvokli, tādu soli nevarēja spert bez Polijas karaļa ziņas, kuŗam savukārt — saskaņā ar kanoniskajām tiesībām — vajadzētu lūgt atļauju no pāvesta. Pēc ilgākām pārdomām un apspriedēm Pēteris ieskatīja, ka iegūt šo atļauju augstskolai ar protestantisku teoloģijas fakultāti maz izredžu, tādēļ izšķīrās par akadēmisko ģimnaziju, kas mācīja vairākus priekšmetus universitātes kursa apmēros, taču nedrīkstēja piešķirt akadēmiskus gradus.[114]

Pēteŗa galvenais padomnieks un palīgs projekta reālizēšanā bija viņa kabineta sekretārs, franču ģimenes atvase Frīdrichs V. Rezons (1726—1791), ļoti izglītots vīrs un ievērojams poliglots, kas starp citu prata arī latviešu un igauņu valodu. Laika biedri aizrāda, ka Rezons vispār bijis Pēteŗa „labais gars", jo nemitīgi rosinājis un sekmējis hercoga kultūrālās intereses.[115] Akadēmiskās ģimnazijas mācības plāns nāca no Berlīnes, kur to pēc Pēteŗa un Rezona lūguma izstrādāja Johans G. Zulcers, tobrīd plaši pazīstams, Šveicē dzimis

paidagogs un filozofs. Pamatprincips paredzēja, ka teologi un tie, kas gatavojas darbam civīlā pārvaldē vai militārā sektorā, var beigt studijas jau Jelgavā, turpretim mediķiem, juristiem un filologiem vēl nepieciešams saīsināts kurss kādā Vācijas universitātē. Pastāvēja divas klases, abas ar divgadīgu kursu: zemāko sauca par literātūras, augstāko par zinātņu klasi, pie kam pēdējai bija augstskolas raksturs. Lai iekļūtu Pēteŗa akadēmijā, nācās izturēt visai stingru pārbaudījumu latīņu un grieķu gramatikā, tāpat prasīja labas zināšanas vācu valodā un matematikā, bet „iepriekšējas zināšanas" ģeografijā un vēsturē. Mācības spēku sastāvā bija deviņi profesori — teoloģijā, jurisprudencē, filozofijā, grieķu literātūrā, latīņu literātūrā, retorikā, vēsturē, matematikā un dabzinātnēs, kuŗiem pievienojās septiņi skolotāji mākslās — zīmēšanā, dejā, paukošanā, jāšanā — un jaunajās (angļu, franču, italiešu) valodās. Mākslas un modernās valodas neietilpa vispārējā kursā, kas zemākajā klasē aptvēra 28, augstākajā 26 stundas nedēļā. Šī Zulcera plānotā iekārta palika spēkā līdz 1806. gadam.[116]

Zulcera atsauksmei bija arī izšķirīga loma to Pēteŗa akadēmijas profesoru izvēlē, kuŗus aicināja no ārzemēm. Tādu bija majoritāte, kamēr mazākumu, kurzemniekus, parasti ieteica Rezons. Zulcera izvēle visumā bija solida, kaut gan nozīmīgākas pēdas Kurzemes kultūrvēsturē neviens no šiem profesoriem nav atstājis. Negātīvi jāvērtē fakts, ka Zulcers personīgu aizspriedumu dēļ noraidīja Herdera kandidātūru teoloģijas profesora amatam, par ko Herders pats, savu Rīgas un Jelgavas draugu mudināts, jau bija izšķīries labvēlīgi. Filozofijas profesūru divas reizes piedāvāja Kantam, un šo aicinājumu atbalstīja arī viņa brālis, kas, kā iepriekš redzējām, bija Kurzemē atradis otru dzimteni. Tomēr Kants labāk vēlējās palikt Karaļaučos.[117] 1776. gadā hercogs Pēteris iecēla par „goda profesoru" Baltijas apgaismes vēsturē pazīstamo Johanu G. Eizenu. No priekšlasījumiem Eizens bija atbrīvots un faktiski nodevās saimnieciskiem eksperimentiem hercoga muižās, starp citu mēģinādams plašāk kultivēt vīnogas.[118] Nesaskaņu dēļ viņš vietu drīz zaudēja (sk. II : 3).

Akadēmijai hercogs piešķīra dažādas privilēģijas. Te sevišķi pieminams viņa 1775. gada 10. aprīļa reskripts, kas precīzēja un galīgi apstiprināja jau dibināšanas aktā paredzēto nosacījumu, ka turpmāk visi Kurzemē izdotie laikraksti un kalendāri jāvada resp. jāsakārto akadēmijas mācības spēkiem.[119] Privilēģiju, protams, attiecināja arī uz latviešu kalendāriem; latviešu preses tobrīd Kurzemē vēl nebija.

Ar mācības līdzekļiem akadēmiju apgādāja pienācīgi. Par tās bibliotēku runājām jau IV : 1 nodaļā. Observātorijas vajadzībām lika

no Anglijas piesūtīt ļoti vērtīgus astronomijas instrumentus, tāpat no turienes nāca pirmā fizikas kabineta iekārta. Hercogs neskopojās ar dāvinājumiem, jo viņu pašu interesēja ierīces un aparāti. Kad 1782. gadā viņš reiz ieradās observātorijā kopā ar citiem augstiem viesiem, akadēmijas mechaniķim Ernestam J. Bīnemanim „bija gods iepriecināt viņu augstības, izdarot dažus demonstrējumus ar gaisa sūkni".[120] Bīnemanis, kā redzēsim VI : 5 nodaļā, bija viens no retajiem latviešiem, kam 18. gadsimtā izdevās iegūt augstāku izglītību un sabiedrisko stāvokli.

Daudzējādā ziņā teicamo Pēteŗa akadēmiju kurzemnieki neprata īsti novērtēt. No dibināšanas līdz 1806. gadam tur bija mācījušies tikai 406 audzēkņi, pie tam lielākoties nebeidzot visu četrgadīgo kursu. Muižnieku attieksmi pret akadēmiju, bez šaubām, ietekmēja viņu nepārtrauktie politiskie konflikti ar hercogu. Zulcera izstrādātais mācību plāns savukārt likās mazliet par smagu jauniešiem, kas bija sagatavoti Kurzemes pilsētu skolās vai „aumeistaru" vadībā.[121] Tomēr visumā *Academia Petrina* jeb *Petrinum* reputācija nebija zema, ko starp citu — jau laikā pēc Kurzemes pievienošanas Krievijai — liecināja fakts, ka cars Pāvils I brīdi projektēja to pārvērst par universitāti. Viņa pēctecis Aleksandrs I atjaunoja Tērbatas augstskolu, bet Pēteŗa akadēmija kopš 1806. gada turpināja darbu ar *Gymnasium Illustre* nosaukumu un parastu ģimnazijas kursu.[122]

Vēl jāaizrāda uz Pēteŗa akadēmijas lomu literātu kārtas attīstībā. Ja literātu vairumu kā Vidzemē, tā Kurzemē reprezentēja mācītāji, tad tieši Jelgavā no 18. gadsimta trešā ceturkšņa spilgti izcēlās arī juristi, kas Bīronu laikmetā kļuva par galveno hercoga varas balstu iekšpolītiskajās cīņās ar muižniekiem. Literātu pozicijas stiprināja fakts, ka Kurzemes tirgotājiem — pretēji nekā Vidzemes, īpaši Rīgas bagātajiem komersantiem — nebija nopietnākas ietekmes sabiedrībā. Jelgavas advokāti baznīcā sēdēja savā solā, mirušos literātus apbedīja atsevišķā kapsētā. Ar *Petrinum* nodibināšanu radās no muižnieku žēlastības neatkarīgs centrs, ap kuŗu jau drīz pulcējās tikdaudz literātu, ka tie bieži vairs nemeklēja sabiedrisku kontaktu ārpus pašu aprindām. Šai sakarā ievērojami auga literātu kārtas apziņa, kas arī 19. gadsimtā joprojām bija spēcīgāka Jelgavā nekā citur Kurzemē vai Vidzemē.[123]

Savas skolas 18. gadsimta pirmajos trijos ceturkšņos uzturēja jezuītu rezidences Jelgavā un Skaistkalnē. Bez teoloģiskiem priekšmetiem tur mācīja arī poētiku, retoriku, matematiku u. c. disciplīnas. Tomēr audzēkņu nebija daudz, un skolotāju resp. maģistru skaits mēdza svārstīties starp diviem un četriem. Lielāka nozīme, it īpaši

zemnieku vidū, bija kā Jelgavā un Skaistkalnē, tā Ilūkstes rezidencē organizētai kārtējai katechizācijai, kuŗas rezultātā katoliskie latvieši iemācījās dažas lūgšanas un ticības apliecību, tāpat guva zināmu priekšstatu par katolicisma pamatmācībām un morāles likumiem.[124]

6.

Hercogistē jau 17. gadsimtā, pretēji nekā zviedru laikos Vidzemē, latviešu skolu labā bija darīts gauži maz, un 18. gadsimts te principā neiezīmēja nekādu nopietnāku pārmaiņu: viss joprojām palika atkarīgs no dzimtkungu labvēlības, pilsētās no rātes. Bez atbalsta no šīs puses nekā nozīmīgāka skolu lietā nevarēja paveikt ne hercogs, ne konsistorija, ja arī dažkārt būtu bijuši labi nodomi. Tāda pati bija situācija kopš 1717. gada ne vairs hercogam, bet tieši Polijas karalim pakļautajā Piltenes apgabalā, tādēļ turpmākā apskatā nav šai ziņā nepieciešams nekāds šķirojums. Ja Vidzemes skolām veltītajā apakšnodaļā mums nācās faktu materiālu sijāt, ierobežojoties ar vispārēju izglītības stāvokļa raksturojumu un zināmu skaitu zīmīgu piemēru, tad Kurzemē uzmanību pelnī gandrīz ikviens norādījums par kādas latviešu skolas pastāvēšanu vai pat tikai ierosinājumi šai virzienā.

Raksturīgs, piemēram, Talsu baznīcas vizitātoru 1730. gadā lietotais formulējums, ka viņi „liek kungiem pie sirds", lai tie izvēlētu par ķesteri un skolotāju tiklab vācu, kā latviešu bērniem kādu kaut cik izglītotu vācieti. Apdāvināti bērni pēc tam būtu sūtāmi uz laukiem mācīt citus. Tomēr šķiet, ka kungu sirds palikusi cieta, jo par ieteiktā ķesteŗa meklēšanu trūkst jebkādu ziņu.[125] Jaunjelgavā vizitācijas komisija 1715. gadā uzsvēra, ka turienes mācītājam vajadzētu daļu zemnieku bērnu sūtīt pie vācu pilsētas skolas kantora, kas mācītu viņus lasīt un dziedāt. Pilsētas „tēvi" lietu nesteidzināja un laikam arī jutās aizkarti savās kompetencēs, jo vēl 1787. gadā vizitātori aizbildinājās, ka gādību par latviešu skolām neesot domājuši uzvelt kā nastu Jaunjelgavas pilsoņiem. Taču kādas mācības būs notikušas, jo tai pašā protokolā piemetināts, ka mācītājam reizi nedēļā vēlams pārbaudīt, kā priekšdziedātājs māca apkaimes latviešu jaunatni. Subates priekšdziedātājam uzdeva mācīt zemnieku bērnus 1769. gadā. Panākumu šis rīkojums nedeva, un 1787. gadā vizitācijas komisija to atkārtoja ar draudiem, bet nav dzirdams, ka arī tie būtu stāvokli grozījuši.[126]

Mazliet labāka bija situācija Jelgavā, kur skola izveidojās pie lat-

viešu centra — Sv. Annas baznīcas. Tās mācītājs 1779. gadā draudzes chronikā atzīmējis: „Kad tas jaunais ķesteris pie mūsu baznīcas savu skolas darbu tos bērnus mācīt ar Dieva palīgu uzņēmis, tad es to tagad pieminu, ka tie godīgi vecāki no mūsu lauku in pilsāta draudzes, kas savus bērnus līdz šim pie tā veca ķesteŗa likuši skolā iet, tos pašus tik ilgām tiem tā skola vēl vaijaga, ne mitētos še pie tā jauna ķesteŗa skolā sūtīt. Par to jau taps gādāts, ka tiem bērniem tikuši un ar to pašu uzticību būs mācītiem kļūt, tā pat, kā tas pie tā veca ķesteŗa bijis."[127] Šis ieraksts acīm redzami atbilst paziņojumam, ko mācītājs nolasījis no kanceles.

Kuldīgā baznīcas vizitātori 1740. gadā pieprasīja, lai „vācu vai nevācu priekšdziedātājs vai ķesteris vadītu nevācu skolu un mācītu lasīt kā pilsētas, tā lauku latviešu bērnus". Tālāk izteikta cerība, ka šie skolnieki savukārt varēšot mācīt lasīšanu un lūgšanas citiem bērniem pašu mājās un apkārtnē.[128] 1779. gadā ar Pēteŗa Bīrona ziņu un gādību Jaunvirkas muižā nodibināja latviešu skolu, ko pārzināja Kuldīgas latviešu draudzes mācītājs Johans K. Bernevics. Skolas darbs risinājās no novembŗa līdz aprīlim, un katru gadu bija 28 abu dzimumu audzēkņi. Bernevica atstātie audzēkņu saraksti var noderēt latviešu personu vārdu pētniekiem, šeit atzīmējot kaut tādus vārdus kā Lāčplēša Jāņa dēls Toms, Tieviņa Gatarda meita Līze un Rīdzinieku Jēkaba dēls Anšis.[129]

Liepājas Sv. Annas latviešu draudzes mācītājs Johans A. Grunts izveidoja pilsētas lasāmbibliotēku (sk. IV : 1 nodaļu) un plaši darbojās filantropiskā virzienā, gādādams par patversmēm, bāriņiem un atraitnēm. Viņa centienos ietilpa arī rūpes par latviešu izglītību, un 1780. gadā baznīca pēc Grunta priekšlikuma pieņēma latviešiem īpašu skolotāju — Kr. N. Lebrechtu. Liepājas pilsēta piešķīra līdzekļus atsevišķa skolas nama celšanai Vilhelmīnes ielā 1, kur latviešu skola pastāvēja līdz 1821. gadam.[130]

Sasmakā resp. Valdemārpilī skola nav konstatējama, taču bērnus tur mācījis rosīgais priekšdziedātājs Mārtiņš Freimanis. Kad viņš 1828. gadā mira, *Latviešu Avīzes* viņa nekrologā starp citu minēja, ka Freimanis 45 amata gados daudzus bērnus iemācījis lasīt. Tas tātad noticis apm. kopš 1783. gada.[131] Par pārējām Kurzemes pilsētām resp. miestiem trūkst kaut cik skaidrāku ziņu, lai gan liktos, ka vietām (tā, piemēram, Kandavā) kādas elementāras mācības latviešu valodā bijušas noorganizētas. Skandalozi rīkojās Grobiņas mācītājs, kas savā draudzē, kur nebija nevienas latviešu skolas, 1780-os gados lika upuŗmakos kollektēt naudu vācu luterāņu draudzēm un skolām Vācijā, Krievijā, Polijā un citur.[132]

XII nodaļā redzēsim, ka samērā nomaļie Apriķi (Aizputes apriņķī) varēja lepoties ne tikai ar vienu no skaistākajām baznīcām Latvijā, bet ka tur ap 18. gadsimta vidu darbojās arī mākslinieki un teicami amatnieki, pie kam vismaz daži no pēdējiem bija latvieši. Tādā kārtā nav pārsteigums, ka Apriķos agri atrodam gan mazu, tomēr krietni vadītu latviešu skolu. To 1741. gadā nodibināja muižas īpašnieks f. Zakens, bet ierosinātājs bija Apriķu draudzes mācītājs Johans Fr. Heselbergs (1700—1759), daudzu teoloģisku rakstu autors, kas arī latviski iespiedis dažus sprediķus. Zakens deva līdzekļus, lai priekšdziedātājs Boikmanis katru gadu mācītu sešus latviešu bērnus, tāpat atkārtoti izdalīja tiem par brīvu rokas grāmatas un dziesmu grāmatas. Rūpīgie pārskati rāda, ka skolnieki bijuši vienīgi zēni, vecumā no 7 līdz 12 gadiem; lielākā tiesa ieradusies skolā rudenī, bet daļa jau Jāņos, un pāris mācījušies visu vasaru. Līdz 1758. gadam skolu bija beiguši 92 saimnieku un kalpu dēli. 1754. gadā Heselberga pēctecis Johans Kr. Elverfelds atzīmējis, ka savukārt „no skolas bērniem lasīt iemācījušās" septiņas personas — divi saimnieki, viena saimniece un četri saimniekdēli.[133]

Tikko pieminētajam mācītājam amatā sekoja viņa dēls Kārlis Gothards Elverfelds (1756—1819), kas 19. gadsimta sākumā kļuva pazīstams gan ar pirmo latviešu orīģinālllugu un citiem *Līgsmības grāmatā* (1804) ievietotiem darbiem, gan kā Neredzīgā Indriķa labvēlis un viņa dziesmu izdevējs.[134] Vācu valodā Elverfelds bija diezgan daudz rakstījis jau agrāk, un šeit uzmanību pelnī viņa eseju krājums *Philosophische Abhandlungen, Reflexionen und Remarken,* kas iznāca 1793. gadā Liepājā. Grāmatas ievadā autors aizrāda, ka tā atspoguļojot apgaismes centienus, un arī paskaidro, kā viņš šo jēdzienu izprot: „Īsta apgaisme, pasaules laime, bijusi mans sirds lolojums, kopš esmu iemācījies to pareizi apcerēt. Tās vienīgais mērķis ir mācīt cilvēku sapratīgi domāt un rīkoties, un strādāt vispārības labā katram savas kārtas robežās. Tādēļ par jebkuru īstas apgaismes pamatu jāuzlūko morāle."[135]

Šai pieejā tad arī grāmatas pēdējā esejā, kas uzrakstīta dialoga veidā, iztirzāts jautājums par „zemnieku apgaismi". Sarunājas kāds „ļoti cienījams un cēls muižnieks" ar mācītāju, t. i. pašu Elverfeldu. Cēlais muižnieks izsakās, ka nedomājot atvērt nekādas jaunas skolas zemniekiem, jo tās viņus padarot nepaklausīgus. Atbildot Elverfelds uzsveŗ, ka „labi iekārtota skola nedara zemnieku ne pārāk gudru, nedz pārvērš viņu ākstā". Zemniekam nedrīkstot mācīt augstas zinības, jo viņš, atskaitot retus izņēmumus, neesot tādām radīts, un dziļāka izglītība viņam liktu kļūt nelaimīgam. Jāmācās

lietas, kas ietelp viņa darbības aplokā un kas viņam noder „kā cilvēkam vispār un zemniekam it īpaši". Ja zemnieku nemāca nemaz vai iemāca tikai „nobērt pātarus", viņš seko ļauniem piemēriem, līdz aiz muļķības un māņticības noslīgst gandrīz dzīvnieka līmenī. „Viņš arī paliek savu aizspriedumu, kārību un kaislību kalps," turpina Elverfelds. „Viņa īgnumam pret darbu un slinkumam piebiedrojas mantkāre, laupīšanas kāre, spītība, ļaunprātība un viltība, kas vēršas pret visiem, taču sevišķi pret viņa kungiem, kuŗus viņš neuzskata par saviem labdaŗiem, bet par nastu un mocību. Vienīgi nepieciešamība pamudina viņu strādāt; kad vajadzība apmierināta, nesātīgi lietotie stiprie dzērieni apdullina miesu un dvēseli, tās sabojājot pašos pamatos. Tā tiek izķēmota Dieva līdzība — cilvēks, kas ir arī mūsu brālis. Viņš nokrīt pagaldē; viņa dvēseli vairs neapgaro neviena cēla doma, viņš vairs nejūt mīlestības pret citiem cilvēkiem un īpaši nīst savus kungus, kuŗiem slepenībā ar prieku kaitē, cik spēdams, tādēļ ka nejūtas pietiekami spēcīgs sacelties pret tiem atklāti. Tomēr viņš droši taps tiem ārkārtīgi bīstams, tiklīdz manīs pārsvaru savā pusē. Ja nu vēl kaut kur zemnieku apspiešana pieņemta kā princips, tad tur viņš reiz, izmisuma mākts, vairs nesajutīs savus spēkus kā sapratīgs cilvēks, kas atturas tos lietot nevietā, bet gan kā mežonīgs tīģeris; tad viņa dusmas modinās arī viņa pārējos, kaut labāku likteni pieredzējušos, tomēr joprojām tumsībā turētos brāļus un pavedinās tos rīkoties tikpat briesmīgi. Tādas beigās būs bēdīgās sekas, ja zemnieku atstās savvaļā bez jebkādas izglītības un ja tie, kuŗu pienākums būtu rūpēties par viņa cilvēcības veidošanu, to pametīs novārtā un pielīdzinās viņu dzīvniekam."[136]

No šī tēlojuma redzams, ka Elverfelds, kaut viņa mūža darbs neapšaubāmi liecina par gribu sekmēt latviešu garīgo attīstību, uzmanīgi vairījās sadurties ar dzimtkungu interesēm. Zemnieks predestinēts savai kārtai; viņš gan izglītojams šaurās robežās, bet vienīgi tādēļ, lai būtu kungiem jo derīgāks un nekļūtu tiem bīstams. Peldams zemnieku netikumus, autors noklusē, ka tos vislielākā mērā veicinājusi dzimtbūšana; paša dzimtbūšanas vārda viņa dialogā velti meklēt, un kā rūgts paradokss izskan viņa nožēla, ka zemnieki uzlūkojot kungus par saviem mocītājiem, nevis labdaŗiem. Taču zīmīgi, ka kāds moments — kopējs vizionārs brīdinājums — saista Elverfeldu ar viņam ideoloģiski pilnīgi svešo Garlību Merķeli. Elverfelds salīdzina apspiestos zemniekus ar tīģeri, kuŗā snauž mežonīgs spēks, kas reiz var mosties. Šis salīdzinājums nestāv tālu no daudzinātā teikuma Merķeļa *Die Letten* 6. nodaļā, ka tauta vairs neesot paklausīgs suns, bet gan „tīģeris, kas klusās dusmās grauž važas un ar ilgām

Kārlis G. Elverfelds

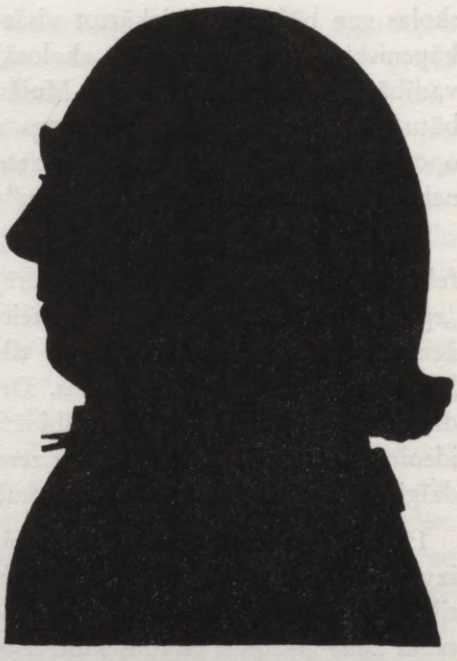

gaida to acumirkli, kad varēs tās saraut un savu kaunu nomazgāt asinīs". Vai Merķelis bija lasījis Elverfelda darbu, nav zināms.

Savas esejas tālākajā daļā Elverfelds dod padomus „tīģeŗa" savaldīšanai ar attiecīgi virzītu un kontrolētu skolu palīdzību. Zemnieku bērniem vispirms jāmāca reliģija un morāle, reizē izskaidrojot kārtu lomu un nozīmi organizētā sabiedrībā. Izprotot, ka pēdējai nepieciešami vadītāji un priekšnieki, viņi iemīlēs savus kungus, kļūs paklausīgi un pateicīgi, un tad „kungi dzīvos savu krietno apakšnieku vidū kā vecāki starp bērniem — ne vien mierīgi un droši, bet arī priecīgi un laimīgi". Rupjus un nemācītus ļaudis var pret kungiem sarīdīt viens vienīgs mutīgs un dedzīgs musinātājs. Vēlams, lai zemnieki prastu tiklab lasīt un rakstīt, kā mazliet rēķināt, jo citādi viņus pārāk bieži krāpj ceļojoši tirgotāji un pauninieki. Iepazīstināti ar lauksaimniecības pamatprincipiem, zemnieki būs atsaucīgāki pret uzlabojumiem un jauninājumiem; tāpat noderēs elementārs kurss ģeografijā un dabzinātnēs, kuŗš mazinās māņticību. Klausīdamies šos mācītāja ieteikumus, muižnieks bažīgi vaicā, vai apgaismotais zemnieks nepārpratīšot cilvēka tiesības: „Vai viņš negribēs kļūt līdzīgs savam kungam un strādāt tikai tikdaudz, cik pašam patīk?" Mācītājs paskaidro, ka pareizi apgaismots zemnieks labprāt paliekšot savā zemajā kārtā un pat nesapņošot par vienlīdzību. Zemnieku

skolas gan būšot grūti iekārtot visās muižās uzreiz: tas darāms pakāpeniski — vai nu speciāla skolotāja, vai prātīga priekšdziedātāja vadībā, bet mācītāja pārziņā. Muižniekiem jāgādā, lai skolniekiem būtu pienācīgas grāmatas. Dialogs nobeidzas ar to, ka Elverfelda oponents maina savus uzskatus zemnieku izglītības lietā un solās nekavējoties uzsākt „apgaismošanu" mācītāja ieteiktajā virzienā.[137]

Lasot šos priekšlikumus, uzmācas šaubas, vai ļoti izglītotais Elverfelds, kas studiju laikā bija piederējis pie Getingenas universitātes „spīdekļiem" un, no otras puses, teicami pazina savas dzimtās Kurzemes apstākļus, nopietni cerēja tik naivā veidā nokārtot dzimtļaužu un dzimtkungu attiecības. Drīzāk šeit jādomā par apsvērtu diplomātiju: veicinot skolu dibināšanu un piebalsojot muižnieku ideoloģijai, panākt, lai tie darītu zemnieku labā vismaz kaut ko. Līdzīgi, kā turpmāk redzēsim, Kurzemē rīkojās G. F. Stenders.

19. gadsimta sākumā Elverfelds bija viens no pirmajiem, kas sāka izvirzīt jēdzienu „latviešu nacionālā kultūra" un minēja — gan tikai privātās vēstulēs — arī galveno kavēkli tās progresam: latviešu tauta „nav pazinusi citādus kultivēšanas paņēmienus kā pilnīgu kalpību".[138] Šie vārdi, ko Elverfelds rakstīja mūža galā, skan citādi nekā viņa 1793. gada ieteikumi un liecina, ka viņam nācies revidēt savas toreizējās ieceres par apgaismes iespēju tieši šīs „pilnīgās kalpības" ietvaros.

Ja Elverfelda dialogā raksturotā skolas programma šķiet visai pieticīga, tad vēl šaurākas prasības bija Kuldīgas prāvestam Frīdrichamm V. Kadem, kas 1794. gadā lika Karaļaučos iespiest 46 lpp. biezu brošūru *Freymüthige Gedanken über den Nutzen, die Gränzen und Einrichtung des Unterrichts für Letten,* tās tīro atlikumu novēlot trūcīgiem latviešu bērniem. Kade atzina, ka zemniekam, kas turklāt dzimtcilvēks, pietiek, ja skolā viņam māca reliģija un lasīšana. Viņš pieskārās sāpīgai problēmai — skolotāju trūkumam, taču samierinājās ar paredzējumu, ka mācītājs vēl ilgi būšot Kurzemes zemnieku jaunatnes labākais skolotājs. Vēlākos apcerējumos Kade uzsvēra, ka latviešu skolai būtu jārūpējas arī par jauniešu fizisko audzināšanu un viņu praktiskajām zināšanām; šie raksti izraisīja polemiku, bet tā jau iesniedzas 19. gadsimtā. Kade allaž apgalvoja, ka ar saviem priekšlikumiem turoties reālu iespēju robežās; tādā pieejā viņam nobriedusi pārliecība, ka latviešiem vajagot palikt zemes kopējiem, nevis meklēt laimi pilsētās kā sīktirgotājiem vai amatniekiem. Prāvests Kade (1762—1843) bija arī M. Štobes izdotās *Latviskas Gada-Grāmatas* līdzstrādnieks.[139]

Ievērojams tautas izglītības veicinātājs Kurzemē bija ilggadīgais (1768—1826) Kabiles mācītājs Dr. Hermanis Frīdrichs Dullo (1745—1826), kas latviski izdevis arī ticības mācības grāmatas un piedalījies ar rakstiem *Latviskā Gada-Grāmatā*. Latviešu bērnus Kabilē jau kopš 1774. gada mācīja kāds Dullo izraudzīts un izglītots latviešu tautības skolotājs. Pēc laika biedru izteikumiem tā esot bijusi „neapstrīdami labākā latviešu skola Kurzemē".[140] Tomēr pats Dullo uzskatīja par īstas latviešu skolas sākumu 1784./85. gadu, kad Kabiles dzimtkungs f. Bērs atļāva viņam skolas vajadzībām izmantot baznīcas lādes līdzekļus. Tie svārstījās ap 30 dāldeņiem gadā, bet muiža no savas puses piemaksāja 18 dāldeņu. Vispirms skola mitinājās Dullo pastorātā, tad pārvietojās uz ērtākām telpām Jaunāmuižā. Mācības sākās vecajos Miķeļos un turpinājās līdz vecajiem Jurģiem. Par kursu beigušiem, parasti pēc divi ziemām, atzina tos, kas bija iemācījušies lasīt, pazina skaitļus un prata kārtīgi dziedāt. Ik rudeni skolā uzņēma 12 bērnus, tātad audzēkņu kopskaits no skolas otra pastāvēšanas gada bija 24. Ja iepriekš redzējām, ka Apriķu skolā mācījās tikai zēni, tad Dullo pārstāvēja citādu viedokli. „Tā kā cilvēku kultūru," viņš raksta, „visvairāk izplata sievietes, mēs labāk vēlējāmies uzņemt skolā meitenes nekā zēnus." Uzņēma bērnus vecumā no 8 līdz 12 gadiem. Mācību laikā audzēkņi dzīvoja skolā, bet sestdienās gāja mājās un atgriezās pirmdienās, ņemdami līdz nedēļas uzturu. Līdztekus Kabilē pastāvēja arī vācu skola „trūcīgiem brīviem ļaudīm" ar mazliet plašāku kursu un īpašu skolotāju. Latviešu bērnus mācīja skolotājs, ķesteris un priekšdziedātājs vienā personā.[141]

Tuvāku ziņu trūkst par Spārnes un Stendes skolu tapšanu, taču pirmā minēta dokumentos jau 1760. un otra 1770. gadā. Cik vērojams, par skolotājiem tur darbojušies priekšdziedātāji.[142] No Kurzemes dzimtkungiem vēl interesi par tautas izglītību apliecināja fon Korfi, nodibinot un apgādājot latviešu skolas Priekulē un Gridzgalē.[143]

Kapteinis Kristofers Korfs 1783. gadā novēlēja Gridzgales (Mēmeles pagastā) skolai 700 dāldeņu liela kapitāla augļus. Šo skolu — mūŗa ēku ar salmu jumtu — viņš pats bija licis uzcelt muižas tuvumā. Dibināšanas aktā Korfs plaši izteicis savus uzskatus par to, kā vajadzētu risināties skolas darbam. Mācībām jānotiek no Miķeļiem līdz Jurģiem. Skolnieki var būt visi Gridzgales bērni, un tie „mācāmi tik ilgi, kamēr prot lasīt un lūgt, un ieguvuši nepieciešamās atziņas par pestīšanu, kas liktos paveicams trijās ziemās". Skolotājam jābūt bērniem par paraugu — dievbijīgam, godīgam un vispār dzīves veidā

nevainojamam. Audzēkņu vidū viņš nedrīkst pieļaut māņticību, lamāšanos un strīdus; viņam jāmudina tie, kas skolu beiguši, neaizmirst un pastāvīgi stiprināt iegūtās zināšanas. Vislabāk tas būtu panākams tādā kārtā, ka skolotājs ik svētdienas sarīkotu skolā dievkalpojumu, ciktāl tas neskaŗ mācītāja kompetences, un bijušie audzēkņi pārmaiņus tur lasītu attiecīgos tekstus. Ja kāds izrādītos galīgi aizmāršīgs, tas sūtāms skolā vēl vienu ziemu, par ko viņa vecākiem vai saimniekam jāmaksā skolotājam viens dālderis. Lai izvairītos no blēdībām, skolnieku gala pārbaudījumiem jānotiek muižā; tās īpašnieka pienākums ir katram sekmīgam skolniekam dāvināt kādu jaunu grāmatu. Iekām kāds bijušais audzēknis pirmo reizi saņem sv. vakarēdienu, skolotājam bez atlīdzības kopā ar viņu jāatkārto nepieciešamās kristīgās mācības. Citiem Gridzgales dievgaldniekiem aizvien dienu iepriekš jāsapulcējas skolā, kur skolotājs liek viņiem dziedāt un lūgt, tāpat lasa priekšā Stendera jauno dziesmu grāmatu vai citu piemērotu tekstu. Skolotājam ar visiem bērniem jāierodas katrās bērēs, kur jānodzied parastās dziesmas. Atlīdzību par to nedrīkst prasīt, taču labprātīgas dāvanas nav jāatraida. „Skolotājam nekādā ziņā nav atļauts," turpina Korfs, „sodīt skolniekus ar pārsteidzīgiem vai patvaļīgiem miesas sodiem, bet viņam iespēju robežās tie jāmudina uz cītību un paklausību sapratīgā veidā ar piezīmēm, aizrādījumiem, vajadzības gadījumā ar kauninášanu un līdzīgiem viegliem, bērniem piemērotiem sodiem." Ja smagāki pārkāpumi prasītu miesas sodu, skolotājam iepriekš jāsūdzas muižas īpašniekam. Nevīžīgs skolotājs sodāms ar algas atvilkumiem vai tās pilnīgu ieturēšanu par labu skolas kasei. Soļus pret muižas īpašnieku, kas neievēro skolas intereses vai tām kaitē, ar dibināšanas aktu pilnvarots spert ikreizējais Neretas draudzes mācītājs kā Gridzgales skolas pārzinis un kurātors.[144] Diemžēl trūkst liecību par to, kā šie Korfa izstrādātie noteikumi reālizējušies praksē. Viņš pats mira jau 1790. gadā, taču skola turpināja darboties. No 1792. līdz 1811. gadam tur strādāja skolotājs Kilovskis, kas baznīcas grāmatā apzīmēts par latvieti.[145]

Gridzgales skolotājam, kā tikko redzējām, Korfs ieteica lasīt dievgaldniekiem priekšā Stendera dziesmu grāmatu. Nereta līdz ar Gridzgali ietilpa G. F. Stendera kā Sēlpils prāvesta uzraudzības lokā, un vismaz vienā gadījumā viņš tur piedalījies baznīcas vizitācijā.[146] Stenderam pastāvēja draudzīgas attiecības ar plašo Korfu ģimeni: kad viņš 1760-os gados uzturējās Kopenhāgenā, viņa galvenais atbalstītājs bija barons Johans A. Korfs, Krievijas sūtnis Dānijā. Abus saistīja ne vien personīgas simpatijas, bet arī brīvmūrnieku brālība.[147]

Tādā kārtā visai ticama šķiet Stendera tieša ietekme Gridzgales skolas dibināšanā.

Droši šī ietekme konstatējama citu muižnieku sekmētajā Sunākstes un Vārnavas skolu tapšanā. Mūža beigās Stenders tātad piedzīvoja, ka viņa neatlaidīgā — prozā, pantos un privātās pārrunās veiktā latviešu skolu propaganda deva zināmus augļus arī novados, par kuŗiem viņš reiz rakstīja: „Dievam žēl vēl Augšzemē, visvairāk pie Mežniekiem, daudz sētas ir, kur tikko tēviņu-reizi prot." Lieli šie panākumi nebija, kaut Stenders nevēlējās vairāk kā dzimtkungu atbalstu elementārai izglītībai dzimtbūšanas apstākļos. Bez Gridzgales Korfa un Vārnavas Bolšvinga bija maz to, kas atcerējās viņa lūgšanu: „Uzmodini arīdzan visus cienīgus kungus, ka tie kā tēvi par savu ļaužu dvēselēm, kas Dievam pieder, vairāk gādātu un kādu tiesu no tās naudas un mantas, ko Dievs tiem ne velti devis, latviskām skolām dāvātu."[148]

18. gadsimta beigās Augšzemē vēl bijusi latviešu skola Neretā un Vecmēmelē. Ēģiptes resp. Vilkumiesta (Ilūkstes apriņķī) mācītāja atkārtotās piezīmes baznīcas grāmatā par bērniem, kas „var iet skolā" vai kam „vajag iet skolā", liek pieņemt, ka arī tur notikušas kādas mācības.[149] Tomēr iespējams, ka šeit un daļā citu Kurzemes dokumentu, kur minēta „skola" bez tuvāka raksturojuma, īstenībā domāta tikai jauniešu katechizācija, kam dalībnieku prasme lasīt nebija priekšnosacījums un kas parasti notika mutvārdos.

Reizē ar muižnieku vienaldzību skolu lietas Kurzemē, tāpat kā pārējos Latvijas apgabalos, negātīvi ietekmēja dažkārt ievērojamā pašu latviešu pretestība tiklab no vecāku, kā bērnu puses. Sava dzejoļu krājuma *Ziņģu lustes* 2. daļas ievadā (1789) Stenders tēlo, kādu metodi lietojis, lai ieinteresētu bērnus par skolu: „Kad nelaiķis pilskungs fon Bolšvings, kuŗa vārds joprojām lai paliek svētīts, ierīkoja Vārnavas skolu, tad latviešu bērni to uzskatīja par spīdzinātavu un gāja turp raudādami. Bet kad pēc mana aizrādījuma tur ieveda dančus, it īpaši skolu danci, 49 — Tur skolā :,: tur mūsu laima zeļ, tad visi tūdaļ kļuva priecīgi. Un tā kā skolas bērni šos dančus darīja pazīstamus visā novadā, tad visās sētās bērni sāka jūsmot par skolu un paši lūgt vecākus, lai laiž viņus skolā."[150] Augšzemes zemniekos, acīm redzot, pastāvēja tas pats viedoklis, ko jau agrāk konstatējām dažās vietās Vidzemē, t. i., ka skola uzlūkojama par soda iestādi, kurp sūtāmi vienīgi sliņķi.

Tomēr šī stūrgalvīgā pretestība nekādā ziņā nebija vispārēja, ko cita starpā apliecina arī kāds interesants Kurzemes dokuments. Kad hercogs Ernests Bīrons 1763. gada sākumā no trimdas atgriezās Jel-

gavā, viņš lika publicēt un baznīcās nolasīt patentu, kurā solīja visiem pavalstniekiem aizsardzību pret apspiešanu un „nelaimīgo sajukumu", kāds hercogistē radies, viņam prom esot. Šai sakarā hercoga kancelejā sāka ieplūst sūdzības — daļa no latviešu zemniekiem un latviešu valodā. Ja vairums žēlojās par klaušām, nodevām un dzimtkungu patvaļu, tad Mazbēsteles muižas Klača Hermanis, neveiklā izteiksmē un ar rupjām kļūdām latviski rakstīdams, vēlējās hercogam „krist pie kājām" un izlūgties, lai tiktu novērsts stāvoklis, ka ļaudis neprot ne pātarus, ne grāmatu. Jaunākie labprāt gribētu mācīties, bet neesot, kas māca. Tādēļ hercogam vajadzētu iekārtot skolu muižas „ērbeģī", kur ikviens varētu mācīties Dievam par godu.[151]

Mācītājs K. F. Vatsons vēl 1817. gadā lēsa, ka lasīt protot tikko trešā daļa Kurzemes zemnieku.[152] Tomēr arī šis skaits šķiet augsts, ja atceramies, ka oficiālas tautas izglītības programmas Kurzemē trūka tiklab hercogu laikos, kā krievu varas pirmajos gadu desmitos. Domājot par faktoriem, kas varēja lasīt prasmi veicināt, vispirms atzīmējams, ka mazāku skolu varbūt bija vairāk, nekā dokumentāri pierādāms. Jau 1756. gadā Kurzemes superintendents Joachims Baumanis ievadā Stendera *Svētiem stāstiem* uzsvēra, ka kopš divdesmit gadiem (paliek neskaidrs, kādēļ minēta tieši šī robeža) prāvs skaits latviešu iemācījies lasīt, pie kam tas esot „ar iepriekšējiem laikiem attiecībā kā 100 pret vienu". Skaits droši būtu daudz lielāks, ja „vairāki sekotu šīs zemes dievbijīgu kungu Dievam patīkamam piemēram", sūtīdami apakšniekus skolā un piešķirdami viņiem godalgas par parādītu čaklumu.[153] Baumanim kā superintendentam bija rūpīgi jāapsveŗ savi vārdi, tādēļ jāuzticas viņa norādījumam uz skolām, par kurām līdz šim apzinātie avoti klusē.

Kurzemē gandrīz pilnīgi trūkst ziņu par mājmācību, taču liekas, ka tai būs bijusi līdzīga nozīme kā Vidzemē. Oficiālajā *Beschreibung der Provinz Kurland* (1805) konstatēts, ka vislabāk lasot, rakstot un rēķinot Jelgavas, Dobeles un Bauskas novadu latvieši. Kā augstāk redzējām, latviešu skola 18. gadsimtā pastāvēja Jelgavā, bet nezinām, vai tāda bijusi arī Dobelē un Bauskā resp. to tuvākajā apkārtnē. Minētais apraksts šos trīs novadus izceļ tādēļ, ka tur esot izplatīti „visi ražojumi, kas rakstīti latviešu valodā vienkāršo ļaužu apgaismošanai". Tā kā te galvenā kārtā būs domāti Stendera darbi, tad pamats pieņemt, ka tos it plaši izmantoja mājmācībai. To, ka prata arī rakstīt un rēķināt, laikam gan izskaidro attiecīgo zemnieku relātīvā turība un viņu ciešais kontakts ar Jelgavu, tobrīd ievērojamu kultūras centru, kur varēja gūt periferijā mazāk pieejamus impulsus.[154]

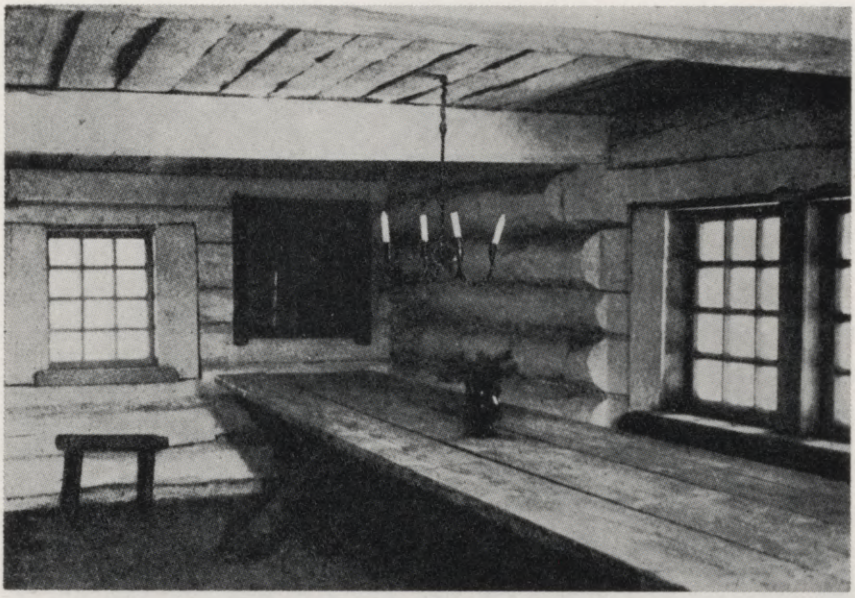

Valmieras skolas rijas kambaris (Brīvdabas mūzejā)

Rīgas licejs 18. gadsimta 80-os gados (Broces krājumā)

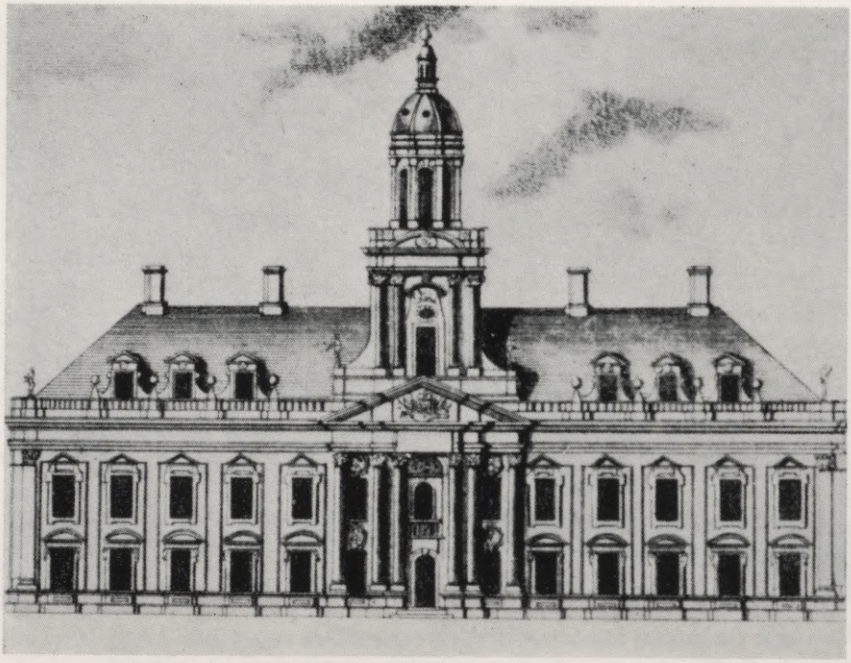

Jelgavas akadēmiskā ģimnazija (S. Jensena mets)

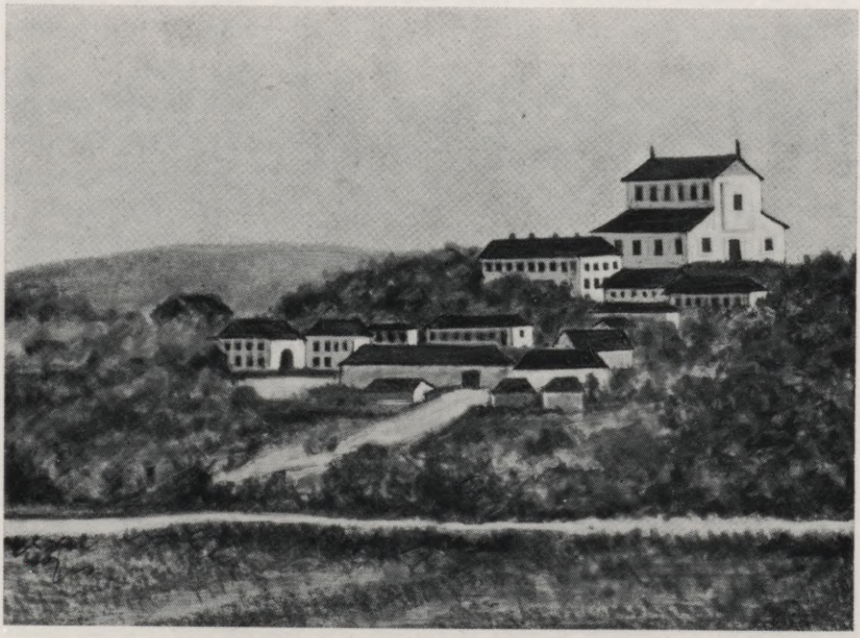

18. gadsimta vidū dibinātais Krāslavas garīgais seminārs (1802. gada attēls)

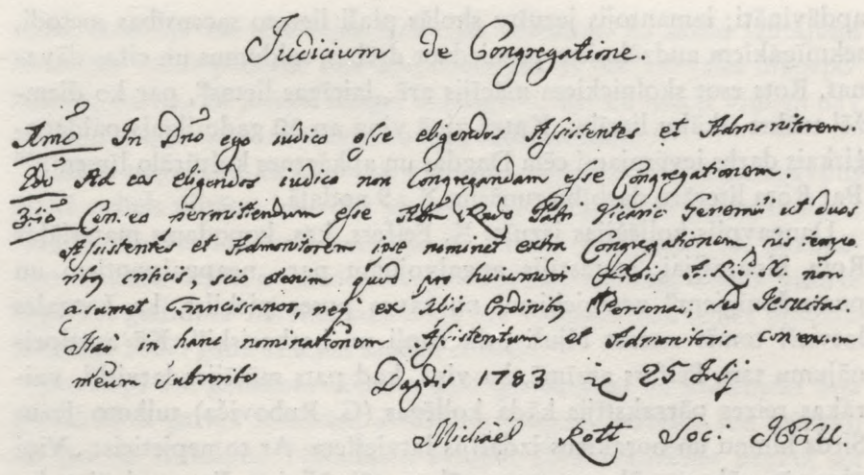
Judicium de Congregatione.

1mo In Dno ego iudico esse eligendos Assistentes et Admoniterem.
2do Ad eos eligendos iudico non Congregandam esse Congregationem.
3tio Cm. ea nominandum esse Adm. Rdo Patri Gleric Generali ut duos Assistentes et Admoniterem ipse nominet extra Congregationem, uis eorum nihil critici, scio decenim quid pro huiusmodi officiis S. R. S. non assumat Franciscanos, nec ex aliis Ordinibus Personas; nec Jesuitas.
Haec in hanc nominationem Assistentium et Admoniteris cum eorum meum subscribo
Dagdis 1783 die 25 Julij
Michael Rott Soc: JESU.

Michaela Rota rokraksts

7.

Ja Vidzemē latviešu skolu lietas 18. gadsimtā bija kaut cik nokārtotas un Kurzemē ne gluži aizmirstas, tad Latgalē šai ziņā konstatējami tikai atsevišķi mēģinājumi. Par jezuītu rosību liecina, piemēram, Daugavpils rezidences 1726. gada annāles, kur minēts, ka bez spredikļiem svētdienās un svētku dienās vienkāršā tauta — *rudior plebs* — darbdienās mācīta katechismā, dažkārt pat divas vai trīs reizes dienā. 1740. gadā ziņots, ka ticības pamati iemācīti 5550 personām; 1754. gadā sarīkota 291 tautas misija.[155]

Kaut šo pasākumu prīmārais nolūks bija veicināt un nostiprināt ticību, nevis izglītību, daļa jezuītu misionāru, to vidū it īpaši „Latgales apustulis" Michaels Rots, domāja par tautas mācīšanu plašākā nozīmē. Rodoties izdevīgiem apstākļiem, kādi bija, piemēram, Rotam Hilzenu misijā Dagdā, viņi pulcināja bērnus skolas darbam. Ar privātu iniciātīvu radītās skolas gan neiesakņojās, taču pastāvēšanas laikā bija noteikti pozitīvs faktors jau tādēļ vien, ka mācības notika latviešu valodā.

Dagdā Rota laikmetā (viņš tur darbojās kopš 1765./66. gada) uzcēla pat speciālu skolas mājiņu. Sākumā viņam nācies sadurties ar „neapgaismoto un pusmežonīgo" zemnieku pretestību: tie pēruši bērnus, kas gribējuši lasīt, jo grāmatu gudrības derot vienīgi kungiem un garīdzniekiem. Tomēr Rots šo pretestību ātri pārvarējis, un paši bērni gājuši uz skolu labprāt. Visus, zēnus un meitenes, viņš mācījis lasīt un dziedāt, bet rakstīt tikai tos, kas izrādījušies ļoti

apdāvināti; izmantojis jezuītu skolās plaši lietoto sacensības metodi, sekmīgākiem audzēkņiem pasniedzot drēbes, saldumus un citas dāvanas. Rots esot skolniekiem mācījis arī „laicīgas lietas", par ko diemžēl trūkst sīkāku liecību. Katrā ziņā viņa ap 30 gadu ilgais paidagoģiskais darbs ievērojami cēla Dagdas un apkārtnes kultūrālo līmeni.[156] Par Rota literāro darbību runāsim X : 9 nodaļā.

Daugavpils kollēģijas jezuīts K. Feifers, kas, kopodams materiālus Rota biografijai, atstāstījis apgalvojumu par „neapgaismotiem un pusmežonīgiem" zemniekiem, no savas puses piebilst, ka Latgales latvieši tomēr neesot bijuši „tik rupji un barbariski". Kā apstiprinājumu tam Feifers atzīmē, ka viņš, kad pats mācījies latviski, vairākas reizes pārrakstījis kāda kollēgas (G. Ruboviča) tulkoto Jēzus Sirds himnu un norakstus izdalījis latviešiem. Ar to nepieticis: „Viņi vienmēr nāk un nāk, un prasa vēl un vēl. Viņiem šie noraksti vajadzīgi ne tikai dziedāšanai, bet arī lasīšanas vingrinājumiem. Tie noder arī kā dzineklis, lai iemācītos lasīt."[157] Tas ir zīmīgs norādījums par latgaliešu dziņu atbrīvoties no analfabētisma.

Jezuītu skolas Daugavpilī pastāvēja jau kopš 17. gadsimta, un kādā 1712. gada dokumentā apgalvots, ka turp steigušies jaunieši gandrīz no visas Livonijas, lai augtu „Dieva un cilvēku gudrībās". Taču šķiet, ka viens otrs latvietis tur iekļuvis tikai izņēmuma gadījumā, ja arī dažs slēptos aiz poliska vai vāciska vārda. Pārskati par audzēkņu sastāvu, ciktāl tie saglabājušies, rāda, ka absolūto majoritāti šais skolās veidojuši muižnieku bērni. Audzēkņiem ģimnazijas klasēs mācīja morālteoloģiju, retoriku, dažas humānitārās zinātnes, aritmētiku; nepieciešamas bija zināšanas latīņu, poļu, vācu un krievu valodā. Par skolotājiem darbojās divi vai trīs jezuītu maģistri, bez tam vismaz 1750-os gados bija viens filozofijas profesors.[158] Turīgo Latgales dzimtu atvases, protams, izglītojās arī mājskolotāju vadībā un ārzemju mācības iestādēs.

Kad Latgali pievienoja Krievijai, centrālās iestādes starp citu ievāca ziņas par Latgales skolām. Pozitīvas atbildes pienāca vienīgi no Daugavpils un Krāslavas, turpretim Rēzekne un Ludza paskaidroja, ka pilsētā un apriņķī neesot ne skolu, ne skolnieku. Citur žēlojās, ka trūkstot līdzekļu skolu atvēršanai. No 1775. gada bija spēkā rīkojums, ka visās pilsētās un vēlāk arī laukos iekārtojamas skolas tiem, kas tur labprātīgi gribētu mācīties. Praktiskais rezultāts bija niecīgs: nevienu latviešu skolu nenodibināja, tāpat latviešiem nepieejamas palika pāris jaunās vācu un krievu skolas.[159] Jezuīti, kaut cīnīdamies ar dažādām grūtībām, uzturēja savas skolas (beidzot ne vairs Daugavpilī, bet Pušā un Izvaltā) līdz pat 1820. gadam, kad

viņus izraidīja no toreizējās Krievijas robežām. Šo skolu jautājums Krievijas valsts padomē bija apspriests jau īsi pēc Latgales inkorporācijas; atzina, ka jezuīti stingri uzraugāmi, bet ka mācīt viņiem nav aizliedzams, jo tas varētu iedzīvotājos radīt nemieru.[160]

Liekas neparasti, ka kādā 18. gadsimta beigās darinātā Daugavpils plānā neliels pilsētas kvartāls apzīmēts ar nosaukumu „žīdu skolas". Pieņem, ka te domātas sinagogas.[161] Tomēr iespējams, ka apzīmējums attiecās uz t. s. chederiem jeb lūgšanu skolām, kādas vismaz kopš 19. gadsimta sākuma pastāvēja arī vairākās Kurzemes pilsētās. Sasmakā 1837. gadā bija pat septiņi chederi.[162]

Jau kopš 18. gadsimta sākuma daži garīdznieki un muižnieki bija projektējuši garīgā semināra atvēršanu Latgalē, novēlot šim mērķim arī prāvus līdzekļus. Nodomam beidzot ļāva reālizēties bagātā un kultūrālos jautājumos ieinteresētā Plāteru ģimene, nodibinot semināru Krāslavā, ko Plāteri vispār bija samērā īsā laikā pārvērtuši par ziedošu centru. Dibināšanas akts parakstīts 1755. gada 29. decembrī, taču darboties seminārs sāka tikai 1757. gadā. Tā vadību uzticēja nevis jezuītiem, ar kuŗiem tai brīdī nesapratās ne Plāteri, ne toreizējais Smoļenskas bīskaps Georgs Hilzens, bet gan t. s. misijas priesteŗiem jeb lācaristiem. Semināru materiāli atbalstīja arī Roma, kamēr Hilzens ziedoja 2000 dāldeŗu un — laikmetam raksturīgā kārtā — piešķīra sādžu ar 100 zemniekiem viena profesora un divu audzēkņu uzturam. Par pirmo rektoru izraudzīja Staņislavu Sļadovski; viņš bija pazīstams ar savu plašo pastorālo darbību, kas izzaroja, arī personīgu apmeklējumu veidā, tiklab pa dažādiem Latgales novadiem, kā Kurzemi un Baltkrieviju. Audzēkņiem mācīja morālteoloģiju, dogmatisko polemiku, patristiku, retoriku un vairākas valodas; ne mazāk kā trīs gadu sekmīgas studijas deva garīdznieka tiesības. Tomēr audzēkņu skaits aizvien bija relātīvi mazs, jo aspirantiem vajadzēja solidu iepriekšēju zināšanu, kādas tolaik varēja iegūt vienīgi muižnieku un turīgāko pilsētnieku dēli.[163]

Ja tādēļ seminārs latviešiem palika slēgts, tad uzmanību pelnī rektora Sļadovska paskaidrojums kādā 1776. gada vēstulē, ka Krāslavas klosterī dzīvojot lācaristu misionāri, audzēkņi un viens laicīgs latviešu priesteris — *sacerdos saecularis lothavus unus*. Pēdējais pēc S. Škutāna domām varbūt bijis semināra latviešu valodas skolotājs. Ieteicot absolventus darbam Latgalē, rektors vienmēr uzsvēra viņu latviešu valodas prasmi. Krāslavas klosteŗa bibliotēkā vēl ap 1909. gadu glabājās prāvs skaits burtnīcu apm. no 18. un 19. gadsimta mijas ar latviskiem tekstiem, kuŗus pamats uzlūkot par semināristu vingrinājumiem. Tātad liekas, ka — blakus latīņu, franču un poļu valodai

(pēdējā bija jāprot jau iestājoties) — latviešu valoda Krāslavā mācīta vismaz kā neobligāts priekšmets.[164] Tai pašā virzienā rāda fakts, ka latgaliešu rakstniecības galvenie kopēji 19. gadsimta pirmajā pusē nāca no bijušo Krāslavas semināra audzēkņu vidus. Līdzās vairākiem citiem te jāatceras iecienītās „bišu grāmatiņas" autors Jozefs Akiļevičs, tāpat Jozefs Maciļevičs, kuŗa *Pawujciejszona* (1850) bija pirmā kaut cik vispusīgā „laicīga" satura grāmata Latgales latviešiem.[165]

Krāslavas semināru jau 1784. gadā sāka gremdēt Mohiļevas archibīskaps Siestžencevičs, kas nodibināja līdzīgu institūtu un panāca, ka Krāslavai zuda laba daļa oficiālā atbalsta. Tomēr krāslavieši ar draudžu prāvestu palīdzību un privātiem ziedojumiem noturējās līdz 1842. gadam, kad viņu semināru pārvietoja uz Minsku. Visā pastāvēšanas laikā Krāslavas semināru beidza 253 garīdznieki. Daudzi no tiem vēl turpināja izglītību citur, vairāki kļuva par bīskapiem un par profesoriem ārzemēs.[166] Plāteri deva līdzekļus arī Krāslavas meiteņu skolai, kas sāka darboties 1789. gadā no Polijas ataicinātu žēlsirdīgo māsu ordeņa mūķeņu pārziņā.[167]

Līdz gādībai par pastāvīgām tautskolām nesniedzās ne Plāteru, ne Hilzenu un citu muižnieku labvēlība. Jezuītu izglītības pasākumi tikai izdevīgos apstākļos un atsevišķos centros spēja tiekties tālāk par ticības pamatu iemācīšanu. Vairumam latgaliešu, kas vēlējās atbrīvoties no analfabētisma, atlika mājmācība ar visvienkāršākiem palīglīdzekļiem.

8.

Mācības līdzekļu trūkums 18. gadsimtā bija smags ne vien Latgalē, bet stipri kavēja tautas izglītību arī Vidzemē un Kurzemē. Ģenerālsuperintendents J. B. Fišers savā 1737. gada projektā paredzēja, ka katrā Vidzemes skolā vajadzētu lietot latviešu ābeci, lielo katechismu, rokas grāmatu un bībeli. Tomēr viņš pats atzina, ka šīs „zemnieku bibliotēkas" iegāde saistīšoties ar grūtībām, jo zemniekiem neesot pietiekami naudas. Tādēļ kungi varētu grāmatas vai nu dāvināt, vai dot ļaudīm uz nomaksu.[168] Ir zināms, ka dāvinājumi tiešām notikuši kā Vidzemē, tā Kurzemē, taču tie nāca no atsevišķu liberālu personu puses un nedeva nekāda vispārēja problēmas atrisinājuma. Grāmatas, kuŗu iespiešanas izdevumus sedza Vidzemes bruņniecība, neizdalīja par velti. Dzimtkungu vai mācītāju starpniecība bija nepieciešama katrā gadījumā, arī mājmācības grāmatu sagādē, jo neviens grāmatu tirgotājs 18. gadsimtā — un vēl krietni vēlāk — neizplatīja latviešu izdevumus zemnieku vidū tieši.[169]

G. F. Stendera
ābeces tituļlapa

Jelgawâ
pee J. W. Steffenhagen.
1782.

Mācības līdzekļi (Fišera sarakstam jāpievieno dziesmu grāmata), kā redzams, sastāvēja no tiem pašiem darbiem, ko lietoja baznīcā un mājas svētbrīžos. Paidagoģiskā nolūkā bija izdotas vienīgi ābeces, taču to saturu līdz gadsimta beigām tāpat veidoja kristīgi „mācības gabali." Sakarā ar pāreju uz „laicīgu" pirmmācības vielu īpaši pieminami G. F. Stendera nopelni. Viņa *Jauna ABC un lasīšanas mācība* iznāca 1782. gadā un pēc tam vēl divos iespiedumos. Tituļlapā attēls, kas rāda lielus svarus. Vienā svaru kausā grāmata ar nosaukumu

Burtošanas paraugs
G. F. Stendera ābecē

Ta Bohkſtaweereſchana.

Neſkannis ar iſſu Skandineeku.

Ba	be	bi	bo	bu
Za	ze	zi	zo	zu
Da	de	di	do	du
Ga	ge	gi	go	gu
Ga	ge	gi	go	gu
Ja	je	ji	jo	ju
Ka	ke	ki	ko	ku
Ka	ke	ki	ko	ku
La	le	li	lo	lu
La	le	li	lo	lu
Ma	me	mi	mo	mu
Na	ne	ni	no	nu
Na	ne	ni	no	nu
Pa	pe	pi	po	pu
Ra	re	ri	ro	ru
Ra	re	ri	ro	ru
Sa	ſe	ſi	ſo	ſu
Scha	ſche	ſchi	ſcho	ſchu
Sa	ſe	ſi	ſo	ſu
Scha	ſche	ſchi	ſcho	ſchu
Ta	te	ti	to	tu
Wa	we	wi	wo	wu
Tſcha	tſche	tſchi	tſcho	tſchu.

Ihſajs

„Dieva vārds", otrā — pudele ar uzrakstu „Brandvīns", pie kam šis kauss nosvēries daudz zemāk. Attēls paskaidrots dzejolī, kur variēta Stenderam ierastā doma, ka latvieši dzīvotu „laimībā", ja viņus „blašķe nevilktu uz dibenu". Šīs ābeces trešajam izdevumam (1797, jau pēc Stendera nāves) bija vienu iespiedloksni biezs pielikums — pamācība skolotājiem, kā bērnus visvieglāk iemācīt lasīt. Burtojamās metodes vietā Stenders, gan ne konsekventi, ieteica skaņojamo metodi (tātad, piemēram, fraktūras sch nevis es-ce-ha, bet š), mudināja ievērot pieturas zīmes un beidzot uzsvēra: „Ne ieradina skolas bērnu vienā vienīgā skaņā kā ar duršanu, nedz arīdzan ziņģes vīzē

un kā kaucin kaucot, bet skaidri lasīt, itin tā, kā prāta ļaudis mēdz samanīgi runāt, proti, kur vaijag, balsi cilāt, un kur vaijag, balsi nolaist, un visus vārdus ne ar pusmuti, nedz putru putrām, bet lēnām un skaidri izsacīt." Savam laikam ļoti moderns mācības līdzeklis bija Stendera *Bildu-ābice* (1787), ko rotāja 24 viņa paša kokgrebumi; katru attēlu paskaidroja divrindu pants, kas iesākās ar attiecīgu alfabēta burtu. Didaktiskajos pantos atspoguļojas Stendera rakstos parastie uzskati: „Bites ziedos medu salasa: Tā no grāmatām nāk gudrība," „Ozols top no uguns izdilis, Un no brandvīna dilst jauneklis" un tml.[170] *Bildu-ābice* uzlūkojama arī par pirmo latviešu izdevumu, kur aizsākta vēlāk tik populārā bērniem domāto „bilžu grāmatu" tradicija. Bez Stendera ābecēm kā Kurzemē, tā Vidzemē līdz 18. gadsimta beigām iznāca vairākas citas, mazāk nozīmīgas. No tām vismaz trīs iespiedumus piedzīvoja ābece, ko sastādīja un Ķieģeļmuižā resp. Rubenē pats iespieda Kristofs Harders.[171]

Pāris pirmmācības grāmatas 18. gadsimtā iespiestas arī latgaliešiem. Viļņā 1768. gadā izdots *Elementarz łotewski z abecadłem, krótkim katechizmem* jeb „ejssa mociba i modlitewkami ejssas łyugszonas" (varbūt Michaela Rota darbs). Vēl divas ābeces zināmas no 70-iem resp. 80-iem gadiem. Ap 1788. gadu iznākušai, uz bieza dzeltena papīra iespiestai ābecei nodaļu virsraksti poļu valodā, saturā rakstīti parauga burti, katechisma gabali un „łyugszonas wyssuwajadzieygas". Protams, arī Latgalē bērnu mācīšanai izmantoja parastās reliģiskās grāmatas, un Rots savā anonimi publicētajā *Mocîba katoliszka* (1775) pat tituļlapā aizrādīja, ka tur starp citu atrodama „mociba kay gromatu lasieit diel mazim barnim".[172]

Pirmā īstā latviešu skolas lasāmgrāmata vairs nepaspēja iznākt 18. gadsimtā, bet parādījās 1803. gadā Jelgavā. Tā bija prāvesta Gotfrīda G. Mīlicha *Jauna skolas-grāmata* ar zināmā mērā enciklopēdisku saturu, kur ticības mācības vietā jau dominēja didaktiska literāra viela un populārzinātne.

---

[1] NEANDER 1956, 131.
[2] WITTRAM 1954, 134, 170.
[3] *AU*, II, 544.
[4] STIEDA 1924—26, 594s.
[5] Sal. ECKARDT 1883, 35ss, 44ss.
[6] ŠVĀBE 1958, 22s.
[7] ECKARDT 1876, 376, 404.

[8] HUPEL 1774—82, II, 35, 37.
[9] JANNAU 1781, 19—48.
[10] MERKEL 1969, 306s, 361s.
[11] REINHARDE 1924, 406.
[12] *ibidem* 405ss; KRAUSE 1900—01 (50), 249s (izdevēja piezīme).
[13] Sal. A. TAUBE 1953, 75s.
[14] HEHN 1860, 393.
[15] REINHARDE 1924, 401, 407.
[16] *ibidem* 269.
[17] *ibidem* 401.
[18] *ibidem* 401ss.
[19] ALTEMENTS 1939, 207ss.
[20] *ibidem* 224; STEPERMANIS 1935, 77s; VĪKSNIŅŠ 1937, 223ss.
[21] OZOLIŅŠ 1936, 52s.
[22] VIČS 1923, 23ss; reskripta oriģinālteksts *ibidem* 277s.
[23] ADAMOVIČS 1933, 282ss.
[24] Fišera memorandu oriģinālā sniedz ADAMOVIČS 1939, 178ss.
[25] SNELL 1794, 325s.
[26] ADAMOVIČS 1933, 286ss, un 1939, 182.
[27] VIČS 1923, 46ss, 70s.
[28] SCHAUDINN 1937, 50.
[29] VIČS 1923, 59s.
[30] ADAMOVIČS 1933, 293s.
[31] *ibidem* 295ss; SALMIŅŠ 1972a, 4s.
[32] ĀRENDS 1936, 99, 105ss. Sal. arī *Piemineklu valdes Brīvdabas mūzejs* 1938, 62—70.
[33] ADAMOVIČS 1933, 297s; SALMIŅŠ 1972a, 4s.
[34] BAERENT 1927, 105ss.
[35] ADAMOVIČS 1933, 296s.
[36] *ibidem* 294, 300ss.
[37] VIČS 1923, 77s.
[38] C. A. BERKHOLZ 1884, 95.
[39] *ibidem* 129s.
[40] ADAMOVIČS 1933, 306ss.
[41] *ibidem* 291ss; VIČS 1923, 92.
[42] ADAMOVIČS 1933, 186s, 309s.
[43] *ibidem* 310s.
[44] SLOKA, 1925—27, II, 50.
[45] ADAMOVIČS 1933, 311—317.
[46] VIČS 1923, 90s, 94s.
[47] *ibidem* 98ss; SCHAUDINN 1937, 65ss.
[48] VIČS 1923, 101ss, 279ss.
[49] SCHAUDINN 1937, 68.
[50] *ibidem*; VIČS 1923, 102, 104s.
[51] *LKV*, XIII, 25252; ADAMOVIČS 1933, XIIs, 308, 428.
[52] Sal. BIRKERTS 1927, II, 9s.
[53] SCHAUDINN 1937, 65; VIČS 1923, 108s.
[54] VIČS 1923, 112ss, 125, 140ss.
[55] *ibidem* 143ss, 146ss, 151.

[56] *ibidem* 153—170.
[57] SALMIŅŠ 1969, 36s.
[58] VIČS 1923, 184.
[59] *ibidem* 178, 181, 184; SALMIŅŠ 1969, 37.
[60] VIČS 1923, 189—194.
[61] *ibidem* 195ss; SCHAUDINN 1937, 73s.
[62] VIČS 1923, 254.
[63] SALMIŅŠ 1969, 37.
[64] VIČS 1923, 215ss; SCHAUDINN 1937, 75ss.
[65] VIČS 1923, 227.
[66] ECKARDT 1876, 494ss; G. BERKHOLZ 1868, 73.
[67] MERKEL 1969, 317, 320.
[68] HERDER 1868, 15ss.
[69] G. BERKHOLZ 1868, 75.
[70] RECKE & NAPIERSKY, IV, 222ss; VĪKSNIŅŠ 1937, 274s.
[71] SNELL 1794, 283—315 (Rīgas apraksts).
[72] *ibidem* 26ss; sal. BIENEMANN 1886, 7ss un *passim*.
[73] Sal., piemēram, STEPERMANIS 1935, 80ss; VĪKSNIŅŠ 1937, 274ss.
[74] SNELL 1794, 141—179.
[75] SNELL 1782, 1—19.
[76] Sal. RECKE & NAPIERSKY, IV, 223s.
[77] SNELL 1781, 21.
[78] *ibidem* 12s.
[79] SNELL 1787, 5ss.
[80] ECKARDT 1870, 62ss, un 1883, 62s; BIENEMANN 1886, 342s, 349s.
[81] RECKE & NAPIERSKY, I, 19ss, Nachträge, I, 5ss.
[82] ALBANUS 1797, 16s, 29s, 73s, 144s, 147s, 150s, 197.
[83] MERKEL 1969, 317; ŠTĀLS 1926, VIIIss.
[84] *AU*, III, 402s.
[85] J. HARDER 1773, 3ss.
[86] *ibidem* 13ss.
[87] HOLLANDER 1924—26, 272.
[88] MORITZ 1788 (nenumurētas lappuses).
[89] SONNTAG 1790, 18ss.
[90] MERKEL 1969, 314ss.
[91] ECKARDT 1876, 493.
[92] MERKEL 1969, 315.
[93] M. TAUBE 1966, 96s.
[94] *AU*, II, 425s; *LKV*, XI, 21975.
[95] *AU*, I, 503; *LKV*, XI, 21975ss.
[96] *LKV*, XI, 21977ss; SCHAUDINN 1937, 83.
[97] BULMERINCQ 1923—31, III, 919.
[98] SALMIŅŠ 1972, 50; sal. VIČS 1923, 269.
[99] C. A. BERKHOLZ 1867, 112.
[100] Sal. OTTO 1904, Iss.
[101] WEGNER 1898, 93ss.
[102] OTTO 1904, XVIss, XXIIss.
[103] RECHENBERG-LINTEN 1858, 67.
[104] NEANDER 1931, 15s.

[105] SERAPHIM 1896, 636s.
[106] RECHENBERG-LINTEN 1858, 66.
[107] *ibidem* 68s.
[108] *ibidem* 68.
[109] *ibidem* 67, 150.
[110] Sal. SERAPHIM 1896, 637.
[111] NEANDER 1951, 119s.
[112] KALLMEYER & OTTO, 456.
[113] BRAUNSCHWEIG 1825, 3s.
[114] MEYER 1937, 69.
[115] *ibidem* 67s; RECKE & NAPIERSKY, III, 461ss.
[116] BRAUNSCHWEIG 1825, 8ss; MEYER 1937, 75s.
[117] MEYER 1937, 78, 81s, 94ss.
[118] BRAUNSCHWEIG 1825, 28.
[119] *ibidem* 27s.
[120] MEYER 1937, 160ss.
[121] BRAUNSCHWEIG 1825, 26ss.
[122] *ibidem* 31ss.
[123] LENZ 1953, 9s.
[124] *FHLSJ*, I, 3s, 130.
[125] Z. KUNDZIŅŠ 1935—37, 431.
[126] SCHAUDINN 1937, 83.
[127] SLOKA 1928—34, III, 117.
[128] SCHAUDINN 1937, 83.
[129] SLOKA 1928—34, I, 166s.
[130] CAUNE 1925, 53; par Gruntu sk. KALLMEYER & OTTO, 383.
[131] Z. KUNDZIŅŠ 1935—37, 432.
[132] SLOKA 1928—34, II, 69ss.
[133] *ibidem*, I, 51ss; SCHAUDINN 1937, 84; par Heselbergu sk. RECKE & NAPIERSKY, II, 269ss.
[134] Sal. RECKE & NAPIERSKY, I, 494ss, un PLŪDONIS 1909, 293ss.
[135] ELVERFELD 1793, 4.
[136] *ibidem* 177ss.
[137] *ibidem* 184—196.
[138] LEJNIEKS 1935a, 521.
[139] SCHAUDINN 1937, 86s; sk. arī RECKE & NAPIERSKY, II, 407s, Nachträge, I, 297.
[140] KALLMEYER & OTTO, 326s; RECKE & NAPIERSKY, I, 458ss; SCHAUDINN 1937, 84.
[141] SLOKA 1928—34, II, 238s, 253ss.
[142] Z. KUNDZIŅŠ 1935—37, 432.
[143] SCHAUDINN 1937, 84.
[144] SLOKA 1928—34, III, 167ss.
[145] *ibidem* 176, 196.
[146] *ibidem* 176.
[147] JĒGENS 1957, 124s.
[148] Sal. STEPERMANIS 1936, 497s.
[149] SLOKA 1928—34, I, 128ss, III, 171.
[150] STENDER 1938, 161s.

[151] STEPERMANIS 1938, 436s.
[152] SCHAUDINN 1937, 85.
[153] ADAMOVIČS 1929, 57.
[154] Sal. SCHAUDINN 1937, 85.
[155] *FHLSJ*, I, 251.
[156] KUČINSKIS 1956, 176s.
[157] *ibidem* 177.
[158] *FHLSJ*, I, 251s, 257; N. ĶAUNE 1934, 5, 8, 125ss; TICHOVSKIS 1939, 467s.
[159] TICHOVSKIS 1939, 468.
[160] N. ĶAUNE 1934, 126ss; *FHLSJ*, I, 257.
[161] BREŽGO 1931, 205.
[162] Z. KUNDZIŅŠ 1935—37, 432.
[163] N. ĶAUNE 1934a, 398ss; ŠKUTĀNS 1953, 41ss.
[164] ŠKUTĀNS 1953, 48ss.
[165] N. ĶAUNE 1934a, 401s.
[166] *ibidem* 400s.
[167] *ibidem* 399.
[168] ADAMOVIČS 1939, 187.
[169] Sal. SCHAUDINN 1937, 47, 62, 84, 105.
[170] Sal. PLŪDONIS 1909, 204ss.
[171] *KW*, I, 4; NAPIERSKY 1831, 110s.
[172] SEIĻ 1936, 18ss; MISIŅŠ 1924—37, I, 299, 301; KUČINSKIS 1956, 218.

VI

ZINĀTNE

1.

Ar zinātni 18. gadsimtā tagadējās Latvijas territorijā nodarbojās tikai samērā mazs skaits materiāli labi situētu personu. Nepastāvēja neviena universitāte; oficiālu atbalstu, nemaz nerunājot par kādiem impulsiem, zinātnieki saņēma pavisam retos gadījumos. Solidajam Jelgavas *Petrinum* mācības spēku sastāvam atlīdzību maksāja kā paidagogiem, nevis pētniekiem. Tomēr viņu darbība Kurzemē neapšaubāmi veicināja dziļāku izpratni par zinātni un tās problēmām. Vidzemē trūka arī līdzīga centra, un H. J. Jannavs 1781. gadā izteicās, ka tur gan darbojoties atsevišķi zinātnieki, kas darītu godu jebkuŗai zemei, taču tie esot „noslēpti kā kontrabandas prece". Caurmēra vidzemnieks vērtējot zinātni pēc tā, cik labuma no tās iegūstams ikdienas praksē. Tādēļ, piemēram, ar matematiku pietiekot iepazīties tiktāl, lai varētu mērīt laukus, noteikt robežas un sašķirot zemniekus. Šīs pieejas rezultātā, konstatē Jannavs, „burvju lukturis mums joprojām ir brīnums un kalendāra sastādītājs ļoti mācīts vīrs".[1]

Pārsteidz, ka šos Jannava raksturotos vidusmēra uzskatus centās aizstāvēt tik izglītots un parasti pie apgaismotājiem pieskaitīts literāts kā K. F. Snells. Savā 1782. gadā izdotajā brošūrā *Ueber Livlands Glückseligkeit* viņš atsaucās uz kāda Hamburgas profesora domām un skaidroja: „Zinātnieki valstī pieder tikai pie patērētājiem, jo nekādā veidā nepalīdz vairot valsts labumu, bet piedalās vienīgi tā baudīšanā. Viņi top šīs baudas cienīgi tad, ja izmanto sa-

vas spējas, lai tiešā ceļā sekmētu valsts labklājību." Diemžēl „lieli zinātnieki mēdz vairāk dzīvot sev un personīgajām tieksmēm nekā saviem amatiem", kādēļ niecīgais izcilu zinātnieku skaits Vidzemei esot drīzāk izdevīgs nekā kaitīgs. Labvēlīgāk Snells vērtē „zinību mīļotājus", kādus Vidzemē sastopot bieži: „Zinātne ne vien atbilst viņu gaumei, bet viņi arī paši daudz zina."[2]

Tiklab Jaunava, kā Snella izteikumi prasa modifikāciju. Īsto Vidzemes zinātnes līmeni šai periodā varbūt visspilgtāk rāda abas Hupeļa izdotās *Nordische Miscellaneen* serijas (sk. II : 2 nodaļu).

2.

Krievijā ar tās zemo vispārējās izglītības līmeni zinātniski kvalificētus Baltijas vāciešus vērtēja ļoti augstu, un rezultātā, it sevišķi kopš Katrīnas II laika, aizvien spilgtāk iezīmējās viņu emigrācija austrumu virzienā. Protams, arī Krievija visvairāk vilināja praksē izmantojamu zinātņu pārstāvjus, to vidū mediķus, un var saskaitīt, ka no 1760-iem gadiem līdz gadsimta beigām vien turp devušies ap 50 baltiešu ārstu. Agrīns pionieris bija Johans Bernhards Fišers (1685—1772), ko Anna Joanovna jau 1734. gadā iecēla par savu miesasārstu un visas Krievijas medicīniskās pārvaldes priekšnieku. Tomēr viņš Pēterburgas dzīvē neiesakņojās un astoņus gadus vēlāk atgriezās Rīgā. Fišers, daudzu toreizējā medicīnas attīstības fazē ievērojamu pētījumu autors, bija orīģināla personība un, no Krievijas pārbraucis, kā pirmais rīdzinieks izraudzīja par pastāvīgu dzīves vietu „smilšu tuksnesi" Grīziņkalna apkaimē. Uzcēlis un iekopis muižiņu, ko pats apdziedāja 1745. gadā izdotā poēmā, viņš tur kā rantjē nodevās zinātnei un literātūrai līdz pat gaļā mūža galam.[3]

18. gadsimta mediķu situācija skatāma laikmeta īpatajos ietvaros. Fišers viņu hierarchijā piederēja pašai galotnei, ko veidoja akadēmiķi — *doctores medicinae* resp. *magistri* resp. *physica*. Tie 18. gadsimtā ārstēja vienīgi iekšējo organu slimības. Ievainojumus dziedināja un operācijas veica nākošā kategorija — chirurgi, kas savukārt iedalījās okulistos, akmeņu operētājos, brukas griezējos u.t.t. Retumis tie bija apmācīti kādas ārzemju universitātes klīnikā, bet parasti ieguvuši zināšanas praksē, vecāku kollēgu vadībā. Chirurgu funkcijas daudzkārt uzņēmās arī frizieri. Viszemākajā medicīnisko darbinieku kategorijā ietilpa pilsētu pirtnieki, kas līdzās saviem tiešajiem pienākumiem izdarīja sīkākas operācijas un nolaida pacientiem „sliktās" asinis. Kaut pirtniekiem netrūka klientūras, oficiā-

lās aprindās un pat dokumentos viņu amatu apzīmēja par „negodīgu", tā ka viņiem bija jāpaliek ārpus cunftēm. Starp citu mēdza aizrādīt, ka pirtnieka amats īsteni pieklājoties „nebrīvajiem". Bez tam negodīguma *renommée* cēlās no apstākļa, ka pilsētu pirtīs līdz 18. gadsimta sākumam (Rīgā līdz 1716. gadam) nebija atsevišķu nodaļu vīriešiem un sievietēm, kādēļ tur brīžiem notika lietas, kam trūka tiešas saistības ar mazgāšanos vai medicīnu. Taču par gluži „godīgiem" neatzina arī chirurgus, un to, kā šis uzskats radies, konstatējis Volfgangs Vachtsmuts: „Proti, ir pierādāms, ka agrāko gadsimtu chirurgiem smagākās operācijās (amputācijās u.t.t.) asistēja bende un bendes kalpi, jo tie tolaik neapšaubāmi piederēja pie vislabākiem cilvēka anatomijas pazinējiem un tiešām varēja chirurgam viņa darbā teicami pakalpot." Tomēr līdz 18. gadsimta beigām — vispirms Rīgā un Vidzemē, tad Kurzemē — kā chirurgi, tā pirtnieki neatlaidīgā cīņā bija stipri uzlabojuši savu sabiedrisko stāvokli. No 1825. gada par ārstiem drīkstēja darboties tikai personas ar universitātes izglītību.[4] Laukos, kur medicīniskā palīdzība bija ļoti vāja, daudzās vietās līdz pat 19. gadsimta otrai pusei ar savām metodēm ļaudis ārstēja gan tautas dziednieki, gan pūšļotāji un vārdotāji, pie kuŗiem griezās ne tikai latviešu zemnieki, bet jo bieži arī zemāko kārtu vācieši.[5] Vēl 1877. gadā dzimušā Jāņa Jaunsudrabiņa autobiografijā un *Baltajā grāmatā* tēlota viņa vecāmāte, kas bijusi Augšzemē un pat Lietuvā pazīstama „dokturka".

Savdabīga figūra 18. gadsimta mediķu vidū bija Ādažos dzimušais Ambrozijs Bergmanis (1740—1784), kas nāca no ievērojamas Vidzemes dzimtas (Gustava un Liborija Bergmaņa brālis), bet dīvainā rakstura un dēkainās dzīves dēļ iemantoja „trakā dakteŗa" apzīmējumu. Ievērību pelnī viņa doktora disertācija *De ruricolarum Livoniae statu sano et morboso* (1762), kur runa par Vidzemes zemnieku veselību un slimībām. Latviešu miesas būve esot tik stipra, ka labi spējot pretoties slimībām, no kuŗām jāmin drudzis, vēdera graizes, tūska, reimatisms, kašķis, dažādi iekaisumi un asiņojumi, dizenterija un sifiliss. Viņu galveno uzturu veidojot maize, piens un zivis, viņi dzeŗot ūdeni, pašdarītu alu un pārmērīgos kvantumos degvīnu. Svarīgākie tautas ārstniecības līdzekļi esot laitīšana, pēršanās pirtī, kur notiekot arī dzemdības, un kvēpināšana rijā uz ārdiem.[6]

No Kurzemes ārstiem īpaši atzīmējams Daniēls G. Balks (1764—1826), vēlākais patoloģijas un terapijas profesors Tērbatā, 1803. gadā arī universitātes rektors, kas publicējis prāvu skaitu darbu medicīniskos un sabiedriskos jautājumos. Līdzīgi kā A. Bergmanis Vidzemē, Balks 1793. gadā aprakstīja latviešu zemnieku slimības Kur-

zemē. Grāmata bija paredzēta muižniekiem un mācītājiem, lai tie apstākļos, kur lauku ārsts piederēja pie lieliem retumiem, prastu sniegt pirmo palīdzību. Samērā plašu kultūrvēstures sektoru apgaismo Balka *Auszüge aus dem Tagebuche eines ausübenden Arztes* (I—II, 1791, 1796), kur starp citu raksturotas šeit jau augstāk minētās dziednieku kategorijas, tāpat grūtības, ar kādām tiem jāsaduļas savā praksē. Kurzemē, aizrāda Balks, pilnīgi trūkstot slimnīcu, kādēļ pilsētās pat „epileptiķi un vājprātīgie, kuŗu laimīgā kārtā gan nav daudz, skraida apkārt pa ielām". Visvairāk izplatītā slimība Kurzemē esot kašķis.[7]

Autorus, kas 18. gadsimtā snieguši balneoloģiskus apcerējumus, minējām I : 5 nodaļā, runājot par Kurzemes dziedniecības vietām.

Ja iepriekš pieskārāmies Johana Bernharda Fišera nopelniem medicīnā, tad tālāk jāpiemin arī viņa *Liefländisches Landwirtschaftsbuch* (1753). Tur viņš divās pirmajās nodaļās plaši iztirzā lauksaimniecību un lopkopību, turpinājumā runā par aitām, kazām, cūkām, suņiem un kaķiem, pēc tam aplūko vistas, zosis, pīles un tītarus, bet beigās piesprauž padomus, kā muižniekiem jārīkojas, ja zemnieku vidū izceļas bīstamas epidēmijas. Par šo nodaļu iekārtojumu 1934. gadā ironizēja M. Stepermanis — pa priekšu kaķi un tītari, tad zemnieki.[8] Tomēr jāpiebilst, ka Fišera speciālais nolūks bija apskatīt zemkopību, lopkopību un mājturību, nevis dot tautsaimniecisku un politisku dzimtbūšanas analizi, kā vēlējies Stepermanis. Grāmatas konkrētais materiāls vēl šobrīd noderīgs pētniekiem.

Joh. B. Fišera saimniecības grāmatas 2. izdevumu 1772. gadā laida klajā viņa brāļa dēls Jakobs Benjamiņš Fišers (1731—1793, nav sajaucams ar Vidzemes ģenerālsuperintendentu Fišeru, kam tādi paši priekšvārdi!). Dzimis Rīgā, beidzis turienes liceju un izmācījies par aptiekāru, viņš no 1756. gada studēja dabzinātnes, fiziku un ķīmiju Kopenhāgenā, bet 1761. gadā devās uz Zviedriju, kur mācījās zooloģiju un botaniku Upsalā pie Kārļa f. Linnē, piedalīdamies arī tā vadītajās ekskursijās. Pēc tam Fišers turpināja savus dabzinātniskos pētījumus Rīgā; oficiāli viņš kopš 1770. gada bija bāriņu tiesas grāmatvedis. 1778. gadā iznāca viņa *Versuch einer Naturgeschichte von Liefland*, kam 1791. gadā sekoja jauns, stipri paplašināts izdevums. Tekstā un pa daļai vaŗa grebumos šis darbs aptvēra visas trīs dabas valstis; augu un dzīvnieku nosaukumus Fišers sniedza arī latviešu valodā. Tas bija svarīgs robežstabs Latvijas dabas pētīšanā un rezultātu sistēmatizācijā.[9] Par Fišera mūzeālajiem pasākumiem

un saskari ar latviešu tautas dziesmām runāts IV : 3 un IX : 5 nodaļā.

Ievērojamais fiziķis, atjaunotās Tērbatas universitātes pirmais rektors Georgs Fr. Parrots (1767—1852) savus galvenos darbus izdeva 19. gadsimta pirmajā pusē. Šeit jāatzīmē vienīgi tas, ka, pašās 18. gadsimta beigās dzīvodams Rīgā, viņš 1799. gadā kopīgi ar dažiem draugiem nodibināja „Jaunās ķīmijas pulciņu", kuŗa dalībnieki lasīja referātus un eksperimentēja. Sevišķu vērību veltīja Antuāna Lavuazjē antiflogistona teorijai, kas pareizi izskaidroja degšanas procesa būtību, noraidot agrāko uzskatu par siltumu kā īpašu substanci (flogistonu). Bez tam Parrots rosīgi sekmēja Vidzemes vispārderīgās un ekonomiskās biedrības tapšanu (dibināta 1795. gadā) un bija tās pirmais sekretārs. Kā svarīgāko mērķi šī biedrība savos statūtos paredzēja rūpes par lauksaimniecības un rūpniecības attīstību.[10]

Tuvs Parrota darba un centienu biedrs bija Dāvids H. Grindelis (1776—1836), ķīmiķis, farmaceits, mediķis, kādu laiku arī Tērbatas universitātes rektors, kuŗa zinātniskā un akadēmiskā karjēra toreizējos apstākļos prasīja pārvācošanos, bet kas faktiski nāca no Rīgas latviešu liģeŗu un mastu šķirotāju Grunduļu ģimenes. Līdzīgi Parrotam, Grindelis aplūkojams Baltijas 19. gadsimta sākuma kultūrvēsturē; te jāaizrāda, ka viņš piedalījās „Jaunās ķīmijas pulciņā" un 1799. gadā izdeva ķīmijas rokas grāmatu iesācējiem, lietodams tobrīd vismodernāko pētījumu rezultātus.[11]

18. gadsimta otrā pusē modās arī interese par meteoroloģiju, un no pionieŗiem šai nozarē minams Rīgas ārsts Johans Luters (1716—1764). Pēdējos sava mūža gados viņš populārizēja termometru kā gaisa temperatūras noteicēju un izmantoja to regulāriem mērījumiem. Tādus gadsimta beigās atsāka un vairākus gadu desmitus turpināja domskolas skolotājs Johans D. Zands (1748—1834), kas tomēr vairāk interesējās par astronomiju. Viņu ilgi kavēja observātorijas trūkums, un nopietnākus praktiskus novērojumus viņa vadītā grupa varēja uzsākt tikai 1818. gadā, kad beidzot Rīgas pils tornī iekārtoja mazu zvaigžņu lūkotavu. Taču rakstus par saules aptumsumu un līdzīgām problēmām Zands publicēja jau 18. gadsimta beigās. Meteoroloģiskā stacija Rīgā pastāvēja kopš 1795. gada.[12]

Jelgavā observātoriju izbūvēja, ceļot akadēmiskās ģimnazijas augšstāvu. Pakāpeniski to apgādāja labiem instrumentiem (sk. V : 5), bet īsti izmantojama tā kļuva 1782. gadā. Lai gan pašaura un pirmā kārtā paredzēta paidagoģiskiem nolūkiem, observātorija modināja uzmanību ārzemēs, par ko gādāja tās ilggadīgais vadītājs, matematikas profesors Vilhelms G. Beitlers (1745—1811), kas savu novē-

D. H. Grindelis

A. V. Hupelis

Divi G. F. Stendera darinātie globi Dānijas valsts archīvā Kopenhāgenā (1920-os gados)

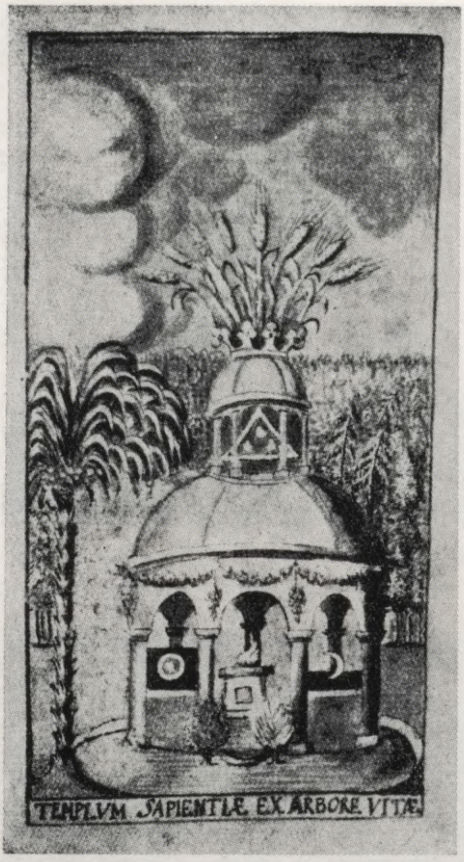

G. F. Stendera zīmējums viņa manuskriptā *Clavis magiae* (1794)

Gūtmaņa ala Turaidā 1800. gadā

rojumu rezultātus iespieda Pēterburgas, Berlīnes un Parīzes zinātniskajās annālēs. Šo publikāciju skaits sniedzās daudzos desmitos, un virsrakstos autors allaž atzīmēja, ka tās nāk no *l'Observatoire académique de Mitau en Courlande* (vai līdzīgi citās valodās). Beitlers bija Pēterburgas zinātņu akadēmijas loceklis. Par astronomiju, aerodinamiku u.c. jautājumiem viņš rakstīja arī Jelgavas periodikā, taču Kurzemes vācu plašākās aprindās vislabāk pazīstami bija 39 gadiem sastādītie viņa kalendāri. Kurzemes latviešu kalendāra lietas ietilpa Beitlera kompetencēs no 1776. gada līdz nāvei.[13]

Dabzinātnes un ģeografija iekļāvās Gotharda F. Stendera vispusīgo interešu lokā; kā vēlāk redzēsim, viņš populārizēja šīs nozares arī latviešu valodā. Stenders bija ļoti izveicīgs globu darinātājs, ko pierādīja posmā no 1761. līdz 1765. gadam, kad galvenā kārtā tādēļ viņu algoja Dānijas karalis Frederiks V. Karalim viņš darinājis divus globus — vienu 80, otru 90 cm diametrā, un tie glabājas Kopenhāgenā vēl tagad. Sakarā ar Stendera darbību Dānijā viņa biografijā sīksti iesakņojušās teiksmas, ka viņš tur strādājis par profesoru un, otrkārt, ka kādam viņa globam bijis 23 pēdu diametrs. Šos apgalvojumus 1957. gadā ar neapšaubāmiem faktiem atspēkoja O. Jēgens.[14] Kopenhāgenā Stenders izdeva kādu darbu par jūras gaŗumu noteikšanu un reprezentējās arī kā konstruktors, pagatavodams ērti lietojamu veļas mašīnu Krievijas sūtņa Korfa saimniecībai. Jau V : 6 nodaļā pieminējām, ka Kurzemē dzimušais Johans A. f. Korfs (1697—1766) protežēja Stenderu. No 1734. līdz 1740. gadam, iekām stājies sūtņa amatā, Korfs bija Pēterburgas zinātņu akadēmijas prezidents. Viņa namā Kopenhāgenā allaž viesojās ievērojami zinātnieki un literāti, tāpat tur glabājās priekšzīmīga privātbibliotēka, kas Stenderam deva daudz vērtīgu impulsu. Ne mazāk nozīmīgas bija abu personīgās sarunas, kaut Stenders nekad nespēja īsti samierināties ar sava labvēļa „pārlieku brīvdomīgajiem" reliģiskajiem uzskatiem. Arī pats Stendera eksistences pamats Dānijā — kārtējās subsidijas, ko viņš saņēma nevis kā profesors, bet ar pieticīgo titulējumu *studiosus* — lielā mērā balstījās uz Korfa rekomendācijām. Ja 1765. gadā, atstādams Kopenhāgenu, Stenders neatgriezās dzimtenē tieši, bet vispirms aizbrauca uz Pēterburgu, tad tas, cik zināms, noticis pēc Korfa padoma. Pazīmes liecina, ka īsā apmeklējuma laikā Stenders Pēterburgā meklējis darbu vai nu zinātņu akadēmijā, vai kādā mācības iestādē. Katrā ziņā viņš gadu vēlāk no Kurzemes piesūtīja akadēmijai dažus savus rakstus līdz ar lūgumu, lai tā viņu uzņemtu par goda biedru. Tā kā referenti atzina, ka Stendera zināšanas matematikā un astronomijā trūcīgas, viņa

lūgumu noraidīja. Vēl pēc gada, šoreiz izmantodams kā starpnieku Krievijas ministru Jelgavā, Stenders atkal nosūtīja Pēterburgas akadēmijai vairākus darbus — pāris matematiskus traktātus, savu latviešu gramatiku un priekšlikumus par kādām uzlabota tipa klavierēm, kas ļautu attīstīt „jaunu mūzikas sistēmu". Nesaņēmis pozitīvu atbildi, viņš nodomus par ciešākiem sakariem ar akadēmiju atmeta.[15]

Lai gan Stenders savās privātajās studijās cītīgi nodarbojās tiklab ar humānitārām, kā eksaktām zinātnēm, visu mūžu un sevišķi vecumā viņu valdzināja arī alķīmija un vispār t. s. slepenā zinātne. To apliecina viņa biografi un visskaidrāk 160 lappuses biezais, ar 1794. gadu datētais manuskripts *Clavis magiae*, kas vēlāk glabājās Tērbatas universitātes bibliotēkā. Teksts, ko Stenders pats illūstrējis, ietver īsu alķīmijas vēsturi, praktiskus norādījumus „gudrības akmens" meklēšanā, vārdnīcu, kuŗā paskaidroti dažādi alķīmijā lietoti termini un frazes, u.t.t. Tai pašā laikā, kad Stenders strādāja gar šo manuskriptu, viņš ar augstāk minēto Jelgavas astronomu V. G. Beitleru korrespondēja par saules gaismas ātruma noteikšanu, Jupitera pavadoņiem un līdzīgām eksaktām problēmām; taču vienmēr — un savam dēlam pat īsi priekš nāves — viņš izteicis sarūgtinājumu, ja dzirdējis noraidām vai apšaubām alķīmiju. Šai ziņā zīmīgs arī *Clavis magie* rokraksta motto: „Jums nebūs svētumu suņiem dot, nedz savas pērles cūkām priekšā mest" (Mat. 7 : 6).[16]

Kā racionālists un alķīmiķis vienā personā Stenders bija tipisks sava laikmeta bērns. Racionālisms tiecās atbrīvot filozofisko domu no jebkādiem aizspriedumiem un principā atzina, ka loģiskam prātam aptveŗams un izdibināms viss esošais. Šis viedoklis it dabiskā, lai gan pašu racionālistisko filozofu īsti neparedzētā kārtā legālizēja „slepeno zinātni", ieskaitot alķīmiju. Ja visu eksistenciālo varēja sekmīgi pētīt un izskaidrot, tad, lietojot pareizas metodes, skaidram vajadzēja kļūt arī tam, kas agrāk šķita noslēpumains, iespējajamam tam, ko agrāk uzskatīja par neiespējamu. Teorētiski te nebija vietas misticismam, un šai fonā saprotama Stendera pazīstamā deklarācija, ka mistika viņa dvēselei sveša. Praksē iezīmējās citāda attīstība, jo „slepenā zinātne" ietvēra tik daudz gadu tūkstošos uzsūktu reliģisku un esoterisku elementu, ka, stāvot „tīrā prātā" gaismā, tai nenovēršami būtu jāsabrūk. Aiz šī iemesla daļa tās fascinēto interesentu pakāpeniski, sākumā varbūt neaptveŗot konsekvences, ieslīga pseudozinātniskās spekulācijās, kamēr daļa, to vidū Stenders, autosuģestīvi iztulkoja savus dīvainos prātojumus un eksperimentus kā cīņu par kādas līdz tam nezināmas universālas metodes atklāšanu.

Taču bija vēl cita, sabiedriski visrosīgākā un ētiski viszemākā

kategorija — dēkaiņi un krāpnieki, kas, tēlodami gan zinātniekus, gan it īpaši „slepenās zinātnes" speciālistus, guva lieliskus panākumus visā Eiropā un ievilka grotesku vaibstu apgaismes gadsimta sejā. Pāris pašu spilgtāko šī tipa reprezentantu kādu laiku uzturējās arī Kurzemē. Dāmu draugs, starptautiskais avantūrists Džakomo Kazanova, kuŗa grēkus zināmā mērā izpērk viņa atjautīgie un laikmetīgām detaļām piesātinātie memuāri, 1764. gada rudenī iestāstīja hercogam Ernestam Bīronam, ka esot inženieris un lietpratējs dabas bagātību izmantošanā. Sešu zirgu pajūgā Kazanova apbraukāja Kurzemi, inspicēja rūpniecības pasākumus, visur ieteica uzlabojumus un par to saņēma 200 dukātu. Viņa nīstamais sāncensis „grāfs" Kaļostro 1779. gadā iepazīstināja Jelgavas augstākās aprindas ar alķīmijas noslēpumiem un sarīkoja vairākus „maģiskus seansus", kuŗos, kā vēlāk noskaidrojās, starp citu veikli lietoja ieliektus spoguļus un akustiskas ierīces. Tomēr tieši Jelgavas laiks izrādījās Kaļostro liktenīgs, jo dzejniece Elīza Reke, kas brīdi viņu atbalstīja, kļuva par viņa galveno atmaskotāju. No 1777. līdz 1784. gadam Jelgavā, Bauskā un Liepājā darbojās — kā viņš pats sevi dēvēja — filozofs, mediķis, botaniķis, ķīmiķis, farmaceits un diždzejnieks Magno Kavallo jeb Lielais Murza. Viņš izdeva arī virkni grāmatu un brošūru, to vidū traktātu, kuŗā solījās sniegt ar gluži jaunām atziņām un preparātiem saistītus padomus sieviešu veselības un skaistuma kopšanā.[17]

Pēc šī īsā ekskursa pseudozinātnes novados atkal atgriežoties īstās zinātnes sfairā, jāpiemin viena no spilgtākajām Latgales kultūras personībām 18. gadsimtā — grāfs Michaels J. f. d. Borchs (1753—1810), par kuŗa pili, bibliotēku un archīvu runāts jau iepriekšējās nodaļās. Dzimis Varakļānos, viņš mācījās franču mājskolotāja vadībā, tad Varšavas *Collegium pium*, pēc kam pievērsās militārai karjērai un vēlāk veica svarīgas politiskas misijas Polijas karaļa uzdevumā. Brīvo laiku un ceļojumus pa dažādām Eiropas zemēm Borchs izmantoja intensīvām dabzinātņu studijām, sevišķi interesēdamies par minerāloģiju. Ievērību modināja jau viņa pirmie, Italijā izdotie un galvenā kārtā Sicilijai veltītie pētījumi, to vidū *Lithologie Sicilienne* (1778) un *Minéralogie Sicilienne docimastique et metallurgique* (1780), bet līdz 1786. gadam viņu bija ievēlējušas par locekli 18 akadēmijas un zinātniskas biedrības. Gan personīgi, gan sarakstes ceļā Borchs nodibināja plašus starptautiskus kontaktus, starp citu ar Voltēru un Krievijas ģeografijas pamatlicēju P. S. Pallasu. Kopš 1790-to gadu sākuma, ģenerālleitnanta pakāpē atstājis armiju un Polijas valsts dienestu, viņš dzīvoja savā krāšņajā Varak-

ļānu pilī, kur līdz mūža galam nodarbojās ar dabzinātnēm, literatūru un kollekcionēšanu. Visi Borcha zinātniskie darbi sacerēti franciski; šai valodā viņš laida klajā arī kādu pieccēlienu traģēdiju, karalim Staņislavam II veltītu poēmu un Vidzemes ģenerālgubernātora Brauna biografiju.[18]

Latgalē, Krustpils apkaimē, bija dzimis Johans G. Kēnigs (1728—1785), taču speciālās intereses aizveda viņu tālu no dzimtenes. Izmācījies Rīgā par aptiekāru, viņš 1748. gadā devās uz Dāniju, tad studēja dabzinātnes Upsalā pie Linnē, bet 1767. gadā ieguva medicīnas kandidāta gradu Kopenhāgenā. Kad turpat iznāca viņa doktora disertācija *De remediorum indigenorum ad morbos cuivis regioni endemicos expugnandos efficacia* (1773), Kēnigs vairs neatradās Eiropā un bija pievērsies botanikai. Disertācija interesanta tai ziņā, ka minētas slimības, kas izplatītas autora dzimtajā pusē — apgabalā starp Daugavu un Aivieksti, un raksturoti turienes ārstniecības augi. Sākot ar 1768. gadu, Kēniga dzīve aizritēja ceļojumos un drudžainos floras pētījumos. Linnē saņēma no viņa daudzus Labās cerības raga apkārtnē savāktus augus, kuŗus Eiropā līdz tam nepazina; kādu augu sugu, ko viņš jau 1765. gadā bija atklājis Islandē, pēc Linnē priekšlikuma nosauca par *Koenigia*. Zinātniskos nolūkos Kēnigs apmeklēja Siamu un Ceilonu, bet galvenā kārtā darbojās Indijā, kur (Jagrenatporumā) arī mira, pašlaik saposies ekspedīcijai uz Tibetu. Viņa atstātos darbus un kollekcijas pārņēma Kopenhāgena, Lunda, Upsala un Britu mūzejs Londonā. Bez dabzinātniskiem pētījumiem viņš publicējis savu eksotisko ceļojumu aprakstus.[19] Pētniecībai labvēlīgākā klimatā, nekā Latvijā pastāvēja 18. gadsimtā, varbūt nebūtu pārtrūkušas Kēniga saites ar dzimteni vai arī tā iegūtu vismaz viņa zinātnisko mantojumu.

3.

Aplūkojot humānitārās disciplīnas, vispirms uzmanību pelnī valodniecības sektors, kur 18. gadsimts deva vērā liekamus ieguvumus latviešu leksikografijā un gramatikā. Lai gan vārdnīcas un gramatikas principā bija paredzētas praktiskam nolūkam resp. sveštautiešiem, kam vajadzēja mācīties latviski, daļu autoru neapšaubāmi inspirēja arī zinātniska interese. To, kas viņu darbos vērtīgāks, vēlāk pārņēma un populārizēja citi valodnieki un rakstnieki. Tādā kārtā šie darbi nepalika bez ietekmes latviešu modernajā rakstu un sarunu valodā.

Par latviešu valodu 18. gadsimtā mums iespējams gūt pietiekami skaidru priekšstatu. Rakstu pieminekļu autori gan nebija latvieši, taču zināma tiesa no viņiem prata labi latviski. Rūpīgākie vārdnīcu sakārtotāji vāca leksikoloģisko un frazeoloģisko materiālu tieši tautā, jo priekšdarbu šai ziņā bija maz. Arī literātūrā, lai cik trūcīga un kropla dažkārt tās izteiksme, pavīd valodnieciski interesanti un pētniekiem svarīgi elementi.

Gadsimta otrā pusē G. F. Stenders publicēja latviešu tautas dziesmu paraugus, bet prāvs skaits tekstu saglabājās Herdera atstātajos konvolūtos (sk. IX nodaļu). Tāpat Stendera un citu autoru grāmatās vai manuskriptos ietelp daudz latviešu brachiloģismu. Visā šai materiālā, ciktāl pierakstītāji nav pārpratuši vai rediģējuši teicējus, atspoguļojas 18. gadsimta latviešu folkloras valodas raksturs. Reizē, protams, jāpatur prātā, ka folkloras valoda mēdz būt polichroniska resp. ietveŗ un analizējot atklāj dažādu laikmetu iezīmes.

Nav bez pamata mazliet paradoksālais Artura Ozola uzskats, ka posmā no 16. gadsimta līdz jaunlatviešu kustības sākumiem 19. gadsimta vidū par īsto latviešu „literāro valodu" būtu atzīstama nevis sveštautiešu veidotā rakstu valoda, bet gan folkloras valoda.[20] Iebilstams vienīgi tas, ka šim viedoklim vairāk teorētiska nekā praktiska nozīme, jo latviešu folkloras valodu, par cik tā mums līdz 19. gadsimta otrai pusei vispār pazīstama, literāri fiksējuši atkal tie paši sveštautieši.

18. gadsimtā konstatējama divu latviešu rakstu valodu nošķirošanās, kam vēlāk bijušas diezgan plašas sekas. Latviešu modernās literārās valodas vēsturiskais prīmāts, kā liecina visi mums šobrīd pieejamie teksti, ir vidus dialekts. Te nekā negroza apstāklis, ka 16. un 17. gadsimta rakstu pieminekļos retumis pavīd pa augšzemnieciskam elementam,[21] kas bez tam var būt arī vairākām izloksnēm kopējas senformas.[22] Uz vidus dialekta bazētā rakstu valoda 18. gadsimtā turpināja stabilizēties un attīstīties, taču līdztekus tam, kaut šauros apmēros, nodibinājās jauna tradicija: raksti augšzemnieku dialektā. Motīvi, kas vadīja augšzemnieciskās rakstu valodas radītājus — Latgales katoļu garīdzniekus, iztulkoti dažādi. „Tas gan tika darīts," domā E. Blese, „lai it kā tuvāk pieietu vienkāršās tautas dvēselei Latgalē, runājot uz to it kā tai tuvākajā un vairāk saprotamā lokālā izloksnē, bet patiesībā tomēr šim solim bija latviešu tautai naidīgi politiski nolūki: piesaistīt Latgales iedzīvotājus vēl ciešāk austrumnieciski-slaviskai kultūrai un pamazām iznīcināt viņos kopības sajūtu ar pārējiem tālāk uz rietumiem dzīvojošiem tautas brāļiem."[23] Gluži pretēji, sevišķi uzsveŗot jezuītu nopelnus, izsakās

Kaspara Elversa
paraksts

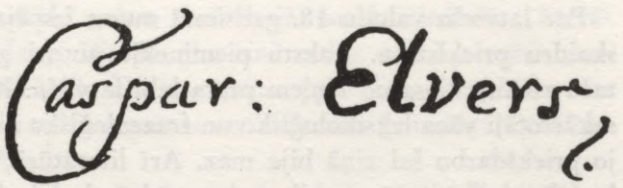

M. Bukšs: „Vyspōri tāvi jezuiti nav nūsadorbōjuši ar nacionalū politiku tagadnes izpratnē, t.i., ni ar uzspīšonom, ni nūsarūbežōšonom, ni ar tautas vajadzeibu ignorēšonu. Tū labi aplīcynoj jūs darbeiba 18. g.s., kod jī, stōvādami sovu uzdavumu augstumūs, atroda par lobōku kolpōt tautai, izdūdūt rokstus obūs lelajūs latvīšu dialektūs."[24] Skaidrs tas, ka katoļu priesteŗiem rūpēja vienīgi ticība, ne tautība, un arī valoda resp. dialekts bija tikai līdzeklis, lai sekmīgāk izplatītu un nostiprinātu ticību. Bleses uzskats, ka, pasākot izdot rakstus augšzemnieku dialektā, nolūks būtu bijis veicināt latgaliešu separātismu vai pat denacionālizāciju, nav akceptējams. Abas šīs parādības, kas turklāt īsti aktuālizējās 19. un 20. gadsimtā, skatāmas citā aspektā. To pamats meklējams labi zināmajā apstāklī, ka Latgale savas ģeopolītiskās situācijas dēļ piedzīvoja no pārējiem Latvijas apgabaliem atšķirīgus likteņus un ka latgalieši pēc 1772. gada pakāpeniski kļuva par objektu krievu un poļu interešu konfliktos. Pie šīm problēmām vēl atgriezīsimies X : 9 nodaļā, raksturojot Latgales 18. gadsimta dialektālo literātūru.

Ja tālāk pievēršamies leksikografiskiem darbiem, tad aplūkojamā periodā vispirms atzīmējama Kaspara Elversa 1748. gadā izdotā vāciski-latviskā vārdnīca *Liber memorialis letticus*. Elverss (1680—1750) dzimis un miris Rīgā, kur ilgāku laiku darbojās par Jāņa baznīcas diakonu un mācītāju; studējis viņš bija Jēnā, Hallē un Greifsvaldē.[25] Elversa vārdnīcai 304 lappuses, un tā aptveŗ ap 8000 vārdu. Daļēji tur atspoguļojas valoda, kādu 18. gadsimta pirmajā pusē runāja Rīgā un tās apkārtnē. Vārdnīca svarīgāka tīri valodnieciskā nekā kultūrvēsturiskā ziņā, jo ar piemēriem Elverss nav bijis izšķērdīgs. Tomēr zīmīgs kaut fakts, ka vācu „fliegende Zauberin" viņš spēj atlīdzināt ar veseliem pieciem latviešu vārdiem: zavetniece, ragana, lauma, zavekle, viegle. Vārdnīcā atrodami pāris duči latviešu parunu, tāpat jaušams, ka Elverss pazinis latviešu kāzu paražas — starp citu īsi aprakstīta arī eglīte, kāzās lietotais tautas mūzikas instruments. Elversa nosvērto pieeju leksikografa uzdevumiem rāda tas, ka vārdnīcas latviskajā daļā maz svešu aizguvumu — liekas, tikai tādi, kas jau tolaik bija iesakņojušies.[26]

Ar to pašu 1748. gadu kā Elversa vārdnīca datēts kāds līdz mūsu dienām saglabājies vāciski-latviskas un latviski-vāciskas vārdnīcas manuskripts (196+227 lappuses). To izstrādājis, pa daļai izmantodams Elversa materiālus, no Meklenburgas ieceļojušais Rīgas domskolas subkonrektors Francis Veigelis († 1764). Arī šis darbs ar saviem kopsummā 8000 vārdiem zināmā mērā pieder pie toreizējās Rīgas leksikas paraugiem.[27] Mazāk nozīmīgu vārdnīcas manuskriptu atstājis Palsmanes mācītājs Jakobs Adolfijs (1699—1769), kas 18. gadsimta vidū sakopoja ap 2000 latviešu bībeles tulkojumā sastopamu vārdu, likdams tos aiz atbilstošiem vācu vārdiem.[28]

Leksikografijai veltīts plašs sektors G. F. Stendera darbībā. Vispirms minama jau 1758. gadā pabeigtā latviski-vāciskā vārdnīca, kas pievienota viņa gramatikai — *Neue vollständigere Lettische Grammatik, Nebst einem hinlänglichem Lexico* (1761, mazliet papildinātā izdevumā 1763). Šai vārdnīcā ap 4000 latviešu vārdu, un tie sakārtoti pēc celmiem. Tā bija pirmā latviski-vāciskā vārdnīca, kas parādījās iespiestā veidā. No saviem avotiem Stenders min Elversu, ko varbūt izmantojis vēl biežāk, nekā aiz šķirkļiem norādīts. Kultūrvēsturiskā ziņā interesants prāvais sakāmvārdu un parunu krājums, kas ievietots vārdnīcas beigās, lai illūstrētu dažādas latviešu valodas īpatnības. Pie Stendera kā folkloras vācēja uzkavēsimies IX nodaļā, šeit aizrādot tikai uz tādiem piemēriem kā „Tev jau saule šodien zobos spīdēja" un „Jo aŗ, jo nabags — jo dzeŗ, jo bagāts". Varam iedomāties, ka pirmo parunu lietojis saimnieks vai vagars, izzobodams nosebojušos darbinieku, kamēr otra laikam gan zīmējas uz lielību pie kroga galda. Vārdnīcā Stenders sniedzis arī labu tiesu sava laikmeta latviešu kristāmvārdu. To vairums, internacionālu personu vārdu latviskojumi, ar nelielām atšķirībām pazīstams vēl šobrīd. No jaunākos laikos vairs nelietotiem vārdiem jāatzīmē Babe (Barbara), Bille (Sybilla), Sape (Sophia), Gabris (Gabriel), Kubis jeb Kube (Jacob).[29] Visumā Stendera 1761. gada vārdnīca vērtējama kā priekšdarbs viņa *Lettisches Lexikon*, kas iznāca 28 gadus vēlāk.

Starplaikā izdota Langes vārdnīca — ievērojams darbs, kas vēl joprojām nav interpretēts tik vispusīgi, kā pelnījis. Jakobs Lange (1711—1777), dzimis Karaļaučos un studējis teoloģiju turienes universitātē, kādu laiku darbojās Pēterburgā. 1736. gadā ieradies Vidzemē, viņš bija Ēveles (1736—45) un Smiltenes (1745—71) mācītājs, arī Cēsu iecirkņa prāvests, pēc tam līdz nāvei Vidzemes ģenerālsuperintendents Rīgā.[30] Turpmākajās nodaļās pieskarsimies dažādiem viņa darbības novadiem, taču visvairāk viņš izceļams tieši kā leksikografs.

Kaut Langes vārdnīca bija pirmā redakcijā pabeigta jau 1757. gadā, iespiešanu novilcināja sarežģījumi un nelaimes,[31] kādēļ tā varēja iznākt tikai īsi priekš sakārtotāja nāves (1777). Vārdnīcas nosaukums *Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon, nach den Hauptdialecten in Lief- und Curland*, un tās vāciski-latviskā daļa aptveŗ 9—607, bet latviski-vāciskā daļa 3—406 slejas.[32] Ievadā Lange starp citu aizrāda uz trūkumiem un grūtumiem, kādi jāsastop, nodarbojoties ar latviešu valodu; lai tos mazinātu, viņš jau ap 1738. gadu sācis domāt par „iespējami pilnīgu un pārbaudītu latviešu vārdnīcu", un kopš tā laika vaļas brīžos bijis „saistīts pie latviešu lūpām". Līdzās paša savāktajam materiālam Lange kritiski izmantojis Manceļa, Lib. Depkina, Elversa un Stendera (1761) leksikografiskās publikācijas; pazinis pat Fīrekera vārdnīcas manuskriptus.[33]

Ilgajā iespiešanas gaitā (1772—77) Lange savu vārdnīcu pastāvīgi pārstrādāja un papildināja. Galīgajā redakcijā tās pirmā daļa sniedz ap 15 000, otra ap 10 000 vārdu. Tā kā tai zināmā mērā enciklopēdisks raksturs, vietām pazib laikmetam zīmīgi vērojumi un konstatējumi. „Kuļams, dzenams," raksta Lange un tūlīt vāciski paskaidro: „Tā saka par sevi Vidzemes zemnieks." Ka šo savu stāvokli zemnieks centies kompensēt ar zināmu fatālismu, var liecināt Langes atzīmētā paruna: „Kas ļaunu cieš, tas labu redz," tāpat teiciens, kas zīmējas uz nāvi un kapu: „Te paliek bagāta zelta kalns, te nabaga tarbe." Vārdnīcā vispār prāvs skaits sakāmvārdu un parunu, turpretim no tautas dziesmām tikai nedaudz paraugu. Langes arī citur dokumentēto interesi par medicīnu rāda paskaidrojums, ka latvietis visas slimības sajūtot kaulos: viņš sūdzoties, ka kauli tvīkst, kaulos kož un ka „visi kauli ir aptērpināti". Dažs piemērs jau gandrīz atgādina recepti: „Zaķa tauki ir tik spēcīgi, ka skabargus, ādā iespraustus, izvilcina."

Vārdam „latvietis" pamatā esot „Late", kā vecos laikos saucies kāds strauts pie Lietuvas robežas.[34] Lange sniedz arī „gadu kārtu," pēc kuŗas latvieši orientējoties pagātnē, proti: 1. mestru laiki, 2. poļu laiki, 3. zviedru laiki, 4. prūšu gads, 5. sakšu gads, 6. mēŗa gads (1710), 7. lielās šķūtes. Ar pēdējām domāts septiņgadu kaŗa laiks, it sevišķi 1757./58. gads, kad Rīgas apriņķī vien zemnieki zaudēja 658, bet Cēsu — vairāk nekā 1100 zirgus.[35] Neatbildēts paliek jautājums, vai latviešu zemniekiem — kā liktos pēc Langes tabulas — 18. gadsimtā vairs nebija nekādu atmiņu par laiku priekš vācu ienākšanas. Rīgas latvieši tai pašā gadsimtā, cīnoties un aizstāvoties pret pilsētas rāti, gan mēdza savu tiesību pamatojumā uzsvērt sais-

J. Langes vārdnīcas titulļapa

Vollſtändiges

deutſchlettiſches

und

lettiſchdeutſches

Lexicon,

nach den Hauptdialecten

in Lief- und Curland

ausgefertigt

von

Jacob Lange,

Generalſuperintendenten des Herzogthums Liefland ꝛc.

Mitau,

gedruckt bey J. Fr. Steffenhagen, Hochfürſtl. Hofbuchdrucker. 1777.

tību ar zemes pirmiedzīvotājiem,[36] taču šis arguments balstījās uz senrakstiem, nevis kādas tradicijas. Plašu vērību Lange veltījis īstiem un šķietamiem latviešu ticējumiem, par ko būs runa VIII nodaļā.

Senvārdus, kas jau 18. gadsimtā vairs reti lietoti, Lange apzīmējis ar zvaigznīti. Pie tādiem pieder āve (Hellepart), lest jeb lēst (rechnen), sīts (Jägerspiess), vieplis (Hülle, Masque), cerokslis (der grosse Catechismus) un vēl citi, kas jaunākos laikos atkal pa daļai ieviesušies resp. ieviesti rakstu valodā, kaut neaicinātu „lietpratēju" bieži paļāti par „neveikliem jaunvārdiem". Visai bagāts Langes apvidus

vārdu krājums, pie kam allaž aizrādīts uz izplatības vietu. Rīgas leksikas paraugos samērā daudz svešu elementu, taču netrūkst arī interesantu latvisku vārdu. Tā, piemēram, uzzinām, ka Rīgas latviešu ormaņi savus zemos un gaŗos darba ratus saukuši par „sunīšiem", bet zvejas tīkli Rīgā apzīmēti ar tādiem speciālterminiem kā „linums", „liekači" un „nakts spailes". Langes vārdnīcā vairāki simti Latvijas novadu, pilsētu, muižu, piļu, upju, ezeru, kalnu un mežu nosaukumu.[37]

Tai pašā 1772. gadā, kad Oberpālē sāka iespiest Langes vārdnīcu, vācu jurists un filologs Kristiāns Fr. Temlers (1717—1780), kas darbojās Dānijas diplomātiskajā dienestā, pabeidza kārtot pirmo mums zināmo latviešu un leišu valodas salīdzināmo vārdnīcu *Glossarium Letticum*. Šim darbam, kur alfabēta kārtībā ievietoti 950 latviešu vārdi, vienīgi vēsturiska fakta nozīme, jo Temlera manuskripts palika neiespiests un nepazīstams. Tikai 20. gadsimta vidū Kārlis Draviņš pievērsa tam pētnieku uzmanību un 1971. gadā to arī publicēja.[38]

Kāds vērtīgs vāciski-latviskas vārdnīcas rokraksts, kas — diemžēl ne gluži pilnīgā veidā — saglabājies līdz mūsu dienām, datēts ar 1782. gadu. Visumā tas ir patstāvīgs darbs, lai gan izmantots arī Elverss, Lange un Stendera 1761. gada vārdnīca. Kopsummā te sakopoti ap 7000 vārdu ar frazeoloģijas piemēriem, to vidū parunām un dažādiem idiomatiskiem izteicieniem. Daļu internacionālismu mēģināts atlīdzināt ar latviskiem jēdzieniem vai aprakstiem. Tā *Phantast* ir „melšis", kamēr vārds *Bibliothek* pareizi izskaidrots divējādā nozīmē: 1. grāmatu pulks, 2. grāmatu kambars. Šī manuskripta autors, cik vērojams, bijis sava laika latviskajā literātūrā diezgan rosīgais Kurzemes prāvests Johans Baumbachs,[39] pie kuŗa uzkavēsimies X : 7 nodaļā.

1787. un 1789. gadā Pēterburgā divos sējumos iznāca t.s. visu valodu salīdzināmā vārdnīca, *Sravnitel'nye slovari vsěch jazykov i narěčij*, kur salīdzināti divsimt valodu 285 vārdi. Vārdnīcu izdeva ievērojamais dabas pētnieks un ceļotājs Pēteris S. Pallass (1741—1811), izmantodams lielu skaitu viņam piesūtītu manuskriptu. To vidū bija Stendera un G. Bergmaņa izstrādāti latviešu vārdu saraksti. Līdzās latviešu valodai vārdnīcā pārstāvēta leksika *po krivingolivonski*. Par „krieviņu lībiešiem" aiz nezināma iemesla apzīmēti kursenieki resp. Kuršu kāpu iedzīvotāji, un šī vārdnīca ir vecākais turienes latviešu leksikas avots. Kursenieku vārdu krājuma paraugi, kur tiešām arī daļa lībismu, interesantāki un nozīmīgāki nekā pārējais Pallasa latviskais materiāls.[40] Jāpiemetina, ka krieviņi, kuŗus

Pallass minējis nevietā, bija neliela somugru resp. votu minoritāte, kas dzīvoja Bauskas apriņķa Vecsaules draudzē, kur viņus pēc 1445. gada iebrukuma Novgorodas apgabalā kā gūstekņus nometināja Livonijas ordenis. Tā kā šie voti nāca no Krievzemes, latvieši viņus aplami iedēvēja par krieviņiem. Vēl līdz 19. gadsimta pirmajai pusei daļa krieviņu runāja savu valodu, bet pēc tam pilnīgi sakusa ar latviešiem.[41]

G. F. Stendera plašākais leksikografiskais darbs *Lettisches Lexikon* iznāca 1789. gadā. Tā latviski-vāciskajā daļā ap 7000, vāciski-latviskajā daļā ap 14 000 vārdu. Abām daļām pielikumā personu, vietu, četrkājaino dzīvnieku, putnu, zivju, kukaiņu un tārpu, koku, augu un sēņu nosaukumi. Vārdnīcā iestrādāto leksiku Stenders vācis pats, tomēr daudz vārdu pārņēmis arī no citiem, sevišķi no Elversa un Langes, reizēm tos pārprotot vai patvaļīgi interpretējot. Ievērību pelnī Stendera pūles veidot un paplašināt latviešu terminoloģiju. Galvenā kārtā viņš mēģinājis latviskot dažādus internacionālismus. Vairākos gadījumos, it īpaši tad, ja attiecīgais internacionālisms atlīdzināts ar vienkāršu vārdkopu, viņam sekmējies. *Chronik* Stenderam ir „laiku grāmata", *Indigo* „ziluma zāles", *Kanonen* „lieli gabali", *Oculist* „acu ārste". Daļa no šiem un līdzīgiem Stendera veidojumiem, dažkārt drusku pārgrozīta, lietojama vēl tagad. Vājāk viņam veicies, skaidrojot un aprakstot internacionālismus ar gaŗākām konstrukcijām. Kuriozitāšu joslā nokļūstam, lasot Stendera paskaidrojumu, ka *Epikurer* ir „cilvēks, kas kā lops pēc saviem kārumiem dzīvo", vai ka *Catharr* jāsaprot kā „grūta galvas iesna, kas brīžiem arīdzan uz krūtīm krīt". Īsti latvisko leksiku un arī frazeoloģiju Stenders pazinis labi.[42] Atsevišķi minams viņa bagātais sakāmvārdu un parunu krājums (sk. IX : 7).

Stendera 1789. gada vārdnīcai kā zinātniskos apcerējumos, tā jo sevišķi populāros apskatos veltīts daudz atzinības. Nav noliedzams, ka tā pieder pie latviešu leksikografijas pamatdarbiem. To izmantodami, vairāki dzejnieki, pirmā kārtā Rainis, kopš 19. gadsimta beigām „atdzīvināja" skaistus un derīgus, taču tobrīd jau ilgi vairs nelietotus vārdus. Par spīti tam nedrīkst aizmirst, ka prāvu daļu tieši šo vārdu Stenders pats aizguvis no saviem priekštečiem, visvairāk no Langes. Arī Raiņa populārizētie īsvārdi (miņa, dima, rieba u.c.) pirmo reizi fiksēti Langes vārdnīcā, un Stenders tos gan pārņēmis, bet nereti apzīmējis par nedrošiem. Baltvācu vēsturnieks un valodnieks Voldemārs f. Gūtceits 1873. gadā, Rīgas senatnes pētnieku biedrības sanāksmē runādams par Langes vārdnīcu un salīdzinādams to ar Stendera darbu, zīmīgi izteicās: „Stendera darbs vairāk

vai mazāk pilnīgā veidā atkārto Langi, pievienojot dažas vērtības, ko spēj sniegt patstāvīgs darbinieks un valodas pazinējs: papildinājumus un sijājumu."[43] To, ka Stendera leksikografiskie nopelni, salīdzinot viņu ar Langi, nav pārspīlējami, aprādījuši arī latviešu filologi.[44] Pārspīlējumus, kas it kā aiz inerces turpinājušies līdz visjaunākiem laikiem, nosacījuši divi apstākļi. Pirmais no tiem gluži konkrēts: Stendera vārdnīca samērā viegli pieejama daudzās krātuvēs, kamēr Langes darbs atrodams ļoti reti. Otrkārt, Stendera nozīmi leksikografijā — liekas, sakarā ar viņa daudzpusīgo vispārējo darbību un krietno gramatiku — stipri izcēla tie valodas pētnieki, kas pulcējās ap vācisko Latviešu literāro (Draugu) biedrību, bet vēlāk — autoritātīvas personas no pašu latviešu vidus (L. Bērziņš, J. Endzelīns u.c.).

Uz rosību, kas latviešu leksikografijā bija nomanāma 18. gadsimta beigās, norāda vēl pāris samērā plašu vārdnīcu manuskriptu, taču, neiespiesti vai pat zuduši, tie pieminami vienīgi kā simptomatiska parādība.[45] Turpretim ļoti jānožēlo, ka neizdots palicis *Lexicon Lothavicum*, ko jau ap 17. un 18. gadsimta miju vai drusku vēlāk, cik zināms, sakārtojis jezuīts Johanness Karigers (1664—1729). Tā kā Prūsijā dzimušais Karigers ilgi darbojās Daugavpilī, Preiļos un vēl citur Latgalē, tad var pieņemt, ka viņa vārdnīca dotu svarīgu materiālu augšzemnieku dialekta pētniekiem.[46]

Līdzās vārdnīcām šeit aplūkojamā laikmetā parādījās zināms skaits latviešu gramatiku. To apskats ievadāms ar 1732. gadā Viļņā iespiesto *Dispositio Imperfecti ad Optimum seu Rudimenta Grammatices Lotavicae*, kas sarakstīta latīņu valodā, bet kuŗai pievienots latviešu katoļu katechisms. Šī anonimi izdotā darba autors bija teicami izglītotais jezuīts, Viļņas akadēmijas mācības spēks Georgs Špungjanskis (1692—1733), kas dzimis un laikiem darbojies Latgalē.[47] A. Augstkalns spriež, ka Špungjanskis varētu būt cēlies no Rēzeknes apgabala kroņa dzimtļaudīm (1599. gada revizijā minēti *Spungianowe* Sakstagalā, varbūt tagadējie Spundzēni Makašēnu pagastā), tātad poliskās uzvārda formas „Szpungianski" pamatā īsteni būtu „Spuņģēns".[48] Katrā ziņā *Dispositio* liecina, ka Špungjanskis bijis labs latviešu valodas pratējs un patstāvīgs tās pētnieks, kā to, autoru nepazīdams, uzsvēra jau A. Bīlenšteins.[49] Špungjanska gramatika, protams, iespiesta latīņu burtiem; ievērota nemīkstināto un mīkstināto līdzskaņu atšķirība, bet gaŗumi apzīmēti ar jumtiņu. Šī ir pirmā latviešu gramatika, kur aplūkota skaitļu vārdu locīšana. Sastopamas arī interesantas senformas — piemēram, vēlamās izteiksmes daudzskaitļa 1. un 2. personā „mēs celtum" jeb „celtubem",

„jūs celtu" jeb „celtubet", tāpat daudzskaitļa datīvs ar galotni -ms („tiems kungiems") u.t.t.[50] Bez tam Špungjanska gramatika ievērojama kā īpats dialektoloģisks eksperiments. Tur un pielikumā resp. katechismā, līdzīgi kā kādā apsveikuma dzejolī, ko Špungjanskis 1729. gadā veltīja bīskapam Kr. Šembekam,[51] izpaužas savā ziņā pārdrošs mēģinājums radīt jaunu latviešu rakstu valodu. Pareizs liekas A. Augstkalna vērojums, ka Špungjanskis, kaut pats būdams latgalietis, nebija gribējis saraut kultūras sakarus starp latviešu tautas daļām, kuŗas šķīra ticības un dialektu dažādības. Šai nolūkā tad viņš centās veidot „mākslīgu starpformu vidus un augšzemnieku izloksnei ar pirmējās pārsvaru".[52] Tomēr viņa iniciātīva palika bez sekām, jo Vidzemi un Kurzemi tā neietekmēja, bet Latgalē drīz nodibinājās īpaša dialektāla literātūra.

Piecus gadus pēc *Dispositio* turpat Viļņā iznāca vēl kāda latviešu gramatika — *Lotavica Grammatica* (1737). Arī tā anonima, taču zināms, ka to sarakstījis Ilūkstes rezidences jezuītu priesteris Heinrichs Mēdems (1671—1739), kas bez tam tulkojis latviski evaņģelijus.[53] Mēdema gramatika balstās uz latviešu vidus dialekta; viņš pazinis Špungjanska darbu, bet nav sekojis tā valodnieciskajām idejām. Par galveno avotu Mēdemam noderējusi pazīstamā, 1685. gadā Jelgavā iespiestā Heinricha Adolfija gramatika. Bieži viņš tikai latīnizējis Adolfija vācu tekstu, atkārtodams arī misekļus. Plašie aizguvumi no Adolfija nav sakausēti ar vielu, kas pārņemta no Špungjanska.[54] Aiz šiem iemesliem Mēdema gramatikas nozīme maza.

Iepriekš bija runa par Franča Veigeļa vārdnīcu manuskriptiem, kas datēti ar 1748. gadu. Tiem pievienota arī gramatika. Tā aptveŗ 181 lappusi, bet saturā pilnīgi atkarīga no Heinricha Adolfija.[55]

1761. un ar niecīgām atšķirībām 1763. gadā iznāca jau agrāk minētā G. F. Stendera *Neue vollständigere Lettische Grammatik* un tās pielikumi — vārdnīca, ap 140 latviešu parunu un sakāmvārdu, 23 mīklas un 18 paša autora sarakstītas vai tulkotas dziesmas. Lai gan šī gramatika bija savam laikmetam ievērojams darbs, Stenderu tā neapmierināja, un 1783. gadā viņš laida to klajā „pārlabotā, papildinātā un no jauna pārstrādātā" izdevumā ar nosaukumu *Lettische Grammatik* (bez vārdnīcas, kas starplaikā bija tā pieaugusi apmēros, ka to vajadzēja izdot atsevišķi).[56]

Lettische Grammatik ievadā Stenders apcer latviešu valodas vietu citu valodu vidū, pareizi apzīmējot to par leišu valodas māsu, bet aplami apgalvojot, ka tās abas cēlušās no slavu valodām. Ievada beigās šāds raksturojums: „Latviešu valoda gan nav necik bagāta, taču tā ir skaidra, daiļskanīga un tīkama valoda." Seko nodaļa par orto-

grafiju, ko Stenders nešķir no fonētikas (runā par „burtu izrunu" un tml.). Patskaņus viņš dēvē par „skandiniekiem", līdzskaņus par „neskaņiem", diftongus par „jumiem". Ārzemniekiem aizrādīts, ka stingri jāievēro patskaņu īsums un garums, tāpat z un s izruna kā, piemēram, šādā diezgan veikli konstruētā teikumā: „Kad zaļas zāles uz salas kā sāls spīguļo, tad vēl sals." Etimoloģijai veltītā nodaļā Stenders faktiski aplūko morfoloģijas jautājumus, pa daļai izmantojot Heinr. Adolfija priekšdarbus, taču ne bez patstāvīgiem ielāgojumiem un atziņām. Pieminamas norādes uz subdeminutīviem (blakus „brālītim" un „brālulim" arī „brālulītis"), tāpat uz t. s. patronimiskiem vārdiem: Klāva dēls ir Klāvēns, meita — Klāvene, Mades dēls ir Madēns, meita — Madene. Ja Langes vārdnīcā sastopamos īsvārdus Stenders savā leksikonā nereti pārņēmis ar šaubām, tad gramatikā viņš aizrāda, ka garos atvasinājumus ar -šana iespēju robežās varot īsināt: dusēšana — dusa, gribēšana — griba, baudīšana — bauda u.t.t. Sintakses daļā Stenders gluži pareizi (taču pretēji paša rīcībai dzejā!) uzsver, ka artikulu pie lietvārdiem latvietis nemēdz lietot un ka „tas" resp. „tā" latviešu valodā ir norādāmie vietniekvārdi. Tādi vācu saliktie adjektīvi kā *schneeweiss* un *blutrot(h)* latviskojami „balts kā sniegs" resp. „sarkans kā asins". Jāpiebilst, ka nezāles „sniegbalts" un „asinssarkans", pret kuŗām cīnījušies valodnieki no Stendera līdz Endzelīnam, tomēr izrādījušās ārkārtīgi sīkstas, un visjaunākajā laikā daži padomju filologi ieteikuši šo cīņu izbeigt ar kapitulāciju. Zīmīgs Stendera novērojums par aprakstāmiem superlātīviem, kuŗus lieto apmēram vienādā nozīmē — „ļoti liels, varen liels, visai liels, gauži liels, aplam liels". Pievērsdamies dialektoloģijai, Stenders par „labāko un tīrāko" latviešu valodas dialektu atzīst to, kuŗu Zemgalē runājot ap Jelgavu un Bausku, Kurzemē ap Dobeli, Tukumu, Sabili un Saldu, Vidzemē ap Rīgu, Cēsīm un Valmieru. Īsumā viņš raksturo arī augšzemnieku un tāmnieku dialektu, bez tam vēl pieminēdams kādus „suiķus", kas dzīvojot izkaisīti starp augšzemniekiem un kuŗu izloksnē jaucoties latviešu, leišu, krievu, somu u. c. elementi. Rakstu valodas žargona apcerē Stenders neizšķir barbarismus un viņam nepazīstamus apvidus vārdus, kādēļ „žargonā" ietilpināti tādi īsti latviski vārdi kā birdināt, miņa, rimts. Nodaļā par latviešu valodas idiotismiem Stenders vispirms instruē sveštautiešus resp. vācu mācītājus, kā vislabāk iemācīties latviski: allaž jāsarunājas ar draudzes locekļiem un neparasti izteicieni, kādus gadās dzirdēt, jāieraksta piezīmju grāmatā. Tā vienmēr esot rīkojies arī viņš pats. Latviešiem kā „nekultivētiem dzimtļaudīm" trūkstot vārdu un jēdzienu, kas nepieciešami mākslā

un zinātnē, vai kas apzīmē lietas, kādas viņu zemē nav atrodamas. Visu ārzemniecisko viņi dēvējot par „Vāczemes . . . " No savas puses Stenders ieteic citādus veidojumus: kamielis viņam ir „mežuzirgs", strauss — „tas lielais pagānu zemes putns". Turpretim jautājumos, kas skaŗ latviešu ikdienas dzīvi, viņu leksika dažkārt pat ļoti bagāta, kā spilgti rāda, piemēram, sīki specificētie radniecības nosaukumi: tēvocis (sievas vai vīra tēvs), mātīca (sievas vai vīra māte), dieveris (vīra brālis), mārša (brāļa sieva), ķeluvainis (sievas māsas vīrs), ietaļa (vīra brāļa sieva) u.t.t. Gramatikas beigu daļā materiāli un apcerējumi, kas vairs neattiecas tieši uz latviešu valodu vien, bet aptveŗ dažādas nozares.[57] Par tām runāsim citur. Novērtējot Stendera *Lettische Grammatik* visumā, Arturs Ozols pamatoti uzsvēris, ka tā „nav tikai gramatika, bet īsteni ir pirmais viena autora filoloģisku rakstu krājums par latviešu ortografiju, gramatiku, leksiku, frazeoloģiju, semantiku, tulkošanas teoriju, etnografiju, folkloru, metriku un stilistiku".[58]

Piemetināsim, ka mums zināms vismaz viens latvietis, ko Stenders bieži konsultējis latviešu valodas jautājumos. Posmā, kamēr viņš strādāja par mācītāju Birzgalē (1744—53), viņam palīdzējis pastorāta kalps Āzītis, kuŗu kā ļoti vecu vīru pazinis arī vēlākais turienes mācītājs Lībegots O. Šulcs. 1819. gadā publicētā atmiņu rakstā Šulcs stāsta, ka Āzītis gan bijis stipri alkoholizēts un vecumā noslīdzis draudzes nabaga stāvoklī, taču joprojām viņu raksturojusi „dzīva, ziedoša fantazija", un viņš runājis „patiesi klasisku latviešu valodu". Iesācējs nevarējis atrast labāku vadoni deklinācijā un konjugācijā, un mācījies no Āzīša „ģenuīnu valodu līdz ar lielisku krājumu teicienu un sakāmvārdu". Daudzus no tiem Šulcs pēc sarunām ar Āzīti atradis fiksētus Stendera vārdnīcā. Lasīt Āzītis nekad neesot iemācījies, taču zinājis neskaitāmus bībeles pantus un savas apbrīnojamās atmiņas dēļ spējis viņam patīkamus spredikus pa daļai atstāstīt, pa daļai burtiski citēt pēc vienas reizes dzirdējuma.[59]

Piezīmes un papildinājumus Stendera gramatikai 1790. gadā izdeva prāvests Kristofs Harders (otrs izdevums 1809). Lai gan Hardera publicēto valodniecisko rakstu apjoms šaurs, viņu uzlūkoja par „lielu latvieti", un kādā vēstulē viņš pat jutās spiests deklarēt, ka nekādā ziņā netīkojot būt „orākuls latviešu valodas jautājumos".[60] Viņa manuskriptā atstātos labojumus un papildinājumus Stendera vārdnīcai 1828. gadā, kopā ar saviem novērojumiem, laida klajā Vidzemes mācītājs Arnolds G. Velligs (1778—1864).[61] Jāaizrāda, ka Velligs, kaut iekļāvies vāciešos, bija Rīgas latviešu tirgotāja un vīna nesēja dēls. Viņa tēvs, kļuvis par namnieku, parakstījās „Heinrich Wellig",

taču Jāņa baznīcas 1749. gada kristāmbērnu sarakstā atrodama vārda īstā forma — Indriķis Velliķis.[62]

T. s. latviešu draugu aprindas izvirzīja Stenderu par latviešu valodas pētniecības simbolu Kurzemē, Harderu — Vidzemē. Ievadīdams Latviešu literārās biedrības pirmo sanāksmi 1827. gada 13. septembrī, K. f. Brokhūzens latviski teiktā runā solījās, ka biedrība aizvien strādāšot Stendera un Hardera garā, un izsaucās: „Ak jūs vecs-tēvi, Stenders un Arders! kā līksmi būtut jūs palikuši, kad jūs šo dienu būtut redzējuši, kur Kurzeme un Vidzeme sabiedrojās jūsu mīļiem Latviešiem par labu strādāt! Ak kaut šo dienu būtut redzējuši, kur tās valodas dēļ, kuŗas pēc jūs jau esat tik daudz darbojušies, viena savāda sabiedrošana ir cēlusies, ko pats augstais un varenais Zemes-tēvs ar savu vārdu un ziegeli ir apstiprinājis!"[63]

18. gadsimtā tika veltīts visai daudz vērības ne vien latviešu valodai, bet Baltijas vācu literātos šai laikmetā modās arī nopietnāka interese par saviem provinciālismiem un idiomām. Šīs intereses konkrētos rezultātus dokumentējuši divi pazīstami un dažādos virzienos rosīgi autori — Gustavs Bergmanis ar *Sammlung livländischer Provinzialwörter* (1785) un Augusts V. Hupelis ar *Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland* (1795, papildinājumi 1797). Pirmos impulsus šai sakarā ar diviem īsākiem rakstiem Rīgas *Gelehrte Beyträge* slejās jau 60-to gadu sākumā bija devis vēsturnieks Fr. K. Gadebušs.[64]

Mūsu apskata ietvaros galveno uzmanību pelnī jautājums, ciktāl Baltijas vācu valodā konstatējami latviski elementi. Dokumentāras liecības rāda, ka atsevišķus vārdus vācieši pārņēmuši jau no senlatviešu ciltīm, t. i. laikmetā, kad vēl nebija izveidojusies latviešu valoda tagadējā nozīmē. Tā, piemēram, Vidzemes muižu agrīnajos dokumentos atrodamais termins *birse* gan saprotams apmēram kā „periodiski lietojama zeme", taču valodnieciski tā pamatā ir „birze". Ar baltvācu starpniecību *birse* kļuva par minēto speciālo jēdzienu arī igauņu novados. Līdzīgas latviskas, pa daļai jau senlatviskas ietekmes vērojamas ar zemkopību, lopkopību un vispār lauku dzīvi saistītajā Baltijas vācu terminoloģijā. Uz spēcīgu mijiedarbi norāda piedēkļu patapinājumi. No vienas puses, latvieši pārņēma viduslejasvācu *-man*, reizēm to piekabinot tīri latviskiem celmiem, kā vārdos „augstmanis" un „lielmanis". Latviešu *-nieks* savukārt kļuva par izplatītu piedēkli baltvācu valodā. Ja kādā 1335. gada senrakstā zemnieki dēvēti par *semenicken*, tad tas liecina, ka tobrīd baltvācieši vēl izjuta piedēkli *-nieks* kā svešķermeni un nomainīja to ar viņiem labi pazīstamo *-nicke*. Turpretim līdz 17. gadsimtam *-nieks*

bija iekaŗojis pilnīgas pilsoņa tiesības, un plaši lietoja ne tikai īsti latviskus aizguvumus — *Nowadneek, Jahtneek, Pirtneek,* bet ar *-nieks* atvasināja arī vārdus, kam latviešu valodā nav parauga — *Vlosseneek* 'plostnieks' u. c. Vēl zīmīgāk Gustava Bergmaņa provinciālismu krājumā sastapt *Rassboineck,* krievisku laupītāja apzīmējumu ar latvisku piedēkli.[65]

Hupeļa vārdnīca, kur izmantoti arī Bergmaņa un citu autoru priekšdarbi, spilgti raksturo baltvācu leksiku 18. gadsimtā. Latviešu elementi (te sakārtotājam svarīgākais avots bijis Bergmanis) brīžiem pārņemti bez tiešas nepieciešamības resp. gadījumos, kad tos viegli nāktos atlīdzināt ar vācu vārdiem. Atzīmēsim kaut *Ausche* 'auša', *ausruscheln* 'izrušināt', *Gubbe* '(siena vai labības) guba', *Ilen* 'īlens', *Kullit* 'kulīte, kabata', *schmaukschen* 'šmaukstināt'. Protams, jau kopš daudz senākiem laikiem Baltijas vācieši sauca klēti un riju par *Kleete* un *Riege* (rijas vārds gan varbūt pirmā kārtā aizgūts no lībiešiem). No „-niekiem" pieminams *Oternek* 'otrenieks, kājnieks muižas klaušās'.[66] Tā kā Hupeļa vārdnīcai pa daļai enciklopēdisks raksturs, tā vietām sniedz arī plašāku kultūrvēsturisku materiālu.

Kurzemē vispusīgāki apskati par baltvācu valodu sāka parādīties 19. gadsimta pirmajā pusē, taču skaidrs, ka tur minētie fakti lielā mērā attiecināmi arī uz mums aplūkojamo laikmetu. Latviešu ietekmes Kurzemes vācu valodā raksturo Bauskas mācītājs un rosīgais literāts Vilhelms G. Krīgers (1774—1835), kas darbojās kurzemnieku vidū kopš 1796. gada.[67] Ja Kurzemes vācietis jautā: „Von wurren is er?", tad pamatā šeit acīm redzami latviešu „no kurienes viņš ir?" Tāpat kurzemnieks saka, ka durvis vai logs „los" (latv. „vaļā"), kur būtu jāsaka „offen". Durvis viņš aizveŗ „fest" (t. i. „ciet"), nevis „zu". No latviešu „trīsarpus" radies „drei auch ein halb". Līdzīgā kārtā uz latviešu ietekmi atvedināmi daudzie, nereti gramatiski aplamie Kurzemes vācu deminutīvi un paraža, pretēji nekā Vācijā, lietot daudzskaitlī tādus mēru un svaru apzīmējumus kā „Fuss" un „Pfund".[68]

No J. G. Kola interesantajiem vērojumiem 1841. gadā redzams, ka vācu valodas saistība ar latviešu valodu tiklab Vidzemē, kā Kurzemē bija vēl ievērojami dziļāka: tā izpaudās ne vien leksikālos aizguvumos un vārdu darināšanas principos, bet arī izrunā un akcentā.[69] Ja lingvistiskos pētījumos visbiežāk uzsvērta vācu ietekme latviešu valodā, tad jau Bergmaņa, Hupeļa un Krīgera publikācijas vien liecina, ka faktiski šai ziņā pastāvējusi noteikta reciprocitāte.

4.

Baltijas historiografijā jau kopš 17. gadsimta spilgti iezīmējās t.s. mācītais antīkvārais virziens. Savā vērtīgākajā aspektā tas nodarbojās ar senrakstu, tiesību pieminekļu un vispār vēstures materiālu krāšanu un kopošanu. Pašu sacerējumos šī virziena pārstāvji lielāko tiesu bija kompilātori, kas ne vien strādāja bez noteiktas metodes un zinātniskas kritikas, bet nereti — it sevišķi aizvēstures un agrīnās vēstures apskatos — izlīdzējās pat ar fantaziju. Protams, bija svarīgi izņēmumi, un rezultātus, kam izcila nozīme Baltijas pagātnes pētīšanā, antīkvārais virziens deva tieši 18. gadsimtā. Tai pašā laikā, kaut vēl nedroši, konstatējama pāreja uz tālāku attīstības pakāpi — kritiskiem un metodiskiem vēstures pētījumiem. Līdzās abiem šiem virzieniem 18. gadsimtā parādījās un populāritāti guva trešais historiografijas atzarojums, kas, radies apgaismes ideoloģijas ietekmē, izmantoja vēsturi zināmu aktuālu mērķu propagandai. Tīri zinātnisku problēmu risinājumiem šis vairāk vai mazāk publicistiskais virziens nepakalpoja daudz, taču tam pieder nopelns, ka tas, kā savā skeptiskajā novērtējumā neliedz arī Leonids Arbuzovs jun., „izplatīja vispārībā to garu, kas beidzot palīdzēja atcelt zemnieku dzimtbūšanu".[70]

Laba daļa 18. gadsimta vēsturnieku veltīja uzmanību visai Baltijai; mums šeit pieminami tikai tie, kuŗu darbi vai nu pilnīgi, vai lielā mērā saistīti ar Latviju. Vispirms atzīmējams, ka 1740. gadā Vācijas profesors Johans D. Grubers (1688—1748) pirmo reizi izdeva svarīgāko Senlatvijas vēstures avotu — Indriķa chroniku. Izdevuma virsraksts *Origines Livoniae sacrae et civilis* paša Grubera izdomāts, teksts balstījās uz interpolētā, vietām viltotā t.s. *Codex Oxenstierna*. Pienācīga Indriķa chronikas edicija — par spīti uzlabotiem iespiedumiem starplaikā — kavējās līdz pat 1874. gadam, kad to sevišķi atvieglināja uzticamā *Codex Zamoscianus* atradums 1862. gadā.[71]

Pēc Grubera izdevuma Indriķi vāciski pārtulkoja Rīgas liceja konrektors Johans G. Arnts (1713—1767). Tulkojums ietilpa viņa *Liefländische Chronik* 1. sējumā (1747), kamēr tās 2. daļā (1753) viņš aprakstīja notikumus līdz 1562. gadam. Kā cītīgs materiālu vācējs Arnts pieskaitāms pie antīkvārā virziena, taču rūpīgā apstrādājuma dēļ viņa darbs jau tuvinās kritiskam virzienam.[72] Vēl pirms Arnta apmēram līdzīgā garā bija darbojies ievērojamais Rīgas jurists un tiesību vēsturnieks Hermanis f. Breverns (1663—1721). Viņa pētījumi gan palika rokrakstā, tomēr Arnts tos pazina.[73] Arnta

centienus balstīties uz orīģinālavotiem apgrūtināja ne vien priekšdarbu trūkums, bet arī daži specifiski apstākļi, uz kuŗiem 1781. gadā zīmīgi aizrādīja H. J. Jannavs. Arnts apmeklējis muižas un lūdzis, lai viņam ļauj ielūkoties seno dokumentu krātuvēs. Bieži gadījies, ka atļauja liegta, jo īpašnieki „laikam baidījušies, ka atkal varētu stāties spēkā kādi veci likumi".[74] Laikmetam raksturīgo Arnta brošūru par „daiļajām zinātnēm" Vidzemē, tāpat viņa nopelnus žurnāla *Gelehrte Beyträge* izdošanā aplūkojām jau I : 2 un II : 2 nodaļā.

Tipisko 18. gadsimta antīkvāro historiografu pūliņi izpaudās gigantiskos vēstures materiālu kopojumos un daļēji arī publicējumos. Brīžiem viņi it kā neizšķīra, ko vērts saglabāt un ko nē, taču spilgtākajiem šī virziena reprezentantiem kvalitātīvais sektors izcēlās pietiekami reljefi. Pie tādiem piederēja divi vīri, Gadebušs un Hupelis, kas gan darbojās Igaunijā resp. igauņu Vidzemē, bet kuŗu publikācijas nozīmīgas arī Latvijas pagātnes pētniekiem.

Advokāts un Tērbatas pilsētas vecākais Frīdrichs K. Gadebušs (1719—1788) izdeva *Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern* (1772) un *Livländische Bibliothek* (I—III, 1777). Pirmajā apskatīti 98 Baltijas chronisti un vēsturnieki, otra ir biografisks un bibliografisks leksikons. Ar to bija sagatavots ceļš turpmākiem līdzīga rakstura izdevumiem, īpaši Rekes un Napjerska leksikonam, bet atsevišķos gadījumos Gadebušu nepieciešams konsultēt vēl šobrīd. Savā *Livländische Jahrbücher* serijā (četras daļas deviņos sējumos, 1780—83) Gadebušs stingri chronoloģiskā kārtībā aprakstīja Baltijas vēstures notikumus no 1030. līdz 1761. gadam. Biografijām, vēsturei un tiesību zinātnei veltīti arī citi iespiestie viņa darbi, bet rokrakstā viņš atstāja 35 sējumus *in folio* un 64 *in quarto*. Kaut labi pazīdams ārzemju, arī franču vēsturniekus, Gadebušs par aktuālāko uzdevumu Baltijas apstākļos atzina materiālu krāšanu un sistēmatizāciju. Viņš pats bija saskaitījis, ka savācis 600 autoru rakstus, kam sakars ar Baltiju.[75]

Augusts V. Hupelis (1737—1819), viena no šai mūsu darbā visbiežāk citētajām autoritātēm, ilgus gadus bija mācītājs Oberpālē (ig. Pöltsamaa), taču prata savu amatu savienot tiklab ar neatlaidīgām studijām, kā redaktora pienākumiem. Augstos posteņus, to vidū Vidzemes ģenerālsuperintendenta vietu, kuŗus viņam atkārtoti piedāvāja, Hupelis noraidīja, pieņemdams kā oficiālu atzinību 1803. un 1818. gadā vienīgi Tērbatas universitātes filozofijas un teoloģijas goda doktora gradus, bet 1805. gadā konsistorijas padomnieka

tituli. Lai gan par Hupeli kā mācītāju saglabājušās ļoti pozitīvas atsauksmes, ar teoloģiskām problēmām viņš nodarbojies samērā maz; viņu valdzināja visas vēstures nozares un palīgdisciplīnas, tāpat etnografija un valodniecība, un visai daudz viņš rakstījis arī par saimnieciskiem jautājumiem.[76]

Hupeļa plašo interešu apjomu rāda abas viņa rediģētās *Nordische Miscellaneen* serijas, pie kuŗām jau uzkavējāmies II : 2 nodaļā. Viņš nebija vienpusīgs antīkvārs — gan kopoja agrāko gadsimtu materiālus, taču līdztekus cītīgi vāca un publicēja arī ziņas par savu laikmetu. Tās kļuva nozīmīgs avots nākošiem vēsturniekiem. It īpaši te jāizceļ viņa *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland* (I—III, 1774—82; šī darba 4. daļa ar virsrakstu *Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft* iznāca 1789. gadā). Monumentālajā pasākumā Hupeli atbalstīja daudzi korrespondenti; šīs grāmatas, līdzīgi kā *Nordische Miscellaneen,* liecina par viņa spējām pulcināt gandrīz visus izcilākos tā laika Vidzemes un Igaunijas autorus — gan literātus, gan dižciltīgos. Palīgi viņam bija sevišķi vajadzīgi latviešu Vidzemē, kuŗas apstākļus viņš mazāk pazina no personīgas pieredzes. Viņš labi prata igauniski (starp citu izdeva igauņu valodas mācību un vārdnīcu), bet vāji latviski, kādēļ viņa publikācijās sastopamos latviešu vārdos un frazēs daudz kļūdu. Tomēr *Topographische Nachrichten* sējumos Hupelis — izmantodams kā paša vērojumus, tā uzticamus ziņojumus — sniedzis ļoti raksturīgu ainu par Vidzemes latviešu garīgo un materiālo kultūru dzimtbūšanas apstākļos. Savos sabiedriskajos uzskatos viņš, bez šaubām, simpatizēja apgaismes centieniem — izteica nepatiku par zemnieku izsūkšanu, cilvēku pirkšanu un pārdošanu, nežēlīgajiem miesas sodiem, muižnieku pretestību dzimtļaužu izglītībai. Vispār viņš Baltijas vāciešu tēlojumos nelietoja gaišas krāsas vien un pat apgalvoja, ka daļa zemnieku gaidot ārēja ienaidnieka uzbrukumu Vidzemei, jo tad viņi varētu pievienoties iebrucējiem un atriebties saviem apspiedējiem. No otras puses, Hupelis neatzina nekādas revolūcionāras pārvērtības (1791. gadā vērsās pret revolūcionāro Franciju speciālā brošūrā) un dzimtbūšanu apzīmēja par pārāk sarežģītu problēmu kompleksu, kas neesot atrisināms vienā vai otrā virzienā bez ilgām pārdomām. Pagaidām būtu visvairāk jācer uz dzimtkungu humānitāti. „Es ne tuvu negribu aizstāvēt verdzību," raksta Hupelis, „es vēlos vienīgi mīkstināt šī vārda pretīgo skaņu. Ja valda taisnīgs un krietns dzimtkungs (tādam vajadzētu būt katram) un ja tiklab kungs, kā viņa vergs ievēro likumus, verdzība nav tik briesmīga, kā mēdz iedomāties."[77] Vēlāk redzēsim, ka šie

Hupeļa uzskati atbilda tiem, kādus Kurzemē tai pašā posmā sludināja Gothards F. Stenders.

Visumā *Topographische Nachrichten* dod pilnīgu, nereti sīki detalizētu pārskatu par Vidzemes un Igaunijas ģeografiju, administrāciju, tiesībām, saimniecību, vēsturi, baznīcu, floru un faunu, iedzīvotājiem un paražām u.t.t. Šo ainu tālāk papildina virkne rakstu, ko Hupelis publicēja *Nordische Miscellaneen* ietvaros un citur.

Pie rosīgiem Hupeļa līdzstrādniekiem piederēja ievērojamais, dažā ziņā pats izcilākais Baltijas „antīkvārs" — Johans Kr. Broce (1742—1823). Dzimis Silezijā, studējis Leipcigā teoloģiju un ieguvis Vitenbergā filozofijas doktora gradu, Broce 1768. gadā apmetās Rīgā un palika tur līdz mūža galam kā liceja (kopš 1804. gada guberņas ģimnazijas) subrektors un konrektors. Paidagoga uzdevumi, kuŗus Broce veica ļoti apzinīgi, nespēja kavēt viņa pārējo darbību, un tās rezultātus pareizi formulējis A. Štāls: „Nav tādu ceļu mūsu dzimtās zemes vēstures pētīšanā, kur pētnieks neatrastu jau Broces iespraustās ceļa zīmes."[78]

Abās *Nordische Miscellaneen* serijās un citos periodiskos izdevumos Broce iespieda ap 130 rakstu. Šo pētījumu un populāro apcerējumu saturs vienmēr saistās ar Baltijas un jo bieži ar Rīgas vēsturi. Broci speciāli interesēja arī vēstures palīgdisciplīnas — palaiografija, numismatika, diplomātika, sfragistika. Taču publikācijas veido tikai niecīgu viņa kopējā veikuma daļu. Broce nemitīgi vāca materiālus archīvos un privātos krājumos, pagatavodams chroniku, juridisku dokumentu un citu senrakstu kopijas, un pēc viņa nāves manuskriptā palika 36 ar *Livonica* apzīmēti sējumi vien. Dažkārt Broces pūliņi bija neražīgi, jo attiecīgie avoti vai nu turpmāk iespiesti, vai joprojām pieejami orīģinālā, taču netrūkst gadījumu, kur jaunākiem pētniekiem nācies balstīties vienīgi uz viņa — ievērojot palaiografijas toreizējo stāvokli — visumā precīzajiem norakstiem. *Livonica* ietveŗ arī dažus plašākus latviešu tekstus. To vidū kāda diemžēl nedatēta, taču 18. gadsimtam piederīga sūdzība ritmā un atskaņās, ko Kurzemes zemnieki iesnieguši hercogam. Notēlojuši savu smago saimniecisko stāvokli, viņi vaicā: „Vai pirkstos kost, vai pakšus kremt, Vai ūdenī to nāvi ņemt?"[79] Broce, protams, bija iemācījies latviski, un kādā vietā viņš aizrāda, ka esot „ne bez panākumiem" vadījis pat dažus latviešu dievkalpojumus.

Latvijas vēsturei un īpaši kultūrvēsturei svarīgākā Broces mantojuma daļa ir viņa *Sammlung verschiedner Liefländischer Monumente, Prospecte, Münzen, Wapen und dgl.*, kas aptveŗ desmit sējumus, kopā 2400 lapas ar apm. 5000 zīmējumiem. Šie sējumi joprojām gla-

bājas Rīgā, pāris simti zīmējumu reproducēti dažādās grāmatās un žurnālos, un 1926. gadā atsevišķi iznāca arī glīti iespiesta, kaut samērā šaura izlase A. Štāla sakārtojumā; tomēr līdz šim neviens režīms nav atzinis par vajadzīgu atvēlēt līdzekļus visa šī ievērojamā krājuma izdošanai. Broce pats norāda, ka krājums radies 47 gados, līdztekus veicot daudz citu darbu, tādēļ materiāls neesot pienācīgi sistēmatizēts. Šo trūkumu daļēji novērš reģistri. Visu desmit sējumu saturu te iespējams raksturot tikai īsās piezīmēs. Kā jau virsraksts liecina, Broce galvenā kārtā tēlojis Vidzemi (ieskaitot tās toreizējo igauņu daļu); Kurzemei viņš pieskāries diezgan maz, bet vairāki zīmējumi atspoguļo viņa vērojumus ceļojumā pa Latgali (sk. I : 6 nodaļu). Jāaizrāda, ka daļu zīmējumu viņš ieguvis vai aizguvis arī no draugiem (gleznotāja K. G. Grasa, architekta J. V. Krauzes) un citiem autoriem, kādēļ ne viss, kas atrodams Broces krājumā, automatiski piedēvējams viņam vien. Tapinājumus, ciktāl tie droši konstatējami, atzīmēsim citur, sevišķi XII nodaļā. Pirmā kārtā Broce sniedz lielu skaitu ainavu, kuŗu centrā bieži izvirzītas celtnes — pilis vai to drupas, baznīcas, muižas, zemnieku dzīvojamās un saimniecības ēkas. Gluži unikāla vērtība zīmējumiem, kas veltīti Rīgai un tās apkārtnei, cita starpā attēlojot 18. gadsimta turīgo latviešu īpašumus Rīgas priekšpilsētās. Atkārtoti Broce rāda latviešus darbā, svētkos un svinībās: redzam siena pļāvējus un biteniekus, labības novākšanu, talku, laulības, bēres, jāņabērnus. Ļoti plaša Broces apģērbu galerija: blakus vācu kungiem, krieviem, poļiem, leišiem, žīdiem reprezentēti savos īpatajos tērpos latviešu vīri un sievas Piebalgā, Gaujienā, Viļakā u.t.t., bet jo vispusīgi atkal Rīgā un tās apkaimē — pārticis zvejnieks kažokā, pārcēlējs, piena sieva, aukle, zēns pastalās un aitādas cepurē, kuŗš Rīgas ielās piedāvā svētkos vai bērēs lietojamās egļu skujas, saukdams: „Skui, skui!" Šo etnografiski nozīmīgo materiālu tālāk papildina latviešu iedzīves priekšmetu un darba rīku attēli: krēsls (ar pagatavošanas schēmu), arkls, laiva — vienkoce, rakstītās kamanas, vēlākos pētījumos daudzkārt apspriestais slietenis Liepas pagastā (Cēsu apriņķī). Bez tam Broces krājumā kartes un plāni; monētu, ģerboņu un zīmogu attēli; dažādu uzrakstu kopijas; portreti un kapa pieminekļu zīmējumi. Arī šeit gadās speciāli latviešiem interesantas detaļas — piemēram, Rīgas latviešu Jāņa draudzes veca upuŗtrauka uzraksts: „Ar koklēm, ar svilpēm, ar stīgām, stabulēm, bungām To slavu atnese vectēvi Debesu-kungam." Sniegdams 1552. gadā mirušā, Doma baznīcā apglabātā Rīgas mācītāja Kristiāna Michaelisa kapakmens attēlu, Broce izsaka domas, ka Michaeliss bijis latvietis, jo dēvēts par *Doctor bar-*

barici pius pope(-u-)li. Zīmējumi lielākoties kolorēti; techniskā ziņā tajos daļa perspektīvas u.c. kļūdu, taču jāatceras, ka Broces prīmārais nolūks nebija tīri mākslinieciskš, bet gan kultūrvēsturisks. Gandrīz katram zīmējumam pievienoti kodolīgi paskaidrojumi.[80]

Broces dažādie krājumi vēl liecina, ka Latvijā, tāpat kā vispār Eiropā, 18. gadsimtā par zinātni sāka attīstīties archaioloģija. Senlietu atradumi, kas reizēm notikuši nejauši, reizēm mantkārīgos nolūkos — izrakņājot vietas, kur cerība iegūt dārgmetallus, rotas un citas vērtības, konstatējami katrā laikmetā. Tas nereti atspoguļojas arī latviešu tautas tradicijās, un pat vēl 19. gadsimta otrā pusē, kad vienā vai otrā Latvijas novadā bija veikti archaioloģiski pētījumi, apkārtnē klīda valodas, ka „sveši kungi" izrakuši un aizveduši naudas lādes. Broces zinātniskās un praktiski gluži nesavtīgās archaioloģiskās intereses izpaudās atradumu aprakstos, tāpat plānos un zīmējumos, kas joprojām noderīgi pētniekiem. Archaioloģijas jautājumus viņš nereti diskutēja ar igauņu Vidzemes mācītāju un senatnes pētnieku Kerberu, kam 1797. gadā nosūtīja, piemēram, Krimuldas lībiešu kapeņu aprakstu un attēlu, bet kādā vēlākā vēstulē izteica savas domas par kapenēs atrasto priekšmetu (aproces, gredzena) lietošanu aizvēsturiskos laikos. Citreiz viņš nodeva Kerberam pašu konkrēto materiālu — Raunas mācītāja muižā izraktas senlietas. Eduards F. Kerbers (1770—1850) bija Broces draugs un māceklis, kas 19. gadsimta pirmajos ceturkšņos rosīgi centās kā antīkvārs staigāt sava meistara pēdās.[81]

Latviešu Vidzemē par archaioloģiju 18. gadsimtā vēl interesējušies Johans L. Bergers un Johans J. Harders, pie kuŗiem mums atkārtoti būs jāapstājas turpmāk, bet šai vietā plašāk pieminama kāda kurzemnieku diskusija, kas 1784. gadā parādījās Jelgavas mēnešrakstā *Mitauische Monatsschrift.* Marta burtnīcā redakcija (tātad, jādomā, K. A. Kītners) bija ievietojusi īsu aizrādījumu, ka Kurzemē dažādos laikos un novados atrasti gluži nepazīstama tipa veci metalla ieroči, važas, gredzeni un citi priekšmeti. Tie izraisot veselu virkni jautājumu. Vai šīs zemes senākie iedzīvotāji tos pagatavojuši paši, vai dabūjuši no saviem kaimiņiem, vai varbūt no tautām, kas reiz šo zemi pārstaigājušas? Kādam nolūkam tie lietoti? No kāda metalla tie īsti darināti? Un beidzot: kur tie atrasti — kapos, senās upuŗvietās vai kristīgo iekaŗotāju pilīs? Jau mēnešraksta aprīļa burtnīcā uz šo piezīmi atsaucās kāds anonims autors. Cik viņam zināms, visas minētās lietas esot izraktas vai nu upuŗvietās, vai vecos kapos pie pelnu urnām. Pēdējās parasti atrodot pakalnos, ko zemnieki dēvējot par „milžu kapiem". Taču te vajagot atcerēties visās tautās sastopamo

iedomu, ka viņu senči bijuši drošsirdīgāki, gudrāki un lielāki; tādēļ arī ar „milžu kapiem" jāsaprot tikai kapi, kur apglabāti senie kurzemnieki jeb „vecie pagāni, kas šo zemi apdzīvojuši". Atrastie priekšmeti izskatā īpati: tie nemaz neatbilstot gotu viduslaiku senlietām, bet gredzeni un rotas drīzāk atgādinot antīkus paraugus. „Starp šiem priekšmetiem," norāda autors, „ir atraduši elku tēlus ziloņkaulā un tamlīdzīgas lietas. Dažos apvidos vienkāršie ļaudis vēl tagad valkā kaut ko rotas veidā no dzeltena vaļa, kam ir līdzība ar senajām, dažkārt atrastajām rotas lietām. Tā tas, piemēram, ir Alsungā. Viss tas, liekas, pierāda pietiekoši, ka atrastās senmantas ceļas no kādreizējiem kuršiem un zemgaļiem, un ka šīs tautas pazina kausēšanas mākslu un citus amatus." Tāpēc esot aplam iztēlot zemes senos iedzīvotājus par nejēgām un mežoņiem: „Es ļoti baidos, ka, zemes vēsturei čakli izsekodami, mēs galu galā uzvarētos atzītu par pārākiem nekā tos, kas viņus uzvarēja. Bet kas uzdrošināsies ticēt, ka vācu bruņinieks nebūs bezgalīgi daudz pārāks nekā mazas valsts brīvs iemītnieks, kas nebija ne vācietis, ne bruņinieks!" Nobeigumā autors cildina „latviešu jeb seno zemgaļu" valodu, kas esot labskanīgāka par daudzām valodām dienvidos. Tomēr tādu uzskatu citi apsmejot, un, ja pazinējs vēl piemetināšot, ka „latviešu valodai piemīt kaut kas no grieķu valodas priekšrocībām un tā izsaka jūtas, kuŗas vācu valoda nespēj apzīmēt", tad šo patiesību dēvēšot par neiespējamu.[82] Kā redzams, autoru raksturo ne vien nopietna pieeja senvēsturei, bet arī drosme un patstāvīgs viedoklis ideoloģiskos jautājumos.

Jau tīri praktiskā archaiologa darbā ievada L. A. Mellina 1794. gadā *Neue Nordische Miscellaneen* iespiestā studija par latviešu pilskalnu pie Smiltenes muižas, kam pievienota architekta J. V. Krauzes zīmēta schēma. Mellins apraksta šī (Cērtenes) pilskalna situāciju un profilu, atzīmē mērījumu rezultātus un izsaka dažas hipotezes; tās gan maldīgas, taču jāatceras, ka priekšstati par senlatviešu pilīm tobrīd vispār bija ļoti miglaini. Īsumā viņš aplūko arī dažus citus latviešu un igauņu pilskalnus; ja Jersiku viņš vēlas lokālizēt Pļaviņās, iepretim Sēlpilij, tad tas nesaskan ar parasto uzskatu, bet atbilst līdz šim jaunākai (Ed. Šturma) hipotezei, kas Jersiku meklē Oliņkalnā.[83] Tai pašā studijā Mellins ietilpinājis vairākus topografiskus aprakstus, to starpā šādus zīmīgus faktus par Gūtmaņa alu Turaidā: „Plašajās smilšakmens sienās ziņkārīgie iegrebuši savus vārdus, ģerboņus, gada skaitļus un tml. Griestos atrodami apsūnojuši ieraksti no 1564. gada. No alas pamatiem verd mundrs, skaidrs un vēss avots, kas ietek Gaujā; tas īstenībā izgrauzis šo alu un arī

tagad to vienmēr padziļina. Zemnieki vēl šobrīd avotā upurē, un es pats tur nesen redzēju tikko iemestas monētas."[84]

Tomēr archaioloģija aizņēma tikai nelielu sektoru Mellina vispusīgajā darbībā. Šeit nav apspriežama viņa politiskā aktīvitāte, kas norisinājās lielākoties 19. gadsimta pirmajos gadu desmitos.[85] Atzīmēsim, ka grāfs Ludvigs A. Mellins (1754—1835), dzimis Igaunijā, izglītojies Šveicē un Italijā, bija virsnieks krievu armijā un vēlāk ģenerālštāba topografijas daļas vadītājs. 1783. gadā viņš sāka strādāt augstos civīlās pārvaldes un tiesu amatos Rīgā, no 1797. līdz 1818. gadam bija landrāts, bet virskonsistorijas prezidents līdz 1831. gadam. Tuva draudzība saistīja viņu ar ģenerālsuperintendentu Zontāgu. Mellins publicējis prāvu skaitu zinātnisku rakstu un populāru apskatu kā vecajā, tā jaunajā *Nordische Miscellaneen* serijā un citos periodiskos izdevumos; jau II : 2 nodaļā aplūkojām viņa interesanto Vidzemes „kriminālstāstu". Pienācīgi prazdams latviski, viņš sarakstīja kādu nodaļu Gustava Bergmaņa *Labu ziņu un padomu grāmatai* (1791). Mellina politisko grāmatu *Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland* (1824) konfiscēja ar Krievijas iekšlietu ministra rīkojumu, jo autors, kas agrāk allaž bija vērsies pret dzimtkungu patvaļu un dzimtbūšanu vispār, tagad asi kritizēja 1819. gada brīvlaišanas likumus, ar kuŗiem zemnieki gan ieguva zināmu personīgu brīvību, bet ne īpašuma tiesības uz zemi.[86] Savās muižās, Bīriņos un Eikažos, Mellins ne vien sāka piešķirt zemi dzimtīpašumā, bet arī citā ceļā gādāja par ļaužu saimniecisko labklājību un izglītību. Šīs rīcības rezultātā nāca Latvijas vēsturē vienreizējais notikums, ka zemnieki savāca naudu, lai viņam, vēl dzīvam esot, uzceltu Bīriņu parkā pieminekli. Kad zemnieku pārstāvji Mellinam to paziņojuši, viņš sācis raudāt. Pieminekli celt viņš aizliedza, bet savā autobiografiskajā manuskriptā atzīmēja: „Mana mūža visbrīnišķīgākā stunda."[87] Savās attiecībās ar zemniekiem Mellins bija nepiekāpīgs vienīgi reliģijas jautājumos un kategoriski prasīja, lai visi cieši turētos pie oficiālās baznīcas. Svešs jebkādam sektantismam, viņš apkaŗoja brāļu draudzi un sevišķi vērsās pret Hernhūtes vācbrāļiem, kas esot neizglītoti amatnieki un ierodoties Vidzemē, lai iedzīvotos uz zemnieku rēķina. Par muižniekiem viņš ironizēja, ka daļa no tiem uzskatot atbalstu saiešanas namiem par laba toņa pazīmi.[88]

Vislielāko atzinību Mellins iemantoja kā kartografs ar savu *Atlas von Livland und Ehstland* (1791—98). Gar šo atlantu, kas satur vienu ģenerālkarti un 14 speciālkartes, viņš strādāja 14 gadu, jo, kā pats priekšlapā paskaidroja, darbs bija veikts „saskaņā ar ģeomet-

riskiem mērījumiem un jaunākiem astronomiskiem novērojumiem, rūpīgi pētījot un iepazīstot attiecīgos apgabalus". Kaut turpmāk radās klāt jaunas kartes, Mellina pamatdarbu vēl gadus 70 vēlāk lietoja ne tikai privātpersonas, bet pat Vidzemes un Igaunijas iestādes. Šai sakarā atgādināmi J. Ekarta vārdi: „Pasta ceļi un lauku ceļi, muižas un baznīcas, pilsētas un ciemi, ezeri un purvi te zīmēti tik pareizi un uzskatāmi, ka nevajag pārāk dzīvas fantazijas, lai skaidri iedomātos, kā cienījamais vecais kungs glīti pūderētā parūkā un sarkanā angļu frakā braukājis savā ierastajā droškā no vienas vietas uz otru, visur iepazīdamies ar apkārtni un zīmēdams to uz papīra ... Vecais kartografs bija varbūt pagauss, taču nepārspējami kārtīgs un apzinīgs darbinieks, kas nekad neapmierinājās ar paviršu iepazīšanos, bet vienmēr raudzīja iedziļināties visos sīkumos."[89]

Tieši latviešiem kultūrvēsturisku ekskursu veidā pievērsās Johans Jakobs Harders (1734—1775), kas, līdzīgi savam brālim Kristofam Harderam, atkārtoti pieminēts dažādās šī mūsu darba nodaļās. Dzimis un studējis Karaļaučos, J. J. Harders 1752. gadā ieradās Kurzemē, kur strādāja par mājskolotāju, tad devās uz Vidzemi un bija mācītājs vispirms Suntažos (1758—71), pēc tam Jēkaba baznīcā Rīgā, bet beidzot Rīgas liceja rektors — kā tāds arī Broces tiešais priekšnieks.[90] Daudz ievērības pelnī 1764. gadā Rīgas *Gelehrte Beyträge* iespiestais Hardera raksts „Untersuchung des Gottesdienstes, der Wissenschaften, Handwerke, Regierungsarten un Sitten der alten Letten". Kā redzēsim turpmāk, tas spēcīgi ietekmēja laika biedrus — ar savu viedokli tautas dziesmu un vispār tradiciju jautājumā it sevišķi Johanu G. Herderu. Šai vietā mazliet jāuzkavējas pie tiem J. J. Hardera ielāgojumiem, kas nesaistās ar mītoloģiju vai folkloru.

Ja latvietis grib kādu personu īpaši pagodināt, uzsveŗ Harders, tad viņš dēvē to par tēvu resp. māti. Kalpi sauc šai vārdā saimniekus, padotie kungus, un grēksūdzi uzklausa biktstēvs. Katrs vidusmēra muižnieks vēlas būt „liels kungs" un muižniece „liela māte" vai pat „cienīga liela māte". Ikviens pliks vācu amatnieks vai krodzinieks ir „kungs" un viņa sieva „gaspaža", bet savus bērnus viņi liek titulēt par kundziņiem un jumpravām jau tad, „kad tiem vēl nav lāga bikšeļu un kad tie skraida apkārt basām kājām kā pīles". Valdībai vajadzētu gādāt, lai izbeigtos šī neciešamā kārtība, kas pazemo zemnieku gandrīz līdz lopa stāvoklim. Zemnieks „ar savu cildeno darbu būtu pelnījis daudz vairāk cieņas nekā visādi vācu slaisti, kas, aizbēguši no arkla savā dzimtenē, šeit nopirkuši parūku un medību dunci, liekas dēvēties par kungiem un apietas ar zemniekiem nepanesami uzpūtīgi un nežēlīgi".

II. Stück.

Gelehrte Beyträge
zu den Rigischen Anzeigen
aufs Jahr 1764.

Untersuchung
des Gottesdienstes, der Wissenschaften, Handwerke Regierungsarten und Sitten der alten Letten, aus ihrer Sprache.

Alle Liebhaber der Geschichte unseres Vaterlandes klagen über den gänzlichen Mangel an Hülfsmitteln, um das Volk kennen zu lernen, das die ersten Deutschen bey ihrer Ankunft in Liefland vor sich gefunden, und welches die Bischöfe und Herrmeister sich in den folgenden Zeiten unterworfen haben. Die Ursachen dieses Mangels liegen freylich am Tage. Denn die alten Liven, Letten und Ehsten waren unwissende Leute die ihrem Ackerbau und ihrem kleinen Handel oblagen, sich bisweilen unter einander katzbalgeten, und übrigens sich um die ganze Welt wenig bekümmerten. Ihre Nachbaren, die mit ihnen eine Handlung ihrer Landes-Produkte unterhielten, die Russen nehmlich, und die Litthauer, waren nichts klüger, als sie selbst, eben so unwissend in der Schreibekunst, und eben so nachläßig, auf den Charakter und die Sitten ihrer Kundleute acht zu geben. Indessen würde doch eine glaubwürdige Nachricht von den gottesdienstlichen Begriffen, von den philosophischen Erkänntnissen, von den Handwerken, der Regierungsart, den Sitten und Gewohnheiten der alten Letten ihren unwidersprechlich grossen Nutzen haben, wenn sie möglich wäre. Sie würde, vor das erste, demjenigen Liebhaber des Vaterlandes, der eine zusammenhangende Geschichte von Liefland schreiben wollte, dienen, die grosse Lücke auszufüllen,

Rīgas *Gelehrte Beyträge* 1764. gadā publicētā J. J. Hardera pētījuma lappuse

Balstīdamies uz „tēva" vārda lielās nozīmes, Harders spriež, ka senie latvieši dzīvojuši patriarchālā dzimtas satversmē un tikai pirms sadursmēm ar ienaidnieku izraudzījuši vadoņus, kuŗu pilnvaras izbeigušās tūliņ pēc kaŗa. Tāds vadonis saucies *leels wihrs* un pēc

nāves svinīgi apglabāts milzu kapā, kam apkārt iestādīti koki. Šī veida „latviešu mauzoleja" paraugs, ko apkārtējie iedzīvotāji dēvējot par „liela vīra kapu", atrodoties aiz Ķoderkroga Suntažos. Tieši šo piemēru Harders, protams, izvēlējies tādēļ, ka to pazina no personīgas pieredzes savā draudzē. Tālāk aplūkodams vārdus „kalps" un „vergs", viņš domā, ka pirmais agrāk esot apzīmējis brīvcilvēku, kas aiz nabadzības vai citiem iemesliem tapis atkarīgs no turīgākiem ļaudīm. Turpretim verga vārdu tagadējie (t. i. 18. gadsimta) latvieši tikpat kā nepazīstot, kamēr „viņu pagāniskie senči, bez šaubām, tā sauca karā vai sirojumos notvertu gūstekni, ko sagūstītāja ģimene pārvērta dzimtcilvēkā, par kādiem tagad kļuvusi visa latviešu tauta".

Intellektuālo problēmu iztirzājumā Harders apstājas pie fakta, ka „rakstīt" latvietim nozīmējot „izšūt, izraibināt". Tāpēc uz sieviešu villainēm un priekšautiem redzami „raksti", bet raibs suns saucas Rakstiņš. Daudzi no tagadējiem latviešiem neaptveŗot, kā iespējama domu izmaiņa, lietojot uz papīra savilktas zīmes. Tas liecinot, ka raksts parastajā nozīmē latviešiem bijis svešs līdz vācu ienākšanai; tomēr varot pieņemt, ka viņi tā vietā izlīdzējušies ar kādu citu mākslu — varbūt ar nūjiņās iegrebtām rūnām. Tādā gadījumā verbu „runāt" varētu iztulkot kā „lasīt jeb teikt rūnas" no nūjas, kas izraibināta grebumiem, t.i. „rakstiem". Etimoloģiskās fantazijās Harders vispār nepalika iepakaļ saviem laika biedriem.

Lielāku interesi nekā tās modina viņa ģeografijas apcere. „Latvietim," raksta Harders, „nav nekāda kopēja nosaukuma viņa dzimtenei, vismaz viņš to aizmirsis. Par Vidzemi latviskajā ģeografijā apzīmē otru Cēsu iecirkni (t.i. konsistoriālo iecirkni. Ref.), kur atrodas Cesvaine, Alūksne u.t.t. Pārējos novadus dēvē pēc pilsētām. Visi latvieši, kas dzīvo Rīgas apgabalā, saucas rīdzinieki, Cēsu — aizcēsnieki, jūrmalā — jūrzemnieki, tālāk gar Daugavu — daugavieši." Bez tam Vidzemes latviešiem esot pazīstama Kurzeme, tāpat leišu, igauņu, krievu, zviedru, prūšu, poļu zeme un „Vāčuzeme". Visu, kas atrodoties tālāk nekā Vācija vai tiekot ievests no nepazīstamām zemēm, apzīmējot par vācisku: angļu mieži esot vācmieži, citrons — vācābols, kokvilna — vācvilla. Līdzīgā kārtā par vācieti dēvējot ikvienu sveŝzemnieku, kas neesot igaunis, polis (jādomā, arī leitis) vai krievs.[91] Kā redzam šeit un redzēsim vēlāk, Hardera metode ļoti vienkārša: viņš izvēlējies virkni latviešu vārdu, kas viņam likušies vienā vai otrā ziņā raksturīgi, un pievienojis tiem savus brīžiem maldīgos, brīžiem vērtīgos komentārus.

Pie autoriem, kuŗus inspirēja Hardera raksts, piederēja rosīgais,

īpaši kā latviešu tautas dziesmu krājējs daudzinātais Gustavs Bergmanis. Vēl saņēmis palīdzību no Broces un Gadebuša, viņš sarakstīja un 1776. gadā laida klajā savu *Geschichte von Livland, nach Bossuetischer Art entworfen.* Grāmatai bija pievienoti materiāli Vidzemes mācītāju biografiskam leksikonam, kur Bergmanis starp citu cildināja Harderu, kas „augstu vērtējams viņa plašo zināšanu un runas dāvanu dēļ". Tomēr pašam Bergmanim trūka tiklab Hardera spējas aplūkot vēstures faktus jaunā skatījumā, kā Broces un Gadebuša dziņas akumulēt nozīmīgus avotu materiālus. Viņa darbs bija lielā mērā kompilātīvs, un, sekodams virsrakstā minētā, ar Luija XIV galmu saistītā Ž. B. Bosiē vēstures interpretācijai, viņš notikumus tulkoja teoloģiskā pieejā — kā dievišķās aizredzes ceļus cilvēku un tautu likteņos. Grāmatas beigu daļā Bergmanis sludināja, ka pēc pievienošanas Krievijai Vidzemē esot iestājies no kaŗiem, posta un netikumiem brīvs zelta laikmets, ko sevišķi veicinājuši Pēteris I un Katrīna II.[92]

Divus gadus pēc Bergmaņa vēstures iznāca Ērģemes mācītāja Johana L. Bergera nelielais apcerējums *Versuch über die Alterthümer Lieflands und seiner Völker, besonders der Letten,* kas bija veltīts Baltijas, galvenā kārtā Vidzemes ģeografijai un etnografijai 13. gadsimtā. Bergers uzsvēra principu, ka, pētījot noteiktus pagātnes posmus, jābalstās uz dokumentiem un laika biedru literārām liecībām, bet arī pēdējās vēl pakļaujamas rūpīgai kritikai. Likdams sava darba pamatā vienīgi pirmavotus, viņš visbiežāk izmantoja Indriķa hroniku, tomēr piemetināja: „Indriķis stāsta tikai to, kas noder viņa mērķiem."[93] Ja Bergera izteiktās prasības historiografijas tālākā attīstībā kļuvušas par regulu, tad tobrīd tās ne tuvu nebija vispārēji akceptētas, un Bergmaņa vēsture tām atbilda visai maz. Kad Bergers uz to aizrādīja, iesākās polemika. Tā gan palika privātu vēstuļu ietvaros, taču tur zīmīgi skarta vesela virkne Baltijas senvēstures jautājumu.

Kā jau savā grāmatā pasācis, Bergmanis apgalvoja, ka lībieši un latvieši priekš vācu ienākšanas bijuši pagāni un barbari, bez „priekšniecības", tikai ar kādiem vecākiem un kaŗa vadoņiem; viņi dzīvojuši primitīvās būdās vai dziļos mežos, pārtikdami no zivīm un meža zvēriem. Arī viņu valodā trūcis apzīmējuma augstākai būtnei, tikumībai un grēkam (šai ziņā Bergmanis atkārtoja J. J. Hardera maldus). Turpretim Bergers, izvirzīdams labi motīvētus argumentus, sprieda, ka Indriķa chronikā un citos senrakstos minētie lībiešu, latgaļu un zemgaļu vadoņi bijuši tādi paši valdnieki kā ģermāņu *reges* Tacita laikā. Bergmaņa tēlotais Senlatvijas iedzīvotāju „bar-

barisms" nekādi neesot saskaņojams ar Indriķa ziņām par lībiešu un latviešu ciemiem, mājām un pilīm, druvām, ganāmpulkiem un bišu kokiem. Senlatvieši pielūguši augstāko būtni un saukuši to īsti latviskā vārdā Dievs; dažādus netikumus un vāji attīstītu prātu viņiem piedēvējuši zemsirdīgi literāti. Bergmanis atbildēja, ka 18. gadsimta latvieši dažos novados pat pārspējot vāciešus reliģiskās atziņās un dievbijībā, bet esot aplam to attiecināt uz 13. gadsimtu. Kaut arī Bergera argumentācijā, ievērojot historiografijas toreizējo stāvokli, gadījās kļūdas un trūkumi, viņš tiklab augstāk pieminētos, kā citos polemikā skartos jautājumos izrādījās visgaŗām pārāks par Bergmani. Pēdējais aizstāvējās ļoti vāji, taču nedomāja ne revidēt savus uzskatus, nedz lietot derīgāku metodi.[94]

Biografisko datu par 1730. gadā Karaļaučos dzimušo Bergeru maz. Ieradies Vidzemē, viņš sākumā bija mājskolotājs, bet no 1766. līdz 1780. gadam Ērģemes mācītājs. Pēc biežiem konfliktiem ar draudzes muižniekiem viņš amatu zaudēja, vēl brīdi strādāja par skolotāju Valkā, tad devās uz Maskavu, kur arī mira. Viņa nāves gads palicis nezināms.[95] Nepiederēdams pie ražīgiem literātiem, Bergers savos nedaudzajos rakstos, kuŗus mums nāksies minēt vēl citur, parādās kā rūpīgs vērotājs un nopietns pētnieks.

Aplūkojis Bergera filoloģiski-kritisko metodi, Arveds Švābe viņu apzīmē par modernās vēstures zinātnes pionieri Baltijā.[96] Jāpiebilst, ka šai sakarā sevišķi izceļami Bergera metodoloģisko principu teorētiskie formulējumi. Praksē, kā iepriekš redzējām, pirmavotu nozīme un avotu kritikas nepieciešamība nebija sveša jau Arntam un pat Brevernam. Viņiem vēl piebiedrojams Rīgas birģermeistars Johans Kr. Švarcs (1722—1804), kuŗa *Versuch einer Geschichte der Rigischen Stadtrechte* (1785) bija pirmais pētījums par senajām Rīgas tiesībām. Kā viņa galvenais darbs tam sekoja *Versuch einer Geschichte der liefländischen Ritter- und Landrechte* (1794). Mūža lielāko daļu Švarcs bija aizņemts administrātīvos un politiskos uzdevumos; viņa zinātniskie raksti radās, paklausot Gadebuša un Hupeļa pastāvīgiem mudinājumiem. Starp citu Švarcs sniedza svarīgus papildinājumus Gadebuša *Livländische Bibliothek* biografiskajam un bibliografiskajam materiālam, kuŗus — tāpat kā vairākus citus viņa īsākus darbus — klajā laida Hupelis *Nordische Miscellaneen* sējumos. Savos sacerējumos Švarcs parasti stāvēja historiografijas antīkvārā un kritiskā virziena krustceļos. Brīžiem gandrīz slimīgā veidā viņš pūlējās palikt anonims un tikai mantiniekiem atstāja savu personīgo bibliografiju rokrakstā.[97]

Gluži savrup no pārējiem 18. gadsimta vācu vēsturniekiem Baltijā

stāvēja maģistrs Johans A. Maskovs (dzimšanas un nāves gads nezināms). No Saksijas viņš ieradās Pēterburgā, kur desmit gadu darbojās Zinātņu akadēmijā, bet vēl priekš tam, 1749. gadā, bija Vācijā publicējis divus filozofiska rakstura darbus. Ap 1762. gadu apmeties Rīgā, Maskovs sarakstīja Igaunijas un Vidzemes klosteŗu vēsturi, par kuŗu trūkst tuvāku ziņu. Kad Jānis Šteinhauers un citi turīgie Rīgas latvieši ieskatīja, ka konfliktos ar rāti derīgs atspaids būtu Rīgas latviešu amatu un tiesību vēsture, viņi tās sarakstīšanu uzticēja Maskovam. Strādājot ar diviem sekretāriem, Maskovs jau līdz 1764. gadam sagatavoja četrus sējumus *in quarto*. Tos bija paredzēts pasniegt Katrīnai II, kas šai gadā viesojās Rīgā, taču nodomu reālizēt neizdevās. Maskovs atkal devās uz Krieviju, kur viņa pēdas pazūd 1768. gadā. Viņa manuskripts, kas vismaz daļēji saglabājies norakstā, līdz šim palicis maz izmantots. Baltijas historiografu aprindās Maskovs nebija iecienīts. Arnts gan iespieda kādu viņa rakstu *Gelehrte Beyträge* slejās, bet citā gadījumā izteicās, ka Maskovs esot „kaitīgs cilvēks".[98]

Arnts bija nopietns zinātnieks un, kā redzējām I : 2 nodaļā, veltīja labvēlīgus vārdus arī latviešu kultūrālajam progresam, taču neizprotama viņam šķita doma, ka historiografijā varētu rasties un pastāvēt latviska koncepcija. Aizdomīgi viņš vēroja J. J. Hardera apcerējumu 1764. gadā, kaut pats to publicēja, bet kādā vēstulē Gadebušam ironizēja par Maskovu, kas „grib nevāciem iestāstīt, ka sarakstīšot tiem vēsturi".[99] Par spīti tam uzskats, ka vēsturi varētu interpretēt no latviešu viedokļa vai vismaz darīt tautai pieejamu izglītības nolūkā, vibrēja laikmeta atmosfairā. Jau 1753. gadā mācītājs Blaufūss pabeidza Vidzemes vēstures manuskriptu latviešu valodā (sk. zemāk). Atzinumu, ka Latvijas vēsture rakstāma kā „latviešu tautas biografija", ar publicistisku sparu izvirzīja gadsimta beigās Garlībs Merķelis.

Merķeļa *Die Letten*, lai gan pa daļai projicēti vēsturiskā fonā, nebija iecerēti kā zinātnisks darbs. Par tādu nevar dēvēt arī viņa *Die Vorzeit Lieflands* (I—II, 1798—99), taču šī grāmata zīmīga kā Merķeļa historiografiskās uztveres konkrēts paraugs. Redzam, ka autoru dziļi ietekmējis Ž. Ž. Ruso. Brīvs un laimīgs, raksta Merķelis, jūtoties vienīgi dabas cilvēks, un tikai šai attīstības pakāpē neviltoti atklājoties cilvēka sirds un gars. Tādā stāvoklī vēl atrodoties „augstsirdīgās, vīrišķās un krietnās Ziemeļamerikas tautas, kuŗas mūsu smieklīgā augstprātība sauc par mežoņiem", un tādi priekš vācu ienākšanas bijuši arī latvieši. Šo tezi Merķelis centās apstiprināt ar viņam pazīstamām vēsturiskām, etnografiskām un folkloristiskām

ziņām, īpaši ieražu tēlojumos daudz nevērodams, uz kādu pagātnes posmu materiāls attiecas. Tāpat viņš pielāgoja senlatviešiem vecākus un jaunākus aprakstus par leišiem un senprūšiem. Līdzīgi bija rīkojies jau J. J. Harders; šīs neattaisnojamās metodes teorētiskos pamatojumus aplūkosim VIII : 1 nodaļā, jo tā visspilgtāk izpaudās latviešu pseudomītoloģijas veidošanā. Bagātus pseudomītoloģiskus ekskursus ietver arī *Die Vorzeit Lieflands,* kur tie vēl papildināti ar autora tiešu izdomu. Balstīdamies uz Simona Grunava 16. gadsimta sākumā sacerētās Prūsijas chronikas, kas pati ir vēsturisks romāns,[100] Merķelis radīja „latviešu Mozus" tēlu — Videvutu. Reprezentēdams Merķeļa politiskās vīzijas, Videvuts iepazīst romiešu valsts organizāciju, apvieno nesaticīgās baltu ciltis, dod tām likumus un satversmi, tāpat kļūst par ticības dibinātāju. Viņš nevalda kā despots — viņa loma tautā un valstī drīzāk pielīdzināma bišu mātei. Nodzīvojis tālu pāri simt gadiem, Videvuts sadala zemi dēliem, apmetas Rom(n)oves svētnīcā un beidzot labprātīgi sadedzinās sārtā. Kā savu lielo nopelnu, tā šī pēdējā zieda dēļ viņš pēc nāves tiek glorificēts un piepulcināts dieviem. No Videvuta laikmeta līdz tikpat teiksmainajai Vidzemes „uzzēģelēšanai" 12. gadsimtā latviešu tautu (Merķeļa skatījumā jau tobrīd nāciju) raksturojušas visgaŗām pozitīvas īpašības. Kaŗos pret vācu bruņiniekiem latvieši gan bijuši cieti, nepielūdzami un asinskāri, bet vai to varot ņemt ļaunā? „Kā lai viņiem būtu cilvēcīgs prāts pret svešniekiem, kas nekaitināti, pat bez iemesla, nāca no tālienes izpostīt viņu būdas, dedzināt viņu sējumus, laupīt viņu ganāmpulkus un gānīt viņu dievekļu svētnīcas tikai tāpēc, lai viņus piespiestu pildīt bezprātīgus, ārīgus iestādījumus? Un kas tos pieņēma, nebija tāpēc laimīgāks: kristība iesvētīja viņus dzimtbūšanai." Jāpiebilst, ka vēsturiski aplamo viedokli, it kā dzimtbūšana būtu nodibinājusies līdz ar Latvijas un Igaunijas iekaŗošanu 13. gadsimtā, nepārstāvēja Merķelis vien; tolaik tas bija izplatīts tiklab dzimtbūšanas pretinieku, kā aizstāvju vidū. Nākotnes perspektīvā Merķelis atzīst, ka verdzības ieviestie ļaunumi latviešu tautā izzustu, ja tā atgūtu brīvību. Tad sāktos arī jauns kultūras uzplaukums.[101]

Tīri historiografiskā plāksnē *Die Vorzeit Lieflands* vienīgā, kaut ļoti svarīgā nozīme izpaužas pašā pamatidejā. Ja pirms un vēl ilgi pēc tam Latvijas vēsturi rakstīja kā vācu kolonijas vēsturi, tad Merķelim nebija nekādas cieņas pret Baltijas vācu pagātni; viņš statīja uzmanības centrā latviešus un pirmais tuvojās tiem kā īpatnējas nacionālas vēstures subjektam. Protams, jau pusotra gadsimta agrāk iznāca Paula Einhorna *Historia Lettica,* kuŗai nezūdama vērtība

īpaši tur ietilpinātā etnografiskā materiāla dēļ. Tomēr Einhornam, tāpat dažiem mazāk ievērojamiem autoriem, latvieši bija tikai interesants antīkvārs objekts, bet ne subjekts resp. „īstas" vēstures cienīga tauta.

Savu revolūcionāro vēstures koncepciju Merķelis nespēja un varbūt arī negribēja aizstāvēt kā zinātnieks. Būtībā *Die Vorzeit Lieflands* bija no vēsturiskiem, teiku un izdomas elementiem sastādīta aina, kas pauda apgaismes humānitāros ideālus. Kopš 19. gadsimta otras puses latviešu literāti aizvien plašākos apmēros pārņēma tiklab Merķeļa pieeju vēsturei, kā viņa nekritisko jūsmu par latviešu, leišu un senprūšu kopējo pagātni. Tam bija pozitīvas un diezgan ilgi arī negātīvas sekas. Ideja par latviskas historiografijas nepieciešamību, ko Merķelis, pats vācietis būdams, sludināja publicistiskiem līdzekļiem, pakāpeniski nobrieda un — jo sevišķi neatkarīgajā Latvijā — zinātniskus augļus deva latviešu vēsturnieku pētījumos. Merķeļa senatnes vīzijas inspirēja dzejniekus, kuŗu patriotisms un nacionālais romantisms veicināja tautas pašapziņu. Turpretim noteikti negātīvs bija apstāklis, ka daļa autoru atmodas laikmetā un pat krietni vēlāk viņa teiksmojumus sniedza latviešu lasītājiem kā drošus faktus. Ar to dziļi iesakņojās gan krāšņi, taču gluži nemotīvēti priekšstati par latviešu senvēsturi un mītoloģiju.

Merķeļa stāvoklis baltvācu retrospektīvā izvērtējumā vienmēr bijis apstrīdēts, taču jaunākā laikā šeit konstatējams lielāks līdzsvarojums. Zīmīgi 1953. gadā izteicās Arveds f. Taube: „Vēsture viņam bija līdzeklis mērķim, un, tā kā mērķis rādījās liels un cēls, viņam maz rūpēja izprast faktiskās vēsturiskās situācijas. Ja līdz ar to pasludināts spriedums par Merķeli kā vēsturnieku, tad kā publicists, kuŗa idejas par mazo tautu eksistences tiesībām lauza ceļu uz nākotni un nosacīja turpmākās attīstības gaitu, viņš pats sev ierādīja vietu vēsturē."[102]

Padomju historiografija Latvijā piešķiŗ Merķelim neapstrīdamas, kritikai nepakļaujamas autoritātes lomu, ciktāl viņa rakstos, sevišķi *Die Letten,* tēlotas Vidzemes muižnieku varmācības un zemnieku posts. Bet arī par šķietamajiem 12. gadsimta latviešu aprakstiem, kuŗus ietveŗ *Die Vorzeit Lieflands,* kādā darbā ar zinātnisku pretenziju lasāms, ka tie esot „svarīgs pagātnes dzīves izziņas avots".[103] Ļoti raksturīgi mēģinājumi rekonstruēt Merķeļa „pārliecību". Tā jo spilgti esot izpaudusies atziņās, ka „nepieciešams stiprināt latviešu un krievu tautas draudzīgās attiecības", kas vispār uzskatāmas par „Baltijas tautu attīstības objektīvo nepieciešamību".[104]

Savā temperamentā un darba metodēs daudz tuvāks zinātnieka

tipam nekā Merķelis bija Heinrichs J. Jannavs (1752—1821). Dzimis Limbažos, viņš mācījās Rīgas domskolā, tad studēja teoloģiju Getingenas universitātē, bet no 1779. gada līdz mūža galam darbojās par mācītāju Laisā, igauņu Vidzemē, beidzot arī kā prāvests un konsistorijas padomnieks.[105] Jannava speciālo interesi par Baltijas kultūras jautājumiem atspoguļo nelielā, taču diezgan vispusīgā grāmatiņa *Sitten und Zeit* (1781), kas izmantota dažādās šī mūsu darba nodaļās. 1786. gadā viņš bija iecerējis Oberpālē izdot žurnālu *Provincialblätter an das lief- und ehstländische Publikum.* Tas netika tālāk par 1. burtnīcu, kur aplūkotas dažas Vidzemes un Igaunijas tiesību un saimniecības problēmas.[106]

Daudz vairāk ievērības modināja Jannava tai pašā gadā publicētā, ap dzimtbūšanas jautājumu koncentrētā *Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland.* Grāmatā dominē apgaismotājiem ierastā doma, ka visi cilvēki dzimuši vienlīdzīgi, bet nevienlīdzību radījusi vēlāka patvaļa un varmācība. Tas skaidri vērojams Vidzemē un Igaunijā, kur gadsimtu gaitā nostabilizējies ieskats, ka zemnieks jau pēc savas garīgās satversmes nolemts vienīgi verdzībai. Lai pierādītu pretējo, autors vispirms sakopo vēsturiskus argumentus un mēģina tēlot dzimtbūšanas pakāpenisko izveidošanos. Starp citu viņš pazinis D. Hilchena 1599. gadā izstrādāto Vidzemes zemes tiesību projektu, kas gan palika bez lielākas praktiskas nozīmes, tomēr bija raksturīgs centieniem dot dzimtbūšanai principiālu pamatojumu. Kā „sava ceļa gājējs" Jannavs parādās lappusēs, kur skarti Zviedrijas karaļu Gustava II Adolfa un Kārļa XI nopelni zemnieku labā. It sevišķi Kārli XI kā baltvācu sabiedrība, tā vēsturnieki ieskatīja par uzurpātoru, kas vēlējies Vidzemes muižniekiem laupīt viņu tiesības un īpašumus. Turpretim Jannava skatījumā pozitīvi vērtējama ne vien Kārļa XI nosacītā zemnieku „darba tiesību" (Arbeitsrecht) regulēšana, bet arī muižu redukcija, jo tā faktiski iezvanījusi dzimtbūšanas galu. Reizē Jannavs sargājies piešķirt šiem saviem atzinumiem praktiskas rekomendācijas nokrāsu un pat steidzies tos atsvarot, glaimodams krievu valdībai, ka „laimīgajā" tagadnē tā gādājot par zemniekiem „ar mātes mīlestību".[107]

Tālāk Jannavs pievēršas latviešu un igauņu zemnieku raksturojumam. „Zemnieks," viņš raksta, „ir un vienmēr paliks tāds, kādu viņu radījusi dabas māte. Dažuviet, kaut gan vēl reti, sastopamais izglītības mazums nav viņu iemācījis lūkoties pāri tās muižas robežām, kurā viņš dzimis kā dzimtcilvēks. Viņš cienī savu tēvu sensenās paražas, jo neprot domāt; viņam svēta sava māņticība, jo īstenībā viņš arī nezina nekā labāka. Mācītājs viņu nevar apgaismot tādēļ,

ka zemnieks joprojām nav apguvis lielo mākslu koncentrēt uzmanību, un nekādi viņam nespēj līdzēt vientiesīgās skolas... Viņa naids ir bezgalīgs un mīlestība akla, jo viņš līdz šim laikam nav aptvēris īstas tikumības jēgu." Tiklab latviešiem, kā igauņiem trūkstot vārda, kas atlīdzinātu vācu *Tugend*. Latviešu (Jannava rakstībā) *tikkum* faktiskā nozīme esot „pieklājība, mode, paradums". Izsmalcinātajam Jannavam nepatīk, ka zemnieku valoda gaužām rupja: viņi ne tikai saucot īstajā vārdā visas dabiskās lietas, bet arī ar tām jokojot. Šai zemajā kultūras līmenī, kas veicina slinkumu, zaglīgumu un citas negātīvas īpašības, galvenā kārtā vainojami paši vācieši. Tiem jau kopš Baltijas iekaŗošanas esot rūpējis iegūt vienīgi zemi un ļaudis, kuŗi to apstrādā viņu labā. Reliģiskas un tikumiskas izglītības vietā latvieši un igauņi saņēmuši „muļķības važas". Tomēr — lai cik nepievilcīga dzimtbūšanas jūgā kļuvusi zemnieka garīgā seja, tajā bieži saskatāmi simpatiski vaibsti. Spilgti iezīmējas viņu goda jūtas, uzsveŗ Jannavs. Zemnieks lepojas ar to, ka nekad nav muižā sodīts vai no tās kaut ko aizņēmies. No otras puses, šīm jūtām tendence ātri pārvērsties pašapziņā. Tie, kas tikuši par muižas kalpotājiem, vagariem vai šķilteŗiem, raugās no augšas uz citiem zemniekiem. Turīgāks saimnieks, laba kunga dzimtcilvēks, prasa no kalpiem cieņu un cieši lūkojas, lai viņa meita netaptu kalpa sieva. Dzimtkungiem, kas pastāvīgi sūdzas, ka zemnieki viņus krāpjot un apzogot, Jannavs uzsauc: „Jūs, kas skaitāt ar prātu apbalvotus cilvēkus par savu īpašumu! — gādājiet kultūru, un pēc manas pārliecības šī liksta izbeigsies pati no sevis." Netrūkstot acīm redzamu liecību par to, ka zemnieks savā dvēselē godīgs. Labību varot droši atstāt uz lauka un nakti mierīgi gulēt, neaizslēdzot durvis; nelaimes gadījumos vai nemiera laikos zemnieki nereti glābuši kungus, riskēdami savu dzīvību. Apšaubīt nenākoties arī zemnieka garīgās spējas, kuŗas diemžēl palikušas neizkoptas. Viņa jokos, kaut tie būtu rupji, daudzreiz pazibot īstas satiras asums. Vērojams, ka dzimtcilvēki, kam dota iespēja rentēt krogus vai citā veidā patstāvīgi pelnīties, rīkojušies ar gluži neticamu izmaņu, pāris gados kļūdami pārtikuši vai pat bagāti. Daži, kas auguši līdzīgi visiem dzimtļaudīm, bet tad ieguvuši brīvību, meistarīgi kārtojot sarežģītus saimnieciskus jautājumus. Dzimtcilvēku stāvoklis kaut cik labāks novados, kur tie dzīvo viensētās, kā to palaikam darot latvieši. Turpretim Igaunijā zemnieks „mīt vienā telpā ar saviem lopiem, dzimst uz salmiem, guļ bez palaga un tāpat arī mirst".[108]

Pētījis dzimtbūšanu vēsturiskā aspektā un personīgi to iepazinis 18. gadsimtā, Jannavs grāmatas beigu daļā izsakās par vēlamām re-

formām. Salīdzinot ar iepriekš sniegto, brīžiem visai aso kritiku, viņa konstruktīvie priekšlikumi ļoti mēreni. Pēkšņi atcelt dzimtbūšanu būtu bīstami: nekultūrālais zemnieks sāktu lietot brīva cilvēka tiesības greizā veidā, un tās viņam kļūtu par nelaimes avotu. Ja zemniekam pienācīgi ļaus izjust, ko nozīmē brīvība, tad „dzimtbūšana viņam taps tikpat patīkama kā aiz paraduma iemīlētais zemes stūrītis, kur viņš dzimis". Līdztekus varēs spert soļus virzienā, ko jau rādījis Aizkraukles Šulcs. Jāregulē zemnieku pienākumi; jāsavāc un latviešu resp. igauņu tulkojumā jāpublicē (vislabāk kalendāros) zemnieku likumi; jānodrošina zemnieku tiesības uz kustamu un nekustamu īpašumu. Par visām lietām „jāizplata apgaisme", ar to saprotot nevis kādas augstas zinības, bet vienkāršas un praktiskas mācības, jo „zemniekam jāpaliek zemes kopējam".[109]

Lai gan Jannavs savā grāmatā, reizēm it sekmīgi, bija centies apvienot publicistiku un pētniecību, lasītāji viņu vērtēja tikai kā publicistu. Muižnieku aprindās nepatiku modināja jau virsrakstā lietotais vārds „verdzība", un Cēsu apriņķa maršals A. G. f. Betigers nekavējoties laida klajā brošūru, kurā apgalvoja, ka „Vidzemes un Igaunijas zemnieks nav tas apspiestais vergs, par kādu viņu ieskata". Liberālie literāti savukārt uzsvēra, ka Jannavs runājis pārāk saudzīgi. Rēvelē izdotajā mēnešrakstā *Für Geist und Herz*, ko rediģēja drāmatiķis Augusts F. Kocebū, kas polemizēja ar Jannavu arī citos jautājumos, parādījās anonima recenzija, kur Jannavam sevišķi pārmesta doma, it kā latviešu un igauņu tiesības uz brīvību būtu vācu kundzības gadsimtos noilgušas. „Brīvības tiesības, tāpat kā tiesības elpot, nekad nenoilgst!" izsaucās recenzents un ieteica verdzības vēstures autoram mācīties no Monteskjē rakstiem.[110]

Jannava pēdējais plašākais darbs *Geschichte von Lief- und Ehstland pragmatisch vorgetragen* (I—II, 1793—97) neizceļas ar oriģinālitāti. Visumā tas sniedz parasto Baltijas vācu koloniālo vēsturi, kur latvieši un igauņi pieminēti tikai gadījumejot. Varbūt juzdamies aizvainots par to, ka viņa verdzības vēsture izraisīja iebildumus tiklab sabiedrības konservātīvajā, kā liberālajā spārnā, viņš šeit galvenā kārtā virknējis īsus notikumu aprakstus, atturēdamies no drošākas interpretācijas. Tomēr viņš gluži pareizi aizrāda, ka, piemēram, vēstis par Vidzemes nejaušo „uzzēģelēšanu" 1158. gadā iederas pasaku kategorijā.[111] Jannava politiskā orientācija manāmi vērsta Krievijas virzienā. Tulkodams nolūkam piemērotā veidā Nestora u. c. chroniku ziņas, viņš pasludina, ka senā Vidzeme un Igaunija ne agrāk, ne vēlāk kā tieši no 862. gada bijusi pakļauta „krievu scepterim" un ka modernais iekaļotājs Pēteris I faktiski uzlūkojams par

krievu veco tiesību atjaunotāju Baltijā. Grāmatas pēdējai nodaļai likts virsraksts „Laimīgā Vidzeme un Igaunija kopš 1710. gada". Lai gan krievu iekaŗotās Vidzemes „laimi" Jannavs īsi pieminēja jau verdzības vēsturē, šai nodaļā vairs grūti pazīt senāko apdomīgo vērotāju un nereti patstāvīgo spriedēju. Viņš visgaŗām attaisno un cildina Pēteŗa I rīcību, bet cara pilnvarnieku Gerhardu Lēvenvoldi dēvē par „labsirdīgo eņģeli". Katrīnas II personā esot apvienojusies „ļoti reti sastopama gudrība ar valdnieces vērienu, cilvēku pazīšanu un mātes gādību". It kā pilnīgi aizmirsis dzimtbūšanu, Jannavs 18. gadsimta Baltijas zemniekam veltī vienīgi teikumu: „Pat iedzīvotāju zemākā kārta daudzās jaunās skolās un Vispārējās aizgādības komitejas svētīgajā pārraudzībā iegūst izglītību, par kādu nav domāts gadu simtiem."[112] 1797. gadā, kad Jannava grāmatas 2. daļu iespieda *Neue Nordische Miscellaneen*, tiklab viņam, kā redaktoram Hupelim un izdevējam Hartknocham jun. gan bija jau jābaidās no barbariskās krievu cenzūras (sal. III : 2), tomēr šis darbs liedz Jannavu pieskaitīt pie Baltijas apgaismes pārstāvjiem tik vienpusīgi, kā tas dažkārt darīts.

II : 2 nodaļā uzkavējāmies pie diviem publicistiska rakstura apcerējumiem, kuŗos dzimtļaužu stāvokli pārrunājis V. Frībe. Ar saviem vērojumiem viņš stāvēja tuvu — liekas, zināmā mērā pat sekoja — Jannava verdzības vēsturei. Tomēr viņš bija krietni mērenāks nekā toreizējais Jannavs un reizē akceptēja arī augstāk minētā maršala Betigera pamattezi, ka Vidzemes un Igaunijas zemnieks īstenībā neesot vergs. Vilhelms Kr. Frībe (1762—1811), dzimis Tīringijā, audzis un izglītojies ļoti grūtos apstākļos, studējis Getingenā statistiku, dabzinātnes un fiziku, ieradās Vidzemē 1784. gadā. Sākumā viņš bija mājskolotājs Gaujienā, tad veselus 14 gadus lielbagātnieku Fītinghofu muižā Alūksnē, beidzot Rīgas apriņķa skolu inspektors. Tērbatas universitāte 1810. gadā promovēja viņu par goda doktoru; viņš bija daudzu Baltijas, Krievijas un Vācijas zinātnisko biedrību loceklis, kuŗas kopā 15 gadījumos piešķīra viņa darbiem godalgas. Frībe sevišķi plaši apcerējis lauksaimniecības, lopkopības, rūpniecības u.c. saimnieciskus jautājumus, brīžiem arī dzejojis, sniedzis literārus tēlojumus pieaugušiem un bērniem u.t.t.[113]

Vēstures sektoru Frībes enciklopēdiskajās interesēs pārstāv galvenā kārtā viņa *Handbuch der Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands zum Gebrauch für Jedermann* (I—V, 1791—94). Gandrīz vienlaikus ar Jannavu viņš solījās dot pragmatisku vēsturi — ikvienam un it īpaši nobriedušai jaunatnei derīgu pārskatu, kas esot nepieciešams tādēļ, ka baltieši parasti zinot vairāk par Ēģiptes un Grieķijas nekā savas

dzimtenes pagātni. Arī Frībe noraida teiksmaino Vidzemes „uzzēģelēšanu"; iespēju robežās viņš tēlo Senbaltijas topografiju, bet turienes iedzīvotājiem tuvojas apgaismotāja pieejā kā „dabas tautām", kas tūdaļ pēc zemes iekaŗošanas esot noslīgušas dzimtbūšanā. Pēdējo Frībe droši dēvē par „šausmīgo furiju", lai gan vēlāk, zviedru laikmeta apskatā, solidārizējas ar muižnieku viedokli. Viņa vēsture beidzas ar 1710. gadu, turpmākai situācijai 18. gadsimtā vairs nepieskaŗoties.[114] Visumā Frībes darbs kompilātīvs, taču viņš izprata pirmavotu nozīmi — atkārtoti bija meklējis orīģināldokumentus un pa daļai tos savā grāmatā publicēja.

Līdz šim esam pieminējuši tikai vienu kurzemnieku — anonimo autoru, kas žurnālā *Mitauische Monatsschrift* izteica zīmīgus uzskatus par latviešu aizvēsturi. Vispār Kurzemē vēstures jautājumi 18. gadsimtā modināja mazāk aktīvas intereses nekā Vidzemē un Igaunijā. Atzīmējams izcilais jurists Kristofs G. Cīgenhorns (1715—1783), no kuŗa publikācijām īpašu ievērību pelnī *Staats Recht der Herzogthümer Curland und Semgallen* (1772) ar pielikumiem (1776). Tas ir viens no svarīgākiem darbiem par hercogistes valsts tiesībām, kuŗā publicēti arī 389 dokumenti. Tie attiecas uz Kurzemes tiesību vēsturi laikā no 1191. līdz 1774. gadam. Cīgenhorna sniegtā aina uzticama, bet likumu un ieraduma tiesību interpretācijā jaušama griba paplašināt hercoga varas sfairu un ierobežot vai vismaz skaidri definēt landtāga kompetences. Lojālitāte pret hercogu bija iemesls, kādēļ Cīgenhornam muižnieku intrigu dēļ jau 1764. gadā nācās atstāt tiklab valdības padomnieka amatu, kā dzimteni un savu darbu izdot svešumā.[115]

Atkārtoti šai darbā skarti arī jautājumi, kas saistās ar Kurzemes zemnieku stāvokli. Par to jārunā polītiskajā un tiesību vēsturē — vēl jo vairāk tādēļ, ka jau pati Cīgenhorna koncepcija nav pieļāvusi plašākus kultūrvēsturiskus tēlojumus. Viņa vispārējā attieksme pret zemniekiem liecina par autoru kā liberālu domātāju, kas labprāt būtu Kurzemē redzējis dzimtļaudīm labvēlīgas tiesiskas un saimnieciskas reformas, lai gan atturējies šai sakarā izvirzīt kādu noteiktu programmu. Tā, piemēram, viņš liedzas atzīt principu, ka muižnieka rokās atrodas ne vien dzimtcilvēka labklājība, bet arī dzīvība un nāve. Civīllietās dzimtkungs spriež „pēc sirdsapziņas", parasti piespriežot rīkstes. Smagos kriminālgadījumos jāsasauc patrimoniāltiesa, kuŗā piedalās 3—6 muižnieki, muižkungs, rakstvedis, arī vācu amatnieki un vecāki zemnieku tiesas vīri; taču spriedumu dzimtkungs var vai nu likt izpildīt, vai grozīt. Tiesnešus nezvērina, tiem neprasa nekādu juridisku zināšanu. Ja apsūdzētais ir zemnieks vai

kāds cits „pavisam vienkāršs cilvēks", pratinot mēdz viņu spīdzināt; patrimoniāltiesa bagātīgi lieto rīkstes un pātagu. Pārkāpumus pret muižniekiem soda bargāk nekā pārējos.

Tālāk aplūkodams problēmu par zemi kā muižnieku dzimtīpašumu, Cīgenhorns noraida dzimtkungu vidū iecienīto viedokli, ka tiesības uz to viņi guvuši jau līdz ar Kurzemes iekaŗošanu resp. 13. gadsimtā; faktiski tās radušās samērā nesenā pagātnē. Savā analizē viņš acīm redzami simpatizē zināmām, kaut ierobežotām, zemnieku īpašuma tiesībām, taču secinājumos izlīdzas ar diplomātisku formulējumu, ka tādas tiesības atzīstot laikmetīgā, t. i. 18. gadsimta, sabiedriskā doma, turpretim ne visi muižnieki. Katrā ziņā tas, ka zemniekam kaut ko „netaisni atņem vienā vai otrā veidā", nozīmē „sava tuvāka mantas neģēlīgu piesavināšanos", bet „muižnieki dara, kā tīk". Zemniekiem trūkst juridiskas palīdzības, kādēļ tie nereti meklē glābiņu bēgšanā, pie kam pēc kurzemnieku ieskata bēgļi atprasāmi pat 100 gadu laikā. Dzimtcilvēku saistību ar kungu izbeidz tikai nāve.

Tomēr Cīgenhorna humānā ievirze un argumentācija pret muižnieku patvaļu sveša jebkādam radikālismam konkrētā plāksnē: dzimtļaužu stāvokļa uzlabošanu viņš ieteic ar pazīstamo motīvāciju, ka „turīgi zemnieki derīgāki arī kungiem". Šos uzmanīgos ierosinājumus zemnieku lietās Cīgenhorna pretinieki daudz neievēroja, bet nesaudzīgi uzbruka viņa darbam tādēļ, ka tur mēģināts „graut Kurzemes satversmi" un maldīgi apšaubīt muižnieku „sensenās" privilēģijas. Interesanti piezīmēt, ka uzbrukumos Cīgenhornam kurzemniekus teorētiski atbalstīja kāds slavens vidzemnieks — palaikam par apgaismotāju daudzinātais Aizkraukles K. Fr. Šulcs. Arī pēdējais pārstāvēja tobrīd izplatīto ieskatu, ka visas muižnieku tiesības izriet no zemes iekaŗošanas 13. gadsimtā un ka dzimtbūšana radusies sirmā senatnē, lai aizsargātu iekaŗotājus pret barbariem.[116]

Kurzemes historiografijā bieži minēts Karaļaučos dzimušais, Dancigā un Rostokā izglītotais Liepājas mācītājs Kārlis L. Tečs (1708—1771) ar savu *Curländische Kirchen-Geschichte* (I—III, 1767—69). Principā šis darbs aptver visu Kurzemes baznīcas vēsturi, taču tieši par autoram vislabāk pazīstamo laikmetu, 18. gadsimtu, ziņas nav pietiekamas; jādomā, ka to vairums bijis koncentrēts 4. sējumā, kuŗa gatavais manuskripts diemžēl zudis.[117] Arī iespiestās daļas, varbūt mazās tirāžas dēļ, pieder pie tiem 18. gadsimta izdevumiem, kas kļuvuši ļoti grūti pieejami. Aiz šī iemesla — pašas grāmatas nepazīstot un citējot tās pēc citātiem — Teča darbu ieskāvis zināms augstas vērtības oreols. Faktiski tā spožums jāsamazina. Blakus materiālam,

kas nozīmīgs ne tikai baznīcas vēsturei vien, autors sniedz daudz paviršu kompilāciju, neatšķir svarīgo no nesvarīgā, plaši apskata jautājumus, kuŗi viņu personīgi interesē, bet citus pamet bez ievērības. Tādā kārtā šie trīs sējumi vairāk atgādina rakstu krājumu nekā sakarīgu vēsturisku tēlojumu. Traucē pārmērīgais iespieduma un sīkāku faktu kļūdu skaits, kas ne tuvu nav novērstas beigās pievienotos labojumos.

1. sējuma sākumā Tečs miglaini prāto par Latvijas senvēsturi un veltī atsevišķu nodaļu latviešu reliģijai. Tās apraksts, ar nelieliem izņēmumiem, kompilātīvs un epigonisks (sk. VIII : 1 un 7). Turpinājumā, allaž izvirzot centrā Kurzemi, aplūkota latviešu kristianizācija un rupji polemiskā veidā raksturots „katolicisma tumsas" laikmets. Uzaustot „luterisma gaismai", kā tās izplatītāji un spēcinātāji jācildina Gothards Ketlers un Aleksandrs Einhorns. Nobeigumā, sējuma vērtīgākajā daļā, sakopoti dati par visiem Kurzemes superintendentiem un prāvestiem kopš reformācijas.

Nākošo sējumu ievada vēsturisks pārskats par luterisko baznīcu Piltenes apgabalā, kam pievienojas ap 170 lappusēs ietverta Liepājas baznīcas vēsture.[118] Pēc Teča domām šīs pilsētas vietā jau tālā senatnē bijusi latviešu apmetne, ko starp citu rādot apstāklis, ka dažām tagad vācu apdzīvotām ielām saglabājušies veci latviski nosaukumi. Taisnība esot arī Paulam Einhornam, kas saistījis vārdus „Liepāja" un „liepa". Zīmīgas detaļas pavīd rūpīgos Liepājas dievnamu aprakstos. Latviešu draudzes (Annas) baznīcu rotājuši dažādi uzraksti, to vidū:

Ka ļoti mana dvēselīt no grēko-zalktiem saplosīt,
Es nāk, ak Jēzus! pie tev klāt, tu gribi mani dziedināt.

*

Es nāku pliks un kails, un metos tev pie kājām,
Ak Tēvs! apžēlasies pār man it ļoti vājam.

Biktskrēsla austrumu sānā bijis ieraksts: „Dievam par godu ir šis bikts-krēslis no kristītiem un Dievam labi pazīstamiem ļaudīm sķiņķots tapis. Ao. 1722."

Tečs sniedz Liepājas mācītāju biografijas līdz 1768. gadam, pie tam sevišķi izceldams savu autobiografiju un *in extenso* nodrukādams vairākus savus spredikus. Vispilnīgākais priekšstats tekstā un vaŗa grebumā iegūstams par gadsimta vidū celto Trīsvienības baznīcu — Teča ilggadīgo darba vietu. Kā faktiem bagātu, lai gan vāji motīvētu papildinājumu viņš Liepājas baznīcas vēsturei piekabina apskatu par hercoga Frīdricha Vilhelma 1710. gadā nodibināto Kurzemes goda zīmi *l'Ordre de la Reconnaissance* (ar diviem attēliem).[119]

Sējumu noslēdz Grobiņas baznīcas vēsture un turienes mācītāju biografijas.

3. sējumā Tečs vispirms runā par bībeles tulkojumiem dažādās valodās, tad par krievu, poļu, igauņu un leišu bībeli, bet beidzot uzkavējas pie „kuršu" (t. i. latviešu) bībeles tapšanas. Izceļot tās 1. izdevuma nozīmi, viņš pamatoti aizrāda uz dažiem parasti maz ievērotiem apstākļiem, kuŗu dēļ bībele tobrīd nekādi nevarēja kļūt par „tautas" grāmatu. „Iespiesto eksemplāru skaits bija gaužām niecīgs, un to nepietika pat muižām, par zemnieku sētām nemaz nerunājot," raksta Tečs. „Un kur palika Kurzeme, kas sirsnīgi ilgojās pēc debesu spirdzinājuma? Bez tam šī biezā, visai lielā un neērtā kvarta formātā iespiestā grāmata kopā ar iesējumu svēra vairāk nekā 9 mārciņas; tādēļ tā varēja gan atrasties sakristejās, kas visās Vidzemes baznīcās to saņēma kā karaļa žēlīgu dāvanu, un garīdznieku studiju kabinetos, bet tā nebija parocīga lietošanai draudzēs un dievkalpojumos. Ja arī trūcīgi ļaudis un nomāktie latviešu zemnieki labprāt būtu gribējuši bībeli iegādāties, tad tās cena viņiem bija pārliecīgi augsta."[120] Tečs atzīst, ka ar bībeles otru, revidēto izdevumu, ko iespieda 8000 eksemplāros ērtākā formātā un kas maksāja tikai 12 grašus, šie trūkumi vismaz daļēji novērsti.

Nākošā nodaļā stāstīts par Kurzemes latviešu dziesmu grāmatu, taču iepriekš pieskaŗoties latviešu tautas dziesmām un vēlreiz arī tautas ticējumiem. Nekā orīģināla te neatrodam — folkloristisko materiālu Tečs nav meklējis tautā, bet pārņēmis no Paula Einhorna un G. F. Stendera rakstiem. Dziesmu grāmatas vēsture daudz veiksmīgāka; ļoti noderīgs saraksts par šifrām, ar kādām parakstījušies dziesmu autori resp. tulkotāji. Šai nodaļā ietelp literātūrvēsturē allaž citētā, reizēm gan arī apšaubītā ziņa par Kristofora Fīrekera sievu, turīgu latviešu brīvzemnieka atraitni, ko Fīrekers precējis „nevis aiz nekrietnības, bet dievbijīgā nolūkā, lai pašu latviešu vidū pilnīgi iemācītos viņu valodu un tad izlietotu savu māku latviešu baznīcas labā". Turpat Tečs norāda uz Tukuma mācītāja un dziesminieka Vilhelma Šteineka latvisko cilmi un grūtībām, kas viņam tās dēļ bijušas jāpārcieš.[121] Nodaļas beigās Tečs cildina G. F. Stendera nopelnus latviskajā dzejā un salīdzinājumam iespiež Brokesa odu *Rāms laiks pēc pērkona briesmas* kā vācu orīģinālā, tā Stendera atdzejojumā. Seko īss Stendera dzīves tēlojums, kam tālāk, aiz gaŗas diskusijas par kādu specifisku problēmu — svētīšanas vārdiem luteriskajā baznīcā, piebiedrojas Livonijas 16. gadsimta ievērojamā politiskā darbinieka un literāta Salomona Henninga biografija. Sējuma pēdējās lappusēs aprakstītas dažas atsevišķas Kurzemes draudzes.

Latgales historiografijā 18. gadsimtā konstatējams ļoti maz rosības. Garīgo ordeņu locekļi, kam netrūka izglītības un cītības, bija pārāk aizņemti tiešajā darbā „tā Kunga vīna kalnā", lai varētu nodoties pētniecībai. Jezuītu annāles un citi nepieciešamības diktēti raksti gan kļuva par vērtīgu mantojumu vēlākiem vēsturniekiem. Latgales pilīs un muižās glabājās senu un svarīgu dokumentu krājumi (sk. IV : 2), taču tos reti izmantoja zinātniskos nolūkos. Turpmākos nemieru laikos aizgāja bojā vairums pašu senrakstu un, cik vērojams, arī daļa mēģinājumu tos apstrādāt.

Plašo Hilzenu ģimenes archīvu Dagdas pils tornī lietoja vēsturiskiem pētījumiem Latgales kastellāns, vēlākais Minskas vaivads Jans Aug. Hilzens (1702—1767). Rezultātā radās viņa prāvā, poliski sarakstītā grāmata *Inflanty*, ko 1750. gadā iespieda Viļņas jezuīti. Vispārējos vilcienos Hilzens aplūkojis Vidzemes, Kurzemes un Latgales vēsturi no vācu ienākšanas līdz 18. gadsimta vidum. Šis pārskats bija paredzēts kā informācijas avots poļiem, jo par minētajiem novadiem, aizrāda autors, neesot kaut cik nopietnāku vēsturisku zināšanu ne tai poļu sabiedrībai, kas pati tur dzīvo, nedz prominentām un vispusīgi izglītotām personām Polijā. Redzam, ka koncepcijā Hilzens tuvojies modernajiem latviešu vēsturniekiem, kamēr Baltijas vācu historiografijas uzmanības lokā neietilpa — un palaikam vēl šobrīd neietelp — Latgales likteņi kopš 17. gadsimta sākuma. Citādi gan Hilzena vēstures pamatā Latgales magnāta viedoklis, ieskaitot pat atgādinājumu Polijas karalim labi apieties ar muižniekiem, jo pretējā gadījumā tie varot piebiedroties valsts ienaidniekiem, kā jau vairākkārt darījuši. Kaut Hilzens dēvē savu darbu par kompilāciju, viņš sniedzis daudz dokumentāru liecību (tā, piemēram, skaidrodams Livonijas un Polijas, tāpat Gotharda Ketlera un Sigismunda Augusta savstarpējās attiecības). Vērā liekami grāmatas posmi veltīti Latgales ģeografijai un iedzīvotājiem. Atsevišķās piezīmes par latviešiem rāda visai drūmu ainu. Ļoti interesants Hilzena aizrādījums, ka viņa laikā latgalieši vēl esot dziesmās pieminējuši savus senos karaļus. Tomēr rakstītos avotos viņš nespējis nekā vairāk šai sakarā izdibināt.[122]

5.

Ja Baltijas vāciešos, kaut samērā šaurās aprindās, 18. gadsimtā konstatējamas nenoliedzamas zinātniskas intereses, tad latvieši, kā tas šī laikmeta apstākļos citādi nemaz nebija domājams, varēja pie-

vērsties zinātniskam darbam vienīgi pārvācodamies — un arī tādā gadījumā tikai atsevišķas, neparasti spējīgas un izdevīgā situācijā nokļuvušas personas. Te jāatgādina Merķeļa mazliet patētiskie vārdi par latviešiem gadsimta beigās: „Varbūt viņi tagad mirdzētu Eiropas iedzīvotāju vidū, varbūt viņiem jau būtu bijuši savi Kanti, savi Herderi, savi Vīlandi u.t.t., un varbūt tiem piederētu svarīga loma kā zinātņu, tā politikas novados, ja vien viņi būtu atstāti pašu ziņā. Taču viņu bēdīgais liktenis bija lēmis citādi."[123]

Blakus augstāk (VI : 2) pieminētajam rīdziniekam D. H. Grindelim ievērību pelnī Jelgavā dzimušais matematiķis un mechaniķis Ernests J. Bīnemanis (1753—1806), kuŗa vecāki — pavārs Ērmanis un viņa sieva Līze — bija brīvlaisti Blankenfeldes muižas (Vilces pagastā) latviešu dzimtcilvēki. Ērmanis, apmeties Jelgavā un saņemdams 60 dāldeŗu pensijas gadā, pieņēma Bīnemaņa uzvārdu, taču nekad neesot iemācījies lāga vāciski runāt. Visus ietaupījumus viņš ziedoja dēla skološanai, un Ernests — gan pretēji tēva gribai maz interesēdamies par teoloģiju — ar izcilām sekmēm mācījās Jelgavas akadēmiskajā ģimnazijā. 1778. gadā viņš pasniedza Pēterim Bīronam kā dzimšanas dienas dāvanu paša pagatavotus zemes un debesu jeb t. s. zvaigžņu globus, katru divu pēdu diametrā. Hercogs lika tos izstādīt akadēmijas bibliotēkā, dāvāja Bīnemanim no savas puses 200 dāldeŗu un piešķīra viņam brīvu studiju ceļojumu uz Londonu. Mācījies tur vairāk nekā gadu, viņš atgriezās Jelgavā, kur hercogs iecēla viņu par *Petrinum* mechaniķi. Šai savas dzīves spožākajā posmā Bīnemanis ieguva daudz atzinības kā pētnieks un atjautīgs konstruktors. Viņš nodarbojās ar astronomiju, starp citu mēģinādams noteikt magnētiskā meridiāna svārstības, konstruēja ierīci sfairisko trijstūŗu aplēsumiem, pagatavoja zibens novadītājus un propagandēja to lietošanu, rīkoja populārus kursus par elektrību. Plašajā publikā vislielāko ievērību modināja Bīnemaņa eksperimenti aeronautikā. Jau 1785. gada jūnijā un oktobrī viņš lika pacelties augstu virs Jelgavas gaisa baloniem, bet nākošā gada Jāņos — īsti prāvam aerostatam ar gondolu. *Mitauische Zeitung* veltīja šim notikumam rakstu, kuŗā pastāstīts, ka aerostats bijis 16 pēdu caurmērā; tas uzlidojis gaisā, klātesošiem aplaudējot, tad pagriezies uz ziemeļiem un pēc stundas ceturkšņa pazudis no skatītāju redzes aploka. Balonu greznojuši dažādi uzraksti, to vidū *Sic itur ad astra* („Tīt dodas uz zvaigznēm"), bet tā lejgalā bijis piestiprināts paziņojums latīņu, vācu un latviešu valodā, ka tam, kas balonu atradīs un nogādās atpakaļ Jelgavā, paredzēta lielāka atlīdzība. Diemžēl Bīnemaņa raksturā laikam slēpās arī vieglprātība, par ko mīklainos vārdos

runā viņa biografs J. F. Reke. Kamēr Pēteris Bīrons ceļojis pa Itāliju, Bīnemanis sācis draudzēties ar hercogam nepatīkamām personām; tās viņu pievērsušas izlaidīgai dzīvei, kuŗas dēļ „galīgi satricināti viņa mājas apstākļi". Bīrons atlaida viņu no amata, un kopš 1789. gada Bīnemanis pelnījās kā kantors un ērģelnieks turpat Jelgavā, bet 1797. gadā aizbrauca uz Krieviju, strādāja par uzraugu kādā Petrozavodskas pogu fabrikā, tad par skolotāju Pēterburgā un beidzot Gatčinā, kur arī mira.[124] Bīnemanis rakstījis ļoti maz, un viņa lieliski uzsāktā karjēra nobeidzās *decrescendo,* taču viņš bija spilgts paraugs citētajam Merķeļa apgalvojumam par latviešu spējām.

Atceroties Bīnemaņa pasākumus aeronautikā, te jāpiemin arī kāds teiksmains nostāsts, ko 1805. gadā publicēja mācītājs un *Petrinum* mācības spēks Dr. Georgs S. Bilterlings. Priekulē, viņa agrākajā Kurzemes draudzē, 18. gadsimta sākumā esot dzīvojis „kāds dzimtcilvēks, kas ar dažādiem likteņiem, bet īpaši kā ģenijs mechaniskās lietās tik ļoti bija vērā liekams, ka viņa piemiņa arī tagad vēl turienes apgabalā nav izdzisusi un tradicija viņu daudzina ar cienību". Svarīgākais viņa veikums bijis tas, ka viņš no Priekules baznīcas torņgalā piestiprinātas lodes ar paša darinātiem spārniem pacēlies gaisā un nolidojis gandrīz divas verstis līdz Kņuipu pusmuižai, kur gan nokritis un pārlauzis kāju. Ar izbrīnu to novērojuši daudzi skatītāji, un lidojums viņam sagādājis burvja slavu. Vēlāk viņš nožēlojis, ka aizmirsis pagatavot asti stūrēšanai, taču līdz jauniem eksperimentiem vairs neticis, jo drīz miris, „iepriekš noteikdams, lai viņu tur paglabājot, kur viņš tādā goda pilnā kārtā bija nokritis". Apkārtnē viņš saukts par Zviedru, taču vēlāk noskaidrots, ka viņa vārds bijis Johansons.[125] Tas varētu norādīt, ka leģendārais lidotājs nav bijis latvietis, bet dzimtcilvēka stāvoklī noslīdējis zviedrs. Protams, jebkuŗa šī stāsta interpretācija paliek hipotetiskā plāksnē; tomēr liekas, ka tas nebūs paša Bilterlinga izdomāts un tiešām atspoguļo senu Priekules tradiciju. Aleksandrs Grīns to, izpušķodams un pārgrozīdams, licis pamatā savai novelei *Lidotājs Indriķis un viņa līgava.*

Par latviešu veiksmi ne tikai dažādos amatos, bet arī sarežģītos mechaniskos uzdevumos 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā vēstī vairākas liecības, kuŗas sakopojis Ludis Bērziņš. Cita starpā dzirdam vispārēju spriedumu, kas sastopami latvieši, kas „it īpaši no sevis izdomājuši kādu vajadzīgu jaunu ieroci pie sava amata" vai „kādu skunsta darbu pastrādājuši, par ko jābrīnojas skatītājam un kas godam glabāts un rādīts top"; dzirdam par anonimu brīvlaistu

Vidzemes zemnieku, kas pagatavojis saules pulksteni un elektrības mašīnu.[126]

Miķelis Gailis (1749—1827) bija kalps Skultes pagastā un jaunībā nereti cietis no tēva sitieniem tādēļ, ka katru brīvāku brīdi izmantojis pašmācībai. 1782. gadā viņš pēc izturēta pārbaudījuma kļuva par skolotāju sava pagasta skolā. Gailis bija pats iemācījies labot klavieres un pulksteņus, patstāvīgi uzbūvēja arī nelielas ērģeles (sal. XI : 5). Latviešu reliģiskajā literātūrā kā atmiņa no Gaiļa palikusi viņa tulkotā, 1793. gadā iespiestā grāmatiņa *Dr. Mahrtin Lutherus mācības.*[127]

Tomēr praktiskas spējas vien un pat atjautīgi izgudrojumi vēl nekādi neietelp zinātnes sfairā, ja nesaistās ar sistēmatiskā vienībā kopotām atziņām. Šai virzienā latviešu absolūtajam vairumam 18. gadsimta dzimtbūšanas apstākļos bija jāsamierinās ar visvienkāršāko populārzinātni — un arī tā nespēja sasniegt visus, jo daudzus kavēja elementāras izglītības trūkums un analfabētisms. Neskaitot iepriekš aplūkotos valodnieciskos darbus, kas nebija paredzēti pašiem latviešiem, kā pirmais solis latviskā zinātniskā literātūrā jāatzīmē G. F. Stendera *Augstas gudrības grāmata* (1774). Tā izplatījās strauji, jo pirmajam izdevumam drīz sekoja otrs (1776), tad Stendera dēla redakcijā trešais (1796). Visumā šī grāmata uzlūkojama par patstāvīgu darbu, lai gan vielas izkārtojumā un vietām arī saturā Stenderam ceļu rādījis Leipcigas profesors J. K. Gotšeds, kuŗa kompendijs *Erste Gründe der gesammten Weltweisheit* (1733) bija ļoti iecienīts Vācijā.[128] Padomju pētnieki pūlējušies atrast argumentus, kas liecinātu par Stendera atkarību no M. Lomonosova, taču šķietamajām līdzībām nejaušības raksturs, un trūkst jebkādu pierādījumu, ka Stenders pazinis Lomonosova sacerējumus. Neatkarīgi no politiskās tendences, šie meklējumi balstās uz pieņēmuma, ka Stenderam Kopenhāgenā (sk. augstāk, VI : 2) Lomonosovu sarunās minējis vai nu Krievijas sūtnis un agrākais Pēterburgas zinātņu akadēmijas prezidents J. A. Korfs, vai kāds cits paziņa.[129]

Augstas gudrības grāmatas ievadā Stenders „mīļiem latviešiem" paskaidro, ka viņš tiem vis nestāstīšot kaut kādus ērmus, bet rādīšot lielos Dieva brīnumus viņa darbos. „Pilni no vecu bābu pasakām," viņš turpina, „jūs dažureiz vellam un raganām piemērojat, kas tīri augsta Dieva darbi iraid." Tādēļ viņš Dievam par godu un latviešiem par gaišumu esot apņēmies aprakstīt pasauli un dabu, mudinādams lasītājus „cilāt prātu uz tām augstas gudrības lietām". Grāmata aptver divas daļas. Pirmajā populāra dabzinātņu, ģeografijas un kosmografijas viela, otrā „augstas dziesmas" resp. odas, kur

slavināts Dieva gudrības un varenības atspoguļojums dabā. Pirmā daļa savukārt iedalīta 25 nodaļās, kuŗu saturu raksturo daži virsraksti: „No tā liela debes-gaisa", „No mūsu zemes", „No dažām svešām lietām iekš tālām svešām zemēm un jūŗām", „No tās ziņas, ka mūsu pasaules ēka citādi ietaisīta, ne kā acis rāda", „No tās dabas likumiem".

Stendera apraksti un izskaidrojumi ļoti vienkārši, bieži pat primitīvi, taču daudzkārt vērojama arī īsti atjautīga paidagoģiska pieeja apskatāmiem jautājumiem. Vērsdamies pret ģeocentrisko pasaules uzskatu un skaidrodams, kādēļ Zeme griežas ap Sauli, nevis otrādi, viņš raksta: „Kad tu cepeti gribi cept, ka visur apkārt ceptu, voi tu tāds negudrs būtu un gribētu cepeša dēļ, ka skurstens ar visu uguns-kuru apkārt cepeti grieztos? Griez pašu cepeti, tad tas uz visām malām izceps. Tā dara Dievs ar mūsu zemi, to sildīdams." Miljona jēdzienu Stenders mēģina konkrētizēt ar šādu piemēru: „Milione iraid tūkstošu reiz tūkstoši, tas ir tā saprotams, kad tavā dārzā būtu tūkstoši āboļu-koki, un uz katra būtu tūkstoši āboļi, tad tas būtu milione āboļu." Viņš arī piemetina, ka „mūsu Kurzemē vēl ne iraid pus milione ļaužu", kamēr „pār visu europeŗu zemi top simts trīsdesmit milioni cilvēku dvēseles rēķināti".

Ģeografiskajos aprakstos Stenders brīžiem salīdzina svešzemju un Latvijas apstākļus, pie kam pēdējie, it īpaši „Dievzemītē", viņam allaž liekas labāki. Citur ir ugunsvēmēju kalni, zemestrīces, bīstami zvēri, turpretim latviešu zemē viņš negrib saredzēt ne dzimtbūšanas sloga, ne citu negātīvu faktoru un par zemnieku smagā stāvokļa iemeslu atzīst vienīgi dzeršanu un vieglprātību: „Kad tie latvieši, visuvairāk tie augšzemnieki, ne tādi dzērāji būtu un Dieva svētību ne tā aplam izšķērdētu, tad tie pilnā maizē bagāti un laimīgi dzīvotu. Ka tagad vairāk spiesti top, ir pelnīta Dieva rīkste par savu lopisku dzīvošanu." Saimnieciskā stāvokļa labošanai Stenders sniedz zemniekiem praktiskus padomus — ieteic sēt āboliņu, audzēt kartupeļus un augļu kokus, ziemas vakaros nodarboties ar vērpšanu.

Izvairīdamies runāt par polītiskajiem apstākļiem Latvijā, Stenders pieskaŗas tiem citās zemēs un aplūko pat Eiropas toreizējo koloniālpolītiku. Viņš jautā, kā „europeŗi", maza kontinenta iedzīvotāji, spējuši iegūt tik daudz piederumu tālos „zemes strēķos", un pats atbild: „Viņu gudrais prāts, tās augstas mācības un skunstes, uz ko tie dzenas, viņu gudra kaŗošanas vīze ar šaujamiem rīkiem, viņu dzīšana uz kupčošanos par visu pasauli, viņu drošs un pastāvīgs prāts pie katras apņemšanas visu to padarījis. Europeŗu kuģi iet caur visas pasauls jūŗām un līdz vistālākām zemēm, no kurenes tie dārgas

guhſtihts un eeſlehgts tohp, kur dſelſes-ſtanges preekſchâ irr, tad winſch tahs druppu-druppôs ſalauſa. Bet kad preedes-kohka ſtanges preekſchâ irr, tad winſch tahs ne aiskarr, jo winnam par ſkabargu lohti bails irraid.

Tee plekkaini panteri un tihgeri irr tee wiſſniknaki un lohti plohſigi. Ko tee eekſch trim ſpringehm ne ſagrahbj, to tee pameit. Bet retti gaddahs, kà ne trahpitu.

Tee meſcha-ſirgi ar leelu kupru un garreem un teeweem kakleem, leelas naſtas neſſ. Ne weens lohps tik ilgi ne-dſehris iszeeſt warr. Bet kad winſch dſerr, tad pilnu muzzu isdſerr. Bihbelê ſchee lohpi kameeli ſaukti tohp.

Tee mehrkakki un ehrmi tohp no' Kungeem par luſtes turreti. Jo tee daudſ ehrmojahs, un pakkal-darrîdami, ko tee no zilwekeem redſ, daſchus ſmeeklus padarra.

Awis

preces par lētu naudu, jeb par krellēm, vizuļiem un bērnu-spēlēm, no tiem pagaņiem un melniem sumpurniem atnes." Ar pēdējo apzīmējumu domāti nēģeŗi.

Lai gan jebkuŗu grāmatā tēloto faktu Stenders galējā konsekvencē atvasina no Dieva prāta, viņš atzīst, ka arī cilvēciskā gudrība „labāka nekā pērle", tādēļ neatlaidīgi skubina mācīties, vērot un

vēroto izprast. Dabas parādību izpratnei ieteicami eksperimenti, un viņš stāsta: „Es liku vienreiz septiņas tīras glāzes ar skaidru ūdeni pie galda rantes un izspriede baltu palagu pie zemes, tad brīnum jaukas pērves, kā vaŗavīksnes, kas viens caur otru gāje, pie zemes uz palagu rādījās. Es sasaucu savu saimi un like tiem šos brīnumus redzēt. Viena bāba, to ieraugusi, tūdaļ pie loga skrēja uz saules skatīties, sacīdama: Vai Dieviņ, kas tur to nabaga sauli plēš! Es viņu izsmēju un parādīju, kā tas allažiņ no saules stariem nāk, kas caur ūdeni dažādi spīguļo." Vispār Stenders nekad nevilcinās bargi vai zobgalīgi vērsties pret to dabas parādību uztveri, kāda sastopama latviešu ticējumos jeb „blēņu ticībā".

Var pārsteigt Stendera droši sludinātā un, kā vērojams, nešaubīgā pārliecība, ka bez mūsējās kosmā pastāv vēl daudzas apdzīvotas pasaules. Dievs ir sapratīgs kungs: ja viņš reiz cēlis mājas, tad arī novietojis tur iedzīvotājus. Pat Saulei vajagot būt apdzīvotai, un Stenders poētiskā veidā notēlo lasītājiem kādu savu sapni, kuŗā viņš atradies uz Saules — saticies ar „saulinieš̆iem", kavējies turienes radībā, kas „tik skaidra kā tīrs zītars", u.t.t. Mūsu dienās šo tēlojumu ieskaitītu *science fiction* kategorijā.

Grāmatas nobeigumā Stenders saka: „Vairāk es no tā ne varu rakstīt, jo tai nabagai latviešu valodai vārdi trūkst no augstām garīgām lietām samanīgi rakstīt. Kad jūsu tauta turpmāk atskaidrosies, tad jums aridzan augstāki un skaidrāki gudrības vārdi rasies."[130] Tomēr vajadzēja nākt Juŗa Alunāna un Kronvalda laikmetam, iekām šie gudrības vārdi resp. zinātniska terminoloģija radās, bet *Augstas gudrības grāmata* vēl visu 19. gadsimta pirmo pusi paturēja zināmu nozīmi kā enciklopēdisku ziņu krājums. Tā ietekmēja arī vairākus citus autorus.

Ja Stenders *Augstas gudrības grāmatā* ietilpināja vienu otru praktisku padomu zemniekiem, tad pamatā tam bija racionālistu teze, ka izglītotajiem sabiedrības slāņiem allaž jāgādā par vispārējas labklājības veicināšanu. Šai ziņā Stenderam netrūka domu biedru, un kopš 18. gadsimta trešā ceturkš̆ņa varam pat vērot it noteiktu latviešu praktiskās literātūras uzplaukumu. Protams, te nesastopam īstus zinātniskus darbus, taču šie izdevumi balstījās uz dažu zinātņu, galvenā kārtā medicīnas un agronomijas atziņām. Vairāki no tiem šeit pieminēti citur, runājot par tādiem dažādos virzienos darbīgiem autoriem kā, piemēram, Kristofs Harders, J. Lange, G. Bergmanis, M. Štobe. Šai vietā pietiek norādīt, ka lauksaimniecības, augļkopības un lopkopības padomniekus vēl klajā laida Kurzemes mācītājs, Pēterburgas brīvās ekonomiskās biedrības goda biedrs Frīdrichs

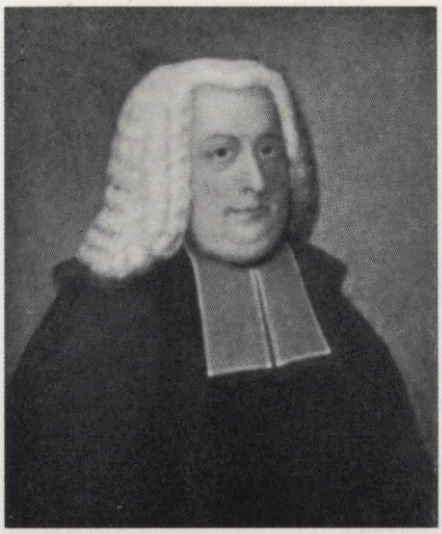

K. L. Tečs

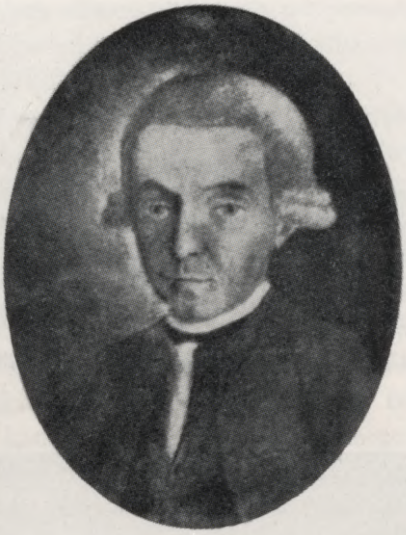

J. Kr. Broce 1781. gadā

Krūzes muiža pie Rīgas 1782. gadā (Broces akvarelis)

Ganību dambis pie Rīgas 1792. gadā (Broces krājumā)

1766. gadā iesvētītā Katrīnas baznīca Biķerniekos

Valmiera 1799. gadā (Broces krājumā)

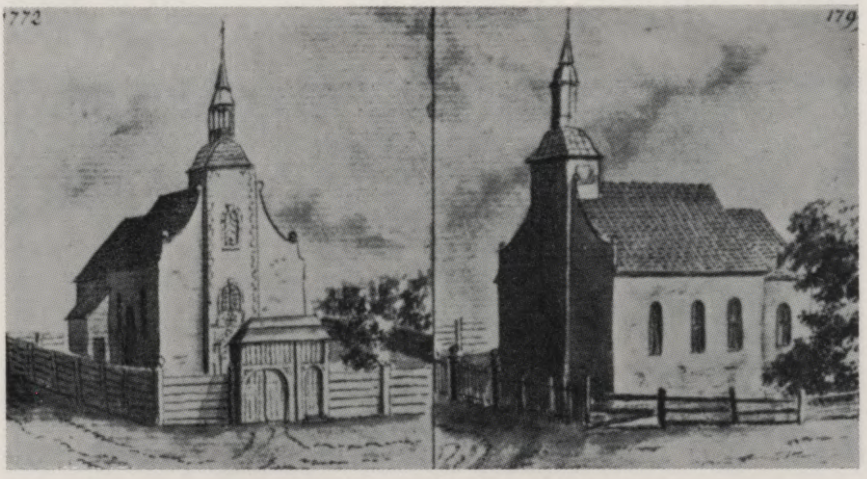

Rubenes baznīca — pa kreisi 1772., pa labi 1799. gadā (Broces krājumā)

J. Klapmeijers (1747—1805), Stendera dēkainais paziņa un pirmais biografs Johans G. Čarnevskis (1766—1832) un Rīgas domskolas inspektors Johans Prechts (1734—1806).[131]

Līdztekus rosībai, kas 18. gadsimtā iezīmējās baltvācu historiografijā, radās arī pirmie vēsturiskie darbi latviešu valodā. Cēsu prāvests Heinrichs Baumanis, kam bija sava loma latviešu tautas dziesmu vākšanā (sk. IX : 5), atstāja manuskriptā latviski sacerētu reformācijas vēsturi.[132] Ja tā vērtējama vienīgi kā simptomatisks fakts, tad lielāku uzmanību pelnī cits manuskripts — *Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu*, ko 1753. gadā sarakstīja Frīdrichs B. Blaufūss (1697—1756). Kā konstatējis A. Augstkalns, manuskripts izgatavots vairākos eksemplāros; iespējams, ka tas izplatījās kā „grāmata rokrakstā", kādas 18. gadsimtā nebija neparastas. Tīringijā dzimušais Blaufūss kopš 1726. gada darbojās Valmieras muižā, pēc tam bija mācītājs Ērģemē, beidzot Jēkaba baznīcā Rīgā; par viņu runāts vairākās šī mūsu darba nodaļās.

Ar Blaufūsa gaŗo perifrazi „stāsti no tās vecas un jaunas būšanas" saprotams tas, ko tagad saucam par vēsturi. Savu vēsturi viņš iesāk no ūdensplūdiem un Noasa trim dēliem; latvieši esot jafetiti un slavu radinieki. Galvenais saturs koncentrēts 11 nodaļās, sākot ar latviešu zemes un valodas aprakstu, tad pieskaŗoties senākiem vēstures posmiem, bet nobeidzot ar poļu, zviedru un krievu laikiem. Daudz vērības veltīts reliģiskiem jautājumiem, pagānisku ticējumu apkaŗošanai un luteriskai propagandai pret katolicismu jeb „to sliktu ticību", kuŗā tauta „dabūja vēl jaunu elku dievību". Ievērojot Blaufūsa ciešās saites ar hernhūtismu, ļoti atzinīgi vērtēta latviešu brāļu draudžu izveidošanās. „Es gan zinu, ka citi to par viltīgas mācības būšanu ir lamājuši un nicinājuši," viņš raksta, „bet kuŗš taisns cilvēks, kas Dieva vārdus un darbus pareizi saprot, aizliegsies, ka šis viens taisns un skaidrs Dieva darbs bijis, ka caur labiem baznīcas kungiem un viņu palīdzētājiem pie šiem zemniekiem viena it laba pārvēršana un jauna būšana iekš visas viņu dzīvošanas, tāpat kā iekš viņu sirdīm notikusi?"

Ja kurzemnieks Stenders *Augstas gudrības grāmatā* mēģināja iedvest lasītājiem pārliecību, ka nekur pasaulē neesot labāka dzīve kā latviešu novados, tad Blaufūss šo viedokli Vidzemē pārstāvēja jau 20 gadu agrāk: „Bet tā lielāka vidzemnieku laicīga laime šī ir, ka viņiem pašiem uzturēšanas pēc no svešām zemēm nenieka vaijaga ir, kā sāls vien. Šīs zemes būšana tāda ir, ka viņai labāka ne vaijaga, lai tikai visi iedzīvotāji saderīgi, pieticīgi un iekš mīlīgas taisnības savā starpā dzīvo. Ja dažam grūtums un trūkums ir, tad tas ne ir Dieva,

nedz šīs zemes, bet to zemes iedzīvotāju vaina, jo dažs padara caur ne pieticīgu, negaušīgu un ne apdomīgu jeb netaisnu dzīvošanu sev pašam jeb otram grūtumu un trūkumu." Saimniecības apskatā Blaufūss runā par zemes, dārzu un augļu koku kopšanu, bet kā īsts lietpratējs tēlo Vidzemes ūdeņus, neaizmirsdams pamācīt, ka „tā Dieva dāvana, kas šai zemei no zivīm un vēžiem bagātīgi ir, palīdz arī daudz pie miesas uzturēšanas". Latviešu valodas apcerē viņš starp citu aizrāda, ka visskaidrāk Vidzemē latviski runājot ap Cēsīm, Raunu, Smilteni, Trikātu, Valmieru, Rubeni un Straupi; šī valoda atbilstot latviešu bībeles un citu grāmatu valodai, tāpat „tai valodai it līdzīga ir, kas Kūrzemes vidū aiz Jelgavas runāta top". Asi Blaufūss nosoda ģermānismus, kas turklāt bieži tiekot lietoti aiz liekas lepnības un nevietā. Kas labi protot latviski, „tas var šinī valodā īsāk un spēcīgāk runāt nekā iekš tās vācas valodas", pie kam pēdējā stāvot tālāk no latīņu un grieķu valodas nekā latviešu valoda.

Visumā Blaufūsa vēsturē nopietnāka vērtība tikai tam materiālam, kas saistās ar viņa paša laikmetu un pieredzi. Viņa pamatdoma vienmēr paliek tā, ka sākumā latvieši bijuši bez valdības un bez Dieva atziņas, bet pamazām „caur labu valdīšanu kļuva viņi iekš savas ārīgās dzīvošanas no laikiem uz laikiem gudrāki un godīgāki", kaut gan „iekš ticības lietām tas negribēja vēl ar viņiem it labi šķirties". Taču arī šo trūkumu, kā skaidri nomanāms, pēc Blaufūsa ieskata Vidzemē novērsusi brāļu draudze.[133]

Rakstus, kas vairāk vai mazāk iederas zinātnes sfairā, bet veltīti mītoloģijas un folkloras jautājumiem, apskatīsim VIII un IX nodaļā.

---

[1] JANNAU 1781, 51s, 60s.
[2] SNELL 1782, 9.
[3] RECKE & NAPIERSKY, I, 577ss; JOHANSONS 1970, 30s.
[4] BRENNSOHN 1905, 19s; OTTO 1898, 5ss; WACHTSMUTH 1930, 117ss.
[5] ECKARDT 1876, 507.
[6] ŠVĀBE 1958, 14ss; sal. arī RECKE & NAPIERSKY, I, 128.
[7] OTTO 1898, 17s, 50; RECKE & NAPIERSKY, I, 69ss, Nachträge, I, 33s.
[8] RECKE & NAPIERSKY, I, 578s; STEPERMANIS 1934, 38.
[9] RECKE & NAPIERSKY, I, 568s; *LKV*, V, 8706.
[10] RECKE & NAPIERSKY, III, 364ss; *LKV*, V, 8828, un XVI, 30879ss; BRIGERE 1972, 46s.

[11] RECKE & NAPIERSKY, II, 102ss; *DBL* 260s; J. STRAUBERGS 1952, 153ss; BRIGERE 1972, 46s.

[12] RECKE & NAPIERSKY, III, 142, IV, 33s, Nachträge, II, 165; BRIGERE 1972, 42; TEMNIKOVA & NIKOLAEVA-SEREDINSKAJA 1972, 247ss (arī Zanda maz pazīstamā ģīmetne).

[13] RECKE & NAPIERSKY, I, 94ss; MEYER 1937, 82s, 116, 162; SCHAUDINN 1937, 101.

[14] JĒGENS 1957, 115ss.

[15] *ibidem* 124ss; RECKE & NAPIERSKY, II, 499s; STRADYN & VALESKALN 1968, 65ss, 75ss; KOPELEVIČ & ČENAKAL 1968, 81ss, 91ss.

[16] ZĒVERS 1925, 123s; LEJNIEKS 1938, 51ss.

[17] JOHANSONS 1954, 87ss un 190s (bibliografija).

[18] RECKE & NAPIERSKY, I, 219ss.

[19] *ibidem,* II, 478ss; *DBL* 399; GRICKEVIČ 1968, 99ss.

[20] OZOLS 1961, 7s.

[21] Uz tādiem norāda BUKŠS 1957, 54ss.

[22] Sal. RUDZĪTE 1964, 28ss.

[23] BLESE 1947, 144.

[24] BUKŠS 1952, 18.

[25] RECKE & NAPIERSKY, 1, 501; JOHANSONS 1953. 36.

[26] ZEMZARE 1961, 113ss; izvilkumus no Elversa vārdnīcas sniedz ŠMITS 1912, 10ss.

[27] ZĒVERS 1937, 626s; ZEMZARE 1961, 118ss.

[28] ZEMZARE 1961, 122s.

[29] *ibidem* 124ss; ZĒVERS 1935, 499s.

[30] Plašākais apcerējums par Langi (atsevišķa monografija) joprojām ir C. A. BERKHOLZ 1884, kur tomēr nav pietiekami izcelti viņa nopelni latviešu kultūrā. Sal. arī RECKE & NAPIERSKY, III, 13ss.

[31] C. A. BERKHOLZ 1884, 126s, 194s.

[32] Vārdnīcas otrā daļā sleju skaits visos eksemplāros īsti nesaskan, ar ko savukārt saistās arī dažas satura problēmas. Par to plašāk ZĒVERS 1935, 497s, un BLESE 1947, 180.

[33] ZEMZARE 1961, 135.

[34] Vārdnīcas rokrakstā trīs citas formas: Latta, Lata, Lattawa. Sal. ENDZELĪNS 1956—61, I : 2, 266s.

[35] VĪGRABS 1939, 361.

[36] Sk. dokumentus, ko orīģinālā un tulkojumā sniedz J. STRAUBERGS 1936, 39s, 51, 216s, 225 u.c.

[37] Par Langes vārdnīcu vispār sal. ŠMITS 1912a, 21ss (arī daudz izrakstu); ZĒVERS 1935, 496ss; BLESE 1947, 170ss; ZEMZARE 1961, 130ss.

[38] DRAVIŅŠ 1948—49, 165ss, un 1971, 3ss.

[39] ZEMZARE 1961, 158ss; sal. arī ZĒVERS 1935, 498, un 1937, 629.

[40] ZEMZARE 1961, 164ss.

[41] *LKV,* IX, 18339ss.

[42] ZEMZARE 1961, 175ss; OZOLS 1965, 402ss.

[43] GUTZEIT 1874, 42.

[44] Tā, piemēram, ŠMITS 1912a, 21, un ZEMZARE 1961, 178s.

[45] Par tiem ZĒVERS 1937, 629s; ZEMZARE 1961, 185ss.

[46] Sal. AUGSTKALNS 1937, 49. Augstkalna minētais Karigera dzimšanas un nāves gads korriģējams saskaņā ar *FHLSJ*, I, 309 un 395, II, 359, kur arī daži fakti par viņa darbību. To plašāk apcer KUČINSKIS 1954a (10), 18ss.

[47] AUGSTKALNS 1937, 48s; *FHLSJ*, I, 298, 303, 478 (biografija), un II, 405, 407s, 429.

[48] *LKV*, XX, 40391.

[49] A. BIELENSTEIN 1866, 103s.

[50] Par *Dispositio* sal. arī ZĒVERS 1927, 393ss; K. KUNDZIŅŠ 1959, 458.

[51] AUGSTKALNS 1937, 48.

[52] *LKV*, XX, 40391s.

[53] AUGSTKALNS 1937, 49; *FHLSJ*, I, 481.

[54] A. BIELENSTEIN 1866, 105. Nepieminot autoru vārdus, pavirši un maldīgi par Špungjanska un Mēdema gramatikām izteicies BLESE 1947, 144, 165.

[55] ZĒVERS 1927, 395s, un 1937, 626s.

[56] Sal. BLESE 1947, 167; OZOLS 1965, 368.

[57] Kodolīgus Stendera *Lettische Grammatik* iztirzājumus ar daudziem piemēriem sniedz PLŪDONIS 1909, 164ss, un OZOLS 1965, 368ss.

[58] OZOLS 1965, 386s.

[59] BIRKERTS 1927, I, 229ss.

[60] ĀRONU MATĪSS 1929, 358s (vēstules datumā iespieduma kļūda — 1915 vietā jābūt 1815).

[61] RECKE & NAPIERSKY, IV, 486, Nachträge, II, 270; šos papildinājumus, kas vairs neietelp mūsu apskata chronoloģiskajās robežās, plašāk pārrunā ZEMZARE 1961, 200ss.

[62] WELLIG 1972, 54ss, 89.

[63] BROCKHUSEN 1828, 10.

[64] Sal. HUPEL 1795, IXss.

[65] KIPARSKY 1936, 54ss.

[66] Sk. attiecīgos šķirkļus HUPEL 1795.

[67] RECKE & NAPIERSKY, II, 563, Nachträge, I, 334.

[68] W. KRÜGER 1832, 330s, 334.

[69] KOHL 1841, II, 371ss.

[70] *LKV*, VI 11996ss.

[71] RECKE & NAPIERSKY, II, 133s, Nachträge, I, 230; *LKV*, VII, 12820s.

[72] *LKV*, I, 908, un VI, 11998.

[73] RECKE & NAPIERSKY, I, 255ss.

[74] JANNAU 1781, 60.

[75] RECKE & NAPIERSKY, II, 3ss; *LKV*, V, 9451ss.

[76] RECKE & NAPIERSKY, II, 363ss.

[77] HUPEL 1774—82, II, 122.

[78] ŠTĀLS 1926, V.

[79] Sūdzības pilns teksts (9 panti) *ibidem* XXVII.

[80] Par Broci vispār sal. sevišķi *ibidem* Vss, un HOLLANDER 1924—26, 268ss; speciāli par apģērbu zīmējumiem KARNUPS 1936, 87ss. Galvenā kārtā Rīgai veltītos Broces zīmējumus un aprakstus iztirzā ZEJD 1974, 106—139.

[81] Par Kerberu *LKV*, IX, 16518ss; Broces un Kerbera sadarbību plašāk aplūko ŠTĀLS 1926, XXIss.

[82] Diskusiju tulkojumā sniedz BĒRZIŅŠ 1938, 26ss.

[83] MELLIN 1794, 519ss, 539s; par Jersiku sal. ŠTURMS 1947, 9ss.

[84] MELLIN 1794, 525.
[85] Sal. *LKV*, XIII, 26492ss; ECKARDT 1869, 271ss.
[86] RECKE & NAPIERSKY, III, 190ss, Nachträge, II, 39; *LKV*, XIII, 26493ss.
[87] ĀRONU MATĪSS 1929, 30s.
[88] ŠVĀBE 1958a, 159.
[89] ECKARDT 1869, 276s.
[90] Sal. JOHANSONS 1965, 1s; RSB 1875, 437ss.
[91] J. HARDER 1764, VII, 51ss.
[92] Sal. ŠVĀBE 1958, 104ss.
[93] *ibidem* 110s.
[94] *ibidem* 112ss; sal. arī SCHAUDINN 1937, 127.
[95] ŠVĀBE 1958, 110, 119ss.
[96] *ibidem* 111, 119.
[97] J. SCHWARTZ 1890, 83ss; *LKV*, XXI, 41958ss.
[98] RECKE & NAPIERSKY, III, 171s; *LKV* XIII, 25990s; J. STRAUBERGS 1936, 28.
[99] SCHAUDINN 1937, 127, 129, 164.
[100] Sal MANNHARDT 1936, 190ss.
[101] Sal. MERKEL 1969, 209ss; SCHAUDINN 1937, 128s; KALVE 1959, 504ss.
[102] A. TAUBE 1953, 81.
[103] KALVE 1959, 506.
[104] MELĶISIS & MILLERS 1972, 250 un *passim*.
[105] RECKE & NAPIERSKY, II, 382.
[106] WINKELMANN 1878, 7 (136); VĪKSNIŅŠ 1937, 239s.
[107] JANNAU 1786, 3ss un *passim*.
[108] *ibidem* 106—118.
[109] *ibidem* 119ss.
[110] Sal. RECKE & NAPIERSKY, I, 215, un II, 510; STEPERMANIS 1971, 34.
[111] JANNAU 1793—97, I, 36, 447ss.
[112] *ibidem*, I, 35, II, 448ss, 465s.
[113] RECKE & NAPIERSKY, I, 607ss.
[114] Sal. VĪKSNIŅŠ 1937, 255ss.
[115] *LKV*, II, 3706; GRĪNS 1927, 761s.
[116] RATERMANE 1931, 163ss, 180s.
[117] Sal. RECKE & NAPIERSKY, IV, 354ss.
[118] TETSCH 1767—69, II, 65—235.
[119] *ibidem* 236—256; sal. arī TEPFERS 1963, 53ss.
[120] TETSCH 1767—69, III, 113s.
[121] *ibidem* 172ss.
[122] Sal. BREŽGO 1926, 462s, un 1943, 91s; KUČINSKIS 1956, 123; RECKE & NAPIERSKY, II, 373s (ziņa, ka Hilzena darbs iznācis franču tulkojumā, nepareiza, sk. WINKELMANN 1878, 25).
[123] MERKEL 1924, 21.
[124] RECKE & NAPIERSKY, I, 170ss; N. ĶAUNE 1936, 37s, un 1939, 33ss.
[125] Sal. BIRKERTS 1927, I, 228s (daudz iespieduma kļūdu, arī Bilterlinga vārdā!). Tekstu faktiski tulkojis Ludis Bērziņš. Sk. arī N. ĶAUNE 1936, 36s.
[126] BĒRZIŅŠ 1938, 32s.
[127] RECKE & NAPIERSKY, II, 8, Nachträge, I, 205; N. ĶAUNE 1936, 34s.
[128] MISIŅŠ 1924—37, I, 58s, un 1928, 191.

[129] Sal. STRADYN & VALESKALN 1968, 77s; KOPELEVIČ & ČENAKAL 1968, 89ss.

[130] Sal. PLŪDONIS 1909, 157ss; BLESE 1947, 157ss; K. KUNDZIŅŠ 1959, 454ss; OZOLS 1965, 387ss.

[131] Par Klapmeijeru RECKE & NAPIERSKY, II, 440s, par Čarnevski *ibidem*, I, 391ss, Nachträge, I, 143, par Prechtu *ibidem*, III, 442s.

[132] *ibidem*, I, 78.

[133] AUGSTKALNS 1938, 677—696.

VII

KRISTĪGĀ BAZNĪCA

1.

Kristīgās baznīcas jēdziens aptver visu kristīgo konfesiju un denomināciju kopību. Tā kā 18. gadsimtā Vidzemē un Kurzemē dominēja luterānisms, tad mūsu pārskatu iesāksim ar to, līdztekus pieminot dažas konfesijas, kam tobrīd bija mazāka nozīme. Katolicismam, kas apzīmogoja Latgales garīgo dzīvi un no vairākiem centriem izzaroja Kurzemē, veltīsim divas apakšnodaļas. Sakarā ar savu izcilo lomu Vidzemes latviešu vidū tūlīt aiz turienes luterāņu baznīcas atsevišķi jāaplūko arī viens no protestantisma novirzieniem — hernhūtisms jeb brāļu draudze.

Vidzeme un Kurzeme veidoja līdz pat 1. pasaules kara lielajām pārvērtībām katra savu luteriskās baznīcas konsistoriālo iecirkni. Agrāk patstāvīgo Piltenes iecirkni 1797. gadā pakļāva Kurzemes konsistorijai. 18. gadsimtā šais provinču baznīcās vērojamas gandrīz visas tās pašas savstarpējās līdzības un atšķirības, kādas tur bija iezīmējušās jau kopš reformācijas. Sīkākam baznīcas likumu un iekārtas apskatam vieta speciālā baznīcvēsturiskā darbā; šeit orientācijas labad atzīmēsim tikai nedaudzus nepieciešamos faktus.

Vidzemē, kaut ar zināmiem grozījumiem, kas atbilda no jauna apstiprinātām muižnieku privilēģijām, pēc Ziemeļu kara joprojām palika spēkā zviedru laikmeta baznīcas satversme. Kurzemes hercogistes t. s. *Kirchenordnung* bija vēl krietni vecāka — pastāvēja kopš 1570. gada un par spīti vairākiem reformu projektiem netika nomainīta līdz 19. gadsimtam. Piltenes apgabalā, kamēr tas reprezen-

tēja īpašu konsistoriālo iecirkni, baznīcas lietas kārtoja saskaņā ar 1622. gada „garīgo jurisdikciju", bet 1756. gadā pēc ilgstošām debatēm un revizijām pieņēma jaunu baznīcas satversmi.[1]

Par Vidzemes virskonsistorijas prezidentu bruņniecība izvirzīja kādu landrātu; separāto Rīgas pilsētas konsistoriju vadīja birģermeistars. Kurzemes konsistorijā prezidēja hercogistes kanclers. Kā Vidzemes, tā Kurzemes konsistorijai bija garīgs viceprezidents, ko Kurzemē sauca par superintendentu, Vidzemē kopš 1675. gada par ģenerālsuperintendentu. Savs superintendents bija arī Piltenei. Faktiski superintendentiem baznīcas vadībā piederēja centrāla loma. Vidzemes konsistorija no zviedru laikiem saglabāja virskonsistorijas nosaukumu, kaut apakškonsistorijas Rīgas, Cēsu un Kokneses apriņķī darbojās tikai īsu brīdi 18. gadsimta sākumā.[2] Lielie konsistoriālie iecirkņi tālāk iedalījās prāvestu iecirkņos. Vidzemē bija četri (pa divi Rīgas un Cēsu apriņķim), Kurzemē septiņi — Jelgavas, Sēlpils, Bauskas, Dobeles, Kuldīgas, Grobiņas un Kandavas iecirkņi. Pēdējiem kā astoto iecirkni 1797. gadā pievienoja Pilteni. Turienes superintendentu iecēla par Kurzemes konsistorijas locekli ar sava iecirkņa prāvesta tiesībām, bet veco tituli viņš paturēja vēl līdz 1833. gadam.[3]

Mācītājus ordinēja superintendents un amatā apstiprināja konsistorija, taču lauku draudzēs kāda noteikta kandidāta izvēli mācītāja amatam izšķirīgi ietekmēja patronāta tiesības. Var pastāvēt divējāda veida patronāts: pirmais saistīts ar zināmu personu (baznīcas cēlēju, tās izcilu labvēli), otru parasti atvedina no zemes īpašuma. Tā kā protestantisms vispār pazīst gandrīz vienīgi šo otra tipa patronātu, tad arī Vidzemē un Kurzemē patronu absolūtā majoritāte nāca no muižnieku vidus. Patrons parasti bija draudzes lielākās muižas īpašnieks. Lai gan likums paredzēja dažus ierobežojumus, praksē viņš izraudzīja draudzes mācītāju pēc sava ieskata. Patvaļīgi atcelt mācītāju no amata viņš nevarēja — tādus jautājumus kārtoja konsistorija; tomēr kandidāts, kas bija ieguvis vietu, aiz pateicības un lojālitātes mēdza vairīties no jebkādiem konfliktiem ar patronu. 18. gadsimta apstākļos tas nozīmēja, ka mācītāji tikai retumis uzdrošinājās atklāti aizstāvēt dzimtļaužu intereses. Ja vien patrons pats neatteicās, viņš reizē bija arī t. s. baznīcas priekšnieks, kas pārraudzīja draudzes administrāciju, saimniecību un disciplīnu. Kopš 1731. gada Vidzemes baznīcu priekšnieki saziņā ar mācītājiem sprieda arī tiesu par sīkākiem draudzē notikušiem noziegumiem, zemes tiesai nododot tikai tās lietas, kas prasīja plašāku izmeklēšanu. Tas, protams, neattiecās uz īstiem vai šķietamiem pārkāpumiem,

kuŗus izšķīra katrs muižnieks pats, atsaukdamies uz t. s. mājas pārmācības tiesībām — vienu no ļaunākajiem biedēkļiem dzimtcilvēku ikdienā. Par savu darbību baznīcas priekšnieki atbildēja baznīcas virspriekšniekam — kādam bruņniecības izvēlētam landrātam. Kā zemnieku pārstāvji Vidzemes draudžu pārvaldē piedalījās pērmindeŗi (no lejasvācu *vormunder* — 'aizbildnis'). Tos iecēla no attiecīgā novada saimniekiem; viņu uzdevums bija palīdzēt mācītājam un baznīcas priekšniekam, bet reizē arī izteikt latviešu draudzes vēlējumos. Kurzemes baznīcas praksē pērmindeŗu institūts 18. gadsimtā neeksistēja. Amata gaitās mācītājam kalpoja ķesteris, kas palaikam bija arī priekšdziedātājs.[4]

Baznīcas konventi, kuŗos baznīcas priekšnieks sasauca visus draudzes muižniekus, līdz gadsimta beigām pulcējās reti un neregulāri. Baznīcas vizitācijas, kuŗu laikā konsistorijas īpaši izraudzīta komisija iepazinās ar draudžu saimniecisko, reliģisko un tikumisko dzīvi, skāra vai nu visu konsistoriālo iecirkni (ģenerālvizitācijas), vai atsevišķus tā sektorus. Vidzemes virskonsistorija 18. gadsimtā veltīja abu tipu vizitācijām samērā daudz vērības, turpretim Kurzemē tās notika ļoti nekārtīgi. Beidzot vēl jāaizrāda, ka oficiāli nodalīt draudzes pa tautībām mēdza tikai lielākajās pilsētās. Atsevišķa latviešu draudze bija Rīgā (Jāņa baznīcā), Jelgavā un Liepājā (abās vietās Annas baznīcā). Laukos runāja par latviešu un vācu draudzi vienīgi tai nozīmē, ka katrai tautībai rīkoja savu dievkalpojumu.[5]

2.

Latvijas luterisko mācītāju vidū 18. gadsimtā dominēja trīs idejiski virzieni: konfesionālā ortodoksija, pietisms un racionālisms. Ortodoksija, kas atzina Lutera dogmatisko schēmu par „evaņģelisku patiesību", Vidzemē bija mantojums no zviedru laikmeta, kad tās kulmināciju iezīmēja 1663. gada rīkojums, pēc kuŗa „jaunu un nevajadzīgu" mācību izplatītājiem draudēja stingri sodi — smagāku pretortodoksālu pārkāpumu dēļ pat nāves sods.[6] Par spīti šai oficiālajai baznīcas politikai tiklab pietisma, kā racionālisma agrīnās vēsmas sasniedza Vidzemi jau 17. gadsimta beigās.

Galvenā loma Vidzemes mācītāju ideoloģijas veidošanā bija tām Vācijas universitātēm, kur viņi ieguva savu teoloģisko izglītību. Ja ortodoksijas pārstāvji nāca no Jēnas un Vitenbergas, pa daļai arī Karaļaučiem, tad Leipcigā un it īpaši Hallē 18. gadsimta pirmajā pusē valdīja pietisms, ko vēlāk nomainīja racionālisms.[7] Vācu pie-

tisma pamattezes formulēja Filips J. Špēners savā darbā *Pia desideria* (1675), kas vērsās pret ortodoksālo sastingumu un luteriskās baznīcas „pasaulīgajām" tendencēm, prasot padziļinātu individuālu dievbijību un „atdzimšanu Kristū", praktisku kristietību, kuŗai jāizpaužas draudzes locekļu aktīvizācijā un filantropiskos centienos, sprediķu reformu celsmes virzienā u.t.t. Par pietisma programmas iedzīvināšanu plaši rūpējās Augusts H. Franke, kas kopš 1692. gada darbojās Hallē. Kaut šo t. s. Halles pietismu raksturoja prakticisms, tas principā aizstāvēja askētisku „novēršanos no pasaules" un, uzsveŗot personiskā reliģiskā pārdzīvojuma izšķirīgo nozīmi, izturējās naidīgi pret zinātnisko teoloģiju. Špēnera un Frankes ietekmē grāfs N. L. Cincendorfs radīja vācu pietisma trešo nozarojumu — Hernhūtes brāļu draudzi.[8]

Jau Johans Fišers, ievērojamais Vidzemes ģenerālsuperintendents (no 1674. līdz 1699. gadam) un latviešu izglītības veicinātājs, korrespondēja ar Špēneru. Tomēr Špēnera un Frankes idejas tolaik nevarēja Vidzemē gūt plašāku atbalsi, jo zviedru valdība apspieda jebkādas pietisma izpausmes. Stāvoklis kļuva pietismam labvēlīgāks krievu laikmetā, kad to atbalstīja ne vien daļa augstāku un zemāku garīdznieku, bet arī zināms skaits muižnieku. Tā kā lauku mācītājiem, ja tie gribēja amatā justies droši, bija jāpieskaņojas savu patronu uzskatiem, pietistisko mācītāju darbība palaikam risinājās lokālos ietvaros, bez vispārējas koordinācijas. Kur muižnieki to vēlējās, pietisti rīkoja viņiem mājas svētbrīžus un bībeles stundas; zemniekiem uzsvēra reliģiskās celsmes momentu katechizācijas, iesvētes mācības un mājas apmeklējumu laikā. Šis moments, kā to bija ieteicis Špēners, izvirzījās centrā arī baznīcas svētrunās un aizstāja ortodoksijai ierastos bargos soda sprediķus. Zemniekus mudināja lasīt bībeli un biežāk lūgt Dievu, visās lietās uzticoties Dieva aizredzei un vadībai. Pietisti interesējās par dzimtļaužu ikdienu un iespēju robežās centās viņiem palīdzēt, kādēļ parasti nodibināja tuvāku kontaktu ar latviešiem nekā viņu „skaidri luteriskie" amatbrāļi.[9] Jau V : 3 nodaļā konstatējām, ka mācītāji un muižnieki, kas simpatizēja pietismam, gādāja par latviešu skolām; viņi sagatavoja ceļu arī brāļu draudžu uzplaukumam Vidzemē.

Gadsimta otrā pusē un gluži noteikti tā trijos pēdējos gadu desmitos kā spilgtākais virziens Vidzemes baznīcā iezīmējās racionālisms, kas vairāk vai mazāk saistījās ar vispārējo apgaismes ideoloģiju. Pietistu „sirds reliģijas" vietā racionālisti lika nereti visai sausu un abstraktu „prāta reliģiju", ko brīžiem paši uztvēra kā kristiānisma evolūcijas kalngalu. Viss agrāko laikmetu mantojums šai

augstprātīgi optimistiskajā skatījumā nozīmēja tikai zemākas attīstības pakāpes. Vērot reliģiju vēsturiskā un simboliskā aspektā stingriem racionālistiem šķita lieki vai pat kaitīgi; tādēļ 18. gadsimta beigās Latvijas luteriskajās baznīcās bojā aizgāja arī ļoti daudz senu mākslas pieminekļu (sk. XII nodaļu).[10] Pretstatā šim dziļajam izpratnes trūkumam pozitīvi vērtējama racionālistiski noskaņoto garīdznieku opozicija sterilajai luteriskai ortodoksijai un, galvenais, viņu kritiskā pieeja Baltijas sabiedriskai un saimnieciskai iekārtai. Arī viņi, kā pareizi aizrādījis Jūlijs Ekarts, gan bija „allaž gatavi visplašākā apjomā izmantot viņiem piešķirto privilēģēto stāvokli, pietiekami gudri un uzmanīgi, lai izvairītos no atklāta skandāla un kauktu vilkiem līdz, ciktāl tas nepieciešams", taču reizē „sarkanais pavediens, kas stiepās cauri viņu darbībai, izteicās centienos ierobežot dzimtkungu patvaļu pret dzimtļaudīm un pamazām graut ticību tam, ka Vidzemē pastāvošie apstākļi taisnīgi un izdevīgi". Ja ortodoksijas un pietisma pārstāvji griezās galvenā kārtā pie zemniekiem, mudinot viņus laboties un mācīties, tad racionālisti atzina, ka visvairāk pamācību vajag kungiem. Šīs pamācības neatskanēja no kanceles vien, bet visdažādākās vietās un gadījumos, pie kam tās guva jūtamu atbalsi aprindās, kas savukārt varēja runāt daudz drošāk nekā no patroniem atkarīgie lauku mācītāji. Līdz ar to racionālisti sekmēja pārvērtības zemnieku stāvoklī, kas, ilgi briedušas, notika 19. gadsimta sākumā, un vispār viņu vēsturiskā loma bija svarīgāka „pasaulīgās" lietās nekā tiešajā baznīcas dzīvē.[11]

Protams, arī racionālistu uzskati un rīcība izpaudās atšķirīgos personīgos variantos, taču kā šī virziena zīmīgākais reprezentants „Dieva un cilvēku priekšā" allaž minēts Karls Gotlobs Zontāgs (1765—1827). Viņa spēcīgā personība, īpaši pēc 1803. gada, kad Zontāgs kļuva ģenerālsuperintendents, pilnīgi apzīmogoja Rīgas un Vidzemes baznīcu 19. gadsimta pirmajā ceturksnī; viņa garīgais profils bija noskaidrojies jau mums apskatāmajā laikmetā. Dzimis Drēzdenes apkārtnē un beidzis Leipcigas universitāti, ieguvis maģistra un Dr. phil. gradu, Zontāgs 1788. gadā ieradās Rīgā, kur īsu laiku bija domskolas, tad liceja rektors, līdztekus arī Jēkaba baznīcas diakons un kopš 1791. gada virsmācītājs. Viņa literāro un zinātnisko publikāciju skaits jau 18. gadsimtā tuvojās 30, bet visā mūžā pārsniedza simtu.[12] Kā redzējām I : 4 nodaļā, Merķeļa *Die Letten* iznāca ar Zontāga ziņu, ja arī ne atbalstu. Taču viņa labvēlība latviešiem nebija pasīva un konkrēti apliecinājās kā politiskā, tā kultūrālā laukā. Tradicionālajā landtāga atklāšanas spredikī 1795. gadā viņš gan neieteica dzimtcilvēku tūlītēju atbrīvošanu, bet dedzīgi

18. gadsimta vidū restaurētās Rīgas Pēteŗa baznīcas dienvidsienas tornīša vēja rādītājs

mudināja nodrošināt viņu īpašuma tiesības, kas jāuzskata par priekšnosacījumu tautas tikumiskā un kultūrālā līmeņa celšanai: „Kamēr veselīgāka netop zemnieku cilvēciskā un pilsoniskā eksistence, viss, kas darāms morālā ziņā, paliek tikai labas gribas robežās."[13] Agrākos spredikos Zontāgs nebija vairījies brīžiem visai asi kritizēt Baltijas vāciešus, aizrādot uz viņu reakcionāro ievirzi, kuŗas dēļ tie katru, kas nepiebalso viņu viedoklim, saukājot par nepateicīgu vai revolūcionāru. Viņi nelabprāt uzņemoties sabiedriskus pienākumus, dzīvojot vienīgi baudai un tāpēc bieži pāri līdzekļiem. Vidzemē ļauni klājoties tikai zemniekiem. Bez šaubām, lieki Zontāga uzskatos meklēt politisku radikālismu: tā, piemēram, kādā 1794. gada spredikī viņš biedināja klausītājus ar zemi, kur valda pūlis, t.i. Franciju.[14] Tomēr minētās kritiskās piezīmes sagādāja Zontāgam slepenus ienaidniekus, ja arī tie nejutās pietiekami spēcīgi varbūtējai tiešai konfrontācijai. Viņu atbalstīja tiklab liberālo muižnieku vadoņi (landmaršals Zīverss, grāfs Mellins), kā apbrīnotāji un pat dievinātāji visplašākajās aprindās, kas Zontāga centieniem reformu jautājumā nodrošināja stabilu bazi.[15] Par politisku triumfu viņš uzlūkoja landtāga sanāksmi 1818. gadā, pēc Vidzemes zemnieku brīvlaišanas, kad ievada spredikī varēja patētiski izsaukties, ka „muižnieki tagad novēluši savu 600 gadus ilgo kaunu".[16] No latviešu puses Zontāgs 1814. gadā, svinot 25 gadu amata jubileju, saņēma drusku vientiesīgu, bet raksturīgu sumināju dzejā, kuŗā savirknēti viņa nopelni latviskās lietās: viņš iemīlējis latviešus un iemācījies viņu valodu, rūpējies par jaunu dziesmu grāmatu un „pats izdomājis dažu jauku dziesmiņu",

bez tam latviešu „tukšinieku" labā „dažu stipru mācību teicis muižiniekiem".[17]

Ja politiskā un sabiedriskā ziņā Zontāgs spoži pārstāvēja Vidzemes garīdznieku labāko daļu, tad viņa pieeja kristīgajai reliģijai un baznīcai tikpat skaidri atspoguļoja racionālisma vidusmēru. 1788. gadā iebraukdams Rīgā, viņš šausminājās par Doma baznīcu: „Jāklūp no viena kapakmens uz otru, jādreb no draudīgām statujām virs galvas, jāaizklāj mute ar kabatas lakatu, lai elpa neaizrautos no miroņu smakas, un, paceļot galvu, jāredz žīdu kaŗavadoņi grieķu tērpos, apustuļu un mocekļu koka tēli." Šos tēlus un bareljefus, prāto Zontāgs, vajadzētu „nākošā ziemā izdalīt nabagiem kā malku", turpretim uz audekla darinātās gleznas „noderētu kā tapsējums kādas cienījamas kurpnieku, drēbnieku vai mucinieku cunftes kapu velvēm".[18] Jāpiebilst, ka šie vārdi rakstīti jau pēc tam, kad 1786. gadā no Doma baznīcas bija aizvākti un iznīcināti vērtīgākie mākslas pieminekļi jeb, kā konstatēts tā laika terminoloģijā, „iztīrītas visādas vecas grabažas un senatnes paliekas".[19]

Par Zontāgu kā racionālistisku teologu plašu ainu sniedz viņa spredikļu sakopojums četros sējumos *Ueber Menschenleben, Christenthum und Umgang* (1794—1802). Apcerēdams kādā spredikļī ziemu, Zontāgs risina domu, ka tā nepavisam neesot slikts gadalaiks. Dievs gan atņem kokiem lapas, taču pārklāj tos ar „auglīgu" sniega segu. Daudzi zvēri guļ ziemas miegu, daudziem ziemā kažoks top biezāks. Cilvēki aukstumā straujāk kustas, bet apkurei var no meža vest malku, jo purvi aizsaluši. Pilsētā sabiedriskā dzīve kļūst rosīgāka, ģimene pulcējas ap iededzināto lampu. Dievs sūta bargo ziemu, lai cilvēks pierastu pie stingras disciplīnas, rūdītos tikumos un reizē ieskatītu, ka Dieva nolūks vienmēr ir sekmēt cilvēka laimi un labklājību. Citā gadījumā Zontāgs spredikļo par miegu. Guļot ķermenis atpūšas, jo zarnas darbojas vienmērīgi. Atpūšas arī gars, kādēļ rītos cilvēks spēj domāt asāk nekā vakaros; turpretim juteklība vakaros lielāka nekā rītos. Šīm fizioloģiskām refleksijām pievienojas spredikļa morālā daļa, kur vispirms uzsvērts, ka miegam nepieciešamās stundas nav saistāmas ar jautru sadzīvi, kāršu spēli vai mielastiem. Nedrīkst traucēt citu ļaužu atdusu; nedrīkst gulēt pārāk ilgi, jo tas veicina juteklību, pie kam sevišķi šai sakarā uzmanāmi zēni un jaunekļi; nedrīkst iet gultā, stipri pieēdies. Nav jātic sapņiem; pirms iemigšanas jānoskaita lūgšana.[20]

Dažkārt lietodams racionālistu leksikā reti sastopamo vārdu „grēks", Zontāgs to nesaista ar attieksmi pret Dievu kā augstāko soģi, bet saprot ar to vienīgi nodarījumus pret citiem cilvēkiem.

Brīnumu viņš definē kā parādību, kuŗas rašanos „neizskaidro mums pazīstamie spēki". Ar brīnumiem Dievs uzrunājis cilvēci tās bērnībā, tagadējā cilvēces brieduma laikmetā tie izbeigušies. „Augšāmcelšanās" jēdziens Zontāgam akceptējams, ciktāl runa par Jēzus personu, kamēr parastam cilvēkam jācer uz „nemirstību" vai „mūžību". Ticību nemirstībai pamato ieskats, ka cilvēka liktenis nevar pilnā apjomā piepildīties zemes virsū.[21] Zontāgs bija pārliecināts, ka Dievs pasaulei lēmis harmonisku iekārtu. Tā jāizprot un jācenšas tai pieskaņoties dzīvē un darbā. Racionālistiskiem mācītājiem jāgādā, lai vairotos gudrība un tikumība; tad mazināsies ciešanas, un cilvēcei pavērsies nepārredzamas progresa iespējas. Tomēr 19. gadsimtā Zontāgs vēl piedzīvoja, ka kaŗu un polītisko konfliktu ietekmē Eiropā no jauna strauji uzplauka „sirds reliģija" un misticisms, un mūža galā viņš sāka šaubīties, vai viņa optimistiskās progresa teorijas nav bijušas pārspīlētas.[22]

3.

Ja tikko sniegtais protestantiskās baznīcas galveno idejisko virzienu raksturojums (hernhūtismu atstājot īpašai apakšnodaļai) skicē ainu visā 18. gadsimtā un daļēji pārkāpj jau 19. gadsimta slieksni, tad tiešajā Ziemeļu kaŗa pēclaikā praktiskā situācija Vidzemē bija tik katastrofāla, ka plašāk kultivēt kādas noteiktas idejas tur maz varēja pat tie garīdznieki, kas to vēlējās. Šai smagajā posmā, no 1711. līdz 1736. gadam, Vidzemes ģenerālsuperintendents bija Hermanis Brīnings (1675—1736). Dzimis Narvā, studējis Ķīlē un Hallē, apceļojis Vāciju, Zviedriju, Somiju un Krieviju, Brīnings kļuva pazīstams kā teicams runātājs un labi orientēts teologs, ko drīz ievēroja un jau kopš Narvas ieņemšanas 1704. gadā dažādi atbalstīja cars Pēteris I. Vēlāk, kā ģenerālsuperintendentu, cars viņu atkārtoti aicināja no Rīgas uz apspriedēm Pēterburgā un starp citu lika viņam latīņu valodā korrespondēt ar archimandritu Feodosiju par luterāņu un austrumu pareizticīgās baznīcas atšķirībām.[23] Jau agrāk atzīmējām Brīninga labos nodomus latviešu skolu lietās. Par spīti savai stabilajai reputācijai Krievijas galmā viņam tomēr kā izglītības, tā citos jautājumos bija jācīnās ar Vidzemes muižnieku pretestību. Konflikti visbiežāk risinājās materiālā un administrātīvā plāksnē, ne mazumu saistoties ar apstākli, ka muižnieki liedza baznīcai un mācītājiem pienācīgo saimniecisko atbalstu, bet tai pašā laikā tīkoja vēl paplašināt patronāta tiesības un vispār savu ietekmi

baznīcas dzīvē. Ideoloģiskās domstarpībās ortodoksie luterāņi pārmeta Brīningam noslieci pietisma virzienā. Pārmetumiem bija zināms pamats, jo, pārbaudot mācītāja amata kandidātus, Brīnings „laida vieglāk" Halles audzēkņus un privāti uzturēja ar tiem draudzīgas attiecības. Viņa dēls, kā turpmāk redzēsim, bija ne pietists vien, bet aktīvs hernhūtietis. Kad dēls devās uz Vāciju studēt, vecais Brīnings deva viņam līdz raksturīgas pamācības. Svētdienās nepieciešams iet baznīcā vai mājās lasīt bībeli un gudras grāmatas, dziedāt, lūgt Dievu, atturēties no izklaides un „laicīgām" lietām; vīnu lietot mēreni, vairīties no tērzēšanas ar sievietēm; trīs reizes dienā pieminēt lūgšanā nāvi, pastaro tiesu, mūžīgu svētlaimi un mūžīgu pazudināšanu.[24]

Brīninga pēctecis ģenerālsuperintendenta postenī no 1736. līdz 1744. gadam bija Jakobs Benjamiņš Fišers (1684—1744), slavenā zviedru laikmeta ģenerālsuperintendenta Johana Fišera dēls. Par J. B. Fišera pasākumiem latviešu izglītības labā un viņa gādāto latviešu bībeles 2. izdevumu runāts citur (sk. V : 3 un X : 5 nodaļu). Mācījies Rīgas licejā un beidzis teoloģijas studijas Hallē, J. B. Fišers 1711. gadā atgriezās dzimtenē un bija viens no pirmajiem mācītājiem, ko ordinēja Brīnings. Nokļuvis lielajā Burtnieku draudzē, Fišers sāka sparīgi rīkoties, pie kam viņa intereses dalījās apmēram vienādās proporcijās starp garīgām un saimnieciskām lietām. Viņš iekārtoja latviešu skolu un rūpējās par tās apgādi, lika ļaudīm kārtīgi nākt baznīcā un pie dievgalda, pastāvīgi apbraukāja draudzi, kaut nelabvēļi apgalvoja, ka tas notiekot „izpriecas nolūkos". No otras puses, Fišers vairoja savu turību ar īstu ekonomista un veikalnieka vērienu, dabūdams valdības pabalstus, iepirkdams zemi un iznomādams to tālāk, uzceldams baznīckrogu u.t.t. Muižnieki žēlojās, ka viņš izturoties kā „draudzes absolūts valdnieks", un viņu ķildas ar enerģisko mācītāju vairākkārt nācās izšķirt tiesai. Ja pret Fišera prakticismu atdūrās zemnieki, viņš brīdi aizmirsa visus humānitāros centienus. Tā, piemēram, 1719. gadā kāds saimnieks atvedis viņam sienu un gaŗkūļu salmus, bet ne auzas, un, iereibis būdams, sācis ar Fišeru strīdēties. Fišers iecirtis saimniekam vairākus pliķus, pats ar pātagu viņu nopēris un licis ieslēgt siekstā. Par spīti Burtniekos notikušajiem konfliktiem landrātu kollēģija vienbalsīgi atbalstīja Fišera kandidatūru ģenerālsuperintendenta amatam. Vidzemes baznīcas augstākajā vadībā viņš parādījās kā reālpolītiķis, ko varbūt visskaidrāk liecināja viņa attieksme pret brāļu draudzi. Lai cik praktiski noskaņots, Fišers īstenībā aizvien simpatizēja Hallē iepazītajiem pietistu ideāliem un labvēlīgi vēroja hernhūtisma uzplaukumu Vid-

zemē. Kamēr pret šo kustību vērsās tikai daļa muižnieku un mācītāju, viņš izlīdzējās ar zināmu divkosību; kad pretinieki guva noteiktu pārsvaru, viņu pusē vismaz oficiāli nostājās arī Fišers.[25]

Ziemeļu kaŗa sekas netika pārvarētas ne Brīninga, ne Fišera laikā. Daudzas baznīcas bija gājušas bojā kaŗa darbībā, citas galīgi nolaistas. No Rūjienas 1711. gadā ziņoja, ka tur viss izpostīts un tukšs, baznīcas sienās svilpojot vējš. Madlienas baznīcas vizitātors 1720. gadā rakstīja, ka esot grūti iedomāties kaut ko tik nožēlojamu: baznīcas žogs noplēsts, iekšieni klājot bieza putekļu kārta, altāris visgaŗām notraipīts zvirbuļu mēsliem. Apgabalos, kur pāri bija gājis krievu kaŗaspēks, pastorātu vietā parasti vairs rēgojās tikai krāsmatas. Baznīcas visumā atjaunoja ātrāk, bet par jaunu pastorātu iekārtošanu vairāki mācītāji cīnījās vēl Fišera ģenerālsuperintendentūras gados.[26] Bija draudzes, kur mācītāji labu brīdi pēc kaŗa mitinājās pirtīs vai dzirnavās un pulcināja ļaudis dievkalpojumiem kaut kādās nojumēs vai pat zem klajas debess. Latviešu zemnieki, kam, bēguļojot pa mežiem un purviem, izdevās paglābties no kaŗa un mēŗa, nereti bija aizmirsuši, ka reiz piederējuši kristīgai draudzei, un atgriezušies pie pagāniskiem ticējumiem. Arī mācītāju skaits bija ārkārtīgi sarucis, un vakances visbiežāk aizpildīja ārzemnieki. Jau V nodaļā redzējām, ka šis t.s. otrs vācu ieceļotāju vilnis, mājskolotāji un mācītāji, nesa līdz svaigus impulsus — Rietumeiropas aktuālās garīgās strāvas; no otras puses, ne visi no viņiem gribēja un spēja pienācīgi iemācīties latviski, kādēļ ietekmēja tās specifiski „vāclatviskās" valodas veidošanos, kas skanēja no Latvijas baznīcu kancelēm vēl līdz 20. gadsimta sākumam. Kā ieceļotāju, tā pašu baltiešu vidū gadījās personas, dažkārt bez jebkādas teoloģiskas izglītības, kas izmantoja katastrofālos pēckaŗa apstākļus, lai ielavītos „cienīgtēvu" rindās. Samērā nevainīgi ir nostāsti par mācītājiem, kas iznākuši dievgaldnieku priekšā rītasvārkā vai sprediķa pamatā likuši pārdomas par sieciņiem un malkas piegādi pastorātam. Taču bija arī ļaunāki gadījumi — pie tam ar mācītājiem, kam netrūka formālas kompetences. Kalsnavas mācītāju, Vitenbergas teoloģijas maģistru, 1733. gadā atcēla no amata par ilgstošu atklātu netiklību zemnieku sētās un pirtīs, kādas kalpones izvarošanu, korrupciju un to, ka viņš svētdienās darījis alu, bet baznīcā ieradies tikai pievakarē. Atcelšana pēc toreizējām paražām saistījās ar publisku pazemojumu: mācītājam vajadzēja amata tērpā nostāties priekšā ķesterim, kas viņam noņēma talāru un apkakli. Daļa vainīgo padevās šai procedūrai, daļa izvairījās, aizbēgot no Vidzemes. Pirmajos 50 krievu varas gados par noziegumiem un rupjiem pārkāpumiem padzina vai

Brežas Marinas (Valmieras skolotāja meitas) bībele ar 1782. gada ierakstu latviešu valodā

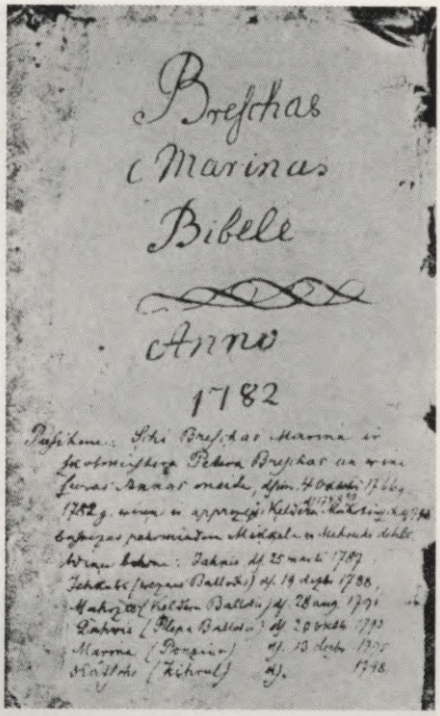

Latviešu laulības Dzērbenē 18. gadsimta beigās (K. G. Grasa akvarelis Broces krājumā)

K. G. Zontāgs

Kr. D. Lencs

K. G. Apelbauma 1768./69. gadā darinātais Rīgas Jāņa baznīcas altāris

sodīja ap 30 mācītāju. Viņu grēku virkne bija gaŗa: seksuāla izdzīve un amata pienākumu ignorēšana, kā Kalsnavā un citur; zemnieku izsūkšana un mocīšana, ko ekstrēmā formā pārstāvēja Limbažu mācītājs, kam 1746. gadā pierādīja, ka viņš tieši savā dzīvoklī ierīkojis kauna stabu ar kakla dzelžiem, pie kuŗa pēris zemniekus; žūpība — gan kopā ar pērminderiem, šim nolūkam lietojot baznīcas vīnu (1731. gadā Daugavgrīvā), gan citos veidos. Pret Ropažu mācītāju 1720-to gadu beigās ievadīja izmeklēšanu tādēļ, ka viņš baznīcā pastāvīgi lamājies — starp citu saucis dievgaldniekus par „nolādētiem velna bērniem". Pratināšanā mācītājs taisnojās, ka mēdzot „lietot bībeliskus izteicienus".[27]

Rezolūtu cīņu par mācītāja amata cieņu uzsāka un veselu gadsimta ceturksni (1745—70) sekmīgi turpināja Fišera pēcnieks — ģenerālsuperintendents Jakobs A. Cimmermanis (1706—1770). Dzimis Dikļos un studējis Jēnā, viņš vispirms strādāja dažās igauņu Vidzemes draudzēs. Cimmermanis nebija intellektuāls spīdeklis un visā mūžā publicējis divus nenozīmīgus rakstiņus — apsveikuma runas.[28] Par spīti tam viņš pūlējās uzlabot latviešu skolu stāvokli, bet mācītāja amata kandidātiem nosacīja ļoti stingras pārbaudes. Pārliecībā negrozāmi saistīts ar luterisko ortodoksiju, Cimmermanis prasīja katram kandidātam parakstīt reversu resp. solījumu, ka viņš norobežojas no „jūsmotāju sektēm" vispār un it sevišķi no hernhūtisma. Kandidātam vajadzēja iesniegt savu dzīves aprakstu latiņu valodā un kādu teoloģisku apcerējumu, pēc kam Cimmermanis viņu pārbaudīja — „vienalga, vai tas būtu ārzemnieks, vai no šejienes, un vai tas agrāk jau eksāminēts desmit reizes, vai nemaz". Beidzot ģenerālsuperintendents noklausījās, kā kandidāts saka „proves spredikļi". Ja kāds mācītājs pārgāja no vienas draudzes uz otru, Cimmermanis to spieda eksāminēties atkal, lika pārtulkot no senebrēju valodas un interpretēt kādu bībeles pantu, tad teikt spredikļi Rīgas Jēkaba baznīcā. Bez tam mācītājam nācās atbildēt uz 40 visai uzbāzīgiem jautājumiem: Cik ilgi amatā? Kas ordinējis? Ko domā par brāļu draudzi? Kādas grāmatas lasa? u.t.t. Ar šo režīmu Cimmermanis panāca, ka tādi skandāli kā Brīninga un Fišera laikā gandrīz izbeidzās, lai gan atsevišķi mācītāji joprojām pārkāpa dažādus baušļus un zemnieku „dīrāšana" mācītājmuižās bija konstatējama pārāk bieži.[29] Cimmermanim pakļautie pietisti slēdza kompromisus ar savu pārliecību, brāļu draudzes vēsturē viņa ģenerālsuperintendentūra iezīmējās kā grūtākais posms.

1745. gadā Cimmermanis nebija vienīgais kandidāts ģenerālsuperintendenta amatam. Kā otru jau tobrīd minēja Jakobu Langi, kas

sacīja arī atvadvārdus pie Fišera šķirsta. Ja Lange būtu vēlējies izmantot savus agrāk nodibinātos teicamos sakarus Pēterburgā, konsistorija un landrātu kollēģija laikam gan izšķirtos par labu viņam. Tomēr viņš apdomāja, ka pieder pie visjaunākiem mācītājiem Vidzemē — 34 gadus vecs un vēl tikai septiņus gadus amatā, tādēļ aturējās jebkādi sekmēt savu kandidātūru, pieņēma tai pašā 1745. gadā vokāciju uz Smilteni un palika tur visu garo Cimmermaņa ģenerālsuperintendentūras laiku. Kad Cimmermanis mira, Lange bija ar mieru uzņemties Vidzemes baznīcas vadību un devās uz Rīgu, iepriekš gan ierakstījis dienas grāmatā dažas skeptiskas Horātija un Propertija rindas, tāpat zīmīgi norādījis uz Dāvida 18. dziesmu.[30]

Par Langes izcilo lomu latviešu kultūras vēsturē atkārtoti runāts dažādās šī mūsu darba nodaļās. Lai gan Lange bija apzinīgs garīdznieks, kas visu mūžu nodevās teoloģiskām studijām un pārdomām, tieši šai laukā viņš atstājis vismazāk paliekamu pēdu. Viņa ģenerālsuperintendentūra bija samērā īsa (1770—77), un, sasniedzis šo mūža oficiālo kulmināciju, viņš faktiski jutās jau paguris. Pēc gadu desmitiem ilgās dzīves lauku pastorātā superintendenta dzīvoklis Mazajā Smilšu ielā viņam atgādināja sprostu, un vispār viņš nespēja īsti aklimatizēties „svešajā, trokšņainajā Rīgā". Vairāk nekā tagadnes problēmas viņu nodarbināja rāma pagātnes apcere, kas viņam starp citu lika negrozāmi atzīt, ka viņa vienmēr pārstāvētais teoloģiskais virziens, mērena luteriskā ortodoksija, bijis labs un pareizs. Pietisms un it īpaši hernhūtisms Langem personīgi šķita svešs, taču mācītāja amata kandidātiem viņš vairs neprasīja Cimmermaņa ieviestos antihernhūtiskos reversus. Raksturīgas bija Langes attiecības pret racionālismu, kas, Cimmermaņa lāga neizprasts un nenovērtēts, Vidzemē aizvien spirgtāk plauka jau kopš gadsimta vidus. Langes rakstos un arī tiešajā darbā savās draudzēs neapšaubāmi atspoguļojās saites ar apgaismes ideoloģiju un pat noteikti racionālistiski elementi: cieņa pret cilvēka tiesībām, rūpes par izglītību un tikumību, dziņa kalpot visplašākām aprindām resp. latviešu zemniekiem ar derīgiem praktiskiem padomiem. Turpretim teoloģiskā plāksnē viņš racionālistisko „neoloģiju" vērtēja kā negātīvu faktoru. Vispirms viņš nevarēja samierināties ar to, ka jaunā virziena skartie teoloģijas kandidāti vairs pienācīgos apmēros neprata senebreju, grieķu un latīņu valodu (pats Lange 40 gadu rakstīja dienas grāmatu, *Ephemerides Langianae*, priekšzīmīgā latīņu valodā). Tam pievienojās „neticamā vieglprātība", ar kādu šie jaunieši studēja dogmatiku un Veco derību. Dievišķi inspirēto bībeli skaidroja ar prātu, meklējot „matematiskus un silloģiskus pierādījumus", psīcho-

loģizējot un tādā kārtā graujot pašus ticības pamatus. Kaut arī tieksmei zināt un saprast mērķis būtu Kristus aicinājums: „Esiet pilnīgi, kā jūsu Tēvs debesīs ir pilnīgs," tad tomēr racionālisti aizmirsuši, ka cilvēka prātam nosacītas robežas, kas starp „šo" un „viņu" pasauli pārkāpjamas vienīgi ticības jausmās. No otras puses, Lange asi noraidīja viņa laikmetā izplatītos esoteriskos virzienus, kas saistījās ar garu saukšanu, šķietamiem nākotnes notikumu atklājumiem bībelē, kabalistiku, aplēsumiem par Antikrista atnākšanu u.t.t. Tomēr savu personīgo viedokli viņš uzticēja tikai *Ephemerides* lapām un, veikdams ģenerālsuperintendenta pienākumus, ne tikdaudz klaušināja kandidātus par viņu simpatijām ortodoksijai, pietismam vai neoloģijai, kā meklēja nosvērtas personas ar interesi par darbu lauku draudzēs. Pie pirmajiem mācītājiem, ko Lange ordinēja, piederēja abi vēlāk pazīstamie latviešu tautas dziesmu krājēji — Bergmanis un Vārs.[31]

Langem neradās tūlītējs sekotājs, kamēr 1779. gadā par ģenerālsuperintendentu kļuva un līdz pat nāvei nevarīgā vecumā palika Kristiāns D. Lencs (1720—1798), lielas latviešu spredikļu grāmatas un citu kristīgu rakstu autors. Arī viņš, tāpat kā Lange, mums jāpiemin vairākās nodaļās. Dzimis Pomerānijā un studējis Hallē, Lencs ieradās Vidzemē 1740. gadā, strādāja par mājskolotāju, bet jau drīz uzsāka savu sekmīgo mācītāja karjēru — vispirms Dzērbenē un Cesvainē, tad Tērbatas vācu draudzē, beidzot baznīcas augstākajā vadībā Rīgā.[32] Pēdējo viņš nesasniedza bez zināma oportūnisma un ilgstošiem kompromisiem ar personīgo pārliecību. Dziļākajā būtībā Lencs visu apzinīgo mūžu bija pietists, pārstāvot tiklab tā pozitīvos aspektus, kā nereti sastopamās negātīvās pavadparādības (svētulīgu paštaisnību). Apmeties Vidzemē tieši hernhūtisma pirmo uzplūdu posmā, viņš vēroja šo kustību ļoti labvēlīgi un 1741. gadā svinēja Ziemsvētkus latviešu brāļu draudzē Valmierā. Plašākā aprakstā viņš jūsmoja par piedzīvotiem īstas dievbijības apliecinājumiem un uzsvēra, ka tie bijuši „tīrs medus visiem, kas mīl jaunpiedzimušo Jēzu".[33] Tiklīdz pret brāļu draudzēm vērsās oficiāli spaidi, Lenca sajūsma noplaka, bet Cimmermaņa laikā viņš cītīgi piebalsoja hernhūtisma kritiķu korim, tā iegūdams ģenerālsuperintendenta uzticību. Pats pārņēmis šo posteni, nodrošināts un rīcībā neatkarīgs, Lencs raudzīja atjaunot sakarus ar hernhūtiešiem, kas viņam arī izdevās. Racionālistiskā neoloģija Lencam likās svešāda un kaitīga, un viņš atzina, ka brāļu draudzes jāatbalsta, lai baznīcas dzīve līdzsvarotos.[34] Jau kopš 45. mūža gada sūdzējies par atmiņas zudumu, viņš kā ģenerālsuperintendents nespēja baznīcai dot svarīgākas ierosmes ne

idejiskā, ne administrātīvā joslā, un labprāt vēlējās, lai viss „paliktu pa vecam". Rezultātā viņam gan neliedza cieņu tieša kontakta gadījumos, taču dievkalpojumos viņš spredikoja tukšiem soliem. Vācu draudzes joprojām lietoja 1664. gadā rediģēto dziesmu grāmatu; kad to 1782. gadā pārlaboja, tas notika pret Lenca gribu. 90-os gados Jēkaba baznīcas kancelē viņu aizvien biežāk aizstāja Zontāgs, kas viņa vietā teica arī 1795. gada landtāga atklāšanas spredikļi, ar to, kā redzējām, iemantodams neparastu ievērību.[35]

Ja vispār Lenca darbības beigās pāri Rīgas un Vidzemes baznīcai jau cēlās Zontāga platā ēna, tad Johans Dankvarts (1747—1803), kas veica ģenerālsuperintendenta pienākumus no 1799. gada līdz nāvei, atradās pilnīgā pavēnī. Laika biedru atmiņās Dankvarts — dzimis rīdzinieks, Halles audzēknis, vairākus gadu desmitus Doles mācītājs — cildināts kā vīrs, kas ar savām teorētiskām un praktiskām zināšanām, patīkamo raksturu un rāmo toleranci „spēcīgi ietekmējis sabiedrību".[36] Tā tomēr bija tikai ietekme privātās aprindās, kas vēsturē nav atstājusi pēdu.

Līdz 18. gadsimta vidum mācītāju sastāvs Vidzemē, kā augstāk aprādījām, bija diezgan raibs, viņu rīcība bieži atkarīga no tīri personīgām īpašībām un lokāliem apstākļiem. Ja turpmāk stāvoklis uzlabojās, tad to veicināja Vidzemes vispārējā, kaut gausā, saimnieciskā nostabilizēšanās, Cimmermaņa ieviestā mācītāju kontrole un reizē arī iekšējais satricinājums, ko luteriskajā baznīcā izraisīja hernhūtisms. Pēdējais zināmā tiesā Vidzemes draudžu neapšaubāmi uzzēla tādēļ vien, ka oficiālie mācītāji bija nolaidīgi, amatnieciski, vienaldzīgi pret latviešu zemnieku likteni un interesēm. Nepietika ar to, ka hernhūtismu ilgi apspieda administrātīvā ceļā: lai plaisa starp zemniekiem un mācītājiem nekļūtu pārāk dziļa, baznīcai vajadzēja pierādīt vairāk aktīvitātes „darbīga kristiānisma" virzienā. Krievijas senāta lēmums 1765. gadā savukārt nosacīja, ka mācītājiem katru otru gadu jāsastāda un jāiesniedz sīki specificēts pārskats par draudzē veiktajiem amata pienākumiem, par tās locekļu skaitu u.t.t. Vidzemes mācītāji gan sirdīgi oponēja, ka neesot statistiķi un nevēloties nodarboties ar šīm „gluži laicīgām lietām", taču rīkojumu nācās respektēt.[37] Faktiski tas piespieda mācītājus veltīt draudzei vairāk vērības nekā agrāk.

Par Vidzemes lauku mācītāja pienākumiem gadsimta otrā pusē summāru un mazliet polemisku, tomēr daudzējādā ziņā zīmīgu apskatu sniedzis Augusts V. Hupelis. Šais pienākumos, kā viņš raksta, vispirms ietilpa kārtējie darbi svētdienās un svētkos, kopā ap 60

dienās. No rīta mācītājs pieņēma ļaudis, kas gribēja ar viņu pārrunāt dažādus jautājumus, un pierakstīja dievgaldniekus, tad devās uz baznīcu, kur katechizēja, spredikoja, izdalīja sv. vakarēdienu, pēc tam kristīja, laulāja un izvadīja. Ja no muižām bija ieradušies kādi vācieši, tiem notika speciāls dievkalpojums. Spredikī, kas bija sakāms latviešu vai igauņu valodā, pat veci mācītāji mēdza iepriekš uzrakstīt. Bez tam bija jāpārtulko daudzie oficiālie rīkojumi un tiesu ziņojumi, tāpat sludinājumi par aizbēgušiem cilvēkiem un noklīdušiem mājas dzīvniekiem vai pazudušām un nozagtām lietām, kuŗus mācītājs nolasīja „nevācu" baznīcēniem no kanceles. Vācu spredikī vajadzēja sagatavot vienmēr, kaut ne allaž tas izrādījās nepieciešams. Šiem priekšdarbiem Hupelis paredz 40—60 dienu, kamēr 15—20 dienu pēc viņa aplēsuma prasīja gadījuma spredikī — runas sakarā ar bērēm, dievgaldu, kristībām un kāzām, kas notika tieši muižās.[38] Jāpiebilst, ka pret mācītāju šī veida uzdevumiem muižās ironiski vērsās Hupeļa kollēga Heinrichs J. Jannavs. Vidzemes un Igaunijas mācītāji, viņš izsakās, drīz aizmirsīšot vācu valodu, jo vācieši baznīcā neejot. Gadoties sastapt draudžu ganus, kas neesot vāciski spredikojuši vairākus gadus. Ja nu muižnieks tomēr gribot iet pie dievgalda, tad mācītājs piebraucot viņam klāt: muižniekam neklājoties publiski mesties ceļos pat Dieva priekšā.[39]

Turpinot savu aprakstu, Hupelis skaita 8—14 dienas muižnieku un muižu „mazvāciešu" bērnu mācībai, bet zemnieku bērniem — mēnesi, kaut īstenībā šim nolūkam bieži nākoties ziedot sešas nedēļas. Līdzīgā garā, aizvien atzīmēdams pēc viņa ieskata minimālo dienu skaitu, viņš min vēl pāri par 15 darba kategoriju. Katrs jaunais pāris nāca mācībā priekš kāzām un dažkārt arī pēc tām. Ģenerālsuperintendenti vēlējās, lai mācītāji, apbraukājot draudzes zemniekus, aicinātu tos ierasties pie dievgalda un reizē viņus tam īsi sagatavotu. Ja tas parasti nenotika, tad tādēļ, ka „daudzi zemnieki to pielīdzināja dzīšanai klaušās". Lielu vērību baznīcas vadība veltīja pārklaušināšanai: prāvākās draudzēs agrāk pieticis apmeklēt tās locekļus trīs gadu laikā, tagad (t. i. gadsimta beigās) tas visur darāms ik gadus. Katrā sētā mācītājs pārbaudīja, vai ļaudis prot lasīt un zina katechismu; kā mācās un uzvedas bērni; vai nepastāv kādi sīkāki strīdi, kas ar mācītāja starpniecību būtu novēršami, u.t.t. „Šis darbs," piemetina Hupelis, „ir viens no grūtākiem, bet derīgākiem, turklāt vienīgais līdzeklis, ar ko garīdznieks iegūst pareizu priekšstatu par savu draudzi un visām tai piederīgajām personām." Mācītāji sekoja skolu darbībai, un viņiem bija uzdots tās inspicēt ne retāk kā trīs reizes ziemā. „Pavasarī mācības izbeidzas," paskaidro Hupelis, „jo

tad bērniem jāsāk strādāt, vismaz ganīt lopi". Daudz laika aizņēma slimnieku apmeklējumi kā muižās, tā zemnieku sētās. Kopš 1765. gada bija regulāri jāsastāda un jāiesniedz augstāk minētie draudzes „dvēseļu saraksti". Šķiršanās lietās, atklājoties kādam noziegumam, izceļoties sērgām, mācītājs korrespondēja ar tiesas un uzraudzības iestādēm, bez tam piegādāja tām arī apliecības, izrakstus no baznīcas grāmatām un citus nepieciešamus dokumentus. Tam pievienojās izmeklēšanas tiesneša pienākumi, kad bija notikušas — „sevišķi svētdienās krogos," piebilst autors — nopietnākas zemnieku sadursmes. Lai mācītājs būtu iecienīts, bija vēlams, ka viņš ziedotu caurmērā vienu dienu nedēļā lūgtiem viesiem un ceļotājiem. Šo momentu Hupelis īpaši uzsver: „Ir slavējami, ja draudzes locekļi pulcējas tieši pie mācītāja, tādā kārtā sekmējot kopējo labo saticību. Tad arī neviens skauģis nevarēs paļāt mācītāju ne par skopumu, nedz lieku izšķērdību." Reizēm lauku mācītājam bija jādodas garākos braucienos uz pilsētu vai citur, pastāvīgi jākārto draudzes grāmatvedība un sava privātā korrespondence, jāmāca paša bērni un jāpārrauga pastorāta saimniecība. Lai mācītājiem nepārmestu, ka viņi runā tikai par savu muižu un sieciņiem, Hupelis stingri brīdina kollēgas saimniecības rūpju dēļ atstāt novārtā amata uzdevumus. Kā apgaismes draugs viņš tos mudina arī turpināt studijas, interesēties par zinātni un literātūru, kaut tādēļ būtu jāatrauj daža stunda miegam. Nobeidzot pārskatu un summējot aplēsumus, Hupelis konstatē, ka Vidzemes mācītājam, kas strādā bez adjunkta vai cita palīga, būtu pilnīgai visu pienākumu veikšanai vajadzīgas 638—684 dienas gadā. „Lai to atceras tie, kas labprāt peļ vai pieraduši pie augstām prasībām!" viņš izsaucas.[40]

Protams, te tūdaļ rodas jautājums, kā pats Hupelis varēja savienot mācītāja amatu ar savu plašo literāro, zinātnisko un redaktora darbību, jo mazāk enerģiskai personai tā vien būtu ik dienas aizņēmusi pilnu darba laiku. Pie tam labi zināms, ka viņš bija apzinīgs un rūpīgs mācītājs. Tādā kārtā nenoliedzama vērtība ir Hupeļa pedantiskajam apskatam par Vidzemes mācītāju nodarbēm un kompetencēm, turpretim viņa matematikai jātuvojas ļoti kritiski.

Taču tikpat aplam, kā uzticēties Hupeļa aplēsumam par 684 darbdienām, būtu 18. gadsimta mācītāju vērtējumā kā mērauklu lietot Merķeļa grāmatā *Die Letten* atrodamo tēlojumu. „Parasta Vidzemes lauku mācītāja dzīve ir apmēram šāda," raksta Merķelis. „Vasarā viņš, ja nav pārāk korpulents, no pirmdienas agra rīta līdz sestdienas vēlam vakaram ar pīpi vai bez tās staigā apkārt pa laukiem,

pļavām vai dārzu un lamā savus strādniekus vai apciemo savas muižas kaimiņus, vai arī pieņem viesus, ja viņš ir labi audzināts cilvēks. Ziemā viņš pa dienu visā omulībā ved baznīcas grāmatu (ne visur — ir vairāki mācītāji, kas pat to nevīžo darīt) un savus saimniecības rēķinus. Vakarā viņš lasa avīzes un uzspēlē kādu partiju bostona vai — tin dzijas. Tikai svētdienas rītā, redzot savas mīļās laulātās draudzenes svinīgo rosību, viņš atceras, ka ir garīdznieks." Tad mācītājs, turpina Merķelis, pavirši sagatavojot spredikļi un karietē vai trijjūgā aizbraucot uz baznīcu. Pabeidzis tur spredikļot, kristīt, iesvētīt un pieņemt dievgaldniekus, viņš pusdienojot muižnieku sabiedrībā, sarunādamies par dvēseļu gana amata grūtībām, druvu un ganāmpulku u.t.t. Tā paejot viss viņa mūžs — dažam 30 vai 40 amata gadi.[41]

Ka dažs labs Vidzemes mācītājs bija ne tikai nolaidīgs, bet pat ētiskā ziņā vairāk nekā apšaubāms, redzējām jau iepriekš. Lai gan rupji pārkāpumi pakāpeniski izzuda, vēl pašās gadsimta beigās Kārlis F. Snells stāsta par kādu zemnieci, kas iesteigusies pie mācītāja un žēlojusies, ka tā muižas stārasts gandrīz līdz nāvei sasitis viņas meitu. Mācītājs, pie kāršu galda sēžot, viņu vienaldzīgi uzklausījis un teicis: „Ej vien prom, es tev nekā nevaru palīdzēt. Kāravs trumpā, mani kungi!"[42] Tomēr Snells negrib šo piemēru vispārināt un cenšas mācītājus tēlot līdzsvaroti, ja arī izsakās, ka „Vidzemes un Igaunijas mācītāju kungi bauda daudz priekšrocību, kas citās vietās nav pazīstamas". Mācītājs saimnieko līdzīgi muižniekam; viņa dzimtļaudis strādā bez maksas, no tiem viņš izvēlas savus mājas kalpotājus; viņam ir mežs, ganāmpulks, 6—12 zirgi. Bez tam mācītājam netrūkst blakus ienākumu. Ja viņš draudzes muižniekiem pa prātam, tie viņu bagātīgi apdāvina; pat trūcīgi zemnieciņi nenāk pie viņa tukšām rokām, atnes vismaz kādu zivi vai putnu. Tam pretim statāmas grūtības: „Viņu draudzes nereti plešas 4—8 jūdžu apjomā. Muižas ir tālu viena no otras, zemnieki dzīvo aiz krūmiem un siliem, pie vilkiem un lāčiem. Baznīca parasti atrodas draudzes centrā, pastorāts palaikam tālu no turienes. Vienam mācītājam bieži jāapkalpo divas baznīcas, kuŗas šķiŗ vairāku jūdžu atstatums... Mācītājam jādodas ceļā vējā un vētrā, caur dubļiem un purviem, pār sniegu un ledu, ne reizi vien nokļūstot nāves briesmās." Tādos apstākļos notiek tiklab slimnieku apmeklējumi, kā zemnieku ikgadējā pārklaušināšana, ierodoties viņu sētās. Turklāt mācītājam jādzīvo morālos spaidos. „Ja muižnieks vai muižas pārvaldnieks ir varmāka, kas ļaudīm rauj ādu pār acīm," raksta Snells, „tad zemnieki mēdz sūdzēt savas bēdas mācītājam. Vēlēdamies rīkoties diplomātiski, mācītājs, lai cik smagi viņam tas nāktos, vienmēr atzīs, ka

zemniekiem nav taisnība. Ļaujot manīt, ka pēc viņa domām muižnieks vai pārvaldnieks kādā gadījumā izturējies pārāk bargi, ... viņš riskē, ka kungi viņu izkliegs par zemnieku musinātāju." Visnejaukākais mācītāja pienākums saistās ar dzimtļaužu sodīšanu: „Zemnieku uzrauj pie staba baznīcas durvju priekšā, kur viņš pēc dievkalpojuma, visai draudzei noskatoties, dabū attiecīgos cirtienus; mācītājam allaž jāstāv klāt, jāmudina ļaudis vairāk cienīt kungus u.t.t. Tomēr daudzi mācītāji no šī uzdevuma atteikušies." Summējot Snells domā, ka Vidzemes mācītājiem klājoties grūtāk, nekā ārēji liktos, un, ziedodamies savam darbam pēc labākās apziņas, viņi reti nodzīvojot gaŗāku mūžu.[43]

Galvenais pret mācītājiem vērstais pārmetums aizvien bija tas, ka viņi pārāk nododas saimniecībai un pamet novārtā visu pārējo. No tā brīdināja Hupelis, par to nesaudzīgi zobojās Merķelis. Arī Jakobs Lange, 18. gadsimta otrā ceturksnī kā svešinieks ieradies Vidzemē, brīnījās, cik daudz turienes mācītājiem intereses par lauksaimniecību un cik maz par zinātni. Apmetoties savā pirmajā mācītājmuižā Ēvelē, viņš rakstīja dienas grāmatā, ka „viss ekonomiskais aparāts" viņam nesimpatisks, pat nepanesams un pilnīgi pretējs viņa līdzšinējām tieksmēm un nodarbēm. Tādēļ viņš apņēmās gar saimniecību darboties minimāli, turpretim veltīt vislielāko vērību savas draudzes latviešiem, līdz pašiem pamatiem iemācīties latviešu valodu un reizē turpināt studijas tiklab teoloģijas, kā filozofijas novadā.[44] Šim solījumam Lange palika uzticīgs arī nākošajā darba vietā — Smiltenē.

Šeit redzam spilgti kultūrālas personības konfrontāciju ar 18. gadsimta Vidzemes īstenību. Kamēr laba daļa citu mācītāju apstaigāja laukus un kūtis, Lange no tiešajiem amata pienākumiem brīvajā laikā lasīja, strādāja gar savu lielo latviešu vārdnīcu, plānoja skolu lietas. Langes nodomu reālizēšanos veicināja viņa stingrie principi un nelokāmā griba, kamēr citi ļoti spējīgi, bet raksturā vājāki mācītāji ātri pakļāvās apkārtnes iespaidiem. Par tādiem 1781. gadā stāstīja H. J. Jannavs. Beiguši studijas, viņi stājas amatā ar spožām zināšanām, kas varētu viņiem sagādāt atzinību un slavu. Taču Vidzemes laukos viņiem trūkst uzmundrinājuma, bibliotēku un kaut cik mācītas sabiedrības. Praktiskajā draudzes darbā pietiek ar gluži niecīgu zināšanu krājumu. Tā šie apdāvinātie mācītāji pamazām notrulinās un pielāgojas videi, nekā nesasnieguši.[45]

4.

Jau nodaļas sākumā atzīmējām, ka *mutatis mutandis* Vidzemē pēc Ziemeļu kara palika spēkā zviedru laikmeta baznīcas satversme. Arī dievkalpojumu kārtību līdz pat 19. gadsimta sākumam galvenos vilcienos noteica 1708. gadā izdotā zviedru baznīcas rokas grāmata.[46] Dievkalpojumu norisi īsumā raksturo jau augstāk atstāstītais Hupeļa pārskats. Jāpiebilst, ka ticības apliecības vietā dziedāja ticības dziesmu. Spredikim sekoja baznīcas lūgšana, kam pievienojās aizlūgums par patronu un draudzes muižniekiem. Latviešu baznīcēniem vairākas reizes gadā, sevišķi svētkos, nolasīja bargos sodu likumus, kas bija iespiesti rokas grāmatā. Galvenā kārtā rudeņos, kāzu sezonā, lasīja arī t. s. greznības noteikumus, piekodinot zemniekiem atturēties no pārliecīgas ēšanas un dzeršanas, ierobežot viesu skaitu u.t.t. Pastāvēja bikts resp. grēksūdze, parasti baznīcā, retāk sakristejā; absolūciju pasludināja visiem kopā, taču atlaižot mācītājs katram uzlika roku.[47]

Plašu ainu par Vidzemes zemnieku attiecībām pret baznīcu sniedz vizitāciju protokoli. To, cik dziļa neziņa visvienkāršākos kristīgās ticības jautājumos valdīja zemnieku vidū vēl ilgi pēc Ziemeļu kara, spilgti rāda baznīcas virspriekšnieka Baltazara f. Kampenhauzena apraksts par pieredzējumiem Rūjienā 1739. gada ģenerālvizitācijas laikā. Baznīcā sapulcējušies ap 4000 (?) cilvēku, un ģenerālsuperintendents Fišers prasījis pirmajam vīriešu solam, vai viņi protot Dievu lūgt, uz ko tie atbildējuši pozitīvi un noskaitījuši tēvreizi. Tālāk norisinājusies šāda saruna:

Fišers: Ko tu pielūdz, kad saki „mūsu Tēvs"?

Atbilde no pirmā sola: Dievs to zin!

Fišers: Vai tad tu pielūdz savu tēvu, kas rijā?

Atbilde: Jā.

Fišers: Kā tas var būt tavs tēvs rijā, ja tu saki „mūsu Tēvs debesīs"?

Atbilde: Dievs to zin!

Fišers atkārtojis tos pašus jautājumus citam pēc cita, bet visi atbildējuši vienbalsīgi: „Dievs to zin!" Tad, piebilst Kampenhauzens, ģenerālsuperintendenta kungs sasitis rokas un teicis: „Tas ir aklums, par ko var pabrīnīties."[48]

Tai pašā Kampenhauzena memorandā par ģenerālvizitācijas rezultātiem pazib norādījums uz metodēm, kas neapšaubāmi veicināja tikko minēto „aklumu". Runādams par iesvētes mācību, viņš atzīmē, ka Rūjienā iesvētāmiem bijis piekomandēts kāds vīrs no mācītājmuižas, kuŗš „mēslu ārdīšanas un cita darba laikā gāja no viena

mācības bērnu pulka uz otru un mācīja viņiem katechismu". Vispār Kampenhauzena vērojumi ļoti skumīgi: daudzas baznīcu ēkas pa daļai sabrukušas, skolmeistari resp. ķesteŗi „dod bērniem piedauzīgu priekšzīmi", pagānisms zeļ pilnos ziedos. Netrūkst paviršu un nolaidīgu mācītāju, kuŗiem nav pat baznīcas grāmatu: to vietā Ādažos un Gaŗkalnē „iedrošinājās rādīt netīras, saplosītas papīra lupatas". Ar pātagu, rīkstēm un cietumu, konstatē Kampenhauzens, nevarot izskaust ne pagāniskos aizspriedumus un ieražas, nedz padarīt kristītos paklausīgus; vienmēr esot nepieciešama Jēzus Kristus atzīšana un dziņa izmantot jebkuŗu gadījumu, lai iegūtu ļaužu sirdis.[49]

Kaut Kampenhauzena zīmēto ainu papildina arī citas līdzīgas ziņas, tomēr ne visās Vidzemes draudzēs 18. gadsimta pirmajā pusē oficiālās luterāņu baznīcas stāvoklis bija tik nožēlojams un zemnieku ignorance kristiānisma pamatjautājumos tik liela. Atklātu pretestību baznīcai un tās mācībām sastapa reti. Tādi gadījumi kā kaušanās ar pātagu dievkalpojuma laikā un kāda dzirnavnieka izteiciens, ka viņam vienalga, vai dzirdot suni rejam vai mācītāju spredikojam (par to sūdzējās 1738. gadā Matīšos), faktiski neattiecās uz tīri reliģisko sfairu, lai gan liecināja par baznīcas zemo prestižu. No otras puses, prāvs skaits zemnieku cītīgi „iekala" katechismu un prata to labi atsacīt, — taču tas notika mācītāju un dzimtkungu spiedienā, bez iekšējas prasības vai simpatijām. „Plašākās tautas masas," pamatoti aizrāda L. Adamovičs, „vēl atradās tikai ārējo baznīcas priekšrakstu un normu valgos. Viņas bija saistītas pie baznīcas paražām un iestādījumiem, bet nebij vēl atdevušas kristietībai savu sirdi."[50] Šai vidzemnieku „sirds" iegūšanā galvenie panākumi bija brāļu draudzēm un jau agrāk daļai pietistu.

Oficiālā baznīca lika latviešiem ik solī atcerēties nacionālo un sociālo plaisu, kas pastāvēja starp kungiem un zemniekiem. Jau baznīcas soli bija stingri nodalīti saskaņā ar sociālo hierarchiju. Pašā pirmajā sēdēja patrons, tālākos citi muižnieki, pēc kam sekoja mācītājmuižas un studentu, tad muižkungu un pārējo muižas darbinieku sols. Latviešu dievkalpojumos arī zemnieki novietojās savos solos īpašā kārtībā, lai viņus varētu labāk kontrolēt. Gandrīz visur vīrieši sēdēja vienā, sievietes otrā pusē. Nabagi nometās pie durvīm.[51] Baznīcas priekštelpā atradās t.s. kauna krēsls, kur visu dievkalpojuma laiku nācās sēdēt zemas kārtas personām, kas — lietojot tobrīd ierasto terminoloģiju — bija „dzinušas maucību".[52] Antipatiju pret baznīcu stiprināja jau iepriekš minētie faktori: kāķis durvju priekšā un ar to saistītās norises, no kanceles dzirdamie soda spredikļi un iestāžu ziņojumi par sodiem, bet vēl jo vairāk fakts, ka mācītājs

bija kungs un palaikam rīkojās ar pastorāta dzimtcilvēkiem līdzīgi kā dzimtkungs savā muižā. Šie apstākļi integrējās ne tikai zemnieku priekšstatā par baznīcu, bet arī kristiānismu kā reliģiju.

Vēlākais ģenerālsuperintendents Kr. D. Lencs, gadsimta vidū darbodamies par mācītāju lielajā Cesvaines draudzē, no 1750. līdz 1753. gadam izdarīja tur plašu reviziju, apbraukājot zemnieku sētas un tieši vai netieši iepazīstoties ar 2855 personām. Visai sīku informāciju viņš savācis par ļaužu zināšanām un tikumisko līmeni, vietām sadūries ar pagānisma izpausmēm, taču latviešu attieksmēs pret kristīgo reliģiju nav spējis dziļāk ielūkoties. Tās raksturo gandrīz vienīgi statistika, kas nevarēja Lencu iepriecināt. Katechismu nezina vairāk nekā puse (1234), ar izskaidrojumiem to zina 175, bez — 857. Daļa zina kaut ko — tēvreizi, desmit baušļus, bet kāda Baba esot „pārlopiska" (überviehisch), jo nezinot nekā par Dievu un Jēzu, un tēvreize tai jūkot. Vecgrašu Kangaru mājās „lielā mašīna", 14 gadus vecā Made, nepratusi noskaitīt pat tēvreizi. Dažās vietās ļaudis atbild, ka protot tikai „vecos pātarus", un tādus Lencs atzīmē latviešu valodā, piemēram, pēc Oļu Kačas diktāta: „Lai zūd, ja zūd, man gana grūt, manas rokas, manas kājas kā ar naglām sasistas, mana galva sastīpota ar zaļa vaŗa stīpām". Kāda cita vecenīte skaita: „Kam man netic, grūtām mokām? Grūts krusts galvā, grūts mugurā. Kad es gāju augstā kalnā, tad es svīdu ūdeni. Kad es nešu saltu krustu, tad es svīdu asini. Dod mums, Māriņ, to ūdentiņ' ik rītiņām uzgāzties. Lai mēs paliekam krustīti ļaudis!" Īstenībā šie un līdzīgi pātari ir katoļu dziesmu un grēksūdzes lūgšanu mistrojums, kam pievienojas latviešu folkloras elementi (zaļa vaŗa stīpas!); dažuviet atbalsojas tautas dziesmu un ritmizēto buŗamvārdu skandējums. Cesvainē, kā Lencs konstatējis, bija arī 14 īsti katoļi — visi gan ienācēji no Latgales. Brāļu draudzes tobrīd cesvainiešiem nebija pazīstamas. Zināmu tiesu saimnieku Lencs vērtē atzinīgi — tie godīgi un dievbijīgi, turpretim daži citi nav gājuši pie dievgalda 10—40 gadu. Bučauskas Slēdeņu saimnieks Juris bijis „Dieva nama nicinātājs" un „zadzis vakarēdienu". Oļu Sūles Murānu mājas tuvu baznīcai, tomēr baznīcēnu no turienes maz; saimnieka māte Mārgieta „gan akla, bet velnišķi gudra un viltīga", un, kad Lencs viņai apvaicājas par dzeršanu, tā atbild, ka „bez dzeršanas jau nevar dzīvot ne mācītājs, ne kungi". Dzelzavas Ješku saimnieks sagaida Lencu ar izbrīnu un saka, ka redzot viņu pirmo reizi.[53]

Raksturīgus vērojumus par latviešu attieksmi pret dažām baznīcas mācībām 1750-os gados, savā Smiltenes periodā, dienas grāmatā atzīmējis Jakobs Lange. Pret dvēseles nemirstības problēmu latvietis

demonstrējot „brutālu un varonīgu vienaldzību". Ja prasot viņa vispārējās domas par dzīvību un nāvi, viņš atbildot: „Še grūta diena, še dzenams kuļams, tur smiltīs laba gulta" (šo teikumu pats Lange rakstījis latviski). Īsta dzīves bauda latvieša iztēlē būtu tā, ka viņš varētu ietīties aitādas kažokā un gulēt aizkrāsnē. Pilnīgi viņš liedzoties saprast tās vietas svētajos rakstos, kas māca, ka sirdsapziņa liek padotajiem klausīt savus kungus. Latvieši nespējot atrast saskaņu starp jūgu, kuŗā tie smok, un Dieva taisnību; aiz tā paša iemesla viņiem neesot ne jausmas par paklausību, kas balstās uz bērnišķas, pateicīgas mīlestības. Latvieši mēdzot dziedāt priekos un bēdās, izteikdami dziesmās visas savas jūtas, un dziesmas pavadot viņus arī darbā: dziedot gani, vērpējas un malējas. Tādēļ, domā Lange, kristīgās patiesības varbūt kļūtu viņiem tuvākas, ja tās ietērptu piemērotās dziesmās par radīšanu, pestīšanu un žēlastību, kas veicinātu „paklausību aiz mīlestības". Lange pārtulkojis no vācu valodas daļu šī veida dziesmu, kas esot plaši izplatījušās, gan tikai rokrakstā. Tāpat viņš novērojis, ka latviešu baznīcēnos valdot dziļa neziņa par baznīcas rituālu, liturģiju, sakramentiem u.t.t. Marijas dienās sevišķi sievietes likušas uz altāŗa visdažādākos upuŗus un dāvanas, lai mājās netrūktu svētības govīm un teļiem. Lange 1756. gadā sarīkojis Smiltenes baznīcā kārtēju katechizāciju svētdienas pēcpusdienās, skaidrodams luterāņu kultu un starp citu arī altāŗa nozīmi. Šīs stundas bijušas ļoti populāras, un klausītāji ieradušies ne vien no tuvākās apkaimes, bet pat no Valmieras un Raunas draudzēm.[54]

Ja kristiānisma mācību neizpratne no vienas puses izpaudās vienaldzībā, tad atsevišķos gadījumos tā noveda diametrāli pretējās galējībās. To Lange divreiz pieredzējis pirmajā darba vietā — Ēveles draudzē. Kāda meitene pubertātes vecumā aizvien kāri klausījusies mācītāja vārdus par to, ka Kristus atpestījis cilvēci ar savām asinīm. Iestājoties menstruācijām, viņa tās uztvērusi kā zīmi, ka Kristus viņu atraidījis, sajukusi prātā un beidzot atrasta noslāpusi kādā siena kaudzē. Cita latviešu zemniece laulības gultā pastāvīgi domājusi par Tit. 2:12: „... lai mēs, bezdievību un pasaulīgas kārības aizliegdami, šķīsti un taisni un dievabijīgi dzīvojam šinī pasaulē." Juzdamās kā neglābjama grēciniece, viņa kastrējusi savu vīru un pati nodūrusies.[55] Slimīgas parādības „pasaules aizliegšanas" virzienā, kaut ne tik ekstrēmā formā kā Ēvelē, iezīmējās arī brāļu draudzēs.

Nekādas radikālas pārmaiņas Vidzemes zemnieku attiecībās ar baznīcu nav konstatējamas līdz pat gadsimta beigām. Ģenerālgubernātora 1774. gadā apstiprinātie vizitācijas noteikumi joprojām

prasa sodīt tos, kas atkārtoti neierodas baznīcā vai nāk tur iereibuši, pavēl cīnīties pret burvjiem un „vecu dievekļu" pielūdzējiem (par to plašāk sk. VIII nodaļā), neiesvētīt jauniešus, ja tie neprot noskaitīt piecus katechisma gabalus, u.t.t. Zināmu progresu rāda piekodinājums mācītājiem, ka nedrīkst apmierināties ar „iekaltu" katechismu, bet jāgādā, lai ļaudis to saprastu. Reizē atzīts, ka zemnieku kristīgās ticības izpratne esot ābeces līmenī, kādēļ mācītājiem vajagot spredikot ļoti vienkāršos vārdos. Kur vien iespējams, derot aizrādīt, ka jau šai pasaulē labi darbi dos labus augļus, ļauni — sodu.[56] Ar šo pēdējo, varbūt dzimtkungu ietekmē noteikumos ietilpināto instrukciju tika spēcīgi saīsināta kristiānisma eschatoloģiskā perspektīva.

J. L. Bergers, ko jau VI : 4 nodaļā pieminējām kā vēsturnieku, rakstīja 70-to gadu beigās, atskatīdamies uz savu mācītāja darbību Ērģemē: „Kad es šeit ierados 1766. gada 15. septembrī un uzsāku pirmos mājas apmeklējumus, es atradu 85 neprašas — pāri 20 gadiem un daudz vecākus. Daži no viņiem bija iesvētīti, taču nezināja vairs nekā. Daži izlikās kurli, citi tēloja plānprātiņus un piesauca radus par lieciniekiem... No 30 pāriem, kas šai pirmajā gadā gribēja laulāties, pieci zināja piecus katechisma gabalus, daļa 1—3 gabalus vai arī tikai trīs baušļus, daļa neprata nenieka. Es sāku rīkoties stingri un neiesvētīju neviena, kas neprata visu katechismu un baušļus, lai gan tas notika pakāpeniski, un gadījumos, kur to prasīja mūža gadi, es ar zināmiem nosacījumiem piekāpos... Beidzot nokļuvām tik tālu, ka vairums sasniedza likumos noteikto stāvokli. Tomēr, ko tas viss līdz! Ja tādi ļaudis reiz salaulāti, viņi pa daļai seko to veco paraugam, kuŗi nezina nekā, un iemācīto aizmirst, pa daļai — īpaši muižās, kam maz zemnieku — viņus nomāc grūtais darbs, un viņi atslīgst agrākajā nezināšanā. Ja mācītājs izsludina katechizāciju, ļaudis tiek izdzīti no sētām vest baļķus vai darīt šo un darīt to, tā ka nereti mājās paliek vairs tikai kādas vecenes. Ļaunprātīgie vai neprašas aizlaižas lapās, un kaut ko par tiem uzzināt var vienīgi ar pērmindeŗu palīdzību. Ja tādas lietas pieteic muižai, tā neliekas ne zinis."[57] Kaut no citiem avotiem zinām, ka Bergers bija asa un strīdīga rakstura cilvēks, kam bieži gadījās sadursmes tiklab ar muižniekiem, kā zemniekiem, viņa tēlojums pārāk konkrēts, lai to apšaubītu, ja arī tas nav ģenerālizējams visas Vidzemes apjomā.

5.

Rīgā, iekšpus pilsētas mūŗiem, 18. gadsimtā pastāvēja vecās, jau laikmetā pirms reformācijas pazīstamās, bet vēlāk luterāņu pārņemtās baznīcas — Doma, Pēteŗa, Jēkaba un Jāņa baznīca. Ģenerālsuperintendents sprediķoja Jēkaba baznīcā; latvieši pulcējās savā Jāņa draudzē. Priekšpilsētās, ārpus nocietinājumiem, atradās Ģertrūdes un Jēzus baznīca, kuŗās notika kā vācu, tā latviešu dievkalpojumi. Bez tam Rīgas pārziņā bija patrimoniālā apgabala — Biķernieku, Katlakalna un Olaines, tāpat Salas un divas Piņķu baznīcas.[58]

Lai gan Rīgā ar tās īpašo konsistoriju un caurmērā labo mācītāju sastāvu teorētiski netrūka priekšnosacījumu liturģisko aktu un tradicionālo paradumu atsvaidzināšanai, faktiski tos apzīmogoja galējs konservātīvisms. Kavēdamies atmiņās par Rīgā pavadīto laiku, K. F. Snells 1794. gadā rakstīja: „Dievkalpojumi Rīgas luteriskajās baznīcās bija ļoti gaŗlaicīgi. Kā vasarā, tā ziemā uz baznīcu gāja sešos no rīta. Nakts tumsību, kas ziemā valda līdz deviņiem, kliedēja ar daudzām baznīcas apgaismošanai iedegtām vaska svecēm. Dziedāja tikdaudz psalmu un citu sirmā senatnē sacerētu svētdienas dziesmu, ka sprediķis nesākās priekš pusdeviņiem. Sprediķa vidū nodzēsa sveces, kādēļ visā baznīcā izplatījās nejauka smaka."[59] Aizlūgumu virkne stiepās ārkārtīgā gaŗumā. Aizlūdzot par ķeizarisko namu, nosauca katras personas vārdu un tituļus; līdzīgā veidā pieminēja ģenerālgubernātoru, gubernātoru un vicegubernātoru ar kundzēm, ja tādas bija. Tas atkārtojās rīta un pēcpusdienas dievkalpojumos. Privātpersonu uzdevumā aizlūdza pret zināmu atlīdzību. Šai sakarā mēdza lietot vecas, brīžiem dīvainas formulas. Aizlūgdams par dzemdētājām, mācītājs starp citu sacīja: „Dievs Kungs, kas Tu viņā esi iesācis savu roku darbu, ved to galā!" Samaksātus pateicības vārdus teica, kad piedzima veselīgs bērns, kad bija pārciesta kāda slimība vai laimīgi Rīgas ostu sasniedzis kāds kuģis. Privātbikts bija vispārēja paraža. Kristībās ielūdza 30—40 kūmu; katrs no tiem nolika uz altāŗa kādu dāvanu mācītājam.[60] Pēc īpata lokāla paraduma mācītājiem un baznīcas kalpotājiem gan neoficiāli, tomēr noteikti vajadzēja pakļauties sava veida ceremoniju meistaram — kādam rātskungam, ko dēvēja par „likumu kungu". Pēdējais raudzījās, lai baznīcā respektētu kārtu atšķirības. Ja, piemēram, pie dievgalda gāja rātskungi, tika gādāts par labāku apgaismojumu un pienācīgu mūziku. Šeit, tāpat kā bērēs, katrai kārtai bija paredzētas īpašas dziesmas. Ceļu, pa kuŗu virzījās bēŗu gājiens, nokaisīja ar zāģu skaidām, taču kaisītāji labi zināja, cik tālu tas darāms augstākas,

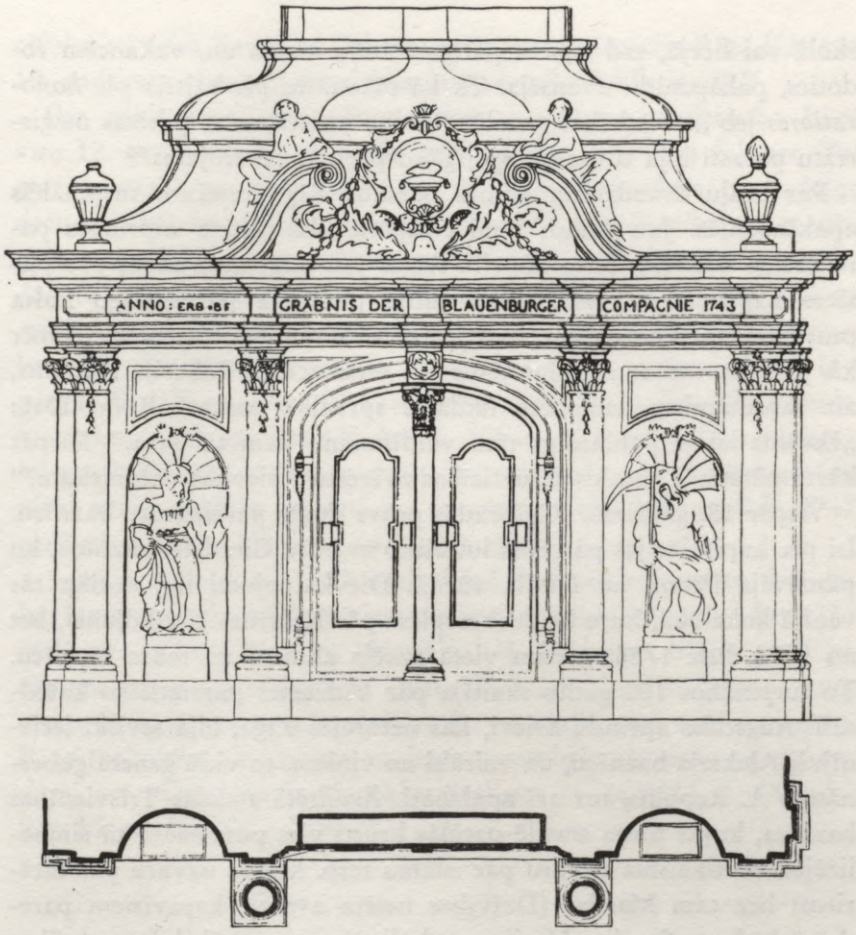

1743. gadā celta kapene Rīgas Pēteŗa baznīcā

cik zemākas kārtas aizgājēja izvadīšanā. Atkarīgi no kārtas bija normēts arī zvanīšanas ilgums. Liturģiju mazliet grozīja 1782. gadā, un reizē sāka lietot jaunu dziesmu grāmatu; „likumu kunga" kompetences sašaurinājās vietniecības iekārtas laikā; tomēr pagātnes mantojums visumā dominēja joprojām.[61] Laikmeta ainā vēl iederas fakts, ka 1756. gadā Doma baznīcu nācās no 13. maija līdz 9. jūnijam slēgt, jo tur bija pārliecīgi savairojušās žurkas, kas traucēja dievkalpojumus. Minētajā periodā tās iznīcināja, samaksājot žurku ķērējiem 150 valsts dāldeŗu.[62]

Teoloģijas kandidāti lielākās pilsētās palaikam iesāka savu karjēru kā skolotāji kādā augstāka tipa skolā — Rīgas apstākļos dom-

skolā vai licejā, tad ieguva palīgmācītāju vietas un, vakancēm rodoties, pakāpeniski avansēja. Tā kā mācītājus pieskaitīja pie *honoratiores* jeb „sabiedrības smailēm", viņu attiecības ar pilsētas maģistrātu parasti bija tuvas un spējīgāko prestižs ievērojams.[63]

Par brāļu draudzi un katoļu baznīcu Rīgā runāsim turpmākās apakšnodaļās. Jau Pēteris I sāka rūpēties, lai pilsētā stiprinātu pareizticīgo baznīcu. Seno kapellu Rīgas pils augšstāvā tūdaļ pēc pilsētas kapitulācijas 1710. gada jūlijā pielāgoja pareizticīgo kulta prasībām un nosauca par Marijas debesbraukšanas baznīcu. Tomēr kā pirmais tur runāja luterānis — virsmācītājs Liborijs Depkins, aiz saprotamiem iemesliem likdams spredikļa pamatā Rom. 13:1: „Ikviens lai ir paklausīgs tām valdīšanām, kam tā vara." Turpat kārtu pārstāvji parakstīja uzticības zvērestu Krievijas valdniekam.[64]

Vispār 18. gadsimtā Rīgā radās prāvs skaits pareizticīgo baznīcu. Īsi pēc kapitulācijas pārņēma luterisko zviedru Citadeles baznīcu, ko pārdēvēja Pēteŗa un Pāvila vārdā. Dievkalpojumi ilgi notika tās vecajā koka ēkā, kuŗu beidzot noplēsa pēc Katrīnas II rīkojuma, bet no 1776. līdz 1786. gadam vietā uzcēla akmens un mūŗa baznīcu. To turpmākos 100 gadus skaitīja par Vidzemes pareizticīgo katedrāli. Augstāko aprindu krievi, kas uzturējās Rīgā, bija sevišķi iecienījuši Aļekseja baznīcu, un vairāki no viņiem, to vidū ģenerālgubernātors A. Repņins, tur arī apglabāti. Ārpilsētā atradās Trīsvienības baznīca, kuŗas torņa smailē pacēlās krusts virs pusmēness, tā simbolizējot kristiānisma uzvaru pār islāmu resp. krievu uzvaru pār tatāriem; bez tam Marijas (Dzīvības nesēja avota), kaŗavīriem paredzētā bīskapa Sergija, Marijas pasludināšanas un vēl dažas mazākas baznīcas. Pārdaugavā resp. Jelgavas priekšpilsētā 18. gadsimtā nebija nevienas luterāņu baznīcas, turpretim pareizticīgie tādu ieguva 1780. gadā. Vienādo nosaukumu dēļ kopš šī laika runāja par Trīsvienības baznīcu Pārdaugavā un augstāk minēto Trīsvienības baznīcu „pie vecā lauku hospitāļa". Pārdaugavas dievnamu galvenā kārtā apmeklēja iebraucēji — pareizticīgi krievu tirgotāji, kuŗiem pievienojās laba tiesa uniātu. Tā kā arī dievkalpojumus tur vadīja Baltkrievijas mūki, bieži radās neskaidrības un pārrunas par šīs baznīcas īsto konfesionālo raksturu. Tieši uniātiem, īpaši strūdziniekiem, Rīgā kalpoja koka baznīca Kārļa vārtu apkaimē.[65]

Jau kopš 17. gadsimta beigām Latgales resp. Maskavas priekšpilsētas rajonā diezgan ievērojamā skaitā apmetās dzimtenē vajātie krievu schismatiķi, kuŗus rīdzinieki, necenšoties iepazīt viņu šaurākos novirzienus, dēvēja par vecticībniekiem jeb „staroveŗiem". Tie pulcējās savos lūgšanas namos. Sakarā ar Baltijas provinču spe-

cifisko stāvokli Krievijas valstī vecticībnieku situācija Rīgā līdz pat 19. gadsimta pirmajai pusei bija labāka nekā Iekškrievijā.[66]

Par spīti daudzajiem dievnamiem austrumu pareizticība Rīgā visu 18. gadsimtu un vēl ilgāk palika izolēti krievisks faktors. Tas pats konstatējams citur Vidzemē. Turienes nedaudzās pareizticīgo draudzes, līdzīgi kā Rīgā, bija sākumā pakļautas Pēterburgas metropolītam, tad Pleskavas un Narvas archibīskapam. Krievu kaŗaspēka daļām ieradās līdz savi garīdznieki. Atsevišķi muižu īpašnieki un reizē patroni, kas paši bija pareizticīgi, respektēja Vidzemes stingro baznīcas disciplīnu un vocēja luterāņu mācītājus. Pareizticībā bija pārgājuši daži no Ziemeļu kaŗa laikā deportētiem latviešu zemniekiem, kas vēlāk atgriezās Vidzemē. Viņus „pārkristīja" luterānismā, lai gan legāli to nedrīkstēja darīt. Austrumvidzemē luterāņu garīdznieki nereti kristīja pareizticīgo krievu ienācēju bērnus, līdz 1747. gadā nāca bargs aizliegums no Pēterburgas.[67]

Samērā rosīgi kopš 1712. gada Rīgā darbojās reformātu draudze, kas izmantoja dievkalpojumiem pielāgotus privātdzīvokļus, bet 1733. gadā uzcēla savu baznīcu Mārstaļu ielā. Gadsimta beigās plaši pazīstams Rīgas sabiedriskā un kultūrālā dzīvē kļuva šīs baznīcas mācītājs G. L. Kollinss. Kā redzējām I : 4 nodaļā, viņš vadīja vienu no Rīgas brīvmūrnieku ložām, un ievērojamu brīvmūrnieku vārdi atrodami arī viņa draudzes locekļu sarakstos — to vidū T. Cukerbekers kā presbiterijas seniors.[68]

6.

Izcila nozīme Vidzemes latviešu garīgajā dzīvē 18. gadsimtā bija hernhūtismam jeb brāļu draudzei, kas idejiski reprezentēja vienu no vācu pietisma atzarojumiem. Vēsturiski raugoties, hernhūtisma saknes meklējamas Čechijā resp. Bohemijā un Moravijā. Vēlīnos viduslaikos tur izplatījās un kopš 1467. gada arī organizētu formu guva kustība, kuŗas aktīvie dalībnieki — „brāļi" un „māsas" — par savu ideālo paraugu izvirzīja pirmkristiešus. Reformācijas laikā viņi visumā akceptēja Lutera mācību, bet notikumu tālākajā attīstībā piedzīvoja smagas represijas no katoļu puses. Rezultātā Bohemijas un Moravijas brāļi izklīda pa dažādām kaimiņzemēm. Daļu emigrantu laipni uzņēma Saksijas grāfs N. L. Cincendorfs, kas vispār pulcināja reliģiskus jūsmotājus. Ar viņa iniciātīvu 1727. gadā nodibinājās t.s. atjaunotā brāļu unitāte, kuŗu pēc apmetnes vārda parasti dēvēja par Hernhūtes brāļu draudzi. Augstu vērtēdams Špēneru un pats mācī-

jies Frankes paidagoģiskajā seminārā Hallē, Cincendorfs vēlējās, lai hernhūtieši kalpotu pietistiskiem mērķiem Saksijas valsts baznīcas ietvaros. Tam pretojās majoritāte, un Hernhūtes brāļu draudze kļuva par atsevišķu denomināciju. Tomēr attiecības ar luterāņiem pakāpeniski nokārtojās, jo par spīti atšķirībām satversmē un kultā hernhūtieši nesludināja īpatas mācības un atzina Augsburgas ticības apliecību. Mazā Hernhūtes centra inspirētas brāļu draudzes izzaroja pa Eiropu un samērā drīz arī pa aizokeana zemēm.[69]

Pie zīmīgākajām personām Hernhūtē jau kopš tās tapšanas piederēja namdaris Kristiāns Dāvids. Kad bija izraudzīti koki pirmās ēkas celšanai, viņš ar cirvi rokā ievadīja darbus, teikdams: „Te putns atradis savu māju un bezdelīga savu perēkli, proti, tavus altāŗus, Kungs Cebaot." Kaut Dāvids, no tēva puses čechs, runāja un rakstīja kļūdaini vāciski, tiklab Cincendorfu, kā draudzi aizrāva viņa pārliecības spēks, un viņam bieži uzticēja svarīgus uzdevumus. Šai sakarā raksturīgi, ka tieši viņu izvēlēja par hernhūtiešu vietraudzi Vidzemē. No Karaļaučiem nācis kājām, Dāvids ieradās Rīgā 1729. gada rudenī. Viņu pavadīja audējs Timotejs Fīdlers, un vēlāk viņiem pievienojās tā brālis Johans Fīdlers, saukts Bohemietis (Böhm). Hernhūtiešu trijotni draudzīgi sagaidīja pietistiski noskaņotie Rīgas mācītāji, īpaši Jēkaba baznīcas diakons Johans Loders. Iztiku pelnīdami kā linu vērpēji, Dāvids un biedri rīkoja „brālīgas pārrunas par evaņģeliju," kuŗās piedalījās apmēram ducis vācu amatnieku. Pilsētas fogts drīz ieskatīja šīs sanāksmes par nevēlamām un lika Hernhūtes sūtņiem Rīgu atstāt. Dāvida tālākajās gaitās Latvijā un Igaunijā, kas turpinājās līdz 1730. gada vasarai, sevišķi nozīmīgs bija fakts, ka viņš atkārtoti uzturējās Valmiermuižā, kuŗas īpašniece Magdalena f. Hallarte (1683—1750) kļuva par brāļu draudzes galveno labvēli Vidzemē. No Valmiermuižas rakstītās vēstulēs viņš Cincendorfam ironiski tēloja Vidzemes mācītājus un mudināja, lai Hernhūte pievērstu uzmanību darbam latviešu vidū. Šim nolūkam vislabāk derētu amatnieki, jo „kas šai zemē pusgadu strādājis, tas var no peļņas dzīvot otru pusgadu un par brīvu sludināt evaņģeliju". Dāvids ziņoja, ka viņš mācoties latviski, esot jau uzrakstījis Johanam Bohemietim pirmo vēstuli latviešu valodā un gatavojoties piedalīties siena novākšanā, lai dziļāk ieklausītos, kā zemnieki runā. Atgriezies Vidzemē otrreiz, viņš laikā no 1738. līdz 1740. gadam ne tikai sapratās ar latviešiem, bet arī sludināja tiem bez kādiem palīglīdzekļiem. Tomēr Dāvidam jau pirmā apmeklējuma beigās bija nobriedis pamatuzskats, ka latviešu brāļu draudžu veidošanā nebūtu pārāk izceļama sveštautiešu loma: „Ja Dievs var Ābramam uzmo-

dināt bērnus no akmeņiem, tad viņš var arī no latviešiem pašiem uzmodināt skolotājus."[70]

1736. gadā Vidzemē un Igaunijā viesojās pats Cincendorfs. Rīgā viņš iepazinās ar ģenerālsuperintendentu Fišeru, kas viņu aicināja spredikot Jēkaba baznīcā (Cincendorfs bija ieguvis arī luterāņu mācītāja tiesības). Rēvelē Cincendorfa spredikī radīja tādu ievērību, ka viņam piedāvāja Igaunijas superintendentūru. Viņš sastapās ar agrākajiem Hernhūtes draugiem un iemantoja daudz jaunu. Ja Cincendorfa ceļojums pa muižām un pilsētām pēc laika biedru liecībām atgādinājis triumfa braucienu, tad latvieši, kuŗiem viņš laipni tuvojās, uzskatīja viņu gandrīz par pārdabisku parādību. Valmiermuižas kalējs Ķīšu Pēteris, to vēlāk atcerēdamies, izteicās: „Man bija pie tam tik labi, kad es redzēju viņu, it kā es redzētu mīļo Pestītāju pašu. Es sastapu viņu uz lielceļa, un viņš sveicināja mani laipni, deva man arī roku. Es gāju raudādams mājup un nevarēju saprast, kā šis Dieva vīrs varēja mīlēt mani, nabaga grēcinieku." Izšķirīgā pārdzīvojuma dēļ Ķīšu Pēteris turpmāk kļuva rosīgs hernhūtietis un vācu valodā korrespondēja ar Cincendorfu, uzrunādams to par „sirds mīļoto un dārgo brāli Ludvigu". Viena no šīm vēstulēm zīmīgi rāda, ka Cincendorfa slavu latviešu vidū veicinājis vēl kāds apstāklis, kas nesaistījās ar ticības lietām vien. „Brālis Ludvigs," raksta Ķīšu Pēteris, bijis „pilns nopūtu par Latviju." Rūpes par latviešiem izpaudās arī Cincendorfa apspriedēs ar viņam draudzīgajiem augstāko kārtu pārstāvjiem. Pēc viņa ierosinājuma Fišers sāka gādāt par latviešu bībeles 2. izdevumu. Sarunās ar landrātu un baznīcas virspriekšnieku Baltazaru f. Kampenhauzenu, prāvestu Fr. Brīningu (ģenerālsuperintendenta dēlu) un it sevišķi ar Hallarti nostiprinājās doma, ka dibināms latviešu skolotāju seminārs. Prāvs skaits muižnieku, kā arī mācītāji, kas simpatizēja pietismam, lūdza Cincendorfu sūtīt uz Vidzemi iespējami daudz Hernhūtes brāļu, lai tie sludinātu tiklab vāciešiem, kā latviešiem un igauņiem.[71]

Par 1738. gadā nodibināto Valmieras semināru un vispār par brāļu draudzes lomu tautas izglītībā, tāpat par latviešu hernhūtisko literātūru runāts V : 3 un X : 4 nodaļā. Šai vietā raksturojami notikumi kopš 1739. gada, kas Latvijas baznīcas vēsturē ieguvuši apzīmējumu „lielā reliģiskā atmoda".

Cincendorfam pieprasītie brāļi, ieradušies Vidzemē un sekodami grāfa norādījumam, tūdaļ mēģināja tuvināties latviešiem. Zemnieku valdīja neuzticība pret vāciešiem, brāļu latviskā izteiksme bija trūcīga un izturēšanās neparasta, kādēļ sākumā tie bieži piedzīvoja izsmieklu. Tomēr neatlaidība deva panākumus, pakāpeniski zem-

niekos rada atbalsi „tā Jēra vāšu un asiņu" simbolika, un tie cits pēc cita „liecināja par Pestītāju". 1739. gada janvārī Kristiāns Dāvids un semināra vadītājs Buntebarts sāka Valmiermuižā ik svētdienas rīkot latviešu sanāksmes. „Uguns ir nokritusi no debesīm," rakstīja par tām Hallartes mājas ārsts, bet Buntebarts Vasarsvētkos atzīmēja: „Telpas istabās pietrūka, un mūsu brāļiem vajadzēja sludināt zem klajas debess, lietojot kāpnes diakonāta priekšā par kanceli un pārvēršot pagalmu par baznīcu." Pēc mācītāja J. F. Zīlmaņa ziņojuma Valmieras novads īsā laikā it kā apgriezies otrādi; nekur vairs neskanējušas ne ganu dziesmas, ne talku vai citu lielāku sapulču „neķītrās dziesmas", bet krūmos, pļavās, laukos un uz ceļiem bijusi dzirdama tikai „smilkstēšana un vaimanāšana par žēlastības laiku, kas pavadīts grēkos bez Jēzus". No Valmieras kustība strauji izplatījās Cēsu, Trikātas, Raunas un Smiltenes draudzēs. To vēl īpaši veicināja apstāklis, ka radās arī latviešu sludinātāji — dedzīgais Šķesteņu Pēteris, jau minētais Ķīšu Pēteris un kaugurietis Pāvulēnu Jēcis; pēdējais „aiz iekšējas dziņas sludināja ar varenu spēku evaņģeliju" siena pļavās un citur. Uz Valmieru kā galveno centru sestdienās un svētku priekšvakaros plūda ļaudis no tālas apkārtnes. Iedami „dzērvju rindās", viņi pa ceļam dziedāja savas mīļākās dziesmas — pirmā kārtā „Nāc, tu latvju Pestītājs" (tā pārgrozot dziesmu grāmatas vārdus „ļaužu Pestītājs"). Pulcēšanos un gājienus dalībnieki dēvēja par savu kāzu laiku. Lai gan visu dienu un nedēļu grūti strādājuši, viņi nedomāja par miegu un atgriezušies esot allaž bijuši atkal pirmie darbā. „Atmodināto", bet vēl neorganizēto skaits 1740. gada sākumā jau tuvojās pieciem tūkstošiem. Kas agrāk bija dzīvojuši izlaidīgi vai pat atļāvušies sīkākus noziegumus, nožēloja grēkus un labojās; acīm redzami vairojās tieksme mācīties lasīt, lai varētu iepazīties ar „jaunajām" resp. hernhūtiešu dziesmām un citiem rakstiem. Līdztekus gan iezīmējās arī sektantisma negātīvās pavadparādības. Daži identificēja sevi ar apustuli Pāvilu vai apgalvoja, ka viņos iemājo Jēzus; citi reliģiskā ekstazē piedzīvoja konvulsijas vai „runāja mēlēs". Tomēr Dāvidam un viņa tuvākiem palīgiem izdevās šīs tendences ierobežot.[72]

Valmieras prāvests Fr. Brīnings, būdams pārliecināts Hernhūtes draugs (vēlāk viņš atteicās no amata un oficiāli iestājās brāļu draudzē), labprāt ļāva brāļiem pulcēties mācītāja muižā, bet pirmās lielākās sapulces notika diakonātā. To ar Hallartes gādību iekārtoja 1738. gadā, un tur saimniekoja diakons J. K. Barlachs. Arī šīs, galvenā kārtā latviešu skolotāju semināram paredzētās telpas, kā redzējām, drīz kļuva par šaurām, kādēļ pēc gada turpat līdzās uzcēla

prāvu, speciāli brāļu draudzes sanāksmēm piemērotu namu. Tas kļuva par paraugu daudzajiem „saiešanas kambaŗiem" citur Vidzemē (sk. XII : 3 nodaļu). Būvdarbus diakonāta apkaimē rosīgi turpinot, līdz 1741. gada rudenim Gaujas krastā bija jau pilnīgi izveidojies Jēra kalns, ko brīžiem dēvēja par „Vidzemes Hernhūti". Tolaik nepieredzēta aina pavērās Jēra kalna pamatakmens iesvētē, kur blakus Hallartei un Brīningam goda vietās stāvēja ģenerālmajors Baltazars f. Kampenhauzens un kalējs Ķīšu Pēteris, uzrunādami viens otru priekšvārdā un ar „tu". Jēra kalna jaunajā sapulču telpā bija vietas ap 1000 personām, kas sēdēja uz koka soliem — vīrieši vienā, sievietes otrā pusē. Priekšā atradās sacītāja galds un sols. Siltumu deva podiņu krāsns; gaisma ieplūda pa sešiem logiem, vakaros aizdedza sveces trejžuburu kroņlukturī. Blakus latviešiem līdzīgā telpā pulcējās vācu brāļu draudze, bet darbdienās šo ērto zāli izmantoja latviešu skolotāju seminārs. Jēra kalnam bija savas saimniecības ēkas un dārzs.[73]

1742. gadā Vidzemē noorganizēja četras brāļu draudzes — Valmierā, Straupē, Liepā un Mārsnēnos. Ja Vācijā hernhūtieši kļuva par īpašu denomināciju, kuŗas locekļi apvienojās unitātē, tad uz Vidzemes draudzēm attiecināja societātes apzīmējumu. Tās brāļi neizstājās no luterāņu baznīcas, un viņu vadītāji mēdza uzsvērt, ka societāte esot oficiālās baznīcas kalpone, bet viņi paši mācītāju palīgi. Tā tas arī bija vietās, kur luteriskie draudžu gani simpatizēja hernhūtismam; citur, kā drīz redzēsim, ir mācītāji, ir brāļi domāja gluži citādi. Societātes augstākie priekšnieki bija „vācbrāļu tētiņi" saziņā ar Hernhūti, kamēr prāvu tiesu pārējo amatu uzticēja latviešiem. Pie tiem piederēja vecākais, vecākā palīgs, skolotājs ar palīgu, uzraugs, paskubinātājs, slimo kopējs, kalpotājs. Tauta, protams, šo gradāciju tik sīki neizšķīra un galvenos darbiniekus pārmaiņus sauca par tētiņiem, sacītājiem vai priekšdziedātājiem. Skolotāji bija tikai vīrieši, turpretim katrai t.s. kārtai (vīriem, sievām, puišiem, meitām) izraudzīja attiecīga dzimuma vadību. Izvēli nosacīja loze, kam vispār brāļu draudzes dzīvē bija izcila nozīme, jo pastāvēja pārliecība, ka lozējot noskaidrojas Pestītāja griba. Amatpersonas izraugot, šī kārtība gan deva vienādas tiesības visiem kandidātiem, taču reizē draudzei nācās samierināties ar faktu, ka amatos ne allaž iekļuva spējīgākie. Katrā svarīgākā jautājumā uz lozes atbildi paļāvās arī draudzes centrālā instance — vecāko konference, ko latvieši dēvēja par „kamperenci" jeb „kumparenci". Tā mēdza sapulcēties pirmdienās. Vispārējās brāļu sanāksmēs, kas notika pirms un pēc oficiālā luterāņu dievkalpojuma laika, drīkstēja ierasties ikviens. Vadītāji

vēroja dalībniekus un no šī t. s. lielā pulka izlasīja ļaudis, kuŗos nomanīja reliģisku dedzību. Tos pa vienam aicināja uz „caurrunu", kuŗā jauno pienācēju rūpīgi izklaušināja par viņa domām un dziņām ticības lietās, ētiskiem uzskatiem, dzīves veidu u.t.t. Kā palaikam sektantu vidē, prasīja atturēties no alkohola un „miesas grēka". Piemērotas personas ieskaitīja „gaidītājos", un tos „kamperence", atkal ar lozi, pakāpeniski uzņēma draudzē. Tādā kārtā „lielais pulks" sniedzās daudzos tūkstošos, turpretim organizēto locekļu skaits bija ierobežots. 1743. gadā minēti kopā 2700 latviešu īstie brāļi un māsas — Valmierā 700, Straupē un Liepā pa 800, Mārsnēnos 400. Šķiet, ka Valmierā, hernhūtiešu galvenajā centrā, kandidāti sijāti stingrāk. Ik pa četrām nedēļām rīkoja draudzes dienu — vāciešiem piektdienas vakaros, latviešiem sestdienās. Sevišķi svinīga šo vakaru norise bija Jēra kalnā. Tur lasīja draudzes ziņas, „ar slavu un pateicību pieminēja visu, ko Dievs darījis svešu un klātesošu dvēseļu labā", noklausījās sacītāju runas, dziedāja, kopīgi lūdza, ar savstarpējiem skūpstiem un rokas spiedieniem „apzieģelēja" no jauna uzņemtos resp. ielozētos draudzes locekļus u.t.t. Ārpus vispārējām sanāksmēm un draudzes dienām kārtu priekšnieki un citi vadītāji bieži nodarbojās ar mazākiem brāļu un māsu pulciņiem. Arī organizētie dalībnieki joprojām bija pakļauti kārtējām „caurrunām". Sacītāji mēdza tēlot grēku postu „pasaulē" (t. i. to vidū, kuŗi nepiederēja pie hernhūtiešiem) un jūsmīgi izcēla dievišķās žēlastības atklāsmi brāļu draudzē, kas „dibināta iekš tā Jēra vātīm". Iecienīti bija t. s. mīlestības mielasti, lielākoties „groziņu vakaru" veidā, bet reizēm arī par bagātu labvēļu (Hallartes, Kampenhauzena) dotiem līdzekļiem. Pārkāpumu gadījumos no draudzes izslēdza vai nu pavisam, vai uz zināmu laiku, taču tikai saskaņā ar lozes rādīto „Pestītāja gribu".[74]

Daļa Vidzemes mācītāju, it sevišķi pietisti, un vairākus gadus arī ģenerālsuperintendents Fišers vēroja brāļu draudzes darbību atzinīgi, ieskatot tās neapšaubāmos nopelnus kristīgās pārliecības un tikumisko principu stiprināšanā. Daudz muižnieku savukārt priecājās, ka „atmodinātie" aiz ētiskiem motīviem kļuva strādīgāki, atturējās slepus piesavināties muižas mantu u.t.t. Par spīti tam hernhūtiešiem netrūka pretinieku, kuŗu balsis atskanēja arvien neatlaidīgāk. Līdz 1742. gadam virskonsistorijai iesniegto sūdzību skaits bija savairojies tiktāl, ka Fišers jutās spiests ievadīt izmeklēšanu, bet landtāgs tai pašā gadā izvirzīja hernhūtisma jautājumu par vienu no punktiem savā darba kārtībā. Ievāca ziņas no prāvestiem un mācītājiem, ģenerālgubernātors sadarbībā ar virskonsistoriju un landrātu kollēģiju iecēla izmeklēšanas komisijas latviešu un igauņu Vidzemei.[75]

Galvenos vilcienos sūdzībās bija uzsvērti trīs apstākļi: 1) brāļu draudzēs konstatējamā prakse nav saskaņojama ar Vidzemes baznīcas mācību un organizāciju, 2) hernhūtiešu sludinātāji laupa oficiālo mācītāju autoritāti un tiecas stāties viņu vietā, 3) brāļu mācības kaitē ļaužu tikumībai un viņu garīgajai veselībai.[76]

Līdzšinējos pētījumos ne bez iemesla aizrādīts, ka minētos apvainojumus lielā mērā izraisīja luterisko mācītāju skaudība un bažas par savu stāvokli. Hernhūtisma skartajos apgabalos saiešanas nami nespēja uzņemt visus apmeklētājus, turpretim mācītāji, kas paši nesimpatizēja šai kustībai, nereti spredikoja tukšā baznīcā. Kāds naivāks draudzes gans žēlojās, ka latviešu māsas par viņu sacījušas: „Tas mācītājs sūdos metams." Dažās sūdzībās vaļsirdīgi atstāstītas zemnieku domas, ka mācītājs baznīcā „kuļ tukšus salmus" vai klāsta „galvas gudrību", kamēr saiešanās jeb „debesu skolās" atspīdot īstā gaisma.[77] Atzīmējis, ka brāļu draudzē zemnieki atrada to, ko palaikam veltīgi meklēja luterāņu dievkalpojumos, Jūlijs Ekarts pamatoti raksta: „Savā nospiestajā stāvoklī dzimtcilvēki jūtīgi reaģēja uz reliģiskiem impulsiem: dzīve zemes virsū viņiem ne tikai simboliskā, bet arī tīri reālā nozīmē bija bēdu ieleja, no kuras bezcerīgā tukšuma skats nenovēršami tiecās pretim viņsaulei. It sevišķi latviešu maigajai, melancholiskajai jūtu pasaulei tikpat maz spirdzinājuma varēja dot 17. gadsimta gaumei atbilstošā vecluteriskā ortodoksija, kā seklais, morālizējumiem piesātinātais 18. gadsimta racionālisms ar savu vēso prātošanu."[78] Mazinoties cieņai pret mācītājiem, saruka arī viņu ienākumi naudā un graudā, kas aizplūda brāļu draudzei un tās vadītājiem. Lai cik mācītāji no kanceles mudināja nekrāt mantu, ko kodes un rūsa maitā, viņiem pašiem pietrūka spēka sekot šim aicinājumam, un dusmās nāca pat insinuācijas pret hernhūtiešu tikumību, kaut tieši to nav apšaubījis neviens bezkaislīgs vērotājs. Muižnieku iesūtītajās sūdzībās visvairāk izmanāmas bailes no latviešu pašdarbības: neesot ciešams, ka „vismuļķīgākie zemnieki" top par brāļu draudzes vecākiem un iegūst vēl virkni citu amatu.[79] Tiklab mācītāju, kā muižnieku vidū valdīja acīm redzams satraukums, ka hernhūtisma ietekmē zūd viņu vara pār zemnieku miesu un dvēseli. Skolotājs Gavēņu Andžs (sk. V : 3 nodaļu) pamācīja Rencēnu muižas māsu Annu: „Lai kungs arī sistu miesu, viņš nevar sist dvēseli," bet brālis Raudavīšu Jānis izteicās Āraišu mācītājam: „Apsūdziet mani, kur gribat, tad es arī būšu cienīgs ciest kaunu Jēzus labā."[80]

Tomēr būtu vienpusīgi apgalvot, ka pret hernhūtiešiem ievadītajā akcijā izpaudās tikai mācītāju un muižnieku dziņa sargāt savas

personīgās intereses. Zināmai tiesai sūdzību netrūka formāla pamata. „Tētiņi" un sacītāji vispārējā sajūsmā bija aizmirsuši, ka hernhūtisms Vidzemē nav īpaša denominācija. Viņi ne vien spredikoja un piedeva grēkus, bet vietām sāka arī dalīt sv. vakarēdienu, kristīt un laulāt. Šo rīcību, kas grāva Vidzemes baznīcas satversmi, mācītāji un baznīcas priekšnieki nevarēja un nedrīkstēja akceptēt — par to vismaz nācās ziņot ģenerālsuperintendentam. Hernhūtiešu vadoņu izdarītās kristību un laulību ceremonijas palika bez legāla spēka; tā kā vairumam no viņiem nebija nekādas teoloģiskas izglītības, saiešanu liturģiskajos aktos ieviesās dažādas dīvainības. Asus protestus radīja brāļu ieradums „izdibināt Pestītāja prātu" (pat laulības partneru izvēlē) ar lozēšanu un viņu klaji paustais sektantiskais uzskats, ka vienīgi brāļu draudzē atklājas visi pestīšanas un mūžīgas svētlaimes noslēpumi.[81] Tāpat virskonsistorijai nebija pieņemams, ka hernhūtieši lieto grāmatas, ko tā nav ne autorizējusi, ne redzējusi. Arī šai ziņā iezīmējās neapdomīgi, pašai kustībai kaitīgi pārspīlējumi, jo daļa brāļu sludināja, ka atmetami jebkādi luterāņu lietoti raksti. Sabiezinātā veidā šo tendenci rāda gadījums 1742. gadā, kad Bauņu muižas Dronas Mārcis bija publiski skaidrojis, ka Vecā derība esot muižnieks, Jaunā derība — stārasts, bet luterāņu dziesmu grāmata — šķilteris, un tādus rakstus vajagot „bāzt zem pakaļas". Vēlāk pratināts, Mārcis savu izteicienu nenoliedza, lai gan lūdza piedošanu.[82]

Par spīti tam liekas, ka Fišers saziņā ar izmeklēšanas komisijām un landtāgu būtu hernhūtisma jautājumā atradis kompromisu, ja 1743. gada aprīlī no Pēterburgas pēkšņi nepienāktu carienes Elizabetes rīkojums aizliegt brāļu draudzes darbību Vidzemē un Igaunijā. Notikumu gaitā bija iejaukusies kāda Baltijas vācu „slepenā diplomātija", izmantojot savus tautiešus Krievijas galma aprindās, kuŗu vidū šai sakarā tiek speciāli minēti Elizabetes mīļākais, kambaŗsulainis Kārlis f. Zīverss un slepenpadomnieks Kārlis f. Breverns,[83] visādos vējos rūdīti karjēristi un intriganti. Lojālajā baltvācu biografiskajā literātūrā gan abu karjēra vērtēta atzinīgi, un par Brevernu vēl 1970. gadā izdotā leksikonā lasāms: „Savas cītības, taisnīguma un labsirdības dēļ vispārēji iecienīts."[84] Elizabetes rīkojumu velti pūlējās aizkavēt grāfiene Cincendorfa, kas tobrīd uzturējās Pēterburgā. Kad gada beigās uz Rīgu atsteidzās pats Cincendorfs, viņu internēja citadelē un pēc dažām nedēļām diskrēti nogādāja pāri robežai. Kritiskajā momentā brāļu draudzi nesargāja arī Baltazara f. Kampenhauzena spēcīgā roka, jo viņu 1742. gadā — varbūt jau ar iepriekšēju apdomu — paaugstināja ģenerālleitnanta pakāpē un iecēla par Somijas ģenerālgubernātoru, no kurienes viņš Vidzemē

atgriezās tikai pēc diviem gadiem, kad oficiāli sankcionētās represijas vairs nebija grozāmas.[85]

Represiju iedzīvināšanu uzņēmās virskonsistorija, kaut pamats domāt, ka Fišers to nedarīja bez sirdsapziņas pārmetumiem. Principā nolēma rīkoties bargi: izraidīt vācbrāļus, slēgt saiešanas namus un citas hernhūtiešu iestādes, konfiscēt viņu līdzekļus, aizliegt un, ciktāl iespējams, iznīcināt hernhūtisko literātūru u.t.t. Neapšaubāmi smagākais trieciens bija tas, ka likvidēja Valmieras skolotāju semināru. Jēra kalnu aizzīmogoja un galvenās ēkas pēc M. f. Hallartes nāves 1750. gadā noārdīja. Savāca un sadedzināja vairākus tūkstošus hernhūtiešu grāmatu. Turpretim vācbrāļus padzīt neizdevās ne virskonsistorijai, ne landrātu kollēģijai: daži gan aizceļoja, bet viņu vietā, pa daļai kā emisāri, ieradās jauni. Latviešu brāļi sastapās šaurākos pulciņos, un slepeni turpinājās pat „kamperences" — valmieriešiem reiz tāda notika laivā uz Gaujas. Pavēlēt, lai savos plašajos īpašumos atklāti atbalstīt hernhūtismu izbeigtu grāfiene Lasi (feldmaršala un ģenerālgubernātora kundze), 1744. gadā Vidzemē pārbraukušais Kampenhauzens un līdzīgas personas, vairījās kā Rīga, tā Pēterburga. Tā kā ģenerālgubernātoram (līdz 1751) Lasi oficiāli nācās pārstāvēt antihernhūtisko politiku, viņa privātā situācija bija delikāta; to vēl tālāk komplicēja fakts, ka, dzimis dižciltīgā Īrijas katoļu ģimenē, viņš nejuta personīgu simpatiju pret luterānismu. Jau 1735. gadā arī viņa kundzei, kas vēlāk starp citu lika izglītot vairākus zemniekus Valmieras seminārā, luterāņi asi pārmeta, ka viņa ļāvusi savā pilī apmesties kādam Kurzemes franciskānim.[86]

Atskaitot akciju pret Jēra kalnu, hernhūtisma vajāšana Vidzemē vispār nereālizējās tik nesaudzīgi, kā paredzēts (bargāka tā izvērtās vietām Igaunijā, kur spilgtāk bija izpaudušās sektantiskas galējības). Nesamierināms hernhūtisma pretinieks bija ģenerālsuperintendents Cimmermanis, taču viņš apkaļoja to kā garīgu kustību — gan ar draudiem un ideoloģiskiem spaidiem, bet bez konkrētas varmācības (sk. augstāk, VII : 3). Viņa gaļajā amata laikā, no 1745. līdz 1770. gadam, brāļu draudze pārkārtojās t.s. klusajam gājienam un darbojās nepiederīgām acīm tik nemanāmi, ka 1760. gadā ģenerālgubernātora kanceleja ziņoja — no hernhūtiešiem Vidzemē neesot „vairs gandrīz ne pēdas palikušas". Pašu hernhūtiešu pārskati liecina, ka īstenībā tobrīd Vidzemē bija ap 2500 reģistrētu brāļu un māsu vien; tos pabalstīja 25 muižnieki, viens prāvests un trīs mācītāji; saiešanas notika 16 lauku draudzēs, kopā 55 vietās. Vācbrālis, kas Hernhūtes uzdevumā koordinēja visu aktīvitāti Vidzemē un Igaunijā, no 1753. līdz 1785. gadam bija Londonā iesvētītais diakons

Pēteris Hese. Saskaņā ar sinodes direktīvu viņam vajadzēja raudzīties, lai galveno darbu veic latvieši un igauņi, kamēr vācbrāļi „tikai stāv aiz mašīnas". Pamazām gādāja jaunu hernhūtisko literātūru, bet vienīgi īstajiem brāļiem un māsām; plašākās sapulcēs lietoja luterāņu grāmatas. Kopš 1750. gada rīkoja īpašus „kārtu svētkus" puišiem, meitām un laulātiem ļaudīm. Jauniešiem radīja trīs atsevišķas kārtas, iedalot viņus mazbērnos, „puisīšos" un „meitiņās". Šīs kārtas vadīja puisīšu kopēji un meitiņu kopējas, kas veda bērnus un pusaudžus gan uz saiešanām, gan pulcināja viņus speciālās sanāksmēs, kur mācīja dziesmas un lūgšanas. Jaunatnei pievērsa vislielāko vērību un centās ar to nodarboties katrā izdevīgā brīdī; rezultātā pieauga kopēju sociālās funkcijas, jo jauniešu uzraudzība un audzināšana daļēji pārgāja viņu rokās. Valmieras brāļu draudze, kas bija no represijām cietusi visvairāk, 1762. gadā ārēji klusi, bet ar dziļu jūsmu atzīmēja 20 gadus, kopš tā pastāvējusi kā organizēta vienība.[87]

Katrīnas II „tolerances manifests" 1763. gadā un tā papildinājums gadu vēlāk garantēja ārzemniekiem ieceļošanas un ticības brīvību Krievijā. Lai gan carienes īstais nolūks bija pavērt Krievijas vārtus vācu kolonistiem (šai laikā sāka veidoties pazīstamā Volgas vācu kolonija), Vidzemē manifests ieguva svarīgu nozīmi gluži citā, iepriekš neparedzētā virzienā. Zūdot šķēršļiem, kas liedza — faktiski gan nekad galīgi nepārtraukto — iebraukšanu un darbību Hernhūtes vācbrāļiem, pēdējie vairs nejutās spiesti turpināt „kluso gājienu", un līdz ar viņiem aizvien drošāki kļuva arī latviešu brāļi. Kustības atklāto atjaunošanos iestādes, protams, drīz pamanīja un mēģināja to apturēt ar virkni stingru rīkojumu. Tomēr bija lieku reizi pierādījies, ka Vidzemes luteriskā baznīca nespēj hernhūtisma skartajos novados iekaļot tautas „sirdi". To atzina arī tālredzīgākie muižnieki. Brāļi savukārt klusā gājiena laikmetā bija iemantojuši daudz vairāk diplomātiskas izmaņas nekā hernhūtisma pirmajā paisumā: tie ne vien sargājās jebkādi aizvainot mācītājus, bet pat allaž apliecināja viņiem savu lojālitāti. Ģenerālsuperintendents Cimmermanis gan palika šiem tuvināšanās centieniem nepieejams, turpretim viņa pēcnieks Lange izturējās neitrāli, un Lencs kopš 1779. gada jau deva brāļu draudzei savu svētību (sk. augstāk, VII : 3). Gadsimta pēdējā ceturksnī Vidzemē bija ap 5000 organizētu pieaugušu hernhūtiešu un 2000 bērnu, kamēr „lielajā pulkā" ietilpa vēl vismaz ap 4000 dalībnieku. Dibinājās jauni centri, cēla jaunus saiešanas namus, un brāļu draudze gāja pretim saviem ziedu laikiem, kuŗu kulminācija iezīmējās 19. gadsimta pirmajā pusē.[88]

Visai svarīga loma brāļu draudzei bija arī Rīgas latviešu vidū. Pašā pilsētā kustību vadīja Jēkaba baznīcas mācītājs F. B. Blaufūss, par kuŗu runāts vairākās šī mūsu darba nodaļās. Pirms ierašanās Rīgā viņš strādāja Valmierā un Ērģemē, kur nodibināja ciešu kontaktu tiklab ar hernhūtiski noskaņotajiem muižniekiem, kā latviešu brāļiem. Ap 1740. gadu Blaufūss oficiāli piebiedrojās hernhūtiešiem, tomēr turpināja darboties Jēkaba baznīcā pat vēl Cimmermaņa ģenerālsuperintendentūras laikā. Hernhūtismam simpatizēja arī Rīgas latviešu Jāņa draudzes mācītājs Kaspars Elverss, pazīstamais vārdnīcas sakārtotājs (sk. VI : 3 nodaļu). Sevišķi nozīmīgs bija fakts, ka spēcīgs brāļu draudzes centrs izveidojās latviešu bagātnieku Šteinhaueru namā Pārdaugavā. To faktiski radīja jau 1734. gadā mirušais Matīss Šteinhauers, kamēr viņa dēls Jānis pats vadīja sanāksmes, kuŗās esot ne vien skaitījis lūgšanas un dziedājis, bet arī „drusku runājis". Cik vērojams, Šteinhauers apsvēris domu gluži šķirt brāļus no luteriskās baznīcas: kā Blaufūss, tā Vidzemes hernhūtiešu vadība viņu brīdināja, lai neizaicinot virskonsistoriju. Par spīti tam viņa pulciņu neskāra nekādas represijas, un „klusā gājiena" laikā tas joprojām pastāvēja atklāti. Sanāksmēs piedalījās 20—70 personu, no tām laba tiesa Rīgas brīvo latviešu; vārdā starp citu saukti Indriķis Krastiņš (zvejnieku amata vecākais), Raņķis, Trīne Grundule (no ģimenes, kuŗā vēlāk dzima profesors D. H. Grindelis, sk. VI : 2). Jāņa Šteinhauera bērnus mācīja hernhūtiešu mājskolotāji; viņa dēls kļuva par brāļu draudzes garīdznieku Anglijā, meita pēc laulībām dzīvoja Hernhūtē. Ja tie aizgāja no savas tautas un dzimtenes, tad J. Straubergs ne bez pamata spriež, ka visumā brāļu draudzes kustība Rīgā nepalika reliģiskā plāksnē vien, jo Šteinhaueru nams, kā zināms, reizē izvērtās par Rīgas latviešu vienotāju saimnieciskās un tiesiskās cīņās. Jānim Šteinhaueram bija sakari arī ar hernhūtiešiem pilsētas plašākā apkārtnē — tā, piemēram, viņš deva kokmateriālus (120 baļķu) saiešanas nama būvei Doles salā. Dolē brāļu draudze, ko pārraudzīja Cincendorfam personīgi tuvais mācītājs J. F. Zīlmanis, darbojās ļoti rosīgi, un sapulcēs tur ieradās ļaudis no Pārdaugavas, Biķerniekiem, Ķīšezera apkaimes un pat vēl tālākām vietām.[89]

Kurzeme, nemaz nerunājot par Latgali, hernhūtisma ietekmes sfairā neietilpa. Kad Jelgavā 1730-to gadu sākumā bija notikušas pirmās saiešanas, superintendents Al. Grēvens mēģināja to dalībniekus „vest pie prāta" ar savu autoritāti. Tā kā tas neizdevās, viņš prasīja palīdzību valdībai, kuŗa sapulces izbeidza spaidu kārtā. Cincendorfu Grēvens dēvēja par „ceļojošo bruņinieku". Tomēr jāpiebilst, ka viņš neliedza atbalstu Vidzemes ģenerālsuperintendenta

J. B. Fišera gādātajam latviešu bībeles 2. izdevumam, kaut faktiski to bija ierosinājis Cincendorfs. Brāļu draudze neparādījās ne dīglī pat tais vietās Kurzemē, kur mācītāji simpatizēja pietismam. Vienīgais turienes mācītājs, kas atklāti saucās par hernhūtiešu draugu, bija Kandavas iecirkņa prāvests Georgs H. Loskīls sen.[90] Tādēļ var likties paradoksāli, ka tieši Kurzemē dzimis un audzis populārākais latvisko brāļu draudzes dziesmu autors. Paradokss mazinās, atceroties, ka šis dziesminieks bija tikko minētā prāvesta dēls — Georgs H. Loskīls jun., kam tuvāk pieskarsimies X : 4 nodaļā.

Dažus interesantus norādījumus par kurzemnieku attieksmi pret hernhūtiešiem sniedz G. F. Stendera *Mazā bībele*. Šo viltus sludinātāju mācības „vienai draudzei tā vislielāka nelaime ir", pamāca autors. Nevajagot vis raudāt, gavēt un gaidīt kādas jaunas brīnumzīmes, bet „turēties pie Dieva vārda klausīšanas baznīcā". Brāļu draudžu vadītājus un aktīvos locekļus Stenders apzīmē ar vārdu „jēzulīši", kas Kurzemē, acīm redzot, bijis pazīstams. Jēzulīši „Vidzemē šurp un turp mācīdami staigājuši" un melsuši, ka Gars tiem iedodot jaunus Dieva vārdus, „kad tie kā aizgrābti, pie zemes krizdami, runā". Tāpat viņi cerot Jēzu ar savām miesīgām acīm šai pasaulē ieraudzīt — „gaida velti uz jaunām parādīšanām, gribēdami mežos un laukos kā traks cilvēks aloties".[91] Tēlojumi liecina, ka Stenders hernhūtiešus uzskatījis par pārspīlētiem, slimīgiem ekstatiķiem un ka viņš tos būs pazinis tikai pēc nostāstiem vai aprakstiem.[92] Līdzīgi kā Stenders laikam gan domāja vairums kurzemnieku.

Brāļu draudzes vēstures apskatos reizēm konstatējama tendence meklēt tās ietekmi visā latviešu tautā. Šī ietekme neapšaubāmi bija liela, taču, kā vēlreiz jāuzsveŗ, vienīgi Vidzemē. Tiktāl nevar būt domstarpību, turpretim dažādi ieskati vienmēr pastāvējuši jautājumā par hernhūtisma pozitīvo vai negātīvo nozīmi vidzemnieku dzīvē. Raksturīgas diskusijas šai sakarā izraisījās jau 18. gadsimta beigās Hupeļa *Nordische Miscellaneen* vecajā un jaunajā serijā.

Polemiku ievadīja mums no iepriekšējām nodaļām pazīstamais Vilhelms Kr. Frībe. Plašākā apcerē 1790. gadā viņš aizrādīja uz faktu, ka hernhūtieši spilgti atšķiras no pārējiem Vidzemes zemniekiem ne vien ar savu nevainojamo tikumību, bet arī materiālo labklājību. Agrāk vērojamās misticisma galējības tagad izbeigušās. „Ja viņiem vēl kas pārmetams," izsakās autors, „tad dziņa uzlūkot sevi par izredzētiem un atzīt par grēku ikkatru, pat nevainīgu, izpriecu kopā ar tiem, kuŗi nepieder pie viņu draudzes." Atliek vaicāt „Vidzemes patriotiem un cilvēces draugiem", vai hernhūtiešu labklājību

sekmējusi viņu reliģiskā pārliecība, vai labāka zeme, mērenāki dzimtkungi un citi apstākļi.[93]

1791. gadā Frībem atsaucās divi autori. Viens no tiem, kāds anonims Sāmsalas muižnieks, nešaubīgi atzina, ka latviešu un igauņu hernhūtiešu labklājības un krietno tikumu pamats esot pareizi saprasts evaņģelijs un ka „patiesa reliģija nes augļus arī šeit laicīgi". Otra atbilde nāca no Alūksnes, tātad draudzes, kuŗas loceklis bija Frībe, un to sniedza turienes mācītājs O. F. Rīls. Lai varētu spriest no personīgas pieredzes, viņš pats ieradies kādā latviešu brāļu draudzes sapulcē, kur piedalījušies ap 200 cilvēku. Sākumā draudze skaisti dziedājusi, turpretim „tētiņa" uzstāšanās bijusi neciešama: tas vispirms buldurējis kaut ko nesakarīgu, pastāvīgi viebdamies uz raudāšanu un ar lakatu slaucīdams sausās acis, tad paņēmis Lenca spredikļu grāmatu un mēģinājis lasīt, taču nepratis nekā lāga saburtot. Sašutumā Rīls jau turpat sanāksmē izteicies, ka „arājam nav jāizskaidro svētie raksti, mācītājam nav jāvada arkls", tādēļ hernhūtieši rīkotos prātīgāk, ja nemērotu tālo ceļu uz saiešanām, bet izmantotu šo laiku reliģiskai apcerei ģimenes vidū vai lasītu jaukas grāmatas un dziedātu korāļus. Savā rakstā Rīls ieteic pakļaut brāļu draudzes noteiktai kontrolei — aizliegt pulcēšanos naktīs un aiz slēgtām durvīm, nepieļaut gājienus uz saiešanas namiem, kas atrodas ārpus draudzes robežām, katrā ziņā liegt sludināt ikvienam „tētiņam", kuŗu nav iepriekš noeksāminējis mācītājs. Savs pozitīvs iespaids hernhūtismam bijis, „tomēr jāšaubās, vai no brāļu draudzes, ja to joprojām pieciet̄s bez uzraudzības, labojumiem un ierobežojumiem, zemnieki negūs vairāk ļaunuma nekā labuma". Hernhūtisko zemnieku turība gan esot vairojusies, bet nedrīkstot aizmirst, ka tas noticis vietās, kur muižu īpašnieki paši simpatizē brāļu draudzei. Pretējā gadījumā netikumos un postā dzīvojot arī hernhūtieši.[94]

Gala vārdu polemikā *Neue Nordische Miscellaneen* 1./2. nr. (1792) Hupelis deva anonimajam Sāmsalas muižniekam, kas šoreiz norādīja, ka jau 40 gadu darbojies brāļu draudzē. Ar bībeles citātiem autors raudzīja motīvēt, ka hernhūtiešiem esot pilnīgs pamats saukties par izredzētiem, kaut Frībe to apstrīdējis. Līdzīgā veidā viņš noraidīja Frībes iebildumu par brāļu pretestību jebkādām izpriecām. „Svētlaime ir visaugstākais prieks šeit laicīgi un tur mūžīgi!" viņš izsaucās. „Pieredze liecina, ka neviena būtne nav tik laimīga, priecīga un apmierināta kā īsti Dieva bērni." Jautājumi, kur nepietiktu ar bībelisku argumentāciju vien, atstāti neskarti.

Hernhūtisma „laicīgo" lomu 18. gadsimta beigās sacerētā, bet tikai 1901. gadā iespiestā raksturojumā spilgti, pa daļai pat gaiš-

redzīgi akcentēja gleznotājs Kārlis G. Grass. Konstatējis, ka caurmērā hernhūtieši paceļas pāri citiem zemniekiem tiklab izglītībā, kā turībā, viņš turpina: „Pat labākie mācītāji ar savām prātīgajām runām nespēj panākt to, kas izdodas kādam Cincendorfa skolas cimdiniekam. Šie sludinātāji brīnumaini ietekmē tikumus, vārgais top spēcīgs, slinkais cītīgs, strīdīgais saticīgs, žūpa un palaidnis atmet savus rupjos netikumus. Tam netrūkst piemēru Smiltenē, Raunā, Alūksnē, Laicenē, Burtniekos un Liepā." Katrs organizēts brālis gadā maksā draudzes kasei 4—6 valsts dālderus, dzimtcilvēkam prāvu summu, kuŗai vēl pievienojas atbalsts saiešanas namu celšanai un Hernhūtes sūtņiem. Tomēr pēdējie to bagātīgi atlīdzina, gluži kā apustuļi apmeklēdami te vienu, te otru draudzi, svinīgi sludinādami, mierinādami un mācīdami. Reti gadās kāds brālis, kas paliek muižai kaut ko parādā, kamēr pārējie gandrīz nekad netiek ārā no parādnieku saraksta. Tādēļ muižnieki pamazām izbeidz apkaŗot brāļus ar varu un pātagu, drīzāk vēl vairo viņu skaitu un piešķiŗ tiem muižā dažādus uzticības amatus. Reizē muižniekiem ne visai patīk fakts, ka hernhūtieši blakus pacietībai un centībai ļoti izceļ nelokāma rakstura nozīmi. Šai sakarā Grass aizrāda uz „galvas naudas" nemieriem 1784. gadā, kur pēc viņa vērojumiem galvenie vadoņi bijuši hernhūtieši, kas „cerējuši atkal atgūt zemniekiem daļu brīvības". Savā apņēmībā viņi gājuši tik tālu, ka pat ģenerālgubernātors Brauns tikko paglābies no pēriena. Nemieri, kā zināms, nežēlīgi apspiesti, jo arī brāļi nedrīkstot kaut netieši likt manīt, ka dzimtļaudis padoti muižnieku patvaļai. „Taču viena lieta ir skaidra," uzsveŗ Grass. „Ja šī lēnīgā ganu un zemkopju tauta reiz modīsies, tad tur ne mazums nopelnu būs dievbijīgajiem brāļiem." Lai gan pēc viņa domām jānožēlo, ka hernhūtiešus vairāk vada jūtas nekā prāts, jautājumu iespējams skatīt arī citādā aspektā: „Varbūt vienalga, vai ceļš uz labošanos un pilnvērtīgumu ved no jūtām uz prātu, vai otrādi, ja tas tikai notiek. Muižnieki dara gaužām maz zemnieku skolu labā; diezgan ar to, ja prot tekstu lasīt un no galvas noskaitīt jeb, pareizāk, nogaudot. Hernhūtietis tiecas tālāk — mācās rakstīt un bez bībeles meklē vēl citas grāmatas; daži jau lasa pat vāciski. Objektīvam novērotājam šķiet, ka šai tautā risinās kluss iekšējs rūgšanas process — līdzīgs tam, kas reliģijā un literātūrā ievadīja lielo revolūciju."[95]

Grass atzīmē hernhūtiešu svarīgo lomu „galvas naudas" nemieros, bet faktiski viņiem tāda bija arī citos gadījumos, kur zemnieki uzsāka aktīvu cīņu pret dzimtbūšanas slogu. To nojauta kā muižnieki, tā augstākie pārvaldes organi un, piemēram, pēc 1776./77. gada ne-

mieriem tūlīt meklēja zemnieku vadoņus hernhūtiešu vidū. Izrādījās, ka Liepas muižā un Cēsu pilsmuižā nemierniekus tiešām organizējis pazīstams brāļu draudzes darbinieks — Benču Lauris. Nemieru priekšvakarā Cēsu pilsmuižas zemnieki sapulcējās Putru mājās, kur, ceļos nometušies, zvērēja atteikties kalpot savam dzimtkungam. Ārējā formā šī sapulce atgādināja brāļu draudzes sanāksmes. No hernhūtiešu aprindām to pašu nemieru laikā nāca gan prozā, gan dzejā — pēc brāļu draudzes dziesmu parauga — sacerētas sūdzības (sk. X : 4 nodaļu). Tādēļ M. Stepermanis visai pareizi spriež, ka „hernhūtiešu kustība neapzinoties bija izaudzinājusi daļu latviešu zemnieku par aktīviem cīnītājiem pret muižniekiem". Ja arī nemierus nenosacīja šīs kustības ideoloģija, no tās bija gūta atziņa par organizācijas nepieciešamību.[96] Tāpat jāatceras, ka Rīgas latviešu brāļus vadīja Jānis Šteinhauers — nenogurdināmais cīnītājs pret vācu namnieku privilēģijām.

Jau tais sūdzībās, kuŗas pārrunāja ģenerālgubernātora ieceltā izmeklēšanas komisija un 1742. gada landtāgs, pavīdēja zīmīgais izteikums, ka „hernhūtiešu sacītāju, vecāko un viņu palīgu vidū sākusi veidoties kāda aristokratija, kas izpleš savu ietekmi arī laicīgās un saimnieciskās lietās, tā ka šie garīgie vadoņi draud kļūt par īstiem draudzes aizbildņiem".[97] Hernhūtiešu sinodē Ceistā (Holandē) 1746. gadā atskanēja jautājums, vai Vidzemes brāļi, dzimtļaudis, netiecoties pēc neatkarības un vai viņos esot pilnīgi zudis senais latviešu valdnieku gars.[98] Vidzemes vācbrāļu atbilde, cik vērojams, bijusi izvairīga — varbūt aiz diplomātiskiem apsvērumiem; tomēr skaidrs, ka šis jautājums nebūtu izvirzījies, ja tas nebalstītos uz kādām ziņām vai vismaz baumām par latviešu atbrīvošanās centieniem.

Tādā kārtā redzam, ka hernhūtisms jau 18. gadsimtā spēcīgi ietekmēja Vidzemes latviešus ne vien reliģijas, ētikas un izglītības novadā, bet arī stimulēja viņus sabiedriski. Runājot speciāli par reliģisko sfairu, daudz taisnības J. Ekarta vārdos, ka hernhūtisma uzplūdos „pirmo reizi, kopš vācieši spēruši kāju latviešu un igauņu zemē, kāda vācu ievadīta kustība bija šais tautās kļuvusi tiešām nacionāla un populāra". Hernhūtes vācbrāļi, nodibinādami cilvēciski tuvas attiecības ar dzimtļaudīm, īsā laikā panāca kristiānisma interesēs to, kas nebija panākts ne gadsimtos pirms, ne pēc reformācijas: kustības skartajos apvidos kristiānisms „tika iedēstīts tautas sirdī". Šī fakta rezultātā pati latviešu brāļu draudze uzsāka cīņu pret joprojām dzīvajiem tautas ticējumiem un izdeldēja tos ar lielākām sekmēm, nekā bija spējuši vācu mācītāji un muižnieki. Nesaudzīga bija arī brāļu ofensīva pret tautas dziesmām un latviskajām

tradicijām vispār.[99] Ja „pagānisma" apkaŗošanā hernhūtiešu rīcība, to vērtējot laikmeta perspektīvā, nevarēja būt citāda, tad viņu antifolkloristiskā ievirze smagi kaitēja latviešu nacionālajai kultūrai. Noteikti negātīvs moments bija brāļiem ierastā paštaisnība un tipiski sektantiskā pārliecība, ka vienīgi no saiešanas namiem ved ceļš uz pestīšanu.

Hernhūtiešu galvenais vēsturiskais nopelns, kaut tas lielā mērā nozīmē ideoloģisku paradoksu, meklējams „pasaulīgā" plāksnē. Viņu tieksme dzīvot tikumīgi, mācīties un saimnieciski nostiprināties, ko vienprātīgi uzsvēruši objektīvi vērotāji, deva taustāmus panākumus. Augstāk citētais, brāļu draudzei nelabvēlīgais Alūksnes mācītājs Rīls gan izzoboja kāda „tētiņa" vājo lasīt prasmi, bet šis gadījums ne tuvu nav vispārināms. Gluži pretēji hernhūtiešu veikumu izglītības laukā raksturo tiklab gleznotājs Grass, kā uzticamās liecības, ko atzīmējām V : 3 nodaļā. Rīla raksts, kuŗā ieteikts hernhūtismu pamazām nomākt ar oficiālas luterisko mācītāju kontroles palīdzību, negribot atklāj, ka apstāklis, kas sagādāja visvairāk raižu viņam un viņa pārstāvētajām aprindām, bija patstāvīgas rīcības iespējas, kādas zemniekiem pavērās brāļu draudzē. Tās kodolīgi summējis L. Adamovičs: „Garīgā pašdarbība, kuŗā viņiem nācās vingrināties, vadot savas draudzes un pulciņus, kopības apziņa pāri tuvākās apkārtnes robežām, izdevība satikties ar citu pagastu redzamākiem pārstāvjiem savās saiešanās un konferencēs, un pār visām lietām atraisīšanās no ienīsto kungu aizbildnības."[100]

Saskaņā ar Hernhūtes mācību, kas pretendēja uz universālismu Jēzus vārdā, Vidzemes brāļi gan novērsās no nacionālajām tradicijām, tomēr savā dziesmā kā palīgu piesauca ne pasaules vai cilvēces, bet latvju Pestītāju.

7.

Baznīcas dzīve Kurzemē no 1709. gada beigām līdz 1711. gada sākumam risinājās mēŗa zīmē. Kad drošsirdīgais Grobiņas mācītājs Johans V. Veinmanis šai laikā pulcināja draudzi zem klajas debess, lai dalītu tai sv. vakarēdienu, pa labi un kreisi no viņa krita dievgaldnieki, raustīdamies pēdējās konvulsijās.[101] Veinmanis sērgu pārdzīvoja nesaslimis, bet tajā mira vairāk nekā 50 viņa amatbrāļu resp. apmēram puse Kurzemes mācītāju, to vidū arī superintendents Johans A. Hollenhāgens.[102] Daudzi muižnieki — baznīcas patroni, pēc kaŗa un mēŗa atrazdamies smagos materiālos spaidos, sāka rīkoties ar pastorātiem un to zemi pēc saviem ieskatiem. Tā kā hercogs

Magdalena f. Hallarte

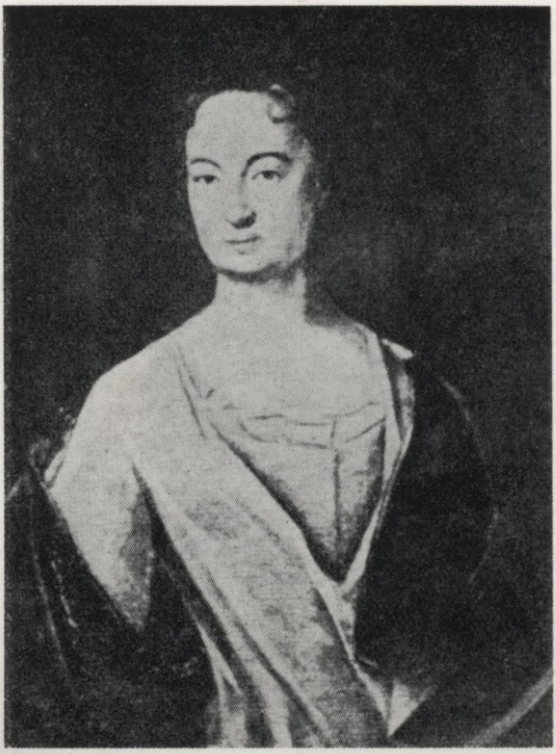

Brāļu draudzes „saiešanas kambaris" Kauguru pagasta Gaidēs (1763)

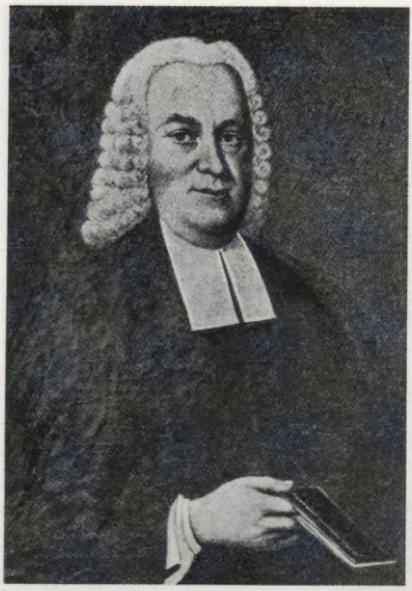

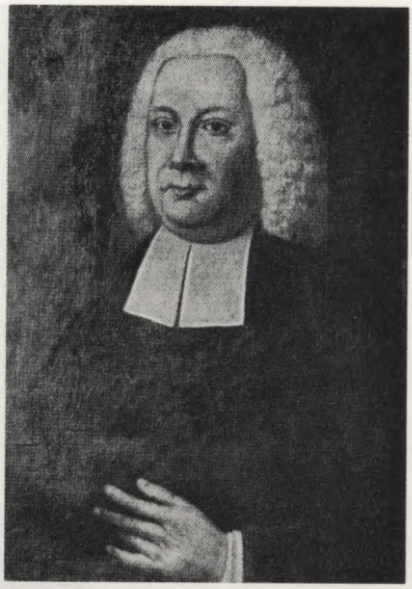

Kurzemes superintendenti 18. gadsimtā: pa kreisi J. Baumanis, pa labi A. Grēvens

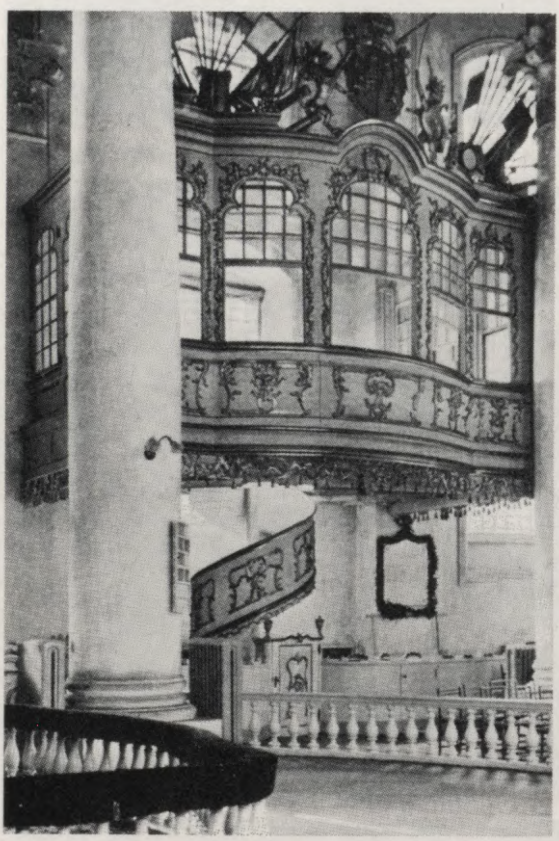

Kurzemes hercoga loža Trīsvienības baznīcā Liepājā

Ferdinands uzturējās Dancigā, bet Polijas karalim rūpēja tikai katoļu baznīcas stāvoklis, luterāņu garīdznieki nespēja nopietnāk aizstāvēt savas intereses. Rezultātā prāvs skaits agrāko draudžu izbeidza patstāvīgu darbību vai nu pavisam, vai uz ilgu laiku.[103]

Ortodoksija un racionālisms Kurzemes luteriskajā baznīcā iezīmējās līdzīgi kā Vidzemē. Pietismam pievienojās Hollenhāgens, un Halles pietistu audzēkņi bija divi no viņa pēctečiem superintendenta amatā, Joachims Baumanis un Ernests Okelis, taču plašākas atbalss šis virziens Kurzemē neguva. Ap divas trešdaļas Kurzemes mācītāju darbā stājās pēc studijām Karaļauču universitātes teoloģijas fakultātē, kur pietisms nekad neizvirzījās galvenajā lomā — gan kādu laiku sacentās ar ortodoksiju, bet vēlāk apvienojās ar racionālismu. Starp Karaļauču teologiem nebija vienpusīgi spilgtu pietistu, un arī kurzemnieku vidū nav konstatējama ne tendence dibināt dievbijības pulciņus, ne vispār aktīvi darboties Špēnera vai Frankes garā.[104] Brāļu draudzes kustību Kurzemē, kā iepriekš redzējām, superintendents Grēvens noslāpēja jau dīglī.

Aleksandrs Grēvens (1679—1746) kļuva par Kurzemes superintendentu 1717. gadā; pēc Hollenhāgena nāves šis postenis septiņus gadus bija palicis vakants. Grēvens atstājis īsu autobiografiju, kur 17 paragrafos sakopojis ziņas par savu dzīvi un darbību. Dzimis Salgalē un studējis Karaļaučos, viņš visu mūžu kalpoja „skaidrai Lutera ticībai" resp. ortodoksijai. Viņš ordinējis 93 un ievedis draudzē 120 Kurzemes mācītājus, bet stūrgalvīgā rakstura dēļ viņam atkārtoti gadījās arī asas ķildas un pat tiesas prāvas tiklab ar mācītājiem, kā muižniekiem. Grēvenam rūpēja, lai dievkalpojumi notiktu glītās telpās, un autobiografijā viņš uzsver: „Manā laikā Jelgavas vācu un latviešu baznīcas daudz guvušas rotājumu un iekārtas ziņā." Bez tam viņš atzīmē kā nopelnu, ka 1736. gadā ievadījis Kurzemes baznīcu ģenerālvizitācijas, kaut tūdaļ pats spiests atzīties neveiksmē: „Tā kā apstākļi mūsu zemē tādi, ka ne visur varēja sagādāt vizitātoru kungiem uzturu, tad lieta nevirzījās uz priekšu, tomēr dažās baznīcās izdarītas partikulārvizitācijas."[105] Šis aizbildinājums visai neveikls, jo īstais iemesls, kas Kurzemē paralizēja ģenerālvizitācijas, bija spēcīgas centrālas varas trūkums. Pavēlei, ko šai sakarā dotu hercogs, paklausītu vienīgi tās baznīcas, kas atradās viņa domēnēs un kuŗām viņš bija patrons; muižnieki ieskatīja, ka viņu patronātam pakļautās baznīcas vizitējamas tikai gadījumā, ja viņi paši to vēlētos. Tā kā tāda vēlēšanās radās reti, hercogistes partikulārvizitāciju protokoli 18. gadsimtā skaitāmi dažos desmitos. To saturs parasti neskaŗ citus jautājumus kā baznīcas grāmatvedību, ķesteŗu

algas, kapa vietu sadali un tml. Ja daudzajās vizitācijās, kas tai pašā laikmetā notika Vidzemē, allaž ievāca sīkas ziņas par mācītāju darbu draudzē un it sevišķi par zemnieku bērnu mācīšanu, tad Kurzemes vizitātoriem šīs problēmas likušās samērā nesvarīgas.[106]

Grēvens centās veicināt „dvēseļu glābšanu", un misija žīdu vidū deva viņam astoņus konvertītus. Viņa laikā no Krimas uz Rundāli bija atsūtīta arī kāda hercogam Ernestam Bīronam „dāvināta", altajiešu saimei piederīga (t. i. turku vai tatāru) bērnu grupa. Tā kā dzirdēts apgalvojums, ka par tiem „neko nezinām",[107] tad te atzīmēsim zināmos faktus. Pēc Grēvena rīkojuma 1738. gada 6. janvārī Mežotnes baznīcā nokristīja 106 turku resp. tatāru bērnus — zēnus un meitenes; ceremonijā, kuŗu izdarīja mācītājs Joachims f. d. Horsts ar diviem palīgiem, bez superintendenta bijusi klāt „illūstra sabiedrība". Tieši gadu vēlāk, 1739. gada 6. janvārī, pats Grēvens turpat kristīja vēl 40 altajiešu. Lai negadītos miseklis, katram nokristītajam bērnam uzlika galvā vainadziņu, kuŗi turpmākos 30 gadus glabājās pakārti pie Mežotnes baznīcas sienas. 1907. gadā toreizējais Mežotnes mācītājs Valters Bīlenšteins (Dobeles Aug. Bīlenšteina dēls) kādā priekšlasījumā aizrādīja: „Šeit un apkārtējās draudzēs joprojām sastop vārdus Turks vai Turciņš, un atrodami arī tipi ar tatāru rases pazīmēm."[108] Piltenes konsistorijai pakļautajā Valtaiķu baznīcā 1740. gadā kristīts turku zēns Tolimans, dodot viņam vārdu Benedikts, bet 1741. gadā turciete Rebiša (dzimusi Konstantinopolē, sagūstīta pie Očakovas), kas turpmāk saukusies par Kristīni Agnēsi.[109]

Grēvena un citu 18. gadsimta Kurzemes garīdznieku rosību latvisku rakstu gādāšanā aplūkosim X nodaļā.

1747. gadā Grēvenam amatā sekoja Klaipēdā dzimušais Joachims Baumanis (1712—1759), kas, kā agrāk minēts, studēja toreizējā pietistu citadelē — Halles universitātē. Tomēr viņa saistības ar pietismu nebija necik ciešas, un šķiet, ka tās atgādinājušas G. F. Stendera pieeju. Arī pēdējais, turpat Hallē, bija labi iepazinies ar šo virzienu, guvis no tā dažus paliekamus iespaidus, bet brieduma gados vērtēja to visai kritiski. Stendera kritiskais viedoklis skaidri izpaužas jau viņa *Svētos stāstos* (1756) resp. *Mazajā bībelē*. Ja nu šī grāmata, kur nereti pazib antipietistiskas noskaņas, iznāca ar Baumaņa ziņu un palīdzību (viņš to korriģēja, uzraksīja tai ievadu un rūpējās par tās izplatīšanu), tad nav jāšaubās, ka Stendera uzskati viņam likās pilnīgi pieņemami. Savas superintendentūras laikā Baumanis ordinēja vai ieveda draudzēs 42 kandidātus un iesvētīja deviņas baznīcas.[110]

Pēc Baumaņa nāves par Kurzemes superintendentu kļuva Kristiāns Hūns (1716—1784). Dzimis Lielzalvē un studējis Karaļaučos, viņš jaunībā bija pazīstams ar savu impulsīvo iedabu. „Tiklab universitātē, kā pēc atgriešanās dzimtenē viņš izrādījās par drošu jaunekli, kam zobens vaļīgi turējās makstī," raksta kādā munuskriptā J. Fr. Reke. „To apstiprināja stīvs, sacirsts pirksts." Hūns vadīja garīgo aktu divos svarīgos gadījumos — 1763. gadā, kad no trimdas atgriezās Ernests Bīrons, un 1775. gadā, kad iesvētīja Pēteŗa Bīrona dibināto akadēmisko ģimnaziju. Šis iesvētes dievkalpojums nenotika pašās *Petrinum* telpās, bet Jelgavas pilī, hercogam ar visu galmu klātesot. Hūna spredikim sekoja korālis „Lai Dievu visi teic", kam parallēli rībēja lielgabalu salūti pils laukumā. Jau augstāk aprādīto iemeslu dēļ nevarēdams sarīkot ģenerālvizitācijas, Hūns lika vismaz izdarīt partikulārvizitācijas savā dzimtajā pusē, Augšzemē (1782. gadā Saukā, Neretā, Sēlpilī, Sunākstē, Secē un Biržos). Par teoloģijas problēmām un virzieniem viņam nebija dziļākas intereses; kaut viņa laikā Kurzemē sāka spēcīgi uzplaukt racionālisms, pats viņš palika mērenas ortodoksijas robežās. Superintendenta amatā gluži atteicies no zobena, Hūns izcēlās kā veikls administrātors, kas prata izveidot draudzīgas attiecības kā ar padotajiem mācītājiem, tā dižciltīgajiem baznīcu patroniem. Tīri politiskā plāksnē šīs spējas izpaudās 1763. gadā, kad Hūna viedoklis pārliecināja daudzus kurzemniekus izbeigt pretestību Ernesta Bīrona hercoga tiesību restitūcijai.[111]

Pēdējais Kurzemes superintendents 18. gadsimtā, kopš 1785./86. gada, bija Ernests Fr. Okelis (1742—1816). Dzimis Vācijā, viņš studēja Hallē, Jēnā un Getingenā; vēlāk Greifsvaldes universitāte viņam piešķīra teoloģijas doktora gradu. Iepazinies ar Pēteŗa Bīrona pirmo sievu, Okelis 1768. gadā ieradās Kurzemē, kur piecus gadus strādāja par mājskolotāju Vircavā un mācījās latviešu valodu, pēc tam bija mācītājs Sātos un drīz jau Kandavas iecirkņa prāvests. Kā superintendents viņš līdz 1810. gadam bija ordinējis 74 un ievedis draudzē 104 mācītājus, iesvētījis 14 baznīcas un sarīkojis tikpat daudz partikulārvizitāciju. Tomēr pēdējās, līdzīgi kā Hūna laikā, atkal ierobežojās gandrīz vienīgi ar Augšzemi. Kaut studijas uzsācis Halles pietistu vadībā, Okelis ātri kļuva par noteiktu racionālistu un šai garā sludināja kā no kanceles, tā rakstos. Viņa grāmatu un sīkāku publikāciju skaits krietni prāvs, taču — pretēji pārējiem Kurzemes 18. gadsimta superintendentiem — viņš nav ne pats rakstījis latviski, ne kaut cik jūtami sekmējis latviešu rakstniecību. To varbūt izskaidro apstāklis, ka šai novadā viņa laikmetā autoritātīvi domi-

nēja G. F. Stenders, kam pievienojās citi Kurzemē dzimuši un latviešu izteiksmē par Okeli spēcīgāki mācītāji. Okeļa vācu valodā izdotie kristiānisma problēmu iztirzājumi un it sevišķi viņa darbi praktiskā teoloģijā plaši izplatījās gan Kurzemē, gan ārpus tās.[112]

Piltenes „muižnieku republikai" bija sava konsistorija un savi superintendenti (sk. augstāk, VII : 1). Pēdējo vidū līdz pat gadsimta beigām neatrodam personu, kuŗu darbība būtu pametusi dziļākas pēdas baznīcas vai vispār kultūras vēsturē (šeit vairākās nodaļās minētais Fr. G. Mačevskis kļuva superintendents 1803. gadā). Atzīmējams vienīgi samērā rosīgais teoloģisku rakstu autors Dītrichs Kr. Velfers († 1760), kas starp citu izdeva īsu, „tām latviešu draudzēm Piltenes valstā par labu sarakstītu" katechismu. Viņš bija superintendents no 1735. gada līdz mūža galam un izstrādāja Piltenes apgabala jauno baznīcas satversmi, kas stājās spēkā 1756. gadā.[113]

Ne šī satversme, ne citi apstākļi Piltenes apgabala baznīcas dzīvē neiezīmēja kontūras, kas radikāli atšķirtos no pārējās Kurzemes. Piltene, cik vērojams, gan darījusi vairāk nekā Jelgava baznīcas vizitāciju lietā. Teodors Šīmanis, 1870-os gados inventēdams Piltenes archīvu, aizrādīja, ka tur atrodoties „kultūrvēsturiskā ziņā ārkārtīgi interesanti baznīcas vizitāciju akti" par laiku no 1721. līdz 1777. gadam.[114] Diemžēl tie palikuši neizmantoti un nepublicēti. Specifisku lokālu īpatnību dēļ dažas piezīmes Piltenes konsistoriālajā iecirknī pelnī Dundaga. Viduslaikos celtajā turienes pilī atradās kapella, ko vēlāk paplašināja par baznīcu; līdz 17. gadsimta beigām tai bija īpaši mācītāji rīta un vakara dievkalpojumiem. Kopš Ziemeļu kaŗa laika šai baznīcā, kur netrūka pat tobrīd laukos maz izplatīto ērģeļu, svētdienās un svētkos pulcējās visi Dundagas vācieši. Latviešu zemniekiem paredzētie dievkalpojumi, tāpat kristības u. c. ceremonijas 18. gadsimta pirmajā ceturksnī notika pils lielajā zālē. Kad renovēja parasto, ilgi novārtā pamesto draudzes baznīcu, latvieši pārgāja uz to, turpretim vāciešiem dievkalpojumus pilī rīkoja vēl līdz 1830. gadam.[115]

Kurzemes hercogistē 18. gadsimtā joprojām bija spēkā vecie baznīcas likumi, kuŗus 1570. gadā izstrādāja Aleksandrs Einhorns. Ka tie būtu revidējami, landtāgs atzina jau 17. gadsimta vidū, taču kā toreizējie, tā vēlākie projekti palika nereālizēti. 1775. gadā hercogs Pēteris par spīti muižnieku vienaldzībai un pretestībai iedzīvināja savu ilgi loloto ideju — Jelgavā darbu uzsāka akadēmiskā ģimnazija. Tad arī landtāgs pēkšņi vēlējās apliecināt garīgas intereses un uzaicināja hercogu gādāt, lai Kurzeme jo drīz iegūtu jaunu, „laika garam" atbilstošu baznīcas satversmi.[116]

Šim uzdevumam Pēteris 1778. gadā izraudzīja hercoga namam tuvo Mežmuižas mācītāju un Dobeles iecirkņa prāvestu Kristofu Fr. Neanderu, kas mums turpmāk būs vēl jāaplūko kā dzejnieks un drāmatiķis. Neanders, kas labi pazina Rietumeiropas literātūru un publicistiku, personīgajos uzskatos bija mērens racionālists, un šī pārliecība visgaŗām atspoguļojās arī viņa baznīcas likumu projektā. Tam, ko radikālie racionālisti dēvēja par „maģiju un māņticību" luteriskās baznīcas ieražās, viņš tuvojās piesardzīgi, privāti izteikdamies, ka „reizē ar māņticību viegli var padzīt ticību vispār". Projektā Neanders uzsvēra, ka būtu atmetama grēksūdze, baznīcas sodi un eksorcismi resp. „velna izdzīšanas" formulas (sevišķi kristību rituālā). To viņš pats jau bija darījis savā mācītāja praksē. Turpretim dažos citos gadījumos vērojama nesaskaņa starp viņa vārdiem un darbiem, kaut faktiski aiz humāniem apsvērumiem. Tā, piemēram, viņš rakstīja, ka garīdzniekiem vajadzētu stingri raudzīties, lai sakramentu izpratnē „neiezagtos nekādi aplami maģiski priekšstati", kādēļ jāierobežo pēdējā vakarēdiena pasniegšana mirējiem, jo īstu mierinājumu nāvē spēj dot vienīgi apziņa par tikumiski pavadītu dzīvi. Šai ziņā viņš konkrētos apstākļos rīkojās gluži pretēji, un viņa biografe Irene Neandere aizrāda: „Kratīdamies savos zaļajos ratiņos, viņš visnejaukākā gada laikā brauc kilometriem tālu, lai sniegtu vakarēdienu kādai mirstošai vecai latviešu māmuļai, kaut gan viņš zina, ka tā šeit saredz tikai maģisku līdzekli un ka tādēļ viņa kristīguma patiesā jēga zūd."[117] Kā apgaismotājs Neanders parādās divos projekta punktos, kur viņš prasa uzdot baznīcai nabagu aprūpes kārtošanu un, otrkārt, gādību par to, lai Kurzemē tiktu pienācīgi atrisināts zemnieku bērnu izglītības jautājums, kas joprojām pilnīgi atkarīgs no lokāliem apstākļiem. No otras puses, viņš akceptēja vairākas tradicijas, ko konsekventi racionālisti noraidīja kā „viduslaiku atliekas". Neanderam nebija iebildumu, ka latviešu dievkalpojumā mācītājs un draudze, skaitot dažas lūgšanas, metas ceļos, vai ka Lielā lūdzamā dienā Jelgavā melnos mēteļos tērpti zēni, altāŗa priekšā uz ceļgaliem stāvēdami, dzied litaniju.[118]

Neanders bija pūlējies formulēt savus ierosinājumus tā, lai tie apmierinātu tiklab konservātīvo spārnu, kas Kurzemē dominēja, kā asos „skaidrā prāta reliģijas" reprezentantus, taču jau drīz izrādījās, ka pirmajiem viņš pārāk brīvdomīgs, otriem nepiedodami tolerants. Bez tam viņa projekts bija sasteigts, īpaši tais posmos, kas skāra baznīcas liturģiju, tāpēc pārrunās atzina, ka šai sakarā nepieciešams speciāls papildinājums. Tādu izstrādāja Auces mācītājs Kārlis D. Vērts (1747—1811), un viņa darbu 1786. gadā iespieda vienlaikus ar

Neandera projektu, tad vēlreiz, bez būtiskiem grozījumiem, 1792. gadā.[119]

Iekļāvies racionālisma ideoloģijā vairāk nekā Neanders, Vērts savas grāmatas ievadā atkārtoti atgādina lasītājiem, ka reliģijas iedarbības lauks esot ne vien cilvēka sirds, bet arī prāts. Liturģija, kas likusies ļoti laba sentēviem, nespējot apmierināt 18. gadsimta „zināšanu un apgaismes augstāk celto garu". Izglītoti ļaudis vairs negribot apmeklēt baznīcu, kur viss risinās vecajā kārtībā, mazāk izglītotajos rodoties vieglprātība reliģijas lietās vispār. To, kādus panākumus varot gūt, „ja reliģijas lielās patiesības tēlo pienācīgā gaismā", pēc Vērta ieskata vislabāk apliecinājis Gothards F. Stenders ar savu jauno latviešu dziesmu grāmatu (domāta *Jauna izskaidrota dziesmu grāmata*, 1783, kuŗai bija pievienotas arī lūgšanas un morālas pamācības). Latviešiem gan esot nepārvarama dziņa turēties pie senām paražām, tomēr daudzi Vērta draudzes locekļi pēc iepazīšanās ar Stendera darbu izteikuši sirsnīgu pateicību „par skaistajām dziesmām un garīgo celsmi, kas viņus ved tuvāk Dievam".[120] Jāpiebilst, ka šī uzslava stipri pārspīlēta, jo Stendera racionālistiskās baznīcas dziesmas, kā vēlāk redzēsim, faktiski palika tautā bez ietekmes. Vērts atzīst, ka dievkalpojumā „jāapvieno mērķtiecīgs svinīgums ar vienkāršību", un to viņš esot centies panākt savā liturģijas projektā, lai kalpotu kristīgās ticības galvenajam uzdevumam — „pamācīt, labot un aplaimot cilvēkus".[121] Izlasot Vērta projektu, tas parādās kā tipisks racionālistiskās teoloģijas auglis, ko varbūt visspilgtāk raksturo tur ietverto, visdažādākiem gadījumiem paredzēto lūgšanu paraugi — intellektuāli, brīžiem visai abstrakti teksti, kuŗos velti meklēt iztēles spēku vai dziļāku reliģisku pārdzīvojumu.

Neandera un Vērta projektus apsprieda gan privātpersonas, gan oficiālas komisijas, tomēr nevarēdamas vienoties par kādu galīgu lēmumu. Tādā kārtā Al. Einhorna vecā baznīcas satversme palika nenomainīta un negrozīta 260 gadu, līdz beidzot 1832. gadā tās vietā stājās Krievijas vispārējie evaņģelisko baznīcu likumi, kas reizē likvidēja Kurzemes luteriskās baznīcas autonomo stāvokli.[122]

Ja I : 5 nodaļā redzējām, ka daļa Kurzemes muižnieku izdeva saviem dzimtļaudīm īpašas „muižas tiesas", tad vietām dzimtkungi izstrādāja un izsludināja arī lokālu „baznīcas kārtību". Apriķu baznīcas patrons Kristofers f. Zakens tādu apstiprināja ar savu parakstu un zīmogu jau 1740. gadā. Šī dokumenta desmit paragrafos visgaŗām jūtams nolūks stingri pakļaut latviešu zemnieku dzīvi kristīgām normām dzimtkunga un mācītāja tiešā kontrolē. Bieži tas darīts ar soda draudiem. Saimniekam, no kuŗa mājām svētdienas dievkal-

pojumā neierodas vismaz divas personas, jāmaksā soda nauda; kas ierodas baznīcā piedzēries, to ieslēdz kakla dzelžos; kas strādā pļavā, druvā vai mežā svētdienās un svētku dienās, dabū četrus pāļus rīkšu. Kauna stabs vai miesas sods gaida tos, kas piesauc Dievu lāstos un vieglprātīgos zvērestos, pinas ar burvjiem un zīlniekiem, rupjā kārtā neklausa savus vecākus vai viņus sit. Tā kā „pašam Dievam pretīga rīšana un plītēšana", kāzas nedrīkst svinēt ilgāk kā divas dienas, bet kristības tikai vienu dienu. Aizliegts laulāties sestdienā, jo svētvakarā jāsagatavojas svētdienas dievkalpojumam. Spītniekiem, kas atsakās iet pie dievgalda, nav atļauts būt par kūmām kristībās, un pēc nāves viņi aprokami nesvētītā zemē. Krodzinieki brīdināti pārdot alkoholiskus dzērienus dievvārdu laikā, bet 9. paragrafs mudina mācītājus neiegrimt sausā formālismā un atcerēties, ka „pats Dievs saistījis draudzi pie viņu dvēseles, par ko tiem būs smagi jāatbild lielajā tiesas dienā".[123] Ja konstatējams (sk. V : 3 un XII : 3 nodaļu), ka Apriķi 18. gadsimtā piederēja pie „gaišākajām" draudzēm Kurzemē, tad tomēr daudz svarīgāka nozīme nekā bargajai baznīcas kārtībai šai sakarā bija turienes muižnieku interesei par izglītību un mākslu, tāpat mācītāju (Heselberga, abu Elverfeldu) kultūrālajiem centieniem latviešu labā.

8.

Lai gan arī Vidzemes draudzēs gadījās, ka tēvam sekoja mācītāja amatā dēls un pat mazdēls, veselas mācītāju „dinastijas" bija sevišķi īpats vaibsts Kurzemes baznīcas dzīvē. Ap 16 gadījumos redzams, ka draudzes mācītāja vieta bijusi vienas ģimenes rokās 100—150 gadu; vēl pievienojot „ieprecēšanos", kad kandidāts ieguva vietu, apprecot vecā mācītāja meitu, skaits iznāk daudz prāvāks.[124] Šo parādību spilgti notēlojis rakstnieks Teodors Hipelis, kuŗa romānā kāda Kurzemes mācītāja sieva stāsta, ka viņa piederot pie „Levi cilts", jo no tēva puses viņas senčos esot pieci, mātes līnijā — četri mācītāji. Viens sencis bijis superintendents, divi bijuši prāvesti. Viņas radniecības saites, kaut sānu līnijā, aizzarojot arī līdz abiem slavenajiem Einhorniem — Aleksandram un Paulam, Kurzemes superintendentiem 16. resp. 17. gadsimtā.[125] „Dinastiju" rašanās priekšnosacījums bija muižnieku, baznīcas patronu, diktātūra mācītāju izvēlē, kas kulminēja 18. gadsimtā. Kā patronātu cits pēc cita pārņēma muižnieka pēcteči, tā pēdējie, ja vēlējās, ļāva vienai ģimenei „mantot" draudzes mācītāja amatu. Par draudzes locekļu absolūtā

vairākuma, t. i. latviešu zemnieku ieskatiem šai jautājumā neviens neinteresējās.

Būdami labāk izglītoti nekā caurmēra muižnieki, mācītāji gan jutās par tiem pārāki, taču tikai retumis uzdrīkstējās to izrādīt. Praksē savstarpējās attiecības mēdza būt draudzīgas. Muižu „mazvācieši" palaikam bija neskoloti ļaudis, latviešu dzimtcilvēkiem mācītājs tuvojās tikai kā „aprūpes objektam", tādēļ viņa sabiedrība lauku apstākļos ierobežojās ar muižniekiem.[126] Vietām Kurzemē attīstījās pat specifisks mācītāja tips, kas ieražās centās tieši pielīdzināties muižniekiem. Savā pastorātā šie mācītāji rīkojās kā pilskungi un valdnieki, labprāt viņi apmainīja spredikļu grāmatu pret medību bisi, un viņu dēli pierādīja vairāk izmaņas zirga mugurā mežā nekā pie rakstāmgalda studiju kabinetā.[127] Vispār Kurzemes mācītājiem pārmeta, ka tie amatam nepiederīgā veidā nododoties jautrai uzdzīvei, dejai un it sevišķi medībām. Lestenes draudzes ilggadīgais mācītājs Johans Fr. Urbāns (1717—1803) reizēm pat kāpis kancelē ar bisi rokā, apgalvodams, ka tad viņam labāk sokoties spredikļot par Dieva sodību.[128] Taču Urbāns, kas palika kurzemnieku piemiņā kā teiksmaina figūra, veica savus pienākumus apzinīgi. Ierazdamies 1741. gadā Lestenē, viņš atklāja, ka daļai turienes zemnieku kristīgā ticība gluži sveša. Sākumā pie viņa iesvētes mācībā gājuši un pirmo reizi mūžā sv. vakarēdienu saņēmuši daudzi sirmgalvji. Urbāns sarakstīja nelielu, tieši lesteniešiem domātu katechismu un cītīgi gādāja, lai jaunieši iemācītos lasīt. Tādā kārtā viņa pēcnieks, ievērojamais literāts un laikraksta *Latviešu Avīzes* dibinātājs Kārlis Fr. Vatsons varēja 1803. gadā stāties darbā jau krietni „apgaismotā" draudzē.[129]

Kaut visumā muižnieki mācītājus respektēja, pēdējo atkarība dažkārt bija tik liela, ka viņiem nācās padoties visām patronu iedomām. Groteskus notikumus kādā Kurzemes muižā 18. gadsimta otrā pusē apraksta jau minētais Hipelis. Muižas īpašnieks, gatavodamies kristīt savu bērnu, licis par krusttēvu atzīmēt „mīļo Dievu", ko mācītājs pakalpīgi izdarījis. Kristību akta ievadījumā muižnieks pavēlējis, lai mācītājs zīdainim vaicā: „Vai jūsu augstdzimtība vēlas kristīties?" Kad pie dievgalda mācītājs šim muižniekam pēc dievmaizītes sniedzis vīnu, iepriekš vajadzējis apjautāties: „Vai atļauts jūsu augstdzimtībai piedāvāt arī otru?" Bez šaubām, te mācītājs kalpojis psīchopata iegribām, ko visskaidrāk liecina fakts, ka tas pats muižnieks iecēlis par vagaru savu suni un nosacījis, lai zemnieki to sveicina, paceldami cepuri.[130]

Par spīti šīm un līdzīgām muižnieku „ekstrāvagancēm" no vienas,

zemnieku vēl allaž praktizētām pagāniskām paražām no otras puses, vērojams, ka kristiānisma ietekme 18. gadsimta gaitā kļuva aizvien spēcīgāka tiklab vācu, kā latviešu vidū. Protams, arī šai ziņā jāatturas no ģenerālizācijas: Kurzemes draudžu apmēri (gadsimta pirmajā pusē 1500—2000 personu, otrā vismaz divreiz vairāk) nepieļauj nekādu vērtējumu, kuŗos nebūtu manāmu izņēmumu.[131] Dzirdēja žēlojamies, ka muižnieki reti ejot baznīcā, tomēr liekas, ka vācu dievkalpojumi apmeklēti labāk nekā Vidzemē. Kurzemes muižās kārtēji notika mājas svētbrīži, un latviešu sētās gadsimta beigās svētdienas „pātari" vietām jau bija nostabilizējušies kā tradicija. Ja to laikā ieradās kādi ciemiņi, viņiem iespieda rokās dziesmu grāmatu, bet sasveicināšanās sākās tikai pēc „pātariem". Īsu galda lūgšanu pirms un pēc maltītes skaitīja gandrīz visur. Vasarās, uznākot negaisam, muižnieki un zemnieki arvien, pat nakts vidū, tvēra dziesmu grāmatu un skaļi dziedāja, kamēr zibeņi un pērkons norima. E. Rechenbergs-Lintens zīmīgi izteicies, ka Kurzemes muižnieku zināšanas ticības lietās reti aptvērušas ko citu nekā luterisma pamatmācības, taču šai laikmetā tās iezīmējušās kā nesatricināma, bez grozījumiem nākošām paaudzēm nododama pārliecība, „pie kam filozofija un kritika nevarēja pretendēt ne uz niecīgu mantojuma tiesu".[132]

Pret Kurzemes latviešu draudzēs vērotām parādībām, kas viņam nebija pieņemamas kā luterāņu garīdzniekam un tikumības sargam, gadsimta vidū vērsās G. F. Stenders dažādās savas *Mazās bībeles* nodaļās. Kurzemē, pretēji nekā Vidzemē, vērā liekams faktors bija katolicisms (sk. VII : 9), kādēļ arī Stenders izteica nožēlu par to, ka pastāv „divējādas ticības", un brīdināja pielūgt „izmālētas bildes". Dažos gadījumos viņš gan atļāvies kompromisu — tā, piemēram, likdams lasīt kādus *Mazās bībeles* stāstus Matīsa, Jēkaba, Pēteŗa, Annas, Labrenča, Bērtuļa, Mārtiņa un citās dienās, kuŗas luterāņi nesvētī. Šīm katoļu svēto piemiņas dienām, acīm redzot, joprojām bija tautas reliģiskajā apziņā nozīme, ko nedrīkstēja gluži ignorēt. Pagānisma izpausmes Stenders nosodījis asos un rupjos vārdos, maskētā vai ironiskā veidā (sk. augstāk, VII : 6) noraidījis arī pietismu un hernhūtismu. Cieši viņš piekodina latviešiem ievērot baznīcas ārējās paražas: baznīcā neklājas skraidīt šurp un turp, smieties vai gulēt. Ticību zaimo tie, kas vilcinās kristīt bērnus un, ja galu galā kristības sarīko, tad galvenā vietā tur izvirza „dzīres un pādes naudu". Nav pieļaujams, ka kāzās dzied „mauku dziesmas, par ko godīgi ļaudis tikai izspļauj." Mirušos reizēm apbedī bez mācītāja: „Dažs līķis kapenēs top slepeni aprakts, un dažs kā maitas gabals

tikai bedrē pliks iemests." Tāda apbedīšana, domā Stenders, piederoties tam, „kas kā lops dzīvojis, kā lops bez Dieva miris".[133]

Sava laikmeta luteriskās ortodoksijas viedokli Stenders pārstāvēja tai ziņā, ka par pestīšanas priekšnosacījumu atzina „skaidras evaņģeliskas atziņas" un par to īstenajiem izplatītājiem mācītājus, kuŗus tādēļ ļoti cildināja. Mācītājs viņa uztverē parādās gandrīz kā Dieva vai vismaz Kristus vietnieks zemes virsū, un draudzes svēts pienākums ir to vienmēr klausīt, godāt un apgādāt. Tomēr vairākas vietas *Mazajā bībelē* liecina, ka reālitātē mācītāja un draudzes attiecības bijušas citādas nekā Stendera ideālu gaismā. „Daudzi bērni," viņš rezignēti atzīstas, „baznīckungu nepazīst un, kad tas sētās brauc tos apmeklēt, priekš to kā priekš lāci bēg un slēpjas."[134] Saprotams, ka zemnieki nevarēja nodibināt dziļāku intimitāti ar mācītāju, kas reizē bija kungs un saimniekoja savā muižā. Jau minētais Rechenbergs-Lintens atzīmē: „Nereti gadījās, ka mācītāji, kam svētdienā vajadzēja sludināt kristīgu iecietību un lēnprātību, sestdien bija zemniekiem iepīckājuši mācības paši savām rokām."[135]

Saskaņā ar toreizējo kārtību arī Kurzemē svētdienas dievkalpojumiem bija „laicīgā" daļa, kuŗā mācītājs funkcionēja kā dzīva avīze, nolasot baznīcēniem dažādus aktuālus ziņojumus. Par tiem zīmīga aina 18. gadsimta pēdējos desmitos iegūstama, piemēram, Griezes draudzē (Nīgrandes pagastā), kur mācītājs tos latviešu valodā regulāri ierakstījis baznīcas grāmatā. Liela loma draudzes kriminālchronikai: vienreiz vagaram pašā spredikļa vidū izcelts no rokām pulkstenis, citreiz kāda muižas meita pēkšņi nozudusi, aiznesdama līdz „pillu maisu ar košām lietām". Vēl citā gadījumā dzirdam: „Cienīgam landrāta kungam no Griezes ir piektdienas naktī no laidariem desmit dižas un trīs mazas kazas nozagtas tapušas." Bieži ziņots par noklīdušiem dzīvniekiem un pazaudētām mantām, par svarīgām saimnieciskām pārmaiņām un gaidāmiem tirgiem, bet kādā 1791. gada svētdienā lasīts šāds brīdinājums: „Es domu jums to ziņu, ka caur to, ka tas ūdens gauži nokritis, cienīgam kungam no Popes daudz baļķi pie sētmaļa sausumā ir palikuši. Tādēļ turaities kā godīgi ļautiņi un ne aiztiekat ir ne vienu no tiem. Kad lieli plūdi celties būs, tad cienīgs kungs no Popes tos gan liks savākt."[136] Grieze atrodas pie Ventas.

Lielā daļā draudžu markanta vieta bija ziņojumiem par aizbēgušiem dzimtļaudīm. Raksturā tie gandrīz identiski šī veida sludinājumiem laikrakstos, kuŗus aplūkojām II : 2 nodaļā. Sīki notēlots bēgļa izskats, aizrādīts uz viņa personīgām īpašībām, piedāvāta brīžiem visai augsta atlīdzība notvērējiem; parasti meklēti cilvēki, kas bē-

guši no latviešu un igauņu Vidzemes uz Kurzemi, nevis pretējā virzienā.[137]

Blakus bēgļu jautājumam daudz laikmetam raksturīgu parādību skaŗ ziņojumu koncepti, kas 18. gadsimta otrā pusē sastopami Jelgavas Annas baznīcas lauku draudzes grāmatās. Ik rudeni zemnieki informēti par to, kā viņiem jāizturas, kad zvejnieki Lielupē sarīko tradicionālo „zivju medīšanu" resp. t. s. upes kāzas, kuŗu norisē upi dažās dienās izzvejoja visā tās platumā.[138] 1778. gadā mācītājs no kanceles izsludināja hercoga pavēli, kas vērsās pret ceļojošiem tirgotājiem, kuŗiem trūka tirdzniecības atļaujas. Nosacīts, ka „tādiem svešiem preciniekiem un žīdiem būs sagrābtiem un ar visu savu preci, ratiem un zirgiem uz tās pašas tiesas muižu aizvestiem tapt", kur tad pienākas „pusi tās atņemtas preces tam, kas tos panācis, par viņa labu paklausīšanu dot un iešķiņķot". Kad Lietuvā 1770. gadā izcēlās kāda bīstama sērga, mācītājs brīdināja ļaudis neielaist Kurzemē nevienu, kas nevar „uzticamu veselības zīmi priekšā stādīt". Redzam arī, ka reizēm Kurzemē darbojušās organizētas laupītāju bandas. Tā, piemēram, 1782. gadā pieci laupītāji Jelgavas apkaimē uzbrukuši Nurmuižas krodziniekam, to „ar saviem razbainieku nagiem saķēruši, ar briesmīgu varu no ratiem izrāvuši", sadūruši un nolaupījuši 1219 dāldeŗu. Vienam no uzbrucējiem, laikam vadonim, bijušas zilas drānas, pārējiem pelēki zemnieku svārki.[139]

Gandrīz katru svētdienu zemnieki vēlējās, lai mācītājs viņu vārdā par kaut ko aizlūdz. Šai sakarā gadsimta otrā pusē atkal labu izziņu sniedz pedantiskās atzīmes Griezes baznīcas grāmatās; tas sevišķi attiecas uz samērā ilgo posmu (1783—1803), kuŗā draudzi vadīja Johans G. Kīnics.[140] Nereti sastopams formulējums, ka zināms saimnieks, kas piedzīvojis kādus zaudējumus vai bēdas, „Dievam padodas ar visu sava nama būšanu". Cits liek speciāli aizlūgt par laukiem, lopiem un bišu kokiem, par savu vai tuvinieku veselību; cits izlūdzas Dieva gādību, lai atgūtu nozagtas mantas vai mājas dzīvniekus. Daudzos gadījumos zemnieki klaji atzinuši, ka viņu likstas izraisījuši burvji un skauģi, lielākoties ar nešļavām jeb t. s. pesteļiem, un šai garā tad aizlūgumu izdarījis arī mācītājs.[141]

Šī parādība nav pretrunā kristiānisma stiprajai ietekmei Kurzemē, uz kuŗu aizrādījām iepriekš. Kā zemnieku vidū dažās īpašās situācijās vēl aktuālizējās senie ticējumi, tā izglītotie kristieši, mācītājus ieskaitot, nešaubīgi ticēja velna un viņa kalpu eksistencei. Cīņu pret šiem ļaunajiem spēkiem mācītāji uzskatīja par tiešu pienākumu. Zīmīgu tādas cīņas tēlojumu atstājis Engures un Mērsraga mācītājs Johans D. Polsterns. 1729. gadā pie viņa ieradies kāds latviešu lau-

lāts pāris un sūdzējies, ka melns suns allaž mēģinot ievilināt viņu dēlu mežā vai ūdenī. Izsaukts viens pats uz pastorātu, zēns apstiprinājis, ka suns viņam uzmācoties jau kopš gada un pēdējā laikā gandrīz ik nedēļas. Polsterns aicinājis pie sevis zēna vecākus un vēl citus ļaudis, visi nometušies ceļos un lūguši Dievu. Tad viņš svētīdams licis roku zēnam uz galvas, noskaitījis īsu lūgšanu un pamācījis, kā turpmāk jāizturas. Kad melnais suns parādās, tas jādzen prom un jāsaka: „Atkāpies no manim, tu sātan, kas manim ar tevim jādara!" Pēc tam, krustu metot, jāčukst: „Nu stāvi man klāt, Dievs tēvs, Dievs dēls, Dievs svētais gars." Sunim nedrīkst sekot ne soļa, par viņa uzmācību jāziņo vecākiem un kopā ar tiem jālūdz. „Es izdarīju aizlūgumus visās man apkalpojamās baznīcās," nobeidz Polsterns (apraksts vācu valodā, bet eksorcismi latviski). „Kad tie bija labu laiku turpināti, suns vairs nerādījās. Dievs lai slavēts mūžīgi mūžos. Amen."[142] Gadsimta otrā pusē, racionālisma ietekmē, mācītāju ticība velna spēkam gan mazinājās, taču ne vienmēr un visur.

Ciešā kontaktā ar draudzes locekļu vairumu Kurzemes mācītāji nokļuva gadskārtējos t. s. lūgšanu braucienos, kas bija ieskaitīti viņu pienākumos jau 1570. gada baznīcas satversmē. Šo braucienu laikā viņiem vajadzēja pārbaudīt ļaužu zināšanas ticības lietās, iepazīties ar attiecībām ģimenē un saimē, izšķirt strīdus, pamācīt, sniegt sv. vakarēdienu slimiem un nevarīgiem u.t.t. Sekmes, protams, bija atkarīgas no mācītāja cītības, jo bieži gadījās, ka zemnieki, kas varēja gaidīt kādus pārmetumus, pirms paredzamā apmeklējuma aizbēga mežā. Principā, kaut ne allaž praksē, bija spēkā noteikums, ka dzimtkungiem resp. hercoga domēņu pārvaldniekiem jāaicina tādi bēguļotāji uz muižu, kur tie jāsoda, mācītājam klātesot. Vēlāk dažās vietās atzina par derīgāku vispār pulcināt ļaudis vienkopus, lai mācītājs tos pārklaušinātu reizē. Lūgšanu braucienos mācītāji devās pavasaros, bet it īpaši rudeņos pēc ražas novākšanas. Rudens braucieni, bez šaubām, saistījās vēl ar citu apsvērumu: to gaitā zemnieki „pēc veca paraduma" mēdza mācītājam dāvināt dažādus pārtikas produktus, kas labi papildināja viņa saņemtās obligātās uztura, malkas u. c. nodevas.[143]

Reizēm mācītāji vai viņu uzdevumā ķesteri praktizēja arī tā dēvēto linošanu, apbraukājot draudzes locekļus nevis ticības labā, bet vienīgi tādēļ, lai ievāktu — gan ne vienmēr labprātīgas, tomēr tradicionālas — nodevas graudā: linus, labību, šķiņķus u.t.t.[144] Cik lielu nozīmi mācītāji piešķīra šai paražai, liecina kāds 1768. gada paziņojums draudzei, kuŗa noraksts atrodams jau iepriekš minētajās

Jelgavas Annas baznīcas grāmatās. Tur mācītājs atgādina, ka kopš seniem laikiem šai draudzē nevienam citam kā mācītājam un ķesterim neesot „brīv bijis linodamies apkārt braukt", un stingri brīdina zemniekus kaut ko dot varbūtējiem svešiem linotājiem. Esot bijuši grūti un tukši gadi, tādēļ vajagot rūpēties par draudzes mācītāju, kas cietis lielas „atraušanas".[145] Savā ziņā vēl spilgtāk draudzes ganu praktiskās intereses apgaismo šāds 1771. gadā tai pašā baznīcas grāmatā atzīmēts ziņojums: „Tie nu pieci gadi palikuši, ka es no manas mīļās draudzes to lielu paklausīšanu esmu piedzīvojis, ka no šeienes sūdu vezmes tapa uzņemtas un maniem Bomu muižas laukiem aizvestas. Es šo labdarīšanu mūžam ne aizmirsīšu, un viņas pieminēšana ne iznīks ... Šī mīlestības zīme tāpēc jo augstāki cienījama, ka tā man nekādu talķi, nekādus jēriņus, bet tiem vedējiem vienu zeltu [?] no 2 jūdzēm maksāja. Caur tādu sajušanu manā sirdī par jums iestiprināts, es tad iedrošinājos jūs, kas jūs domājat joprojām savu labu un mīlīgu prātu man apliecināt, lūgt, ka jūs man gribētu palīdzīgi būt manu dzimtu pļavu, kas man še pie pilsāta ir un kas caur maziem vārtiem pie Smiltniekiem klāt gul, ar sūdiem apvest."[146] Jelgavas Annas baznīcas lauku draudzes mācītājs šai laikā bija latviešu literātūras vēsturē pieminamais (sk. X : 7) maģistrs Johans F. Rozenbergers.

Kāds Kurzemes baznīcas likumu paragrafs nosacīja, ka svētdienas pēcpusdienās zemnieku jaunatnei jāmāca katechisms, lūgšanas un dziesmas. Ja rezultāti vāji, katechizācija pastiprināma. Kaut baznīcas vadība šos noteikumus mācītājiem aizvien atgādināja, arī šai sakarā ļoti daudz nozīmēja privāta iniciātīva. Tā bija dažāda par spīti neapstrīdamam faktam, ka Kurzemes mācītājiem 18. gadsimtā, dzīvojot zemē bez spēcīgas administrātīvas varas, nācās strādāt ievērojami mazāk nekā viņu amatbrāļiem Vidzemē. Bez tam Kurzemes luteriskajai baznīcai gāja secen tiklab satricinājumi, kā veselīgie impulsi, ko Vidzemē izraisīja brāļu draudžu kustība.[147] Mierīgie „Dievzemītes" apstākļi ietekmēja turienes mācītājus divējādi. Daļa no viņiem, kā jau redzējām, sacentās ar muižniekiem, vairāk interesējoties par dzīrēm un medībām nekā par draudzi vai teoloģijas jautājumiem. Turpretim citi izmantoja brīvo laiku studijām un literāriem pasākumiem. Tas bija viens no iemesliem, kādēļ arī latvisko rakstniecību 18. gadsimtā visvairāk rosināja kurzemnieki.

Par katoļu baznīcas stāvokli Kurzemē runāsim atsevišķi. Austrumu pareizticības nozīme bija maza. 1750. gadā pabeidza pareizticīgo dievnama būvi Jelgavā, gadu vēlāk cariene Elizabete uzdeva savam sūtnim resp. rezidentam rūpēties par tā iekārtu un apgādi — uzcelt

ikonostazi, nopirkt kulta atribūtus un misiņa lampu, priesteŗa ornātu u.t.t. Kā šiem nolūkiem, tā pašai būvei līdzekļus ņēma no nomām, ko maksāja pēc Ernesta Bīrona katastrofas 1740. gadā sekvestrētās hercoga muižas.[148] Augšzemē vairākās vietās pastāvēja uniātu baznīcas.[149]

Jau kopš 17. gadsimta vidus Kurzemē bija zināms skaits reformātu, taču draudzi Jelgavā nodibināja tikai 1701. gadā, un baznīcas būve naudas trūkuma dēļ turpinājās veselus 36 gadus (1704—40). Baznīcas zvanā bija iegravēts īpatnējs vācu pants, kas atdzejojumā skanētu šādi:

Kad laimi Kurzemei tās hercogs Ernests lēma,
Pēc laba laiciņa bij nācis brīdis mans,
Kad beidzot šūpoties šai baznīcā es varu
Un Dievam kalpoju kā reformātu zvans.

Ar „labu laiciņu" domāti minētie 36 gadi. Lai gan hercogam Ernestam tieši vienlaikus ar baznīcas iesvēti uzbruka viņa bargās likstas, zvana ieraksts netika ne izdzēsts, ne grozīts. Reformātu mācītājs gadsimta beigās bija Kurzemes polītiskajā vēsturē pazīstamais Pēteŗa akadēmijas profesors Johans N. Tīlings.[150] Reformātu draudzē Jelgavā, līdzīgi kā Rīgā, pulcējās daudz brīvmūrnieku.

9.

Katoļu baznīcas darbība Vidzemē 18. gadsimtā bija paralizēta, turpretim reliģijas sinkrētismā, kas, kā redzēsim VIII nodaļā, zēla latviešu zemnieku vidū, bieži pavīdēja neapšaubāmi katoliskā kulta elementi. Ja pēdējo īstā jēga bija jau aizmiglojusies, tad tomēr atsevišķās vietās katolicisms glabājās arī skaidrākās tradicijās. Zīmīgus vārdus 18. gadsimta beigās Umurgas baznīcas grāmatā rakstījis turienes luteriskais mācītājs J. A. Reisners: „Katoļu laikos šī baznīca bija pirmā kārtā veltīta Dievmātei, kādēļ lētticīgie zemnieki pat vēl mūsu laikā devušies šurp svētceļojumos. Zemnieki, kas dzīvo pie Baltijas jūŗas, likuši te aizlūgt par izdevīgu zveju. Pie šīs baznīcas senāk atradušās arī vecas akmens statujas, kas māņticīgajos laikos dievišķi godinātas."[151]

Rīgā un tās priekšpilsētās pēc 1735. gadā ievāktām ziņām bija ap 650 katoļu. Nekādu rosību viņi attīstīt nevarēja, jo pastāvīgi nācās cīnīties jau par tiesībām pulcēties dievkalpojumos. Lai gan tie notika privātos namos, rāte tos kavēja tiklab ar administrātīviem rīkojumiem, kā aizzīmogojot durvis un nostādot pie tām sargus. Atļāva

vienīgi ārzemju jūrniekiem un Daugavas „strūgu poļiem" paredzētus katoļu rituāla dievkalpojumus; tos drīkstēja rīkot vasaras mēnešos vai nu kādā ostas mājā ar aizklātiem logiem, vai teltī uz klaja lauka.[152] Kopš 1723. gada Rīgā darbojās trīs vai četri jezuītu misionāri, bet 1755. gadā viņus no pilsētas izraidīja. Pēc tam katoliskos iedzīvotājus pūlējās aprūpēt reformētie franciskāņi. Ticības brīvību Rīgā katoļi ieguva 1765. gadā, īsi pēc Katrīnas II pazīstamā „tolerances manifesta". Kulta vajadzībām sākumā pielāgoja kādu vecu ēku ārpilsētā, bet 1785. gadā, saņemot prāvākus ziedojumus iekšzemē un no ārzemēm, izdevās uzcelt Sāpju Dievmātes baznīcu pils tiešā apkaimē. Kā baznīcas celšanu, tā vispār katoļu intereses sekmēja ģenerālgubernātors Brauns, kas pats bija īru cilmes (dzimis Limerikā tāpat kā Lasi — viņa kaŗa biedrs un viens no priekštečiem ģenerālgubernātora amatā) un ticīgs katolis.[153]

Labvēlīgāka katolicismam bija situācija Kurzemē. Starp turienes muižniekiem atradās zināms skaits katoļu resp. konvertītu, un, sekojot principam *cuius regio, eius religio*, katolizējās arī viņu dzimtcilvēki. Jau kopš 17. gadsimta pirmās puses katoliska bija Alsunga un apkārtne jeb t. s. suitu novads, kuŗā bez Alsungas vēl ietelp Gudenieku, Bases un Jūrkalnes pagasts. Suitu nosaukumu mēdz saistīt ar vārdu „jezuīts", uzskatot to par reminiscenci no laikiem, kad šai apgabalā darbojās jezuītu misionāri. Citādi domā suitu tradiciju vācējs J. Šperliņš. Alsungu katolizēja pēc 1634. gada, kad tās īpašnieks Johans U. f. Šverins tika konvertēts, precoties ar Polijas karaļnamam tuvo muižnieci Barbaru Konarsku. Pēdējā, aizrāda Šperliņš, saskaņā ar poļu galma paražām izraudzījusi no Alsungas iedzīvotājiem pavadoņu pulku jeb svītu — poliski *świta*. Tā kā vismaz daļa poļu šī vārda izrunā „w" aizstāj ar „u", Barbaras pavadoņi — un pakāpeniski arī pārējie novada ļaudis — pārvērtušies par „suitiem". Etnoloģiskā skatījumā katolicismam suitu novadā bija divējāds rezultāts: suiti turējās savrup no apkārtējo pagastu nekatoliskajiem latviešiem, taču, no otras puses, tieši šīs izolācijas dēļ saglabāja līdz visjaunākiem laikiem savus īpatos tērpus, kā arī senās kristību, kāzu, bēŗu un vēl citas tradicijas.[154]

Spēcīgs katolicisma centrs 18. gadsimtā izveidojās Līvbērzē. Konvertētais muižas īpašnieks Vilhelms H. Līvens (1691—1756), kuŗa sieva bija ģenerālgubernātora Lasi meita, atdeva katoļiem turienes luterāņu baznīcu un bez tam uzcēla jaunu Sēmē. Tās prāvests apkalpoja arī katoļu kapellu Zentenē. Novada katolizāciju turpināja Līvena dēls un mazdēls; ar pēdējā gādību 1792. gadā celta katoļu baznīca Lamiņos.[155] Vilhelms H. Līvens cieši sadarbojās ar jezuītiem

un esot pats dažiem no viņiem iemācījis latviešu valodu, lai tie varētu sludināt viņa zemniekiem. Viņš palīdzēja kā pieaugušo, tā bērnu katechizācijā un sarakstīja šim nolūkam vairākus darbus, par kuŗiem trūkst tuvāku ziņu, bet kuŗu vidū droši vajadzēja būt latviskiem tekstiem. Pāvests Benedikts XIV apbalvoja Līvenu ar *Aurei Calcaris* (Zelta Pieša) ordeni; luterāņi viņu dēvējuši par „Kurzemes pāvestu".[156]

Vecpils un Ilmājas luterāņu baznīcas (Liepājas apriņķī) Otto E. Rape 1726. gadā novēlēja „uz mūžīgiem laikiem katoļu rituālam", iekārtojot Vecpils muižā arī katoļu pastorātu. Vēlāk par šīm draudzēm un to priesteŗiem rūpējās Līvenu ģimene. 1782. gadā Ilmāju atguva luterāņi, un tas, kā atzīmē Kallmeijera un Otto leksikons, „bija vienīgais gadījums Kurzemē, kad reiz katolizēta baznīca tika restituēta". Augšzemē radās, taču pa daļai jau drīz iznīka, vairākas katoļu baznīcas; tām atbalstu sniedza Zībergu, Plāteru u. c. katolisko muižnieku dzimtas.[157]

Kopš 17. gadsimta beigām Kurzemes hercogistē pastāvēja trīs jezuītu rezidences — Jelgavā, Skaistkalnē un Ilūkstē. 18. gadsimta sākumā tām nācās cīnīties ar smagām grūtībām gan kaŗa un mēŗa, gan kontribūciju un rekviziciju dēļ, taču jau samērā drīz jezuīti atjaunoja kā savas skolas, tā misiju ceļojumus. Jelgavas un Skaistkalnes misionāri apceļoja plašus apgabalus — līdz pat suitu novadam, un rezultātā nodibinājās misijas punkti Tukumā, Bauskā, Līvbērzē, Aucē, Lauksātē un citur, kur jezuīti pulcināja ļaudis kopējām lūgšanām un katoliskās mācības skaidrojumiem. Zemnieki nereti pieprasīja, lai jezuīti svētī viņu laukus un „uzliek rokas" slimniekiem. Vismaz dažos misijas punktos iekārtoja kapellas, bet Lauksātē 1766. gadā uzcēla arī baznīcu. Jezuītu galvenā baze bija divas (rezidences un draudzes) baznīcas Jelgavā, Skaistkalnes baznīca un krāšņais, 1769. gadā pabeigtais dievnams Ilūkstē. Raksturojot jezuītu pastorālo darbību, viņu annālēs minēti visai augsti skaitļi — tā, piemēram, 1767. gadā Jelgavas un Skaistkalnes 12 pāteri ar sakramentiem apkalpojuši 28 634 personas. Kā hercogistes luterisko garīdznieku, tā muižnieku un pilsētu namnieku vidū jezuītiem netrūka pretinieku, kādēļ brīžiem uzliesmoja pat atklāti konflikti. Hercogi visumā ieturēja draudzīgu neitrālitāti: Ernests Bīrons starp citu laipni uzņēma jezuītu ģeografus, kas 1767. gadā ieradās Rundāles pilī, lai mērītu pola augstumu. Līdzekļus jezuīti ieguva ne vien no pabalstiem un donācijām, bet viņiem piederēja arī muižas, kur līdzās zemkopībai un lopkopībai attīstījās citi saimnieciski pasākumi — alus darītavas, dzirnavas, kaļķu un ķieģeļu cepļi, darbnīcas metallu un

1738. gadā darināta t. s. kristību mašīna Trīsvienības baznīcā Jelgavā

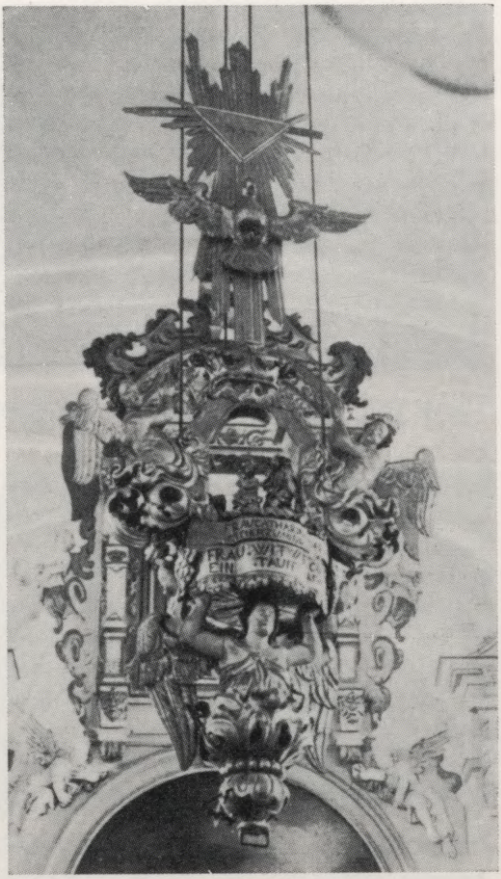

Katoļu Sāpju dievmātes baznīca un priesteŗa māja pie Rīgas pils 1791. gadā (Broces zīmējums)

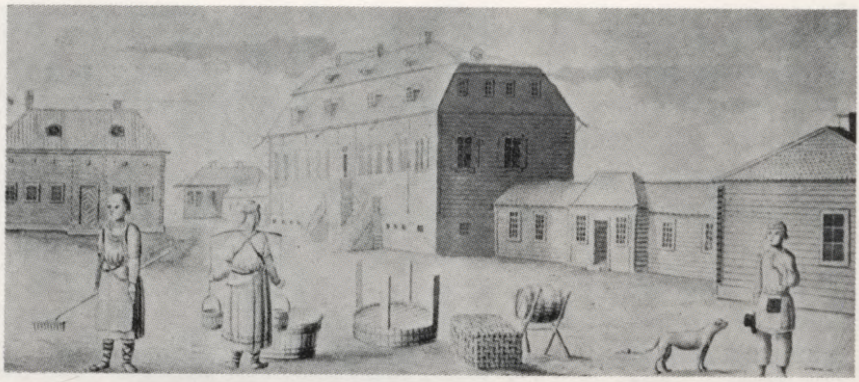

Viļakas muižas ēkas 1797. gadā (Broces zīmējums)

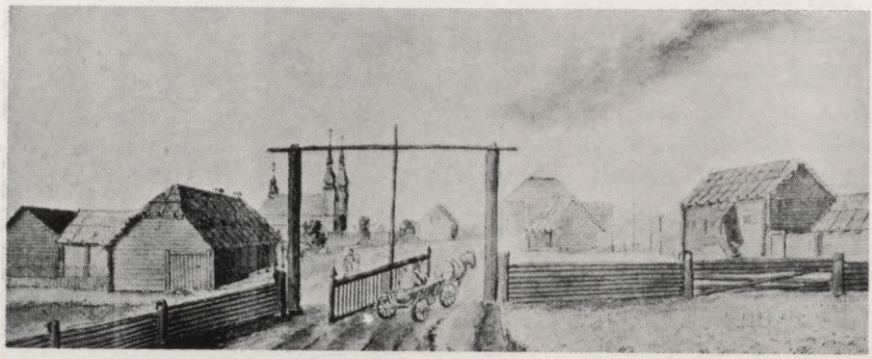

Viļakas katoļu mācītāja plebānija (Broces zīmējums)

Nezināma Latgales tautas mākslinieka darināts Krustā sistā tēls Bērzgales pagastā

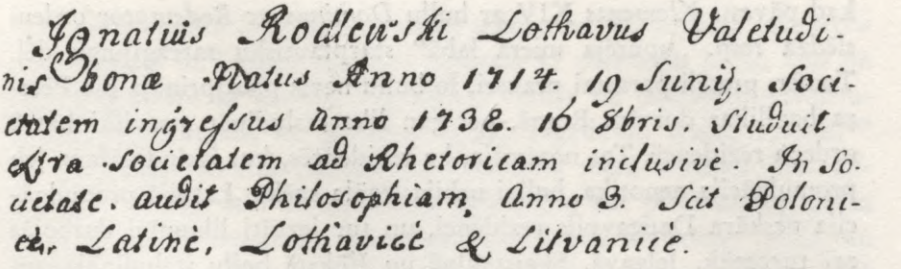
Ignatius Rodlewski Lothavus Valetudinis Bonæ Natus Anno 1714. 19 Junij. Societatem ingressus Anno 1732. 16 Sbris. Studuit extra Societatem ad Rhetoricam inclusivè. In Societate. audit Philosophiam, Anno 3. Scit Polonicè, Latinè, Lothavicè & Litvanicè.

Atzīme par latvieti (Lothavus) Ignatiju Rodlevski jezuītu archīvā Romā

kokvilnas apstrādāšanai. Jelgavā pastāvēja jezuītu pārzināta viesnīca.[158]

No jezuītu tēviem, kuŗu mūža darbs galvenā kārtā saistīts ar Kurzemi, atsevišķi pieminams Ignatijs Rodlevskis (1714—1755). Apzīmējumi, kas lietoti ordeņa dokumentos, runājot par Latvijā dzimušu personu izcelsmi, parasti attiecas nevis uz tautību, bet uz dzimšanas vietu: tātad *Livo* dzimis Vidzemē vai Latgalē, *Rigensis* — Rīgā, *Curo* — Kurzemē (retos gadījumos speciāli uzsvērts *Semigallus* — zemgalietis). Arī Rodlevskis palaikam figurē kā *Curo*, taču 1737. gadā — pašā pirmajā katalogā, kur atrodam viņa vārdu, viņš dēvēts par *Lothavus* resp. latvieti. Tā kā katalogi balstījās uz personīgi iesūtītām ziņām, nav šeit pamata meklēt kādu kļūdu vai pārpratumu, un Rodlevskis piebiedrojams 18. gadsimta nedaudzajiem augstāk izglītotajiem latviešiem. Jau pirms iestāšanās jezuītu ordenī viņš bija beidzis vidusskolu, tad studēja filozofiju un teoloģiju Novogrodekas kollēģijā Lietuvā resp. Polijā, bet 1737./38. gadā kļuva par vienu no trim maģistriem Ilūkstes rezidences skolā, kur mācīja latīņu valodu — vispirms iesācējiem, pēc tam t. s. gramatikas un sintakses klasēm. Lai varētu stāties priesteŗa amatā, Rodlevskis vēl studēja teoloģiju Pinskā. Studijas 1743./44. gadā beidzis un par priesteri iesvētīts, viņš devās uz Skaistkalni. Atskaitot īsu posmu Latgalē (Borchu misijā Varakļānos un Preiļos), hercogiste palika viņa darba lauks līdz pat nāvei. Rodlevskis veica priesteŗa pienākumus Skaistkalnē un Bauskā, bija kā turienes, tā Jelgavas ordeņa brāļu „garīgais tēvs" resp. biktstēvs, ļoti bieži brauca misiju ceļojumos. Īpaši viņš rūpējās par latviešiem, ko apliecina arī vārdi nekrologā: „Ar savu lēnību un labdarību viņš ieguvis visu, it sevišķi zemnieku sirdis tik lielā mērā, ka tie pat materiāli atbalstījuši trūcīgo Skaistkalnes misiju un laipni viņu saukuši par savu tēvu."[159]

Jezuītu darbībai Kurzemē formāli vajadzēja izbeigties 1773. gadā,

kad pāvests Klements XIV ar bullu *Dominus ac Redemptor* ordeni slēdza resp. „upurēja miera labā" starptautisku sarežģījumu dēļ. Tomēr, pretēji parastai praksei, šo bullu nevis piestiprināja pie Pētera bazilikas durvīm Romā, bet gan lika izsludināt atsevišķi katrā ordeņa rezidencē. Tas nozīmēja, ka rezidencēs, kur izsludināšana jeb promulgācija nenotika, bullai nebija legāla spēka. Latvijā promulgācija neskāra Daugavpils rezidenci, un tur jezuīti likumīgi darbojās arī turpmāk. Jelgavā, Skaistkalnē un Ilūkstē bullu izsludināja, un Polijas valdība nekavējās gādāt, lai Kurzemē tiktu pa daļai atsavināti, pa daļai apķīlāti jezuītu īpašumi un kapitāli. Likvidēto Jelgavas un Skaistkalnes rezidenču vadība ar nedaudziem garīdzniekiem vēl brīdi mēģināja strādāt, uztura iegūšanai pārdodot pat liturģiskos priekšmetus, taču jau drīz ieskatīja, ka viņu pozicijas vairs nav noturamas, kaut katoļu skaits Kurzemē joprojām palika samērā prāvs.[160]

10.

Ievērojama loma katolicisma izplatīšanā un nostiprināšanā jezuītiem visu 18. gadsimtu bija Latgalē. Iepriekš jāaizrāda uz vispārējo stāvokli, kādā atradās turienes katoļu baznīca pēc tam, kad bija pārciestas Ziemeļu kara galvenās briesmas. To raksturojis bīskaps Kr. Šembeks savā 1715. gada relācijā. Dažādās vietās tobrīd pastāvējušas 15 baznīcas, bez izņēmuma koka celtnes. Daugavpilī bīskapa katedrāle, „kuŗai nepieciešams remonts", ar vienu prāvestu; vajadzētu vēl divu priesteŗu, bet tos nav iespējams dabūt. Aprūpes rajons 15 vācu jūdzes (1 v. jūdze = 7,5 km). Ludzas un Rēzeknes baznīcās pa vienam priesterim, kuŗi „ne bez grūtībām un ar prāviem izdevumiem" ataicināti no Silezijas. Abu uzturs kaut cik nodrošināts, turpretim Līvānu un Asūnes priesteŗiem tas ļoti trūcīgs. Viļakas baznīca nožēlojamā stāvoklī. Kaŗa laikā to atkārtoti „izlaupījuši kazaki, kalmiki, zagļi, tā ka ne diedziņš no liturģiskiem piederumiem nav atstāts". Draudzes locekļi nabadzīgi, dzimtkungs dzīvo citur un gandrīz nekad neparādās. Miera laikā uzturs vienam priesterim varētu būt pietiekošs. Tagad tuvākais priesteris 15 v. jūdžu attālumā, pie kam nepārbrienamo purvu dēļ spēj ierasties vienīgi sausā vasarā vai ziemā. Bez šīm sešām vēl deviņas citas baznīcas — Indrā, Krāslavā, Dagdā, Feimaņos, Rušūnā, Preiļos, Aulejā, Izvaltā un Kaunatā. Ja sešām galvenajām baznīcām aprūpes rajons lielākoties svārstījies ap 10—20 v. jūdzēm, tad pārējām, atskaitot Preiļus,

tas nepārsniedza 5 jūdzes. Šembeks piemetina, ka ar viņa iniciātīvu no Silezijas uz Latgali devušies pavisam 11 priesteŗu, kuŗus viņš pa daļai uzturējis ar saviem līdzekļiem. Tomēr tie palaikam nevēlējušies palikt Latgalē, un grūtības viņiem sagādājusi tautas valoda.[161]

Turpretim jezuītu panākumus vislielākā mērā sekmēja tieši apstāklis, ka viņi labi un atsevišķos gadījumos pat priekšzīmīgi prata latviski resp. latgaliski. Par viņu nopelniem izglītības laukā un latgaļu rakstniecības sekmēšanā runāts V un X nodaļā, kamēr VIII nodaļā varēsim konstatēt kādu jezuītu pašu neparedzētu un negribētu nopelnu: aprakstīdami kā ļaunu piemēru senos tautas ticējumus un pagāniskos kultus, viņi atstājuši vērtīgu materiālu latviešu reliģijas vēstures pētījumiem.

Šai vietā vispirms pieminama Daugavpils rezidences (kopš 1761. gada — kollēģijas) rosība. Tai 1711. gadā bija tikai trīs, bet 40 gadu vēlāk jau 34 locekļi. Lai ātrāk uzceltu iecerēto rezidences baznīcu, jezuīti iekārtoja savu ķieģeļcepli, kas ik gadus ražoja ap 40 000 ķieģeļu. Baznīcu pabeidza un iesvētīja 1746. gadā. Pastorālās darbības līdzekļi bija spredikļi, katechizācija, garīgi pamudinājumi jeb ekshortācijas, privātas sarunas mājās. Lielu vērību veltīja tautas misijām — speciāli izstrādātām mācību serijām, kur veiklākie spredikļotāji runāja par cilvēka mērķiem, grēkiem, labošanos, Dieva mīlestību u.t.t. Vietās, kur trūka pastāvīgu garīdznieku, jezuīti tautas misiju laikā veica visas priesteŗa funkcijas. Panākumi vairojās līdz ar misionāru skaita pieaugumu. Ja 1724. gadā Daugavpils jezuīti grēku sūdzes sakramentā bija pieņēmuši 21 104 personas, tad 1757. gadā šis skaitlis sasniedza 58 000. Latvieši sevišķi cienījuši t.s. pastarās eļļas svaidīšanas sakramentu slimnieku atveseļošanās labā, dēvējot to par *lela swetibe* (atzīme 1731. gada annālēs). Tāpat no latviešu zemnieku vidus nāca visvairāk konvertītu. Jezuītus devīgi atbalstīja katoliskie muižnieki, bet reizēm dāvanas piesūtīja arī protestanti, un Daugavpils rezidences skolās mācījās dažu nekatolisku Rīgas pilsoņu dēli. Ordeņa slēgšana 1773. gadā, kā augstāk minēts, Daugavpils rezidenci resp. kollēģiju neskāra, un tā vēl piedzīvoja pat zināmu uzplaukumu, jo turp sāka plūst jezuīti no zemēm, kur viņi vairs nedrīkstēja darboties. 19. gadsimta sākumā Daugavpilī starp citu mācījās un noviciāta laiku pavadīja holandietis Jans Rothāns — nākošais (pāvesta 1814. gadā atkal legālizētā) jezuītu ordeņa ģenerālis. 1809. gadā, pārvēršot Daugavpili cietoksnī, cars Aleksandrs I pavēlēja jezuītiem pilsētu atstāt. Viņi apmetās Pušā, pēc tam Izvaltā, kur palika līdz 1820. gadam, kad cars izraidīja jezuītus no visas Krievijas territorijas.[162]

18. gadsimta vidū celtā jezuītu klosteŗa baznīca Daugavpilī

Īpaša nozīme Latgalē 18. gadsimtā bija virknei jezuītu misiju un misijas punktu, kur darbojās neliels skaits ordeņa locekļu, skaidrojot tuvākās un tālākās apkārtnes iedzīvotājiem katolicisma pamatus un cenšoties padziļināt viņu reliģisko dzīvi. Ļoti svarīgs bija

fakts, ka misionāri nodibināja visciešāko kontaktu ar latviešu zemniekiem. Misionārus izraudzīja Daugavpils rezidence, bet vairums misiju saucās to muižnieku vārdā, kuŗi tās izveidoja un uzturēja. Par divām misijām bija gādājusi Borchu dzimta, vienai no tām, t.s. Livonijas misijai, dāvinot Vārkavas muižu. Tieši Borchu vārdā nosauktā misija atradās Varakļānos un Preiļos. Dagdā un Kaunatā pastāvēja Hilzenu, Krāslavā un Indricā — Plāteru, Pušā — Šadursku misija. Bija arī mazāki no Daugavpils atkarīgi misijas punkti Rēzeknē, Nautrēnos un citur.[163] Kādā no minētajām misijām vai pārmaiņus vairākās darbojusies lielākā daļa no tām personām, kas atstājušas nozīmīgas pēdas latgaliešu 18. gadsimta kultūrvēsturē.

Par to, kādā veidā un kādos apstākļos jezuīti veica savus misijas pasākumus Latgales latviešu vidū, pieejamas visai raksturīgas liecības. Gregors Šablinskis, kas kopš 1738. gada bija saistīts ar Borchu, pēc tam ar Hilzenu misiju, uzturējās zemnieku mājās, ēda ar viņiem pie viena galda, mācījās „viņu parunas, dziesmas un arvien pareizāku viņu valodas dialektu". Ierazdamies kādā agrāk neapmeklētā vietā, viņš muižā sastādīja zemnieku sarakstu, tad iedalīja ļaudis grupās un sāka strādāt ar katru grupu atsevišķi. Par prīmāro uzdevumu, kā viņa nekrologā uzsvērts, Šablinskis atzina cīņu pret latviešu pagāniskajiem ticējumiem un kultiem. Tos viņš centās vai nu iepazīt personīgi, vai ievāca par tiem sīkas ziņas, pat no bērniem; tad darbojās ar savām grupām, „līdz bija izskaudis māņus, izcirtis par dieviem godātos ozolus un liepas, un iepotējis īstā Dieva jēdzienu". Bērnus viņš mēdza nostādīt rindā un sākumā iemācīja katram tikai vienu tēvreizes teikumu; tos pēc kārtas skaļi atkārtojot, bērni pamazām iemācījās visu lūgšanu. Vērīgākie saņēma dāvaniņas. Ar līdzīgu metodi Šablinskis mācīja arī citas lūgšanas un katechismu. Projām dodamies, viņš visur noorganizēja kā pieaugušo, tā bērnu pulciņus. To vadītājiem uzdeva rūpēties, lai dalībnieki noteiktos laikos sastaptos, kopēji skaitītu lūgšanas un dziedātu garīgas dziesmas. Par rezultātiem vadītāji ziņoja vai nu pašam Šablinskim, vai muižniekam, kas bija uzņēmies pulciņu patronātu. Zināmās laikstarpās Šablinskis inspicēja visas savas kādreizējās misijas vietas. Šī tipa pastorizācija esot sekmējusies pat ar tādiem, kas pirms tam nepratuši ne krustu pārmest.[164]

Dagdas misionāri, kā 1789. gadā stāsta kādā vēstulē Daugavpils kollēģijas jezuīts K. Feifers, parasti devās uz attālākām sādžām divatā (pāters kopā ar kādu brāli), ņemot līdz ēdienu un citu nepieciešamo. Apmetušies zemnieku mājās, viņi rītos un vakaros skaidroja ticības mācību pieaugušiem, bet dienā bērniem. Rītos priesteris

uzklausīja arī grēksūdzi. Pēc 4—5 dienām ierīkoja kādā piedarbā altāri un noturēja sv. misu; tiem, kas vēlējās, izdalīja komūniju. Viens misijas ceļojums, apkalpojot četras vietas, ilga ap 20 dienu.[165] To, ka šie ceļojumi prasīja īstu dedzību, ļauj saprast italiešu pātera G. Andžolini vērojumi Latgalē 1784. gadā. Zemnieki dzīvo nabadzīgās koka ēkās bez skursteņa. Dūmus izvada tikai pa logu. Istaba smird, dūmi graužacis. Aukstā laikā misionāri sapulcina ļaudis istabā, bet paši stāv ārā — vējā un salā, spredikodami pa logu, jo iekšā tas nav iespējams dūmu dēļ.[166]

Daļa misionāru bija askēti — tā, piemēram, jau agrāk (VI : 3) pieminētais J. Karigers. Kažoku viņš, priekšnieka piespiests, sāka ziemas bargumā valkāt divus gadus priekš nāves, gulēja uz gultas dēļiem un visas saņemtās dāvanas atdeva ordeņa brāļiem vai nabagiem. Vismaz daļēji ar askētiskām pašmocībām izskaidrojami arī Karigera redzējumi, to vidū vīzija par dzirnavu ratam līdzīgu ierīci, ko darbinājis mirušais Borchu misijas dibinātājs, teikdams — kā šis rats, tā viņa dibinātā misija nekad neapstāšoties apustuliskā darbā.[167] Citāda veida pārdabisks pieredzējums 1742. gadā bijis tās pašas misijas loceklim Georgam Riškevičam, bet tas iegūst paradoksālu nokrāsu, ja atceramies jezuītu sīvo cīņu ar tautas ticējumiem. Nekroloģijā vēstīts, ka šis askētiskais leišu tautības misionārs savos ceļojumos mēdzis pārnakšņot rijās, lai nebūtu nevienam par nastu. Reiz, guļot kādā Malnavas rijā, viņu pēkšņi sagrābis neredzams spēks — pa priekšu uzsviedis uz krāsns, tad nometis krāsns dobē. Riškevičs nopratis, ka viņam darīšana ar pašu nešķīsto, pārkrustījies un pēc tam mierīgi nogulējis līdz rītam.[168] Latviešu folkloras materiālos atrodami daudzi desmiti teiku, kas identiski šim misionāra piedzīvojumam.

Vairums misionāru ļoti labi prata latviešu valodu resp. augšzemnieku dialektu. Karigera veiksmi, kaut netieši, apliecina ziņas par viņa vārdnīcu; pie Michaela Rota uzkavējāmies iepriekš (V : 7) un atkal atgriezīsimies X : 9 nodaļā. Turpat mums būs vēlreiz jāmin arī G. Šablinskis, taču šeit atzīmēsim Dagdas magnāta Jana Hilzena kompetento vērtējumu — nekad viņš neesot dzirdējis nevienu spredikojam tik tīrā latviešu valodā, tik izteiksmīgā un vienkāršai tautai piemērotā veidā, kā to darījis Šablinskis.[169]

Līdzās jezuītiem Latgalē 18. gadsimtā sastopami dominikāņi. Viņu pirmais darba lauks jau kopš 1694. gada bija Ludzas apgabals. Pasienē sākumā pastāvēja koka baznīca un klosteris, kas nodega 1753. gadā, bet pēc tam atjaunojās mūra celtnēs. Klosterī 1773. gadā bija 17 personas; deviņi pāteri veica reliģisko aprūpi ārpus konventa.

Primitīvos apstākļus, kādos risinājās misionāru darbs, raksturo ziņa, ka viņi „attālākos novados, uz rietumiem no Pasienes, kā arī Pleskavas guberņas pierobežā no māliem un žagariem uzcēluši 12 būdiņas". Pakāpeniski radās nelielas kapellas, kas reizēm pārvērtās baznīcās; tā veidojusies virkne Latgales draudžu, starp citu Landskoronā, Rundēnos, Eversmuižā, Istrā. Par ievērojamu centru kļuva Aglona, kur dominikāņi cēla pirmo baznīcu un klosteri 1700. gadā. Pēc ugunsgrēka postījumiem ilgākā laika sprīdī (1768—1800) uzbūvēja mūŗa baznīcu, kas līdz visjaunākiem laikiem bijusi Latvijas katoļu galvenā svētvieta un svētceļnieku mērķis, sevišķi tur novietotās brīnumdarītājas Dievmātes gleznas dēļ. Uzmanību pelnī 1762. gada dati par dominikāņu paveiktajām konversijām, jo konvertītu sarakstā daudz latvisku resp. latgalisku vārdu: Babrāns, Bučinīks, Pušmucs, Pūdnīks, Rancens, Ratenīks, Sarkainis u.t.t. Pēc 1773. gada ziņām Aglonā bija 13 tēvu un viens brālis, no tās atkarīgajā Rušūnas vikariātā vēl četri tēvi un viens brālis, kas aprūpēja turienes ticīgos.[170]

Dominikāņiem bija zemes īpašumi, kuŗos saimniekoja tāpat kā muižās. Kāda 1774. gada kvīte liecina, ka Aglonas klosterim piederējuši 439 zemnieki; trīs gadus vēlāk maksāts nodoklis par dzērienu dedzināšanu un pārdošanu; vairākas kvītes rāda, ka Aglona devusi cilvēkus un materiālu ceļu un tiltu labošanai. 1769. gadā Aglonas dominikāņi ievadīja prāvu pret muižnieku Gothardu Molu, kas ar varu gribējis izvest no viņu īpašumiem 100 vezumu baļķu. Mols savukārt sūdzējās, ka baznīckungi uz ceļa piekāvuši viņa dzimtcilvēku Mateisu Ancveriņu.[171] Sīki pārskati pieejami par Pasienes dominikāņu klosteŗa „folvarkiem" resp. pusmuižām. Redzams, ka klosteŗa prioram, blakus garīgai vadībai, nācies uzņemties plašas saimnieciskas funkcijas. Ļoti zīmīgs dokuments ir 1802. gada noteikumi Lauziņu „folvarka" pārvaldniekam, kuŗi atspoguļo jau 18. gadsimtā ierasto praksi un modina šaubas, vai dzimtcilvēku stāvoklis Pasienes klosteŗa īpašumos bija labāks nekā „laicīgajās" muižās. Citēsim dažus no noteikumu 24 paragrafiem. „Agri celt sētas ļaudis. Uzraudzīt, lai vakaros un rītos tie nebūtu bez darba" (18). „Pārvaldniekam ir tiesības uzlikt sodu: par mazākiem pārkāpumiem 5 rīkstes, par lielākiem pārkāpumiem 10 rīkšu. Sist pa vaigu, ar dūri, ar nūju, pierē stingri aizliegts" (23). „Stingri pavēlēt saimniekiem un raudzīties, lai viņi pie sevis neslēptu no citiem pagastiem izbēgušus zemniekus" (24). „Gādāt, lai neviens nevajadzīgs cilvēks neatrastos brūzī un nedzertu no smeļamā trauka, bet visvairāk no caurulēm un iztekas" (13). Aizvien iegaumējams likums: „Viss, kas atro-

das pusmuižā, ir klosteŗa īpašums" (22). Atšķirību no citām muižām varbūt iezīmēja vienīgi 12. §: „Uzraudzīt, lai sētas ļaudis no rīta un vakarā kopā noskaitītu pātarus."[172]

Lācaristiem jeb misijas kongregācijai Plāteru ģimene 18. gadsimta vidū uzticēja Krāslavas garīgo semināru, kam jau tuvāk pieskārāmies V : 7 nodaļā. 1774. gadā Krāslavā bija desmit lācaristu, kas līdzās paidagoģiskajam darbam aprūpēja arī turienes draudzi un veica misijas ceļojumus. 1776. gadā galīgi pabeidza Krāslavas baznīcas būvi. Ar divām ieejām tai pievienoja īpašu kapliču, kur novietoja no Romas atvestās Sv. Donāta, Krāslavas patrona, relikvijas. Misiju ceļojumos lācaristi neierobežojās ar Latgali vien, bet centās tos izplest līdz Kurzemei.[173] Savas kongregācijas ietvaros viņi 1758. gadā Krāslavā nodibināja arī lajiem pieejamo Sv. Trijādības brālību, kuŗas svinīgā solījuma teksts starp citu bijis latviešu valodā un saucies „Forma pjiemszonas da brolisties Wyssuswatokas Treadijbas". Locekļu sarakstā laba tiesa latvisku vārdu.[174]

Mazāka nozīme bija bernardīniem jeb observantiem (stingrā reglamenta franciskāņiem), kas kopš 1752. gada darbojās Viļānos un apkārtnē. Zīmīga kāda vēstule, ko 1792. gadā pāvesta nuncijam Varšavā rakstījis bernardīns Bonaventūra Lunskis, Varakļānu prāvests. Viņš sūdzas par savām vecuma kaitēm un lūdz atļauju paturēt nopelnīto naudu; to darot arī pārējie ordeņa brāļi, jo „šeit, Maskavijā, citādi nemaz nav iespējams dzīvot", vēl sevišķi tādēļ, ka „ubagošana šai malā aizliegta". Ticīgo Latgalē esot daudz, bet vajadzētu vairāk priesteŗu.[175]

Garīgo ordeņu locekļiem, sevišķi jezuītiem, Latgales reliģiskā un kultūrālā dzīvē 18. gadsimtā bija daudz svarīgāka loma nekā pastāvīgajai katoļu baznīcai ar tās draudzēm un prāvestiem. Latgale piederēja pie Livonijas bīskapijas ar īpašu bīskapu, bet 1783. gadā to iekļāva Mohiļevas archidiecēzē; vēl atlikušo Livonijas bīskapijas daļu — Kurzemes hercogisti un Pilteni — pēc inkorporācijas Krievijā pievienoja Viļņas diecēzei.[176] Salīdzinot ar augstāk pieminētajiem 1715. gada datiem, katoļu baznīcu skaits Latgalē turpmākajos 70 gados bija vismaz divkāršojies.[177] Tomēr draudzes aizvien palika ļoti plašas, un prāvesti nespēja veikt bīskapa dotos uzdevumus. Bez tam vairums no viņiem bija ne tikai cittautieši, bet arī svešzemnieki, kas maz saprata latviešu tautu.[178] Viegli iedomājams, ka dažiem laicīgiem (t. i. ordeņiem nepiederīgiem) prāvestiem nepatika jezuītu sekmes, un tie ap gadsimta vidu pūlējās panākt jezuītu misiju likvidāciju vai viņu darbības ierobežošanu. Taču pēc konfliktiem, kas

norisinājās Dagdā, Kaunatā un citur, Livonijas bīskaps apstiprināja jezuītu agrākās tiesības.[179]

Nenorādot uz avotiem, apgalvots, ka kopš 1783. gada Latgalei labvēlīgs bijis Mohiļevas archibīskaps un Krievijas pirmais katoļu metropolīts Staņislavs Siestžencevičs: viņa laikā, līdz 1826. gadam, Latgalē uzceltas daudzas baznīcas, dibinātas jaunas draudzes, viņa spiestuvē Mohiļevā iespiestas latviešu grāmatas un tml.[180] Ka Siestžencevičam nav nekādu nopelnu ne latgaliešu, ne vispār latviešu grāmatniecībā, konstatējām jau III : 5 nodaļā. Arī pārējie viņa personīgie pasākumi Latgales labā būtu jāpierāda ar faktiem. Noteikti zināms gan tas, ka ar viņa iniciātīvu tika atņemti prāvi līdzekļi Krāslavas garīgā semināra fondam, lai ar tiem financētu semināru Mohiļevā.[181] Šīs Mohiļevas iestādes nozīme latviešu dzīvē nebija pozitīva: no turienes uz Latgali plūda sveštautiešu priesteŗi, kas runāja poļu un baltkrievu, bet ne latviešu valodu.[182] Siestžencevičs bija leišu cilmes un esot pratis latviski; viņš rakstījis par baltu tautu vēsturi un filoloģiju.[183] Tomēr pat gadījumā, ja viņam nebūtu trūcis labas gribas, viņa spēcīgā atkarība no Krievijas valdniekiem liedza kavēt krievu slogu, kad tas arvien smagāk uzgulās Latgalei. Cik neapskaužams kļuva viņa stāvoklis 19. gadsimta sākumā, liecina kaut pašas Mohiļevas katoļu konsistorijas 1824. gadā arī Latgalē izsludinātais rīkojums, kas katoļiem stingri aizliedza mācīt pareizticīgus bērnus vai spredikot pareizticīgiem.[184]

Lai gan ne visi Latgales iedzīvotāji bija katoļi, vienīgā luterāņu baznīca 18. gadsimtā pastāvēja Krustpilī (dibināta jau 1618. gadā). Tās mācītāji savus amata pienākumus kārtoja saziņā ar Kurzemes konsistoriju, bet pēc Latgales aneksijas oficiāli bija pakļauti justickollēģijai Pēterburgā. Daugavpils luterāņi pulcējās gadījuma telpās; kopš 1790. gada viņus aprūpēja Ēģiptes resp. Vilkumiesta (Ilūkstes apriņķī) mācītājs.[185] Aizupienā, Ludzas apriņķī, atradās reformātu baznīca.[186] Austrumu pareizticības izplatība Latgalē šai laikmetā vēl bija niecīga; gadsimta pēdējā ceturksnī radās prāvs skaits uniātu baznīcu.[187]

---

[1] LENZ 1956, 110; KALLMEYER & OTTO, 745; *LKV*, XI, 21581.

[2] LENZ 1956, 110s; *LKV*, IX, 17421ss, XXI, 41207.

[3] LENZ 1956, 111; *LKV*, X, 19164s, XVII, 33750.

[4] ADAMOVIČS 1933, 20, 29ss, 42ss, un 1947, 43s; *LKV*, X, 19476; SCHAUDINN 1937, 39; LENZ 1956, 112.

[5] ADAMOVIČS 1933, 52, 84ss, 92s; KALLMEYER & OTTO, 51s; SCHAUDINN 1937, 36s.
[6] WEBERMANN 1956, 149.
[7] ŠVĀBE 1958, 72.
[8] *LKV*, XVI, 32151s.
[9] WEBERMANN 1956, 150ss.
[10] Sal. C. A. BERKHOLZ 1867, 26s, 47s.
[11] ECKARDT 1876, 445ss.
[12] RECKE & NAPIERSKY, IV, 231ss.
[13] Sal. HOFFMANN 1939, 46ss.
[14] KIRSCHFELDT 1931, 10, 15.
[15] ŠVĀBE 1958, 86.
[16] ADAMOVIČS 1947, 49.
[17] KIRSCHFELDT 1931, 17.
[18] HOFFMANN 1939, 27.
[19] C. A. BERKHOLZ 1867, 47.
[20] KIRSCHFELDT 1931, 8s.
[21] *ibidem* 10ss.
[22] ŠVĀBE 1958, 87s.
[23] *DBL* 113; ECKARDT 1876, 117s.
[24] ADAMOVIČS 1933, 60s, 188s.
[25] *ibidem* 171ss.
[26] *ibidem* 73, 79, 125ss.
[27] *ibidem* 55ss, 201ss; ECKARDT 1876, 429ss.
[28] RECKE & NAPIERSKY, IV, 596.
[29] ECKARDT 1876, 441ss.
[30] C. A. BERKHOLZ 1884, 114ss, 172s.
[31] *ibidem* 165, 178ss, 184.
[32] RECKE & NAPIERSKY, III, 39ss.
[33] ADAMOVIČS 1933, 533s, 538.
[34] ŠVĀBE 1958, 78, 84; C. A. BERKHOLZ 1867, 89s.
[35] ŠVĀBE 1958, 81, 84; HOFFMANN 1939, 34s, 37.
[36] RECKE & NAPIERSKY, I, 407; ECKARDT 1870, 161.
[37] Sal. C. A. BERKHOLZ 1884, 152s.
[38] HUPEL 1790, 402ss.
[39] JANNAU 1781, 81s.
[40] HUPEL 1790, 405—418.
[41] MERKEL 1969, 180.
[42] SNELL 1794, 169.
[43] *ibidem* 324—328.
[44] C. A. BERKHOLZ 1884, 87ss.
[45] JANNAU 1781, 55s.
[46] *LKV*, XI, 21572.
[47] ADAMOVIČS 1933, 377ss.
[48] *ibidem* 228; KRODZNIEKS 1914, 193.
[49] ADAMOVIČS 1933, 239ss; KRODZNIEKS 1914, 193s.
[50] ADAMOVIČS 1933, 379, 439.
[51] *ibidem* 368s.
[52] SLOKA 1925—27, III, 188.

[53] VĪTOLS 1928, 53—66.
[54] C. A. BERKHOLZ 1884, 124ss.
[55] *ibidem* 96s.
[56] VIČS 1923, 153ss.
[57] SLOKA 1925—27, II, 50s.
[58] Visu minēto baznīcu aprakstus līdz ar statistiskām ziņām sniedz C. A. BERKHOLZ 1867, 1ss.
[59] SNELL 1794, 301.
[60] *ibidem* 305s.
[61] *ibidem* 301ss.
[62] RSB 1824, 255.
[63] LENZ 1956, 117.
[64] GUTZEIT 1868, 401ss.
[65] *ibidem* 395—401, 403—411.
[66] ECKARDT 1870, 225ss.
[67] ADAMOVIČS 1933, 53s.
[68] C. A. BERKHOLZ 1867, 200ss; sal. *DBL* 149, 901.
[69] Sal. *LKV*, II, 2634s, 2766ss, 3780s.
[70] KRODZNIEKS 1914, 176, 181; ADAMOVIČS 1933, 245, 507ss.
[71] ADAMOVIČS 1933, 353, 516ss.
[72] *ibidem* 520ss.
[73] *ibidem* 528ss.
[74] KRODZNIEKS 1914, 177ss; ADAMOVIČS 1932, 60ss, arī 1933, 562ss, un 1947, 78s.
[75] ECKARDT 1876, 215, 230.
[76] *ibidem* 220s.
[77] ADAMOVIČS 1933, 551, 553, 575.
[78] ECKARDT 1869, 173s.
[79] ADAMOVIČS 1933, 574.
[80] *ibidem* 550.
[81] KRODZNIEKS 1914, 204ss.
[82] ADAMOVIČS 1933, 504, 556.
[83] Sal. ECKARDT 1876, 232s.
[84] *DBL* 103.
[85] ECKARDT 1876, 233ss; ADAMOVIČS 1932, 64.
[86] ADAMOVIČS 1932, 65s, un 1933, 55, 304; ECKARDT 1876, 208ss, 234s; SCHAUDINN 1937, 31s, izteikts ieskats, ka hernhūtiešu vajāšana palikusi mērenās robežās tieši ģenerālgubernātora Lasi ietekmē.
[87] ADAMOVIČS 1932, 66—72.
[88] *ibidem* 73ss; ECKARDT 1876, 341ss.
[89] ADAMOVIČS 1933, 557ss, 561, 568, 576, XVI; J. STRAUBERGSs 1936, 78; *LKV*, XXI, 41861ss.
[90] KALLMEYER & OTTO, 371, 513; ADAMOVIČS 1933, 318, un 1947, 57.
[91] ADAMOVIČS 1929, 54s, 69.
[92] Gluži nepareizi sprieţ PLŪDONIS 1909, 142: „Hernhūtiešu (piētistu) mācības līdz ar vācu un franču apgaismotāju idejām atspoguļojas visā Vecā Stendera darbībā." Hernhūtisms Stenderam bija pilnīgi svešs, un jau agri viņš atbrīvojās arī no pietisma (kas nav liekams iekavās aiz hernhūtisma). Rietumeiropas apgaismotāju idejas Stenders akceptēja visai selektīvi. Sal. X : 6 nodaļu.

[93] FRIEBE 1790, 464—475.
[94] RÜHL 1791, 308—316.
[95] Šos vērojumus par hernhūtiešiem Grass 18. gadsimta beigās rakstveidā nodevis jaunības draugam, vēlākajam profesoram Krauzem, kas tos burtiski citējis savu memuāru manuskriptā, sk. KRAUSE 1900—01 (52), 121ss.
[96] STEPERMANIS 1956, 212.
[97] ECKARDT 1876, 225.
[98] ADAMOVIČS 1933, 575.
[99] ECKARDT 1876, 243. Sal. arī WEBERMANN 1956, 159s; tur runa galvenā kārtā par igauņu hernhūtiešiem, taču līdzīga pieeja tautas tradicijām bija raksturīga arī latviešu brāļu draudzei.
[100] ADAMOVIČS 1933, 576.
[101] TETSCH 1767—69, II, 333s.
[102] KALLMEYER & OTTO, 37ss.
[103] *ibidem* 39ss.
[104] Sal. ADAMOVIČS 1947, 57.
[105] TETSCH 1767—69, I, 223—233 (Grēvena autobiografija); KALLMEYER & OTTO, 369ss.
[106] SCHAUDINN 1937, 36, 148.
[107] DUNSDORFS 1973, 304.
[108] W. BIELENSTEIN 1908, 19; KALLMEYER & OTTO, 372, 435.
[109] SLOKA 1928—34, III, 132.
[110] KALLMEYER & OTTO, 229s; ADAMOVIČS 1929, 7, 10s, 66ss.
[111] KALLMEYER & OTTO, 439s; MEYER 1937, 143.
[112] KALLMEYER & OTTO, 556s; RECKE & NAPIERSKY, III, 335ss, 597.
[113] Sal. TETSCH 1767—69, II, 24s, 51ss; KALLMEYER & OTTO, 14s, 745; RECKE & NAPIERSKY, IV, 556ss.
[114] SCHIEMANN 1880, 307.
[115] BANKAU 1855, 14; KALLMEYER & OTTO, 181s.
[116] NEANDER 1931, 71s.
[117] *ibidem* 73s.
[118] *ibidem* 74.
[119] *ibidem* 72, 75; WEHRT 1792, IXss.
[120] WEHRT 1792, XVss.
[121] *ibidem* XVIII.
[122] NEANDER 1931, 73; SCHAUDINN 1937, 38.
[123] REINHARDE 1938, 285ss.
[124] ADAMOVIČS 1947, 56.
[125] HIPPEL 1778—81, I, 25.
[126] LENZ 1956, 116.
[127] ECKARDT 1869, 268s.
[128] NEANDER 1931, 34s.
[129] KALLMEYER & OTTO, 704s.
[130] HIPPEL 1778—81, III : 2, 524.
[131] Sal. SCHAUDINN 1937, 38.
[132] Sal. RECHENBERG-LINTEN 1858, 63ss.
[133] ADAMOVIČS 1929, 36s, 44, 52ss.
[134] *ibidem* 48s, 57, 59s.
[135] RECHENBERG-LINTEN 1858, 18.

[136] SLOKA 1928—34, II, 113ss.
[137] *ibidem*, III, 118ss un *passim*.
[138] Upes kāzas, kuŗas dēvēja arī par „purgāšanu" un „klaberjakti", plaši apraksta BELTE 1935, 55s.
[139] SLOKA 1928—34, III, 109ss.
[140] Sal. KALLMEYER & OTTO, 113.
[141] SLOKA 1928—34, II, 118ss.
[142] *ibidem*, I, 28s.
[143] SCHAUDINN 1937, 39; LENZ 1956, 115.
[144] Sal. JOHANSONS 1967, 210s.
[145] SLOKA 1928—34, III, 107.
[146] *ibidem* 112.
[147] SCHAUDINN 1937, 40.
[148] DIEDERICHS 1895, 4s, 6s.
[149] DUNSDORFS 1973, 225.
[150] H. CRUSE 1866, 90ss.
[151] SLOKA 1925—27, III, 181.
[152] *AU*, II, (nr.) 358, 393, 451, 499, 526, un III, (lpp.) 258ss, 327s.
[153] *FHLSJ*, II, XXIIs; ECKARDT 1883, 61s; KLEIJNTJENS 1938, 475.
[154] KALLMEYER & OTTO, 34s, 124; *LKV*, XXI, 41112s; ŠPERLIŅŠ 1937, 5, 7 un *passim*.
[155] FIRCKS 1900, 38s; KALLMEYER & OTTO, 34, 109s, 177.
[156] *FHLSJ*, I, 5.
[157] KALLMEYER & OTTO, 32ss.
[158] *FHLSJ*, I, 4ss, 128ss.
[159] KUČINSKIS 1954, 10ss.
[160] *FHLSJ*, I, 489s.
[161] ŠKUTĀNS 1972, 187ss.
[162] *FHLSJ*, I, 250ss.
[163] *ibidem* 258ss; N. ĶAUNE 1934, 8ss. Daudz faktu par jezuītu misijām Latgalē sniedz KUČINSKIS savos atsevišķiem misionāriem veltītos rakstos, sk. avotu un literātūras rādītāju.
[164] KUČINSKIS 1954a (12), 26s.
[165] KUČINSKIS 1956, 174.
[166] *ibidem*.
[167] KUČINSKIS 1954a (10), 20.
[168] *ibidem* (11), 26.
[169] *ibidem* (12), 26.
[170] ŠKUTĀNS 1953, 34ss, un 1954, 84ss; sal. arī *LKV*, I, 90s.
[171] BREŽGO 1938, 8ss, 13.
[172] BREŽGO 1944, VIIss, 69ss, 88ss.
[173] ŠKUTĀNS 1953, 50ss.
[174] BREŽGO 1938, 4.
[175] ŠKUTĀNS 1953, 58s.
[176] *ibidem* 17s.
[177] Par to dažus skaitļus un aplēsumus sniedz DUNSDORFS 1973, 226ss.
[178] KUČINSKIS 1954a (12), 28, un 1956, 122.
[179] *FHLSJ*, I, 255.
[180] BRUMANIS 1969, 78.

[181] N. ĶAUNE 1934a, 400; ŠKUTĀNS 1953, 56.
[182] Sal. BUKŠS 1957, 159s.
[183] BRUMANIS 1969, 73.
[184] BREŽGO 1938, 5.
[185] KALLMEYER & OTTO, 62, 66.
[186] DUNSDORFS 1973, 228.
[187] *ibidem* 225ss.

VIII

TAUTAS TICĒJUMI UN PARAŽAS

1.

Kaut oficiālā skatījumā latvieši jau sen piederēja pie kristīgām tautām, kristiānisma faktiskā ietekme 18. gadsimtā joprojām spēcīgi variējās tiklab luteriskajā Vidzemē un Kurzemē, kā katoliskajā Latgalē. Ziemeļu kaŗš un tā sekas smagi satrieca baznīcu. Turpmākajos gadu desmitos Vidzemē kristiānisms droši nostabilizējās hernhūtiskajos novados, bet citur draudzēs, kuŗās darbojās enerģiski un iecienīti mācītāji. Tomēr reliģisko priekšstatu dziļākais slānis daudzās vietās visā Latvijā vēl aizvien saistījās vai nu ar seniem, ērtības labad par pagānismu dēvējamiem ticējumiem, vai arī ar sinkrētismu — pagānisku un kristīgu, visbiežāk katolisku, elementu konglomerātu. Par to pieejamas visai sīkas ziņas dažādos 18. gadsimta avotos — baznīcu vizitāciju protokolos, spredikņu grāmatās, topografiskos aprakstos, filoloģiskos darbos, Latgales jezuītu annālēs un biografijās u.t.t.

Iekām tuvāk pieskaŗamies šim materiālam, uzmanību pelnī kāds cits faktors, t.s. maldu panteons, kas ilgi veicinājis aplamus uzskatus par latviešu reliģiju. Tas sāka veidoties mācītu vīru kabinetos 18. gadsimta otrā pusē, savirknējot mākslīgā konstrukcijā šķietamas senlatviešu dievības.

Maldu panteona tapšanu šai laikmetā nosacīja apstāklis, ko Heinrichs Šaudins raksturīgi apzīmējis par „revolūciju vērtību izjūtā". Apspiestais latviešu dzimtcilvēks, kas agrāk tikai izņēmuma gadījumos bija modinājis zinātnisku interesi vai pat vienkāršu ziņkāri, pa-

mazām ievirzījās literātu kārtas vērības lokā. Viedokļa maiņu rosināja vispirms Rietumeiropas racionālistu galēji negātīvā pieeja viduslaikiem un cīņa pret to atliekām „apgaismes gadsimtā", tad — Ruso jūsma par dabas cilvēku kā laimīgu, harmonisku būtni. Piemērojot šos postulātus Latvijai, tās iekaŗošana un kristiānizācija vēlīnajos viduslaikos dabiski parādījās kā varmācīgs, asiņains akts, kas tūdaļ nospiedis verga jūgā laimīgo dabas bērnu, latvieti. Ļoti asus vārdus (uzurpātori, slepkavas, laupītāji) vācu iekaŗotājiem veltīja ne tikai Merķelis, bet pat tik piesardzīgs autors kā Gustavs Bergmanis. Publicisti, nosodot verdzību resp. dzimtbūšanu, balstījās uz aktuālas pieredzes, taču par dzimtbūšanas nodibinātājiem bez pamata dēvēja nīstamo viduslaiku reprezentantus — krustnešus un bīskapu Albertu. Kultūras filozofijā un literātūrā, gadsimta beigās jau nenoliedzamā Herdera ietekmē, iezīmējās zināma brīvo senlatviešu ideālizācija, kas kulminēja Merķeļa rakstos.[1] Te loģiski bija jāizraisās arī pārdomām par latviešu veco reliģiju un teorētiskiem mēģinājumiem to rekonstruēt.

Pārgrozības „vērtību izjūtā", bez šaubām, nebija vispārējas. Vairums Baltijas vāciešu tās noraidīja kā sastāvdaļu jaunā, kaitīgā ideoloģijā, taču reizē tās negāja secen intellektuāli modrākiem mācītājiem. Apcerot latviskās reliģijas jautājumu, viņu situācija bija grūta un dažā ziņā paradoksāla. Viņu amats un personīgā pārliecība prasīja ikdienas praksē cīnīties pret joprojām spilgtajām pagānisma izpausmēm. No otras puses, cenšoties atspēkot tendenciozos argumentus par latviešiem kā „barbariem", nepieciešami šķita meklēt pierādījumus, ka senlatviešiem bijusi sava pietiekami bagāta mītoloģija un organizēts kults. To apgalvoja, neaizmirstot norobežoties no pagānisma un smaidot „apgaismota" cilvēka pārākuma apziņā, taču tas tika apgalvots, un šī rīcība pameta latviešu kultūrvēsturē dziļākas pēdas, nekā paši autori varēja paredzēt.

Saskaņā ar laikmeta gaumi latviešu panteona rekonstrukcijai vajadzēja atgādināt antīkos paraugus, bet tādam nolūkam Latvijas senvēstures avoti nedeva pienācīgo vielu. Šai ziņā palīgā nāca vācu vēsturnieka Augusta L. Šlēcera izstrādātā „tautu sistēma", kuŗā viņš uzsvēra, ka „latviskās tautas", t.i. latvieši, leiši un senprūši, veido līdzīgu Eiropas „pamattautu" grupu kā romāņi, ģermāņi, slavi un somi resp. somugri.[2] Šo pareizo ielāgojumu, kas sporādiski bija arī Latvijā pavīdējis jau pirms 1771. gada, kad Šlēcers publicēja savu sistēmu, diemžēl sāka izmantot nepareizā veidā. Aplūkojot „latviskās tautas" resp. baltus tālākas pagātnes perspektīvā, tām tuvojās nevis kā savstarpēji radniecīgai grupai vien, bet nereti identificēja

vienu tautu ar otru. Tā kā ziņas par senprūšu un leišu reliģiju, lai cik juceklīgas un brīžiem neuzticamas, bija samērā plašas, tās bez analizes, pat bez nopietnākām refleksijām, attiecināja uz senlatviešiem un lietoja kā materiālu latviešu panteona celšanai.

Šo problēmatisko pasākumu ievadīja divi plašāki raksti, kuŗus 1761. un 1764. gadā sniedza Rīgas *Gelehrte Beyträge*. Otrs no tiem bija ievērojamais Johana J. Hardera kultūrvēsturiskais apcerējums, kas iztirzāts vairākās mūsu darba nodaļās. Pirmais saucas „Historische Abhandlung von dem Namen und Ursprung der alten Einwohner Lieflands, ihrer Religion, Sitten und Gebräuchen". Tā kā tematika abiem rakstiem apmēram vienāda, pirmo varētu uzlūkot par tobrīd Latvijas pagātnē vēl maz orientētā Hardera agrīnu mēģinājumu. Tomēr vecie bibliografi, kas labi pazina viņa literāro produkciju, šo jautājumu atstājuši atklātu.

1761. gada autors ievadā atvainojas, ka pateikšot maz jauna; viņa nolūks bijis sakopot vienuviet „derīgas ziņas", kas izkaisītas dažādos izdevumos. Īstenībā viņš, pat neatsaucoties uz avotiem, dod tikai gluži nederīgu kompilāciju. To raksturo jau prātojums, ka latvieši puslīdz droši esot cēlušies no luticiešiem — kādas sarmatu cilts, lai gan citi viņus uzskatot par heruļu un gotu pēctečiem, bet vēl citi par romiešu bēgļiem, kas, Nerona vajāti, pamazām nonākuši pie Baltijas jūŗas.[3] Apskatīdams senlatviešu „aklo pagānismu", autors min gaŗu virkni dievu, kuŗu hierarchijas galotnē atradies *Perkunus* un tam līdzās *Perkune Mate*. Pirmais identificēts ar sauli, gan turpat piebilstot, ka viņš sūtījis pērkonu un lietu. Pērkona māte pēc pabeigtiem dienas darbiem mazgājusi Pērkonu pirtī. Debesu dievs saucies *Ockopirnu*, gaismas un zvaigžņu — *Antrympus*, lapu un zāles — *Pergubris*, kaņepāju un linu — *Waitzganthos*, zemes — *Puschkaits* u.t.t. Ja autoram izdevies kā laimes un dzemdētāju dievieti pareizi minēt Laimu, tad tādēļ, ka šai gadījumā viņa paraugs acīm redzami bijis P. Einhorna darbs *Historia Lettica* (1649).[4] Dievu katalogam un viņu funkciju tēlojumam seko apraksts par latviešu pagāniskiem priesteŗiem, upurēšanu un svētkiem. Tas gluži pseudozinātnisks, pie kam dīvaini, ka vērtīgais materiāls, kas zināmos jautājumos atrodams turpat Einhorna vēsturē, pamests tikpat kā neizmantots.

Attiecīgi posmi Johana J. Hardera 1764. gada apcerējumā iezīmē tiešu soli ceļā uz latviešu maldu panteonu un pseudomītoloģiju. Dievu priekšgalā izvirzās trijotne — Pērkons, Pikols un Potrimps. „Es negribu taisni apgalvot," raksta Harders, „ka mūsu Vidzemes latvieši pazinuši un pielūguši visus trīs šos dievus; varbūt vienīgi Pērkons bijis viņu galvenais elks. Tā kā tie līdz ar prūšiem un leišiem

tomēr neapšaubāmi cēlušies no viena celma, tad skaidrs vismaz tas, ka viņiem bijusi kopēja elkdievības sistēma." Tās centrs atradies Prūsijā — Romovē, kur svētozolu tuvumā dzīvojis virspriesteris *Kyrwaite* (krīvs), kam bijuši padoti vaideloši un virsaiši — *Waidelotten* un *Wurschaiten*. Romoves svētnīcā stāvējuši trīs augsto dievu tēli. Pērkona tēla priekšā kurējusies mūžīga uguns; Potrimpam upurēti bērni, tāpat viņam par godu dzirdinātas ar pienu čūskas; bargajam, bālajam Pikolam ziedoti cilvēku un lopu galvaskausi.[5] Dievu hierarchijā Pērkons figurē kā debesu, Potrimps kā ūdens, Pikols kā zemes un pazemes dievs. Aiz Pērkona seko Okopirns (Occopirns) kā gaisa un mākoņu, tad Zvaigstnieks kā zvaigžņu dievs, bet kāds *Pargnus* kā nenoteikts Pērkona līdzinieks. Pikola valstībā ietelp daļa jau 1761. gadā pieminēto dievu — gan ar tām pašām, gan citām funkcijām: Vaicgants, Pergrubis (Pergubris), Puškaitis. Potrimpam pakļauts Antrimps, lai gan iespējams, ka abi esot bijuši viens un tas pats dievs, bez tam vēl zivju dievs *Gardotes*, par kuŗu trūkstot tuvāku ziņu.[6]

Nosauktas arī autoritātes, no kuŗām šis materiāls aizgūts: Grunavs, Hennebergers, Hartknochs, Meletijs.[7] Viņu darbus, kam bijusi svarīga loma vēlākos baltu reliģijas pētījumos, bet jo lielāka pseudomītoloģijas tapšanā, rūpīgi iztirzājis Vilhelms Manharts savā *Letto-Preussische Götterlehre* (sarakstīta 1860-to gadu beigās, izdota 1936. gadā). Šeit īsi atzīmējams, ka Prūsijas chronika, ko laikā no 1517. līdz 1529. gadam sacerēja Hardera pirmais liecinieks — Tolkemitē (Prūšu jomas apkaimē) dzimušais dominikāņu mūks Sīmons Grunavs, nav uzlūkojama par īstu vēstures avotu, bet drīzāk par vēsturisku romānu. Grunavs bija cītīgs materiālu vācējs — starp citu viņa chronikā iekļuva vecākais līdz šim pazīstamais latviešu tēvreizes teksts, kuŗu viņš, latviski neprazdams, gan pieskaitījis pie senprūšu buŗamvārdiem. Tomēr faktu Grunavam bieži aptrūka, un robus viņš nevilcinājās aizpildīt ar savu auglīgo, reizēm krāšņo fantaziju.[8] Rezultātā radās pievilcīgs darbs, kas, attiecinot Grunava stāstus uz visiem baltiem, devis ļoti spēcīgus impulsus arī latviešu pseudohistoriografijai un pseudomītoloģijai. Jau VI : 4 nodaļā redzējām, kāda nozīme šai sakarā bija no Grunava atvasinātajām Garlība Merķeļa senatnes vīzijām. Šaurākā resp. tieši reliģijas sfairā Grunava vēstījumus visagrāk latviešiem pielāgoja Harders. Spriežot pēc kādas atsauces, viņš tos iepazinis ar Aleksandra Gvaņini grāmatas *Sarmatiae Europae descriptio* (1578) starpniecību.[9] Harderu un pēc viņa citus literātus sevišķi valdzināja Romove, turienes dievu triāde un krīvs. Te jāpiebilst, ka šo senprūšu svētnīcu, kā arī krīvu pirmo reizi

jau 1326. gadā minējis visai uzticams chronists — Dusburgas Pēteris. Grunavs pārņēma viņa aprakstu un to bagātīgi izpušķoja, Romovi identificēdams ar kādu mistisku *Rickoyott*. Dievu trijotni radīja Grunavs pats, un šai ziņā viņa paraugs laikam bija trīs senziemeļnieku galveno dievu tēli Upsalas templī, par kuŗiem stāsta Brēmenes Ādams.[10]

Ģenuīnu senlatviešu ticējumu rekonstrukcijai tikpat maz var līdzēt pārējie Hardera nosauktie autori. Kaspars Hennebergers (1529—1600) savos Prūsijas pagātnei veltītajos rakstos veiksmīgi nostiprināja Grunava uzburtos priekšstatus. Ja Grunava dievu trijotnē Pērkonam un Potrimpam līdzās stāvēja *Patollo*, tad Hennebergers tā vietā ieviesa *Pickollos* resp. Pikolu. Pēdējais var būt kāda pazemes dieva apzīmējums, lai gan senprūšu rakstu pieminekļos (dažādā rakstībā) attiecināts uz velnu. Vadoties pēc Grunava apraksta, Hennebergers sniedza arī Romoves svētnīcas attēlu vaŗa grebumā.[11]

Kristofs Hartknochs (1644—1687) bija nopietns vēsturnieks, bet reliģijas jautājumos viņam ne allaž izdevās atrast pareizo ceļu Grunava u. c. autoru saaudzētajos biezokņos. Blakus prīmāriem avotiem viņš vāca un publicēja arī sekundāru un teiksmainu vielu. Šai rīcībai bija fatālas sekas: tā kā Hartknochu vēl līdz 19. gadsimta otrai pusei uzlūkoja par neapstrīdamu autoritāti, daudzi sekotāji, nekritiski izmantodami viņa publikācijas, pārvērta senprūšu un vispār baltu reliģijas apskatus illūzoru ainu jūklī.[12]

Maletijs jeb Meletijs, īstā vārdā Jans Maleckis, savā *Epistola de sacrificiis et idolatria veterum Borussorum* (1551), ko vēlāk ar papildinājumiem no jauna izdeva viņa dēls Hieronims Maleckis, rakstīja par prūšu un leišu dieviem, taču visumā tikai atkārtoja ziņas, kuŗas bija atradis kādā mazliet vecākā dokumentā, t. s. sudaviešu grāmatiņas manuskriptā.[13] No Malecka pārņemts vairums Hardera šķietamo senlatviešu dievu — Okopirns, Pergrubis, Puškaitis, Antrimps u.t.t.

Daļa no tiem parādās jau 1761. gadā Rīgas *Gelehrte Beyträge* ievietotajā apcerē; bez tam izmanāms, ka tiklab to, kā Hardera 1764. gada rakstu zināmā mērā ietekmējis historiografijā rosīgais Igaunijas mācītājs Kristiāns Kelchs ar savu *Liefländische Historia* (1695). Tās atbalsis konstatējamas gan abu *Gelehrte Beyträge* rakstu minējumos par latviešu aizvēsturi, gan speciāli par latviešu reliģiju. Kaut nerotaļādamies ar kāda kopēja senbaltu panteona hipotezēm, Kelchs piedēvēja latviešiem dažus leišu kultus un dievus, it īpaši linu un kaņepāju protektoru *Waitzganthos*.[14] Tas *Gelehrte Beyträge* dievu

saimē droši pārnācis no viņa vēstures, jo paša Kelcha lietotais un norādītais avots, kā visas pazīmes liecina, tur nav konsultēts.

Avots, kur Kelchs cita starpā atrada „Vaicgantu", bija Jana Lasicka (Lasicija) 1615. gadā izdotā, bet jau vairākus gadu desmitus iepriekš sarakstītā grāmatiņa *De diis Samagitarum.* Arī tur netrūkst misekļu, taču bieži Lasickis sniedzis faktus, kas labi noderējuši leišu resp. žemaišu reliģisko priekšstatu pētniekiem.[15] Latviešu reliģijas vēsturē Lasicka darbam sava nozīme vienīgi salīdzināmā aspektā; tieši uz latviešiem viņa apraksti attiecināmi tikpat maz kā labilā senprūsiskā mītografija.

1767. gadā, neilgi pēc Hardera, senlatviešu reliģiju savas Kurzemes baznīcas vēstures 1. sējumā mēģināja apgaismot K. L. Tečs. Viņš atzina, ka rekonstruēt „latviešu un kuršu" pagānismu gan esot gluži neiespējams uzdevums, tomēr laikmetam raksturīgā kārtā tūdaļ piemetināja: „Tā kā šīs tautas dzīvojušas taisni vidū starp prūšiem, žemaišiem un lībiešiem, nebūs aplami spriest, ka viņu šausmīgā elkdievība, ja ne viscaur, tad galvenos vilcienos, bijusi vienāda." Balstīdamies uz šīs tezes, Tečs pielāgo Kurzemei (ar kuršiem viņš reizēm domā atsevišķu tautu, reizēm kurzemniekus) viņam pazīstamo materiālu par pagāniskiem ticējumiem visā Austrumbaltijas telpā. Rezultātā, citējot vai atstāstot Indriķa chroniku, Paulu Einhornu, Grunavu, Malecki, Kr. Hartknochu, Kelchu un vēl virkni citu autoru, radies savāds uzticamu ziņu un senatnes teiksmu konglomerāts, kuŗā Tečs pats vairs nav spējis orientēties. Zīmīgi viņš, saskaņā ar savu teoloģisko pārliecību, iztulko hipotetisko dievu trijotni — Pērkonu, Potrimpu un Pikolu. Esot grūti iedomāties, ka šo vārdu aizsegā faktiski pielūgts tikai velns; drīzāk te atspoguļojoties nožēlojamā deģenerācija, kādu Senprūsijā un Senlatvijā piedzīvojusi reiz pazīta Svētā trīsvienība. Vairākas lappuses Tečs veltī Romovei, krīvam un vaideļiem, tāpat bez kritikas akceptē Malceka dievu katalogu.[16]

Jau Harders gāja latviešu pseudopanteona veidošanā vēl tālāk, sākdams lietot kādu metodi, kas ātri kļuva aizvien populārāka. Tā kā viņa autoritāšu minētie, turklāt nereti ļoti sakropļotie, prūšu un leišu dievību nosaukumi neiederējās latviskā elementā, viņš raudzīja tos interpretēt un pieskaņot savam nolūkam ar paviršām, patvaļīgām etimoloģijām. Pikols laikam esot jāsaprot kā latviešu Piekalns 'kāds, kas dzīvo pie kalna vai kalnā'. No šķietamā prūšu ražas dieva, kas Maleckim saucas *Piluitus,* citur *Pelwittus* un līdzīgi, Harderam radies „Pelvetiņš, labāk Pļautiņš". *Auscautus,* Malecka „slimības un veselības dievs", varbūt esot latviešu „Augsts kaujeis" resp. Augsts kāvējs.[17]

Plašumā šo paņēmienu izvērta Jakobs Lange savā vārdnīcā (1777), kur tas iezīmē viņa vērtīgā darba ēnas pusi. Kā vēlāk redzēsim, Lange pazinis un īsi raksturojis arī īstus latviešu ticējumus, taču jau vārdnīcas ievadā viņš uzsveŗ, ka „latvietis, kas tagad ir vai vēl kļūs kristietis" vairs nekā nezinot par kādreizējo pagānisko mītoloģiju. Tad nu Lange gājis divējādu ceļu. Pirmkārt, viņš raksta, „senatnei veltītajā ziemeļu hemisfairas lektīrā, zviedru, krievu, poļu, prūšu vēsturē, es atradu labu tiesu avotu, kas man ļāva tuvoties pagānisko latviešu senajai mītoloģijai vai orākula valodai". Otrkārt, viņš „kā latviešu etimologs" mēģinājis šo orākula valodu atšifrēt, it sevišķi raudzīdamies, kādi bijuši „atvasinājumu pamatvārdi".[18]

Abi ceļi noveduši ievērojamo leksikografu dziļos maldos. Pseudomītoloģijas diapazonu viņš paplašinājis, pēc paša atzinuma starp citu sabiedrojot latviešu „pagānisko senču" un zviedru resp. senziemeļnieku reliģiju. Ja ziemeļnieki ar vārdu *dis*, parasti daudzskaitlī — *diser*, apzīmēja sieviešu kārtas pārdabiskas būtnes, kuŗu grūti kontūrējamās funkcijas izpaudās gan cilvēkiem labvēlīgā, gan bīstamā virzienā, tad Langes etimoloģija dod latvisku „pamatvārdu" Diža un reizē „dižanu" auglības vai ražas dievieti.[19] Ziemeļnieku Skāde, kas vairāk saistāma ar sniegainiem klinšu kalniem nekā ūdeņiem, novietota latviešu panteonā kā jūŗas dieve, jo viņas vīrs Njords reizēm kaitējis, t. i. nodarījis „skādi", jūrniekiem.[20]

Tāpat Lange rīkojās ar prūšu un leišu dievu apzīmējumiem, kuŗus tapināja no Malecka, Lasicka, Kelcha, Teča un no M. Vaiseļa jaceklīgās kompilācijas *Chronica alter Preusscher, Eifflendischer und Curlendischer Historien* (1599). Dažādas pazīmes, ieskaitot etimoloģiju Pikols = Pīkals = Piekaln(i)s, liecina, ka viņš lasījis arī Hardera 1764. gada rakstu. Langes maldu tekas izsekojuši Vilhelms Manharts (resp. viņa izdevējs) un P. Šmits.[21] Piebildīsim, ka Langes vārdnīcā pirmo reizi pazib vēlāk bieži daudzinātais Trimpus. Par krīvu, kas rezidējis Romovē, Lange izsakās, ka tas bijis „pagānisko latviešu pāvests" ar vaidelošiem kā „kardināliem", pēc tautības laikam krievs, jo tā liekot domāt šī vārda izruna „krīvs" pierobežas latviešu (t. i. augšzemnieku) dialektā.[22]

Ar manāmu skepsi 1774. gadā, sava topografiskā darba 1. daļā, kādus no latviešu pseudodieviem pieminējis A. V. Hupelis. Viņš balstījies vienīgi uz Langes un, latviski lāga neprazdams, vietām akceptējis arī aplamās etimoloģijas. Ja Harders, piemēram, gan atzīmēja šķietamo zivju dievu *Gardotes*, bet vēl atturējās to latviskot, tad Langem no tā viegli radās Gardēdis (latvieši uzskatot zivis par g a r d u kumosu), un Hupelim tāds nosaukums nelikās gluži neti-

cams.[23] Tā kā Langes vārdnīcu sāka iespiest Oberpālē, Hupeļa dzīves vietā (sk. III : 4), viņš ar to iepazinās jau manuskriptā; vārdnīcas iznākšanai stipri novilcinoties, Hupeļa izvilkumi sasniedza lasītājus agrāk nekā pats Langes darbs.[24]

Aiz iemesliem, kuŗus aprādījām VI : 3 nodaļā, kā Langes nopelni, tā maldi bieži pārrakstīti G. F. Stendera kontā. Līdz visjaunākiem laikiem sastopams arī paviršais apgalvojums, ka latviešu pseudopanteona pamats esot 218. § Stendera gramatikas 2. izdevumā (1783). Faktisko stāvokli jau 1918. gadā precīzēja P. Šmits: „Svarīgākais Stendera avots par latviešu mītoloģiju ir bijusi Langes vārdnīca, no kuŗas viņš daudz lietas norakstījis gluži vārdu pa vārdam. Viņš tik ir paplašinājis pēdējā uzsākto darbu, bet nemin ne vārda ne par savu avotu, ne ziņu nedrošību. Stendera gramatikas pirmā izdevumā, kuŗš bija iznācis pirms Langes vārdnīcas, nav vēl nekāda pielikuma par latviešu mītoloģiju."[25] Kā vēlāk (VIII : 8) redzēsim, Stenders atstājis vērtīgas liecības par paša vēroto Kurzemes latviešu „blēņu ticību", turpretim specifiskajā pseudomītoloģijas joslā viņš vai nu ar izdomu, vai fantastiskām etimoloģijām pārvērtis no Langes tapināto materiālu vēl raibākā juceklī.

Pie spilgtākajiem Stendera iztēles un „metodes" paraugiem pieder „krīva" interpretācija. Bez atsauces pārņēmis Langes etimoloģiju krīvs<krievs un norādījumu, ka krīvs bijis pagānu „pāvests", viņš to asociē ar priekšstatiem par „austruma zemi". Šī zeme, viņš raksta, „ir lielā Krievija, ko pagāniskie latvieši ļoti cienīja kā svētu zemi, no kurienes, domājams, nāca viņu pirmais augstais priesteris (sk. krīvs). It īpaši viņi teiksmoja par sudraba, zelta un dimanta zirgu no šīs zemes."[26] Tādā kārtā Stendera fantazijas īpatnējie lēcieni, kuŗus ierosinājusi Langes nepareizā etimoloģija, likuši viņam ne vien meklēt Krievijā latviešu „svēto zemi", bet pat tai piesaistīt — gan internacionālo, tomēr neapšaubāmi Kurzemē dzirdēto — pasaku par „muļķīti" un karaļmeitu stikla kalnā. Tā ir viena no dažādos Latvijas novados visbiežāk uzrakstītām pasakām (Šmita izdevumā vien 77 varianti),[27] taču tas, kādēļ pasakas varoņa trīs brīnumainie zirgi būtu nākuši no Krievijas, paliek Stendera noslēpums.

Par Dižu un Skādi, Okopirnu (jeb „Auku pieri", t. i. dievu, no kuŗa pieres ceļoties aukas), Pikolu, Veicgantu, Gardēdi u.t.t. Stendera gramatikā burtiski vai ar sīkiem grozījumiem atkārtots Langes vārdnīcas teksts. Pāris gadījumos tur atrodamies skaidrojumi nav Stenderu apmierinājuši. Ja Langem licies, ka Trimpus atvedināms uz grieķu *Thriambos* (viens no Dionīsa apzīmējumiem), tad Stenders visai mācītā veidā izklāsta, ka īstā etimoloģija esot latviska, proti,

kontrakcija no „tīrum pus". Latvieši novēlējuši Trimpum pusi tīruma un to viņam par godu nodzēruši līksmās dzīrēs.[28] Savā ziņā vēl jautrāk interpretēts šķietamais „slimības un veselības dievs" Auskuts, no kuŗa Harderam, kā jau redzējām, iznāca „Augsts kāvējs". Lange šo vārdu atstājis bez etimoloģijas, turpretim Stenders deklarē, ka lieta gluži skaidra: latviskā forma esot Avsskutis, t. i. avs (aitas) skuvējs jeb cirpējs. Tas, ka kādai aitai naktī zudusi resp. slepeni apcirpta vilna, māņticīgo latviešu zīlējumos joprojām nozīmējot cilvēku vai lopu sērgas.[29] Tātad ar kāda 18. gadsimtā noklausīta ticējuma palīdzību implicēts, it kā senlatviešus, avis cirpdams, būtu no sērgām brīdinājis pārdabiskais „Avsskutis".

Garlībs Merķelis — īsumā *Die Letten* 1. nodaļā, daudz plašāk *Die Vorzeit Lieflands* ietvaros — sniedza jau gandrīz gatavu „latviešu Olimpu". Tas tēlots ar dzejisku iedvesmi, taču nekāda materiāla, ko nepazītu iepriekš minētie autori, Merķeļa rīcībā nav bijis. Akceptēti visi apokrifie dievi, kas likušies noderīgi, ieskaitot pat Gardēdi un Avsskuti. Par senlatviešu kulta vietu dēvēta ne vien Rom(n)ove, bet arī citas Senprūsijas svētnīcas. Krīvs un pārējie priesteŗi (vaideloši, līgusoņi u.t.t.), tāpat latviešu svētki un paražas, atspīd romantiskā, vēsturiskām reālitātēm svešā spožumā. Tuvojoties šiem tēlojumiem kā belletristikai, tos daļēji attaisno Merķeļa labais nolūks. Ļaunāk, ka viņš dažuviet nevairās savas fantazijas iegalvot par faktiem. Tā, piemēram, viņš reiz esot dzirdējis „kādu neredzīgu sirmgalvi stāstām" teiku, kuŗā figūrē Pērkons kā pasaules radītājs un „ienaida pilnais" Pikols kā viņa pretinieks. Ja bērni vakaros gražojoties, viņus Vidzemē „vēl vienmēr" biedējot ar Pikolu. Uzmanīgāk ieskatīdamies tautas dzīvē, Merķelis būtu pamanījis īstas latviešu dievības un reliģiskas ceremonijas, kas 18. gadsimta otrā pusē ne tuvu nebija aizmirstas. Tomēr viņa piezīmes par Laimu vai teiksmojumi par veļu mielošanu un bluķa vakaru skaidri liecina, ka šai ziņā viņam trūcis jebkādu personīgu vērojumu.[30] Arī būdams klāt godos un svētkos (precībās, kāzās, Jāņos) viņš tikai retumis spējis tuvināties aiz ārējās čaulas slēptajam kodolam (sk. zemāk, VIII : 6). Pseudomītologa gaitas Merķelis jo rosīgi turpināja „latviešu teikā" *Wannem Ymanta* (1802), kur cita starpā patētiski aprakstīta Pērkona, Potrimpa un Pikola godināšana, ko krīvs ar līgusoņiem un vaidelotēm vada ne vairs Prūsijas Romovē, bet Vidzemes Zilajā kalnā.[31]

Sīkāk analizēt plašo, kopš 18. gadsimta aplami uz latviešiem attiecināto vielu, ar ko faktiski jānodarbojas tikai senprūšu un leišu reliģijas vēsturei, neiederas šī mūsu darba robežās. Tas jau darīts citur.[32] Jāuzsveŗ, ka no vācu vai poļu chronistu un antīkvāru minē-

tajiem senbaltu „kopējiem dieviem" latvieši tiešām godinājuši vienīgi Pērkonu, taču arī viņu tādās formās, kam nav sakara ne ar kādu hierarchiju, ne dogmatiskiem prātojumiem. Tāpat ne visi šo literātu dievi bijuši pazīstami prūšiem un leišiem. Laba daļa cēlusies no rupjām kļūmēm, nesaprastiem vai pārprastiem vārdiem un jēdzieniem. Tā radies arī daudzinātais Okupirns, kuŗa pamatā, protams, nav Langes un Stendera „auku piere", bet kaut kāds miseklis ar prūšu resp. jatvingu *ukapirmas* 'pats pirmais'.[33] Nenāktos apšaubīt Dusburgas Pēteŗa liecību, ka Senprūsijā (Nadravā) pastāvējusi Romoves svētnīca, kuŗas priesteris bijis krīvs. Turpretim Pēteŗa izteiktais, Grunava izpušķotais un Merķeļa it kā drošā faktā pārvērstais apgalvojums, ka krīva vara sniegusies līdz pat Vidzemei, nevar pretendēt uz ticamību. Vadonis ar tādu reliģiskas un politiskas ietekmes sfairu būtu pametis kādas pēdas arī svarīgākajos Senlatvijas vēstures avotos — Indriķa un Atskaņu chronikā.[34]

19. gadsimtā senlatviešu maldu panteons nemitīgi auga un aizēnoja īsti latviskos ticējumus. Tāpat dažādās variācijās, taču palaikam saskaņā ar Merķeļa dotajām vadlīnijām, atkārtojās vēstījumi par Romovi jeb Rāmavu, tās dievu trijotni, krīvu un vaideļiem. Paradoksālā kārtā iegūstot lielu lomu latviešu nacionālās apziņas veicināšanā, šīs tendences kulminēja tautas atmodas un t. s. tautiskā romantisma laikmetā. Dzejā pseudodievus ar ekstātisku sparu slavināja Auseklis. Ne vien kā rakstnieks, bet arī kā pētnieks daudz pseudomītoloģisku priekšstatu populārizēja Lautenbachs. To, ka latviešu reliģijas vēsturē nav vietas ne kādam „Olimpam", ne senbaltu kopējām svētnīcām un priesteŗiem, skaidri rādīja plašie tautas literātūras sakopojumi, it sevišķi Barona *Latvju dainas* (1894—1915). Izkliedēt kopš 18. gadsimta kultivētos maldus ar zinātnisku argumentāciju ievērojami palīdzējis P. Šmits.

2.

Par latviešu ticējumiem un paražām 18. gadsimtā pieejamas samērā plašas ziņas no visiem Latvijas apgabaliem. Ja vislielākais ziņu biežums konstatējams Vidzemē, tad jāpateicas turienes mācītājiem, literātiem un baznīcu vizitātoriem, kas „pagānismu" un tā pavadparādības ne tikai vērojuši un (ar zināmiem izņēmumiem) apkaŗojuši, bet arī jo zīmīgi notēlojuši. Šo aprakstu salīdzinājums ar tā paša laikmeta liecībām no Kurzemes un Latgales dod kopainu, kuŗā iezīmējas gan detaļu nepārprotama radniecība vai pat identitāte, gan

daļa lokālu atšķirību. Kopējo momentu skaits, liekas, vēl vairotos, ja Kurzemes un Latgales materiāls dažā atsevišķā sektorā nebūtu ļoti trūcīgs.

Vēsturiskas ainas pamatā liekami datējami avoti, taču jāievēro, ka Latvijā tos līdz 19. gadsimta otrai pusei pavēruši sveštautieši — Vidzemē un Kurzemē vācieši, Latgalē dažādu tautību jezuīti. Kaut viņu vidū nereti gadījās asi vērotāji, latviešu „pagānisma" īsto būtību un dimensijas viņi neaptvēra — jo vairāk tādēļ, ka zemnieki to slēpa aiz bailēm no represijām. Daudzus zemniekus „pieķēra" primitīvos mājas kultos, burvībās, zīlējumos, nekristīgās svinību paražās un sodīja vai vismaz bargi brīdināja. Turpretim tā latviskās reliģijas pasaule, kas glabājās — un līdz visjaunākiem laikiem saglabājās — sevišķi tautas dziesmās, svešiniekiem bija un palika *terra incognita.*

Nedaudzās mītoloģiskās dziesmas, kas uzrakstītas 18. gadsimtā, rāda, ka šī pasaule tobrīd bijusi gluži tāda pati, kādu to iepazīstam Barona *Latvju dainās.* Tas atspoguļojas gan tekstos, ko Kurzemē pierakstījis un savā gramatikā publicējis G. F. Stenders (sk. zemāk, VIII : 8), gan dziesmu krājumā, kas Herdera uzdevumā tika 1770-os gados savāktas Vidzemē (sk. IX : 5). Arī tur, līdzīgi kā Stenderam, pieminēti Dieva dēli, Saules meitas u.t.t.[35] Tomēr tautas dziesmās ietvertie latviešu reliģijas elementi vērtējami kā konstants lielums, kas nav pakļaujams periodizācijai noteiktu laikmetu robežās (sal. IX: 1). Tādēļ mūsu chronoloģiski orientētajā apskatā galvenā uzmanība jāveltī vielai, kas atrodama tieši mums aplūkojamo 90 gadu literatūrā un dokumentos — protams, paturot prātā, ka arī tā parasti saistīta ar daudz senākām tradicijām.

Ja iepriekš aizrādījām tikai uz Johana J. Hardera problēmatiskajiem nopelniem latviešu maldu panteona radīšanā, tad šeit jāpiemin tās vietas viņa 1764. gada rakstā, kur līdzās nedrošam materiālam un aplamiem spriedumiem pavīd virkne zīmīgu faktu par īstiem ticējumiem.

Interpretēdams vārdu Dievs, Harders mācītā, taču greizā veidā cenšas pierādīt, ka tas neesot ne latvisks, ne vispār baltisks, bet latīnisks; prūši, latvieši un leiši to pārņēmuši no agrīnajiem katoļu misionāriem kā kristīgā Dieva apzīmējumu. Pašām šīm tautām neesot bijis jēdziena par vienu Augstāko būtni, viņu reliģijā valdījis politeisms. Reizē Harders nojautis, ka kristiānisma Dievs, kam latvieši piešķiŗot bargu un briesmīgu raksturu, nesaskan ar latvisko Dieva priekšstatu. Tauta, viņš atzīmē, daudzinot Dieva zirgus, Dieva kokus un Dieva dēlus, un tautas dziesmā teikts: „Jānīt! Dieva dēliņ! Ko tu vedi vezumā?" Tomēr Harders liedzas atzīt latviešu Dievu par pat-

stāvīgu būtni un meklē savos citātos „mīlīgu glaimu" izpausmi.[36] Te jāpiemetina, ka gluži pretējus uzskatus 1774. gadā izteica A. V. Hupelis. Pēc viņa domām esot visai paticami, ka latvieši ar vārdu *Deews* apzīmējuši savu vienīgo īsto Dievu un citādi pazinuši tikai zemākas pārdabiskas būtnes — labvēlīgus vai kaitīgus garus. Tādēļ latviešu ticējumos joprojām tik liela loma esot velnam: tam piedēvējot seno bīstamo garu īpašības.[37] Dievs, bez šaubām, nav izvirzāms par latviešu „vienīgo īsto" dievību, kaut Hupelis to pareizi šķir no kristīgo Dieva; turpretim pamatots atzinums, ka kristiānisma velns latviešu priekšstatos sabiedrojies ar autochtoniem ļauniem gariem.

„Debess", turpina Harders, latviešu valodā esot sinonims vārdam „mākonis". Arī zvaigžņu telpa latvietim neesot vis debesis, bet gan „gaiss". Pagāniskie latvieši tātad neesot domājuši, ka mirušie baudīs svētlaimi vietā, kas atbilst kristīgo debesīm; tām garīdznieki pēc zemes kristiānizācijas pielāgojuši latviešu vārdu, kas agrāk nozīmējis vienīgi mākoni resp. padebesi. Harders uzsver, ka „elle" latviešu valodā aizgūta no vāciešiem, un visai pareizi skaidro arī lāstu „purvā un ellē", kas esot ļoti bieži ļaužu mutē: „Šķiet, viņi ticējuši, ka ļaundari pēc nāves tiks nogremdēti purvā un varbūt iznīcināti, pie kam te gan jāatmet elles nosaukums, ko viņi iemācījušies tikai no kristīgajiem."[38] Kā zinām no daudziem folkloristiskiem uzrakstījumiem, raganu prāvu protokoliem un citām liecībām, purvs latviešu uztverē bija velna un dažādu ļaunu garu mītne; purvos atradās ieejas pazemē, kuŗas īpaši izmantoja raganas un burvji, dodoties uz savām sanāksmēm; ar buŗamvārdiem un maģiskiem aktiem purvā raidīja ļaunumu. Šos ticējumus tālāk veicināja fakts, ka purvos (arī vēl 18. gadsimtā) bez baznīcas ceremonijām apbedīja noziedzniekus, pašnāvniekus un tos zemniekus, kas bija konsekventi pretojušies kristīgajai mācībai. No otras puses, visas pazīmes rāda, ka senajai latviešu reliģijai bijusi sveša ideja par kādu „elli", kur pēc nāves tiktu sodīti grēcinieki.[39]

Harders zina, ka Laima (viņš raksta Laime) ir latviešu laimes dieviete un palīdz sievietēm dzemdībās. Lai gan viņš neapdomīgi steidzas identificēt Laimu ar Zemes māti, vērtīga viņa piezīme, ka latviešu meitas, kas šujot pazaudējušas adatu, mēdzot izsaukties: „Zemes māte! Atdodi manim adatiņu."[40] Meža vīri un Meža mātes, spriež Harders, esot „pusdievības" un laikam pieskaitāmas pie senču gariem, kas reizēm rādoties saviem pēcnācējiem.[41]

Interesanti Hardera vērojumi par jēdzienu „gars" latviešu izpratnē. Reiz viņš jautājis 11 gadu vecai meitenei, kuŗai mācījis tiklab katechismu, kā dažus citus priekšmetus, vai viņa zinot, kas ir gars.

Meitene atbildējusi, ka zinot it labi, jo pirtī, ja vēloties lielāku karstumu, vienmēr sakot: „Met garu, met garu!" Tātad, konstatē Harders, „latvietis par garu dēvē tvaikus, kas ceļas no karstas krāsns, kad to apšļāc ar ūdeni, bet ne tuvu neattiecina šo vārdu uz kādu vispārēju, ar prātu un gribu apbalvotu neredzamu radījumu un vēl mazāk uz kādu īpašu būtni". Mācītāji, kas latviešiem spredikojot, ka „Dievs ir viens gars", rīkojoties bez apdoma. Klausīdamies vienkāršu latviešu vakara un rīta lūgšanas, Harders dzirdējis, ka viņi skaitot: „Kungs Dievs, svētais gaŗš." Nesaprazdami, kā lūgšanā varētu iederēties „gars", viņi to labāk aizstājot ar „gaŗš", kam skaidra nozīme. Tāpat ļoti konkrēts jeb „ķermenisks" latviešu priekšstats par dvēseli, jo tās nosaukums saistāms ar vārdu „dvaša". To, kas citām tautām aptveŗ dvēseli plašākā jēgumā, latvietim drīzāk izsakot „prāts". Tas (daudzskaitlī) apzīmējot maņas, taču reizē latvietis visu arī apdomājot, izšķiŗot un paturot „savā prātā".[42]

Latviešu uzskatus par saules un mēness aptumsumu atspoguļojot teiciens: „Raganas sauli (mēnesi) plēš (maitā)." Par kāviem mēdzot sacīt: „Kaŗavīru dvēseles kaujas," bet dažkārt runājot, ka kaujas „jodi", ar kuŗiem laikam esot domāti kādi spoki.[43] Šos ticējumus skāruši arī citi Vidzemes 18. gadsimta autori. J. J. Hardera brālis Kristofs Harders savā 1786. gada latviešu kalendārā rakstīja, ka — pēc vecu ļaužu tenkām — aptumsušo sauli plēšot suņi un ka „šī tāpēc tobrīd gauži trīcot". Ja noliekot pagalmā spaini ar ūdeni, tad to visu varot skaidri saskatīt.[44] J. Langes vārdnīcā atzīmēts, ka aptumsuma brīžos „mēness ir maitāta" (mēness viņam sieviešu kārtas), kamēr vācu *Nordlicht* atlīdzinot latviešu sinonimi „baigi, kāvēji". Te piederoties arī fraze: „Tie baigi kaujas," un saskaņā ar latviešu nostāstiem īstais „kāvējs" šais gadījumos esot kāds pūķis.[45] Lai gan iespējams, ka tāda tradicija kaut kur Vidzemē pastāvējusi, tomēr kā literārie, tā folkloristiskie avoti parasti asociē kāvus ar kaŗavīriem un gaidāmiem kaŗiem.[46]

Plašāk uzkavēdamies pie latviešu tautas medicīnas, J. J. Harders labi saredz tās nešķiŗamo saistību ar seniem ticējumiem un cita starpā raksta: „Vākdami zāles, viņi nekad neaizmirst ievērot mēness fazes; gatavodami kompresi, viņi izvēlas toveri, nazi un lupatu saskaņā ar visādiem īpašiem nosacījumiem, pie kam vēl klusu dudina kādus vārdus. Ārstēdami kādu lopu, viņi to nostāda — un arī paši nostājas — savādā veidā, kas it kā nozīmētu ko noslēpumainu, savu rīcību pavada ar buŗamvārdiem un, īsi sakot, izturas tāpat, kā dara zināmi svētulīgi krāpnieki. To viņiem piedēvē par noziegumu, taču gluži bez pamata." Turpinājumā Harders atzīstas, ka nespējot sa-

prast, kādēļ tautas dziednieki vēl nesen dedzināti sārtā. Mācītājiem, kas nebeidz nosodīt vārdošanu, būtu jāieskata, ka tā īstenībā tikpat nevainīga kā mācīto ārstu mierinājums pacientiem: „Dievs palīdzēs izveseļoties." Ja turpretim latviešu vārdotāji tiešām grēkotu, tad „viņi grēko kopā ar pārējās Eiropas plašajām masām aiz nezināšanas un vientiesības". Par citu kategoriju nekā labdarīgos dziedniekus Harders uzlūko „burvjus, zīlniekus, sāls pūšļotājus, raganas un raganu mātes". To vidū sastopami ļaunprātīgi ļaudis, kas ieguvuši slavu, „ka viņiem pastāv derība ar velnu; ka viņi spēj atklāt slepenas zādzības un pareģot nākotni; kaitēt cilvēkiem, kas atrodas citur; jāt āža mugurā uz mēnesi". Bet vai nepieciešams viņus oficiāli vajāt un sodīt? „Mana pieredze rāda," izsakās Harders, „ka visi šie māži izbeigušies paši no sevis, tiklīdz es tos nopēlu un izzoboju."[47]

Šis viedoklis, kas nepārprotami raksturo Harderu kā apgaismotāju, lokālajos apstākļos izskanēja ļoti brīvdomīgi. Vidzemē tobrīd joprojām formāli bija spēkā 1687. gada baznīcas likumi, kas paredzēja cietumu, pērienu pie kāķa u. c. bargus sodus par „elkdievību" un zīlēšanu, bet nāves sodu burvjiem un tiem, kuŗi „vārdos vai rakstos slēguši derību ar sātanu".[48] Krievijas senāts kādā 1731. gada rīkojumā gan jau runāja par „šķietamiem" burvjiem, tomēr ieteica tos sadedzināt dzīvus, tāpat vai nu sodīt ar nāvi, vai smagi pārmācīt ar pātagu ļaudis, kas meklējuši burvju palīdzību. Tomēr nav konstatējams, ka rīkojumam būtu bijušas konkrētas sekas Vidzemē.[49] Praksē burvju un raganu vajāšana Vidzemē apsīka zviedru laikmeta beigās, sevišķi sakarā ar 1686. gadā izdoto spīdzināšanas aizliegumu. Vēl tālāk to mazināja Ziemeļu kaŗa katastrofa, pēc kuŗas par lielu vērtību kļuva katrs dzīvs, pat velnam pārdevies cilvēks, kādēļ sārta vietā arī sātanoloģiski nopietnos gadījumos piesprieda vairs tikai rīkstes vai cietumsodu. Ja buršana un zīlēšana palika svarīgs pārrunu objekts visu 18. gadsimtu, tad to pirmā kārtā nosacīja apstāklis, ka daudzi latviešu zemnieki bija pieņēmuši kristiānismu kā ārēju čaulu, bet klusībā turējās pie senajiem ticējumiem, kas īpaši aktuālizējās slimības vai citos kritiskos brīžos. To nevarēja akceptēt garīdznieki, kuŗu vairums ar vienādu pārliecību ticēja Dieva un velna eksistencei. Abi šie faktori izskaidro 18. gadsimtā ierastos, pret „lieku ticību" vērstos un nereti ar elles draudiem saistītos spredikus baznīcās, attiecīgos jautājumus baznīcu vizitāciju norisē un miesas sodus par izmeklēšanā pierādītu pagānismu.

Konvencionālos līdzekļus cīņā pret tautas ticējumiem aizstāvēja kā ortodoksie luterieši, tā pietisti. Stāvoklis mainījās līdz ar racionālisma uzplaukumu gadsimta otrā pusē. Racionālistiskie garīdznieki

gan nesaudzīgi apkaŗoja „elkdievību" resp. pagāniskus vai sinkrētistiskus mājas un citus kultus, kamēr tautas medicīnu aplūkoja liberālā pieejā, bet buršanu un zīlēšanu cerēja izskaust ar „apgaismotām" metodēm. Jaunās tendences spilgti atspoguļojās revidētajos baznīcu ģenerālvizitāciju noteikumos, kas bija spēkā kopš 1773./74. gada. To 13. pantā galvenā vērība veltīta „zīlniekiem", attiecinot šo apzīmējumu lielākoties uz tautas dziedniekiem. Pieredze mācot, ka viņu darbība neesot apturama ar vajāšanu un bargiem sodiem: „Tie tikai vēl vairāk mudina ļaudis meklēt palīdzību pie šiem gudriniekiem, un, tā kā tas notiek slepeni, māņticība netiek izravēta, bet pasaulei tai pašā laikā paliek nezināms dažs labs, varbūt vispārēji noderīgs palīglīdzeklis." Zīlniekus vajagot pierunāt, lai tie demonstrētu savu mākslu atklāti, un solīt atlīdzību, ja viņu rīcības sekas izrādītos pieņemamas. Pēc tam mācītājam jāatkārto redzētais, „izlaižot māņticīgās izdarības un vārdus", un tādā kārtā jāpierāda klātesošiem, ka efekts slēpjas nevis vārdos, bet izmantotajos līdzekļos. Tas došot iespēju izraut māņticību ar visām saknēm. Ja zīlnieks tiešām atradis kādu derīgu ārstniecības līdzekli, neesot pamata viņam liegt pienācīgu atalgojumu. Ja turpretim noskaidrotos, ka zīlnieka mākas izpaužas tikai krāpšanā un blēņās, tas izziņojams visai draudzei. Ar to viņš būtu padots nicināšanai un apkaunojumam, kas sagrautu viņa reputāciju drošāk nekā miesas sods. Par zīlniekiem, kas mēģinājuši kaitēt savam tuvākam, iesniedzama sūdzība zemes tiesai, un tie stingri sodāmi kā atklāti noziedznieki. Beidzot 13. pants uzsveŗ: „Upuŗvietas, tiklīdz tās iepazītas, jāizdeldē ar varu, bet ļaudis galvenā kārtā jāpārliecina, ka tādiem upuŗiem nav spēka. Baznīcas pērminderiem jāaizrāda, cik veltīga, tukša, blēdīga un smieklīga ir zīlnieku darbošanās, un jāpavēl, lai viņi to savukārt izskaidrotu pagastos. Mācītājiem cieši piekodināms iznīcināt māņticību."[50] Šie noteikumi gan vēl neliecina par apgaismes uzvaru, taču tie nozīmēja lielu soli uz priekšu, salīdzinot ar gadsimta pirmo pusi un agrākiem laikmetiem. Iespējams, ka noteikumu tapšanā zināma loma bija Hardera 1764. gada rakstam, jo zīlnieku resp. tautas dziednieku jautājumā argumentācija abos gadījumos visai līdzīga.[51]

Summārais „zīlnieku" termins īstenībā aptvēra vairākas kategorijas. Pirmo no tām veidoja burvji un raganas, kam sekoja vārdotāji un pūšļotāji resp. sāls pūtēji, tad zīlnieki parastajā nozīmē, t.i. nākotnes pareģotāji, pie kuŗu svarīgākajiem uzdevumiem piederēja slimību diagnostika. Protams, stingras robežas te grūti novelkamas. Ļaundarīgo maģiju — „pieburt" kaites cilvēkiem un lopiem, kaitēt mājas un lauku svētībai ar pesteļiem jeb nešļavām — par noteiktu atlīdzī-

bu visbiežāk uzņēmās burvji un raganas. Tomēr arī viņu funkcijās varēja ietilpt dziedniecība un pozitīva palīdzība, tāpat kā sāls pūtēji savukārt gan pareģoja un dziedināja, gan ar ļaunu nolūku „apbūra".[52]

Virkne šai sakarā raksturīgu ielāgojumu pazib J. Langes vārdnīcā. Vācu jēdzienam *Aberglaube* atbilstot trejādi latviski: lieka ticība, blēņu ticība, elka ticība. Pirmā un trešā Langem neliekas sevišķi bīstamas: tās balstoties vai nu uz samērā nevainīgām svētku u. c. tradicijām, vai tagad lielākoties zudušiem priekšstatiem par pagāniskiem dieviem. Turpretim blēņu ticība izpaužoties „tiešām rupjos pārkāpumos", no kuŗiem (Langes rakstībā) jāmin „sāls pūšļašana un kanna raudzīšana", zīlēšana ar vaska lodīti jeb t. s. pimpoli, „graizu, dzelzu, kaulu vārdi" u.t.t.[53] Pimpoli Lange apraksta vairākos vārdnīcas šķirkļos; kā to izmantoja zīlēšanai, redzēsim zemāk (VIII : 9), runājot par Latgali, kur šis instruments bija pazīstams ar nosaukumu švirbusts. Vairākkārt mums būs jāatgriežas arī pie sāls pūtējiem, kannurauģiem un viņu lietotajiem buŗamvārdiem. Šai vietā uzsveŗams, ka Lange, lai cik negātīvi viņš vērtēja „blēņu ticību", nav vilcinājies atzīmēt, ka burvja un pareģa sinonimi latviešu valodā esot „labdaris" un „tieslēmis".[54] Pirmajam viņš gan cenšas piešķirt komisku nokrāsu, taču faktiski tas gluži nopietnā nozīmē apliecināts arī citur un raksturo latvisko uztveri bez liekiem komentāriem. Vārds „tieslēmis" var būt saglabājies kā relikts no tālas senatnes, kad burvis resp. pareģis reizē bija dievu gribas tulks un tiesnesis. Salīdzinājumam atcerēsimies Indriķa chronikas (I : 10) stāstu par to, kā Turaidas lībieši 1190. gadā likuši Dieva tiesai (zirga soļiem pār šķēpu) izšķirt mūka Teoderika likteni; procedūru vadījis *ariolus* — pareģis un „tieslēmis" vienā personā.

Dažādu tipu burvjus un zīlniekus daudzina 18. gadsimta Vidzemes baznīcu vizitāciju protokoli. Nomanāms, ka šie „gudrie" (A. V. Hupeļa lietots apzīmējums) jeb „zintinieki", kā viņus cita starpā sauc Lange,[55] nereti izcēlušies pāri savai apkārtnei. Tā, piemēram, būt par pērminderi, kristīgās baznīcas reprezentantu no pašu zemnieku vidus, tobrīd nozīmēja goda un uzticības amatu, taču vizitātori vairākos gadījumos atklāja, ka šai amatā iekļuvuši „gudrie". 1740. gadā atcēla un sodīja ar rīkstēm Jaunpiebalgas pērminderi Pakalnieku, kas Zaļajā ceturtdienā mācījis kādu klientu dziedināt slimu zirgu, iesviežot kaimiņu laukos pesteļus — deviņos gabalos sagrieztu novārītu olu, apiņus, sagraizītu pīlādža klūgu. Tās pašas vizitācijas laikā amatu zaudēja Palsmanes pērminderis Linde, kaut tas apgalvoja, ka ar burvībām vairs nenodarbojoties. 1774. gadā Gulbenē noskaidrojās, ka tur izveidojies vesels „zintinieku" centrs. Pērminderis

Milles Jānis pūtis sāli un zīlējis nākotni. Dreines Jēkabs, pūzdams alus stopā, piebūris saviem ienaidniekiem kāksli. Dreiliņu Jēkaba burvību rezultātā nobeidzies stārasta zirgs. Bružinsku Juris, Auziņu Reinis un Pinceskāju Toms pūšļojuši, nelietīgi valkādami Dieva vārdu, un ņēmuši par to atlīdzību. Tā kā 1774. gadā jau bija spēkā mīkstinātie vizitācijas noteikumi, sods izpaudās tādējādi, ka vainīgajiem — pēc pamācībām un stingriem brīdinājumiem — pavēlēja nākošā dievkalpojuma laikā stāvēt baznīcā uz ceļgaliem, bez tam nogrieza pusi bārdas, „lai viņi kādu brīdi būtu padoti izsmieklam".[56]

Kā tipisks vārdotāju pārstāvis 1766. gadā minēts Bajāru Juris Nītaurē. Viens no viņa „piedauzīgajiem paņēmieniem" bijis sniegt palīdzības meklētājiem degvīna glāzi, kas apvārdota, trīsreiz skaitot tēvreizi un citādi. Pie Juŗa braukuši ļaudis arī no apkārtējām draudzēm. Mācītājs viņu atkārtoti rājis, nelaidis pie dievgalda un iesūdzējis zemes tiesā; par spīti tam Juris turpinājis savu praksi gadu gadiem.[57]

Apraksti, kuŗos tēloti vārdotāji, pūšļotāji un pesteļu nēsāšana, visumā diezgan vienveidīgi un monotoni. Daudz spilgtāks kāds 1739. gada protokols, kas veltīts vilkacim — Ropažu zemniekam Peremiešu Sīmanim. Par vilkaci Sīmanis kļuvis arī citur (tiklab Vidzemes, kā Kurzemes avotos) apliecinātā kārtā, t. i. kāds svešinieks šo nelaimi viņam „uzdzēris", sacīdams: „Lai tev notiek, kā man noticis." Pēc tam viņam uzmākusies kāre plosīt ceļā sastaptu zirgu, bet viņu atturējis kāds paziņa, dodams ēst gaļu. Vēl divos gadījumos Sīmanis ilgi skraidījis pa mežu vilka izskatā, līdz atgriezies vietā, kur bijušas nomestas viņa drēbes, un apģērbdamies atkal pārvērties par cilvēku. Ļauna viņš nevienam neesot darījis un beidzot ticis no vilkača spaida vaļā, to savukārt „uzdzerdams" kādam citam. Lai gan vizitātori atzina, ka Sīmaņa stāsts gaužām juceklīgs, tomēr viņu arestēja un nodeva zemes tiesai Rīgā.[58]

Tikpat zīmīgi kā šis protokols laikmetu raksturo kāds Rūjienas mācītāja 1759. gada ieraksts baznīcas grāmatā. Igauņu klaidonis Miķelis vēlējies precēt Rutkuļu Indriķa meitu Annu, bet viņa tam atteikusi. Tad Miķelis viņu nobūris tādā veidā, ka viņai ik naktis rādoties un brūkot virsū vāveres, lapsas, suņi, vārnas vai visādi šausmīgi cilvēki un zvēri. Anna nevarot aizvērt acu un pastāvīgi drebot bailēs; par vienīgo glābiņu viņa atzinusi paļāvību Dievam un mācītāja aizlūgumu baznīcā. Nepilnu pusgadu vēlāk turpat aprakstīta meita Trīne, kas pēkšņi sajukusi, rokām un kājām vairījusies no ļauniem eņģeļiem, bet naktīs neļāvusi nodzēst uguni, lai pa tumsu

viņu neaiznestu prom velns. Noprotams, ka arī šai gadījumā sekojis aizlūgums.[59]

Jau VII : 8 nodaļā konstatējām, cik spēcīgi aizlūgumos un eksorcismos izpaudās Kurzemes mācītāju ticība ļaunu pārdabisku varu eksistencei. Vidzemē to pašu rāda kā tikko minētie Rūjienas piemēri, tā ideoloģija, uz kuŗas pamatojās attieksme pret „zintiniekiem". Ja oficiālā politika pret viņiem 18. gadsimta gaitā pakāpeniski liberālizējās, tad tas nenozīmēja, ka būtu atmesti uzskati par viņu sakariem ar Nelabo. Joprojām latviešu draudzēs lietoja virskonsistorijas sankcionētus rakstus, kas cita starpā mācīja, kā glābties no velna un viņa kalpiem. Kādā lūgšanu grāmatā lasām: „Iet viņš (t. i. velns. Ref.) dienās un naktīs apkārt, rūcams un bļaudams kā kāds plēsīgs zvērs, un meklē mūs grēkos ieraut, jeb pie miesas, mantas, lopiem, arumiem un citas nabadzības skādu darīt. Pie kuŗas blēdības viņa kalpiem burvjiem, zavatniekiem, vārdniekiem, zīlniekiem, laumām, raganām, sālspūžlējiem, kannasraudzējiem, vilkačiem un tādiem gānīkļiem tam jāpalīdz, kas arīdzan viņa mācību labprāt pieņem un tam paklausa." Tādēļ nepieciešams paļauties uz Dievu, lai viņš Pestītāja labad „gribētu kā tēvs mūs glābt un nedz pašam vellam, nedz viņa palīgiem, burviniekiem, zinātājiem jeb citiem grēku gabaliem vaļas ļaut pie mums, mūsu lopiem un kas mums rokā ir jebkādas blēņas darīt". Sirsnīgi jālūdzas: „Savaldi to un viņa niknumu caur taviem svētiem eņģeļiem, lai tie apkārt mums, mūsu dzīvokli un mājas vietu lēģeri apmet." Tātad velna un viņa kalpu ļaunais spēks šai uztverē bija konkrēts, cilvēka dzīvē iedarbīgs faktors, kas tomēr droši atvairāms un paralizējams, uzticoties varenajiem debesu spēkiem.[60]

Izaudzis un sludināts ilgos gadsimtos, šis viedoklis bija latviešu zemniekiem labi pazīstams, bet viņu reliģiskajos priekšstatos un praksē tas iezīmējās īpatnējā formā. Pat ļaudis, par kuŗu kristīgumu nevarēja būt šaubu, ļoti bieži pieprasīja, lai mācītājs svētdienas dievkalpojumos viņu vārdā aizlūdz pret postu, kas cēlies no pesteļiem vai citiem burvības līdzekļiem. Ja prasītājs vēl pasniedza kādu cāli vai citu dāvanu, mācītāji parasti neatteicās. Stāvoklis sarežģījās, ja zemnieki vēlējās, lai mācītājs vaininiekus nolād. Vairums šo prasību noraidīja, citi izlīdzējās ar spēcīgām kompromisa formulām, kas teorētiski nebija nolādējums, bet ko ļaudis par tādu uztvēra. Rūpīgāk apstākļos iedziļinoties, baznīcu vizitātori 18. gadsimta beigu posmā ieskatīja, ka publiskie aizlūgumi veicina zemniekos nekristīgus priekšstatus, un aicināja mācītājus vispār vairs baznīcā neaizlūgt pret burvībām. Cik paradoksāls par spīti tam bija stāvoklis, liecina fakts,

ka vienā no tām pašām vizitācijām (1774. gadā Apē), kur atskanēja līdzīgs aicinājums, pratināja kopā 25 abēju dzimumu „zīlniekus" un beidzot tos sodīja, noskujot vīriešiem pusi bārdas, sievietēm — pusi galvas matu.[61]

Atsacīdamies nolādēt burvjus vai pat tikai aizlūgt pret pesteļiem, mācītājs mēdza zemnieku uzmudināt lūgt Dieva palīdzību personīgi, mājās. Tomēr ne allaž tas notika. Zemnieks ticēja, ka labākus rezultātus nodrošinās kompetents starpnieks. Ja mācītājs liedzās šo lomu uzņemties, noraidītais nereti griezās pie kāda „labā" burvja, lai tas viņa uzdevumā atriebtos „ļaunajam" burvim. Šis ceļš dokumentēts gan literāros, gan folkloristiskos avotos. Ar speciālu terminu to dēvēja par „atkošanos",[62] un tās līdzekļi bez maģiskām izdarībām bija lāsti un buŗamvārdi, īpaši t. s. skauģu vārdi.

Buŗamvārdu kopumā pēdējie gan veidoja samērā šauru sektoru. Lielākoties buŗamvārdus lietoja vai nu ļaunuma atvairei plašākā nozīmē, vai zināmu kaišu dziedināšanai. Te jāaizrāda, ka pats vārds „dziedināt" etimoloģiski saistās ar „dziedāt", t. i. slimības reiz ārstēja, skaitot buŗamvārdus veidā, kas atgādināja dziedāšanu. To apstiprina arī liecības par dziedināšanu ar dziedamiem buŗamvārdiem Zviedrijā un citur Eiropā.

18. gadsimtā pierakstīts maz latviešu buŗamvārdu. Tas viegli saprotams, atceroties grūtības, ar kādām šai ziņā vēl 19. gadsimta beigās bija jācīnās Fr. Brīvzemniekam un viņa korrespondentiem: „gudrie" vīri vai sievas savus vārdus rūpīgi slēpa un tikai mirstot atstāja mantojumā kādam uzticamam tuviniekam. Cesvaines mācītājs G. F. Mītelis 1774. gadā atzīmējis šādus no sāls pūtējas Lakšķu mātes iegūtus vārdus: „Saulīt māmiņ, sīkas zvaigznītes, Dieviņ tētiņ, Laimes māmiņ, nāc tu palīgā, Jēzus Kristus."[63] Trīs buŗamās formulas 1739. gadā Limbažu baznīcas vizitātoriem atklāja Naukšēnu Bērenss. Pirmo no tām protokolists nav ne sapratis, ne īsti saklausījis, jo pats teicējs nebūs runājis tik kroplīgi: „Ej nost, tu nešķīsts gars, ļauj vaļas tam svētam garam un svētu kristību draudzību, to laicīgu nāve un mūsīgu ienaidību." Lai dziedinātu cilvēkus vai lopus, Bērenss sacījis šos vārdus, turēdams rokā 2—3 sāls graudus, kuŗus pēc tam ievīstījis lupatiņā un atdevis padoma prasītājam. Slimais cilvēks vai lops, kas norijis apvārdoto sāli, drīz atveseļojies. Abas pārējās formulas Bērenss lietojis bez sāls vai citiem palīglīdzekļiem. Pret izmežģījumiem: „Kauliņi, miesiņi griežas vietā ar Dieva palīgu," pret rozi: „Jauni ozoli un jaunas liepas, un zaļa zāle."[64] Tiklab Lakšķu mātes, kā Naukšēnu Bērensa buŗamvārdi rāda īpatu pagānisma un kristiānisma

sajaukumu, tikai Bērensa rozes vārdi tīri latviski — visi to elementi atrodami arī tautas dziesmās.

J. Kr. Broces krājumos uzglabājusies vācu valodā rakstīta piezīme, ka Palsmanē joprojām (t. i. 18. gadsimta beigās) atrodoties akmeņi, svētbirzes un veci koki — upuŗvietas, kur „māņticīgie zemnieki" reiz ziedojuši mirušo dvēselēm. Tas darīts ar vārdiem (manuskriptā latviski): „Cērt miesām, kaulā trep, debess jūŗa visa līgojas, jūŗa, visa zeme līgojas."[65] Ļoti jāšaubās, vai upurēšana minētajās dabas svētvietās saistījusies ar mirušo dvēselēm resp. veļiem; drīzāk tur izpaudies kādām tuvāk nezināmām latviešu dievībām veltīts kults. Tikpat maz domājams, ka upurējot skaitīti buŗamvārdi, par kādiem neapšaubāmi uzlūkojams citētais teksts. Tos autors būs dzirdējis citā sakarā un patvaļīgi piekabinājis savai piezīmei par svētvietām.

Vērojams, ka jau 18. gadsimtā Latvijas laukos bija ieviesušies arī internacionāli buŗamvārdi. To apliecina kāda Rūjienas sāls pūtēja izteikums vizitātoriem 1767. gadā, ka viņš lietojot vārdus, kas lasāmi no augšas uz leju, no lejas uz augšu un šķērsām.[66] Paši šie vārdi protokolā nav atzīmēti, taču varam domāt, piemēram, par pazīstamo „Sator" formulu:

SATOR
AREPO
TENET
OPERA
ROTAS

Šī formula arī vēlāk bija Latvijā ļoti izplatīta — gan dažādu slimību, gan ugunsgrēka novēršanai.[67]

Ar līdzīga tipa buŗamvārdiem latviešus, bez šaubām, iepazīstināja zemāko kārtu t. s. mazvācieši. Tāpat no vāciešiem nāca un latviešu buŗamvārdus spēcīgi ietekmēja „debesu grāmatas", kas, neveikli tulkotas, rokrakstā cirkulēja apmēram kopš 1790. gada. Tie bija ārēji kristīgi, bet īstenībā maģiski teksti, par kuŗiem mēdza apgalvot, ka tos vai nu tieši no debesīm nonesis eņģelis Miķelis, vai pirmo reizi ar savu roku uzrakstījis Jēzus. Debesu grāmatas sargāja īpašnieku pret nelaimi un briesmām. Latviešu „zintinieki" dabiskā kārtā izmantoja tās buršanai, ko vāciskā baznīcas vadība asi apkaŗoja; tai pašā laikā nebija noslēpums, ka vācu versijā šīs grāmatas glabājās daudzās „zināmas šķiras vāciešu" mājās — pat rāmī pie sienas.[68]

Beidzot konstatējams, ka buŗamvārdu nozīme dažkārt tika piešķirta atsevišķām „stiprām" luterāņu baznīcas dziesmām. Ja kāds cieta no pieburtas slimības, dziednieks skaitīja:

Tevis vien es gaidu,
Tu mans glābējs esi.
Glāb man, Kungs, arīdzan,
Kad man skaudnieks virsū spiežas,
Lai viņš no man griežas.
Kungs, tās elles lācis
Pret man kaŗu sācis,
Visur trenkā man.
Viņš iet apkārt šņākdams,
Plēsdams, rūkdams, krākdams,
Tu var izglābt man.

Šī teksta prototips ir kāds pazīstamā baznīcas dziesminieka Svantes G. Dīca (sk. X : 3) tulkojums, kas ievietots 18. gadsimta Vidzemes latviešu dziesmu grāmatās.[69]

3.

Ja iepriekš atkārtoti uzkavējāmies pie J. J. Hardera 1764. gada apcerējuma, tad šai vietā vēl pieminams viņa mazliet agrāk (1763. gadā) turpat Rīgas *Gelehrte Beyträge* publicētais raksts par „ārprātīgo latviešu meiteni". Raksts, kuŗa grūti pieejamo pilnīgo tekstu esmu no jauna iespiedis un komentējis citur,[70] sniedz zīmīgus faktus par kādu mistiskos priekšstatos iegrimušu latvieti, bet vēl svarīgāks tas vispārējā kultūrvēsturiskā perspektīvā.

Astoņās divslejīgās lappusēs Harders tēlo kādas 14 gadu vecas meitenes likteni, kam bijis liecinieks savā Suntažu draudzē. Meitene reiz sapņojusi, ka nonākusi vietā, kur uzturas viņas mirušo piederīgo dvēseles. Viss tur bijis neizsakāmi jauks, un viņa nevēlējusies doties prom. Tad kāds mirušais ieteicis viņai atrauties no dzīvajiem, atsacīties no ēdiena un dzēriena, un veselu gadu uzturēties mežā. Tā rīkojoties, viņai vairs nebūtu jābīstas no nāves, un viņa varētu līdz pastardienai sastapties ar mirušiem, ar tiem runāt un līksmoties. Mirstot tikai tie, kas ēdot, dzeŗot un dzīvojot citu cilvēku sabiedrībā. Meitene sekojusi šim padomam — aizbēgusi mežos un purvos, kur allaž nekustīgi stāvējusi pie kāda koka. Kad tuvinieku un muižas īpašnieka pūles atgriezt viņu normālā dzīvē palikušas veltīgas, viņa atvesta pie draudzes mācītāja — „sapratīga un apdomīga vīra" (t.i. paša Hardera). „Viņš redzēja, ka meitene galīgi noliesējusi," raksta Harders. „Āda karājās pār viņas rokām melnīgsnēji dzeltenās krokās, un aiz vārguma viņa tikko spēja kustināt pirkstus. Vienīgi seja, kaut

bālganā zemes krāsā, nelikās tik izdēdējusi kā pārējais ķermenis. Viņas zods bija ievilkts krūtīs, acis aizvērtas, un viņa balstījās pret sienu tādā pašā pozā, kā viņu atrada mežā." Kad mācītājs pārliecinājies, ka nekas nav panākams ar lūgšanām un pamācībām, viņš nolēmis lietot kādas zāles, kuŗas jau agrāk sekmīgi izmantojis vājprātīgo dziedināšanai. „Runa te ir par brūnajām vabolēm, kas piemīt vītolos un savācamas maija mēnesī," paskaidro Harders. „Dzīvas tās noslīcina medū, kur ļauj tām pilnīgi atmiekšķēties... Vajadzības gadījumā ņem pāris vaboļu ar medu, kuŗā tās gulējušas, uztriepj uz maizes rikas un liek to slimajam apēst. Reti izrādās nepieciešams dot šo līdzekli vairāk nekā divas reizes." Meitene stūrgalvīgi liegusies maizes riku ēst. „Tad mēs iejaucām divas vaboles kaŗotē ar alu," turpina autors, „taču arī to viņa nevēlējās pieņemt, kādēļ atlauzām viņai muti un ielējām zāles rīklē." Lai gan Harders apgalvo, ka preparāts meitenei zināmu laiku palīdzējis, drīz viņa atkal sākusi bēguļot pa mežu, stāvējusi zem kokiem augstāk aprakstītajā pozā un pēc dažiem mēnešiem nomirusi badā.[71]

Ja iepriekš aizrādījām uz Hardera speciālo interesi par tautas medicīnu, tad šeit konstatējams, ka viņa paša sagatavotās zāles līdzinājās tām, ko slimniekiem deva „gudrie". Vēl vairāk: vācu tautas ticējumos maijvaboles bieži ieteiktas nervu stiprināšanai, tāpat kā efektīvs līdzeklis pret epilepsiju, drudzi un citām kaitēm. Ļoti iespējams, ka Harders par to bija dzirdējis savā dzimtenē, Austrumprūsijā.[72]

Tai pašā laikā viņš lepojas, ka meitenes dziedināšanai atsacījies lietot jebkādu māņticību. Meitenes brālis viņu lūdzis svētīt nelaimīgo māsu ar krusta zīmi, bet viņš lūgumu noraidījis, „zinādams, kādus māņus latvieši saista ar šo aktu un cik stipri viņam tas kaitētu, izplatot ticību Jēzum".[73] Jāpiemetina, ka Suntažu Hardera brālis — Rubenes Kristofs Harders atzina par vajadzīgu apkaŗot līdzīgus „māņus" 16 pantu gaŗā dzejolī „Tā krusta sviešana uz durvīm", kuŗu ievietoja savā Vidzemes kalendārā 1785. gadam. Uzbrukumu nekristīgajai „krusta sviešanai" viņš ievada vārdiem:

Redz, jums ir šāda mācība,
Ka Ziemas svētku vakarā
Būs krustu sviest uz visām durvīm.

Turpinājumā Harders izzobo šo paražu un nobeidz ar rupji ironisku, no mācītāja puses diezgan savādu padomu, kā krusts metams, iebāžot „snuķa galu" kājstarpē.[74] Krusta sviešana resp. vilkšana uz durvīm Ziemsvētku vakarā bija pazīstama visos Latvijas apgabalos; ar to cerēja aizsprostot ceļu ļauniem gariem, burvjiem un slimībām.[75]

Zemāk (VIII : 6) mums nāksies atzīmēt „maģiskā krusta" svarīgo lomu latviešu kāzās.

Savu rakstu J. J. Harders nobeidz ar plašākām medicīniskām, filozofiskām un teoloģiskām pārdomām. Vispirms viņš norāda, ka meitenes sapni varbūt ierosinājuši vecu sievu stāsti par „meža mātēm", kuŗas latvieši aizvien daudzinot. Varbūt kāds iepriekšējā vakarā dzirdēts nostāsts ietekmējis meiteni tik dziļi, ka viņa nespējusi no gūtajiem iespaidiem atbrīvoties pat miegā. Faktu, ka meitene nedēļām iztikusi bez uztura, viņš mēģina skaidrot divējādi. Viņa pirmais arguments ir lāča un citu dzīvnieku ziemas miegs, otrs — vecā, taču apgaismes laikmetā joprojām dzīvā ticība (Latvijā to minējis Mancelis jau 17. gadsimta vidū), ka bezdelīgas ziemu guļot sastingušas zem ledus, bet pavasarī atkal atdzīvojoties. Turpretim gluži moderni Hardera tālākajos prātojumos par gara slimībām izskan atziņa, ka arī blēži, nodevēji, zagļi un vispār noziedznieki īstenībā esot slimnieki, kuŗu rīcību nosaka kāda psīchiska anomālija. Suntažu meitenes liktenī viņš, dziļākajā pārliecībā palikdams teologs, tomēr saskata ļaunu varu iejaukšanos un secina: „Vai teologiem vēl būtu jāšaubās, ka vājprātīgās meitenes nelaimīgais sapnis bija ļaunu garu darbs? Sevišķi tas jāatzīst, apdomājot, ka šiem gariem varbūt bijis vēl cits nolūks nekā pazudināt nabaga meiteni, un proti: no jauna modināt latviešos nesen atmesto pagānismu un apkaunot šīs draudzes mācītāju, kas sludina tikai un vienīgi Jēzu par mums un mūsos. Jo īpaši tas varēja notikt tādēļ, ka Jēzus vārds bija draudzē šur tur jau iesakņojies un nesis dažu jauku augli."[76]

Nākošajā nodaļā pieskarsimies J. J. Hardera attiecībām ar J. G. Herderu un redzēsim, kā Harders ietekmēja Herdera pasākumus tautas dzejas „atklāšanā". Šeit jāpiemin, ka Herderu bija spēcīgi saviļņojis arī tikko aplūkotais raksts. To viņš atcerējās vēl pēc vairāk nekā 30 gadiem un krājuma *Zerstreute Blätter* 6. daļā (1797) veltīja tam iejūtīgu eseju „Das Land der Seelen".

Tēlodams dažādu tautu priekšstatus par „dvēseļu zemi" jeb „zemi viņpus kapa", Herders vispirms kavējas pie austrumu tautām, galvenā kārtā arabiem, tad pie tobrīd Rietumeiropā populārajiem ķeltiem. Turpinājumā viņš uzsveŗ, ka dvēseļu valstij ticējušas arī pagāniskās tautas pie Baltijas jūŗas — senprūši, latvieši, kurši (tos Herders uzskata par atsevišķu tautu), igauņi u.t.t. Viņiem bijis parasts ietērpt mirušos labās drēbēs un dot tiem līdz vai nu kādus vērtīgus priekšmetus, vai lietas, kas būtu tieši derīgas ceļā uz viņsauli. Bēres bijušas saistītas ar ceremonijām un mielastu. „Dažos šo zemju novados," norāda Herders, „zemnieki vēl saglabājuši senlaiku ticējumus, teikas un

māņticīgas paražas, ko tie slepeni un kā svētumu manto no paaudzes paaudzē, nedrīkstēdami par to atklāti runāt, bet dedzīgi mīlēdami savus senčus un viņu valodu."[77] Šai vietā Herders galvenos vilcienos atstāsta Hardera rakstu par „ārprātīgo latviešu meiteni" un pievieno tam savus komentārus. Tie asi atšķiras no paša Hardera komentāriem, kuŗu galējā konsekvencē akceptēta velna vara. „Tiklab spilgtais sapnis, kā šī sapņa rezultāti izskaidrojami bez daimonisku spēku iejaukšanās," raksta Herders. „Jo vairāk tiek aizliegti šī veida ticējumi (vienīgais, kas kādai apspiestai tautai atlicis no tās nacionālās svētlaimes), ticējumi, kas iekļauti senču valodā, paražās un teikās, jo vairāk tos lolo klusībā. Ar tiem saradojas jaunatnes idejas, kas nobriest vientulībā — zem klajas debess, pļavās, birzēs; un gados, kad mostas daba, kad līdz tam apvaldītās vai arī spēji uzplūstošās asinis meklē debesīs un virs zemes lietas, kuŗām piesaistīt savas drūmās vai rožainās izjūtas, līdzīgi sapņi — nomodā vai miegā — top tik dzīvi, ka samaināmi ar īstenību. Te būtu minami īpati jūsmas piemēri; taču mēs, domādami par šo apspiesto, vientuļo meiteni, apmierināsimies ar norādījumu uz laikiem, kad dvēseļu valsts idejas, godājot sentēvus un karsti jūsmojot, izpaudās dziesmās un darbos."[78] Par spīti puķainajai un mazliet miglainajai izteiksmei šis citāts labi raksturo jaunos impulsus, ko Herders deva Rietumeiropas kultūras filozofijai. Simpatijas apspiestām tautām, to vidū latviešiem, izriet no viņa viedokļa par katras tautas īpatnējo vērtību cilvēcē kā organiskā vienībā. Ticējumiem veltītā vērība integrējas viņa mācībā par tautas tradicijām kā dziļāko un pirmatnīgo slāni tautu nacionālajā individuālitātē. Allaž atkārtotais vārds „jūsma" simbolizē Herdera reakciju pret racionālistu vienpusīgajiem prāta slavinājumiem un atbalso viņa uzskatu, ka pasaules izpratne prasa respektēt arī irracionālus momentus, jūtas un dziņas.

Atliek jautāt, vai anonimā Suntažu meitene, kuŗas liktenis ierosināja Hardera un Herdera plašās pārdomas, tiešām bija ārprātīga. Atstājot atklātu psīchiatrisko problēmu par normālo un anomālo, reliģijas psīcholoģijas skatījumā jāatbild negātīvi. Šai meitenē it skaidri vērojama t.s. mistiskā inhibicija, kuŗas ārējie simptomi ir pilnīgs intereses trūkums par konkrēto apkārtni, atraušanās vientulībā un pārspīlēta askēze, bet vienīgais mērķis — saskare ar pārdabisko sfairu. Šī ekstrēmā tipa mistiķu pielīdzināšana ārprātīgiem bijusi parasta parādība visos laikmetos.

Ja Johans J. Harders latviešu ticējumus izmantoja tikai kā pieturas punktus kultūrvēsturiskās un filozofiskās ekskursijās, tad viņa brālis Kristofs Harders 18. gadsimtā laikam bija, citējot Arveda

Kristofs Harders

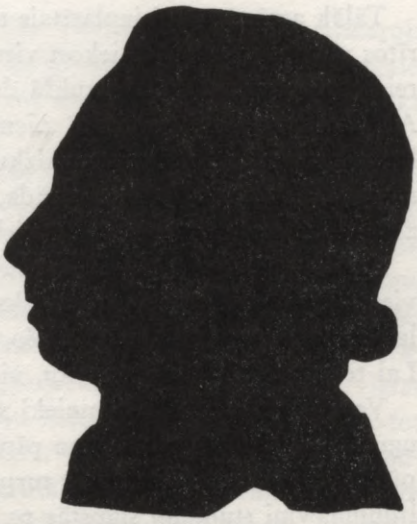

Švābes vārdus, „vienīgais Vidzemes latviešu daļas mācītājs, kas nav turējis par grēku sistēmatiski vākt mūsu tautas ticējumus".[79] Protams, tas nenozīmēja, ka praksē — kā jau augstāk redzējām — viņš būtu vilcinājies apkaļot „lieko ticību". Zināmu tiesu sava vākuma Harders ap gadsimta beigām sakopoja vācu tulkojumā, svarīgākos jēdzienus atzīmējot latviski. Šo rakstu 1920. gadā publicēja Nik. Bušs.[80] Manuskripts, kas man bijis pieejams, liecina, ka Hardera teksts iespiests pilnīgi, atskaitot niecīgu izlaidumu aiz „puritāniskiem" iemesliem (neiespiestais ticējums pamāca sievietes vienmēr nospļauties vietā, kur nolaists ūdens).

Manuskriptu, kas sadalīts 27 paragrafos, Harders iesāk ar neparastu, citos krājumos nesastopamu aprakstu par to, kā latvieši saprotot apzīmējumu elka dievi resp. elki. Pretēji katechismā atrodamiem skaidrojumiem viņi iedomājoties, ka tie esot rosīgi gariņi, kas lidinās gaisā un rauga cilvēkiem kaitēt. Te palīdzot „atkošana" ar cietušajam labvēlīgu garu starpniecību. Ja „atkosties" neesot izdevies, zemnieki pieprasot, lai mācītājs aizlūdz baznīcā, bet nesauc vārdā ne viņus pašus, ne viņu mājas, jo pretējā gadījumā aizlūgums zaudējot spēku.

Latviešu ticējums nosakot nelikties ne zinis par tālumā dzirdamiem kliedzieniem. Tur kliedzot velns, mēģinādams pievilināt un nobeigt ziņkārīgos. „Aiz šī iemesla reizēm aiziet bojā ļaudis, kas briesmās sauc pēc glābiņa," piebilst Harders. Vietā, kur kāds miris, iedzenot zemē naglu, lai novērstu turpmākas nelaimes.

Tālāk atzīmēts ļoti izplatītais ticējums par aizkūkošanu. Pavasaŗa rītos vienmēr jāsteidzas iekost vismaz kāds maizes kumoss, lai pirmo reizi nedzirdētu dzeguzi „tukšā dūšā". Citādi tai pašā gadā jāmirst. Aizkūkošanu savā vārdnīcā piemin arī J. Lange, kas sniedz šādu latvisku frazi: „Latvietis ne aizkukojams, tāpēc jāņem dzeguzes kumosiņs." Bez tam Lange aizrāda, ka ūpis latviešiem esot nelaimes, zīle — laimes putns, bet stārķis jeb svētelis — svēts putns.[81]

Harders pazinis daļu no latviešu ticējumiem, kas koncentrējas ap viesuli. Ja daudzos vēlākos uzrakstījumos viesulī parādās naudas vai labības nesējs pūķis, tad viņš šo lomu piešķiŗ velnam un raganām. Lai tos apturētu vai ievainotu, viesuļa centrā jāiemet cirvis.

Vasarāju sējas laikā zemnieki skaudīgi sargot no kaimiņiem savu uguni — neļaujot pie tās ne pīpi aizkūpināt. „Turpretim viņi ļoti pūlas iegūt kaimiņu uguni," turpina Harders. „Ja kaimiņš dedzina līdumu, viņi stundām slapstās pa krūmiem un gaida, līdz tas aizies, tad kāri sameklē vēl kvēlošās ogles un nes tās mājās." Šai rīcībā, domājams, izpaužoties ticība, ka sējas laikā visa svētība saistīta ar uguni. To liecinot arī latviešu izteiciens: „Tie dievi ir ugunī." Šīs Hardera ziņas papildina A. V. Hupeļa vērojums par lielo nozīmi, kāda ugunij bijusi tiklab latviešu, kā igauņu pagāniskajos kultos. „Viņu slepenajās elkdievīgās sanāksmēs," uzsvēra Hupelis 1774. gadā, „vēl aizvien pie svarīgākajām izdarībām pieder sakurt un uzturēt uguni, kuŗā tie met visādus upuŗus."[82]

Pie pārējiem Hardera manuskripta paragrafiem mums būs atkārtoti jāuzkavējas nākošās apakšnodaļās.

4.

18. gadsimta literārie avoti visos Latvijas apgabalos piemin dievības, kas — pretēji maldu panteona dieviem — droši dēvējamas par senlatviskām. Pie tādām pieder Dievs, Dieva dēli, Pērkons, Laima, daudzās specificētās mātes, ar zināmu rezervāciju arī Ūsiņš u.c. Tomēr visumā sveštautiešu autori par šīm dievībām zinājuši maz, un pašu latviešu ticējumos tās, kaut joprojām pazīstamas, aktuālizējās tikai atsevišķos gadījumos. Kristiānizācijas process Latvijā, tāpat kā citur, pirmā kārtā izskauda vai vismaz atspieda periferijā tieši augstos dievus. Protams, kristīgā ideoloģija un dogmatika prasīja diabolizēt pagānisko pasauli konsekventi, pārvēršot lielākā vai sīkākā velnā jebkuŗu tās dievu un garu. No otras puses, tautas reliģiskajos priekšstatos iezīmējās spēcīgs sinkrētisms, kas „pagāniskoja" it

īpaši katoļu svētos. Luteriskā baznīca Vidzemē sinkrētismu apkaŗoja tikpat asi kā pagānismu; to pašu darīja arī katoļu baznīca Latgalē, jo daži svētie, kā vēlāk redzēsim, tur bija kļuvuši tik „tautiski", ka priesteŗi viņus vairs nepazina.

Bija dabiski, ka zemnieku tautas ticējumi, turklāt dzimtbūšanas apstākļos, arī savā kultiskajā aspektā koncentrējās gandrīz vienīgi ap pamatproblēmām — mājas un lauku svētību, personīgo un dzimtas labklājību. To centās nodrošināt ar vienkāršu, parasti slepenu, kultisku praksi, galvenā kārtā ziedošanu, kas risinājās vai nu mājās un sētā, vai dabas svētvietās — birzēs, pie lieliem akmeņiem un veciem kokiem, zināmos pakalnos, pie avotiem u.t.t. Visas šīs vietas bieži minētas 18. gadsimta mācītāju kristīgajās pamācībās, nosodot latviešu zemnieku „rupjo māņticību".[83] No upuŗvietām, kuŗās palaikam godināja zemākas, daudz grūtāk par pagāniskajiem dieviem izdeldējamas pārdabiskas būtnes, jāšķiŗ sinkrētisma centri. Atsevišķi jāaplūko arī ticējumu izpausme svētkos un godos.

Vidzemē viens no kultiem, kas 18. gadsimtā modināja lauku mācītāju sevišķu uzmanību, bija veltīts Mājas kungam. Baznīcas cīņa pret to īsti izbeidzās tikai 19. gadsimta otrā pusē. Pats apzīmējums Mājas kungs liekas mākslīgi radīts, līdzīgi kā vairāki tā sinonimi — Mājas dievs, Mājas gars, Mājas vecākais, Zemes dievs jeb dieviņš, kas sastopami gan literārās, gan folkloristiskās liecībās. Tautas dziesmas šos vārdus nepazīst, un tie neatbilst principiem, pēc kuŗiem latvieši parasti darinājuši savu dievību nosaukumus. Tomēr tas neliek apšaubīt attiecīgo tradiciju īstumu — vēl jo vairāk tādēļ, ka dažuviet atzīmēti arī tādi ģenuīni latviski, kaut ģeografiskajā izplatībā ierobežoti, šīs būtnes vārdi kā, piemēram, Cēlis un Vecainis. „Mājas kungs" lietojams kā ērts *terminus technicus*, kas bez tam saskan ar 18. gadsimta autoru praksi. Ērtības labad summāro „mājas kunga" terminu lieto arī visu somugru un slavu tautu reliģisko priekšstatu pētnieki.[84]

Fainomenoloģiski raugoties, Mājas kungs bija sarggars, kuŗa ietekmes sfaira aptvēra sētu, tās celtnes un iemītniekus — cilvēkus un mājas dzīvniekus, tāpat dārzus, bet ne laukus un pļavas. Viņa mītne atradās sētas robežās — telpās (pie pavarda, sliekšņa) vai kādā noteiktā vietā zem klajas debess. Mājas kungam regulāri upurēja visos svarīgos gadījumos: sākot un beidzot darbus, katros godos un svētkos. Ierasts upuris bija ēdiena un dzēriena pirmie kumosi resp. pilieni. Ja ziedošanu aizmirsa vai atmeta, Mājas kungs ātri un nežēlīgi sodīja vainīgos. Vispār viņu iedomājās kā cilvēkiem labvēlīgu, taču viegli un pat neviļus aizkaitināmu garu. Tas lielā mērā izskaidro, kāpēc

viņu labprāt nesauca īpašā vārdā, lai nepārkāptu te implicēto valodas tabu.[85]

Mācītāji visvairāk ievēroja kulta vietas ārpus mājas; kas notika iekšpusē, viņiem palaikam palika apslēpts. Tikai šī pirmā tipa svētvietas pazina arī Ērģemes mācītājs Pauls Karlbloms, kuŗa 1836. gadā sacerētais apraksts sniedz visvērtīgāko materiālu Mājas kunga kulta rekonstrukcijai.[86] To pašu kultu jau 18. gadsimtā pieminējuši viņa priekšteči Ērģemes draudzē — F. B. Blaufūss un J. L. Bergers. Pēdējais 1773. gadā solījās sniegt Mājas kunga (jādomā, svētvietas) attēlu un plašāk aprakstīt ar to saistītās ceremonijas, taču solījums palika nereālizēts.[87] Kaut Bergeram, kā drīz redzēsim (VIII : 6), bija nopietnas folklorista intereses, Mājas kunga godāšanu viņš uzlūkoja par neciešamu parādību. Bergers stāsta, ka katechizācijas laikā katrā mājā mēdzis noprasīt, cik tur Mājas kungu, un parasti saņēmis atbildi: „Viens." Vēl zīmīgāks pieredzējums viņam bijis ar iesvētāmo meitu Unguru Dārtu, kuŗai viņš jautājis: „Voi tad vienam Dieva galdniekam, kad tas pie Dieva galda ir bijis, būs atkal uz vella ceļiem griezties un tiem mājas kungiem upuŗus un dāvanas nest?" Dārta atbildējusi: „Būs nest," pēc kam atkārtojusi to vēl otru un trešo reizi. Tad Bergers (to tiesa viņam pārmeta prāvā ar draudzes muižniekiem) iesitis Dārtai pa galvu tik stipri, ka viņai nokritis vainags.[88]

Mājas kunga brīvdabas mītnes 18. gadsimtā pietiekami raksturīgi notēlojuši Blaufūss, Hupelis un Gustavs Bergmanis. Katram „elkdievīgam" saimniekam (kā gluži pareizi apgalvots arī atbildēs Bergeram) bija tikai pa vienai tādai mītnei. Bieži tur atradās kāds liels koks, akmens vai akmeņu krāvums; dažkārt svētvietu iekārtoja senās krāsmatās. Pēc Blaufūsa ziņām tā allaž bijusi „no viena burvja iesvētīta". Apkārt uzcēla žogu, lai atturētu nepiederīgas personas un mājlopus. Mājas kunga mītnē nedrīkstēja pļaut zāli, nedz lauzt kādu zariņu; kas pārkāpa šo tabu, kļuva akls, zaudēja valodu vai pēkšņi mira. Kultiskās izdarības resp. ziedošanu veica pats saimnieks. Ziedoja pārtikas produktus, monētas, alu un zināmās svētku dienās (Jurģos, Miķeļos) melnu gaili. Kulta vietas izpostīšana, ko pavēlēja un nereti ievadīja mācītāji, nozīmēja drīzu katastrofu sētai un tās iedzīvotājiem.[89]

Šie tēlojumi identiski tiem, kuŗus 1836. gadā — viņa paša vārdiem runājot, „pēc krusta kaŗa pret Mājas kungu" — sniedza P. Karlbloms. Par spīti šai saskaņai 18. gadsimta autoriem ne vienmēr bijis skaidrs, kāda būtne viņu aprakstītajās kulta vietās godināta. Bergmanis runā pārmaiņus par Mājas kungu, zemes dieviņiem un Zemes

māti; apmēram līdzīgi (pa daļai uz Bergmaņa balstīdamies) izsakās Hupelis.[90] Turpretim Blaufūss šķiŗ Mājas kunga un Zemes mātes kultu, pēdējam savā 1753. gadā latviski sacerētajā Vidzemes vēsturē veltīdams šādu piezīmi: „Tāpēc ka tie cilvēki savu uzturēšanu caur zemes augļiem dabū, tad cienī vēl citi vidzemnieki to zemi kā savu maizes un uzturēšanas devēju, to par zemes māti saukdami, kuŗai viņi upuriņus dod. Jo kad viņi ir alu brūvējuši, tad viņi, to mucās pildīdami, priekš zemes māti ugunī leij, un, kad kas dzeŗ, tad leij viņš no stopa kādas lāsītes zemē priekš zemes māti, un no vārīta ēdieņa iesviež tā saimniece kādu tiesiņu ugunī."[91] Te tūdaļ jāuzsveŗ, ka ugunī iemesti pirmie kumosi un zemē nolietas pirmās alus lāses nefigūrē nevienā citā avotā kā zieds Zemes mātei; pēc daudzām liecībām šie t.s. primiciālupuŗi gan iezīmēja svarīgu momentu Mājas kunga kultā. Iedomādamies, ka Mājas kungs definitīvi piesaistīts „mītnei" zem klajas debess, Blaufūss prezumējis iekštelpās praktizētiem primiciālupuŗiem citu saņēmēju un šķitis tādu atrodam Zemes mātē. Bergmanis, kuŗa īpašumā pārgāja Blaufūsa manuskripts un kas to rūpīgi studēja,[92] identificēja vispār Mājas kungu ar Zemes māti. Hupelis gāja viņa pēdās.[93]

Prāvs skaits 18. gadsimta liecību, kas vēstī par pagāniskiem kultiem, tos gan neattiecina uz noteiktām pārdabiskām būtnēm, tomēr fainomenoloģiski un tipoloģiski saistās ar tiem pašiem ticējumiem, kuŗus vērojam Mājas kunga kultā. 1739. gadā baznīcas vizitātori Valmiermuižā uzzināja, ka saimniekam Pīlādžu Bērtulim (Pilatz Behrtul) priekš vairāk nekā deviņiem gadiem nobeigušies pāris zirgi. Lai glābtu atlikušos, viņš griezies pie kāda veca burvja, kas sākumā ārstējis zirgus ar zālēm, tad norādījis uz drošāku līdzekli. Burvis meklējis pie viena un otra sliekšņa *Elka Deewu*, bet beidzot atklājis, ka elka dievs mājojot pie kāda akmens netālu no vārtiem. Kopš tā laika Bērtulis ik Miķeļos upurējis uz šī akmens, kā burvis viņu mācījis, t. i. uzlējis alu un nolicis trīs kumosus gaļas, kāvis vistu un izslacinājis trīs kaŗotes viruma.[94]

1740. gadā Dzērbenes mācītājs stāstīja vizitātoriem, ka Drustos atradies kāds koks un zem tā zariem cits uz cita sakrauti 13 akmens „elki". Viens no tiem saucies *Spitzkopf*. Saimnieks Vīļumu Jānis šai vietā ziedojis no katra ēdiena un dzēriena, iekām pats ko baudījis. Iepriekšējā ziemā viņš pie koka sakūris uguni un sācis upurēt, kad koks pēkšņi nogāzies un nositis kā viņu, tā divus viņa nepieaugušos (sešus resp. divpadsmit gadus vecos) dēlus. Vizitātori pavēlēja kritušo koku sadedzināt, akmeņus saspridzināt un zemi pēc tam uzart.[95]

Kādā 1838. gadā latviski publicētā šī gadījuma aprakstā *Spitzkopf*

atlīdzināts ar vārdu „Ašgalvis", piebilstot, ka Vīļumu Jāņa svētvietā atradušās 13 „elka dievu bildes" un Ašgalvis reprezentējis augstāko no dieviem — upuru īsto saņēmēju.[96] Vizitācijas protokola teksts tādam iztulkojumam nedod pamata. Tur trūkst jebkāda norādījuma, ka akmeņi būtu bijuši apstrādāti, tos apzinīgi pārvēršot „dievu bildēs" jeb idolos. Ašgalvis varēja šo nosaukumu iegūt sava dabiski smailā veida dēļ; nekādas „augstāka dieva" lomas protokols tam nepiedēvē. Drīzāk šeit jādomā par akmeņu krāvumiem, kas vai nu atsevišķi, vai pie kāda koka bija ļoti parasti Mājas kunga „mītnēs".[97]

To, ka Pīlādžu Bērtuļa „elka dievs" un Vīļumu Jāņa svētvieta cieši asociējās ar priekšstatiem par Mājas kungu, rāda arī kulta raksturs — pazīstamā tipa primiciālupuri un Bērtuļa ziedojums Miķeļos. Tās pašas un vēl citas šim ticējumu kompleksam tipiskas detaļas atspoguļojas vizitācijas protokolos jo bieži. Speciāli jāizceļ kāds apraksts, kas spilgti apliecina zemnieku bailes no jau augstāk minētajiem tabu nosacījumiem. 1739. gadā vizitātori izmeklēja sūdzību pret Valmieras novada saimnieku Meijas Pēteri, kuŗa dārzā — kalniņā starp divām klētīm — atradies iežogots „elks". Visā apkārtnē bijis zināms, ka Pēteris tam upurējis gaļu un alu. Pratināšanā viņš noliedza „elkdievību", tomēr reizē atzinās, ka kalniņu iežogojis pēc savas mātes padoma, lai ļaudis, tam tuvodamies, nekļūtu akli. Kā viņa māte, tā viens no viņa bērniem tur jau zaudējuši redzi. Kaut Pēteris taisnojās, ka šo vietu nevarot apart lielo akmeņu dēļ (tie, bez šaubām, ietilpa svētvietas veidojumā), vizitātori lika viņam to izdarīt, piedraudot ar pieciem pāŗiem rīkšu.[98]

Zīmīgi, ka abiem valmieriešiem — Pīlādžu Bērtulim un Meijas Pēterim — inkriminēja sīkstu „elkdievību" tieši 1739. gadā, t.i. laikā, kad pār Valmieras novadu vēlās brāļu draudzes „atmodas" vilnis. Tas norāda, ka pat hernhūtiešu cīņa pret tautas ticējumiem nedeva tik izšķirīgus rezultātus, kā vērotājiem licies.

Tālāk skaidri konstatējams, ka vidzemnieku mājas kulti nereti bija ieguvuši sinkrētistisku nokrāsu. Šai sakarā sevišķi raksturīgs Gaujienas mācītāja Ericha Einberga 1727. gada iesniegums ģenerālvizitācijas komisijai, kuŗā viņš ziņo, ka izpostījis pavisam 14 elku. Tie sadedzināti, sasisti vai nogremdēti Gaujā; jaušams, ka runa par kokiem vai akmeņiem dārzos un citur iekārtotās kulta vietās, kas atgādinājušas Mājas kunga mītnes. Taču visu šo elku nosaukumi bijuši kristīgi resp. katoliski — Jāņa, Toma, Jēkaba, Jāzepa jeb Vasarsvētku, Andreja, Lieldienu u.t.t. elks. Divos gadījumos Einbergs lieto vārdu „baznīca" — nopostīta Andreja un Niklāva baznīca, kam tātad būs bijis citāds raksturs nekā pārējiem „elkiem".[99]

Te jādomā par katoļu kapellām, kas Vidzemē sen bija nozudušas no zemes virsus, tomēr tautas tradicijā joprojām paturējušas svētvietu nozīmi. Luterāņu baznīca sīvi apkaŗoja kapellas jau kopš reformācijas sākumiem, dokumentos attiecinot šo terminu uz divējādiem jēdzieniem. Pirmkārt, par kapellu dēvēja nelielu, atsevišķiem katoļu svētajiem un patroniem veltītu blakusbaznīcu resp. vietu, kur tāda reiz stāvējusi. Otrkārt, kapellas vārdu pielāgoja luterāņu mācītāja neiesvētītām kapenēm, ko savukārt izskaidro apstāklis, ka zemnieki bieži tiecās apglabāt mirušos seno kapellu, t. i. blakusbaznīcu, tuvumā.[100] Apglabāšanai „kapellās" pieskarsimies zemāk, kamēr šeit uzsveŗams, ka arī neatkarīgi no tās kulti, kādus praktizēja „elkdievīgajās kapellās", bija pastāvīgs rūpestu objekts mācītājiem un baznīcu vizitātoriem līdz pat 19. gadsimta pirmajai pusei. Ja mājas kulti — vienalga, pagāniski vai sinkrētistiski — aprobežojās ar vienu sētu, tad kapellās, īpaši svētkos un katoļu svēto dienās, saplūda ļaudis no tuvas un tālas apkārtnes.

Pārskatot vizitāciju protokolus, Vidzemē saskaitāms vairāk nekā simts vārdā sauktu kapellu vien, pie kam dažā draudzē tikai īsi atzīmēts, ka „kapellu daudz".[101] Daļa no tām bija sevišķi iecienīta — tā, piemēram, Austriņkalna kapella Mārsnēnos, kas minēta jau visvecākajos protokolos 1637. gadā un kur „pagāniskas sanāksmes" Jurģos un Miķeļos ar nemazinātu sparu risinājušās vēl 1814. gadā, pat piedaloties kādai eksaltētai runātājai Klabju Trīnei (Klabbis Triene).[102] Kā drīz redzēsim (VIII : 5), Vidzemes zemnieki vispār mēdza katoļu svēto dienās upurēt gan mājās, gan tirgos un paslepeni pie luterāņu baznīcām; upuŗiem kapellās, protams, piedēvēja īpašu spēku. Austriņkalnu — piemetinādams, ka viņa draudzē pavisam sešas kapellas — 18. gadsimta pirmajā pusē kodolīgi aprakstījis Raunas mācītājs J. H. Hinkeldejs: „Austriņa kapella atrodas Mārsnēnos pie Austriņu jeb Radziņu mājām netālu no Smiltenes lielceļa, kreisajā pusē, pusotras jūdzes no baznīcas. Altāŗa vietu apzīmē neliels akmeņu krāvums. Jurģos, Bērtuļos un Miķeļos tur slepeni un bieži it prāvā skaitā sarodas zemnieki no daudzām draudzēm. Viņi upurē vasku, vilnu un līdzīgas lietas, ko pēc tam pievāc sanākušie svešie nabagi. Cieši blakus kapellai ir Austriņa ezers."[103]

Tikpat ilgi kā Austriņkalns daudzināts Zilais kalns (Mujānos). Vizitācijas protokolos tas reizēm minēts vienlaikus ar kapellām tādēļ, ka zemnieki ļoti centušies tur aprakt mirušos; norādījumu, ka šai kalnā reiz būtu atradusies baznīca, trūkst. Plašajām sanāksmēm un ziedošanas paražām, visbiežāk Jāņos un Labrenča dienā, bijis līdzīgs raksturs kā Austriņkalnā. Zilā kalna slavu veicinājis (arī folkloras ma-

teriālos tēlotais, vēlāk izsīkušais) avots, kuŗa dziedniecisko ūdeni lietojuši vājinieki un kur mesti upuŗi.[104]

Austriņkalna un Zilā kalna ilgstošā, neizskaužamā populāritāte izvirza jautājumu, vai šeit nav meklējamas kādas izcilākas senlatviešu svētnīcas. Jūsmotājiem un dzejniekiem tas licies gluži skaidrs, sevišķi runājot par Zilo kalnu, ko Merķelis pārvērta latviskā senprūšu Romoves replikā, bet 19. gadsimta otrā pusē glorificēja Auseklis un Pumpurs. Tomēr pozitīvi uz šo jautājumu atbildēt sliecas arī pētnieki. L. Adamovičs atzīst par senlatviskām kulta vietām tiklab Austriņkalnu, kā Zilo kalnu, pēdējo — gan bez pietiekamiem argumentiem — saistīdams ar Dieva un Pērkona kultu.[105] P. Šmits vācis pierādījumus hipotezei, ka Austriņkalnā reiz godināta rītausmas dieviete Austra (leišiem Aušra), kuŗas vārds vietu nosaukumos apliecināts dažādos Latvijas novados.[106]

Bez tam nopietnākus apsvērumus pelnī divos zviedru laikmeta (1636. un 1637. gada) tiesas protokolos fiksētā latviešu raganu un burvju atzīšanās, ka viņu sapulces, kuŗās prezidējot velns, notiekot lielās svētku dienās Zilajā kalnā.[107] Tāpat raganu lidojumi uz Zilo kalnu minēti kādā Raunas teikā.[108] Šīs ziņas paveŗ perspektīvu salīdzināmam pētījumam, jo vieta, kur pēc zviedru un norvēģu ticējumiem velna vadībā pulcējās raganas un burvji, saucās *blåkulla, bjerget blå* un tml., t. i. 'zilais kalns'.

Vērtējot kapellu lomu, jāatceras katoļu baznīcai viduslaikos ierastā politika celt lielākus vai mazākus dievnamus tieši senāko pagānisko svētnīcu vietā. Tas neapšaubāmi noticis arī Latvijā, par ko vēl šobrīd liecina daudz vietvārdu, kuŗi ņemti no katoļu svēto katalogiem. Vislielākais pamats šo „uzpotēšanas" procesu attiecināt uz Antona un Tanīsa (Sv. Antonija), Juŗa, Māŗas, Matīsa, Toma u. c. kalniem vai pakalniem, kas kopš 17. gadsimta savukārt allaž figurē luterāņu vizitācijas protokolos kā „rupjas māņticības" centri. Sīkākas senlatviskas svētnīcas katoļu laikmetā varēja nomainīt tā saucamie *hilgenhuseken,* mazi namiņi mežmalās un ceļu tuvumā, kur brīdi iegriezties lūdzējiem. Pēc reformācijas šīs un pārējās viegli būvētās koka kapellas iznīka, lai daļēji atjaunotos pretreformācijas uzplūdos un tad zustu no jauna; tomēr ļaudis neaizmirsa vietas, kur tās atradušās, un praktizēja tur sinkrētistiskus kultus, kuŗu „pagāniskie" komponenti dažā labā gadījumā atvirzījās uz laikiem pirms kristiānizācijas.[109] Kapellu aprakstos (daļēji arī Austriņkalnā) dažkārt pamanāma kombinācija: pakalns, ezers, veci koki. To varam uzlūkot kā zīmi, ka kapella aizstājusi senlatvisku svētnīcu, ja pēdējās tēlojumu saskatām tautas dziesmā (BW, 33742):

Aiz kalniņa ezeriņš,
Aiz ezera ozoliņš,
Dieva dēls jostu kāra,
Saules meita vainadziņu.

Variantā:

Saule kāra vainadziņu,
Pērkons savu zobentiņu.

Katoļu svēto vārdi, kā redzējām augstāk citētajā E. Einberga ziņojumā, saistījās ne vien ar kapellām, bet reizēm arī ar mājas un līdzīgiem „elkiem". Jakobs Lange, būdams Smiltenes mācītājs, 1747. gadā atzīmējis, ka pie turienes Kublu kroga atradies Teņa (t. i. Sv. Antonija) akmens, kas ilgi bijis elkdievīgu upuru objekts, tad beidzot pēc vizitācijas komisijas rīkojuma saspridzināts.[110] Tomēr ļoti daudzas 18. gadsimta liecības ietvertas tik vispārīgos izteicienos, ka nav iespējams kaut cik drošāk konstatēt ne kultu pagānisko vai sinkrētistisko raksturu, nedz būtnes, kam tie bijuši veltīti. Atliek tikai piebilst, ka brīvā dabā, bez jau atkārtoti minētajiem objektiem, ticējumi un to kultiskās izpausmes koncentrējās arī ap zināmām birzēm, alām un upēm.[111] Daļa no šīm svētvietām plašāk apgaismota vēlākos literāros un folkloristiskos avotos.

Par noteiktām latviešu dievībām u. c. pārdabiskām būtnēm, kas modinājušas 18. gadsimta autoru uzmanību, šai nodaļā vai nu bijusi, vai vēl būs runa. Te aizrādīsim uz dažām īsākām ziņām. Lange savā vārdnīcā raksta, ka pērkonu latvieši, tāpat kā leiši, asociējuši ar dievības ideju, ko rādot apzīmējums „debess bungātājs" un pērkona negaisa laikā dzirdamā fraze: „Vecais kājās."[112] No latviešu „mātēm" Lange pazīst Zemes māti, kas valdot pazemē, kādēļ viņai mēdzot atprasīt nozaudētas lietas; tālāk Kaŗa, Meža, Ūdens, Dārza, Vēja, Jūŗas, Piena, Uguns un Mēslu māti.[113] Par mātēm izteikušies arī citi Vidzemes garīdznieki. Kr. D. Lencs 1787. gadā pieskaitīja Jūŗas māti pie „elka dievībām", kuŗu godinātājiem draud „elles zaņķis". Tautas dziesmu krājējs K. J. Grass 1793. gadā lēnākos vārdos brīdināja tos, kas tic un kalpo Zemes, Jūŗas vai Meža mātei.[114] Iepriekš pārrunājām kļūmi F. B. Blaufūsa 1753. gada vēstures manuskriptā, kur acīm redzami sajaukts Zemes mātes un Mājas kunga kults. Turpretim ļoti interesanta viņa piezīme, ka latviešu „elku turētājiem" cita starpā esot „viena meža māte, kas tiem strēlniekiem, mediniekiem un meža gājējiem būs palīdzēt un laimi dot".[115]

No ļaunām būtnēm Langes vārdnīcā minēts Jods, kas vienā šķirklī skaidrots kā *Feldteufel,* otrā kā *Waldteufel,* tātad lauka vai meža velns. Ar apzīmējumiem „meža dievs" un „meža vīrs" dažkārt mē-

dzot pagodināt vilku. (Tipisks t.s. *captatio benevolentiae* — glaimīga valodas tabu — paraugs!) Maitātājs un postītājs, ko varētu pielīdzināt bībeles Abadonam, latviski saucoties Nīkšķis.[116] Labi pazīstams Langem bijis lietuvēns. Viņš aizrāda uz šī vārda sinonimiem — āmēglis, pamēglis, lietons — un sniedz frazes: „Lietuvēns jāj, māc; lietons nojāj; pamēgļam citam būt."[117] Bērnus biedējot ar bubuli. Pret lietuvēnu un bubuli, dēvēdams tos par Lietovēnu un Bibuli, vērsies Kristofs Harders 1785. gada Vidzemes kalendārā ievietotā dzejolī.[118] Kā Harders, tā Lange piemin pūķi, un Langes vārdnīcā fiksēts ticējums: „Kur pūķis metas, tur pērkons speŗ." Atkārtoti Lange norāda uz šī (mantas) pūķa variantu — ruņģi jeb ruņģīti, kas zog labību kaimiņiem un nes to savam saimniekam resp. īpašniekam. Gustavs Bergmanis 1795. gadā mudināja ļaudis neticēt, ka „pūķis jeb spīgans naudu jeb labību nēsā".[119]

Lange gan bieži daudzinājis Mājas kungu,[120] taču savādi vērot, ka viņam — pretēji nekā Bergmanim — nav bijis nekādas personīgas pieredzes par Vidzemē ļoti izplatīto šīs būtnes kultu. Turklāt viņš arī šai gadījumā padevies pseudomītoloģijas vilinājumiem. Ievērojis Jana Lasicka 1615. gada traktātā (sk. augstāk, VIII : 1) leišu dievību *Zemiennik*<*Žemininkas*, Lange identificēja to ar Mājas kungu un pārvērta „latviešu mājas dievā" Ciemniekā. No Langes vārdnīcas to drīz pārņēma G. F. Stenders, bet Merķeļa rakstos Ciemnieks jau dižojas kā senlatviešu ražas dievs, kas rudeņos godināts lielās svinībās.[121]

5.

Pievēršoties ziņām par latviešu gada svētkiem 18. gadsimtā, vispirms īsi jāaizrāda uz tobrīd ierastajiem laika mēriem. Pats gada apzīmējums — pretēji nekā senprūšu *mettan* un leišu *metas* — latviešu valodā pārņemts no krieviem. Langes vārdnīcā „mets" figurē gada laika nozīmē, turpretim „laikumets" kā vispārējs svinamdienu nosaukums „latviešu māņticības garā".[122] Latviskie mēnešu nosaukumi 18. gadsimta kalendāros gandrīz identiski tiem, kādus jau 1649. gadā sniedza Pauls Einhorns: janvāris — ziemas jeb svētku mēnesis, februāris — sveču, marts — baložu jeb sērsnu, aprīlis — sulu, maijs — sējas, jūnijs — ziedu, jūlijs — liepu, augusts — suņu, septembris — silu, oktobris — zemliku (Einhornam arī veļu), novembris — sala, decembris — vilku mēnesis. Ar nelielām variācijām to pašu atkārto Stenders savas gramatikas 2. izdevumā, starp citu paskaidrodams, ka

„zemlikas" atvasinātas no „zemē likt" [veļiem domāto ēdienu]. Interesanta Stendera piezīme, ka latvieši faktiski skaitot mēnešus no viena jauna mēness līdz otram, kādēļ reizēm rodoties klāt trīspadsmitais mēnesis.[123]

Gadu iedalīja ne tikai mēnešos, bet arī piecos vasaras un piecos ziemas posmos, kas bija saskaņoti ar zināmām dienām. Pirmo vasaras perioda posmu skaitīja no Jurģu dienas (23. 4.) līdz Jāņiem (24. 6.); kā tālākie pieturas punkti sekoja Jēkabi (25. 7.), Labrenči (10. 8.), Bērtuļa diena (24. 8.) un Miķeļi (29. 9.). Miķeļos sākās pirmais ziemas perioda posms, kas turpinājās līdz Simjūda dienai (28. 10.); pārējo robežas iezīmēja Mārtiņi (10. 11.), Katrīnas diena (25. 11.), Sveču diena (2. 2.) un tad atkal Jurģi.[124]

„Nedēļas" vārds aizgūts no krieviem — pēc pētnieku vienprātīga atzinuma jau pirms vācu ienākšanas; tāpat krievu paraugs bijis atsevišķo nedēļas dienu nosaukumiem.[125] Dienā laiku aptuveni vēroja pēc saules, reizēm mērīja savas ēnas gaŗumu pēdās vai soļos. Pulksteni, kas 18. gadsimtā zemnieku sētās bija sastopams ļoti reti, aizstāja gaiļa dziesma: cēlās pirmos, otros vai trešos gaiļos.[126] Dienu iedalīja cēlienos. A. V. Hupelis 1795. gadā rakstīja, ka *zehlen* latviešu klaušiniekam nozīmējot viņa darba laika trešo daļu; tātad esot pavisam trīs cēlieni. Tomēr pastāvēja vēl sīkāks dalījums, ko rāda jau Manceļa 1638. gadā pieminētie jēdzieni rīta laiks, pusrīts (brokasts), pusdiena, azaida laiks, launags, vakars, vakariņas, nakts, vidusnakts.[127]

Kaut gan vārds „svētki" latviešu valodā ieviesies un lietots sen, īsti latviskais šī jēdziena apzīmējums bijis „laiki", ko liecina arī tautas dziesmas izteikums, ka Ziemas svētki un Liela diena esot „Dievam dārgi laiki" (BW, 33293). Tāpat runāts par attiecīgām „dienām" un „vakariem". No Langes vārdnīcas redzams, ka 18. gadsimtā, blakus augstāk minētajiem „laikumetiem", latvieši joprojām svinējuši „laiku dienas" un „pārsvētas".[128]

Saskaņā ar baznīcas likumiem Vidzemē 18. gadsimtā oficiāli svētki un svinamdienas (bez parastajām svētdienām) bija Ziemsvētki, Lieldienas, Vasarsvētki, Sveču diena, Marijas pasludināšanas un apmeklēšanas diena, Debesbraukšanas diena, Jāņa Kristītāja, Miķeļa un Visu svēto diena. Apustuļu dienās svinēja tikai baznīcas laiku — pēc dievkalpojuma varēja atsākties darbi. Zaļā ceturtdiena un Lielā piektdiena ietilpa Lieldienu kompleksā. Lūdzamo dienu skaits pēc dažādiem 18. gadsimta rīkojumiem variējās no vienas līdz četrām.[129]

Tomēr Vidzemes latvieši ne tuvu nebija aizmirsuši arī katoļu svinamās dienas, un tās daudzās vietās saistījās ar slepeni praktizētām sinkrētistiskām paražām. Lange aizrāda, ka visu Marijas dienu ko-

pējais latviskais nosaukums bijis Māŗi. Marijas pasludināšanas diena saukusies Kāpostu Māŗi jeb Vēsķu diena, apmeklēšanas diena — Laiddiena; oficiāli vairs nesvinamā Marijas debesbraukšanas diena bijusi Lielie Māŗi, viņas dzimšanas diena — Mazie Māŗi.[130] Par visām šīm un citām Marijas resp. Māŗas dienām plašas ziņas atrodamas latviešu folkloras materiālos.[131] Vācu *Fastnacht* Lange tulko ar „vastlavji, vastlaviņi, metiņi, miesmesi" un piebilst, ka tie esot katoliski svētki. Bez Māŗas dienām katolicismā sakņojoties upurēšanas paradumi Labrenčos un Jāņos.[132]

Viens otrs šai sakarā zīmīgs fakts pazib baznīcu vizitāciju protokolos. Burtniekos 1713. gadā konstatēts, ka daļa zemnieku mēdzot upurēt Marijas dzimšanas dienā (t. i. Mazajā Māŗā, 8. 9.). Bez tam viņi izdalot ēdienu nabagiem, un tie pateikdamies atbildot: „Bagātā Māŗa tev atmaksās." Salacas draudzē iecienīta upuŗvieta bijusi ala Svētupes līkumā iepretim Svētciema kapsētai; turp ļaudis, kā minēts 1739. gada protokolā, Bērtuļa dienā upurim nesuši naudu, prievītes, vilnu, kāpostus, gaļu u.t.t. Līdzīgas paražas izpaudās tirgos. 1740. gadā Madlienas mācītājs žēlojās par „māņiem" Madaļas tirgū: latviešu tirdzinieki upurējot pie baznīcas vasku un lupatas, dalot maizi un alu nabagiem. Skujenes mācītājs stāstīja, ka tirdznieki ne vien nometot pie baznīcas naudu un vasku, bet arī peldoties kādā tuvējā strautā, kam pēc viņu domām esot dziedniecisks spēks. Pēc Smiltenes mācītāja 1774. gada ziņojuma Māŗas tirgu laikā pie baznīcas vienmēr sakrājoties vasks, siers u.c. lietas, taču šai „rupjā māņticībā" esot vainojami svešinieki, nevis paši smilteneši.[133] Jāpiemetina, ka bieži apliecinātā nabagu cienāšana oficiālās un tradicionālās svinamdienās nebija līdzcietības izpausme vien. Devēji cerēja, ka viņiem par labu nāks nabagu lūgšanas. Bez tam valdīja uzskats, ka nabagiem vieglāk nodibināt kontaktu ar noslēpumainām varām, un daži no viņiem centās attaisnot šo reputāciju, burdami un zīlēdami.[134] Mācītājiem tas, bez šaubām, bija zināms. Ja nu vēl nabagu apdāvināšana saistījās ar katoļu svēto dienām, tad luteriskā baznīca jutās spiesta to apkaŗot. Ka šī cīņa varēja iegūt gluži nehumānu formu, rāda jau minētais Madlienas 1740. gada protokols, kur atzīmēts ieteikums „ar stingra soda draudiem aizliegt zemniekiem [Madaļas tirgū] pasniegt nabagiem kaut niecīgāko dāvanu".[135]

No katoļu svēto dienām, kas bija apvijušās pagāniskiem ticējumiem, vērotāju interesi 18. gadsimtā valdzinājušas t.s. kustoņu dienas. Lange savā vārdnīcā atkārtoti aizrāda, ka tāda esot Bindus diena (t. i. Benedikta diena, 21. 3.). Pēc latviešu ieskata šai dienā no zemes sākot līst ārā skudras, tārpi u. c. „kustoņi", tādēļ it īpaši sliņķi to

svinot kā „pussvētdienu" un nestrādājot ne mājā, ne mežā.[136] Kristofs Harders izšķir divas kustoņu dienas — Ģertrūdi (17. 3.) un Benediktu, kas viņam pazīstams kā Bendiks. Šais dienās neklājoties strādāt, lai dārzos un laukos pārāk nesavairotos kaitekļi. „Kāds zemnieks man stāstīja," piebilst Harders, „ka viņš kādā no šīm dienām darbojies gar apiņu maikstīm, un togad viņa apiņu dārzā bijis neticami daudz čūsku."[137]

Dažādos 18. gadsimta avotos atspoguļojas svarīgā loma, kādu latvieši piedēvēja „kustoņiem" kukaiņu nozīmē. Meklējot izdevīgu vietu jaunai kūtij, nolika zemē kādu drēbes gabalu vai stiebru, pēc kam vēroja, vai pār tiem vispirms tecēs melnas vai sarkanas skudras. Pirmās deva labu zīmi. Saderināšanās svinībās un kāzās meta naudu circeņiem. Tam, kas nogalināja vienu circeni, citi sagrauza drānas. Šais un līdzīgos ticējumos, kuŗus bagātīgi apstiprina folkloras materiāls, kukaiņi reprezentēja garus, kas nodrošināja svētību sētai un tās apdzīvotājiem.[138]

Kr. Hardera krājumā tālāk norādīts, ka Labrenča dienā (10. 8.) zemnieki apejoties ļoti uzmanīgi ar uguni un labprāt nekuļot labību, baidīdamies, ka pretējā gadījumā ziemu aizdegsies viņu ēkas. Niklāva dienā (6. 12.) dodot zirgiem pilnīgu atpūtu un baŗojot viņus ar auzām, kas mērcētas tikko kauta gaiļa asinīs. Labrencis (Sv. Laurentijs), kā zināms, ir uguns patrons, turpretim „zirgu svētdiena" piesaistīta Niklāvam (Sv. Nikolajam) sekundāri un, domājams, iekļaujas vecākā latviešu ticējumu slānī. Lāsas resp. Lūcijas dienā (13. 12.) zemnieki atturoties dzirdīt lopus; tāpat rīkojoties triju lielo baznīcas svētku pirmajā dienā. Šo paradumu — ar motīvāciju „lai lopiem vasarā nepiemestos vājības" — min arī 19. gadsimta folkloras vācēji, gan konstatējot, ka dažuviet darīts tieši otrādi.[139]

Oficiālā luterāņu kalendāra Debesbraukšanas dienu, stāsta Harders, latvieši dēvējot reizēm par lielo krusta, reizēm — lielo krusas dienu, bet divas iepriekšējās ceturtdienas par pirmo resp. otru krusas dienu. „Kas šais dienās strādā uz lauka," viņš raksta, „tas piedzīvošot tai gadā krusas postu. Tādēļ zemnieks palaikam izmanto krusas dienas tiltu un ceļu labošanai."[140]

Visai vērtīga Hardera piezīme, ka Jurģos latvieši no rīta kaujot gaili, tā asinis izlaistot, bet pašu aprokot zemē. Upurējot arī kannu alus. Tad labi padošoties zirgi un liellopi.[141] Kā ļauj secināt citi apraksti un pētījumi, te iezīmējies Sv. Jurim vaļīgi piesaistīts jeb viņa dienā turpināts kults, kas faktiski bija veltīts noteiktai dievībai — arī literāros avotos jau kopš 1606. gada pazīstamam Ūsiņam. Vidze-

mē 18. gadsimtā Lange īsi atzīmējis: „Uhsiņs, St. Jürgen," bet Lazdonas mācītājs Kr. Henčs 1737. gadā, savādi valodu mistrodams, kādā vēstulē izteicās, ka viņa draudzē ļaudis svinot „den baggaten Usiņ (ist Georgi-Tag)", t.i. bagātā Ūsiņa dienu Jurģos, un cienījot to vēl augstāk nekā svētdienu.[142] Ūsiņš pirmā kārtā bija zirgu aizgādnis, lai gan viņa funkcijas bieži paplašinājās.

Latviešu „pagāniskās" paražas lielajos baznīcas svētkos, kuŗas sevišķi koncentrējās ap Ziemsvētkiem un Lieldienām, Vidzemes 18. gadsimta autoriem maz dūrušās acīs. Kr. Harders gaŗāmejot piemin, ka Lielās piektdienas rītā kauts gailis ar tādām pašām ceremonijām kā Jurģos. Bez tam latvieši domājot, ka ar baznīcas zvaniem Zaļajā ceturtdienā un Lielajā piektdienā *wassaras wehjsch tohp eeswanniets*, t.i., ja pūšot dienvidu vējš, tad visu vasaru vēji būšot izdevīgi.[143] Lange raksta par bluķa vakaru (24. 12.), kuŗā veļot un „smieklīgās svinībās" sadedzinot kādu bluķi, taču redzams, ka viņš šo paražu, ko 1636. gadā tēlojis Pauls Einhorns (tas bijis Langes avots) un kas Ziemsvētku naktī tika praktizēta līdz 19. gadsimta pirmajai pusei, pats nav pazinis.[144]

Šeit vēl aizrādāms uz kādu ierakstu Raunas baznīcas grāmatā, kur mācītājs J. H. Hinkeldejs stāsta, ka 1717. gada 3. novembrī un agrāk Vāvuļu saimnieks Jānis netālu no dzīvojamās rijas četriem stūŗiem sakūris uguni, tad aizdarījis durvis un logus, nolicis uz galda klēpi siena, maizi un aizdedzinātu sveci, pēc kam kopā ar savējiem lūdzis un dziedājis. Iztaujāts viņš atbildējis, ka tas viss noticis „par godu Bluķu dievam".[145] Tā kā Bluķu dievs nav minēts nevienā citā avotā, Hinkeldeja liecība nedod pietiekama pamata hipotezei par tā varbūtējo sakaru ar bluķa vakaru; bez tam Vāvuļu Jāņa rīcība drīzāk atgādina nopietnās veļu laika paražas nekā skaļo un jautro bluķa vakaru.

Turpretim no folkloras materiāliem zinām, ka par bluķa jeb bluķu vakaru dažuviet saukts arī katrs piektvakars (t. i. ceturtdienas vakars), kad starp citu viļāts vai nu bluķis, vai veca piesta.[146] Pie piektvakara vispārējās nozīmes un saistības ar Māŗu resp. Sv. Mariju uzkavēsimies zemāk (VIII : 8), runājot par Kurzemi. Vidzemes baznīcu vizitātori atzina, ka piektvakaru svētīšana apkaŗojama kā grēks.[147]

Par latviskajām Jāņu paražām literārie avoti vēstī jau kopš Manceļa laikiem. Jāņu vakaru Vidzemes 18. gadsimta specifiskajos dzimtbūšanas apstākļos tēlo Merķelis. Kungi dod dažas mucas alus, dažus mērus degvīna un gaļu. Visa apkārtne salasās kopā un nāk uz muižu, skaļi dziedot stabuļu, čīgu vai dūku pavadījumā. Katra ģimene ap-

sveic kungu, un visi, pat mazbērni, nes līdz dāvanas — ogas, sēnes, vainagus, smaržīgu zāļu pušķus. Meitas un bērni, puķu vainagiem galvā, sastājas kungu mitekļa priekšā un dzied viņiem slavas dziesmas. Skan arī improvizēti satiriski panti par ikvienu, kas pagadās ceļā. Turpat tuvumā vīri un sievas nometas zālē ap alus mucām un nododas priekam, jautri tērzēdami. Jaunieši dejo, valda raibs ņudzeklis, un tūkstošiem zāļu izplata aromatiskas smaržas. „Viņu gavilēs un līdz ar viņiem var aizmirst, par kādiem darbiem un upuriem viņi pirkuši šo niecīgo baudu," turpina Merķelis. „Mēs varētu iedomāties, ka atrodamies Arkadijā. Bet tur tālāk pa logu raugās varenie kungi ar svinīgu nopietnību vai nicīgu laipnību. Pagalam visa illūzija!"[148] Tomēr no citiem aprakstiem zinām, ka bija kungi, kas labprāt piedalījās dzimtļaužu Jāņu svinībās, un arī Merķelis šai sakarā norāda uz savu draugu Frīdrichu f. Meku (sk. I : 4).

Latviešu Jāņu dziesmas 1764. gadā aprakstīja J. J. Harders, bet Herderam, cik vērojams, tieši Jāņu vakara pieredze Juglā deva izšķirīgus impulsus tautas tradiciju „atklāšanai" (sk. IX : 3 un 4). Plašākā apjomā Jāņus svinēja turīgie Rīgas latvieši, īpaši Šteinhaueru ģimene savos Pārdaugavas īpašumos.[149] Broces akvarelis šīs grāmatas krāsainajā pielikumā rāda 1793. gada jāņabērnus pie latviešu tirgotāja Kr. J. Muižeļa mājas Pārdaugavā; paskaidrojumā autors raksturo „vienkāršo ļaužu" paradumu Jāņu vakarā likt galvā vainagus sev un saviem lopiem, dziedāt tautas dziesmas un dejot priekšpilsētas ielās.

Jāpiebilst, ka Jāņus visi rīdzinieki, neatkarīgi no kārtām un tautībām, svinēja ne kā baznīcas svētkus vien. Tos ievadīja Zāļu diena ar zāļu tirgu, kuŗš sākumā notika Kubes kalnā (to noraka 1784. gadā, izveidojot Esplanādi), vēlāk Daugavmalā starp Jaunajiem vārtiem un plosta tiltu. Tur sēdēja latviešu „zāļu sievas", kas ieradās no pilsētas apkaimes un reizēm pat no attāliem novadiem. Vispirms tas bija tirgus, kuŗā rīdzinieki iegādājās zāles medicīniskā nozīmē, t. i. ārstniecības augus, taču pakāpeniski pārsvaru guva ziedi, vainagi un vijas. Nebēdīgā jautrība, kas valdīja jau zāļu tirgū, kulminēja vakarā, kad turpat Daugavmalā, kā arī kuģos un laivās pašā Daugavā, risinājās visdažādākās izpriecas, skanēja vācu dziesmas un latviešu līgošana, nemitīgi paukšķēja ripeņi jeb „švermeri" un gaisā šāvās raķetes. Jāņos tiklab pilsētas latvieši, kā vācieši plūda uz Pārdaugavu. Tur 18. gadsimtā pastāvēja divas izpriecu vietas: Jeruzaleme aiz Māŗas dzirnavām un kopš 1794. gada Altona pie Māŗas dīķa. Pirmā, gaumīgi iekārtots un illuminēts dārzs, bija pieejama tikai augstākām aprindām, otrā laipni sagaidīja visus. Lai gan Altonā, it

sevišķi Jāņos, dominēja „balagana" priekšnesumi un „zemie ļaudis" neatturējās ne piedzerties, ne izkauties, šī vieta strauji uzplauka un pamazām pārņēma arī labu tiesu Jeruzalemes publikas.[150]

Kārlis F. Snells, atcerēdamies Rīgas Jāņus 18. gadsimta pēdējā ceturksnī, galvenā kārtā jūsmo par uguņošanu. Tāpat laukos viņu valdzinājušas latviešu jāņugunis: „Viņi ieliek darvas mucu kādā priedē un aizdedzina koku, kam pilošā darva drīz liek plīvot vienās liesmās, uzburot skaistu skatu." Snells piemetina, ka Rīgas tuvumā jāņuguņu vietā izplatoties visāda tipa raķetes un mākslīgās ugunis; muižnieki nereti rīkojot uguņošanu arī laukos.[151]

Ap Jāņiem koncentrēti bagātīgi variēti latviešu ticējumu un paražu kompleksi, kas īpaši saistās ar mājas svētības nodrošināšanu, cīņu pret burvju un raganu ļaundarību, gaidāmu precību un vispār nākotnes zīlējumiem.[152] Līdz 19. gadsimta otrai pusei to visu nācās slēpt, lai nesekotu represijas, tādēļ agrāko laikmetu literāti šo materiālu iepazinuši tikai sporādiski. Taču, piemēram, te atkārtoti citētajā Kristofa Hardera krājumā lasāms, ka zemnieki Vasarsvētkos sameklējot kādas zināmas zāles, no kurām lēni darinot sava veida acenes — ar tādu aplēsumu, lai tās būtu gatavas Jāņu vakarā. Ja nu Jāņu dienas dievkalpojumā aplūkojot baznīcēnus caur šīm acenēm, tad varot ieraudzīt raganas: tām esot rokā liela slaucene.[153] Gustavs Bergmanis savukārt 1795. gadā apgalvoja, ka „daža lieka ticība Jāņu vakarā tam blēņu ticīgam nāvi piešķīrusi". Melīgas pasakas vēstījot, ka tai vietā, kur nauda paslēpta, Jāņu naktī degot uguns; tam, kas aizkaŗot naudu, kuŗa ilgi zemē gulējusi, drīz jāmirst. Tās esot nejēgu valodas.[154] Vēl kādā dziesmā, kas iespiesta Vidzemes 1809. gada dziesmu grāmatā, retoriski jautāts: „Vai Jāņos sprausti kupli zari Dos druvām, dārziem auglību?"[155]

Beidzot jāaizrāda, ka arī Jāņi tika ievilkti pseudomītoloģijas sfairā. Jakobs Lange rakstīja, ka latviešu jāņabērni pulcējoties Jāņu naktī un dziedot „līgo, Jānīt", kā tas pie ugunskuriem darīts kopš senatnes, taču viņam acīm redzami trūcis skaidrības par „līgo" nozīmi. Vienā vietā viņš aprobežojas ar tulkojumu *Freudengesang* (prieka dziesma), citur ļauj noprast, ka Līgo bijusi kāda sena dievība[156] G. F. Stenders spēra nākošo soli un savas gramatikas 2. izdevumā, īsi atkārtodams Langes argumentāciju, jau gluži droši konstatēja: „Līgo, prieka dievs."[157] Merķelim Līgo bija „mīlestības un draudzības dievs", kuŗa godināšanai „tauta sarīkoja ik gadus vasaras vidū nakts svētkus".[158] Tautas atmodas laikmetā radās dažādas Līgo variācijas — Līgājs, Līgonis, Līga, un Jāņus sāka dēvēt par

Līgo svētkiem. Visi šie īstiem tautas ticējumiem pilnīgi svešie dievi izauguši no piegavilējuma „līgo!", kuŗa pamatā verbi „līgot, līgoties", sal. arī leišu *linguoti* 'šūpot'.

6.

Galvenie ģimenes resp. dzimtas godi bija trīs parastie — kristības, kāzas, bēres. Bērnu kristīšanu baznīca kontrolēja ļoti stingri un prasīja to izdarīt nedēļas laikā. Vidzemes virskonsistorija centās panākt, lai vienmēr kristītu pats draudzes mācītājs un tikai izņēmuma gadījumos kāda cita uzticama persona. Kristības liturģijā 18. gadsimtā joprojām ietilpa eksorcisms: „Atstājies no šejienes, tu nešķīsts gars! un dodi vietu tam Svētam garam." Starp toreizējiem kristāmvārdiem daļa tādu, kas vēlāk galīgi izzuduši: vīriešiem Babulis, Bromals, Koms, Mērts, sievietēm Bīna, Lieluža, Uze. Populārākais vīriešu vārds bija Jānis, sieviešu — Anna.[159]

Kaut gan kristīšanas īso terminu latvieši visumā ievērojuši labi, zināmi prestīža jautājumi reizēm izrādījās spēcīgāki nekā baznīcas noteikums. Kr. D. Lencs par to 1764. gadā rakstīja: „Daudz vecāki ir tik neganti svētas kristības pulgotāji, ka tie savus bērnus divi nedēļas bez kristības pamet, tāpēc ka viņi daudz alus pret to laiku taisīt un daudz viesus kopā aicināt grib."[160]

Mācītāja vadītajā kristīšanas ceremonijā, protams, grūti nācās izpausties kādiem tautas ticējumiem. Tomēr tas pats Lencs novērojis, ka kristāmbērna autiņos mesti maizes gabali. Šo tradiciju apstiprina arī folkloras materiāli, un tās mērķis bija nodrošināt, lai bērnam visu mūžu netrūktu uztura.[161] Baznīcas vizitātori 1766. gadā atzina, ka Siguldā un Ādažos pārāk izplatījusies paraža kristāmbērniem tīt klāt sāls vīstoklīti. Mācītājiem uzdeva pret to spredikot un iekasēt no vainīgajiem soda naudu par labu baznīcas lādei. Sālij piedēvēja sevišķu spēju atvairīt visāda veida ļaunumu.[162] Pastāvēja pārliecība, ka bērns, kas pēc kristīšanas ilgi raud, nav bijis ar to (resp. dabūto vārdu) apmierināts. Tādās reizēs vecāki lūdza bērnu pārkristīt.[163]

Kristību goda norisi mājās 18. gadsimta autori plašāk netēlo, taču tā neapšaubāmi atbildusi ainai, kādu sniedz tautas dziesmas un vēlākie folkloristiskie apraksti. Centrālais moments allaž būs bijis īpatnēji latviskā pādes dīdīšana, kuŗā iekļaujas daudz reliģisku un maģisku priekšstatu.[164]

Vēl tiešāk nekā kristībās senie ticējumi un paražas aktuālizējās mazliet iepriekš, t. i. sakarā ar pašām dzemdībām. Te dzemdētājai

līdzās stāvēja pārdabiskas būtnes, it īpaši Laima, te atskanēja piemēroti buŗamvārdi un tika izmantotas tautas dziedniecu mākas. Arī pēdējām, par spīti to gluži konkrētajam raksturam, palaikam mēdza būt kāda „pagāniski" reliģioza sankcija.[165] Svarīgo ticējumu, ka Laima paklāj dzemdētājai palagu, apliecina tautas dziesmas un 1649. gadā Pauls Einhorns.[166] 18. gadsimtā par to runā J. Lange dažādos savas vārdnīcas šķirkļos, bez tam uzsvērdams Laimas kā likteņa lēmējas funkciju. „Laima pagāniskajiem latviešiem aptvēra visu likteņa jēdzienu," viņš raksta. „Laima dzemdētājām paklāja palagu, uz kuŗa bērns dzima, un par to tad sacīja: *no laimes likts*, t. i. tobrīd nolemtais bija neatsaucams." *Fatum* viņš atkārtoti tulko ar „Laimas (laimes) likums". Laimai reizē piederoties laimes dievietes (Glücksgöttin) apzīmējums, kas ļaujot izprast, piemēram, frazi „caur laimi izbēgt".[167] Var aizrādīt, ka vienīgi šai nozīmē Laimu resp. Laimes māti pazinis F. B. Blaufūss savā 1753. gada latviskajā Vidzemes vēstures manuskriptā: „Tādiem ir arīdzan viena laimes māte, kas viņiem būs laimi dot."[168] Bez Laimas Lange piemin Dēklu — dzemdētājas otru pārdabisko palīdzi, taču, atskaitot problēmatiskas etimoloģijas, nepievieno nekā jauna Einhorna norādījumam, ka Dēkla rūpējusies par piedzimušo bērnu un to iešūpojusi.[169]

Jaunākā slānī ietelp Kristofa Hardera ap 18. un 19. gadsimta miju atzīmētais ticējums, ka vēl nekristītam bērnam, lai to neapdraudētu velns un nešķīsti gari, jāliek blakus Dieva vārds, t. i. kāda reliģiska satura grāmata. Tāpat nedrīkstot šūpot tukšu šūpuli, jo citādi bērns esot nemierīgs.[170]

Visplašākais dzimtas gods bija kāzas, kuŗām pietiekami vērības veltīts arī 18. gadsimta literārajos avotos. Dzimtļaudīm, kas gribēja precēties, vajadzēja dzimtkunga atļaujas: bez tādas mācītājs nedrīkstēja nevienu pāri uzsaukt un laulāt. Saskaņā ar valdības 1716. gadā izdoto un vēlāk atkārtoto rīkojumu atļauju nevarēja liegt un parasti neliedza; tomēr patvarīgi muižnieki atrada ceļus, kā vai nu aizkavēt viņiem nepatīkamas zemnieku laulības, vai saprecināt pāŗus, kas paši to nevēlējās.[171] Traģiskus gadījumus, kur „pātaga bijusi latviešu mīlestības dieviete", apraksta Garlībs Merķelis. Citreiz kungi ar negodu padzinuši katru atļaujas prasītāju, kas viņiem nepasniedzis kārtīgas dāvanas.[172]

Sīki Merķelis tēlo, kā pēc viņa pieredzes veikti priekšdarbi laulības dzīvei. Kad meita pieaugusi, viņa sāk gatavot pūru — ik vaļas brīdī ada cimdus vai zeķes, šuj galvas lakatus un kreklus. Puisis, kas meitu nolūkojis, nenāk pie viņas pats, bet sūta kādu vecu sievu vai savu māti. Ja ar šo starpnieču palīdzību beidzot panākta saprašanās,

kaut kur — mājās, krogā, pat kūtī — notiek vienkāršas derības: pasauc dažus lieciniekus, puisis un meita sadzeŗ malku degvīna, un abi sadodas rokas. Rudenī seko īstā bildināšana pie dzimtkunga. Divi precinieki, palaikam kāds jaunekļa tuvs radinieks un viņa saimnieks, atjāj ar vislabākajiem zirgiem. Abi uzcirtušies, zābakiem kājās; pie cepures viņiem plivinās raibas lentas, turīgos apgabalos no kabatas rēgojas raibiem dzīpariem izrakstīts mutauts; arī viņu zirgi greznoti lentām. Viņus ieraugot, meita, kas tādos brīžos mēdz būt muižas darbos, aizbēg, uzpošas un noslēpjas. Precinieki lūdz kungu viņus uzklausīt un noliek tam pie kājām dāvanas — medu, sviestu, kādu medījumu u.t.t. Viņi stāsta, ka uz muižu esot atbēgusi (kā kuŗā gadījumā) viņu gane, aita vai zoss, un žēlīgi lūdz to atdot. Ja kungam nav iebildumu, meitu sameklē un atved it kā ar varu. Viņa bikli saka „jā!", pēc kam tiek sarunāts uzsaukšanas laiks. Pirms tās svin galīgo saderināšanos. Līgavainis un līgava sniedz viens otram roku pāri maizes klaipam, tad steidzas katrs aprīt pa rikai, jo pastāv ticējums, ka tas, kuŗš pirmais apēdīs, būs labāks maizes pelnītājs. No šī brīža, nobeidz Merķelis, „līgavainis drīkst apmeklēt savu līgavu, kad vien grib, un arī naktis pavadīt kopā, tikai, kā apgalvo, neizmantojot vīra tiesības".[173]

Pēc šī Merķeļa tēlojuma liktos, it kā Vidzemes 18. gadsimta apstākļos līgavaiņa un līgavas vecākiem būtu precību lietās bijusi gluži sekundāra loma: puisis gan varbūt izmantojis savu māti kā starpnieci, turpretim gala vārds allaž sacīts muižā un dzimtkunga uzraudzībā. Ja tā tas bija atsevišķās Merķelim pazīstamās vietās, tad citādus vērojumus, kas labi atbilst arī folkloristiskām liecībām, 1770-os gados izstrādātā manuskriptā atstājis Ērģemes mācītājs J. L. Bergers. Baznīcā, krogā vai citur nolūkojis patīkamu jaunavu, puisis sūta kādas sievas pie viņas tēva vai vecāku vietniekiem, stāsta Bergers. Kad mīklainā „puķu valodā" izteiktais piedāvājums guvis atbalsi, jāšus ierodas pats puisis, ņemdams līdz degvīnu un ābolus. Par zīmi, ka viņš nav nevēlams, jaunavas tēvs aicina viņu istabā, bet jaunava ieved stallī un pabaŗo viņa zirgu. Puisis cienā vecākus ar degvīnu un izlūdzas viņu meitu par sievu. Vecāki to apsola, un meita saka „jā", pēc kam abi jaunie kopā ēd ābolus, iedzeŗ pa glāzei un apmaina gredzenus. „Mēs esam kopā ābolus ēduši un brandvīnu dzēruši", raksta Bergers latviski un piebilst vāciski, ka šai formulā, kas svarīgāka nekā gredzenu maiņa, izpaužoties latviešu derību īstenais pamats. Visu šo aktu latviski saucot „precēšana".

No tās šķiŗams derību nākošais moments — „saprecēšana". Līgavainis ar savu tēvu nāk uz līgavas vecāku mājām; turīgie ielūdz vēl

citus viesus. Klāt arī daļa līgavas radu. Notiek īpata ceremonija: līgavaiņa tēvam jāsaķeŗ līgava un tā jānodod dēlam. Līgavu nostāda starp divām citām meitām, un pāris sievu tur viņām priekšā lielu palagu, tā ka visas trīs aizsegtas no galvas līdz kājām. Tēvam tūliņ jānotveŗ pareizā, jo pretējā gadījumā derības izjūk. Tomēr viņš mēdz rīkoties ļoti uzmanīgi un, līgavu sagūstījis, uz rokām nes to kā laupījumu dēlam. Abus jauniešus nosēdina blakus, bet tie nedrīkst viens otru uzlūkot. Vēl vairāk — arī viesi no viņiem novēršas un nokārtu galvu skatās zemē. Šīs izturēšanās latviskais apzīmējums esot „kaunoties", un Bergers paskaidro: „Viņi kaunas par to, kas viņiem gadījies, proti, ka viņi ļāvuši līgavu nozagt un aizvest līgavainim." Pēc tam viesi sāk dzīrot, taču jaunais pāris joprojām sēž kā sastindzis. Kad dzīres beigušās, viņi ieiet kādā atsevišķā telpā un paēd klusēdami. Pa nakti līgavainis paliek pie līgavas.[174]

Šis „saprecēšanas" apraksts sevišķi vērtīgs tai ziņā, ka rāda, kā 18. gadsimtā atbalsojusies senā līgavas laupīšanas paraža. Tēvs simboliski sagūsta līgavu un „kā laupījumu" pienes dēlam, viņas mājinieki smagi „kaunojas" par savu neuzmanību. Abi jaunieši, nerunādami ne vārda un nepiedalīdamies jautrajā mielastā, apliecina to, ka īstenībā viņi vairs neatrodas šais mājās. Nakti līgavainis, protams, pavada kopā ar „nolaupīto" līgavu.[175]

Merķelis un Bergers raksturo divējādus 18. gadsimta Vidzemes latviešu precību variantus. Ar sīkākām detaļām tos papildina vēl citi autori, pie kam A. V. Hupelis uzsveŗ, ka paražas dažādos apgabalos esot visai atšķirīgas. Pēc viņa vērojumiem līgavainis gan iepriekš sagatavojis ceļu „ar degvīnu", bet derībās, kas svinētas līgavas vecāku mājās, pats neieradies. Derību ceremoniju veikuši viņa sūtīti precinieki no vienas, līgava ar pavadoņiem no otras puses. Praktisks būdams, Hupelis atzīmē, ka ceremonijas laikā līgavai mēdzot galvā būt krāšņs, vizuļiem greznots vainags, kas maksājot četrus dāldeŗus.[176]

Zināmu ievērību pelnī kāds Gustava Bergmaņa 1795. gada spredikis, kuŗā viņš rāj latviešu jaunekļus par lielu neapdomību dzīves biedres izvēlē: „Kad jums prāts ir precēt, tad jūs liekaities no vienas vecas mātītes sevim vienu sievas cilvēku uzteikt, un tūdaļ jūs uzdzeŗat derību un domājat uz kāzām un salaulāšanu." Šī rīcība esot nosodāma, jo krietnu sieviešu vietā „caur otru ļaužu uzteikšanu dažureiz slinku, kailu meitu apprecē un pēc tam par nabagu top".[177] Kaut līdzīgi izteicies arī Hupelis, tomēr nav pamata šais izteikumos meklēt kādas vispārējas tendences konstatējumu.

Aiz saprotamiem iemesliem zemnieku kāzas gandrīz vienmēr rīkoja rudenī — pēc ražas novākšanas. Vietām mācītāji nelabprāt

laulāja svētdienās, aizrādīdami, ka latviešu kāzas saistoties ar pārliecīgu, šai dienā nepieļaujamu trokšņošanu. 18. gadsimta otrā pusē Vidzemē manāms ieradums kāzu svinības sākt trešā dienā pēc laulībām.[178] Kaut tas nenotika visās draudzēs, tendence bija zīmīga: šķirt kristīgo laulību ceremoniju no kāzu goda, kas visur, atskaitot fanātisku hernhūtiešu sētas, risinājās „pēc vecas tiesas".

Jau I u. c. nodaļās atzīmējām, ka muižnieki vēroja latviešu kāzu godu ar īgnumu, centās normēt tā ilgumu, ierobežoja viesu skaitu un patērējamo dzērienu kvantumu. Viņiem piebalsoja daļa mācītāju, kuŗu uzskatus sulīgos vārdos izteica Kr. D. Lencs savā spredikņu grāmatā. „Kas visulabāk var piedzerties, brēkt, bļaut, bezkaunīgas dziesmas dziedāt, trakot un plosīties," viņš uzsvēra, „tas ir, Dievam žēl, pie jums, latviešiem, tas visu labākais kāzu-draugs." Tādi plītnieki, kāzās ierazdamies, vedot līdz gan veselas mucas, gan pusmucas alus, par ko nabaga brūte viņiem izdāvinot kreklus, cimdus, zeķes, villaines un snātnes. Ēdot nepieklājīgi un nesātīgi: „Pie Dieva dāvanām piekrīt citi tanī laikā kā cūkas pie drabiņiem. Pa priekšu to Dievu nepiesauc, nedz arīdzan piederīgi viens pie otra sēž, nedz arī līdz maltītes galam pie galda sēžot paliek, bet viens pie galda ēd, tas otrs skrien apkārt lēkdams un diedams, tas trešais brēc." Dzeršana un piedzeršanās esot „tik neganta un negodīga, ka to nevar izrunāt". Par spīti stingrajam aizliegumam tā reizēm turpinoties vienu, divi, trīs, pat četras nedēļas. Neprātīgā izšķērdība, sākdamās jau kāzās, nepaliekot bez ļaunām sekām: „Dažkārt sieva ar labu pulciņu lopu, ar katliem un podiem pie vīra nākusi. Bet divi trīs gados ir tas vīrs caur plītēšanu to visnotaļ jau izšķiedis."[179] Ka latviešiem grūti nācies izbeigt kāzu priekus, apstiprina arī oficiāli dokumenti. Baznīcas vizitātori 1748. gadā atklāja, ka, piemēram, Kalsnavā kāzas dzertas divas vai vairāk nedēļas ar gala termiņu „līdz otrai adventei". Cesvainē, kur gadu vēlāk darbā stājās Lencs, pēc šai vizitācijā ievāktām ziņām alus patēriņš kāzās bijis 18—20 mucu, kuŗu tukšošanai, bez šaubām, nepietika ar kāzu noteikumos atvēlētām pāris dienām.[180]

Jāaizrāda, ka Lencs, lai cik negātīvi viņš vērtēja latviešu kāzu svinības, nekādā ziņā nesapratās ar tiem muižniekiem, kas liedza vai kavēja zemnieku laulības. Būdams ģenerālsuperintendents, viņš, tiklīdz uzzināja par tādiem gadījumiem, nosūtīja attiecīgajam dzimtkungam oficiālu rakstu, kuŗā atgādināja valdības rīkojumu un, atsaucoties uz precedentiem, piedraudēja ar bargu sodu. Vērojams, ka dzimtkungi parasti piekāpušies,[181] kaut pilnīgi izskaust laulību aizliegumus Lencam, protams, trūka iespēju.

Merķelis latviešu kāzu godā nesaskatīja nekādu pārmērību. Viņš izcēla, ka tur valdot liela viesmīlība. Katru, kuŗš ieradies, mielojot ar gaļu, alu un degvīnu, kamēr vien kas krājumā. Ja dzērieni sākot izsīkt, viesi nereti sametot naudu un apgādājot jaunus.[182]

Ļoti plašs un lietprātīgs latviešu kāzu apraksts pievienojas augstāk citētajam Bergera precību tēlojumam. Viņam bijuši labi zināmi arī specifiskie termini — vakarbrālis, vedējtēvs u.t.t., kuŗus viņš savā vācu manuskriptā lieto latviešu valodā. Bergera minētos faktus papildina citu autoru vērojumi. Šo materiālu te aplūkojot, izlaistas tuvākas ziņas par dziedāšanu, mūziku, deju un kāzu teātrālajiem elementiem; pie tām uzkavēsimies XI nodaļā.

Kad pienākusi kāzu diena, stāsta Bergers, līgavainis ar savu vakarbrāli un tuviniekiem dodas uz līgavas mājām. Priekšgalā brauc vedējtēvs. Viņus sagaida ar zobgalīgām dziesmām, taču drīz visi pošas ceļā uz laulību vietu (tā varēja būt baznīca vai mācītājmuiža). Šī brauciena laikā līgava sēž klēpī vedējtēvam, kuŗa ratos resp. ragavās reizēm iesprausts liels karogs. Pēc laulībām dodoties uz vīra mājām, vairās kaut kur piedurties, sevišķi pie vārtiem, jo citādi līgavai klāšoties ļauni. Mājā ieejot, vedējtēvs vai sievas tēvs ņem zobenu un soļo līgavai pa priekšu. Namdurvīm viņš iecērt krustu palodā, slieksnī un abās stenderēs, līdzīgi apzīmē arī istabas durvis un to stūri, kur pats nostājas. Tad nāk iekšā viesi.[183]

Šeit iestarpināms, ka Lenca draudzē (Cesvainē) un droši vien arī vēl citur Vidzemē līgavai 18. gadsimtā bijis paradums pirms laulāšanas sasegties ar visām savām villainēm. Lencs to dēvē par grēcīgu lepnību un zobo līgavas, ka viņas izskatoties nevis glītas, kā pašas domājot, bet esot pielīdzināmas vīram, kas būtu ģērbies sešos svārkos un uzlicis sešas cepures. Kad laulību dienā līgavainis ar savējiem ierodoties aizvest līgavu, viņa paslēpjoties lopu kūtī. Lencam ļoti nepatīk durvju krustošana, kas notiekot vai nu ar zobenu, vai veseri, pātagas kātu un čakanu (t. i. čaganu, no metalla darinātu sitamo instrumentu, sk. XI : 5). „Voi jūs šķietiet, ka velns par tādu ārīgu krustu bailīgs būs?" viņš vaicā.[184] Krusta ciršanu ar zobenu vai pātagu un tās maģisko nolūku — padzīt nelabos garus — atzīmē arī Merķelis.[185] Karogs, ko Bergers piemin tikai kā vedējtēva atribūtu, plašāk raksturots kādā J. Kr. Broces krājumu manuskriptā. Šis kāzu karogs šūts no balta audekla ar sarkanu apmali; tam piestiprinātas drēbes figūras visādās krāsās. Karoga nesējs jāj pa priekšu uz baznīcu un no baznīcas, ar karogu ievada kāzu mājā, sveicina līgavu dejā un stāv viņai klāt, kad tai kāzu paražu ietvaros simboliski jāveic dažādi darbi — piemēram, jādedzina līdums (sk. zemāk).

Karogs rūpīgi uzmanāms; ja to pievāc kāds nepiederīgs, tas jāizpērk.[186]

Brīdi uzkavējusies istabā, turpina Bergers, līgava ar vakarbrāli, līgavaini un dažām sievām iet uz klēti pārģērbties. Kad viņa novietojusi savus greznumus pūra lādē, seko ceremonija, ko latviski sauc „mičot". Vakarbrālis uzliek līgavai sievas aubi, bet viņa nomet to zemē. Tas pats atkārtojas vēlreiz. Trešajā reizē vakarbrālis to vairs nepieļauj, iesit viņai pāris vieglus pliķus un saka: „Klaus vīram, glabā mici" (manuskriptā latviski). Sievas visu šo laiku dzied un skaļi trokšņo. Tad jaunais pāris mazgā rokas vienā spainī un iemet tur naudu. Līgavainis, kas mazgājas pēc līgavas, ar kāju apgāž spaini, tā ka ūdens izlīst un nauda izkrīt. „Iespējams," piemetina Bergers, „ka pēc latviešu ticējumiem pie rokām lipis ļaunums vai nelaime, ko aizskalo ar ūdeni, kamēr naudu atstāj kā ziedu sarggariem." Uz jautājumu, kādēļ praktizēts šis rituāls, viņš saņēmis latvisku atbildi: „Par labu laimi, ka viss būs labi izdoties."[187]

Zīmīgā kārtā Bergers atzīstas, ka nekad neesot redzējis t. s. malu ziedošanu, kaut latviešu kāzās tā bija stipri izplatīta vēl visu 19. gadsimtu. Pa daļai tā sākās jau atceļā no laulāšanas, bet vīra mājā un sētā jaunā sieva apstaigāja katru stūri, visur nomezdama pa ziedam.[188] Citi 18. gadsimta autori šo paražu pazinuši pietiekami labi. Gustavs Bergmanis liecina, ka laulībnieki, pār tiltu braucot, metuši ūdenī naudu, „lai sugu radi neiznīkst", kamēr Lencs raksta: „Pie ievešanas iekš jaunu māju būs tai brūtei voi maizi, voi cimdus, voi naudu visās kūtīs, ķēķes-slauktī jeb seirī, akas malā un citās kaktīs izvadātai aizmest. Jo tur ir jums tā neprātīgā elkaticība, kad viņa tā dara, tad būs visas kaktis pilnas no Dieva svētības."[189] Svētības jēdziens šeit tulkojams ļoti plaši. Ja daļēji, un katrā ziņā sarunās ar Lencu, to saistīja ar kristīgo Dievu, tad zem tā slēpās joprojām dzīvs „pagānisku" ticējumu slānis, kur vistiešākie svētības devēji bija Mājas kungs un sētas atsevišķo vietu sarggari. Malu ziedošana bija nepieciešama, lai jaunā sieva tūdaļ noskaņotu viņus labvēlīgi.[190] Protams, neaizmirsa arī Laimu. Palsmanes mācītājs F. D. Vārs, pazīstamais tautas dziesmu krājējs, kādā manuskriptā piezīmē, ka ziedot vajagot katrai līgavai, kas vēloties būt „Laimes meita". Tādēļ turīgākās metot zemē puskapeiku, trūcīgākās ceturtdaļkapeiku, tiklīdz kāzu brauciens pēc laulībām tuvojoties kādai upei. No citām latviešu kāzu paražām Vārs piemin diezgan robustu zīlējumu. Jaunajam pārim sviežot pakaļ alus stopu; kuŗam tas trāpa pa galvu, tam esot izredzes uz gaŗāku mūžu vai lielāku labklājību mājas dzīvē.[191]

Pēc mičošanas, raksta tālāk Bergers, „gājiens atgriežas kāzu namā, nepārtraukti dziedot dziesmas, kuŗās līgava tiek sumināta gluži kā kāds romiešu kaŗavadonis triumfā". Istabā līgavai jāiet nolaistu skatu, neviena neuzlūkojot. Tāpat viņa izturējusies jau arī pēc laulībām: tas nozīmē, ka tagad viņai, precētai sievai, vairs neklājas vērot svešiniekus (t.i. svešus vīriešus). Vedējtēvs nosēdina līgavu vidū pie galda. Līgavainis apsēžas viņai blakus, tad nāk pārējie. Līgavaiņa draugi palīdz apkalpot citus viesus. Katrs atvedis kaut ko līdz — lielākoties alu un ēdamlietas. Galda vidū, līgavai priekšā, nokarājas dzelzs lukturis ar četriem žuburiem un svecēm. Pārticīgās mājās sienas rotātas skalu pinumiem, kas pagatavoti tik veikli, ka atgādina īpatnējas tapetes. Vēlāk šos skalus dedzina istabas apgaismošanai.

Pirmajā kāzu dienā pavisam četras ēdiena reizes — Bergera rakstībā *brokast, maltite, launags, wakkar-ehdens.* Brokastis sauc šai vārdā pat tad, ja tās būtu novilcinājušās līdz trim pēcpusdienā. Ēd rudzu karašas ar krējumu vai medu; uz galda arī sviests, putraimu desas, žāvēta gaļa, degvīns, alus un medalus. Viesi mielojas ar lielu kāri, turpretim jaunais pāris (it kā šai reizē nobeidzot augstāk minēto „saprecēšanas" dzīŗu paradumu) nekā neaizkaŗ un ēd pēc tam savrup klētī vai citur. Dažas stundas vēlāk seko „maltīte" resp. pusdienas, kuŗās vispirms dod vistas vai vērša gaļas zupu, tad krāsnī ceptu zosi, cūkas ribas un liellopa gaļu. „Viss tā sasālīts, ka nepieradušam to grūti ēst," piemetina Bergers. „Kāda dvinga valda istabā, var viegli saprast, atceroties, ka tur ieplūst dūmi no vienīgās krāsns, kuŗā šoreiz bez tam vēl kūp iztecējušie cepešu tauki. Pārējās smakas nepieminēšu." Jau pēc pusdienas sākas dziedāšana, apdziedāšana un deja, ko īsi pārtrauc launags. Vakariņās vairāk dzeŗ nekā ēd, īpaši veči, kas cilā kausus un stāsta cits citam jokus, līdz pamazām top stīvi.

Kad vēlā nakts un nogurums liek domāt par guļu, jauno pāri ved uz klēti. „Šeit vakarbrālis ar palīgiem viņus izģērbj un sviešus iesviež gultā," raksta Bergers. „Tas liekas norādām uz varmācīgu rīcību senlaikos, ja iecirtīga līgava pretojusies iet pie vīra. Lai liktu nojaust laulības dzīves grūtumus, viņiem jāguļ aukstumā."

Nākošo dienu atkal ievada ēšana un dzeršana, pēc kam dodas „dedzināt līdumu". Pie kāda koka mājas tuvumā iededzina ugunskuru, ko kāzinieki sabaksta, pienes tam malku un vispār darbojas ap to komiskā steigā. Šo paražu mēdz izskaidrot kā simbolisku mudinājumu jaunajam pārim kārtīgi apstrādāt savus laukus. Istabā atgriežoties, pie galda sasēstas panāksnieki. Viens noliek naudu uz

koka šķīvja, kuŗu pēc tam laiž apkārt. Šai veidā savāktā nauda ir dāvana jaunajiem, galvenā kārtā līgavai, kas turīgās draudzēs reizēm saņem 15 dālderu un vairāk. Līgavas pūra lāde atvesta uz vīra mājām jau dienu priekš kāzām; govis un citu mantu, ko vecāki viņai dod līdz, ved vēlāk. Gadās, ka pūrā dots pat 100 dālderu.

Visumā otra kāzu diena tāpat aizrit izpriecās; trešās pēcpusdienā viesi pošas mājup, taču iepriekš vēl notiek dažādas teātrālas izdarības (sk. XI : 3). Aprakstu Bergers nobeidz ar morāli, kas gluži pretēja tai, kādu sludināja oficiālie „greznības aizliegumi" vai Lenca un viņa domu biedru spredikļi. „Vēstures pazinējiem nav noslēpums, kādi plītnieki un rīļas bijuši vācieši," izsakās Bergers. „Kas Rusova chronikā lasījis par tā laika muižnieku kāzu svinībām un ziemā rīkotām dzīrēm, tas necels troksni latviešu plītēšanas un rīšanas dēļ. Izēsties un izdzerties bija seno tautu lielākā bauda. Latvietim uzdzīve jo mazāk pārmetama tādēļ, ka viņam vēl šobrīd jābūt pieticīgam un grūti jāstrādā, lai neaizietu bojā. Dzīrošana viņam reizē ir labdarīgas zāles."[192]

Bergera raksts, kas diemžēl ilgi palika manuskriptā, lietiskumā un detaļu bagātībā netika pārspēts līdz 19. gadsimta otrai pusei, kad kāzu norisi sāka vispusīgi aprakstīt latviešu folkloras vācēji. Arī 18. gadsimtā pastāvēja daudz izplatītu paražu, kuŗas Bergers nepazina, tomēr trūkumi neliek grozīt spriedumu, ka viņam bijis ne vien ievērojams historiografa (sk. VI : 4), bet arī folklorista talants.

Par „pēdējo godu" resp. bērēm 18. gadsimta avotos ziņu ļoti maz. Vairums pieejamā materiāla attiecas tieši uz mirušo un viņa apbedīšanu. Daļu šeit piederīgu ticējumu atzīmējis Kristofs Harders. Kamēr mājās atrodas mironis, nedrīkst slaucīt istabu, sukāt matus vai kurināt pirti. Ja zirgs, mironi projām vedot, piemēslo pagalmu vai iet nokārtu galvu, tai pašā mājā drīz vēl kāds mirs. Kad aizgājēju apzvana, latvieši sakot, ka tur rej *Deewa sunnihts*, kas pieteic debesīm dvēseles ierašanos.[193] Hardera draugs Gustavs Bergmanis 1795. gadā piemetina, ka zemnieki nometot pie miroņa, lai tas nespokotos un nerādītos sapņos, kādu dzīparu vai citu ziedu. „Kad lecas," viņš turpina, „ka kāds cilvēks vienā mājā mirst un līķis uz zemes ir, tad daudzi bīstas, trīc un dreb, un domā, ka tas mirons tiem allaž pakaļ dzīšoties. Šī ir negudra lieka ticība. Mirons necelsies vairs kājās."[194] Lazdonas baznīcas vizitātori 1775. gadā klaušināja, kādēļ latvieši liekot nelaiķim šķirstā klāt pastalas. Saņēmuši atbildi, ka tās noderēšot ceļā uz debesīm, viņi pavēlēja izbeigt šo „aušību".[195]

Vidzemes baznīcas likumi jau kopš zviedru laikmeta stingri nosacīja, ka mirušie apglabājami tikai iesvētītās vietās. Izņēmums bija

pašnāvnieki un ar nāvi sodīti noziedznieki, kuŗus apraka mežā vai nogremdēja purvā. Tomēr skaidri vērojams, ka latviešu zemnieki bieži vairījās tiklab no oficiālās, mācītāja vai viņa vietnieka vadītās apbedīšanas, kā no tai paredzētajām vietām. Pie baznīcas vizitātoru galvenajiem jautājumiem visu 18. gadsimtu piederēja tas, vai attiecīgajās draudzēs nepastāv „bezdievīgas" kapenes, un iztaujātie palaikam atbildēja pozitīvi.[196]

Pa daļai šo parādību sekmēja grūtais ceļš uz attālām iesvētītām kapsētām un vismaz līdz gadsimta vidum arī to dažkārt necienīgais stāvoklis. 1732. gada vizitācijā visi Cesvaines zemnieki sūdzējās, ka viņi gan glabājot savus mirušos kapsētā, kā norādīts, bet tas nekavējot ceļavīrus braukt kapiem pāri ar zirgu un ratiem. 1739. gadā vizitātori ieradās Limbažu kapsētā un atklāja, ka tā visgaŗām piemētāta cilvēku kauliem. Sēta galīgi sabrukusi, piezīmē protokolists; kaulus vazā apkārt suņi, cūkas un meža zvēri.[197] Dažuviet kaulus savāca t. s. kaulu kambaŗos. Kristofs Harders raksta, ka pēdējie bijuši iecienīts māņticības centrs. Ja kādu zemnieku moka reimatiskas sāpes, viņš dodas uz kaulu kambari, paņem miroņkaulu un ieberzējas. Sāpošu zobu apstrādā ar miroņa zobu — trin un spaida, līdz zobs top vaļīgs un izkrīt. Kaulu kambaŗos pamanāmas arī citu izdarību pēdas: galvaskausiem zobu starpā iespiestas monētas, šur tur nomests kāds prievītes gals vai krāsains dzīpars.[198] Monēta laikam būs bijusi aizsaules „ceļa nauda" (jau senie grieķi lika mironim mutē obolu, ko maksāt Charonam par pārcelšanu), turpretim prievīte un dzīpars saistīja jeb „piesēja" mirušo, lai tas netraucētu dzīvos.

Atkārtoti dzirdam, ka latvieši vislabāk vēlējušies aizgājējus apbedīt „pa vecam". Reizēm tos apraka netālu no mājas, gluži kā tas atspoguļojas populārajā tautas dziesmā: meitenīte nav redzējusi savus mirušos vecākus, bet ganīdama atrod, „kur gulēja tēvs, māmiņa". Šīs dziesmas motīvi, aptveŗot veselu ciklu, parādās arī materiālos, kuŗus 18. gadsimta pēdējā ceturksnī no Vidzemes saņēma Herders. Tur bārene starp citu solās gan „pacelt velēniņu", gan apsist kapu „ar ozola-dēlīšiem, ar sudraba-naglīšiem".[199]

Ļoti bieži apbedīja pakalnos, kur reiz bija atradušās katoļu kapellas. Valmieras novadā daudzi tiecās mirušos guldināt Zilajā kalnā.[200] Par kapellām u.c. kulta vietām, kam atsevišķos gadījumos varēja būt bijusi sakrāla nozīme jau Senlatvijā, plašāk runājām iepriekš. Ja slepenie apbedījumi kļuva zināmi baznīcas vizitātoriem, vainīgos sodīja, bet miroņus lika izrakt un pārvest uz kapsētu. Tā, piemēram, 1739. gadā nosprieda, ka likvidējami jaunākie apbedījumi Zilajā kalnā, par katru līķi maksājot 3—5 dālderus soda naudas.

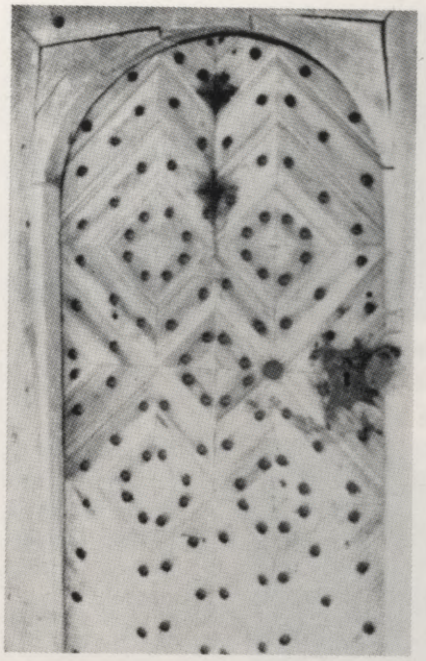

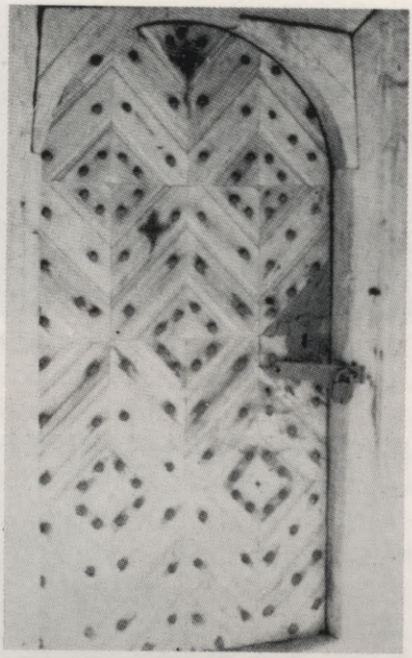

18. gadsimtā celtās Dižlīķu (Kuldīgas pagastā) klēts durvis. Ļaunuma atvairei durvīs iegriezti krusti, kas reiz bijuši notriepti ar gaiļa asinīm. (Brīvdabas mūzejā)

Ap 1750. gadu darināts miroņu mazgājamais krēsls Nīcā

Latviešu bēŗu gājiens Nītaures draudzē (zīmējums Broces krājumā)

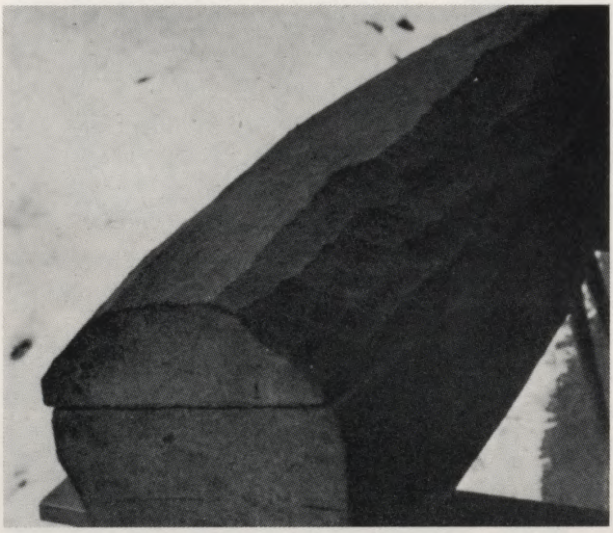

18. gadsimta otrā pusē cirsts bluķa zārks Sinolē (Valkas apriņķī)

Tā paša zārka galvgalis

Rūjienas baznīcas pērminderis tai pašā gadā paskaidroja, ka „pirms mēŗa un mēŗa laikā" šai draudzē bijušas veselas 16 neiesvētītas kapenes (vizitācijas protokolā seko to saraksts), bet tagad tur aprokot vairs vienīgi nekristītus bērnus, nabagus bez piederīgiem un ļaudis, kas liegušies iet pie dievgalda. Vizitātori noteica kārtību, kādā šīs mirušo kategorijas turpmāk apglabājamas kapsētā, un visas vecās kapenes pavēlēja apart.[201]

Pavīd norādījumi, ka slepenā apbedīšana saistījusies ar nekristīgām paražām. 1723. gadā vizitātori jautāja Piņķu mācītājam, vai viņš piedaloties latviešu apbedīšanas ceremonijās. „Ja viņi to vēlas," atbildēja mācītājs, „tad viņš iet līdz. Citādi viņiem ierasta tikai tā ceremonija, ka mironi noliek pie kroga un apbedī pa vecam." Uz šī „pa vecam" saturu 1748. gadā mazliet aizrādījis Ļaudonas mācītājs: apglabāšanas laikā netrūkstot visādu māņu, uz aizbērta kapa mēdzot likt putnus, ēdiena bļodas u.t.t. Cesvainē pie „bēŗu māņticības" pieskaitīts paradums dot nabagiem maizi, lai tie aizlūgtu par mirušo.[202]

Kā aizgājēja „mūža nams" 18. gadsimtā vēl bija visai izplatīts primitīvais t. s. bluķa zārks. To darināja no taisna koka rezgaļa divām šķilām, kuŗas izdoba tā, lai viena noderētu par miroņa „gultu", otra par vāku. Ķermeņa apmērus personai, kam zārks bija paredzēts, palaikam izmērīja jau dzīvai. Līdz mūsu dienām bez nejaušiem un zemē bojātiem atradumiem uzglabājies ļoti labs 18. gadsimta otrā pusē cirsta, bet nelietota bluķa zārka paraugs no Sinoles (Valkas apriņķī). Turpat un arī citur pierakstīta tautas dziesma, kas laikam attiecināma uz šo zārka tipu:

Ai tu manu mūža namu,
Ne tam logu, ne tam duru!
Ne tam duru virināt,
Ne lodziņa raudzīties.

Konstatējams, ka, bluķa zārkos apglabājot, mironim bez citām piedevām (naudas, šķiltavām, susekļa) likti klāt apiņi. Tā kā ar apiņiem piebāzta izrādījusies arī 1772. gadā mirušā Kurzemes hercoga Ernesta Bīrona mūmija, jāatzīst, ka tie tolaik lietoti tikai kā konservējamais līdzeklis un — pretēji pārējām piedevām — nav saistāmi ar tautas ticējumiem.[203]

Folkloras vācēju apraksti liecina, ka it skaidras mutvārdu tradicijas par apbedīšanu bluķa zārkos glabājās tautā vēl 19. gadsimta beigās un pat vēlāk.[204] Līdzīgā kārtā nav jāšaubās, ka senus paradumus atspoguļo šais aprakstos pastāvīgi minētie bēŗu goda elementi — zirņi un pupas (asaru simbols) kā nepieciešama mielasta sastāv-

daļa, nosacījums izturēties nopietni līdz pirmās bēŗu dienas pusnaktij, bet pēc tam dzīrot tikpat jautri kā kāzās, necelt augšā nekā, kas nokritis pagaldē, u.t.t. Barona krājumā atrodamās bēŗu dziesmas, kuŗās runa par Dievu, Laimu un Veļu māti, nav šķiŗamas no tām, kas skanējušas 18. gadsimtā un agrāk.[205]

Mirušo kultam un reizē mājas svētības veicināšanai bija veltītas paražas, kas ik gadus atkārtojās veļu laikā. 18. gadsimtā tās sevišķi zīmīgi aprakstītas Latgalē (sk. zemāk. VIII : 9), taču tika praktizētas arī pārējos latviešu novados. Vidzemē baznīcas vizitātori allaž interesējās par „dvēseļu mielošanu" un vietām to konstatēja, lai gan zemnieku un viņu pērmindeŗu atbildes bijušas acīm redzami izvairīgas. Vizitācijas protokoli rāda, ka vidzemnieku veļu kults 18. gadsimtā spēcīgi saistījies ar katolicisma reminiscencēm, jo veļi nereti mieloti tieši Visu dvēseļu un Visu svēto dienā.[206] To pašu apstiprina A. V. Hupelis. Kā latvieši, tā igauņi klusu pieminot mirušos 2. novembrī. Naktī saliekot uz galda ēdienus un nākošā rītā priecājoties, ja kas ēsts. Lai veļi varētu ierasties, visu nakti atstājot vaļā durvis un logus.[207] Turpretim J. Kr. Petri atzīmē, ka veļu laiks sākoties Miķeļos un turpinoties trīs līdz piecas nedēļas. Tad vakaros nestrādājot un agri ejot gulēt, lai netraucētu garus, kas apstaigā mājas. Ja dzirdot troksni klētīs un kūtīs, neliekoties ne zinis, un to saviem nolūkiem protot izmantot zagļi. Pēdējā vakarā notiekot dzīres un veļiem klājot bagātu galdu apgaismotā priekšistabā. Prātīgākie latvieši gan par šo paražu smejoties, tomēr neatsakoties paši piedalīties.[208] Petri, būdams mājskolotājs, iepazina Igauniju un Vidzemi 18. gadsimta beigās. Uz to pašu posmu attiecas rājiens un pamācība Gustava Bergmaņa sprediķu grāmatā (1795): „Negudri ļaudis dvēseļu laikos garus mielo, to esam dzirdējuši. Tas ir viens atlikums no tās vecas pagānu ticības, kas citkārt Vidzemē bijusi. Dieva vārdu gaišums to vēl neir izdzinis, jo visi cilvēki nesaņem to mācību, visi neliekas mācīties, bet paliek savā tumsībā. Prātīgs cilvēks necels miroņam barību priekšā, bet viens pagāns un Dieva smējējs tas to dara."[209] Par spīti šim un līdzīgiem mācītāju brīdinājumiem, tāpat soda draudiem no baznīcas vizitātoru puses,[210] veļu mielasti dažuviet neizzuda līdz pat 19. gadsimta vidum.

Beidzot jāuzsveŗ, ka dažas svētku un dzimtas godu paražas atspoguļojas arī Herdera atstātajos papīros saglabātajā latviešu tautas dziesmu krājumā. Tur labs skaits Jāņu dziesmu, to vidū tipiski paraugi Merķeļa u.c. autoru minētajiem glaimiem, ar kuŗiem zemnieki, Jāņu vakarā ierazdamies muižā, apveltīja kungus. „Mūs' kundziņa" cepurīte vizuļo tīrā zeltā, „mūsu muižā" baltas kannas, dižan skaistas

preilenītes u.t.t. Dziedāts par jāņuzālēm, jāņabērniem un maģisko jājienu ap tīrumiem; atklāti novēlēts, lai „mūsu kungam" aug labi mieži, bet citiem kungiem tos nogana gani. Samērā daudz dziesmu pieder pie kāzu cikla. Daļa attiecas jau uz līgavas lūkošanu un precībām, pārējās tieši uz kāzu godu, pie tam sevišķi izceļot apdziedāšanas motīvus. „Jūdziet sirmus, jūdziet bērus" un vairākas citas grūtsirdīgas dziesmas vēstī par nāvi, bērēm un bāŗa bērnu likteni.[211]

Vairums visu šo dziesmu vai nu tais pašās versijās, vai ar nelielām atšķirībām parādās Barona *Latvju dainās,* turklāt tās uzrakstītas kā Vidzemē, no kurienes nāca Herdera materiāli, tā citur Latvijā. 18. un 19. gadsimtā literāri fiksēto dziesmu identitāte spilgti liecina par tautas tradiciju sīksti konservātīvo raksturu. Šis fakts visai droši garantē, ka galvenos vilcienos tikpat maz būs mainījušies vispārējie svētku resp. godu paradumi un ar tiem saistītie ticējumi, kādus tos iepazīstam 19. gadsimta otras puses folkloristiskos vākumos. Salīdzinājums ar pieejamām vecāku, noteikti datējamu avotu ziņām to apstiprina it plašās robežās.

7.

Nostatot pretim Vidzemi un Kurzemi, latviešu ticējumos un paražās blakus sīkām lokālām īpatnībām konstatējamas tikai divas spilgtākas atšķirības. Pirmkārt, Kurzemē ne 18. gadsimtā, ne vispār nav apliecinātas savdabīgās piemāju svētvietas, kuŗās vidzemnieki godināja Mājas kungu. Šo problēmu te nevaram iztirzāt plašāk; aizrādīsim vienīgi, ka tā paša tipa mājas vai sētas garu „mītnes" ar līdzīgu kultu bija izplatītas igauņu Vidzemē un Igaunijā, kādēļ pamats domāt par zināmu mijiedarbi Vidzemes latviešu un igauņu ticējumos.[212] Otrkārt, Kurzemē (ieskaitot Zemgali) dzirdam gan par kapellām, kuŗās joprojām pulcējās turienes katoļi, turpretim gandrīz trūkst norādījumu uz sinkrētistiskajiem kultiem, kādus no 17. līdz 19. gadsimtam „elkdievīgajās" kapellās resp. to kādreizējās vietās praktizēja oficiāli luterāņu baznīcai piederīgie vidzemnieki. To varbūt izskaidro vienkāršais fakts, ka Kurzemē gauži maz šai sakarā neaizstājamo avotu — baznīcu vizitāciju protokolu. Tomēr raksturīgi, ka Jelgavā izdotā un lielākoties Kurzemē lasītā *Latviska Gada-Grāmata* 1797. gadā min paražas katoļu svēto dienās, kas pilnīgi atbilst vidzemnieku paražām. Katrīnas, Marijas un uguns dienās (uguns diena = Labrenča diena, 10. 8.) sievietes ne vērpj, ne šuj, ne ada. Jurģa, Andreja, Niklāva un vēl dažās noteiktās dienās kauj

gaiļus, ar kuŗu asinīm aptraipa laidarus, kūtis, sliekšņus, palodas, pakšus un mājas pamatus.[213] Uz Kuldīgas pagasta Dižlīķu klēts (tagad Brīvdabas mūzejā Rīgā) durvīm joprojām redzami krusti, kas ļaunuma atvaires nolūkā reiz bijuši notriepti gaiļa asinīm; klēts celta 18. gadsimta trešajā ceturksnī.[214]

Zemnieciskajā vidē necik atšķirīgas nevarēja būt arī kurzemnieku un vidzemnieku kulta vietas brīvā dabā. K. L. Tečs 1767. gadā žēlojās, ka seno kuršu pēcteči par spīti evaņģelija gaismai vēl aizvien slepus upurējot pie svētiem kokiem un akmeņiem. Dundagā, kādā Slīteres kalnu ieplakā, nesen atklāta pat īsti pagāniska „elkdievības vieta". Tāpat kurzemnieki rūpīgi ievērojot laimīgas un nelaimīgas dienas, iztulkojot putnu brēcienus un citas zīmes.[215] No pārējām „pagāniskām šausmām" vēl neesot gluži izdeldēta veļu mielošana: „Vakarā viņi glīti uzklāj galdu, saliek ēdienus un dzērienus; pagaldē izkaisa sāli, uz galda atstāj degošu sveci; tad dodas pie miera, bet nākošajā rītā visu priecīgi noēd."[216] Pilnīgi izskausta esot Liepājas latviešu „nolādētā māņticība" Annas tirgū pulcēties ap „velna bildi" un godināt to ar bezdievīgiem upuŗiem.[217] Šī velna bilde, bez šaubām, bija kāds katoļu simbols. Vidzemes tirgos, kas notika svēto dienās, ilgi cēla krustu; tā kā luterisko iestāžu skatījumā ap to koncentrējas „māņi", šo paražu spaidu kārtā izbeidza 17. gadsimta otrā pusē. Tomēr slepenu upurēšanu tirgos (sal. augstāk, VIII : 5) zemnieki turpināja visu 18. gadsimtu, parasti ņemot šim nolūkam līdz vasku un vilnu, ko viņu senči savulaik mēdza ziedot baznīcai pēc katoļu ieraduma.[218]

Plašas un interesantas ziņas par latviešu ticējumiem Kurzemē 18. gadsimta sākumā sniedza Breslavas ārsts Johans Kanolds savā krājumā *Curieuse und nutzbare Anmerckungen von Natur- und Kunst-Geschichten* resp. vairākos tā suplementos, kas iznāca 1720-os gados. Kanolda vērību bija saistījušas visu 17. gadsimtu un vēl viņa laikā ārzemēs izplatītās valodas, ka Kurzeme esot „klasiska" burvju, raganu un vilkaču zeme. Lai iegūtu tuvāku informāciju, viņš griezās pie Kurzemes mācītājiem un sevišķi gaŗu atbildi saņēma no Zamuēla Raneja Mežmuižā.[219] Ranejs nešaubīgi ticēja tiklab burvībām ar „velna spēku", kā vilkaču eksistencei. Tā kā viņa raibais materiāls par vilkačiem attiecas uz 17. gadsimta otru pusi, pie tā šeit neuzkavēsimies; to ekscerpējis un atkārtoti iztirzājis Kārlis Straubergs.[220] Taču Ranejam, kas savukārt sadarbojās ar Muižciema mācītāju Nikolaju Vitenburgu Kuldīgas apriņķī, netrūka arī jaunāku vērojumu.

Tā, piemēram, 1713. gada 26. jūlijā Mežmuižas mežsarga mājā parādījusies milzīga gaišādaina čūska; tai galvu nocērtot, izplūdis

tik daudz asiņu kā kaujamam liellopam, bet čūskas ķermeņa garums bijis 17 pēdas un 4 collas. Drīz pēc tam ieradušās divas svešas „riebīga izskata" sievas. Tās prasījušas, vai neesot manīts aizklīdis balts zirgs, tad sagrābušas priekšautā jau sadedzinātās čūskas pelnus un steidzīgi pazudušas.

Tai pašā gadā kāda vecenīte Muižciema mācītāja muižā stāstījusi par lielu čūsku, ko viņas kaimiņiene dēvējusi par māti. Literātūru pazīdams, Ranejs piemetina, ka šī čūska esot salīdzināma ar S. Henninga Kurzemes chronikā 16. gadsimta beigās minēto krupi — zemnieku sievu godināto Piena māti. To tālāk apstiprinot kāds kalps, kas zagšus noskatījies, kā viņa saimniece paklāj zemē segu, noliek uz tās tukšu trauku un (arī Raneja tekstā latviski) sauc: „Nāciet, lopiņi, nāciet: lopiņi, mani lopiņi, nāciet! nāciet lieli, mazi nāciet!" Tūdaļ saradies pulks čūsku un krupju, kas pievēmuši trauku ar pienu; to saimniece devusi puisim brokastīs.[221] Šī tipa ticējumiem atrodamas bagātīgas parallēles latviešu teikās par piena vai sviesta pūķi.[222]

1717. gadā Vikstrautu muižā, Remtes pagastā, ievākta papildu izziņa par latviešu vilkaci Miķeli, ko 20 gadu iepriekš, kad tas nesis prom kādu aitu, ar pistoli nošāvis turienes dzimtkungs Gothards f. Fabriciens. Pēdējais vēlreiz apliecinājis, ka šai gadījumā, kā 1697. gadā atzīts arī tiesas izmeklēšanā, viņš tiešām nonāvējis vilkaci; bez tam Miķelis bijis burvis, kas starp citu piebūris bīstamas kaites Fabriciena dēlam.[223]

Raneja piesūtītos aprakstus Kanolds publicēja bez grozījumiem, taču savos komentāros ar racionālistiskiem argumentiem apšaubīja to ticamību. Ranejs atbildēja viņam aizvainotā tonī, uzturēja spēkā visus agrākos apgalvojumus un papildināja tos ar jaunu stāstu par savādiem notikumiem Blankenfeldes muižā (Zemgalē, Vilces pagastā). Gaŗā stāsta kodols tas, ka turienes ganu meita Made kādā saulainā 1720. gada jūlija dienā divreiz demonstrējusi savu raganas māku. No rīta viņa, pamezdama gaisā ogu sauju, sacēlusi pēkšņu krusu, kas nodarījusi lielu postu druvām; pēcpusdienā viņa pūtusi dvašu kādā strautā, kas tūlīt pārklājies ar ledu. Lietas noskaidrošanā, Ranejam personīgi piedaloties, teiktais pierādījies par patiesību, un Blankenfeldes dzimtkungs Mēdems licis Madi ar pātagu izdzīt no savām robežām. Turpmāk viņa kopā ar māti, arī Madi, dzīvojusi Lietuvā. 1721. gadā Blankenfeldes muižas kūtī nobeigušies pieci pilnīgi veseli teļi vienā naktī. Mēdemam radušās aizdomas, vai te nebūs vainojamas abas Mades. Pratinot „mīlīgā veidā un bez jebkādiem draudiem" meitas Gertu un Trīni, kas agrāk draudzējušās ar Madēm, atklājies, ka pēdējās vainīgas kā teļu nāvē, tā citās ļaundarībās. Teļi

nomirdināti, apvelkot kūtij apkārt sarkanu pavedienu un iebāžot viņiem kaut ko mutē, pie kam vecā Made sacījusi: „Atmaksai." Jaunā Made slepus bijusi kūtī arī Jāņu naktī, izzīdusi govīm pienu, apspļaudījusi pakšus, tad ierakusi muižas laukos olas, teikdama, lai tur vairs neviens grauds neaugot. Abas Mades pratušas pārvietoties pa gaisu kā putni. Kad to pašu iemācījusies Gerta, viņas reiz trijatā aizlidojušas uz elli, kur Gertai bijuši miesiski sakari ar kādu kungu sarkanās drēbēs. Mēdems panācis, ka Mades no Lietuvas izdotas tiesāšanai; apcietināta arī Gerta un Trīne. Tiesneši — trīs Hallē studējuši juristi — pēc nopietnas izmeklēšanas par galveno vaininieci atzinuši veco Madi. Viņa sadedzināta sārtā, gan pirms tam nocērtot galvu. Jaunajai Madei iededzināta kauna zīme, un viņa padzīta no Blankenfeldes ar slotas kātu, bet Gertai piespriestas rīkstes un baznīcas sods. Trīne, kas gan bijusi līdzzinātāja, tomēr atturējusies no aktīvām burvībām un nav mācījusies lidot, tiesā attaisnota.[224]

Šī, cik pārredzams, bija pēdējā raganu prāva Kurzemē, kuŗā pasludināts kāds nāves sods. Tiklab tās tēlojums, kā vispār Raneja sniegtais materiāls lieku reizi rāda, ka 18. gadsimta sākumā vilkaču, raganu un burvju darbībai Kurzemē ticēja visi — zemnieki, muižnieki, mācītāji un tiesneši. Pats Zamuēls Ranejs (?—1740), cēlies no vecas Kurzemes mācītāju dzimtas, bija Vitenbergas universitātes filozofijas maģistrs. Blakus tikko aplūkotajiem, J. Kanolds iespieda vēl virkni viņa rakstu par dažādām Kurzemes īpatnībām. Ranejs cītīgi nodevās ģeneāloģiskiem pētījumiem un bija savācis ievērojamu privātbibliotēku. Latviski viņš sarakstīja ievadu B. V. Bīnemaņa 1714. gada dziesmu grāmatai (sk. X : 3) un varbūt bija pat tās izdevējs.[225]

Respekts pret maģistru Raneju un uz tiesas protokoliem balstītais vēstījums par Blankenfeldes raganām joprojām neizkliedēja Kanolda skepsi. Viņš meklēja citu autoritāti un tādu atrada kādā anonimā personā, ko dēvē par „mācīto ceļotāju". No šī vērīgā un nosvērtā vīra iegūtās ziņas, kaut galvenā kārtā koncentrēdamās ap ticējumiem, faktiski paveŗ plašāku Kurzemes kultūrvēstures ainu.

Iekām mācītais ceļotājs devies uz Kurzemi, viņam tā raksturota kā mežonīga, neviesmīlīga zeme. Ziema tur turpinoties deviņus mēnešus, pārējie trīs esot auksti. Tādēļ Vācijā Kurzemes ziemu minot lāstos. Kurzemniekiem trūkstot mēra sajūtas un izglītības. Ārzemniekus viņi ciešot tikai tik ilgi, kamēr tie veicot svarīgus darbus vai lienot un pazemojoties kā vergi. Augstāk par citiem vērtējot ārstus, taču neveiksmju dēļ tie varot zaudēt ne vien reputāciju, bet pat dzīvību, jo Kurzemē vispār valdot „dūres tiesības". Sevišķi Kurzeme izceļoties tai ziņā, ka tur neparasti izplatītas raganu mākas.

Atsaukdamies gan uz Rozīnu Lentīliju, krietno Kurzemes pazinēju 17. gadsimta beigās, gan uz savu personīgo pieredzi pēc kaŗa un mēŗa laikiem, mācītais ceļotājs šos apgalvojumus noraida. Īstenībā Kurzeme esot labi iekopta, auglīga zeme, kur ziema visai barga, turpretim vasara tikpat silta kā Ziemeļvācijā. Viesmīlība un laipnība pret ārzemniekiem izpaužoties daudz spilgtāk nekā Vācijā, un vācu ieceļotāji labprāt apmetoties Kurzemē uz dzīvi. Burvju, raganu un līdzīgas mākas kuršu resp. latviešu zemnieki praktizējot ne vairāk kā, piemēram, holandieši. 1719. gadā ieradies Kurzemē, autors vispirms dzīvojis Dundagā, kas daudzināta par īstu burvju perēkli. Izklaušinātie ļaudis viņam tiešām stāstījuši par burvju nogalinātiem cilvēkiem, pieburtām slimībām, pārdabiskā ceļā vairotu vai laupītu mājas svētību, taču konkrētus pierādījumus viņš nespējis iegūt nevienā gadījumā, un viņam nobriedusi pārliecība, ka šie stāsti drīzāk derīgi bērnu biedēšanai nekā nopietnai apcerei. Tikpat maz ticamības viņš piešķiŗot Kurzemes augstākās kārtās dzirdamām liecībām par velna apsēstām personām, par kādu burvi, kas pirms mēŗa sodīts ar nāvi sārtā, bet kuŗa sirdi nebijis iespējams sadedzināt, par meiteni Ģipkas jūrmalā, kas divus gadus neesot ne ēdusi, ne dzērusi, u.t.t. Tas viss pa daļai balstoties uz pārpratuma, pa daļai tam esot rodams dabisks izskaidrojums.

No teksta izriet, ka mācītais ceļotājs bijis ārsts. Kurzemē pie viņa atvests latviešu zemnieks, kas jau priekš vairākiem gadiem sastrīdējies ar kādu burvi zirga dēļ un kopš tā laika zviedzis kā zirgs. Zviegšana, kā autors konstatējis, saistījusies ar smagām krampju lēkmēm; pēc dažu latviešu domām slimnieku mocījis *spehdeis trums*, citi prātojuši, ka viņam varbūt ieburtas vēderā vāveres. Ārstēdamies slimais dzēris darvas ūdeni un degutu, ēdis sviestmaizi ar šņaucamo tabaku; pirtī viņš laitīts un vārdots, tāpat viņam cirsta ādere, bet jūtama labuma tas nedevis. Kad autors sācis viņu ārstēt ar opiātiem u. c. preparātiem, viņa stāvoklis drīz uzlabojies.

Tālāk latviski atzīmētas piecas lietas, ko Kurzemes zemnieki ieskatot par ļoti svarīgām: „Pirtu, rutku, rīkstu, brandevīnu, tabaku." Pirts atrodoties pie katras mājas; tur sviedrējoties ik nedēļas visu gadu un peŗoties ar bērza slotām, pie kuŗām vēl palikušas sausas lapas, pēc kam atvēsinoties strautā vai vispār aukstā ūdenī. Rutks aizstājot citronu. Par rīkstēm, ar kuŗām zemnieki muižā saņemot sodu, autors atstāsta veco teiksmu, ka Polijas karalis savā laikā gribējis tās nomainīt ar naudas sodu, bet zemnieki lūguši, lai viņus labāk peŗ „pēc vecas ieražas". Degvīna izplatība esot „epidēmiska", un to dodot pat zīdaiņiem; tādā kārtā izraisot slimības lēkmes un

konvulsijas. Tabaku pīpējot, šņaucot un, kā minēts, ēdot ar sviestmaizi, bez tam smidzinot iekaisušās acīs.

Plašāk pakavēdamies pie dažādiem tautas dziedniecības līdzekļiem, autors īpaši uzsveŗ, ka ar t. s. apdziru zālēm mēdzot pārbaudīt, vai kāda kaite nav pieburta. To it kā rādot tas, ka slimnieks pēc novārījuma iedzeršanas vemj, taču faktiski apdziru zāles šā vai tā esot radikāls vemjamais līdzeklis. Burvju diagnozēs un atklājumos izcila loma dzīvniekiem. Kāds burvis Engurē spējis sarunāties ar sliekām un citiem tārpiem, kas viņam devuši padomus, uzrādījuši zagļus u.t.t. Mācītais ceļotājs izbraucis uz Enguri, lai satiktu vai nu šo burvi, vai kādu viņa paziņu, taču nomeklējies veltīgi.

Tikai ar nostāstiem ierobežojušies pierādījumi par vilkačiem, un autors zīmīgi aizrāda: „Pat starp izglītotiem kurzemniekiem gadās citādā ziņā nopelniem bagātas personas, kas vilkaču stāstus pieskaita pie savas zemes īpatnībām un tādēļ nekavējas ar tiem iepazīstināt ārzemniekus."

Turpretim nevarot noliegt, ka Kurzemes zemnieki vāji kristieši. Īsti ticēt viņu zvērestiem iespējams vienīgi tad, ja tie izsaucoties, lai nepatiesa zvēresta dēļ „viņu māja ar zāli apaugtu". Gandrīz katrā sētā sastopot večus, kas neprot tēvreizi, bet Augšzemē, iepretim Daugavpilij, daļa neliekot pat bērnus kristīt. Ķoniņciemā (Kuldīgas apriņķī) esot svētais mežs, kur nedrīkstot kokiem ne zariņa nolauzt; turpat notiekot veļu svētki. Ārlavā vēl nesen pastāvējusi paraža, ka Sigismunda dienā piekalnītē sēdējis kāds „autorizēts ubags", kam zemnieki upurējuši ar speciālām ceremonijām. Tenkas par burvju varu izplatoties tādēļ, ka latvieši dzērumā mīlot lielīties un piedēvēt sev pārdabiskas spējas, lai iebiedētu kaimiņus.

Pretēji nekā vilkaču, Kurzemē gan ārkārtīgi daudz īstu vilku, tomēr pārliecīga posta tie nenodarot. Ja zemnieks nejauši saduŗoties ar vilku, viņš tam bikli sakot (tekstā latviski): „Labu dienu, ceļu vīrs."

Beidzot autors norāda, ka būtu vēlams sīkāk pētīt latviešu valodas attīstības gaitu: šais pētījumos droši atklātos prāva tiesa pagānisma atlieku un apgaismotos dažādi tumši priekšstati. Uzmanību pelnījot kurzemnieku „nacionālie lāsti", kuŗus neesot ieviesuši vācieši. Dziesmas, ko latvieši dziedot ne tikai kāzās un citās svinībās, bet pat pie katra darba, gan esot „nesapratīgas", taču arī tās noderot pārdomām.[226]

Mācītā ceļotāja ziņojumā pieminēts Kuldīgas ārsts Veigands, un K. Straubergs izteicis uzskatu, ka Veigands, kas bija J. Kanolda izdevumu līdzstrādnieks, pats slēpies aiz izdevēja piešķirtā pseudonima.[227] Par to var šaubīties, jo mācītais ceļotājs noteikti izsakās, ka

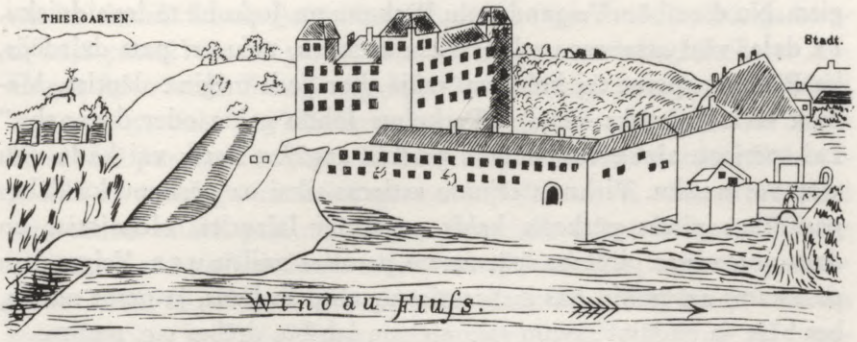

J. G. Veiganda zīmējums — Kuldīgas pils 1729. gadā

viņš Kurzemē ieradies 1719. gadā un tur pavadījis četrus gadus.[228] Nav saskatāms iemesls, kādēļ Veigandam, īstam kurzemniekam un Kurzemē plaši pazīstamam ārstam, būtu vajadzējis tieši šai gadījumā tēlot ārzemnieku, ja viņš nekad neslēpa savu identitāti pārējos Kanoldam piesūtītos rakstos. Vairāk ticams, ka mācītais ceļotājs, kas pats bija ārsts un pazina Veigandu, izmantoja savu piedzīvojušo kollēgu, lai ievāktu solidu informāciju.

Johans G. Veigands (1680—1740) bija dzimis Bauskā kā ārsta dēls, uzsācis medicīnas studijas Karaļaučos, bet beidzis ar Dr. med. gradu Leidenes universitāti Holandē. Dzimtenē atgriezies, viņš strādāja gan tēva dibinātajā Kuldīgas aptiekā, gan nodevās privātpraksei, jau mēŗa laikā resp. 1710./11. gadā kļūdams par slavenu un bagātu vīru.[229] Līdztekus Veigands cītīgi nodarbojās ar Kurzemes vēsturi, ģeneāloģiskiem pētījumiem un kartografiju, bet Kanolda krājumos publicēja ap 40 īsāku apcerējumu, kuŗos atspoguļojas plašs interešu ieroksnis. Blakus tīri medicīniskām un veterinārmedicīniskām problēmām viņš pieskāries zooloģijai, botanikai, meteoroloģijai, ģeografijai un atkārtoti aprakstījis dažādus praktiskus izgudrojumus. Daudz rakstu veltīts Kurzemei — rumbai Ventā pie Kuldīgas, kur „zivis ķeŗ gaisā", hercoga dzelzs ceplim Engurē, zemkopja darbam Kuldīgas rajonā gada 12 mēnešos u.t.t. Lietpratīgas viņa sniegtās ziņas par latviešu tautiskajiem dzērieniem, alus darīšanas metodēm Kurzemē, saldskābmaizi un magoņmaizi u.c. etnografiskiem jautājumiem.[230] 1729. gadā Veigands zīmējis vecāko mums pazīstamo Kuldīgas pils un tās tuvākās apkārtnes ainavu.

Šeit sevišķi jāaizrāda uz Veiganda izstrādāto un Kanolda 1729. gadā iespiesto pārskatu, kur sakopoti Kurzemes latviešu ticējumi. To skaits sniedzas vairākos simtos, kādēļ mums jāierobežojas ar parau-

giem. No dievībām Veigands min Pērkonu un Jodu kā tā ienaidnieku. Pa daļai viņš atsaucas uz literāriem avotiem, taču arī pats dzirdējis, ka Pērkons speļot tai kokā vai mājā, kur Jods mēģina slēpties. Mēdzot sacīt (burtisks citāts): „Perkohns Johdu gaina oder dzennahs." Lai spērienu aizkavētu, durvju priekšā apgāžot katlu vai kādu citu virtuves trauku. Virkne ticējumu attiecas tikai uz pērkonu kā dabas parādību: pirms pērkona kaķis pastāvīgi laizoties, blēņojoties un dancojot, vistas plivinot spārnus un peļoties smiltīs u.t.t. Veigandam pazīstams arī pūķis, kas izskatoties ugunīgi sarkans, ja nesot naudu, bet bāls, ja gādājot savam saimniekam labību, drēbes u.c. mantu.

Daudz ticējumu ietelp tautas meteoroloģijas sfairā, daudziem pamatā vērojumi dzīvnieku un augu valstī, taču raksturīgā kārtā tie visbiežāk saistās ar saimnieciskām interesēm. Ja naktīs allaž plaiksnās rūsa, izdegs mieži un griķi. Sarkans pilns mēness vēstī vēju, dārzs ap mēnesi ziemā — salu. Pēc pliksala ziemā gaidāmas nakts salnas pavasarī. Ja ūdeņos maz zivju, būs vēla raža. Ja lācis nobrauka un noēd apses zarus līdz galam, vēlais vasarājs ienāksies; ja tikai aplauza galus — nosals. Lietus vēstneši gandrīz nepārskatāmi: jauna mēness tumšie ragi, zibens ziemeļos, kaķis, kas ēd zāli, un suns, kam rūc vēders, pūces vaidi no rīta un lakstīgalas pogāšana pirms tumsas, cūka, kas pārāk ilgi vārtās dubļos, un vērsis, kas raugās debesīs. Liela nozīme laika pareģojumos vardēm, kas dēvētas par pavasaŗa putniem, jo visagrāk sāk „dziedāt". Nelādzīgi, ja bezdelīga lidodama izšaujas cauri govs pavēderei; tad rodoties asinis pienā, un šī ļaunuma novēršanai zemnieces slaucot pienu caur kādas jaunavas vaŗa gredzenu. Puiši Lieldienu rīta agrumā jājot peldināt zirgus dziļos ūdeņos, lai viņus pasargātu no odiem un dunduriem; tiklab turp, kā atpakaļ jājāj auļos un neskatoties apkārt. Vesels ticējumu komplekss nosaka laiku, kad sagatavojams kokmateriāls, lai tas būtu derīgs un izturīgs. Būvkoki jācērt janvārī un februārī; skuju koki cērtami jaunā mēnesī, lapu koki vecā mēnesī un sausās dienās.[231]

Redzams, ka Veigands labi pazinis latviešu ticējumus, un viņa pārskatam nereti atrodamas parallēles vēlāk savāktos latviešu folkloras krājumos. Tomēr brīžiem viņa materiāls šķiet pārāk bagātīgs un dažā vietā drusku nelatvisks. Tā, piemēram, latviešu zemnieks diezin vai vērotu lietus tuvošanos pēc tā, ka dzeguze lido uz pilsētu vai pat tur ieskrien un ka pāvi skaļi brēc.[232] Tas vedina domāt, ka Veigands šur tur savā pārskatā ietilpinājis arī cittautu ticējumus — varbūt it sevišķi tādus, kas bija pazīstami Baltijas resp. Kurzemes vāciešiem.

Baltvācu ticējumi diemžēl maz vākti un pētīti, taču gluži aplams

reizēm sludinātais apoloģētiskais viedoklis (to vēl 19. un 20. gadsimta mijā pārstāvēja arī pārvācotais mācītājs un mītologs Roberts Aunings), ka vācieši Baltijā reprezentējuši vienīgi kristiānismu, kādēļ esot „nevēsturiski" meklēt latviešu ticējumos vācu ietekmes vai runāt šai sakarā par kādu mijiedarbi. Nekristīgi un sinkrētistiski priekšstati līdz ar attiecīgu konkrētu praksi īstenībā bijuši vācu tautā plaši izzaroti kā tālākā pagātnē, tā jaunākos laikos, par ko var ērti pārliecināties standartleksikona *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (1927—42) desmit sējumos. Baltvācieši neveidoja nekādu speciālu „īsto kristiešu" izlasi citu vāciešu vidū.[233] Burvjus un raganas viņi gan vajāja kristiānisma vārdā, taču stingrā ticībā to ļaunajam spēkam un saistībām ar velnu vai dažādiem nešķīstiem gariem.

Atzīmēsim te vēl citus piemērus no Vidzemes un Kurzemes tieši 18. gadsimtā. Kā redzējām arī Raneja traktātu apskatā, latviešiem aizvien pārmeta, ka viņi baļojot čūskas — šķietamas mājas svētības devējas. Pēc A. V. Hupeļa liecības šie pārmetumi vismaz Vidzemē adresēti vienpusīgi. Viņš raksta: „Agrāk pat daudzās vācu mājās praktizētā paraža turēt mājas čūskas, baļot tās ar pienu un mitināt kūtīs, lai labāk sekmētos lopkopība, tagad laikam izbeigusies."[234] Vai Baltijas vācieši tobrīd, 1770-os gados, šo paražu tiešām bija atmetuši, nav droši pasakāms. Katrā ziņā Austrumprūsijas vācu zemnieku sētās līdzīgs čūsku resp. zalkšu kults konstatēts vēl ap 19. gadsimta vidu.[235]

Tāpat ievērību pelnī Kurzemes kalendāri 1739. un 1740. gadam, kas bija paredzēti turienes vācu publikai un tātad pielāgoti tās mentālitātei. 1739. gadā iztirzāts jautājums par spoku eksistenci. Lai gan spoki daudzkārt parādoties krāpšanas rezultātā vai esot samaitātas fantazijas auglis, tomēr nevarot noliegt, ka reizēm aiz tiem slēpjoties sātans, kas allaž pūloties cilvēkus muļķot, biedēt un, ciktāl Dievs to pieļauj, viņiem kaitēt. Ne velti par spokiem atkārtoti runa kā bībelē, tā slavenu teologu un citu mācītu vīru rakstos. Spoku eksistenci varot pierādīt arī ar prātu, un kalendāra izdevējs mēģina to darīt sarežģītā filozofiskā analizē, kas balstās uz pieņēmuma, ka velns, būdams gars, spējot iemiesoties uzskatāmā veidolā tāpat, kā cilvēka dvēsele resp. gars iemiesojas ķermenī. 1740. gada kalendārā lasītājiem doti padomi, kā izturēties gadījumos, kad viņiem parādās spoki. Krusta mešana, zāļu kvēpināšana, mēģinājumi spoku sist drīzāk kaitējot nekā palīdzot. Vajagot cieši paļauties uz Dievu un Jēzu, sirsnīgi lūgties, dziedāt „Dievs kungs ir mūsu stipra pils". No spoka nicīgi jānovēršas, taču ne augstprātībā, bet dievbijības iedvestā pašapziņā; jāvairās ar spoku sarunāties, īsi jānoraida viņa varbūtējās

prasības un vilinājumi.[236] Šie un līdzīgi vācu ticējumi varēja, īpaši muižās, viegli kļūt pazīstami arī latviešiem.

Par J. G. Veigandu beidzot vēl aizrādāms, ka 1726. gadā viņš turpat Kanolda krājumos publicēja Kurzemes latviešu veļu mielasta tēlojumu, kas labi papildina augstāk citētās liepājnieka Teča piezīmes. Veļiem domātais ēdiens „Dieva dienās", oktobŗa beigās, likts vai nu uz tīri noberzta un balti klāta galda īpašā istabā, klētī, pirtī un citur, vai tais pašās telpās tieši zemē. Svarīga mielasta sastāvdaļa bijusi no visām labības šķirnēm vārīta putra; bez tam lopu un putnu gaļa, tāpat stiprs alus. Veļi, galvenā kārtā mirušie tuvinieki, aicināti mieloties apmēram šādos vārdos (Veiganda rakstībā): „Nahkat un eedat, Ansing, Jannite, Ilsing, Geding, Kauzing, ne eitet par mannu druwu, eitet par mannu ehschu, ne darrat skadu pee mannem lopeem, pee mannem behrneem." Ja nākošā rītā atklājies, ka no atstātajiem ēdieniem nekas nav atlicis, sētā valdījis liels prieks.[237] Veiganda apraksts gluži analogs folkloristiskām liecībām; viņa citētā uzruna spilgti rāda veļu kulta sakaru ar auglības un mājas svētības nodrošināšanu.

8.

G. F. Stenders, sīki pazīdams Kurzemes dzīvi, pietiekami labi pazina arī turienes latviešu ticējumus. Tie minēti dažādos viņa darbos, un tas — par spīti allaž noraidīgiem vai zobgalīgiem komentāriem — ir lielāks nopelns nekā Stendera dalība latviešu pseudopanteona veidošanā. Sevišķi atzīmējams par „Blēņu ticībām" nosauktais un desmit īsās nodaļās sadalītais pielikums viņa *Pasakām un stāstiem* (1789).

Paskaidrojis, ka blēņu ticības esot tādas, „kas bezprātīgas ir, kas no blēdniekiem daudzinātas, caur vecu bābu valodām apstiprinātas un no nejēgiem cienītas top, bet par ko prātu ļaudis kaunas", Stenders divās pirmajās nodaļās vēršas pret ticību iemiesotam, uzskatāmam velnam. Velns esot gars bez miesas un kauliem, velni nevarot staigāt apkārt, precēties un augļoties. Lētticīgu ļaužu priekšā velna lomu reizēm spēlējot „zagļi un mauku dzināji", lai „savu negantību apslēptos kaktos droši padarīt varētu". Ja tuvojoties junkurs, vagare vai pats cienīgs kungs ar bisi, tādi velni pazūdot bez pēdām. Tāpat dabas pazinēji viegli sapratīšot, ka ne pērkons dzenā velnu, ne velns no pērkona bēg. Velna sinonims Stendera leksikā ir „vecais gudrinieks" un — līdzīgi kā Langem un Kr. Harderam Vidzemē — arī

„Liccepuris". Pēdējo Lange gluži pareizi uzskatījis par Lūcifera latviskojumu.[238]

Jāpiemetina, ka Stenders, noraidīdams latviskos velna priekšstatus, tā eksistencei teoloģiskā iztulkojumā ticēja tikpat nešaubīgi kā vairums toreizējo garīdznieku. Prāvu skaitu piemēru šai sakarā dod viņa *Mazā bībele*. Tur viņš cita starpā aizrāda, ka velns esot Dieva un cilvēku ienaidnieks, visa ļaunuma cēlējs, kas tomēr „arīdzan stāv apakš Dieva valdīšanas un nevar neko darīt, kad Dievs viņam to neļauj". Velna spēks ierobežots, Dieva — bezgalīgs.[239]

3. nodaļā Stenders apkaro „blēņu ticību", ka raganas saceļot vētru un krusu, plēšot sauli un mēnesi. Īstenībā tiklab jauku laiku, kā negaisu sūtot Dievs pēc savas dievišķās ziņas. Arī saules un mēness ceļš pie debesīm Dieva nomērīts, un aptumsumus nosakot dabas likumi, nevis plēsīgas raganas. Ar atmosfairiskām parādībām Stenders vēlas saistīt visā Latvijā izplatītos ticējumus par pūķi — labības nēsātāju un mantas vairotāju, kam veltīta 5. nodaļa. Sēra tvaikiem sabiezējot un aizdegoties, skaidros vakaros gaisā iemirdzoties „lieks uguntiņš", kas „dažubān ar gaŗu asti atspīd un ne reti uz ēkas šaujas". To Stenders esot redzējis savām acīm. Latvieši tādos gadījumos melšot par pūķi un velnu, bet faktiski viņiem vajadzētu pateikties Dievam: „Jo kad gaiss caur zibeņiem, rūsu un šādu lieku uguni no sēraiņiem un citiem negantiem tvaikiem, kas no zemes gaisā dodas un kā migla uzkāpj, ne tīrīts taptu, tad mēs jau sen no mēŗa beigti taptum."[240]

4. nodaļā runa par saules un piektvakara svētīšanu. Kā apstiprina daudz citu literāru un folkloristisku avotu, latvieši ik vakarus pārtrauca darbu, lai nosvētītu „saules celiņu" pēc rieta, bet piektvakaros (t. i. ceturtdienas vakaros) raudzīja vispār nestrādāt.[241] Stenderam šīs paražas nepatīk: Dievs neesot tādu svētīšanu pavēlējis, un tās īstais iemesls esot laiskums. Pie tīrām blēņām piederot ticējums, ka sievām, kas piektvakarā vērpj, aitas saslimst resp. „griežas".[242] Saules celiņa svētīšanā, kas minēta arī tautas dziesmās, acīm redzami slēpjas sena saules kulta reminiscences, turpretim piektvakara īpašā nozīme radusies katolicisma ietekmē. Piektdienas līdz reformācijai bija gavēņa dienas un pasvētdienas; atceroties Jēzus nāvi, tās ieguva ciešanu dienas raksturu. Lai pienācīgi sagatavotos piektdienai, vairs nestrādāja jau ceturtdienas vakarā. Bez tam virkne tautas dziesmu asociē piektvakaru ar „mīļu Māŗu" jeb „svētu Māŗu", kas šai vakarā dzimusi (vienā variantā — mirusi). Pāris variantos Māŗu nomaina Laime resp. Laima.[243]

Neatkarīgi no tikko aplūkotajiem ticējumiem latvieši vairījās va-

G. F. Stendera pasaku un stāstu 1. izdevuma tituļlapa

Jaukas
Pasakkas
in
Stahsti,
teem Latweescheem
par
gudru Mahzibu farakstiti
no Mahzitaja
Geddert Fridrik Stender.

Jelgawā eespeests
no Krischiana Lihtke, zeeniga Leela Kunga grahmatu speedeja
in pahrdohdams
per J. G. Richter, grahmatu sehjeja tepatt.
1766. gaddā.

karos slaucīt istabu, sukāt galvu, mazgāt muti, skatīties spogulī, svilpot. Stenders 8. nodaļā uzsveŗ, ka to varot darīt mierīgi, jo „vellam pie visām šām lietām ne kāds darbs". 9. nodaļā viņš pieskaŗas Kurzemē vērotiem zīmju tulkojumiem: „Kad suņi pār lieku kauc, jeb dobu izkasa, kad pūcis brēc, kad ūpis vaid, kad dzeguze jumtā kūko, kad zaķis pār ceļu tek, kad bābu durīs satiek izbraucot, tas viss ne esot labi, bet uz kādas nelaimes." 10. nodaļā aprādīts, ka jauni ļaudis

mēdzot zīlēt savu nākamo līgavaini resp. līgavu Jāņu vakarā ūdenī (nav minēts, kādā veidā), Ziemsvētku vakarā ar laimes liešanu un aitu ķeršanu. Stenders nosoda kā ticību zīmēm, tā jebkādiem zīlējumiem un pamāca: „Tas ir liela Dieva gudrība, ka tas, kas nākams ir, priekš mūsu acīm apslēpts ir. Zinātum mēs, ka mums liela laime priekšā stāv, tad taptum mēs nebēdnieki, ne pēc Dieva, ne pēc cilvēkiem bēdādami. Kā tad tas mūsu dvēselei klātos? Zinātum mēs, ka mums liela nelaime priekšā stāv, tad taptum mēs priekš laika noskumuši un bailīgi, un viss dzīvības jaukums zustu. Tāpēc tas ir labāk, ka mēs savu nākamu laimi un nelaimi ne zinām, un uz Dievu paļaujamies."[244] Stendera sniegtajiem zīmju un zīlējumu paraugiem atrodam bagātas parallēles latviešu folkloras krājumos. Viņa tuvāk neraksturotā zīlēšana Jāņu vakarā, liekas, saistījusies ar t. s. vainaga peldināšanu. Tai daudz variantu, taču galvenā baze vienkārša: ja Jāņu vakarā ūdenī iemests „meitas vainags" sapeld kopā ar „puiša vainagu", būs kāzas.[245]

Pārliecināts, ka saules un piektvakara svētīšanu izraisījis slinkums, Stenders 6. nodaļā vēl mazāk var akceptēt, „ka svētas jumpravas dažā sētā naktī vērpot, aužot, maļot un visu darbu gatavu darot". Citi tādu pašu darbību piedēvējot pūķim, bet tās esot skauģu un sliņķu izdomas, kas „Dieva svētību vellam piemēro".[246] Svētās jumpravas resp. meitas 18. gadsimtā pazinis arī J. Lange Vidzemē, saistīdams tās ar Zemes māti,[247] tāpat tām sava loma dažādos folkloristiskos uzrakstījumos, sevišķi buŗamvārdos. Tomēr priekšstati par svētajām meitām juceklīgi, nereti ar spilgtām svešu aizguvumu, to vidū „kritušo eņģeļu" pazīmēm, tādēļ tās šķiŗamas no ģenuīni latviskām pārdabiskām būtnēm.[248]

7. nodaļu Stenders veltī pesteļiem, minēdams labi pazīstamus piemērus — sagrozītas vārpas labībā, nosprāgušu kaķi kūtī, asins peļķi durvju priekšā. Te neesot nekāda pamata baiļoties: tas, ko ļaudis dēvējot par pesteļiem, rodoties vai nu aiz nejaušības, vai no „trakuļa narrošanas". Vajagot vienmēr paļauties uz Dievu; tad skauģiem apnikšot blēņas izgudrot. „Citi iekš savām iepestelētām domām ne kaunas mācītāju lūgt to pesteļu nesāju no spredika krēsla priekš visas draudzes izsunīt," turpina Stenders. „Kuŗš godīgs mācītājs to svētu vietu, kur dvēseles pie Dieva jā pieved, tā apgānīs?"[249] Šai jautājumā izpaužas Stendera ideālisms, jo mēs jau VII : 8 nodaļā redzējām, ka Kurzemē netrūka mācītāju, kas par pesteļu postu savās draudzēs runāja no kanceles gandrīz ik svētdienas.

„Blēņu ticību" gala vārdā Stenders raksta: „Vēl daudz citas blēņu ticības no burvjiem, kaņņu-raugiem, pūšļotājiem un čigāniem, kas

tikai ļaudis apmānī, no sietiņu tecēšanas, no vilkatiem, no svētā Jurģa, ka tas Jurģu dienā uz vilku caur avīm jājot, no raganām, ka tās uz kruķiem jeb uz slotas caur gaisu skrienot, no lietona jeb lietovēna, ka tas uz zirgiem un meitām, kāpēc ne arīdzan uz vecām bābām, jādelējot, ka mēr[i]s mēŗa laikā apkārt braucot, ka pie murgiem jeb baigiem kaŗa-ļaužu dvēseles kaujas, no Bubuļa un daudz citiem niekiem šeit varētum rakstīt. Bet kas tās pirmējas desmits blēņu ticības ar prātu caurlasījis un ar gudrību pārdomājis, tas tiešām visus šādus tādus niekus atmetīs un kaunēsies tādas blēņas cienīt."[250] Šis saraksts rāda, ka Stenders — līdzīgi kā citos gadījumos, kur runa par tautas tradicijām — zinājis vairāk nekā vēlējies sacīt. Ticējumus apcerot, Stendera vērtējumi pieskaņojās trim viņa ierastajām mērauklām, kuŗas deva kristīgā reliģija, racionālisms un utilitārisms.

Tomēr daļai sarakstā minēto un vēl citu ticējumu Stenders mazliet plašāk pieskāries vācu publikai paredzētās latviešu gramatikas 2. izdevumā, kur viņš nejutās tik stingri saistīts rājēja un pamācītāja lomā. Tā, piemēram, viņš aizrāda, ka „kaņņu raugis" (parasti kannurauģis jeb kannuraudzis) un sāls pūšļotājs esot „alus pravietis", kas ņemot sauju sāls, to appūšot un apčukstot, tad iemetot alus kannā un, vērodams putas, stāstot par apslēptām lietām, it sevišķi par pazaudētiem priekšmetiem. „Māņticīgi latvieši joprojām uz viņiem paļaujas," piebilst Stenders. „Bet vai mūsu kafijas biezumu zīlnieces rīkojas labāk?"[251] Paskaidrodams teicienu „sietiņu tecināt", viņš raksta, ka arī sietiņam liekot tecēt (t.i. nevis tam cauri kaut ko pludināt, bet ļaut tam kustēties) gadījumos, kad atklājamas zudības. Sietiņu piesienot pie dzirklēm, un griezdamies tas — līdzīgi ūdens meklētāja brīnumrīkstei — norādot īsto vietu. „No savas jaunības es atceros," atzīmē Stenders, „ka sietiņa liktenīgā norādījuma dēļ tika smagi piekauts kāds nevainīgs cilvēks."[252] Sietiņa tecināšana (koskinomantija) bija pazīstama jau senajā Grieķijā. Latvijā to piemin Mancelis un kādas raganu prāvas protokols 17. gadsimtā, bet pēc Stendera gan literāri, gan folkloristiski avoti.[253]

Uzmanību pelnī Stendera īsās ziņas par sapņu tulkojumiem, kas esot latviešu vidū ļoti izplatīti, taču visai īpatnēji un bieži pat paradoksāli. Sapnī redzētam medum esot ļauna nozīme. Ja par to sapņojot meitene, viņa nelaikā pazaudēšot vainadziņu. Turpretim sapnis par pātagu vēstījot, ka viņa dabūšot iecerēto puisi. Kad sievām sapnī rādoties sviests vai speķis, vīrs viņas pēršot; kad rādoties cūkas, esot drīz gaidāmas kādas jautras kāzas.[254]

Jau agrāk konstatējām, ka savos pseudomītoloģiskos ekskursos Stenders cītīgi sekojis Langem, taču nekad uz viņu neatsaucoties. Tas

Ap 1750. gadu celtā Meirānu dūmistaba, Rēzeknes apriņķī (Brīvdabas mūzejā)

1730. gadā celtas dzīvojamās ēkas sīkrūšu logs Rucavā

18. gadsimta 30-os gados celtā Rizgu rija Vestienā (Brīvdabas mūzejā)

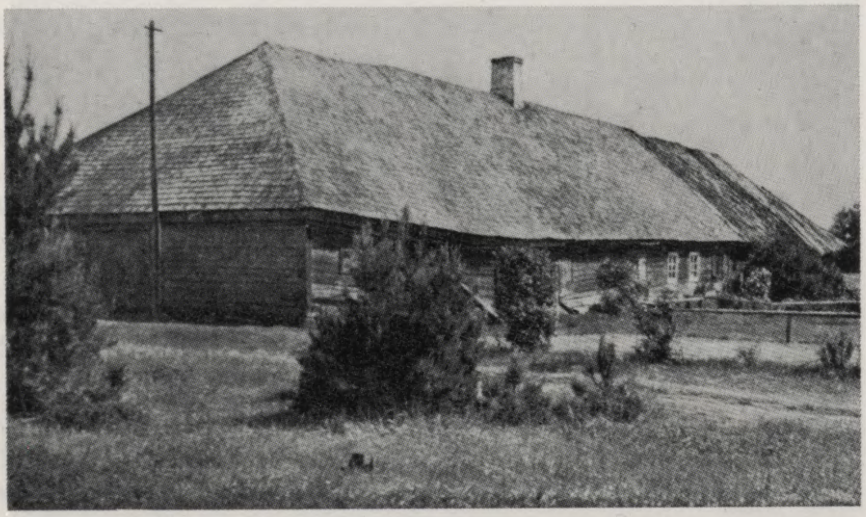

18. gadsimta beigās celtais Priedes krogs Vecmuižā, Bauskas apriņķī (Brīvdabas mūzejā)

pats attiecas uz dažām viņa gramatikā ietilpinātām piezīmēm par īstiem latviešu ticējumiem. Tā, piemēram, aizrādījums uz milžu kapu lomu latviešu tradicijās[255] gandrīz burtiski norakstīts no Langes vārdnīcas (sal. IX : 6). Bez atsauces vietām izmantoti arī Paula Einhorna raksti.

Pārsteidz, ka par Laimu, Dēklu, vēl 19. gadsimtā Kurzemē populāro bluķa vakaru un pat zemlikām resp. veļu mielošanu Stenders tikai atkārto Einhorna izteikumus (brīžiem ar Langes vai paša neveiklām etimoloģijām). No otras puses, pie ievērojamiem Stendera nopelniem pieskaitāms tas, ka viņš jau gramatikas pirmajā un vēl jo plašāk tās otrā izdevumā pievērsa vērību tautas dziesmām kā latviešu mītoloģijas avotam. „Vēsturiskās dziesmiņas rāda, ka tās ļoti vecas, jo tur sastopamas pagānisma pēdas," raksta Stenders. „Tur daudzināti Dieva dēli, Dieva zirgi, Dieva vērši, Dieva putni, Saules meitas, Meža māte, Jūŗas māte, Vēja māte u.t.t." (visi šie vārdi tekstā latviski ar vācu tulkojumu). Paraugam viņš publicē šādas neapšaubāmi mītiskas dziesmas:

Saule mēnesi sacirte ar asaju zobeni,
Kam paņēme Ausekļam saderētu līgaviņ'.

Kur palike Dieva zirgi? Dieva dēli jādīja.
Kur aizgāje Dieva dēli? Saules meitas raudzīties.
Pati Saule atbildēja: Maģi mani bērniņi,
Maģas manas dāvanas.

Otra no šīm dziesmām apzīmēta par gaŗākas ziņģes „Skaistas auge madariņas" nobeigumu. Tāpat Stenders — ar piedziedājumu līgo! līgo! — iespiedis dziesmu par „Jānīti, Dieva dēliņu", kas ved vezumā meitām zelta kroni, puišiem caunu cepur(īt)i. Ne ar mītiskiem priekšstatiem, taču ar zināmiem ticējumiem saistās dziesma:

Kas tur spīd, kas tur viz viņā lauku maliņā?
Vagarītes dvēsele balta spieķa galiņā.

„Spieķi" Stenders vāciski tulko kā *Bettelstab* — ubaga spieķi.[256] Uz tautas dziesmām pamatodamies, viņš pareizi dēvē Dievu par patstāvīgu būtni latviešu mītoloģijā, lai gan aplami meklē tā sakarus ar veļiem, tādēļ ka veļu laika cits nosaukums bijis „Dieva dienas". Sauli un Mēnesi pagāniskie latvieši uzlūkojuši par precētu pāri, kuŗa laulībā dzimušas zvaigznes.[257] Augstāk minētajām trim mātēm, kuŗas Stenders iepazinis tautas dziesmās, viņš vēl pievieno Dārza, Lauka, Puķu, Uguns un Ūdens māti. Daļu no tām min arī Einhorns,

daļu Lange; citur nesastopamā Puķu māte varbūt pielīdzināma tautas dziesmas (BW, 28253) Ziedu mātei, taču abas, šķiet, vairāk saistās ar poēziju nekā reliģiju.[258] Visumā konstatējams, ka Stenders gan „atklājis" tautas dziesmu mītoloģisko vērtību, bet nav apjautis šī atklājuma dimensijas. Pretējā gadījumā viņa piezīmes par Laimu, Zemes māti, Pērkonu u.t.t. nebūtu tik paviršas un eklektiskas, tāpat grozījusies būtu viņa nekritiskā pieeja pseudopanteonam.

Atskaitot dažus vēlīnus un maz ticamus folkloristiskus uzrakstījumus, vienīgi uz Stendera autoritātes balstās apgalvojums, ka Ūsiņš bijis latviešu bišu dievs. Drošos avotos šis daudz apcerētais, apstrīdētais un tīšiem viltojumiem pakļautais dievs palaikam saistīts ar zirgiem. Skepsi par Ūsiņu kā bišu dievu vairo Stendera fantastiskā etimoloģija: vārda pamatā esot ūzas resp. bikses — bišu dzeltenās vaska ūzas.[259]

No otras puses, turpmākie pētījumi apstiprinājuši Stendera ziņas par Jupi kā ļaunu garu resp. velna līdzinieku, par rudzu ruņģi kā mantas pūķa variantu u.t.t. Īso Mājas kunga un pārprastā Ciemnieka aprakstu Stenders bez būtiskām pārmaiņām patapinājis no Langes.[260] Šai reizē aizguvumu būs nosacījis fakts, ka Vidzemē ļoti iecienītais Mājas kunga kults, kā augstāk redzējām, Kurzemē nebija izplatīts.

Savās *Ziņģu lustēs*, II, 39—48, Stenders sniedza veselu ciklu paša sacerētu un lokālizētu kāzu dziesmu. Tās iederējās viņa literārajā politikā, kuŗas mērķis bija izskaust tautas dziesmas nevis ar varu, bet pakāpeniski to vietā ieviest „mākslas dzeju", turklāt brīžiem izmantojot folkloristiskus elementus (sal. IX : 3). Arī kāzu ciklā Stenders principā akceptējis vairumu latvisko kāzu momentu, konsekventi noraidot tikai apdziedāšanu. Noteiktas viņa ziņģes paredzētas derībām, līgavai un līgavainim, vedējiem, mičošanai. Apdziedāšanu viņš vēlējies aizstāt ar glaimu un pateicības dziesmām. Veicinādams „tautisku" noskaņu, Stenders kompromisā gājis tik tālu, ka līgavas un līgavaiņa ziņģēs izlūdzas ne vien Dieva palīgu, bet arī izsaucas: „Lai puško Laimas māmiņa Ar prieku jūsu saiešan'. Nobeidzot „miču danci", viņš ieteic dziedāt: „Ak, tu mīļa zeltenīte! Turpmāk baltamāmulīte. Līgo! Līgo!"[261]

Norādījumi Stendera un citu autoru rakstos liecina, ka tiklab kāzu, kā pārējo latviešu dzimtas godu norise Kurzemē 18. gadsimtā bijusi galvenos vilcienos tāda pati, kādu to jau iepazinām Vidzemē. Aleksandrs (Jaunais) Stenders 1798. gadā atzīmējis, ka līdzās parastiem lielajiem godiem kurzemnieki reizēm svinējuši atšķirības un atkāzas. Atšķirības, par kuŗām runa arī tautas dziesmās, bija bērna „pēdējais

gods", ko ar dažādām, nereti komiskām izdarībām nosvētīja, kad māte galīgi izbeidza bērnu zīdīt.[262] Atkāzas jeb atvāršas (šis Kurzemē lietotais vārds vispirms literāri fiksēts 17. gadsimtā Fīrekera vārdnīcas manuskriptā) mēdza radiem un tuvākiem draugiem sarīkot jaunā vīra mājās nākošā svētdienā pēc kāzu goda nobeiguma. Jāpiebilst, ka iepriekš citētajos Vidzemes aprakstos arī galvenais kāzu gods saistīts tikai ar „vienu galu", t. i. līgavaiņa mājām, lai gan daudzi — it sevišķi turīgie kurzemnieki un zemgalieši — to pēc pašu izteikuma svinēja „abos galos". Tādā gadījumā līgavas „galā" resp. viņas vecāku mājās, protams, izlaida daļu tradicionālo ceremoniju (mičošanu, malu ziedošanu).[263] Atšķirību un atkāzu svētīšana, cik vērojams, visos latviešu novados bijusi sporādiska un atkarīga no turības.

Spilgti pagāniski ieradumi brīvo kuršu ķoniņu separātā dzīves veida dēļ ilgi saglabājās Ķoniņciemā (Kuldīgas apriņķī). 1580-os gados vācu ceļotājs Reinholds Lubenavs ar izbrīnu aprakstīja turienes svēto mežu, veļu mielastus un tā ietvaros praktizēto rituālo deju.[264] Svētais mežs, kā aizrādījis J. Kanolda „mācītais ceļotājs", pie Ķoniņciema pastāvējis vēl 18. gadsimta sākumā (sal. augstāk, VIII : 7). Bez tam šai ciemā vismaz līdz 1740-iem gadiem bijusi iecienīta kāda Jāņu paraža, kas modinājusi nevaldāmas dusmas toreizējā Lipaiķu mācītājā J. K. Heinsiusā. Viņš raksta, ka ķoniņi Jāņu naktī rīkojuši „pagāniskas bakchanālijas", kuŗās starp citu parādījušās „kailas bakchantes". Tās ieraudzīdams, Heinsiuss grābis pātagu un „ar spēcīgiem cirtieniem vedis viņas pie prāta".[265] Šis pirmatnīgais moments — kailas dejotājas auglības svētkos — vērtējams kā neparasti īpats senatnes relikts.

Visumā kurzemnieki Jāņus un citus gada svētkus svinēja apmēram tāpat kā vidzemnieki. Par Jelgavas krāšņajiem Jāņiem, kuŗiem bija tīri pilsētniecisks raksturs, plašāk runāsim XI : 2 nodaļā.

Piltenes apgabalā iepazīti latviešu ticējumi samērā bieži minēti Ārlavas mācītāja, vēlākā Piltenes superintendenta Fr. G. Mačevska 1793. gada spredikļu grāmatā. Dziļākas lokālas īpatnības, salīdzinot ar pārējo Kurzemi un arī Vidzemi, šai materiālā neiezīmējas. Speciāli „liekai ticībai" veltīts vesels spredikis, kur Mačevskis, allaž racionālistiskā garā, vispirms vēršas pret zīlniekiem un ļaudīm, kas tos cienī. Viņš izskaidro, ka visi zīlnieki esot krāpnieki. Ja tie kādreiz pasakot patiesību, tad tas notiekot nejauši, vai arī tādā ceļā, ka viņi faktus uzminot, klientus izgudrēm klaušinādami. To, ka zīlnieks simtreiz maldījies, neliekot vērā; tiklīdz tam laimējies, viņu izsludinot par gudru, augstu un svētu vīru. Tikpat aplama esot „laika

F. G. Mačevska paraksts 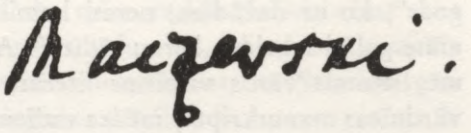

cienīšana", t. i. ticība, ka darbs labāk sokas, ja to uzsāk noteiktās laimīgās dienās. Šo iedomu esot izperinājusi cilvēka kūtrība. Nekādas vērības nevajagot veltīt „putnu brēkšanai", pēc kuŗas latvieši mēdzot zīlēt gaidāmu laimi vai nelaimi: „Jo, mīļi draugi, kā var gan neprātīgs putns no tam ko zināt, kas cilvēkam uzies?" Daudz zemnieku ticot burvjiem un ļaunām burvībām ar velna spēku. Šie māņticīgie ļautiņi aizmirstot, ka „tas vells mums ne var nedz pie miesas, nedz pie dvēseles skādēt, viņš ir caur Jēzu iznīcināts". Šķietamie burvji esot vai nu ģeķi un spītnieki, vai arī garīgi slimi cilvēki, kam rādoties neesošas lietas. Tāpat slimīgas bailes vajājot tos, pēc kuŗu stāstiem velns „cilvēkiem pakaļ dzenoties, ceļavīrus apmānot, cilvēkus uz grēkiem skubinot". Apmeklētāju diemžēl netrūkstot pūšļotājiem un vārdotājiem. Citi nododoties zīmju vērošanai: „Kad kādureiz debess sarkana rādās, tad saka tie, nu būs kaŗš jeb bads, kad dažkārt mazi uguntiņi purvju virsū rādās, tad saka tie, ka vells caur tādām svecēm ļaudis gribot pievilt, kad tie pūķi ierauga, tad saka tie, ka tas tām mājām, uz kuŗu pusi tas skrien, mantu nesot." Visus šos māņus radot nepareizi izprastas atmosfairiskas u. c. dabas parādības. Veltīgi esot ticēt sapņiem. Ar tiem Dievs gan brīžiem devis zīmes bībeles laikos, bet tagad sapņos rādoties vairs vienīgi tas, ko cilvēks pats dienā redzējis, dzirdējis, vēlējies vai no kā baidījies. Daži lieloties, ka spējot aicināt no viņsaules mirušos un ar tiem sarunāties; citi aizvien jūtoties miroņu un ķēmu apdraudēti. „Katra ēna, katrs dumpis, katra lieta, kas krīt, katra pasaka tos biedina, katrs naktsputns, kas brēc, katrs tārpiņš, katra lieta, kas tiem svešāda rādās, pilda tos ar bailēm un drebēšanu." Šo nejēdzīgo un reizēm pat neganto pasaules uztveri nosakot zināšanu trūkums, ko varot novērst „prāta cilāšana", vienmēr veŗoties savā apkārtnē ar skaidru skatu un vaļas brīžos lasot „tās grāmatiņas, ko godīgi mācītāji mums par labu no pasaules un dabas ir sarakstījuši".[266]

Norādījumi uz latviešu bailēm no ļaunām pārdabiskām būtnēm Mačevska spredikos pavīd atkārtoti. „No kādām mājām," viņš starp citu raksta, „top dažkārt bābupasakas daudzinātas, ka tur miroņi, ķēmi, vells dauzoties. Kad nu tie ļaudis tādus niekus tic un tādās mājās naktī kādu troksni dzird, tad ne uzdrīkstas tie iziet un raudzīt,

kas tur ir, un var tā dažureiz no bezdievīgiem zagļiem aplaupīti tapt."[267] Mačevska īsais apraksts principiāli attiecas uz ticību garam, ko starptautiskajā zinātnē apzīmē ar vācu vārdu *Poltergeist*. Par šo nemierīgo garu, kuŗa klātieni pieteic dažādi neizskaidrojami trokšņi, vēstī arī latviešu folkloras materiāli.[268]

Vēl Mačevskis atzīmē latviešu „neprātnieku" ticējumu par nepatiesu zvērestu: „Kad tik tukšā sirdī ne zvērē, tad tas ne kaišot ne nieka, ēdis vari tu ir netaisni zvērēt."[269] Ar reliģijas sinkrētisma sfairu saistās viņa pieminētais un Latvijas luteriskajos novados līdz pat 20. gadsimtam pazīstamais uzskats, ka katoļu baznīckungu svētība spēj „kaites, lopu sērgas un nelaimes brīnišķi novērst".[270] Mačevskis to apstrīd un gaŗi skaidro, ka katoļu baznīca gan esot „spīdīgāka", bet ne svētāka par luterisko, ka tādi paši cilvēki kā pārējie esot ir katoļu mācītāji, ir viņu „augsts bīskaps", u.t.t.

Latviešu senā reliģija Mačevskim bijusi sveša. Visas viņa piezīmes par „elkiem un dievekļiem, ko tie paši ar savām rokām no bluķiem cilvēka ģīmī bija izcirtuši", vai par vētras, veselības un bagātības dieviem, kam upurēts zelts un sudrabs, acīm redzami balstās uz kādiem neskaidriem un nenozīmīgiem literāriem avotiem. Turpretim pēc paša pieredzes viņš konstatē, ka latvieši joprojām „miroņiem un gariņiem ēdienus izliek". Šī paraža esot atlikums no pagānu laikiem, līdzīgi kā „ticība iekš pūķiem, pesteļiem un vella spēka".[271]

Ja Mačevskis runā par „elkiem un dievekļiem" gluži vispārīgā veidā, tad faktiski kāds konkrēts to paraugs, kas figurē daudzos aculiecinieku aprakstos, atradās turpat Piltenes apgabalā — Dundagas Puiš(a)kalnā. Tas bija izskatā cilvēkam līdzīgs akmens, pēc dažām ziņām tāds radies dabiski, pēc citām mākslīgi apstrādāts. Tiklab J. F. Bankavs poēmā par Dundagu (1721), kā U. f. Šlipenbachs savā Kurzemes ceļojuma aprakstā (1809) uzsveŗ, ka ap to kopš seniem laikiem koncentrējies pagānisks kults. Šlipenbachs piemetina, ka latvieši Puiškalnā upurējuši ilgi, bet nu jau kopš vairākiem gadiem šī māņticība esot izskausta. Īstenībā viņš maldījās: upurēšana slepeni turpinājās arī 19. gadsimtā, kādēļ Dundagas dzimtkungs beidzot pavēlēja akmeni pārvest uz savu pili, kur to novietoja ieroču krātuvē.[272] Netālu no Puiškalna bija ala, ko Šlipenbachs raksturo kā daļēji sabrukušu, tomēr plašu telpu ar akmens galdu vidū. Pēc latviešu nostāstiem šai alā reiz dzīvojusi kāda ļoti svēta sieviete, kas izskaidrojot arī tās nosaukumu Svētās jumpravas kambaris.[273] Bez tam Puiškalna rajonā atradās svētavots un mājas, kas saucās Pērkonkalns. Pats Puiškalns bija pilskalns; Dundagas pils ieroču krātuvē resp. privātajā mūzejā (sal. IV : 3) glabājās tur izraktas senlietas — ak-

mens cirvis un kalts, vaŗa bļoda.[274] Visi šie apstākļi liek vaicāt, vai senatnē šeit nebūs bijusi kāda plašāka pagāniska svētnīca. Jaunākos laikos ļaudis, protams, vairs neatcerējās tās ģenuīno nozīmi, sekundāri tai piesaistīja „svēto jumpravu" un varbūt vēl citus sinkrētistiskus priekšstatus, taču joprojām tur upurēja, sekojot no paaudzes paaudzē pārņemtai tradicijai.

Tradicionālā „māņticīgā" upurēšana pakalnos, pie akmeņiem un svētajiem ozoliem vai liepām Kurzemē, tāpat kā Vidzemē, turpinājās līdz pat 19. gadsimtam. Sakarus ar senlatviešu sakrāliem centriem aizvien pamats prezumēt vietās, kuŗu nosaukumos (procentuāli visbiežāk Kurzemē) konstatējams vārds „elks".[275] Ciktāl šie kulti saistījušies ar idoliem, par kādu dēvējams Puiškalna akmens, ir daudzkārt diskutēts, bet grūti izšķiŗams jautājums. Katrā ziņā ievērību pelnī A. V. Hupeļa īsā atzīme 1782. gadā, ka Kurzemes mācītājam Hollenhāgenam (nav minēts, kuŗam no šīs pazīstamās dzimtas) esot piederējis „pagānisko latviešu dažādu elku krājums".[276] Diemžēl šīs kollekcijas liktenis nezināms.

9.

Par latgaliešu ticējumiem 18. gadsimtā vērtīgas ziņas sniedz jezuīti savās annālēs un citos dokumentos. Kā sevišķi labs novērotājs parādās Teofils Kveks (1680—1736), kas biografijā apzīmēts ar vārdu *Livo,* tātad bija dzimis Latgalē vai Vidzemē. Viņš veica misionāra darbu Latgales zemnieku vidū ap 20 gadu; par viņa dzīvo valodu zināšanām dzirdam, ka poļu, latviešu un leišu valodu viņš pratis perfekti, bet vāciski „kaut cik".[277]

Latīņu valodā sacerētajā Kveka dzīves aprakstā aizrādīts, ka Latgalē viņš nereti sastapis pilnīgu neziņu kristīgās ticības jautājumos, kamēr „māņticība" zēlusi un zaļojusi. Godināti mājas dievi, Meža māte, Lauku māte, Avotu un upju māte, Purva kungs, Zirgu dievs, Cūku dievs, Govju dievs, Aitu dievs u.t.t. Bez tam latgalieši vēl cienījuši *Joannem pusionem* — puisīti Jāni resp. Jānīti (jaušams, ka Kveks klausījies tautas dziesmas!). Ja šīs būtnes noskaņotas labvēlīgi, tad viss sekmēšoties; ja tās aizvainotas, uzbrukšot dažādas likstas — lopi apmiršot vai kļūšot neauglīgi, nākšot bads, slimības un cits posts. Minētajiem „māņu dieviem jeb tukšiem vārdiem" daži pievienojot *Deum excelsum,* Augsto dievu, kā debess un zemes radītāju.[278]

Liekas, ka Augstajā dievā būs saliedējušās senlatviskā un kristīgā

Dieva īpašības. Avotu un upju māte, kas nostatīta līdzās arī citur Latvijā pazīstamai Meža un Lauku(-a) mātei, identificējama ar Ūdens māti. Kā šīs mātes, tā mājas dievus un Purva kungu (pēdējo ar piezīmi „tas nav nekas cits kā velns") vēl īsi min Daugavpils jezuītu 1720. gada annāles, bet 1725. gadā turpat atrodam drusku tuvākus paskaidrojumus par mājas dzīvnieku patroniem. Zirgu „priekšnieks", kas atbilst Kveka Zirgu dievam, esot Ūsiņš, mājlopus pārzinot Biruta, speciāli cūkas — Tenis (Kveka Cūku dievs). [279] Par Ūsiņu šai nodaļā atkārtoti runāts iepriekš, Birutas provenience paliek neskaidra. Biruta bija Lietuvas valdnieka Ķeistuša sieva, saskaņā ar leišu teiksmaino vēsturi — sākumā vaidelote Praurimas svētnīcā pie Palangas. Pakāpeniski viņa glorificēta, leišu teikās un dziesmās izvirzoties par skaistuma un tikumības simbolu.[280] Principā nav neiespējams, ka Biruta Latgalē pārvērtās mājlopu patronesē, tāpat kā zemnieciskai videi pieskaņojās katoļu svētie. „Cūku dievs" Tenis bija radies no svētā vientuļnieka Antonija. Šis patronāts viņam piedēvēts daudzās zemēs, taču Latgalē viņš bija tiktāl „pagāniskojies", ka jezuīti viņā vairs nesaskatīja Antoniju, bet vienīgi Teni, ko 1725. gadā pielīdzināja „citiem dievu ērmiem". Līdzīgā kārtā Teņa kults līdz pat 19. gadsimtam slepeni pastāvēja protestantiskajā Vidzemē un Igaunijā.[281]

Tālāk Kveka biografijā tēlotas četrējādas latgaliešu svinības. Pirmās notiekot rudens sākumā un saucoties *suliszones* resp. solīšanas. Pats saimnieks saliekot uz galdiem agrīnos augļus, medu, alu u.t.t., pa druskai no visa nošķirdams īpašā traukā, iekām vēl kāds ko baudījis. Tad viņš pagriežoties pret pavardu un sakot: „Jūs, mājas dievi! vai tu, šīs mājas dievs, nekaitējiet maniem laukiem un pļavām, aplokiem un kūtīm, veselībai un spirgtumam. Te saņemiet par mani un visiem šīs mājas iemītniekiem, par lopiem, laukiem un augļiem." To teikdams, viņš bārstot īpašā trauka saturu pār ugunskuru, kur ielejot arī mazliet alus. Ziedošanas ceremonijai sekojot jautras dzīres.[282] Jānožēlo, ka saimnieka lūgšana sniegta tikai latīņu valodā, jo tādēļ paliek nezināms, kā viņš latviski apzīmējis mājas dievus resp. dievu — *penates* un *deus domus huius*. Katrā ziņā šeit sastopamies ar līdzīgu mājas sarggara kultu, kāds bijis izplatīts Vidzemē un spilgti izpaudās primiciālupuros, lai gan vidzemnieki, kā redzējām, ierobežoja šī gara kompetences, neattiecinot tās uz laukiem un pļavām.[283] *Penates*, bez tuvāka funkciju raksturojuma, vairākkārt minēti Daugavpils jezuītu annālēs, bet 1735. gadā lasām, ka pāris simti latgaliešu atradināti no „pavardu kulta", kas, bez šaubām, tāpat saistāms ar mājas gariem. 1751. gadā mirušā Gr. Šablinska

dzīves aprakstā uzsvērta viņa cīņa pret „penātiem jeb mājas čūskām", kuŗas mitinātas zem pavarda.[284]

Nākošie Kvekam pazīstamie svētki saukušies *veceles* un svinēti Visu svēto dienas priekšvakarā par godu mirušajiem. Galvenos vilcienos apraksts atgādina visur Latvijā ierastos veļu mielastu tēlojumus, taču ar dažiem orīģināliem momentiem. Vispirms iededzina uguni, un saime ēd vakariņas, kuŗās tikdaudz raušu, cik maltītes dalībnieku. Beigās ēd gaili vai cāli, tā galvu ziedojot veļiem. Tad sarīko veļu mielasta galdu, turpat tuvumā noliek traukus ar siltu un aukstu ūdeni, pakaŗ dvieli, un saimnieks laipni aicina mirušos ēst un dzert, bet reizē viņiem piekodina nekādi nekaitēt mājas labklājībai. Ievērību pelnī šāds mudinājums, kam neatrodam parallēles citos aprakstos: „Nepārvērtieties par vilkiem, lāčiem, čūskām, lai kaitētu maniem lopiem, bet labāk kaitējiet — —" (seko attiecīgu personu vārdi). Daži pirms „vecelēm" nesuši uz kapsētu ādā ietītas kautu lopu iekšas, jo tad mirušais varot mielastā ierasties jāšus, šī dzīvnieka mugurā.[285] Te vērojams sakars ar latviešu folkloras materiālos sastopamo ticējumu, ka mirušie jāj uz tā lopa, kas bijis kauts viņu bērēm.[286]

Īsi Kveka biografijā pieminēti trešie latgaliešu svētki — *subary*. Ap Mārtiņiem saimnieks saaicinājis kaimiņus un izģērbis kādu govi par sievieti. Pēc tam govs vadāta apkārt pa visām malām, arī ēkām; kuŗu vietu skārusi viņas kāja, tai bijusi nodrošināta svētība. Beigās ēduši un dzēruši.[287] Vārdam *subary* etimoloģiski atbilst tiklab Kurzemē, kā Vidzemē apliecinātie sabari, sobari jeb saberi, kas savukārt saistās ar verbu „bērt, sabērt". Pauls Einhorns 17. gadsimtā rakstīja, ka sabari Kurzemē bijuši upuŗsvētki sērgas laikā, kad ļaudis sametuši naudu ziedojamā dzīvnieka iegādei un sabēruši labību plāceņiem un alum. Kr. D. Lencs 18. gadsimta vidū Cesvainē konstatēja, ka sabaru nolūks bijis sausās vasarās izraisīt lietu: kaimiņi kopīgi darījuši alu un dzēruši to vēl siltu, bet kāds pa starpām lējis viņiem no spaiņa virsū ūdeni, saukdams, lai Dievs tāpat slacinātu tīrumus.[288] Redzam, ka par spīti vienādajam nosaukumam sabari katrā Latvijas apgabalā saprasti citādi.

Beidzot Kveks pazinis *alkas*. Nosaukums saistāms ar „elku" un leišu *elkas, alkas,* kas apzīmē svētbirzi; svinību centrā bijušas vīriešu veltes ozoliem un sieviešu liepām. Plašāku ainu šai sakarā paveŗ Daugavpils 1725. gada annāles, kuŗām te izdevīgāk sekot arī tādēļ, ka kāda zīmīga lūgšana, ko Kveka biografs sniedz tikai latīņu atstāstījumā, tur citēta latviski. Annālists aizrāda, ka latvieši „aklā

māņticībā" dievinot augošus kokus un noteiktos laikos tiem upurējot vasku, metallu, vecas monētas, olas u.t.t., ko vīrieši ierokot zem ozola, sievietes zem liepas saknēm. Sieviete pie tam runājot „livoņu valodā" šādi: „Lab rytt, Lipiņ, ko klajas? ci dyžan spey? sze as atneszu tew gascincu, na aystyc tu monus barnus, na aystyc tu monus lupus, cywkus, na aystyc tu muwsu weseliybu y nikodu nalaymu nador." No pievienotā latīņu tulkojuma redzams, ka ar „gascincu" saprotama dāvana. Pēc upurēšanas turpat pie kokiem notiekot mielasts. 1725. gadā jezuīti nocirtuši 37 svētos kokus un vietām pat veselas birzes. Zemnieki sākumā brīnījušies par viņu pārgalvību un brīdinājuši no nelaimes, bet vēlāk nomierinājušies, sacīdami, ka misionāriem laikam esot „tādi vārdi" (t. i. buŗamvārdi), kas atvaira ļaunumu. Kāds zemnieks nezinot aizvedis uz māju dažus kokus no izcirstās svētbirzes, pēc kam tūliņ nosprāguši divi viņa vērši. Bailēs no vēl ļaunākām sekām viņš steigšus vedis kokus atpakaļ un nolicis agrākā vietā. Koku kultu misionāriem esot grūti izskaust, jo zemnieki to aizvien atjaunojot. Tie nolaužot kādu nocirstā koka zaru, tad ziedojot alu un maizi uz koka saknēm, teikdami (teksts tikai latīniski): „Lūk, ozol (liepa), es tev atnesu dāvanas, lai tev patiktu ar saviem zariņiem iesvētīt arī citus kokus." Nolauztos zarus piespraužot iesvētījamam kokam ar vārdiem: „Ozol (liepa), tu būsi no šī brīža man par aizbildni, dod man krietnu veselību, labklājību" u.t.t. Pēc tam pārnesot nocirstajam kokam ziedoto alu un maizi pie iesvētītā koka saknēm un atkārtojot upuŗa ceremoniju. No šī tipa koku kulta jezuīti 1725. gadā atgriezuši 341 personu. Uz līdzīgiem misionāru pūliņiem annāles kārtēji aizrāda arī turpmāk: tā, piemēram, 1743. gadā vien nocirsts 231 svētkoks.[289]

1734. gadā Daugavpils annāles konstatē svarīgo faktu, ka šai laikā Latgalē vēl kultiski godināts *Swats parkauns*. Rakstītājs, šķiet, nav sapratis, ka kults veltīts Pērkonam kā dievībai, jo grib to atvedināt uz latviešu iedomu, it kā pērkonā, dabas parādībā, iemājotu dvēsele. Pērkonam zemnieki upurējuši Jāņa Kristītāja dienā, 24. jūnijā, salikdami ziedokļa vidū alus traukus. Kad viņiem izskaidrots pērkona īstais raksturs, ap 30 šo paražu atmetuši.[290] Tā kā Pērkona kults koncentrējies Jāņos, annālista īsā piezīme izvirza jautājumu par tā attiecībām pret Jāni, kas Kveka biografijā figurē līdzās mātēm un citām pārdabiskām būtnēm. Latviešu folkloras krājumos atrodamos ticējumos, kur pilnīgi dominē pērkons kā dabas parādība, kas gan reizēm var būt uztverta kā dievības substrāts, pērkonam katrā ziņā ļoti maz saistības ar Jāņiem. Par pērkona dienu ticējumi dēvē Jāņiem tuvos Pēteŗus, 29. jūniju, kad ļaudis atturē-

jušies no darba vai vismaz no zināmiem darbiem (īpaši siena kraušanas), lai sargātos pret zibens spērieniem.[291]

Annālists 1734. gadā vēl raksta, ka misionāriem izdevies atbaidīt 20 zemniekus no buŗamvārdiem, ar kuŗiem apturot asinis, remdējot sāpes, dziedējot brūces, čūsku kodumus un apdedzinājumus. No „vilku vārdiem" atteicies viens, bet veseli 40 piespiesti izbeigt pēc senas ieražas praktizēto gaiļu vai vistu kaušanu veļu mielastiem. Diviem atņemts *szwyrbusts*, zīlējamais instruments, kas sastāvējis no diegā piestiprinātām vaska lodītēm. Ja cilvēkiem vai lopiem gadījies kas ļauns, zīlnieks vaicājis švirbustam (teksts annālēs tikai latīniski): „Vask, vask, teic man, no kā šī nelaime? Vai no cilvēka? Vai no šā, vai no tā?" Tāpat jautājot par pazudušām lietām: „Vai šeit? Vai tur?" Lodītes sākot griezties, tiklīdz tās pieskaŗoties vainīgajai personai vai arī vietai, kur meklējams nozudušais priekšmets.[292]

Redzam, ka šis zīlēšanas veids bijis latviešu vidū visai iecienīts, jo latgaliešu švirbusts identisks t. s. pimpolim, ko Vidzemē 18. gadsimtā atkārtoti pieminējis Jakobs Lange. „Šis pimpolis," viņš izsakās, „ir vaska lodīte, kuŗas darināšanai ņem vasku no altāŗa svecēm baznīcās. Kad lodīti piesien sašķetinātā diegā un tur gaisā, tā dabiskā kārtā griežas. No šīs griešanās zīlē, taču paskolotie latvieši tagad vairs reti nododas tādai māņticībai."[293]

Savā cīņā pret pagāniskiem ticējumiem jezuītu priesteŗi un misionāri — gluži kā luteriskie mācītāji Vidzemē un Kurzemē — 18. gadsimtā joprojām balstījās uz postulāta, ka velns un viņa sabiedrotie konkrēti iejaucas cilvēku likteņos. Mājas un koku kulti, veļu laika ceremonijas, burvības un zīlēšana bija velna ļaundarības rezultāti. Daugavpils annālēs šai sakarā, blakus jau minētiem, izkaisīti daudzi sīkāki norādījumi. Ar eksorcismiem, benedikcijām, svētīto ūdeni u.c. līdzekļiem jezuīti cīnījās gan pret pašu Nelabo, gan dažādu kategoriju ļauniem gariem un spokiem; dziedināja tieši velna apsēstos, kā arī tos, kuŗiem slimība bija pieburta; vērsās pret velna kalpiem zemnieku sētās un, ja tie gribēja laboties, atbrīvoja viņus no līguma ar velnu. Šī rakstura gadījumi sniedzās daudzos tūkstošos. Lai gan principā visi burvji pieskaitīti pie kaitniekiem, annāles neslēpj, ka slimnieki bieži meklējuši viņu palīdzību. Apstākļos, kur zemnieki par ārsta gādību nevarēja ne sapņot, tas bija gluži dabiski. Pūšļotāji ārstējuši cilvēkus vai lopus ar sāli un ūdeni. Kādas raganas ļaunums spilgti atklājies pēc viņas nāves, kad viņu uz kapiem esot pavadījis milzīgs tārpu bars.[294] Ievērību pelnī kādas mātes paskaidrojums 1741. gadā, ka viņa vīlusies „latviešu svētajā māņu ticībā",

jo tā nespējusi glābt viņas četrus bērnus; tādēļ atlikušā, piektā, dzīvību viņa uzticot jezuītiem. Priesteŗi izdarījuši eksorcismu un devuši bērnam dzert svētītu ūdeni, pēc kam viņš atguvis veselību.[295]

Kaut jezuītu dokumentos ietvertais materiāls stipri konspektīvs, tas pietiekami skaidri rāda, ka daļa latviešu seno ticējumu, sevišķi savā kultiskajā aspektā, vēl 18. gadsimtā Latgalē pastāvēja stabilākā formā un brīžiem ar lielākām pirmatnīguma pazīmēm nekā pārējos Latvijas apgabalos.

---

[1] Sal. SCHAUDINN 1937, 124s.
[2] *ibidem* 126.
[3] *Gelehrte Beyträge zu den Rigischen Anzeigen* 1761, VIII, 60.
[4] *ibidem* 61—64; sal. EINHORN 1649, 584.
[5] J. HARDER 1764, 15s.
[6] *ibidem* 33ss.
[7] *ibidem* 16.
[8] Par Grunavu sal. MANNHARDT 1936, 190—227.
[9] J. HARDER 1764, 34. Par Gvaņini grāmatas problēmatisko tapšanas gaitu MANNHARDT 1936, 328s.
[10] MANNHARDT 1936, 88, 196ss, 217ss.
[11] *ibidem* 311—316.
[12] *ibidem* 616.
[13] Par sudaviešu grāmatiņu un tās sakaru ar Malecka darbu sal. *ibidem* 235—276, 298—307. Tālāk arī *LKV*, XI, 21711, un XIII, 25486s; ŠMITS 1926, 71s.
[14] KELCH 1695, 27s.
[15] MANNHARDT 1936, 341—401 (Lasicka teksts ar plašiem komentāriem).
[16] TETSCH 1767—69, I, 15—43.
[17] J. HARDER 1764, 15, 33.
[18] J. LANGE 1777, Xs, XIII.
[19] *ibidem* X; I, 21, II, 80.
[20] *ibidem*, II, 300. ŠMITS 1926, 38, nav saredzējis „Dižas" sakaru ar *dis*, lai gan to rāda arī Langes apzīmējums „die nordische . . . "
[21] MANNHARDT 1936, 617—624; ŠMITS 1926, 10s, 146 u. c. ZEMZARE 1961, 133, un OZOLS 1965, 359, pārspīlē Hardera lomu, uzskatot viņa 1764. gada rakstu par galveno Langes pseudomītoloģijas avotu. Turpretim lielāka nozīme, nekā parasts pieņemt, šai ziņā var būt bijusi Teča pseudodievu katalogam, sal. GUTZEIT 1874, 45 (G. Berkholca piezīme).
[22] J. LANGE 1777, II, 355; I, 22, 289, II, 158.
[23] *ibidem*, I, 288; HUPEL 1774—82, I, 151s.
[24] Sal. HUPEL 1774—82, I, 50; JOHANSONS 1964, 14.
[25] ŠMITS 1918, 7.
[26] STENDER 1783, 261, 263.
[27] *LPT*, VI, 80, 348—486.

[28] J. LANGE 1777, II, 355; STENDER 1783, 270.
[29] STENDER 1783, 260s.
[30] Sal. MERKEL 1969, 57s, 228—247.
[31] *ibidem* 251ss.
[32] Sal. sevišķi MANNHARDT 1936 un ŠMITS 1918, 1926.
[33] ŠMITS 1926, 73.
[34] Sal. *ibidem* 81s.
[35] Sal. ARBUSOW 1953, 216 un *passim.*
[36] J. HARDER 1764, 12s.
[37] HUPEL 1774—82, I, 158s.
[38] J. HARDER 1764, 13s.
[39] Sal. JOHANSONS 1968, 69ss.
[40] J. HARDER 1764, 33s.
[41] *ibidem* 34.
[42] *ibidem* 35s.
[43] *ibidem* 50.
[44] Sal. *LKV,* VIII, 15027.
[45] J. LANGE 1777, II, 190; I, 408.
[46] Sal. *LTT,* 14182—14206.
[47] J. HARDER 1764, 38s.
[48] K. STRAUBERGS 1939—41, 107.
[49] *LKV,* XVIII, 34830.
[50] BREGŽIS 1931, 122s.
[51] Sal. ŠVĀBE 1958, 170.
[52] Sal. K. STRAUBERGS 1939—41, 672ss.
[53] J. LANGE 1777, I, 16s.
[54] *ibidem,* II, 165, 345.
[55] *ibidem,* II, 298; HUPEL 1774—82, I, 521.
[56] BREGŽIS 1931, 101ss, 126s.
[57] *ibidem* 116.
[58] *ibidem* 81s.
[59] SLOKA 1925—27, III, 149.
[60] Sal. ADAMOVIČS 1933, 493s.
[61] BREGŽIS 1931, 125s; par aizlūgumiem pret burvjiem sal. arī *ibidem* 118, 122s, un ADAMOVIČS 1933, 494s.
[62] Sal. BUSCH 1920a.
[63] K. STRAUBERGS 1939—41, 124s.
[64] BREGŽIS 1931, 89s.
[65] K. STRAUBERGS 1939—41, 94.
[66] BREGŽIS 1931, 120.
[67] Sal. K. STRAUBERGS 1939—41, 276—279, 282s, 681.
[68] MISIŅŠ 1922, 16ss.
[69] KURTZ 1937—38, I, 76s.
[70] JOHANSONS 1965, 1—14.
[71] J. HARDER 1763, 161—165.
[72] Sal. JOHANSONS 1965, 13.
[73] J. HARDER 1763, 163.
[74] Ch. HARDER 1785 (nenumurētas lappuses)
[75] Sal. *LTT,* 34380—34390.

[76] J. HARDER 1763, 166ss; JOHANSONS 1965, 12ss.
[77] HERDER 1797, 97ss, 132.
[78] *ibidem* 134s.
[79] ŠVĀBE 1958, 180.
[80] BUSCH 1920a.
[81] J. LANGE 1777, I, 360, 546, II, 337.
[82] HUPEL 1774—82, I, 154.
[83] Sal. K. STRAUBERGS 1962, 386s.
[84] Sal. JOHANSONS 1964, 14—30, 95ss.
[85] *ibidem* 9ss, 29s.
[86] Pilnīgs Karlbloma apraksta teksts *ibidem* 217—221.
[87] Sal. MANNHARDT 1936, 512.
[88] ŠVĀBE 1958, 120s.
[89] HUPEL 1774—82, I, 152s, un 1789, 382, 408; E. BERGMANN 1896, 197; AUGSTKALNS 1938, 692; ŠVĀBE 1958, 177.
[90] Sal. JOHANSONS 1964, 229s.
[91] AUGSTKALNS 1938, 691.
[92] Sal. *ibidem* 680, 692, un RECKE & NAPIERSKY, I, 187.
[93] Sal. JOHANSONS 1964, 229—233.
[94] BREGŽIS 1931, 73.
[95] *ibidem* 100.
[96] Sal. ŠMITS 1926, 36.
[97] Sal. JOHANSONS 1964, 240s.
[98] BREGŽIS 1931, 75s.
[99] ADAMOVIČS 1933, 471s.
[100] Sal. *ibidem* 467ss.
[101] Sal. BREGŽIS 1931, 132—135.
[102] *ibidem* 6, 129.
[103] SLOKA 1925—27, III, 113.
[104] BREGŽIS 1931, 6, 72, 74, 78, 120; HUPEL 1774—82, III, 117; KURTZ 1924—28, 61, 98; *LPT*, XV, 466.
[105] ADAMOVIČS 1937, 101s.
[106] ŠMITS 1926, 21s; ENDZELĪNS 1956—61, I: 1, 56.
[107] Sal. K. STRAUBERGS 1939—41, 67s, 485s.
[108] *LPT*, XV, 263.
[109] Sal. JOHANSONS 1964, 187s, 242, 271.
[110] SLOKA 1925—27, III, 171.
[111] Sal. HUPEL 1774—82, I, 152ss, II, 143; KURTZ 1924—28, *passim* (šī Vidzemes un Kurzemes svētvietu kataloga vērtību mazina jebkādas folkloristisko avotu kritikas trūkums); ADAMOVIČS 1933, 487ss, un 1937, 99ss.
[112] J. LANGE 1777, I, 179, 417.
[113] *ibidem*, I, 17, 22, 287, 555, II, 170, 183.
[114] Sal. K. STRAUBERGS 1962, 386s.
[115] AUGSTKALNS 1938, 692.
[116] J. LANGE 1777, I, 235, II, 132; I, 288, II, 193; I, 529, II, 208.
[117] *ibidem*, I, 53, 380, II, 5, 174.
[118] *ibidem*, II, 66; Ch. HARDER 1785 (nenumurētas lappuses).
[119] J. LANGE 1777, I, 53, 180, 352, II, 255; Ch. HARDER 1785 (nenumurētas lappuses); ŠVĀBE 1958, 177.

[120] J. LANGE 1777, I, 17, 287, II, 182 u.c.
[121] *ibidem* I, 277, 287s, 303; STENDER 1783, 271; MERKEL 1969, 242; sal. MANNHARDT 1936, 619, un JOHANSONS 1964, 20s.
[122] Sal. ZĒVERS 1953, 431; J. LANGE 1777, I, 16s, II, 194.
[123] EINHORN 1649, 586s; STENDER 1783, 234ss; ZĒVERS 1953, 431—434.
[124] ZĒVERS 1953, 434s.
[125] *ibidem* 435; ŠMITS 1926, 99s.
[126] ZĒVERS 1953, 435s; KLĒTNIEKS 1948, 13s.
[127] HUPEL 1795, 270; KLĒTNIEKS 1948, 13.
[128] J. LANGE 1777, I, 16; LĪDEKS 1940, 3s.
[129] ADAMOVIČS 1933, 465; KLĒTNIEKS 1948, 50—53.
[130] J. LANGE 1777, I, 384.
[131] Sal., piemēram, *LTT* 2238. lpp. *s.v.* „Māŗa, Māŗas diena", 16300—16305 (Laidene resp. Laiddiena). Par Māŗas dienām vispār *LKV*, XIII, 25763ss.
[132] J. LANGE 1777, I, 228, 413.
[133] BREGŽIS 1931, 62, 88, 99, 124.
[134] Sal. K. STRAUBERGS 1939—41, 110, 634s, 753. Ka nabagi bija paturējuši šo lomu vēl 19. gadsimta beigās, spilgti rāda J. Poruka stāsts *Ubagi gada tirgū*.
[135] BREGŽIS 1931, 99.
[136] J. LANGE 1777, I, 16, 132, 211, II, 57.
[137] BUSCH 1920a.
[138] *ibidem*; HUPEL 1774—82, II, 143; J. LANGE 1777, II 407s; JOHANSONS 1964, 57ss, 117s.
[139] BUSCH 1920a; sal. *LKV*, X, 19713s, XIII, 24736, XV, 28947; *LTT*, 18020—18028.
[140] BUSCH 1920a.
[141] *ibidem*.
[142] J. LANGE 1777, II, 363; ADAMOVIČS 1933, 488.
[143] BUSCH 1920a.
[144] J. LANGE 1777, II, 60; sal. EINHORN 1636, 623. Par bluķa vakara paražām vispār LĪDEKS 1940, 9—16.
[145] SLOKA 1925—27, III, 122.
[146] Sal. *LTT*, 3468—3488; LĪDEKS 1940, 13ss.
[147] Sal. BREGŽIS 1931, 62.
[148] MERKEL 1969, 73.
[149] *LKV*, XXI, 41862.
[150] Par Zāļu dienu un Jāņiem Rīgā plašāk JOHANSONS 1966, 229—236.
[151] SNELL 1794, 312.
[152] Sal. *LTT*, 11478—11915, kā arī 2232. lpp. *s.v.* „Jāņa diena".
[153] BUSCH 1920a.
[154] Sal. ŠVĀBE 1958, 174.
[155] *LTT*, 11564.
[156] J. LANGE 1777, I, 454, II, 127, 177.
[157] STENDER 1783, 264.
[158] MERKEL 1969, 236.
[159] ADAMOVIČS 1933, 449ss.
[160] *LTT*, 15063.
[161] *ibidem* 15102, sal. arī 15103—15118.

[162] BREGŽIS 1931, 116ss. Par sāls maģisko nozīmi sal. *LKV*, XIX, 37439s.
[163] *LTT*, 15256s (Paula Einhorna un Hupeļa ziņas, kas liecina, ka šis ticējums bijis spēkā visu 17. un 18. gadsimtu).
[164] Par kristību godu sal. BW, I, ievietotos dziesmu tekstus un aprakstus.
[165] Sal. K. STRAUBERGS 1952, 151ss; KURTZ 1937—38, II, 66—78
[166] BW, 1107 (ar variantiem); EINHORN 1649, 588.
[167] J. LANGE 1777, I, 66, 228, 252, 262, 285, 287, II, 167.
[168] AUGSTKALNS 1938, 692.
[169] J. LANGE 1777, I, 287, II, 76; sal. EINHORN 1649, 588s
[170] BUSCH 1920a.
[171] ADAMOVIČS 1933, 452s.
[172] MERKEL 1969, 115—120.
[173] *ibidem* 71s.
[174] BUSCH 1920.
[175] Sal. K. STRAUBERGS 1954, 164s.
[176] HUPEL 1774—82, II, 191s.
[177] Sal. K. STRAUBERGS 1954, 9s.
[178] ADAMOVIČS 1933, 451s, 482.
[179] Sal. K. STRAUBERGS 1954a, XV.
[180] ADAMOVIČS 1933, 484ss.
[181] Sk. BW, III : 1, 71s publicēto materiālu.
[182] MERKEL 1969, 71.
[183] BUSCH 1920.
[184] Sal. K. STRAUBERGS 1954a, XV.
[185] MERKEL 1969, 71.
[186] Sal. K. STRAUBERGS 1954a, 93s.
[187] BUSCH 1920.
[188] BW, III : 3, 616—621 (lpp.).
[189] Sal. ŠVĀBE 1958, 175; K. STRAUBERGS 1954a, XV.
[190] Sal. JOHANSONS 1964, 109ss, 140s, 168s, 179, 183, 200s.
[191] Sal. ŠTĀLS 1926, XXVII.
[192] BUSCH 1920.
[193] BUSCH 1920a.
[194] ŠVĀBE 1958, 175s.
[195] BREGŽIS 1931, 128.
[196] Sal. ADAMOVIČS 1933, 455ss.
[197] BREGŽIS 1931, 70, 89.
[198] BUSCH 1920a.
[199] ARBUSOW 1953, 219s.
[200] Sal. ADAMOVIČS 1933, 460ss; BREGŽIS 1931, 132 *s.v.* „Begraben".
[201] BREGŽIS 1931, 72, 78, 93s.
[202] *ibidem* 63, 111s.
[203] JAUNZEMS 1939, 41—51.
[204] Sal. *ibidem*; BW, III : 3, 866 (lpp.); *LTT*, 34105—34108.
[205] Sal. *LTT*, 2351—2383; BW, III : 3, 878—963 (lpp.)
[206] BREGŽIS 1931, 62, 72, 92, 96, 106, 128.
[207] HUPEL 1774—82, II, 144.
[208] PETRI 1809, 479.
[209] ŠVĀBE 1958, 176.

[210] Sal. BREGŽIS 1931, 72, 96.
[211] Visus tekstus sniedz ARBUSOW 1953, 189—221.
[212] Sal. JOHANSONS 1964, 27s, 238.
[213] *LTT*, 30001ss.
[214] Sal. JOHANSONS 1964, 176 un 2. attēls; *Pieminekļu valdes Brīvdabas mūzejs* 1938, 21—24; *LKV*, X, 18593s.
[215] TETSCH 1767—69, I, 23s.
[216] *ibidem* 35.
[217] *ibidem*, II, 103.
[218] Par paražām Vidzemes tirgos sk. BREGŽIS 1931, 135 *s.v.* „Markt".
[219] Sal. DIEDERICHS 1906, 6; K. STRAUBERGS 1939, 103.
[220] K. STRAUBERGS 1939, 104ss, un 1939—41, 160ss.
[221] K. STRAUBERGS 1939—41, 163s.
[222] Sal. ADAMOVIČS 1940, 292, 308, 343.
[223] K. STRAUBERGS 1939—41, 160s.
[224] K. STRAUBERGS 1939, 107ss, un 1939—41, 166ss.
[225] Sal. RECKE & NAPIERSKY, III, 526ss; KALLMEYER & OTTO, 605s; JĒGERS 1961, 23ss, 28.
[226] DIEDERICHS 1906, 71—84; K. STRAUBERGS 1939, 110—113.
[227] K. STRAUBERGS 1938, 250, 256.
[228] DIEDERICHS 1906, 72s.
[229] OTTO 1898, 129s.
[230] RECKE & NAPIERSKY, IV, 496ss.
[231] K. STRAUBERGS 1938, 251—255.
[232] *ibidem* 254.
[233] Par šo jautājumu plašāk JOHANSONS 1964, 208ss.
[234] HUPEL 1774—82, II, 460.
[235] Sal. JOHANSONS 1964, 211.
[236] K. STRAUBERGS 1939—41, 174ss.
[237] Sal. K. STRAUBERGS 1949, 111.
[238] STENDER 1789, 368ss; J. LANGE 1777, II, 179; Ch. HARDER 1785 (nenumurētas lappuses). Sal. arī JOHANSONS 1961, 38.
[239] Sal. ADAMOVIČS 1929, 44.
[240] STENDER 1789, 371s, 373ss.
[241] Sal. *LTT*, 23654ss, 26313ss.
[242] STENDER 1789, 372s.
[243] Sal. ŠMITS 1926, 20, 102s; *LKV*, XVI, 32041ss; BW, 6847.
[244] STENDER 1789, 378—381.
[245] Šo materiālu publicējis K. STRAUBERGS 1944, 499s.
[246] STENDER 1789, 375s.
[247] J. LANGE 1777, I, 17, 22, 555.
[248] Sal. *LTT*, 29924ss; ŠMITS 1926, 18; K. STRAUBERGS 1939—41, 412ss.
[249] STENDER 1789, 376ss.
[250] *ibidem* 382.
[251] STENDER 1783, 262s.
[252] *ibidem* 269.
[253] K. STRAUBERGS 1944, 556ss.
[254] STENDER 1783, 268.
[255] *ibidem* 266.

[256] *ibidem* 273ss, 276s.
[257] *ibidem* 261s, 266, 268, 270.
[258] *ibidem* 265; sal. ŠMITS 1926, 87.
[259] STENDER 1783, 271; sal. ŠMITS 1926, 42ss; JOHANSONS 1964, 201ss, 212ss.
[260] STENDER 1783, 262, 265, 268, 271.
[261] STENDER 1938, 217—224.
[262] K. STRAUBERGS 1952, 164, 168s.
[263] Sal. K. STRAUBERGS 1955, 395, 413s.
[264] Sal. MANNHARDT 1936, 419s.
[265] KALLMEYER & OTTO, 411.
[266] MACZEWSKI 1793, 691—702.
[267] *ibidem* 147s.
[268] Par to plašāk JOHANSONS 1963, 12ss.
[269] MACZEWSKI 1793, 562.
[270] *ibidem* 95.
[271] *ibidem* 90, 93.
[272] SCHLIPPENBACH 1809, 199; BANKAU 1855, 23; DÖRING 1878, 12; KURTZ 1924—28, 79.
[273] SCHLIPPENBACH 1809, 199.
[274] DÖRING 1878, 12; KURTZ 1924—28, 79.
[275] Sal. KURTZ 1924—28, 74ss; ENDZELĪNS 1956—61, I : 1, 269.
[276] HUPEL 1774—82, III, 587.
[277] *FHLSJ*, I, 478, 480s, II, 362.
[278] *ibidem*, I, 479.
[279] *ibidem*, I, 386, 391.
[280] *KW*, I, 376.
[281] Sal. JOHANSONS 1964, 187ss, 238.
[282] *FHLSJ*, I, 479.
[283] Sal. JOHANSONS 1964, 80.
[284] *FHLSJ*, I, 386, 391, 401, 483.
[285] *ibidem* 479s.
[286] *LTT*, 2082, 2305.
[287] *FHLSJ*, I, 480.
[288] Sal. *LKV*, XIX, 37096; VĪTOLS 1928, 64.
[289] *FHLSJ*, I, 252s, 391s, 407, 480.
[290] *ibidem* 400.
[291] *LTT*, 23494—23506.
[292] *FHLSJ*, I, 400s.
[293] J. LANGE 1777, I, 565, sal. arī I, 16, 316.
[294] Šīs un līdzīgas ziņas pēc *FHLSJ* materiāliem sakopojis K. STRAUBERGS 1939—41, 128ss.
[295] *FHLSJ*, I, 405.

IX

TAUTAS LITERĀTŪRA

1.

Te 18. gadsimta robežās aplūkosim latviešu tautas dziesmas, pasakas un teikas, tāpat t. s. brachiloģismus — sakāmvārdus, parunas un mīklas. Šiem folkloras žanriem grūti atrast nevainojamu kopēju apzīmējumu. Termins „burtniecība", ko lietojuši Lautenbachs, Plūdonis, Zeiferts un viņu pēdās vēl citi, būtu noderīgs, ja tas savās konsekvencēs nesaistītos ar nacionālromantisko pieņēmumu par kādu speciālu senlatviešu „burtnieku" kārtu. Līdztekus burtniecībai daudzinātās „tautas gara mantas" ir difūzs, zinātniskā terminoloģijā vāji iekļaujams jēdziens. Dažos Lautenbacha apcerējumos pamanāmās „tautas vielas" var attiecināt vienīgi uz saturu, ne uz formu. Kritizējama arī Arveda Švābes ieteiktā „aistētiskā folklora", jo aistētika ne vienmēr bijusi minēto folkloras žanru prīmāts.

Praksē brīžiem iespējams runāt par tautas orālām jeb mutvārdu tradicijām, gan paturot prātā, ka šīs tradicijas ne visos gadījumos ietilpināmas folklorā. Taču vēl ērtāka šķiet alternātīva „tautas literātūra". Ja šeit iebilstu, ka pats literātūras vārds, atvasinājums no latīņu *littera* 'burts', prezumē rakstu, tad to atspēko jau pazīstamā „minimāldefinicija", pēc kuŗas literātūrā ietelp viss, ko izteic nevis ikdienišķā, bet literārā valodā. Jautājumā par to, vai latviešu folkloras valodai piešķiŗams literārās valodas nosaukums, nevar būt domstarpību. Kā plašā šīs problēmas iztirzājumā konstatējis Arturs Ozols, literārā valoda un rakstu valoda „nav sinonimi visos latviešu literārās valodas vēstures attīstības periodos", un folkloristiskie sacerējumi

„līdz 19. gs. vidum veica visas tautas literātūras funkcijas". Ar tautas literātūru te reizē domāta nacionālā literātūra — kā pretstats vācu gādātajiem latviešu rakstiem.[1] Bez tam angliskais termins *folk literature* (vai tā ekvivalenti citās valodās) ļoti ierasts starptautiskā folkloristikā, kādēļ nebūtu jāvairās to latviskot.

Tautas literātūras ietvaros būtu apskatāmi arī mums pieejamie, 18. gadsimta avotos atrodamie latviešu tautas ticējumi (kategorija, ko zviedru pētnieki apzīmē ar viņu valodā neparasti izdevīgo terminu *trosutsagor* 'ticības izteikumi') un buŗamvārdi. Tomēr darba dispozicija prasīja tiem pieskarties jau agrāk resp. VIII nodaļā.

2.

No agri rakstos fiksētām latviešu tautas dziesmām sevišķi svarīga Frīdricha Mēnija 1632. (faktiski 1635.) gadā publicētā „Mane balte mamelyt", kam pievienotas notis. Tā nepārprotami apstiprina arī ar citu avotu palīdzību konstatējamo faktu, ka 17. gadsimta sākumā, kā izsakās Jēkabs Vītoliņš, „latviešu tautas dziesma tiklab tekstos, kā mūzikā savos pamatelementos pastāvēja pilnīgi izveidotā un klasiski attīstītā formā".[2]

Mums aplūkojamā posmā uzrakstītais materiāls tikai tālāk papildina šo vērtējumu. Vokālās mākslas aspektā to skarsim XI nodaļā, kamēr te uzmanība veltījama vispārējiem vērojumiem par latviešu tautas dziesmām 18. gadsimtā un, galvenais, dziesmu krāšanai, kas šai laikmetā sāka iegūt noteiktas kontūras.

Rakstos un pārrunās atkārtoti diskutēta tautas dziesmu chronoloģijas problēma un līdz ar to jautājums, ciktāl tautas dziesmām piešķiŗama vēstures avota nozīme. G. F. Stenders savas gramatikas 2. izdevumā (1783) sprieda, ka „ļoti vecas" esot vismaz tās „vēsturiskās dziesmiņas", kur sastopami pagāniskas reliģijas elementi (sk. VIII : 8). Prāvs skaits vēlāku autoru izteica līdzīgu uzskatu un pakāpeniski attiecināja to arī uz citām dziesmu kategorijām, pie kam visai populāri kļuva mēģinājumi ar tautas dziesmu vielu rekonstruēt Senlatvijas kultūrālo ainu 12. gadsimtā un agrāk. Šie mēģinājumi hipotetiski, lielā mērā intuitīvi un palaikam nacionālromantiski. No drošām liecībām, Indriķa un Atskaņu chronikas, gan zinām, ka senlatviešiem bija kaŗa un raudu dziesmas, bet arī to saturs atbuŗams vienīgi iztēlē. Tālai senatnei piederīgas detaļas, kas saglabājušās mums pazīstamās tautas dziesmās, parasti nav iespējams datēt pat gadsimtu vai vēl gaŗāku periodu robežās. Šim materiālam nenoliedzama loma, pētījot

latviešu kultūras morfoloģiju, kamēr vēstures metodika prasa tam tuvoties piesardzīgi.

Ludis Bērziņš pamatoti uzsvēris, ka tautas dzejā nav laika perspektīvas un ka to nevaram aplūkot tās tapšanas procesā. „Tautas dziesmas kā vēstures materiāls," viņš raksta, „vēstures līniju nevis nospraužˇ, bet var vēsturiskas patiesības tikai tad no savas puses apgaismot, kad vēstures līnijas jau ir nospraustas."[3] Tas nenozīmē, ka pūles chronoloģiski orientēties tautas dziesmās jau iepriekš būtu nolemtas neveiksmei. Pastāv kritēriji, kas ļauj dažu atsevišķu dziesmu vecumu noteikt ar samērā precīzu tuvinājumu. Šai ziņā joprojām vērā liekams plašais metodoloģiskais iztirzājums, ko 1936. gadā sniedza J. Bičolis.[4] Lai lietotu tautas dziesmas vēsturiskā nolūkā, tās — līdzīgi kā jebkurš avots — pirmā kārtā jāpakļauj teksta kritikai. Tālāk svarīgus, nereti pašus svarīgākos, pieturas punktus dod reālijas — dziesmās minētie priekšmeti un apstākļi. Jāanalizē sižets, motīvi un to apvienojums resp. kompozicija. Izmantojot valodas kritēriju, vērība pievēršama tiklab senvārdiem leksikā un archaiskām parādībām sintaksē, kā arī fonētikai, kur, piemēram, „lāpāmie patskaņi" atspoguļo senu attīstības fazi. Zināmus chronoloģiskus secinājumus pieļauj pantmērs un tautas dziesminiekiem īpatie stila līdzekļi, kas nav izolējami no konkrētas vides un laika. Tāpat nav novārtā pametams dziesmu psiholoģisks izvērtējums. Negrozāms metodisks priekšnosacījums liek pētīt tautas dziesmu vecumu saskaņā ar to zinātņu atzinumiem, kuŗas katrā speciālā gadījumā var sekmēt problēmas risinājumu.

Šai vietā mums jāpakavējas tikai pie jautājuma, vai sameklējamas tautas dziesmas, kuŗu rašanās saistāma ar 18. gadsimtu. Tas grūti apgalvojams par tekstiem Stendera gramatikā: tie būs vecāki, jo Stenders pats ne vien norāda uz mītoloģisko dziesmu senumu, bet arī izsakās, ka Kurzemē — viņa jauno „ziņģu" ietekmē — tautas dziesmas vispār sākušas izzust.[5] Dziesmas, kas iespiestas 19. gadsimta pirmajā gadu desmitā izdotajos Bergmaņa un Vāra krājumos, bija izplatītas jau 18. gadsimta beigās, taču chronoloģijā šis apstāklis nav vairāk kā aptuvens *terminus ad quem*. Šķiet, ka uz Ziemeļu kaŗa laiku attiecināma vismaz daļa no Barona krājuma dziesmām par mēri un Mēŗa māti; tomēr jāatceras, ka mēŗa epidēmijas Latvijā periodiski plosījās kopš 14. gadsimta vidus.[6] Pēdējais tātad būtu attiecīgo dziesmu *terminus a quo*, kamēr par *t. ad quem* jāpieņem Ziemeļu kaŗa pēclaiks apmēram līdz 18. gadsimta vidum, kad vēl pastāvēja dzīvas atmiņas par mēŗa postu, ko epidēmiskos apmēros latvieši pēc 1711. gada vairs nepiedzīvoja.

Tuvāk precīzējama t. s. rekrūšu dziesmu chronoloģija. Vidzemē rekrūšus krievu armijai neprasīja līdz 1793. gadam, Krievijā inkorporētā Kurzeme tos pirmo reizi deva 1797. gadā.[7] Akūtā izmisuma brīdī, varbūt tieši 1797. gadā, radusies dziesma (BW, 31951, Kursīšos):

Dievs, nosodi lielus kungus,
Kas ņem krievus no Kurzemes!
Daža māte dēlu raud,
Daža māsa bāleliņu,
Daža jauna līgaviņa
Noraud savu arājiņu.

Ar līdzīgu lāstu „kaŗa kungiem", kas „ņem krievus šai zemē", iesākas tam pašam posmam piederīga Vidzemes rekrūšu dziesma (BW, 31952, Mālpilī). Dienesta ilgums bija 25 gadi, ko 1834. gadā saīsināja līdz 20 gadiem. Ne tikai praksē, bet arī juridiski kaŗa dienestu pielīdzināja spaidu darbiem, jo tiesām bija atļauts pēc sava ieskata „nodot krievos" kriminālnoziedzniekus un nelabojamus klaidoņus.[8] Bez tam ievērojot necilvēcīgo režīmu, kāds valdīja krievu armijā, saprotama dziļā depresija, kas apzīmogo latviešu rekrūšu dziesmas.[9] To chronoloģija droši sākama ar 1793. un beidzama apmēram ar 1874. gadu, kad iznāca likums par vispārējo kaŗa klausību.

Jāpiebilst, ka „krievs" šai laikmetā tiklab dziesmās, kā sarunu valodā kļuva par sinonimu „kareivim". Vēl 1892. gadā kāds folkloras vācējs rakstīja no Suntažiem, ka vecāki ļaudis tur joprojām nespējot izšķirt vārdus „krievs" un „zaldāts", bet Ludim Bērziņam ap to pašu laiku kāds neskolots cilvēks nopietni apvaicājies, vai arī Vāczemē esot jāiet krievos.[10] Daļa īstu latviešu ieguva pavārdu vai uzvārdu Krievs, kas nezīmējās vis uz viņu tautību, bet dienestu krievu armijā. No tiem kurzemnieks, pēc atvaļināšanas dzimtenē (Zlēkās) pārnākušais Krievu Indriķis bija dienējis korpusā, kas 1799. gadā Suvorova vadībā pārgāja Alpus un cīnījās ar franču spēkiem Italijā.[11]

Pieturas punktus tautas dziesmu datēšanā dod daži kultūraugi. Kartupeļus latviešu zemnieki sāka kaut cik plašākā apjomā audzēt 18. gadsimta pēdējā gadu desmitā, kas tātad iezīmē *terminus a quo* tām relātīvi nedaudzajām tautas dziesmām, kuŗās runa par kartupīšiem un tupenīšiem.[12] Tabaku lielākos vairumos Kurzemē ieveda hercogs Jēkabs, bet latvieši to nesāka stādīt savām vajadzībām agrāk kā 18. gadsimtā. Vispirms tabaku tikai šņauca, ne pīpēja. Tādēļ par vecākām jāuzlūko tautas dziesmas, kur vēstīts, kā tabaku maļ, šņauc un glabā āža ragā, kamēr jaunākam slānim, varbūt pat jau 19. gad-

simtam, pieder lepošanās ar sudrabā kaltu pīpi, Rīgā pirktu roņādas tabakmaku un Pērnavas „tebeciņu".[13]

No alkoholiskiem dzērieniem Latvijā vēl visu 17. gadsimtu dominēja alus, un degvīnu lietoja gandrīz vienīgi zālēm. 18. gadsimtā līdztekus tam, kā degvīna dedzināšana ieguva aizvien svarīgāku lomu muižu saimniecībā, izplatījās arī žūpība, un gadsimta beigās katrā vidējā Vidzemes krogā vien izdzēra mucu degvīna dienā. Aiz šiem iemesliem tautas dziesmas, kuŗās tēlots intensīvs „brandavīna" patēriņš, nav atvirzāmas tālāk pagātnē par 18. gadsimta vidu.[14]

Samērā jaunām jābūt dziesmām, kur minētas krievu naudas vienības (rublis, kvarts, kapeika u.c.), jo tās Latvijā ieviesās tikai kopš 18. gadsimta beigām.[15]

3.

Līdz 18. gadsimta otrai pusei dažādu autoru rakstos atrodam retas un īsas piezīmes par latviešu tautas dziesmām. Pirmo kaut cik plašāko apskatu tām veltīja G. F. Stenders savas gramatikas 1. izdevumā (1761), iesākdams ar konstatējumu: „Latviešu zemnieku dziesmiņas uzlūkojamas par latviešu dzejas pirmsākumu, un raksturīgi, ka tām lielākoties pa divi strofām bez atskaņām, pie kam gandrīz visas var dziedāt vienā meldijā." Tālāk Stenders aizrāda, ka mītoloģiskās dziesmas esot „ziemlich alt" (diezgan vecas), ko viņš gramatikas 2. izdevumā korriģēja par „sehr alt" (ļoti vecas). Latvieši sevišķi mīlot dziesmas, kur sastopama *balta mahmulite, selta lihgawiņņa* un „līdzīgi zemnieciski mīlinājumi", taču visvairāk viņiem patīkot Jāņu dziesmas. Daudz dziedot kāzās un talkās. Ja tekstā pietrūkstot kādas zilbes, tad parasti pievienojot i vai u. Dziesmas nemēdzot būt atjautīgas, tomēr šai sakarā neesot vainojama valoda, bet gan dzimtbūšanas nosacītais kultūras trūkums. Par spīti tam varot citēt dažas dziesmas, kuŗās izpaužoties „patīkama atjauta", to vidū (modernizētā rakstībā):

Ne viens manis ne zināja, kur es gauži noraudāju,
Gan zināja piedurknīte, kur slaucīju asaras.

Tā kā akcents latviešu valodā visgaŗām uz pirmās zilbes, tautas dziesmās īpaši iecienīti trochajos sacerēti panti. Seko seši paraugi: „Suņi rej, viesi nāk", „Ar puķīti laivu iŗu", Jāņu dziesma „Ak Jānīti, Dieva dēliņ" ar divkāršu līgo! piedziedājumā, tad „Darbinieki, dar-

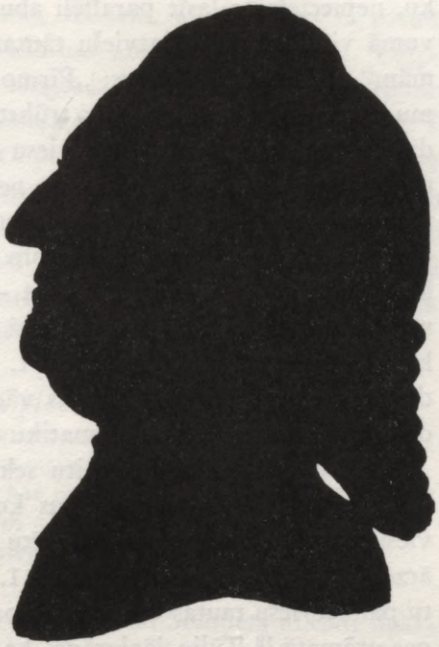

binieki, vilks ap-ēde vagarīt' ", „Saiminieka gaŗa ķēve" un „Zaķis manu tēvu spēre". Trīs pēdējās dziesmas Stenders apzīmē par jautrām, bet tūdaļ piebilst: „Žēl, ka gadās arī tādas, kas pārāk aizskaŗ tikumību un pieklājību. Krietniem mācītājiem pamats spredikos un katechizācijas laikā brīdināt no šīs ļaunās sugas." Daļai dziesmu, tā sauktajām ziņģēm, gaŗāks pavediens, kuŗa risinājumu pakāpeniski papildina fantazija. Paraugam sniegta ziņģe „Kur tu iesi, bāluliņ". Latviski varot dzejot arī jambos, kā apskata autors pats citur pierādījis, bet tautas dziesmām tie sveši. No daktiliskām dziesmām autoram pazīstama esot vienīgi „Spīguļo, saulīte, rādi to dieniņ".[16] Šis daktiliskais piemērs (gramatikas 2. izdevumā Stenders to vairs neatkārtoja) gan neiederas tautas dziesmu izvērtējumā, jo faktiski tas ņemts no Kurzemes hercogam Frīdricham Kazimiram 1685. gadā veltīta apsveikuma dzejoļa, kuŗa anonimais sacerētājs var būt H. Adolfijs, Kr. Fīrekers vai kāds cits latviešu versifikācijā ievingrinājies vācu dziesminieks.[17]

Tautas dziesmu iztirzājums gramatikas 2. izdevumā (1783) vispār stipri pārstrādāts. Kā teorētiskie ielāgojumi, tā piemēri pa daļai vairoti, pa daļai īsināti un atmesti, pie kam zudis arī dažs vērā liekams fakts. Lai iegūtu pilnīgu ainu par Stenderu kā tautas dziesmu pētnie-

ku, nepieciešams lasīt parallēli abus izdevumus. Zīmīgi, ka 2. izdevumā viņš salīdzina latviešu tautas dzeju ar „senvācu bardu dziesmām", vēl piemetinādams: „Pirmo ierosinājumu šo primitīvo dziesmu tapšanai apstākļos, kur trūkst mūzikas, būs gan devusi dziņa dziedāt un dejot." Atzīmēta viesu apdziedāšana kāzās, kas esot ļoti nekaunīga; taču „neviens par to neļaunojas, drīzāk vēlas, lai tā aizvien paliktu spēkā kā sentēvu ceremonija". Nākuši klāt mītoloģisku dziesmu paraugi, kuŗus aplūkojām agrāk (VIII : 8), un arī kāda sabiezināti rupja satiriska dziesma — padoms kungiem, kur meklēt muižas vietu. Daktilus 2. izdevumā reprezentē ziņģe „Uz-auge liepiņa klēts pakaļā". Pretēji nekā 1761. gadā, šoreiz visiem latviskajiem dziesmu piemēriem līdzās likts vācu tulkojums.[18] Gaŗāmejot tautas dziesmas skartas arī abu gramatiku citās nodaļās.

Publicēdams prāvāku skaitu tekstu un pievienodams tiem kodolīgus, brīžiem visai lietpratīgus komentārus, Stenders pievērsa latviešu tautas dziesmām ieinteresētu personu uzmanību kā Baltijā, tā ārzemēs. Ar Stendera gramatikas 1. izdevuma starpniecību priekšstatu par latviešu tautas dzeju guva pat Gēte, kas to atzīmējis savā dienas grāmatā.[19] Tūliņ jāaizrāda, ka šo populārizātora lomu Stenders ieguvis vēsturiskā perspektīvā, kamēr aktuālajos apstākļos tā ne tuvu nesaderējās ar viņa nolūkiem. Kā pētnieks viņš gan atzina par vajadzīgu dot tautas dziesmu paraugus un tos īsi analizēt, taču tautas dzejas specifiskā vērtība un nozīme viņam palika sveša. Šī uzskata dabiska konsekvence bija dziņa tautas dziesmas eliminēt.

Jau *Svētos stāstos* (1756) resp. *Mazajā bībelē* Stenders bargi nosoda latviešus, kas kāzās dziedot netiklas dziesmas, tāpat pamāca, ka visas gaitas svētkos un ikdienā vēlams pavadīt ar „svētām dziesmām", jo „tas labāki klājas, nekā no māmulītes un kumeliņiem dziedāt".[20] Pēdējais norādījums var balstīties uz Stendera tiešiem vērojumiem, bet var arī būt aizgūts no Manceļa spredikļu grāmatas, kur atrodam līdzīgu formulējumu.

Ļoti zīmīgi Stenders izsakās *Pasakās un stāstos*, vispirms likdams kādam lielmutim dziedāt: „Tēvs ar māti, dēls ar meitu, es ar savu līgaviņ." To noklausījies, „gans Jānis vārdā, jau apnicis tās vecas zemnieku dziesmiņas, ko vienmēr vienādā meldijā velk, kur nekāda gudrība, nedz jaukums manāms", prasa dziedātājam, kas tad īsti esot bijis, kad tēvs ar māti un šis ar savu līgaviņu. Atbildot „tas lielmutis, zobus rādīdams, citu dziesmiņu dzied: Ak baltaja māmulīte, dod man vienu kaķenīt, Jau man peles piejukušas pie to mellu lāpenīt."[21] Šeit sastopam jaunu variantu tai pašai dziesmai, ko jau 17. gadsimta pirmajā pusē publicēja Fr. Mēnijs. No Jāņa pārmetuma lielmutim,

lai tas nedziedot negoda dziesmas, redzam, ka Stenders it pareizi sapratis šīs ārēji nevainīgās dziesmiņas „nerātno" raksturu. Turpinājumā mošais Jānis „sāk jaunas ziņģes izdomāt" un uzvelk: „Manim ganot labā ziņā, Ekur mana līgaviņa Līgodama sierēt nāk" u.t.t. Te skaidri iezīmējas Stendera literārā polītika: lai „jaunās ziņģes" vieglāk ieviestos, tur der ievīt līgaviņu, līgošanu un citus tautas dziesmu elementus. Tā Stenders rīkojies daudzos dzejoļos, bet īpaši raksturīgu soli šai virzienā spēris gramatikas 2. izdevumā, sniegdams pret dzērājiem vērstu „ziņģi", kuŗā atdarinājis tautas dziesmu metru (daktilus) un „rupjo zemnieku gaumi".[22] Pirmais pants šāds:

Uz-auge ozoliņš pļavmaliņā
Smuidriem zariņiem, zaļošām lapām.
Še tautu meitiņas vainakus pin.
Sargies, ozoliņ, par jātniekiem,
Kas apkārt tevim pieguļos tup. —
Ozoliņš, nebēdnieks, ne bēda.

Krājuma *Ziņģu lustes* 2. daļas priekšvārdā Stenders atklāti deklarē, ka vismaz ar savām kāzu ziņģēm cerot izskaust bezkaunīgās tautas dziesmas.[23] Reizē konstatējams, ka vairākām viņa rotaļu dziesmām atrodami paraugi vācu folklorā. Tātad Stenders, vispār nepiešķirdams tautas tradicijām augstāku vērtību, tomēr atzinis, ka arī folklora vāciešiem „smalkāka" nekā latviešiem.[24]

Lai gan Stenders pazina latviešu tautas dziesmas nesalīdzināmi labāk nekā vairums citu mācītāju, viņš līdzīgi saviem amatbrāļiem kā galveno argumentu pret tām allaž izvirzīja „kultūras trūkumu un nekaunību". Caurmēra mācītāji tautas dziesmas dzirdēja lielākoties tikai godos, it sevišķi kāzās, kur notika apdziedāšanās. Tās asā un bieži „nerātnā" rakstura dēļ viņi bez nopietnākām pārdomām mēdza par rupju un piedauzīgu dēvēt visu tautas dzeju. Izņēmums šai ziņā nebija arī Kr. D. Lencs, vēlākais ģenerālsuperintendents, kas 1764. gadā rakstīja: „Citi iet ar saviem bērniem kāzās. Tur tēvs ar dēlu un māte ar savu meitu brēkdami dzied tādas bezkaunīgas dziesmas, ka vienam godīgam cilvēkam vemšana nāktu." Taču tikpat grūti Lencam paciešamas dziesmas, kas skan citur: „Jūs neganti dziedātāji un dziedātājas, kas jūs krogos jeb ciemos svē(t)dienā bezkaunīgas dziesmas dziedat! apdomājiet, ko jūs darāt." Brīžiem zemnieku dzīrēs negantībai vairs neesot robežu — „top viņu ciemos plītēts, brēkts, dancots, trakots, rācēts un plosīts, ne kā prātīgi cilvēki, bet it kā traki lopi kopā būdami. Citi lād, citi aprunā savus kungus un gaspažas; citi bārdamies kacinājas." Kā no šiem citātiem, tā vēl dažādiem no-

rādījumiem Lenca sprediķos izmanāms, ka — blakus apdziedāšanās seksuālajiem motīviem kā svarīgākajam apstāklim — viņa nelabvēlību pret tautas dziesmām veicinājuši arī ideoloģiski faktori. Saskaņā ar viņa pietistisko pārliecību bija „bezkaunība" svētdienās dziedāt ko citu nekā korāļus. Ļaunums vairojās, ja izskanēja kritika vai satira par kungiem. Tas gadījās gan svētdienās un svētkos, gan darbdienās. Kādā sprediķī runādams par „bezkaunīgām dziesmām pie riju kulšanas", Lencs puslīdz droši domājis nevis erotisku, bet sociāli iekrāsotu „bezkaunību". Aiz šiem iemesliem tautas dziesmas viņam likās ļoti kaitīgas, un viņš biedināja to dziedātājus: „Ja jūs no šās negantības ne atgriežaties, tad jūs tādēļ elles ugunī mūžam vaidēsiet un kauksiet."[25]

Lenca viedoklis bija reprezentātīvs pietistu aprindām un pilnīgi atbilda arī kā vācu, tā latviešu hernhūtiešu uzskatiem. Jau VIII : 6 nodaļā aizrādījām, ka līdztekus pozitīvajam darbam, ko Vidzemē veica brāļu draudze, saiešanas namos un zemnieku sētās ritēja cīņa pret „blēņu dziesmām" un citām tautas tradicijām, kuŗa deva lielākus panākumus nekā rājieni no kanceles oficiālajā baznīcā. No otras puses, luterāņu mācītāju vidū pakāpeniski radās personas, kas tautas dziesmām tuvojās ne vien ar neitrāli zinātnisku, bet pat noteikti labvēlīgu interesi.

Ērģemes J. L. Bergers, iecirtīgais „sava ceļa gājējs", 1770-os gados atzīmēja, ka viņš — pretēji domām, ko jau 17. gadsimtā paudis Pauls Einhorns — nesaskatot nekā „šausmīga" arī apdziedāšanas dziesmās. Latviešu kāzās viņa draudzē apdziedāšanu vadot neliels koris — desmit vai vairāk sievu. Improvizētās dziesmās tās satiriski raksturojot līgavu, līgavaini, viņu vecākus un pārējos viesus. Turpretim dzimtkungu un viņa sievu, ja tie esot klāt, dziedātājas visādi cildinot.[26]

Tautas dziesmas ietilpa Augusta V. Hupeļa enciklopēdisko interešu lokā, bet, dzīvodams Oberpālē, viņš tuvāk iepazina igaunisko materiālu. Tomēr viņš publicējis arī divas latviešu tautas dziesmas ar nošu rakstu un atstājis ziņas par dziesmu vokālo izpildījumu (sk. XI : 5). Tiklab latviešu, kā igauņu dziesmas pēc Hupeļa ieskata apzīmogojot improvizācija, un tās esot sacerētas vienīgi dziedāšanai. „Tas lieku reizi pierāda," viņš turpina, „ka dzeja un mūzika neizglītotām tautām nav šķiŗama. Improvizātors dzied kādu pantu priekšā; to tūdaļ atkārto viss pulks, pie kam viegli pamanāms, ka pantā iesprūk daudz aplamu vārdu. Viņi ļoti mīl ieviest savās dziesmās dzēlīgu zobgalību, un no tās nav pasargāti arī vācieši, kuŗus jau šā vai tā saukā dažādās palamās ... Vissparīgāk viņi uzbrūk tiem, kas aplie-

cinājuši skopulību kāzās; tādas dziesmas nereti liek vaigā parādīties kaunam un asarām. Viņu dziesmām parasti nav atskaņu." Lai gan Hupelis vērīgi klausījies tautas dziesmas, to vērtība viņam šķiet zema, un tās nevarot sacensties „pat ar vājāko italiešu improvizātoru priekšnesumiem". Zīmīgs arī šāds iebildums, kas vērsts pret igauņiem, bet tikpat labi attiecināms uz latviešiem: „Daudzas dziesmas ir neizturami bērnišķīgas, kad tās, piemēram, stāsta, ka bezdelīga darījusi alu, cīrulis pienesis malku, ceplītis licis klāt apiņus u.t.t."[27] Hupelim tautas dziesmas bija ziņkāres objekts: viņš tās vēroja bez dziļākas izpratnes, taču reizē bez naida. Kad Herders, kā drīz redzēsim, sāka vākt dziesmu tekstus, Hupelis labprāt kļuva viņa talcinieks.

Ļoti spēcīgi Herderu ietekmēja šai mūsu darbā atkārtoti izmantotais Suntažu mācītāja Johana J. Hardera raksts, ko 1764. gadā iespieda Rīgas *Gelehrte Beyträge*. Speciāli par tautas dziesmām Harders te izteica uzskatus, kas bija „priekšā savam laikam". Vispirms uzkavēdamies pie vārdiem „ziņģe" un „dziesma", viņš aizrāda, ka ar pēdējo latvieši parasti apzīmējot tikai baznīcas dziesmas, bet „laicīgas", tātad arī tautas dziesmas saucot par ziņģēm. Atskaņu ziņā latviešu auss neesot sevišķi smalka un divreiz atkārtotu „vienāda rakstura vārdu" jau uztverot kā atskaņu. Tā, piemēram, kādā mīlestības dziesmā teikts:

Es pa ceļu raudādams
Gāju, tevi meklēdams.

Daļai dziesmu piederoties apzīmējums *Staatslieder* (ar to autors nedomā „valsts", bet apmēram „reprezentācijas"dziesmas), kuŗas dziedot zināmos svinīgos gadījumos. Diemžēl tās atstātas bez tuvāka raksturojuma. Tomēr lielākoties dziesmas esot improvizētas. Tās rodoties ļoti strauji, un autoram gadījies pašam dzirdēt, ka kādā Jāņu vakarā *ex tempore* atskan:

Šādi kungi, tādi kungi, līgo, līgo!
Mūsi kungi labi kungi, līgo! līgo!

„Viņu improvizētajās dziesmās," turpina Harders, „sastopama visa tā pati satiriskā, brīžiem kodīgā atjautība, kas piemīt angļu ielas dziesmām. Kādu apdziedādami, viņi māk tik asprātīgi atrast tā smieklīgo pusi un to tik zobgalīgi atkailināt, kā tikumiskās lietās spējis kāds Svifts vai Rābners. Turpretim viņu mīlestības dziesmās izpaužas viss maigums, kuŗu rada mīlētāja melancholija; viņi prot

tvert mazos, bet spēcīgos blakus apstākļus, pirmās vientiesīgās mīlētāja sirds trīsas tik veikli, ka viņu dziesmas ārkārtīgi aizkustina jūtīgas dvēseles." Ar dažiem krietniem latviešu tautas dzejas paraugiem lasītāji varot iepazīties nesen (t. i. 1761. gadā) izdotajā Stendera gramatikā.[28]

Pietiek salīdzināt šeit izsacītās domas ar iepriekš citētajiem Lenca spredikļiem, kas iznāca tai pašā 1764. gadā, lai redzētu, cik tālu pāri laikmeta vidusmēram tautas dziesmu jautājumā sniedzās Hardera atzinumi. Kā dziesmu un citu mutvārdu tradiciju interprets viņš pārspēja arī Stenderu, kaut gan atsaucās uz tā autoritāti. Bija ļoti augsta uzslava, ja Harders stādīja latviešu apdziedāšanas dziesmas līdzās Džonetena Svifta, tāpat tagad vairs reti minētā, bet savulaik populārā Gotlība Rābnera satirām. Aizrādījums uz angļu ielas dziesmām liecina, ka Hardera folkloristiskās intereses neierobežojās ar Latviju vien (viņš prata angļu valodu, arī tulkoja no tās vāciski Al. Popa u.c. rakstnieku darbus). Herders, vēlāk izmantodams Hardera 1764. gada rakstu, ievirzīja latviešu tautas dzeju Eiropas zinātnieku un literātu uzmanības lokā.

Otrs latviešu tautas dziesmu draugs, uz kuŗu atsaucās Herders, bija Austrumprūsijā dzimušais rakstnieks Teodors G. f. Hipelis (1741—1796). Latvijā Hipelis personīgi bija uzturējies īsu laiku, bet daudz par turienes apstākļiem dzirdējis no kāda kurzemnieka, ar ko Karaļaučos dalījās dzīvoklī.[29] Hipeļa romāns *Lebensläufe nach Aufsteigender Linie* (1778—81) pa daļai norisinās Kurzemē, un tā saturā iekļauts gan dažs zīmīgs sadzīves fakts, gan samērā plašs materiāls tieši par latviešu tautas dzeju.

Hipeļa darbā grūti saskatīt kādus noteiktus kompozicijas principus, un reizēm nav lāga izsekojama pat autora domu gaita. Tādā kārtā arī paskaidrojums, kādēļ romāns sarakstīts, atrodams nevis sākumā, bet slēpjas 3. sējuma 2. daļā. Tomēr šī īsā deklarācija ļoti svarīga, jo Hipelis tur izsakās, ka ar savu darbu neesot tīkojis celt pieminekli pats sev, bet sacerējis to „par godu latviešu mūzai, L. draudzes ērģelniekam un labajam Gotfrīdam".[30] L. draudzes ērģelnieka loma paliek tuvāk nezināma, turpretim „labais Gotfrīds" pēc L. Bērziņa ieskata „protams, ir mūsu Herders", lai gan pastāv arī citādi minējumi.[31] Ar „latviešu mūzu" saistāmi attiecīgi posmi romāna pārējos sējumos. Latviešiem esot nepārvarama dziņa uz dzeju, un jau latviešu valodu varot uzlūkot daļēji par dzeju: „Tā skan kā galda zvaniņš, kamēr vācu valodai ir baznīcas zvana skaņa." Pacilājuma brīžos pat visvienkāršākie latvieši mēdzot pareģot un runāt pantos. Bez pareģojumiem nepaejot ne ražas novākšana, ne kāzas vai

miroņa vāķēšana, bet kā „poētiskā gara bērni" latvieši parādoties it īpaši talkās. Ja dziesmām pietrūkstot kādas zilbes, tiekot izmantoti „palīgi grūtumos" — vokāļi i un u. Šos ielāgojumus izsaka romāna galvenā varoņa māte — slaveniem senčiem bagāta Kurzemes mācītāja kundze. Tālāk runā viņa tēvs, vecais mācītājs, kas noraida „no daudzām pusēm" dzirdamo apgalvojumu, ka latviešu tautā vēl esot saglabājušās varoņdziesmu pēdas: „Šīs valodas un vispār šīs tautas ģenijs ir ganu ģenijs. Ja viņi būtu vainagojami, tiem pienāktos zāļu vai, augstākais, vārpu vainags. Man šķiet, ka varoņu mājas vieta ir ziemeļi, kur ļaudis vairāk rūdīti un kur tiem gandrīz ik dienas jācīnās ar klimatu; tātad latviešos varētu iemist varoņgars, bet kur tas iezīmējas?" Šis mācītājs, izsakās Hipelis, gan neesot bijis nekāds izcilais latviešu vārda mākslinieks, taču pratis valodu „visā tās gaŗumā un platumā", tādēļ spriedis kompetenti. Ja varoņdziesmas viņš meklējis veltīgi, tad reizē viņam netrūcis pierādījumu, ka dziedājuši jau latviešu tālie sentēvi. Viņš esot savācis latviešu dziesmu krājumu, ko dēvējis par *Garbe*, t. i. kūlīti, un pārtulkojis to arī vāciski. Tulkojumu (tas it kā atrastos Hipeļa ziņā) varbūt kādreiz būtu vērts publicēt: „Šais dziesmiņās valda zemnieciski piemīlīga daba un kaut kas tautai īpatnējs."[32]

Vērojams, ka Hipeļa zināšanas par tautas dziesmām smeltas gan no literāriem avotiem, gan iegūtas citā ceļā. Pie pirmajiem pieder Višmaņa 1697. gadā izdotais *Der unteutsche Opitz*, uz ko romānā tieši aizrādīts. Tāpat Hipelis būs pazinis Stendera gramatiku: ja Višmanis kā „lāpāmo vokāli" atzīmē vienīgi i, tad Hipelis min i un u, kas atbilst Stendera izteikumam.[33] No otras puses, apraksts par Kurzemes mācītāju un viņa viedokli tautas dziesmu jautājumā tik konkrēts, ka Hipelis šo personu vai nu pats sastapis, vai vismaz labi iepazinis pēc nostāstiem. Paraugi no mācītāja savāktā un pārtulkotā „kūlīša", kas solīti romāna 1. sējumā, atrodami 2. daļas pielikumā A. Autors paskaidro, ka tur esot ievietoti dažādi teksti — tulkojumi kā no latviešu valodas, tā „citām ziemeļu mēlēm un valodām". Latviešu dziesmas mācītājs tulkojis „savā manierē" resp. visai brīvi. Pēc viņa pārliecības tāds brīvs tulkojums gan bijis „vīns un ūdens, kur bieži ūdens laupa vīna spēku", tomēr tulkotājs nevarot rīkoties citādi, lai nenoziegtos pret valodu, kuŗā tulko.[34] Par šiem norādījumiem Hipelis pelnījis pateicību, jo pretējā gadījumā lasītājam nenāktos viegli uzminēt, ka pielikums A daļēji balstās uz latviešu tautas dziesmām. Faktiski te nav pat dziesmu brīva tulkojuma: mācītāja „maniere" (ja tas tiešām viņa darbs, kas nonācis Hipeļa rokās) izpaudusies attālās parafrazēs jeb variācijās par temu.

Tās sacerētas prozā un manāmi sentimentālā noskaņā. Noteikti konstatēt, kādas dziesmas devušas ierosmi šīm parafrazēm, nav izdevies pat tik teicamam latviešu tautas dzejas pazinējam kā Ludim Bērziņam. Tā, piemēram, par kādu eleģisku gabaliņu, kas sākas ar aicinājumu: „Nāc, māsiņ, nāc uz zaļo kapsētu, tur guļ mana māmuliņa, tava māmiņa", viņš uzdrošinās vienīgi sacīt, ka to varbūt ierosinājuši daži sērdieņu dziesmu motīvi.[35] Herders, kas atzinīgi vērtēja un citēja Hipeļa (anonimi klajā laisto) romānu, savukārt „pārlika" trīs no viņa publicētajām parafrazēm metriskā formā, bet atklātībā šie mēģinājumi nekad nav parādījušies.[36]

4.

Tā kā Herderam kultūrvēsturē piešķirts tautas dzejas un arī latviešu tautas dziesmu „atklājēja" gods, tad nepieciešams mazliet ielūkoties viņa folkloristisko uzskatu ģenezē (terminu „folklora" gan tolaik vēl nelietoja — tas pamazām ieviesās kopš 19. gadsimta vidus). Šai problēmai veltīts grūti pārskatāms apcerējumu skaits, kas joprojām aug; ciktāl runa speciāli par latviešiem, aina šķiet pietiekami skaidra un var grozīties tikai atsevišķās detaļās. Pievērst latviešiem uzmanību Herderu pamudināja gan literāri impulsi, gan personīga pieredze.

Interesi par tautas dzeju, kas 18. gadsimtā pakāpeniski modās Eiropā līdztekus jūsmai par „pirmtautām", mēdz saistīt ar Ruso sludināto ideju, ka vienīgi daba reprezentē pilnību. Aistētiskā plāksnē jēdziens „skaists" identificējams ar „spontāni dabisko". Piemērojot šo domu dzejai, attīstījās pārliecība, ka augstas, agrāk ignorētas vērtības meklējamas tautas mutvārdu tradicijās, kuŗām vēl nav zudusi „saite ar dabu". Tomēr Ruso ietekme sāka izpausties tikai gadsimta otrā pusē, kamēr Anglijā līdzīgi uzskati dīga kopš 1720-iem gadiem. Ričards Stīls jau tobrīd atkārtoti cildināja „elementāro jaunrades spēku", kas izjūtams tautas dzejā, un viens pēc otra iznāca krājumi, kuŗos bija sakopotas angļu un skotu vairāk vai mazāk „tautiskās" balādes.[37] 60-os gados skotu literāts Džeimss Mekfersons izdeva *Fragments of Ancient Poetry*, kur cita starpā ietilpa šķietami tulkojumi no sengēļu Osiana cikla, tāpat Osianam piedēvētus „eposus" *Fingal* un *Temora*. Lai gan Mekfersona attieksme pret gēļu tautas dzeju bija apmēram tāda pati kā Hipeļa resp. viņa Kurzemes mācītāja parafrazēm pret latviešu tautas dziesmām, teiksmainais Osians valdzināja lasītājus visdažādākās zemēs, un ieviesās pat ap-

zīmējums „osianisma kustība". Šīs kustības pozitīvā loma — par spīti daudzējādām nekritiskas pieejas nosacītām kļūmēm — iezīmējās tautas tradiciju vākšanas intensifikācijā. To veicināja arī *Reliques of Ancient English Poetry*, ko 1765. gadā publicēja bīskaps Tomass Persijs. Herderu skāra kā „osianisma", tā Persija izraisītās strāvas, taču tas notika laikā, kad viņa uzskatu briedumu jau bija izšķirīgi ietekmējuši citi faktori.[38] Agrīnās ietekmes Herders guva it sevišķi posmā, ko pavadīja Rīgā (sk. I : 4), un zīmīgi, ka tās lielā mērā saistījās ar baltu — latviešu un leišu — tautas dziesmām.

Te tūdaļ minams Johans G. Hamanis, kas jau Karaļaučos bija un ilgi pēc tam palika Herdera galvenais skolotājs. Svaigus impulsus Herderam deva ne vien Hamaņa raksti un abu personīgas pārrunas, bet arī virkne franču un angļu autoru, kuŗus Hamanis ieteica viņam lasīt. Hamani neapmierināja mākslotais un ārišķīgais pseudoklasicisms, kas dominēja toreizējā vācu literātūrā. Viņa viedokli vēlāk kodolīgi raksturoja Gēte: „Princips, uz kuŗu atvedināmi visi Hamaņa izteikumi, ir šāds: jebkam, ko vien cilvēks pasāk — vienalga, darbos, vārdos vai citādi — jārodas no visu viņa spēku apvienojuma." Lai literātūra izkļūtu no stagnācijas, uzsvēra Hamanis, pirmā kārtā jāatceras, ka „dzeja ir cilvēces mātes valoda" un ka „jutekļi un kaislības saprot tikai gleznu valodu". Šie ielāgojumi, kas nestāvēja tālu no Ruso domām par „spontāni dabisko", drīz pievērsa Hamaņa vērību t. s. dabas tautām un tautas dzejai. Viņš atzina, ka modernie rakstnieki nevarot sasniegt „pagānu poēziju" un vēl mazāk to pārspēt; par pirmatnējo drāmu viņš gluži pareizi sprieda, ka tā bijusi „pagāniskas liturģijas daļa". Dzīves gaitas, kā redzējām I un II nodaļā, atkārtoti noveda Hamani Latvijā, kur viņš sastapās ar tautas dzeju kā konkrētu reālitāti. Savā 1762. gadā izdotajā darbā *Kreuzzüge des Philologen*, aizrādījis uz šķietami paradoksālo faktu, ka Homēra metrs negrozāmi vienmuļīgs, viņš rakstīja: „Ceļojot pa Kurzemi un Vidzemi, kļuva mērenāka mana brīnīšanās vai neziņa par iemeslu, kādēļ grieķu dzejnieks visgaŗām lietojis vienu pantmēru. Minētajos apgabalos ir novadi, kur latviešu jeb nevācu tautu dzird katrā darbā dziedam, tomēr neko citu kā nedaudzu toņu kadenci, kas stipri atgādina kādu metru. Ja viņu vidū rastos kāds dzejnieks, liktos it dabiski, ka visi viņa panti būtu veidoti pēc šī viņu balsīm ierastā mēroga." Vajadzētu pārāk daudz laika, piebilst autors, lai šo „mazo apstākli" pienācīgi apgaismotu un salīdzinātu ar vairākiem fainomeniem, noskaidrojot tā cēloņus un sniedzot auglīgus secinājumus. Pēdējo uzdevumu, no kuŗa Hamanis pats atteicies, mēģinājuši veikt viņa komentātori. Tie zīlē, ka „ziemeļu mags", kas mīlēja izteikties

mīklaini, latviešu dziesmās nojautis sakaru starp vissenāko „pirmdzeju" un joprojām dzīvo tautas dzeju, varbūt vēl vairāk — dziesmas un darba ritma saistību, ko tikai pusotra gadsimta vēlāk kā zinātnisku teoriju izvirzīja K. Bīchers savā pazīstamajā grāmatā *Arbeit und Rhythmus*. Vienmēr būdams ciešā kontaktā ar Hamani, Herders pazina arī viņa ieskatus par tautas dzeju un, kā teicami formulējis L. Arbuzovs, „ievāca ražu no tām atziņām, kas Hamanī vēl plaiksnījās jausmās". Augstāk pārtulkoto *Kreuzzüge* citātu Herders izmantoja savos tautas dziesmu krājumos, bet nepareizi attiecināja to uz leišiem. Latviešus un leišus viņš sajaucis arī pāris citos gadījumos, jo neprata ne vienu, ne otru valodu. Hamanis bija spēris soli tālāk: viņš vismaz mēģināja mācīties latviski un studiju nolūkiem saņēma no sava tēva „kuršu grāmatas". Herders šai virzienā aprobežojās ar labiem nodomiem.[39]

1759. gadā Hamanis kādā vēstulē izteicās, ka katras tautas valodā glabājoties tās vēsture. Šie vārdi būtu derējuši par motto Johana J. Hardera rakstam, ko 1764. gadā iespieda Rīgas *Gelehrte Beyträge*. Hamaņa vēstule, protams, nebija Harderam zināma, kādēļ jo zīmīgāk, ka abu savstarpēji neatkarīgās pārdomas devušas vienādu rezultātu. Herdera Rīgas laikmetā, kad Harders vēl dzīvoja samērā netālajos Suntažos, viņu literārās un, liekas, arī personīgās attiecības bija draudzīgas; vēlākās nesaskaņas un intrigas radīja Herdera nenovīdība no vienas, Hardera lepošanās ar savu pārāko izglītību no otras puses.[40] Tomēr Herders, kas pats bija *Gelehrte Beyträge* līdzstrādnieks, visu mūžu augstu vērtēja kā tur publicētos Hardera folkloristiskos vērojumus, tā viņa rakstu par „ārprātīgo" latviešu meiteni (sk. VIII : 3). Hardera 1764. gada apcerējumā Herderu īpaši valdzināja divi momenti — orģinālā pieeja tautas tradicijām un humānā attieksme pret latviešu dzimtcilvēkiem. To izcēlis, B. Suphans — viens no labākajiem Herdera pazinējiem un viņa kopoto rakstu redaktors — vēl speciāli uzsveŗ, ka Hardera raksts „tikpat kā droši Herderam bija tilts uz iepazīšanos ar latvisko".[41]

Rīgā Herders sarakstīja „fragmentu krājumus" *Ueber die neuere deutsche Literatur*, I—III, kuŗus 1766./67. gadā turpat izdeva Hartknochs. Šo darbu ierosināja Berlīnē periodiski publicētās *Briefe, die neueste Literatur betreffend*, kuŗu rosīgs līdzstrādnieks ar savām „literārajām vēstulēm" bija G. E. Lesings. Ar „nebeidzamu prieku" izlasījis Austrumvācijas mācītāja Filipa Rūiga lietpratīgo apceri par leišu valodu un tās īpatnībām (1745 un 1747), Lesings to aplūkoja 33. vēstulē (1759) un vācu tulkojumā iespieda divas no trim Rūiga rakstam pievienotajām leišu dainām. „Kāda naiva atjautība! Kāda

J. G. Herders

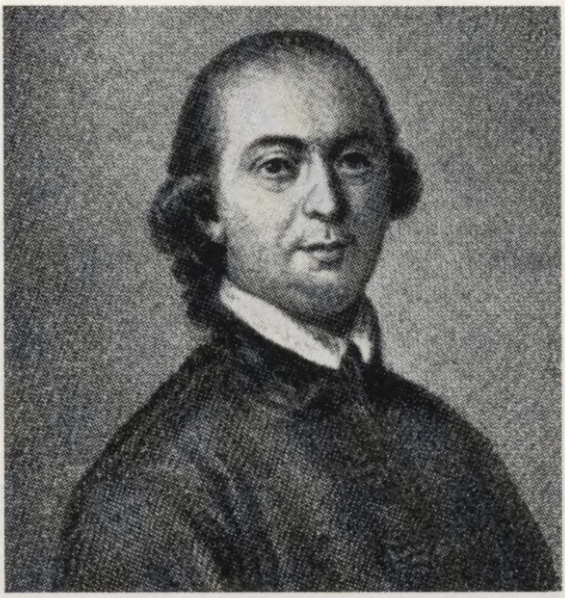

Alus kausu komplekts, ko G. F. Stenderam dāvinājuši Sunākstes latvieši

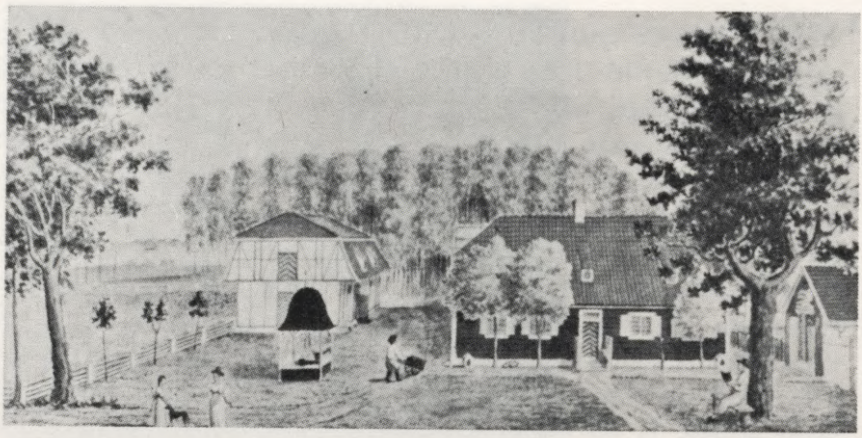

Grāfenheides muižiņa pie Juglas ezera, kuŗas apkārtnē J. G. Herders, cik vērojams, iepazina latviešu tautas tradicijas. Augšā — Broces akvarelis 1796. gadā, apakšā — V. D. f. Budberga-Benninghauzena 1781. gada gleznas kopija Broces krājumā

pievilcīga vientiesība!" izsaucās Lesings.[42] Pievērsdamies Lesinga vēstulei savu fragmentu 2. krājumā, Herders izcēla šīs dziesmas, taču apzīmēja tās par „latviešu dainām" (turpmāk viņš kļūdu izlaboja). Tādā kārtā Herders laikam bija pirmais, kas attiecināja uz latviešu tautas dziesmām dainu nosaukumu, ko vēlāk — pēc J. Lautenbacha un H. Visendorfa ierosinājuma, bet pret paša gribu — akceptēja arī Kr. Barons. Būtībā šī Herdera terminoloģija bija miseklis, kaut reizē tā var liecināt par viņa varbūtēju saskari ar tobrīd dzimstošo tieksmi (sk. VIII : 1) savstarpēji identificēt latviešus, leišus un senprūšus, kuŗa zīmīgi dokumentēta J. J. Hardera 1764. gada apcerējumā. Fragmentos Herders mudināja lasītājus, lai tie „katrs savu iespēju robežās aptaujātos pēc vecām nacionālām dziesmām", kas ļautu dziļāk ielūkoties vācu senču dzejiskos priekšstatos. Līdztekus būtu nepieciešams vākt abām Lesinga publicētajām „latviešu dainām" līdzvērtīgu materiālu — vēl citas dainas, britu balādes, spāniešu romances, trubadūru un ziemeļnieku skaldu, kazaku un Amerikas tautu dziesmas.[43]

Otrreiz Herders pieminēja Lesinga resp. Rūiga „latviešu dziesmiņas" 1771. gadā rakstītā, bet pa daļai jau Rīgā koncipētā „vēstuļu apmaiņā" par tautas dzejas jautājumiem — *Briefwechsel über Ossian und die Lieder alter Völker.* Te viņš aizrāda uz spēcīgo „juteklisko ritmu", kas slēpjoties šo dainu pamatā. Tomēr daudz svarīgāks turpat atrodamais paskaidrojums, kuŗā Herders saka šķietamajam adresātam: „Jums jāzina, ka man pašam bijusi izdevība vērot seno primitīvo dziesmu, ritma, dejas dzīvas atliekas dzīvās tautās, kam mūsu tikumi vēl nav spējuši gluži laupīt valodu, dziesmas un paražas, tai vietā dodot kaut ko gaužām kroplīgu vai nekā. Jums jāzina, ka es, klausīdamies šo veco dziesmu neapvaldītajā plūdumā, gandrīz vienmēr esmu vēlējies teikt kā franču Marsels: que de choses dans un menuet! jeb pareizāk — ko šīs tautas guvušas, apmainot savas dziesmas pret sakropļotu menuetu un pret rīmēm, kas līdzinās tādam menuetam?" Kontekstā Herders liek saprast, ka šai personīgajai pieredzei bijusi galvenā loma viņa tautas tradicijām veltītā „entuziasma ģenezē".[44]

Citētās rindas bijušas pakļautas vispusīgai eksegēzei. Tās rezultātā nevienam nopietnam pētniekam nav atlicis šaubu, ka te atspoguļojas Herdera vērojumi Latvijā un ka vārdi „dzīvās tautas" aizstājami ar „latvieši". Lietuvu Herders bija redzējis tikai pa karietes logu, Igauniju vispār nepazina. Uzskatu atšķirība pastāv vienīgi jautājumā, kur īsti lokālizējams viņa kontakts ar latviešu dziesmām un dejām. Visvairāk atsaucības iemantojusi Kurta Stavenhāgena hi-

poteze, ka tas radies Grāfenheides muižiņā pie Juglas ezera, kur Herders pavadīja 1765. gada vasaru. Tādā gadījumā viņam nevarēja paiet garām arī latviešu Jāņu vakars, kas deva priekšzīmīgu iespēju vienlaikus iepazīt „primitīvās" dziesmas un dejas.[45] Tomēr jāatceras, ka tekstā Herders saka „gandrīz vienmēr . . . " Tas liecina, ka latviešu dziesmas viņš dzirdējis ne reizi vien.

Latviešu tulkojumā grūtības sagādā Herderam ierastais apzīmējums *wild,* kas šeit, piebiedrojoties L. Bērziņam, atlīdzināts ar „primitīvs". A. Švābe tulko „savvaļas", E. Dunsdorfs „neapvaldīts". Pats Herders citur paskaidrojis, ka viņš (pavisam atmetot pamatnozīmi „mežonīgs") piešķīris šim vārdam dažādas specifiskas nianses: par *wild* dēvēta tautas dziesma varot būt *lebendig* un *frei* (mundra un brīva), *sinnlich* un *lyrisch handelnd* (juteklīga un liriski darbīga).[46]

Vai Herdera ironija par „sakropļoto menuetu un rīmēm", ko vācieši sniedzot „primitīvo" dziesmu un deju vietā, tēmēta kādai noteiktai personai, nav nosakāms. Pēc E. Dunsdorfa ieskata Herders te varbūt domājis G. F. Stenderu un viņa „ziņģu lustes",[47] kas gan maz ticams, jo krājums *Jaunas ziņģes* pirmo reizi iznāca 1774. gadā, kad Herdera „vēstules par Osianu" jau kopš laba brīža bija sacerētas un 1773. gadā arī iespiestas.

Turpretim Herders labi pazina Stendera gramatikas 1. izdevumu un 1770. gadā Strasburgā pievērsa Gētes vērību tās 5. nodaļā atrodamam latviešu tautas dziesmu apskatam. Pašus dziesmu paraugus, kuŗus Stenders toreiz bija publicējis tikai orīģinālā, abi slavenie draugi saprast nespēja, bet Herders, izlietojot gadījumu, plaši klāstīja Gētem savus uzskatus par tautas dzeju. Pēdējais vēlāk rakstīja, ka šīs sarunas likušas viņam „ieraudzīt poēziju gluži citā aspektā, citādā jēgumā nekā agrāk".[48] Tobrīd modinātā interese iezīmējās Gētes operetē *Die Fischerin* (1782), kur viņš iekļāva vienu no Rūiga resp. Lesinga leišu dainām, kaut palikdams pārliecībā, ka tā ir Herdera atdzejota latviešu tautas dziesma.[49]

Ja Herders ieteica Stendera gramatiku Gētem, būtu licies loģiski, ka turpmāk, sākdams kārtot tautas dziesmu antoloģijas, viņš atkal izmantotu vai nu šo grāmatu, vai meklētu Stendera palīdzību. Tomēr tas nenotika. Stenders savukārt (sal. augstāk, IX : 3) gramatikas 2. izdevumā zīmīgi papildināja latviešu tautas dziesmu rakstuŗojumu — pielīdzināja tās „senvācu bardu dziesmām", norādīja uz primitīvās dziesmas sakaru ar deju. Te neapšaubāmi izpaudās Herdera uzskatu ietekme, taču praksē Stenders līdz mūža galam pūlējās, lai tautas tradiciju vietā ieviestos viņa sacerētās ziņģes un pasakas, kā arī „tās

jaunās meldijas" un jaunie dančі. Herdera idejām un Stendera zināšanām nebija atrodams „kopējs saucējs", kas latviešu kultūrvēstures perspektīvā ļoti jānožēlo.

Herdera „vēstules par Osianu" vēl ievērojamas tai ziņā, ka tur pirmo reizi parādās termins tautas dziesma — *Volkslied*, kas pakāpeniski iesakņojās un nomainīja kā paša Herdera, tā citu autoru līdz tam lietotos apzīmējumus nacionālās, provinciālās, zemnieku un tml. dziesmas.[50]

Kad Herders 1769. gadā atstāja Rīgu, viņš bija jau visai dziļi ieskatījis un pa daļai arī teorētiski formulējis tautas dziesmu un citu tradiciju vērtību. Teodors Hipelis, otrs „latviešu mūzas" draugs, radīja jēdzienu *Seelenmanumission*, ar ko viņš saprata „dvēseles brīvlaišanu" resp. tās atbrīvošanos no saviem šaurajiem personīgajiem ierobežojumiem. Šo jēdzienu iegaumējis, augstāk minētais Kurts Stavenhāgens vispirms atzīst, ka „herderiskais Herderā ir izaudzis Rīgā", tad piemetina: „Rīgā viņš piedzīvoja dvēseles brīvlaišanu, un Rīga, ko viņš dēvēja par ziemeļu Ženēvu, kļuva Archimeda punkts, no kura viņš iekustināja savu pasauli."[51]

1773. gadā Herders nodeva saliktuvei antoloģijas *Alte Volkslieder* manuskriptu, taču dažādu sarežģījumu dēļ grāmata neiznāca. Kā vienīgais latviešu dziesmu paraugs tur ietilpa ziņģe ar sākuma vārdiem „Kláusset schė/ meitingė/ wel thee Wíering lete." Tā bija aizgūta (ne ar 1764. gadā *Gelehrte Beyträge* publicētā J. J. Hardera raksta starpniecību, kā, atkārtodami K. Stavenhāgena misekli, apgalvo vairāki autori![52]) no Fr. Kr. Vēbera ceļojuma apraksta *Das veränderte Russland* (1721), gan grozot vācisko tulkojumu. Herders atvainojās, ka tas esot varbūt visvājākais paraugs, ko viņš pagaidām varot sniegt, bet šai ziņā nopietnāk papūlēties nebija centies. Dabiskais palīglīdzeklis, kā aizrādījis arī L. Arbuzovs, te būtu bijusi Stendera gramatika, tomēr Herders „par spīti dedzībai, ko viņā modināja Rīgas laikā redzētās un dzirdētās latviešu tradicijas, dzīvoja pastāvīgā jaunu ideju drūzmā un filoloģiskā virzienā strādāja pārlieku paviršі".[53] Vēbera „Kláusset schė", ko viņš esot dabūjis no kāda Vidzemes studenta, nav tautas dziesma, bet ar atskaņām sacerēta (vai tulkota) moderna improvizācija. Iespējams, ka tā bijusi „danču dziesma", jo tās ritms, kā pamanījis T. Zeiferts, atgādina „Tūdaliņ, tagadiņ" ritmu.[54]

Krietni labāka bija latviešu nodaļa Herdera 1778./79. gadā izdotās antoloģijas *Volkslieder* 2. daļā. Divos ciklos apvienotas, tur atrodamas kopā 11 latviešu tautas dziesmas vācu versijā.[55] Abiem gan likti nepiemēroti virsraksti, vienu nosaucot par „Pavasaŗa dziesmu", kaut

šīm piecām parastajām četrrindām trūkst savstarpēja sakara, otru par „Latviešu dziesmu fragmentiem", kas modina priekšstatu, it kā te pārtulkotās, faktiski pilnīgi noapaļotās sešas dziesmas būtu ietilpušas kādos gaŗākos dziedājumos. Starp „Pavasaŗa dziesmas" paraugiem, kuŗus nav izdevies konstatēt gluži pilnā apmērā, jāatzīmē „Nāc nākdama, lakstīgala" un „Bite liela draveniece", kas vēlāk sastopamas arī Barona krājumā.[56] Komentāros Herders pievienojis izvilkumus no J. J. Hardera 1764. gada raksta, gan izlaižot dažus svarīgus teikumus. Tā, piemēram, trūkst Hardera norādījuma uz Jāņu dziesmām, kas rodas *ex tempore*, tāpat augstās uzslavas — apdziedāšanas salīdzinājuma ar Svifta un Rābnera satirām. Plaši Herders citējis Hardera domas par latviešu mīklām (sk. tālāk, IX : 7), tad atsaucies uz T. Hipeļa romānā atrodamiem latviešu tautas dziesmu raksturojumiem, to vidū uz izteikumu, ka latviešu valoda skan kā galda zvaniņš, vācu — kā baznīcas zvans.[57] Ievietojot Rūiga resp. Lesinga publicējumus leišu nodaļā, novērsts agrākais pārpratums ar „latviešu dainām", taču turpat līdzās, kā jau iepriekš minēts, radies jauns: uz leišiem attiecināti Hamaņa vērojumi par kurzemnieku un vidzemnieku dziesmām.

Par spīti kļūdām un trūkumiem Herdera *Volkslieder*, kuŗām viņa kopoto rakstu izdevējs 1807. gadā deva nosaukumu *Stimmen der Völker in Liedern*, pievērsa latviešu tautas dziesmām ļoti plašas publikas uzmanību. Tas bija liels nopelns, kaut, protams, vērtējams ar pienācīgu proporciju izjūtu: latviešiem (arī leišiem un igauņiem) veltītās lappuses veidoja tikai šauru sektoru *Volkslieder* kopumā. Tīri lokālā plāksnē ne mazāka nozīme bija faktam, ka Herders, kārtodams šīs antoloģijas materiālus, ierosināja Baltijā tautas dziesmu vākšanas akciju.

5.

Leišu dainas — ar Hamani kā starpnieku — Herderam sagādāja Karaļauču profesors Johans G. Kreicfelds.[58] Meklēdams igauņu dziesmas, Herders izvēlējās teicamu autoritāti — A. V. Hupeli, taču viņa lietpratīgo, ar notīm un komentāriem papildināto sūtījumu neizmantoja tā, kā tas pelnīja. No Latvijas Herders saņēma orīģināltekstus ar tulkojumiem vācu prozā; pēdējos „pārlikdams" metrā, viņš sagatavoja *Volkslieder* 2. daļā iespiestos 11 paraugus.[59]

Latvijā savāktais un pārtulkotais materiāls (atskaitot „Pavasaŗa dziesmas" prototipus, kas zuduši), kopā 79 dziesmas latviešu valodā

Latviešu tautas dziesmas Herderam piesūtītajā krājumā

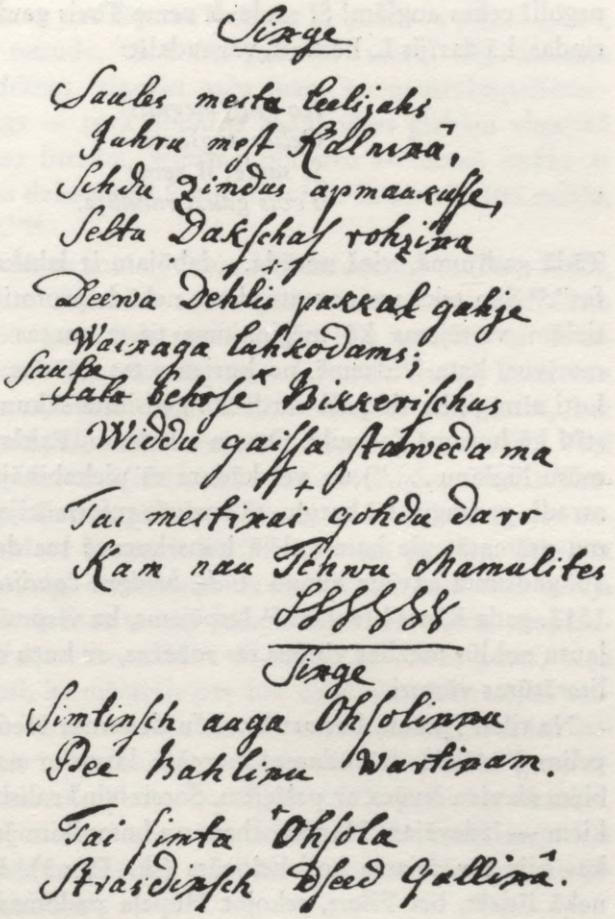

un 74 tulkojumi, saglabājies Herdera atstātajos papīros. To daļēji publicējis L. Bērziņš (1933), pilnā apjomā L. Arbuzovs (1953). Dziesmu vidū prāvs skaits tādu, kas gandrīz burtiski saskan ar uzrakstījumiem, kuŗus 19. gadsimta beigās no dažādiem Latvijas novadiem ieguva Barons. Pieminēsim kaut sevišķi populārās dziesmas (Herdera laikmeta rakstībā) „Tumscha nakti, saļļâ sahlê" un „Padseedam nu, mahsin," tāpat veselu virkni Jāņu un kāzu dziesmu, par kuŗām jau runājām VIII : 6 nodaļā. Savrupā vietā stāv divi teksti, kuŗu iesūtītājs piezīmējis, ka tās esot poļu valdības laikos lietotas, nekur neiespiestas katoļu dziesmas, ko tradicija pārdēstījusi nākošajās paaudzēs. Vienā no tām (modernizētā ortografijā) lasām: „Maria brauc baznīcā, savu dēlinu meklēdama, atrade dēlu zemē gulišu. Ko guli?

neguli! celies augšām! Šī saule, šī zeme Tevis gauži raudāja." Pēdējās rindas, kā darījis L. Bērziņš, var sadalīt:

Ko guli? neguli!
Celies augšām!
Šī saule, šī zeme
Tevis gauži raudāja.

Tādā gadījumā, viņš norāda, „dabūjam it labskanīgas daktiļu strofas".[60] Šim tekstam nav atrodams nekāds prototips; tādēļ tas varbūt tiešām vērtējams kā mēģinājums tvert tautas dziesmā katoliskus motīvus, kam Vidzemē, no kurienes tas iesūtīts, jābūt stipri senam. Ļoti zīmīgi, ka tie paši vārdi 20. gadsimta sākumā Kurzemē pierakstīti kā buŗamā formula. Otram tekstam („Paklausi, žēlīgs Radītājs, mūsu lūgšanu . . . ") un vēl kādam tā piekabinājumam L. Arbuzovs atradis paraugus kā katoļu, tā agrīnās reformācijas liturģijā un dziesmu grāmatā, pie kam galējā konsekvencē tas daļēji atvedināms uz 10. gadsimta gavēņa himnu *Audi, benigne conditor,* kas ievietota arī 1513. gada Rīgas breviārā.[61] Iespējams, ka vispusīga šo tekstu analize ļautu nokļūt mazliet viņpus tās robežas, ar kuŗu mēdz iesākt latviešu literātūras vēsturi.

Ne tikai igauņu, bet arī latviešu dziesmas Herders pieprasīja Hupelim. Pēdējais, dzīvodams Oberpālē, latvisko materiālu saviem darbiem aizvien ievāca ar palīgiem. Šoreiz viņš rakstīja diviem rīdziniekiem — izdevējam Hartknocham un botaniķim Jakobam B. Fišeram, kas bija ievērojams kollekcionārs (sk. IV : 3). Hartknochs nespēja nekā līdzēt, bet Fišers, sekojot Hupeļa padomam, ievadīja saraksti ar Cēsu prāvestu Heinrichu Baumani.[62] Hupelis aizrādīja, ka noderētu dziesmas, ko latvieši dzied kāzās vai citos godos, un „jo atjautīgākas, jo labāk, lai gan vairumā tās vientiesīgas". Pievienojams burtisks tulkojums vācu valodā un vismaz kādai arī nošu raksts. „Ja mācītāji," piebilst Hupelis, „uzskatītu par grēku tādas dziesmas piesūtīt, jūs droši vien atradīsit citus, kam tas būs pa prātam." Izrādījās, ka Baumanim latviešu dziesmas gluži svešas, taču viņš labprāt vēlējās palīdzēt un ar 1777. gada 31. oktobri datētā vēstulē Fišeram izteicās: „Sirdsdraugs, šeit piesūtu dažas latviešu dziesmas. Ticiet man, mīļais draugs, ka par šo poēziju agrāk nebiju nekā dzirdējis. Šī mēneša 30. dienā, kad es, saņēmis Jūsu cienījamo vēstuli, pastāstīju savai saimei par pieprasītajām dziesmām, viņus sagrāba tāds prieks un jūsma, ka tikko spēju tos apvaldīt. Tas, ko šeit pielieku klāt, ir tikai sākums; turpmāk vēl. Jūs te atradīsit šo un to, kas no latviešiem nemaz nebūtu bijis gaidāms." Vēstules beigas lie-

cina, ka Baumanis savu „atklājumu" vērojis ar pozitīvu pārsteigumu, tomēr viņa skepse nezuda, un 1778. gada 13. martā viņš Fišeram rakstīja: „Mīļais draugs, ziņojiet taču man, ko ģenerālsuperintendents Herdera kungs — savā *livonicis* krājumā es glabāju viņa, kā kādreizēja Vidzemes literāta, teicamu portretu — domā iesākt ar mūsu latviešu tautas dziesmām? Šis lielais vīrs! Tā man ir īsta mīkla, ko nespēju uzminēt."[63]

Klaipēdas apgabalā dzimušais Heinrichs Baumanis (1716—1790), studējis Jēnā, ieradās Vidzemē 1739. gadā. Sākumā viņš strādāja Liezērē, bet no 1760. gada līdz mūža galam bija mācītājs un 1. iecirkņa prāvests Cēsīs.[64] Kā atzīmēts citur šai mūsu darbā, Baumanis cītīgi vāca senrakstus, īpaši Cēsu lokālās vēstures materiālus, bez tam manuskriptā atstāja latviski sarakstītu reformācijas vēsturi. Viņš bija arī Hupeļa *Nordische Miscellaneen* līdzstrādnieks. Citētās Baumaņa vēstules spilgti liecina par apvērsumu, kādu laikmetīgajos uzskatos iezīmēja Herdera centieni. Pētījot Latvijas pagātni, sakrājot plašas kollekcijas un ilgi darbojoties latviešu vidū, Baumanis nebija veltījis ne mazākās vērības tautas dziesmām, kaut viņam neapšaubāmi nācās tās dzirdēt vismaz kāzu svinībās. No otras puses, viņa saime, reiz izdzirdusi, ka mācītājs par šīm dziesmām interesējas, reaģēja veidā, ko viņš vēstules oriģinālā raksturo vārdos „wurden begeistert" un „kamen in *enthusiasmo*". No tālās Veimaras ģenerālsuperintendenta kabineta nākusi, šai dienā, 1777. gada 30. oktobrī, Cēsu pastorāta latviešiem pirmo reizi dzimtbūšanas tumsā atspīdēja vēl neizprasta, tomēr intuitīvām gavilēm apsveikta jausma par jēdzienu „nacionāla kultūra".

Sadabūjis pietiekami dziesmu, Fišers nosūtīja tās Hupelim, bet pēdējais savukārt 1778. gada sākumā Herderam. Konstatējams, ka tiešajā dziesmu savākšanas darbā bez Baumaņa bijuši vēl citi talcinieki, jo Herders saņēmis tekstus vismaz trijos dažādos rokrakstos.[65] Balstoties uz norādījuma kādā Hartknocha vēstulē, šai sakarā minēts „vecais kandidāts Neslers". Par Nesleru izdevies noskaidrot tikdaudz, ka viņš ap 1760. gadu bijis mājskolotājs Ruckā pie Cēsīm, bet vēlāk (ar jautājuma zīmi) baznīcas notārs Rīgā, kur 1779. gadā miris. Ruckā viņš esot cītīgi krājis tiklab vēsturiskus materiālus, kā latviešu tautas dziesmas; bieži viesojies pie Baumaņa, kas savā dienas grāmatā ar patiku atzīmējis viņu „vispusīgās diskusijas". Uz šo skopo ziņu pamata L. Bērziņš un viņa pēdās L. Arbuzovs atzīst Nesleru par Herdera galveno palīgu Latvijā.[66] Diemžēl nekas nav zināms par Neslera un Fišera attiecībām, kaut viņus, protams, varēja tuvināt kopējas kollekcionāru intereses. Tāpat trūkst pierādījumu, ka kādus

dziesmu tekstus Herderam būtu piesūtījis Hartknochs, kas Nesleru pazina. Ja Neslera un Baumaņa diskusijās jau 60-os gados būtu skartas tautas dziesmas, tad Baumanis gan 1777. gadā nerakstītu, ka viņš par „šo poēziju" agrāk neesot nekā dzirdējis, un ieteiktu Nesleru Fišeram. Aiz šiem iemesliem Neslera loma, ja viņam tāda vispār bijusi, jāatstāj atklāta.

A. Švābe savos pētījumos gājis citu ceļu, sevišķu vērību pievēršot apstāklim, ka Hupelis pirmajā vēstulē Fišeram kā varbūtēju talcinieku dziesmu iegūšanā līdzās Baumanim minējis toreizējo Āraišu mācītāju Gustavu Bergmani. Pēdējais pazinās un satikās ar Fišeru, pie kam viņus saistīja ne tikai draudzība, bet arī brālība — abi bija brīvmūrnieki (tāpat kā Herders). Viens no rokrakstiem, kas sastopams Herderam piesūtīto dziesmu uzrakstījumos, atbilst Bergmaņa rokrakstam. 1807. gadā Bergmanis izdeva pirmo latviešu tautas dziesmu krājumu. Visai zīmīgi, ka tur 21 dziesma atkārtojas gandrīz tai pašā secībā kā Herdera atstātajos papīros.[67] Tādēļ atliek maz šaubu, ka otrs Herdera palīgs Latvijā — ar Fišera starpniecību līdzīgi kā Baumanis — bija G. Bergmanis.

Bergmaņa *Sammlung ächt lettischer Sinngedichte* resp. *Erste Sammlung Lettischer Sinngedichte* (1807), kam pievienojās *Zweyte Sammlung Lettischer Sinn- oder Stegreifs Gedichte* (1808), bija pirmie latviešu tautas dziesmu krājumi, kas iznāca atsevišķās grāmatās.[68] To apskats vairs neietelp mūsu darba chronoloģiskajās robežās. Jāuzsveŗ vienīgi, ka tie, sākuši veidoties jau 18. gadsimta pēdējā ceturksnī, bija rezultāts jaunajām domām par tautas dzeju, kuŗas modināja un ar konkrētiem pasākumiem veicināja Herders.

1807. gada krājums dod zināmus mājienus, kur meklējami pārējo Herderam piesūtīto latviešu dziesmu uzrakstītāji. Lielu daļu šai krājumā ievietotā materiāla Bergmanis nebija savācis pats, bet gan, kā ar pateicību atzīmē priekšvārdā, ieguvis no prāvesta Kristofa Hardera, kas viņam devis dziesmas no sava un tobrīd jau mirušā Dzērbenes mācītāja K. J. Grasa vākuma. Hardera teksti apzīmēti ar šifru Wr (= Wolmar, Valmiera), Grasa ar S (= Serben, Dzērbene).[69] Pavadvēstulē Harders piebilda, ka agrākos gados bijis „liels šo dziesmu draugs" un krājis tās, kur vien varējis, bet daudzas esot gājušas zudumā.[70] Pazīstot Kr. Hardera vispusīgās intereses, kas aptvēra pat „pagāniskās" paražas un ticējumus (sk. VIII nodaļu), viņa draudzīgā attieksme pret tautas dziesmām liekas it dabiska. Impulsus šai virzienā viņš varēja gūt arī no sava vecākā brāļa, augstāk atkārtoti pieminētā Johana J. Hardera. Ja vēstulē Kr. Harders izsakās, ka krājis dziesmas agrākos gados, tad iespējams, ka tas notika Herdera inspi-

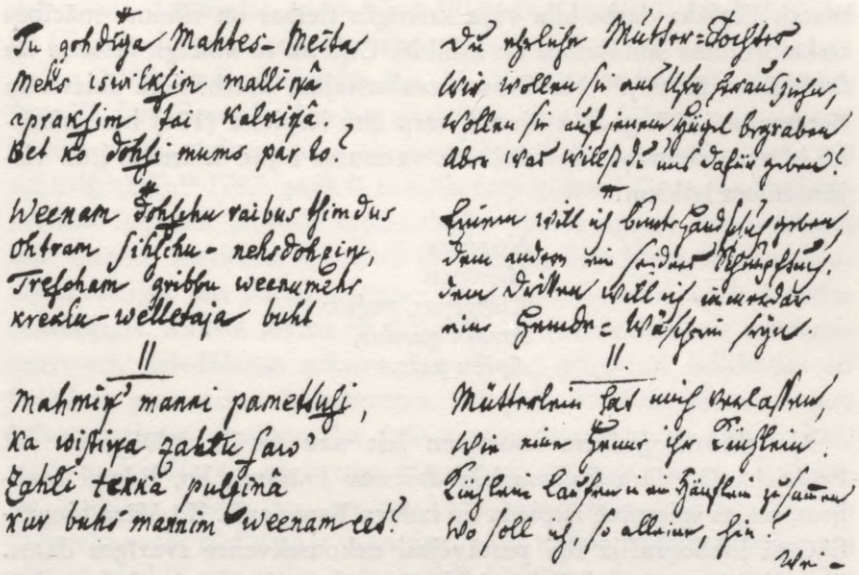

Latviešu tautas dziesmas ar vācu tulkojumu Herdera atstātajos materiālos

rētās vākšanas akcijas laikā, jo Harders jau kopš 1772. gada bija mācītājs Rubenē.

Pieņemot, ka Herdera rokās varbūt nonāca daļa Kr. Hardera uzrakstītu tekstu, vismaz hipotetiski jāpatur prātā arī Grasa loma. Katrā ziņā vērojams, ka tās dzērbeniešu dziesmas, ko 1807. gadā publicēja Bergmanis (181—194, 211), neaptvēra visu Grasa vākumu. Tā, piemēram, zināms, ka viņa dēls, gleznotājs un rakstnieks Kārlis Gothards Grass, kas 1796. gadā devās uz Šveici, paņēmis līdz daļu no tēva tautas dziesmu krājuma un gatavojies to tulkot vāciski.[71] Madlienā dzimušais Kārlis Johans Grass (1720—1796) studēja teoloģiju Jēnā, kur pievērsās pietisma idejām, kas tomēr vēlāk nekavēja viņa labvēlīgo pieeju tautas dziesmām. Pa daļai kājām no Vācijas Vidzemē pārnācis, viņš drīz sāka darboties kādā mazākā draudzē, bet no 1764. gada līdz mūža galam bija Dzērbenes un Drustu mācītājs. Viņa kapam uzraksts latviešu valodā: „Tur, kur Dieva debesnami, Tur aizveda viņu Dieva eņģeļi. Stāviet klusu, šeit apdomādami, Kāds viņš draugs un mācītājs jums bij." Grasa tulkojumā 1764. gadā latviski iznāca Latvijas polītiskajā vēsturē daudzinātā barona K. F. Šulca *Aizkrauknes- un Rīmaņa-muižas zemnieku tiesa*. Bez tam viņš tulkojis Drustu dzimtkunga N. K. Hāgemeistera padomus, „kādā vīzē tos būs glābt, kas ūdenī noslīkuši jeb ātri nomiruši" (1790), kā arī sniedzis ar šifru C.I.G. dziesmas latviešu dziesmu grā-

matai. Plašāks darbs bija viņa kristīgās ticības un tikumu mācības izskaidrojums jautājumos un atbildēs *Ceļš un to mūžīgu labumu un labklāšanu* (1793).[72] No Grasa uzrakstītajām dzērbeniešu dziesmām Bergmaņa 1807. gada krājumā starp citu iespiesta (194) humoristiskā bērnu dziesmiņa, kas dažādos variantos bijusi iecienīta līdz visjaunākiem laikiem:

Nopirku
Māmiņai
Kliņģerus, veģus:
Atrašu gardus,
Apēšu pats.

Aiz chronoloģiskiem iemesliem šeit nav tuvāk aplūkojams arī Frīdricha D. Vāra *Palcmariešu dziesmu krājums*, ko, līdzīgi savējiem, mājas spiestuvē iespieda un izdeva Bergmanis. Kā Vāra biografijā, tā bibliografijā ilgi pastāvējusi nekonsekvence svarīgos datos. Parasti minēts, ka viņš dzimis 1749. gadā, taču pareizs laikam būs 1750. gads; viņa dziesmu krājumu mēdz datēt ar 1807. gadu, bet faktiski tas iznāca 1808. gadā; krājumā ievietotas 413 (ne 311 vai 411) dziesmas. No 1771. gada līdz nāvei 1827. gadā Vārs bija Palsmanes un Aumeistaru resp. Cirgaļu mācītājs. Liktos skaidrs, ka viņa dziesmu vākums (to bijis ap 500, tātad apmēram piektā daļa palikusi nepublicēta) vismaz daļēji radies 18. gadsimta beigās; vai viņš krāšanu uzsācis Herdera ietekmē, vai aiz citiem impulsiem, nav zināms. *Palcmariešu dziesmu krājums* rāda, ka visumā Vārs pazinis tautas dziesmas labāk nekā Bergmanis. Viņu abu vāktās dziesmas, kā bieži izcelts literātūrvēsturiskos pētījumos, 19. gadsimta pirmajā pusē modināja atbalsi Anglijā, starp citu saistot Voltera Skota uzmanību.[73]

Latviešu valodā Vārs 18. gadsimta beigās izdeva dažus reliģiskus rakstiņus un pamācību par kartupeļu audzēšanu. Vingrinādamies latviešu heksametros, viņš bija tulkojis Klopštoka *Messias*, bet manuskripts diemžēl zudis.[74] Vāra piezīmēm par dažām latviešu kāzu paražām (sk. VIII : 6) pievienots vācu dziesminieka J. M. Millera ziņģes „Das ganze Dorf versammelt sich" latviešu tulkojums. Ja tas, kā pamats pieņemt, viņa paša veikts, tam jābūt agrīnam darbam — pirms 1783. gada, kad G. F. Stenders laida klajā daudz gludāku šīs dziesmas latviskojumu.[75] Savam tekstam Vārs piemetina, ka šī ziņģe — pretstatā zīlējumiem u.c. paražām — esot paraugs latviešu kāzās sastopamām „nepeļamām izpriecām".[76] Fakts, ka viņš kāzās labprāt vēlējās dzirdēt salkanas, vāji tulkotas ziņģes, liek mazliet diferencēt uzskatu par Vāru kā tautas tradiciju draugu. Nepublicēts

palicis un, domājams, zudis Vāra 1784. gadā izstrādātais Palsmanes un Cirgaļu draudzes topografiskais apraksts vācu valodā.[77]

Jau 1787. gadā dzejnieka Kr. M. Vīlanda rediģētajā Veimaras žurnālā *Der Teutsche Merkur* parādījās Kr. H. Šlēgeļa apskats par igauņu tautas dziesmām ar 13 piemēriem (visi vācu tulkojumā, trīs arī oriģinālā).[78] 1797. gadā šī žurnāla turpinājumā *Der neue Teutsche Merkur* iespiesta latviešu tautas dzejai veltīta apcere, kuŗas autors bija Garlībs Merķelis. Kā allaž gadījumos, kad Merķelis skaŗ tautas tradicijas, šeit daudz izdomas un pseudozinātnes, īpaši pseudomītoloģijas. Rakstā ievītie konkrētie fakti (norādījums uz subdeminutīviem, dziedāšanas raksturojums u.t.t.) pārņemti lielākoties no Stendera gramatikas 2. izdevuma. Uz paša Merķeļa pieredzes gan laikam balstās vērojums, ka īstās tautas dziesminieces esot meitas; viņas apdziedot vai nu savam dzimumam svarīgas lietas — mīlestību, precības, kāzas, vai izsakot kādas acumirkļa jutoņas. Šīs īsās dziesmas varot pielīdzināt tauriņiem, „kas uzlido, saulei atspīdot, un nākošā mirklī nav vairs redzami".[79] Līdzīgas domas izteiktas *Die Letten* 2. nodaļā, kur Merķelis raksta, ka grūtā darba nomāktie latviešu jaunekļi un vīri nespējot atplaukt dziesmās. Kaut cik dzīves prieka sajūtot vienīgi meitas, kas „savam ganāmpulkam pakaļ staigājot, apdzied to un ikkatru priekšmetu".[80]

Vai kāds mēģinājums pierakstīt latviešu tautas dziesmas 18. gadsimtā noticis arī Latgalē, nav zināms. Tādā kārtā šeit atkārtojams vienīgi īsais, jau VI : 4 nodaļā atzīmētais norādījums J. A. Hilzena grāmatā *Inflanty* (1750), ka viņa laikā latgalieši esot dziesmās minējuši pat savus senos karaļus.

6.

Ja tautas dziesmu vākšanā 18. gadsimta beigās konstatējami jau nopietni sasniegumi, tad izpratne par tautas pasaku un teiku nozīmi — trūkstot impulsiem, kādus dziesmu krājējiem deva Herders — modās daudz gausāk. Reprezentātīvs bija G. F. Stendera viedoklis, ka „vecās bābu pasakas" uzskatāmas par mazvērtīgu laika kavēkli un aizstājamas ar pasakām vai stāstiem, kas satur „gudras mācības". Šo pieeju diktēja Stendera racionālisms, taču vispār vērojams, ka viņš latviešu pasaku pasaulē orientējies pietiekami labi. Tikai pazinējs varēja izskaidrot latviešiem ierastos apzīmējumus „lapsa kūmiņa un vilks znots" tā, kā darījis Stenders savā gramatikā. Tie nākot, viņš raksta, no senām pasakām par to, ka zvēri reiz runājuši, un piebilst:

„Neapgaismoti latvieši tam tic vēl šobrīd."[81] Oficiālu sankciju centieniem eliminēt tautas pasakas Stenders bija ieguvis jau 1756. gadā, kad Kurzemes superintendents Joachims Baumanis priekšvārdā viņa *Svētiem stāstiem* resp. *Mazajai bībelei* vērsās pret „nieku un blēņu pasakām", ko ļaudis „svētos laikos jeb uz vaļu būdami cits citam izstāsta".[82] Paša Stendera tulkoto un sacerēto pasaku analize liecina, ka dažkārt izteiktajam apgalvojumam, it kā viņš vismaz daļu no tām būtu noklausījies tautā, trūkst pamata.[83] Kā redzēsim X : 6 nodaļā, attīstība gan risinājās pretējā virzienā — zināma tiesa Stendera pasaku pakāpeniski „folklorizējās".

Tomēr atsevišķi latviešu tautas pasaku un teiku uzrakstījumi 18. gadsimtā pastāvējuši. Kāda vēstule, ko tulkojumā publicējis A. Švābe, rāda, ka pionieri arī šai ziņā bijuši Gustavs Bergmanis un Kristofs Harders. Pēdējais 1783. gadā rakstīja Bergmanim: „Man ļoti patika jūsu latviešu teiku autors. Tam vajag būt brašam vīram. Es še jums pielieku kādu citu orīģinālu, bet tas ir daudz sliktāks. Teiku par Drudzi un Kašķi esmu jau agrāk dzirdējis. Man gandrīz gribētos ticēt, ka latviešiem ir pašiem savas nacionālas pasakas, kuŗu saturs lielāko tiesu grozās ap to, ka viņi uzskata sevi par gudrākiem, izveicīgākiem un pilnvērtīgākiem, kamēr visa pārējā pasaule, salīdzinot ar viņiem, ir tikai muļķa pērtiķi. Šī jūsu atsūtītā teika modina manu interesi, un es gribu vēl vairāk nodarboties ar viņu stāstiņiem; var būt, ka tie palīdz labāk izprast šīs tautas raksturu."[84] Tā kā tobrīd nebija noteiktas folkloristiskās prozas žanru klasifikācijas, nav nosakāms, vai Harders skaidri izšķīris pasaku, teiku un vēl citas „stāstiņu" kategorijas. Interesants norādījums uz teiku par Drudzi un Kašķi; tā vairākos variantos uzrakstīta 19. gadsimta otrā pusē un 20. gadsimta sākumā — arī Ziemeļvidzemē, kur darbojās Harders un Bergmanis.[85] Neizprotama paliek piezīme par Harderam piesūtītās latviešu teikas „autoru".

Citi apstiprinājumi tam, ka Bergmanim nav bijušas svešas latviešu teikas, pazib viņa 1795. gadā izdotajā spredikļu grāmatā. Tur viņš, protams, netuvojas tām kā pētnieks, bet kā draudzes gans, un vēršas, piemēram, pret „nejēgu valodām" par naudas kaltēšanos un pret veltīgajām bailēm no vilkačiem, kuŗi pēc nostāstiem „esot cilvēki, kad tie grib, un atkal vilki, kad tiem jaunu gaļu gribas". Tiklab naudas kaltēšanās resp. spīguļošana vientuļās vietās, kā vilkaču gaitas pieder pie ļoti izplatītiem latviešu teiku motīviem ar simtiem variantu.[86] Trijkungu dienas spredikļī Bergmanis racionālistiskā garā tēlo Mēnesi kā apdzīvotu pasauli un zobo nejēgas, kas Mēnesī saskatot meitu ar nestavām un spaiņiem.[87] Šī teika Lercha-Puškaiša, Šmita u.c. krāju-

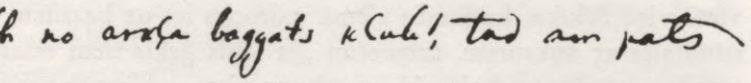

Latviešu paruna Gustava Bergmaņa rokrakstā

mos sastopama ap desmit variantos. Koncīzs paraugs no Aumeistaru (Cirgaļu) pagasta: „Sestdienas vakarā sievietes pirtī pērušās, un aptrūcis auksta ūdens. Nu viena meita paķērusi nesienus un gāsi uz aku pēc ūdens. Bīš varēn jauks un gaišs mēnesnieks, un meita, uz aku iedama, rādīsi mēnesniekam pliku pakaļu. Nu meita tūlī ar visim nesienim uzrauta augšā, un vē tagad meita stāvot mēnesniekā ar visim nesienim uz plecim."[88]

Daži sīki norādījumi uz teikām iekļauti Jakoba Langes vārdnīcā. Tā, piemēram, paskaidrodams latviešu vārdus milzis, milzenis, milzu kapi, milzu kauli, Lange vāciski atzīmē, ka latvieši vairākās vietās rādot pakalnus, kur it kā būtu aprakti milži. Tātad viņiem esot tādas pašas veclaiku tradicijas par milžiem kā citām tautām.[89] Ar pasaku un reizē ticējumu sfairu saistās Langem pazīstamā „laumas slota", t.i. slota, uz kuŗas pa gaisu jāj lauma resp. ragana.[90] Kur vācieši runājot par barbariem un barbaru novadiem, tur latvieši sakot „suņpurnis" un „suņpurņu zeme". Bez tam latvieši nerātnā kārtā saucot par suņpurņiem kalmikus un moŗus resp. nēģeŗus.[91] Lai gan daļa latviešu teiku, kur tēloti suņpurņi jeb sumpurņi, atspoguļo arī citur Eiropā izplatīto kinokefalu motīvu, Langes aizrādījums uz kalmikiem zīmīgi atbalsta folkloristu vērojumu, ka ar mežonīgajiem, asinskārajiem sumpurņiem Latvijā simbolizēti austrumnieki, kuŗu rīcība Livonijas un Ziemeļu kaŗa laikā atstāja latviešu zemniekos grūti izdzēšamu šausmu piemiņu.[92] Turpretim Langes minētā „nerātnība" gan laikam meklējama nēģeŗu apzīmēšanā par sumpurņiem, kas pavīd arī G. F. Stendera rakstos.[93] Divos gadījumos Lange piezīmē, ka vācu *die Siebenschläfer* latviski saucoties „tie septiņi miegaiņi".[94] Tas liecina, ka latviešiem kaut kādā veidā būs bijusi pazīstama sevišķi katoļu zemēs iecienītā kristīgā leģenda par septiņiem gulētājiem — mocekļiem Romas ķeizara Decija laikā. Katrā ziņā septiņu gulētāju dienai (27. jūnijam) visai svarīga loma latviešu tautas meteoroloģijā resp. lietus vai jauka laika pareģojumos.[95] Attiecīgie ticējumi gan savākti tikai kopš 19. gadsimta beigām, taču var būt vecāki.

Latviešu pasakas, kā ļauj secināt viņa 1764. gadā izdotā spredikļu grāmata, pazinis arī Kr. D. Lencs. Līdzīgi tautas dziesmām (sk. iepriekš, IX : 3), tās viņam bijušas īgnuma un errastību avots. Kādā

vietā viņš žēlojas, ka ļaudis ziemā vairoties iet uz baznīcu, aizbildinādamies ar aukstumu, turpretim „ja kāds ģeķis tiem sešas stundas pasakas stāstītu, tad tie viņu tomēr ar visas uzklausīšanas dzirdētu, vis ne iegādādami aukstu laiku esam".[96] Citur Lencs raksta, ka pēc dažu „aklu" zemnieku ieskata bagātie vācieši pēc nāves nonākšot ellē, bet nabadzīgie latvieši tapšot svēti. „Citi gan ir tik ēverjēlīgi," viņš turpina, „ka tie no tā elles uguns smieklus dara, sacīdami: Kad tie bagāti vācieši ellē gulēs, tad mēs, nabagi zemnieki, malku pievedīsim, lai viņu uguns ne izdziest." Motīvs par bargu kungu sodīšanu elles katlos un drošu puisi kā velna krāsnkuri sastopams dažās latviešu pasakās,[97] bet vāciešu svilināšanu ellē vai dancināšanu uz ķieģeļiem, zem kuŗiem latvietis „pakuŗ uguntiņu", plaši daudzina tautas dziesmas.[98] Atkārtoti Lencs savos spredikos rāj zemniekus par viņu „niknu mēli": tie aprunājot kungus un gaspažas, pēc dievkalpojuma turpat pie baznīcas izmēdot mācītāju, dievbijīgus cilvēkus no pašu vidus saukājot par pātaru vēderiem u.t.t. Pamats domāt, ka šie mēles nedarbi vismaz daļēji būs saistījušies ar folkloras elementiem — tautas joku stāstiem, anekdotiem, satiriskām parunām.[99] Tādā skatījumā top labāk saprotami arī augstāk citētie Kr. Hardera vārdi, ka latvieši savās pasakās droši vien pielīdzinot pārējo pasauli pērtiķiem.

Spilgti racionālistiski noskaņotais kurzemnieks Fr. G. Mačevskis savā 1793. gada spredikų grāmatā vērsās pret „māņu pasakām" tādēļ, ka tās daudziem liekot mocīties nepamatotās bailēs no burvjiem, miroņiem un velniem. Nekādā ziņā šīs pasakas nevajagot stāstīt bērniem — it īpaši kungu bērniem, kas uzticēti zemnieku auklēm, jo pretējā gadījumā izaugot „samisēti cilvēki".[100]

Pat literāras, jaunlaiku autoru sacerētas pasakas par kaitīgām zemnieku vidē atzina H. J. Jannavs 1786. gadā. Zemnieks joprojām nespējot atšķirt reālo no irreālā un nesaprotot, ka pasakām jāveicina tikumība; viņš „vēl arvien ilgojas pēc tā laika, kad viņa zirgs varēja ar viņu sarunāties".[101]

Lai gan uzrakstītas vēlāk, ar 18. gadsimtu saistās samērā daudzas vietu, personu u. c. teikas. Uzticamu teicēju un pierakstītāju sniegtais materiāls, kas kritiskā analizē viegli atšķiŗams no pseudofolkloristiskiem darinājumiem, izmantojams kā sekundārs vēstures avots. Sevišķi tas attiecas uz kādu žanru, ko daļa folkloristu vispār nevēlas pieskaitīt pie teikām, bet dēvē par memorātiem, ar šo vārdu saprotot teicēja konkrētu stāstījumu par saviem tiešajiem pieredzējumiem. Tādiem atmiņu stāstījumiem no 19. gadsimta pirmās puses atrodam pietiekami paraugu latviešu teiku kopojumos. Taču memorāta jēdziens paturams spēkā arī tad, ja teicējs bez izgreznojumiem atstāsta

paša dzirdētas citu, parasti vecāku ļaužu personīgās atmiņas. Pa šo ceļu nereti nokļūstam līdz 18. gadsimtam.

Kā raksturīgu piemēru var minēt ziņas, ko J. Rubenis Vidzemes vidienē (Ērgļos) ieguvis no apmēram 1830. gadā dzimušas vecītes, kas viņam atkārtojusi savas 90 gadu vecās resp. 18. gadsimta otrā pusē dzimušās mātesmātes stāstus. Cita starpā viņa stāstījusi: „Šķiltavas ar kramu senāk bijušas diezgan retas lietas. Uguns tikusi uzglabāta bedrēs un pavardos, ogles apraustas ar pelniem un klāt vēl pielikta kāda sausa pagale, lai grūst. Kad uguns izdzisusi, tad gājuši uz otru māju. No tuvas vietas pārnesuši kvēlošu pagali, bet no tālākas mājas nesuši dūli, satītu nātnas drēbes lupatu. Gavēņa laikā kaimiņi labprāt nedevuši uguns, bijis jāatstāj kāds zieds. No bada ļaudis dažreiz esot ēduši kaltētas papardes, sūnu, skostas, gobu mizas un citas līdzīgas lietas. Kad kāds miris, tad nekatram miroņam bijis dēļa zārks. Cits likts resna koka izcirstā zārkā, kuŗu nereti mirējs, dzīvs būdams, vēl pats taisījis."[102] Salīdzinot šīs atmiņas par uguni, grūtiem bada laikiem, bluķa šķirstiem u.t.t. ar citiem avotiem, redzam, ka tās neapšaubāmi atspoguļo 18. gadsimta Vidzemes dzīves īstenību.

Tāpat uz šo laikmetu atvirzās virkne memorātu, kas koncentrējas ap kāķi pie baznīcas un kauna krēslu tās iekšienē.[103] Jau I : 5 nodaļā pieminējām 18. gadsimta apstākļu atspulgus latviešu teikās par Frīdrichslustes muižu Zemgalē un skrējējiem — kariešu pavadoņiem.

Brīžiem izpušķotas, brīžiem visai skaidras atceres tautā saglabājušās par lielo mēri 18. gadsimta sākumā. „Daudzi vecaji," rakstīja 1892. gadā *Dienas Lapas* etnografiskā pielikuma līdzstrādnieks no Bērzaunes, „vēl zina ko no saviem tēviem dzirdētu pastāstīt par mēŗa laikiem (1709—1710). Mēri viņi domājušies staigājam cilvēku veidā apkārt. Viņš dzīvojis noliktu laiku sevišķā vietā, to apgabalu tad no cilvēkiem izpostīdams."[104] Citur mēris parādījies gan kā „smuks sunītis ar zvārguli pie kakla", gan kā kaķis, putns vai nedzīvs priekšmets — dzīparu kamoliņš, valdziņš u.t.t.[105] Latvisko materiālu zīmīgi papildina memorāts, ko vācu valodā publicējusi Zlēku mācītāja un Piltenes superintendenta Johana G. Bitnera I (1732—1812) mazmeita L. Harmsena: „Vectēvs vēl pazinis vecu sievu, kas pārdzīvojusi mēŗa laiku kā septiņus gadus vecs bērns. Viņa ar saviem vecākiem dzīvojusi Apšodu mājās cieši pie Ugāles lielceļa. Kad visa māja izmirusi, bērns uzrāpies jumtā un trīs dienas, trīs naktis raudzījies, vai pa lielceļu nenāks kāds cilvēks. Ceturtā dienā beidzot nācis kāds vīrs un paņēmis viņu līdz."[106]

No pārējiem Harmsenas uzrakstījumiem, kas daļēji var piederēt

viņas vectēva laikiem, vēl atzīmējams šāds: „Reiz Zlēkās bijusi Vilku Anna, kas kā maza meitene pazudusi vecākiem. Vēlāk viņa atrasta, kopā ar vilcēniem graužot jēra kaulu."[107]

Krišjāņa Valdemāra populārizēto un latviešu krājumos ievietoto teiku par Dundagas „zaļo jumpravu" pirmo reizi īsi min J. F. Bankavs 1721. gadā.[108] Tās darbība norisinās pilī, savā raksturā un izteiksmē tā gluži nelatviska, tādēļ droši uzskatāma par baltvācu teiku, kuŗas atsevišķus motīvus — varbūt vēl tikai Valdemāra 1855. gada vāciskā un *Pēterburgas Avīžu* 1862. gada latviskā publicējuma ietekmē — pārņēmuši latvieši.[109] Jāpiebilst, ka 18. gadsimtā baltvācieši bija vienādi nevērīgi pret latviešu un paši savām teikām. Arī Bankavs rakstīja, ka „zaļā jumprava" laikam esot kādas vecenes izgudrojums, un līdzīgas pasakas un stāsti pelnījot vienīgi izsmieklu.[110]

Atklāts paliek jautājums, cik ticamības piešķiŗams latviešu teikām par Pēteri I un hipotetisko latvieti, prāvesta Glika audzēkni Katrīnu I.[111] Visumā to nokrāsa vairāk literāra nekā folkloristiska. Turpretim it ticama liekas 20. gadsimta sākumā Hugo Skujiņas Smiltenē uzrakstītā teika par ģenerālgubernātoru Braunu. No vēstures avotiem zinām, ka Brauns — ilggadīgais Vidzemes ģenerālgubernātors 18. gadsimta otrā pusē un reizē Smiltenes pilsmuižas īpašnieks — savās personīgajās īpašībās bija savāds, patvaļīgs ekscentriķis. Ar to labi saskan teikas vēstījums, ka reiz pie Brauna ieradies kāds Smiltenes saimnieks un lūdzis palīdzību, taču tās vietā saņēmis pavēli pēc mēneša atvest uz Rīgu divus vezumus vīžu. „Kad saimnieks ar vīžu vezumiem aizbraucis uz Rīgu pie Brauna," turpina stāstītājs, „tad tas pavēlējis ar vīzēm aizbraukt pie Rīgas pils, un katrs, kas to dienu pilī gājis uz balli, no saimnieka nopircis pāri vīžu, jo bez vīzēm Brauns nevienu todien ballē nelaidis. Saimnieks abus vezumus pārdevis īsā laikā un saņēmis labu naudu."[112]

Šķietamajiem latviešu tautas literātūras elementiem, kas ievīti Garlība Merķeļa *Die Vorzeit Lieflands* un citos darbos, nav folkloristiskas vērtības; tās ir pa daļai pēc vēsturiskiem materiāliem konstruētas, pa daļai viņa paša brīvi fābulētas teiksmas.

7.

Ja Latvijas literātu, pirmā kārtā mācītāju, vairums 18. gadsimtā tuvojās tautas dziesmām, pasakām un teikām ar skepsi, bet ticējumus tieši apkaŗoja, tad pieeja brachiloģismiem bija stipri labvēlīgāka:

tos pieskaitīja didaktiski nozīmīgam materiālam, kas derīgs „prāta cilāšanai" un reizē ietveŗ zināmas ētiskas vērtības. Tādēļ visai bagātīgi brachiloģismu, sevišķi sakāmvārdu un parunu, paraugi atrodami arī šī laikmeta latviskajās vārdnīcās. Chronoloģiskā skatījumā tie, protams, nav negrozāmi datējami ar 18. gadsimtu. Laba tiesa sakāmvārdu un parunu krietni senāk fiksēta Manceļa rakstos. Bez tam tiklab šai kategorijā, kā latviešu mīklās dažkārt ieviesušies starptautiski pazīstami resp. „ceļojošu" tradiciju elementi. Šķietami tik latvisks sakāmvārds kā „Kas otram bedri rok, pats iekrīt" faktiski sastopams jau Vecajā derībā (Zāl. sak. v. 26 : 27; Zāl. māc. 10 : 8).

Zināmu skaitu sakāmvārdu, parunu un parunām līdzīgu idiomatisku izteicienu savā *Liber memorialis letticus* (1748) sniedza Kaspars Elverss.[113] Īsti latviski skan „Suns suni blusina" un „Nelaime nelaimes galā". Elversa „Antiņ! kur stabulīte?" atkārtoti liecina, ka Antiņa vārds sen iesakņojies kā vientieša sinonims, jo to pašu jautājumu jau 1685. gadā atzīmējis Nīcas un Bārtas mācītājs Johans Langijs.[114]

Jakoba Langes vārdnīcas dažādos šķirkļos ietelp vairāk nekā 90 sakāmvārdu un parunu.[115] Pāris zīmīgu piemēru, kam sociāla nokrāsa, citējām šīs vārdnīcas vispārējā apskatā (VI : 3). Langes krājumā gadās teksti, ko pazinuši arī Mancelis un Elverss, taču vairums savākts patstāvīgi. Blakus citiem joprojām izplatītiem sakāmvārdiem te atrodam „Labāk zīle rokā nekā mednis kokā" un „Ne ikdien māte karašas cep", bet mazliet plašākā versijā nekā vēlāk „Meliem ir īsas kājas, drīz var panākt" un „Mazs cinis lielu siena vezumu gāž".

Tāpat latviešu sakāmvārdus un parunas akceptēja G. F. Stenders, brīžiem nevairīdamies pat no „nerātniem" piemēriem. Ojārs Jēgens, kas 1956. gadā ekscerpēja un no jauna publicēja Stendera darbos iekļautos sakāmvārdus un parunas, aizrāda, ka no 1789. gada vārdnīcas vien ieguvis ap 1000 tekstu.[116] Pirms tam Stenders bija ievietojis prāvu skaitu paraugu savā gramatikā; tās 2. izdevumā *Catalogus proverbiorum* aptveŗ 225 vienības. Vācot brachiloģismus vārdnīcai, viņš lietojis sev ierasto metodi, t. i. atzīmējis ne tikai paša dzirdēto, bet pārņēmis arī citu autoru iespiesto materiālu. Tādēļ tiklab šai sakarā, kā valodas vēstures pētījumos Stendera vārdnīca prasa rūpīgu avotu kritiku.

Publicēdams gramatikā sakāmvārdu katalogu, Stenders atvainojas, ka daži no tiem gan esot „netīri", taču visumā vērtē tos atzinīgi. Sakāmvārdu latviešiem ļoti daudz, un „ar tiem vēlams iepazīties, jo ikdienas dzīvē tos bieži daudzina, tie rāda latviešu ģeniju un domāšanas veidu — it īpaši tam raksturīgo lakonisko stilu, turklāt tiem

allaž mēdz būt visai zīmīga jēga".[117] Spilgti tautiskus izteicienus, kas īstenībā nav sakāmvārdi vai parunas, tomēr stāv tiem tuvu, sastopam idiotismiem veltītajā Stendera gramatikas nodaļā. Tā, piemēram, kāds latviešu zemnieks sacījis, gribēdams sevišķi uzslavēt savas draudzes mācītāju: „Vīrs kā ozols, balss kā vēršam, tos Dieva vārdus kā sūdus izārda!"[118] Tai pašā nodaļā Stenders ieminas par latviešu lāstiem, to vidū izsaucienu „Ka tev bagāti vilki!", kas viņam pamatoti licies grūti izskaidrojams. Skaidrāki divi citi: „Ka tev deviņi velni!" un „Ka tev simti pērkoni!", lai gan Stenders naivi vaicā, kādēļ ne desmit velnu vai ducis, un vai nebūtu pieticis ar vienu, diviem vai trim pērkoniem. Ja viņš pats, kā redzējām VI : 2 nodaļā, cītīgi nodevās maģijai, tad šeit viņam pilnīgi aizmirsusies skaitļu maģiskā nozīme. Jānožēlo, ka Stenders nav publicējis vēl citas lāstu formulas, kas arī pieskaitāmas pie brachiloģismiem un nereti satur reliģiju vēsturei interesantus elementus. Viņš aizbildinās, ka negribot nodarboties ar „lamām un neķītrībām".[119] Kādu „nekaunīgu latviešu lāstu" atzīmējis 1782. gada vāciski-latviskās vārdnīcas manuskripta autors (domājams, J. Baumbachs): „Ka tevi tūkstoši velli gaisu gaisā izputinātu."[120]

Vecie resp. 18. gadsimta latviešu sakāmvārdu un parunu krājumi pelnī uzmanību formālā aspektā, jo samērā vienkārša analize apliecina, ka laba daļa — vai nu tieši, vai ar niecīgiem grozījumiem — lasāma metriski. Īsti daktilisku rindu dod „Ne mana cūka, ne mana druva", trochaisku — „Jauns ar jaunu, vecs ar vecu". Ja „Gudram gudra nelaime" pēdējo vārdu pārvērš deminutīvā, iznāk tautas dziesmai atbilstoša trochaju rinda. Izrakstīdams šos un daudzus citus paraugus no Stendera kataloga, Ludis Bērziņš gluži pareizi piemetina, ka dzejai uzdurāmies arī tautas literātūras žanros, „kur par dzeju nav runa un kur nezinātājs varbūt dzejas formu nemaz nesaskata".[121]

Tikpat pozitīvi kā sakāmvārdi 18. gadsimtā vērtētas latviešu mīklas, par kurām Stenders izteicās, ka tās — līdzīgi sakāmvārdiem — apgaismojot „latviešu ģeniju" un koncentrēto stilu, pie tam daudzreiz pārspēdamas vācu mīklas. Gramatikas izdevumos un *Pasakās un stāstos* viņš devis ap 50 mīklu.[122]

Plašākas pārdomas mīklām 1764. gadā veltīja Johans J. Harders. „Patīkamā nodarbe, kas vingrina prātu ar šiem īstas atjautības pierādījumiem (t.i. mīklām. Ref.), latviešu vidū ļoti pazīstama un ierasta, un viņu tēvi būs to pazinuši vēl labāk," raksta Harders. „Mēs zinām, ka visas senās tautas stipri mīlējušas šo saprātīgo laika kavēkli un ka seni rakstnieki mums snieguši teicamus mīklu izdomas paraugus, kas dara godu cilvēka prātam. Vai man to sacīt? Man šķiet, ka tāda no-

darbe saviesīgajā dzīvē ir cilvēces daudz cienīgāka nekā visa blēņošanās ar kārtīm, kauliņiem, maskām un klačām, ar ko neaizbildināmā kārtā tagad pavada laiku. Bet reizē man liekas, ka nevienam no laipnajiem kungiem un jaukajām dāmām, kuŗu galanterijā it kā izpaustos sabiedrības gods, nepietiktu prāta izdomāt kārtīgu mīklu. Lasītāji, kas zina, cik rūpīgi vajag uzmanīt divēju lietu dabu, vienu no tām paslēpjot otrā; cik pareizi jānovērtē veids, kādā šo slēpšanu izdara; cik ļoti jāraugās, lai nepārkāptu *tertium comparationis* robežas; un cik apdoma nepieciešams, lai dotu mīklai tādu izteiksmi, ka klausītājs saprastu attēla pilnīgo līdzību orīģinālam, tiklīdz dzirdētu orīģināla nosaukumu, — tādi lasītāji atzīs, ka es neesmu sacījis par daudz. Turpretim viņi brīnīsies, ka neizglītotā un nekultivētā tautā sastopam šīs īstenās attapības piemērus, kas darītu godu visgudrākajām tautām. Viņiem (t. i. latviešiem. Ref.) ir mīklas ar visām to tipiskajām īpašībām; dažas šķiet radušās sirmā senatnē, tātad laikam būs mantotas no senčiem." Tālāk Harders aizrāda, ka glītākās latviešu mīklas ievietotas Stendera gramatikā, bet pats pievieno divas no M. Prētorija pārņemtas prūšu (īstenībā leišu) mīklas, ko varot darīt mierīgu prātu, jo „senie prūši bija mūsu latviešu tautieši". Beigās Harders vēlreiz cildina latviešu atjautību, kas ļaujot iedomāties, ko sasniegtu kāds mošs latviešu zēns, ja viņu pienācīgi audzinātu.[123] Atskaitot Stendera īsās piezīmes gramatikas 1. izdevumā, šī ir pirmā nozīmīgā apcere par latviešu mīklām, kuŗas vērtību nemazina no tās viegli izdalāmais, ar Harderam ierasto latviešu un senprūšu identifikāciju saistītais posms. Jau augstāk (IX : 4) atzīmējām, ka arī Hardera mīklu apskatu citēja Herders *Volkslieder* 2. daļā.

Stenders gan interesējās par tautas mutvārdu tradicijām un tās diezgan labi pazina, tomēr būtu labprāt redzējis, ka tās visas, ieskaitot pat mīklas, aizstātu jaunlaiku autoru, pirmā kārtā viņa paša sacerējumi. *Pasaku un stāstu* 2. izdevumā 70. stāsts saucas „Mīklas", un tur ietverta vesela latviešu kultūras programma, kādai būtu jāreālizējas saskaņā ar Stendera ideāliem. Ziemas svētdienu un svētku vakaros pēc baznīcas kaimiņi pamīšus sapulcējās cits pie cita. Ar sātu un gausu ēduši un dzēruši, puiši un meitas vispirms dzied dziesmas jaunās meldijās no Stendera *Ziņģu lustēm.* Tad visi nosēstas lokā un „ar abām ausīm priecīgi klausās", kā trīs grāmatnieki pa kārtai lasa viņiem priekšā Stendera darbus — viens *Augstas gudrības grāmatu*, otrs pasakas, trešais stāstus. Beidzot ķeŗas pie mīklām: „Papriekš deve tie jauni ļautiņi savā starpā tās vecas mīklas: Auns vērša vēderā. Dzelzu ķēve, linu aste. Lācis tup, zarnes kust. Muca brēc, dzērēji

klusi. Un daudz citas tādas. Tad pie katras mīklas, kā ieraduši, viens caur otru vaicāja: Voi iekšā, voi ārā? voi pie cilvēka, voi pie lopa? voi pie debess, voi pie zemes? Gan izvaicājuši, sāc viens caur otru aplam minēt: voi ne būs lācis, voi bezdelīga? voi ne būs varde, voi tabaka pīpe? voi ne būs sūdu bambals, voi veca bāba? voi ne būs piests, voi Rīges pilsāts? Ikviens sacīja, kas viņam ātrumā prātā šāvās." Šais minējumos noklausījies, kāds vecs prātīgs vīrs, ar kuŗa muti runā pats Stenders, sāk smieties un saka: „Kas mīklu grib minēt, tam ne vaijag šurp un turp ar savu prātu grābstīt, bet papriekš to mīklu pie sevis labi pārdomāt, un, kad jau domā to mīklu izgudrojis, tad vaijag viņam arīdzan to mīklu izstāstīt un parādīt, ka tas tās mīklas prāts ir. Un kad viņš to ne var uzminēt, tad vaijag to mīklas devēju lūgt, ka tas to izstāstītu un skaidri parādītu." Turpinājumā vecais vīrs liek minēt vairākas jauna tipa, t. i. Stendera izdomātas vai tulkotas mīklas, un stāsta beigās pievienoti vēl 20 līdzīgi paraugi.[124]

Dažas no Stendera mīklām atjautīgas, citas pārāk abstraktas vai prasa iepriekšējas zināšanas vismaz *Augstas gudrības grāmatas* apjomā, piemēram: „Kas skrien drīzāk ne kā zibens?" (atminējums: saules stari). Jābrīnās, ka stingrais morāles sargs ieteicis tādu jaunu mīklu kā „Kuŗš dziedātājs ar daudz sievām mauko un tomēr ne grēkodams cepts top?" (atminējums: gailis).[125] Laikam šī mīkla Stenderam likusies sevišķi asprātīga, jo viņš to sniedza jau savas gramatikas 1. izdevumā, pie tam saskandinātu ritmā un atskaņās.[126] Stendera mīklas ieviesās tautā mazāk nekā viņa ziņģes un pasakas tādēļ vien, ka to ne visai veiklā, brīžiem sarežģītā izteiksme bija sveša īsto latviešu mīklu koncīzajai formai.

Ja iepriekš norādījām, ka vecie latviešu sakāmvārdi nereti lasāmi metriski, tad tas pats attiecas uz mīklām. Trochaju un daktilu piemēri atrodami arī Stendera gramatikas ģenuīno latviešu mīklu krājumā: „Mells kā vells, rūc kā lācis" (krāsns mute), „Mazs mazs vīriņš, kaulu kažociņš" (rieksts) u.t.t.[127] Visumā gan jākonstatē, ka mīklu metriskā iekārta, kur tā vērojama ilgākā tradicijas attīstībā, bijusi pakļauta sairuma procesam. Mīklas tiešā funkcija nav atkarīga no metrikas — vienādi var minēt ritmisku un neritmisku mīklu. Vēl vairāk šo sairumu veicinājis apstāklis, ka mīklas struktūru — pretēji nekā tautas dziesmai — nesarga meldija.[128]

Nedaudzas „jaunlaiku" mīklas 18. gadsimta beigās savos Vidzemes latviešu kalendāros ievietoja Kristofs Harders, bet rosīgāk arī šai ziņā Stendera pēdās gāja M. Štobes Jelgavā izdotā *Latviska Gada-Grāmata* (1797/98). Tur iespiestajam materiālam ļoti maz radnie-

cības ar latviešu tautas mīklām. Tipisks piemērs: „Zemnieks sēj, zeme nes, visi valkā, tad top sagriezts, sagrūsts, samalts un preciniekiem pārdots, pēc nezin kur paliek" (papīrs). Jāšaubās, vai tobrīd latviešu lasītājiem varēja patikt tāda rakstura mīkla kā „Es neesmu ne debesī, ne ellē, ne pasaulē, ne laukos, ne pilsātos, ne ugunī, ne ūdenī, nedz gaisā, bet pašā zemes vidū" (burts „m"). Pavīd arī mīklas veidā ietverti aritmētiski uzdevumi.[129] Līdzīgas problēmas „galvas lauzīšanai" sāka latviešu presē un periodikā nostabilizēties tikai gadus 80 vēlāk.

---

[1] OZOLS 1961, 7, 21.
[2] VĪTOLIŅŠ & KRASINSKA 1972, 70.
[3] BĒRZIŅŠ 1940, 20, 22.
[4] BIČOLIS 1936, 171ss, 194ss.
[5] STENDERS 1783, 273, 276.
[6] *LKV*, XIV, 26717.
[7] *ibidem*, XVIII, 35290.
[8] *ibidem* 35290s.
[9] Sal. BW, IV, 534 un *passim*.
[10] JĀNIS 1892, 156s; BĒRZIŅŠ 1940, 311.
[11] HARMSEN 1913, 71s; JOHANSONS 1962, 57ss.
[12] BW, 2970—2976, 4405, 8987, 26581; ŠVĀBE 1923—24 (9/10), 19.
[13] BW, 17472, 34239, 34257, 34283; ŠVĀBE 1923—24 (9/10), 18s.
[14] ŠVĀBE 1923—24 (9/10), 18.
[15] DUNSDORFS 1965, 227ss.
[16] STENDER 1761, 152—156.
[17] Sal. BLESE 1947, 80s; JOHANSONS 1953, 34.
[18] STENDER 1783, 272—279.
[19] Sal. ARBUSOW 1953, 143.
[20] ADAMOVIČS 1929, 53.
[21] STENDER 1789, 190.
[22] STENDER 1783, 279ss.
[23] STENDER 1938, 161.
[24] *ibidem* 266ss.
[25] Sal. ROZENBERGS 1959, 33ss.
[26] BUSCH 1920.
[27] HUPEL 1774—82, II, 158ss.
[28] J. HARDER 1764, 89s.
[29] BĒRZIŅŠ 1933, 127.
[30] HIPPEL 1778—81, III : 2, 574.
[31] BĒRZIŅŠ 1933, 127; citādi ARBUSOW 1953, 178 (šeit „Gottfried" vietā aplam „Gottlieb").

[32] HIPPEL 1778—81, I, 72ss.
[33] BĒRZIŅŠ 1925, 6; STENDER 1761, 153.
[34] HIPPEL 1778—81, II, 552s.
[35] BĒRZIŅŠ 1933, 130s.
[36] ARBUSOW 1953, 178s.
[37] Sal. ROSANOW 1909, 4s, 17s.
[38] Sal. *LKV*, XIII, 26408s, XV, 30066s; DUNSDORFS 1961, 98s, 113.
[39] BĒRZIŅŠ 1933, 115ss; ARBUSOW 1953, 130ss; ŠVĀBE 1958, 139ss.
[40] Par Herdera un J. J. Hardera attiecībām plašāk JOHANSONS 1965, 2s.
[41] SUPHAN 1875, 52.
[42] Sal. ŠEŠPLAUKIS 1962, 315, 317ss.
[43] Par Herderu un Lesinga 33. vēstuli tuvāk *ibidem* 313ss; ARBUSOW 1953, 138s, 152s; ŠVĀBE 1958, 151, 154; DUNSDORFS 1961, 96ss.
[44] Sal. ARBUSOW 1953, 138s.
[45] K. STAVENHAGEN 1925, 14.
[46] Sal. BĒRZIŅŠ 1927, 162; ŠVĀBE 1958, 150; DUNSDORFS 1961, 110.
[47] DUNSDORFS 1961, 110.
[48] ARBUSOW 1953, 143.
[49] DUNSDORFS 1961, 103s.
[50] ŠVĀBE 1958, 151.
[51] K. STAVENHAGEN 1925, 13, 22.
[52] *ibidem* 16; ARBUSOW 1953, 156s (gan ar aizbildinājumu); DUNSDORFS 1961, 107. J. J. Hardera rakstā šī dziesma nav ne citēta, ne pieminēta.
[53] ARBUSOW 1953, 155.
[54] ZEIFERTS 1922, 60s.
[55] HERDER 1779, 87ss.
[56] ARBUSOW 1953, 221. Šīs un paticami vēl divas dziesmas identificējis J. Misiņš.
[57] HERDER 1779, 88s, 90ss.
[58] ŠEŠPLAUKIS 1962, 320ss.
[59] ARBUSOW 1953, 175ss.
[60] BĒRZIŅŠ 1933, 146s.
[61] ARBUSOW 1953, 194ss, 225s. Par „Ko guli? neguli!" Kurzemes (Cīravas) buŗamvārdos sk. KURTZ 1937—38, I, 147. Šī formula krietni gaŗa un pa daļai lasāma trochajos, piemēram: „... Ņem, Māriņa, grāmatiņu, ej savā baznīcā; tur atrasi sav' Dieviņu gar zemīti nogulušu. Ko tu guli, ko neguli, kad tu augšām necelies? Visa saule, visa zeme pēc tevim žēli raud." Te tautas dziesmai atbilstošu ritmu jauc vienīgi pirms „augšām" iespraustais „tu".
[62] ŠVĀBE 1958, 162, 164.
[63] SCHAUDINN 1937, 135.
[64] *DBL* 33.
[65] ŠVĀBE 1958, 164s.
[66] BĒRZIŅŠ 1933, 125, 149s; ARBUSOW 1953, 172s.
[67] ŠVĀBE 1958, 25, 165ss; sal. arī BĒRZIŅŠ 1933, 150.
[68] Par šiem krājumiem plašāk BĒRZIŅŠ 1927, 163ss, un ŠVĀBE 1958, 181ss.
[69] G. BERGMANN 1807 (priekšvārds, nenumurētas lappuses).
[70] ŠVĀBE 1958, 167.
[71] *ibidem* 168.
[72] RECKE & NAPIERSKY, II, 90s; *LKV*, VI, 10531s.

[73] ŠVĀBE 1958, 196ss; Vāra krājumu vispusīgi analizē GRINBERGS 1967, 107ss.
[74] RECKE & NAPIERSKY, IV, 462s.
[75] STENDER 1938, 127ss, 254; Vāra pilnīgu tekstu sniedz ŠTĀLS 1926, XXVIs.
[76] ŠTĀLS 1926, XXVI.
[77] WINKELMANN 1878, 9671. nr.
[78] Sal. ARBUSOW 1953, 239ss.
[79] Sal. BIRKERTS 1927, I, 206ss; DUNSDORFS 1961, 114s.
[80] MERKEL 1969, 73.
[81] STENDER 1783, 264.
[82] ADAMOVIČS 1929, 53.
[83] ŠMITS 1925, 100ss.
[84] ŠVĀBE 1958, 181.
[85] *LPT*, XIII, 342ss.
[86] ŠVĀBE 1958, 174, 177; sal. *LPT*, XIV, 536ss, un XV, 5ss, 90ss.
[87] ŠVĀBE 1958, 94.
[88] *LPT*, XIII, 218 : 11; sal. 218 : 8—10, 219s : 12—15.
[89] J. LANGE 1777, I, 438.
[90] *ibidem*, II, 309.
[91] *ibidem*, I, 117, un II, 333, sal. arī I, 393.
[92] Sal. *LKV*, XXI, 41170s.
[93] Sal. OZOLS 1965, 393.
[94] J. LANGE 1777, I, 463, un II, 188.
[95] *LTT*, 26592—26603, sal. arī 26582, 26586, 26587.
[96] Sal. GREBLE 1971, 142.
[97] Sal. ROZENBERGS 1959, 34; *LPT*, V, 218ss.
[98] Sal. sevišķi BW, IV, 525ss.
[99] ROZENBERGS 1959, 34.
[100] MACZEWSKI 1793, 28, 147s.
[101] JANNAU 1786, 176.
[102] *LPT*, XV, 370.
[103] *ibidem* 385ss.
[104] *Etnografiskas siņas par latweescheem*, II, Rīgā 1892, 58.
[105] *LTT*, 20378, 20382.
[106] HARMSEN 1913, 123.
[107] *ibidem* 122.
[108] BANKAU 1855, 13.
[109] Sal. *LPT*, XV, 347ss.
[110] BANKAU 1855, 13.
[111] *LPT*, XV, 281ss, 375s.
[112] *ibidem* 377 : 2.
[113] Šo materiālu ekscerpējis O. Jēgens — *LTMSP*, 267ss, kur tas apzīmēts ar šifru [E]. Sal. arī ŠMITS 1912, 19.
[114] K. STRAUBERGS 1956, 8.
[115] Sakopojumu sniedz ŠMITS 1912a, 55ss.
[116] *LTMSP*, 264.
[117] STENDER 1783, 236s.
[118] *ibidem* 230s.
[119] *ibidem* 234.

[120] ZEMZARE 1961, 159.
[121] BĒRZIŅŠ 1927, 156ss.
[122] Sal. ZAUBE 1941, 13s; K. STRAUBERGS 1956, 10s.
[123] J. HARDER 1764, 90ss.
[124] STENDER 1789, 356ss.
[125] *ibidem* 363ss.
[126] STENDER 1761, 220.
[127] STENDER 1783, 259.
[128] ZAUBE 1941, 34.
[129] Sal. K. STRAUBERGS 1956, 13.

X

RAKSTNIECĪBA

1.

17. gadsimts ar Manceļa darbiem, Fīrekera dziesmām un Glika bībeles tulkojumu lika drošus, daudzējādā ziņā pat nesatricināmus pamatus latviešu rakstniecībai. Tos, kas izteikuši pretējus uzskatus, aizrādīdami uz trūkumiem minēto autoru leksikā un izteiksmē, Ludis Bērziņš savulaik mēdza uzmudināt, lai tie mēģinātu kaut brīdi rakstīt resp. domāt veidā, kas būtu gluži neatkarīgs no 17. gadsimta „rakstu tēvu" nodibinātās tradicijas. Necik ilgi tas neizdotos. Ja Manceļa un biedru darbi tomēr palika kristīgās reliģijas un praktiskās valodniecības ietvaros, tad līdztekus tai pašā periodā, sevišķi ap gadsimtu miju, konstatējamas arī parādības, kas jau atklāj tīri literārus, ar citiem mērķiem nesaistītus nolūkus. Pietiek norādīt uz Dundagas mācītāja Johana Višmaņa *Der Unteutsche Opitz* (1697), pirmo latviešu poētiku un ārkārtīgi interesantu sava laikmeta zīmi, kur autors sniedz latviskus sonetus un citu sarežģītu formu paraugus, ieteic latviski sacerēt traģēdijas (kā piemērotu vielu minot kuršu ķoniņu likteņus) un vispār izvirza vēl radāmajai latviešu literātūrai augstu programmu, līdz kuŗas galīgai iedzīvināšanai pagāja vairāk nekā divi gadsimti.[1] Kā literārā, tā kultūrvēsturiskā aspektā ievērību pelnī Liborija Depkina un Kristiāna Lauterbacha humoristiskie, politiskie un epigrammatiskie dzejojumi, kas skaidri liecina, ka latviskā literātūra, kaut paši šie autori bija mācītāji, savā attīstībā raisījās vaļā no kalpības baznīcai un praktiskām vajadzībām.[2] Zie-

meļu kaŗa katastrofa paralizēja šo veselīgo attīstību uz gadu desmitiem, un visa laikstarpa no 1710-iem līdz 1750-iem gadiem latviešu rakstniecībā ir klajš lauks, kuŗa vienmuļību pārtrauc rets zīmīgāks reliģisko rakstu piemineklis.

2.

Tikpat veltīgi Ziemeļu kaŗa pēclaikā meklēt kādas nopietnākas vērtības Latvijas vācu literātūrā. Līdz gadsimta vidum vairums vāciešu lasīja gandrīz vienīgi katechismu un kristīgus celsmes rakstus. Atsevišķus īsākus darbus, visbiežāk gadījuma dzejoļus, sacerēja nedaudzas personas, bet arī tad tikai cita starpā. Stāvoklis grozījās Katrīnas II laikā, kad īpaši ar Hartknocha gādību Latvijā ieplūda ārzemju grāmatniecības jaunumi (sal. III : 2) un aizvien rosīgāka kļuva kā Vidzemes, tā Kurzemes t. s. literātu kārta.[3] Tomēr kvalitātīvais līmenis joprojām nebija augsts, un izcilākais, ko baltvācu autori snieguši, lielākoties rakstīts un publicēts ārpus Baltijas.

Jakobs M. Lencs (1751—1792), nelaimīgais „vētras un dziņu" iemiesotājs dzīvē, lirikā un drāmā, dzimis Cesvainē kā toreizējā turienes mācītāja, vēlākā Vidzemes ģenerālsuperintendenta dēls. Bez J. M. Lenca līdz šim nav cita Latvijā dzimuša rakstnieka, kas būtu iekaŗojis stabilu vietu pasaules literātūras vēsturē, taču viņa sakars ar dzimteni un tās tradicijām bija ļoti vaļīgs. Kaut Lenca pirmos dzejoļus iespieda Rīgas *Gelehrte Beyträge* un daļu no pēdējiem rakstiem Jelgavas *Für Leser und Leserinnen,* visi viņa svarīgākie darbi sarakstīti Strasburgā un atspoguļo tobrīd Vācijā aktuālos strāvojumus. Viņa īsā uzturēšanās Rīgā 1779. gadā, kad viņš nodibināja zināmu kontaktu ar brāļiem Bērensiem un Hartknochu, palika bez literārām sekām. Lenca vājības noveda viņu no Gētes un Herdera sabiedrības Veimarā līdz „kabaku" padibenēm Maskavā, kur viņš arī mira, gan vēl devis dažu spilgtu impulsu topošajam krievu rakstniekam Nikolajam Karamzinam.[4]

Lenca fragmentārais prozas darbs *Der Waldbruder* (1776), kam lielā mērā autobiografisks raksturs un kuŗā viņš tēlojis savas attiecības ar Gēti, uzskatāms par pirmo romānu baltvācu literātūrā.[5] Kā nākošais mēģinājums šai žanrā sekoja *Wanderungen und Schicksale des Paters Abilgard* (I-III, 1797—1800), ko sacerējis jelgavnieks Dr. med. Frīdrichs G. Lindners (1772—1845). Viņš kādu laiku darbojās par ārkārtas profesoru Jēnas universitātē, bet 1828. gadā kopā ar Heinrichu Heini Vācijā izdeva *Neue allgemeine politische An-*

nalen, kur ievietoja arī savus apcerējumus. Lindnera darbu saraksts ļoti gaŗš, taču tikpat kā bez saistības ar viņa dzimto zemi.[6]

Elīza f. d. Reke (dz. Mēdema, 1756—1833), Kurzemes pēdējās hercogienes Dorotejas pusmāsa, kļuva slavena visā Eiropā kā „garu reģa" Koļostro atmaskotāja ar savu grāmatu *Nachricht von des berüchtigten Cagliostro Aufenthalt in Mitau* (1787). Tur atstāstītie fakti starp citu rāda, cik spēcīgi Kurzemes augstākās aprindas bija skāris spiritisma un „slepenās zinātnes" vilnis, kas tolaik brāzmoja Rietumeiropā līdztekus racionālismam (sal. VI : 2). Reljefu ainu par Kurzemes muižnieku mājas un sabiedrisko dzīvi 18. gadsimta otrā pusē sniedz Rekes (ilgi pēc nāves publicētās) jaunības atmiņas un vēstules. Lai gan viņa bija latvietes audzināta un teicami pazina Kurzemes apstākļus, viņas brīžam it veiksmīgie mēģinājumi belletristikā liecina, ka autores „literārā dzimtene" meklējama Vācijā.[7] Reke rakstīja arī reliģisku dzeju, un 1789. gadā G. F. Stenders izdeva *Ielīzes divpadesmit svētas dziesmas* savā latviskojumā. Grāmatiņa veltīta hercogienei Dorotejai, „kas to latviešu tautu ne smāde, bet ar tās zemnieciskā valodā dažu reiz žēlīgi sarunāties neatraujas".[8] Elīza Reke savukārt iemantoja dziļas simpatijas pret latviešiem no aukles Sapes, un starp abām, kā viņa pati raksta, „valdīja vissirsnīgākā intimitāte, kas vēlāk turpinājās līdz pat aukles nāvei". Kad Elīza 1797. gadā galīgi atstāja dzimteni, visi Palcgrāves zemnieki, bērnus ieskaitot, sekoja viņai līdz muižas robežām, kur kāds pārējo izvirzīts vīrs teica latviskus atvadvārdus, pielīdzinādams aizbraucēju „saulītei, ko Dievs sūtījis, lai atnestu svētību un prieku mūsu laukos un būdiņās".[9] Tas notika spontāni un neliekuļoti tai pašā laikmetā, kad Vidzemē atkārtoti uzliesmoja zemnieku nemieri un kad arī Kurzemē daļa latviešu (1794. gadā) bija steigusies atbalstīt poļu konfederātus.

Par gleznotāja Kārļa G. Grasa lomu baltvācu un latviešu kultūrvēsturē runāts dažādās šī mūsu darba nodaļās. Šai vietā jāaizrāda vienīgi uz viņa dzejoļiem, kas guva Šillera atzinību un kur reizēm ieskanas Vidzemes atmiņu motīvi. Grasa prozas darbi stingri noenkuroti Vācijā un Italijā.[10]

VII nodaļā bieži minējām ģenerālleitnantu Baltazaru f. Kampenhauzenu (1689—1758), baznīcas virspriekšnieku un latviešu brāļu draudzes labvēli. Cits Baltazars f. Kampenhauzens (1745—1800) bija Vidzemes civīlgubernātors, bet tā dēls Baltazars f. Kampenhauzens (1772—1823) nobeidza savu spožo karjēru kā Krievijas valsts kontrolieris.[11] Ar šiem trim nav sajaucams majors un rakstnieks P. Baltazars f. Kampenhauzens (1746—1807), kas, dzimis un miris

Rīgā, lielāko mūža daļu aizvadīja raibos piedzīvojumos ārzemēs. Kā J. M. Lencs diezgan ilgi bija tuvs Gētem un F. G. Lindners — Heinem, tā Kampenhauzens jaunībā nodzīvoja vairāk nekā divus gadus Ženēvā pie Voltēra. Sekoja plaši ceļojumi un vēlāk karņa dienests Krievijā. Kampenhauzens kārtoja ārzemju korrespondenci kņaza Potemkina kancelejā, piedalījās karā pret turkiem un, pašās gadsimta beigās, cīņās ar poļu konfederātiem. Viņš laidis klajā dzejoļus un samērā daudz rakstījis par teātri. Vidzemes „bruņnieciskā senatne" tēlota viņa pieccēlienu drāmā *Die Belagerung von Wenden* (1801).[12]

Kaut dzimis Silezijā, īsts Kurzemes patriots bija kļuvis Kārlis A. Kītners (1749—1800), kas divos ar *Kuronia* resp. *Kurona* titulētos krājumos sniedza gan patētiskus Kurzemes vēstures slavinājumus dažādos ritmos, gan idilles heksametros. Pēdējās labāk atbilda Kītnera iedabai, un līdz jaunākiem laikiem pieminams palicis kāds noskaņots dziedājums par vīna ražas ievākšanu Sabilē (vīnogu ķekars Sabiles pilsētas ģerbonī nav nejaušība, jo vīna dārzi tur pastāvējuši jau kopš ordeņa laikmeta). Līdztekus savam klasisko valodu profesora amatam Jelgavas akadēmiskajā ģimnazijā Kītners cītīgi atdzejoja vāciski tiklab īsākus antīkās literātūras paraugus, kā *Iliadu* un *Aineīdu*. Draudzēdamies ar Pēteri Bīronu, viņš darbojās it kā par Kurzemes galma dzejnieku un sacerēja virkni dziesmu svinīgiem gadījumiem, to vidū *Petrinum* atklāšanai un Vircavas pils iesvētei.[13] Kītners allaž rakstīja Jelgavas presē un pats izdeva žurnālu *Mitauische Monatsschrift* (sk. II : 3).

Labs Pēteņa Bīrona, hercogienes Dorotejas un Elīzas Rekes draugs bija Mežmuižas mācītājs Kristofs F. Neanders (1723—1802), kam hercogs uzticēja izstrādāt jaunas Kurzemes baznīcas satversmes projektu (sk. VII : 7). Neanderu dēvēja par labāko runātāju Kurzemē. Šī reputācija un Neandera sabiedriskais stāvoklis sekmēja to, ka plašāku ievērību nekā citu mācītāju dziesmas modināja viņa *Geistliche Lieder*, kas kopš 1766. gada parādījās trijos iespiedumos. Vairākas no tām tulkojumā ievietotas arī Kurzemes latviešu dziesmu grāmatā. Spilgta talanta Neanderam nebija, taču baltvācu tradicionālajā vērtējumā viņš ilgi uzskatīts par Baltijas reliģiskās dzejas raksturīgāko pārstāvi 18. gadsimtā. Bīrona galma teātrim viņš sniedza dziesmu spēli *Scipio* (sk. X : 2), bez tam sacerēja orātoriju un himnu tekstus, tāpat dažas pastorāles.[14]

Garlību Merķeli baltvācieši aplūko galvenā kārtā kā publicistu, atvēlēdami viņam maz vietas literātūras vēsturē. Šī pieeja, bez šaubām, vienpusīga, kaut arī pats Merķelis atkārtoti apgalvojis, ka

visi viņa darbi iecerēti cīņai par noteiktiem sabiedriskiem mērķiem. Taču tikpat nepareizi — tagad gandrīz jau aiz veca paraduma — rīkojušies latvieši, veltījot Merķelim daudz lappušu 18. gadsimta latviešu literātūras apskatos. Merķelis nav nekā rakstījis latviski, un viņa darbu ietekme latviešu rakstniecībā sākās tikai 19. gadsimta otrā pusē — nacionālā romantisma paisumā. Viņš vēl dzīvoja un it rosīgi strādāja Depkina muižiņā (Pārdaugavā pie Rīgas), kad Ansis Līventāls 1840. gadā izteica kādā dzejolī cerību, ka latvieši reiz nākotnē „druku rakstos uzies, lasīs Latvju draugu Merķeļu".[15] Pēc M. Kalves domām Merķelis esot latviešu literātūrvēsturē iekļaujams tādēļ, ka „viņa sacerējumi tik cieši saauguši ar latviešu sabiedriskās domas un literātūras attīstības gaitu".[16] Jāpiemetina — kopš tautas atmodas laikmeta. Iznākšanas brīdī Merķeļa sacerējumi bija paredzēti vienīgi vācu lasītājiem un vācu sabiedriskās domas veidošanai. Ernests Blese, raksturodams latviešu literātūru 18. un 19. gadsimta mijā, aplūko Merķeli ar motīvāciju, ka tas „pēc savas mentālitātes un darbības tomēr jāpieskaita latviešu rakstniekiem".[17] Ja arī nemaz nepieskaņamies miglainajam jautājumam par to, kas saprotams ar „latvisku mentālitāti" un cik latviskuma drīkstam meklēt Vidzemes *enfant terrible* Merķeļa psīchiskajās iezīmēs, tad katrā ziņā viņš savā darbībā gan nereti bija „latvju draugs", kā pareizi teicis Līventāls, taču tas nedod iemesla pieskaitīt viņu pie latviešiem.

Vairums latviešu autoru, apcerot Merķeli, spēcīgi sašaurina apvārsni un it kā aizmirst, ka latviskā viela veidoja tikai vienu, kaut svarīgu, sektoru viņa plašajā produkcijā. Savā laikmetā Merķelim bija ievērojams vārds ne vien Baltijā, bet arī Vācijas publicistikā un literātūras kritikā, kur viņa uzmanības centrā atradās tīri vāciskas problēmas. Par to var ērti pārliecināties M. Millera-Jabuša sakopotajos un komentētajos Merķeļa rakstu izvilkumos, kas atspoguļo viņa literāro viedokli Leipcigā, Jēnā, Veimarā, Berlīnē un citur Vācijā pavadītajos gados.[18]

Beidzot jāaizrāda, ka Merķeļa uzskati par latviešu rakstniecību vispār bija nekonsekventi un, kā brīžiem liekas, pat neskaidri. „Īpašas, separātas latviešu literātūras izkopšana tikai nostiprinātu uz visiem laikiem šīs nācijas separātismu," rakstīja Merķelis 1829. gadā. Dažās *Die Letten* nodaļās (1796) viņš savukārt bija pārstāvējis līdzīgu ieskatu kā J. G. Eizens: kamēr nav grozīta dzimtbūšanas iekārta, tautai nevajagot ne skolu, ne literātūras, jo tās būtu, Horātija vārdiem runājot, „kurlam ēzelim stāstītas pasaciņas".[19] Bet 1829. gadā latvieši vairs nebija dzimtcilvēki — un pats Merķelis deviņus

gadus agrāk slavināja brīvlaišanu grāmatā *Die freyen Letten und Ehsten.* Izteikdamies par latviešu rakstniecību, viņš mūža otrā pusē dažkārt rotaļājās ar pārvācošanas ideju, turpretim 1827. gadā lasām šādu viņa piezīmi: „Liekas esam vēlama lieta uzturēt dzīvu latviešu valodu, līdz tā var pārvērsties kādā krievu izloksnē." No otras puses, Merķelis 1828./29. gadā dedzīgi apsveica Latviešu literāro (Draugu) biedrību un tās izdoto *Magazin,* starp citu uzsvērdams: „Tagad rakstu sagādāšana latviešu valodā atrodas vienīgi mācītu vāciešu rokās. Pēc trim, augstākais 4 gadu desmitiem tas vairs tā nebūs, tad latviešu tautības rakstnieki saņems no šīs ļoti cienījamās biedrības savu valodu jau kā labi izkoptu ieroci."[20] Šiem citātiem grūti sameklēt kādu „kopēju saucēju", un vēl grūtāk ar tiem pamatot Merķeļa piebiedrošanu latviešu rakstniekiem.

Merķelis stāv ne vien divu gadsimtu, bet arī divu vēstures laikmetu krustceļos. Atzinību un jo vairāk naidu kā nesaudzīgs cīnītājs pret dzimtbūšanu viņš ieguva jau 18. gadsimta beigās, taču šīs cīņas konkrētie rezultāti sāka izpausties mazliet vēlāk. Viņa *Die Letten* un *Die Vorzeit Lieflands* mums bija iepriekšējās nodaļās plašāk jāpārrunā kā spilgti un nozīmīgi sava laika publicistikas un publicistiskās historiografijas paraugi. Turpretim latviešu literātūras vēsturē Merķelis apskatāms tautas atmodas ietvaros, pie tam iztirzājot tikai tos viņa darbus, kas devuši vielu vai ierosmi latviešu rakstniekiem.

Šai nodaļā atliek reģistrēt Merķeļa belletristiskos mēģinājumus, ciktāl tie chronoloģiski ietelp baltvācu 18. gadsimta literātūrā. To sākumi saistās ar gadiem (1788—92), kuŗus viņš pavadīja kā mājskolotājs mācītāja Klēmaņa ģimenē Liepupē. Vientulīgi dzīvodams, Merķelis tur daudz lasīja un pats „gandrīz ik dienas kaut ko uzrakstīja, izlaboja, noslīpēja, pārrakstīja un nometa". Par savu pirmo dzejoli viņš izsakās, ka to „izraisīja jūtas, kas mani jau kopš bērnības jo spēcīgi bija pārņēmušas, — šīs jūtas modināja lielā netaisnība pret zemniekiem". Dzejolis nav ne iespiests, ne saglabājies; vecumā Merķelis atcerējās, ka tas saucies „Klageruf des leibeigenen Letten", un citēja tā pirmos divus pantus — patētiskus jautājumus, vai latvietis radīts mokām un iznīcībai.[21] Pārspīlēta jūsma valda kādā gaŗā, Katrīnai II veltītā odā, kur cildinātas krievu uzvaras kaŗā pret turkiem; virknē citu dzejoļu dominē komika un fantastika, brīžiem ar laikmetam raksturīgu pastorālu stafažu. Satirā „Lieflands Parnass" izzoboti Rīgas literāti, kas sacerēja t. s. gadījuma dzejoļus kāzām un citām svinībām. Liepupē radās arī pirmā versija vēlāk daudzinātajai Merķeļa „latviešu teikai", kas 1802. gadā iznāca ar nosaukumu *Wannem Ymanta.* Daļa turpat vai īsi pēc tam paveiktu

darbu parādījās iespiedumā vēl 18. gadsimtā. Pie tiem pieder *Versuch über Dichtkunst* (1794) un *Der Lockenraub* (1797, angļu dzejnieka Al. Popa poēmas *The Rape of the Lock* atdzejojums). Pops — kopā ar Vīlandu, Voltēru un Ruso — tobrīd vispār deva Merķelim galvenos ierosinājumus.[22] Tāpat 18. gadsimtā sarakstīti Merķeļa „pusromāni" *Die Rückkehr ins Vaterland* (1798) un *Eine Reisegeschichte* (1800). Par pusromānu viņš apzīmēja plašāku prozas darbu, kuŗā mainoties īstenība ar izdomu. Diemžēl lasītājam daudzos gadījumos grūti konstatēt, kur viena sākas un otra beidzas, taču pirmajā „pusromānā" zīmīgi tēloti dažādi Vidzemes muižnieku tipi, viņu dzīves veids un attieksme pret zemniekiem; ļoti spilgti apraksti veltīti Rīgai.[23] Jāpiebilst, ka šī grāmata jau 1800. gadā Stokholmā publicēta zviedru tulkojumā — *Återresan Til Fäderneslandet* (tulkojums, tāpat kā vācu orīģināls, bez autora vārda).

Visi šeit aplūkotie baltvācu 18. gadsimta literāti, Merķeli ieskaitot, ar niecīgiem izņēmumiem palika sveši tā laika latviešiem. Arī turpmāk baltvācu un latviešu literātūras attīstība risinājās savrup. Specifisks vienīgi Merķeļa literātūrvēsturiskais stāvoklis sakarā ar viņa rakstu „augšāmcelšanos" tautas atmodas laikmetā. No tiem tieši latviešu belletristiku visvairāk rosināja *Die Vorzeit Lieflands* (sk. VI : 4) un mūsu pārskata robežās vairs neietveŗamais *Wannem Ymanta*. Atzīmējis pēdējā sešus tulkojumus latviešu valodā un impulsus, ko tas devis latviešu rakstniekiem, Krišjānis Ancītis 1939. gadā konstatēja: „Atskaitot varbūt Pumpura *Lāčplēsi*, es nezinu otra darba, kam kā paraugam būtu tik liela nozīme mūsu literātūrā kā šai Merķeļa teikai."[24]

3.

Neviens periods latviešu rakstniecībā nav pētīts tik rūpīgi kā vācu hēgemonijas gadsimti. Pa daļai to izskaidro dziņa radīt plašākas literātūrvēsturiskas telpas illūziju, jo, pievēršot vērību latviešu tautības autoriem vien, perspektīva spēcīgi saīsinās. Taču reizē latviešu rakstniecības celtne, kā jau nodaļas sākumā aizrādīts, nav iedomājama bez 17. gadsimtā liktajiem un līdz 19. gadsimta pirmajai pusei nostiprinātajiem pamatiem, kaut šo darbu veikuši cittautieši. „Literātūras vēsture nav Noasa šķirsts, kur uz līdzīgu tiesību pamata var novietot mazas un lielas dzīvības," reiz rakstīja Ludis Bērziņš.[25] Tas ir gudrs norādījums, tomēr iegaumējams tikai gadījumos, kur izvērtējama kupli sazēlusi literātūra. Latvisko rakstu attīstībā vēl

visu 18. gadsimtu arī „mazām dzīvībām" varēja būt svarīgāka nozīme nekā vēlāk dažam autoram ar lielāku specifisko svaru.

Pašos 17. un 18. gadsimta krustceļos stāv maģistrs Svante Gustavs Dīcs (1670—1723), kas 1708. gadā izdeva zviedru baznīcas rokas grāmatu latviešiem. Tai sekoja viņa *Garīga pērļu-rota* (1711) un *Tā svēta bērno mācība* (1724). Būdams mācītājs Smiltenē, Dīcs tur pārdzīvoja Ziemeļu kaŗa briesmas, ko spilgti notēlojis draudzes chronikā un vēstulēs zviedru administrācijai. Brīžiem viņš bija spiests slapstīties mežā, bet arī tur, zem egles mitinādamies, rakstījis garīgas dziesmas. Tā esot sacerēta, piemēram, dziesma „Mans Dievs, es Tevi teikšu" (akrostichs — rindu pirmie burti kopā dod autora vārdu ar maģistra tituļa īsinājumu M. priekšgalā). Dīcs vispār palicis pieminams galvenā kārtā kā garīgs dziesminieks: pavisam viņam ap 170 tulkojumu un orīģinālu. Dažas viņa dziesmas par pieredzēto kaŗa postu atgādina sava veida eleģijas:

Kur daža branga ēka,
Kur daža skaista pils,
Tur tagad zaķi lēka,
Tur atmatas un sils.

Vēl spilgtāk citā dziesmā tēlots bads, kas sekoja krievu kaŗaspēka nežēlīgo postījumu pēdās:

Bads grūtāks ir par mēri vēl,
Tas izēd radu radus.
Mēs pieminam gan, Dievam žēl,
Tos grūtus bada gadus,
Kad maizes trūkums tāds še bij,
Ka ļaudis mira ceļmalī,
Dažs maitas galu krimdams.

Dīca dziesmu lielākā daļa ļauj nojaust, ka kristiānismā viņu visvairāk saistījis soteroloģiskais moments resp. pestīšanas ideja. Pati populārākā no viņa tulkotām dziesmām līdz visjaunākiem laikiem bijusi „Ak Jeruzaleme, modies". Studiju laikā Leipcigā Dīcu valdzināja antīkā vēsture un reliģiju vēsture, ko apliecina viņa latīņu valodā izdotie pētījumi par bakchanālijām (1691) un cirkumcellioniem — bīstamo 4. gadsimta kristīgo fanātiķu un klaidoņu sekti (1690). Dīca tēvs bija mācītājs Raunā, viņa dēls dažādās vietās Vidzemē; abi publicējuši arī teoloģiskus darbus, taču latviski nav rakstījuši.[26]

Līdzās Dīcam atzīmējams kurzemnieks Bernhards V. Bīnemanis. Viņš bija mācītājs Zemītē, Spārnē un citur, ieguva atzinību kā krietns

S. G. Dīca dziesma krājumā *Garīga pērļu-rota*

Wakkara-Dſeeſma Zettur-Deenâ.

TA Saulite gan tahlu aisgahjuſi/ Ta ſawu Zeļļ irr ſchodeen pabeiguſi/ Ta tumſcha Nakts jaw wiſſur iſpleſchahs/ Lohps/ Zilwehks/ Putns us Meegu ſataiſahs.

Es teizu tew'/ Tu KUngs pahr Deen' un Nakti! Ka tu ſchodeen par gruhtu Behdu-Jakti Mann' iſglabbajs / un launu nogreeſis / To irr taws Spehks/ manns DEews! ween darrijis.

garīgs dziesminieks, taču viņa biografija gauži trūcīga. Nav zināmi ne viņa dzimšanas, ne nāves dati; vērojams, ka viņš miris ap 1730. gadu. Latviski Bīnemanis sacerējis un tulkojis 100 dziesmu, kuŗas pirmo reizi publicētas privāti iespiestajā *Mež-muižas un Kukuru draudzu dziesmu grāmatiņā* (1714); vēlāk liela tiesa no tām pārņemta kā Kurzemes, tā Vidzemes oficiālajās dziesmu grāmatās. Arī Bīnemanis, līdzīgi Dīcam, brīžiem atceras nesenos bada, kaŗa un sērgas laikus — tā, piemēram, pantā par mēri:

Šī sērga mēdz kā avis kaut,
Kā zivis sajemt lomā
Un dažu labu bedrē raut,
Pirms tas uz nāves domā.
Gan ātri apcērt zobens daudz,
Bet mēris vēl jo žigli žņaudz,
Nedz, ko viņš aizjem, rauga.

Kādā gaŗā dziesmā Bīnemanis cīnās pret alkoholismu jeb „to piedzeršanas saldo grēku", kas daudziem „it kā amats būtu". Viņš biedina dzērājus, ka ellē tie tukšošot ar sēru pildītu biķeri. Bīnemaņa bagāto latviešu leksiku un izmaņu sinonimu lietošanā rāda rindas kādā grēku nožēlnieka dziesmā: „Raudait, gāziet, ritinājiet, Manas acis, asaras, Gāziet, raudait, ne nenostājiet, Piejauc, mute, vaimanas", tāpat arī šāds negaisa tēlojums: „Ak Dievs! mūs gaužas briesmas māc, Tu savas dusmas uz mums ber, Tā gaisa balss krāc, rūc un

1762. gadā izdotas „nukas grāmatas" lappuse

5. Gahſt Aſſin's ne buhs tew par welt',
Jeb Karru nepateeſi zelt: Ne
nihd, nei Duſmas Sirdi kohp, Jebkurſch
no tew lai mihlehts tohp.

Matteus. 18. 3.
Tad juhs Debbeſu-Walſtibâ
nahkſeet

Zaur deſmits nonihkſtam
Zaur peezeem peetikkam.

6. Jkweenam buhs pehz Gohda dſiht,
Nei ſawu Laulib' apgahniht:
Jums gaddigi buhs turreteeß, Neds lut
tinaht to kahru Meeſ'.

7. Krahpt

šņāc, Viss izplīst, kad tavs pērkons speŗ." No Bīnemaņa gādātām dziesmām sevišķi populāra kļuva „Cilvēkam kā zālei klājas", šai pirmajai rindai pārvēršoties pat parunā.[27]

Jāpiemetina, ka Bīnemaņa privātā Mežmuižas un Kukuru dziesmu grāmatiņa interesanta poligrafiskā ziņā. Ar savu slaido un šauro formātu (15,5×6,5 cm) tā reprezentē t.s. nuku jeb nuceni, t.i. grā-

matu, ko ērti var nest saliektā plaukstā — nukā.[28] Šai veidā starp 1704. un 1762. gadu laistas klajā vairākas latviešu dziesmu grāmatas. Nodaļu sākumi palaikam rotāti ar kokgrebumu; virs un zem tā ornamentāls ietvars, kuŗā kāds piemērots bībeles pants un divrindu ievadvārsma.[29] Nukas grāmatas bija baznīcēnu vidū visai iecienītas, taču tās ātri nolietojās, kādēļ līdz mūsu dienām saglabājušies tikai reti eksemplāri, kam netrūkst pirmo vai pēdējo lapu.

Kā baznīcas dziesminieks minams arī latvietis Vilhelms Šteineks (1681—1735), lai gan viņa dziesmu skaits nepārsniedz četras. Vairāk viņš jāizceļ kā agrīns latviešu intelliģences pārstāvis, kam toreizējos apstākļos nācies savas tautības dēļ diezgan daudz ciest. Šteineks dzimis Vecaucē, vāciski iemācījies tikai Jelgavas un citās skolās. No 1702. gada viņš studēja teoloģiju Karaļaučos, 1710. gada rudenī kā t.s. *Pestprediger* (mēŗa mācītājs) kļuva par latviešu diakonu Annas baznīcā Jelgavā, kur lielajā epidēmijā bija miruši visi garīdznieki. Jau nepilnu gadu vēlāk viņš pārgāja uz Tukumu un darbojās turienes draudzē līdz mūža galam. Pēc laika biedru ziņām Šteineks bijis godīgs, dievbijīgs un mācīts vīrs, kas bieži piedzīvojis nepelnītu izsmieklu, jo vāciešiem licies jautri viņa sabiedrībā spriest par zemnieku sieciņiem vai par aizbēgušu dzimtļaužu atprasīšanu un sodīšanu. Draudzes muižnieki liedza viņam arī līdzekļus pastorāta remontam, tā ka tas pārvērtās postažā, kur viņa pēcnieks Dītrichs Grūbe neatrada nevienas lietojamas ēkas. Vāciešu nekorrektā rīcība, bez šaubām, sarūgtināja Šteineku, un viņā nobrieda ļoti negātīvi ieskati par Kurzemes vispārējiem apstākļiem. Savu pārdomu rezultātā viņš vācu valodā sacerēja un privāti, bez cenzūras, lika Jelgavā iespiest kantāti, gribēdams to pasniegt kā apsveikumu hercogam Ferdinandam, kuŗu pēc 1730. gada sākumā nosvinētām kāzām gaidīja ierodamies no Dancigas Kurzemē. Tomēr hercogs palika ārzemēs, bet Šteinekam vajadzēja stāties konsistorijas tiesas priekšā, kas kantātē bija saskatījusi „pretlikumīgus, neatbildīgus un pārspīlētus izteikumus". Pēc īsa, kaut visai sarežģīta procesa spriedumu pasludināja 1732. gada februārī, atņemot apsūdzētajam uz mēnesi mācītāja tiesības un piedzenot no viņa tiesas izdevumus desmit valsts dāldeŗu apmērā.[30]

Šteineka kantātes saturs neparasti ass, ja arī tās allegoriskais ietērps autoram deva iespēju dažādi taisnoties. Ievadījumā slavas dieviete Fāma uzrunā Kurzemi un izsaka cerību, ka Apollonam pielīdzinātais hercogs Ferdinands pievērsīs vērību savai zemei, uzklausīdams tās vaidus, raudas un lūgšanas. Kurzeme atbild, lai viņu netraucējot tās senu senajās bēdās, un turpina (A. Birkerta tulkojumā):

Ļaujiet man palikt pie manas asaru maizes.
Ak, ak es nabaga zemes stūrītis!
Mans valdnieks, tēvs Ferdinands, mani aizmirsis,
Un diemžēl dusmās par mani tam nav vairs nekādas raizes.
Mana nelaime tāli un plaši visapkārt pa zemi brien.
Ak netraucējiet tikai mani manās bēdās vien.

Iejaucas Alaconija (Nevaldāmā), kas uzsauc Kurzemei: „Tev verdzība kā mūža piederums" un „Tev jāpaliek un paliksi tu manās važās". Šo stāvokli nespēšot grozīt nekāds Ferdinands. Tālāk Aspondija (Neuzticamā) piebilst, ka esot gan zvērējusi hercogam uzticību, taču nedomājot pakļauties viņa prātam, turklāt: „... esmu es nakti un dien' Tik uz blēžu darbiem vien." Apmēram līdzīgu viedokli deklarē Apitija (Spītīgā), kas neesot radusi kalpot, bet pretoties, un darot vienīgi to, ko pati vēloties. Tad pēkšņi parādās Nemesida (Atriebēja). Viņa nosauc visas trīs iepriekšējās runātājas par nolādēto čūsku dzimumu, kam laiks pazust, un nogāž tās elles zaņķī, ar ko kantāte beidzas. Tiesā Šteinekam un viņa advokātam neizdevās pierādīt, ka ar Alaconiju, Aspondiju un Apitiju nebūtu domātas Kurzemes augstākās kārtas, — drīzāk viņi paši to netieši atzina. Lai izvairītos no smagāka soda, Šteineks arī atvainojās speciālās vēstulēs prokuroram, kuŗu tiesas sēdē bija stipri sakaitinājis, un konsistorijas prezidentam, uzsvērdams, ka rīkojies muļķīgi un neapdomīgi. Par spīti tam Tukuma apkārtnes latvieši pieminēja Šteineku kā cīnītāju pret muižniekiem vēl 19. gadsimta otrā pusē. Tradicija starp citu vēstīja, ka viņš, uz tiesu braukdams, licis draudzei nodziedāt „Bez palīga atstājis", no tās atgriezdamies — „Lai Dievu visi līdz."[31] Pirmā (B. V. Bīnemaņa) dziesma sākas:

Bez palīga atstājis
Vēl ne ir Dievs, kas tic,
Kaut man' ir tādēļ rājis
Ar nīdēšanu cits.

Ja Vidzemes dzimtļaužu brāļu draudzēs, kā negaidīta pavadparādība individuālai dievbijībai, auga sabiedriska pašapziņa, tad kurzemnieks Vilhelms Šteineks — brīvs cilvēks tobrīd visai svarīgajā luterāņu mācītāja amatā — bija jau tik pašapzinīgs, ka vērsās pret privilēģēto kārtu patvaļu atklāti un plašā forumā. Kaut viņam nācās atkāpties nesamērīgā pārspēka priekšā, viņa kantāte atzīmējama ne vien kā kultūrvēsturisks, bet arī simbolisks fakts.

Atgriežoties pie baznīcas dziesmām, konstatējams, ka visvairāk izplatītā grāmata Latvijā 18. gadsimtā bija luterāņu dziesmu grā-

G. H. Loskīla paraksts

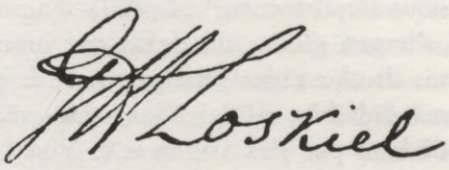

mata. To izdeva Vidzemei un Kurzemei atsevišķi, un izdevumu skaits katrā no abām vietām pārsniedza desmit. Par spīti tam bez Dīca un Bīnemaņa neradās jauni talantīgi dziesminieki, tā ka blakus viņiem dominēja autori, kas pilnīgi vai daļēji pieder iepriekšējam gadsimtam — it īpaši, protams, Fīrekers. Kurzemē dziesmu grāmatas gādāja un paši dziesmas tulkoja superintendenti Grēvens un Baumanis (par viņiem sk. VII : 7), taču kā literāti neizceldamies.[32] G. F. Stendera baznīcas dziesmām pieskarsimies turpmāk. Samērā daudz dziesmu laida klajā rīdzinieks Kristiāns Rāvensbergs (1721—1776), bet arī tās tautā neiesakņojās. 1745./46. gadā viņš bija apkalpojis Biķernieku draudzi un, cik vērojams, vēlāk palicis ar to draudzīgā kontaktā. Kad 1766. gadā iesvētīja Biķernieku jauno baznīcu, dievkalpojumā starp citu dziedāja Johana G. Herdera šim gadījumam sacerētu kantāti, ko Rāvensbergs pārtulkoja latviski un izdeva iespiestu uz atsevišķas lapas ar nosaukumu *Dziesmu-skaņa pie iesvētīšanas tās Katrīnes baznīcas Biķerniekos*.[33] Tas bija pirmais kāda Herdera darba tulkojums svešvalodā.

4.

Kā izcilākais brāļu draudzes dziesminieks pieminams Georgs H. Loskīls (1740—1814). Dzimis Popes pagastā Kurzemē, izglītojies Hernhūtes mājskolotāja vadībā un Vācijā, viņš darbojās augstos brāļu draudzes amatos Vidzemē, Amsterdamā, Pēterburgā, Silezijā un citur, bet 1801. gadā devās uz Ziemeļameriku, kur kļuva par Pensilvēnijas hernhūtiešu bīskapu. Turpat (Betlihemā, ziemeļos no Filadelfijas) viņš arī mira. Ap 400 viņa sacerēto, tulkoto un brīvi atdzejoto dziesmu iznāca grāmatā *Garīgas dziesmas Dievam par godu un slavu* (1790). Tās ievads datēts Pēterburgā, bet cena bija viens dālderis, kādēļ parasti to dēvēja par Pēterburgas vai Dāldeŗa grāmatu. Ap 100 Loskīla dziesmas atrodamas grāmatā *Liturģias jeb slavas dziesmas un lūgšanas, piesaukšanas un aizlūgšanas* (1797). Abas šīs grāmatas bija ļoti iecienītas: pirmā piedzīvoja septiņus, otra

sešus iespiedumus.[34] „Loskīla dziesmas," izsakās Roberts Klaustiņš, „diezgan gludas un dažas pat brangas. Pēc brāļu draudzes garšas tās drusku tādas jūtelīgas. Loskīls prot tautas jūtas izteikt patīkamās līdzībās, salīdzinādams gan grēcinieku, gan Jēzu ar jēriņu, dziedādams par jēra asinīm u. c. Viņš bieži lieto ļaudīm patīkamus pamazināmos vārdus un prot grūti izprotamas debesu lietas izteikt labi nojaušamos un uzskatāmos vārdos."[35] Vairākas Loskīla dziesmas tika pārņemtas oficiālajās luterāņu dziesmu grāmatās; no tām vispopulārākā „Mēs šeitan esam viesi." Viņa vāciski sacerēto darbu vidū ievērību pelnī 800 lpp. biezā *Geschichte der Mission der evangelischen Brüder unter den Indianern in Nordamerika* (1789), kas tūliņ iznāca arī zviedru tulkojumā un ko vēl šobrīd izmanto kā avotu indiāņu reliģijas vēstures pētnieki.

Loskīla dziesmas parādījās laikmetā, kad latviešu brāļu draudzes pēc pārciestiem spaidiem un t.s. klusā gājiena atkal darbojās brīvāk. Taču hernhūtiešu raksti, sevišķi dziesmas, latviski iznāca kopš pašiem kustības sākumiem Vidzemē. Šos rakstus iespieda bez cenzūras un bez parastajiem luteriskās baznīcas augstāku amatpersonu ievadvārdiem, tātad īstenībā nelegāli, kas ienaidniekiem deva spēcīgu argumentu brāļu draudzes apkaļošanai (sk. VII : 6). Jau 1739. gadā laida klajā 33 hernhūtiešu dziesmas vienu iespiedloksni lielā burtnīcā, bet 1742. gadā *Kādas izlasītas garīgas jaukas dziesmas* jeb t.s. Orta grāmatiņu (tā maksāja ortu resp. 30 kapeikas). Šai kopojumā 234 dziesmas, un galvenais tā gādātājs bija Valmieras skolotāju semināra priekšnieks M. F. Buntebarts († 1750), kas dzimis Pomerānijā, studējis Jēnā, bet Vidzemē pēc laika biedru liecības kļuvis *ein gründlicher Lette* (pamatīgs latvietis). Orta grāmatiņā gan valoda neveikla, taču brāļus un māsas tā aizrāva ar savu jūsmu un īpašību, kas raksturota priekšvārdā: „Tas kodols šo dziesmu vienīgi tas Jērs un viņa krusts, viņa nāve, asins un vātis." Citu brāļu draudzes izdevumu nozīme ierobežota un specifiskais svars niecīgs, kaut arī tie izplatījās visai plaši. 1743. gadā, sākoties represijām, dažās Vidzemes draudzēs vien zemniekiem atņēma ap 2000 hernhūtiešu grāmatu.

Kā pareizi aizrāda L. Adamovičs, pozitīvi vērtējams apstāklis, ka brāļu draudzes vadība modināja latviešos interesi pašiem izteikties rakstveidā — skubināja viņus apmainīties vēstulēm, notēlot savus reliģiskos pārdzīvojumus, rakstīt dienas grāmatu un autobiografiju. Saglabātais materiāls liecina, ka tas noticis ne atsevišķos gadījumos vien.[36]

Ja šo interesanto literāro vingrinājumu ēnas puse parādās sektantiskā pasaules uztverē un brīžiem neveselīgos pārspīlējumos, tad reizē

jāatceras, ka tieši no hernhūtiešu aprindām 18. gadsimtā nāca, piemēram, arī plašākas pašu zemnieku latviski rakstītas sūdzības. Pāris no tām īpaši pieminamas šai vietā tādēļ, ka sacerētas dzejā. Blomes muižas saimnieks Ķikuļu Jēkabs 1777. gadā, par pretestību dzimtkungam cietumā ieslodzīts, sarakstīja Katrīnai II veltītu dziesmu, kuŗā skāra dzimtļaužu smago stāvokli, izlūgdamies Dieva un carienes palīdzību. Vēl zīmīgāka „Vidzemes cietumnieku bēdu dziesma", ko tai pašā gadā dzejojis Žagatu Lauris Mārcienā. Arī to cerēts iesniegt carienei Pēterburgā. Uzsvēris, ka kungu varmācības dēļ Vidzemē „bez bēdām nav neviena dvēselīte", Lauris turpina:

Jo daži līdz tiem zvēriem mežā dzīvo
Un apakš grūtām bēdu nastām cilpo,
Iekš tādiem vaidu laikiem dzīvodami,
Kur katrā dienā asaras par maizi.
Trīsdesmit deviņi gul dzelzīs Rīgā
Bez tiem, kas dzīvo mežā zvēru pulkā.
Iekš cietuma jau daži ir pārdoti,
No mocībām iekš mokām atkal likti.
Un mūsu sievas, mūsu mazi bērni
Top muižā bluķos gauži vārdzināti.

Šis tēlojums attiecas uz sodiem un mocībām, ko sakarā ar 1776./77. gada nemieriem nācās ciest Cēsu un Valmieras novada zemniekiem, kuŗi bija sūdzējušies ģenerālgubernātoram Rīgā par dzimtkungu patvaļu un vēl piemetinājuši, ka „labāk savas un savu bērnu galvas nodotu mūsu no Dieva ieceltai valdībai". Dzejojumam, kas darināts pēc hernhūtiešu garīgas dziesmas parauga un kam pievienots pat norādījums uz meldiju, nav literāras vērtības, tomēr M. Stepermanis pamatoti atzīmē, ka tas naivā formā slēpj nopietnu saturu — raksturo tā laika Vidzemes zemnieku garīgo apvārsni un pastāvošās iekārtas vērtējumu.[37]

5.

Luterāņu 18. gadsimta rokas grāmatām, katechisma skaidrojumiem un līdzīgiem izdevumiem gan nenoliedzama loma latviešu baznīcas un izglītības vēsturē, turpretim literātūrvēsturiskā skatījumā to nozīme maza. Rosīgi šo rakstu sagādi sekmēja Kurzemes superintendenti Al. Grēvens un Kr. Hūns, kuŗi rūpējās arī par Manceļa spredikļu grāmatas jauniem iespiedumiem.[38]

Svarīgs notikums bija latviešu bībeles 2. izdevums (1739). To

ierosināja Vidzemes hernhūtiešu augstākais patrons grāfs N. L. Cincendorfs sarunās ar Vidzemes ģenerālsuperintendentu J. B. Fišeru, kas savukārt konsultēja Kurzemes Grēvenu. Jaunā izdevuma redakcija, kuŗa stereotipos turpmākos iespiedumos saglabājās negrozīta līdz 19. gadsimta otrai pusei, bija kopējas vidzemnieku un kurzemnieku komisijas pūliņu rezultāts. Darbu vadība pa daļai jau tradicionālā kārtā pienācās J. B. Fišeram — Ernesta Glika labvēļa un pirmās latviešu bībeles izdevēja Johana Fišera dēlam. Bībeles otrs izdevums, kas manāmi atšķīrās no pirmā tiklab leksikas, kā etimoloģijas plāksnē, bija veltīts carienei Annai Joanovnai un viņas favorītam, Kurzemes hercogam Ernestam Bīronam. Sekoja Fišera vāciski rakstīts priekšvārds, bet aiz tā anonims ievads latviešu valodā. Pēdējā autors, kā vēlāk noskaidrots, bija šai mūsu darbā atkārtoti minētais Vidzemes mācītājs F. B. Blaufūss. Cita starpā uzmanību pelnī šādi viņa norādījumi: „Sargās no nelabas un veltīgas lasīšanas, kā Dievam žēlot notiek, ka dažs lasa par gaŗu laiku vien; jeb ar lepnīgu sirdi, un tāpēc vien uz lasīšanu dodas, ka viņš var priekš citiem cilvēkiem rādīties un lielīties: kāds lasītājs un liels grāmatnieks un Dieva vārdu zinātājs viņš esots. Tāpat tas arī labi nevaid, ka daži cilvēki tās stāstīšanas vien lasa, to vien labprāt gribēdami zināt, kādi tie cilvēki vecos laikos ir bijuši, kādā zemē un kādā vīzē tie ir dzīvojuši, cik veci viņi palikuši, kādi ķēniņi ir valdījuši, kādus kaŗus tie ir turējuši, kuŗš otru uzvarējis, un kas vēl iekš tiem svētiem rakstiem no tādām notikušām lietām uzrakstīts ir. Tās pašas stāstīšanas ir gan labas, un arī vaijaga zināt, tās Dieva un viņa darbu atzīšanas dēļ, bet, kad tu tās tāpēc vien lasi, ka tu gribi zināt, kas šurp un turp noticis ir, ka tu to dažkārt atkal citiem lielīdamies vari stāstīt, un ne lūko un domā visvairāk pie tādas lasīšanas uz Dieva un tā Pestītāja Jēzus Kristus atzīšanu, un tavas dvēseles labumu, tad tev tāda lasīšana ne palīdzēs nenieka."[39] Šis citāts liecina, ka latviešu lasītājiem 18. gadsimta pirmajā pusē bībele aizstājusi ne tikai enciklopēdiju, bet ar savām „stāstīšanām" arī daiļliterātūru.

Ar līdzīgiem motīviem daļēji izskaidrojama spredikļu grāmatu populāritāte. Manceļa postilla 18. gadsimtā divreiz izdota jaunā resp. 4. un 5. iespiedumā, klāt radās vairākas citas. Pirmā kārtā šeit minams Dundagas mācītājs Jakobs Fr. Bankavs († 1725) un viņa *Latviski svē(t)dienas-darbi,* kas iznāca autora nāves gadā. Šo 870 lpp. biezo spredikļu grāmatu pieprasīja tik plaši, ka 18. gadsimtā to laida klajā vēl četras, bet pavisam kopā 11 reizes (pēdējais izdevums 1901. gadā). Kaut Bankavs rakstīja diezgan aplamā valodā un nevar izteiksmes spēkā ne tuvu sacensties ar Manceli, viņa spre-

J. F. Bankava spredi̧ku grāmatas 2. izdevuma titu̧llapa

Lattwiſki

Swehdeenas-Darbi,

Eekſch kurreem atrohdami

Ihſi/ un pee Dwehſeles Uſtaiſiſchanas derrigi

Spreddiggi,

Pahr teem Swehdeenu un Swehtku

Ewangeliumeem/

Teem Stahſteem no

Kriſtus Zeeſchanas un Mirſchanas,

Kahdahm iſmekletahm, no

Grehku Noluhgſchanas un Atgreeſchanas, Mahzibahm,

Un pahr to Katgismu, jeb teem

Behrnu-Mahzibas Gabbaleem,

Kurreem wehl kahdas ihſas Jautaſchanas peeliktas.

Wiſſeem Lattwiſkeem DEewa Wahrda Mihlotajeem par labbu

Kriſtigâ Weenteeſibâ ſarakſtiti

no

Jehkaba Fridrika Bankawa/

Dohndangas Draudſes Mahzitaja.

Cum Gratiâ & Privilegio Sac. Imper. Majeſt. Ruſſ

RIGÂ, Pee Samuel Lorenz Frölich. 1749.

diķiem, acīm redzot, bija kādas īpašības, kas lika latviešu zemniekiem tos iemīļot. Iespējams, ka patika viņa pieeja, kuŗā mainījās bībeliska patētika ar konkrētu, viegli saprotamu tērzējumu. Tā, piemēram, pazīstamo evaņģelija vietu par Pēteri un gaiļa dziesmu viņš iztulko šādi: „Ak grēcinieks, guli tu! Tas gailis dzied. Kas ir tas par gaili? Tas bauslības gailis, tas svēts Dieva vārds, kas tevi modina no grēku miega; ak celies augšām, ka Jēzus tev apskaidrot var!" Tur-

pinājumā Bankavs apcer vēl divus — baznīcas un sirds gaiļus. Baznīcas gaili pārstāvot Dieva kalpi, t. i. mācītāji, „kas tev tos debess ceļus rāda". Sirds gailis savukārt uzrakstot cilvēka grēkus un liekot tos viņam acu priekšā, sacīdams: „Redz, to esi tu darījis, tā esi tu pret Dievu grēkojis un to elles uguni nopelnījis." Tomēr cilvēks varot glābties no pazušanas, ja uzklausot visus trīs gaiļus un lūdzot Dievu. Kā redzams, nav bez pamata aizrādījums Bankava grāmatas tituļlapā, ka tā sarakstīta „kristīgā vientiesībā". Saturā pazib arī sadzīves ainas un parastā cīņa pret pagāniskiem ticējumiem, bet ievadā iztirzāti dažādi fantastiski uzskati par latviešu tautas izcelšanos. Bankavs atstāsta Paula Einhorna domu, ka „tu cēlies esots no tiem gibeoniteru ļaudīm, katrus tas kaŗa liels-kungs Jozuüs par ūdens-nesējiem un malkas-cirtējiem darīja", taču pats (atcerēdamies Herodota minētās sentautas) drīzāk atzīst, ka „tavi tēvi pagāni bijuši un no tiem sarmatiëriem cēlušies, kas pēcgalā tie laciji nosaukti tape, no kā tas vārds latvietis nāk".[40]

Vācu valodā Bankavs atstāja manuskriptā 1721. gadā sacerētu poēmu *Dondangen*, ko 1855. gadā Tērbatas laikrakstā *Das Inland* un arī atsevišķā grāmatiņā publicēja Krišjānis Valdemārs. Poēma veltīta Dundagas dzimtkungam J. Ulricham Osten-Zakenam, bet, atskaitot „obligātos" cildinājumus, tās noskaņa palaikam humoristiska. Pils un novada tēlojumos daudz zīmīgu detaļu (uz tām šeit norādīts vairākās nodaļās). Kaut tiklab vispārējā koncepcijā, kā rotaļīgajā versifikācijā Bankava tiešais paraugs bijis Jelgavas pilsētas skolas rektora Kr. Bornmaņa pazīstamais dzejojums *Mitau* (1686), poēma liecina par nenoliedzamu episka dzejnieka talantu. Aprakstīdams „Neptuna valsti" Dundagas jūrmalā, Bankavs ievijis tekstā arī šādas īpatnējas rindas:

Von den Bauern, die da fischen, hört man diese Redens-Art:
Zveija ne ir, vētra spiež, spēka pietrūkst, ko būs darīt?
Mums tas sturmis jā izcieš. Mudi grib mums visus parīt:
Plekstes, vimbas, mencas, sījas; muļķi! jo tu man' un prot,
Še tas stēris ne, pie Rījas, saviem mīļiem pigiem dod.

Te saduŗamies ar savādu, lai gan katrā ziņā zvejnieku vidū dzirdētu valodas jucekli, un rindu īstā jēga paliek neskaidra. Valdemārs tām piespraudis piezīmi: „Šīs četras latviešu strofas sagādā grūtības, un tur būs iejaukts daudz lībiska. Kādā vietā Dundagas jūrmalā atrodami lībiešu pēcteči, kas vēl tagad, ja arī ne gluži skaidri, runā lībiski."[41]

Manceļa un Bankava spredikļu grāmatu atkārtotie iespiedumi 18. gadsimtā iznāca ar nelielām atstarpēm un izplatījās kā Kurzemē, tā

Vidzemē. Par spīti tam arī Kristiāns D. Lencs sarakstīja apmēros milzīgu (1858 lpp.) *Spredi̧ku-grāmatu*, ko laida klajā divās da̧lās 1764. un 1767. gadā. Šo darbu ierosināja ģenerālsuperintendents Cimmermanis, kas atbalstīja Lencu, kopš pēdējais, noliegdams savus īstos uzskatus, vērsās pret brā̧lu draudzi (sk. VII : 3). Cimmermanis vēlējās spredi̧ku grāmatu, kas paredzēta īpaši vidzemniekiem un, galvenais, būtu ieturēta viņam patīkamā luteriskās ortodoksijas garā. Rezultāts varbūt viņu gluži neapmierināja, jo dzi̧lākajā būtībā Lencs visu mūžu palika pietists, un tas bieži izpaužas arī viņa spredi̧kos. Grāmatas latviskajā priekšvārdā Lencs aizrāda uz tās praktisko nolūku: tā domāta „skolmeistariem", kam jāvada dievkalpojums mācītāja vietā, tāpat visiem, kas sētās lasa dievvārdus saimei priekšā. Šī kopējā lasīšana ieteicama ne vien svētdienās, bet arī darbdienās. Lasīt citiem priekšā Lencs sevišķi mudina skolas bērnus: „Tie veci, kas jūs tik šķīsti un jauki lasīt dzird, līgsmosies, jūs apsvētīs un jums vēl priekš Kristus goda krēsla pateiks, ka jūs caur savu priekšlasīšanu arīdzan esat palīdzējuši, ka viņi ir debesīs nākuši." Pavisam citāds viedoklis izskan vāciskajā priekšvārdā, kur Lencs pieskaņas jautājumam, kādȩ̄l dzimtkungiem būtu jāveicina viņa spredi̧ku izplatīšana: „Ja zemnieks, lasīdams šo grāmatu, atteiksies no sātana un pakļausies Kristum un viņa gara režīmam, tad viņš turpmāk uzticīgāk pildīs sava kunga gaitas nekā līdz šim. Aiz bailēm no dzīvā Dieva viņš vairs neapzags muižu, kļūs paklausīgāks un uzticamāks saviem kungiem, kas ar to divdesmitkārtīgi atgūs, ko būs aizdevuši zemniekiem šīs grāmatas pirkšanai." Tādā kārtā arī abos priekšvārdos atspoguļojas Lenca biografijā izmanāmā divkosība. Līdzīgi viņš cenšas balansēt grāmatas saturu — visbiežāk gan nosoda zemnieku īstos un šķietamos netikumus, taču atsevišķos gadījumos netaupa ne dzimtkungus, kas „piņķē" ļaudis ar lamu vārdiem, pli̧kiem, kūlieniem un rīkstēm, ne tos mācītājus, kam par Dievu kļuvis vēders un kas padevušies dzeršanai, mieskārībai vai mantrausībai. Lencs mudina kā zemniekus, tā augstākās kārtas uz individuālu dievbijību, tikumību un atdzimšanu Kristū; citādi velns, „kas kā rūkdams lauva visur apkārt staigā", nekavēsies gādāt, lai grēcinieks — vienalga, pie kādas kārtas tas piederētu — tiktu svilināts elles ugunīs. Literārās izteiksmes ziņā elles tēlojumi veido Lenca grāmatas spilgtākos posmus; vairums viņa spredi̧ku izplūduši un vienmuļi. Ievērību pelnī daži tur atrodamie fakti par latviešu ticējumiem un paražām.[42]

Lencam prāvs skaits teoloģisku rakstu vācu valodā, bet visās plašākās vācu un Eiropas literātūras vēsturēs viņu piemin kā dzejnieka Jakoba M. Lenca tēvu (sk. augstāk, X : 2). Šai apstāklī iezīmējas

Frīdrichs G. Mačevskis (studiju gados)

ļauns paradokss, jo tieši šo savu dēlu vecais Lencs bija pilnīgi atstūmis, dēvēdams viņu par „vaimanu bērnu" un „ģimenes melno avi".[43]

Pretēji Kr. Lencam noteikts racionālists bija kurzemnieks Frīdrichs G. Mačevskis (1760—1813), Ārlavas un Rojas mācītājs, mūža beigās Piltenes superintendents. Viņš bija studējis Hallē un ieguvis ļoti mācīta vīra slavu; atjaunotā Tērbatas universitāte piedāvāja viņam profesūru, no kuŗas viņš tomēr atteicās vājas veselības dēļ.[44] 1793. gadā iznāca Mačevska 796 lpp. biezā *Jauna spredi̦kugrāmata*, kas, līdzīgi Lenca darbam, piedzīvoja tikai vienu izdevumu.

Grāmatas ievadā Mačevskis uzsveŗ, ka gribot mācīt latviešiem skaidru, no liekām bailēm brīvu ticību Dievam un Jēzum, tāpat to, „kā jums ikkatram savā īpašīgā kārtā un būšanā pret saviem bērniem, pret saviem laulātiem draugiem, pret kungiem un valdniekiem, pret saimniekiem jeb saimi pēc Dieva prāta ir jāturas". Arī paši spredi̦ki sacerēti „prāta reli̦ģijas" garā — nosvērti, bet pasausi, bez mistikas elementa un dziļākas aizrautības.[45] Vietas, kur autors vēršas pret „negantu māņticību", tuvāk aplūkojām VIII : 8 nodaļā. Citu konkrētu ziņu par dzīvi Piltenes apgabalā un turienes zemniekiem, kuŗu vidū norisinājās Mačevska darbība, spredi̦ķu grāmatā maz. Pretēji pietistiem, kam rūpēja tikai gars un debesu valstība, viņš bieži mudina ļaudis gādāt par savu veselību, ievērot higiēnas prasības u.t.t. Aizrādījis, ka pārmērības ēšanā un dzeršanā tikpat kaitīgas,

cik badošanās aiz skopuma, Mačevskis turpina: „Arī tie grēko pret savu veselību un dzīvību, kas savās mājās pie savām miesām un drēbēm tīri ne turas. Īpašīgi ir tā pie dažiem latviešiem neganta kūtrība, ka tie savas istabas ne kad ne vēsina. Kā ir tas gan ar stāvošu ūdeni, voi tas ne top smirdots un neveselīgs? Tāpat tas ir arīdzan ar gaisu."[46] Atkārtoti Mačevskis uzsveŗ, ka slimības gadījumos palīdzība jāmeklē pie mācītiem ārstiem, nevis pie „viltīgiem dakteŗiem". Kādā simpatiskā spredikī viņš aicina izturēties laipni un līdzcietīgi ne vien pret cilvēkiem, bet arī dzīvniekiem. Vērojams, ka aktuāla problēma bijusi latviešu augstprātīgā un naidīgā ievirze pret ārnovadniekiem un sevišķi pret sveštautiešiem. To Mačevskis daudzkārt aprāj. „Dažureiz top dzirdēts, ka ļaudis, uz ceļa būdami, ar citiem svešiem ļaudīm ķildas iesāk, šķendē, baŗas un kaujas," viņš starp citu raksta. „Daži ir vienu svešu cilvēku, kas to valodu ne prot jeb svešādi apģērbts ir, ar platu muti no galvas līdz kājām apskata, apsmeij un apmēdī ... Dažs ir vēl tik pārgalvīgs, ka tas uz svešu ļaužu jautāšanām jeb ne maz, jeb tomēr nepareizi atbild."[47] Pamācībās Mačevskis allaž ietur mērenu toni, nekad nebiedē draudzi ar elles mokām, un sprediku vispārējā noskaņa optimistiska. Šai ziņā raksturīgi viņa vārdi: „Dievs ir mums ne vien vienu prātīgu dvēseli devis, ar ko mēs uz viņa jauku pasauli varam uzlūkot, viņš ir mūs arīdzan tik augsti cienījis, ka viņš mūs pie savas pasaules, tā sakot, līdz strādāt liek. Dievs ir to zemi radījis, bet mums ir viņš spēku devis to caur labu kopšanu jo auglīgu darīt." Virzīdams šo domu tālāk, Mačevskis apzīmē par īpašu godu to, ka Dievs lauciniekiem uzticējis kopt zemi, un izsaucas: „Ak! kāda dārga ir jele mūsu kārta viņa priekšā!"[48] Te atspoguļojas Rietumeiropas fiziokratiem ierastais uzskats par godājamo zemkopja darbu.

Līdzās spredikŗu grāmatai Mačevskis latviski sniedzis jaunu Lutera mazā katechisma izdevumu (1807) un praktisku padomu krājumu *No zemes un mājas kopšanas* (1783). Racionālistiskā garā viņš atdzejojis 149 baznīcas dziesmas, bez tam vingrinājies arī „laicīgos" latviešu pantos. Paraugam pants no viņa tulkotās Johana H. Fosa eleģijas par kāda drauga nāvi:

Visa miesa zūd kā rasa
Rīta-stundiņā,
Dažkārt draugs pēc drauga prasa,
Kas jau aizmiga.
Dažu vecu nāve taupa
Un to zaļu vīru laupa;
Daža rožu-meita birst,
Pirms vēl sirma māte mirst.

Vācu valodā Mačevskim liels skaits dzejoļu; no grieķu valodas viņš atdzejojis vāciski Kleanta himnu Zevam. Tāpat viņš rakstījis par tiesību, paidagoģijas un filozofijas jautājumiem.[49]

Kā pēdējais 18. gadsimta spredikļu grāmatu autoru vidū jāpiemin šeit daudzās nodaļās aplūkotais Gustavs Bergmanis. Arī par viņa spredikļiem, ciktāl tie skaŗ folkloru, bija runa jau iepriekš. Bergmaņa 662 lpp. biezā grāmata *Saņemamas spredikļu mācības* iznāca 1795. gadā, izplatījās galvenā kārtā Rūjienas novadā un neviena jauna iespieduma nepiedzīvoja. Lai gan Bergmanis vietām padevies dziņai biedināt ļaudis ar velnu un elli, visumā viņa spredikļi noteikti racionālistiski un paredzēti praktisku, utilitāru mērķu sekmēšanai. Priekšvārdā viņš pats izsakās, ka grāmata sarakstīta, lai mudinātu latviešus uz kristīgu, mierīgu, tikumīgu, darbīgu, sātīgu un apmierinātu dzīvi. Arveds Švābe atjautīgi aizrādījis, ka „pēc satura laba daļa Bergmaņa svētrunu ir tautskolotāja priekšlasījumi kosmografijā, ģeografijā, higiēnā, atturības mācībā un tml." Tā, piemēram, Ziemsvētku pēdējā dienā viņš runā par Indijas palmām un Amerikas kartupeļiem, bet Zvaigznes dienā stāsta, ka katra zvaigzne esot apdzīvota pasaule. Mēness un Zeme lidinoties kā putni gaisā, ko ar ķīķeŗiem izpētījuši prāta ļaudis. Tomēr dažkārt Bergmanis savos skaidrojumos grib būt pārāk vienkāršs, līdz ar to iegrimdams savādā naivitātē. „Kāpēc jūŗas ūdens sālīts?" viņš starp citu jautā un pats atbild: „Lai zivis nenosprāgtu un no viņu smakas nenomirtu cilvēki, kustoņi un lopi." Vēl stingrāk nekā kurzemnieks Mačevskis viņš ieteic rūpēties par miesu un fizisko labklājību: jāatturas no žūpības, jāslauka istabas, jāsargās no „puišu bābām".[50]

Blakus spredikļiem Bergmanis, gan ar vājiem panākumiem, sacerējis un tulkojis baznīcas dziesmas. Turpretim atsaucību ieguva viņa *Kristīga ticības mācība* (1772) un *Svēti stāsti no tiem notikumiem vecas un jaunas derības laikos* (1777); pirmā no šīm grāmatām iznāca četros, otra trijos iespiedumos. Ka latvieši reliģiskos rakstos nereti visvairāk cienīja „stāstīšanas" resp. vēsturisko un literāro vielu, jau 18. gadsimta otrā ceturksnī konstatēja Blaufūss savā (augstāk citētajā) latviešu bībeles 2. izdevuma priekšvārdā; to pašu liecina Bergmaņa „svēto stāstu" populāritāte. Lasīšanas frekvenci raksturo viņa savāktā statistika, pēc kuŗas ap 1780. gadu Mazsalacā pa 350 sētām kopā bija 755, bet Āraišos 161 mājā 599 grāmatas. Praktiskai literārūrai pieder Bergmaņa *Labu ziņu un padomu grāmata* (1791), pa daļai kollektīvs darbs, kuŗā piedalījās arī ievērojamais kartografs un zinātņu draugs grāfs L. A. Mellins (sal. VI : 4). Taču vispār grāmatai uzspiests Bergmaņa zīmogs; tās saturā ticības mācības kurss, ra-

cionālas lauksaimniecības padomnieks dialoga veidā starp diviem latviešiem — Prāves Krišu un Ārgalvju Maču, beidzot „jaukas dzīvības mācības", t.i. norādījumi par veselības kopšanu, pretalkohola propaganda u.t.t.[51]

Spredi̧ku grāmatas bija paredzētas kārtējai lietošanai, bet zināmus vācu un latviešu spredi̧kus, ko autori vai iestādes atzina par īpaši svarīgiem, 18. gadsimtā iespieda arī atsevišķi. Tā, piemēram Kr. D. Lencs, vēl būdams Cesvaines mācītājs, sakarā ar 1751. gada lielo ugunsgrēku Cēsīs izdeva savu *Das schreckliche Gericht Gottes über das unglückselige Wenden.* Tur viņš pielīdzināja Cēsis izpostītajai Jeruzalemei un uzsvēra, ka „Dievs taisnīgi sodījis grēcīgos cēsiniekus". Spredi̧kis radīja nelaimē cietušajos tādu sašutumu, ka tie iesūdzēja Lencu tiesā.[52]

Kad 1771. gadā bija notikuši un apspiesti latviešu zemnieku nemieri Lāsberģē, Alūksnes mācītājs Georgs B. Pricbīrs (1715—1786), kas runāja nemiernieku sodīšanas dienā, par dzimtkungu līdzekļiem laida klajā *Tiesas-spredi̧ki ar vienu uzrunāšanu uz visiem Vidzemes latviešiem* (1772). Spredi̧kis zīmīgi tēlo nemieru izcelšanos un eksekūcijas aprakstā bagāts atbaidīgām detaļām; tas nobeidzas ar brīdinājumu pretoties kungiem, jo visus nemierniekus gaida „grūts cietums, nāve caur bendes rokām, ugunīgas dzelzes zīme, grūti darbi, rīkstes un tā projām".[53]

Tiesisks, taču daudz humānāks raksturs 27 lpp. biezajam spredi̧kim, ko prāvests M. G. Loders (1739—1806) izdeva tūliņ pēc tam, kad 1786. gada oktobrī bija Valmieras baznīcā uzrunājis latviešu tiesas piesēdētājus. Spredi̧kim pievienoti arī „tie zvērestības vārdi, ar ko tie sanākuši kroņa zemnieki tai dienā ir nozvērējušies, ka tie pēc visas skaidrības godīgus un lādzīgus vīrus vien grib izraudzīt uz tiesasnesējiem". Šai vietā vēl jāatzīmē, ka Loderu interesēja latviešu valodas vēsture, par ko viņš izteicis dažus pareizus ielāgojumus; latviski viņš publicējis kristīgās reli̧ģijas pamatmācības jautājumos un atbildēs, bet vāciski sniedzis vēsturiskas ziņas par Valmieras pagātni.[54]

6.

Ar savām vispusīgajām interesēm, ārkārtīgo cītību un dziņu sagādāt latviešiem iespējami daudz grāmatu visus pārējos 18. gadsimta autorus aizēnoja G. F. Stenders, pie kuŗa esam jau atkārtoti kavējušies. Šeit jāaplūko Stendera dzīve un viņa loma latviešu rakstnie-

cībā, kur viņš sparīgi atsāka ap 17. un 18. gadsimta miju nedroši ievadīto sekulārizācijas procesu, gūdams lielu atsaucību un izraisīdams epigonisma vilni, kas īsti noplaka tikai 19. gadsimta otrā pusē.

Tūdaļ jāpiebilst, ka kurzemnieka Stendera pasākumus veicināja vēl kāds faktors, kuŗa bieži pietrūka Vidzemē: sabiedrības augstāko un turīgāko slāņu atbalsts. Par to ļoti zīmīgi izteicies vidzemnieks Kr. V. Brokhūzens, 1827. gadā runādams Latviešu literārās biedrības pirmajā sanāksmē: „Gods lai... paliek mīļam Stenderam, jebšu, viņu godādami, arī ne vaijaga to aizmirst, ka viņš dzīvoja apakš viena bagāta Lielkunga un zemes-tēva, kas zemniekus mīļoja, kam pašam daudz muižu piederēja, kas daudzreiz šinīs savās muižās dzīvoja, pats Latviešu valodu runāja un par naudu ne bēdāja, saviem ļaudīm grāmatas sapirkdams. Stenderam laimējās Kurzemē dzīvot, kuŗas cienīgi kungi arvienu vairāk ne kā mūsu muižnieki Latviešu valodu ir iemīļojuši, runājuši un kas ar saviem zemniekiem tā kā vairāk bij iedzīvojušies. Tāpēc tad arī šie kungi naudu ne liedze Stenderam pie viņa grāmatu driķēšanas." Tālāk Brokhūzens uzsveŗ, ka labvēlīgs Stenderam bijis arī Jelgavas spiestuves īpašnieks Stefenhāgens, kas „Latviešus mīlēja un, ne tik skopi uz savu tūdaliņ ienākdamu pelni vien lūkodams, arī ko gudri paspēlēt zināja, priecādamies jau par to, ka Latvieši sāce vairāk lasīt un vairāk grāmatas pirkt". Turpretim Vidzemes rakstu kopēju un viņu darbu bēdīgais liktenis tēlots šādi: „Bet tikpat kā vecos laikos mēs vēl tagadiņ bijām it kā apspiesti caur savu nabadzību, un mūsu rakstu-mācītāju gudras dziesmas, ziņģes, mācības mums gan zināmas, bet nav driķētos rakstos izlaistas, pēc viņu miršanas kā vecas lapas mēsliem tike piebērtas."[55] Ar Brokhūzena minēto Kurzemes lielkungu un zemestēvu domāts hercogs Pēteris Bīrons; tas, ka viņš, līdzīgi kā hercogiene Doroteja (sk. augstāk, X : 2), runājis latviski un nav taupījis līdzekļus latviešu grāmatu sagādei, liek mums piešķirt viņam vairāk simpatisku vaibstu, nekā mēdz darīt baltvācu politiskie vēsturnieki. Vārdi, kādos Brokhūzens raksturojis iznīcinātos vidzemnieku manuskriptus, savukārt skaidri rāda, ka to saturs sniedzies pāri baznīcas literātūras robežām; sevišķi jānožēlo gudro (varbūt racionālistisko, didaktisko?) dziesmu un ziņģu (lirisku dzejoļu) zudums.

Dažus skopus norādījumus uz to, ka pieticīga „laicīga mākslas dzeja" 18. gadsimtā bija sākusi izplatīties arī tieši Vidzemes latviešu vidū, atrodam Elversa un Langes vārdnīcās. Elverss sniedz šādu distichu:

Zaglis dabū savu algu,
Savā kaklā cietu valgu.

G. F. Stenders un viņa autografs

Gotthardus Fridericus Stender.

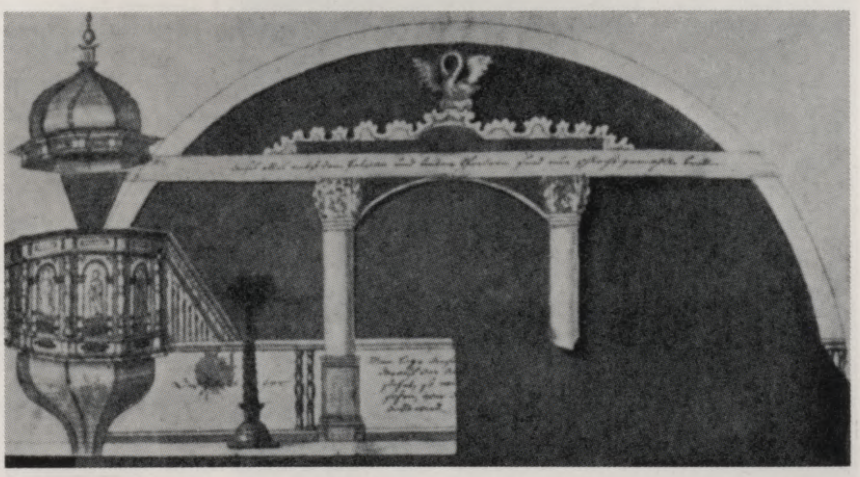

Bauskas baznīcas kancele un triumfarka ap 1753. gadu (G. F. Stendera zīmējums)

Tukums 1790. gadā. Centrā baznīca, kur no 1711. līdz 1735. gadam darbojās latviešu cilmes mācītājs Vilhelms Šteineks

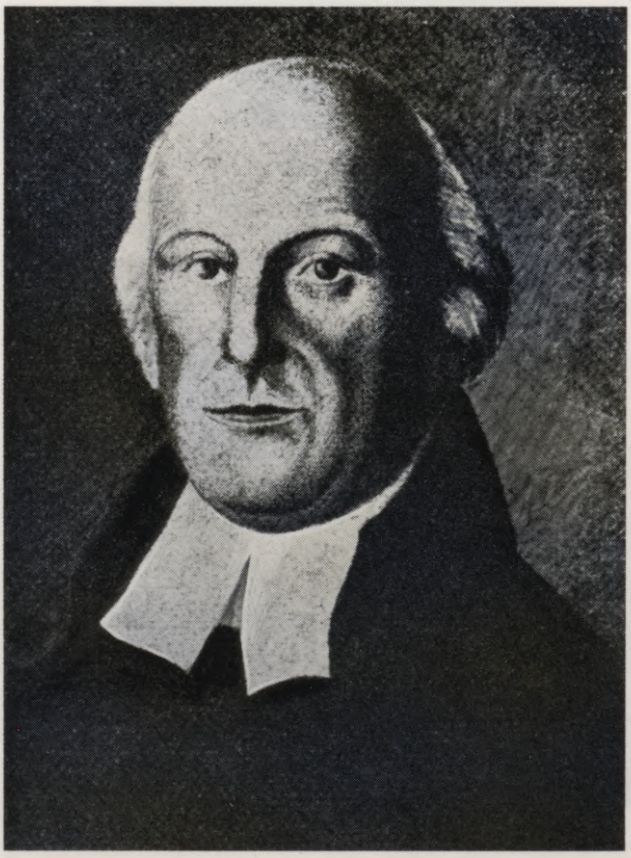

Aleksandrs J. Stenders

Šī ritmā un atskaņās iekļautā paruna, kuŗai konstatējams vācu paraugs, nekādi nav ietilpināma ģenuīnos latviešu folkloras materiālos, kaut Elverss to droši vien dzirdējis no kāda latvieša.[56] Noteikta, lai gan vairs nezināma „mākslas dzejnieka" individuālitāte apzīmogo Langes publicēto dziesmu, ko Vidzemes latvieši viņa laikā dziedājuši talkās:

Grib tie kungi turēt talku;
Būs tiem sniegt mums alus malku,
Dot ikvienam savu daļu
Putras, maizes, āžu gaļu.
Maže, Mādže, Laže, Trīna
Dzeŗ tur arī brandavīna.
Tā kā mēs pie darba ķeŗam,
Tā lai ēdam, tā lai dzeŗam,
Lai mēs priecīgi tad lecam,
Tas gan klājas jaunam, vecam.
Lai tam pieaug pilni lauki,
Kas mūs mielojis tik jauki.

Lange piemetina, ka šī dziesma nebūšot „plūdusi no latviešu smadzenēm", jo viņu dabiskajās (t. i. tautas) dziesmās gan reizēm sastopot atjautību, taču tām trūkstot „mācītu atskaņu un pēdu". Ievietojot savā vārdnīcā talcinieku ziņģi, viņš vēlējies rādīt, ka latviski pavisam labi iespējams dzejot arī ar atskaņām.[57] Apmēram līdzīgi dzejojumi varēja Vidzemē sagatavot ceļu Stendera „ziņģēm", kas, no Kurzemes nākdamas, sasniedza turienes latviešus 18. gadsimta beigās.

Gothards Frīdrichs Stenders (atšķirībā no sava dēla saukts Vecais Stenders) dzimis 1714. gadā Lašu pagastā, kas vēlāk ietilpa Ilūkstes apriņķī. Viņa senči, vairākās paaudzēs mācītāji Latgalē un Augšzemē, pēc tuvāk neprecīzētām ziņām cēlušies no Brabantes hercogistes Holandē. Teoloģijas studijas Stenders uzsāka Jēnā, bet turpināja toreizējā pietistu citadelē Halles universitātē, līdztekus strādādams par audzinātāju bāriņu namā. Tomēr pietisms neatbilda viņa pasaules uzskatam, un 1739. gadā viņš atstāja Halli, nekāda akadēmiska grada neieguvis. Tādā kārtā Stendera oficiālā izglītība bija vājāka nekā daudziem citiem Latvijas 18. gadsimta mācītājiem, kuŗu vidū atradās pat teoloģijas doktori. Kurzemē atgriežoties, viņam vispirms bija jāpelnī iztika kā mājskolotājam un skolotājam, un tikai 1744. gadā viņš dabūja mācītāja vietu — pa priekšu Birzgalē, tad Žeimē (Lietuvā). No 1759. gada Stenders atkal uzturējās ārzemēs, sākumā Vācijā, pēc tam Dānijā. Aplūkojot viņa darbību Kopenhāgenā, jau VI : 2 nodaļā redzējām, ka — pretēji daudzu biografu apgalvo-

jumiem — nevienai augstākai mācības iestādei viņš piesaistīts nebija un, jāpiebilst, arī nevarēja būt savas nepabeigtās izglītības dēļ. Kopš 1766. gada Stenders bija mācītājs Sunākstē, vēlāk arī Sēlpils prāvests, un mira 1796. gadā. Akmens plāksnē uz viņa kapa latvisks uzraksts un aiz viņa uzvārda pievienots vārds Latvis.[58]

Vērojot agrāko tradiciju kontinuitāti un tālāko veidošanos, pirmā kārtā te pieminami tie Stendera darbi, kas paredzēti vai nu tieši baznīcas vajadzībām, vai arī tautas tikumiskai audzināšanai kristīgā garā. Jau Hallē atraisījies no pietisma ideoloģijas, kas bieži nesaskanēja ar praksi, Stenders aizvien noteiktāk pievērsās racionālismam. Pats atzinis, ka viņa dvēsele nedz varot, nedz gribot pieņemt mistiku, viņš galveno teorētisko balstu atrada tobrīd populārā vācu filozofa Kristiāna Volfa mācībā, pēc kuŗas kristīgajā dogmatikā atmetams viss, kas runā pretim cilvēka veselajam prātam.[59] Dievs ir iesākums un gals, radītājs un augstākais princips, kuŗa esme un gudrība atklājas kā kosma, tā mūsu apdzīvotās pasaules mērķtiecībā. Grēka un ļaunuma sakne ir nezināšana, tādēļ izglītotiem un arī valsts varai jācenšas apgaismot nemācītie vai tie, kam „aprobežots prāts". Šīs Volfa pamatidejas Stenders pārnesa latviskā elementā, par cik tas viņam Kurzemes apstākļos likās iespējams.

Birzgalē darbodamies, Stenders piedalījās sava drauga, superintendenta Baumaņa 1754. gadā izdotās Kurzemes dziesmu grāmatas redakcijā, sniedza tai vairākas dziesmas un arī kokā grebtu illūstrātīvo materiālu, kuŗu gan viņa kollēgas apzīmēja ar vārdu *seltsam*. Strādāt gar baznīcas dziesmām Stenders turpināja pāri gadu desmitiem un mūža novakarē sakopoja tās divos *Jaunas izskaidrotas dziesmu grāmatas* sējumos (1783 un 1792). Vāciskajā priekšvārdā viņš griezās pie Pēteŗa Bīrona, mudinādams hercogu sekmēt zemnieku izglītību, latviskajā priekšvārdā atskatījās uz savu ilgo darbību latviešu rakstniecībā un piemetināja: „Cik dažas dienas- un naktsstundas, kur citi lustējas, jeb kur citi saldi dus, es jums par labu strādājis esmu." Jauno dziesmu grāmatu viņš izdevis tādēļ, ka vecajās daudz dziesmu „ar grūtiem, nesapratīgiem un samisētiem vārdiem sarakstīts", turpretim viņš esot tā rakstījis, „ka visi vārdi pie sirds iet". Tas bija smags pārspīlējums. Gan citi racionālisti pārņēma Stendera orīģinālus un tulkojumu versijas savos dziesmu grāmatas izdevumos, gan Mačevskis spredikļu grāmatas ievadā skubināja baznīcēnus Stendera dziesmas „jo vairāk valkāt", tomēr tautā tās modināja maz atbalss. Pārgrozīdams senākos dziesminiekus, pat Fīrekeru, Stenders izlaboja dažu aplamu formu, taču arī viņam pašam netrūkst rupju ģermānismu, vācisku konstrukciju („tā laima manas

dzīvības") un, galvenais, nedabiska akcenta, kamēr dzejiskā iejūsmā viņš gandrīz vienmēr paliek aiz labojamiem paraugiem. Zināma tiesa viņa tulkoto vai sacerēto dziesmu nesniedz nekā cita kā kailu, kaut ritmā un atskaņās ietvertu stāstījumu. Tā, piemēram, Stenders vēlējās, lai draudze dziedātu par teiksmaino Vidzemes „uzzēģelēšanu" un tās sekām: „Dievs, kas var tevi izgudrot! Priekš sešsimts gadiem neviļot Pār jūŗu kuģos vācieši Pie Rīgmalas top piedzīti. Pēc pulkā nāk šai zemītē, Tie pagaņus jau piespiede Pie ne atzītas kristības Bez visas svētas mācības" u.t.t. Ticīgus ļaudis maz varēja saviļņot Stendera panti par „kopmaņiem, skunstniekiem un amatniekiem", un dažs viņa draudzes loceklis droši vien ar bailēm dziedāja baznīcā par dejošanu: „Ir lustes mums ne trūkst, kad tautas-bērni sanāk, Ar jaukām dziesmiņām viens otru dančos panāk."[60] Taču jāpiebilst, ka tāda tipa dziesmas racionālisma paisumā bija visai parastas, un arī 1771. gada Jelgavas vācu dziesmu grāmatā atrodam gan nodaļas „Par kārtīgu sevis mīlestību" un „Par pienācīgu miesas kopšanu", gan „Par pieklājīgu apģērbu" u.t.t. Vācu draudzēs šīs racionālistu dziesmas sastapa ne mazāku opoziciju kā latviešu vidū.[61]

Reliģiskas un tikumiskas pamācības pantos un prozā sniedza Stendera *Svētas gudrības grāmatiņa* (1774), bībeles stāstu un katechisma skaidrojumus *Tās kristīgas mācības grāmata* (1776). Abos šais izdevumos Stenders sev ierastajā kārtā gribēja latviešiem būt „ceļa rādītājs uz taisnu dzīvošanu un uz svētu mūžību". Viņš mēģināja labot katechisma izteiksmi — piekto bausli tulkoja ar „tev nebūs slepkavam būt", sesto ar „tev nebūs laulību gānīt". Šie un līdzīgi grozījumi neieviesās vairāk kā viņa šķietami uzlabotā veco baznīcas dziesmu redakcija.[62]

Turpretim visdzīvāko atsaucību tautā radīja Stendera *Svēti stāsti* (1756), kas labāk pazīstami ar otra iespieduma (1790) nosaukumu *Mazā bībele*. Tā no 1839. līdz 1882. gadam izdota vēl četras reizes un plaši lietota kā skolas grāmata, tātad tās ietekme aptvēŗ gandrīz pusotra gadsimta. Par *Mazo bībeli* kā kultūrvēsturisku ziņu avotu bijusi runa jau vairākās iepriekšējās nodaļās; šeit jāpieskaŗas tās vispārējam raksturam. Kā paraugu Stenders izlietoja vācu teologa Johana Hībnera 1714. gadā publicēto darbu *Zweymal zwey und fünfzig auserlesene Biblische Historien*, kas līdz 1827. gadam piedzīvoja 100 izdevumu. Taču Hībneram viņš sekojis tikai galvenos vilcienos, vispār tulkodams to brīvi un pievienodams tam daudz jaunas vielas. *Mazā bībele* ietvēŗ Vecās un Jaunās derības stāstu izlasi līdz ar īsiem ekskursiem agrīnajā kristīgās baznīcas vēsturē, jautājumus repeticijai, izskaidrojumus un par „svētām domām" nosauktus

pantus, kuŗos koncentrēts stāstu kodols. Tieši šie panti ieguva ilgstošu popularitāti, un V. Plūdonis 1909. gadā, runādams par Kurzemi, atzīmēja: „Vēl šo baltu dien tur Stendera bībelstāstu pantiņus māk no galvas skaitīt i lieli, i mazi, i veci, i jauni." Ne citādi tas bija Vidzemē, ko starp citu rāda Rūdolfa Blaumaņa *Pazudušā dēla* (1893) piektais cēliens, kur it dabiski iekļaujas daudzinātais *Mazās bībeles* pants par Absalomu — „Nāciet, bērni, šurp ar bariem." Tāpat līdz visjaunākiem laikiem nav aizmirsts Stendera „rīmētais" Ēģiptes mocību apraksts:

Papriekš asins visur nāce,
Vardes, utes, kukaiņi,
Pēc tam mēris mocīt sāce,
Nikni trumi, pērkoņi,
Siseņi un tumšais gaiss
Visupēc tas maitātājs.

Tomēr gadās arī neveikli un ļoti neaistētiski panti: „Pasaul' dzenas to vien raudzīt, Ar ko kuņģis piekrājas," vai pat: „Jēzus pills ar asins strutām, Sašausts it nežēlīgi. Jēziņ, ar šām asins putām Mazgā mani pēdīgi." Pamācību daļā Stenders nereti skaŗ sociālas problēmas. Daudzās vietās, kā atzīmējām jau agrāk (VII : 8), atspoguļojas viņa ārkārtīgi augstās domas par mācītāja amatu. Kas nicina mācītājus, nicina Dievu; mācītāja vārdiem jāpaklausa „tik lab kā paša Kunga Jēzus vārdam". Mācītājus pārbaudīt ir ģeķība; Dievs izpostīs tos, kas mācītājus vajā, un briesmīgi atriebsies tiem, kas viņus apbēdina. Bez šaubām, jāklausa arī kungiem un pat „briesmīgai un bargai valdībai", taču kungi — pretēji nekā mācītāji — reizēm pelnī kritiku: „Ne viss pareizi ir, ko kungi dara. Tie nevar pēc savu prātu Dieva baušļus locīt. Kad tie ko nepareizi dara, tad tas nepareizi paliek." Kārtu attiecībās un ģimenes dzīvē Stenders vēlas redzēt „apgaismotu" patriarchālismu, kam jāizpaužas gan dzimtkungu un dzimtļaužu saskarē, gan zemnieku sētās. Vecākiem jāgādā par bērniem, saimniekam par saimi, kaut „dievamžēl daudz saimnieki to gan maz vērā liek un savu saimi ne daudz labāki kā savu suni tur". Ļoti Stenderam rūp seksuālā ētika, un jauniem ļaudīm viņš piekodina: „Nekaunies savā laikā ar godu laulībā doties. Jo tā neir smejama lieta. Bet tas ir grēks un kauns, kad cilvēks iekš nešķīstām kārībām deg un kad nelaulāti kopā pinas . . . Vells ir laulības ienaidnieks, tam būs ar Dieva lūgšanām pretim stāvēt." Taču pāri visam allaž jāatceras, ka nekas nevar notikt bez Dieva prāta un ka Dievs „dažu reizi pelnrušķus (tas ir pazemīgus un necienītus) paaugstina".[63]

Reliģiskus rakstus un apceres par reliģijas filozofiju Stenders iz-

devis vai atstājis manuskriptā arī vācu valodā. Īpaši te pieminams 472 lpp. biezais traktāts *Wahrheit der Religion wider den Unglauben der Freygeister und Naturalisten*, kas iznāca divos iespiedumos (1772 un 1784). Pats būdams racionālists Kr. Volfa garā, Stenders necieta franču racionālistus jeb „naturālistus", kuŗus uzlūkoja par reliģijas zaimotājiem. Cīnīdamies pret naturālistisko neticību, kas sākot ieviesties arī Kurzemē, viņš sevi apzīmēja par „kristīgu patriotu", kuŗa uzdevums esot apkaŗot reliģijas pagrimšanu un runāt nākošiem, labākiem laikiem. Kādā mazākā, 1771. gadā izdotā grāmatā Stenders polemiski vērsās pret pazīstamā Šveices filozofa J. K. Lafatera prātojumiem par viņsauli un mūžību.[64]

To spēcīgo un pat izšķirīgo impulsu virkni, kuŗus Stenders deva latviešu literātūras sekulārizācijai, ievadīja viņa 1753. gadā uz četrām bieza papīra lappusēm iespiestais vācu dzejnieka B. H. Brokesa odas tulkojums *Rāms laiks pēc pērkona briesmas*. Tur tēlota negaisa savilkšanās tveicīgā vasaras dienā, pats negaiss ar lietusgāzēm un pērkona spērieniem, tad „rāms laiks" un līksme atveldzētā, saules apmirdzētā dabā. Beigās pamācība, ko izsaka „Jān's, kas uz Dievu allaž domāja": briesmīgais pērkons rādījis Dieva stipro roku, saules spožums mācot pazīt viņa saldo mīlestību. Tveices un rāmā laika tēlojumā Stenders pilnīgi izvairījies no „r" skaņas (tas norādīts speciālās parindēs), kamēr negaisa aprakstā tā lietota bagātīgi.[65] Šī onomatopoētika vēlāk ietekmēja Stendera cienītāju V. Plūdoni, kas vispār no viņa šo to tapinājis dzejas technikā un leksikā. Pie odām, dēvēdams tās par „augstām ziņģēm", Stenders atkārtoti atgriezās arī turpmāk, starp citu *Augstas gudrības grāmatas* (sk. VI : 5) otrā daļā.

Blakus „augstām ziņģēm" Stenders sniedza vienkāršas „ziņģes", t.i. īsākus liriskus un liroepiskus dzejoļus. Tos viņš 1774. gadā izdeva mazā krājumā *Jaunas ziņģes*; tas 1783. gadā iznāca pārlabotā un papildinātā veidā ar nosaukumu *Ziņģu lustes*, kam samērā drīz (1789) pievienojās otra daļa. Bija arī vairāki atkārtoti iespiedumi.[66]

Īstu orīģināldzejoļu Stenderam samērā maz; vairums ir brīvi tulkojumi resp. lokālizējumi tādās versijās, kas pēc viņa ieskata tolaik bija latviešiem piemērotas. Paraugam viņš izmantojis ap 20 vācu 18. gadsimta dzejnieku, to vidū G. A. Birgeru un J. V. Gleimu, bet lielākoties autorus, kas literātūras vēsturē pametuši niecīgas pēdas. Savus latviskos dzejoļus Stenders pats vērtēja augstu. *Lettische Grammatik* 2. izdevumā, pēc tautas dziesmu apskata pievērsdamies „smalkākai latviešu poēzijai" resp. mākslas dzejai, viņš izceļ tikai trīs rakstniekus — Fīrekeru, Višmani un sevi. „Man ir izdevies atdzejot arī visgrūtākos dzejas darbus, un es esmu guvis atzinību no visiem liet-

G. F. Stendera krājuma *Ziņģu lustes* 1. daļas lappuse

To wiſſâ ſirdî darriſim,
Un juhs jo wairak buhſeet Tehwi,
Kad juhſu ſirdis pelniſim.
Mehs kalpoſim jums luſtigi,
Tad buhſim wiſſi laimigi.

II. Stahſti.

4. Bandineeks.

Mel. Es war einmal ein Königsſohn.

Tur bija weenreiſ Bandineeks,
Jauns, diſchans un labs ammatneeks,
Kà ahbols ſarkans waigâ,
Ikdeenas baltahm drehbehm ſtaiga.
Winſch wiſſur bij tas mihlakais
Un tautas behrnu luſtetais,
Jau meitas pehz ta tihko,
Winſch tahs, kà gailis wiſtas, rihko.

2. Tam bija ſwahrki, ſahbaki
Un zeppure ar bantiti
Apſedlohts ſirgs un nauda,
Bats zeenigs Kungs to puiſi glauda.
Winſch bij pahr wiſſeem gudrineeks
Un labbi mahzihts grahmatneeks,
Kad winſch jau tehrſeht ſahze,
Kà bittes wiſſi apkahrt nahze.

3. Us wiſſahm dſihrehm gohdibâ
Winſch

pratējiem," norāda Stenders. Turpat viņš dod desmit padomus tiem, kas vēlētos latviski dzejot. Priekšnosacījums tas, ka jāprot latviski domāt un brīvi runāt. Pēc tam var sākt tulkot nelielus, tad garākus un grūtākus dzejoļus. Ja grib „uzkāpt latviešu Parnasa virsotnē", nedrīkst aizmirst, ka „latvietim ne katrs jēdziens viegli saprotams, kādēļ jāpiemērojas zemnieku uztverei un izpratnei".[67] Sīkāku ap-

rakstu par savu metodi „ziņģu taisīšanā" Stenders sniedzis 1766. gadā Johanam J. Harderam latviešu valodā rakstītā vēstulē. Vispirms viņš pārtulkojot vācu dziesmu „bez ziņģu vīzes", t.i. prozā, tad saliekot tekstu „ziņģu vīzē" resp. ritmā un atskaņās, pēc kam pārbaudot visus vārdus, „arig tie īsti ģeld pēc valodas un valodu mācības". Pašās beigās viņš lasot atdzejojumu kādam citam priekšā. „Ko tas ne tūdaļ pirmā lasīšanā prot," uzsveŗ Stenders, „to es iezīmēju un pēc no jauna pārtaisu, kauču tas man kas zin kā būtu paticis."[68] Te tūdaļ jāpiemetina, ka Stendera teorētiskie spriedumi par latviešu poētiku ietveŗ daudz pareizu atzinumu, kamēr praksē viņš no tiem bieži atkāpās. Ja salīdzinām Stenderu un viņa labvēlīgi pieminēto Višmani, kas darbojās gandrīz veselu gadsimtu agrāk, tad pēdējais izrādās tikpat spēcīgs dzejas teorijā, bet noteikti pārāks versifikācijā. Stendera panākumu atslēga slēpās viņa pastāvīgi ievērotajā principā, ka jādzejo tā, lai ikviens lasītājs teikto saprastu. Plašos apmēros viņš „ziņģēs" iemiesoja latviešiem gan labi pazīstamu, taču ne tautas, ne baznīcas dziesmās tādā veidā nesastopamu priekšstatu pasauli. Bez tam ceļu tautā ziņģēm atvieglināja to prakticisms: gandrīz katrai Stenders pievienojis norādījumu uz meldiju, un laba tiesa bija paredzēta īpašiem mērķiem — dziedāšanai pēc azaida, kāzās, rotaļās ejot, dejojot.

Krājuma *Ziņģu lustes* abām daļām īsi priekšvārdi vācu valodā, kuŗos Stenders aizrāda uz saviem nolūkiem. Pieskardamies tikko minētajam prakticismam, viņš atklāti atzīst, ka it sevišķi kāzu ziņģes sacerējis, lai „izskaustu tās bezkaunīgās un pa daļai arī viesu zākāšanas dziesmas, kādas diemžēl vēl dzied dažos apvidos".[69] Stendera vietu latviešu folkloristikas vēsturē raksturojām IX nodaļā, konstatējot viņa nenoliedzamos nopelnus tieši tautas dziesmu tekstu publicējumos un interpretācijā. Taču šis materiāls bija domāts sveštautiešiem, kamēr latviešu vidū viņš visumā turpināja to pašu antifolkloristisko cīņu, ko jau 17. gadsimta pirmajā pusē uzsāka Pauls Einhorns. Agrākie draudžu gani ierobežojās tikai ar rājieniem no kanceles vai spredikņu grāmatās, Stenders ar savām ziņģēm mēģināja tautas dziesmu vietā ieviest ko jaunu, un tas viņam daļēji arī izdevās. Tādā kārtā Stendera rīcība bija tautas dzejas eksistencei bīstamāka.

Vāciešiem, kas lasīs viņa ziņģes, Stenders tālāk norāda, ka tās sadzejotas latviešu, šīs „mums tik svarīgās nācijas", izpriecai un izglītībai. Dažā kauninātī palaidnīgi saimnieki un nopelti visi viņu galvenie trūkumi, cita mācot zemniekus pavasarī priecāties, nevis uzlūkot to par bada laiku, u.t.t. Plašākus paskaidrojumus autors vel-

tījis savām „mīlestības ārijām", kuŗas varot modināt izbrīnu, jo rakstītas vecumā. Nodoms te esot bijis rādīt rupjo zemnieku sirdij maigākas jūtas, līdz ar to mudinot viņus „kļūt mīlīgiem pret saviem vecākiem, pret saviem kungiem un beidzot arī jūtīgiem pret Dievu un reliģiju". Šī maiguma pirmais dīglis atklājoties mīlestībā pret otru dzimumu, un „to es lūkoju izkopt, turoties tālu no neatļautām dziņām".[70]

Tātad Stendera dzeja neradās aiz mākslinieciskiem impulsiem, un velti tur meklēt nopietnākas mākslinieciskas vērtības. Visgaŗām, un brīžiem it spilgti, tā atspoguļo autora sabiedriskos uzskatus, par kuŗiem būs runa mazliet vēlāk; daudz pantu veltīts tiešām pamācībām, aicinot lasīt grāmatas, paļauties uz Dievu, dzīvot sātīgi un meklēt laimi nevis „āra godā", bet „sirsniņā". Aizvien no jauna daudzināta „mīlība" līdz ar nenovēršamajām „gaudām" resp. mīlestības bēdām. Lai cik pieticīga bija šī poēzija, tur tomēr atbalsojās tobrīd Eiropā iecienītie pastorālie un sentimentālie motīvi, retorika un Stenderam sevišķi patīkamā didaktika. Ko rokoko laikmeta pastorāle uzticēja augstāko kārtu ļaudīm, kas, pārģērbti par Arkadijas ganiem, tīksminājās dabā un mīlestībā, to Stenders pārnesa Kurzemes sētā, uzvilkdams šo ganu svārkus latviešu zemniekiem un likdams viņiem runāt jūtelīgā, salkanā valodā. Noskaņas, kādas valdīja vācu paraugos, palaikam sabojāja Stendera robustā lokālizācija. Cik tālu dažkārt sniedzās viņa „tautiskums", labi rāda šāds (K. Kundziņa izraudzīts) piemērs, kur līdzās nostatīts kāds J. G. Jakobi pants orīģinālā un Stendera latviskajā versijā:

Sagt, wo ist das Mädchen hin,	*Kur tad ir tās meitiņas*
Das, als ich's erblickte,	*Ar tiem zelta matiem,*
Sich mit unschuldsvollem Sinn	*Kas ar puišiem vārtījās*
Zu den Veilchen bückte?	*Pa tiem kviešu statiem?*

Īpats moments Stendera dzejā bija viņa Kurzemes patriotisms. Visspilgtāk tas izpaudies dzejolī „Kurzeme, mīļa Dieva zemīte", kas *Ziņģu lustēs* ievietots kā pirmais un kur tikai metriskā iekārtojumā atdarināta kāda Jēnas studentu dziesma. Arī gadījumos, kad svešam paraugam sekots ciešāk, Stenders bieži rīkojies brīvi, pēc sava ieskata vai nu svītrodams pantus, vai piedzejodams klāt jaunus. Par spīti dažādiem trūkumiem — nedabiskam akcentam, rupjām valodas kļūdām, pārspīlētai naivitātei — Stendera ziņģes ieviesās tautā līdzīgi viņa *Mazās bībeles* pantiņiem un nebija aizmirstas vēl 20. gadsimta sākumā.[71]

Bez *Ziņģu lustēm*, odām un dažiem *Lettische Grammatik* ietilpi-

nātiem „laicīgiem" dzejoļiem Stenders 1782. gadā anonimi laida klajā 34 veltījumu dziesmiņas ar nosaukumu *Jauna gada vēlēšanas pēc ikkatra gribēšanas.* Grāmatiņu ar tādu pašu tituli 1793. gadā publicēja arī viņa dēls Aleksandrs J. Stenders, un literātūrvēsturē abi šie izdevumi reizēm piedēvēti G. F. Stenderam, kaut to saturā, kā turpmāk redzēsim, valda jūtama atšķirība. Vecā Stendera Jaungada vēlējumi (vecākiem, radiem, kaimiņiem, draugiem, kungiem u.t.t.) visumā bāli un variē tos pašus motīvus, kas pazīstami no viņa pārējiem darbiem.[72]

1766. gadā G. F. Stenders izdeva īsu prozas darbu sakopojumu *Jaukas pasakas in stāsti,* ko 1789. gadā laida klajā pārstrādātā un papildinātā veidā ar saīsinātu virsrakstu *Pasakas un stāsti.* Šai otrā izdevumā 80 pasakas un 70 stāsti; pēdējais no tiem saucas „Mīklas", un to aplūkojām jau IX : 7 nodaļā. Grāmatai zīmīgs ievads latviešu valodā, kur Stenders starp citu izsakās: „Jums ne būs domāt, ka tās pasakas šinī grāmatā tāpat bez ziņas un tikai par laika kavēšanu, kā tās vecas bābu pasakas, izdomātas ir. Mūsu pasakas ir citādas... Tās ir tikai kā kādas priekšmālētas bildes, labas mācības dēļ tā izdomātas... Kad tu nu, tās pasakas lasīdams jeb bērniem stāstīdams, uz tām mācībām ne skaties un tās piemirsīsi minēt, tad tās pasakas velti būs un tik daudz ģeldēs kā smuks, bet akls zirgs... Stāsti bez labām mācībām ir kā skunstīga sniķera bezdvēseles, kas gan liekas kā cilvēki, bet kam dvašas nav."[73] Noraidot tautas pasakas kā „bābu pasakas" un sekojot tikko minētajam didaktiskajam viedoklim, katrai Stendera pasakai un katram stāstam tad arī beigās piekabināta „mācība", kuŗā tieši norādīts uz sacerējuma ideju un kodolu. Nedaudzi gabali rakstīti saistītā valodā. Saturā daļa orīģinālu, taču visvairāk tulkojumu un lokālizējumu, pie kam dažu paraugi atvirzās līdz klasiskai senatnei resp. Aisopa, Faidra un Petronija darbiem. Motīvos un autora nolūkos maz atšķirību no ziņģu krājumiem: Stenders mudina latviešu zemnieku lasīt un mācīties, atturēties no alkohola, paklausīt kungiem un netiekties pēc tā, „uz ko viņš neva dzimis". Par spīti tendenciozajai nokrāsai *Pasakas un stāsti* nereti rāda krietna epiķa vērienu, it sevišķi spējas apstrādāt humoristisku vielu; valoda daudz labāka nekā *Ziņģu lustēs* un citos dzejoļos.[74]

Lai gan Stendera pasakas un stāsti atsevišķi iznāca tikai divos iespiedumos, to popularitāte bija liela un ilgstoša. Tas galvenā kārtā izskaidrojams ar faktu, ka šos mazos prozas darbus plaši lasīja skolās un kopš 19. gadsimta sākuma ievietoja skolu lasāmgrāmatās. Daļa Stendera pasaku „folklorizējās", vēlāk iekļūdamas Lercha-Puškaiša

un citos latviešu tautas pasaku kopojumos. Latviešu tradicijās Stenders ieviesa labu tiesu pasaku ar sen un tālu izplatītiem ceļojošiem motīviem, bet vairākas no tām savukārt uzrakstītas pie lībiešiem kā „tautas gara mantas" tieši viņa versijā.[75] Vēl jo raksturīgāk, ka t.s. igauņu *Dekamerons* resp. 1782. gadā un pēc tam trīsreiz no jauna izdotais Frīdricha V. Villmaņa pasaku un mīklu krājums *Juttud ja Moistatussed* vislielākā mērā balstās uz Stendera pasakām, kaut viņa vārdu Villmanis noklusējis. Valters Andersons konstatējis, ka Villmaņa sniegtie 90 prozas gabali 86 gadījumos tulkoti no Stendera *Jaukām pasakām in stāstiem*. Nākošajā gadsimtā 26 Villmaņa tulkojumus folkloras vācēji pierakstījuši kā igauņu „tautas pasakas".[76] Tādējādi Stendera ietekme, viņam pašam nezinot un neparedzot, nav ierobežojusies ar latviešiem vien.

Stendera literāro darbu, kā jau aizrādīts, rosināja nevis mākslinieciski, bet didaktiski un brīžiem arī ideoloģiski nolūki. Tādēļ dzejoļi, pasakas un stāsti paveŗ visai pilnīgu ainu par viņa sabiedriskajiem uzskatiem. Savos kultūrālajos centienos Stenders vēlējās būt īsts tautas apgaismotājs, turpretim sociālā un saimnieciskā plāksnē bez nopietnākiem iebildumiem akceptēja pastāvošo kārtību līdz ar tās lielāko ļaunumu — dzimtbūšanu. Šo poziciju nosacīja Stendera miermīlīgais raksturs, bet teorētisku pamatojumu tai, tāpat kā viņa teoloģiskajam racionālismam, deva Kr. Volfs, kas uzsvēra stingras, pat nesaudzīgas polītiskās varas nepieciešamību. Roberts Klaustiņš reiz rakstīja, ka „mūsu vecais Stenders ir kā noplēsts skals no Volfa prātniecības".[77]

Latviešu dzimtcilvēku stāvokli Stenders, bez šaubām, pazina ļoti labi, par ko varbūt visspilgtāk liecina šāds viņa *Lettische Grammatik* 1. izdevumā (1761) ievietots dzejolis:

Nabags zemnieks kurzemnieks,
Cik tev goda, kāds tev prieks?
Sausu maizi pa-ēdi,
Ūdens malku nodzeri,
Darbi pillam, miega maz,
Dūmi izgrauž actiņas,
Pātags kapā pakaļu,
Rīkstes brīžam muguru.
Tomēr esi nebēdnieks,
Nabags zemnieks kurzemnieks.

Zīmīgi, ka gramatikas 2. izdevumā šo dzejoli vairs neatrodam; liekas, 1761. gadā Stenders to nevairījās publicēt tāpēc, ka tobrīd uzturējās ārzemēs un nedomāja atgriezties dzimtenē.[78]

Principā atzīdams dzimtbūšanu par Dieva nolikumu, Stenders pakāpeniski izstrādāja savu „laimes tēvu" un „maizes tēvu" ideoloģiju, kas programmatiski izpaužas divos viņa dzejoļos ar tādiem pašiem nosaukumiem. Laimes tēvu lomu ar Dieva sankciju veic dzimtkungi: „Tie labus glābj un ļaunus soda, Jo viņu cilts no debess ir." Viņiem pieder zemnieku sētas un lauki; kā valdnieki un gādnieki tie palīdz ļaudīm bada gados un slimībās, kopj un uztur baznīcas, rūpējas par skolām, kādēļ pamats izsaukties: „Bez kungiem būt, kas tā par elli būtu!" Laimes tēvu miesīgo labklājību nodrošina maizes tēvi — zemnieki, kas arī, sēj un pļauj, un šķūņos mantu krauj: „Bez mums un mūsu rokām, Kas būtu jums par mokām! Pliks būtu jūsu lauks, Tukšs būtu jūsu trauks." Diemžēl gadās, ka laimes tēvi apspiež maizes tēvus, pavairodami viņu klaušas; par to pēdējiem sāp sirds, un tie aicina laimes tēvus dzīvot prātīgāk un sātīgāk, kā tas noticis agrāk, kad „nebij brangas bēdas", bet „ļaudis turīgi un kungi bagāti".[79] Pieminējis visu, ko kungu labā dara zemnieki, Stenders zemnieku vārdā uzsveŗ: „Mums pieder teikšana." Šis formulējums dažkārt radījis pārpratumus, vārdu „teikšana" saprotot kā „noteikšana" jeb „vara". Stendera vispārējo sabiedrisko uzskatu fonā tāds tulkojums aplams: ar „teikšanu" viņš droši domājis tikai „pateikšanu" vai „uzteikšanu" resp. pateicību, uzslavu.[80]

Līdztekus tēvu divdalījumam Stenders zemniekiem neatlaidīgi māca to, kas kādas ziņģes virsrakstā dēvēts par „savas kārtas patikšanu". Tur zemnieks vientiesīgi priecājas tādēļ, ka izskatās kā cilvēks, un skandina savu koklīti aiz laimes, ka nav tapis par muižnieku, kuŗu nomāc simt rūpju. Vēl plašāk šis viedoklis attīstīts ziņģē par „lieku kunga godību", Stendera orīģinālsacerējumā, kur dzimtcilvēks savā klusajā sētiņā iztirzā kunga grūtumus. Kungam jāgādā, lai gaspaža, kundziņi un preilenes varētu lepoties ar skaistiem tērpiem, zeltu un dārglietām; bieži jārīko dzīres, pasniedzot viesiem smalkus ēdienus un dzērienus; vieglprātīgam kungam reizēm nākas pamest daudz naudas pie kāršu galda, un rezultātā viņa ļaudīm vairojas „posta liecības", t. i. liekie klaušu darbi virs normas. Kungu grūtās dzīves tēlojumos faktiski pazib ne mazums slepenas ironijas, tomēr beigās Stenders liek zemniekam it kā dziļā pārliecībā izsaukties: „Es muižas godu neņemtu Par klusu sētas laimību" un „Nost, nost ar jūsu gardumu! Es prišs pie savu kāpostu."[81]

Dzimtkungu un zemnieku attiecības nereti skartas Stendera pasakās un stāstos, it īpaši tiem beigās pievienotajās pamācībās. Viņš brīdina dzimtļaudis no bēgšanas un pat no neapmierinātības ar kungiem, jo „daždien zemnieks, par ļaunu kungu bīdamies, jo bries-

mīgam kungam un asins-dzērējam padodas", bet citi gauži pieviļas, paļādami lēnu kungu: „Kad nikns kungs nāk, kas prot kapāt un laupīt, tad tie tikai aiz ausīm kasās un ne saka ne vienu vārdu." Šais kungu tipu raksturojumos neapšaubāmi atspoguļojas tā laika īstenība, tāpat kā aizrādījumā, ka „verga ļaudīm" neklājas un arī nav vērts sūdzēt kungus tiesā, jo „zemajiem ļaudīm pie tiem lieliem pasaulē slikta pieiešana". Par vissmagāko grēku Stenders, cik vērojams, uzlūkojis nemierus un dumpi: „Ko tas palīdz zemniekam pret savu kungu, kā aunam pret suņu, celties, kad bende uz to gaida un viņa dzīvībai postu, un citiem bailes dara. Kad ar godu klausa, tad kunga valdīšana nav grūta, kā domā." Un citur: „Dumpinieki sevi pašus izposta. Jo valdītāji, mācītāji un kungi ne ir dīki, kā daži nejēgi zemnieki domā un tos par gatava diršiem daudzina. Jo kad kungi un valdītāji ne būtu, tu žēlīgs Dievs, kas tad būtu pasaulē, kur tad būtu gods, miers un drošība?"[82]

Kā redzams, Stenders svarīgos jautājumos vienmēr solidārizējies ar dzimtkungiem un kritiku atļāvies tikai gadījumos, kur tā tieši nevēršas pret viņu interesēm. Ideāla Kurzemes zemnieka portretu viņš zīmē ar devīzi: „Strādāt, pelnīt, pataupīt, Saviem kungiem paklausīt." Speciāli šim ideālam veltītas divas gaŗas ziņģes — „Labs saimnieks" un „Bāriņš". Labais saimnieks, ar lielu čaklumu sasniedzis zināmu materiālu labklājību, vairs neturas „pēc ļaužu ieražas un tēvu tēvu ticības". Mugurā viņam zili svārki un strīpains kamzolītis ar spožām pogām, viņa sieva „ar bodu drānām izpušķota kā vāciete". Viņa bērni lasa kā meistari un dzied „tās jaunās meldijas" (t. i. Stendera ziņģes) kā eņģeļi, tāpat prot „uzņemt dancīšus pēc rakstiem kā tie vācieši". Labā saimnieka dzīvojamai mājai ir skurstenis, stikla logi un podiņu krāsns. Visi darbi — sākot ar aršanu, beidzot ar „to mīļu sūdu vešanu" — viņam sokas teicami. Muižas klaušas viņš veic nevainojami. Par spīti tam Stenders spiests atzīt, ka pat šis saimnieks nav pasargāts no „liecībām", ārkārtas klaušām, kas zemniekiem „kož līdz smadzeņiem". Tomēr stāvokļa labošanai Stenders nezina cita līdzekļa kā vien paļāvību Dievam. Tādēļ labais saimnieks ar ģimeni ik svētdienas iet uz baznīcu, bet mājās skaita lūgšanas ik rītus un vakarus. Atpūtas brīžos bērni viņam lasa priekšā Stendera darbus — pasakas un stāstus vai, visbiežāk, *Augstas gudrības grāmatu*. Ne mazāk simpatiju autors veltī otrā ziņģē notēlotajam bāriņam, kas iemieso dažādus tikumus — cītību, sātību, dziņu uz „prāta cilāšanu". Tos nekad neatmezdams, viņš pamazām kļūst turīgs un beidzot sasniedz pat augstāko dzimtcilvēkam iespējamo sabiedrisko stāvokli: kungs viņu ieceļ par muižas vagaru. Nobeigumā

Stenders sevišķi uzsveŗ, ka nevajagot baudīt „to elles dzērienu, par ko vells smejas, eņģelis raud".[83] Vispār viņš pretalkohola propagandai ziedojis daudz dzejas un prozas rindu, taču vienmēr tikai nosodīdams dzērājus, bet nekur nepieskardamies sociālajiem apstākļiem, kas žūpību veicināja.

Viens no ļoti retajiem dzejoļiem, kas īsti neiekļaujas Stendera ideoloģijas ietvaros, ir „Tiesas kungs", ko ievada pants:

Viņas dienas tiesas kungs,
tiesas kungus tiesās,
Tur ne ģeldēs augstība,
kas še dzem pēc miesas.
Ko tad bēdās muižnieku,
lai pats lielskungs būtu,
Grēcinieks, kas vainīgs ir,
sodu cietīs grūtu.

Tāpat nekā tad nelīdzēšot „izgudrota advokātu skola" vai pilskungiem slepus pasniegta nauda: ikvienam nākšoties atbildēt pēc sava nopelna.[84] Taču tas viss attiecas uz pastardienu, ne uz Kurzemes konkrēto īstenību 18. gadsimtā. Tās izvērtējumā Stenders neieteica pat reformas, bet tikai mērenus uzlabojumus, kas savukārt dotu gandarījumu dzimtkungu tikumiskajai apziņai.

Aiz šī iemesla daži pētnieki vēlējušies spēcīgi mazināt Stendera nozīmi, pat minot viņu kā peļamu pretstatu J. G. Eizenam, kam faktiski (sk. II : 3) latviešu tautas vēsturē nav nekādu nopelnu. Stenders savus mērķus formulējis 1766. gadā, pasaku un stāstu 1. izdevuma vāciskajā priekšvārdā. Uzslavējis latviešu krietnās īpašības, viņš norādīja, ka negātīvām parādībām zemnieku dzīvē esot divējāds pamats: pirmā kārtā „jūgs, ko tie velk ar grūtām nopūtām", otrā — audzināšanas un gara gaismas trūkums. No jūga viņus nevarot atbrīvot neviens, kam neesot „noteikšanas". Turpretim katrs, ja Dievs tam devis „svētu prātu", varot sekmēt tumšās tautas apgaismošanu.[85] Stenders nejutās ne aicināts, ne pietiekami stiprs zemnieku labā cīnīties pret „noteicējiem", bet mēģināja atrast kādu *modus vivendi* uz Kr. Volfa prātojumiem balstītā, būtiski visai paradoksālā „apgaismota despotisma" virzienā (tādu tobrīd teicās pārstāvam arī Katrīna II). Bez šīs kompromisa un sadzīvošanas politikas Stenderam būtu trūcis iespējas ziedoties otrai no minētajām alternātīvām. Par to reiz negrozāmi izšķīries, viņš savā mūžā latviešu kultūras laukā paveica vairāk, nekā no kādas atsevišķas personas prasāms un gaidāms.

7.

G. F. Stendera epigonu gaŗajā virknē kā pirmais allaž daudzināts viņa dēls Aleksandrs J. Stenders (1744—1819), kas pēc teoloģijas studijām Karaļaučos palīdzēja un beidzot sekoja tēvam mācītāja amatā Sunākstē. Tomēr šeit nav aplūkojama visa viņa literārā darbība, jo prāva tās daļa tiklab chronoloģiski, kā zināmu idejisku īpatnību dēļ vairs neiekļaujas 18. gadsimtā. Sveša šim gadsimtam — un tā tipiskajam bērnam Vecajam Stenderam — bija jau viena no galvenajām Jaunā Stendera idejām: veicināt latviešu attīstību un labklājību, mudinot viņus pārvācoties un šai sakarā izvirzot kā slavējamu paraugu senprūšu denacionālizāciju. Pa ceļam uz šo mērķi A. J. Stenderam likās nepieciešami paaugstināt latviskās rakstniecības līmeni un radīt tajā lielāku dažādību. Tādēļ viņš maz vērības veltīja kulta un celsmes literātūrai, turpretim tulkoja, sava talanta robežās, vācu labākos dzejniekus (Šilleru, Birgeru) un brīvi atdzejoja arī *Gaudeamus igitur* — „Brāļi, šodien priecāj'ties", kas kļuva par viņa vispopulārāko dziesmu. Tāpat jaunu pasākumu iezīmēja A. J. Stendera 1807. gadā izdotais lokālizējums, kuŗā vēstīts, kā Auzānu Ernests „no zemnieka par brīvkungu cēlies". Kaut naivs un toreizējai latviešu dzīves īstenībai tāls savā „apgaismota" stoicisma filozofijā, tas bija nopietns mēģinājums sniegt latviešu lasītājiem plaša apjoma (334 lpp.) stāstu. *Dziesmas, stāstu-dziesmas, pasakas* (1805) A. J. Stenders gan pavadīja ar piezīmi, ka tās „par izlustēšanu un prāta-pieaugšanu sarakstītas", taču šis prāta audzināšanas resp. didaktiskais moments viņam uzsvērts mazāk nekā tēvam. Pavisam tas atmests viņa *Dziesmu-kalendārā* (1811), kuŗu autors apakšvirsrakstā novēlējis „visvairāk sieviškām par jauku izlustēšanu".[86]

No A. J. Stendera 18. gadsimtā publicētiem darbiem vispirms jāpiemin viņa tēva *Augstas gudrības grāmatas* 3. izdevums (1796), ko viņš papildinājis ar jaunām nodaļām par Kurzemi, Vidzemi un Igauniju, tāpat citām ģeografiskām un vēsturiskām ziņām. 1793. gadā iznāca viņa *Jauna-gada vēlēšanas,* kas reizēm aplami piedēvētas Vecajam Stenderam, jo pēdējais 1782. gadā bija izdevis (sk. augstāk, X : 6) savus vēlējumus ar tādu pašu nosaukumu. Sevišķas literāras nozīmes te sakopotiem A. J. Stendera 26 dzejoļiem nav, taču tur vērojama zīmīga ideoloģiska pieeja. Ja Vecais Stenders, apsveikdams „cienīgos kungus", novēlēja tiem „laimes pilnību, apcirknes ar sudrabu" un zemnieku vārdā tikai pazemīgi lūdza „ņemt nost tās lie-

cības", tad Jaunais Stenders runāja gluži citādu, laimes vēlējumos pat neparastu valodu:

Kas Tev, tu bagāts kungs, ir plaši lauki!
Ar grāvjiem izrakti, no sūdiem tauki!
Tu sēji kviešus, rudzus, miežus,
Prieks acīm skatīt Tavus riežus!
Neskaitāms krogu pulks, pilns dzērēju!
Kas aplam alu dzeŗ, jo vairāk brandvīnu
Un Tevim sanes pēd'gu vērdiņu.
Ar dāboļiem tiek Tavi lopi baŗoti,
Tev sviestu trauki ir, vairāk kā akmeņi.
Kad dārga labība, tad Tu gan tūkstošus
Uz Rīges sūti grūtus vezumus,
Kas Tevim atved dažu maciņu:
Ik gads Tu vairo savu mantiņu.
Uz Jāņiem Jelgavā kā pūķis izskaties,
Kad Tu starp naudas gubām aptupies
Un parādnieki naudas augļus nes.
Voi Tev ne žēl būs mirstot pamest vis?
Voi Tu nerūpējies būt bagāts debesīs?
Tad klaus' uz jaunu gadiņu
No manim labu padomu:
Izdali nabagiem
Un citiem vārguļiem
No Tavas mantas labu daļu,
Dod tiem, kam vajag, maizes, drēbes, gaļu.
Cel skolas bērniņiem
Jeb namu slimniekiem,
Visvairāk priekš tiem ubagiem.
Tas laba sēja būs uz viņu mūžību
Un sakrās Tevim tur jo lielu mantību.

Protams, Jaunā Stendera prasības — skolas, slimnīcas, palīdzība trūcīgiem — nav necik radikālas un neskaŗ tā laika sociālo ļaunumu galveno sakni — dzimtbūšanu, taču Kurzemes muižnieks šeit tēlots ne vien ļoti reāli, bet arī ironiski. Jāšaubās, vai apsveikuma adresāti bez īgnuma lasīja par krogiem, kur ļaudis tiem sanes pēdējo vērdiņu, vai par Jāņu laiku Jelgavā, kur viņiem piešķirta naudas pūķa loma. Vēl asāks reālisms izpaužas Jaunā Stendera vēlējumā mācītājiem. Tos viņš mudina zemniekiem „neaizslēgt debesis", tiklīdz tie izrādās drusku nepaklausīgi:

Kā var tiem lustes būt uz visiem tikumiem,
Kas apakš pātaga pie grūtiem darbiņiem
Kā zirgi dzīti top un gana novārgstas?
Jau visas lustes zūd uz goda dzīvības.

Bet vairāk kurn' uz mūsu dzinējiem,
Uz visiem nikniem uzraugiem:
Tiem priekštur' viņas sodības,
Kas visiem bargi gaidāmas.

Ja mācītāji ar Dieva palīgu runāšot tādā garā, tad jaunais gads viņiem būšot laimīgs.[87] Šo apsveikumu, kas parādījās laikā, kad Francijā kulminēja jakobīņu terrors, viegli varēja iztulkot kā aicinājumu uz pretestību un nemieriem. No otras puses, veltīgi bija vērsties tikai pret sekundāriem apspiedējiem — dzinējiem un uzraugiem, nemaz nepieminot tos, kuŗu interesēs viņi dzimtļaudis turēja „apakš pātaga". Lai būtu kā būdams, šie līdz šim maz ievērotie dzejoļi parāda Jauno Stenderu citādā gaismā, nekā viņš literātūras vēsturē parasti tēlots.

Darbs, ar kuŗu A. J. Stenders guvis visvairāk ievērības, ir *Lustesspēle no zemnieka, kas par muižnieku tape pārvērsts* (1790), pirmā latviski izdotā luga. To aplūkosim XI : 3 nodaļā.

No G. F. Stendera laika biedriem, kas darbojās viņam līdzīgā virzienā, jāpiemin Rostokas universitātes filozofijas maģistrs, kopš 1758. gada Jelgavas Sv. Annas baznīcas latviešu draudzes mācītājs, Johans Fr. Rozenbergers (1731—1776). Viņš rosīgi piedalījās Kurzemes superintendenta Kr. Hūna gādātās latviešu dziesmu grāmatas 1766. gada izdevuma redakcijā, bet viņa „laicīgie" raksti iznāca ar nosaukumu *Salasīšana pēc godīgas, jaukas un auglīgas laika kavēšanas pie tiem gaŗiem ziemas vakariem* (1773). Te sakopots vairāk nekā simt īsu stāstiņu, pamācību un didaktisku anekdotu. Rozenbergers, tāpat kā Stenders, cildina dievbijīgu, godīgu un sātīgu dzīvi; mudina neticēt mantas pūķim un nebīties no ķēmiem vai saules aptumsuma; kas rīkojas pretēji šiem labajiem padomiem, esot „īstens muļķa desis". Plašāku atsaucību Rozenbergera grāmata neiemantoja — varbūt tādēļ, ka tās saturs pārāk sadrumstalots. Tādā kārtā tā neattaisnoja arī nolūku, ko autors bija tai paredzējis priekšvārdā: atturēt ļaudis ziemas vakaros no krogiem, kurp daļa ejot nevis iedzert, bet īsināt laiku draugu un paziņu vidū, kas tomēr galu galā atkal notiekot pie glāzītes.[88]

Pie Rozenbergera latviešu valodu privāti mācījās Johans Kr. Baumbachs (1742—1801). Mācība, acīm redzot, bijusi laba, jo Baumbachs ne tikai cītīgi strādāja latviskajā literātūrā, bet arī uzskatāms (sk. VI : 3) par visai vērtīgā 1782. gada vāciski-latviskās vārdnīcas manuskripta autoru. Dzimis Jelgavā kā drēbnieka dēls, viņš pēc Vācijā pabeigtām teoloģijas studijām atgriezās dzimtajā pilsētā un kļuva par latviešu draudzes diakonu, bet no 1769. gada bija mācītājs

Salassischana,

pehz

gohdigas, jaukas un augligas

Laika kaweschanas

pee teem

garreem Seemas Wakkareem.

Jelgawâ

pee Jahna Wridrika Steffenhagen

zeeniga Leelakunga Grahmatuspeedeja.

1773.

I. Daschadi masi Notikkumi.

1. Re! kur gudrineeks!

Weens zilweks qahja weenreis par lauku sehredams. Tur winsch leelu ohsolu, vilnu ar sihlehm, un ne tahlu, weenâ dahrsâ, lezzeklî, leelus

A gur-

J. F. Rozenbergera grāmatas tituļlapa un teksta lappuse

Durbē. Ar savām izcilajām runas dāvanām viņš saistīja abu Bīronu uzmanību: hercogs Ernests bieži viņu aicināja spredikot pils kapellā, pēc hercoga Pēteŗa ieteikuma viņam piešķīra Grobiņas prāvesta amatu. Durbē Baumbachs vadīja arī paša iekārtotu privātskolu, nodevās pētījumiem un sekmēja filantropiskus pasākumus. No viņa darbiem latviešu valodā minamas divas prāvas dziesmu grāmatas: 350 lpp. biezā *Jauna un maza latviešu dziesmu-grāmata* (1779) un 1796. gadā izdotās, „tiem mīļiem latviešiem par labu sarakstītās" *Svētas dziesmas* (16+216+86 lpp.). Līdzīgi Stenderam, Baumbachs te bez lielākiem panākumiem pārstrādājis vecas dziesmas un pats sacerējis jaunas „apgaismotā" garā. Ar Stenderu viņš mēģināja konkurēt, izdodams savu *Mazo bībeli* (1800), taču izplatībā tā nespēja ne tuvoties Stendera grāmatai, kas kopš 1790. gada nāca klajā ar to pašu nosaukumu. Kā tikpat tipisks Stendera epigons Baumbachs parādās didaktiskos „laicīgos" dzejoļos, un visai pareizi viņš novērtēts pazīstamajā Kallmeijera un Otto leksikonā: „Savās studijās un rakstnieka darbībā viņš sevišķi pievērsās latviešu valodai un literā-

tūrai; viņa veikums šai novadā bija svarīgs un gūtu vēl vairāk atzinības, ja viņam nebūtu nācies sacensties tieši ar veco G. F. Stenderu."[89]

Citi Stendera pēcteči kā no vācu, tā pakāpeniski arī latviešu vidus vairs neietelp šī apskata robežās, jo viņu nozīmīgākie vai pat visi raksti publicēti jau 19. gadsimtā. Vācu hēgemonija latviešu literātūrā pastāvēja vēl ilgi un kopš 1824. gada koncentrējās ap Latviešu literāro (Draugu) biedrību. „Draugu" loma rakstniecībā izbeidzās tautas atmodas laikmetā, kad biedrība kļuva arī sabiedriskā un politiskā ziņā ļoti nedraudzīga latviešu centieniem. Humānitārās zinātnēs, īpaši valodniecībā, tā saglabāja pozitīvu nozīmi līdz pat 1. pasaules karam.

8.

Tikko pabeigtajam Vidzemes un Kurzemes literātūras apskatam dabiski piekļaujas apakšnodaļa par latviešu periodikas sākumiem. Uz iemesliem, kādēļ tie aplūkojami nevis kopā ar Latvijas vācu periodiku, bet šai vietā, aizrādīts jau agrāk (II : 1).

Par pirmajiem latviešu periodiskiem izdevumiem dēvējami kalendāri, kas sāka iznākt 1750-os gados Kurzemē. Pastāv zināmi norādījumi, ka visvecākais no tiem datējams tieši ar 1750. gadu un ka to varbūt sakārtojis Kursīšu mācītājs Georgs Vilhelms Krīgers (1687 vai 1688—1758).[90] Jau šī Krīgera tēvs, Kurzemes galma astronoms Georgs Krīgers, izdeva *Neuer und Alter Curländischer Schreib- und Hauss-Calender* (1680—1707); viņa dēls Georgs Vilhelms to turpināja ar tādu pašu nosaukumu (1718—40), bet vēlāk kā Kurzemes *Schreib-, Historien- und Hauss-Calender* (līdz 1758). Vecais G. Krīgers tiklab savu astronoma, kā kalendāru sakārtotāja darbu saistīja cieši ar astroloģiju, būdams tās pēdējais spilgtākais pārstāvis Latvijā.[91]

Paticamais Georga Vilhelma Krīgera 1750. gada latviešu kalendārs gan palicis nezināms pat tik rūpīgiem bibliografiem kā Rekem un Napjerskim, taču reizē viņi nav pazinuši arī no 1758. līdz 1762. gadam izdotos Kurzemes latviešu kalendārus, par kuŗiem turpmāk savāktas it drošas ziņas. Liezēres muižas rakstveža Matīsa Vītiņa vēstulē, kas 1834. gadā adresēta Latviešu draugu biedrībai, apstiprināts, ka „jau 1758. gadā latvieši driķētu kalenderi ir valkājuši". Vītiņam pašam bijušas rokā 1759. un 1761. gada „kalenderes", kuŗas — līdzīgi 1758. gada izdevumam — „no citkārtīga Kursīšu un Zvārdes mācītāja G. W. Krüger iraid sarakstītas tapušas". Trīs

Kurzemes latviešu kalendāra titullapa

Jauna un Wezza
Latweeſchu
Laiku-Grahmata
us
To 1767. Gaddu
pehz
Tahs ſwehtas Peedſimſchanas muhſu
KUnga JEſus KRiſtus,
tà ſarakſtita,
Ka arridſan tee Widſemneeki un zitti
Landis, kas Latweeſchu Wallodu proht
un laſſiht mahk,
Laikus, Deenas Gaŗumu, Mehneſchu
Starpas un zittas Leetas ſinnahk
warr

Mit Hochfürſtl. gnädigſter Freyheit.

Jelgawâ eeſpeeſts
no Kriſchiana Lihtke, jeeniga Kurſemmes
Leelakunga Grahmatu Speedeja.

agrīnus (1760—1762) latviešu kalendārus 1863. gadā sīki aprakstīja Kurzemes dziesminieks E. F. Šēnbergs. Tie saukušies *Zemnieku jeb latviešu laiku grāmata*, bijuši iespiesti Jelgavā un bez kalendārija saturējuši tikai Kurzemes tirgus sarakstus un „saules un mēnešanas (?)".[92] Vītiņa un Šēnberga minētie kalendāri, acīm redzot, identiski un var būt G. V. Krīgera darbs, kaut viņš mira 1758. gadā. Tolaik kalendārus izstrādāja ilgākam laikam uz priekšu; arī pazīstamais Jelgavas astronoms V. G. Beitlers (sk. VI : 2), mirstot 1811. gadā,

atstāja manuskriptā *Mitauscher Kalender* trim nākošiem gadiem, un šie kalendāri cits pēc cita parādījās iespiedumā.[93]

Līdz mūsu dienām saglabātā 1763. gada Kurzemes latviešu kalendāra titulis ir *Jauna un veca latviešu laiku un notikušu lietu* grāmata, ko papildina paskaidrojums: „Tā rakstīta, ka arī Vidzemē un citi ļaudis, kas latviešu valodu prot in lasīt māk, laikus, dienas gaŗumu, mēnešu starpas un citas lietas zināt var." Tā kā Kurzemē lietoja jauno, bet Vidzemē veco stilu, kalendārā atzīmēti abi; tāpat minētas ne vien Kurzemes hercogu un Polijas karaļu, bet arī Krievijas valdnieku piemiņas dienas. Tas, ko tagad dēvē par literāro pielikumu, iespiests blakus vecā stila kalendārijam. Tur atrodamas vēsturiskas, ģeografiskas u. c. ziņas, kas sniegtas kā atbildes uz jautājumiem: „Uz ko tad rakstīts tape, kad papīrs vēl ne bija? Ciek ilgi tas ir, kad tā Kurzeme savu pirmo lielkungu dabūja? Iekš ciek daļām top gan visa tā pasaule iedalīta? Ciek liela ir tā Kurzeme? Kuŗi tie pirmaji pilsāti iekš Kurzemes bijuši?" u.t.t. Bez tam ievietoti daži G. F. Stendera stāstiņi un viena mīkla. Šis satura iedalījums palika spēkā labu brīdi; nākošos septiņos gados starp citu aprakstīts atsevišķu Kurzemes hercogu valdīšanas laiks, sākot ar Gothardu Ketleru. Kalendārs iznāca Jelgavā, vispirms Lītkes, pēc tam Stefenhāgena apgādā. Dažas svarīgas pārmaiņas notika 1776. gadā, kad tituļlapā paskaidroja, ka kalendārs nodots „cienīga Kurzemes liela kunga Pēteŗa augstas skolas gādāšanā", t. i. to — saskaņā ar hercoga izdoto privilēģiju — sāka sakārtot Jelgavas *Petrinum* mācības spēki (īstenībā tikai V. G. Beitlers). Pielikumu novietoja aiz abiem kalendārijiem un papildināja ar „iemācīšanu, kā savas veselības labad veselās in neveselās dienās jā izturas". Kad Kurzemi pievienoja Krievijai, kalendārā nozuda jaunais stils, un kopš 1799. gada tā saturu pārbaudīja „Rīgas grāmatu-tiesa" resp. cenzūra.[94]

Heinrichs Šaudins pēc Pēteŗa akadēmijas archīva materiāliem konstatējis, ka 1776. gadā Kurzemes latviešu kalendārs izdots 2100, bet jau gadu vēlāk 2500 eksemplāros, kamēr 1784. gadā iespiesti 2800 eksemplāri, kuŗus tūliņ atpirkuši četri Kurzemes grāmatu tirgotāji. Viņš piebilst, ka šis metiens bijis tikai nedaudz mazāks nekā Kurzemes vācu kalendāram.[95]

Pirmo kalendāru Vidzemes latviešiem savā privātajā spiestuvē sagatavoja Kristofs Harders. Šis *Vidzemes kalendārs* „uz to 1782 gadu" bija ļoti maza formāta un bez parastajām ziņām sniedza vēl vienīgi (nepilnīgu) Vidzemes tirgus dienu sarakstu. Turpmākajos gados parādījās arī pa niecīgam literāram pielikumam, to vidū dzejolis „Tā krusta sviešana uz durvīm", ko aplūkojām VIII : 3 nodaļā.

Kalendārs maksāja 4 vērdiņus, un tā izplatīšana bija uzticēta Rubenes draudzes nabagiem. Ja visumā šis Hardera izdevums daudz nenozīmīgāks par Kurzemes „laiku grāmatu", tad tomēr zināmu uzmanību pelnī viņa tieksme darināt un ieteikt latviskus kristāmvārdus: Ticula, Pastāvula, Žēlīte, Sirsnīte, Mieriņš, Gudriņš, Dievbītiņš, Mīlvērtis, Labslavis, Bezviltis u.t.t. Tautā no visiem Hardera vārdiem īsti gan ieviesās tikai viens — Skaidrīte.[96] Kad Harders bija jau Rubenē iespiedis savu kalendāru 1790. gadam, to, atmezdams pielikumu, „nodriķēja" arī Rīgas grāmatrūpnieks Jūl. Millers, parakstīdamies šai gadījumā par „Melderu". *Vidzemes kalendārs* izslīdēja no Hardera rokām, bet turpināja iznākt Millera apgādā (sal. III : 2); līdz 1800. gadam to rediģēja Gustavs Bergmanis.[97]

Krietni agrāk, nekā Harders laida klajā kalendāru, Vidzemē bija noticis mēģinājums periodiski izdot rakstus latviešu valodā ar mazākām atstarpēm. Ārsts un rosīgais medicīnas populārizātors P. E. Vilde, iekārtojis nelielu spiestuvi igauņu Vidzemē — Oberpālē resp. Pēltsamā (sk. III : 4), 1766. gada rudenī sāka iespiest ārstniecības jautājumiem veltītu nedēļas izdevumu igauņu valodā, kuŗa tekstu no viņa vācu manuskripta tulkoja Augusts V. Hupelis. To pašu darbu līdzīgā veidā Vilde 1768. gadā publicēja ar nosaukumu *Latviešu Ārste*, un latviskojumu veica ievērojamais leksikografs Jakobs Lange, vēlākais ģenerālsuperintendents. Pavisam iznāca 25 burtnīcas jeb „gabali", pa četrām lappusēm katrā. Lange ne tikai tulkoja Vildes padomus un vērojumus, bet vietām pievienoja arī savus iestarpinājumus. Viņi abi simpatizēja apgaismotāju centieniem, un *Latviešu Ārstes* 1. nr. lasām šādu uzrunu: „Mīļais draugs! Ne brīnojies! es tevi nosaucu par draugu, un tu man tāds esi. Mana kārta ir citāda kā tā tavaja, to es apzinos! Bet ne kaiš! Es pretī tev ne dižošos, tu tāds cilvēciņš kā es pats, no Dieva radīts man par tuvāku un radinieku. Tas man ne riebj vis! Tāpēc es tevi ieraugu un sirdsnīgi mīlā turu, tev labu darīdams." Šai īsajā uzrunā ietverta vesela ideoloģiska programma; valodnieciskā ziņā interesanti, ka te lietots vārds „mīla", lai gan (tāpat kā Langes vārdnīcā) tikai savienojumā „mīlā turēt".[98] *Latviešu Ārstē* nav atsevišķu rakstu par dažādiem tematiem — saturu veido viena autora sacerētas nodaļas, kas veltītas slimībām un to cēloņiem, zālēm un zāļu lietošanai, ārstniecības augu vākšanai u.t.t. Turpmāk gan bijuši paredzēti arī padomi lauksaimniecībā, kas daļēji parādījās igauņu izdevumā (tam 41 burtnīca), bet latviešu versijas mūžs bija tādam nolūkam par īsu. Aiz šiem iemesliem senākie bibliografi pieskaitīja *Latviešu Ārsti* pie sīkākās daļās publicētām grāmatām. Tomēr iecere un arī vielas kārtojums tuvina

Latweeſchu Ahrſte

jeb

ihſa mahziba no tham

Wahjibahm,

un no ſchahs Semmes Sahlehm, ar kurrahm Zilwekus un Lohpus warr ahrſteht un iſſahkoht.

Ar

daſchu zittu labbu Sinnu un Padohmu, teem Widſemneekeem un Kurſemneekeem par labbu ſarakſtihts, un Drikkôs iſdohts

Ober-Pahlen, 1768.

Latviešu Ārstes tituļlapa

to žurnālam, un pats Lange ar 1768. gada 29. oktobri datētā cirkulārā apzīmējis *Latviešu Ārsti* par „nedēļas žurnālu jeb mēnešrakstu", kas „dabūjams Rīgā, priekšpilsētā, pie H. E. Hinricha Pāpes Pumpju ielā par 13 vērdiņiem". Vildes un Langes aprakstos zīmētā aina atklāj zemnieku nehigiēniskos dzīves apstākļus un smagu medicīniskās palīdzības trūkumu. Stāvoklis labotos, ja zemnieki paši pūlētos iepazīties „ar tām vājībām un šās zemes zālēm, ar kuŗām cilvēkus un lopus var ārstēt un izzāļot". Tas tad ļaudīm mācīts racionālistiska prakticisma garā, kam dzimtbūšanas apstākļos bija grūti īstenoties. Paliekama nozīme *Latviešu Ārstei* kā valodas piemineklim. Te lieku reizi dokumentēta Langes teicamā latviešu valodas prasme, un par viņa bagāto leksiku liecina kaut fakts, ka vārdam „slimība" atrasta gaŗa virkne sinonimu: vājība, vājums, vaina, liga, sērga, gulas, guļa, kamēr „slimnieks" var būt sērgonis, sirdzītis, guldenis, dusulis u.t.t.[99]

Pirmais latviešu žurnāls parastā nozīmē bija *Latviska Gada-Grāmata*, kas iznāca 1797. un 1798. gadā Jelgavā, J. F. Stefenhāgena apgādā un M. Štobes redakcijā, ik pa trim mēnešiem ap desmit iespiedlokšņu biezās burtnīcās. Matiass Štobe (apm. 1740—1817), dzimis kurzemnieks, beidza teoloģijas fakultāti Karaļaučos, tomēr mācītāja darbā nestājās — līdz mūža galam nodzīvoja Kurzemē kā mājskolotājs un literāts. Latviski Štobe rakstījis daudz, bet visumā sekojis saviem izcilākajiem priekštečiem, reizēm tikai paplašinādams viņu iecirstās stigas. Tikko aplūkoto Vildes un Langes pasākumu atgādina viņa izdotā *Veselības grāmata* (1795); līdzīgi Kr. Harderam viņš sarakstīja prāvu, īpaši muižu virtuvēm paredzētu *Pavāru grāmatu* (1796); liriskos dzejoļos un populārzinātnē viņa paraugs bija G. F. Stenders. Kopš 1800. gada viņš sakārtoja Kurzemes kalendāru, kādā brošūrā propagandēja baku potēšanu, biezākā grāmatā sniedza latviski Rīgas ievērojamā dārznieka Johana H. Cigras padomus augļu koku kopšanā.[100]

Tas pats racionālistiskais, praktiskais un didaktiskais virziens valdīja arī *Latviskā Gada-Grāmatā*. Štobe tur ievietoja ap 50 rakstu; tos sīkāk analizēdams, A. Birkerts pareizi aizrādījis, ka autora galveno interešu loks aptvēris reliģiju, ētiku, psiholoģiju, dabzinātnes, dabas filozofiju un dažādas praktiskas zināšanas. Iztirzādams dievbijības jēdzienu, Štobe — tāpat kā Stenders — uzsveŗ, ka Dievu vislabāk iepazīt un izjust, aplūkojot viņa darbus dabā, kuŗi ļauj „redzēt un manīt, kāds spēcīgs, gudrs, labs, mīlīgs, taisns un žēlīgs Dievs iraid". Tautas ticējumus viņš, protams, apkaŗo un kādā tēlojumā rāda, „kā nelabi tas iraid no burvjiem un pesteļiem bīties". Ētiski augstvērtīgs cilvēks ir cītīgs, saticīgs, godīgs; viņš nedzeŗ un cenšas iemantot gudrību; taču viņam — neaizmirst piemetināt Štobe — „nebūs pēc augstāku kārtu dzīties jeb pār citiem izcelties". Kā Štobem īpats nopelns atzīmējams tas, ka viņš pirmais mēģināja latviešu lasītājus iepazīstināt ar psiholoģijas pamatjēdzieniem. Paša psiholoģijas vārda viņš, zināms, nelieto, un vispār viņam nācies cīnīties ar ārkārtīgām terminoloģiskām grūtībām. Ko tagad, piemēram, dēvējam par „priekšstatu", to viņš bijis spiests skaidrot šādi: „Kad mēs ko redzam jeb dzirdam, tad taisāmies mēs prātā tādu bildi jeb līdzību no tās redzētas jeb dzirdētas lietas, kuŗu mēs prātā paturam jeb glabājam un, kad gribēdami, atkal atminēties (atcerēties) varam." Štobes pieeja dabzinātnēm un dabas filozofijai atgādina Stendera *Augstas gudrības grāmatu*. Viņš izklāsta, ka dabā pastāv trīs — dzīvnieku, augu un minerālu valstis, bet beigās piesprauž šādu prātojumu: „Tā viss dabā ir savienots un kopā turas, ka ne var sacīt,

kur viens sākas jeb otrs beidzas. (Nekas dabā ne notiek lēkšus). Ikkatrā valstī, ciltī un kārtā iraid tāds, no kā īsti ne var zināt, nedz sacīt, kur viņš pieder; tā ir sikspārne, jeb spārnuvāveris, kas tik labi pie putniem kā pie žurkiem pieder; spārnuzivs, kas kā putns pa gaisu skrien u. c., un tādu mēs vēl vairāk atrodam, kad dabalietas prātīgi aplūkojam, kas mums skaidri rāda, ka cilvēku gudrība maza un vāja, bet Dieva gudrība liela un bezgalīga iraid." Citur Štobe izskaidro kosma mechaniku un to, „kā mūsu zemes lode kā putniņš lielā debess ēkā lidinājas". Pēc pērkona lietus viņš eksperimentē ar peļķes ūdeni, lai kādam zemniekam pierādītu, ka šis ūdens nesastāv no zēveles. Savos praktiskajos padomos Štobe runā par zemkopību, lopkopību, mājputniem, mājturību un vēl citiem tematiem, tāpat aicina kopt veselību un šai sakarā ieteic, lai ļaudis „no galvas izmācās" viņa izdoto *Veselības grāmatu.* Viņš sastāda un iespiež žurnālā tabulu, kas rāda, cik laika vienā gadā zaudē cilvēks, ja „nelietīgi izšķērd" 1—60 minūtes dienā; pirmajā gadījumā zūd 6 stundas un 5 minūtes, otrā — 15 dienas un 5 stundas. Līdzīgos didaktiskos nolūkos sacerēts vairums Štobes dzejoļu, lai gan brīžiem viņš padodas arī spilgti sentimentālām noskaņām — tā, piemēram, eleģijā par kādas ciema zeltenītes pāragro nāvi un kapu, kuŗas nobeigumā pants:

Dusi gardā miegā, zeltenīte!
Kamēr Dievs tev' atkal modinās, —
Lagzdigaliņa kā vientulīte
Dziedās šeitan gaudu-dziesmiņas.
Vēsmiņš lai, kad dieniņa jau beidzas,
Še uz rožu lapām šūpojas,
Un kad balodīši birzē steidzas,
Lai tie šeitan satiekas.

V. Plūdonis šai dzejolī ne bez pamata saskata radniecību ar daudz vēlāku laikmetu — latviešu sentimentālo liriku 19. gadsimta pēdējā ceturksnī.[101]

Latviskai Gada-Grāmatai bija arī laba tiesa līdzstrādnieku, to vidū Aleksandrs J. Stenders, F. G. Mačevskis, F. J. Klapmeijers u. c., taču tie visi turējās tais pašos ietvaros kā redaktors Štobe. Viens no līdzstrādniekiem bija latvietis — Kokneses saimnieks Kārkla Jānis. Viņa raksts (īstenībā vēstule) gan visai nenozīmīgs: tā saturs „labiem kungiem" pazemīgā garā saistās ar kristībās, kāzās un bērēs sakāmu spredikļu sagādi.[102] Kārkla Jānis bija tālāk nekā savā draudzē pazīstama persona. Kad viņš 1797. gadā mira, pie viņa kapa latviski runāja literāts un gleznotājs Johans H. Baumanis, kas šo runu izdeva arī brošūrā. Vēl 1832. gadā iznāca Baumaņa dialogos

sacerētā *Pēdīga sarunāšana ar Kārkļa Jāņa pašā miršanas stundā,* kuŗas titulī viņš parakstījās kā „Kārkļa draugs".[103] Baumanim tuvāk pieskarsimies XII : 2 nodaļā.

Par spīti Štobes cītībai un mācītāju palīdzībai žurnāla izplatīšanā *Latviska Gada-Grāmata* samērā drīz apstājās: pirmajā gadā tai bija 2020, otrā vairs tikai 865 abonenti.[104] Iemesls šai neveiksmei bija dziļā plaisa, kas šķīra žurnāla galveno daļu — racionālistisko, brīžiem pat visai abstrakto populārzinātni un praktiskos padomus — no latviešu dzimtļaužu dzīves īstenības. Populārzinātni nesaprata, padomus toreizējā ražošanas iekārtā un sociālos apstākļos nevarēja reālizēt. Taču vērā liekams vēl kāds cits ielāgojums. 18. gadsimta otrā pusē pasāktā latviešu kalendārniecība nemitīgi pletās plašumā, līdz laikā no 1920. līdz 1933. gadam, kad nepastāvēja nekādi ierobežojumi, dažādu — prāvāku un sīkāku — kalendāru skaits svārstījās ap simtu. Turpretim visa līdzšinējā latviešu kultūrvēsture liecina, ka tikai ļoti retos gadījumos bez iestāžu vai privātpersonu piemaksām kaut cik iesakņojies kāds nopietns literārs un zinātnisks žurnāls.

9.

Iepriekšējās apakšnodaļās, ciktāl tur aplūkota reliģiskā literātūra, bija runa tikai par luterāņu un brāļu draudzes izdevumiem. Katolicismam kā Vidzemē, tā Rīgā 18. gadsimts nozīmēja ļoti grūtu laikmetu, turpretim Kurzemē arī latviešu katoļu bija pietiekami (sk. VII : 9), lai viņiem vajadzētu savu reliģisku rakstu. Te sevišķi minama *Katoliška mācību-lūgšanu-dziesmu grāmata,* kuŗas *imprimatur* datēts ar 1731. gada 13. decembri. Tās trešajam iespiedumam (1766) bija divas daļas. Pirmās saturā „katoliška mācības- un pātaru- jeb lūgšanu-grāmata" ar piezīmi: „Dieva-namā, mājās, skolās un visos laikos un vaijadzībās derīga", otra ietveŗ baznīcā un mājās lietojamu dziesmu grāmatu. Šai otrā daļā ievietotas arī daudzas dziesmas no Kurzemes un Vidzemes luterāņu dziesmu grāmatām. Dažās Viļņā un Jelgavā 18. gadsimtā izdotās katoļu garīdznieku rokas grāmatās līdzās latīņu, vācu un poļu tekstiem atrodamas lūgšanas vai jautājumi un atbildes latviešu valodā.[105] Tāpat Kurzemes latviešu katoļiem bija paredzēti evaņģeliji un epistulas gan vecā (Georga Elgera), gan jaunā (Līvbērzes mācītāja Andreja Kleina, 1700—1759) tulkojumā. Latviešu vidus dialekta literāro tradiciju veidošanā šie — un vēl pāris līdzīgi — 18. gadsimta katoļu tekstu kopojumi palika bez ietekmes.[106]

Gluži citādi vērtējams stāvoklis Latgalē. Tā kopš 18. gadsimta ne

vien kļuva par galveno latviešu katoliskās literātūras izplatības centru, bet tur šī literātūra aizsāka arī jaunu tradiciju — rakstus augšzemnieku resp. latgaļu dialektā. Par to runājām jau VI : 3 nodaļā, cita starpā norādot, ka Georga Špungjanska 1732. gadā izdotajai latviešu gramatikai pievienots katechisms. Tas interesants vienīgi kā valodas piemineklis ar autoram ierasto vidus un augšzemnieku dialekta starpformu. Katechismam vēl seko 12 pantu gara katoļu baznīcas dziesma.[107]

Ja šeit lietojam terminus latgaļu dialekts un latgaliskā rakstniecība, tad tas darīts ērtības labad. Latgales un latgalieša vārdu tagadējā nozīmē 20. gadsimta sākumā ieviesa Fr. Kemps, balstīdamies uz senkrievu chronikās atrodamo formu *Lotygola*, poļu *Łotihola* un Indriķa chronikas *Letthigallia*. Līdz tam, kā skaidri liecina jau arī 18. gadsimtā publicētās grāmatas, latgalieši paši saucās par latviešiem un runāja valodu, ko — nevērodami dialektālās īpatnības — dēvēja vienīgi par latviešu valodu. Problēma, ciktāl mums pazīstamais, t. i. dažu pēdējo gadsimtu, latgaliešu dialekts iezīmē Senlatvijas latgaļu valodas kontinuitāti, paliek hipotetiskā plāksnē, jo salīdzināmais materiāls pārāk niecīgs; reizē jāatceras, ka senā *Letthigallia* jeb *Letthia* bija daudz plašāka nekā jaunlaiku Latgale un ka no senlatgaļiem cēlusies lielākā tiesa vēlāko vidzemnieku. 17. gadsimta sākumā (un droši vien agrāk, kaut chronoloģiskā robeža nav noskaidrojama) citu novadu latvieši sauca vismaz daļu tagadējās Latgales latviešu par rēdiņiem. Šis apzīmējums nebija gluži izzudis vēl 18. gadsimta beigās (Stendera vārdnīcā). Vēlāk runāja par „poļu Vidzemes latviešiem" vai „inflantiešiem", jo pati Latgale bija Inflantija — vārda *Livland* poliskais sakropļojums *Inflanty* resp. *Inflanty polskie*. Spēcīgā poļu iespaida dēļ radās nicīgais latgaliešu nosaukums „polīši", no kuŗa vēl 1908. gadā nav vairījies pat „Inflantijai" veltītā raksta autors Rīgas latviešu biedrības *Konversācijas vārdnīcā*.[108]

Pirmā mums zināmā grāmata, kas noteikti laista klajā augšzemnieku resp. latgaļu dialektā, ir *Katoliszka Dzismiu gromota Diwam wyssuwarygam par gūdu un Łatwiszym par izmociejszonu*, kuŗas titulī tālāk aizrādīts, ka tā sarakstīta un iespiesta Viļņā pie jezuītu baznīckungiem 1730. gadā. Lai gan šī grāmata pēc tam iznākusi vēl divos iespiedumos, par to pieejamas vienīgi bibliografiskas ziņas, un tās gādātāji nav droši nosakāmi. M. Bukšs atbalsta uzskatu, ka izdevējs bijis Juris Šablinskis (īstenībā Gregors, ne Georgs resp. Juris!). Pēc G. Manteifeļa jau 1885. gadā izteiktām domām grāmata varbūt bijusi Elgera *Cantiones spirituales* pārstrādājums. Šim viedoklim pievienojas S. Kučinskis, taču atzīst, ka Šablinska vārds

nebūtu saistāms ar Elgera dziesmu augšzemniecisko redakciju, papildinājumiem un labojumiem. Gregors Šablinskis (1702—1744) bija teicams latviešu valodas pratējs un izcils sava laikmeta jezuītu darbinieks Latgalē (sk. VIII : 10), bet 1730. gadā atradās Polockā, kur mācījās pirmo filozofijas kursu; pirms tam viņš, kaut dzimis Latgalē, uzturējās Zodziškos (Lietuvā), Viļņā un Mohiļevā. *Katoliszkas Dzismiu gromotas* veidotājus vajadzētu drīzāk meklēt starp jezuītiem, kas darbojās Latgalē jau priekš 1730. gada un labi prata latviski. Pie tādiem piederēja, piemēram, šeit agrāk aplūkotie misionāri J. Karigers un T. Kveks, tāpat Stefans Mols, kas bija sakārtojis latviešu lūgšanu grāmatiņu personīgai lietošanai.[109]

18. gadsimtā bijusi izdota vēl otra latgaliešu dziesmu grāmata — *Dzismies swatas*, taču par tās saturu šobrīd iespējams spriest tikai pēc 1801. gada izdevuma. Tur astoņās nodaļās sakopotas 90 dziesmas baznīcas un mājas vajadzībām. Daļa tulkota no latīņu, daļa no poļu valodas; citām paraugs nav atzīmēts, un var būt, ka to vidū atrodas arī kāds orģināls. Par autoriem resp. tulkotājiem trūkst tiešu norādījumu, bet hipotetiski par tādiem pieņemti rosīgie jezuīti Ignātijs Jamonts (1745—1788), Francisks Sebastianovičs (1720—1797) un „Latgales apustulis" Michaels Rots. Valodnieciskā ziņā *Dzismies swatas* interesantas tiklab speciāli latgaliešu dialekta, kā vispār latviešu valodas vēstures pētniekiem. Latgalē šīs dziesmu grāmatas nozīme bija liela, un līdz 1871. gadam tā daudzkārt iespiesta no jauna gan atsevišķi, gan kā pielikums dažādām lūgšanu grāmatām.[110]

1753. gadā Viļņas akadēmijas jezuītu spiestuve laida klajā latgaliešiem paredzētu evaņģeliju tulkojumu *Evangelia toto anno*. Tā kā cenzors Jozefs Mložev̌skis savu atļauju parakstījis Asūnē, tad reizēm šis izdevums, visai nepamatoti, dēvēts par Asūnes evaņģeliju. Grāmatas latīniskās tituļlapas sākums, kas ietver dažu svarīgu norādījumu, tulkojumā skan: „Evaņģeliji visam gadam, kuŗus pa atsevišķām svētdienām un svētku dienām pēc senā baznīcas paraduma mēdz lasīt priekšā Livonijas latviešiem, un nedaudzas lūgšanas un lūgsniņas; ar dažu Livonijas garīdznieku gādību nesen pārveidoti un pārtulkoti vairāk lietotajā latviešu izrunas veidā." Lai gan te uzsvērts, ka tulkojums un pārveidojums bijis kollektīvs darbs — *cura quorundam ex Clero Livonico*, tomēr par autoru, balstoties uz dažādām ne gluži skaidrām biografiskām un bibliografiskām liecībām, parasti uzlūkots leišu jezuīts Jānis Lukaševičs (1699—1779). Viņš daudzus gadu desmitus darbojās Latgales misijās un, kā konstatējams ordeņa katalogos, pilnīgi prata leišu, latviešu, latīņu un poļu valodu. Lukaševičs bija saistīts ar Daugavpils rezidenci, kur 1749. gadā,

1753. gadā latgaliešiem izdoto evaņģeliju latīniskā tituļlapa

EVANGELIA

Toto Anno ſingulis Dominicis & Feſtis diebus juxta antiquam Eccleſiæ conſvetudinem in Livonia Lothavis prælegi

SOLITA,

Cum precibus & precatiunculis nonnullis, curâ quorundam ex Clero Livonico recentiſſimè juxta uſitatiorem loquendi modum Lothavicum

VERSA & TRANSLATA,

Ac in lucem

EDITA,

Annò,

Quo æternum Patris Verbum per Angelos in terris evangelizatum eſt

1753.

VILNÆ

Typis S.R.M. Academ: *Societ: JESU.*

tātad aptuveni *Evangelia toto anno* tapšanas laikā, par labiem latviešu valodas pratējiem apzīmēti vēl 12 priesteŗi. Tādā kārtā varbūt vispareizāk domāt, ka Lukaševičs bija šīs grāmatas galvenais redaktors, kas saskaņoja un nogludināja tekstus, kuŗus latgaļu dialektā „pārlika" citi jezuītu misionāri viņa vistuvākajā apkārtnē.[111]

Grāmatas titulis līdz vietai, kur sākas aizrādījums uz lūgšanām, identisks G. Elgera 1672. gadā izdoto evaņģeliju virsrakstam. Kaut pēdējie vispār bijuši Lukaševiča un viņa kollēgu paraugs, Elgera vidus dialekta teksts nav mechaniski pārrakstīts augšzemnieku dia-

lektā: nereti vērojams arī patstāvīgs darbs, un daži posmi liekas īpaši tulkoti no latīņu valodas. Salīdzinājis abus šos evaņģeliju izdevumus, E. Blese izsakās: „Elgers gaužām vāji pratis latviešu gramatiku, viņa morfoloģijai vēl stiprs XVI g.s. raksturs, bet viņa leksika ir vispārīgi senatniski latviska un zīmīga... Lukaševiča vārdu un izteicienu krājums, salīdzinot ar Elgeru, ir nabadzīgāks, bet gramatiskās pareizības ziņā viņš par Elgeru ir stipri pārāks." Taču arī Lukaševiča izdevumā netrūkst senu vārdu un formu, kādēļ valodniekiem tas nozīmīgs. Leksikā vērojami daži lituānismi un polonismi — pretēji nekā vidus dialekta rakstos, kur lielākā tiesa aizguvumu šai laikmetā bija ģermānismi.[112]

Lukaševiča gādātie evaņģeliji bijuši objekts polemikai, ko sevišķi rosinājis Bleses atkārtoti izteiktais viedoklis, ka katoliskie izdevumi augšzemnieku dialektā kopš pašiem sākumiem resp. 18. gadsimta laisti klajā ar divējādu politisku nolūku: norobežot latgaliešus no Vidzemes un Kurzemes latviešiem kā reliģiskā, tā valodas ziņā. Radot un paplašinot šo plaisu, tikusi sagatavota auglīga zeme Latgales polonizācijai, vēl jo vairāk tāpēc, ka katoļu baznīca Polijā bija ieguvusi spilgti nacionālu raksturu un pat kļuvusi par „aktīvu poļu gara un politikas ieroci poļu valdības un poļu vadītāju aprindu rokās".[113] Mūsdienu latgaliskās rakstniecības kopēji savukārt saskatījuši politisku tendenci Bleses izteikumos, tulkojot tos kā vispārēju uzbrukumu latgaļu dialektam un dialektālajai literātūrai.[114]

Vairs neatkārtojot to, kas jau sacīts VI : 3 nodaļā, te jāaizrāda, ka nosvērtas un vēsturiski labi pamatotas piezīmes šai strīdus jautājumā sniedzis S. Kučinskis. Archīvu pētījumi, viņš uzsveŗ, nedod ne mazākā pieturas punkta apgalvojumam, ka jezuīti, 18. gadsimtā sākdami izdot rakstus augšzemnieku dialektā, būtu vēlējušies Latgales latviešus pārpoļot vai lituānizēt. Viņu rīcību nosacīja citi faktori: t. s. dialektālā pastorizācijas metode un, otrkārt, Lietuvas piemērs. Poļu literāro valodu tobrīd uzskatīja par tiktāl izkoptu un nostabilizētu kultūras valodu, ka to lietoja visi skolotāji un garīdznieki, nepūlēdamies pielāgoties kādām izlokšņu īpatnībām. Ne latviešu, ne leišu rakstu valoda tik nobriedusi vēl nebija. Kā vienu, tā otru dēvēja par zemnieku valodu, un, lai pastorizācija dotu iecerētos panākumus, zemniekiem sprediķoja vai mācīja katechismu un baznīcas dziedāšanu tai dialektā, kādā viņi runāja. Pazīstamā Latgales misionāra Karigera biografijā vaļsirdīgi konstatēts: izglītotiem viņš sprediķojis poliski, rupjiem latviešu zemniekiem — viņu ierastajā dialektā. Tā kā dialektālā pastorizācija izrādījās sekmīga, to pašu metodi sāka izmantot arī vienkāršai tautai paredzētajās grāmatās.

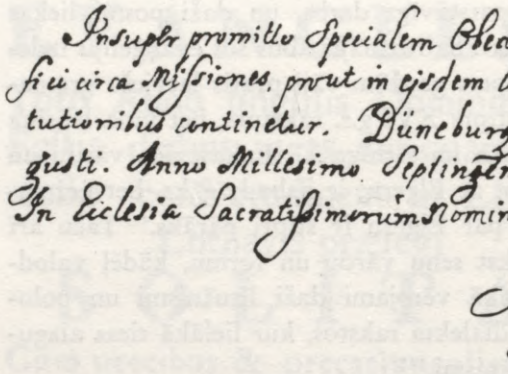

Jāņa Lukaševiča rokraksts

Leišu zemniekiem 16. gadsimtā izdeva reliģiskus rakstus divos, bet pēc tam trijos un pat četros dialektos. Par pašreizējo leišu literāro valodu, ne bez cīņām īpaši ar žemaišu dialektu, īsti tikai 20. gadsimta sākumā kļuva Suvalku dialekts. Tādā kārtā saprotams, kādēļ arī latgaliešiem domātie 1753. gada evaņģeliji iznāca Latgalē „vairāk lietotajā latviešu izrunas veidā", kā tas paskaidrots tituļlapā.[115]

Šai sakarā ļoti raksturīgi, ka tie paši evaņģeliji 1796. gadā Jelgavā iespiesti vidus dialektā un atkal ar līdzīgu norādījumu uz izrunas veidu. E. Blese te maldīgi saredzējis vienīgi to, ka „klajā laidēji šai izteicienā nav ielikuši pārmērīgi svarīgu un precīzu saturu".[116] Īstenībā saturs pavisam precīzs: 1796. gada izdevums bija paredzēts Kurzemes latviešu katoļiem un tādēļ laists klajā viņu „vairāk lietotajā izrunas veidā", t. i. vidus dialektā.

Gan jāpiemetina, ka Latgalē, kur poļu valoda — tāpat kā Lietuvā — pilnīgi dominēja sabiedrības augstākos un izglītotos slāņos, sāpīga bija cita, ne valodnieciska vai literāra, bet tīri sociāla problēma. Tam, kas runāja tikai latviski resp. tikai leitiski, bija vienmēr jāpaliek zemniekam. „Ja ievēro leišu un latviešu valodas stāvokli," raksta S. Kučinskis, „tad nav jābrīnās, ka visi tie, kas vēlējās izkļūt no nospiestās un nicinātās zemnieku kārtas, ... centās iemācīties poļu valodu. Poliski Latgalē lauzījās pat muižu un baznīcu kalpi, kā tas arī redzams no jezuītu ziņojumiem."[117] Visumā šī tendence atbilst tai, kāda Vidzemē un Kurzemē pastāvēja virzienā uz vāciskumu. Atšķirība izpaudās svarīgajā apstāklī, ka poļi vēroja latviešu polonizāciju labvēlīgi, kamēr vairums baltvācu līdz 19. gadsimta vidum un pat vēlāk atzina latviešu ģermānizāciju par nevēlamu. Tas notika aiz saimnieciskiem un politiskiem apsvērumiem, bet lielā mērā arī

kāda speciāla „kungu kompleksa" dēļ, — bija gadījumi, kad uzpūtīgs muižnieks liedzās sarunāties vāciski pat ar izglītotu latvieti.[118]

Vēlreiz atgriežoties pie J. Lukaševiča, jāatzīmē, ka bez 1753. gada evaņģelijiem viņam piedēvēti vairāki citi izdevumi, to vidū katechisms un dažas t. s. askētiskās dzīves grāmatiņas. Diemžēl īsti nezināms, kādā valodā tie bijuši sacerēti. Spriež, ka katechisms iznācis 1765. gadā leišu valodā, kamēr askētiskās grāmatiņas publicētas latviski — varbūt kā 1753. gada evaņģelijiem pievienoto mācības gabalu, lūgšanu u. c. reliģisko aktu atsevišķs iespiedums.[119] Skaidrību te dotu tikai pašas šīs grāmatas, kas pagaidām nav atrastas nevienā krātuvē.

Par izcilāko personību Latgales rakstniecībā 18. gadsimtā uzlūkojams Michaels Rots (1721—1785), kam bija svarīga loma arī tautas izglītības veicināšanā (sk. V : 7). Viņš dzimis Ilūkstē, un jezuītu ordeņa katalogos viņa tautība apzīmēta ar vārdu „kurzemnieks" (sal. šai sakarā piezīmes par I. Rodlevski, VII : 9); ģimene it kā cēlusies no Italijas vāciešiem. Iestājies ordenī 1737. gadā, Rots mācījās Viļņā un Sluckā (Baltkrievijā), nepilnus divus gadus nostrādāja par skolotāju Daugavpils jezuītu rezidencē, tad atsāka un 1748. gadā Viļņā nobeidza filozofijas un teoloģijas studijas. No 1749. gada līdz nāvei Rots darbojās Latgales latviešu vidū — sākumā Kaunatā, pēc tam Dagdā. Viņa latviešu valodas prasmes attīstība izsekojama katalogos, no kuŗiem redzams, ka pilnīgi viņš latviski iemācījies līdz 1757. gadam. Sabiedriskā ziņā Rota darbībā jaušamas saskares ar apgaismes centieniem, pie kam tās sniedzās pāri izglītības un rakstniecības ieroksnim. Dagdā viņš bija Hilzenu misijas priekšnieks, un, ja šīs muižnieku ģimenes attieksmēs pret zemniekiem konstatējams liberālāks viedoklis nekā citur Latgalē, tad tas pieskaitāms pie Rota nopelniem. „Zemnieku taisnīgās vajadzības un prasības viņš cēla un aizstāvēja ne tikai muižas pārvaldnieku, bet arī paša Hilzena priekšā un bieži panāca labvēlīgu atrisinājumu," raksta S. Kučinskis, balstīdamies uz kāda tā laika ziņojuma. „Trūcīgiem zemniekiem palīdzējis materiāli un padomu devis tur, kur tas bijis vajadzīgs. Tāpēc latvieši viņu uzskatījuši par savu kopējo tēvu un aizstāvi."[120]

Aizrādījumi uz Rota latviski resp. latgaliešu dialektā sarakstītām grāmatām atrodami dažādos avotos, taču nekur nav minēti nepieciešamie bibliografiskie dati — nosaukums, izdošanas vieta un gads. Tāpat nav nevienas grāmatas, kur tituļlapā vai citur viņš būtu atzīmēts kā autors. Tomēr, analizējot visas pieejamās ziņas, par Rota darbu pirmā kārtā atzīstama „viena baznīckunga" sarakstītā un Mohiļevā iespiestā *Eysa Salasieyszona Historyas Swatas Waca un*

Jauna izstodiuma, kam atsevišķi pievienoti Kristus ciešanu stāsti. Pēc V. Seiles pētījumiem šai grāmatai jābūt izdotai starp 1773. un 1782. gadu.[121] Viļņā 1775. gadā iznāca mazais katechisms *Mocîba katoliszka*, kuŗas poliskajā titulī teikts, ka to klajā laidis kāds Dagdas misijas priesteris. Tā kā no Dagdas misionāriem tobrīd literāri darbojās vienīgi Rots, tad nebūtu jāšaubās, ka šis ir tas pats mazais katechisms, ko piemin viņa biografi.[122] Bez tam mēdz pieņemt, ka — vismaz lielāko tiesu, ja ne gluži pilnīgi — Rota izstrādāta bija ap 360 lpp. biezā, 1805. gadā Polockā izdotā *Wyssa mocieyba katoliszka*. Turpretim paliek neskaidrs, kā saucies lielais katoļu katechisms, ko Rots pēc drošām liecībām izdevis vēl savā dzīves laikā. Var te domāt par grāmatiņu ar ortografiski problēmatisko virsrakstu *Katoliszka pilniga ticibas mociba*, kas vairs nekur nav sameklējama, bet aptvērusi 72 lpp. un 1766. gadā iespiesta Viļņā „pi Baznickungim Jezuitym".[123] Prāvajā *Wyssa mocieyba katoliszka* materiāls sadalīts divās daļās un daudzos tematos, kuŗi iztirzāti katechizācijas veidā, noslēdzot ar mācībām un piemērotu bībeles vielu gan citātos, gan atstāstījumā. Vērīgam lasītājam grāmata sniedza vienkāršu, taču visai plašu ievadu katolicisma būtības izpratnē. Kaut leksikā pavīd polonismi un latīnismi, valoda visumā gluda; pētnieki atzīst, ka to raksturo latgaļu dialekta svaigums un formu orīģinālitāte.[124] Rota biografijā minēts, ka viņš savas grāmatas rakstījis naktīs, lai dienu varētu ziedot apustuliskajam darbam. Nepaļaudamies latviešu valodas jautājumos uz paša zināšanām vien, viņš prasījis padomu apkārtnes gudrākiem zemniekiem, pie kam nereti gadījies, ka rītā vajadzējis pārrakstīt visu, kas nakti pastrādāts, lietojot vārdus un izteicienus, kuŗus zemnieki atzinuši par derīgākiem.[125] Bez tikko apskatītajiem darbiem Rots esot vēl sarakstījis dziesmu un lūgšanu grāmatu, tāpat izdevis ābeci ar katechismu. Pēdējā varētu būt 1768. gadā Viļņā iespiestais *Elementarz łotewski*, pirmā — *Nabożeństwo ku czci y chwale Boga* u.t.t. (turpat, 1771), par kuŗu zināms, ka to sagatavojusi jezuītu misija Dagdā. Kā augstāk norādīts, Rots tolaik bija vienīgā persona Dagdā, kas varēja veikt līdzīgu uzdevumu. Protams, nav jādomā, ka viņš viens pats sacerējis resp. tulkojis visas dziesmas: daļu no tām varēja piegādāt arī jezuīti, kas darbojās citur Latgalē.[126] Pēc dažādām pazīmēm spriežot, šai dziesmu grāmatai bijis kāds sakars ar iepriekš minēto, ļoti izplatīto *Dzismies swatas*. Ja tādu izdotos pierādīt, Rota nozīme latgaliešu rakstniecībā vēl stipri pieaugtu.

Ne visi Rota raksti parādījās iespiedumā, un manuskriptā līdz pat 19. gadsimta beigām palika arī viens no viņa interesantākiem mēģi-

nājumiem — dzejolis „Putneņ, laikā soltas zīmas". Kaut noteikti reliģisks savā pamatidejā, kur uzsvērta paļāvība Dievam jebkādos apstākļos, tas tomēr nekādā ziņā nav kultisks un iezīmē latgaliešu dzejas pirmo soli „laicīgā" virzienā. Tā pirmais pants (vienkāršotā ortografijā) šāds:

Putneņ, laikā soltas zīmas
Kur ir tovs pereklis? —
Zam dabasym, zam dabasym!
Ir gon vēļ kods kakteņš,
Koda sylta vīteņa
Ikš grumbom
Ikš škierbom!
Tur taisu perekleni,
Vysuloboku vīteni
Zam dabasym.

Iespējams, ka Rotam bijis vēl vairāk līdzīga rakstura dzejoļu, taču tais laikos, kā aizrāda M. Bukšs, „tauta, kas cīnījās ar ābeci un elementārām lasīšanas grūtībām, šādu poēziju nevarēja baudīt."[127] Turpretim Kārlis Skalbe savā 1918. gadā publicētajā tēlojumā „No rudzu puķu zemes" sniedz pilnu „Putneņ, laikā soltas zīmas" tekstu un piebilst, ka, ceļodams pa Latgali, to esot norakstījis kā „tautas dziesmu". Ar to viņš, bez šaubām, nav domājis tautas dziesmu īstajā nozīmē (tās Skalbe pazina labāk nekā daudzi citi rakstnieki!), bet gan dziesmu, kas tautā pazīstama un iecienīta. Tātad šai ziņā Rota īstais laiks pienāca tikai 20. gadsimta sākumā.

Ja latgaliešu literātūra 18. gadsimtā palika šauri konfesionālos ietvaros, tad tomēr nav noliedzama tās galveno veidotāju, jezuītu priesteŗu, rosība un, it sevišķi, griba kārtīgi iemācīties latviešu valodu resp. Latgalē „vairāk lietoto izrunu". Šai sakarā zīmīgi, ka pat Rotu neatzina par neapstrīdamu autoritāti: tā, piemēram, K. Feifers 1786. gadā izteicās, ka pēc Daugavpils misionāru ieskata Rots savās grāmatās ne tikdaudz ievērojis valodas tīrību un pareizu gramatiku, kā dievbijību un lasītāju garīgo attīstību. Par sevi Feifers piemetināja, ka viņam vajadzēšot mācīties tautas izrunu galvenā kārtā praksē un ar vingrinājumiem, jo trūkstot mācības līdzekļu. „Ar zināmu piesardzību" varot gan izmantot arī luterāņu klajā laistās vārdnīcas, gramatikas un citas grāmatas vidus dialektā.[128] Teiktais rāda, cik svarīgu nozīmi jezuīti piešķīra labai valodas prasmei.

Ja 19. gadsimta latgaliskajos izdevumos valoda kļuva aizvien aplamāka un brīžiem pat nesaprotama,[129] tad vainojama vesela virkne nelabvēlīgu apstākļu. Sāpīgs trieciens bija jezuītu darbības

izbeigšana, bet poļu dumpis 1831. gadā un atkārtotie zemnieku nemieri pašā Latgalē (Ludzas apriņķī) vairoja pārkrievošanas spaidus. Baznīca bija pakļauta Mohiļevas archibīskapijai; visas skolas, par cik tās netika likvidētas, kopš 1824. gada piederēja pie Pēterburgas, tad pie Baltkrievijas mācības apgabala, un tur skanēja vienīgi krievu valoda. Latgales katoļu baznīcās pēc 1831. gada drīkstēja lasīt tikai iepriekš cenzētus tekstus. Aiz šī iemesla radās vairāki prāva apjoma „mācību" resp. spredikļu sakopojumi, kas neveicināja svešo, lielākoties Mohiļevas seminārā sagatavoto garīdznieku zināšanas latviešu valodā, jo tekstu kaut kā nolasīt bija daudz vieglāk nekā runāt brīvi.[130]

Tādā kārtā latgaliskā rakstniecība ilgi netika tālāk par 18. gadsimta jezuītu un, mazliet vēlāk, Krāslavas garīgā semināra absolventu gādātajiem izdevumiem. Gustava Manteifeļa jaunos pasākumus 19. gadsimta trešajā ceturksnī pārtrauca barbariskais „drukas aizliegums",[131] kuŗa rezultātā arī pašu latgaliešu literāti 20. gadsimta sākumā vispirms bija spiesti darboties tādās robežās, kā pārējo Latvijas apgabalu rakstniecībā nosprauda jau G. F. Stenders un viņa tuvākie pēcteči.

---

[1] Višmaņa poētiku sīki iztirzā BĒRZIŅŠ 1925, 3ss.

[2] Sal. J. STRAUBERGS 1933, 430ss; K. KUNDZIŅŠ 1959, 428ss; JOHANSONS 1970, 217ss. Šeit domātais Liborijs Depkins (1652—1708), kam nopelni kā latviešu literātūrā, tā valodniecībā, nav sajaucams ar otru tā paša laikmeta Rīgas mācītāju Liboriju Depkinu (1661—1710), kas rakstījis tikai vāciski, sal. RECKE & NAPIERSKY, I, 415ss.

[3] Sal. BEHRSING 1928, 31ss, 42ss.

[4] ROSANOW 1909, *passim*; par J. M. Lenca sakariem ar Latviju sal. arī JOHANSONS 1953a, 17ss.

[5] ROSANOW 1909, 354ss.

[6] RECKE & NAPIERSKY, III, 78ss, Nachträge, II, 16ss.

[7] E. RECKE 1901, *passim*; GROTTHUSS 1895, 445s; JOHANSONS 1954, 131ss.

[8] NAPIERSKY 1831, 116; PLŪDONIS 1909, 151s.

[9] E. RECKE 1901, 470s.

[10] RECKE & NAPIERSKY, II, 88ss; par Grasu kā dzejnieku GROTTHUSS 1895, 416s.

[11] RECKE & NAPIERSKY, I, 321ss; *DBL* 139ss.

[12] RECKE & NAPIERSKY, I, 329s; *DBL* 142; BEHRSING 1928, 56.

[13] RECKE & NAPIERSKY, II, 576ss; GROTTHUSS 1895, 101, 428.

[14] NEANDER 1931, *passim*; sal. arī RECKE & NAPIERSKY, III, 305ss; GROTTHUSS 1895, 438; KALLMEYER & OTTO, 548s.
[15] Sal. BĒRZIŅŠ 1940a, 168.
[16] KALVE 1959, 469.
[17] BLESE 1947, 234.
[18] MÜLLER-JABUSCH 1921, *passim.*
[19] Sal. ANCĪTIS 1939, 11.
[20] ĀRONU MATĪSS 1929, 65, 120s, 125.
[21] MERKEL 1969, 368s; LEJNIEKS 1935, 1041.
[22] MERKEL 1969, 369ss; RECKE & NAPIERSKY, III, 210.
[23] Sal. LEJNIEKS 1935, 1043ss, 1130.
[24] ANCĪTIS 1939, 12.
[25] BĒRZIŅŠ 1927a, 493.
[26] RECKE & NAPIERSKY, I, 431s; LAUTENBACHS 1922—28, II, 622ss; TREIJS 1934, 224ss; BLESE 1947, 117ss; K. KUNDZIŅŠ 1959, 427.
[27] KALLMEYER & OTTO, 258s; LAUTENBACHS 1922—28, II, 631ss; K. KUNDZIŅŠ 1959, 427.
[28] JĒGERS 1961, 22.
[29] ADAMOVIČS 1933, 329s, 334s. Mežmuižas un Kukuru dziesmu grāmatas tituļlapas attēlu sniedz JĒGERS 1961, 21.
[30] KALLMEYER & OTTO, 673s; OTTO 1893, 4s.
[31] OTTO 1893, 5—10; BIRKERTS 1927, I, 107—122.
[32] ADAMOVIČS 1933, 333ss, un 1947, 51s, 60s. Sal. arī TETSCH, 1767—69, III, nodaļu „Curländisch-Lettische Lieder-Geschichte", sevišķi 172ss, kur autors sniedz atslēgu viņa laikmetā latviešu dziesmu grāmatās pārstāvēto dziesminieku šifrām.
[33] RECKE & NAPIERSKY, III, 479.
[34] *ibidem* 108s, Nachträge, II, 24; MISIŅŠ 1924—37, I, 156; *LKV*, XIII, 24648s.
[35] KLAUSTIŅŠ 1907, 77.
[36] ADAMOVIČS 1933, 303, 341ss.
[37] STEPERMANIS 1959, 14s; K. KUNDZIŅŠ 1959, 431s.
[38] RECKE & NAPIERSKY, II, 84ss, 355s; KALLMEYER & OTTO, 369ss, 439s.
[39] ADAMOVIČS 1933, 317ss. Latviešu bībeles 2. izdevuma valodu analizē OZOLS 1965, 301ss (Jakobs B. Fišers nepareizi dēvēts par „Jāni").
[40] Sal. KALLMEYER & OTTO, 227; PLŪDONIS 1909, 123ss; LAUTENBACHS 1922—28, II, 627ss; MISIŅŠ 1924—37, I, 160s.
[41] BANKAU 1855, 18s.
[42] Sal. ADAMOVIČS 1947, 48; ŠVĀBE 1958, 77ss.
[43] Par viņu attiecībām ROSANOW 1909, 29ss un *passim*; JOHANSONS 1953a, 17ss.
[44] KALLMEYER & OTTO, 523s.
[45] MACZEWSKI 1793, ievads un *passim.*
[46] *ibidem* 515.
[47] *ibidem* 612s.
[48] *ibidem* 344s.
[49] RECKE & NAPIERSKY, III, 143ss; PLŪDONIS 1909, 222.
[50] ŠVĀBE 1958, 93ss.
[51] *ibidem* 30s, 44ss, 57ss, 92s.
[52] ROSANOW 1909, 35.

[53] STEPERMANIS 1956, 154ss; K. KUNDZIŅŠ 1959, 434s.
[54] RECKE & NAPIERSKY, III, 97s; NAPIERSKY 1831, 113s; LODER 1787, 431ss.
[55] BROCKHUSEN 1828, 5s, 8s.
[56] Sal. ŠMITS 1912, 19.
[57] J. LANGE 1777, I, 511.
[58] Stendera biografija atrodama visās plašākās latviešu literātūras vēsturēs; bez tam it sevišķi LEJNIEKS 1938, 25ss, bet par Kopenhāgenas posmu JĒGENS 1957, 115ss.
[59] Sal. PLŪDONIS 1935, 87s; LEJNIEKS 1938, 20.
[60] NAPIERSKY 1831, 62s, 109s; PLŪDONIS 1909, 148ss.
[61] NEANDER 1956, 145.
[62] PLŪDONIS 1909, 152s, 155s; ZEIFERTS 1922, 304.
[63] Sal. sevišķi ADAMOVIČS 1929, 3ss un *passim*; PLŪDONIS 1909, 153ss.
[64] RECKE & NAPIERSKY, IV, 287ss; PLŪDONIS 1909, 156s; LEJNIEKS 1938, 20s.
[65] STENDER 1938, 81ss; sal. arī PLŪDONIS 1935, 83ss.
[66] Sal. LEJNIEKS 1938, 245ss.
[67] STENDER 1783, 281ss. Dēvēdams Višmani par „Baldones mācītāju", Stenders sajaucis Johanu Višmani, Dundagas mācītāju un *Der Unteutsche Opitz* autoru, ar viņa mazāk pazīstamo dēlu Johanu Višmani jun., kas tiešām darbojās Baldonē un sacerējis arī dziesmas Kurzemes latviešu dziesmu grāmatai, sal. KALLMEYER & OTTO, 737s.
[68] LEJNIEKS 1938, 55ss.
[69] STENDER 1938, 161.
[70] *ibidem* 161s.
[71] *ibidem* 90ss. Tālāk sal. PLŪDONIS 1909, 183ss; BLESE 1947, 200ss; JOHANSONS 1953, 46s; K. KUNDZIŅŠ 1959, 443ss; OZOLS 1965, 395ss.
[72] STENDER 1938, 231ss, 273ss.
[73] STENDER 1789, 4ss.
[74] PLŪDONIS 1909, 200ss; JOHANSONS 1953, 46.
[75] ŠMITS 1925, 100ss.
[76] ANDERSONS 1925, 426ss.
[77] KLAUSTIŅŠ 1907, 62.
[78] Dzejoļa teksts STENDER 1761, 220; tālāk sal. STEPERMANIS 1936, 331.
[79] STENDER 1938, 92ss.
[80] Sal. BIČOLIS 1933, 62.
[81] STENDER 1938, 165ss.
[82] STENDER 1789, 79, 81; PLŪDONIS 1909, 201s; STEPERMANIS 1936, 495s.
[83] STENDER 1938, 98ss, 169ss, 188.
[84] *ibidem* 143s.
[85] LEJNIEKS 1938, 67.
[86] A. J. Stendera 19. gadsimtā izdotos darbus plašāk aplūko PLŪDONIS 1909, 213s, 217ss; sal. arī RECKE & NAPIERSKY, IV, 281s.
[87] STENDER 1938, 239, 274ss.
[88] RECKE & NAPIERSKY, III, 558s; MISIŅŠ 1924—37, I, 46s; *KW*, IV, 3490.
[89] KALLMEYER & OTTO, 230s; RECKE & NAPIERSKY, I, 81s; PLŪDONIS 1909, 221.

[90] K. KUNDZIŅŠ 1959, 462; sal. arī K. EGLE 1957, 14s.
[91] RECKE & NAPIERSKY, II, 560, 562. Par G. Krīgeru kā astrologu plašāk RABINOVIČ 1968, 217ss.
[92] Sal. K. EGLE 1957, 14s; K. KUNDZIŅŠ 1959, 463; OZOLS 1965, 427ss.
[93] RECKE & NAPIERSKY, I, 97.
[94] NAPIERSKY 1831, 77ss; ZEIFERTS 1913, 1137ss; SCHAUDINN 1937, 101.
[95] SCHAUDINN 1937, 101.
[96] Sal. Ch. HARDER 1785 (nenumurētas lappuses); NAPIERSKY 1831, 107s; K. KUNDZIŅŠ 1959, 464s.
[97] NAPIERSKY 1831, 108s; ZEIFERTS 1913, 1140.
[98] Par Vildi plašāk RECKE & NAPIERSKY, IV, 516s; par *Latviešu Ārsti* KARULIS 1968, 134ss; par vārdkopu „mīlā turēt" ZEMZARE 1961, 136.
[99] KARULIS 1968, *passim*; sal. arī JOHANSONS 1953, 58.
[100] RECKE & NAPIERSKY, IV, 298s.
[101] NAPIERSKY 1831, 138ss; BIRKERTS 1927, I, 165ss; PLŪDONIS 1909, 210ss.
[102] NAPIERSKY 1831, 140ss; BIČOLIS 1933, 87s.
[103] RECKE & NAPIERSKY, I, 80s; BLESE 1947, 240, 310.
[104] UNAMS 1935, 136s.
[105] MISIŅŠ 1924—37, I, 110s, 122; ZĒVERS 1933, 290.
[106] Plašāk par tiem ZĒVERS 1933, 287s.
[107] *ibidem* 180ss, 284ss.
[108] Sal. *LKV*, X, 20107ss, un XVIII, 35118ss; KUČINSKIS 1955a, 166ss; *KW*, II, 1330.
[109] SEIĻ 1936, 14s; BUKŠS 1957, 129s; KUČINSKIS 1954a (12), 25, 27.
[110] BUKŠS 1957, 130ss; *FHLSJ*, I, 461s, 463s (Jamonta un Sebastianoviča biografijas).
[111] KUČINSKIS 1955, 9, 12ss, 65, 68.
[112] BLESE 1953 (15), 49ss; sal. arī BUKŠS 1957, 123ss.
[113] BLESE 1947, 144, un 1953 (14), *passim*, (15) 46ss; *LKV*, X, 20255s (arī Bleses raksts).
[114] BUKŠS 1952, 18, 67, un 1957, 128.
[115] KUČINSKIS 1955, 15, 66.
[116] BLESE 1953 (15), 51.
[117] KUČINSKIS 1955, 66.
[118] Sal. *LKV*, XVI, 30939.
[119] KUČINSKIS 1955, 68s.
[120] KUČINSKIS 1956, 92ss, 171ss.
[121] *ibidem* 217; SEIĻ 1936, 19.
[122] KUČINSKIS 1956, 217s; sal. arī SEIĻ 1936, 18s.
[123] SEIĻ 1936, 17, 22; KUČINSKIS 1956, 218; BUKŠS 1957, 148.
[124] BUKŠS 1957, 148ss.
[125] *FHLSJ*, I, 450.
[126] SEIĻ 1936, 18; KUČINSKIS 1956, 218s.
[127] BUKŠS 1957, 156.
[128] KUČINSKIS 1956, 220.
[129] Sal. piemēru, ko sniedz BUKŠS 1957, 188.
[130] *ibidem* 158ss, 165ss.
[131] *ibidem* 189ss.

XI

TEĀTRIS, MŪZIKA, DEJA

1.

Teātŗa izrādēm Latvijā bija gadījuma raksturs līdz pat 18. gadsimta trešajam ceturksnim. Šai ziņā izņēmuma stāvoklī neatradās arī Rīga, lai gan tā varēja atskatīties uz ļoti senām drāmatiskās mākslas tradicijām. Jau 1205./06. gada ziemā, tātad īsi pēc pilsētas dibināšanas, tur uzveda Indriķa chronikā aprakstīto „praviešu spēli", kas izraisīja paniku lībiešu skatītājos; vēlāk dzirdam par baznīcā izrādītām masku spēlēm, kuŗas archibīskaps 1428. gadā aizliedza, tad par meteņu spēlēm un t. s. skolas drāmām. 17. gadsimtā zināms jau prāvs skaits vārdā sauktu vācu, holandiešu un angļu ceļojošu aktieŗu, kas sniedza rīdziniekiem komēdijas un traģēdijas brīžiem vairākus mēnešus resp. veselu sezonu.[1]

Aktieŗus tolaik un nereti vēl 18. gadsimtā mēdza dēvēt par komēdiantiem. Tam bija pamats, jo repertuārā dominēja komika. Arī traģēdijās no vienas puses sablīvēja šausmas, no otras iejauca daudz rupju un muļķīgu, ar naktspodiem un līdzīgiem atribūtiem saistītu joku. Par tiem sevišķi gādāja divas figūras — Pikelherings un Hansvursts. Farsos publika gavilēja, piemēram, par situāciju, kur kāds hercogs dod Pikelheringam vēstuli, lai tas aiznestu to viņa mīļākai, bet Pikelherings jautā, vai vēstule jānodod arī tad, ja šī dāma pašlaik atrodas atejā un viņai nav cita papīra pie rokas. Kādu Rīgā uzvestu traģēdiju savukārt raksturo ainas, kur Nerons vispirms nogalina savu dēlu un izgriež tam sirdi, ko izcep un ēd, piedzeŗot klāt dēla asinis ar vīnu; turpinājumā viņš ieduŗ tēvam pakausī iesmu, nocērt mātei

galvu un nožņaudz krustdēlu, pēc kam viņu sāk pa skatuvi vajāt mirušo rēgi. Šī tipa komēdijas un traģēdijas gluži neizzuda vēl visu 18. gadsimta pirmo pusi, kaut pakāpeniski repertuārs kultivējās un uzlabojās.[2] Izrāžu pamatā bieži lika slavenu autoru (Šekspīra, Moljēra) lugas, taču parasti pakļāva tās improvizācijai tādos apmēros, ka līdzību ar oriģinālu nācās grūti saskatīt. Izrādes notika dažādās tukšās noliktavās vai pat zem klajas debess, gandrīz bez dekorācijām. Tomēr rīdziniekiem nebija sveša arī *commedia dell'arte* ar Arlekīnu, Kolombīni, Pulčinellu u. c. tradicionālajām maskām, un īsti italiešu komēdianti Rīgā viesojās jau 1696. gadā.[3]

Robeža starp teātri, cirku un reviju ilgi palika neskaidra kā publikai, tā pašiem komēdiantiem. „Jaukta satura", dažkārt ar četrkājainiem dalībniekiem papildinātus priekšnesumus afišās pieteica gan organizētās aktieru trupas, gan atsevišķas personas. Drīz pēc Ziemeļu kara ar savu ansambli Rīgā viesojās Johans Ekenbergs, vēlāk populārs teātŗa direktors Berlīnē. Tā kā Ekenbergs reizē bija atlēts, viņš izrādēm pievienoja „numurus", kur pacēla gaisā zirgu ar jātnieku, vai pierādīja, ka viņu pašu nevar no vietas izkustināt divi spēcīgi zirgi. Kāds angļu komēdiantu vadītājs 1726. gadā ziņoja, ka starpbrīžos Rīgas publiku iepriecinās akrobātika, balansa akti un dejas.[4] Cik plašu atbalsi guva „kumēdiņi", vērojams rātskunga un birģermeistara Pēteŗa Šīvelbeina dienas grāmatā, kuŗā viņš mēdza atzīmēt tikai izcilākos notikumus Rīgas dzīvē. „Bez tam šai pagājušā mēnesī," raksta Šīvelbeins 1754. gada decembrī, „te rādīts brīnumaini izmācīts suns, kas rakstveidā atbildēja uz jautājumiem par vēsturi un par pilsētu vai personu vārdiem, tāpat norādīja stundas un minūtes uz pulksteņa ciparnīcas. Viņš prata četras matematiskās darbības, pazina krāsas u.t.t." 1758. gadā Šīvelbeins pirmā kārtā uzslavē angļu „gaisā lecējus", kas „te ļāva skatīt savu lielo izveicību", tad piebilst, ka Melngalvju namā pa ceļam uz Pēterburgu uzstājušies arī ārzemju operdziedātāji.[5] Kopš 1780-iem gadiem, kad Rīgā jau bija nodibinājies pastāvīgs teātris, aktieŗi sāka apkaŗot cirku un tā artistus, tomēr pēdējiem nekad netrūka simpatiju. To zīmīgi liecina kāds pārskats pašās 18. gadsimta beigās, no kuŗa redzam, ka īsā periodā, 1797./98. gadā, aktieŗu „maizes naids" vērsies pret vairāk nekā desmit konkurentiem. Kāds „mākslas jātnieks" 15—20 reizes pulcinājis skatītājus Smilšu vārtu apkaimē; pie Kārļa vārtiem „ākstījies" virves dejotājs; ļaudis plūduši uz Altonu (Pārdaugavā), lai redzētu, kā kūleņo „mazā spāniete"; vairāki artisti demonstrējuši trikus ar mechaniskām ierīcēm, citi iepazīstinājuši ar „optisko teātri un fantasmagorijām". Iebraukusi arī menažerija, un rīdzinieki steigušies apbrīnot kādu

sevišķi skaistu lauvu. Starp sīvākiem teātŗa sāncenšiem pārskatā minēti „neskaitāmie ķīniešu un citi uguņotāji Ķeizara dārzā".[6]

Pēc sena paraduma atsevišķas teātŗa izrādes 18. gadsimtā sniedza Rīgas skolnieki. Rosīga šai virzienā bija domskola. 1729. gadā tās absolventu klase pilsētas landfogta zālē publiski uzveda kādu lugu par „Jāzepa nevainību un tikumu". Gadu vēlāk septiņi audzēkņi Rīgas architektūras vēsturē pazīstamajā Dannenšterna namā izrādīja „no Moljēra tapinātu" komēdiju. Izrāde notika franču valodā, un to bija iestudējis domskolas franču maģistrs.[7] Te atspoguļojās t. s. skolas drāmas praktiskais nolūks: kā senāk ar antīko lugu teksta „iekalšanu" veicināja latīņu, tā šeit — ar Moljēra atdarinājumu — franču valodas prasmi.

Pēdējo uzplaukumu domskolas teātŗa pasākumi piedzīvoja starp 1755. un 1765. gadu, kad par tiem rūpējās rektors Johans G. Lindners (1729—1776), dažādās zinātnes nozarēs labi orientēts literāts. Pats studējis Karaļaučos, viņš tuvu pazinās ar Herderu, kas savu darbību Rīgas domskolā uzsāka vēl viņa rektorāta laikā. Lindners publicēja daudz grāmatu, brošūru un sīkāku apcerējumu par teoloģijas, paidagoģijas u. c. jautājumiem, dzejoja, bija Rīgas un Vācijas laikrakstu līdzstrādnieks. Šai vietā jāatzīmē, ka viņš sarakstīja arī vairākas lugas, kuŗas lika domskolas audzēkņiem iestudēt un izrādīt. Literātūrvēsturiskā perspektīvā svarīga Lindnera luga par bīskapu Albertu un Rīgas dibināšanu — *Albert oder die Gründung der Stadt Riga* (1760), kur pirmo reizi — jau sen priekš Merķeļa — figūrē Imants resp. Indriķa chronikā pieminētais Imauts kā vadonis cīņā pret agrīnajiem vācu kolonizātoriem.[8]

Līdztekus skolas drāmu sacerēšanai Lindners aizstāvēja šo žanru teorētiski, gan izceldams to nevis kā mākslinieciskū, bet vienīgi kā paidagoģisku faktoru. „Skolai nav jākļūst par teātri, un skolniekiem nav jābūt aktieŗiem," viņš rakstīja. Lugās vajag dominēt raksturiem, kas „māca jauniešus pareizi uztvert cēlo un skaisto". Kontrastā, protams, rādāmas arī ļaunas un netikumīgas personas, taču ne pārāk briesmīgā vai atbaidīgā veidā. Mīlestības jūtas skolas teātrī jātēlo ļoti piesardzīgi un nevainīgi; tur nav vietas ainām, kas jaunatnē „pilinātu indi, modinātu iekāri vai ievirzītu neceļos dabiskas dziņas". Uz skatuves jāiznāk elegantā tērpā un jāmāk iespaidīgi deklamēt; kur šī prasme apgūta, viegli iztikt bez speciāliem kostīmiem un dekorācijām.[9]

Lindneram aizejot par poētikas profesoru uz Karaļaučiem, skolas drāma Rīgā apsīka un izbeidzās, jo sakarā ar vispārējo teātŗa attīstību nostiprinājās ieskats, ka tā savu laiku pārdzīvojusi. Agrākos

gadsimtos (domskolā vismaz kopš 1519. gada) tā bija neapšaubāmi veicinājusi sabiedrības interesi par teātri.[10]

Ārzemju aktieŗu braucieni uz Rīgu 18. gadsimta sākumā atjaunojās, tiklīdz norima kaŗa darbība. Jau 1711. gada novembrī ieradās vācu komēdianti, kas rīkoja izrādes kādā Jāņa baznīcas noliktavā. Rīgā tobrīd uzturējās Pēteris I, un viņa pilnvarnieks Gerhards Lēvenvolde iekļāva teātri oficiālajā svinību programmā. Uzvedumā, ko noskatījās cars, Vidzemes bruņniecības pārstāvji un citi lūgti viesi, ietilpa „mūzikāla serenāde" par Apollonu un mūzām, kuŗai sekoja pastorāle par gani Aspaziju.[11] Apmeklēdams Rīgu 1716. gada februārī, Pēteris I atkal devās uz provizoriskajām teātŗa telpām, kur šoreiz spēlēja iecienītie Sakšu komēdianti. Lai gan viņi tādā kārtā ieguva visaugstāko sankciju, pret viņiem ar augošu īgnumu vērsās pilsētas garīdznieki. Ja agrāk sieviešu lomas parasti tēloja vīrieši, tad šai trupā darbojās skaista jaunava, kas sevišķi izcēlās kādā lugā par Ādamu un Ievu. „Kailā Ieva," rakstīja savā dienas grāmatā Pēteŗa baznīcas mācītājs Bartolomejs Depkins, „patīk visiem." Birģermeistars Benkendorfs sēž teātrī katru vakaru un pacienā aktieŗus. Speciāli Ievai par godu mielastus sarīkojušas jau ap 30 personas, un visur viņa nespēj pat ierasties. *Mundus vult decipi* — pasaule vēlas tikt piekrāpta. Kad rāte neliedza Sakšu komēdiantiem spēlēt gavēņa dienās, bargus vārdus no kanceles teica ģenerālsuperintendents Brīnings. „Puse spredikļa bija veltīta baznīcas un komēdiju apmeklējumiem," atzīmē Depkins. „Komēdiju nams ir pilns, baznīcas tukšas. Lai tiktu uz teātri, daži ieķīlā savas sudrablietas, bet baznīcai, skolai u.t.t. viņiem neatliek nekas. Tiem, kas ļāvuši komēdiantiem uzstāties gavēņa laikā, būs par to jāatbild Dieva priekšā. Daļa klausītāju smējās, pļāpāja. Tad [ģenerālsuperintendents] sacīja: Nepievilieties, Dievs neļaujas apsmieties." Dažas dienas pēc cara Rīgā ieradās arī cariene Katrīna I, lai piedalītos kādās sēru svinībās Doma baznīcā. Tur — jādomā, ar Benkendorfa ziņu — par dziedātājiem bija aicināti Sakšu komēdianti. Mācītāji viņus nekavējoties izraidīja, taču sagatavoto programmu komēdianti vēlāk nodziedāja carienei teātrī.[12]

Viesodamies Rīgā 1721. gadā, Katrīnu I viņas vārda dienā sumināja Augšvācu komēdianti. Atkal uzveda „mūzikālu serenādi," kuŗā šoreiz piedalījās četras galvenās personas — Rīgas pilsēta, Daugava un divas Daugavas nimfas, bez tam pilsoņu un vispārējs koris. Uzveduma manuskripts saglabājies; tā saturā pārspīlēti un nenozīmīgi carienes cildinājumi, taču formālā aspektā dziedājumu teksti veikli un rotaļīgi. Serenādei sekoja komēdijas izrāde ar epilogu un iestarpinātām dejām.[13]

Raksturīga detaļa pazib 1730. gadā, kad protestantiskajās zemēs plaši svinēja Augsburgas konfesijas 200 gadu atceri. Šai sakarā deviņi Rīgas mācītāji vācu vai latīņu valodā sacerēja himnas, kuŗas sakopoja un izdeva uz liela formāta lapām. Autoru vidū bija arī abi teātŗa ienaidnieki — Hermanis Brīnings un Bartolomejs Depkins. Pēdējais, redzēdams izdevību „iekniebt" teātrim, savu himnu ievadīja vārdiem: „Nost visas pagānu mākslas un Parnasa dziesmas, Lai šodien svinam svētkus Ciānas kalnā!"[14]

Kā minēts, Rīgā par godu Pēterim I jau 1711. gadā uzveda pastorāli. Pamazām pastorāle — idilliska, viegla „ganu spēle" ar pseudoklasiskiem motīviem — ieguva aizvien lielāku popularitāti, līdzsvarojot vēl joprojām sastopamās „šausmu traģēdijas" un rupjās burleskas. Tipisku pastorāli 1735. gadā, carienes Annas Joanovnas vārda dienā, rīdziniekiem sniedza J. Kreicera ceļojošais ansamblis. Darbības kodolu veidoja jautrā gana Balbro piedzīvojumi, bet īpašu uzmanību pelnī Kreicera afišā atrodamie norādījumi uz dekorācijām un baletu. Tas, ka izrādē pārmaiņus bija vērojams „patīkams skats ar ganu būdām", Venera un Pallada mākoņos, „lieliski greznots un skaisti illūminēts laukums, kur notiek ganu svētki", burvju ala u.t.t., nozīmēja jaunumu Rīgas teātŗa dzīvē. Novitātes papildināja ganu, zemnieku un virkne citu baleta priekšnesumu. Jāpiebilst, ka izrādei gan trūka stilistiskas vienības, jo, izdabājot plašās publikas gaumei, grieķu ganiem un dieviem pa vidu jaucās indiāņi ar „bišu deju" un citādām izdarībām.[15] Uz to pašu posmu attiecas kāda nedatēta afiša, kuŗā sludināta un īsi raksturota luga par „morieti Andromedu, kas dzimusi balta". Līdzīgi kā iepriekšējā gadījumā, tā bijusi pastorāle ar piedevām, ko šeit reprezentē tādas personas kā Arlekīns un Mopsis. Sludinājumā uzsvērts, ka direkcija gādājusi par labu skatuves mašīneriju, kas tiešām bija nepieciešama, lai izrādītu apsolītās ainas, kur Neptuns iznirst no jūŗas viļņiem, pūķis lido pa gaisu un Persejs jāj spārnotā Pegasa mugurā.[16]

Jau iepriekš bija runa par teātŗa direktoru un atlētu Johanu Ekenbergu. 1737. gadā no viņa trupas Berlīnē šķīrās trīs aktieŗi — Zīgmunds, Hilferdings un Skolari. Tie devās austrumu virzienā, izveidoja ansambļus un nodrošināja sev vietu kā Krievijas, tā Latvijas, t.i. īpaši Rīgas, bet pa daļai arī Jelgavas un Liepājas, teātŗa vēsturē. 1742. gadā cariene Elizabete piešķīra Johanam K. Zīgmundam privilēģiju rīkot vācu teātŗa izrādes gan Pēterburgā un Maskavā, gan Rīgā un vēl citās pilsētās.[17] Tomēr praksē viņam ne allaž izdevās savu privilēģēto stāvokli nosargāt.

Rīgā Zīgmunds īrēja telpas t.s. Bīskapa kalnā pie Miesnieku vārtiem. Sākumā nemīlīgas un trūcīgas, tās pakāpeniski uzlabojās; tur tika uzvesta arī augstāk minētā raibā pastorāle par „morieti Andromedu". Zīgmunds veltīja lielu vērību skatuves iekārtai un reklamējās plašās programmās, kuŗas dod iespēju gūt samērā pilnīgu priekšstatu par viņa teātri. 1743. gada decembrī, svinīgi griezdamies pie Rīgas rātes, viņš publicē izrādes prologa tekstu un apraksta tā dekorātīvo fonu. Prologam allegorisks raksturs: tur dzejā sarunājas Brīvība, Miers, Tikums, Vienība u.t.t., vairums antīko romiešu tērpos. Vienība, vecs romnieks, nes rokā grozu ar sirds attēlu, Tikums tur klēpī jēru. Skatuve iekārtota kā jauks dārzs; vidū altāris ar Rīgas ģerboni, virs tā Krievijas valdnieku ērglis. Pa labi no altāŗa piramida ar magnētu, kas pievelk dzelzi, bet nespēj pievilkt apkārt izkaisītos zelta gabalus. „Zelts netiek skarts," vēstī latīnisks uzraksts. Kreisajā pusē mazāks altāris, kur liesmo gaiša uguns.

Cita izrāde ar atsevišķu programmu bija paredzēta Rīgas namniekiem. Tās prologā bez Miera dievietes, Neptuna, Merkātora (tirdzniecības simbola) un līdzīgām figūrām piedalījās arī divi zemnieki. Savās replikās — gan vācu valodā — tie ieteic kungiem „vislabākos linus pasaulē", tad pieved kaņepājus un ātri noslēdz darījumus. Viens zemnieks vēlas no Merkātora kā atlīdzību saņemt tikai palagus, otrs prasa naudu, jo „jāmaksā parāds junkuram". Beigās kungi un zemnieki pa kārtai uzgavilē, tad kopā sauc: „Nu visiem prieka daudz!" Aiz viņiem vaŗavīksnes lokā parādās Miera dieviete. Skatuve, kur līdz tam rēgojušās klintis ar jūŗu un kuģiem aizmugurē, spēji pārvēršas. Klintis nozūd, paceļas piramidas. Tās klātas zīmējumiem un uzrakstiem, kuŗos cildināti Rīgas rēdeŗi un tirgoņi Krievijas ērgļa pavēnī. Miera dieviete dzied āriju par saldām jūtām, kas spirdzina viņas krūtis, vērojot laimīgo Rīgu; pārējie, ieskaitot abus zemniekus, pamazām piebalso. Finālā *forte fortissimo* izskan pastāvīgas svētības vēlējums tronim uzticīgajiem rīdziniekiem.

Tāpat kā prologi, atšķirīgas bija arī abos šais gadījumos ar nelielu atstarpi uzvestās lugas. Rātskungiem rādīja kādu gabalu ar Spānijas vēstures motīviem, bet intermedijās uzstājās Arlekīns un dziedātāja ar „galantām ārijām"; vakara otrā daļā sekoja dejas, komiska pēcspēle un īss epilogs. Namnieku izrādei bija izraudzīta luga par tautu staigāšanas laikiem un „no slavenā Moljēra tapināta komēdija". Zīgmunds speciāli mudināja publiku pievērst uzmanību „mazajam Hilferdingam", kas izcelšoties jau pirmajā lugā, bet komēdijas ietvaros sniegšot zīmīgu deju. Programmā atrodamas arī sīkas ziņas par biļešu cenām, to iegādes kārtību u.t.t. Vērā liekama piezīme, ka direkcija

„šauro telpu dēļ gan nevēlas, lai kāds sēdētu uz skatuves", taču ļaušot to darīt tiem, kas iepriekš samaksāšot vienu Alb. dālderi.[18]

Zīgmunda īpašo norādījumu uz „mazo Hilferdingu", šķiet, ierosināja apstāklis, ka 1743. gadā sākās viņu sadarbība, un varbūt šī vispār bija Hilferdinga pirmā uzstāšanās Zīgmunda vadītajā teātrī. Pirms tam Johans P. Hilferdings (īstenībā italietis — di Bizoņosi) ceļoja apkārt ar savu trupu, bet viņu aizvien vairāk kavēja Zīgmunda privilēģija. Hilferdings vēlējās tikpat nodrošinātu stāvokli, Zīgmunds zināja, ka kollēgam ir ļoti labi aktieŗi, un galu galā abi nolēma apvienoties, ko publiski izsludināja 1744. gada sākumā. Viņiem vēl pievienojās vecais Berlīnes biedrs J. Skolari. Turpmāk šī spēcīgā trupa dominēja Krievijas pilsētās, Igaunijā un Rīgā, un zināma daļa ansambļa atkārtoti viesojās arī Kurzemē.[19]

Pēc Zīgmunda nāves 40-to gadu beigās viņa privilēģiju apstiprināja Hilferdingam ar Skolari kā kompaņonu. Rīgas baznīcas aprindas drīz viņus apsūdzēja ģenerālgubernātoram, ka tie izrādot lugas, kas skandalozā veidā apvaino kristīgu cilvēku reliģiskās jūtas. Rezultātā ģenerālgubernātors aizliedza Rīgā uzvest ne vien „komēdijas, kas kaut vismazākā mērā skaŗ reliģiju", bet reizē arī lugas ar tieši reliģisku tematiku. Pēdējais nosacījums, lai gan izdots aiz gluži citiem motīviem, praksē nostabilizēja Rīgas skatuves „laicīgo" repertuāru un galīgi izbeidza tās sakarus ar viduslaikos dibinātām, taču vēl ilgi pēc tam daļēji praktizētām teātŗa tradicijām.[20]

Hilferdings nomira 1769. gadā, Skolari atteicās no trupas vadības gadu vēlāk. Līdz ar to noslēdzās arī privilēģētā teātŗa posms. Taču jau iepriekš uz abu kompaņonu pilnvaras pamata bija sācis darboties Joachims Mende, kas, atskaitot viesošanos Jelgavā, ierobežoja sava ansambļa izrādes tikai ar Rīgu un tādēļ dēvējams par turienes stacionārā teātŗa pamatlicēju. Atskatoties uz laikmetu no Zīgmunda nāves līdz 1772. gadam, kad teātri atstāja Mende, repertuārā nav konstatējamas radikālas pārmaiņas. Hilferdings iestudēja vairākas Voltēra lugas, bet Rīgā to izrādes aizliedza „pretreliģiskas tendences" dēļ. Turpretim jūtami Rīgas skatuvi ietekmēja Johans Kr. Gotšeds un viņa klasicisms resp. dziņa reformēt teātri pēc antīkiem paraugiem. Pazīstams kļuva ievērojamais dāņu drāmaturgs Ludvigs Holbergs. Uzturēdamies Rīgā, teātri nereti apmeklēja J. G. Herders, kas 1766. gadā rakstīja, ka izrāžu līmenis bieži pārsniedzot vidusmēru. Esot virkne izcilu aktieŗu, to vidū Mendes sieva, tomēr neviens neprotot lāga deklamēt: daļa to darot „pēc Pēterburgā iemācītas franču modes", daļai trūkstot gracijas un dabiskuma. Līdzās jaunajām vēsmām, kas sasniedza Rīgu no Vācijas un ar tās starpniecību no citām Eiro-

pas zemēm, Hilferdinga, Skolari un Mendes laikā joprojām valdīja improvizētā drāma un komēdija, ko allaž papildināja Hansvursts ar biedriem vai primitīvizēts Arlekīns. 1768. gadā Rīgas teātris ieguva labākas telpas Parādes laukumā; cik vērojams, tās atradušās ārpus toreizējā cietokšņa vaļņiem, apmēram vēlākās Vingrotāju ielas rajonā.[21]

Šīs telpas galvenā kārtā bija līdzējis dabūt un iekārtot Otto H. f. Fītinghofs (1722—1792), kas piederēja pie visaugstākām aprindām tiklab Baltijas, kā Krievijas mērogā. Dienējis krievu armijā pulkveža pakāpē, apprecējis feldmaršala Minnicha mazmeitu, viņš vēlāk darbojās kā slepenpadomnieks Rīgā, no 1788. gada līdz mūža beigām kā senātors un Krievijas medicīnas kollēģijas ģenerāldirektors Pēterburgā.[22] Lielbagātnieku Fītinghofu, kuŗa rokās Vidzemē bija 30 bruņniecības muižu, mēdza saukt par „Vidzemes puskarali". Viņa muižu saimniecība neaprobežojās ar zemkopību un lopkopību, bet aptvēra arī plašus rūpniecības pasākumus — austuves, ādu ģērētavas un it sevišķi degvīna dedzinātavas; taču viņa dzimtcilvēku labklājību tas neveicināja, un izplatīta bijusi sarkastiska paruna: „Bagāts kā Fītinghofa zemnieks." Rīgā viņš savukārt vērsās pret latviešiem, kas cīnījās par namnieku tiesībām, un tikai Fītinghofa lielais iespaids Krievijas senātā panāca, ka zaudējumu atlīdzību, ko rātei vajadzēja maksāt Jāņa Šteinhauera mantiniekiem, samazināja no 84 000 uz niecīgiem 2860 dālderiem.[23]

Fītinghofa biografijā pavīd norādījumi, ka lielo bagātību un tās sarežģītos pavedienus īstenībā savās rokās turējusi viņa sieva, feldmaršala atvase, kamēr pašu slepenpadomnieku vairāk interesējusi māksla un spoža reprezentācija. Katrā ziņā šī interese atspoguļojas jau faktā, ka, iekārtodams savus trīs galvenos mājokļus — namu Rīgas centrā, vasaras muižiņu Zolitūdē pie Rīgas un pili Alūksnē — viņš aicināja talkā labākos architektus (atkārtoti Kristofu Häberlandu), mākslas kalējus, marmora apstrādātājus, dārzniekus u.t.t. Alūksnes pils dažādās istabas laika biedri tēlo kā iekštelpu architektūras meistardarbu, bet tās parku cita starpā greznoja Antonio Kanovas darināta vāze — Katrīnas II dāvana.[24] Taču varbūt vēl skaidrāk Fītinghofa intimāko ievirzi rāda tas, ka 1772. gadā viņš — par spīti savam sabiedriskajam stāvoklim un tobrīd parastajiem aizspriedumiem — uzņēmās Rīgas teātŗa direkciju.

Izrādes rīkoja Parādes laukuma telpās; par palīgu un režisoru Fītinghofs saistīja Antonu Gantneru, kas jau agrāk bija sadarbojies ar Mendi. Tūdaļ Fītinghofs parādīja „puskaraļa" vērienu: angažēja veco trupu, pieaicināja jaunus aktieŗus, dziedoņus un dejotājus no

Vācijas, iegādājās ārzemju grāmatas, lugu tekstus un mūzikālijas, nolēma, ka repertuārā lielāka vieta piešķiŗama operai un baletam. Deklarēdams, ka būs atbildīgs „kā par teātŗa aistētisko, tā ekonomisko novadu", viņš reizē izvirzīja prasību, lai nevainojams būtu personāla ētiskais līmenis. Pēdējais, dažkārt ne bez nopietna pamata, joprojām deva spēcīgus argumentus teātŗa ienaidniekiem. Tā kā „mazā pilsētā, kur gandrīz visi iedzīvotāji savstarpēji pazīstas, aktierim vajadzīgi draugi vai vismaz tikumiski krietna reputācija", Fītinghofs ievadīja teātŗa ļaudis sabiedrībā, kas mēdza pulcēties viņa mājās. Ar to viņš esot panācis, ka apšaubāmās personas „daļēji iemantoja īstu tikumību, daļēji zināmu tikumisku slīpējumu, tātad labumu abējādi". Izrādes notika caurmērā četras reizes nedēļā. Laikā no 1772. gada 1. oktobŗa līdz 1773. gada 31. decembrim iestudēja 11, bet no šī datuma līdz 1774. gada beigām 28 gabalus. Uzveda — ne vairs improvizētā veidā — Šekspīra, Moljēra, Lesinga, Gētes un mazāk pazīstamu autoru darbus; Gētes *Clavigo* (1774) uz Rīgas skatuves parādījās jau drīz pēc pirmizrādes Vācijā.[25]

Kad Fītinghofs 1775. gadā devās gaŗākā ārzemju ceļojumā, viņš uz diviem gadiem „izīrēja" Rīgas trupu Pēterburgai. Tomēr ne visiem aktieŗiem tur patika, un daļa meklēja ceļu atpakaļ uz Baltijas pilsētām. Kādu laiku Rīgā spēlēja gan mazāks ansamblis, kas sastādījās no agrākajiem aktieŗiem, gan ceļojošas trupas. Dziedātāju trūkuma dēļ operas un dziesmu spēles sniedza reti. Iznākot pavēlei, ka Parādes laukumā nojaucamas visas vecās ēkas, tātad arī teātris, vadību atkal jutās aicināts pārņemt Fītinghofs, kas pa tam bija atgriezies mājās.[26]

Par Fītinghofa līdzekļiem Kristofs Hāberlands 1782. gadā uzcēla L. Ķēniņu ielā 4 tieši teātŗa vajadzībām paredzētu mūŗa namu ar apm. 500 skatītāju vietām. Darbību atklāja ar svinīgu prologu, Lesinga *Emilia Galotti* izrādi un svētku baletu. Kopš šī gada skaitāms Rīgas pastāvīgā teātŗa sākums īstā nozīmē. Uzņemdamies otrreiz direktora amatu, Fītinghofs solījās gādāt, lai Rīgas teātris „varētu mēroties ar jebkuŗu teātri jebkuŗā rezidencē". Viņš lika rūpēties par pienācīgu dekorātīvo ietērpu un vispusīgu, nereti greznu garderobi; angažēja pirmšķirīgus spēkus skatuvei un orķestrim; algoja korrespondentus Berlīnē, Hamburgā, Drēzdenē, Vīnē, Prāgā un citos centros, kas viņam „ar pirmo pastu" ziņoja par jaunumiem teātŗa pasaulē. Personāls aptvēra 40 aktieŗu, dziedātāju un baletdejotāju, kam vēl pievienojās mainīgs skaits statistu. Ik mēnesi iestudēja 4—6 jaunas lugas un operas. Tas nozīmēja smagu darba slodzi, jo jaunākiem aktieŗiem un aktrisēm bez tam vēl nācās piedalīties baleta uzvedu-

mos, kas notika divreiz nedēļā. Tomēr citādi neesot bijis iespējams saistīt publikas uzmanību. Visumā skatītāju netrūka, un pastāvēja arī abonements, kas labākajās vietās maksāja 40 Alb. dālderu gadā. Publiku vērtēja pēc sabiedriskā stāvokļa — „zemiem ļaudīm" durvis bija slēgtas.[27]

Personāla vidū sevišķi izcēlās Johans Kr. Brandess, viņa sieva Šarlote un meita Minna. Pēdējās krusttēvs bija Lesings — savu vārdu viņa ieguva no lugas *Minna von Barnhelm*. Pēc Fītinghofa aicinājuma Brandesi no Vācijas ieradās Rīgā 1782. gada rudenī. Iepriekš viņi uzkavējās Jelgavā, kur iepazinās tiklab ar hercogu pāri, kā dzejnieci Elīzu Reki un citām ievērojamām personām. Kaut Fītinghofs bija rīcībā neierobežots Rīgas teātŗa direktors, viņš vēlējās, lai tā apzīmē Brandesu, bet viņu pašu sauc par „šefu". Līdzīgi Fītinghofam, Brandess bija brīvmūrnieks, un brālība viņam ātri pavēra ceļu Rīgas augstākajās aprindās. 1735. gadā dzimušais Brandess tobrīd tēloja t. s. raksturlomas un vecākus vīrus; abas viņa dāmas bija izcilas dziedātājas — Šarlote gan jau karjēras norietā, turpretim Minna „uzlecoša zvaigzne", ko suminā ja un apbēra dāvanām visur, kur viņa parādījās. Viņa bija arī laba pianiste un komponiste, bet mira ar tuberkulozi jau 23 gadu vecumā. Periodiski pievērsdamies skatuves rakstniecībai, Brandess cita starpā sacerēja melodrāmu *Ariadne auf Naxos*. To komponēja vēl šobrīd mūzikas vēsturē pieminamais čechu cilmes skaņradis Georgs Benda, kuŗa darbi jūtami ietekmēja Mocarta operas, un arī šī melodrāma iemantoja ilgstošu popularitāti. Tāpat Brandess publicēja plašus memuārus. Blakus tikko minētajiem faktiem tie satur vēl samērā daudz tēlojumu par viņa pieredzējumiem Rīgā un Kurzemē, pie kuŗiem mums turpmāk būs atkārtoti jāatgriežas.

Stāvējis tuvu Lesingam un saskāries ar apgaismes idejām, Brandess liedzās akceptēt Baltijas vāciešiem ierasto viedokli par latviešiem kā „zemāku cilvēku sugu". Šo jautājumu viņš memuāros aplūko vairākās lappusēs un stāsta, ka tuvs viņam Rīgā kļuvis kāds brīvs latvietis — mastu šķirotājs Damms. „Daži no maniem vācu draugiem man pārmeta, ka satiekos ar šo vīru pārāk bieži," raksta Brandess, „bet es viņiem atklāti izskaidroju iemeslus, kādēļ augstu vērtēju godavīrus neatkarīgi no viņu zemās vai augstās kārtas. Viņi likās mani saprotam, taču nespēja sevi pārvarēt tiktāl, lai sekotu manam paraugam."[28]

Drīz pēc Brandesa Fītinghofa teātrim piebiedrojās Jozefs A. Krists, kas bija ieguvis labu reputāciju uz Vācijas skatuvēm. Arī viņš atstājis memuārus, kuŗos Rīgai un Jelgavai veltītas gandrīz četras

iespiedloksnes. To salīdzinājums ar Brandesa atmiņām spilgti rāda, cik nevienāds var būt ievērojamu aktieŗu intellektuālais līmenis. Brandess pavadīja Rīgā un Kurzemē pāris gadu, bet šai īsajā periodā pamatīgi iepazinās ar turienes apstākļiem, ielāgoja sadzīves īpatos vaibstus un dažbrīd tos zīmīgi izvērtēja. Turpretim Krista pasaule ierobežojas ar teātŗa intrigām, mājas konfliktiem un šauras sabiedrības „klačām". Minnas Brandesas slavu viņš necenšas mazināt, kamēr viņas tēvu tēlo kā savtīgu konkurentu un lepojas, ka sekmējis tā aiziešanu no Rīgas teātŗa. Brīvajā laikā Krists uzkavējas tolaik iecienītajā Eberbanna kafejnīcā, spēlē kārtis, medī ūdensputnus Rīgas apkaimē, kaldina plānus pret netaisnīgiem teātŗa kritiķiem, kārto savas sarežģītās naudas un laulību lietas gan ar tiesas un policijas, gan pat ģenerālgubernātora starpniecību. No 1784. līdz 1788. gadam viņš ik Jāņus uzstājas Jelgavā, taču arī par Kurzemi zina pastāstīt tikai sagrābstītus anekdotus, starp citu to, ka turienes muižnieki pirms pusdienas pakaŗot nepaklausīgus dzimtcilvēkus, tad sēžoties pie mielasta. Reizē vērojams, ka Krista priekšstats par dzimtcilvēkiem un vispār Latvijas iedzīvotājiem bijis ļoti miglains: no Rīgas viņš 1789. gadā aizbraucis pārliecībā, ka tās apkārtnē dzīvo krievi un ka Daugavas salās atrodas „krievu zemnieku mājas".[29] Par spīti tam Garlībs Merķelis izteica Rīgas teātŗa cienītāju kopēju uzskatu, rakstīdams, ka uz Ķēniņu ielas skatuves raksturkomiķis Krists piederējis pie „vīriešu personāla spožākiem talantiem".[30]

Fītinghofa regulārie sakari ar ārzemēm un Brandesa rutīna nodrošināja viņu teātrim krietnu repertuāru. Par Šekspīra *Karaļa Līra* uzvedumu kompetenti spriedēji rakstīja, ka tik solids iestudējums tobrīd neesot redzēts arī Vācijā. No Šekspīra darbiem vēl izrādīja *Hamletu* un *Venecijas tirgotāju*. Galvenie paraugi, cik vērojams, bija Berlīnes un Vīnes skatuves, kuŗu novitātes palaikam drīz sasniedza Rīgu.[31] Šis kontakts ar Rietumeiropu neapšaubāmi ietekmēja skatītāju mākslinieciskо gaumi un zināmā mērā arī viņu pieeju sabiedriskiem jautājumiem.

Īsā posmā paveicis daudz, Fītinghofs jau 1784. gada sākumā pēkšņi atteicās no teātŗa vadības. Par šo soli pastāv dažādi minējumi, taču visvairāk ticami šķiet Brandesa memuāros atzīmētie motīvi. Pirmā kārtā Fītinghofs neesot varējis apmierināt savas milzīgās ambicijas un rezignējis, ka teātrim trūkstot tās pilnības, kādu viņš cerējis panākt ar personīgajām pūlēm un materiālajiem ieguldījumiem. Rīgā viņa pasākumiem bijuši spēcīgi pretinieki, turklāt — un tam varbūt bija izšķirīga nozīme — Pēterburga likusi manīt, ka slepenpadomniekam vajadzētu vairāk vērības veltīt politiskiem uzdevumiem

Pēc Kr. Hāberlanda projekta 1782. gadā celtais Rīgas teātŗa nams L. Ķēniņu ielā

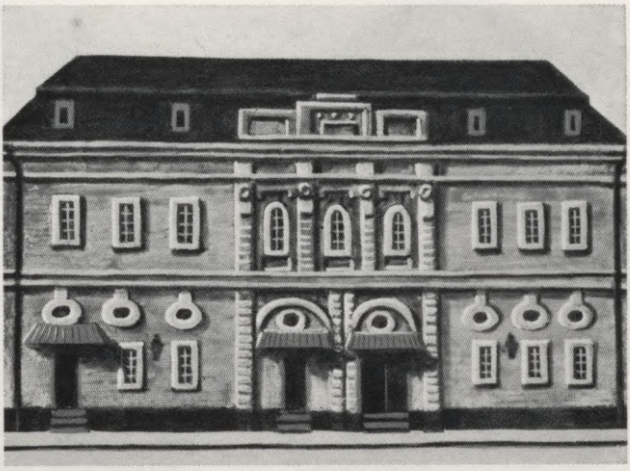

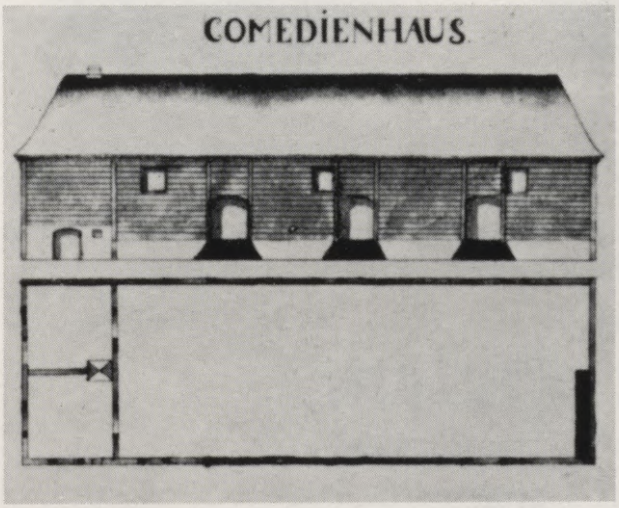

18. gadsimta 80-to gadu sākumā celtais Komēdiju nams Liepājā

Jelgavas teātŗa nams

Mit hoher Obrigkeitlicher Bewilligung
wird heute,
Der Neuerbaute Schauplatz zum
Erstenmale geöffnet
und
aufgeführet werden:

Emilia Galotti,

Ein Trauerspiel von G. E. Leßing, in 5 Aufzügen.

Personen:

Emilia Galotti.	Mademoiselle Brandes.
Odoardo und Claudia } Galotti, Eltern der Emilia.	Herr Hünsberg.
Hettore Gonzaga, Prinz von Guastalla.	Madame Hübler.
Marinelli, Kammerherr des Prinzen von Guastalla.	Herr Porsch.
Conti, ein Maler.	Herr Brandes.
Graf Appiani.	Herr Lauff.
Gräfin Orsina.	Herr Lauser.
Camillo Rota, einer von des Prinzen Räthen.	Madame Brandes.
Angelo.	Herr Gautner.
Pietro.	Herr Meyrer.
Battista.	Herr Diemarsch.
Der Kammerdiener des Prinzen.	Herr Porsch, junior.
	Herr Meude.

Bey Eröffnung der Bühne wird von Madame Meyrer ein

Prolog

gesprochen.

Den Beschluß macht
Ein von dem Balletmeister Hrn. Vogt verfertigtes
allegorisches Ballet,
genannt:

Das Tanzfest,

[illegible] mit einer prächtigen Erleuchtung endiget.

O. H. f. Fītinghofs (Dž. Houdona 1791. gadā Londonā darināts marmora krūštēls)
Dzejniece Elīza f. d. Reke (dz. Mēdema) agrā jaunībā

Fītinghofa dibinātā L. Ķēniņu ielas teātŗa atklāšanas izrādes afiša 1782. gadā

nekā teātrim. Gandrīz tai pašā laikā angažementu Rīgā izbeidza visi trīs Brandesi, kas nespēja ar Fītinghofa pēctečiem vienoties algas lietās.[32] Tomēr citi avoti, to vidū Krista atmiņas, skaidri liecina, ka „beidzamo vārdu", kaut aiz neoficiālas maskas, Rīgas teātrī līdz pat 1788. gadam allaž teica Fītinghofs un viņa kundze.

Padomju teātŗa vēsturnieks K. Kundziņš ieskata, ka Fītinghofs, izveidodams Ķēniņu ielas teātri, sekojis krievu aristokratu un poļu magnātu paraugam, kuŗiem 18. gadsimta otrā pusē piederēja vairāki teicami privātteātŗi. „Krievijas augstmaņi," viņš tālāk aizrāda, „izaudzināja un izskoloja no dzimtļaužu vidus aktieŗus, dziedoņus, baletdejotājus, paturot tos joprojām beztiesīgajā dzimtļaužu stāvoklī. Tādi, piemēram, bija slavenie grāfa Šeremetjeva un kņaza Jusupova dzimtļaužu teātŗi Maskavas tuvumā." Šai sakarā tiešām raksturīgas ziņas, ka Fītinghofa organizētajā orķestrī — par spīti viņa vienaldzībai pret zemniekiem un tam, ka „zemi ļaudis" nedrīkstēja viņa teātrī ne kāju spert — esot līdzās profesionāliem vācu mākslinieklem spēlējuši arī mūzikāli apdāvināti latviešu dzimtļaudis.[33] Turpretim Fītinghofa skatuves personāla sarakstos nav nekādu norādījumu uz dzimtcilvēkiem, un vispār viņa galvenie ierosinātāji laikam gan bija nevis Šeremetjevs un Jusupovs, bet daudzie valdnieku un muižnieku tobrīd uzturētie teātŗi Rietumeiropā, ko viņš pazina tikpat labi kā Krieviju. Bez tam drīz redzēsim, ka paraugs, kas varēja kairināt Fītinghofa godkāri, atradās gandrīz viņa acu priekšā: interesants galma teātris un augstas kvalitātes orķestris bija hercogam Pēterim Jelgavā. Labi iejuties „Vidzemes puskaraļa" lomā, Fītinghofs nedrīkstēja arī kā teātŗa mecenāts palikt aiz Kurzemes hercoga. To, ka viņš saticies ar Pēteri un ka abu sarunās Jelgavā pārspriestas teātŗa lietas, uzzinām no Brandesa memuāriem.[34]

Vakaros, kad Ķēniņu ielas namā nenotika izrādes, tur — tāpat ar Fītinghofu kā centrālo figūru — risinājās plaša un grezna augstāko aprindu „saviesīga dzīve". To vēl veicināja apstāklis, ka augšstāvā, virs teātŗa telpām, darbojās Fītinghofa dibinātais klubs „Musse". Zīmīga bija vidusmēra Rīgas vāciešu attieksme pret „puskarali" un viņa pasākumiem. Šo vidusmēru spilgti reprezentē J. H. Neiendāls, pie kuŗa chronikas pakavējāmies jau I : 4 nodaļā. Pirmā kārtā viņš, protams, aizkustināti atceras, ka Fītinghofa intervencija Krievijas senātā paglābusi rāti no Jāņa Šteinhauera ģimenei maksājamās zaudējumu atlīdzības. Tomēr citādi domas par Fītinghofu daloties. No vienas puses mēdzot uzsvērt, ka viņš Rīgā ieviesis izsmalcinātas manieres un labu gaumi, sekmējis teātŗa uzplaukumu, rīkojis viesības un masku balles, savstarpēji tuvinājis namniekus un muižniekus.

Otra puse — pie kam nav šaubu, kuŗā pusē stāv Neiendāls — izsakoties gluži pretēji: „Ar publiskajām izpriecām viņš vairojis Rīgas iedzīvotāju jau tā lielo dziņu uz izlaidību, kaitējis pilsoniskajai cītībai, kam izlaidība vienmēr sveša, izplatījis lieku greznību, tātad visumā darījis daudz vairāk ļauna nekā laba. Skaidrs vismaz tas, ka, publiskajām izpriecām pieaugot spēkā, intimie ģimeņu pulciņi vairs nav tik iemīļoti kā agrāk."[35] Te dabiski rodas jautājums — kas notika šais intimajos pulciņos? No citiem avotiem dzirdam atbildi, ka „tur notika viss, ko pieļāva paražas un tikumība". Ļoti daudz ēda; kungi prāvos kvantumos patērēja vīnu, dāmas kafiju. Visi spēlēja kārtis, jaunieši kādreiz padejoja. Tēvi, kūpinādami holandiešu māla pīpes, sprieda par kaŗiem un jaunākiem notikumiem Lielajā vai Mazajā ģildē. Kas ierunājās par mākslu vai rakstniecību, no tā nicīgi novērsās.[36]

Posmā no 1784. gada pavasaŗa, kad direktora posteni atstāja Fītinghofs, līdz 1800. gadam Rīgas teātŗa vadība bieži mainījās, tai nācās cīnīties ar materiālām grūtībām un personāla intrigām, taču nopietnāki pārtraukumi darbībā vairs neradās. Sevišķi rosīgs direkcijā bija Johans Meirers, kas 80-to gadu beigās pārņēma savās rokās arī Jelgavas pilsonisko skatuvi. Kādu laiku Rīgas teātris organizējās uz kooperātīviem jeb, kā tobrīd runāja, „republikāniskiem" pamatiem. Dažus gadus materiālo atbildību uzņēmās turīgu tirgoņu dibināta akciju sabiedrība, bet publika nebija apmierināta ar šo nokārtojumu, kur akcionāri gribēja teikt iespaidīgu vārdu repertuāra izvēlē. Kad kases grāmatas 1794. gadā rādīja ap 2000 Alb. dāldeŗu lielu deficitu, teātri „nosolīja" jauna organizācija — Teātŗa biedrība. Ievērojams atbalsts bija tas, ka Ķēniņu ielas telpas bez atlīdzības ļāva lietot tiklab Fītinghofs, kā „Musse", kas pēc viņa nāves nomāja visu namu. Ārējā spožuma ziņā Rīgas teātrī 18. gadsimtā nepārspēts palika Fītinghofa otras direkcijas periods, turpretim repertuāra kvalitāte faktiski kulminēja nākošos piecos gados pēc tam. Iestudēja visas tolaik aktuālās Šillera lugas; viņa traģēdiju *Don Carlos* (1784) ne vien uzveda dažus mēnešus pēc pirmizrādes Vācijā, bet arī par 100 dāldeŗiem nopirka tās prozas varianta rokrakstu (tas vēl šobrīd glabājas Rīgā). 1785. gadā izrādīja P. Bomaršē satirisko komēdiju *Le mariage de Figaro*, kas savu gavilēm, strīdiem un skandāliem saistīto skatuves gaitu Francijā uzsāka gadu agrāk. No franču autoriem vēl Rīgā pazīstami kļuva Didro, Mersjē un līdz tam aizliegtais Voltērs, no angļiem blakus Šekspīram arī Šeridans, no italiešiem Goldoni. Operu un baleta izrāžu skaits, salīdzinot ar Fītinghofa un Brandesa programmām, gan samazinājās, taču jau 1785. gadā sniedza

Mocarta *Die Entführung aus dem Serail*, kam vēlāk sekoja citas viņa operas. Visumā operu repertuārā jo spilgti atspoguļojās 18. gadsimta otras puses jaunie žanri — lielā drāmatiskā, franču komiskā un italiešu *buffa* opera. Kopš 90-to gadu sākuma uz Rīgas skatuves iezīmējās pārmaiņas, kuŗas acīm redzami diktēja piesardzība sakarā ar revolūcionārajiem notikumiem Francijā. Atturējās no lugām, kur varēja saskatīt ko „nepieļaujami brīvdomīgu" (rojālisti, kā zināms, pieskaitīja arī Bomaršē *Figaro* pie revolūcijas ceļa sagatavotājiem), aizvien biežāk repertuārā ietilpināja A. V. Iflanda un Augusta Kocebū „seriju ražojumus". Iflands piesūtīja savus sacerējumus Rīgas teātrim jau manuskriptā, un 1790. gada beigās direkcija sarīkoja viņam drāmatiķa benefici, afišās mudinot publiku pierādīt, ka „viņš ir mūsu mīlulis". 1796. gadā notika benefice par labu paša teātŗa kasei, kas jāatzīmē tādēļ, ka šai gadījumā kāda diletantu trupa, atteikdamās no ienākumiem, izrādīja divas franču lugas franču valodā. 1798. gadā Rīgas teātrī pirmo reizi viesojās krievi — Pēterburgas galma teātŗa ansamblis, uzvedot kādu komisku krievu operu. Poļu aktieŗi bija apciemojuši Rīgu jau sešus gadus iepriekš; 1800. gadā ar dažām pirms tam rīdziniekiem nepazīstamām operām ieradās Viļņas dziedātāji. Viņi guva publikas atsaucību 18 izrādēs Ķēniņu ielā un Pārdaugavas izpriecu vietā Altonā, turpretim kritiķi ironizēja, ka šīs operas „klibojušas uz kruķiem".[37]

Iekām radās techniskie priekšnosacījumi (filma, skaņu aparāti), kas ļauj saglabāt skatuves mākslinieku sniegumu, viņu māksla zuda līdz ar viņiem. Teātŗa vēsturniekiem atliek vienīgi salīdzināt viņu biografijas un eventuālās atmiņas, laika biedru aprakstus, bieži pārspīlētos vai pretrunīgos vērtējumus, un tādā kārtā konstruēt kaut cik paticamu priekšstatu. Ļoti noderīgi, bez šaubām, attēli, kas dod vismaz statisku ainu par kādu izrādi un tēlotājiem. No aktieŗiem, kas 18. gadsimtā darbojušies Latvijā, apdomīgais J. K. Brandess ne vien plaši aprakstījis savu dzīvi, bet arī licis memuāru izdevumā ievietot virkni vaŗa grebumu. Tie rāda viņu un abas Brandesu dāmas gan lomās, gan svarīgās situācijās ārpus skatuves. Pieejami J. A. Krista un dažu citu aktieŗu portreti vai siluetu griezumi, taču absolūtais vairums nav vairs skatāms pat tādos. Ja kādu seno aktieŗu piemiņa pastāv vēl šobrīd, tad parasti aiz motīviem, kas nesaistās ar viņu tiešo darbību uz skatuves.

Tā, piemēram, I : 4 nodaļā runājām par Kārli F. Gromani. Savu vietu Latvijas 18. gadsimta beigu kultūrvēsturē viņš nodrošinājis kā Rīgas bohēmiskās jaunatnes vadonis, „Praviešu kluba" dibinātājs un Garlība Merķeļa labvēlis. Turpretim kā skatuves mākslinieku

vien viņu — par spīti diezgan ilgajai karjērai — laikam neatzīmētu pat teātŗa vēsturē. Īstenībā viņš neesot bijis veiksmīgs aktieris, jo lomas gan izstrādājis ar nopietnu intellektuālu apdomu, bet viņam allaž pietrūcis iejūtas. Bez tam viņu kavējis izskats, viņa paša vārdiem — „mūlis". Kad Merķelis reiz vērojis, kā viņš pie spoguļa veltīgi pūlas savilkt seju kaislīgā izteiksmē, Gromanis izsaucies, ka, lūk, šis mūlis esot „taukaina lapa, kam neturas klāt ne tinte, ne zīmulis". Jāpiebilst, ka arī Merķelis, uzturēdamies Gromaņa sabiedrībā, nolēma izmēģināt savas spējas uz skatuves, taču netika tālāk par visnenozīmīgāko sazvērnieka lomu Šillera lugā *Fiesco,* kad Rīgas teātris ar to reiz viesojās Jelgavā.[38]

Orīģināla persona bija Johans Kr. Kafka (1754—1815), kas ar pārtraukumiem uzstājās Rīgas teātrī (arī kā dziedonis) kopš 1789. gada un mira tā garderobē, tikko uz skatuves nodziedājis āriju „Jau nāve mani skauj" operā *Rochus Pumpernickel.* Dzimis Rēgensburgā, mācījies jezuītu un augustīniešu skolās, Kafka tēloja eņģeli procesijās un dažādas lomas reliģiskajās skolu drāmās; kad viņu kādā klosterī sāka sagatavot garīdznieka karjērai, viņš jutās kā aktieris jau tiktāl, ka svētrunu vietā deklamēja gabalus no Lesinga un citu autoru lugām. Pārtraucis sakarus ar sašutušajiem mūkiem un vecākiem, Kafka turpmāk ceļoja no vienas Eiropas skatuves uz otru, līdz 1801. gadā izvēlējās Rīgu par pastāvīgu dzīves vietu. Līdztekus aktieŗa un režisora darbam viņš rosīgi nodevās rakstniecībai un laida klajā vairāk nekā 30 grāmatu — lugas, romānus, miniatūras, ceļojumu aprakstus, teorētiskus apcerējumus par teātri un citiem jautājumiem. Pie galveniem Kafkas nopelniem pieder tas, ka no 1803. līdz 1809. gadam viņš Rīgā izdeva un rediģēja žurnālu *Nordisches Archiv,* kas sniedz visai bagātu materiālu Latvijas kultūrvēsturei 19. gadsimta sākumā.[39]

Jau iepriekš minējām, ka 18. gadsimta 50-os un 60-os gados domskolas rektors Johans G. Lindners ne vien pats sacerēja skolas drāmas, bet arī veltīja šim žanram analitiskas un kritiskas piezīmes — kaut šauri „skolmeistariskā" pieejā. Apceres par teātri Rīgā vairojās līdz ar tā pakāpenisko attīstību, it sevišķi pēc tam, kad nodibinājās pastāvīgā skatuve Ķēniņu ielā. Laikraksts *Rigische Anzeigen* saskaņā ar savu sludinājumu lapas raksturu ievietoja vienīgi sausu informāciju. Turpretim *Rigische politische Zeitung* atrodamas tiklab recenzijas, kā apskati par teātri Rīgā un ārzemēs. Tāpat šī avīze rakstīja par operu un koncertiem.[40]

80-to gadu pirmajā pusē teātŗa jautājumi rīdzinieku pārrunās bija aktuālizējušies tādā apjomā, ka rektors K. F. Snells atzina par vēla-

mu tiem veltīt vienu no domskolas t. s. programmām (par tām sal. V : 4). Šī brošūra ar nosaukumu *Von dem moralischen Werth des Schauspiels* iznāca 1784. gada aprīlī, un to ievada autora vērojumi par dažādiem teātŗa apmeklētāju tipiem. Vairums vēlas izklaidēties un izpriecāties. Nedaudzi ierodas kā mākslas vērtētāji, bet faktiski viņu vidū maz tādu, kuŗiem šai ziņā pietiekami spēju un pieredzes. Trešā grupa prasa, lai teātris kalpotu cēliem mērķiem — „paplašinātu mūsu zināšanas, ļautu dziļāk ielūkoties cilvēka sirdī, iepazīstinātu ar visādiem ļaudīm lielajā pasaulē un ar piemēriem, ko mums nesniedz pati daba, bet kas mākslinieka uzticamā attēlojumā top mums tikpat derīgi, kā kad mēs tos redzētu tieši dabā". Tādēļ teātrim, uzsveŗ Snells ar treknākiem burtiem, piedēvējama trejāda — aistētiska, zinātniska un morāla vērtība. Pirmā saistīta ar skatītāja gaumi, otrai iedarbības lauks ir cilvēka prāts, trešajai — sirds, kuŗa reizē respektē prāta diktētās tikumu normas. Skatītājam, ko valdzina vienīgi aistētiskā vērtība, atslēgas vārdi ir interese, illūzija un intriga. Lugā viņam nepieciešami labi zīmēti raksturi, skaidra valoda, dabiski dialogi, pareizi apsvērti darbības sarežģījumi un atrežģījumi, kas saliedējas nevainojamā mākslinieciskā vienībā. Otras alternātīvas meklētāji grib teātrī papildināt zināšanas un asināt sprieduma spējas. Viņiem netīk izdoma, brīnumi vai dīvainības — lugām jābalstās uz reāla, konkrēta pamata: „Dievi, kas lidinās gaisā, nāras, kas dejo viļņos, velni, kas parādās pārvērstā izskatā un slēdz līgumus ar burvju spēka palīdzību, spoki un viss cits, ko senlaikos izperinājis neattīstītais cilvēka prāts, jāieskaita kumēdiņu rādītāju priekšnesumos, no kuŗiem nevar nekā krietna mācīties un kas noder bērnišķīgu dvēseļu izklaidei."[41]

Turpinājumā Snells pievēršas savam galvenajam tematam — iztirzāt teātŗa morālo nozīmi, pie kam redzams, ka šeit viņš visgaŗām izsaka personīgu *credo*. Noraidījis uzskatu, ka par tikumību gādāt pienākas tikai baznīcai un skolai, nevis teātrim, viņš izsaucas: „Ai aktieŗi! Jūs esat tautas audzinātāji, kaut netiekat par tādiem uzlūkoti. Māksla jūs izredzējusi šim mērķim. No jūsu lūpām plūst tikums vai netikums un atrod mājvietu mūsu sirdīs. Jūsu rokās ir labā un ļaunā sēkla, jūs to izsējat, tā iesakņojas un dīgst. Vai jūs gribat vieglprātīgi sēt postu? Kāds nopelns ir strādāt tikumības tīrumā ar jaukām izrādēm! Kādā godībā tas paceļ jūsu mākslu! Mūsu sirds ir jūsu rokās, jūs to varat vadīt pēc savas gribas. Tad esiet tikuma sludinātāji un izmantojiet jums doto lielisko izdevību darīt labu!" Apraksstot netikumus vārdos vien, tos iespējams tēlot tā, ka tiem zūd jebkāda pievilcība. Ja netikumus uz skatuves iemieso labs aktieris, tie

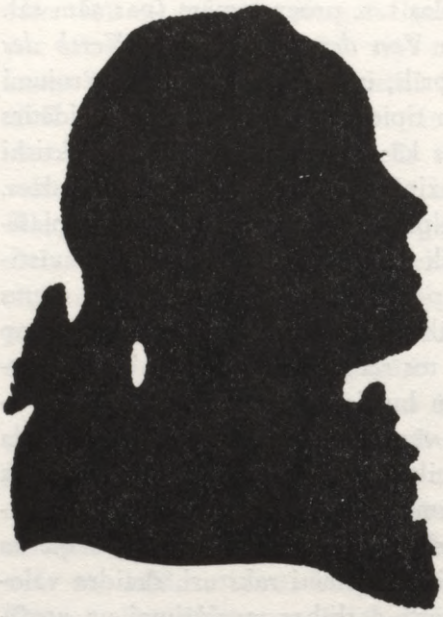

var savaldzināt, aizraut un pavedināt īpaši jaunatni uz neceļiem. Grēko autori, kas aktieŗiem liek rādīt cilvēka sirds postažu, ārprātu, ļaunprātības kalngalus, neapvaldītas kaislības, „no kā ceļas likumu nicināšana, nepaklausība pret vecākiem, sarūgtinājums un visādi kauna darbi līdz pat pašnāvībai". Arī Šekspīrs vilina maldos ar savu neprātīgo Hamletu, un īsts tikums vispār nepazib gandrīz nevienā viņa lugā. „Protams, es te nespriežu par aistētisko vērtību, bet vienīgi par attieksmi pret saprātu un tikumību," piebilst Snells. Teātŗa cienītāji labprāt apmeklē izrādes kopā ar saviem bērniem. Pēdējo dabā mēdz iemājot dziņa apmierināt visnegudrākās iegribas un aizvainojumā vērsties pret katru, kas viņus kavē. Uz skatuves vēroti nesavaldīgi un stūrgalvīgi raksturi palīdz šo dziņu veicināt. Ja drāmaturgs aizrāda, ka no negātīviem raksturiem teātrī nav iespējams izvairīties, tad jāatbild: „Ļaujiet nelgām un noziedzniekiem uzstāties, cik patīk, tikai rādiet tos visā viņu morālajā kailumā, ar visām viņu nejēdzīgās rīcības kļūmīgajām sekām. Līdz ar to netikums zaudēs pievilcību."[42]

Plašāk pieskardamies vielai, kas pēc viņa domām interpretēta aplam vai ko teātrī nemaz nevajadzētu izmantot, Snells vispirms uzkavējas pie „tik delikātas lietas kā mīlestība". Bez tās lugās grūti

iztikt, taču tā pārāk bieži saistās ar atklātām vai slepenām pikanterijām. No tādām nav gluži brīvs pat Lesings, kamēr mazāki autori, „necenzdamies saudzēt jūtīgus nervus, rīkojas tik neglīti, ka mātei jānosarkst meitas priekšā". No 1782. gada 15. septembŗa līdz 1784. gada 15. februārim Rīgas resp. Fītinghofa teātris sniedzis 214 izrādes, to vidū desmit paša vadītāja J. K. Brandesa lugas. Aistētiskā skatījumā tās slavējamas, tomēr kaislīgas mīlestības tēlojumu tur par daudz. Uz skatuves nav rādāma kaislīga, bet gan „prātam pakļauta un ar tikumību savienojama" mīlestība. Tālāk Snells žēlojas, ka dažas kārtas teātrī vienmēr figūrē nelabvēlīgā gaismā. Skolotājs aizvien esot pedants, mācītājs — liekulis. „Vai Tartifi reiz nebūs diezgan malti? Vai labāk nevajadzētu sekot vecajam principam, ka garīdzniekam nav vietas lugu personāžā?" Tāpat Snells nevēlas teātrī redzēt Šekspīra traģēdijām raksturīgās slepkavības un citas briesmas, kaut atzīst, ka publikas „gaumes patvaļa" mēdzot akceptēt riskantu tematiku, ko atļāvies liels ģenijs. Brošūras nobeigumā viņš aizstāv viedokli, ka līdz ar mācītājiem no skatuves būtu jānozūd jebkādiem reliģiskiem aktiem un atribūtiem, bet sevišķi piekodina teātŗa vadoņiem atturēties no zibens un pērkona imitācijām, jo šīs dabas parādības savā īstajā izpausmē „pārāk tieši izteic dievību".[43]

Snella apcerējums vienādi zīmīgs kā laikmeta un autora personības dokuments. Atkārtotie aizbildinājumi, ka viņš apzināti nevērtē teātri aistētiskā pieejā, lasītāju nepārliecina: visgaŗām tos aizēno prasība pēc morāles un didaktikas, kas brīžiem iegūst gluži reakcionāru nokrāsu. Katrā ziņā šī brošūra liek niansēt tradicionālo uzskatu par Snellu kā spilgtu apgaismes kustības reprezentantu (sal. V : 4). Viņa mākslas izpratni nomāca, reizēm pat paralizēja, paidagoģija un teoloģija, taču nav šaubu, ka viņš izsacīja plašu aprindu domas. Teātris tobrīd jau bija kļuvis par faktoru, ko skolotāji un mācītāji vairs nevarēja kontrolēt, bet vienīgi raudzīt pieskaņot saviem mērķiem. Ja domskolas rektors Lindners aizstāvēja paidagoģisko skolas drāmu, tad starp vispārējās teātŗa apceres pionieŗiem Rīgā ieraugām viņa jaunāko kollēgu Snellu (kas savos vērtējumos un prasībās faktiski nestāvēja tālu no Lindnera), reformātu mācītāju Kollinsu un ne zemāku personu kā nākošo ģenerālsuperintendentu Zontāgu. Pēdējais gadsimta beigās apsprieda teātri un tā attiecības ar reliģiju gan īsos traktātos, gan polemiskā brošūrā pret šeit iepriekš minēto aktieri Kafku, kas bija izsacījies, ka mācītājs radot „teātrālu saviļņojumu" līdzīgi aktierim.[44] Taču pats šis fakts, augsta garīdznieka dialogs ar „komēdiantu", liecināja par veselīgu attīstību: gadsimta pirmajā pusē tas būtu bijis grūti iedomājams.

2.

Pievēršoties Kurzemei, vispirms atzīmējams hercogu galma teātris, kas uzplauka divos posmos — pašās 17. gadsimta beigās un 18. gadsimta pēdējā ceturksnī. Frīdricha Kazimira valdības laikā (1682—98) Jelgavā notika viņa subsidēti koncerti un izrādes, darbojās italiešu opera; diemžēl par to saglabājies maz dokumentāru liecību, taču — atceroties hercoga labo gaumi un dziņu pielīdzināties Rietumeiropas valdniekiem — uzvedumu līmenis nevarēja būt pārāk zems. Katrā ziņā Frīdricha Kazimira galma kapellu vairākus gadus vadīja teicams maestro — vijolnieks un komponists Johans Fišers.[45] Kurzemes vēstures turpmākajā norisē ar gaŗajiem „bezhercoga periodiem" galma teātrim, protams, nācās apklust, līdz 1760-os gados, jau kā troņmantnieks un tad kā hercogs, par tā atjaunošanu sāka rūpēties Pēteris Bīrons. Gan nebūdams paredzēts plašākai publikai, viņa teātris nedarbojās Jelgavā vien un palaikam sekoja galmam izbraukumos pa hercogisti; repertuārā allaž savijās drāmatiskā mākslā ar mūziku un baletu.

Starp uzvesto lugu autoriem daļa tādu, kuŗu vārds izskanējis līdz ar 18. gadsimtu, taču 1779. gadā izrādīta, piemēram, arī Lesinga slavenā *Minna von Barnhelm* un gadu agrāk kāds Goldoni darbs.[46] Sākumā izrādes rīkoja hercoga oranžerijā, lielā koka ēkā, kas atradās „netālu no vācu baznīcas pie Driksas"; vēlāk teātrim iekārtoja savas telpas jaunajā, Rastrelli projektētajā Jelgavas pilī. Oranžeriju Pēteris reizēm nodeva privilēģētu ceļojošu aktieŗu rīcībā un pats ieradās noskatīties dažus uzvedumus, bet 1792. gadā viņš nolēma šo veco „komēdiju namu" izmantot citām vajadzībām.[47]

Plašu vērību Pēteŗa galma teātris veltīja dziesmu spēlēm, un šai sakarā sevišķi pieminams Francis Ā. Feichtners (1741—1822), kas ar nelieliem pārtraukumiem veica galma koncertmeistara pienākumus no 1765. līdz pat 1795. gadam. Feichtners bija labs vijolnieks un vispusīgs skaņradis, kuŗa kompoziciju saraksts aptveŗ simfonijas, sonātas, kamermūziku un galda mūziku, kantātes, baznīcas mūziku u.t.t. Svinīgos sarīkojumos un teātrī viņš parasti stāvēja arī pie diriģenta pultes.[48] No dziesmu spēlēm, kuŗas Feichtners komponējis hercoga galma teātrim, varam tuvāk pakavēties pie *Scipio* (1778), kas reizē visai zīmīgi raksturo šī teātŗa caurmēra repertuāru.

Spēles tekstu pēc sveša parauga, tomēr ar daudziem oriģināliem iespraudumiem bija sacerējis mums jau no iepriekšējām nodaļām (VII : 7, X : 2) pazīstamais Dobeles iecirkņa prāvests Kristofs Fr. Neanders. Priekškaram atveŗoties, Kartāga guļ drupās, un romiešu

jaunekļi pērkona balsī dzied uzvaras himnas. Scīpions morālā uzrunā pārmet viņiem rupjas ieražas, tad paliek viens, nopūšas par kaŗa postu un atceras idilliskos apstākļus, kādi valda dzimtenē — viņa ģimenes lauku īpašumā. Pēkšņi pie viņa kā balvu uzvarētājam atved Monimiju, skaistāko Kartāgas meiteni. Scīpions sākumā grib to atraidīt, taču meitenes daiļums dara viņu svārstīgu. Uzzinot, ka Monimija saderināta ar Lūceju, kas varbūt atrodas gūstekņu vidū, virsroku gūst Scīpiona cēlums. Viņš nolemj ļaut abiem savienoties un dāvāt tiem brīvību. Kamēr Lūceju meklē, Monimija mokās šaubās, vai Scīpions turēs vārdu un vai viņas saderētais vispār vairs dzīvs. Romiešu kaŗavīri ieved Lūceju, bet drīz viņu atkal sauc prom, kas izraisa aizkustinājuma pilnas redzēšanās un šķiršanās scēnas. Abi mīlētāji apņemas mirt pašnāvībā pēc piecām dienām, jo tad bijušas paredzētas viņu laulības, un atvadās, dziedādami duetu „Tik brīdi šķirti mēs, tad mūžos vienoti". — Otrā ainā Scīpions stāv pie savas telts, vēlreiz izcīnījis Monimijas dēļ smagu iekšēju cīņu, kuŗā no jauna uzvarējis tikums. Licis pasaukt saderinātos, viņš tos atbrīvo, bet Lūcejam jāzvēr mūžīga draudzība romiešiem. Vergi ienes dārgas dāvanas, ko sūtījis Monimijas tēvs, lai izpirktu savu meitu. Scīpions tās nepieņem un atvēl Lūcejam kā Monimijas pūra tiesu. Visam ansamblim suminot krietno Scīpionu ar dziesmām un gavilēm, priekškars krīt.[49]

Šo Feichtnera komponēto Neandera dziesmu spēli pirmo reizi izrādīja 1778. gada 30. jūnijā. Laikraksts *Mitauische Zeitung* sniedza par to atzinīgu atsauksmi, piezīmējot, ka hercogs Pēteris, būdams ar redzēto un dzirdēto sevišķi apmierināts, bagātīgi apdāvinājis kā komponistu, tā lomu tēlotājus. Pēdējie nāca galvenā kārtā no Kurzemes dižciltīgo aprindām; zīmīgi, ka Lūceja lomā bija sieviete.[50] *Scipio* pirmizrādi noslēdza hercogam veltīts epilogs, ko ar lielu iejūsmu nodeklamēja pievilcīgā Doroteja fon Mēdema. Viņai tobrīd bija 17, Pēterim 54 gadi. Bet jau gadu vēlāk viņa kļuva Kurzemes hercogiene.[51] Pēteris izrādījās vājāks pret Doroteju nekā Scīpions pret Monimiju.

Feichtnera nākošā dziesmu spēle bija *Cephalus und Prokris*, kuŗas tekstam viņš izmantoja kādu Berlīnes dzejnieka K. V. Ramlera pseudoklasicisma garā ieturētu dzejojumu. Pirmizrāde galma teātrī Jelgavā notika 1779. gada 16. februārī, un galveno lomu dziedāja Doroteja Mēdema. Kad Pēteris un Doroteja tā paša gada 6. novembrī salaulājās, par mūzikālo programmu krāšņajās kāzu svinībās atkal it dabiski rūpējās Feichtners, gan iestudēdams Filipa E. Bacha un

citu autoru darbus, gan pats šim gadījumam komponēdams īpašu himnu.[52]

1782. gadā, gaidot Krievijas ķeizariskā nama locekļu apciemojumu Jelgavā, Feichtners sacerēja jaunu dziesmu spēli ar Ramlera tekstu — — *Cyrus und Cassandana.* Tomēr krievu viesi uzturējās Jelgavā tik īsu brīdi, ka spēle palika neuzvesta. Tās pirmizrādi sarīkoja 1784. gada 15. februārī Liepājā, pie kam svarīgi atzīmēt, ka lomas bija sadalītas profesionāliem dziedātājiem.[53] Abās iepriekšējās Feichtnera dziesmu spēlēs piedalījās tikai apdāvināti diletanti.

Profesionāla galma kapella Kurzemē pastāvēja jau kopš Gotharda Ketlera laikiem, bet 18. gadsimtā vismaz kopš Feichtnera ierašanās. Turpretim „galma dziedātāju" titulis dokumentos parādās ne agrāk kā 1781. gadā. Jelgavas galma skatuves attīstību profesionālā virzienā veicināja fakts, ka 80-os gados tur divi lāgi kā kapelmeistars darbojās Johans Ā. Hillers (1728—1804), kas mūzikas vēsturē ieguvis apzīmējumu „vācu komiskās operas tēvs". No Vācijas viņam līdz atbrauca audžu meitas — māsas Tekla un Marianne Podleskas. Tās palika Kurzemē, tika angažētas par galma dziedātājām un starp citu dziedāja galvenās lomas arī *Cyrus und Cassandana* pirmizrādē Liepājā. Jelgavā uzveda vairākas paša Hillera operas.[54]

Hercoga Pēteŗa laikā dažādus svinīgus brīžus Jelgavā mēdza kuplināt ar allegoriskiem uzvedumiem. Kādu no tiem aplūkojām jau I : 5 nodaļā, raksturojot Prūsijas troņmantnieka Frīdricha Vilhelma viesošanos Kurzemē 1780. gadā. Zīmīgas bija arī hercogienes Dorotejas dzimšanas dienas svinības Jelgavas pilī 1788. gada 3. februārī. Pēteris ar pavadoņiem ieveda Doroteju un galma dāmas lielajā zālē, kur skanēja tauŗu un bungu maršs. Tad pacēlās skatuves priekškars un parādījās miršu mežs, kuŗā stāvēja gracijas — dižciltīgas jaunkundzes un aktrises (to vidū viena no māsām Podleskām). Feja un divas labvēlīgas dievietes, t. i. septiņus gadus vecā princese Vilhelmīne un abas viņas māsas, sarunājās ar gracijām, beigās novēlot svētību „viņai" un „viņam" resp. hercogienei un hercogam. Pēc fejas mājiena kļuva redzams templis ar uzrakstu *Dorotheae Sacrum.* Ap to izklīda mākoņi, un staru vainagā atspīdēja hercogienes iniciāli. Ainu noslēdza koŗa dziesma, bet sarīkojuma otrā daļā sekoja Goldoni komēdijas izrāde.[55]

Kopā ar hercogu Pēteri galma teātris atkārtoti viesojās Liepājā. 1784. gada sākumā apciemojums ilga vairāk nekā mēnesi, uzvedot kā Feichtnera *Cyrus und Cassandana,* tā citas operas, operetes un komēdijas kopā 12 izrādēs. Šaurākā apjomā tas pats atkārtojās 1791. gadā.[56]

Kad Rīgas teātri 1784. atstāja J. K. Brandess ar ģimeni, viņi pa ceļam uz Vāciju uzkavējās ilgāku laiku Kurzemē. Pēteris, ar kuru Brandesi bija iepazinušies jau agrāk, ierādīja viņiem mitekli Kroņvircavas pilī. Tur viņus bieži apmeklēja Doroteja, kas mūzicēja kopā ar Minnu Brandesu. Pēdējā dziedāja arī galma sarīkojumos. Ar Dorotejas atļauju, bet Pēterim nezinot, Brandess iekārtoja Kroņvircavā nelielu pils teātri. Atklāšanā ielūgts, hercogs jutās tik iepriecināts, ka drāmas, komēdijas un dziesmu spēles šai teātrī uzveda, kamēr vien Brandesi palika Kurzemē. Repertuārā starp citu bija Brandesa un Bendas pazīstamā *Ariadne auf Naxos*.[57] Vēlāk uz Kroņvircavas skatuves Pēteŗa galma teātris, pārmaiņus ar dižciltīgiem diletantiem, sniedza līdzīga tipa izrādes kā Jelgavā un Liepājā. Kad hercogu pāris 1790. gada beigās atgriezās no ārzemju ceļojuma, trīs jau minētās princeses ar Vilhelmīni kā „prīmabalerīnu" viņu pārsteigšanai Vircavas teātrī nodejoja „Dianas un Kurzemes meitu baletu", kas bijis teicami iestudēts.[58]

Brandess stāsta, ka hercogienei Dorotejai patikušas arī brīvdabas pastorāles. Reiz, kad Pēteris atradies medībās, viņa sapulcinājusi galminieces un abas Brandesu dāmas īpaši iekārtotā zemnieku mājiņā pie ceļa, pa kuŗu hercogs parasti atgriezies Vircavas pilī. Mājiņā bijis bagāts piena, rupjas maizes, sviesta, siera un citu lauku produktu aizgāds. Doroteja pārģērbusies par saimnieci, pārējās dāmas par latviešu zemniecēm. Nodoms bijis sagaidīt Pēteri un teātrālā veidā uzņemt viņu tā, it kā viņš būtu ieradies zemnieku sētā. Diemžēl hercogs tieši šai gadījumā izvēlējies citu atceļu, un Dorotejai birušas asaras par izjukušo pastorāli.[59]

Kurzemes galma teātrim dabiski bija jāizbeidzas ar hercogistes galu 1795. gadā. Profesionālie spēki izklīda, Feichtners devās uz Pēterburgu. Tomēr pēc 25 gadiem viņš no turienes atkal atgriezās Latvijā un mūža nogali pavadīja pie dēla, Klīves muižas mežsarga, Lielupes krastā. Gadu desmitos, kuŗos Feichtners strādāja par galma koncertmeistaru Jelgavā, viņam bija arī daudz privātu audzēkņu.[60] To vidū izcēlās vēlākais Talsu mācītājs un Kandavas prāvests Kārlis F. Amenda, kuŗa neparastai personībai pieskarsimies turpmāk.

Jāpiemetina, ka Pēteŗa Bīrona interese par skatuves mākslu turpinājās līdz pat viņa nāvei 1800. gadā. Trimdas laikā reizēm uzturēdamies vienā no savām agrāk iegādātajām ārzemju muižām — Nāchodā (Čechijā), viņš tur atkal lika izbūvēt privātu teātri, ko atklāja 1797. gada pavasarī, uzvedot tobrīd ļoti moderno Mocarta operu *Don Juan*. Pastāvīgajā ansamblī, kas viņam sekoja braucienos pa dažādām pilīm, bija 10 aktieŗu un 12 instrumentālistu.[61] No Saganas

(Silezijā) Pēteris jau 1796. gada sākumā rakstīja kādam bijušam galminiekam Jelgavā, ka viņam tur esot savs teātris un ka viņš bieži rīkojot balles. Dižciltīgie viesi, kas pulcējoties prāvā skaitā, „šīs izpriecas vērtē ar lielāku pateicību un atzinību, nekā tas notika Kurzemē".[62]

Atsevišķas lugas Jelgavā, tāpat kā Rīgā, reizēm uzvestas skolās, lai gan par to uzglabājies maz ziņu. Ar teātŗa mākslu neapšaubāmi saistījās, piemēram, *Actus Oratorius Dramaticus* Jelgavas pilsētas skolā 1728. gadā, kur piedalījušies 24 skolnieki, un līdzīgs „drāmatisks akts" sakarā ar Augsburgas konfesijas atceres svinībām divus gadus vēlāk.[63] Plašs, atsevišķā brošūrā iespiests satura atstāstījums ļauj iepazīties ar latīņu valodā sacerētu lugu, ko 1743. gadā uzveduši Jelgavas jezuītu skolas audzēkņi. Lugai prologs, trīs cēlieni un epilogs; visai raibā drāmatiskā darbība saistās ar italiešu renesanses dzejnieka Lodoviko Ariosto un ķeizara Kārļa V attiecībām. Redzams, ka uzvedumam bijusi nepieciešama labi iekārtota skatuve un dažādas mechniskas ierīces. Prologā jārāda, kā ap Ariosto ģeniju lido ērglis, no kuŗa nagiem viņš saņem lauru vainagu; citā ainā pār šo ģeniju gaisā karājas divi šķēpi, kas pēkšņi pārvēršas grāmatā ar pravietisku uzrakstu; kad ģenijs dedzina bīstamu anonimu vēstuli, tai degot jāsprakšķ tik skaļi, lai troksnis sabiedētu kādu citu personu. Lomu skaits nebija mazs, un vajadzēja arī krietni apmācīta koŗa.[64] Par lugas autoru, kas varēja būt tiklab jelgavnieks, kā ārzemnieks, trūkst jebkādu norādījumu. Katrā ziņā tas bijis jezuīts, jo epilogā iekļaujas slavinājums Ignācijam Lojolam. Visi jezuītu rezidences priesteŗi un skolas maģistri, kas darbojās Jelgavā 1743. gadā, ir labi zināmi, bet viņu īsās biografijas neļauj secināt, ka lugu būtu sarakstījis, piemēram, kāds no poētikas skolotājiem. Izrādes Jelgavas jezuītu skolā notikušas arī citos gadījumos, īpaši par godu augstiem viesiem. Atkārtoti tās rīkotas 1730. gadā, kad rezidenci apmeklēja daudz iespaidīgu personu — Polijas un Lietuvas magnāti, Kurzemes dižciltīgie un pat Portugales diplomāts Dons Emanuels.[65]

Samērā bieži Jelgavā ieradās ceļojoši aktieŗi, taču viņu sniegto izrāžu chronoloģija brīžiem grūti izsekojama, jo daļa programmu zudusi, daļai trūkst datuma. Kādā ielūgumā, kas datējams ar 18. gadsimta pirmo pusi, pieteikts uzvedums, kuŗā apvienojas sports, cirks un teātris: vispirms paukošana „bez asins izliešanas", tad akrobātu triki, nobeigumā „izcili jautra komēdija". Šie artisti, cik vērojams, uzstājušies kādā krogā pie Mazajiem jeb Leišu vārtiem (vēlākā Raiņa ielā). Citā paziņojumā Augšvācu komēdiantu trupa vēstī, ka „ar viņas ķeizariskās augstības žēlīgu atļauju" Staļļu laukumā izrādīšot

divas komēdijas. Galvenajā no tām — par „lielo karnevālu Venecijā jeb pievilto žīdu", būšot ļoti interesantas maskas, skaistas ārijas, dažādas dejas un Arlekīna joki. Tā kā ar „ķeizarisko augstību" var būt domāta vienīgi Anna Joanovna, kas uzturējās Jelgavā no 1711. līdz 1730. gadam, tad izrādes notikušas šai laikstarpā. Tie paši Augšvācu komēdianti atgriezās Jelgavā 30-os gados, starp citu uzvedot „gluži jaunu" burlesku par Pantaloni Tartifu. Lai gan afišās uzsvērts, ka „darbības metus izstrādājis Moljēra kungs", ar īsto Moljēra *Tartuffe* burleskai bija maz sakara. Arī šīs izrādes sarīkoja Staļļu laukumā resp. hercoga manēžā, vēlākās Dzirnavu un Mūzeja ielas stūrī. Nākošā Augšvācu komēdiantu viesošanās jau saistās ar noteiktu datumu — 1743. gada 9. augustu, kad izdota plaša, uz četrām folio formāta lappusēm iespiesta programma, bet faktiski izrādes turpinājušās ilgāku laiku. Šais uzvedumos, to prologos un intermedijās atspoguļojās visi tobrīd ierastie elementi — *commedia dell'arte* ar Arlekīnu, Pantaloni u.c. tradicionālajām maskām, pastorāle, allegorija, kur sarunājās Prāts, Patiesība, Tikums, Slava, u.t.t. 1743. gada turneju vadīja Johans P. Hilferdings, kam tuvāk pieskārāmies Rīgas teātŗa apskatā. Iespējams, ka turpmāk Jelgavu apmeklēja arī J. K. Zīgmunds, kas 1744. gadā, kā redzējām, sabiedrojās ar Hilferdingu. Pēc viņu darba plāna viens ar daļu aktieŗu nereti palika Rīgā, kamēr otrs ar pārējiem viesojās citur.[66]

„Pilsoniskais" teātris Jelgavā, līdzīgi galma teātrim, uzzēla troņmantnieka un hercoga Pēteŗa Bīrona laikā. Valdnieku privilēģētām trupām Pēteris, kā iepriekš minēts, neliedza „komēdiju mājas" resp. oranžerijas telpas. Tomēr izrādes notika arī citur, ieskaitot veco Staļļu laukuma manēžu, kur 1788. gadā uzcēla teātrim vairāk piemērotu ēku. 60-os gados Pēteri, vēl kā troņmantnieku, godināja Hilferdinga ansamblis, uzvedot Rīgā aizliegto Voltēra *Zaïre* vācu pārdzejojumā, un Johana K. Vēzera vadītā Vācu akieŗu sabiedrība ar kādu traģēdiju un baletu. Šīs izrādes sarīkoja Pēteŗos, 29. jūnijā. Vēzera sabiedrība, kas bija iemantojusi lielu slavu Leipcigā, Drēzdenē, Vīnē un citur, viesojās Jelgavā 1768. gadā; viesizrādes neaprobežojās ar Pēteŗa dienas svinībām vien, bet turpinājās līdz 31. jūlijam. Vismaz vienā gadījumā no Rīgas uz Jelgavu bija izbraucis Hilferdinga pēctecis Joachims Mende ar savas trupas locekļiem, kas izrādīja lugu *Der steinerne Gast* un kādu pēcspēli. Nosaukums liek domāt, ka lugā izmantots daudzos ap Donžuana tēlu koncentrētos darbos ierastais motīvs par „akmens viesi". 1773. gadā, ar hercoga Pēteŗa privilēģiju un viņam pašam klātesot, jelgavniekus iepriecēja Brambillas un Romoras sabiedrība, kuŗas šaurākā speciālitāte bija

pantomima un virves deja. 70-to gadu beigās Rīgu un Jelgavu apciemoja tolaik Vācijā iecienītais pāris Bergers un Finka, kas divatā uzveda operetes un mazākas operas, jo viņiem „piemita apbrīnojamas spējas īsā mirklī pārģērbties". Līdzās šīm spējām laika biedri ļoti cildināja Finkas balsi un Bergera komiska aktieŗa talantu. Jelgavā viņi starp citu sniedza J. Ā. Hillera pazīstamo dziesmu spēli *Lotte und Gürgel,* tātad savā ziņā sagatavoja ceļu jau minētajai Hillera darbībai Kurzemē. Bergers un Finka uzstājās pilsētas vecākā Kuncendorfa namā Katoļu ielā. Sevišķi piemērotas šīs telpas nav bijušas, kā liecina piezīme viņu sludinājumā: „Lielā karstuma un vietas šauruma dēļ turpmāk vienmēr sniegs īsus un jautrus gabalus. Ir arī gādāts par sēdekļu uzlabošanu un nostiprināšanu."[67]

Ceļojošie aktieŗi visbiežāk mēdza ierasties Jelgavā Jāņu laikā. Ar 1645. gada dekrētu 24. jūnijs Kurzemē bija nosacīts par dienu, kad beidzas saimniecības gads. Aizvien jau nedēļu priekš šī datuma uz Jelgavu sāka plūst muižnieki un visi citi, kam bija kārtojamas naudas operācijas, slēdzami darba līgumi u.t.t. Pilsētas namus pārpildīja iebraucēji kā no pašas Kurzemes, tā Rīgas. Pa ielām traucās kalpotāji ar naudas maisiņiem; bagātnieki lika savus maisus vest ratos. Notika tirgus, kur preces piedāvāja iekšzemes un ārzemju tirgotāji. Menažerijās rādīja eksotiskus dzīvniekus. Ar to saistāma piezīme G. F. Stendera *Augstas gudrības grāmatas* 1776. gada izdevuma 11. nodaļā: „Tā ielevanta ienaidnieks ir viens cits resns un nejauks zvērs, rīnoceros saukts, ar līku asu ragu pār snuķi, ar ko viņš, kad tikai piekļūt var, ielevanta vēderi pārgriež. Šāds zvērs tape ne sen gadiem caur lielu Jelgavu vadīts un par naudu rādīts." Publika drūzmējās t. s. kabinetos, kur — saskaņā ar tā laika gaumi — varēja aplūkot vaska figūras, panoramas (apgaismotus ainavu gleznojumus, kuŗus papildināja butaforijas), milžus un pundurīšus, dīvainus kropļus u.t.t. Jātnieki demonstrēja džigitu trikus un zirgu dresūru. „Kumēdiņu būdās" uzstājās klauni, ekvilibristi un uguns rijēji. „Viņa majestātes Dānijas karaļa uguņotāji" 1773. gadā reklamējās, ka neviens nepievilšoties, skatīdams viņu pirotechniskās rotaļas, bet sešus gadus vēlāk jelgavnieku Jāņus kuplināja īsts dāņu un norvēģu cirks. Ielās un laukumos pat naktīs neapklusa pūšamo, sitamo un trinkšķināmo instrumentu skaņas. Kaut tādā kārtā Jelgavas Jāņos spēcīgi dominēja cirks un revija, augstākās kārtas pulcējās arī koncertos un teātrī, kur pēc laika biedru liecībām biļetes arvien bijušas galīgi izpirktas. Kungu pajūgu rinda nereti stiepusies no teātŗa durvīm plašā lokā cauri pilsētai, lai beidzot tās gals atkal atgrieztos pie ieejas. Šī sezonas kulminācija parasti ilga pāris nedēļas, un 18. gadsimta pēdē-

jos gadu desmitos to, kā jau aizrādīts, vēl speciāli veicināja Jāņiem tuvie Pēteŗi — hercoga vārda diena.[68] Jelgavas Jāņu līksme, protams, nepalika sveša arī latviešiem, ko zīmīgi rāda priekšstats, kādu izvēlējies Al. J. Stenders, lokālizēdams četras Šillera odas rindas,[69] lai kurzemnieki tās labāk saprastu:

Froh, wie seine Sonnen fliegen
Durch des Himmels prächt'gen Plan,
Wandelt, Brüder, eure Bahn
Freudig, wie ein Held zum Siegen.

Steidzamies, kā saule staigā
Debes-velves klajumā
Un kā muižnieks Jelgavā
Jāņos iebrauc prieku-vaigā.

No aprakstiem zinām, ka bagātie muižnieki ņēma Jāņos uz Jelgavu līdz ne tikai savu ģimeni, bet arī pavāru, sulaiņus un virkni citu kalpotāju, kas lielāko tiesu bija latvieši. Kungu teātrī no viņiem, bez šaubām, iekļuva vienīgi dažs izredzētais; vieglāk pieejamas bija „kumēdiņu būdas".

Stacionārs teātris Jelgavā radās 1780. gadā, kad Karolīne Šucha ar savu trupu sāka sniegt izrādes regulāri, atskaitot rudens mēnešus. Šī trupa, ko 1741. gadā Rietumprūsijā nodibināja Šuchas vīratēvs un kur kādu laiku piedalījās arī šeit atkārtoti minētie Brandesi, pakāpeniski bija izveidojusies par teicamu mākslinieciisku kopu ar vērtīgu repertuāru. Kopš 1766. gada tās uzvedumu personāžā vairs nefigūrēja plašās aprindās gan iemīļotais, taču bieži piedauzīgais Hansvursts. Šuchas vadībā Jelgavā pirmo reizi izrādīja nesagrozītus Šekspīra, Gētes, Šillera, Bomaršē un citu ievērojamu autoru darbus, kaut, piemērojoties publikas prasībām, vajadzēja iestudēt arī daudz „vieglo gabalu", kuŗus nereti sarakstīja paši aktieŗi. Privilēģiju, ko hercogs Pēteris bija izsniedzis Šuchai, pēc viņas nāves 1788. gadā ieguva Johana Meirera Rīgas aktieŗu sabiedrība; kad Kurzemi pievienoja Krievijai, šai ziņā nekas nemainījās, un rīdzinieki turpināja kārtēji viesoties Jelgavā. Tomēr jāpiebilst, ka tiklab jau Šuchas laikā, kā vēlāk Jelgavu joprojām apmeklēja dažādas ceļojošas trupas, reizēm gan vairāk griezdamās pie tiem skatītājiem, kas gribēja kārtīgi izsmieties par Hansvurstu.[70]

18. gadsimtā Latvijā nebija svešs arī marionešu teātris, par ko diemžēl pieejamas tikai fragmentāras ziņas. Jelgavā 1782. gada Jāņu nedēļā ar savām marionetēm uzmanību modināja Gerhards Preslers.[71] Mazliet tuvāk toreizējo marionešu teātri raksturo krietni vecāka Rīgas afiša, kuŗā Johans D. Šēnroks 1729. gadā aicināja publiku ierasties kādā Jāņa ielas noliktavā, lai redzētu viņa „gluži ārkārtējās marionešu spēles", kas jau sen ieguvušas slavu ārzemju pilsētās un galmos. Spēlēs rādīšot mežonīgus cilvēkus un zvērus, aplenktas un

bombardētas pilsētas, jūŗu ar tās dīvainajiem iemītniekiem, jūŗas kaujas, lidojošus pūķus. Lielas un skaisti pagatavotas marionetes dejošot spāniešu un indiāņu baletu, staigāšot pa virvi un kūleņošot gaisā. To visu pavadīšot plašs, labā valodā runāts teksts.[72]

Liepājā teātŗa pasākumi neierobežojās ar iepriekš atzīmētajām galma teātŗa viesizrādēm vien. Tā kā zināms, ka tās notikušas „pilsētas komēdiju namā", tad tāds uzcelts vēlākais 1784. gada sākumā — jādomā, ar hercoga atbalstu. Taču pazīstamais Hilferdings ar Rīgas aktieŗiem bija apciemojis Liepāju jau 1757. gadā un izrādījis dažas lugas kādā „Dresings Palais", vēlākās dzelzceļa stacijas rajonā. Pēc tam šis „Palais" pārvērties par naktslokālu, kur praktizētas piedauzīgas izpriecas, kādēļ pilsēta to atpirka par 1133,5 Alb. dāldeŗiem un lika noārdīt. Kāda Vācijas aktieŗu trupa uzturējusies Liepājā 1772. gada augustā, uzvedumiem izmantojot „B. Štobes kunga spīķeri". Pa reizei uz Liepāju izbrauca Šuchas ansamblis.[73]

Interese par teātri gadsimta beigās konstatējama arī Kurzemes mazpilsētās. Tā, piemēram, Dobelē kāds „Cercle-Theater" speciālā afišā pieteica, ka 1799. gada 24. aprīlī izrādīs divas lugas — tulkojumu no angļu valodas *Der Jude* un Kocebū komēdiju *Die Unglücklichen*. Vārds „Cercle" = „Zirkel" norāda, ka izrādes sniedzis vietējo diletantu pulciņš; tā sastāvā minētas 15 pieaugušas personas un vairāki bērni. Jāpiemetina, ka pēc šī laikmeta statistikas Dobelē bija 15 koka mājas, kuŗās dzīvoja 26 vīrieši un 39 sievietes.[74]

3.

Zināmi drāmatiski elementi vērojami kā latviešu tautas dziesmās, tā godu, sevišķi kāzu, un svētku paražās, bet jo spilgti ķekatu jeb budeļu tradicijās. Balstoties uz šī folkloristiskā materiāla, daži autori (J. Lautenbachs un viņa pēdās īpaši J. Alb. Jansons) mēģinājuši rekonstruēt senlatvisko drāmu, kur traģēdijas sākumi būtu meklējami Jāņos un veļu laika ceremoniālā, kamēr komēdija saistītos ar ķekatām. Šī hipoteze nav te tuvāk iztirzājama, jo 18. gadsimta avotos trūkst jebkādu norādījumu par tādas drāmas eksistenci, turpretim atsevišķie drāmatiski iekrāsotie folkloras elementi, cik pieejamās ziņas ļauj vērot, bijuši tādi paši kā 19. gadsimtā, kad tos fiksēja tautas tradiciju vācēji.

Visvairāk drāmatiskajai mākslai resp. komēdijai tuvojās ķekatas, ko jau G. F. Stenders dēvēja par pagāniskām meteņu spēlēm, bet

Kurzemes hercogs Pēteris Bīrons

Kurzemes hercogiene Doroteja

XXXVI

Skats uz Rundāles pili no vārtiem

Kāpņu telpa Rundāles pilī

Rundāles pils zelta zāles detaļa

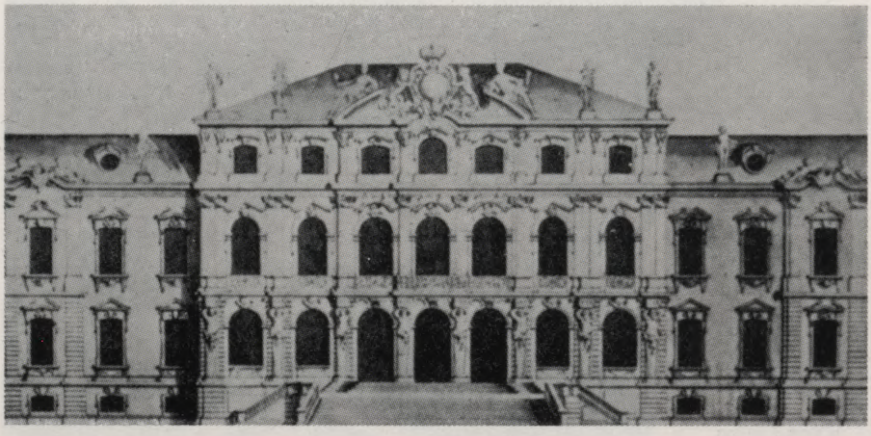

B. Rastrelli mets Jelgavas pilij

Krišjānis Barons kodolīgi raksturoja vārdos: „Senāk bija vispār pazīstama paraža zināmos gada svētkos un svinamās dienās dažādi pārģērbties, maskoties un iet pa kaimiņu mājām apkārt ciemā. Šādas dienas bija, kā kuŗā apgabalā: jauns gads, metenis jeb Vastlāvji, Mārtiņi, Katriņas diena, Miklāva diena un sevišķi ziemas svētki. Maskotie viesi saucās par budeļiem, ķekatām, čigāniem. Ciemā nogājuši, tie dziedāja īpašas budeļu (ķekatu, čigānu) dziesmas, pie tam diedami un dažādi ērmodamies."[75]

Maskas resp. tērpus gatavoja no lauku sētās atrodamā materiāla — koka, liniem, sūnām, palagiem, ādām, saknēm un augiem, grimam izmantojot miltus un ogli. Populārākā figūra bija lācis, tad āzis, dzērve, zirgs, kam pievienojās sveštautiešu maskas — čigāns, žīds, tālāk pārdabiskas būtnes — nāve, velns, dažkārt pat Dievs, beidzot priekšmeti — slota, siena kaudze, labības kūlis.[76] Daži masku veidi dod chronoloģiskus pieturas punktus. Čigāni, kuŗu vārds vēlāk vietām ieviesās kā ķekatu sinonims, neieradās Austrumeiropā agrāk kā ap 1500. gadu; jaunākos laikos budeļu ļoti iecienītie kartupeļu zobi nevarēja vēl būt izplatīti 18. gadsimtā, jo kartupeļus Latvijā sāka kaut cik plašāk audzēt tikai pašās šī gadsimta beigās.[77]

Nav šaubu, ka ķekatās iekļāvās reliģiski un maģiski motīvi, nolūks veicināt auglību un atvairīt ļaunumu; tomēr pakāpeniski tie izbalēja, un centrā, kā pamatoti uzsvēris Ludis Bērziņš, izvirzījās vēlēšanās „brīvi izrādīt savas rotaļīgās tieksmes" un „meklēt ļaudis, kam rādīt savu mākslu".[78] Jāpiebilst, ka ķekatas nav tipiski vai izolēti latviska tradicija: līdzīgi masku gājieni bija labi pazīstami arī austrumslavu tautām un lībiešiem.[79]

No 18. gadsimta 70-iem gadiem uzglabājies īss, zīmīgs apraksts par teātrālām rotaļām latviešu kāzās. To sniedzis Ērģemes mācītājs J. L. Bergers, lietodams šai sakarā apzīmējumu *Lustspiele* (komēdijas). Trešajā dienā, pirms kāzu viesi šķiŗas, daži pārģērbjas par lāčiem, daži par lāču vadātājiem un tēlo šīs lomas ar apbrīnojamu izmaņu. Ja kāzas notiek muižā, viņi ierodas arī pie kungiem un rāda tiem savas mākas. Citi pakaŗ kārtī svārkus kā karogu un uzved karavīru apmācības. Viens komandē, pārējie sastājas rindās un izpilda pavēles.[80]

Ar savām komiskajām izdarībām ķekatniekus reizēm atgādināja nelūgtie kāzu viesi, t. s. kūjenieki jeb stāvmucnieki. Taču, meklējot latviešu kāzu ietvaros paražas, kur atklātos īsti „drāmatisks nervs", sevišķi jāatceras kāda īpata parodija, kas gan sīkāk aprakstīta tikai 19. gadsimtā, bet var būt vecāka. Tās bija „rīku meitas kāzas" faktisko kāzu trešajā vai ceturtajā dienā, un to norisi Valkas apriņķī

(Lugažos) J. Tauriņš notēlojis šādi: „Par brūti ņēma sievieti, kas kāzās vārīja ēdienu, par brūtganu vīrieti, kas viņai palīdzēja, jeb arī kas zirgus apkopa vai alu pienesa. Šos nu veda uz namu (t. i. ēku, kur ēdienu vāra un govīm dzērienu silda) laulāt. Kāds vīrietis, kas jo labāki mācēja jokot un pļāpāt, iekāpa kāpostu kublā un, jauno pāri trīsreiz uzsaucis, sāka laulāt, t. i. turēja kādu jocīgu runu. Pēc laulāšanas jaunais pāris brauca uz mājām, un pūru veda ar āzi no pakaļas, dziedādami:

Rīku meitas pūru veda,
Kuņa skrēja pakaļā.

Rīku meitas pūram ņēma toveri, pildītu vīšķiem un lupatām, un apklātu ar kādu netīru drānu. Mājā pārbraukuši, dalīja pūru. Brūtgana tēvam deva ragažas (koka mizas sloksnes. Ref.) par prievietīm, mātei deķi par lakatu u.t.t. Mičojot uzbāza brūtganam zirga tarbu un brūtei uzlika bļodiņu galvā, tad dzēra brandvīnu un urrāja."[81] Šeit vērojams jau apzinīgi veidots primitīvas burleskas uzvedums ar noteiktām lomām un rekvizītēm, gan improvizētu, tomēr īpašās robežās ieturamu tekstu un tml.

Šie grūti chronoloģizējamie tautas drāmatiskās mākslas dīgļi nesaistījās ne ar skatuvi, ne aktieŗiem parastajā nozīmē, un pirmais īstais latviešiem paredzētais „teātŗa gabals" bija Aleksandra J. Stendera 1790. gadā izdotā *Lustesspēle no zemnieka, kas par muižnieku tape pārvērsts.* Vēlāk tā kļuva pazīstama ar nosaukumu *Žūpu Bērtulis,* un ar to 1868. gadā darbību atklāja Rīgas latviešu biedrības teātris. Tādā kārtā ievadīdama tiklab latviešu drāmatisko rakstniecību, kā teātŗa attīstības gaitu, šī luga allaž guvusi plašāku ievērību, nekā prasa tās specifiskais svars.

Lugai trīs cēlieni, kas savukārt sadalīti skatos, lai gan Stenders tai vietā lieto apzīmējumu „runa". Zemnieku Bērtuli viņa negantā sieva Anne aizdzen uz miestu pēc dzīpariem, iedodama tam līdz trīs mārkas. Naudu Bērtulis nodzeŗ krogā pie žīda Maušeļa un, ārā izgājis, aizmieg atkritumu kaudzē. Tur viņu atrod muižnieks un junkurs, nogādā muižā un nolemj izjokot. Pēc muižnieka rīkojuma visi apietas ar atžilbušo Bērtuli kā ar pašu „cienīgo kungu". Pakāpeniski viņš notic, ka tiešām pārvērties, iedzīvojas kunga lomā, taču galu galā atkal piedzeŗas, iemieg un tiek nolikts atpakaļ mēslu gubā. Atmodies Bērtulis domā, ka sapņojis, bet drīz pie viņa mājās ierodas tiesnesis ar palīgiem, apvaino par muižā izdarītiem pārkāpumiem un pasludina sodu: viņu vispirms noindēs, tad pakārs. Sodu, kas ietelp

muižnieka izgudrotajās ākstībās, izpilda ar fiktīviem līdzekļiem; kad Bērtulis atgūstas, viņam izstāsta, kas īstenībā noticis. Beigās muižnieks, sarunādamies ar junkuru, solās paaugstināt degvīna cenu un darīt labu alu, jo tad ļaudis mazāk padošoties žūpībai, tāpat apņemas atvieglināt zemnieku klaušas, neprasot darbu virs normas.[82]

Stendera „lustesspēle" nav orīģināls, bet brīvs dāņu drāmatiķa Ludviga Holberga komēdijas *Jeppe paa Bierget* lokālizējums. Pati ideja par nabagu, ko uz brīdi pārvērš bagātniekā vai valdniekā, nepieder arī Holbergam. Tā atrodama jau *Tūkstoš un vienā naktī*, daudzkārt variēta Eiropas renesanses un vēlākā literātūrā, un sevišķi to populārizējis Šekspīrs savas komēdijas *The Taming of the Shrew* priekšspēlē, kur kāds angļu lords izrīkojas ar piedzērušo skārdnieku Slaju līdzīgi kā Kurzemes muižnieks ar Bērtuli.[83] Tātad Jaunā Stendera necilais mēģinājums skatāms plašā literātūrvēsturiskā ietvarā.

Tomēr jāatgādina arī līdz šim pietiekami nenovērtētais fakts, ka Vecā Stendera *Pasakās un stāstos* (1789) ar 11. nr. apzīmētais stāsts „Piedzēris zemnieks" aptveŗ, gan neminot nekādu personas vārdu, visus Bērtuļa piedzīvojumus līdz tam brīdim, kad viņš pēc notikumiem muižā atmostas turpat, kur sākumā aizmidzis. Ja vēl atceramies, ka „lustesspēle" bija pats pirmais Jaunā Stendera literārais darbs, tad pamats jautāt, vai to nav ierosinājis viņa tēvs, kas varbūt jau 1760-os gados, Dānijā dzīvodams, iepazinās ar Holberga lugu, izmantoja tās sižetu stāstam un vēlāk uzmudināja dēlu pavingrināties lokālizēšanas technikā.

Lokālizējot Holberga tekstu, Jaunais Stenders to stipri grozījis un papildinājis. Trešajā cēlienā Bērtulis īsti latviski izsaucas: „Ak, nāc jel Laimas māmiņ! stāvi man klāt," tāpat Kurzemes toreizējie apstākļi pazib viņa žēlabās: „Voi jel kādu gadu no paša vagara tik daudz kūlienu esmu dabūjis, kā vienā dienā no savas sievas? Šī mani graiza, vagars mani dzen kā lopu pie darba un dīcībās. Junkurs laizās pie manas sievas, voi tad nebūs bēdas skalot?" Izteiksme brīžiem neveikla un visgaŗām ļoti rustikāla. Anne dusmās kliedz vīram: „Voi neesi gan savu mūžu dievsgan dzēris? Voi tev vēl slāpst, tu utubunga?" Bērtulis savukārt komandē Maušeli: „Žīd, rakeris, pagāns, ko tu runā, šurp nes vēl stopu brandvīna!" Taču vietām izpaužas nenoliedzams humors, pie kam sevišķi zīmīgas Bērtuļa naivās un neloģiskās replikas. Kad Anne iedomājas, ka Bērtulis tiešām pakārts, nevis tikai pie karātavām uzkabināts, viņš sāk to mierināt: „Kluss, sieviņ, kluss, mums visiem jāmirst; bet gādā kā laba māte par mūsu bērniem, lai bērai ķēvei nekad netrūkst barības. Kad es nebūtu miris, tad es vairāk runātu." Kārlis Kurcalts, lugu analizējot, ne bez pa-

mata aizrādījis, ka Bērtulim pastāv tuva radniecība ar Ķenci brāļu Kaudzīšu *Mērnieku laikos*. Šī līdzība sniedzas pat tik tālu, ka slavenajai Ķenča lūgšanai zināmā mērā atbilst Bērtuļa lūgšana, kas sākas vārdiem: „Ak kaut jel mīļais debestēvs dotu, ka manai sievai rokas nopūtu, jeb ka man nebūtu mugura, ko tā var dauzīt! Par viņas mutes man maz bēdas, lai rej, cik gribēdama."[84] Protams, Bērtuļa tēls nobāl pretstatā Ķenča mākslinieciskajai monumentālitātei.

Spriežot pēc mums pieejamām ziņām, A. J. Stendera „lustesspēle" nav izrādīta agrāk kā 1868. gadā Rīgā. Taču var šaubīties, vai Stenders šo darbu bija paredzējis lasīšanai vien. Varbūt viņš cerēja, ka to uzvedīs kādā muižā. Privātie Kurzemes muižu teātŗi 18. gadsimtā ir ļoti interesanta parādība, kuŗas pētīšana diemžēl apgrūtināta, jo par tiem saglabājies pārāk niecīgs skaits kaut cik plašāku aprakstu.[85] Tā, piemēram, no J. G. Kola Kurzemes ceļojuma piezīmēm zinām, ka Dundagas pils teātrī 19. gadsimta otrā ceturksnī „bieži pulcējās smalki izglītota sabiedrība, lai noskatītos kādas klasiskas drāmas uzvedumu".[86] Tomēr iespējams, ka šis teātris vecāks. Par to varētu liecināt fakts, ka jau ap 1720. gadu virs Dundagas pils vīna pagraba durvīm atradās gleznojums, kas rādīja pagraba pārzini tā laika skatuvju „dzelzs inventāram" piederīgā jokdaŗa Hansvursta lomā.[87] Pie laimīgiem izņēmumiem pieder dzejnieces Elīzas Rekes jaunības atmiņas: tur viņa sīkāk pieskārusies dažām amatieŗu izrādēm 1760-os gados Remtes muižā (Tukuma apriņķī), kuŗās pati piedalījusies. Izrādīja tobrīd iecienītā vācu autora Kr. Gellerta pastorāles; kāda aizmirsta vācu censoņa lugas par Romeo un Jūliju, kā arī Ričardu III, ar kuŗām viņš domājis izkonkurēt Šekspīru; pantomimiskus baletus. Režiju vadīja muižas „danču meistars" resp. deju skolotājs, kas papildināja uzvedumus gan ar paša sacerētiem tekstiem, gan citām piedevām. Kādā gadījumā izrāde apvienota ar krāšņu uguņošanu tuvējā ezerā. No četrām laivām laistas raķetes, bez tam „katrā laivā skanēja laucinieciska mūzika — timpanons, dūda, mežrags, un vienā laivā brauca meitenes, kas dziedāja lauku dziesmas". Turpmākā mūzikas attīstībā gandrīz pilnīgi izzudušais timpanons (instruments trapezoidā formā, kuŗa metalla stīgas sita ar diviem veserīšiem) Latvijas apstākļos gan grūti apzīmējams ar Rekes lietoto vārdu „ländlich", turpretim visai iespējams, ka meiteņu dziedātās lauku dziesmas bija latviskas. Muižas teātris toreiz uzvedis kādu pastorāli, kuŗā Reke (tai laikā Lotīte Mēdema) tēlojusi Floras lomu. Skatītāju vidū, viņa raksta, bijis prāvs skaits apkārtnes latviešu, un „sirmi zemnieki izteica jaunavīgajai Florai, kad tā parādījās starp viņiem, aizkustinātu uzslavu mūsu latviskajā tautas valodā".[88] Tādā

kārtā pastāvēja priekšnosacījumi, ka kāds muižas teātris būtu varējis izrādīt — un varbūt pat izrādīja — arī Jaunā Stendera „lustesspēli" par Bērtuli.

4.

Jau iepriekš runājām par personīgo un mākslinieciskо traģēdiju, ko pirms 20. gadsimta nācās piedzīvot visiem aktieŗiem. Mūzikas pasaulē tāds pats bija izpildītāju liktenis: kamēr komponistu darbi saglabājās notīs, vokālisti un instrumentālisti paņēma savu mākslu līdz kapā. Redzējām, ka Latvijas galvenajos centros 18. gadsimta otrā pusē blakus lugām bieži uzveda operas un dziesmu spēles. Ar to tekstiem un orķestŗa partitūrām lielākoties var iepazīties joprojām, reizēm pieejamas arī samērā plašas atsauksmes, turpretim ne dziedātāju un orķestrantu sniegums, ne izrāžu mākslinieciskais kopiespaids nav atbuŗams nekādiem līdzekļiem. Tikpat maz dod grāmatās vai presē atrodamie apraksti un vērtējumi par koncertiem. Šis „konservētais" materiāls iztirzājams speciālos mūzikoloģiskos pētījumos; šeit tam jāpieskaŗas tiktāl, cik tas raksturo zīmīgākus faktus un tendences vispārējā kultūrvēstures attīstībā.

Instrumentālā mūzika, īpaši Rīgā un Jelgavā, aizvien skanēja oficiālos gadījumos, un sakarā ar pompozajām formām, kādās mēdza godināt valdniekus vai citas ievērojamas personas, tas 18. gadsimtā notika biežāk nekā pēc tam. Gan tā laika dokumenti, gan aculiecinieku stāsti min fanfāras un bungas, maršus un tušas, par ko šeit atkārtoti bijusi runa agrāk. Pompa kulmināciju kā šai, tā citos virzienos iezīmēja Katrīnas II viesošanās 1764. gada vasarā. Jau pie Rīgas patrimoniālā apgabala robežas carieni sveica melngalvju trompētisti un bundzinieki zirga mugurā. Melngalvju orķestris vadīja kortēžu ceļā uz pilsētu, kur zvanīja visu baznīcu zvani un nemitīgi dunēja lielgabalu salūti. Kādā no nākošajām dienām — iepriekš pabraukusi gaŗām strūklakai, kuŗā ūdens vietā šalca vīns — Katrīna pusdienoja rātsnamā. Mielastam sekoja koncerts; tā vokālajā daļā divas Rīgas dāmas dziedāja „italiešu duetu". Kad cariene ciemojās pie abiem Bīroniem Jelgavā, mūzikālā programma bija apmēram līdzīga.[89]

Rīgas rāte algoja pilsētas mūzikantus, kuŗu uzdevums bija spēlēt svinīgos gadījumos baznīcā, pēc rātes norādījuma arī kāzās un citur. 18. gadsimta sākumā šo mūzikantu skaits svārstījās ap astoņiem, bet to pavairoja proporcionāli pilsētas iedzīvotāju pieaugumam. Vienam no viņiem pēc viduslaikos nodibinātas tradicijas vajadzēja uz-

ņemties jundinieka pienākumus, t. i. naktīs dežūrēt rātsnama tornī un ar taures pūtieniem ziņot stundas.[90] Šo veco īpato amatu likvidēja 1839. gadā. No piezīmēm, kas parādījās toreizējo laikrakstu chronikā, redzam, ka jundiniekam vēl pienācies katrā gadmijā atskaņot ar savu instrumentu kādu garīgu dziesmu.

Pilsētas mūzikanti bija pakļauti stingram režīmam un, ja spēlēja kaut kur bez atļaujas, tika tūdaļ arestēti.[91] Tāpat viņiem piekodināja neaizmirst savu zemo kārtu, svinībās nejaukties starp smalkajiem viesiem un vienmēr palikt „spēlmaņu sola" tuvumā. Galvenā profesionālā prasība, izraugoties pilsētas mūzikantus, bija tā, lai kandidāti prastu pieklājīgi spēlēt vairākus instrumentus. Kāds no viņiem 1724. gadā lepojās, ka spēlējot „gandrīz visus instrumentus". Tāda vispusība patika taupīgajai rātei, kas varēja iztikt ar mazāku algotu „spēlmaņu" skaitu, taču reizē tā kavēja pilsētas mūzikantus sasniegt meistarību, un nav dzirdams, ka no viņu vidus būtu nācis kāds atsevišķa instrumenta virtuozs.[92]

Vissvarīgākos gadījumos, kā Katrīnas II sagaidīšanā, Rīgas „oficiālo mūziku" pārstāvēja melngalvju orķestranti. Viņu organizācija 18. gadsimtā gan bija zaudējusi daudz no senā spožuma, taču joprojām paturēja zināmas reprezentātīvas funkcijas, un mūzikā melngalvji balstījās uz simtgadīgām tradicijām. Greznā Melngalvju nama zāle ar tās teicamo akustiku bija ļoti piemērota koncertiem; ap 18. gadsimta vidu tādus tur rīkoja regulāri, ik piektdienas, sezonu sākot 30. septembrī.[93]

Plašāku aprindu mūzikālajām vajadzībām un interesēm kalpoja t.s. mūzikantu kompanijas, kas Rīgā sāka organizēties jau 17. gadsimtā. „Šīs kompanijas vadīja principāli — pieredzes bagāti pilsētas mūzikanti un vietējās autoritātes mūzikas mākslas jautājumos," raksta mūzikologs J. Brauns. „Viņi visas kompanijas vārdā slēdza līgumus ar rāti un citiem mūzikas pieprasītājiem, kā arī pārzināja kopējos ienākumus, kuŗus sadalīja atbilstoši mūzikantu kvalifikācijai. Kompanijā darbojās vēl principāla palīgi un viens vai divi mācekļi, pavisam pieci vai seši dalībnieki. Šo skaitu neapšaubāmi noteica tā laika mūzicēšanas 4—6 balsīgais raksturs. Vēlāk kompanijas locekļu skaits sasniedza desmit, tādējādi kompanija vienlaicīgi varēja uzstāties vairākās vietās."[94] Kompanijas parasti spēlēja dažādās privātās svinībās, pie kam sevišķi ienesīgas, šķiet, bijušas kāzas, jo sakarā ar tām vērojama skaudīga konkurence. Vācu mūzikanti bija izcīnījuši privilēģiju, ka pašā pilsētā drīkstēja spēlēt tikai viņu kompanijas; ārzemnieku (poļu, leišu, čechu) un „nevācu" (latviešu) darba lauks ierobežojās ar ārpilsētu un Pārdaugavu. Tomēr latvieši dzīvoja arī iekšpil-

sētā, un tie savos godos ne allaž vēlējās aicināt vāciešus. Kaut latviešiem nebija organizētu kompaniju, mūzikāli apdāvināti amatnieki un strādnieki spēlēja brīvajā laikā. Šai fonā skatāmas vācu mūzikantu sūdzības rātei, ka viņu eksistenci nemitīgi apdraudot „fušieŗi". Pie pēdējiem kādā 1720. gada peticijā pieskaitīti kurpnieki, putnu mednieki, zvejnieki u.t.t., kas varot „nopelnīt bagātīgu maizes riecienu ar savu arodu", taču atņemot maizi vācu mūzikantu kompanijām. Citā gadījumā vācieši aizgājuši palūkoties, kas notiek kādās latviešu kāzās, un atklājuši, ka tur kāds „nevācietis" spēlē violu. Atkārtotās prasības, lai nevācu un ārzemju „fušieŗus" nodotu tiesai, liecina, ka tiem nav trūcis populāritātes.[95]

No ārzemju mūzikantiem īpatu vietu Latvijā ieguva čechu emigranti, kas darbojās gan pilsētās, gan apstaigāja mūzicēdami lauku sētas. Latviešu vidū viņi bija ļoti iemīļoti, un, tā kā daudzi nāca no Prāgas, vārds „prāģeris" ieviesās latviešu valodā kā sinonims „tautas mūzikantam". Rīgā, protams, arī prāģeŗi nedrīkstēja legāli mūzicēt citur kā priekšpilsētās.[96]

Līdzās rātes mūzikantiem un legālām vai puslegālām kompanijām Rīgā darbojās privātas kapellas, kuŗas izveidoja un uzturēja bagāti mūzikas mīļotāji. Tās sevišķi uzplauka 18. gadsimta pēdējā ceturksnī, un atsauksmes par tām visumā bija ļoti labas. „Vidzemes puskaraļa" un teātŗa entuziasta Fītinghofa mājas kapellu vairākus gadus vadīja Johana Seb. Bacha audzēknis Gotfrīds Mītelis (1728—1788), izcils ērģelnieks un pianists, kuŗa paša komponētās klavieŗsonātas tika izdotas Vācijā un „no jauna vaŗā grieztas" Anglijā. Rīgā vairākus viņa darbus (klavieŗu koncertus, duetu divām klavierēm) publicēja Hartknochs. Dažām kantātēm Mītelis izmantoja Herdera tekstus, un pēdējais savā Rīgas periodā viņu dēvēja par „ievērojamu skaņu mākslas pratēju". Mīteļa kompozicijas atspoguļo klavieŗu attīstību — viņš tās rakstīja klavicimbalei un klavesīnam, tad kā viens no pirmajiem tobrīd vismodernākajām veserīšu klavierēm resp. *fortepiano*. Viņa vārds iekļuva Eiropas mūzikas vēsturē. Anglijā aizrādīja uz viņa domu bagātību un spožo techniku, uzsveŗot, ka grūtāk izpildīt Mīteļa nekā Hendeļa vai Skarlati darbus. Vācieši viņu pieskaita pie spēcīgākiem „priekšklasicisma" pārstāvjiem, kas savieno augstu polifonisku prasmi ar *Sturm und Drang* jaunajiem izteiksmes līdzekļiem. Kā klavieŗu solists Mītelis uzstājies vienīgi ziemā, citos gada laikos atteikdamies ar motīvāciju, ka viņu traucējot ratu rīboņa Rīgas ielās. Atstājis Fītinghofa kapellu, viņš saistījās ērģelnieka darbā — vispirms Doma, pēc tam Pēteŗa baznīcā.[97]

Tomēr brīžiem gadījās, ka bagātnieki organizēja kapellas galvenā

kārtā reprezentācijas nolūkiem un mūzikā faktiski bija ignoranti. Aktieris J. K. Brandess savos memuāros stāsta par ievērojamu vijoles virtuozu, kas pa ceļam uz Pēterburgu, kur bijis aicināts spēlēt galmā, apstājies Rīgā un, kāda mecenāta pierunāts, apsolījies vienreiz koncertēt. Pēc mēģinājuma virtuozs žēlojies, ka kapellas mūziķi, viņa pavadītāji, „nerrodamies" noskaņojuši instrumentus astotdaļtoni par zemu. „Ak, astotdaļtoni augstāk vai zemāk, kas tur par bēdu!" izsaucies mecenāts. „Pat ja šie ļaudis būtu noskaņojuši instrumentus pustoni par zemu, jūs to starpu aizpildīsit ar savu lielisko spēli."[98]

Reizē Brandess uzsveŗ, ka koncerti Rīgā saistījuši daudz vairāk publikas nekā teātris, un instrumentālisti šo apstākli izmantojuši, lai prasītu aizvien augstāku atlīdzību. Viņa slavenās meitas Minnas Brandesas vokālajos koncertos ienākumu lielākā daļa allaž aizgājusi pavadītājiem.[99] Labajam honorāram, ko maksāja Rīgā, bija pozitīva nozīme, jo tas pievilināja teicamus ārzemju māksliniekus — vāciešus, čechus, italiešus, kas nereti vairs dzimtenē neatgriezās un spēcīgi sekmēja Latvijas mūzikas dzīves attīstību. Kāds lietpratīgs krievu ceļotājs 18. gadsimta otrā pusē rakstīja, ka Rīgā, kur „ar māku un izjūtu atskaņo Bacha, Haidna un citu komponistu meistardarbus", esot „šīs cēlās mākslas tronis celts". Līdzīga jūsma dzirdama atkārtoti, un mūzikas vēsturē konstatējams uzskats, ka Rīga šai laikmetā piederējusi pie vērā liekamiem Eiropas mūzikas centriem.[100]

Ja iepriekš redzējām, ka dzīva interese par mūziku valdīja pat Rīgas latviešu proletāriātā, tad vēl jo spilgtāk tā izpaudās privilēģēto kārtu mājās. Vēlākais profesors Johans Kr. Petri, kas kā mājskolotājs iepazina Igauniju un daļēji arī Latviju 18. gadsimta pēdējos 12 gados, šai sakarā atzīmē, ka Rīgā katrs jauneklis, ja vien viņš pretendējot uz nopietnu izglītību un „labo toni", mēģinot iemācīties nevainojami spēlēt kādu instrumentu. Meiteņu audzināšanā blakus franču valodai galveno uzmanību veltījot klavieŗspēlei. Dažas meitenes attīstoties par īstām virtuozēm un viegli varot sacensties ar profesionālām pianistēm. Tas pats sakāms par abu dzimumu vokālistiem, kas sniedzot kantātes un orātorijas priekšzīmīgā izpildījumā.[101] Avotu kritikas labad jāpiemetina, ka jau šai tēlojumā Petri jauc paša tekstu ar aizguvumiem no K. F. Snella *Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee* (1794), kamēr citādi viņa populārais, arī 1960. gadā no jauna izdotais, Rīgas apraksts veselām lappusēm ir burtisks Snella plaģiāts.

Privātos mūzikas mīļotājus sāka plašākā apjomā organizēt 1760. gadā dibinātā Rīgas mūzikālā biedrība. Koncertus, kas parasti notika Melngalvju namā, financēja paši atskaņotāji, bet pastāvīgo intere-

sentu resp. klausītāju skaits svārstījās ap simtu. „Neviens, kas prot labi spēlēt, nav par lepnu, lai piedalītos un iepriecinātu sabiedrību," lasāms kādā 1761. gadā publicētā tēlojumā. „Ko devuši lieli vīri skaņu mākslā, kādus grūtus mērķus viņi sprauduši nobriedušiem izpildītājiem, ar to mūs katru pirmdienu priecina ap trīs stundas. Mēs klausāmies šos meistardarbus un ļaujamies mundrumam, maigumam, līksmei — īsi sakot, visām patīkamām jūtām. Kāds gabals beidzas. Brīdi varam parādīt savu atsaucību, izbaudīt pārdzīvoto un apspriesties. Tad nošalc kāda skaņa. Pamazām tā top spēcīgāka. Pēkšņi mūs apklusina majestātiskas simfonijas brāzma. Tai seko klusāks koncerts klavierēm vai vijolei. Cik bargi mēs pavērtos savā kaimiņā, ja viņš raudzītu šai brīdī mums klāstīt kādus jaunumus! Neviens pirkstu tvēriens, neviens lociņa vilciens nedrīkst paslīdēt gaŗām mūsu uzmanībai."[102]

Mūzikālās biedrības pasākumi sekmējās un pirmo kulmināciju sasniedza 1778. gadā. Tolaik bija 25 biedri un 450 subskribentu kārtējiem koncertiem, ko ziemas mēnešos rīkoja katru otru pirmdienu. Taču jau gadu vēlāk radās iekšējas nesaskaņas, kuŗu gaitā nozuda pat statūti, publikas interese atslāba, un līdz 1795. gadam biedrības atklātā darbība izpaudās vienīgi atbalstā ārzemju mūzikas mākslinieciem, kas viesojās Rīgā. Attiecības beidzot izdevās sabalansēt zemes virstiesas prezidentam Georgam f. Ulricham, un 1795. gada rudenī atkal sākās „perpetuāli mūzikas mīļotāju koncerti". Biedrībā iestājoties, bija jāmaksā pieci, turpmāk ik gadus četri Alb. dāldeŗi. Atjaunotā orķestŗa sastāvā ietilpa 16 mūziķu, bet īpaša diriģenta nebija; minēts tikai „vadonis" jeb „priekšspēlētājs" no pašu orķestrantu vidus. 1796. gada ziemā Melngalvju namā tika sarīkoti jau 16 koncerti, kuŗiem sekoja vakariņas, deja un kāršu spēle biedrības režijā. Rīgas mūzikas dzīvē, ciktāl tā nebija tieši pakļauta pilsētas pārvaldes organiem, biedrībai drīz izdevās nodibināt īstu protektorātu. Ārzemniekiem nedeva telpas sestdienās; ja viņi tomēr izsludināja koncertus, vietējiem mūziķiem liedza viņus pavadīt. Miera labad pat ievērojamiem virtuoziem nācās sludinājumos aizrādīt, ka koncerti notiek Rīgas mūzikālās biedrības pārziņā. Diletantus resp. mūzikas mīļotājus, kas nepievienojās biedrībai, spieda prasīt tās atļauju, lai vispār varētu mūzicēt ārpus sava dzīvokļa. 1799. gadā izstrādāja un pieņēma jaunus statūtus. Tie nosacīja, ka biedrība „kalpo mūzikas kultūrai, veicina mūzikālo tieksmju un centienu attīstību, palīdz atskaņotājiem, kas iebrauc no ārzemēm, un atbalsta trūcīgus mūziķus". Ikvienam biedram vajadzēja ar parakstu apliecināt, ka viņš pievienojas šiem mērķiem.[103]

Tiklab Mūzikālajā biedrībā, kā Fītinghofa kapellā ilgi darbojās Kārlis Feige (1757—1818), viens no sava laikmeta izcilākajiem Baltijas vijolniekiem, par kuŗu rakstīja, ka viņš Rīgā ieviesis „citu mūzikas gaumi un citu spēles veidu". 90-os gados Feige uzstājās līdz 20 reižu sezonā, kuŗa caurmērā ilga sešus mēnešus. Viņš uzmanīgi sekoja notikumiem Rietumeiropā un tur sarakstītus darbus vijolei bieži atskaņoja Rīgā jau tai pašā gadā. Starp citu viņa repertuārā bija Mocarta vijoļkoncerti un Tartini sonātas.[104]

Ārzemju instrumentālisti un vokālisti, kas 18. gadsimtā devās koncertēt uz Krieviju, galvenā kārtā Pēterburgu, pa ceļam mēdza apstāties kā Rīgā, tā Jelgavā. Arī ārzemnieki, kuŗiem Latvija kļuva par otru dzimteni, nereti dalīja savas intereses starp Rīgu un Jelgavu. Hercoga Frīdricha Kazimira galma kapellu 17. gadsimta beigās vadīja Johans Fišers (1646—1721), vispusīgs mūziķis un komponists, kuŗa darbi atskaņoti vēl jaunākā laikā. Kapellā viņš ieviesa franču instrumentālās mūzikas tradicijas; kā vijolnieku viņu raksturoja „tīrs lociņa vilciens, ko viņš pavadīja ar labām manierēm, t. i. gaumīgiem izrotājumiem". Vēlāk Fišers dzīvoja Rīgā, kur viņu algoja Lielā ģilde. Viņa uzdevums bija katru nedēļu iesniegt kādu piemērotu kompoziciju un „raudzīties, lai to kārtīgi izpildītu".[105] Gadsimta otrā pusē ar „savas vijoles burvīgajām skaņām" lielu ievērību modināja no Čechijas ieceļojušais Abrahams Mohatskis, kas sākumā spēlēja galma kapellā Jelgavā, tad kamermūzikas vakaros Rīgā.[106]

Pēteŗa Bīrona laikmetā Kurzemes mūzikālās kultūras galvenais centrs bija hercoga galms. Par to plašāk runājām iepriekš (XI : 2), aplūkojot galma teātri un kapelmeistara Fr. Ā. Feichtnera nopelnus. Galma kapellā bija saistīti 15—20 instrumentālisti. Par spīti oficiālā darba slodzei Feichtners nepārtrauca pats vingrināties vijoles mākslā un guva ievērojamu atzinību vairākās turnejās pa Eiropu. 1790. gadā viņš koncertēja arī Rīgā — Ķēniņu ielas teātrī un Melngalvju namā.[107] Mūzikālos pasākumus galma aprindās iespaidīgi veicināja hercogiene Doroteja. Jau atzīmējām, ka viņa Kroņvircavā bieži mūzicēja kopā ar Minnu Brandesu. Pēdējā arī komponēja un veltīja Dorotejai virkni dziesmu, kas vēlāk glabājās Kurzemes provinces mūzejā Jelgavā.[108]

Daudz īsu norādījumu 18. gadsimtā liecina par samērā rosīgu mūzikas dzīvi Liepājā. Kopš 1711. gada dokumenti min pilsētas mūzikantus, sākumā tikai četrus vīrus, turpmāk prāvāku sastāvu. 1760-os gados atrodam sūdzības par kādu tiesas padomnieku, kas „adventa laikā vareni izklaidējies ar taurēm un bungām", tāpat par bērēm, kur blakus vokālistu izpildījumiem skanējusi mežragu, trompešu un

citu instrumentu mūzika, kaut mācītājs to iepriekš aizliedzis. Atkārtoti pieminēti garīgi, sevišķi ērģeļu, koncerti Trīsvienības un Annas baznīcā. Svinīgos gadījumos dziedāja kantātes — 1789. gadā Annas baznīcā latviešu valodā. Plašu vērību šim vokālskaņdarbu tipam veltīja pilsētas skolas audzēkņi. „Laicīgā" mūzika gadsimta otrā pusē kulminēja gadījumos, kad Liepājā viesojās hercogs ar galma kapellu un teātri. Taču reizēm galma kapella sniedza arī piemērotu programmu baznīcās.[109]

Ērģeles, kam baznīcas mūzikā bija centrāla loma, Latvijas pilsētās konstatējamas jau kopš viduslaikiem, turpretim laukos, kā vēl redzēsim (XI : 5), ieviesās tikai pamazām. Ap 18. gadsimta vidu Latvijā rosīgi darbojās ērģeļu būvētājs Heinrichs A. Konciuss. Rīgā viņš uzbūvēja Jēkaba baznīcas ērģeles ar diviem manuāļiem, pedāli un 35 reģistriem, tāpat papildināja Doma baznīcas ērģeles. Arī Liepājas Trīsvienības baznīcas pirmās ērģeles bija Konciusa darbs.[110] Rīgas Pēteŗa baznīcas iekārtu izpostīja 1721. gada ugunsgrēks; jaunas ērģeles ar 43 reģistriem uzbūvēja Gotfrīds Klosens 1734. gadā.[111] Jāpiebilst, ka 1721. gadā bojā aizgāja un vēlāk vairs netika atjaunota Amsterdamā darinātā Pēteŗa baznīcas zvanu spēle, kas varēja atskaņot divus korāļus.[112]

It sevišķi Rīgā 18. gadsimtā atbalsojās augstie sasniegumi, kādi sakarā ar Dītricha Bukstehudes, J. Seb. Bacha u. c. autoru darbību iezīmējās Vācijas ērģeļu mākslā. Bez augstāk pieminētā Gotfrīda Mīteļa no Rīgas ērģelniekiem vēl atzīmējams pazīstamā vācu komponista G. F. Telemaņa mazdēls Georgs M. Telemanis (1748—1831), kas Rīgā apmetās 1773. gadā, bija pilsētas baznīcu mūzikas direktors un domskolas kantors, tad Doma baznīcas pastāvīgais ērģelnieks. Viņš komponējis daudz baznīcas mūzikas — koŗa dziesmas, korāļus, fūgas. Telemanis izdeva mācības grāmatas ne vien mūzikā, bet arī gramatikā un ortografijā, bez tam interesējās par seno Vidzemes topografiju.[113] Kurzemē jau 18. gadsimta sākumā J. F. Bankava poēmā jūsmīgi cildināts Dundagas ērģelnieks Launics, kas esot priecinājis gan ausis, gan garu, jo bijis „mīlīgs kā Orfejs".[114]

Laba tiesa mūzikāli apdāvinātu personu bija mācītāju vidū. Tā, piemēram, izcilu talantu klavieŗu spēlē pēc laika biedru atzinuma apliecinājis Neretas mācītājs un latviešu skolas grāmatu autors Gotfrīds Georgs Mīlichs (1735—1815). Viņš arī daudz komponējis, taču iespiedumā dažus gadus priekš nāves izdeva vienīgi savu *Choralbuch* (1810) ar meldijām latviešu dziesmu grāmatai. Šo Mīlicha darbu Kurzemē plaši lietoja, un tas spēcīgi ietekmēja turpmāko latviešu baznīcas dziesmu formu.[115]

Tēva pēdās gāja viņa dēls Gotfrīds Heinrichs Mīlichs (1773—1837), kas mācījās Pēteŗa akadēmijā Jelgavā, bet 1792. gadā devās uz Jēnu studēt teoloģiju un mūziku. Kopā ar viņu tādā pašā nolūkā turp brauca Lipaiķos dzimušais Kārlis F. Amenda (1771—1844), kas piederēja pie Kurzemes galma kapellas vadoņa Feichtnera talantīgākiem privātskolniekiem. Universitātes kursu sekmīgi beiguši, viņi apceļoja Franciju un Šveici, bet 1798. gadā apmetās Vīnē. Mīlichs tur pelnījās ar ģitaras stundām, Amenda kļuva par nesen mirušā Volfganga A. Mocarta bērnu mājskolotāju. Dzimtenē atgriezušies, abi drīz ieguva draudzes — Mīlichs Blīdenē, Amenda Talsos, kur nostrādāja par mācītājiem līdz mūža galam.[116]

Amendas darbs ar Mocarta bērniem bija tikai īsa epizode, turpretim pasaules mūzikas vēsturē viņš netieši iekļuvis kā tuvs Ludviga Bēthovena draugs. Šī draudzība sākās Vīnē, kur Bēthovenu savaldzināja Amendas vijole. Arī Mīlichs spēlēja vijoli tikpat labi kā ģitaru, un brīžiem viņi mūzicēja trijatā. Ja Bēthovens kādreiz parādījies sabiedrībā viens, bez Amendas, ļaudis tūdaļ prasījuši: „Kur tad otrs?" Viņi bija sagatavojušies 1799. gadā kopīgi apceļot Eiropu, kad apstākļu sarežģījumi Kurzemē piespieda Amendu izbeigt teicami uzsākto mākslinieka karjēru un braukt mājās. Tomēr draudzība turpinājās ilgas, intimas sarakstes ceļā, Bēthovens sūtīja Amendam savus darbus, veltīja viņam stīgu kvartetu op. 18 : 1, apsprieda ar viņu dažādus plānus u.t.t. Šī korrespondence norisinājās 19. gadsimta pirmajos gadu desmitos, tādēļ viņu attiecību raksturošanai šai vietā ierobežosimies tikai ar diviem citātiem. Jau 1801. gadā konfidenciāli atklādams Amendam savu nelaimi — pakāpenisko dzirdes zudumu, Bēthovens rakstīja: „Jā, Amenda, ja pēc pusgada mana kaite izrādīsies nedziedināma, tad es Tev pieteikšu savas prasības, Tev būs viss jāpamet un jānāk pie manis ... Tu mani nenoraidīsi, Tu palīdzēsi savam draugam ciest viņa raizes, viņa nelaimi ... Tu paliksi mūžam pie manis." Amenda savukārt vēl kādā 1815. gada vēstulē izsaucās: „Ja Tu beidzot apmeklētu arī ziemeļus un pa ceļam uz Pēterburgu ierastos Jelgavā, — kā Tu tiktu uzņemts! Tad es mestos Tavās rokās, aizvestu Tevi uz dažām dienām pie sevis — ak, es laimīgākais no laimīgiem! Es varētu būt mājas tēvs savam karsti mīļotajam Bēthovenam!" Par spīti šiem abpusējiem jūtu izplūdumiem viņi pēc 1799. gada nekad vairs nesastapās. Amendas vijole, kas Vīnē bija skanējusi kopā ar Bēthovena klavierēm, vēlāk skanēja vairs vienīgi Talsu pastorātā un dažu Kurzemes muižnieku salonos.[117]

T. s. mājas mūzika kopš 18. gadsimta vidus Latvijas muižās izplatījās aizvien straujāk. Protams, Amendam līdzīga formāta māksli-

niekus tur sastapa reti. Kā redzējām I : 3 nodaļā, runājot par barona Fersena muižu Lielsalacā, šais mājas koncertos spēlēja diletanti — īpašnieks vai viņa ģimenes locekļi un mūzikāli ieinteresēti muižas ļaudis. Vokālus priekšnesumus mājas mūzikas ietvaros toreizējā gaume uzlūkoja par jaunu dāmu priekšrocību. Tā tas bija muižās un pilsētas patriciešu namos, tā arī „Versaļas ēnu galmā", kas gadsimta beigās Jelgavā pulcējās ap Francijas trimdas karali Luiju XVIII.[118]

Daudziem muižniekiem galvenais izklaides veids un brīžiem pat vienīgais īstas intereses objekts bija medības. Šis apstāklis izraisīja mūzikālas pavadparādības. Dažādajiem medību signāliem lietoja pūšamos instrumentus, no kuŗiem Latvijā jau 17. gadsimtā sevišķi populārs kļuva t. s. pusmēness tipa mežrags. Tam nebija ne ventiļu, ne mēlīšu, taču mūzikants, kas prata attiecīgi trīsināt lūpas, varēja ar to atskaņot arī melodijas. „Pusmēnesi" nēsāja plecā, reizēm ļoti greznā samta saitē ar brokāta rotājumiem un bārkstīm. 18. gadsimtā, īpaši Kurzemē, parādījās franču mednieku instrumenti — *trompes de chasse* un fanfāras, tomēr to izplatība ierobežojās ar hercoga galma aprindām.[119]

Praktiskiem nolūkiem paredzētā medību signālizācijas sistēma savā tālākajā attīstībā virzījās pretim medību mūzikai kā speciālam žanram, kuŗa izcilus paraugus 18. gadsimtā deva Haidns. Vidzeme šai sakarā saņēma zināmus īpatus impulsus no Krievijas. Bohemijā dzimušais mežraga virtuozs Johans A. Mareš kopš 1748. gada bija modinājis plašu ievērību Pēterburgā, un S. Nariškins — ķeizariskais mednieku priekšnieks un reizē galma kapellas šefs — uzdeva viņam noorganizēt labu mežradznieku ansambli. Šim nolūkam Mareš izraudzīja 12 dzimtcilvēku un sagādāja viņiem mežragus — ne saritinātus, bet taisnus, pēc ērģeļu stabuļu parauga darinātus instrumentus, kas kopā aptvēra divas oktāvas chromatiskā skalā. Katrs vīrs pūta tikai vienu toni; galvenā māksla bija likt tam atskanēt īstajā brīdī, nekļūdīgi skaitot visus pārējos pūtienus un pareizi pauzējot. Ansambļa pirmā uzstāšanās radīja Pēterburgā sensāciju. Bagātie krievu muižnieki steidzās atdarināt šo medību mūziku, bet Mareš turpināja to izkopt, papildinādams instrumentu skaitu līdz trīs oktāvu apjomam. Centrs, kuŗa ietekmē Mareša medību mūzika atrada sekotājus Latvijā un Igaunijā, bija Šeremetjevu īpašumi Vidzemē. Ar taisnajiem instrumentiem, brīvā dabā spēlējot, esot panākts spilgtāks mūzikāls efekts nekā ar parastajiem mežragiem.[120] Tomēr šī tipa mūzika, kuŗas popularitāte kulminēja Pāvila I valdīšanas gados, bet pakāpeniski izbeidzās 19. gadsimta pirmajā ceturksnī, Latvijā

nebūs necik iesakņojusies. Pretējā gadījumā to daudzinātu laika biedru atmiņas un tā būtu atstājusi pēdas arī latviešu tautas tradicijās.

5.

Pilsētās un pa daļai arī muižās latvieši saskārās ar cittautu mūzikālām ietekmēm, turpretim lauku sētās 18. gadsimtā galvenais mūzikas elements joprojām bija tautas dziesma. Vairs neatkārtojot to, kas jau sacīts IX nodaļā, šeit jāuzkavējas vienīgi pie ziņām, kur tautas dziesmas skatītas tieši vokālās mākslas aspektā.

Johans J. Harders savā 1764. gadā *Gelehrte Beyträge* publicētajā rakstā izteicās: „Viņu (t. i. latviešu. Ref.) mūzika ir ļoti rupja un neattīstīta. Vēlēdamies dziedāt, viņi izrauga vienu vai divas meitas, kas dzied tekstu, kamēr pārējās velk vienu vienīgu toni, līdzīgi dūku basei. Īstās dziedātājas nepaceļ balsi pāri par tercu, un šis vienmuļais priekšnesums turpinās, līdz teksts beidzas; tad zemās balsis pāriet uz oktāvu no pamattoņa, ko visu laiku dūkušas, un dziesma ir galā."[121] Šis negātīvais viedoklis, ko — blakus citiem Hardera vērtējumiem — pārņēma Herders, kontrastē Hardera augstajām domām par latviešu tautas dzeju un lāga nesaskan arī ar tai pašā rakstā agrāk sastopamo konstatējumu, ka „latviešu dzejas māksla un mūzika visai īpata, un liecina par dabu, kas bijusi un vēl aizvien ir viņu skolotāja".[122]

Samērā plašais latviešu tautas dzejas apskats G. F. Stendera gramatikas 2. izdevumā ietver arī īsus aizrādījumus par dziedāšanu. Gandrīz visas tautas dziesmas, parasti pa divām strofām bez atskaņām, dziedamas vienā meldijā. Sapulcējas meitas un sievas; daļa dzied, daļa tikai velk o! (dažos apgabalos e vai i), tā ka visa apkārtne skan. „Mūs, vāciešus, nekad neiepriecinās tādā mērā pat visjaukākā mūzika kā latviešus viņu dziesmas, ko tie bieži dzied līdz aizsmakumam, īpaši tad, ja diezgan ko rīt un plītēt." Vismīļākās latviešiem Jāņu dziesmas, kur viņi katru strofu nobeidz ar divkāršu līgo! Savās „vientiesīgajās dziesmās" viņi visai labi ievēro zilbju mēru, un parasti tās neievaino ausi ar aplamu prozodiju. Tautas ziņģes, kuŗu prāvāko apjomu nosaka fantazijas pakāpeniski radīti papildinājumi, visvairāk dzied vērpjot gaŗos ziemas vakaros.[123]

Dziedāšanai dažas piezīmes veltī A. V. Hupelis *Topographische Nachrichten* 2. sējumā. Runādams, kā allaž, reizē par igauņiem un latviešiem, viņš konstatē: „Liela tiesa no viņu izpriecām saistās ar

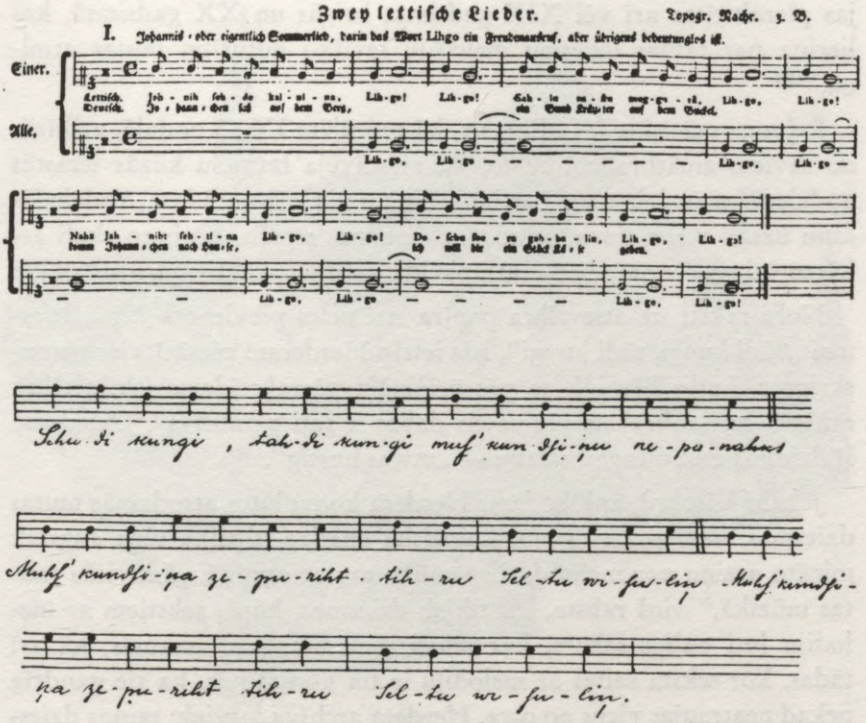

Latviešu Jāņu dziesmu melodiju paraugi 18. gadsimtā: augšā — A. V. Hupeļa darbā *Topographische Nachrichten,* apakšā — Herdera atstātajos materiālos

dziesmu un mūziku. Dziedāšana īsteni piederas sievietēm: kāzās dzied īpaši izraudzītas sievas; taču piebalso arī vīrieši, tiklīdz dzērieni radījuši vispārēju jautrību. Lauku darbos, rotaļās un tml. dzird tikai meitas skaļi jo skaļi dziedam visiem par patiku. Daļai ir labas balsis un nenoliedzams dziedātāju talants, tomēr igauņiem vairāk nekā latviešiem."[124] Jāpiebilst, ka šim pēdējam Hupeļa spriedumam nav pieškiņams autoritātīvs svars, jo viņš gan teicami pazina igauņus, bet viņa personīgā pieredze latviešu vidū ierobežojās ar zemniekiem, kas dzīvoja vai nu tieši igauņu Vidzemē, vai tās latviskajos kaimiņu novados. „Latvieši," vēl aizrāda Hupelis, „gari stiepj beidzamās zilbes un palaikam dzied divbalsīgi, tā ka daži velk ko līdzīgu basam."[125] Pielikumā autors sniedz divas latviešu tautas dziesmas — tekstu un nošu rakstu, par ko mūzikologs Jēkabs Vītoliņš izsakās: „Abas melodijas (viena Jāņu dziesma, otra sadzīves dziesma) ir teicamo dziesmu raksturā, šaurā mazās tercas apjomā, kuŗas apakšējais tonis tiek izturēts kā bass. Pilnīgi līdzīga tipa Jāņu dziesmu melodi-

jas pierakstītas arī vēl XIX gadsimta beigās un XX gadsimtā, kas liecina par tautas dziesmu melodiju sevišķo noturību tautas atmiņā."[126]

Ērģemes mācītājs J. L. Bergers, kā redzējām IX : 3 nodaļā, atšķīrās no saviem amatbrāļiem ar to, ka aizstāvēja latviešu kāzās ierastās apdziedāšanas dziesmas. Par izpildījumu viņš īsi norāda: „Apdziedāšanu uzsāk viena sieva, teikdama dziesmas strofu, koris to skaļi atkārto tai pašā tonī, bet visu nobeidz ar divas taktis garu o! o!"[127]

Nošu raksts uz atsevišķas papīra strēmeles pievienots Jāņu dziesmai „Šādi kungi, tādi kungi", kas ietelp Herderam piesūtītajos manuskriptos. Ludis Bērziņš, to pēc orīģināla pārrakstīdams (sk. attēlu), atzīmē, ka „rokraksts pēc savas dabas ir ļoti primitīvs". Dziedama šī dziesma esot diezgan strauji — „etwas hurtig".[128]

Jēkabs Vītoliņš, aplūkodams Herdera konvolūtos atrodamās tautas dziesmas, uzsver, ka to mūzikoloģiska analize stiprina viņa augstāk minēto atziņu par melodiju ilgo mūžu tautas atmiņā. „Latviešu tautas mūzikā," viņš raksta, „ir tiklab dziesmas, kurās tekstiem ar melodiju ļoti vaļīgs sakars, kur teksti melodijai bieži mainās, kā arī tādas, kur teksta saites ar melodiju ir tik konstantas, ka tie gandrīz nekad neatraujas viens no otra. Herdera archīva latviešu tautas dziesmu tekstu analize dod iespēju norādīt vismaz uz 15—20 ļoti pazīstamām dziesmām, kurās teksta un melodijas sakari ļoti cieši, t. i. dziesmām, kuru melodijas zināmas parasti tikai kopā ar noteiktiem vārdiem. Tātad var domāt, ka daudzi šie teksti jau tanī laikā dziedāti ar tām pašām melodijām, ar kādām tie pierakstīti vēlāk, XIX gadsimta otrā pusē, un ar kādām tie tautā pazīstami arī tagad. Tās ir galvenokārt sadzīves, liriskās, ģimenes ieražu un bāreņu dziesmas ar augsti attīstītu melodiku un mūzikālo formu, plašā skaņu apjomā, mažora, eoliskajā, miksolidiskajā u.c. diatoniskajās skaņkārtās, ar visām tipiskajām latviešu klasiskās tautas dziesmu melodikas iezīmēm." Nošu rakstā pieejamā „Šādi kungi, tādi kungi" melodija šai veidā, t. i. kā harmoniskas struktūras mažora deju melodija, gan vēlāk vairs nav sastopama, tomēr „Herdera latviešu tautas dziesmu uzkrājums vispārinājumā ļauj secināt, ka XVIII gadsimtā ir dzīvojušas varbūt jau lielākā daļa no mums tagad pazīstamām dziesmām — to tekstu un melodiju kopumā".[129]

Kopš 18. gadsimta otras puses tautā sāka plašāk izplatīties vācu gādātās vai no vāciešiem tapinātās „jaunlaiku ziņģes", kas jāatšķir no garākām tautas dziesmām resp. romancēm, kuras arī mēdz apzīmēt par ziņģēm. Ar apzinātu nolūku šo procesu veicināja G. F. Stenders,

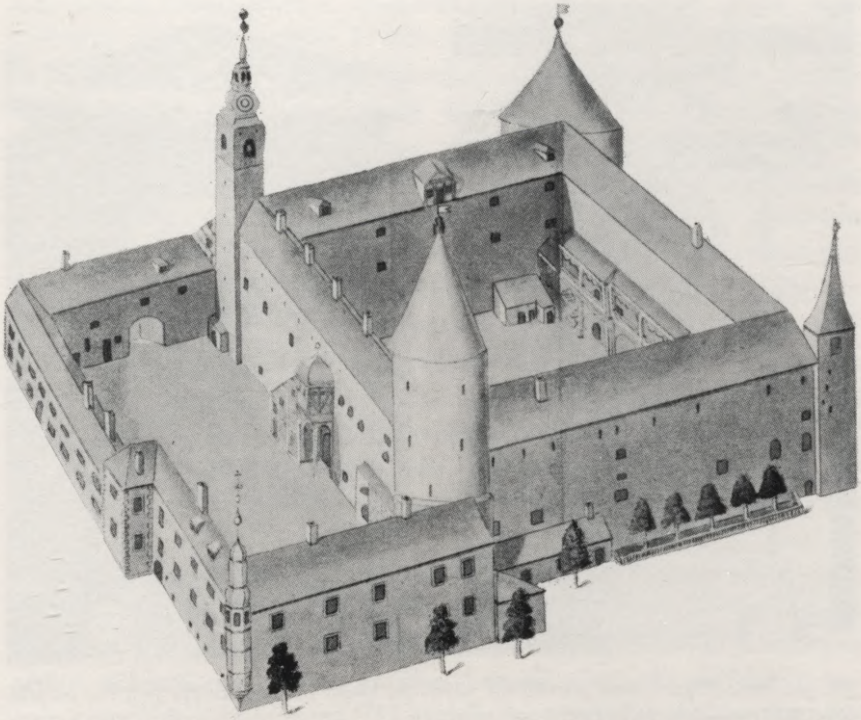

Rīgas pils augšskatā 18. gadsimta otrā pusē (Broces zīmējums)

18. gadsimta beigās izbūvēta kāpņu telpa Rīgas pilī

18. gadsimta Rīgas namu portāli un vārti: pa kreisi portāls Kalēju ielā 70, pa labi vārti Rīdzenes ielā 23 (1737)

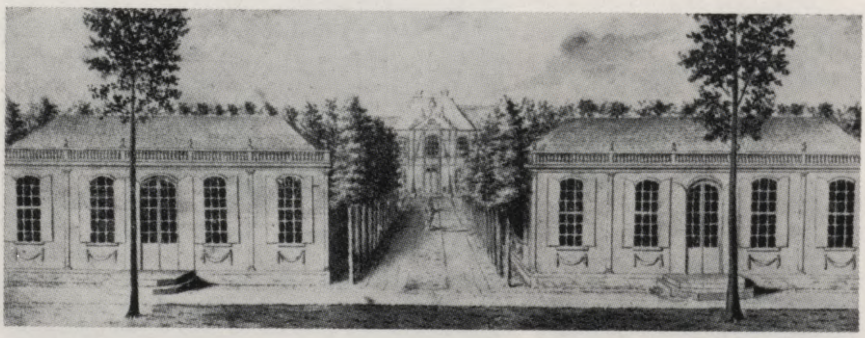

O. H. f. Fītinghofa „vasaras muiža" Zolitūdē pie Rīgas 1785. gadā

sacerēdams tiklab tekstus, kā norādīdams uz meldijām. Taču vācu romanču meldijas ieplūda Latvijas lauku sētās arī no pilsētām, pa daļai ar amatnieku un „vanderzeļļu" starpniecību, bet it īpaši no muižām. „No muižu meitām un jumpraviņām mums ieviesās laba tiesa tapinātu gaŗāku mīlestības dziesmu," raksta Krišjānis Barons.[130] Banālos un neveiklos latviešu tekstus šai ceļā aizgūtajām meldijām pielāgoja kādi nezināmi dziesminieki: jāatceras, ka vēl 19. gadsimta pēdējā ceturksnī, īstajos ziņģu ziedu laikos, krietna daļa tekstu autoru bija vai nu anonimas, vai citādi latviešu rakstniecībā pilnīgi nepazīstamas personas, ieskaitot vairākus sveštautiešus.[131] Jaunās ziņģes, aizrāda Jēkabs Graubiņš, „izplatījās tautā diezgan sekmīgi un šur tur piepotēja arī īstajām tautas meldijām pa svešam elementam". No otras puses, salīdzinājis Latvijā ilgi dziedātās cittautu ziņģes ar to pirmveidiem, viņš konstatē, ka „tās tauta jau stipri sagrozījusi pēc savas gaumes un tradicijām gan ritmiski, gan melodiski, gan pēc satura".[132]

No tautas dziesmām kā tekstā, tā melodikā atšķirīgs, tomēr svarīgs un labi pazīstams mūzikas elements bija baznīcas dziesma. Kurzemē un Vidzemē kopš 16. gadsimta lielākoties dziedāja protestantiskos, sākumā neritmiskos korāļus, Latgalē visvairāk saglabājās katoļu gregoriskie dziedājumi.[133] Latviešu baznīcas dziesmai ar ritmisku un atskaņotu tekstu 18. gadsimtā bija pavisam nesenas tradicijas, kuŗas ap 1670-iem gadiem ievadīja Fīrekers. Neritmiskās dziesmas vēl nebija gluži izzudušas pat pirmajos dziesmu grāmatas izdevumos pēc Ziemeļu kaŗa; Rīgā tās aizstāvēja Jāņa draudzes konservātīvie latvieši.[134] Vairumam lauku baznīcu trūka ērģeļu un daļai baznīcēnu dziesmu grāmatu, vai arī tie vispār neprata lasīt. Gadsimta otrā pusē stāvoklis uzlabojās, bet vēl ap 40 gadu pēc kaŗa vismaz par dažām Vidzemes draudzēm atsauksmes bija ļoti bēdīgas. Tā, piemēram, Kalsnavā ģenerālvizitācijas komisija 1748. gadā pārmeta skolotājam, ka viņš dievkalpojumā nemaz neesot varējis noturēt meldiju. Skolotājs aizbildinājās, ka viņa dziedāšanu nomākuši zemnieku bļāvieni. Tikpat neveiksmīgais Lejasciema skolotājs taisnojās, aizrādīdams uz zemnieku nepatiku pret baznīcas dziesmām un uz grūtībām viņiem vispār iemācīt kādu meldiju. Šie apgalvojumi, bez šaubām, vāji pamatoti, jo tai pašā laikmetā citas Vidzemes draudzes ar kārtīgiem priekšdziedātājiem resp. kantoriem ieguva vizitātoru atzinību. Trūkstot pavadījumam, dziedāšanas sekmes bija vislielākā mērā atkarīgas no priekšdziedātāja. Dažkārt šo lomu uzņēmās pats mācītājs, vietām par „melodijas turētājiem" bija izraudzīti piemēroti skolnieki. Tomēr pat teicama kantora vadībā dziedāšana nevarēja

dot ne mūzikāla, ne reliģiska pārdzīvojuma, pirms nebija galīgi atmesti neritmiskie korāļi.[135]

Rīkojumi Vidzemes latviešu skolu lietās kopš 1730-iem gadiem starp citu paredzēja, ka bērniem jāmāca dziedāt garīgas dziesmas. Tā kā skolotājs un baznīcas kantors bieži apvienojās vienā personā, tad vienādi skolā un baznīcā bija arī rezultāti: kā bērni, tā pieaugušie baznīcēni iemācījās pienācīgi dziedāt tikai vietās, kur darbojās skolotājs ar labu balsi un kaut cik mūzikālu dzirdi. Daži Vidzemes mācītāji praktizēja dziedāšanu katechizācijas ietvaros — gan baznīcā, gan mājas apmeklējumos.[136]

Daudz vērības dziedāšanai veltīja brāļu draudze. Kr. D. Lencs, aprakstīdams savu viesošanos Valmieras Jēra kalnā 1740. gada Ziemsvētkos, jūsmīgi piemin latviešu koŗa dziesmas gan ērģeļu un citu instrumentu pavadījumā, gan bez tā. Atsevišķi brāļi dziedājuši viņam „jaukus [Jēzus] asins pantiņus". Pārmaiņus Jēra kalnā un M. f. Hallartes dzīvoklī notikušas arī īpašas dziedāšanas stundas. Jautājumos un atbildēs sastādītas hernhūtiešu dziesmas uzsākušas sievas *im Discant*, bet vīri atbildējuši *im Alto oder Tenore*. 1742. gadā Jēra kalnā par godu Hallartei dziedāta kantāte, ko sacerējis latviešu semināra vadītājs M. Buntenbarts.[137] „Brāļu draudzes dziesmas, ar kuŗām viņi izpušķoja un kuplināja saiešanas stundas, stāvēja augstā cienā un atradās pastāvīgi lietošanā," izsakās L. Adamovičs. „Viņu svaigās, jūtu pilnās, bieži vien arī salkani sentimentālās meldijas atskanēja arī mežos, pļavās un laukos gan no ganu, gan no dažādu strādnieku lūpām un izrādījās par ļoti labu propagandas līdzekli."[138] Te, protams, nav jāaizmirst, ka hernhūtieši kultivēja un propagandēja tikai savas dziesmas, turpretim tautas dziesmas apkaŗoja vēl iespaidīgāk nekā oficiālā luterāņu baznīca.

Kad Vidzemes baznīcās, kā labvēlīgu muižnieku dāvinājums vai citādi, sāka vairāk izplatīties ērģeles, izvirzījās problēma, ka draudzes palaikam negribēja algot īpašu ērģelnieku, bet prasīja, lai tā uzdevumus veiktu skolotājs resp. agrākais priekšdziedātājs, kam tas ne vienmēr bija pa spēkam. Aiz šī iemesla gadījās, ka reizēm pieņēma skolotājus, kuŗu vienīgā kvalifikācija, cik vērojams, bija prasme spēlēt ērģeles. Tas konstatējams, piemēram, Āraišu draudzē, kur kāda apkārtnes muižnieka 1797. gadā dāvinātās ērģeles trīs gadus palika nelietotas taupības dēļ, līdz beidzot pieteicās kandidāts, Daniēls Larsens, kas solījās strādāt tiklab par skolotāju, kā ērģelnieku. Tomēr liekas, ka Larsena dubultā darbība nav sekmējusies, jo viņu atlaida jau 1805. gadā. Viņa pēctečiem veicās labāk.[139]

Nedaudzās liecības par latviešu katoļu dziesmām Latgalē rāda, ka

arī dziedāšanu savā darbības rajonā cītīgi sekmējis nenogurdināmais Michaels Rots. 1786. gadā sacerētajā viņa dzīves aprakstā Aug. Maņani atzīmē, ka Rota mācītās Dagdas sievas un meitas misas un vespeŗu laikā dziedājušas *Lothavica lingua et sonora voce* — latviešu valodā un skanīgā balsī; dažos svētkos dziedāts pat nepārtraukti no agra rīta līdz pl. 1 vai 2 pēcpusdienā.[140] Gadu vēlāk K. Feifers raksta: „Aulejas latvieši svētdienās un svētku dienās baznīcā dzied pēc poļu parauga Sv. j. Marijas rožaini, citus rožaiņus un dziesmas, kuŗas ņem gan no tēva Rota grāmatiņas, gan ārpus tās. Un dzied ļoti labi." Kādam misionāram, kas laikam uzskatīts par lietpratēju, šīs „vienkāršās dziesmas" esot patikušas labāk nekā Dagdas latviešu „dziedāšana uz balsīm".[141]

Par to, kādus mūzikas instrumentus 18. gadsimtā lietoja resp. pazina latvieši, vislabāk varētu liecināt mūzeāli materiāli. Tie diemžēl trūcīgi, turklāt grūti datējami, kādēļ par drošākiem pieturas punktiem jāuzlūko instrumentu latviskie nosaukumi, kas atrodami šī laikmeta vārdnīcās. Daži norādījumi pavīd arī citos literāros avotos. Kombinējot šīs un, ciktāl tas kritiskā pieejā iespējams, agrākas un vēlākas ziņas, iegūstam samērā pilnīgu ainu.

Īsti latvisks instruments bija eglīte, kas pieminēta Elversa un Stendera vārdnīcās. To darināja no zarainas egles galotnes, vispirms rūpīgi nomizojot, tad cieši piesienot atliektos zarus kāta augšgalam. Pie zariem piestiprināja spalvas un ziedus, pie kāta zvaniņus. Eglīti visvairāk izmantoja kāzās — dziesmu un deju takts atzīmēšanai.[142] Ievērojot latviešu kāzu paražu konservātīvo raksturu, pamats pieņemt, ka rīcība ar eglīti 18. gadsimtā vismaz Vidzemē bija apmēram tāda pati, kā tēlots kādā jaunākā aprakstā no Ērgļu draudzes: „Eglītes bija katrās kāzās trim sieviešiem: brūtei, jaunajai meitai un vēl vienai panāksnīcai. Brūtes eglīti atveda jaunā meita uz brūtgana mājām. Līdz tam eglītes glabājās slepen apakš segas. Nu rāva šīs trīs savas eglītes iz segas ārā, sita ar tām uz galdu un dziedāja. Ar eglītēm rīkojās tik pirmajā vakarā, kad pie galda nosēdās; pēc tam viņas nolika un paglabāja uz citām kāzām."[143] Eglīti daudzina arī virkne tautas dziesmu (BW, 19172—19178 ar daudziem variantiem).

Principā līdzīgi instrumenti bija ērkulis, puškaitis un trideksnis; pēdējo 18. gadsimtā pazina kā Lange Vidzemē, tā Stenders Kurzemē. Ērkulī kurzemnieki dažkārt mēdza apvienot sitamo un pūšamo instrumentu: „Ērkulis sastāv no viduskāta ar pieciem vai sešiem zariem, pie kuŗiem piekārti mazi pulkstenīši. Kātā ietaisīta svilpe. Dziedot sit ar ērkuli uz galdu un, pantiņai beidzoties, pasvilpj. Kamēr pie galda dzied, tamēr citi danco."[144] Kaut šis apraksts (no Nīcas

un Bārtas) attiecas uz 19. gadsimtu, minētais ērkuļa tips var būt vecāks, jo arī latviešu svilpes bijušas leksikografiem labi zināmas jau kopš Manceļa laikiem.[145]

Vācu *Cymbel* tiklab Elverss, kā Lange un Stenders atlīdzina ar „pulkstentiņš, pulkstenītis". Viņi izšķir, ka *Pauke* latviešiem ir „vaŗa bungas" jeb „katlu bunga", turpretim *Trommel* vienkārši „bungas". Johanam K. Brocem gadījies iepazīt vēl citu sitamo instrumentu: „Divi zemnieki, pie galda sēdēdami, dziedāšanas laikā sit uz galda ar āmuriem takti; šo āmuru, kuŗa kātā vaļīgi uzmaukti daži gredzeni, latvietis dēvē par čaganu."[146]

Tautas meistaru darināti tridekšņi, puškaiši un ērkuļi ietilpa 1896. gadā Rīgā sarīkotās latviešu etnografiskās izstādes eksponātos, bet Valsts vēsturiskajā mūzejā Latvijas neatkarības laikā atradās arī čagans.[147] Pārsvarā dzelzī kalti, tie reprezentēja jaunāku attīstības pakāpi, taču veidojuma pamatprincipos neatšķīrās no senajiem koka instrumentiem. Čagans gan, liekas, vienmēr bijis viscaur no dzelzs, jo citādi kāta uzmavas nedotu vēlamo skaņu.

Par dažiem latviešu pūšamajiem instrumentiem izteicies Kristofs Harders savos papildinājumos Stendera vārdnīcai. Svilpe dod tikai vienu, griezīgi asu toni, turpretim pīpe jeb pīpere jau dažādus, lielākoties augstus toņus. Ar stabuli var pūst meldiju, bet tādā gadījumā jāprot „rakstīt". Šis vārds, paskaidro Harders vāciski, nozīmē „lietot mūzikas instrumentu vai likt pirkstus pēc mākslas likumiem", un piebilst latviski: „Gan es varu pūst, bet ne māku rakstīt."[148]

Pavirši raugoties, varētu likties, ka latvieši 18. gadsimtā ar stabuli spēlējuši arī deju pavadījumus, jo Stenders *Ziņģu lustēs* (I, 1783, 52. nr.) izsaucas:

Pūt nu, resnais stabulnieks,
Puiši, celiet kājas!
Dziesmas, dančī, jakts un prieks
Tautas bērniem klājas.

Tomēr jautājums nav izšķiŗams tik vienkārši, jo tai pašā Stendera krājumā (4. nr.) runa par „stabulnieka dūdiem", tātad nevis par stabuli, bet gan dūdām resp. dūkām vācu *Dudelsack, Sackpfeife* nozīmē. No J. G. Kola samērā plašā apraksta 19. gadsimta pirmajā pusē skaidri uzzinām, ka par stabulnieku latvieši dēvējuši mūzikantu, kas spēlē no dzīvnieka ādas darinātās un ar vairākām stabulēm apgādātās dūkas.[149]

Sarežģījumus rada homonimija, kas saistās ar vārdiem dūda un dūka. Tā, piemēram, tautas dziesma „Pūtiet, dūdas, nepūtiet" (BW

24161), bez šaubām, attiecas uz dūdām tikko minētajā izpratnē. No otras puses, par dūdu sauca arī tautā lietotu, ar zirga astru lociņu spēlējamu stīgu instrumentu. Kristofs Harders savukārt raksta, ka „dūde, dūka" esot stabule, no kuŗas izvilināms tikai viens, turklāt visai zems tonis — kā *Dudelsack* basei vai ērģeļu stabulei, turpretim Lange un Stenders savās vārdnīcās tādu nozīmi piešķiŗ vienīgi „dūkai". Tautā bija izplatīts — un jau kā Ernestam Glikam, tā Stenderam pazīstams — vēl trešais pūšamo dūku jeb dūdu nosaukums „somas stabule", kas varēja radīt lielāku terminoloģisku skaidrību. Fr. Veigeļa 1748. gada vārdnīcas manuskriptā pazib arī „somastabulnieks" kā vācu *Sackpfeifer* tulkojums.[150] Teicamais latviešu tautas tradiciju pazinējs, Ērģemes mācītājs J. L. Bergers, 1770-os gados sniedz mazāk parastu šeit aplūkotā instrumenta apzīmējumu — stabs.[151]

Hupelis 1777. gadā atzīmēja, ka dūkas esot kā igauņiem, tā latviešiem visvairāk ierastais mūzikas instruments. Viņi paši tās pagatavojot un pūšot divbalsīgi ar lielu izmaņu.[152]

Ērģeles, daudzu stabuļu sakopojumu, latvieši neapšaubāmi pazina sen, jo atsevišķās Latvijas baznīcās tās dokumentāri apliecinātas vismaz kopš 14. gadsimta. Tāpat svešas nebija t. s. griežamās ērģeles resp. „nesama ērgele", kā tās apzīmē Georgs Elgers savā 17. gadsimtā sakārtotajā vārdnīcā. No griežamām ērģelēm attīstījās populārā leijerkaste, bet šis vārds neparādās latviešu leksikonos agrāk par 19. gadsimta otru pusi.[153] Latviešu interesi par ērģelēm mums apskatāmajā laikmetā spilgti raksturo jau iepriekš (VI : 5) minētais Skultes tautskolotājs Miķelis Gailis. Katrā ziņā uz viņu attiecas arī Garlība Merķeļa bēdīgais stāsts par „-mündes skolotāju" (-münde = Adiamünde, Skulte). Gailis bez citu palīdzības uzbūvējis labas ērģeles ar koka stabulēm un pats tās dievkalpojumu laikā spēlējis. Dzimtkungs, stāsta Merķelis, viņam gan „devis atļauju savu instrumentu dāvināt baznīcai", bet atlīdzību par spēlēšanu licis maksāt zemniekiem. Sākumā katrs saimnieks „atmetis" divus grašus, pēc tam ne vairāk kā puskapeiku. Sarūgtinātais meistars izbeidzis spēlēšanu un pamazām nogrimis alkoholismā.[154]

Pūšamo instrumentu ļoti senās tradicijas Latvijā apstiprināja 1955. gada izrakumi Tērvetes pilskalnā, kur uz kāda 13. gadsimta krāsns fragmenta atklāja attēlu — zemgaļu mūzikantu ar klarnetes resp. flautas tipa instrumentu. Vēl daudz vecāki atradumi — arī kāda kaula stabule Ludzas ezera krastā no 2. vai pat 3. gadu tūkstoša pr. Kr.,[155] gan saistāmi ar Latvijas territoriju, bet ne kādu noteiktu tautu vai cilti. Tālai senatnei pieder taure, kuŗas nosaukums gūts no

taura — lielā dobradžu dzimtas dzīvnieka resp. tā ragiem, ko izmantoja gan dzeŗamo trauku, gan attiecīgā mūzikas instrumenta darināšanai. Vēsturiskos laikos taurs Latvijā vairs nav sastopams, taču vairākās vietās izraktas tā kaulu atliekas, un viņa vārds saglabājies tiklab taures nosaukumā, kā dažos vietvārdos (Taurupe, Taurkalne). Vecākos latviešu rakstniecības pieminekļos pārmaiņus lietoti apzīmējumi taure un rags; instrumentu vēl līdz 19. gadsimtam gatavoja no govs un āža ragiem, lai gan bija arī koka un mizu (alkšņa, bērza tāšu) taures. Johana Langija 1685. gada vārdnīcā kā pūšamais instruments vācu *Horn* nozīmē minēts „aurs (taurs)", turpretim Jakobs Lange 18. gadsimta otrā pusē atlīdzina *Jagdhorn* ar „aure".[156]

Latviskajos rakstos jau kapš 17. gadsimta pirmās puses konstatējamie trompētes nosaukumi ir trumete, strumpa, strumpis, kas aizgūti no viduslejasvācu valodas, kamēr koka pūšamais instruments, ko citkārt varbūt sauca par pieguļnieku ragu, Langes un Stendera vārdnīcās apzīmēts ar slavismiem „strūbe, trūbe". No vāciešiem pārņemta bazūne (jau Mancelim un Elgeram). Vidzemē 18. gadsimtā, kā apliecina Lange un Kr. Harders, bijis dzirdams vārds „vargans" vācu *Brummeisen* nozīmē. Harders pareizi aizrāda, ka „vargans" rusicisms; tā vietā latviski mēdzot sacīt arī „zobu spēles".[157]

No stīgu instrumentiem vispirms minama kokle, ko balti pēc valodnieku atzinuma pazinuši jau aizvēsturiskos laikos. Nav trūcis mēģinājumu piešķirt lielu senumu dažām vecām, līdz mūsu dienām saglabātām Kurzemes koklēm, saistot tās ar 13. gadsimtu, saskatot to nesaprotamajos ierakstos senlatviešu rakstu zīmes u.t.t.[158] Šo prātojumu rezultāti tīri hipotetiski, palaikam diletantiski. Datējami kokļu paraugi uzglabājušies kopš 17. gadsimta, un savā primitīvajā veidā tas bija instruments ar piecām stīgām. Vērojams, ka kokle bijusi visvairāk izplatīta Kurzemē un Latgalē; ar to spēlēja gan dziesmu meldijas, gan pavadīja dziedāšanu un dejas. Vārdnīcas un literāri darbi liecina, ka latviešu valodas praksē kokles jēdziens paplašinājies, to attiecinot arī uz citaru, lautu, arpu un vēl citiem stīgu instrumentiem.[159]

Ar klavierēm 18. gadsimtā bija iepazinušies vismaz latviešu muižas ļaudis. Fr. Veigelis 1748. gadā atzīmē nosaukumu „klavieris", bet Stenders paskaidro: „Klaviere, tās lielas stīgu spēles."[160]

Liecību netrūkst par seniem un jaunākiem vijoles tipa instrumentiem — blakus vijolei modernā nozīmē sastopama ģīga, pēc monochorda principa darināts lociņa instruments ar vienu stīgu, un Lange piemin arī videli (no lejasvācu *viddele*, vijole bez stīgu balsta). Bez tam par videli saucies vijoles lociņš, kā to dēvē Stenders Kurzemē,

kamēr vidzemnieks Lange šai sakarā dzirdējis citu vārdu — bāga.[161] No dažādiem vēstures avotiem redzam, ka vijole 18. gadsimtā bija latviešiem jau kļuvusi tautas instruments.

Kad Kr. D. Lencs, kā augstāk minējām, 1740. gada Ziemsvētkos ar lielu labvēlību klausījās latviešu brāļu draudzes dziesmas Jēra kalnā, viņam demonstrēti arī mūzikas instrumenti, to vidū vijoles un mežragi.[162] Aiz pārpratuma uz latviešu brāļiem attiecināts cits tā paša gada ziņojums, kurā starp citu lasāms: „Viņi atcēla visas savas laicīgās izpriecas. Savas somu stabules, vijoles un arpas (t. i. kokles. Ref.) viņi sadedzināja vai pilnīgi pameta." Faktiski šai ziņojumā runa vienīgi par Sāmsalas igauņiem.[163] Jēra kalna un pārējie latviešu hernhūtieši, protams, gan vairījās ar saviem instrumentiem atskaņot „pasaules bērnu" mūziku.

No ikonografiskām liecībām par 18. gadsimta mūzikas kultūru Latvijā šeit jāpiemin gleznojumi dažās Kurzemes baznīcās, kuŗus ik svētdienas vēroja arī latviešu baznīcēni. Kādā no Apriķu baznīcas griestu gleznām pelēcīgi rožainos mākoņos parādās vesels spārnotu eņģeļu orķestris, par ko J. Siliņš izsakās: „Tērpti gaŗos pelēki zaļos, dzeltenos, rozā tērpos, ar sarkanu vai zilu mēteli, viņi mūzicē ar īstu rokoko grāciju un vijīgu vieglumu ... Tā ir debesu mūzika, kas saplūst ar ērģeļu skaņām." Eņģeļi spēlē čellu, flautu, lautu u.c. instrumentus, kāds sit bungas, bet viņu jaunākie pavadoņi tur nošu lapas.[164] Līdzīgas eņģeļu grupas barokāli smagākā tvērumā rāda griestu gleznojums 1704. gadā pabeigtajā Usmas baznīcā; tiem rokās dažāda lieluma instrumenti, kas galvenā kārtā pieskaitāmi vijoļu saimei. Subates un Lestenes baznīcās (pirmā celta jau 1685. gadā, otras iekšējā apdare pabeigta 1704. gadā) ērģeles rotāja figūras ar vijolēm un čellu.[165]

Virkne kristiānisma ietekmētu tautas dziesmu (BW, 27610—27613 ar variantiem) vēstī, ka nelaiķa dvēsele dodas pie Dieva vai Jēzus debesīs eņģeļu mūzikas pavadījumā:

Pūt, eņģeli, vaŗa tauri,
Lai skan visa pasaulīte,
Nu iet mana dvēselīte
Pie Dieviņa dziedādama. 27612.

Vaŗa taures vietā var būt arī „vaŗa strumpe", vaŗa dūkas un sitamais instruments — vaŗa bungas. Pēdējās (domājams, ieviesušās no izplatītās Jāņu dziesmas) uzlūkojamas par sekundāru elementu tāpat kā „vaŗa dūkas", jo abas minētas tikai vienā variantā. Turpretim priekšstatam par eņģeli, kas pūš tauri resp. strumpi, liekas visai iespējams

kāds ikonografisks paraugs — augstāk atzīmētajiem līdzīgs gleznojums kādā baznīcā.

Spriežot pēc veco leksikografu ziņām kopš Manceļa un Elgera laikmeta, mūzikas instrumenti vispār latviski saukušies „spēles", bet mūzikanti „spēlmaņi". Abi vārdi aizgūti no vācu valodas.[166] Visai raksturīgi fakti par latviešu „spēlmaņiem" pavīd 18. gadsimta Rīgas un Jelgavas laikrakstu sludinājumos, ar kuŗiem dzimtkungi meklēja aizbēgušos zemniekus. *Rigische Anzeigen* slejās laikā no 1761. līdz 1794. gadam meklēti gan bēgļi, kas prot spēlēt vijoli, klarneti, flautu un arpu, gan tādi, kas paši darina vijoles vai citus mūzikas instrumentus. Ar *Mitauische Zeitung* starpniecību tvarstīja aizbēgušo Codes muižas pavāru, kas reizē bijis klarnetists un flautists, kādu saimnieku, kas ne vien spēlējot vijoli, bet arī saprotot notis, u.t.t.[167]

Ja iepriekš atzīmējām, ka Latvijas muižās 18. gadsimtā bija iecienīti mājas koncerti, tad nav šaubu, ka tajos reizēm piedalījās mūzikāli apdāvināti latvieši no muižas kalpotāju vidus. Brīvkunga P. Drachenfelsa atmiņās no 18. un 19. gadsimta mijas tēlota sava veida maskerāde kādā Zemgales muižā, kur visi mūzikanti bijuši latvieši: mednieks pūtis mežragu, sulainis spēlējis čellu, bet divi citi klarneti un vijoli.[168] Skaidrs, ka mūzicēt viņi nebija mācījušies šim gadījumam vien.

6.

Jau redzējām, ka Rīgas un Jelgavas teātŗa izrādēs 18. gadsimtā bieži tika iestarpinātas dejas un ka notika arī baleta uzvedumi. To paraugs bija Rietumeiropas skatuves; par īpatnēju baleta mākslas attīstību Latvijā šai posmā vēl grūti runāt.

Garīdznieku aprindās valdīja smagi aizspriedumi pret deju vispār. Bija šai ziņā izņēmumi, taču ierasto viedokli gadsimta beigās izteica tik ievērojama un „apgaismota" persona kā Kārlis G. Zontāgs. Kādā sprediķī, runādams par Jāni Kristītāju un līdz ar to par Heroda meitas deju, viņš nosodīja tobrīd jauno dejas modi, „kur dāmu vairs neved aiz rokas, bet apskauj", un brīdināja klausītājus: „Kaunieties no bezkaunīgām, mieskārīgām modes dejām!" Jānis Kristītājs, vēl piemetināja Zontāgs, nepiedzīvotu tik traģisku likteni, ja Heroda meita būtu bijusi labāk audzināta.[169]

Par spīti tam jaunieši mācījās dejas tiklab pilsētās, kā laukos. Tās mācīja arī augstāka tipa skolās. Jelgavas *Petrinum* mācības plāns starp citu paredzēja, ka līdzās garam jāattīsta ķermenis, „šai ziņā par

vingrinājumiem uzskatot deju, paukošanu un jāšanu". Bija algots dejas skolotājs — vispirms Luijs Fransuā Ševaljē, kopš 1785. gada Pēteris Fogts. Jāatzīmē, ka Fogta aranžētais balets *Tanzfest* ietilpa programmā, ar ko 1782. gadā atklāja jauno Rīgas teātri Ķēniņu ielā, un arī kādu laiku pēc tam viņš tur veica gan baletmeistara, gan choreografa pienākumus.[170] Rīgas domskola dejas skolotāju nealgoja, bet atļāva deju kā neobligātu priekšmetu, par ko audzēkņi maksāja kādam privātam skolotājam pēc vienošanās. Tomēr noteikumos par neobligātajiem priekšmetiem bija uzsvērts, lai arī tos, ciktāl vien iespējams, uzņemtos štata skolotāji, kas „novērstu varbūtējās briesmas, ka audzēkņi nonāk aplamās rokās".[171] Laukos, lielākajās muižās, gadsimta otrā pusē darbojās īpaši „dančmeistari" resp. kvalificēti dejas skolotāji. Galveno vērību veltīja meitenēm; ja tās izrādījās apdāvinātas, viņām mācīja ne tikai viesību dejas, bet arī baletu.

Vidzemes apgaismes vēsturē pazīstamais mācītājs H. J. Jannavs bija deju jautājumā daudz liberālāks nekā Zontāgs. Viņš atzinīgi pieminēja Baltijas teicamos dejas skolotājus un no savas puses deva labus padomus. Meitenēm vajagot sākt dejot jau agrā jaunībā, jo tad viņu ķermenis iegūstot pareizu stāju un slaidumu. To, dejas pozitīvajā ietekmē, varot vairāk vērot starp pilsētniecēm nekā lauciniecēm.[172]

Visplašāk deja 18. gadsimtā plauka Kurzemes hercogistē. Abu Bīronu laikmetā to sekmēja rosīgā galma dzīve ar biežajām ballēm un citiem sarīkojumiem, kur izveicība dejā stiprināja viesu reputāciju. Šai ziņā raksturīgi bija avantūrista Džakomo Kazanovas pirmie piedzīvojumi Jelgavā 1764. gada rudenī. Hercogiene atsūtīja viņam ielūgumu uz kostīmu balli, kur Kazanova ieradās no kāda žīdu augļotāja tapinātā domino tērpā. Polonēzē hercogiene pati stājās pārī ar interesanto domino. Šis iesākums Kazanovam prasīja lielu piepūli, jau labāk viņam veicās menuetā, tad kāda vecāka dāma pēkšņi ievaicājās, vai viņš protot tolaik vairs maz dejoto *l'aimable vainqueur*. To Kazanova ar veco kundzi nodejoja tik graciozi, ka modināja apbrīnu. Pēc tam viņu nosēdināja kā vienīgo kavalieri pie matronu galda līdzās hercogienei. Lai gan Kazanova apgalvo, ka juties neapskaužami, jo „visas šīs dāmas jau sen bija redzējušas savas labākās dienas", deju vakars viņam pašķīra tālāko ceļu Kurzemes galmā un deva iespēju izkrāpt, viņa paša vārdiem runājot, „pat tik gudram cilvēkam" kā Ernestam Bīronam prāvu naudas summu.[173]

Kurzemes valstsgrāfa J. Fr. Mēdema ģimenē lietpratīgu apmācību dejas mākslā ieguva abas viņa meitas — vēlākā dzejniece Elīza Reke un tās pusmāsa, nākošā hercogiene Doroteja. Sevišķi Elīza agrajā

jaunībā nodevās dejai ar dziļu aizrautību un atstājusi par to daudz tēlojumu savā autobiografijā. Parastos skolas priekšmetus viņa mācījās mājskolotāja vadībā, vienu stundu spēlēja klavieres, bet veselas četras stundas dienā — divas pirms, divas pēc pusdienas — viņu mācīja dejot „dančmeistars" Šleifers, kas priekš tam bija darbojies par baletmeistaru Varšavas teātrī. Drīz Elīza sāka piedalīties jau agrāk minētajos (XI : 3) muižas teātŗa uzvedumos, un par svarīgākajiem jēdzieniem viņas domu pasaulē kļuva *pas de deux* un *pas sur pas, pas brisé* un *pas frisé*. Vērodams viņas veiksmi, Šleifers reiz rezignēti nopūties: „Kādēļ tu neesi kurpnieka meita! Tad tu man Vīnes teātrī sapelnītu vismaz sešus tūkstošus gadā, un tūkstošiem skatītāju brīnītos, un sirdis liesmotu!" Naivā Elīza apjautājusies savai pamātei, vai Vīnes teātrī nevarētu dejot arī augstākas kārtas persona; tādā gadījumā nevajadzētu precēties, lai nodrošinātu sev iztiku. Pamāte atbildējusi, ka tas neesot iespējams; turpretim uzslava pienākoties tai augstākas kārtas sievietei, kas uz privātas skatuves pierādot, ka v a r ē t u nopelnīt iztiku kā aktrise vai dejotāja. Elīzas spējas cildinājuši visi mājinieki, vienīgi „aumeistars", stingrs ortodoksā luterisma pārstāvis, baigās krāsās tēlojis, ka dejas dēļ viņa pēc nāves netikšot debesīs.[174]

1760-to gadu beigās, kad vēl valdīja Ernests Bīrons, bet Pēteris bija troņmantnieks, visa Mēdemu ģimene pirmo reizi kopā ieradās kādā plašā galma ballē Jelgavas pilī. „Kad troņmantnieks bija izdejojis dejas, ko prasīja pieklājība, viņš uzlūdza mani uz menuetu un rezervēja sev arī pirmo kontradeju," raksta Elīza. „Slepenpadomniece Mēdema bija stāstījusi hercogienei par mūsu baletu; kungi vienā balsī lūdza, lai mēs ar māsu dejotu *pas de deux*. Mana pamāte atvainojās, ka nepieklātos mani, gandrīz pieaugušu jaunavu, izvirzīt par apskates objektu, bet viņas mazā meita varētu dejot solo. Manas māsas piemīlīgā figūra lidinājās ar tīkamu graciju; troņmantnieks, kas pats dejoja tik skaisti, ka būtu varējis kļūt par baletmeistaru, apbrīnoja mūsu dejas skolotāju un sakārtoja labākos dejotājus kadriļai; es dejoju ar viņu, mana māsa pret viņu ar vislabāko kavalieri, un pārējie saslēdzās ap mums lokā."[175] Tā bija Pēteŗa pirmā sastapšanās ar Elīzas pusmāsu Doroteju — viņa vēlāko dzīves biedri.

Augusts V. Hupelis, nenogurstoši interesēdamies par visu, kas Baltijā notika 18. gadsimtā, savos rakstos, protams, pieskāries arī dejai. Pats mācītājs būdams, viņš 1791. gadā kritizēja savus amatbrāļus, kas joprojām no kanceles bargi vēršoties pret deju, dēvēdami to gan par netikumīgu, gan pat grēcīgu paražu. Bībele, aizrāda Hupelis, nedodot šim uzskatam nekāda pamatojuma — drīzāk otrādi:

vairākās vietās tā faktiski deju attaisnojot, un pietiekot atcerēties, ka dejojis arī ķēniņš Dāvids. Dejas apkaŗotājiem nevajagot aizmirst, ka par tādu pašu apgrēcību varētu uzlūkot viņu bagātos mielastus, lepno mājas iekārtu, viesības, ar tabakas kūpināšanu saistīto izklaidi u.t.t. Laji īstenībā arī daudz nevērojot mācītāju „brēku" un dejojot tiklab aiz patikas, kā gadījumos, „kur to šķiet prasām zināms sabiedriskās labklājības līmenis". Izņēmums esot vienīgi kāda pazīstama, vairākās zemēs izplatīta draudze (ar to Hupelis, acīm redzot, domā brāļu draudzi), kur visi locekļi pilnīgi atturoties no dejas. Dažādi gan varot raudzīties uz jautājumu, vai dejot klājas mācītājam. Nav šaubu, ka Hupelis vēlējies atbildēt ar noteiktu „jā", taču aiz savas ierastās piesardzības viņš neizsakās skaidri, tikai savirknē labvēlīgus argumentus, it sevišķi uzsveŗot Zviedrijas un Somijas mācītāju paradumu kāzās lūgt līgavu uz pirmo deju.[176] Drošākā pozicijā viņš nostājas, iztirzādams „labā toņa" problēmu, vai kopēja deja pieļaujama augstas un zemas kārtas ļaudīm. „Kurzemē," raksta Hupelis, „kur muižnieki visgaŗām apzinās savu cieņu, zemnieku kāzās dejo dižciltīgais kungs ar savām kalponēm un dižciltīgā dāma ar savu kalpu — dzimtcilvēku. Turklāt dāma tūdaļ par to saņem atlīdzību vai vismaz kādu dāvanu; turīgs zemnieks dod tai par viņam dejā parādīto godu vairākus dālderus. Vidzemē un Igaunijā kā talkās, tā zemnieku kāzās — īpaši, ja tās sarīkotas muižā, abu dzimumu dižciltīgie griežas jautrā dejā ar zemniekiem, nesaņemot par to ne dāvanas. Te zemnieks nav radis tādas pasniegt, daudzos novados viņam nav arī līdzekļu šim nolūkam. Bet viņš jūtas pagodināts, ja var dejot roku rokā ar muižas valdniekiem... Ir slavējami kaut šais izpriecās ļaut smagi nomāktajam dzimtcilvēkam manīt, ka viņu nepieskaita pie jūga lopiem, bet vērtē kā cilvēku."[177] Runādams par dejošanu, Hupelis šeit reizē pavēris zīmīgu ieskatu dzimtbūšanas ideoloģijā.

Deju Hupelis bija īsi apskatījis jau krietni agrāk — 1777. gadā, sava lielā topografiskā darba 2. daļā. Tur viņš izsakās, ka vēl gadus 30 iepriekš resp. ap gadsimta vidu Baltijas vāciešu sanāksmēs laukos galvenie izklaides veidi bijuši trīs: ķīlu rotaļas, dziesmas un deja dūku pavadībā. „Tagad," viņš turpina, „mūsu gaume un dzīves ieražas stipri izsmalcinājušās, un laukos dzīvo tāpat kā lielajās pilsētās. Tikai muižās sarīkotās zemnieku kāzās vācieši, pat dižciltīgie, dūkām skanot, dejo ar zemniekiem." Arī jau šai gadījumā Hupelis neaizmirst norādīt uz līksmi un gandarījumu, ko kungi tādā kārtā sagādājot dzimtļaudīm.[178]

Speciāli raksturodams līdztekus latviešu un igauņu dejas, Hupelis

atzīmē, ka pāŗos stājoties veci un jauni, nereti vīrietis ar vīrieti un sieviete ar sievieti. Pāŗi sekojot cieši viens otram un kustoties uz priekšu lokā, bez sevišķām variācijām. Igauņi mēdzot ik trešajā solī piesist kāju, kamēr latviešu deja vairāk atgādinot „nemākslotu polonēzi". Bez tam latvieši pazīstot kaut ko līdzīgu kontradejai.[179] Var būt, ka ar šo deju saistāma kāda tautas dziesma, ko G. F. Stenders 1761. gadā, savas gramatikas 1. izdevumā, sniedza kā tāmnieku dialekta paraugu:

Duj lece dangā, duj dubunā,
Ustubas vidā sasikacījās.

Rakstu valodā atveidota, šī dziesma nozīmētu apmēram to, ka divi leca (t. i. dejoja) istabas stūrī, divi dibenā, bet istabas vidū sakampās (jeb sadevās rokas).[180]

Stendera rakstos vispār bieži pieminēti „dančī". Pret latviešu tautas dejām viņš bija iecietīgāks nekā pret tautas dziesmām, taču par ideālu izvirzot to, ka lauku sētās „bērni uzņem dancīšus pēc rakstiem kā tie vācieši".[181] Tāpat viņš mēģināja ieviest savas, lielāko tiesu pēc vācu paraugiem radītās rotaļdejas; dziedamie teksti līdz ar norādēm uz meldiju un īsām instrukcijām dalībniekiem ievietoti viņa krājuma *Ziņģu lustes* 2. daļā. Šie Stendera centieni sekmējās, un, piemēram, viņa „Sliņķu dancis" nebija aizmirsts vēl 20. gadsimta sākumā. Kā redzējām V : 6 nodaļā, Stenderam pēc paša apgalvojuma esot ar savu danču palīdzību izdevies arī spēcīgi veicināt latviešu bērnu interesi par skolu. Tēva pēdās rotaļdeju gādāšanā gāja Al. J. Stenders, un viņa populārais „Aunu dancis" jau 1789. gadā ietilpināts turpat *Ziņģu lustēs*.[182] Īstenībai pasveša idille Vecā Stendera pazīstamajā dzejolī, kur tēlots, kā latvieši pievakarē „griež danci" uz zaļas ganības resnā stabulnieka pavadībā tik bezrūpīgi, it kā „dziesmas, dančī, jakts un prieks" piederētu pie dzimtcilvēku ikdienas.[183]

Interesants norādījums uz latviešu īsto, folkloristisko rotaļdeju vecumu pazib kādā ap 1698. gadu iespiestā, varbūt Rīgas mācītāja Liborija Depkina sacerētā apsveikuma dzejolī, kur divi Biķernieku draudzes latvieši, Kaķadanča Mārtiņš un Baltkazu Brencis, humoristiskos dialogos spriež par gaidāmiem kāzu priekiem. Mārtiņš starp citu saka:

Tur vēršu cepetiņš, tur cūku, teļu gaļas,
Tur lielas karašas, tur dod ikvienam vaļas
Ir al' ir medu dzert, tur pastelnieki lec,
Tur kliedz starp koklītēm vīrs, sieva, jauns un vecs.[184]

Pieminētā „pastelnieku" lekšana liecina, ka „Tūdaliņ, tagadiņ" Vidzemē dejots vismaz kopš zviedru laikmeta — un droši vien tādā pašā veidā kā pāri turpmākiem gadsimtiem līdz visjaunākam laikam.

Par latviešu kāzu dejām ļoti konkrēts apraksts saglabājies šeit jau atkārtoti citētajā Ērģemes mācītāja J. L. Bergera folkloristiskajā manuskriptā no 1770-iem gadiem. „Pēc pusdienas maltītes seko deja," raksta Bergers. „Precētie vīri un sievas neliekas par šīm kustībām ne zinis. Tās paredzētas tikai jauniem ļaudīm, it īpaši jaunavām. Dejas kārtība kāzās ir šāda: līgavaiņa vakarbrālis uzlūdz līgavu un ar viņu dejo, taču tādējādi, ka vada viņu vienīgi ar mutautu, ko abi tur rokā katrs aiz sava gala. Dejai beidzoties, līgava mutautu viņam atdāvina. Pēc tam viņš uzlūdz muižas cienījamo kundzi vai jaunkundzi, ja tās ir vedējas, un arī no tām saņem mutautu; tad viņš dodas pie līgavas mātes vai māsas, kuŗām tāpat viņš jāapbalvo ar mutautu. Ja vedējtēvs ir pats dzimtkungs vai kāds cits vācietis, tas aicina līgavu dejot, tiklīdz vakarbrālis beidzis; ja kāda dāma ir vedēja, tā rīkojas līdzīgi un dejo tiklab ar līgavu, kā viņas tuvākiem radiem. Turpinājumā dejo visi, kas vien vēlas, galvenā kārtā meitenes. Šais dejās nav nekā nepieklājīga. Tās atgādina poļu deju. Takts ir trīsdaļīga, un latvieši to ietur tik glīti, ka var sacīt — viņi kļūtu par vislabākiem dejotājiem, ja tiktu pienācīgi mācīti un vadīti."[185] Vērā liekams Hupelim un Bergeram kopējais atzinums, ka latviešu zemnieku deja, kādu viņi to iepazinuši 18. gadsimta otrā pusē, līdzinājusies „poļu dejai" resp. polonēzei.

Latviešu un igauņu dejas pēc 18. gadsimta beigās gūtiem iespaidiem vēl īsi aprakstījis Johans Kr. Petri. Viņa apraksts visumā atbilst Hupeļa tēlojumam — ar piezīmi, ka meitenes, kas dejā iesilušas vai gribot mazliet izcelties, smalki satveŗot divos pirkstos sava priekšauta stūŗus un vēdinot takti. Ja priekšauta neesot, tam pašam nolūkam izmantojot mutautu. Visraksturīgākā veidā zemnieku „dancošana" risinoties nevis godos, bet krogos. Nebūšot nakts no svētdienas uz pirmdienu, kad kādā lauku sētā visi ļaudis atrastos mājās. Tiklīdz vecie aizmiguši, jaunieši aizlavoties uz krogu, kur dzeŗot alu un dejojot. Varbūt vienīgi šai gadījumā drusku izpaužoties brīva līksme, kādas tūdaļ pietrūkstot, ja tuvumā kāds vācietis. Tā tas esot pat pļaujas svētkos un kāzās. „Katrs solis, lēciens, kustība un acu skats liecina par biklumu, neuzticību, raizēm, īgnumu, spaidiem," raksta Petri. „Pat tie, kas iedzēruši par daudz, prot savaldīties, ja apkārt nav viņu tautas brāļi vien. Jautrā sejas izteiksmē vai smaidos allaž vīd kaut kas samocīts, un ne dzēriens, ne deja, abi viņu galvenie prieka avoti, nespēj viņiem no pieres padzīt tumšos nemiera mākoņus."

Pretēji Hupelim, Petri asi noraida uzskatu, ka „izdancošanās" dažādās svinībās nozīmētu gaišus brīžus dzimtļaužu dzīvē. Īstas, sirsnīgas izpriecas zemniekam nebūs, kamēr pastāvēs dzimtbūšana.[186] Šais apstākļos, protams, svešas bija domas par tautas deju varbūtējo mākslinieciskо vērtību, un tikai „pastorāla" mode nosacīja arī to, ka zemnieku meiteņu dziesmas un dejas reizēm — kā 1764. gadā, kad Latviju apmeklēja Katrīna II — ietilpināja lielu oficiālu sarīkojumu programmā.[187]

---

[1] Sal. *LKV*, XI, 22006ss; K. KUNDZIŅŠ 1968, 11ss.
[2] J. STRAUBERGS 1952, 148ss.
[3] K. KUNDZIŅŠ 1968, 14s.
[4] *ibidem* 16.
[5] *AU*, III, 168, 177.
[6] LA COSTE 1815, 111, 113.
[7] *AU*, III, 101ss.
[8] K. KUNDZIŅŠ 1968, 13s; RECKE & NAPIERSKY, III, 81ss (Lindnera biografija un bibliografija).
[9] HOLLANDER 1937, 83s.
[10] Sal. *LKV*, XI, 22009s.
[11] *ibidem* 22010s; K. KUNDZIŅŠ 1968, 15.
[12] *AU*, III, 221, 223, 225.
[13] *ibidem* 273ss.
[14] *ibidem* 298s.
[15] J. STRAUBERGS 1952, 150s.
[16] LA COSTE 1815, 76.
[17] K. KUNDZIŅŠ 1968, 18.
[18] *AU*, III, 309ss, 313ss.
[19] REINHARDE 1936, 52s.
[20] K. KUNDZIŅŠ 1968, 19.
[21] *ibidem* 19ss; LA COSTE 1815, 66s; REINHARDE 1936, 55s.
[22] *DBL* 836 (ar plašu bibliografiju).
[23] CAMPE 1960, 86s, 93; K. KUNDZIŅŠ 1968, 21s.
[24] CAMPE 1960, 83ss, 94s.
[25] LA COSTE 1815, 69s.
[26] *ibidem* 70s, 73ss.
[27] *ibidem* 75, 77ss; VĪTOLIŅŠ & KRASINSKA 1972, 134.
[28] BRANDES 1802—07, III, 16s.
[29] CHRIST 1919, 185—245.
[30] MERKEL 1969, 360.
[31] LA COSTE 1815, 77s.
[32] BRANDES 1802—07, III, 51ss.
[33] K. KUNDZIŅŠ 1968, 22, 24.

[34] BRANDES 1802—07, III, 61.
[35] ECKARDT 1870, 60s.
[36] ECKARDT 1876, 503ss.
[37] LA COSTE 1815, 80—92, 101—114; *LKV*, XI, 22013s; K. KUNDZIŅŠ 1968, 25ss. Pārskatu par operu repertuāru kopš 1782. gada sniedz VĪTOLIŅŠ & KRASINSKA 1972, 134s.
[38] MERKEL 1969, 352ss.
[39] RECKE & NAPIERSKY, II, 408ss.
[40] M. TAUBE 1966, 113, 122ss.
[41] SNELL 1784, 3—6.
[42] *ibidem* 7—11.
[43] *ibidem* 12—19.
[44] Sal. RECKE & NAPIERSKY, II, 410, IV, 234.
[45] Sal. SERAPHIM 1896, 571s; BRAUNS 1962a, 80; VĪTOLIŅŠ & KRASINSKA 1972, 104ss.
[46] REINHARDE 1936, 45, 47.
[47] *ibidem* 45, 47s, 55.
[48] DÖRING 1870, 441 ss; GERCKEN 1965, 99ss, 126ss.
[49] NEANDER 1931, 77s.
[50] DÖRING 1870, 442s.
[51] NEANDER 1931, 79.
[52] DÖRING 1870, 443; GERCKEN 1965, 113s, 127.
[53] DÖRING 1870, 444s; GERCKEN 1965, 116s, 127.
[54] FIRCKS 1908, 6s; CLEMEN 1919, 244ss; REINHARDE 1936, 46s; GERCKEN 1965, 116ss; *LKV*, VI, 11889; VĪTOLIŅŠ & KRASINSKA 1972, 108.
[55] DÖRING 1870, 446; REINHARDE 1936, 47.
[56] WEGNER 1898, 91.
[57] BRANDES 1802—07, III, 56s.
[58] REINHARDE 1936, 48.
[59] BRANDES 1802—07, III, 58s.
[60] GERCKEN 1965, 119ss, 125s.
[61] ENTNER 1937, 64, 67.
[62] BOY 1900, 58.
[63] OTTO 1904, XVs.
[64] SPEKKE 1925, 491ss.
[65] *FHLSJ*, I, 22s, II, 338s.
[66] F. RECKE 1844, 295ss; DÖRING 1871, 452ss; REINHARDE 1936, 48ss.
[67] DÖRING 1871, 455ss; REINHARDE 1936, 54ss.
[68] Sal. SCHLIPPENBACH 1809, 387ss; KOHL 1841, I, 104ss; DRACHENFELS 1911, 26ss; REINHARDE 1936, 57s; N. ĶAUNE 1939, 59ss.
[69] Par to plašāk BĒRZIŅŠ 1940, 310s.
[70] DÖRING 1871, 457—463; REINHARDE 1936, 161—174.
[71] DÖRING 1871, 459.
[72] Afišas teksts no jauna iespiests RSB 1889, 293s.
[73] WEGNER 1898, 91s, un 1925, 23; REINHARDE 1936, 163.
[74] KOSKULL 1971, 22s.
[75] BW, V, 165.
[76] Sal. LĪDEKS 1940, 16ss; *LKV*, X, 19395ss.

[77] Sal. *KW*, II, 1643, IV, 4303.
[78] BĒRZIŅŠ 1935, 234.
[79] LOORITS 1958, 117ss (bagāts materiālu krājums ar vienpusīgu interpretāciju, kuŗā ķekatas piesaistītas veļu kultam).
[80] BUSCH 1920.
[81] BW, III:1, 59s.
[82] Sal. PLŪDONIS 1909, 215ss.
[83] Sal. R. EGLE 1938, 605.
[84] KURCALTS 1933, 1125ss; sal. arī PLŪDONIS 1909, 216.
[85] Sal. REINHARDE 1936, 41.
[86] KOHL 1841, I, 87.
[87] BANKAU 1855, 13.
[88] E. RECKE 1901, 64s, 71.
[89] BERTRAM 1868, 149ss.
[90] *AU*, I, 503s.
[91] *ibidem*, III, 241.
[92] BRAUNS 1962a, 66s.
[93] *AU*, III, 155.
[94] BRAUNS 1962a, 69.
[95] *ibidem* 70, 72s.
[96] *ibidem* 71.
[97] SNELL 1794, 297s; BRANDES 1802—07, III, 27; VĪTOLIŅŠ & KRASINSKA 1972, 111s.
[98] BRANDES 1802—07, III, 28s.
[99] *ibidem* 26, 42.
[100] Sal. BRAUNS 1962a, 76ss.
[101] PETRI 1809, 229s.
[102] BEHLING 1860, 4s.
[103] *ibidem* 5—8.
[104] *ibidem* 6; BRAUNS 1962a, 84s.
[105] BRAUNS 1962a, 80s.
[106] *ibidem* 81.
[107] *ibidem* 81s; GERCKEN 1965, 111, 119.
[108] BRANDES 1802—07, III, 56; REINHARDE 1936, 162.
[109] WEGNER 1898, 91s, un 1925, 23.
[110] VĪTOLIŅŠ & KRASINSKA 1972, 99ss.
[111] RSB 1834, 79s.
[112] ĀRENDS 1944, 16, 34.
[113] RECKE & NAPIERSKY, IV, 351s.
[114] BANKAU 1855, 17. Jāpiemetina, ka 19. gadsimta pirmajā pusē latviskajā rakstniecībā ļoti aktīvais Grobiņas prāvests Kristiāns Launics (1773—1832) bija šī ērģelnieka mazdēls.
[115] RECKE & NAPIERSKY, III, 296s; KALLMEYER & OTTO, 544s.
[116] KALLMEYER & OTTO, 216s, 545s. Ārpus mūsu darba chronoloģiskajiem ietvariem atzīmējams, ka 1835. gadā iznāca G. H. Mīlicha latviešu solo dziesmu cikls *Mūsu Grietiņa* (sešas dziesmas ar Birzgales mācītāja L. Šulca tekstiem). Jēk. Vītoliņa vērtējumā tas bija „nozīmīgākais latviešu valodā sacerētais skaņdarbs feodālisma periodā", sk. VĪTOLIŅŠ & KRASINSKA 1972, 125ss. Ciklu Mīlichs veltīja Amendam.

[117] CLEMEN 1919, 228ss.
[118] KOSKULL 1971, 46.
[119] W. LANGE 1972, 223s.
[120] *ibidem* 225ss.
[121] J. HARDER 1764, 90.
[122] *ibidem* 89.
[123] STENDER 1783, 272ss, 276.
[124] HUPEL 1774—82, II, 133.
[125] *ibidem.*
[126] VĪTOLIŅŠ & KRASINSKA 1972, 76.
[127] BUSCH 1920.
[128] BĒRZIŅŠ 1933, 146.
[129] VĪTOLIŅŠ & KRASINSKA 1972, 77ss.
[130] BW, I, XIX.
[131] JOHANSONS 1967, 11s.
[132] GRAUBIŅŠ 1935, 331.
[133] Sal. VĪTOLIŅŠ 1969, 232.
[134] ADAMOVIČS 1947, 51, 60.
[135] ADAMOVIČS 1933, 381s.
[136] *ibidem* 272, 306s, 401s.
[137] *ibidem* 532ss.
[138] ADAMOVIČS 1947, 79.
[139] BAERENT 1927, 18, 109.
[140] *FHLSJ*, I, 451.
[141] KUČINSKIS 1956, 177.
[142] ZĒVERS 1953, 396.
[143] BW, III:1, 34.
[144] *ibidem* 73. Tālāk sal. ZĒVERS 1953, 397, un A. BIELENSTEIN 1907—18, 735ss (arī attēli).
[145] ZĒVERS 1953, 399s.
[146] *ibidem* 397ss.
[147] PLUTTE 1896, 60; *Etnografija* 1939, 40.
[148] ZĒVERS 1953, 399s.
[149] KOHL 1841, II, 183.
[150] Sal. ZĒVERS 1953, 400, 405; A. BIELENSTEIN 1907—18, 727ss (arī attēli); *LKV*, III, 6008, 6015 ss.
[151] BUSCH 1920.
[152] HUPEL 1774—82, II, 133.
[153] ZĒVERS 1953, 400ss.
[154] MERKEL 1969, 68.
[155] BRAUNS 1962, 118, 120s un 2. attēls.
[156] ZĒVERS 1953, 402s; *LKV*, XXI, 42276; A. BIELENSTEIN 1907—18, 723ss (ar attēliem).
[157] ZĒVERS 1953, 403ss, 406.
[158] Sal. PRANDE 1926, 5ss (pieci attēli, A. Birkerta piezīmes).
[159] ZĒVERS 1953, 407s; VĪTOLIŅŠ 1969, 233ss (ar attēliem).
[160] ZĒVERS 1953, 408.
[161] *ibidem* 409; VĪTOLIŅŠ 1969, 233.
[162] ADAMOVIČS 1933, 533.

[163] ECKARDT 1876, 217; aiz pārpratuma to uz latviešiem attiecina BRAUNS 1962, 128s, lai gan pastāv iespēja, ka līdzīgi gadījumi bijuši arī Latvijā.
[164] SILIŅŠ 1939, 126.
[165] BRAUNS 1962a, 42ss.
[166] ZĒVERS 1953, 410.
[167] M. TAUBE 1966, 102; A. ĶAUNE 1936, 31.
[168] DRACHENFELS 1911, 12.
[169] KIRSCHFELDT 1931, 10.
[170] BRAUNSCHWEIG 1825, 7, 24; LA COSTE 1815, 77s.
[171] SNELL 1781, 13.
[172] JANNAU 1781, 65s.
[173] Par šiem un citiem Kazanovas piedzīvojumiem Kurzemē plašāk JOHANSONS 1954, 103—112.
[174] E. RECKE 1901, 63s, 69ss.
[175] *ibidem* 75ss.
[176] HUPEL 1791a, 553—558.
[177] *ibidem* 559s.
[178] HUPEL 1774—82, II, 41.
[179] *ibidem* 134.
[180] Sal. BĒRZIŅŠ 1927, 155.
[181] STENDER 1938, 171.
[182] Sal. *ibidem* 161s, 224—230.
[183] *ibidem* 153.
[184] MISIŅŠ 1935, 597.
[185] BUSCH 1920.
[186] PETRI 1809, 533ss.
[187] Sal. BERTRAM 1868, 148.

XII

MĀKSLAS UN TAUTAS MĀKSLAS KRUSTCEĻOS

1.

Spilgtāka interese nekā citos Latvijas apgabalos par tēlotāju mākslu 18. gadsimtā vērojama Kurzemē. Tas pats attiecināms uz mākslinieciski nozīmīgo architektūru. Svarīga loma šai ziņā abu Bīronu laikā bija hercogam un viņa galma aprindām. Uzplauka monumentālā celtniecība: 1736. gadā lika pamatakmeni Rundāles pilij, 1738. gadā sāka celt jaunu pili vecās Jelgavas pils vietā. Būvdarbus pārtrauca Ernesta Bīrona ilgā trimda, tā ka galīgi tos pabeigt varēja tikai 60-os un 70-os gados.

Abas pilis hercoga Ernesta uzdevumā projektēja un darbus vadīja ievērojamais italiešu architekts Bartolomeo Fr. Rastrelli. Rundāles pils iekštelpu rotājumus un griestu plafonu gleznojumus darināja vairāki tobrīd iecienīti ārzemju mākslinieki, to vidū venecietis Frančesko Fontebaso. Šī mākslinieku grupa darbojās arī Jelgavā, tomēr pils dekorātīvais ietērps tur visumā nespēja sacensties ar Rundāli, jo daudzi nodomi Bīrona trimdas u. c. nelabvēlīgu apstākļu dēļ palika nereālizēti. Dažu istabu sienas Jelgavas pilī klāja audumi ar meža zvēru un ādās tērptu, šķēpiem un šaujamiem lokiem bruņotu mednieku attēliem; šos izšuvumus piedēvē hercogienei Benignai un viņas meitai Elizabetei.

Vecajā, 13. gadsimta beigās celtajā Jelgavas pilī bija iekārtota Ketleru dinastijas hercogu kapene. To paredzēja atjaunot arī jaunajā pilī, taču tas nenotika. Kapeni Jelgavas pils dienvidaustrumu stūrī, pagraba telpās, izbūvēja tikai 19. gadsimta sākumā; tad tur

novietoja pavisam 33 Ketleru un Bīronu dinastijai piederīgas, metalla sarkofagos vai grezni rotātos koka šķirstos apglabātas, pa daļai mumificētas personas (Pēteris Bīrons un hercogiene Doroteja miruši un apbedīti ārzemēs).

Bartolomeo Rastrelli architektoniskā iecere pamatā vēl vairākām citām pilīm, kas celtas par Ernesta vai Pēteŗa Bīrona gādātiem līdzekļiem — Kroņvircavā, Svētē, Lustes muižā un Zaļajā muižā. Pēc pārbūvēm un postījumiem to pirmatnējais veids gan vairs grūti nosakāms.[1]

No pārējiem hercoga Pēteŗa celtnieciskajiem pasākumiem vēl īpaši jāatzīmē akadēmiskās ģimnazijas resp. *Petrinum* ēka Jelgavā. To starp 1773. un 1775. gadu cēla Kurzemes galma architekts Severins Jensens (dzimis Dānijā), kas jau iepriekš bija pabeidzis Rastrelli projektētās pils būves Kroņvircavā un Svētē. Pa daļai Jelgavas pils paplašināšanai, bet galvenā kārtā *Petrinum* celtnei latviešu zemniekiem šai laikā vajadzēja „par liecību", t. i. ārkārtēju klaušu kārtā, nogādāt uz Jelgavu 154 000 ķieģeļu; lielāko vairumu viņi veda no Sīpeles, Iecavas, Baldones, Emburgas, Jaunauces un Ozolnieku pagasta cepļiem.[2]

Kurzemes baznīcas māksla 18. gadsimtā visvairāk koncentrējās jau agrāk celto baznīcu pārbūvē un iekštelpu dekorātīvajā veidojumā. No jaunceltnēm, kuŗu skaits bija samērā mazs, cita starpā jāpiemin Trīsvienības baznīca Liepājā (pamatakmens 1742. gadā, iesvētīta 16 gadu vēlāk), tāpat baznīcas Kandavā (1736), Spārnē (1747) un Ārlavā (1793). Spārnes baznīca dēvēta par „visluteriskāko" Latvijā, jo tai trūkst it visu tradicionālo dievnama schēmas elementu, kuŗus izveidojusi viduslaiku celtniecībā. Ārlavas baznīcas architektonikā savukārt noteiktā pārsvarā gotiskais stils, kaut visumā Kurzemes celtniecībā 18. gadsimtā dominēja baroks ar dažādām lokālām variācijām. Barokālie elementi raksturo arī iekštelpas — iekārtu, rotājumus, gleznojumus. Rokoko, ko Latvijā visspilgtāk reprezentēja daudzas krāšņas istabas Rundāles pilī, baznīcas skāra niecīgā apjomā. Ar 18. gadsimtā darināto iekārtu un pievilcīgajiem velvju gleznojumiem Kurzemē sevišķi izceļas Apriķu baznīca.[3]

Bagāto Kurzemes muižnieku dzimtas gadsimta otrā pusē mēdza iekārtot mauzolejus baznīcu un kapsētu tuvumā, izvēloties vai nu pakalnus, no kuŗiem atvērās tāls skats, vai vecu koku apēnotus stūŗus. Abi parastie mauzoleju tipi gan bija imitātīvi: antīks templis un gotisks tornis. Ilggadīgā Krievijas galminieka valstsgrāfa Hermaņa K. Keizerlinga mirstīgās atliekas 1764. gadā novietoja liepu

apēnotā kapenē pie Lielblīdenes baznīcas; tās glabājās svina šķirstā, uz kuŗa atradās sudraba kārba ar balzamēto Keizerlinga sirdi.[4]

Ernesta Bīrona plašajiem pasākumiem celtniecībā, bez šaubām, bija arī zināms politisks nolūks — rādīt patvaļīgajiem, hercogam naidīgajiem muižniekiem, ko tie nespēj veikt un atļauties. Tomēr Rastrelli ar palīgiem strādāja pēc Bīrona norādījumiem, un Zemgales pilīs netrūka detaļu, kur izpaudās hercoga labā mākslinieciskā gaume. Tādu bija no viņa mantojis arī Pēteris Bīrons, kas, kā laika biedri liecina, ne bez sekmēm gleznojis un mūzicējis. Tradicija vēstī, ka viņa otai piederējuši sienu gleznojumi Kroņvircavas pilī — dekorātīvi motīvi spoguļzālē un ap 600 raibu, uz melna pamata gleznotu figūriņu, brīžiem visai „riskantās" dejas pozās, galvenajā zālē.[5] Būdams lietpratīgs kollekcionārs, Pēteris bija savācis ievērojamu mākslas darbu krājumu. Izcilas vērtības glabājās Jelgavas un Rundāles pilī, bet jo sevišķi Svētē, kur pils zāles greznoja Ticiana, vecākā Palmas (Palma il Vecchio), Marko Riči, Salvatora Rozas u.c. lielmeistaru gleznas. Ap Pēteŗa galmu pulcējās prāvs skaits gleznotāju un vaŗa grebēju, taču nozīmīgākas pēdas mākslas vēsturē tie nav atstājuši.[6]

Teicamas mazāka apjoma kollekcijas piederēja vairākiem kurzemniekiem. Tā, piemēram, galma padomnieks S. G. Švanders lepojās ar trim Albrechta Dīrera orīģināldarbiem, advokāts A. J. Tešs ar 18. gadsimtā iecienītā vācu animālista Samuēla Beka 60 dzīvnieku gleznojumiem.[7] Vērtīga krājuma īpašnieks bija slepenpadomnieks Heinrichs f. Ofenbergs, kuŗa īpato etnografisko kollekciju pieminējām jau agrāk (IV : 3). Līdzās antīku skulptūru orīģināliem tur viesu uzmanības centrā allaž atradās kāda ļoti labi saglabāta Lūkasa Kranacha glezna. Bez skulptūrām un eļļas gleznām Ofenberga krājumā bija arī mozaikas un zīmējumi dažādās technikās.[8]

Mākslinieku un daiļamatnieku dalību prasīja pilsētas svinīga dekorēšana un illūminācija, ko Pēteŗa laikā mēdza rīkot par godu hercoga namam un tā viesiem dažādos svarīgos gadījumos. Cēla dekorātīvas būves ar nelielām gatvēm, piramidām, uzgleznotiem obeliskiem, vāzēm, vītnēm, arkām, pilastriem u.t.t. Sava speciāla loma bija allegoriskiem figūrāliem gleznojumiem un emblēmu tēlojumiem — sirdij, Dieva aizredzes acij, altāŗiem, ziedu vijām. Izstādīja suminām personu portretus, un dekorātīvus gleznojumus novietoja logos, apgaismojot ar svecēm. 1787. gadā Jelgavā bija aplūkojama prāva dekorācija, kur viens no gleznojumiem rādīja allegoriskas figūras ar dievieti, Kurzemes sargātāju, zem tēvzemes ozola, ko apspīd lecoša saule.[9]

18. gadsimtā kaltas dzelzs durvis
Doma baznīcā Rīgā

Mākslinieciskо interešu plaukumu izbeidza Kurzemes pievienošana Krievijai. „Ar hercoga valdības galu spēji pārtrūkst arī mākslas dzīve Jelgavā," raksta Vilhelms Neimanis. „Tā viegluma un dzīves prieka atblāzma, kas, no Francijas karaļa galma nākdama, iespiedās visos vācu lielkungu galmos, atspīdēja arī mazajā Jelgavas galmā. Deja un koncerti, maskerādes un ganu spēles, krāšņi izbraukumi kamanās, pa starpām noslēpumaina ordeņu dibināšana, brīvmūr-

nieki un Kaļostro mistiskie seansi. Tā šeit diena pēc dienas ritēja izpriecās, ko bieži skaistināja māksla, un tikpat maz kā viņpus Vogeziem te saskatīja draudīgos negaisa mākoņus, no kuŗiem drīz nāca grāvieni, kas satrieca veco režīmu... Tad lēņa hercogiste noslīga gubernātora pārvaldītas provinces stāvoklī. Jaunajai pārvaldei nebija nekādas intereses spēcināt atmiņas par pagātni, uzturot kārtībā hercogu pilis un dārzus; tā ļāva panīkt un aiziet bojā arī tam, kam netrūka augstas mākslinieciskas vērtības."[10]

Ja Kurzemē tiklab agrāko mākslas tradiciju turpināšanu, kā jaunus pasākumus ievērojami veicināja hercoga galms, tad Vidzemes mākslā 18. gadsimtā gandrīz viss bija atkarīgs no individuālas vai šauru aprindu iniciātīvas. Bija personas, kas izdaiļoja savas mītnes un to apkārtni, krāja gleznas, vaŗa grebumus un skulptūras; tieši no vidzemniekiem, kā drīz redzēsim, gadsimta otrā pusē radās arī vairāk pazīstamu mākslinieku nekā īsto kurzemnieku vidū. Tomēr galveno vērību veltīja architektūrai.[11]

Kā spilgti „Vidzemes baroka" pieminekļi jāatzīmē baznīcas Lugažos (1729 un 1755), Rubenē (1739), Lēdurgā (1769), Ādažos (1775). Īstenībā tās gan nereprezentē tīru baroku, bet reizē zināmas gotikas ietekmes no vienas, pieaugošas klasicisma tendences no otras puses. Ja visā iepriekšējā Vidzemes baznīcu celtniecībā galvenās vēsturisko stilu ieskaņas nāca no Vācijas, Nīderlandes un Skandinavijas, tad gadsimta beigās iedarbīgs faktors kļuva arī krievu klasicisms, kas atspoguļojas, piemēram, 1788. gadā pabeigtajā Alūksnes baznīcā.[12]

Rīgā saglabājies maz īstu baroka mākslas paraugu, turpretim konstatējama liela atsaucība pret klasicismu tā dažādās izpausmēs. Izcilākais Rīgas celtnieks 18. gadsimtā bija Kristofs Häberlands (1750—1803), no kuŗa daudzajiem, gan vēl tagad pastāvošiem, gan jau zudušajiem darbiem jāpiemin kaut Rīgas pilsētas bibliotēkas izbūve virs Doma baznīcas krusta ejas, Fītinghofa nams L. Ķēniņu ielā ar pirmā Rīgas pastāvīgā teātŗa telpām, Citadeles resp. Pēteŗa un Pāvila pareizticīgo baznīca, laba tiesa turīgo rīdzinieku dzīvojamo māju ar dažkārt interesantām fasādēm un telpu iekšējo dekorējumu. Apgalvo, ka Richards Vāgners, kas darbojās Rīgā no 1837. līdz 1839. gadam, esot iecienījis un vēlāk licis iekļaut Baireitas svētku spēļu celtnē divus Ķēniņu ielas teātŗa elementus: pakāpeņu veida parketu un iegremdēto orķestŗa novietni. Vidzemē Häberlands cēlis vairākas baznīcas (arī tikko minēto Alūksnē); sevišķu ievērību pelnī īpatā Katlakalna baznīca, kas veidota kā apaļa, ar kupolu pārsegta telpa. Häberlanda formās skaidrajā, lai gan visumā eklektiskajā ar-

chitektūrā atspoguļojas mainīgas ietekmes, kādēļ pētnieki, atkarā no savas ievirzes, vērtējuši viņu atšķirīgi. Daļa atzīst viņu par Vidusvācijas vēlīnā baroka pārstāvi austrumos, daļa uzsveŗ viņa klasicistisko tendenci un īpaši Alūksnē vērojamās saskares ar krievu klasicismu; vēl citi aizrāda, ka, piemēram, Katlakalna baznīca jau iezīmē pāreju no klasicisma uz ampīru.[13]

Baroku Rīgas baznīcu iekštelpās zīmīgi reprezentē Jāņa baznīcas altāris, ko 1768./69. gadā darinājis no Vācijas ieceļojušais Kārlis G. Apelbaums sadarbībā ar diviem citiem meistariem. Altāŗa celšanu ierosināja Jāņa baznīcas latviešu draudze; pārcēlēji, zvejnieki, enkurnieki, mērītāji, kaņepāju kulstītāji, sāls nesēji un ormaņi saziedoja šim nolūkam 542 dālderus un 11 markas, bet pazīstamais mastu šķirotājs Jānis Šteinhauers dāvināja darbam vajadzīgos kokus 40 dālderu vērtībā. Par altāŗa iesvēti 1769. gada 3. maijā mācītājs Kr. Rāvensbergs atzīmējis: „Baznīca bija skaisti izpušķota, grīda nokaisīta smiltīm un skujām; pēc svētrunas dievkalpojumu beidza ar dziesmu 'Lai Dievu visi līdz', ko draudze nodziedāja latviešu valodā bungu un trumešu pavadījumā." Galdniekmeistara Apelbauma dalība Rīgas un apkārtnes baznīcu izdaiļošanā bija visai plaša: cita starpā viņš darinājis ērģeļu prospektu Hāberlanda celtajai Ģertrūdes baznīcai (nodedzināta 1812. gadā), altāri Jēzus baznīcai Rīgā un Elizabetes baznīcai Olainē, altāri un kanceli Biķernieku baznīcai.[14]

Pēteŗa baznīca Rīgā izdega 1721. gada 10. maija ugunsgrēkā, ko radīja zibens spēriens. Dzēšanas darbus, gan ar niecīgiem panākumiem, vadīja cars Pēteris I, kas tobrīd uzturējās Rīgā. Viņš arī pavēlēja baznīcu pilnīgi atjaunot, taču tas risinājās gausi, un Pēteŗa baznīcas torņa smaile ar ugunsgrēkā izglābto gaili galā no jauna pacēlās pāri pilsētai tikai 1746. gadā. Šo torni pēc 17. gadsimta (Ruperta Bindenšū) parauga cēla namdaris Johans Vīlberns, un tas pastāvēja līdz 1941. gada 29. jūnijam, kad — reizē ar Melngalvju namu — aizgāja bojā kaŗa darbībā. Baznīcas portālus un iekārtu restaurēja resp. no jauna izveidoja jau samērā drīz pēc 1721. gada postījumiem; gadsimta beigās uzcēla marmora kanceli pēc Hāberlanda meta.[15]

Pēc reformācijas laikmeta „bilžu grautiņiem" Rīgas baznīcās atlika ļoti maz viduslaiku mākslas pieminekļu, taču arī šim atlikumam fatālas bija tieši 18. gadsimta racionālisma izpausmes. Atkārtoti notika t.s. dievnamu tīrīšana, iznīcinot vērtīgus baznīcu rotājumus un senus kulta atribūtus, tāpat nobalsinot vietām vēl saglabātos sienu gleznojumus. Racionālismam (tas bieži iezīmējās arī profāno celtņu iekšējā veidojumā) pievienojās jau iepriekš minētā, ne-

Pēc Kr. Hāberlanda projekta celtā Katlakalna baznīca (1791—94)

Pēc Kr. Hāberlanda projekta celtā Alūksnes baznīca (1781—88)

J. H. Baumaņa pašportrets

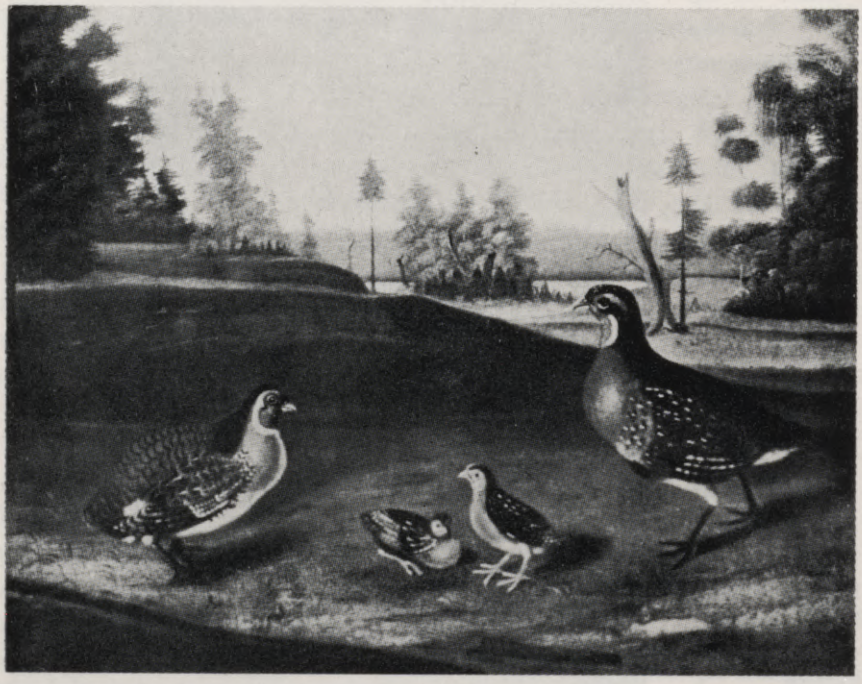

Putni (J. H. Baumaņa glezna)

XLII

Alūksne 1791. gadā (J. V. Krauzes zīmējums)

Baznīciņa Zeltiņu pagastā 18. gadsimta beigās (J. V. Krauzes zīmējums)

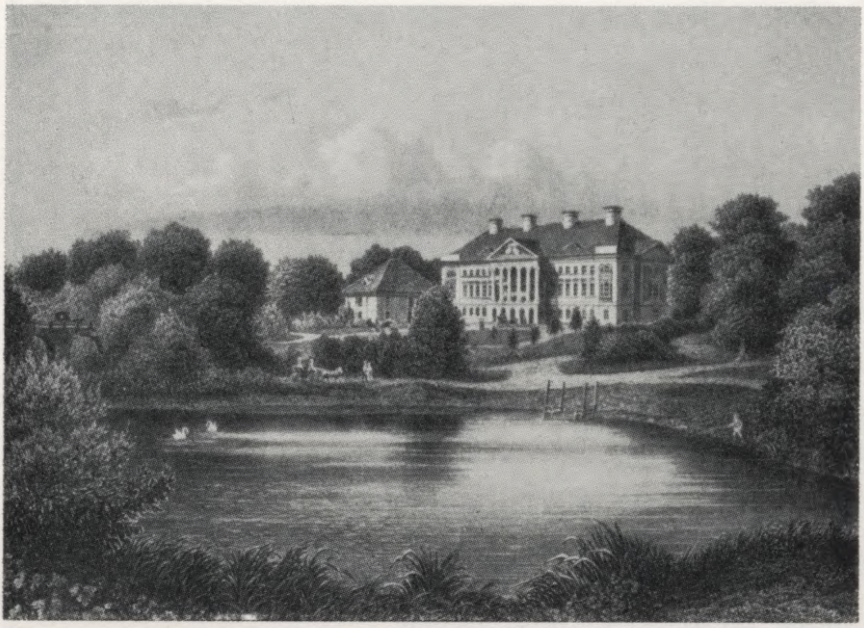

Kazdangas pils, ko Berlīnes architekta J. G. Berlica vadībā 1800. gadā cēluši latviešu amatnieki (V. Stavenhāgena zīmējums)

1780. gadā iesvētītās Remtes baznīcas altāris. Baznīcu cēla un izdaiļoja latviešu amatnieki vācu meistara Vēgnera vadībā

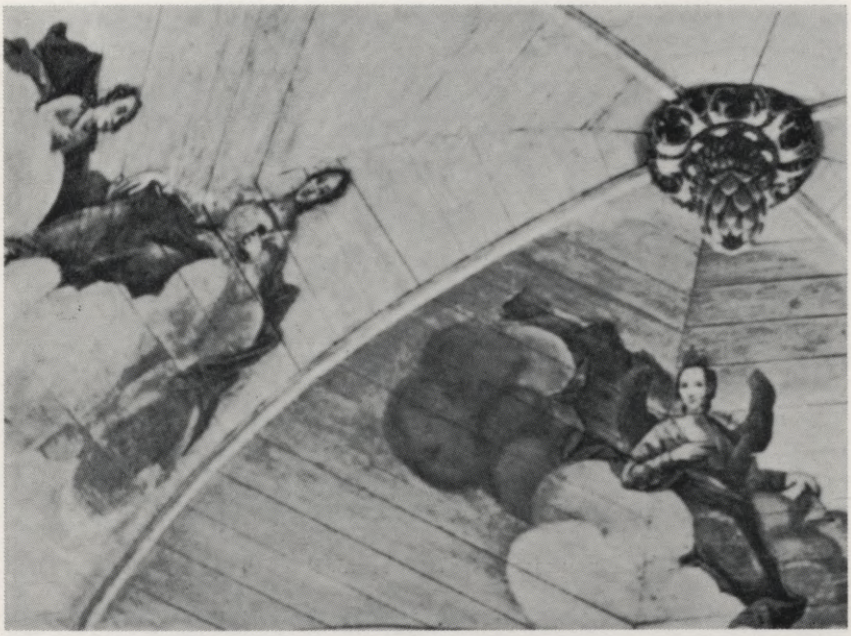

Griestu glezna Aprikļu baznīcā

Aprikļu baznīca

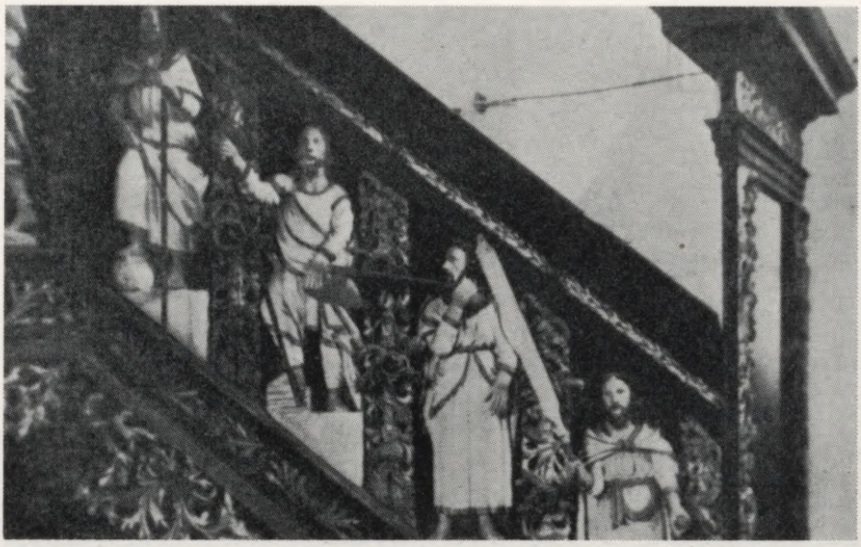

18. gadsimta kanceles kāpņu margas Subates baznīcā

Ap 18. gadsimta vidu veidotas statujas Piltenes baznīcā (tikumu allegorijas)

1761. gadā celtās Pasienes baznīcas kanceles sīkdaļa

Višķu baznīca (1715)

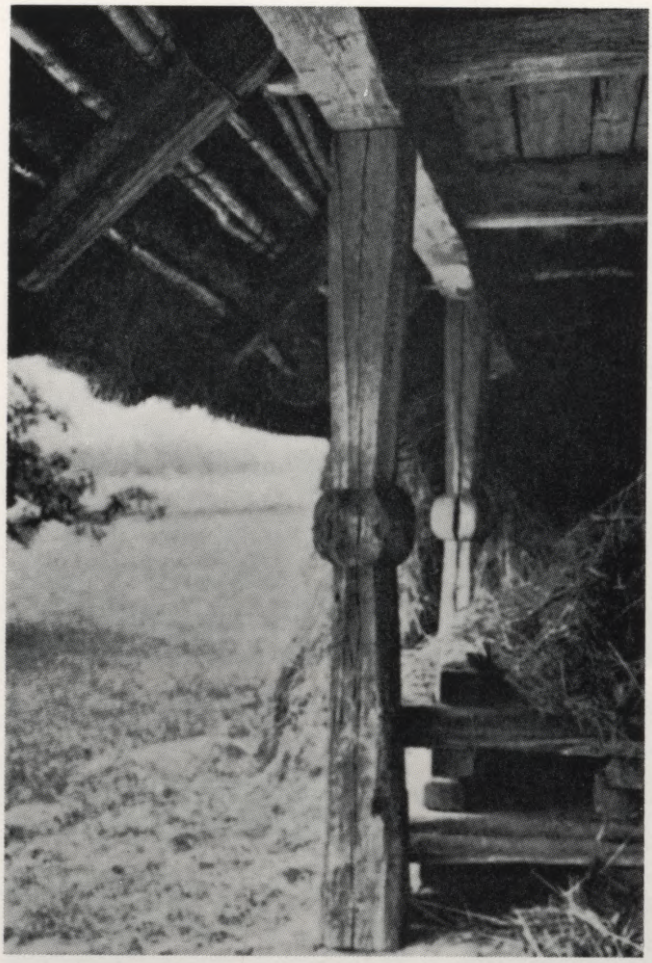

18. gadsimta staba rotājums ar bumbu Straupes novadā

Ap 1800. gadu darināta zara kanna ar iededzinātu rakstu Kalsnavas pagastā (Madonas apriņķī)

reti greizā tieksme uz klasicismu, par „klasiskām" atzīstot vienkāršas baltas sienas ar atturīgām stukatūras dekorācijām. Samērā plašās aprindās ieviesās uzskats, ka luterāņu baznīcā pietiek ar altāŗa gleznu.[16] Smaga „tīrīšana" 1782. un 1786. gadā piemeklēja Rīgas Doma baznīcu, kur sasita drumstalās akmens epitafijas, novāca kokā grieztos ģerboņus, pārklāja kaļķiem freskas un, galvenais, izpostīja pirmā lībiešu bīskapa Meinarda kapu. Kad šie darbi bija galā, baznīcas vadība, kā konstatēts protokolā, darītājiem „izsacīja sirsnīgu pateicību par apmeklētāju labpatikai veikto šīs baznīcas izbalsināšanu un remontu".[17]

Līdzīga rīcība skāra profānās celtnes, to vidū Rīgas pili, kur 18. gadsimta gaitā sagrāva skaistas velves, aizmūrēja senatnīgos logus u.t.t. 1783. gada pārbūvēs iznīcināja ap 31 m garo, ar t. s. zvaigžņu velvēm pārsegto ordeņa kapitulzāli, daudzu Baltijas vēsturei svarīgu aktu liecinieci.[18] Melngalvju nams Rīgā gan 18. gadsimtā ieguva vecākus un jaunākus, pa daļai īsti nozīmīgus mākslas darbus, taču ziņu vairs nav par kādu sienas gleznojumu, ko pieminējis J. K. Broce. Gleznojums, kas atradies nama svētku zālē, krāsns tuvumā, rādījis pagāniskos lībiešus nacionālos tērpos un senlaiku bruņojumā.[19]

Pieeju senām mākslas vērtībām, kāda „skaidrās ticības" vārdā 18. gadsimta beigās valdīja Vidzemes lauku un mazāko pilsētu luteriskajās baznīcās, pietiek raksturot ar pāris faktiem. Kādu 13. gadsimta kapakmeni, kuŗā tēlots priesteris, kas labo roku pacēlis svētīdams, bet kreisajā tur krustu, Broce 1798. gadā redzējis un nozīmējis Ikšķilē; turienes mācītājs to izmantojis par slieksni savā muižā.[20] Izglābts tika granītā cirstais Ikšķiles baznīcas kristību trauks, ko tradicija saista ar bīskapu Meinardu. Broces apmeklējuma laikā tas lietots pastorāta stallī kā sile zirgu dzirdīšanai. Jāņa baznīcas administrācija Cēsīs 18. gadsimta beigās pavēlēja „visas nederīgās akmens plāksnes aizvest kaļķu ceplī"; šo plākšņu vidū atradās Livonijas ordeņa mestru kapu pieminekļi. Epitafiju, mākslinieciski veidotu kapa plākšņu un pieminekļu likvidāciju spēcīgi veicināja arī 1773. gadā izdotais valdības rīkojums, kas aizliedza apbedīt mirušos baznīcu iekštelpās. Ļoti daudzās vietās to iztulkoja retroaktīvi, nesaudzīgi novācot visas vecās piemiņas zīmes. Tomēr jāatceras, ka jau 19. gadsimtā savukārt sākās 18. gadsimta mākslas paraugu iznīcināšana.[21]

Zviedrijā kopš Gustava II Adolfa laika pastāvēja valsts antīkvāra amats un kopš 1666. gada Antīkvitāšu kollēģija resp. Pieminekļu valde, taču to darbība zviedriem pakļautās Baltijas provinces skāra

maz. Noteikti uz Vidzemi bija attiecināts vienīgi kāds pants 1686. gada baznīcas likumos, kas aizliedza pārdot privātpersonām baznīcu īpašumā esošos zelta un sudraba priekšmetus, grāmatas, dokumentus „vai ko citu, kas kalpo senlaiku piemiņai". Šis noteikums palika spēkā arī pēc Vidzemes pievienošanas Krievijai.[22] Cars Pēteris I ar 1718. gada rīkojumu pavēlēja „apbalvot par atrastiem neparastiem priekšmetiem, kā arī veciem un neparastiem akmeņiem, kauliem, ieročiem un traukiem". Cariene Anna Joanovna vēlējās gādāt par dārgmetallu izstrādājumu, tāpat kuriozitāšu apzināšanu un vākšanu, Elizabete Petrovna lika iesniegt Zinātņu akadēmijai klosteŗu vēsturiskus aprakstus un plānus. Šos nosacījumus un ieteikumus vajadzēja oficiāli ievērot kā Vidzemē, tā pēc 1772. resp. 1795. gada arī Latgalē un Kurzemē.[23] Taču savā raksturā tie bija šauri un nespēja iedarbīgi kavēt ne senatnes, ne mākslas pieminekļu iznīcināšanu.

Jāpiemetina, ka tai pašā 18. gadsimtā, kas ar neslēptu nicinājumu vērsās pret agrāko laikmetu, it īpaši viduslaiku „maz attīstīto" sakrālo mākslu, daļa luterisko baznīcu lepojās ar greznojumiem un ierīcēm, kam netrūka it zīmīgu dīvainību. Tiklab Vidzemē, kā Kurzemē lietoja t. s. kristību mašīnas, kuŗas P. Kampe apraksta šādi: „Tās ir kristību ierīces, kuŗām metalla bļoda ielikta grezni izrotātā koka tvertnē, ko sedz tāds pats koka vāks. Kristību mašīna karājās ar valgiem piesieta pie altāŗa telpas velves. Tvertnes apakšējo daļu līdz ar tur esošo kristību bļodu priekš kristībām novilka ar kāsi lejā un piestiprināja pie grīdas, pie kam vāks, uz kuŗa atradās Trīsvienības simbols, ar mechaniskas ierīces palīdzību automatiski pacēlās uz augšu un palika karājamies pār kristību bļodu."[24] Ugāles baznīcā virs ērģelēm stāvēja ērglis, bet zemāk eņģelis; kamēr ērģelnieks spēlēja, ērglis plivināja spārnus, eņģelis rādīja takti. Turpat bija iekārtota zvaniņu spēle un virpuļojoša zvaigzne. Ar līdzīgām ierīcēm gādāja par baznīcēnu uzmundrināšanu arī Lestenē.[25]

Kungu nami Vidzemes un Kurzemes muižās, kuŗi lielākā skaitā sāka rasties 18. gadsimta otrā pusē, visumā atspoguļo tos pašus vēsturiskos stilus kā sakrālā architektūra — vēlīno baroku, kam pievienojās, taču drīz nozuda, rokoko ieskaņas, tad klasicismu un pāreju uz ampīru. Kungu nami liecināja par toreizējā sabiedrības virsslāņa tieksmi pēc gaumīgiem, individuāli diferencētiem mājokļiem, bet reizē svarīgs arī kāds fakts, ko akcentējis savos pētījumos H. Pirangs: „Neparasti zīmīga šo celtņu attieksme pret apkārtni, pret parku, kas uzskatāms par mājas telpisku paplašinājumu. Vislielākā izsmalcinātība un atgriešanās pie dabas — abas šīs laikmetīgā gara polārās

izpausmes iezīmējas 18. gadsimta kungu namos."[26] Pie muižu iekārtojuma un parkiem plašāk uzkavējāmies jau I nodaļā.

Rīgas apkārtnē — gar Ķīšezeru un Juglas ezeru, Ganību dambja rajonā, Pārdaugavā un citur — 18. gadsimtā izauga veseli puduri t. s. muižiņu, architektoniski interesantu un bieži ar mākslinieciskū gaumi iekārtotu vasaras mitekļu, kas piederēja pie Rīgas savdabīgiem vaibstiem un tādēļ palaikam saistīja ārzemnieku uzmanību.[27] Kultūrvēsturiskā aspektā ievērojamu memuāru autors, 1826. gadā dzimušais bankas direktors Frīdrichs Brakelis, savā bērnībā vasaras pavadīja Kleistes muižā Pārdaugavā. Tās territorijā 18. gadsimtā bija uzcelta arī speciālā „vasaras muižiņa", kas negrozītā veidā pastāvēja vēl Brakeļa laikā. Spilgti tēlodams šo tipiski vecrīdziniecisko muižiņu, viņš cita starpā raksta: „Kungiem paredzētajās istabās bija ģipsa griesti ar stukatūras frīzēm un audekla tapetes ar eļļas gleznojumiem, kuŗus — acīm redzami jau pagājušā (resp. 18. Ref.) gadsimta vidū — bija darinājis kāds diezgan izveicīgs mākslinieks. Priekštelpā bija arabeskas, pelēks uz pelēka, dārza puses istabā — rudzupuķu vainagi un girlandas uz balta pamata; zāles sienas starp divviru durvīm rādīja Italijas ainavas, pāri durvīm četras pasaules daļas — Eiropu, Āziju, Afriku un Ameriku — allegoriskā tvērumā. Abas viesistabas bija izgleznotas ar augļu un puķu motīviem, turpretim laukumā virs t. s. baltās istabas durvīm glezna pavēra skatu uz dambjiem Daugavas kreisajā krastā, kuŗus vēlāk izpostīja plūdi. Tomēr mums, bērniem, vislabāk patika ēdamistabas tapetes, jo uz tām, apkārt visai istabai, bija tēlotas aristokratiskas briežu medības. Mednieku kungi parūkās un lielās platmalēs, dāmas jātnieču tērpos un koķetās medību cepurītēs, skrejošie suņi, bēgošais staltais briedis — šīs ainas modināja mūsu interesi vienmēr no jauna, un mēs nevarējām beigt tās aplūkot. Līdzīgi tapetēm, arī mēbeles bija senlaicīgas. Pie pīlāriem starp zāles logiem karājās lieli veneciešu spoguļi zeltītos rokoko rāmjos. Rokoko stilā veidotajiem melnkoka krēsliem un sofām bija melna safjana apšuvums. Zem spoguļiem stāvēja kāršu galdiņi. Sevišķi pievilcīga bija kāda maza divvietu sofa ar kokgriezumiem un bagātīgu dūnu popējumu. Dārzistabas sofa un stāvie krēsli bija no viegla koka, balti lakoti, uz šī baltā fona rotāti ar rudzupuķu viju un ziedu pušķu attēliem, un apsisti ar sarkanu safjanu. Pie ēdamistabas logu pīlāriem karājās holandiešu spoguļi zaļā un sarkanā lakojumā, un zem tiem atradās lieli holandiešu, tāpat zaļi un sarkani lakoti, saliekamie galdi, kuŗus izmantoja par ēdamgaldiem. Ēdamistabā bija īsti Holandes pītie krēsli ar brūni kodinātām koka daļām."[28] Raksturīgi, ka nezināmais

Daugavpils klostera baznīcas kapitelis

18. gadsimta mākslinieks muižiņas zālē allegoriski tēlojis tikai četrus kontinentus: nerunājot par Antarktīdu, tolaik vēl ļoti maz pazīstama bija arī Austrālija.

Kā uzsvērām jau I nodaļā, interese par mākslinieciski nozīmīgu architektūru un telpu iekārtojumu pastāvēja samērā šaurās aprindās. Caurmēra aina tiklab Latvijas pilsētās, kā laukos apliecināja nevis labu vai sliktu gaumi, bet gan vienaldzību pret celtņu veidojumu un novietojumu. Pilsētnieki cēla savus namus, kā gadījās: brīžiem tie izvirzījās priekšā kaimiņu namiem, brīžiem palika aiz tiem, un tā radās greizas ielas ar dīvainiem līkumiem. Līdzīgos greizos leņķos bieži bija izvietotas lauku dzīvojamās mājas un saimniecības ēkas. Kārtīgs, plānveidīgs novietojums, kā zīmīgi izsakās E. Rechenbergs-Lintens, nebūtu maksājis ne dāldeļa vairāk, taču daudziem trūcis par to sajēgas, jo „cilvēka brīvo gribu neierobežo dabiskais instinkts, kas vada biti, skudru vai bebri viņu būvniecībā". Provinces pilsētās pilnīgi dominēja koka nami bez mūŗa pamata, ar maziem svinā ietvertiem lodziņiem, augstiem sliekšņiem un zemām durvīm. Vairumam ielu nebija bruģa; gājēji, it sevišķi pavasaŗos un rudeņos, laipoja pa malās noliktiem dēļiem un akmeņiem, riskēdami iegrimt dubļos līdz viduklim.[29] Pie Aizputes pilsoņu kluba ieejas vēl 19. gadsimta sākumā mēdza vakaros uzturēties žīdi, kas par mērenu atlīdzību piedāvājās aiznest kungus mājās uz muguras. Tādos gadījumos teica, ka kungs pārradies no kluba „ar Aizputes fiakru".[30]

Ne mazāk krāšņi kungu nami un parki kā daļai muižnieku pārējos Latvijas apgabalos 18. gadsimtā piederēja Latgales magnātiem (sal. I : 6). Lielākā tiesa Latgales muižu diemžēl gājusi bojā kaŗos un nemieros, un par tām trūkst arī nopietnāku vēsturisku pētījumu. Vienu no retajiem izņēmumiem šai ziņā veido 1791. gadā pabeigtais kungu nams Plāteru īpašumā Krāslavā — barokāla celtne, ko neatkarīgajā Latvijā pēc pārbūvēm izmantoja ģimnazijas vajadzībām. Izceļas šī nama rūpīgi pārdomātais novietojums, kas paveŗ piecus perspektīvus skatu starus uz plašu apkārtni.[31]

Vēsturisko stilu atskaņas Latgalē līdz 18. gadsimtam nav izsekojamas, jo par agrāko celtniecību liecina gandrīz vienīgi viduslaiku piļu drupas. Turpretim 18. gadsimta sakrālā architektūra, ko reprezentē vairākas baznīcas, tūdaļ rāda spilgtus un nobriedušus baroka elementus. Latgalē tie ieplūda no citiem avotiem nekā Kurzemē un Vidzemē, t.i. vispirms no Polijas, kur savukārt šī stila tapšanu ietekmēja Italijas, Spānijas un vispār Dienvideiropas paraugi. Jāatzīmē gadsimta vidū celtā Daugavpils klosteŗa (vēlāk cietokšņa) baznīca, tāpat baznīcas Dagdā (1741), Pasienē (1761) un 1763. gadā radikāli pārbūvētā Krāslavas baznīca. Aglonas baznīca (1780) jau atspoguļo zināmu noslieci klasicisma virzienā. Latgales 18. gadsimta baznīcu īpašā pazīme ir divi frontāli torņi; parasti visai bagāto iekšējo dekorējumu raksturo gan dinamiskas t. s. jezuītu baroka stila formas, gan (kā Pasienē) nepārprotami sakari ar rokoko. Bez jau pieminētajiem dienvidnieciskiem iespaidiem Latgales sakrālās mākslas pieminekļus, protams, visgaŗām apzīmogo katolicisms ar savu tieksmi pēc emocijām un mistikas, kas sveša Latvijas luteriskajiem novadiem.[32] Noteiktas atšķirības, salīdzinot ar Vidzemi un Kurzemi, izpaužas arī Latgales mākslas lokālajās īpatnībās, kuŗām pieskarsimies mazliet vēlāk.

Par mākslas kollekcijām Latgales 18. gadsimta pilīs reti zināms vairāk kā pats fakts, ka tās pastāvējušas. Vācēju vidū atkal daudzināts šai mūsu darbā bieži minētais Varakļānu grāfs M. J. f. d. Borchs. Cita starpā viņa pilī atradies portrets, kas radījis grāfa senci, 1498. gadā mirušo Livonijas ordeņa mestru Bernhardu Borchu visā augumā, bruņās un ordeņa apmetnī ar krustu uz krūtīm.[33] Paša M. J. Borcha izteikumi gan liecina, ka mākslas darbus viņš krājis aiz citiem motīviem nekā aiz tīras mākslas mīlestības. „Novērsīsim skatus no obscēniem mākslas objektiem, kas bezkaunīgās ainās tēlo cilvēku un dievu noziedzīgos mīlestības sakarus," rakstīja dzejā Borchs 1795. gadā. „Mākslai jābūt cēlai, jāveicina tikumi un vēlēšanās dzīvot noderīgu dzīvi. Tikai tādas gleznas es gribētu vākt galerijā saviem draugiem, lai katram mostas dziņa atdarināt varoņus un tiem pielīdzināties."[34]

2.

Ja Rīgā bija dzimis vismaz viens ievērojams 18. gadsimta architekts — Kristofs Hāberlands, tad meistaru, kas būtu atstājuši sevišķi spilgtas pēdas gleznieciībā, grafikā vai skulptūrā, šis laikmets Latvijai

nedeva. Tādēļ te atliek aizrādīt tikai uz dažiem faktiem, kas iekļaujas vai nu tieši kultūrvēstures dokumentācijā, vai tās šaurākā, ar lokālām parādībām saistītā fonā.

Jau iepriekš (VI : 4) uzkavējāmies pie J. K. Broces zīmējumiem un akvareļiem, kuŗu ārkārtīgo kultūrvēsturisko vērtību nemazina fakts, ka tīri mākslinieciskā skatījumā tur pamanāmas kļūdas un trūkumi.

Gotharda F. Stendera darinātās illūstrācijas pāris paša grāmatām viņa laika biedri dēvēja par „šausmīgām" un diletantiskām, taču, piemēram, *Bildu-ābicē* (1787) ievietotie kokgrebumi nenoliedzami ļauj mazliet ielūkoties latviskās Kurzemes panoramā 18. gadsimta beigās. Lai gan spilgtāka talanta tēlotājā mākslā Stenderam tiešām nebija, tā veidoja zināmu sektoru viņa enciklopēdiskajās interesēs. Cita starpā viņš zīmējis Jelgavas ainavu 1740-to gadu sākumā un Bauskas baznīcas kanceli 1753. gadā; arī Stendera slavenā kapa plāksne ar uzrakstu „Latvis" gatavota pēc viņa paša meta.[35]

Augstus bruņniecības amatus ar mākslinieka karjēru savienoja Voldemārs F. Budbergs-Benninghauzens (1740—1784), kas ieguva plašu izglītību un pieredzi dažādās Eiropas zemēs, bet Latvijā dzīvoja vispirms Strazdumuižā pie Rīgas, tad Ķieģeļmuižā (Valmieras apriņķī) un Valkā. Pēc viņa skicēm gleznota Pēteŗa I apoteoze uz Rīgas pilsētas bibliotēkas jaunās, 1792. gadā atklātās zāles sienas. Īpaši atzīmējami viņa Rīgas apkārtnes skati, kas daļēji saglabājušies Broces krājumos. Viens no tiem dod priekšstatu par Grāfenheidi pie Juglas tai laikmetā, kad šai „vasaras muižiņā" uzturējās Herders.[36] Gleznotājs bija arī Budberga-Benninghauzena Strazdumuižā dzimušais dēls Kārlis V. Budbergs (1778—1842), filozofijas doktors un dinamisks „sabiedrības cilvēks", pie kuŗa neskaitāmiem paziņām Baltijā un ārzemēs piederēja J. V. Gēte un E. T. A. Hofmanis. Tā kā Budberga galvenā darbība norisinājās 19. gadsimtā, šeit tikai īsi jānorāda, ka viņš gleznojis vairākas ainavas ar Ziemeļlatvijas resp. Ērģemes un Gaujienas motīviem.[37]

Kā senāk, tā 18. gadsimtā darināja daudz portretu. Trūkstot fotografijai, portretista galvenais uzdevums tobrīd bija nevis panākt nopietnāku mākslinieciskū kvalitāti, bet gan iespējami lielāku līdzību ar modeli. Šos portretus glabāja piemiņai un augstākās aprindās brīžiem izmantoja arī jauniešu saprecināšanai. „Nobildējumu" nereti zemā mākslinieciskā vērtība saīsināja to mūžu: zūdot atmiņām vai praktiskajai vajadzībai, tos bez gaŗām pārdomām pameta bojā ejai.[38] Daļa portretu un citu gleznu vai zīmējumu zuda kaŗos un politiskās pārvērtībās, tāpat ārzemēs, kur svešiniekiem bija vienaldzīga to spe-

cifiski „baltiskā" nozīme. Lasām, ka pazīstamais, Cesvainē dzimušais „vētras un dziņu" dzejnieks J. M. Lencs, 1778. gadā Šveicē uzturēdamies, zīmējis un rādījis saviem labvēļiem vidzemnieku tautiskos tērpus.[39] Tolaik jau bija sākušās Lenca bezcerīgās klaidoņa gaitas, kādēļ nevienam neiešāvās prātā pataupīt šos zīmējumus nākotnei.

Pie spilgtākajām baltvācu personībām 18. un 19. gadsimta krustceļos piederēja gleznotājs un literāts Kārlis Gothards Grass (1767—1814), par kuŗu atkārtoti runāts iepriekšējās nodaļās — it sevišķi (I : 4) sakarā ar viņa sabiedrisko lomu Rīgā 1790-to gadu sākumā un ietekmi Garlība Merķela dzīvē. Dzimis Dzērbenē kā turienes mācītāja, Šulca Aizkraukles „zemnieku tiesas" latviskotāja un latviešu tautas dziesmu krājēja (sk. IX : 5) dēls, Grass no 1782. līdz 1786. gadam mācījās Rīgas licejā Broces vadībā. Mazliet vēlāk viņš dāvināja Brocem vairākus interesantus akvareļus un zīmējumus, kuŗus pēdējais iekļāva savos krājumos. Kādā akvarelī rādītas latviešu laulības Dzērbenes draudzē — līgava, līgavainis un liecinieki tautas tērpos, mācītājs (acīm redzot, vecais Grass) talārā, ar parūku galvā un atvērtu grāmatu rokā. Šim akvarelim pievienojas Rīgas apkārtnes ainavas — Māŗas dzirnavas Pārdaugavā, t.s. otrs Ķeizardārzs (Aleksandra augstumi), Bauskas ceļš pie Rīgas.[40]

Pabeidzis teoloģijas studijas Jēnā, Grass nesteidzās meklēt mācītāja vietu un dzīvoja Rīgā kā bohēmisks mākslinieks. 1796. gadā viņš devās uz Šveici, tad uz Italiju un dzimtenē vairs neatgriezās. Ārzemēs turpinājās Grasa jau Jēnā nodibinātais kontakts ar Šilleru, kas atbalstīja viņa literāros pasākumus. Labvēlīgs viņam bija arī ievērojamais zinātnieks un diplomāts Vilhelms Humbolts, no 1801. līdz 1808. gadam Prūsijas sūtnis Romā, kuŗa namā Grass iepazinās ar dāņu tēlnieku Bertelu Torvaldsenu, to ieinteresēdams par Baltiju. Ar dzimteni, kaut tikai korrespondences ceļā, Grasa sakari nepārtrūka visu mūžu. Šveicē un Italijā, iedzīvojies gluži citādā kultūras vidē, viņš vairākas reizes pēc atmiņas zīmēja tiklab sava tēva ģīmetni, kā dažādus Dzērbenes motīvus.[41]

Grasa solījums tulkot vāciski latviešu tautas dziesmas (sk. IX : 5) laikam palika nereālizēts, taču vispār viņš latviešiem veltīja daudz pārdomu un simpatiju. Jau VII : 6 nodaļā citējām viņa tālredzīgos vērojumus par Vidzemes brāļu draudzēm, kuŗās viņš saskatīja nākotnē gaidāmās nacionālās atmodas pirmos asnus. 1793. gada Ziemsvētkos Grass spredikoja tēva vietā Dzērbenes draudzē kā vāciski, tā latviski. Tēvs loloja cerību, ka dēls varētu sekot viņam amatā, un faktisku šķēršļu tam nebija. Tomēr jaunais Grass atzina, ka asā

taisnības izjūta neļaušot viņam saprasties ne ar Dzērbenes un Drustu draudzes patronu, ne apkārtējiem muižniekiem. „Zemnieki mani mīl, un viņiem es veltītu sevi pilnīgi," viņš izteicās savam draugam J. V. Krauzem. „Turpretim ar dižciltīgajiem un citiem vāciešiem es pazaudētu ir apiņus, ir iesalu." Šī metafora nozīmējusi apmēram to, ka „tur nekas nav grozāms vai labojams".[42] 1796. gadā Grass gan izšķīrās pieņemt vokāciju uz Suntažiem, bet to izjauca nelaimīga mīlestība.

Johans V. Krauze (1757—1828), kuŗa spilgtām kultūrvēsturiskām ainām bagātie memuāri izmantoti vairākās šī mūsu darba nodaļās, savā darbībā apvienoja vispusīgas mākslinieciskas un praktiskas intereses. 18. gadsimta pēdējā ceturksnī viņš bija grāfa L. A. Mellina talcinieks Baltijas kartografijā, bet Brocem nodeva virkni akvareļu un zīmējumu — raksturīgu Vidzemes skatu. No tiem bieži reproducēta vecā Liepas kapsēta Cēsu apriņķī; citas Krauzes darinātās ainavas rāda Alūksni, Pēterupes baznīcu Vidzemes jūrmalā, Krimuldas baznīcu un Engelharta muižu, Gaujienas pilsdrupas, chirurga M. U. Krīgera mauzoleju Limbažu kapsētā. Ļoti pievilcīgs kāds akvarelis, kur nelielos izmēros (15,3×30,2 cm) ietverta plaša panorama: labajā pusē Zeltiņu pagasta baznīciņa (Valkas apriņķī) ar zvanu torni, žogu, vārtiem un piecām zemnieku figūrām, kreisajā — tāls skats pāri laukiem, mežiem un pakalniem, kāda pa daļai koku aizsegta ēka un četri zemnieki, kas dodas baznīcas virzienā.

Krauze, dzimis Silezijā, studējis Leipcigā, cīnījies pret angļiem Ziemeļamerikas atbrīvošanas karā, ieradās Vidzemē 1787. gadā. Sākumā viņš bija mājskolotājs dažādās muižnieku ģimenēs, tad praktisks lauksaimnieks Ķizbelē pie Krimuldas, taču aizvien vairāk pievērsās mākslai, īpaši architektūrai, un viņa tālākā karjēra izvērtās spoža. 1803. gadā Krauzi iecēla par architektūras un reizē ekonomijas (lauksaimniecības) profesoru Tērbatas universitātē, vēlāk pieškiņot arī Dr. phil. gradu; viņš projektēja visas galvenās universitātes ēkas un vadīja to celšanu. Latviešu Vidzemē viņš jau kopš 1788. gada deva plānus daudzām celtnēm, to vidū „kungu namam" un klētij Zeltiņos, vairākām muižu ēkām Cesvainē, Mazsalacā, Stalbē un citur, Suntažu pastorātam u.t.t. Tāpat pēc viņa projekta bija veidots Rīgas Doma baznīcas altāris (nojaukts 1895. gadā).

Tuvs Krauzes draugs vēl agrāk nekā Grass kļuva šai mūsu darbā vairākkārt pieminētais V. K. Frībe, kam sava vieta Latvijas apgaismes vēsturē. Krauzes memuāros allaž atreferēti liberāli un latviešu zemniekiem labvēlīgi uzskati, kādiem viņš acīm redzami simpatizējis, taču no polītiskas vai sabiedriskas darbības pats atturēdamies.[43]

Pie sava laikmeta populārākām personām piederēja gleznotājs un literāts Johans H. Baumanis (1753—1832), kuŗa gaŗais mūžs iesniedzās vēl krietni tālu 19. gadsimtā. Dzimis Jelgavā kā Kurzemes superintendenta, arī latviešu literātūras vēsturē pieminamā Joachima Baumaņa dēls, viņš studēja filoloģiju Erfurtē un mācījās pie tobrīd slavenā dzīvnieku gleznotāja J. Beka. Kopš 1776. gada Baumanis dzīvoja pārmaiņus Kurzemē, Vidzemē un Rīgā. Laukos uzturēdamies, viņš saimniekoja, praksē un teorijā pētīja latviešu valodu, brīžiem rakstīja, tomēr visbiežāk nodevās vienīgi gleznieciībai un medībām. Baumaņa mednieku stāsti, par kuŗiem viņš garantēja, ka tie esot patiesi, kļuva plaši pazīstami ne vien mutvārdu tradicijā, bet iznāca arī grāmatā un sagādāja viņam apzīmējumu „Kurzemes Minhauzens".[44]

Šeit jāpiemetina, ka pats vēsturiskais, starptautiski daudzinātais „melu lielkungs" Kārlis F. H. Minhauzens kopš 1740. gada dienēja kā virsnieks Rīgas ķirasieŗu pulkā un vispār palika saistīts ar Latviju ap desmit gadu. 1744. gada sākumā, kad Rīgā pirmo reizi viesojās vēlākā cariene Katrīna II, Minhauzens bija apsardzes komandieris, bet īsi pēc tam Liepupē salaulājās ar Jakobīni f. Dunti. Latvijā lokālizējami arī vairāki no viņa brīnišķīgajiem piedzīvojumiem (piemēram, gadījums, kur Minhauzens dziļā sniegā piesien zirgu pie kāda mieta un aizmieg, bet nākošā rītā ierauga, ka sniegs nokusis un zirgs karājas baznīcas torņa galā).[45]

J. H. Baumanis darinājis vairāk nekā 1700 eļļas gleznu, kuŗās, atskaitot nedaudzus portretus, visgaŗām dominē dzīvnieku un medību motīvi. Viņa darbiem bija tāds pieprasījums, ka prāvu tiesu viņš atkārtoja, pats tos kopēdams. Lai gan īstenībā Baumanis bija tikai veikls amatnieks, Pēterburgas mākslas akadēmija 1790. gadā ievēlēja viņu par savu locekli.[46]

Jau agrāk (X : 8) pieminējām Baumaņa rakstus, kuŗos viņš cildināja Kokneses saimnieka un *Latviskas Gada-Grāmatas* līdzstrādnieka Kārkla Jāņa piemiņu. 19. gadsimta otrā pusē latviešu teātŗa izrādēs Rīgā, Jelgavā un laukos bieži uzveda Baumaņa lokālizētās vācu lugas *Lustīgais nerris uz tirgus plača* (pēc A. Kocebū) un *Zemnieks un liģeris* (pēc A. Iflanda). Raksturīgi, ka gan šeit, gan sīkākos latviskos rakstos viņš savam vārdam it kā tituli pievienojis vai nu „ģēģeris", vai „medījuma mālderis".[47]

3.

Latviešu mākslinieciskais talants 18. gadsimtā, protams, visvairāk izpaudās tautas mākslā, taču atrodam arī pietiekami liecību par sakariem ar „oficiālo" mākslu un daiļamatniecību. Šīs ziņas saistās galvenā kārtā ar Kurzemi, un vispirms te minams kāds uzraksts, kas latīņu, vācu un latviešu valodā bija lasāms uz Annas baznīcas trešās luktas Jelgavā. Latviskais teksts, kuŗā izmana ritmu un atskaņas, modernizētā ortografijā skan šādi: „Mēs savam lielam kungam Pēteram no sirds priekš visas draudzes pateicam, ka viņš ir mūsu tautu cienījis un mūs pie skunstes darbiem pievedis. To viņa godam skaidri parāda šī lukts, latviešiem uztaisīta. Ak dzīvo ilgi, žēlīgs zemes tēvs! Tev bērnu bērni godā pieminēs. 1782. gadā. Visi cienīga liela kungapuļs amatnieki un skunstinieki." Teksts jāsaprot tā, ka lukts nevis „latviešiem", bet gan „latviešu" uztaisīta. To nepārprotami apstiprina kā uzraksta latīņu, tā vācu versija. Pirmajā teikts, ka hercoga Pēteŗa mākslā izglītotie pavalstnieki „natione Letticos" viņam par godu „chorum hunc extruerunt", otrā, ka to pateicībā darījuši „National-Unterthanen", kuŗus hercogs „in den Werken der Kunst hat unterrichten lassen".[48]

Tas, ka hercogs Pēteris latviešus „pie skunstes darbiem pievedis", nav ierobežojies ar daiļamatniecību vien. XI nodaļā bieži pieminētais aktieris J. K. Brandess savos memuāros stāsta, ka 1780-os gados Pēteris viņu iepazīstinājis ar savām vērtīgajām gleznu kollekcijām Zemgales pilīs. „Bija visai neparasti dzirdēt," viņš atzīmē, „ka vairākus mākslas darbus, kuŗu izcilā kvalitāte saistīja manu uzmanību, darinājuši hercoga dzimtcilvēki, kas jaunībā ieguvuši šai nozarē pirmās mācības un vēlāk ar viņa atbalstu ārzemēs izglītojušies par pilnīgiem māksliniekiem."[49] Diemžēl Brandess nav sniedzis ne šo mākslinieku vārdus, ne gleznu tuvākus aprakstus.

Vidzemē savu zemnieku mākslinieciskās intereses 18. gadsimta beigās sekmēja Stukmaņu dzimtkungs A. f. Beiers, kuŗu Garlībs Merķelis *Die Letten* 4. nodaļā vispār izcēlis kā slavējamu paraugu pārējiem muižniekiem. Cita starpā Merķelis raksta, ka Beiers „pats būdams daiļo mākslu pazinējs un ar tām nodarbodamies kā amatieris, savu namu pārvērtis par kaut ko akadēmijai līdzīgu, kuŗā apdāvinātos zemnieku bērnus izglīto par labiem zīmētājiem, gleznotājiem un mūziķiem".[50]

Jau agrāk (V : 6) redzējām, ka pie garīgi možākajiem Kurzemes pagastiem 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā piederēja Apriķi, kur dzimtkungi līdz 1790. gadam bija f. Zakeni, pēc tam f. Korfi.[51]

Sevišķi Zakeni gādāja tiklab par muižas, kā baznīcas mākslinieciskū izdaiļošanu, un viņu laikā Apriķu baznīca kļuva par vienu no skaistākām lauku baznīcām Latvijā. Kāds 1748. gada dokuments liecina, ka Apriķos dzīvojis un kā „muižas mūrnieks" strādājis latvietis (toreizējā rakstībā) *Klawis*. Tai pašā gadā baznīcā notikušas kristības, kuŗās muižas ķieģeļnieka Cernovska dēls „erhielt den Namen Peteris Juris". Bērna vārdu mācītājs Heselbergs nerakstītu šai formā, ja vecāki nebūtu bijuši latvieši. 1740-os gados Apriķos konstatējams liels mākslinieku un amatnieku pieplūdums — laikam gan sakarā ar plašākiem pasākumiem baznīcas iekštelpu veidošanā un rotāšanā, kā liek domāt arī altāŗa, kanceles u. c. objektu stilistiska analize.[52] No 18. gadsimta otras puses Apriķu baznīcā bija saglabājies prāvs skaits epitafiju ar latviešu tekstiem, kuŗas vēlāk novietoja Valsts vēsturiskajā mūzejā. Tas viss ļauj piešķirt ticamību uzskatam, ka šīs īpatās baznīcas „pus vēsturisko, pus tautisko raksturu" izskaidro ārzemju meistaru sadarbība ar latviešu amatniekiem.[53]

Drošu liecību par tādu sadarbību atrodam Kazdangā, turpat Aizputes apriņķī, samērā netālu no Apriķiem. Kazdangas krāšņo pili (Manteifeļu ģimenes īpašumu) 1800. gadā cēla tā laikmeta ievērojamais Berlīnes architekts Johans G. Berlics, izmantodams gandrīz vienīgi latviešu amatniekus.[54] Par to stāsta Ulrichs f. Šlipenbachs: „Īsā laikā viņi iemācījās visgrūtākos paņēmienus un pat vissmalkākos apmetuma darbus. Arī ēkas pamatnes apkaltos akmeņus un korintiešu kolonnu skaisti izcirstos ķermeņus un kapiteļus pils dārza pusē gatavoja latvieši. Berlica kungs viņus vadīja un atzina pat par labākiem nekā šejienes tā sauktos vācu mūrniekus, jo pēdējo vidū viņš atrada vairāk augstprātības, mazāk vērības un dziņas iemācīties grūto amatu."[55]

Ļoti interesantu piezīmi ietveŗ kāds Lamiņu muižas (Tukuma apriņķī) 1748. gada saimniecības pārskats, kur lasām: „It īpaši jāievēro, ka Lamiņu robežās dzīvo trīs ratnieki, kas reizē ir pilnīgi perfekti galdnieki un kokgriezēji. Pašlaik Lamiņos var ar apbrīnu vērot, kā viņi strādā gar karieti, kādu nedz atdarinās, nedz varētu atdarināt vācu meistari."[56] Kā šis dokuments, tā Šlipenbacha atstāstītie architekta Berlica izteikumi rāda, ka mākslinieciski apdāvinātie latviešu amatnieki guva izcilu atzinību. Tomēr viņu slava tā laika apstākļos palika gluži lokāla, un bieži neuzzinām pat attiecīgo meistaru vārdus.

Tos gan īpašā uzrakstā Remtes baznīcā licis atzīmēt grāfs Kārlis f. Mēdems, par kuŗa līdzekļiem šo baznīcu uzcēla 1780. gadā. Uz-

rakstā, kas piestiprināts pie koŗa margām un datēts ar 1793. gadu, teikts, ka būvdarbus vadījis „godīgs un tikls mūrnieka meistars" Vēgners (vācietis), bet tos veikuši „šīs tiesas godīgie amatnieki" — mūrnieki Jānis, Ansis un Prics, galdnieki Krists un Matīss, namdaŗi Ēvarts un Krišjānis, kalējs Miķelis, visi latvieši. Mēdems nolēmis viņiem, „kas pie šī jauna Dieva nama uztaisīšanas tik savādi kā labi amatnieki rādījušies, šo goda ziņu tiem bērnu bērniem par pastāvīgu pieminēšanu uztaisīt".[57] Pētīdams Remtes baznīcas vecos solus, kas ap 1930. gadu bija novietoti ģērbkambarī, V. Peņģerots konstatējis, ka tos nepārprotami ietekmējušas slavenā Londonas mēbeļu galdnieka Tomasa Čipendeila († 1779) lietotās formas.[58] Pēc tikko citētā uzraksta spriežot, soliem vajadzētu būt Krista vai Matīsa darbam, kas liecinātu, ka šie latviešu meistari pazinuši arī sava laikmeta vismodernākos paraugus. Visai iespējams, ka Čipendeila resp. viņa skolas mēbeles atradās vai nu turpat Remtē, vai kādā no apkaimes bagātajām muižām; hercogs Pēteris, kā jau agrāk (I : 5) minējām, 1770-to gadu sākumā pasūtināja Anglijā visu sava Liepājas nama iekārtu.

Dažreiz dzirdam meistara vārdu, bet paliekam neziņā par viņa darbiem. 18. gadsimta beigās Kabilē darbojies Vemperu Viļums, ko baznīcas grāmata dēvē par muižas būvmeistaru — *Baumeister im Hofe*. 1800. gadā viņš uzcēlis sev māju Kabiles draudzē un sācis tur saimniekot, tātad laikam atstājis būvmeistara amatu.[59] Pauls Kampe sava būvmeistaru un amatnieku leksikona 1. daļā reģistrējis 391 Vidzemes un Kurzemes latviešu meistaru laikā no 1616. līdz 1850. gadam, prāvu tiesu no tiem 18. gadsimtā.[60] Tomēr šis saraksts nav pilnīgs arī ar paša Kampes vēlākiem papildinājumiem: maz tur izmantotas baznīcas grāmatas resp. draudžu chronikas, bez tam dažs labs latvietis var slēpties aiz nelatviska vārda. Vispār līdz šim trūkst sīkāka pārskata par mākslu un daiļamatniecību Latgalē.

Kaut mākslinieciski apdāvināti latvieši, bez šaubām, dzīvoja visos Latvijas apgabalos, Kurzemes garīgais klimats bija labvēlīgāks viņu talanta attīstībai. Vēl jāatceras, ka apm. no 1656. līdz 1710. gadam spēcīgus impulsus kurzemniekiem deva ievērojamā Sefrensu koktēlniecības darbnīca Ventspilī. Arī tās amatnieku saraksti rāda, ka starp Sefrensu palīgiem pārsvarā bijuši latvieši.[61]

Liecību par to, ka Kurzemes turīgāko zemnieku vidū bija mākslas cienītāji, glabāja skaists misiņa kandelabrs ar trim žuburiem tai pašā Jelgavas Annas baznīcā, kuŗas trešo luktu uzcēla un izdaiļoja latviešu „amatnieki un skunstinieki". Kandelabrā, kas atradās līdzās kancelei, mākslinieks bija iegravējis savu vārdu — Ernsts Frīderichs

Fechters, bet virs tā atzīmi par dāvinātāju: „Anno 1766: Ķīšu Jānis, saimnieks apakš liela kunga, Brambeģes muižes valstī."[62]

Izvirzās jautājums, vai latviešu dalība 18. gadsimta mākslas pieminekļu tapšanā nav bijusi plašāka, nekā tas tieši konstatēts rakstveida avotos. Pirmais, kas uz šo jautājumu vēlējās atbildēt pozitīvi, bija Boriss Vipers 1930-to gadu beigās. Analizējis baroka laikmeta mākslu Latvijā, viņš atzina, ka nevar to vērtēt vienīgi kā vācu koloniālo mākslu. Vācu ietekme pēc viņa domām uzlūkojama tikai par vienu no Rietumeiropas stilu viļņiem, kuŗi sasniedza Latviju un turklāt bieži nāca no latviešiem etniski radniecīgajiem Austrumprūsijas lauku novadiem. Nav aizmirstamas Nīderlandes, Dānijas, Polijas un Zviedrijas ietekmes, kas vairāk vai mazāk pārveidojās lokālā stilistiskā koncepcijā un nokļuva mijiedarbē ar latviešu tautas mākslu. Atbilstošs process vērojams ne Latvijā vien. „Nevar apšaubīt neviena stila organisku saistību ne tikai ar to zemi, kuŗā tas vispirms radies, bet arī ar to zemi, ar to tautas vidi, kur tas, kaut arī no ārienes ienests, ir nostiprinājies," raksta Vipers. „Šim vēsturiskās un tautas mākslas savstarpējam caurstrāvojumam vajadzēja būt it sevišķi dziļam tais zemēs, kur tāpat kā gotikas un baroka laikmeta Latvijā visai mākslas dzīvei piemīt zināma provinciāla nokrāsa."[63] Tādā skatījumā viņš atrod latviskus elementus kā baznīcu celtniecībā, tā it sevišķi to iekšpuses iekārtā un rotājumos. Noteiktu atbalstu šiem vērojumiem dod iepriekš citētais faktu materiāls.

Ar lielu ticamību latviešu kokgriezējiem piedēvējama daļa eņģeļu, apustuļu un svēto tēlu tiklab Kurzemes un Vidzemes, kā Latgales baznīcās. Skulptūru raksturs — arī paraugiem, kas datējami ar 18. gadsimtu — nereti ārkārtīgi „rustikāls", tuvs tautas mākslai izstrādājumā un tautai tipoloģijā. Par šo nezināmo autoru darbiem pamatoti spriež A. Zeida: „Vērīgāk ieskatoties viņu radītos svēto tēlos, mūsu priekšā sarindojas vienkāršo darba cilvēku smagnējie stāvi ar nogurušām, naivi viltīgām vai skumjām sejām. Vienīgi savas ikdienas drānas viņi nomainījuši pret svēto apmetņiem un savās lielajās, sastrādātajās rokās satvēruši bībeli vai baznīcas biķeri."[64]

Grūti iedomāties, ka cits mākslinieks nekā kāds tautas dievdirbis būtu darinājis bieži reproducēto, tikpat primitīvo, cik ekspresīvo Bērzgales krustā sisto Kristu ar asām ķermeņa šķautnēm un milzīgām rokām. Citai pazīstamai Latgales skulptūrai, t.s. „lūdzējam eņģelim", būs bijis ārzemju paraugs, taču, kā aizrāda B. Vipers, „eņģelim tik īsta latgaliešu seja un lielas zemnieku rokas, ka šeit vairs nenākas runāt nedz par Austrijas, nedz par Polijas, bet vienīgi par Latgales baroku".[65] Tautas mākslu, protams, reprezentē laba daļa Latgales

krucifiksu, kuŗu anonimie darinātāji gan jāmeklē ne vien latviešu, bet katrā ziņā arī leišu vidū, jo Lietuva bija un ilgi palika svarīgākais dievdirbju darbības centrs Baltijas telpā.[66]

Stilu mijiedarbe norisinājās tiklab virzienā „uz augšu", kā „uz leju", t. i. vēsturiskie stili savukārt ietekmēja tautas mākslu. Te uzmanību pelnī dažādi 18. gadsimta mājas iekārtas priekšmeti, īpaši skapji. Kurzemē resp. Zemgalē tiem raksturīgas lauztās un lokveida augšējās dzegas u.c. baroka pazīmes, elementi, kas bija pārceļojuši uz laukiem no pilsētu amatnieku darbnīcām. Taču šie elementi aizvien pārveidojās un pielāgojās zemnieku gaumei, pakāpeniski kļūdami par tautas mākslas sastāvdaļu.[67]

Latviešu tautas celtniecība 18. gadsimtā nekalpoja — un toreizējos apstākļos arī nevarēja kalpot — prīmāri mākslinieciskām iecerēm. Praktiski nolūki apzīmogoja kā sētas ēkas, tā Vidzemes brāļu draudžu saiešanas namus. Pēdējiem, ievērojot draudzes struktūras un kulta īpatnības, mēdza būt piecas telpas: dievvārdu zāle jeb „lūgšanas kambaris", sacītāja istaba, vīriešu pieeja resp. uzgaidāmā telpa, sieviešu pieeja un vējtveris (priekšnams). Saglabātās 18. gadsimta lauku celtnes ļoti svarīgas etnografiskiem pētījumiem, kas nodarbojas ar tautas materiālo kultūru; aizrādu šai sakarā uz vispusīgajiem pārskatiem Paula Kundziņa darbā *Latvju sēta* (1974).[68]

Mākslinieciskā skatījumā ievērību pelnī daži latviešu koka celtniecībā izplatīti rotājumi. Starp tiem izceļas formu grupa, kuŗas raksturīgā dekorātīvā iezīme ir ripas motīvs. Jaunākās celtnēs ripa izzāģēta, turpretim senākās, arī 18. gadsimta, guļkoku konstrukcijās tā izcirsta — vai nu pakšu galu rotājumos, vai lieveņu un durvju aplodu lokailās. Pirmais variants visbiežāk sastopams Latgalē, retāk Vidzemē un Augšzemē; aplodu un lieveņu ailu ripas bijušas sevišķi iecienītas Kurzemē. Aplūkojis ripu sakaru ar celtņu konstruktīviem elementiem, P. Kundziņš raksta: „Nav ticams, ka dažādās Latvijas malās nejauši varēja rasties vienāda rakstura tik neparasti rotājumu motīvi. Šī parādība arī nav izskaidrojama ar to, ka tās pamatā varētu būt viena individa izdoma vai fantazija. Nekādas analoģijas šīm formām nav arī atrodamas oficiālā stila veidojumos laikmetā, kuŗam aplūkojamie piemēri pieder. Pa lielākai daļai tie darināti 18. gs., kad celtniecībā un daiļamatniecībā valdīja baroks. Nevienā no šeit zināmām baroka strāvām tiem nav saskatāmas kādas ietekmes vai sakarības iezīmes. Tipiskie šo rotājumu principi ir pilnīgi sveši baroka sistēmai un tā uztverei. Bet retajos gadījumos, kur blakus šiem motīviem parādās arī baroka vaibsti, pirmatnējās formas zaudē savu īpatnību." Pēc plašākas analizes un salīdzināju-

miem ar dažu citu, latviešu senkultūrai tuvu tautu celtniecību Kundziņš atzīst, ka latviešu ripas rotājumi iekļaujas vecā stilistiskā tradicijā, „kas ap Baltijas jūŗu, pirms mūŗa architektūras ieviešanās, kopējā rāmī ietvēra šejienes tautu celtniecību".[69]

Tāpat atzīmējams kāds 18. gadsimta Vidzemes saiešanas namiem un citām celtnēm raksturīgs iekšējo balstu un ārējo lieveņa stabu rotājuma veids, ko pārstāv „Gaides stabu grupa" (nosaukta pēc saiešanas nama Kauguru pagasta Gaidē). Šo stabu tipiskā iezīme ir kāds plastisks ģeometrisks elements, parasti bumba, staba vidusdaļā, pret kuŗu abi staba gali vienmērīgi nosmailināti, aptēsti slaidas astoņstūŗu piramidas veidā un tml. Pēc P. Kundziņa pētījumiem arī šīs rotājumu formas izplatītas visās Baltijas piejūŗas zemēs un pat tālāk; tās uzskatāmas par viduslaiku kultūras reminiscencēm.[70]

18. gadsimts, bez šaubām, nav *terminus a quo* Latvijā labi pazīstamiem ēku jumta galu zelmiņa rotājumiem, kam daudz nosaukumu: āži, buki, dzērvītes, kraģi, pārkaras. Var iedomāties, ka šie krusta koki sākumā izmantoti praktiskos nolūkos, lai nostiprinātu salmu jumtu pret vējiem — it īpaši jūŗas un lielu ezeru tuvumā. Taču jau vienkāršs koku krustojums deva ēkas siluetam jaunu formas elementu, un pakāpeniski tas ieguva tīri dekorātīvu raksturu. Blakus pašiem āžiem šais jumtu „āžos" parādījās stilizētas zirgu galvas, putni, zaķi, augi, cilvēka rokas.[71] Iespējams, ka dažos gadījumos motīvu izvēli nosacīja arī tautas ticējumi: rotājums varēja saistīties vai nu ar kādas pārdabiskas būtnes atribūtu, vai maģiskiem priekšstatiem.

Sava vieta tautas mākslā dzīvojamās ēkas vai, visbiežāk, klēts „rakstītajām" durvīm, kuŗu glītākie 18. gadsimta paraugi sastopami Dienvidkurzemē. Šīm dubultdurvīm ornamentāli salikts profilētu dēlīšu apšuvums, kas otēts vairākās krāsās, papildinot un izceļot raksta motīvus. Dažām Ziemeļkurzemes klētīm durvis rotātas ar krāsainiem saulīšu otējumiem un iecirtumiem aplodās.[72] Rakstītās jeb margotās durvis samērā bieži darinātas arī Augšzemē un Latgalē. Bez tam vērība pievēršama durvju apkalumiem un figūrālajiem roktuŗiem, kas brīžiem liecina par īpatu mākslinieciskū gaumi.[73] Tādu atspoguļo arī daļa ar 18. gadsimtu datējamu mājas iekārtas priekšmetu, to vidū sevišķi pūra lādes un jau iepriekš minētie skapji.

Tautas keramikā vērojami noteikti podnieku darbības centri, kādi Vidzemē pastāvēja ap Valmieru, Cēsīm un Smilteni, Kurzemē resp. Zemgalē ap Rucavu, Ventspili, Jelgavu, Tukumu un Bausku, Latgalē — Silajāņos un Andrupenē. Līdz 19. gadsimta sākumam gal-

venie rotājumu veidi bija iekasītais vai gravētais raksts un plastiski rotājumi. Pie vecākajiem keramikas izstrādājumiem pieder saimniecības trauki — podi, krūzes, bļodas u.t.t. „To rotājumā," raksta M. Slava, „tautas meistari, nododot savu mākslu no paaudzes paaudzei, ir izkopuši savdabīgu formu, kas vēlāk ieviesās arī dekorātīvajā keramikā (vāzes, puķu podi u.c.). Tādējādi saimniecības trauku uzbūves loģiskums un skopais rotājums lielā mērā ietekmējis arī dekorātīvās keramikas mākslinieciskо valodu."[74]

No zīmīgiem 18. gadsimta koka trauku paraugiem jāpiemin zara kannas un alus kausi ar dažādiem rotājumiem un konstruktīvi dekorātīviem elementiem.[75] Valsts vēsturiskajā mūzejā Rīgā glabājās alus kausu komplekts (viens liels kauss, seši mazi), ko mazliet ironiskā kārtā Sunākstes draudzes latvieši reiz dāvinājuši neatlaidīgajam atturības sludinātājam Vecajam Stenderam, it kā novēlēdami, ka lielais kauss lietojams alus nešanai, bet mazie „dzeršanai ar mēru".[76] Rīgas pilsētas vēsturiskajā mūzejā atradās 18. gadsimta sākumā darinātais Rīgas zvejnieku amata kauss. Tam vienā pusē šāds uzraksts (modernizētā rakstībā):

Gods ir Dievam,
Vivat mūsai cārenei,
Laime lielai ķeizerienei
Par tām miera dāvanām.

Otrā pusē vārds Jānis Dāls, vāciska piezīme „pārcēlājs un zvejnieks", kā arī gada skaitlis 1731.[77]

Ļoti plašu materiālu par latviešu tautas mākslu aplūkojamā laikmetā sniedz tekstilijas — audumi, jostas, cimdi, zeķes, ar izšuvumiem rotātie apģērbi. Te acīs duras techniku un rakstu bagātība — tā, piemēram, tikai retumis sastopamas vienā technikā izstrādātas villaines ar vienu un to pašu raksta elementu. Ornaments allaž variēts vai arī kompozicijā izmantoti gluži atšķirīgi ornamenti. Tekstilijām raksturīga vispilnīgākā polichromija, kur četru pamatkrāsu salikums parasti veidots baltā pamatā.[78]

Bagātīgo latviešu tautas rakstu analizē atklājas, ka formas un rotājuma paņēmieni arvien stingri pamatojas attiecīgajā materiālā un technikā, katrā no tām rodot iespējas raksta īpatiem atrisinājumiem. Ar šo pieeju latviešu tautas māksla tekstilos izstrādājumos sasniegusi nacionāla stila nozīmi.[79]

[1] Sal. DÖRING 1878a, 28—43; NEUMANN 1913, 13—43; ĀRENDS 1937, 150—174; MÜLLER-ESCHEBACH 1939, 3ss un *passim*. Speciāli par Rundāli ĀRENDS 1940, par Kurzemes hercogu kapeni ĀRENDS 1940a (abos plašs attēlu materiāls).

[2] MEYER 1937, 102ss, 109; MÜLLER-ESCHEBACH 1939, 37ss, 63ss.

[3] Sal. KALLMEYER & OTTO, 153, 165, 173, 184; ĀRENDS 1935—37, 335ss; B. VIPERS 1937, 109ss, 116ss, 179ss; SILIŅŠ 1939, 120ss.

[4] SCHLIPPENBACH 1809, 340s, 352s.

[5] DÖRING 1878a, 33; NEUMANN 1913, 47ss.

[6] NEUMANN 1913, 49ss.

[7] *ibidem* 50.

[8] SCHLIPPENBACH 1809, 428ss. Par Pēteŗa Bīrona un citām Kurzemes mākslas kollekcijām vispār sal. BERNOULLI 1779—80, III, 245ss; CLEMEN 1919, 150ss.

[9] SILIŅŠ 1937, 109s.

[10] NEUMANN 1913, 60.

[11] Sal. NEUMANN 1902, 291s.

[12] B. VIPERS 1937, 127ss.

[13] PIRANG 1910, 5ss (ap 20 attēlu); CAMPE 1951—57, I, 323ss, II, 141s, un 1938, 139s; HOLST 1937, 94ss; B. VIPERS 1937, 131, 135.

[14] CAMPE 1931, 261ss, 266s.

[15] C. A. BERKHOLZ 1867, 25s; CAMPE 1939, 88ss; ĀRENDS 1944, 16ss un *passim*.

[16] NEUMANN 1902, 294.

[17] LOEFFLER 1929, 7.

[18] ĀRENDS 1938, XX, XXIIs.

[19] ĀRENDS 1943, 22.

[20] CAMPE 1934, 314; LOEFFLER 1929, 17.

[21] CAMPE 1934, 199s, 314ss un *passim*.

[22] FEUEREISEN 1909, 240s, 244.

[23] BREŽGO 1931a, 511s.

[24] CAMPE 1934, 200.

[25] KALNIŅŠ 1935, 55.

[26] PIRANG 1926—30, I, 12, 41 (arī plašs attēlu materiāls).

[27] PIRANG 1912, 3ss (daudz priekšzīmīgu attēlu); sal. arī JOHANSONS 1962, 105s; 1966, 117s; 1970, 30s.

[28] BRACKEL 1911, 202s.

[29] RECHENBERG-LINTEN 1858, 115ss.

[30] KOHL 1841, I, 66.

[31] ĻŪĻA 1958, 134.

[32] Sal. *LKV*, I, 1989s, un XI, 21496; plašāku analizi sniedz B. VIPERS 1937, 137ss, 229ss.

[33] FUNCK 1867, 173.

[34] BORCH 1795, 3ss.

[35] CAMPE 1951—57, II, 106s.

[36] *ibidem*, I, 330, II, 153; *DBL* 123; PIRANG 1912, 6, 13ss (ar Grāfenheides attēlu).

[37] CAMPE 1951—57, I, 387, II, 155s; *DBL* 124.
[38] Sal. TEPFERS 1962, 27s.
[39] ROSANOW 1909, 391.
[40] CAMPE 1951—57, II, 171; ŠTĀLS 1926, LXVIII un krāsainais attēls Nr. 66 (laulības Dzērbenē).
[41] Svarīgākie darbi no plašās literātūras par Grasu atzīmēti *DBL* 255s; vērtīgas ziņas par viņa dzīvi Latvijā sniedz KRAUSE 1900—01 (52), 83ss, 90, 111ss, 121. Sal. arī MERKEL 1969, 381ss.
[42] KRAUSE 1900—01 (52), 113s.
[43] Krauzes dzīvi Vidzemē 18. gadsimta beigās plaši apgaismo viņa memuāri, KRAUSE 1900—01, *passim*. Tālāk sal. RECKE & NAPIERSKY, II, 545ss, Nachträge, I, 332; ŠTĀLS 1926, LXVIIs, attēli Nr. 63 un 64 (Liepas kapsēta un Zeltiņu baznīca); CAMPE 1938, 131ss (arī vairāki Krauzes darbu attēli), un 1951—57, I, 339ss, II, 173ss.
[44] ECKARDT 1869, 268ss; *DBL* 34.
[45] Sal. JOHANSONS 1954, 75—86, 190.
[46] ECKARDT 1869, 269; *DBL* 34.
[47] RECKE & NAPIERSKY, I, 80s, Nachträge, I, 38; K. KUNDZIŅŠ 1968, 76s, 368, 371.
[48] DÖRING 1868, 284.
[49] BRANDES 1802—07, II, 350.
[50] MERKEL 1969, 104.
[51] Sal. KALLMEYER & OTTO, 22, 142s; SLOKA 1928—34, I, 49ss.
[52] SILIŅŠ 1939, 135ss.
[53] B. VIPERS 1937, 113s, 201s.
[54] Sal. CAMPE 1951—57, I, 334s.
[55] SCHLIPPENBACH 1809, 337s.
[56] FIRCKS 1900, 34s.
[57] PEŅĢEROTS 1931, 1404s.
[58] *ibidem* 1405.
[59] SLOKA 1928—34, II, 225.
[60] CAMPE 1951—57, I, 509ss.
[61] B. VIPERS 1937, 163.
[62] DÖRING 1868, 283.
[63] B. VIPERS 1937, 8, sal. arī 253s.
[64] ZEIDA 1967 (nenumurētas lappuses).
[65] B. VIPERS 1937, 237s.
[66] Par Lietuvas krucifiksiem un tautas mākslu vispār sal. JUNGFER 1948, 114ss.
[67] CIMERMANIS 1969, 122.
[68] Sk. arī šim darbam pievienoto bibliografiju, P. KUNDZIŅŠ 1974, 383—395. Par saiešanas namiem bez tam sevišķi JAUNZEMS 1940, 87ss.
[69] P. KUNDZIŅŠ 1937, 129ss.
[70] P. KUNDZIŅŠ 1939, 52ss.
[71] Sal. A. BIELENSTEIN 1907—18, 18ss; P. KUNDZIŅŠ 1918, 481.
[72] JAUNZEMS 1943, 41s (ar krāsainiem attēliem).
[73] CIMERMANIS 1969, 47, 80.
[74] SLAVA 1969, 247.

[75] Sal. A. BIELENSTEIN 1907—18, 310ss; CIMERMANIS 1969, 105ss.
[76] *Etnografija* 1939, 32.
[77] RUDOVSKA 1937, 634.
[78] SLAVA 1969, 248.
[79] Sal. *LKV*, XI, 21706.

G. F. Stendera zīmēta beigu viņete kādā viņa manuskriptā

AVOTI UN LITERĀTŪRA

Darbi, kas pilnīgi aprakstīti jau saīsinājumu pārskatā resp. 1. nodalījumā, nav vairs meklējami 2. nodalījumā. Uz dažiem anonimiem rakstiem, kuŗu autori palikuši neatšifrēti, norādīts tikai tekstā vai piezīmēs aiz attiecīgajām teksta nodaļām.

1.

ABH — Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908. Riga 1909.

AHGI — Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga. Riga.

AU — Aktenstücke und Urkunden zur Geschichte der Stadt Riga 1710—1740, I—III. Herausgegeben aus dem Nachlass des Dr. phil. Ant. Buchholtz von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands durch Dr. jur. A. von Bulmerincq. Riga 1902—1906.

BH — Baltische Hefte. Hannover-Döhren.

BK — Baltische Kirchengeschichte. Herausgegeben von R. Wittram. Göttingen 1956.

BM — Baltische Monatsschrift. Riga/Reval.

BW — Kr. Barons un H. Wissendorffs, *Latwju Dainas*, I—VI. Jelgawâ/Peterburgâ 1894—1915.

CB — Commentationes Balticae. Bonn.

DBL — Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710—1960. Begonnen von O. Welding und unter Mitarbeit von E. Amburger und G. von Krusenstjern herausgegeben von W. Lenz. Köln/Wien 1970.

DzB — Dzimtenes Balss. Eskilstuna/Stockholm.

FBR — Filologu Biedrības Raksti. Rīgā.

FHLSJ — Fontes historiae Latviae Societatis Jesu, I—II. Collegit J. Kleijntjens. Latvijas vēstures avoti, III. Rīgā 1940—41.

HR — Herder in Riga. Urkunden, herausgegeben von J. von Sivers. Riga 1868.

IETP — Iz istorii estestvoznanija i techniki Pribaltiki. Riga.

IMM — Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. Rīgā.

KALLMEYER & OTTO — T. Kallmeyer, *Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands.* Bearbeitet, ergänzt und bis zur Gegenwart fortgesetzt von G. Otto. Zweite Ausgabe. Riga 1910.

KW — Konwersazijas Wahrdniza, I—IV. Rigâ 1906—1921.

LFKM — Latviešu Folkloras Krātuves Materiāli. Rīgā.

LG — Latvju Grāmata. Rīgā.

LKV — Latviešu konversācijas vārdnīca, I—XXI. Galvenie redaktori A. Švābe, A. Būmanis, K. Dišlers. Rīgā 1927—1940.

LLV — Latviešu literātūras vēsture, I—II. Virsredaktors L. Bērziņš. Rīgā 1935.

LPT — Latviešu pasakas un teikas, I—XV. Sakopojis un rediģējis P. Šmits. Rīgā 1925—1937.

LTDz — Latviešu tautas dziesmas, I—XII. Redaktori A. Švābe, K. Straubergs, E. Hauzenberga-Šturma. Kopenhāgenā 1952—1956.

LTMSP — Latviešu tautas mīklas, sakāmvārdi un parunas. Rediģējis K. Straubergs. Kopenhāgenā 1956.

LTT — Latviešu tautas ticējumi, I—IV. Sakrājis un sakārtojis P. Šmits. LFKM, A : 6—9. Rīgā 1940—1941.

LVIŽ — Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. Rīgā.

MLLG — Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literärischen Gesellschaft. Mitau/Riga.

MTTLG — Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Riga.

NM — Nordische Miscellaneen. Riga.

NNM — Neue Nordische Miscellaneen. Riga.

RECKE & NAPIERSKY — *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland,* I—IV. Bearbeitet von J. F. v. Recke und K. E. Napiersky. Mitau 1827—1832. Nachträge, I—II. Unter Mitwirkung von C. E. Napiersky bearbeitet von T. Beise. Mitau 1859—1861.

RLBZKRK — Rīgas latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums. Jelgavā/Rīgā.

RSB — Rigaische Stadt-Blätter. Riga.

RVH — Der Stadt Riga Verwaltung und Haushalt in den Jahren 1878—1900. Herausgegeben von N. Carlberg. Riga 1901.

SBKL — Sitzungsberichte der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst. Mitau/Riga.

SBKL-84 — Sitzungs-Berichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst aus den Jahren 1864 bis 1871. Neuer Abdruck. Mitau 1884.

SBR — Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. Riga.

SM — Senatne un Māksla. Rīgā.

VVV — Latviešu vēsturnieku veltījums R. Viperam. Rediģējuši M. Stepermanis, A. Švābe, T. Zeids. Rīgā 1939.

ZAV — Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. Rīgā.

ĀBERS, B.
1938 *Kurzemes muižu likumi.* SM, 3.
1939 *Tiesa un taisnība Kurzemes un Zemgales privāto muižu likumos.* Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 3. Rīgā.
1939a *Stendes un Rendas muižu likumi (1780. g.).* Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 5. Rīgā.
1939b *Zemnieku tirdzniecība Rīgā 17. g. s. beigās un 18. g. s. pirmajā pusē.* LVIŽ, 1.
1939c *Klaušu sistema Kurzemē vēlīnajos dzimtlaikos.* SM, 1.
ADAMOVIČS, L.
1929 *G. F. Stendera „Mazā bībele".* RLBZKRK, 19.
1932 *Latviešu brāļu draudze dzimtbūšanas laikos.* Latvieši, II. F. Baloža, P. Šmita un A. Tenteļa redakcijā. Rīgā.
1933 *Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks 1710—1740.* Rīgā.
1937 *Senlatviešu reliģija.* Vēstures atziņas un tēlojumi. F. Baloža redakcijā. Rīgā.
1938 *Skangaļu Jēkabs (1723.—1801.).* SM, 2.
1939 *Priekšlikums Vidzemes zemnieku skolu uzlabošanai 1736. resp. 1737. g.* VVV.
1940 *Pūķis latviešu folklorā un senlatviešu mītoloģijā.* RLBZKRK, 23A.
1947 *Dzimtenes baznīcas vēsture.* (Soest).
ALBANUS, A.
1797 *Ueber pädagogische Strafen und Belohnungen.* Riga.
ALTEMENTS, A.
1939 *Ēriks Johans fon Meks.* VVV.
ANCĪTIS, K.
1939 *Garlība Merķeļa vieta latviešu literaturas vēsturē.* IMM, 1.
ANDERSONS, V.
1925 *Par latviešu iespaidu igauņu vecākā daiļliteraturā.* LG, 6.
ANTIPOVS, V. & ZVIRGZDS, A.
1967 *Latvijas PSR vecie parki.* Rīgā.
APINIS, K.
1931 *Latvijas pilsētu vēsture.* Rīgā.
ARBUSOW, L.
1953 *Herder und die Begründung der Volksliedforschung im deutschbaltischen Osten.* Im Geiste Herders. Marburger Ostforschungen, I. Kitzingen a.M.
ĀRENDS, P.
1935—37 *Architektūra un baznīcas māksla Talsu novadā.* Talsu novads. Enciklopēdisks rakstu krājums A. Freija, K. P. Kundziņa, F. Sūniņa, P. Šreinerta un K. Zīverta vadībā. Rīgā.
1936 *Valmieras skolas rija.* SM, 2.
1937 *Kurzemes hercogu Bīronu pilis.* SM, 3.
1938 *Rīgas pils.* F. Baloža un L. Liberta redakcijā. Rīgā.
1940 *Kurzemes hercogu kapene Viestura piemiņas pilī Jelgavā.* Rīgā.
1940a *Rundāles pils.* Valsts vēsturiskā muzeja varoņi, II. Rīgā.
1943 *Melngalvju nams Rīgā.* Rīgā.
1944 *Sv. Pēteŗa baznīca Rīgā.* Rīgā.

ARNDT, J. G.
1754 *Gedancken über den Anfang der schönen Wissenschaften in Liefland.* Riga.
ĀRONU MATĪSS
1929 *Latviešu Literariskā (Latviešu Draugu) Biedrība savā simts gadu darbā.* Rīgā.
AUGSTKALNS, A.
1937 *Divu anōnimu gramatiku autori.* Bibliotēkārs, 3. Rīgā.
1938 *Blaufūsa „Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu" (1753.).* LVIŽ, 4.
BAERENT, P. (arī Baerents).
1909 *Die Überreste der ehemaligen Ratsarchive in Wenden und Lemsal.* ABH.
1927 *Ahraischu basniza un draudse sawâ 700 gadu gaitâ.* Zehsîs.
BANKAU, J. F.
1855 *Dondangen, Ritterschloss und Privatgut in Kurland.* Dorpat.
BEHLING, R.
1860 *Hundert Jahre der musikalischen Gesellschaft zu Riga.* Riga.
BEHRSING, A.
1928 *Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung.* Herausgegeben ... unter Mitarbeit von A. Favre, O. Greiffenhagen und A. Knüpffer. Quellen und Studien zur Kunde des Grenz- und Auslanddeutschtums, VI. Leipzig.
BELTE, P.
1935 *Rīgas Jūrmalas, Slokas un Ķemeru pilsētas ar apkārtni.* Rīgas Jūrmalā.
BERENS, J. C.
1884—88 *Silhouetten eines rigaschen Patriciergeschlechts,* III : 2, III : 4. BM, 31, 35.
BERGMANN, E. v.
1896 *Von unseren Vorfahren,* I. Berlin.
BERGMANN, G.
1807 *Sammlung ächt lettischer Sinngedichte.* (Ruien).
BERKHOLZ, C. A.
1867 *Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger Riga's.* Riga.
1884 *Jakob Lange, Generalsuperintendent von Livland.* Riga.
BERKHOLZ, G.
1868 *Festvortrag ... bei Enthüllung des Herder-Denkmals.* HR.
BERNOULLI, J.
1779—80 *Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preussen, Curland, Russland und Pohlen in den Jahren 1777 und 1778,* I—VI. Leipzig.
BERTRAM, Dr.
1868 *Wagien.* Dorpat.
BĒRZIŅŠ, L.
1925 *Nevācu Opics.* Literaturas vēsture monografijās, 4. Rīgā.
1927 *Latviešu tautas dzeja Stendera un Herdera laikmetā.* FBR, VII.
1927a *T. Zeiferts, Latviešu rakstniecības vēsture,* I—III. IMM, 5/6. [Recenzija].
1933 *Atraktā tautas dzeja.* FBR, XIII.

1935 *Latviešu tautas dziesmas.* LLV, I.
1938 *Senlatvietis dzīvībā un nāves ēnā.* Jaunības apcirkņi, 20. Rīgā.
1940 *Ievads latviešu tautas dzejā,* I. Latvijas Universitātes mācības grāmatu serija, 22. Rīgā.
1940a *Tautiskās atmodas priekšteči.* LVIŽ, 2.

BIČOLIS, J.
1933 *Vecākās latviešu literātūras chrēstomatija.* Rīgā.
1936 *Latviešu tautas dziesmu chronoloģijas problēma.* Ceļi, VII. Rīgā.

BIELENSTEIN, A.
1866 *Zur Literatur,* MLLG, XIII : 3.
1907—18 *Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten.* St.-Petersburg.

BIELENSTEIN, W.
1908 *Über den Pastor Joachim von der Horst zu Mesothen, über den Bau des Schlosses Ruhenthal und über die Taufe von 106 Tatarenkindern in Mesothen 1737.* SBKL, 1907.

BIENEMANN, F.
1886 *Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Estland (1783—1796).* Leipzig.

BIĻĶINS, V.
1938 *Īss pārskats par Rīgas pilsētas vēsturiskā archīva materiāliem.* LVIŽ, 2.

BIRKERTS, A.
1927 *Latviešu intelliģence savās cīņās un gaitās,* I—II. Mājas un ģimeņu bibliotēka, 9, 18. Rīgā.

BLESE, E.
1947 *Latviešu literātūras vēsture.* Hanavā.
1953 *Asūnes evaņģelijs.* Ceļa Zīmes, 14—15. (London).

BOEHLENDORFF, A. v.
1901 *Stadtbibliothek.* RVH.

BORCH, M. J. v. d.
1795 *Jardin sentimental du chateau de Warkland.* [Varšavā].

BÖTHFÜHR, H. J.
1877 *Die Rigische Rathslinie von 1226 bis 1876.* Riga/Moskau/Odessa.

BOY, C.
1900 *Geschriebene Zeitungen aus Mitau.* SBKL, 1899.

BRACKEL, F. v.
1911 *Aus den Lebenserinnerungen ... (1830—1839).* Altlivländische Erinnerungen. Gesammelt von F. Bienemann. Reval.

BRANDES, J. C.
1802—07 *Meine Lebensgeschichte,* I—III. Berlin.

BRAUNS, J.
1962 *No latviešu instrumentālās mūzikas vēstures.* Latviešu mūzika. Raksti par mūziku, II. Rīgā.
1962a *Vijoļmākslas attīstība Latvijā.* Rīgā.

BRAUNSCHWEIG, J. D.
1825 *Die Geschichte des Gymnasium illustre zu Mitau während der ersten funfzig Jahre seines Wirkens.* Mitau.

BREGŽIS, K.
1931 *Baznīcu vizitāciju protokoli.* Rīgā.

BRENNSOHN, I.
1905 *Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart.* Riga.
BREŽGO, B.
1926 *Kāds poļu valodā izdots darbs par Latvijas vēsturi.* LG, 6.
1931 *Latgale.* K. Apinis, Latvijas pilsētu vēsture. Rīgā.
1931a *Senatnes pieminekļu aizsardzība Latgalē laikmetā no XVIII—XX g.s.* IMM, 5/6.
1938 *Latgola dažu XVI—XIX g. s. dokumentu gaismā.* Rēzeknē.
1943 *Latgolas pagōtne.* Daugavpilī.
1944 *Latgolas vēstures materiali,* I. Daugavpilī.
BRIGERE, B.
1972 *Zinātnes dzīve un zinātnieki Rīgā XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē.* ZAV, 8 (301).
BRILLE, J.
1928 *Zemgales galvas pilsēta Jelgava.* (Jelgavā).
BROCKHUSEN, C. W.
1828 *Ar kahdeem wahrdeem Ikschķilles mahzitais — weens no teem beedribas-wezzakeem — tohs zeenigus kungus un beedrus saņehme . . .* MLLG, I : 1.
BRUININGK, H. v.
1909 *Das livländische Ritterschaftsarchiv zu Riga.* ABH.
BRUMANIS, A.
1969 *Metropolits Siestžencevičs.* Archīvs, IX. Melburnā.
BRUNSTERMANN, F.
1902 *Die Geschichte der Kleinen oder St. Johannis-Gilde in Wort und Bild.* Riga.
BUCHHOLTZ, Ant.
1901 *Capital des ehemaligen Himselschen Museums. Stadtmünzcabinet.* RVH.
BUCHHOLTZ, Ard.
1890 *Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588—1888.* Riga.
BUCHHOLTZ, Aug.
1877 *Zur Ikonographie der Ostseeprovinzen.* SBR, 1876.
BUKŠS, M.
1952 *Vacōkī rakstnīceibas pīminekli.* (München).
1957 *Latgaļu literaturas vēsture.* (München).
BULMERINCQ, A.
1923—31 *Vier Bücher der Landvogtei der Stadt Riga,* I—III. Riga.
BUSCH, N.
1920 *Eine ungedruckte Quelle zur lettischen Volkskunde aus dem 18. Jahrhundert.* Rigasche Rundschau, 148. Riga.
1920a *Unbenutzte Quellen zur lettischen Volkskunde.* Rigasche Rundschau, 160. Riga.
1929 *Ein Jugendfreund Goethes.* Rigascher Almanach. Riga.
CAMPE, P. (arī Kampe).
1931 *Astoņpadsmitā gadusimteņa baroka altāri Rīgas ev.-luteriskās baznīcās.* Latvijas Ūniversitātes Raksti. Architektūras fakultātes serija, I : 4. Rīgā.

1934 *Latvijas ev.-lut. baznīcu iznīcinātās mākslas vērtības.* IMM, 3.—4.
1938 *Centrālveidīgais būvtips Vidzemes baznīcu celtniecībā no XVII gadsimteņa vidus līdz XIX gadsimteņa vidum.* SM, 2.
1939 *Rīgas Sv. Pēteŗa baznīcas būvvēsture.* SM, 3.
1951—57 *Lexikon liv- und kurländischer Baumeister, Bauhandwerker und Baugestalter von 1400—1850,* I—II. Stockholm.
1960 *Otto Hermann v. Vietinghoff, gen. Scheel, Marienburg.* BH, VI.

CAUNE, V.
1925 *Sabiedriskā dzīve Liepājā.* Liepājas 300 gadu jubilejas pieminai 1625—1925. Rīgā.

CHRIST, J. A.
1919 *Schauspielerleben im achtzehnten Jahrhundert.* Schicksal und Abenteuer, 6. Eberhausen-München/Berlin.

CIMERMANIS, S.
1969 *Latviešu tautas dzīves piemineķļi.* Rīgā.

CLEMEN, O.
1919 *Beiträge zur Deutschen Kulturgeschichte aus Riga, Reval und Mitau.* Baltische Bücherei, 19. Berlin/Riga/Leipzig.

CRUSE, H.
1866 *Die reformirte Kirche in Mitau.* SBKL-84.

CRUSE, K. W.
1837 *Curland unter den Herzögen,* II. Mitau.

DIEDERICHS, H.
1895 *Befehl der Kaiserin Elisabeth an den Kammerherrn von Buttlar wegen der griechischen Kirche zu Mitau 1751.* SBKL, 1894.
1897 *Das herzogliche Archiv in Mitau.* SBKL, 1896.
1906 *Über Hexen- und Zauberwesen in Kurland.* SBKL, 1905.
1909 *Johann Georg Eisens Aufenthalt und Tätigkeit in Kurland.* SBKL, 1908.

DÖRING, J.
1866 *Aus dem Protokollbuche der Grünen Garde.* SBKL-84.
1868 *Die lettische Kirche in Mitau.* SBKL-84.
1870 *Biographische Notizen über den Musiker Fr. Ad. Veichtner.* SBKL-84.
1871 *Skizze der Geschichte des Theaters zu Mitau.* SBKL-84.
1878 *Die Rüstkammer zu Dondangen.* SBKL, 1877.
1878a *Über die Schlösser Schwethof, Würzau, Ruhenthal u. Mitau, nebst biographischen Notizen über die Bildhauer und Baumeister Rastrelli, Vater und Sohn.* SBKL, 1877.

DRACHENFELS, P. v.
1911 *Jugenderinnerungen . . . (1795—1813).* Altlivländische Erinnerungen. Gesammelt von F. Bienemann. Reval.

DRAVIŅŠ, K.
1948—49 *Dr. jur. Christian Friedrich Temler und sein vergleichendes Wörterbuch der lettischen Sprache.* Slaviska Institutets vid Lunds Universitet Ārsbok. Lund.
1971 *Christian Friedrich Temlers* Glossarium Letticum, *verfasst in Kopenhagen im Jahre 1772.* Språkliga Bidrag, VI : 26. Lund.

DUNSDORFS, E.
1961 *Latviešu kultūras atblāzma astoņpadsmitā gadsimteņa Vācijā.* Archīvs, II. Sidnejā.
1965 *Zīle.* (Stockholm).
1973 *Latvijas vēsture 1710—1800.* (Sundbyberg).
ECKARDT, J.
1869 *Die baltischen Provinzen Russlands.* Leipzig.
1870 *Bürgerthum und Büreaukratie.* Leipzig.
1871 *Jungrussisch und Altlivländisch.* Leipzig.
1876 *Livland im achtzehnten Jahrhundert.* Leipzig.
1883 *Erzählungen meines Grossvaters.* Memoiren eines Livländers, I. Leipzig.
EGLE, K.
1957 *Īsa latviešu bibliografijas vēsture.* Rīgā.
EGLE, R.
1938 *Kommentāri.* Viljama Šekspīra darbi, I. R. Egles redakcijā. Rīgā.
EINHORN, P.
1636 *Reformatio Gentis Letticae in Ducatu Curlandiae.* Scriptores rerum Livonicarum, II. Riga/Leipzig 1848.
1649 *Historia Lettica.* Scriptores rerum Livonicarum, II. Riga/Leipzig 1848.
ELVERFELD, C. G.
1793 *Philosophische Abhandlungen, Reflexionen und Remarken jedem denkenden Kopfe lesbar.* Libau.
ENDZELĪNS, J.
1956—61 *Latvijas PSR vietvārdi,* I : 1—2. Rīgā.
ENTNER, H.
1937 *Pēdējais Kurzemes hercogs Pēteris un viņa ģimene Čechijā (1792.—1840.).* SM, 3.
ENZELIŅŠ, H.
1936 *Skats Cēsu pilsētas un novada pagātnē.* Cēsīs.
Etnografija.
1939 Valsts vēsturiskā mūzeja vadoņi, I. Rīgā.
FEUEREISEN, A. (arī Feuereizens).
1909 *Die Anfänge des Denkmalschutzes in Schweden und Livland.* ABH.
1909a *Über das baltische Archivwesen.* ABH.
1932 *Rīgas pilsētas vēsturiskais arķīvs.* Rīga kā Latvijas galvas pilsēta. T. Līventāla un V. Sadovska redakcijā. Rīgā.
FIRCKS, E. v.
1900 *Neue Kurländische Güter-Chroniken,* I. Mitau.
1908 *J. A. Hiller und die herzogliche Oper in Mitau unter Herzog Peter.* SBKL, 1907.
FRIEBE, W. C.
1788 *Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland.* NM, 15—17.
1789 *Erster Anfang zur Kultur der liefländischen Bauern.* NM, 18—19.
1790 *Wegen einer Bemerkung über die in Liefland zur Brüdergemeine oder zu den sogenannten Herrnhutern gehörenden Bauern.* NM, 20—21.

FUNCK, T. v.
1867 *Graf Michael Johann v.d. Borch.* SBKL-84.
GADEBUSCH, F. K.
1777 *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung,* I—III. Riga.
GERCKEN, E.
1965 *Franz Adam Veichtner und das Musikleben am kurländischen Hof.* BH, XI.
GRAUBIŅŠ, J.
1935 *Latviešu tautasdziesmu mūzika.* LLV, I.
GREBLE, V.
1971 *Latviešu vēstītājas folkloras un folkloristikas bibliogrāfija.* Rīgā.
GRICKEVIČ, V. P.
1968 *Vrač, estestvoispytatel i putešestvennik Iogann Gerhard Kënig.* IETP, I.
GRINBERGS, J.
1967 *Der Beitrag von Pastor Friedrich Daniel Wahr zur lettischen Volksliederkunde.* CB, XII/XIII.
GRĪNS, J.
1927 *Kurzemes un Zemgales hercogistes satversme.* Burtnieks, 8—9, 11. Rīgā.
GROTTHUSS, J. E. v.
1895 *Das Baltische Dichterbuch.* Reval.
GUTZEIT, W. v.
1868 *Die griechisch-katholischen Kirchen Riga's.* MTTLG, XI.
1874 *Die Verdienste des Generalsuperintendenten Jakob Lange um das lettische Wörterbuch.* SBR, 1783.
HAHN, J. v.
1911 *Die bäuerlichen Verhältnisse auf den herzoglichen Domänen Kurlands im XVII. und XVIII. Jahrhundert.* Karlsruhe i. B.
HARDER, Ch.
1785 *Widsemmes Kalendars us to 1785 Gaddu.* Rubbenês.
HARDER, J. J.
1763 *Geschichte eines wahnsinnigen hiesigen Bauernmägdchens.* Gelehrte Beyträge zu den Rigischen Anzeigen, XXI. Riga.
1764 *Untersuchung des Gottesdienstes, der Wissenschaften, Handwerke, Regierungsarten und Sitten der alten Letten, aus ihrer Sprache.* Gelehrte Beyträge zu den Rigischen Anzeigen, II, V, VII, XII. Riga.
1773 *Von den gegenwärtigen Anstalten im Kayserlichen Lyceo.* Riga.
HARMSEN, L.
1913 *Ein altes kurländisches Pastorat.* Reval.
HEHN, V.
1860 *Karl Petersen.* BM, 2.
HERDER, J. G.
1779 *Volkslieder,* II. Leipzig.
1795 *Briefe zur Beförderung der Humanität,* VI. Riga.
1797 *Zerstreute Blätter,* VI. Gotha.
1868 *Ideal einer Schule.* HR.

HIPPEL, T. G. v.
1778—81 *Lebensläufe nach Aufsteigender Linie nebst Beylagen A, B, C,* I—III : 2. Berlin.
HOFFMANN, K.
1939 *Volkstum und ständische Ordnung in Livland.* Schriften der Albertus-Universität. Geisteswissenschaftliche Reihe, 23. Königsberg/Berlin.
HOLLANDER, B.
1924—26 *Dr. Johann Christoph Brotze als Pädagag und als Geschichtsforscher.* MTTLG, XXIII.
1937 *Aus dem Leben der Domschule zu Riga im 17. und 18. Jahrhundert.* Rigaer Kalender. Riga.
HOLST, N. v.
1937 *Baltenland.* Berlin.
HUPEL, A. W.
1774—81 *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland,* I—III. Riga.
1781 *Der Luxus in unsern Nordländern.* NM, 3.
1787 *Der in Lief- und Ehstland zunehmende gute Geschmack.* NM, 13—14.
1789 *Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Statthalterschaft.* Riga.
1790 *Uebersicht der Prediger-Arbeiten in Liefland.* NM, 24—25.
1791 *Nun noch ein kurzer Beytrag oder Anhang.* NM, 26.
1791a *Ein noch jezt gewöhnliches Tänzchen, und des Predigers Vortanz.* NM, 27—28.
1795 *Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland.* NNM, 11—12.
IŅĶIS, R.
1972 *Grāmatniecība un grāmatzinātne; grāmatnieks un grāmatzinātnieks.* Latviešu valodas kultūras jautājumi, 8. Rīgā.
JĀNIS, G.
1892 *Palamas.* Etnografiskas siņas par latweescheem, II. „Deenas Lapas" peelikums. Rigâ.
JANNAU, H. J. v.
1781 *Sitten und Zeit.* Riga.
1786 *Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland.* (Riga).
1793—97 *Geschichte von Lief- und Ehstland, pragmatisch vorgetragen.* NNM, 3—4, 15—16.
JAUNZEMS, J.
1939 *Bluķa zārki.* SM, 2.
1940 *Brāļu draudzes saiešanas nami.* SM, 1.
1943 *Kurzemes sēta.* Rīgā.
JĒGENS, O.
1957 *Vecais Stenders Kopenhāgenā.* Daugavas rakstu krājums. A. Johansona redakcijā. (Uppsala).
JĒGERS, B.
1961 *Über das lettische sog. Grenzhofsche und Kuckernsche Gesangbuch.* Språkliga Bidrag, IV : 17. Lund.

JOHANSONS, A.
1953 *Latviešu literātūra.* Stokholmā.
1953a *Dūmainie spīdekļi.* (Stockholm).
1954 *Pakavu dunoņa.* (Stockholm).
1961 *Kristofs Harders un latviešu tautas ticējumi.* Ceļi, X. Lund.
1962 *Vēju mezgli.* (Stockholm).
1963 *Nemierīgi gari.* Ceļi, XI. Lund.
1964 *Der Schirmherr des Hofes im Volksglauben der Letten.* Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Comparative Religion, 5. Stockholm.
1965 *Herder, Harder und ein lettisches Bauernmädchen.* Zeitschrift für Volkskunde, 61. Stuttgart.
1966 *Rīgas svārki mugurā.* (Brooklyn, N. Y.).
1967 *Vecrīgas ziņģu grāmata.* (Brooklyn. N.Y.).
1968 *Der Wassergeist und der Sumpfgeist.* Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Comparative Religion, 8. Stockholm.
1970 *Visi Rīgas nami skan.* (Brooklyn. N.Y.).
JUNGFER, V.
1948 *Litauen.* Tübingen.
KALNIŅŠ, J.
1935 *Senās Kurzemes māksla.* Raksti par Kurzemi. Rīgā.
KALVE, M.
1959 *Garlības Merķelis.* Latviešu literatūras vēsture, I. Rīgā.
KAMPE, P. sk. CAMPE.
KARLSONS, Ž.
1936 *Lielais mēris Kurzemē (1709—1711).* Jelgavā.
KARNUPS, A.
1936 *J. K. Broces materiāli par Rīgas latviešu apģērbu.* SM, 3.
KARULIS, K.
1968 *„Latviešu Ārstes" divsimt gadu.* Karogs, 12. Rīgā.
KELCH, C.
1695 *Liefländische Historia.* Revall/Rudolphstadt.
KIPARSKY, V.
1936 *Latviešu valodas ietekme Baltijas vācu valodā.* Ceļi, VII. Rīgā.
KIRSCHFELDT, J.
1931 *Die religionsgeschichtliche Stellung des Gen.-Sup. D. Dr. Karl Gottlob Sonntag.* AHGI, IV : 3.
KLAUSTIŅŠ, R.
1907 *Latweeschu rakstneezibas wehsture skolam.* Rigâ.
KLEIJNTJENS, J.
1938 *Jezuīti Latvijā.* Sējējs, 5. Rīgā.
KLĒTNIEKS, V.
1948 *Pētījums par chronoloģijas problēmām Latvijā XVI—XX gadsimtā.* Bavārijas apgabala baltu filologu kopa. Zinātnisko pētījumu serija, 1. Fišbachā.
KLOPMANN, F. v.
1854 *Zeitschriften in Kurland.* Das Inland, 27. Dorpat.
KOHL, J. G.
1841 *Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen,* I—II. Dresden/Leipzig.

KOPELEVIČ, Ju. Ch. & ČENAKAL, V. L.
1968 *Gothard Fridrich Stender i Peterburgskaja Akademija nauk.* IETP, I.
KOSKULL, J. v.
1971 *Der König von Mitau.* BH, XVII.
KRAUSE, J. W.
1900—01 *Bilder aus Altlivland.* BM, 50—52.
KRODZNIEKS, J.
1914 *Is Baltijas wehstures,* III. Rigâ.
KRÜGER, E.
1867 *Die im Museum befindliche ethnographische Sammlung aus den Südsee-Inseln.* SBKL-84.
KRÜGER, W. G.
1832 *Gesammelte Schriften.* Mitau.
KUČINSKIS, S.
1954 *Ignats Rodlevskis, latvietis.* DzB, 6.
1954a *Par latgaliešu dialekta rakstu valodas sākumu.* DzB, 10—12.
1955 *Jānis Lukaševičs, S. J.* DzB, 1—2.
1955a *Daži paskaidrojumi.* DzB, 4.
1956 *Miķelis Rots, S.J.* DzB, 3—8/9.
KUNDZIŅŠ, K.
1959 *Literatūra 18. gadsimtā.* Latviešu literatūras vēsture, I. Rīgā.
1968 *Latviešu teātra vēsture,* I. Rīgā.
KUNDZIŅŠ, P.
1918 *Mūsu sirmā lauku būvniecība.* Jaunā Latvija, 7—8. Rīgā.
1937 *Ripa kā rotājums latviešu koka celtniecībā.* SM, 4.
1939 *Vēl viens Gaides staba variants.* SM, 2.
1974 *Latvju sēta.* (Sundbyberg).
KUNDZIŅŠ, Z.
1935—37 *Talsu apriņķa skolu vēsture.* Talsu novads. Enciklopēdisks rakstu krājums A. Freija, K. P. Kundziņa, F. Sūniņa, P. Šreinerta un K. Zīverta vadībā. Rīgā.
KURCALTS, K.
1933 *Latviskās drāmas sākums.* Daugava, 12. Rīgā.
KURTZ, E.
1924—28 *Verzeichnis alter Kultstätten in Lettland.* MTTLG, XXII.
1937—38 *Heilzauber der Letten in Wort und Tat,* I—II. Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga, V, VII. Riga.
ĶAUNE, A.
1936 *Latviešu dzimtcilvēki.* Pagātne un tagadne, I. Rīgā.
ĶAUNE, N.
1934 *Garīgās dzīves veidošanās Latgalē.* IMM, 1—2.
1934a *Krāslavas garīgais seminārs.* IMM, 5/6.
1936 *Dažas ziņas par latviešu gara izpausmi dzimtbuves laikos.* Pagātne un tagadne, I. Rīgā.
1939 *Vecā Jelgava.* Jaunais zinātnieks, 62. Rīgā.

LĀCIS, M.
1960 *Rīgas pilsētas bibliotekas, tagadējās Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotekas vēsture.* I. *Atskats bibliotekas vēsturē (1524.—1944.).* Fundamentālās bibliotekas raksti, I. Rīgā.
LA COSTE, F.
1815 *Zur Geschichte des Rigischen Theaters.* Rigisches Theaterblatt, 14—20, 23—26. Riga.
LANGE, J.
1777 *Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon.* Mitau.
LANGE, W. L.
1972 *Über die Jagdmusik und jagdlichen Schmuck in den baltischen Landen.* BH, XVIII.
LAUTENBACHS, J.
1922—28 *Latviešu literaturas vēsture,* I—II. Rīgā.
LEJNIEKS, K.
1935 *Garlības Merķelis kā belletrists.* Daugava, 10—11. Rīgā.
1935a *Vai latviešu valodai jāizmirst?* IMM, 5/6.
1938 *Vecā Stendera dzīve un darbi.* Vecais Stenders, Dzīve un darbi, I. Rīgā.
LENZ, W.
1953 *Der baltische Literatenstand.* Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas herausgegeben vom Johann Gottfried Herder-Institut, 7. Marburg/Lahn.
1956 *Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche 1710—1914.* BK.
LĪDEKS, O.
1940 *Latviešu svētki.* LFKM, B : 8.
LIEPIŅA, D.
1962 *Agrārās attiecības Rīgas lauku novadā vēlā feodālisma posmā (17.—18. gs.).* Rīgā.
LODER, M. G.
1787 *Versuch über den Ursprung der lettischen Sprache.* NM, 13—14.
LOEFFLER, H.
1929 *Die Grabsteine, Grabmäler und Epitaphien in den Kirchen Alt-Livlands.* AHGI, III : 2.
LOGINOVA, O.
1973 *Himzela muzeja materiāli Rīgas vēstures un kuģniecības muzejā.* Muzeji un kultūras pieminekļi. Sast. P. Bondarevs. Rīgā.
LOORITS, O.
1958 *Eine altrussische Tradition bei den Liven und Letten.* CB, IV/V.
ĻŪĻA, Ž.
1958 *Par muižu apbūves centru kompozicijas paņēmieniem Latvijas teritorijā.* Latvijas PSR architekturas mantojums, I. Rīgā.
MACZEWSKI, W. G.
1793 *Jauna Spreddiķugrahmata.* Jelgawâ.
MANNHARDT, W.
1936 *Letto-Preussische Götterlehre.* MLLG, XXI.
MELLIN, L. A.
1794 *Nachricht von der alten letitschen Burg Pilliskaln.* NNM, 9—10.

1798 *Ein merkwürdiger Kriminalfall, welcher bey den rigischen Gerichts-Behörden im J. 1791 untersucht und entschieden wurde.* NNM, 18.

MEĻĶISIS, E. & MILLERS, V.
1972 *Garlība Merķeļa politiskie uzskati.* Rīgā.

MERKEL, G. (arī Merķelis).
1924 *Die Letten.* Lettland-Bücherei, (1). Riga.
1969 *Izlase.* Rīgā.

METTIG, C.
1897 *Geschichte der Stadt Riga.* Riga.
1909 *Das Archiv der Schwarzen Häupter in Riga.* ABH.

MEYER, W.
1937 *Die Gründungsgeschichte der Academia Petrina in Mitau.* SBKL, 1935—36.

MISIŅŠ, J.
1922 *Debesu grāmatas.* LG, 1.
1924—37 *Latweeschu Rakstneezibas Rahditajs,* I—II. Rigâ.
1925 *Latvijas grāmatniecība un grāmatrūpnieki.* Grāmata par grāmatu, I. Rīgā.
1928 *Vecā Stendera rakstu pirmavoti un paraugi.* LG, 3.
1935 *Trīs XVII gadu simteņa gadījuma dzejoļi.* IMM, 12.

MORITZ, J. C.
1788 *Kurzgefasste Nachricht von der gegenwärtigen Einrichtung des Kayserl. Lycäums.* Riga.

MÜLLER-ESCHEBACH, A. E.
1939 *Kurländischer Spätbarock.* Borna-Leipzig.

MÜLLER-JABUSCH, M.
1921 *Thersites.* Berlin.

NAPIERSKY, C. E.
1831 *Chronologischer Conspect der Lettischen Literatur von 1587 bis 1830.* MLLG, III : 2—3.

NEANDER, I.
1931 *Christoph Friedrich Neander, ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Kurland.* Mitau.
1951 *Das geistige Kraftfeld Königsberg — Riga.* Wir Balten. Herausgegeben von M. H. Boehm und H. Weiss in Zusammenarbeit mit K. Gehrmann. Salzburg/München.
1956 *Die Aufklärung in den Ostseeprovinzen.* BK.

NEUMANN, W.
1902 *Baltische Kunstzustände 1775 bis 1825.* BM, 53.
1913 *Aus alter Zeit.* Riga.

OTTO, G.
1893 *Ein kurländischer Press-Process aus d. J. 1732.* SBKL, 1892.
1898 *Das Medicinal-Wesen Kurlands unter den Herzogen und während der ersten Decennien russischer Herrschaft bis zum Jahre 1825.* SBKL, 1897.
1904 *Die öffentlichen Schulen Kurlands zu herzoglicher Zeit.* SBKL, 1903.

OZOLIŅŠ, K.
1936 *Latviešu skolas līdz XVIII. g.s. beigām.* SM, 4.
OZOLS, A.
1961 *Latviešu tautasdziesmu valoda.* Rīgā.
1965 *Veclatviešu rakstu valoda.* Rīgā.
PEŅĢEROTS, V.
1931 *No vietējās mākslas amatniecības vēstures.* Daugava, 11. Rīgā.
PETRI, J. C.
1809 *Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland, unter Katharina II. und Alexander I. in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht.* Leipzig.
Piemineķļu valdes brīvdabas mūzejs.
1938 Rīgā.
PIRANG, H.
1910 *Christoph Haberland.* Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostseeprovinzen, IV. Riga.
1912 *Alt-Rigasche Höfchen.* Jahrbuch der bildenden Kunst in den Ostseeprovinzen, VI. Riga.
1926—30 *Das baltische Herrenhaus,* I—III. Baltische Baudenkmäler, I : 1—3. Riga.
PIŽIKS, M.
1957 *Daugavpils rajons.* Brīvā Daugava. Turisma maršruti, I. Rediģējis E. Žīgurs. Rīgā.
PLŪDONIS, V. (arī Pludons).
1909 *Latvju literaturas vēsture,* II. Jelgavâ.
1935 *Laicīgās rakstniecības sākums.* LLV, II.
PLUTTE, W.
1896 *Katalogs latweeschu etnografiskai izstahdei pa X. arķeoloģiskà kongresa laiku Rigâ, 1896. g.* Rigâ.
PRANDE, A.
1926 *Latvju rakstniecība portrejās.* Rīgā.
RABINOVIČ, I. M.
1968 *Kurlandskij astrolog Georg Krjuger.* IETP, I.
RATERMANE, L.
1931 *Kristaps Juris Cīgenhorns un viņa domas par 18. g. s. zemnieku stāvokli.* IMM, 9.
RECHENBERG-LINTEN, E. v.
1858 *Zustände Kurlands im vorigen und diesem Jahrhundert.* Mitau.
RECKE, E. v. d.
1787 *Nachricht von des berüchtigten Cagliostro Aufenthalte in Mitau, im Jahre 1779, und von dessen dortigen magischen Operationen.* Berlin/Stettin.
1901 *Aufzeichnungen und Briefe aus ihren Jugendtagen.* Herausgegeben von P. Rachel. Leipzig.
RECKE, J. F. v.
1844 *Schauspiel in Mitau in früherer Zeit.* Das Inland, 19. Dorpat.
REINHARDE, H.
1924 *Astoņpadsmitā gadusimteņa Rīgas moraliskie laikraksti.* IMM, 3—4.

1936 *Jelgavas teātris hercogu laikos.* Daugava, 1—2. Rīgā.
1938 *Apriķu draudzes baznīcas kārtība.* LVIŽ, 2.

RICHTER, A.
1912 *Baltische Verkehrs- und Adressbücher. 2. Kurland.* Riga.

ROSANOW, M. N.
1909 *Jakob M. R. Lenz, der Dichter der Sturm- und Drangperiode.* Leipzig.

ROZENBERGS, I.
1959 *Baltijas vācu mācītāju nostāja pret latviešu apdziedāšanās dziesmām.* ZAV, 5 (142).

RUDOVSKA, O.
1937 *Rīgas pilsētas vēsturiskais muzejs.* LVIŽ, 4.

RÜHL, O. F. v.
1791 *Veranlasste Gedanken über die Herrnhuterey unter den liefländischen Bauern.* NM, 26.

RUDZĪTE, M.
1964 *Latviešu dialektoloģija.* Rīgā.

SALMIŅŠ, A.
1969 *Latviešu zemnieku lasīt prasme XVIII gadsimta pēdējā trešdaļā.* Skola un Ģimene, 12. Rīgā.
1972 *LPSR CVVA materiāli par dažiem XVII—XIX gs. Rīgas latviešu skolu vēstures jautājumiem.* Rīgas vēstures avotu un historiogrāfijas problēmas. Rīgā.
1972a *Pirmie latviešu skolotāji.* Amerikas Latvietis, 8. Roxbury, Mass.

SCHACK STEFFENHAGEN (L. W.).
1912 *Steffenhagen und sein Haus.* Mitau.

SCHAUDINN, H.
1937 *Deutsche Bildungsarbeit am lettischen Volkstum des 18. Jahrhunderts.* Schriften der Deutschen Akademie, 29. München.

SCHIEMANN, T.
1880 *Das piltensche Archiv.* MTTLG, XII.

SCHLIPPENBACH, U. v.
1809 *Malerische Wanderungen durch Kurland.* Riga/Leipzig.
1818 *Erinnerungen von einer Reise nach St. Petersburg im Jahre 1814,* I—II. Hamburg.

SCHWARTZ, J. C.
1791 *Noch ein Beytrag zu Gadebuschen's livländischer Bibliothek oder zur Gelehrtengeschichte von Liefland.* NM, 27—28.
1890 *Verzeichnis meiner (sc. Joh. Chr. Schwartz) kleinern und grössern Aufsätze, welche im Drucke herausgekommen sind.* SBR, 1889.

SCHWARTZ, Ph.
1901 *Stadtarchiv.* RVH.

SEHWERS, J. sk. ZĒVERS.

SEIĻ, V.
1936 *Grāmatas Latgales latviešiem.* Rīgā.

SERAPHIM, A.
1896 *Die Geschichte des Herzogtums Kurland (1561—1795).* E. Seraphim, Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, II. Reval.

SILIŅŠ, J.
1937 *Piezīmes par mākslas dzīvi un mākslinieciem Jelgavā kopš 19. gs.* SM, 3.
1939 *Apriķu baznīca.* SM, 2.
SLAVA, M.
1969 *Tautas lietišķā māksla.* Latviešu etnogrāfija. Rīgā.
SLOKA, L.
1925—27 *Vidzemes draudžu kronikas,* I—III. Valsts Archīva Raksti, III—V. Rīgā.
1928—34 *Kurzemes draudžu chronikas,* I—III. Valsts Archīva Raksti, VII, IX—X. Rīgā.
SNELL, K. Ph.
1781 *Nachricht an das Publicum, von der gegenwärtigen Verfassung der Domschule.* Riga.
1782 *Ueber Livlands Glückseligkeit.* Riga.
1784 *Von dem moralischen Werth des Schauspiels.* Riga.
1787 *Vorläufige Nachricht an das Publikum, von der gegenwärtigen Verfassung und einigen bevorstehenden Verbesserungen der Domschule.* Einladung zu der öffentlichen Prüfung der Schuljugend [etc.]. Riga.
1794 *Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee.* Jena.
SONNTAG, K. G.
1790 *Ueber Spiel, Tanz und Theater, in Beziehung auf die erwachsnere Jugend.* Riga.
SPEKKE, A.
1925 *Lodovico Ariosto Jelgavā.* IMM, 11.
STAVENHAGEN, K.
1925 *Herder in Riga.* AHGI, I : 1.
STAVENHAGEN, O.
1909 *Das Kurländische Landesarchiv in Mitau.* ABH.
STENDER, G. F. (arī Vecais Stenders).
1761 *Neue vollständigere Lettische Grammatik, Nebst einem hinlänglichen Lexico, wie auch einigen Gedichten.* Braunschweig.
1783 *Lettische Grammatik.* Mitau.
1789 *Pasakkas un Stahsti, teem Latweeschem par islusteschanu un gudru mahzibu sarakstiti.* Jelgawâ.
1938 *Dzīve un darbi,* I. Rīgā.
STEPERMANIS, M.
1931 *Pirmās cīņas par dzimtbūšanas atcelšanu Vidzemē.* IMM, 10—11.
1934 *J. G. Eizens un viņa darbi par dzimtbūšanas atcelšanu Vidzemē.* Latvijas vēstures pirmavoti, I. Rīgā.
1935 *Latviešu stāvoklis XVII un XVIII g.s. un apgaismotāju kustība Latvijā.* LLV, II.
1936 *Vecā Stendera sabiedriskie uzskati.* IMM, 10—11.
1937 *Latviešu apgaismotāji XVIII gadsimtenī.* Vēstures atziņas un tēlojumi. F. Baloža redakcijā. Rīgā.
1938 *Dažas 18. g. s. zemnieku sūdzības un iesniegumi.* LVIŽ, 3.
1956 *Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784.* Rīgā.

1959 *Pirmās latviski rakstītās zemnieku sūdzības 1776.—1777. gadā.* Zvaigzne, 1 (203). Rīgā.
1971 *Lielās liesmas atblāzma.* Rīgā.

STIEDA, W.
1924—26 *Baltische Studenten in Leipzig und Wittenberg.* MTTLG, XXIII.

STRADYN, Ja. P. & VALESKALN, P. I.
1968 *I. A. Korf — prezident Peterburgskoj Akademii nauk.* IETP, I.

STRAUBERGS, J.
1933 *Kristjānis Lauterbachs un viņa latviešu dziesmiņas.* IMM, 5/6.
1936 *Rīgas latviešu pirmās nacionālās cīņas 18. g.s.* Rīgā.
1952 *Sen to Rīgu daudzināja.* Stokholmā.

STRAUBERGS, K.
1938 *Kuldīgas ārsta Veiganda vēstījums par Kurzemes zemnieku fiziku.* Tautas vēsturei. Veltījums Arvedam Švābem. Rediģējuši B. Ābers, T. Zeids, T. Zemzaris. Rīgā.
1939 *Vilkaču ideoloģija Latvijā.* VVV.
1939—41 *Latviešu buŗamie vārdi,* I—II. LFKM, A : 5, 10.
1944 *Latviešu tautas paražas,* I. LFKM, A : 11.
1949 *Lettisk folktro om de döda.* Nordiska Museets Handlingar, 32. Stockholm.
1952 *Grūtniecība un dzemdības. Bērna godības.* LTDz, I.
1954 *Sievas lūkošana. Precības un derības.* LTDz, V.
1954a *Kāzu gods. Izdevas un laulības.* LTDz, VI.
1955 *Kāzu nobeigums.* LTDz, VIII.
1956 *Latviešu sakāmvārdi, parunas un mīklas.* LTMSP.
1962 *Opferstätten und Opfersteine im lettischen Haus- und Familienkult.* CB, VIII/IX.

SUPHAN, B.
1875 *Die Rigischen „Gelehrten Beyträge" und Herders Anteil an denselben.* Zeitschrift für Deutsche Philologie, VI. Halle.

ŠEŠPLAUKIS, A.
1962 *Herder und die Dainos.* CB, VIII/IX.

ŠKUTĀNS, S.
1953 *Misionaru darbeiba Latgolā.* Minchenē.
1954 *Dīva mōtes kults un Mōras zeme.* Minchenē.
1972 *Documenta historiam Livoniae australis illustrantia.* Acta Latgalica, 4. (München).

ŠMITS, P. (arī Šmidts).
1912 *Vārdu izvilkums nuo Elversa vārdnīcas „Liber memorialis letticus".* RLBZKRK, 16.
1912a *Langes latviešu vārdnīca.* RLBZKRK, 16.
1918 *Latviešu mitoloģija.* Maskavā.
1925 *Ievads.* LPT, I.
1926 *Latviešu mītoloģija.* Rīgā.
1933 *Astoņpadsmitā gadsimteņa dzejolis.* IMM, 12.

ŠPERLIŅŠ, J.
1937 *Senās suitu kāzas un ķekatas.* LFKM, B : 3.

ŠPUNGINS, S.
1972 *Vēstures dokumentu krājums.* Cīņa, 8. Rīgā.

ŠTĀLS, A.
1926 *J. K. Broces „Dažādu Vidzemes pieminekļu, skatu krājums".* Rīgā.
ŠTURMS, E.
1947 *Die Lage von Gercike und einigen anderen frühgeschichtlichen Burgen Lettlands.* Contributions of Baltic University, 48. Pinneberg.
ŠVĀBE, A.
1923—24 *Latvju dainu vecums.* LG, 9/10, 2.
1931 *Kurzemes muižas tiesības.* IMM, 3—5/6.
1958 *Kāda mācītāja dzīve.* (Stockholm).
1958a *Latvijas vēsture 1800—1914.* (Uppsala).
TAUBE, A. v.
1953 *Garlieb Merkel.* Baltische Köpfe. Herausgegeben von H. Bosse und A. v. Taube. Bovenden bei Göttingen.
TAUBE, M.
1966 *Rīgas pirmie laikraksti kā kultūrvēstures avots.* Grāmatas un to krātuves. Rīgā.
TEMNIKOVA, N. S. & NIKOLAEVA-SEREDINSKAJA, G. F.
1972 *Meteorologičeskie i klimatologičeskie issledovanija na territorii sovremennoj Latvijskoj SSR v dosovetskij period.* IETP, IV.
TEODORS, sk. ZEIFERTS.
TEPFERS, V.
1962 *Senatnei un mākslai.* (Stockholm).
TETSCH, K. L.
1767—69 *Curländische Kirchen-Geschichte,* I—III. Riga/Leipzig/Königsberg.
TICHOVSKIS, H.
1939 *Latgales skola agrāk un tagad.* Latvijas Skola, 5. Rīgā.
TREIJS, A.
1934 *Smiltenes draudzes mācītāja S. G. Dīca liktenis Ziemeļu kaŗa laikā.* IMM, 3.
UNAMS, Ž.
1935 *Avīžniecības nodibināšanās un tautiskā laikmeta avīžniecība.* LLV, II.
WACHTSMUTH, W.
1930 *Zur baltischen Ständegeschichte.* BM, 61.
WEBERMANN, O. A.
1956 *Pietismus und Brüdergemeinde.* BK.
WEGNER, A. (arī Vēgners).
1898 *Geschichte der Stadt Libau.* Libau.
1925 *Vēsturisks atskats.* Liepājas 300 gadu jubilejas piemiņai 1625—1925. Rīgā.
WEHRT, C. D.
1792 *Handlungen und Gebete beym öffentlichen Gottesdienst in den Herzogthümern Kurland und Semgallen.* Königsberg.
WELLIG, A. G.
1972 *Meine Lebenserinnerungen.* BH, XVIII.
VIČS, A.
1923 *Iz latviešu skolu vēstures.* Rīgā.
VĪGRABS, J.
1939 *Vidzemes zemnieks XVIII g.s. pirmajā pusē.* LVIŽ, 3.

VĪKSNIŅŠ, N.
1937 *Apgaismotāji un agrārais jautājums Vidzemē*, I. Rīgā.
WINKELMANN, E.
1878 *Bibliotheca Livoniae historica.* Berlin.
VIPERS, B.
1937 *Latvijas māksla baroka laikmetā.* Rīgā.
VIPERS, R.
1938 *J. G. Eizena reliģiskie uzskati.* LVIŽ, 2.
VĪTOLIŅŠ, J.
1969 *Tautas mūzika.* Latviešu etnogrāfija. Rīgā.
VĪTOLIŅŠ, J. & KRASINSKA, L.
1972 *Latviešu mūzikas vēsture*, I. Rīgā.
VĪTOLS, A.
1928 *Baznīcas grāmatu ziņas par Cesvaines novadu 18. g. s. vidū.* IMM, 7/8.
WITTRAM, R.
1954 *Baltische Geschichte.* München.
WOLDEMAR, J. H.
1845 *Zur Geschichte der Druckereien, Lithographien u. Buchhandlungen in Curland, und des curländischen Kalenders.* Das Inland, 32—33. Dorpat.
ZAUBE, J.
1941 *Latviešu mīklu forma.* LFKM, B : 11.
ZEIDA, A.
1967 *Seno koka skulptūru kolekcija.* Rīgā.
ZEIFERTS, T. (arī Teodors).
1913 *Atskats uz latweeschu kalendarneezibu.* Druwa, 10. Rīgā.
1922 *Latviešu rakstniecības vēsture*, I. Rīgā.
ZEJD, T. Ja.
1974 *Riga na rubeže XVIII i XIX vekov v risunkach i opisanijach Ioganna Kristofa Brotce.* Biblioteke 450. Riga.
ZEMZARE, D.
1961 *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam).* Rīgā.
ZĒVERS, J. (arī Sehwers).
1925 *Vecais Stenders kā alķimists.* Ilustrēts Žurnāls, 4. Rīgā.
1927 *Latviešu valodas mācības grāmatu pārskats.* IMM, 11.
1933 *Par veciem katoļu latviešu valodas pieminekļiem.* IMM, 9—11.
1935 *Latviešu vārdnīcas.* IMM, 5/6.
1937 *Veci latviešu valodas pieminekļi rokrakstos.* IMM, 4—5/6.
1953 *Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen.* Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin, 4. Berlin.

RĀDĪTĀJI

1.

Personas

Ābers 63s, 66, 590, 605
Adamovičs 66, 140, 184, 266, 288, 313—316, 350, 396—400, 437, 439, 454, 499s, 546, 561, 590
Adolfijs → Adolphi
Adolphi, H. 98, 205s, 407
Adolphi, J. 199
Ageluth 109s
Ageluts → Ageluth
Aisops 473
Akielewicz 180
Akiļevičs → Akielewicz
Albanus 153s, 185, 590
Albanuss → Albanus
Alberts (bīskaps) 320, 504
Aleksandrs I 97, 105, 127, 166, 307, 602
Altements 184, 590
Alunāns 240
Amburger 588
Amenda 523, 540, 560
Ancītis 447, 499, 590
Ancveriņš 311
Andersons 474, 500, 590
Andžolini → Angiolini
Angiolini 310
Anna (Joanovna, cariene) 47, 189, 456, 506, 525, 570
Anna (latviešu hernhūtiete) 279
Ansis (mūrnieks) 580
Antinojs 50
Antipovs 67, 590
Antonijs, Sv. 351, 391
Apelbaums → Appelbaum
Apinis 64, 590, 593
Appelbaum 568
Arbusow 210, 396, 399s, 416, 419, 421ss, 437ss, 590
Arbuzovs → Arbusow
Archimeds 419
Ārends 184, 560, 585, 590
Ariosto 524, 604
Arndt 15s, 64, 72, 75, 210s, 222s, 591
Arnicāne 157
Arnts → Arndt
Āronu Matīss 107, 244s, 499, 591
Augstkalns 65, 204s, 241, 243, 397, 399, 591
Aunings 379
Auseklis 328, 350
Auziņu Reinis 335
Āzītis 207

Baba (Cesvaines zemniece) 267
Babrāns 311
Bach, J. S. 535s, 539
Bach, Ph. 521
Bachs → Bach
Bacon 28
Baerent 125, 184, 561, 591
Bajāru Juris 335
Baķītis 159
Balk 190s
Balks → Balk
Balodis 590, 604
Bankau 125, 316, 389, 401, 432, 439, 456ss, 499, 539, 560, 591
Bankavs → Bankau
Barlach 276
Barlachs → Barlach
Bärnhoff, Ant. (Katlakalna mācītājs) 108s
Bärnhoff, Ant. (Rīgas mācītājs) 25s
Barons 328s, 370s, 404, 417, 420s, 529, 545, 588

Baumanis → Baumann
Baumann, H. 116, 241, 422ss
Baumann, J. 176, 289ss, 428, 453, 466, 577
Baumann, J. H. 488s, 577
Baumbach 202, 434, 480s
Baumbachs → Baumbach
Beaumarchais 514s, 527
Beck 565, 577
Beethoven 540
Behling 560, 591
Behr 54s, 173
Behrsing 498, 591
Beier 578
Beiers → Beier
Beise 589
Beitler 192ss, 483s
Beitlers → Beitler
Bēkons → Bacon
Beks → Beck
Belte 64, 66, 317, 591
Benckendorff 505
Benču Lauris 287
Benda 511, 523
Benedikts XIV 304
Benigna (Kurzemes hercogiene) 84, 88, 563
Benkendorfs → Benckendorff
Berens (dzimta, aprindas) 23—30, 34, 92s, 442
Berens, Ard. (sen.) 24
Berens, Ard. (jun.) 24
Berens, C. 23s
Berens, G. 25
Berens, Joh. Ch. (rātskungs) 23—28, 30, 110, 115, 148s
Berens, Joh. Ch. (B. ģimenes vēsturnieks) 64s, 591
Berens, K. 25
Bērenss → Berens
Berger 526
Bergers → Berger, Börger
Bergmanis → Bergmann
Bergmann, A. 123, 190
Bergmann, E. 397, 591
Bergmann, G. 103ss, 107, 123, 127, 190, 202, 208s, 217, 221s, 240, 320, 346s, 352, 358, 362, 365, 367, 370, 404, 424ss, 428s, 438, 462, 485, 591
Bergmann, L. 122s, 190
Berkholcs → Berkholz
Berkholz, C. A. 65, 107, 160, 184s, 243, 314s, 585, 591
Berkholz, G. 65, 185, 395, 591
Berlics → Berlitz
Berlitz 579
Bermondt 118
Bermonts → Bermondt
Bernevics → Bernewitz
Bernewitz 168
Bērnhofs → Bärnhoff
Bernoulli 64, 107, 125, 585, 591
Bērs → Behr
Bertram (Schultz) 66, 87, 89, 560, 562, 591
Bertrams (Šulcs) → Bertram (Schultz)
Bērziņš, J. 137
Bērziņš, L. 204, 236, 244s, 404s, 412, 414, 418, 421ss, 434, 437s, 440s, 447, 498s, 529, 545, 559—562, 589, 591s
Bestuževs-Ķumins 13
Betigers → Böttiger
Bēthovens → Beethoven
Bīchers → Bücher
Bičolis 404, 437, 500s, 592
Bielenstein, A. 204, 244, 290, 561, 586s, 592
Bielenstein, W. 290, 316, 592
Bienemann, B. 374, 448ss, 452s
Bienemann, Fr. (sen.) 65, 185, 592
Bienemann, Fr. (jun.) 592, 594
Bīlenšteins → Bielenstein
Bilterling 236, 245
Bilterlings → Bilterling
Biļķins 125, 592
Bindenschu 568
Bindenšū → Bindenschu
Bīnemane, L. 235
Bīnemanis → arī Bienemann
Bīnemanis, Ērm. 235
Bīnemanis, Ern. 166, 235s
Birgers → Bürger
Birkerts 184, 244s, 439, 451, 487, 499, 501, 561, 592
Biron (dzimta) 50, 166, 533, 553, 563s, 590
Biron, E. 14, 45, 47, 52, 98s, 116, 132, 163, 175, 195, 290s, 302, 304, 369, 456, 481, 553s, 563ss
Biron, P. 45—49, 53, 84, 86, 88, 99s, 111, 117, 123, 164, 168, 235s, 291ss, 444, 464, 466, 481, 484, 513, 520—525, 527, 538, 554, 564s, 578, 580, 585, 595
Bīrons → Biron
Biruta (Lietuvas valdniece) 391
Bismarck 127
Bismarks → Bismarck
Bitners → Büttner
Blaufuss 33, 141, 223, 241s, 283, 364s, 351, 360, 456, 462, 591
Blaufūss → Blaufuss
Blaumanis 468
Blese 197s, 243s, 246, 437, 445, 493s, 499ss, 592
Boehlendorff 124, 592
Boehm 601
Boickmann 169
Boikmanis → Boickmann
Bolschwing 175
Bolšvings → Bolschwing
Bomaršē → Beaumarchais

Bondarevs 600
Borch (dzimta) 113, 120, 305, 309s
Borch, B. 573
Borch, E. 60
Borch, J. 59ss, 67, 105s, 120, 124, 195s, 573, 585, 592, 595
Borchs → Borch
Börger 141, 215, 221s, 269, 346, 361s, 364—367, 410, 529, 544, 549, 557
Bornmanis → Bornmann
Bornmann 458
Bosiē → Bossuet
Bosse 606
Bossuet 221
Böthführ 64, 125, 592
Böttiger 228s
Boy 89, 559, 592
Brackel 571, 585, 592
Brakelis → Brackel
Brambilla 525
Brandes (ģimene) 511, 513, 515, 523, 527
Brandes, Ch. 511
Brandes, J. 33, 65, 511ss, 514s, 519, 523, 536, 558ss, 578, 586, 592
Brandes, M. 511s, 523, 536, 538
Brandess → Brandes
Brauns → arī Browne
Brauns 534, 559—562, 592
Braunschweig 186, 562, 592
Bregžis 396—400, 592
Brennsohn 125, 242, 593
Brevern, H. 210, 222
Brevern, K. 280
Breverns → Brevern
Brezovskis 145
Brežgo 64, 67, 124s, 187, 245, 317s, 585, 593
Brēžu Jānis 136
Brigens → Brüggen
Brigere 125, 242s, 593
Brille 66, 593
Brīnings → Brüningk
Brīvzemnieks 337
Broce → Brotze
Brockes 233, 469
Brockhusen 102, 208, 244, 464, 500, 593
Brokess → Brockes
Brokhūzens → Brockhusen
Brotze 37, 57s, 70, 76, 115, 154, 156, 213ss, 218, 221, 244, 338, 357, 364, 548, 569, 574ss, 597s, 606s
Browne 7, 10s, 30, 40, 60, 142, 146s, 286, 303, 432
Brüggen 54s
Bruiningk 118, 124, 593
Bruinings → Bruiningk
Brumanis 107, 317s, 593
Brüningk, H. 133, 135, 254—257, 505s
Brüningk, F. 275, 277
Brunstermann 64, 125, 593
Bružinsku Juris 335
Bücher 416
Buchholtz, Ant. 125, 588, 593
Buchholtz, Ard. 106s, 593
Buchholtz, Aug. 125, 593
Bučinīks 311
Budberg (Ķieģeļmuižas īpašnieks) 104
Budberg, K. 574
Budberg-Bönninghausen 574
Budbergs → Budberg
Budbergs-Benninghauzens → Budberg-Bönninghausen
Bukstehude → Buxtehude
Bukšs 64, 198, 243, 318, 490, 497, 501, 593
Bulmerincq 65, 185, 588, 593
Būmanis 589
Buntebart 138, 275, 454, 546
Buntebarts → Buntebart
Bürger 469, 478
Busch 89, 118, 343, 396—399, 437, 560ss, 593
Bušs → Busch
Buttlar 594
Büttner 431
Buxtehude 539

Cachariē → Zachariä
Cagliostro 47s, 195, 443, 567, 602
Calvin 26
Campe 558, 570, 580, 585s, 593s
Campenhausen, Balthasar (1689—1758) 141, 265s, 275, 277s, 280s, 443
Campenhausen, Balthasar (1745—1800) 443
Campenhausen, Balthasar (1772—1823) 443
Campenhausen, P. Balthasar (1746—1807) 443s
Canova 509
Carlberg 589
Carlblom 346, 397
Casanova 47, 195, 553, 562
Caune 186, 594
Caurmeszis (?) 137
Cernovskis 579
Cēzars 18, 39
Chevalier 553
Chippendale 580
Christ 511ss, 515, 558, 594
Cīgenhorns → Ziegenhorn
Cigra → Zigra
Cimermanis 586s, 594
Cimmermanis → Zimmermann
Cimze 136
Cincendorfs → Zinzendorf
Cleemann 36, 129, 446
Clemen 559, 561, 585, 594
Cloossen 539
Collins 33, 65, 273, 519

Cook 123
Cranach 565
Cruse, H. 317, 594
Cruse, K. 48, 66, 594
Cukerbekers → Zuckerbecker
Custine 111
Cvingli → Zwingli
Czarnewski 83, 241, 246

Čarnevskis → Czarnewski
Čenakal 243, 246, 599
Čipendeils → Chippendale

Dāls 584
Damms 511
Danckwart 260
Dankvarts → Danckwart
Dannenstern 504
Dannenšterns → Dannenstern
David 274, 276
Dāvids → arī David
Dāvids (ķēniņš) 555
Dāvis (skolotājs) 136
Decijs 429
De Lagarde 103
Depkin, B. 505s
Depkin, Lib. (1652—1708) 200, 441, 498, 556
Depkin, Lib. (1661—1710) 272, 498
Depkins → Depkin
Dīcs → Dietz
Diderot 514
Didriķis Tenis 69
Didro → Diderot
Diederichs 89, 125, 317, 400, 594
Dietz 339, 448s, 453, 606
Dimurjē → Dumouriez
Dingelstädt 75
Dingelštets → Dingelstädt
Dīrers → Dürer
Dišlers 589
Donāts, Sv. 312
Döring 66, 401, 559, 585s, 594
Doroteja (Kurzemes hercogiene) 49s, 443s, 464, 521ss, 538, 553s, 564
Douglas 116
Drachenfels 50s, 66, 552, 559, 562, 594
Drachenfelss → Drachenfels
Draviņš 202, 243, 594
Dreiliņu Jēkabs 335
Dreines Jēkabs 335
Dronas Mārcis 280
Duglass → Douglas
Dullo 16, 173
Dumouriez 111
Dunsdorfs 63, 66s, 86, 88s, 316ss, 418, 437ss, 594
Dunte 577
Dürer 565
Dusburgas Pēteris → Petrus de Dusburg

Eberbann 512
Eckardt 30, 34, 64s, 89, 107, 158, 183, 185, 218, 242, 245, 251, 279, 287, 314—317, 559, 562, 586, 595
Eckenberg 503, 506
Eckhoff 53
Egle, K. 501, 595
Egle, R. 560, 595
Einberg 348
Einbergs → Einberg
Einhorn, A. 232, 292, 294s
Einhorn, P. 224s, 232s, 295, 321, 324, 352, 356, 360, 385, 392, 398s, 410, 458, 471, 595
Einhorns → Einhorn
Eisen 63, 74, 83—89, 103, 165, 445, 477, 594, 604, 607
Eizens → Eisen
Ekarts → Eckardt
Ekenbergs → Eckenberg
Ekhofs → Eckhoff
Elger 489—493, 549s, 552
Elgers → Elger
Elizabete (Petrovna, cariene) 13, 280, 301, 506, 570, 594
Elizabete (cariene, Aleksandra I sieva) 52
Elizabete (Kurzemes princese) 563
Elverfeld, J. 169, 295
Elverfeld, K. 169—172, 186, 295, 595
Elverfelds → Elverfeld
Elvers 198ss, 202s, 243, 283, 433, 464s, 547s, 605
Elverss → Elvers
Emanuels → Emmanuel
Emmanuel 524
Endzelīns 204, 206, 243, 397, 401, 595
Entner 559, 595
Enzeliņš 64, 595
Ēvarts (namdaris) 580

Fabricien 373
Fabriciens → Fabricien
Fabricijs → Fabricius
Fabricius 105
Faidrs 473
Favre 591
Fechter 581
Fechters → Fechter
Feichtners → Veichtner
Feifers → Pfeiffer
Feige 538
Feodosijs 254
Ferber 100
Ferbers → Ferber
Ferdinand (Kurzemes hercogs) 98, 289, 451s
Ferdinands → Ferdinand
Fersen 17ss, 123, 541
Fersens → Fersen
Feuereisen 124s, 585, 595

Fīdlers → Fiedler
Fiedler, J. 274
Fiedler, T. 274
Finka → Vink
Fircks 118, 317, 559, 586, 595
Fīrekers → Fürecker
Firkss → Fircks
Fischer, Jak. Benj. (ģenerālsuperintendents) 133s, 136, 138, 140s, 180s, 184, 191, 255—258, 265, 275, 278, 280s, 284, 456, 499
Fischer, Jak. Benj. (dabzinātnieks) 123, 191, 422ss
Fischer, Joh. (ģenerālsuperintendents) 90, 250, 255, 456
Fischer, Joh. (komponists) 520, 538
Fischer, Joh. B. 189, 191
Fišers → Fischer
Fītinghofs → Vietinghoff
Fogts → Vogt
Fontebaso → Fontebasso
Fontebasso 563
Foss → Voss
Franck, F. 54s
Franck (veterinārs) 71
Francke 250, 274, 289
Franke → Francke
Franks → Franck
Frederiks V 193
Freijs 590, 599
Freimanis 168
Frēlichs → Frölich
Frībe → Friebe
Frīdrichs, -ss → Friedrich, -s
Frīdrichs Kazimirs → Friedrich Casimir
Frīdrichs Vilhelms → Friedrich Wilhelm
Friebe 77s, 81, 89, 229s, 284s, 316, 576, 595
Friedrich II 34, 120
Friedrich (grāmatu tirgotājs) 103
Friedrich Casimir 102, 407, 520, 538
Friedrichs 160
Friedrich Wilhelm (Kurzemes hercogs) 232
Friedrich Wilhelm (Prūsijas valdnieks) 45s, 522
Frölich, G. 91s, 97
Frölich, S. 90s, 457
Funck 585, 595
Fürecker 200, 233, 387, 407, 441, 453, 466, 469, 545

Gadebusch 72, 89, 93, 129, 208, 211, 221ss, 596, 603
Gadebušs → Gadebusch
Gailis 237, 549
Gailīši-Gaiļi-Hāni (pārmaiņus šais vārdos saukti Vidzemes skolotāji) 137
Gantner 509
Gantners → Gantner
Gavēņu Andžs 137s, 279
Gehrmann 601
Gellert 532
Georg → Czarnewski
Gercken 559s, 596
Gerta (Blankenfeldes zemniece) 373s
Gēte → Goethe
Gincelis → Güntzel
Gleim 469
Gleims → Gleim
Gliks → Glück
Glück 90, 133, 432, 441, 456, 549
Goethe 37s, 44, 73, 127, 408, 415, 418, 442, 444, 510, 527, 574, 593
Goldoni 514, 520, 522
Gotšeds → Gottsched
Grass, K. G. 37s, 43, 214, 286, 288, 316, 425, 443, 498, 575s, 586
Grass, K. J. 351, 424ss, 575
Graubiņš 545, 561, 596
Graudiņš 159
Grāven 283, 289s, 316, 453, 455s
Greble 439, 596
Grécourt 128
Greiffenhagen 591
Greils 71
Grekūrs → Grécourt
Grēvens → Grāven
Gribiešu Jānis 136
Grickevič 243, 596
Grinbergs 439, 596
Grindelis 192, 235, 283
Grīns, A. 236
Grīns, J. 245, 596
Grohmann 35s, 515s
Gromanis → Grohmann
Grotthuss 498s, 596
Grube 451
Grūbe → Grube
Gruber 210
Grubers → Gruber
Grunau 224, 322ss, 395
Grunavs → Grunau
Grundt 111s, 168, 186
Grundule, T. 283
Grunduļi (dzimta) 192
Grunts → Grundt
Guagnini 322, 395
Güntzel, G. 98, 102
Güntzel, J. 102
Gustavs II Adolfs 40s, 116, 133, 226, 569
Gūtceits → Gutzeit
Gutzeit 203, 243, 315, 395, 596
Gvaņini → Guagnini
Gyllenlood-de la Barre 141

Haberland 110, 509s, 567s, 573, 602
Hāberlands → Haberland
Häcker 98

Hadrians 50
Hagemeister 425
Hāgemeisters → Hagemeister
Hahn 66, 596
Haidns → Haydn
Hallart 138, 140, 274—278, 281, 546
Hallarte → Hallart
Hamanis → Hamann
Hamann 24s, 27, 82, 92s, 129, 164, 415s, 420
Händel 535
Harder, Ch. 103ss, 164, 183, 207s, 218, 240, 331, 340, 342ss, 352, 355s, 358, 360, 367s, 380, 396s, 400, 424s, 428, 430, 436, 484s, 487, 501, 548ss, 596, 598
Harder, J. 72, 80, 103, 154ss, 164, 185, 215, 218—221, 223s, 245, 321—325, 329—333, 339—342, 357, 395ss, 411s, 416s, 419s, 424, 434s, 437s, 440, 471, 542, 561, 596, 598
Harders → Harder
Harmsen 431, 437, 439, 596
Harmsena → Harmsen
Hartknoch, Ch. 322ss
Hartknoch, Joh. Fr. (sen.) 26, 33, 75, 91—95, 102, 110, 164, 416, 422ss, 442, 535
Hartknoch, Joh. Fr. (jun.) 95ss, 229
Hartknochs → Hartknoch
Hartmanis → Hartmann
Hartmann, C. 97
Hartmann, F. 45s
Hartmann, G. 83
Hastfer 133
Hauzenberga-Šturma 589
Haydn 536, 541
Hehn 12, 21, 64, 130, 184, 596
Heide → Heyde
Heine 442, 444
Heinsius 387
Heinsiuss → Heinsius
Hekers → Häcker
Henčs → Hentsch
Hendelis → Händel
Henneberger 322s
Hennebergers → Henneberger
Henning 233, 373
Hennings → Henning
Hēns → Hehn
Hentsch 356
Herder 24—27, 33, 37, 43, 65, 72, 91ss, 95, 109, 148s, 164s, 185, 197, 218, 235, 320, 329, 341s, 357, 368, 370s, 397, 411s, 414—427, 435, 438, 442, 453, 504, 508, 535, 542ss, 574, 588, 590s, 596, 598, 604s
Herders → Herder
Herodots 458
Herods 552
Hērniks → Hörnick
Hese → Hesse
Heselbergs → Hesselberg
Hesse 282
Hesselberg 169, 186, 295, 579
Heyde 33
Hībners → Hübner
Hilchen 226
Hilchens → Hilchen
Hilferding 506—509, 525, 528
Hilferdings → Hilferding
Hiller 522, 526, 595
Hillers → Hiller
Hilzens → Hylzen
Himsel 109s, 121s, 593, 600
Himselis → Himsel
Hincs → Hinz
Hinkeldejs → Hinkeldey
Hinkeldey 349, 356
Hinz 92, 102s, 123
Hipelis → Hippel
Hippel 295s, 316, 412ss, 419s, 437s, 597
Hoffmann, E. 574
Hoffmann, K. 314, 597
Holberg 508, 531
Holbergs → Holberg
Hollander 185, 244, 558, 597
Hollenhagen (dzimta) 390
Hollenhagen, J. 288s
Hollenhāgens → Hollenhagen
Holst 585, 597
Homērs 415
Horātijs 94, 258, 445
Hörnick 108s
Horst 585, 597
Horsts → Horst
Hübner 467
Huhn, Ch. 291, 455, 480
Huhn, O. 71
Humboldt 575
Humbolts → Humboldt
Hummius 53
Hummiuss → Hummius
Hūns → Huhn
Hupel 19—22, 43, 51s, 64, 66, 75ss, 79ss, 93s, 107, 128ss, 184, 189, 208s, 211ss, 222, 229, 244, 260ss, 264, 284s, 314, 325s, 330, 334, 344, 346s, 353, 362, 370, 379, 390, 395—401, 410s, 420, 422ss, 437, 485, 542s, 549, 554s, 557s, 561s, 597
Hupelis → Hupel
Hylzen (dzimta) 58, 62s, 113, 120, 177, 180, 234, 309, 495
Hylzen, G. 179
Hylzen, Jan 105, 120, 234, 245, 310, 427
Hylzen, Jos. 62s, 120
Hylzen, K. 61

Iffland 515, 577
Iflands → Iffland
Imauts 504
Indriķis (chronists) 210, 221s, 324, 328, 334, 403, 502
Iņķēns 137
Iņķis 106, 597

Jakob (Kurzemes hercogs) 98, 116, 405
Jakobi 472
Jamonts → Jamontt
Jamontt 491, 501
Jānis (Remtes mūrnieks) 580
Jānis, G. 437, 597
Jānis Kristītājs 552
Jannau 20, 32, 64s, 128s, 131, 184, 188s, 211, 226—229, 242, 244s, 261, 264, 314, 430, 439, 553, 562, 597
Jannavs → Jannau
Jansons 528
Jaunsudrabiņš 190
Jaunzems 399, 586, 597
Jēgens 186, 193, 243, 433, 439, 500, 597
Jēgers 400, 499, 597
Jēkabs → Jakob
Jensen 164, 564
Jensens → Jensen
Jēzus → Kristus
Jillenlūde-Delabarra → Gyllenlood-de la Barre
Johansons, A. 64ss, 89, 242s, 245, 317, 395—401, 437s, 498—501, 561s, 585s, 598
Johansons-Zviedrs 236
Jozuus 458
Jungfer 586, 598
Juris (bēglis, valodu pratējs) 82
Jusupovs 513

Kade 172
Kaffka 516, 519
Kafka → Kaffka
Kallmeijers → Kallmeyer
Kallmeyer 63, 125, 186, 304, 313—318, 400s, 481, 499s, 560, 585s, 589
Kalniņš 585, 598
Kāls 135s
Kalve 65, 245, 445, 499, 598
Kalvins → Calvin
Kaļostro → Cagliostro
Kampe → Campe
Kampenhauzens → Campenhausen
Kangaru Made 267
Kanold 372ss, 376s, 380, 387
Kanolds → Kanold
Kanova → Canova
Kant, I. 24s, 27, 86s, 91ss, 103, 122, 158, 164s, 235
Kant, J. H. 164
Kants → Kant
Karamzins 442
Kariger 204, 244, 310, 491, 493
Karigers → Kariger
Kārkla Jānis 488s, 577
Karlbloms → Carlblom
Kārlis V 524
Kārlis XI 18, 40, 133, 154, 226
Kārlis XII 132
Karlsons 64, 598
Karnall 98
Karnals → Karnall
Karnicki 120
Karnups 244, 598
Karulis 107, 501, 598
Katrīna I 432, 505
Katrīna II 23, 31, 46, 52, 60ss, 71, 84, 88, 110s, 132, 144, 189, 221, 223, 229, 272, 282, 303, 442, 446, 455, 477, 509, 533s, 558, 577, 602
Kaudzītes, brāļi 532
Kazanova → Casanova
Keil 97
Keils → Keil
Keizerlings → Keyserlingk
Kelch 323s, 395, 598
Kelchs → Kelch
Kemps 490
Kēnigs → König
Kerbers → Körber
Kesters → Köster
Ketlers → Kettler
Kettler (dzimta) 563s
Kettler, G. 116, 232, 234, 484
Keyserlingk 564s
Kienitz 299
Kilovskis 174
Kīnics → Kienitz
Kiparsky 244, 598
Kirschfeldt 314, 562, 598
Kistins → Custine
Kītners → Kütner
Klabju Trīne 349
Klača Hermanis 176
Klapmeijers → Klapmeyer
Klapmeyer 103, 241, 246, 488
Klaustiņš 454, 474, 499s, 598
Klawis 579
Kleants 462
Kleijntjens 119, 317, 588, 598
Kleijntjenss → Kleijntjens
Klein 489
Kleins → Klein
Kleist 94
Kleists → Kleist
Klēmanis → Cleemann
Klements XI 153
Klements XIV 306
Klētnieks 398, 598
Klinger 93
Klingers → Klinger
Klosens → Cloossen

Klopmanis → Klopmann
Klopmann 89, 118, 598
Klopstock 38, 94, 122, 426
Klopštoks → Klopstock
Knüpffer 591
Kocebū → Kotzebue
Kohl 8, 64, 209, 244, 532, 548, 559ss, 585, 598
Kollinss → Collins
Kols → Kohl
Konciuss → Konzius
König 196, 596
Konzius 539
Kopelevič 243, 246, 599
Körber 215, 244
Korff (dzimta) 173s, 578
Korff, Ch. 173s
Korff, J. 174, 193, 237, 605
Korfs → Korff
Koskull 66, 559, 561, 599
Köster 98
Kotzebue 228, 515, 528, 577
Kranachs → Cranach
Krasinska 437, 558—561, 607
Krastiņš, I. 283
Krastiņš (ķesteris) 70
Krastiņš (vīna nesējs) 69
Krause 17ss, 37s, 43, 64s, 94s, 107, 123, 129, 184, 214, 216, 316, 576, 586, 599
Krauze → Krause
Kreicers → Kreutzer
Kreicfelds → Kreutzfeld
Kreutzer 506
Kreutzfeld 420
Krievu Indriķis 405
Krīgers → Krüger
Krists → arī Christ
Krists (galdnieks) 580
Kristus (arī Jēzus, Pestītājs, brāļu draudzē „tas Jērs") 15, 144, 148, 232, 250, 259, 266ss, 275—278, 280, 288, 298, 336ss, 340s, 379, 381, 388, 454, 456s, 459s, 468, 496, 456, 551
Krišjānis (namdaris) 580
Krodznieks 89, 314s, 599
Kronvalds 240
Krüger, E. 125, 599
Krüger, G. 482, 501, 602
Krüger, G. W. 482s
Krüger, M. 576
Krüger, W. 209, 244, 599
Krusenstjern 588
Krūze → arī Cruse
Krūze 69
Kučinskis 67, 124, 187, 244s, 317, 490, 493ss, 501, 561, 599
Kudenau 145
Kudenavs → Kudenau
Kuks → Cook
Kulbas (Gulbju?) Jānis 137
Kuncendorfs → Kuntzendorff
Kundziņš, K. 244, 246, 472, 498—501, 513, 558s, 586, 599
Kundziņš, K. P. 590, 599
Kundziņš, P. 582s, 586, 599
Kundziņš, Z. 186s, 599
Kuntzendorff 526
Kurcalts 531, 560, 599
Kurtz 396s, 399, 401, 438, 599
Kütner 83, 89, 215, 444
Kwek 391ss, 491
Kveks → Kwek

Ķaune, A. 82, 89, 562, 599
Ķaune, N. 187, 245, 317s, 559, 599
Ķeistutis 391
Ķikuļu Jēkabs 455
Ķīšu Jānis 581
Ķīšu Pēteris 275ss

Lācis 124, 600
La Coste 558s, 562, 600
Lacy 281, 303, 315
Lacy (grāfiene) 281
Lāčplēša Jāņa dēls Toms 168
Lafaters → Lavater
Lagarde, -s → De Lagarde
Lakšķu māte 337
Lange, J. 92, 105, 138s, 164, 199—204, 206, 240, 243, 257ss, 264, 267s, 282, 325—328, 331, 334, 344, 351—354, 356, 358, 360, 380s, 383—386, 394—401, 429, 433, 439, 464s, 484s, 500, 547—551, 591, 596, 600, 605
Lange, W. 561, 600
Langijs → Langius
Langius 433, 550
Lapiņš 32
Larsen 546
Larsens → Larsen
Lasi → Lacy
Lasicki 324s, 352, 395
Lasickis → Lasicki
Launics → Launitz
Launitz (ērģelnieks) 539
Launitz, Ch. 560
Laurentijs, Sv. 355
Lautenbachs 328, 402, 417, 499, 528, 600
Lauterbach 441, 605
Lauterbachs → Lauterbach
Lauw 105
Lauvs → Lauw
Lavater 469
Lavoisier 192
Lavuazjē → Lavoisier
Lebrecht 168
Lejnieks 186, 243, 499s, 600
Lēmaņu Jānis 136
Lencs → Lenz
Lentīlijs → Lentilius
Lentilius 375

Lenz, Ch. 92, 144, 146, 259s, 267, 282, 285, 351, 359, 363s, 367, 392, 409s, 412, 429s, 459s, 463, 546, 551
Lenz, J. 72, 83, 163, 442, 444, 459, 498, 575, 603
Lenz, W. 64, 186, 313, 315ss, 588, 600
Lerchis-Puškaitis 428, 473
Lesings → Lessing
Lessing 122, 416ss, 420, 438, 510s, 516, 519s
Lēvenvolde → Löwenwolde
Liberts 590
Līdeks 398, 559, 600
Liedtke 98ss, 382, 483
Liepiņa 65, 600
Lieven (dzimta) 303s
Lieven, W. 303s
Linde 334
Lindner, F. 442ss
Lindner, J. 72, 504, 516, 519, 558
Lindners → Lindner
Linné 191, 196
Lītke → Liedtke
Līvens → Lieven
Līventāls, A. 445
Līventāls, T. 595
Locke 28
Loder, J. 72, 274
Loder, M. 463, 500, 600
Loders → Loder
Loeffler 585, 600
Loginova 125, 600
Lojola → Loyola
Loks → Locke
Lomonosovs 237
Loorits 560, 600
Loskiel, G. H. (sen.) 284
Loskiel, G. H. (jun.) 284, 453s
Loskīls → Loskiel
Louis XVIII 47, 53, 123, 163, 541
Löwenwolde 133, 229, 505
Loyola 524
Lubenau 387
Lubenavs → Lubenau
Lūde 80s
Luijs → Louis
Lukaszewicz 491—495, 599
Lukaševičs → Lukaszewicz
Lunski 312
Lunskis → Lunski
Luters → Luther
Luther, J. 192
Luther, M. 131, 138, 237, 249, 461

Ļūļa 585, 600

Macilewicz 180
Maciļevičs → Macilewicz
Macpherson 414
Maczewski 9, 64, 101s, 292, 387ss, 401, 430, 439, 460ss, 466, 488, 499, 600
Mačevskis → Maczewski
Made (māte un meita, raganas) 373s
Magnani 547
Magno Cavallo 195
Magno Kavallo → Magno Cavallo
Małecki, H. 323
Małecki, J. 322—325, 395
Maleckis, Maletijs, Meletijs → Małecki
Mancelis → Mancelius
Mancelius 200, 341, 353, 356, 384, 408, 433, 441, 455s, 548, 550, 552
Manharts → Mannhardt
Mannhardt 245, 322, 325, 395—398, 401, 600
Mannteuffel (dzimta) 120, 579
Mannteuffel, G. 120, 490, 498
Manteifelis → Mannteuffel
Maņani → Magnani
Marat 111
Marcell 417
Mārcis (skolotājs) 136
Marešs 541
Marija, Sv. 356, 547
Marija Madaļa 50
Marsels → Marcell
Maskou 223
Maskovs → Maskou
Matīss (galdnieks) 580
Maurice de Saxe 47
Mazoti → Mazotti
Mazotti 61
Meck, E. 74s, 130—133, 590
Meck, F. 36s, 357
Medem (dzimta) 554
Medem (Blankenfeldes dzimtkungs) 373s
Medem, H. 205, 244
Medem, J. 553
Medem, K. 579s
Mēdems → Medem
Meijas Pēteris 348
Meinards 569
Meirers → Meyrer
Mekfersons → Macpherson
Meks → Meck
Melķisis 245, 601
Mellin 34, 42, 76, 80s, 89, 95, 216ss, 244s, 252, 462, 576, 600s
Mellins → Mellin
Mende 508s, 525
Mengden 113
Mengdens → Mengden
Mēnijs → Menius
Menius 403, 408
Mercier 514
Merkel 21, 35—44, 64ss, 110, 124, 129, 148, 150, 157s, 170s, 184s, 223—226, 235s, 245, 251, 262ss, 314, 320, 322, 327s, 350, 352, 356ss, 360ss, 364, 370, 396, 398s, 427, 432, 439, 444—447, 499, 504, 512, 515s, 549, 558s, 561,

575, 578, 586, 590, 598, 600s, 606
Merķelis → Merkel
Mersjē → Mercier
Mettig 65, 125, 601
Meyer 66, 124, 186, 243, 316, 585, 601
Meyrer 514, 527
Michaelis 214
Michaeliss → Michaelis
Miķelis (burvis) 335
Miķelis (kalējs) 580
Miķelis (vilkacis) 373
Mīlichs → Mylich
Millers → arī Müller
Millers 245, 601
Millers-Jabušs → Müller-Jabusch
Milles Jānis 335
Minhauzens → Münchhausen
Minnichs → Münnich
Mirabeau 73
Mirabo → Mirabeau
Misiņš 106s, 187, 245, 396, 438, 499ss, 562, 601
Mītelis → Müthel
Miza (Misa) 136
Młożewski 491
Mloževskis → Młożewski
Mocarts → Mozart
Mohatskis 538
Mohl, G. 311
Mohl, S. 491
Molière 503s, 507, 510, 525
Moljērs → Molière
Mols → Mohl
Monteskjē → Montesquieu
Montesquieu 24, 27, 30, 228
Moritz 185, 601
Mozart 515, 523, 538, 541
Muiželis 357
Müller, J. C. 97, 110, 485
Müller, J. M. 426
Müller-Eschebach 66, 585, 601
Müller-Jabusch 66, 445, 499, 601
Münchhausen 577
Münnich 509
Murānu Mārgieta 267
Müthel, G. (mācītājs) 337
Müthel, G. (mūziķis) 535, 539
Mylich, G. G. 183, 539
Mylich, G. H. 540, 560

Napiersky 64ss, 88s, 107, 124s, 185ss, 211, 242—246, 314, 316, 397, 400, 438s, 482, 498—501, 558ss, 586, 589, 601
Napjerskis → Napiersky
Napoleons I 44
Nariškins 541
Naukšēnu Bērenss 337
Neander, Ch. 293s, 444, 520s, 601
Neander, I. 66, 163, 183, 185s, 293, 316, 499s, 559, 601
Neandere, Neanders → Neander
Necker 73
Neiendāls → Neuendahl
Neihauzens → Neuhausen
Neikens 136
Neimanis → Neumann
Nekers → Necker
Nellers → Nöller
Neredzīgais Indriķis 169
Nerons 321, 502
Neslers → Nessler
Nessler 423s
Nestors 72, 228
Neuendahl 30ss, 513s
Neuhausen 136
Neumann 66, 566, 585, 601
Nikolaeva-Seredinskaja 243, 606
Nikolajs, Sv. 355
Nöller 90

Ockel 289, 291s
Ofenbergs → Offenberg
Offenberg 123, 565
Okelis → Ockel
Oļu Kača 267
Osenbrigens → Osenbrüggen
Osenbrüggen 81
Osten-Sacken (dzimta) 79
Osten-Sacken, J. 458
Ostens-Zakens → Osten-Sacken
Otto 63, 125, 185s, 242, 304, 313—318, 400s, 481, 499s, 559s, 585s, 589, 601
Ozoliņa, L. 69
Ozoliņš, J. 69
Ozoliņš, K. 184, 602
Ozols 11, 64, 197, 207, 243s, 246, 395, 402, 437, 439, 499ss, 602

Pahlen 88
Pakalnieks 334
Pakalnieku Krišs 137
Pālens → Pahlen
Pallas 195, 202s
Pallass → Pallas
Palma il Vecchio 565
Pāpe 486
Parrot 192
Parrots → Parrot
Pauli 140
Pāvils (apustulis) 276
Pāvils I 52, 60, 95ss, 100, 104s, 110ss, 126, 166, 541
Pāvulēnu Jēcis 276
Peņģerots 580, 586, 602
Percy 415
Peremiešu Sīmanis 335
Persijs → Percy
Pervovs 70
Pēteris (apustulis) 457
Pēteris I 14, 90, 110, 126, 221, 228s, 254, 272, 432, 505s, 568, 570, 574

Pēteris (pavārs) 70
Petersen 596
Petri 370, 399, 536, 557s, 560, 562, 602
Petronijs 473
Petrus de Dusburg 323, 328
Pfeiffer 178, 309, 497, 547
Pīlādžu Bērtulis 347s
Pinceskāju Toms 335
Pirang 124, 570, 585, 602
Pirangs → Pirang
Pižiks 67, 602
Plater (dzimta) 8, 58, 62, 120, 179s, 304, 312, 572
Plater, C. 112s
Plater, I. 106
Plater, K. 106
Plāters → Plater
Plaužu Viļums 80s
Plūdonis 186s, 244, 246, 315, 402, 468s, 488, 498—501, 560, 602
Plutte 561, 602
Podleska, M. 522
Podleska, T. 522
Polstern 299s
Polsterns → Polstern
Pope 412, 447
Pops → Pope
Poruks 398
Potemkins 444
Praetorius 435
Prande 561, 602
Precht 241, 246
Prechts → Precht
Preiss 123
Presler 527
Preslers → Presler
Prētorijs → Praetorius
Pricbīrs → Pritzbuer
Pricis (mūrnieks) 580
Pritzbuer 11, 463
Propertijs 258
Pūce 137
Pūdnīks 311
Pumpurs 350, 447
Pušmucs 311

Rabelais 105
Rabinovič 501, 602
Rablē → Rabelais
Rabner 411s, 420
Rābners → Rabner
Rachel 602
Radeckis → Radetzky
Radetzky, Ch. 98
Radetzky, G. 98
Rainis 203
Raison 164s
Ramler 521s
Rancens 311
Ranejs → Rhanäus
Raņķis 283
Rape → Rappe
Rappe 304
Rastrelli 520, 563ss, 595
Ratenīks 311
Ratermane 245, 602
Raudavīšu Jānis 279
Ravensberg 453, 568
Rāvensberg → Ravensberg
Rebiša 290
Rechenberg-Linten 56s, 66s, 162, 185s, 297s, 316, 572, 585, 602
Rechenbergs-Lintens → Rechenberg-Linten
Recke, E. 23, 48, 64, 66, 195, 443s, 498, 511, 532, 553s, 560, 562, 602
Recke, G. 23
Recke, J. 64ss, 88s, 107, 124s, 185s, 211, 236, 242—246, 291, 314, 316, 397, 400, 438s, 482, 498—501, 558ss, 586, 589, 602
Reinharde 89, 184, 316, 558ss, 602s
Reisners → Reissner
Reissner 302
Reke → Recke
Repņins 272
Rezons → Raison
Rhanäus 372ss
Ricci 565
Richter, A. 66, 603
Richter, J. 382
Riči → Ricci
Rīdzinieku Jēkaba dēls Anšis 168
Rīls → Rühl
Riškevičs → Ryszkiewicz
Robespierre 111
Robespjērs → Robespierre
Rodlevskis 305, 495, 599
Romora 525
Roothaan 307
Rosa 565
Rosanow 89, 438, 498s, 585, 603
Rosenberger, 301, 480s
Roth 62s, 177s, 183, 310, 491, 495ss, 547, 599
Rothāns → Roothaan
Rots → Roth
Rousseau 28s, 63, 110, 223, 320, 414s, 447
Roza → Rosa
Rozenbergers → Rosenberger
Rozenbergs 437, 439, 603
Rubenis 431
Rubowicz 178
Rubovičs → Rubowicz
Rudovska 125, 586, 603
Rudzīte 64, 243, 603
Ruhig 416ss, 420
Rühl 285, 288, 316, 603
Rūigs → Ruhig
Ruso → Rousseau
Rusovs → Russow

Russow 367
Rutkuļu Anna 335
Rutkuļu Indriķis 335
Ryszkiewicz 310

Sacken (dzimta) 578s
Sacken, Ch. 169, 294
Sadovskis 595
Sakšu Morics → Maurice de Saxe
Salmiņš 184s, 603
Sand 192, 243
Sape (E. Rekes aukle) 443
Sarkainis 311
Scarlatti 535
Schack Steffenhagen 107, 603
Schaudinn 66, 89, 107, 184—187, 243, 245, 313—317, 319, 395, 438, 484, 501, 603
Schiemann, K. 52s
Schiemann, T. 118, 125, 292, 316, 603
Schievelbein 114s, 125, 503
Schiller 35, 37s, 127, 443, 478, 514, 516, 527, 575
Schlegel 427
Schleifer 554
Schlippenbach 49ss, 55s, 66, 110, 124s, 389, 401, 559, 579, 585s, 603
Schlözer 320
Schönrock 527
Schoultz 27—30, 40, 54, 62, 86, 228, 231, 425, 575
Schuch 527s
Schulz 207, 560
Schwander 565
Schwartz, J. 76, 89, 222, 245, 603
Schwartz, Ph. 125, 603
Schwerin, B. 303
Schwerin, J. 303
Scīpions 521
Scolari 506, 508s
Scott 426
Sebastianowicz 491, 501
Sebastianovičs → Sebastianowicz
Sefrenss → Soeffrens
Sehdens 160
Seile, Seiļ 107, 187, 496, 501, 603
Seraphim, A. 186, 559, 603
Seraphim, E. 603
Shakespeare 503, 510, 512, 514, 518s, 527, 531s, 595
Sheridan 514
Sieberg (dzimta) 8, 58, 304
Siegmund 506ss, 525
Sielmann 276, 283
Siestrzencewicz 106, 180, 313, 593
Siestžencevičs → Siestrzencewicz
Sievers 280
Sigismunds Augusts 234
Siliņš 551, 562, 585s, 604
Sivers, F. 252
Sivers, J. 588
Skalbe 497
Skangaļu Jēkabs 47, 590
Skarlati → Scarlatti
Skolari → Scolari
Skots → Scott
Skujiņa 432
Sladowski 179
Slava 584, 586, 604
Slēdeņu Juris 267
Sloka 118, 184, 186, 314—317, 396ss, 586, 604
Sļadovskis → Sladowski
Snell 23, 32, 52, 64ss, 74s, 121, 134, 149—153, 159, 184s, 188s, 242, 263s, 270, 314s, 358, 398, 516—519, 536, 559s, 562, 604
Snells → Snell
Soeffrens 580
Sonntag 20, 38, 64, 75, 154, 156s, 185, 217, 251—254, 260, 519, 552s, 599, 604
Spekke 559, 604
Spener 87, 250, 273, 289
Spinoza 28
Spuņģēns → Szpungianski
Staņislavs II 196
Stavenhagen, K. 417, 419, 438, 604
Stavenhagen, O. 125, 604
Stavenhāgens → Stavenhagen
Steele 414
Stefenhāgens → Steffenhagen
Steffenhagen, J. F. 83, 98—103, 105, 181, 201, 464, 481, 484, 487, 603
Steffenhagen (Peters), J. 100
Stender, A. 237, 386, 473, 478ss, 488, 500, 527, 530—533, 556
Stender, G. 20s, 83, 86, 101s, 172, 174ss, 181ss, 186, 193s, 197, 199s, 202—208, 213, 233, 237—241, 244, 284, 290, 292, 294, 297s, 315, 326—329, 352s, 358, 380—386, 395s, 398, 400s, 403s, 406—409, 412s, 418s, 426—429, 433—440, 443, 453, 463—478, 480ss, 484, 487, 490, 498, 500, 526, 528, 531, 542, 544, 547—550, 556, 561s, 574, 584, 587, 590s, 597, 599ss, 604, 607
Stenders → Stender
Stenger 145
Stepermanis 28, 64ss, 73, 86, 89, 107, 124, 184—187, 191, 242, 245, 287, 316, 455, 499s, 589, 604s
Steps 137
Stieda 183, 605
Stīls → Steele
Stobbe, B. 528
Stobbe, M. 101, 172, 240, 436, 487ss
Stradyn 243, 246, 605
Straubergs, J. 33, 65, 243, 283, 315, 498, 558, 605

Straubergs, K. 372, 376, 396—401, 439s, 589, 605
Sulzer 164ss
Sūniņš 590, 599
Suphan 88, 416, 438, 605
Suphans → Suphan
Suvorovs 405
Svetonijs 94
Swift 411s, 420
Svifts → Swift
Szablinski 309s, 391, 490s
Szadurski (dzimta) 63, 309
Szadurski, F. 61
Szadurski, J. 63
Szembek 205, 306s
Szpungianski 204s, 244, 490
Szyszko 103

Šablinskis → Szablinski
Šadurskis → Szadurski
Šaudins → Schaudinn
Šekspīrs → Shakespeare
Šembeks → Szembek
Šēnbergs 483
Šēnroks → Schönrock
Šeremetjevs 513, 541
Šeridans → Sheridan
Šešplaukis 438, 605
Ševaljē → Chevalier
Šillers → Schiller
Šīmanis → Schiemann
Šiško → Szyszko
Šīvelbeins → Schievelbein
Škutāns 179, 187, 317s, 605
Šķesteŗu Pēteris 276
Šlēcers → Schlözer
Šlēgelis → Schlegel
Šleifers → Schleifer
Šlipenbachs → Schlippenbach
Šmits, P. 83, 89, 243, 325s, 328, 350, 395—398, 400s, 428, 439, 500, 589s, 605
Šmits (ormanis) 71
Špēners → Spener
Šperliņš 303, 605
Špungins 125, 606
Špungjanskis → Szpungianski
Šreinerts 590, 599
Štāls 67, 185, 213s, 244, 399, 439, 586, 606
Šteineks 233, 451s
Šteinhauers (dzimta) 160, 357
Šteinhauers, J. 31, 69, 223, 283, 287, 509, 513, 568
Šteinhauers, M. 183
Štengers → Stenger
Štobe → Stobbe
Šturms 216, 244, 606
Šucha → Schuch
Šulcs → Schoultz, Schulz
Švābe 54, 66, 107, 125, 183, 222, 242, 245, 314, 343, 396—399, 402, 418, 424, 428, 437ss, 462, 499, 589, 605s
Švanders → Schwander
Švarcs → Schwartz
Šverins → Schwerin

Tacits 221
Tartini 538
Taube, A. 65, 184, 225, 245, 606
Taube, M. 69, 88s, 185, 559, 562, 606
Tauriņš 530
Tečs → Tetsch
Telemanis → Telemann
Telemann, G. F. 539
Telemann, G. M. 539
Temler 202, 594
Temlers → Temler
Temnikova 243, 606
Tentelis 590
Teoderiks 334
Tepfers 245, 586, 606
Tesch 565
Tešs → Tesch
Tetsch 231ss, 245, 316, 324s, 372, 380, 395, 400, 499, 606
Thorvaldsen 575
Tichovskis 187, 606
Ticians → Tiziano
Tielemann 110
Tieviņa Gatarda meita Līze 168
Tīlemanis → Tielemann
Tiling 48, 66, 82, 302
Tilings → Tiling
Tiziano 565
Tolimans 290
Toll 11
Tolls → Toll
Toms (skolotājs) 141
Torvaldsens → Thorvaldsen
Treijs 499, 606
Trīne (Rūjienas zemniece) 335
Trīne (ragana) 373s
Tumanskis 96s, 100, 105, 111
Turaidas Maija (Roze) 81
Turciņš, Turks 290
Turnavas Pēteris 141

Ulrich 537
Unams 501, 606
Unguru Dārta 346
Urban 296
Urbāns → Urban

Wachtsmuth 190, 242, 606
Vachtsmuts → Wachtsmuth
Wagner 567
Vāgners → Wagner
Wahr 105, 365, 404, 426s, 439, 596
Vaiselis → Waissel
Waissel 325

Valdemārs 38, 117, 432, 458
Valeskaln 243, 246, 605
Vārs → Wahr
Wäser 525
Watson, K. 82, 176, 296
Watson, M. 82
Vatsons → Watson
Vāvuļu Jānis 356
Weber 419
Webermann 314, 316, 606
Vēbers → Weber
Vēdzeļu Dāvids 136
Vēdzeļu Kaspars 136
Wegner, A. 66, 107, 559s, 606
Wegner (mūrnieks) 580
Vēgners → Wegner
Wehrt 293s, 316, 606
Veichtner 520—523, 538, 540, 594, 596
Veigands → Weygand
Weigel 199, 205, 549s
Veigelis → Weigel
Veinmanis → Weinmann
Weinmann 288
Weiss 601
Welding 588
Velfers → Wölffer
Wellig 207s, 244, 606
Velligs (Velliķis) → Wellig
Vemperu Viļums 580
Vergilijs 94
Vērts → Wehrt
Weygand 376ss, 380, 605
Vēzers → Wäser
Vičs 138, 146, 148, 184s, 315, 606
Vīdavs → Wiedau
Wiedau 115
Wieland 43, 235, 427, 447
Vietinghoff (dzimta) 229
Vietinghoff, O. 33s, 509—514, 519, 535, 538, 567, 594
Vīgants 71
Vīgrabs 64, 66, 243, 606
Vīksniņš 65, 89, 184s, 245, 607
Vīlands → Wieland
Vīlberns → Wülbern
Vilku Anna 432
Vilde, Wilde 105, 485ss, 501
Vilhelmīne (Kurzemes princese) 522s
Willisch 109
Villišs → Willisch
Villmanis → Willmann
Willmann 474
Vīļumu Jānis 347s
Winckler 72
Vink 526
Winkelmann 89, 245, 439, 607
Vinklers → Winckler
Vipers, B. 64, 581, 585s, 606
Vipers, R. 63, 67, 89, 589, 606
Wischmann, Joh. (sen.) 413, 441, 469, 471, 498, 500
Wischmann, Joh. (jun.) 500
Visendorfs 417, 588
Višmanis → Wischmann
Vitenburgs → Wittenburg
Vītiņš 482s
Vītoliņš 403, 437, 543s, 558—561, 607
Vītols 315, 401, 607
Wittenburg 372
Wittram 65, 183, 588, 607
Vogt 553
Woldemar 107, 117s, 607
Voldemārs → Woldemar
Wolff 466, 469, 474, 477
Wolffeldt 81
Volffelts → Wolffeldt
Wölffer 292
Volfs → Wolff
Voltaire 28, 30, 35s, 73, 105, 114, 128, 195, 444, 447, 508, 525
Voltērs → Voltaire
Voss 461
Wülbern 568

Zachariä, F. 73
Zachariä, G. 73
Zakens → Sacken
Zands → Sand
Zaube 440, 607
Zēdens → Sehdens
Zeida 581, 586, 607
Zeids 244, 589, 605, 607
Zeiferts 402, 419, 438, 500s, 591, 607
Zejd → Zeids
Zemzare 243s, 395, 440, 501, 607
Zemzaris 605
Zēvers 243s, 398, 501, 561s, 607
Zībergs → Sieberg
Ziegenhorn 230s, 602
Zīgmunds → Siegmund
Zigra 487
Zīlmanis → Sielmann
Zimmermann 141s, 257—260, 281ss, 459
Zinzendorf 47, 137s, 250, 273ss, 280, 283s, 286, 456
Zinzendorf (grāfiene) 280
Zīverss → Sievers, Sivers
Zīverts 590, 599
Zontāgs → Sonntag
Zuckerbecker (dzimta) 93
Zuckerbecker, J. 33
Zulcers → Sulzer
Zwingli 26
Zvirgzds 67, 590

Žagatu Lauris 455
Žīgurs 602

2.

Lietas

Ābece 180—183, 496, 574
Aeronautika 235s
Aizlūgumi 299s, 302, 335ss
Akadēmiskā ģimnazija (arī *Petrinum*, Pēteŗa akadēmija) 45ss, 82, 84, 99s, 111, 163—166, 188, 291, 484, 553, 564
Alķīmija 194
Apgaisme 25—30, 62s, 70, 77, 85—88, 150, 169, 228s, 250, 320, 333, 519
Archaioloģija 215ss
Architektūra 8, 14, 17, 19, 21, 45s, 49s, 56, 509, 563ss, 567s, 572s, 576, 579, 582s
Archīvi 113—121, 234
Astronomija 192ss, 235

Balets → deja
Balneoloģija 52s
Baznīcu vizitācijas 118s, 145s, 167s, 174, 249, 265s, 268s, 289—292, 319, 332—337, 347—351, 354, 363, 368—371
Bēgļi 8, 10, 14, 22, 57, 69s, 82s, 231, 298s, 552
Bēres 45, 55, 270s, 297s, 367ss, 371, 538
Bernardīni 112, 121, 312
Bibliotēkas 15, 19, 48, 103, 108—113, 120, 123, 151, 156, 179, 202
Bohēma 34—38
Boťanika 191, 196
Brāļu draudze → hernhūtieši
Brīvmūrnieki 33s, 47s, 63, 103, 111, 122s, 174, 273, 302, 424
Burvji 330—338, 346s, 350, 372—376, 394
Buŗamvārdi 267, 322, 330s, 337ss, 394, 422, 438

Celtniecība → architektūra
Cenzūra 91, 95ss, 100, 105, 110s
Cirks (akrobātu, jātnieku un tml. priekšnesumi) 503s, 524, 526s

Debesu grāmatas 338
Deja 31, 175, 417s, 419, 467, 506s, 510, 520, 523, 547s, 552—558
Dominikāņi 112, 121, 310ss
Domskola (Rīgā) 25, 92, 109, 148s, 151—154, 553
Dziedāšana 136—140, 276, 406—411, 538s, 542—547, 560
Dziesmu spēles 510, 520s, 533

Fiziokratisms 29, 461

Gramatika (latviešu) 204—207
Grāmatniecība 90—106, 442

Hernhūtieši 47, 137s, 140s, 144, 217, 241s, 247, 250, 255, 257—260, 273—289, 319, 410, 452—456, 546, 551, 555
Historiografija 30, 72, 75s, 86, 93, 210—234, 241s

Idoli 348, 389s
Izglītība 15, 22, 24, 26s, 55, 62, 74, 78, 85, 92, 102, 106, 126—183, 226ss, 286, 288

Jāņi 37, 94, 356ss, 370s, 383, 387, 393, 406, 411, 418, 526ss, 542s
Jezuīti 58, 62s, 106, 112, 119, 121, 166s, 177—180, 197s, 204s, 303—310, 390—394, 524

Kalendāri 68, 82, 91, 97ss, 104, 193, 379s, 482—485
Kapellas 304, 311, 349s, 368, 371
Kāršu spēle 20, 31, 263, 537
Kartes, kartografija 96, 120, 217s, 576
Katolicisms, katoļu baznīca 87, 119, 121, 232, 247, 267, 281, 297, 302—313, 319, 329, 345, 348—351, 353ss, 371s, 389, 422, 489—498, 547
Kāzas 45, 55, 76, 355, 360—367, 371, 386s, 408—411, 528ss, 544, 547, 555ss, 575
Klosteŗi 112, 121s, 310s
Kollekcijas, kollekcionāri 15s, 18ss, 20, 25, 103, 115, 117, 121—125, 196, 423, 565, 573, 578
Krasta noteikumi 79
Kristāmvārdi 199, 359, 485
Kristiānisms 15, 63, 75, 87s, 145, 247—313, 319s, 329s, 332, 344s, 551
Kristības 45, 55, 270, 290, 296s, 359s, 570
Krusts 340s, 364, 372
Kultūras schēma 9
Kūrorti 52s

Ķekatas 528s
Ķīmija 192

Lācaristi 112, 121, 179, 312
Lasīt prasme 146ss, 176
Lāsti 376, 434
Licejs (Rīgā) 154—157
Literāti 16s, 40, 93, 166, 228, 442
Literātūra → rakstniecība

Luterisms, luteriskā baznīca 87s, 118, 130, 232s, 247—275, 277—285, 288—304, 313, 319, 345, 349s, 354, 389 un *passim*

Mācības līdzekļi 151, 165s, 180—183
Mācītāji 129, 248—313, 319, 332s, 336s, 394, 468, 519, 552, 554s un *passim*
Mājmācība 142—145, 148, 176, 180
Mājskolotāji 127—131, 152, 159, 162s
Marionešu teātris 527s
Maskerādes 20, 31, 45s, 49, 513
Medību mūzika 541
Medicīna (arī tautas medicīna) 31, 52ss, 71s, 98s, 104s, 122, 189ss, 196, 200, 331—337, 340ss, 374—377, 485ss
Melngalvji, Melngalvju nams (Rīgā) 115, 533s, 536ss, 569
Meteoroloģija 192, 378
Mīklas 402, 434—437
Minerāloģija 195
Mūzeji 15s, 18ss, 110, 121—124
Mūzika 15, 17, 70, 73s, 131, 194, 513, 520—523, 532—552

Nukas grāmata 450s

Observātorijas 165s, 192s
Operas 510s, 514s, 520, 522s, 526, 533

Pareizticība 87, 254, 272s, 301s, 313
Parki 18s, 46, 49s, 58—61, 570s
Parunas → sakāmvārdi
Pasakas 237, 326, 358, 402, 427—430, 473s
Pastorāle 472, 505s, 523
Patronāts 248, 254, 295s
Periodika 68—89, 129—132, 226, 482—489
Pietisms 87, 126, 249s, 255, 257ss, 274, 289s, 410, 459, 465s
Pilsētas mūzikanti 533ss, 538
Poētika 441, 469s
Prāģeŗi 535
Praviešu klubs 35ss
Pseudomītoloģija 224s, 319—329, 352, 358s

Racionālisms 25, 28, 126, 194, 249—254, 258s, 289, 291, 293s, 300, 320, 332, 460, 462, 466s, 469, 474
Raganas 330—334, 350, 358, 372—375, 381, 429
Rakstniecība 15, 20, 28, 68, 72s, 81, 83, 93s, 180, 196, 233, 237, 291s, 301, 328, 402s, 414s, 426, 441—498, 530ss, 577 un *passim*
Reformāti 33, 273, 302, 313

Sakāmvārdi 198ss, 402, 433s
Semināri 137—141, 179s, 275, 312s
Skolas 133—149, 151—169, 171—180, 261, 504
Skolas drāma 502, 504s, 516, 524
Skolotāji 134—148, 151s, 156—161, 167ss, 172ss, 277, 279
Skrējēji (kariešu pavadoņi) 46s
Spiestuves 90ss, 95—106
Svētki, svinamdienas 297, 345—350, 352—359, 371, 528s

Talka 54s, 301, 465
Tautas dziesmas 11, 267, 329, 350s, 357s, 368s, 376, 385s, 390, 402—427, 430, 434, 542ss, 551
Tautas ticējumi 53, 216s, 222, 240, 268, 287s, 299s, 309s, 319—395
Teātris 31, 35, 73s, 96, 502—528, 567
Teikas 310, 350, 402, 427—432
Tēlotāja māksla 20, 95, 122ss, 214s, 253, 551s, 563—584

Uniāti 272, 302, 313

Valoda, valodniecība 8s, 11, 70, 82, 105, 162s, 179s, 196—209, 216, 242, 256, 310, 324ss, 376, 402, 446, 463, 487, 490, 493ss, 497
Vārdnīcas 105, 199—205, 208s, 325s, 547
Vasaras muižiņas 32, 571s, 574
Vecticībnieki 272s
Veļu mielasts 370, 372, 380, 392
Vēsture → historiogrāfija
Vilkači 335s, 372ss, 376, 428

Zīlēšana 334, 365, 383s, 387s, 394
Zinātne 15, 72, 113, 118, 121s, 188—242, 377 un *passim*
Zooloģija 191
Zvēru dārzi 46, 58

ATTĒLU SARAKSTS

1.

Attēli tekstā

G. Merķeļa paraksts 39
Ulrichs f. Šlipenbachs 51
Žurnāla *Latviska Gada-Grāmata* tituļlapa 101
Vidzemes latviešu 1782. gada kalendāra tituļlapa 104
K. G. Elverfelds 171
Michaela Rota rokraksts 177
G. F. Stendera 1782. gada ābeces tituļlapa 181
Burtošanas paraugs Stendera ābecē 182
K. Elversa paraksts 198
J. Langes vārdnīcas tituļlapa 201
J. J. Hardera 1764. gadā publicēta pētījuma lappuse 219
G. F. Stendera *Augstas gudrības grāmatas* lappuse 239
Rīgas Pēteŗa baznīcas vēja rādītājs 252
1743. gada kapene Rīgas Pēteŗa baznīcā 271
Atzīme par latvieti I. Rodlevski jezuītu archīvā 305
Jezuītu klosteŗa baznīca Daugavpilī 308
Kr. Harders 343
Kuldīgas pils 1729. gadā 377
G. F. Stendera pasaku un stāstu 1. izdevuma tituļlapa 382
F. G. Mačevska paraksts 388
G. F. Stendera siluets 407
Latviešu tautas dziesmas Herdera krājumā 421
Latviešu tautas dziesmas ar vācu tulkojumu Herdera krājumā 425
Latviešu paruna G. Bergmaņa rokrakstā 429
S. G. Dīca garīga dziesma 449
1762. gada „nukas grāmatas" lappuse 450
G. H. Loskīla paraksts 453
J. F. Bankava spredikņu grāmatas tituļlapa 457
F. G. Mačevskis 460
G. F. Stendera krājuma *Ziņģu lustes* lappuse 470

J. F. Rozenbergera grāmatas tituļlapa un teksta lappuse 481
Kurzemes latviešu 1767. gada kalendāra tituļlapa 483
Latviešu Ārstes (1768) tituļlapa 486
1753. gada latgaliešu evaņģeliju tituļlapa 492
J. Lukaševiča rokraksts 494
K. F. Snells 518
Latviešu Jāņu dziesmu melodiju paraugi 18. gadsimtā 543
18. gadsimta dzelzs durvis Doma baznīcā Rīgā 566
Daugavpils klosteŗa baznīcas kapitelis 572
G. F. Stendera zīmēta viņete 587

2.

Attēli uz atsevišķām lapām

Attēls krāsās: 1793. gada latviešu jāņabērni Pret 16
Pantenes muižas kungu māja (1713) I
18. gadsimta dzīvojamā nama iekštelpa Rīgā
1771. gadā darināts latviešu skapis II
Koka sloksnes vācele (ap 1780)
18. gadsimta istaba Sīpeles Vecķempjos
Garlībs Merķelis III
Depkina muižiņa — Merķeļa dzīves vieta
Šmerļa apkārtne 1796. gadā
Brīvmūrnieku nams Rīgā (1788—1894) IV
18. gadsimta bronzas lukturis
Guļamistaba Jelgavas pilī V
Elīzas f. d. Rekes istaba Jaunpilī
Liepājas kopskats 18. gadsimta sākumā VI—VII
Nams Liepājā, kur 1716. gadā uzturējās Pēteris I
18. gadsimta ādas tapetes kādā Zemgales muižā
Krāslavas muižas apbūves centra kopskats VIII
Zirgu pasta stacija Rēzeknē
Rūjienas mācītāja muiža IX
Bīriņu pagasta zemnieki
Grāfs L. A. Mellins
J. F. Stefenhāgens X
Gustavs Bergmanis
Rīgas pilsētas bibliotēkas un Himseļa mūzeja ēka XI
Pēteŗa I apoteoze Rīgas pilsētas bibliotēkā
N. f. Himselis XII
18. gadsimta kaula griezumi Himseļa kollekcijā
Valmieras skolas rijas kambaris XIII
Rīgas licejs 18. gadsimta 80-os gados
Jelgavas akadēmiskā ģimnazija XIV
Krāslavas garīgais seminārs
D. H. Grindelis XV
A. V. Hupelis
Divi G. F. Stendera darināti globi

G. F. Stendera zīmējums manuskriptā *Clavis magiae* (1794) XVI
Gūtmaņa ala Turaidā 1800. gadā
K. L. Tečs XVII
J. Kr. Broce
Krūzes muiža pie Rīgas 1782. gadā
Ganību dambis pie Rīgas 1792. gadā
Katrīnas baznīca Biķerniekos XVIII
Valmiera 1799. gadā
Rubenes baznīca 1772. un 1799. gadā
Brežas Marinas bībele ar 1782. gada ierakstu XIX
Latviešu laulības Dzērbenē 18. gadsimta beigās
K. G. Zontāgs XX
Kr. D. Lencs
Rīgas Jāņa baznīcas altāris (1768/69)
Magdalena f. Hallarte XXI
„Saiešanas kambaris" Gaidēs
Kurzemes superintendenti J. Baumanis un A. Grēvens XXII
Kurzemes hercoga loža Trīsvienības baznīcā Liepājā
Kristību mašīna Trīsvienības baznīcā Jelgavā XXIII
Sāpju dievmātes baznīca pie Rīgas pils 1791. gadā
Viļakas muižas ēkas 1797. gadā XXIV
Viļakas plebānija
Krustā sistā tēls Bērzgales pagastā
Dižlīķu klēts durvis XXV
Miroņu mazgājamais krēsls Nīcā (ap 1750)
Latviešu bēŗu gājiens Nītaurē XXVI
18. gadsimta bluķa zārks
Bluķa zārka galvgalis
Meirānu dūmistaba Rēzeknes apriņķī XXVII
Sīkrūšu logs Rucavā
Rizgu rija Vestienā XXVIII
Priedes krogs Vecmuižā
J. G. Herders XXIX
G. F. Stenderam dāvināts alus kausu komplekts
Grāfenheides muižiņa Juglā XXX
G. F. Stenders un viņa autografs XXXI
Bauskas baznīcas kancele ap 1753. gadu
Tukums 1790. gadā XXXII
Aleksandrs J. Stenders
Rīgas teātŗa nams L. Ķēniņu ielā (1782) XXXIII
Komēdiju nams Liepājā 18. gadsimta 80-os gados
Jelgavas teātŗa nams
O. H. f. Fītinghofs XXXIV
Elīza f. d. Reke agrā jaunībā
Rīgas teātŗa atklāšanas izrādes afiša 1782. gadā
Kurzemes hercogs Pēteris Bīrons XXXV
Kurzemes hercogiene Doroteja XXXVI
Skats uz Rundāles pili no vārtiem XXXVII
Kāpņu telpa Rundāles pilī

Rundāles pils zelta zāles detaļa XXXVIII
B. Rastrelli mets Jelgavas pilij
Rīgas pils augšskatā 18. gadsimta otrā pusē XXXIX
18. gadsimta beigās izbūvēta kāpņu telpa Rīgas pilī
18. gadsimta Rīgas namu portāli un vārti XL
O. H. f. Fītinghofa „vasaras muiža" Zolitūdē (1785)
Katlakalna baznīca XLI
Alūksnes baznīca
J. H. Baumaņa pašportrets XLII
Putni (J. H. Baumaņa glezna)
Alūksne 1791. gadā XLIII
Baznīciņa Zeltiņu pagastā 18. gadsimta beigās
Kazdangas pils XLIV
Remtes baznīcas altāris
Griestu glezna Apriķu baznīcā XLV
Apriķu baznīca
Kanceles kāpņu margas Subates baznīcā XLVI
Allegoriskas statujas Piltenes baznīcā
Pasienes baznīcas kanceles sīkdaļa XLVII
Višķu baznīca
18. gadsimta staba rotājums Straupes novadā XLVIII
Ap 1800. gadu darināta zara kanna

PATEICĪBA

Visiem, kas atbalstījuši šīs grāmatas tapšanu, esmu jau pateicies personīgi. Tomēr vēlos arī šai vietā īpaši atzīmēt palīdzību, ko man dažu grūti pieejamu materiālu sagādē sniedzis Dāvids Bušs.

A. J.

LETTLANDS KULTURGESCHICHTE

1710—1800

Inhaltsübersicht

I
ALLGEMEINER ÜBERBLICK

1.

Lettlands Kulturgeschichte im 18. Jahrhundert schwerlich als ein einheitlicher Komplex zu betrachten. Ethnisch, politisch und ökonomisch bedingte Unterschiede zwischen Livland, Kurland und Lettgallen. Drei verschiedene Kulturstile. „Provinzialtypen" und Akkulturationserscheinungen. Verkehr zwischen den lettischen Bauern durch Leibeigenschaft gehindert, jedoch nicht ganz abgeschnitten. Legale und gesetzwidrige Kontaktmöglichkeiten (lange Reisen im Auftrag der Gutsherren, sog. Bauernhandel in Riga, Flucht) und ihr Niederschlag in lettischer Volkskultur [S. 7—12].

2.

Schäden des Nordischen Krieges und ausserordentliche Menschenverluste durch die Pest, ein bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts kaum überwundenes Hindernis für das Gedeihen des Kulturlebens. Edelleute in hohem Masse, Bauern aber durchaus verarmt; das Leben in Riga und anderen Städten einer Stagnation unterworfen [S. 12—14]. Eine von J. G. Arndt 1754 veröffentlichte Schrift über die in Livland bemerkbare kulturelle „Morgenröte". Zu liv- und kurländischer Standesgeschichte: Ritter- und Landschaft, Entstehung des Literatenstandes [S. 15—17].

3.

Verbesserung der ökonomischen Lage des livländischen Adels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Dadurch verursachter Luxus. J. W. Krause über die Merkwürdigkeiten des v. Fersenschen Hofes in Alt-Salis: Teile des Hofes in Styx, Arkadien, Walhall, chinesisches Lager usw. verwandelt. Fersens ausgezeichnete, aber kaum benutzte Sammlungen und Bibliothek. Materieller und geistiger Besitz der höheren Stände Livlands von A. W. Hupel und H. J. Jannau beurteilt. Kartenspiel als Gegenstand eingehender Meinungsauseinandersetzungen [S. 17—21]. Lebensverhältnisse der leibeigenen Letten in Livland von G. Merkel in den dunkelsten Farben geschildert. Auch positive Seiten in Beachtung ziehende Aussagen A. W. Hupels. Sein bemerkenswerter Vergleich der Letten und Esten [S. 21—23].

4.

Aufschwung des Rigaer Gesellschafts- und Kulturlebens in der anderen Hälfte des Jahrhunderts. Die Familie Berens und der sog. Berenssche Kreis als Mittelpunkt des aufgeklärten Riga. Ratsherr J. Chr. Berens. Seine lebenslange Freundschaft mit I. Kant und J. G. Herder. Die gescheiterten Versuche der Gebrüder Berens, den Philosophen J. G. Hamann in Lettland und England fussfest zu machen. Herder als geschätztes Mitglied des Berensschen Kreises und seine Tätigkeit in Riga (1764—69). J. Chr. Berens Buch *Bonhomien* (1792) von Herder gewürdigt [S. 23—26]. Berens Vorschläge zur Verbesserung der Zustände der Bauern in Livland. Das Wort „Aufklärung" vom Berensschen Kreis zur Parole gewählt. Die charakteristischen Merkmale der Aufklärung im Westen Europas und Lettland. C. F. Schoultz v. Ascheraden und seine Berührungen mit der Aufklärung nicht an diesem Ort, sondern in der politischen Geschichte Lettlands zu betrachten [S. 26—30]. Neuendahls Chronik — Widerspiegelung der Ansichten eines Spiessbürgers über den „Sittenverfall" in Riga am Ende des Jahrhunderts. Neuendahls Verhältnis zu den Letten. Die rechtliche und wirtschaftliche Lage der Bauern des Rigaer Patrimonialgebietes besser als in Livland im übrigen [S. 30—33]. Rigaer Freimaurerlogen. Die Bohème Rigas und der Schauspieler K. F. Grohmann als deren Wortführer. Der von ihm gegründete „Propheten-Klub" und G. Merkel als eifriges Mitglied desselben. Leben des jungen Merkel in Riga und auf dem Lande. Seine Beziehungen zu F. v. Meck und dem freisinnigen Freundeskreis des Künstlers K. G. Grass. Die dadurch hervorgerufene Absicht Merkels, einen publizistischen Kampf gegen das System der Erbhörigkeit zu beginnen [S. 33—38]. Merkels *Die Letten* 1796 in Leipzig erschienen. Seine vorwiegend berechtigte, teils jedoch auch nur das Negative verallgemeinernde Kritik des livländischen Adels. Die wichtigsten Anklagepunkte: Menschenhandel bzw. Veräusserung der Bauern ohne Land, grausame Ausübung der sog. Hauszucht, Unmässigkeit der Frondienste und Abgaben, willkürliche Verwandlung der Bauernverordnungen in „Undinge". Abschaffung der Erbhörigkeit als Voraussetzung für eine rasche Aufwärtsentwicklung des vermeintlich „rohen" lettischen Volkes [S. 38—42]. *Die Letten* von liberalen Lesern mit Begeisterung aufgenommen, von den Kreisen des baltischen Adels scharf abgelehnt und in Gegenschriften bekämpft. Eine sachliche Beurteilung Merkels erst in der neueren deutschbaltischen Historiographie vorgenommen (A. v. Taube u. a.). Werdegang des lettischen Nationalismus nachhaltig von Merkel beeinflusst [S. 43—44].

5.

Der allgemeine Zustand der Kultur Kurlands seit der zweiten Regierungszeit Herzog E. J. Birons. Bedeutung des Hofes der beiden Birons für kurländisches Spätbarock und Rokoko. Die prachtvollen herzoglichen Schlösser und deren Parkanlagen; das Hofleben vielfach durch die Kunst verschönt. Vornehme ausländische Gäste und Abenteurer (Casanova, Cagliostro) in Kurland. Ludwig XVIII und sein „kleines Versailles" in Mitau (1798—1801 und 1804—07). Freimaurerlogen Mitaus und ihre humanitären Bestrebungen. Kulturleben Libaus durch Besuche P. Birons, seines Hofes und Hoftheaters belebt [S. 44—49]. „Malerische Wanderungen" des jungen U. v. Schlippenbach durch geschmackvolle private Parkanlagen Kurlands. Einfache Lebensverhältnisse auf durchschnittlichen kurländischen Landsgütern. Kurland als Wiege baltischer Kurorte. Balneologisches Schrifttum [S. 49—53]. Stand der Lebenshaltung der Bauern in Kurland höher als in

Livland. Private, in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts von einigen kurländischen Gutsbesitzern herausgegebene Verordnungen für ihre Erbuntertanen. Kulturgeschichtlich interessante Paragraphen derselben. E. v. Rechenberg-Linten über die Ursachen des relativen Wohlstandes kurländischer Erbbauern [S. 53—56].

6.

Lettgallen 1772 von den Russen annektiert. Unvollständigkeit des lettgallischen kulturgeschichtlichen Panoramas wegen unzureichender Quellen. Lettgallische Motive 1797 von J. Chr. Brotze gezeichnet [S. 57—58]. Schlösser, Parke und Tiergärten des lettgallischen Adels. Die allegorisch gestalteten Parkanlagen des Grafen M. v. d. Borch in Warkland, von ihm selbst „sentimentaler Garten" benannt und in einem Büchlein beschrieben [S. 58—61]. Zur Entwicklung der lettgallischen Städte. Letzter Wille des Magnaten Joseph Hylzen († 1786), Bauernbefreiung auf seinen Landeigentümern durchzuführen und die Hälfte vom Ertrag seines Vermögens für humanitäre Zwecke zu verwenden. Das Testament wegen Ränken anderer Gutsbesitzer nicht vollstreckt, jedoch für Hylzens aufgeklärte Gesinnung bezeichnend. Die bisher vernachlässigte Aufgabe der Geschichtsforschung, den Spuren der Aufklärung in Lettgallen nachzugehen [S. 61—63].

II
DIE WIDERSPIEGELUNG DES ZEITALTERS IN DEUTSCHEN RIGAER UND MITAUER ZEITSCHRIFTEN

1.

Rigische Anzeigen (*1761), ein Inseratenblatt von kulturgeschichtlicher Bedeutung. Anzeigen als Widerspiegelung des wirtschaftlichen Lebens und sozialer Verhältnisse. Flüchtlingsprobleme und Menschenhandel [S. 68—71]. *Gelehrte Beyträge zu den Rigischen Anzeigen* (1761—67), eine Beilage des Intelligenzblattes „auf Nutzen und Ehre der Vaterstadt". J. G. Arndt, F. Gadebusch, J. J. Harder u. a. als fleissige Mitarbeiter derselben. Frühe Abhandlungen von Herder und die ersten Gedichte von J. M. Lenz hier abgedruckt [S. 72]. *Rigische politische Zeitung* (*1778), gegründet von G. Zachariä, einem Jugendfreund Goethes, geschätzt als Nachrichtenquelle während der Grossen französischen Revolution [S. 73—74]. *Die vernünftige Einsamkeit* (1739—40) und *Der ruhige Bemerker* (1746—47), die sog. moralischen Zeitschriften Rigas. Andere kleinere Veröffentlichungen [S. 74—75]. *Nordische Miscellaneen* (1781—91) und *Neue Nordische Miscellaneen* (1792—98). Allgemeine Übersicht über beide Reihen. A. W. Hupel als Schriftleiter. Auseinandersetzungen der Streitfragen der Leibeigenschaft: eingesandte Beiträge einiger Erbherren, zwei Abhandlungen von W. Chr. Friebe. Die sog. sackenhusische Strand-Ordnung, ein bezeichnendes Dokument der Zeit. Eine livländische Kriminalgeschichte von L. A. Mellin [S. 75—81].

2.

Mitauische Nachrichten (*1766), anfangs von J. G. Hamann redigiert. Anzeigen über kurländische Flüchtlinge [S. 81—83]. *Mitauische Anzeigen* (*1797). *Für Leser und Leserinnen* (1780—81) mit Beiträgen von u. a. J. M. Lenz. *Mitauische Monatsschrift* (1784—85) und *Geoponika* (1798—99) unter der Leitung von K. Kütner bzw. J. Czarnewski [S. 83]. *Der Philanthrop* (1777), herausgegeben von J. G. Eisen. Eisens Leben und sein Kampf gegen die Leibeigenschaft. Sein Verhältnis zu den

Ideen der Aufklärung und seine religiösen Anschauungen. Eine unbegründete spätere Idealisierung seiner Gestalt [S. 83—88]. Geschriebene Zeitungen aus Mitau [S. 88].

III

BUCHDRUCKGEWERBE UND BUCHHANDEL

1.

Begriffsbestimmung: in dem vorliegenden Kapitel handelt es sich nur um Buchdruckgewerbe und Buchhandel, dagegen nicht um Bibliotheken, Bibliographie u. dgl.m. [S. 90].

2.

S. L. Frölich und G. Chr. Frölich, die städtischen Buchdrucker Rigas nach dem Nordischen Krieg [S. 90—91]. J. Fr. Hartknoch d. Ä. in Mitau und Riga. Die bahnbrechende Rolle seines Verlages und Buchhandels. Erstausgaben Herders, Kants u. a. m. von Hartknoch verlegt. Hartknoch und das lettische Buch. Seine Tätigkeit von A. W. Hupel beurteilt. Hartknochs Buchladen in Riga nach einer Schilderung J. W. Krauses [S. 91—95]. J. Fr. Hartknoch d. J. und seine Konflikte mit der russischen Zensur. Rigas Buchhandel und Buchdruckgewerbe 1797—1800 gelähmt durch die Verordnungen Pauls I und von der Zwangsherrschaft durch dessen Beauftragten F. Tumansky [S. 95—97]. Die übrigen Rigaer Buchdrucker und Buchhändler des 18. Jahrhunderts: C. J. Hartmann, J. C. Müller und G. Fr. Keil — Vorgänger der Firma W. F. Häcker [S. 97—98].

3.

Die Hofbuchdrucker Kurlands in Mitau: G. und Chr. Radetzky, J. H. Köster, Chr. Liedtke [S. 98]. J. Fr. Steffenhagen als Nachfolger Liedtkes (seit 1769). Seine Druckerei und sein Verlag als die bedeutendsten Unternehmen des kurländischen Buchgewerbes. Das Leben Steffenhagens. Seine Beziehungen zu Ernst und Peter Biron. Verdruss mit dem russischen Zensor F. Tumansky am Ende des Jahrhunderts. Steffenhagen als Gönner des lettischen Buches [S. 98—102]. Der Buchverleger J. F. Hinz in Mitau und Hasenpoth. Die Entwicklung des kurländischen Buchhandels. Die Erstausgabe von I. Kants *Critik der Urtheilskraft* (1790) von der Firma De Lagarde & Friedrich in Libau verlegt [S. 102—103].

4.

Die Privatdruckereien der Pastoren Chr. Harder in Papendorf und G. Bergmann in Rujen. Alle Bücher der Herderschen Druckerei von ihm selbst gesetzt, gedruckt und eingebunden. Die Produktion Bergmanns — insgesamt 167 Bücher in deutscher, lettischer, lateinischer u. a. Sprachen, darunter die ersten Sammlungen lettischer Volkslieder [S. 103—105]. Die private Druckerei des Arztes P. E. Wilde, seit 1770 des Majors W. v. Lauw in Oberpahlen [S. 105].

5.

Im 18. Jahrhundert keine Druckereien und Buchladen in Lettgallen vorhanden. Die im lettgallischen Dialekt veröffentlichten Bücher dieses Zeitraums beinahe ausschliesslich in den Druckereien der Jesuiten in Wilna und Polozk hergestellt [S. 105—106].

IV
BIBLIOTHEKEN, ARCHIVE UND ANFÄNGE DER MUSEEN

1.

Die Fortentwicklung der um 1524 gegründeten Rigaer Stadtbibliothek im 18. Jahrhundert. Beschädigungen während des Nordischen Krieges. Bücherbestand erst 1723 wieder in Ordnung gebracht und katalogisiert. Die langjährige (1762—96) und verdienstvolle Tätigkeit des Bibliothekars J. G. Ageluth. J. G. Herder als sein Gehilfe (1765—69). Ständiger Zuwachs des Bücherbestandes — 11 500 Bände in Ageluths letztem Jahr. J. Chr. Berens als Inspektor der Stadtbibliothek; der Saal der Bibliothek dank seinem Einfluss von Chr. Haberland neu erbaut [S. 108—110]. Die vom Buchdrucker J. C. Müller errichtete Lesebibliothek Rigas [S. 110]. Die Bibliothek der *Academia Petrina* in Mitau von P. Biron gegründet; Bücherbestand bereits 1776 bis auf 15 000 Bände zugewachsen. Etwa 10 000 wertvolle, der 1796 aufgelösten Mitauer Freimaurerloge „Zu den drei gekrönten Schwertern" gehörende Bücher der akademischen Bibliothek als Geschenk überlassen [S. 110—111]. Die von Pastor J. A. Grundt 1777 gestiftete Libauer Leihbibliothek; ihr Aufblühen während der herzoglichen Zeit und ihr Untergang nach der Inkorporation Kurlands in Russland wegen Denunziationen, ein Nest französischer revolutionärer Propaganda zu sein [S. 111—112]. Kloster- und Privatbibliotheken Lettgallens [S. 112—113].

2.

Werdegang des livländischen Archivwesens. Das livländische Ritterschaftsarchiv zu Riga und der fortlaufende Zuwachs dessen Bestände im 18. Jahrhundert. Rigaer Stadtarchiv, das älteste Archiv des ostbaltischen Raumes, und seine Abteilungen — das Innere und das Äussere Ratsarchiv. Notlage des Archivs während des Nordischen Krieges und der Statthalterschaftszeit. Kleinere Archive in Riga, Wenden und Lemsal [S. 113—116]. Die sonderbaren Schicksale des Herzoglichen Archivs in Mitau. Archive anderer kurländischer Städte und das Piltensche Archiv [S. 116—118]. Güterurkunden; lutherische Kirchenbücher; Jahresberichte u. a. Dokumente der Jesuiten [S. 118—119]. Das Archivwesen Lettgallens, die dortigen Verwaltungs- und Gerichtsarchive. „Briefladen" und archivalische Sammlungen lettgallischer Magnaten. Klosterarchive Lettgallens [S. 119—121].

3.

Private Naturalienkabinette und ähnliche Kollektionen als Keim öffentlicher Museen. Die Sammlungen N. v. Himsels und Himselsches Museum in Riga. Oberpastor L. Bergmann und Naturforscher J. B. Fischer, zwei nennenswerte Rigaer Sammler ihrer Zeit [S. 121—123]. Ethnographische Sammlungen aus den Südsee-Inseln in Mitau (Hofmarschall H. v. Offenberg) und Libau (Pastor A. F. Preiss). Die Rüstkammer u. a. museale Räume des Schlosses Dondangen in Kurland [S. 123—124].

V
SCHULE UND BILDUNG

1.

Das Erbe der Schwedenzeit, besonders das der letzten Jahrzehnte des 17. Jahrhunderts, als Grundlage zur Wiederherstellung des lettischen Landschulwesens in

Livland nach dem Nordischen Krieg. Vergebliche Versuche, die Universität Dorpat wiederherzustellen. Deutschbaltische Studenten an ausländischen Hochschulen im 18. Jahrhundert [S. 126—127].

2.

Die sog. Hofmeister (Hauslehrer) in den deutschen Häusern Livlands. A. W. Hupel und H. J. Jannau über die Vorteile und Nachteile des Hausunterrichts. Verschiedene Typen der Hofmeister nach der Schilderung des Herausgebers der Zeitschrift *Die vernünftige Einsamkeit*, der selbst ein Hauslehrer war. Derselbe Verfasser und E. J. Meck über die beim Hausunterricht benutzten Lehrpläne. Ausländische Einwanderer als Hauslehrer und ihre Rolle in der Entwicklung des baltischen Kulturlebens. E. J. Meck und seine Einstellung zu der den leibeigenen Bauern zugedachten Bildungsarbeit [S. 127—133].

3.

Lettische Landschulen bzw. Kirchspielsschulen Livlands und Vorschläge zur Verbesserung ihrer Lage nach dem Nordischen Krieg (G. Löwenwolde, Generalsuperintendenten H. Brüningk und J. B. Fischer). „Kleindeutsche" und lettische Lehrer der Landschulen; ihre bisweilen unzureichende Fähigkeit zum Lehrerberuf [S. 133—137]. Lettisches Lehrerseminar der Brüdergemeinde in Wolmar; von Pastor J. Lange eingerichtetes *seminariolum* in der Gemeinde Wohlfahrt. Aus privatem Antrieb zustande gekommene Hofschulen [S. 137—141]. Das Schulpatent von 1765 als wichtigster Markstein in der Geschichte des livländischen Volksbildungswesens im 18. Jahrhundert. Amtliche und private Förderung des Hausunterrichts. Statistisches über die des Lesens kundigen livländischen Bauern am Ende des Jahrhunderts [S. 142—148].

4.

Die Rigaer Domschule im 18. Jahrhundert. J. G. Herder als Kollaborator derselben. K. Ph. Snell, Rektor der Domschule 1780—87, und sein Platz in der livländischen Aufklärung. Snells Schriften über die Domschule, deren innere Ordnung und Studienpläne. Rektor A. Albanus und seine Abhandlung über pädagogische Strafen und Belohnungen [S. 148—154]. Das Rigaer Lyzeum. Eine Programmschrift des Rektors J. J. Harder „von den gegenwärtigen Anstalten im Lyceo" (1773). Das Lyzeum während K. G. Sonntags Rektorat 1789—92 [S. 154—157]. Die deutschen und lettischen Elementarschulen Rigas [S. 157—161].

5.

Deutsche Schulen Kurlands. Die Stadtschule Libaus. Das allgemeine Bildungsniveau der Deutschen in Kurland von E. v. Rechenberg-Linten charakterisiert. Bildung der Mädchen wie auch in Livland absichtlich vernachlässigt. Kurländische „Hofmeister". Bedeutung der Einwanderung ostpreussischer Akademiker [S. 161—164]. 1775 Gründung der *Academia Petrina* in Mitau. P. Biron, Fr. Raison und J. Sulzer als Vordergrundsgestalten der Gründungsgeschichte. Pädagogische und wissenschaftliche Richtlinien des akademischen Gymnasiums. Die Rolle des Gymnasiums im Entwicklungsverlauf des kurländischen Literatenstandes [S. 164—166]. Jesuitenschulen in Mitau und Schönberg [S. 166—167].

6.

Nichtvorhandensein eines Landvolksschulsystems in Kurland. Einzelne Versuche zur Förderung der elementaren Bildung lettischer Jugend in Mitau, Libau, Sassmacken und einigen anderen Ortschaften [S. 167—168]. Die kleine, gut geleitete lettische Schule in Appricken. Der dortige Pastor K. G. Elverfeld und seine 1793 veröffentlichte Abhandlung über „die Aufklärung der Bauern". Gedanken des Propstes F. W. Kade über die Art und den Umfang der Volksbildung [S. 169—172]. Pastor H. F. Dullo als Freund der Volksbildung und seine lettische Schule in Kabillen. Die von Kapitän Chr. Korff gegründete Schule in Gritzgalln und seine in der Stiftungsurkunde derselben geäusserten Ansichten über Schularbeit [S. 173—174]. Die unablässige Schulpropaganda G. F. Stenders und deren Ergebnisse [S. 174—176].

7.

Jesuitenschulen in Lettgallen. Die Residenzschule in Dünaburg. Bestrebungen M. Roths und anderer Jesuiten, der Bauernjugend einen Elementarunterricht zu erteilen [S. 177—178]. Katholisches Geistlichenseminar in Kraslau 1755 durch die Initiative des Geschlechts Plater gegründet und Mitgliedern des Lazaristenordens anvertraut. Lehrtätigkeit des Seminars; dessen erster Rektor S. Sladowski [S. 179—180].

8.

Mangel an lettischen Unterrichtsbüchern im 18. Jahrhundert; ausser den Abc-Büchern nur die gewöhnlichen geistlichen Schriften für Schularbeit in Gebrauch. Die Abc-Bücher G. F. Stenders als Übergang zum „weltlichen" Lehrstoff. Lettgallische Abc-Bücher [S. 180—183].

VI
WISSENSCHAFT

1.

Ein Aufblühen der Wissenschaft in Lettland im 18. Jahrhundert durch fehlende offizielle Unterstützung gehindert. H. J. Jannau und K. Ph. Snell über das allgemeine Verhältnis zur Wissenschaft und Wissenschaftlern [S. 188—189].

2.

Lage der medizinischen Forschung. Wissenschaftliche Beiträge der Ärzte J. Bernh. Fischer, A. Bergmann und D.G. Balk. Fischers *Liefländisches Landwirtschaftsbuch* [S. 189—191]. Namhafte Naturwissenschaftler — Jak. B. Fischer, G. F. Parrot, D. H. Grindel (Grindelis-Grundulis). Die Astronomen J. D. Sand (Riga) und W. G. Beitler (Mitau). Mitaus „akademische Sternwarte" [S. 191—193]. G. F. Stender als Naturforscher und Geograph. Seine Globen. Tiefverwurzelte Legenden darüber, dass Stender einen Globus im Durchmesser von 23 Fuss angefertigt hätte und Professor der Geographie in Kopenhagen gewesen sei. Seine eigentliche Tätigkeit in Dänemark und seine vergeblichen Versuche, Verbindungen mit der Akademie der Wissenschaften in St. Petersburg anzuknüpfen. Stenders Beschäftigung mit der Magie [S. 193—194]. Alchimie und andere sog. Geheimwissenschaften als Mode des 18. Jahrhunderts. Cagliostro und Magno Cavallo in Kur-

land [S. 194—195]. Lettgallischer Graf J. M. v. d. Borch als Mineralog; der in Lettgallen geborene Botaniker J. G. König [S. 195—196].

3.

Die lettische Sprache im 18. Jahrhundert. Das Zustandekommen der dialektalen lettgallischen Schriftsprache [S. 196—198]. Lexikographische Arbeiten: die lettischen Wörterbücher von C. Elvers (1748), G. F. Stender (1761 und 1789), J. Lange (1777) u. a. Langes bahnbrechender Einsatz in der bisherigen Gelehrsamkeitsgeschichte mit Unrecht zugunsten Stenders verringert [S. 198—204]. Lettische Grammatiken von G. Szpungianski (1732) und H. Medem (1737). Stenders grammatikalische Untersuchungen. Die zweite Auflage seiner *Lettischen Grammatik* (1783), ein Werk, dessen kulturgeschichtliche Bedeutung weit über die Grenzen der Sprachwissenschaft reicht [S. 204—207]. G. Bergmanns und A. W. Hupels Sammlungen der deutschbaltischen Provinzialismen. Das Deutschbaltische im Verhältnis zum Lettischen [S. 208—209].

4.

Die drei Richtungen — antiquarische, kritische und publizistische — der baltischen Geschichtsschreibung des 18. Jahrhunderts. Heinrichs Chronik unter dem Titel *Origines Livoniae sacrae et civilis* 1740 von J. D. Gruber erstmalig herausgegeben. H. v. Breverns und J. G. Arndts historische Schriften [S. 210—211]. F. K. Gadebusch und A. W. Hupel als hervorragende Vertreter der antiquarischen Historiographie. Hupels *Topographische Nachrichten*. J. Chr. Brotze. Seine Sammlungen wie auch seine Zeichnungen und etwa 130 Aufsätze, der Höhepunkt antiquarischer Leistungen [S. 211—215]. Ein anonymer Verfasser über archäologische Fünde in Kurland. L. A. Mellins Beiträge zur Altertumswissenschaft; seine Tätigkeit im übrigen und sein Verdienst an der baltischen Kartographie [S. 215—218]. J. J. Harders 1764 veröffentlichte, in mancher Beziehung einflussreiche Untersuchungen über die alten Letten [S. 218—220]. G. Bergmann als Historiker und seine Polemik mit J. L. Börger. Der letztgenannte als Bahnbrecher der philologisch-kritischen Methode in baltischer Geschichtsschreibung. Rechtsgeschichtliche Arbeiten des Rigaer Bürgermeisters J. Chr. Schwartz. J. A. Maskous unvollendete Geschichte der lettischen Ämter in Riga [S. 221—223]. G. Merkel als Vordergrundsgestalt der publizistischen Geschichtsschreibung. Die geschichtlichen Werke H. J. Jannaus, seine Erörterungen der Probleme der Leibeigenschaft und Charakteristik der lettischen und estnischen Bauern. Baltische Geschichte als ein Bereich der enzyklopädischen Interessen W. Chr. Friebes [S. 223—230]. Kurländische Rechts- und Kirchengeschichte: Chr. G. Ziegenhorn und K. L. Tetsch. Der lettgallische Geschichtsschreiber J. A. Hylzen [S. 230—234].

5.

Der Weg zur höheren Bildung und Wissenschaft für die meisten Letten im 18. Jahrhundert durch die Leibeigenschaft versperrt. E. J. Bīnemanis (Bienemann), der akademische Mechanikus in Mitau, lettischer Herkunft; seine erfolgreichen Experimente mit Luftballons. Der sagenhafte kurländische Luftfahrer Johansons-Zviedrs und sein am Anfang des 18. Jahrhunderts durchgeführter Flug mit selbstverfertigten Flügeln [S. 234—236]. G. F. Stender als Pionier allgemein verständlicher Erd- und Naturkunde in lettischer Sprache. Die von F. B. Blaufuss 1753 auf lettisch abgefasste Geschichte Livlands [S. 237—242].

VII

CHRISTLICHE KIRCHE

1.

Das vorliegende Kapitel behandelt die Kirchen aller im 18. Jahrhundert in Lettland vorkommenden christlichen Bekenntnisse. Rechtsgrundlagen der ev.-lutherischen Kirche in Liv- und Kurland [S. 247—249].

2.

Die wichtigsten geistigen Strömungen in der baltischen ev.-luth. Kirche des 18. Jahrhunderts: Orthodoxie, Pietismus, Rationalismus. K. G. Sonntag als typischster Vertreter rationalistischer Geistlichen [S. 249—254].

3.

Die beschwerliche Lage der livländischen ev.-luth. Landkirchen nach den Verwüstungen des Nordischen Krieges. Tätigkeit der Generalsuperintendenten H. Brüningk und Jak. B. Fischer. Minderwertige Elemente unter den Landpredigern der Nachkriegszeit [S. 254—257]. Kraftaufwand des Generalsuperintendenten J. A. Zimmermann, um positive Veränderung im moralischen Verhalten und Wissen der unzuverlässigen Pastoren zustande zu bringen. J. Lange als Nachfolger Zimmermanns und seine Stellung zwischen Orthodoxie und Rationalismus. Generalsuperintendent Chr. D. Lenz, Pietist und Mann der ständigen Kompromisse. J. Danckwart, der letzte livländische Generalsuperintendent des 18. Jahrhunderts, von K. G. Sonntag in den Schatten gestellt [S. 257—260]. A. W. Hupels Übersicht über die nach seinem Urteil übermässige Arbeitslast der livländischen Landpfarrer. Entgegengesetzte Ansicht G. Merkels, K. Ph. Snells und H. J. Jannaus [S. 260—264].

4.

Die Letten und die ev.-luth. Kirche Livlands. Balthasar v. Campenhausen und Chr. D. Lenz über die schwache Aufnahmefreudigkeit des ev.-luth. Glaubens bei den lettischen Bauern. Ursachen des Indifferentismus: mangelhafter oder unter Zwang durchgeführter Unterricht, die soziale Kluft zwischen Bauern und Pastoren, beharrliches Festhalten der Letten an ihre althergebrachten Sitten und Bräuche [S. 265—267]. J. Langes Bemerkungen über das Verhältnis der Letten zu den Postulaten der christlichen Lehre. J. L. Börgers Rückschau auf seine mühevolle Tätigkeit in einer livländischen Pfarre [S. 267—269].

5.

Die ev.-luth. Kirchen Rigas. K. Ph. Snells Schilderung der von tiefwurzelndem Konservativismus gekennzeichneten Rigaer Gottesdienste [S. 270—272]. Griechisch-orthodoxe Kirchenbauten in Riga. Die Rechtgläubigkeit in Lettland im 18. Jahrhundert nur auf Russen beschränkt. Die Uniaten und Altgläubigen. Die reformierte Kirche in Riga [S. 272—273].

6.

Herrnhutismus und die Anfänge der lettischen Brüdergemeinde in Livland. N. L. Zinzendorfs livländische Reise. Die sog. grosse religiöse Erweckung seit 1739 und Wolmarshof als deren Mittelpunkt. Die einflussreichsten Gönner der lettischen

Brüderbewegung: Magdalena v. Hallart, B. v. Campenhausen, Fr. Brüningk. Lettische Verkündiger der herrnhutischen Lehre. Aufbau und innere Ordnung der lettischen Brüder-Sozietät [S. 273—278]. Misstrauen der Gutsbesitzer und der Geistlichkeit gegen die Selbständigkeitstendenzen der Brüdergemeinde. Unbedachte Opposition der Brüder gegen die offizielle Landeskirche. Untersuchungskommissionen in Angelegenheiten der Brüdergemeinde, gebildet 1742. Alle herrnhutische Versammlungen 1743 von Kaiserin Elisabeth verboten [S. 278—281]. Der sog. stille Gang der Brüdergemeinde bis 1764 und ihr Wiederaufblühen am Ende des Jahrhunderts. Die Bedeutung des Herrnhutismus für die lettische Bevölkerung Rigas und des Rigaer Patrimonialgebietes. Die Brüderbewegung in Kurland schon im Keim erstickt und von G. F. Stender verspottet [S. 281—284]. Eine in Hupels *Nordischen Miscellaneen* ausgefochtene Polemik über lettische und estnische Brüdergemeinden. Die Ethik der herrnhutischen Letten und ihr Durst nach Bildung von K. G. Grass gewürdigt. Negative Auswirkungen des Herrnhutismus im lettischen Volksleben: sektiererische Selbstgerechtigkeit, Verachtung aller Vergnügungen, Ablehnung der Volkstraditionen. Förderung der gemeinschaftlichen Selbsttätigkeit als bedeutendster geschichtlicher Verdienst der lettischen Brüdergemeinde [S. 284—288].

7.

Die ev.-luth. Kirche Kurlands nach dem Nordischen Krieg. Kurländische Superintendenten im 18. Jahrhundert: A. Gräven, J. Baumann, Chr. Huhn, E. F. Ockel. Kirchenvisitationen in Livland ziemlich regelmässig, in Kurland dagegen sehr selten durchgeführt. Kirchenleben im Stift Pilten [S. 288—292]. Versuche, die Kirchenordnung des Herzogtums Kurland zu modernisieren. Entwürfe hierzu von C. F. Neander und K. D. Wehrt ausgearbeitet, jedoch amtlich nicht bestätigt. Eine besondere Kirchenordnung in der Gemeinde Appricken von C. F. v. Sacken bestimmt [S. 292—295].

8.

„Predigerdinastien" in Kurland. Sitten sowie gesellschaftliche Stellung kurländischer Pastoren des 18. Jahrhunderts. E. v. Rechenberg-Linten über die allmähliche Durchdringung christlicher Anschauungen im häuslichen Leben der Kurländer [S. 295—297]. Mangelnde äussere Kirchlichkeit der Letten von G. F. Stender gerügt. Die von Pastoren am Sonntag in der Kirche vorgelesenen Bekanntmachungen „weltlichen" Inhalts als Quelle der Kulturgeschichte. Beliebtheit der Fürbittengebete; deren Berührung mit dem Heidentum. Die sog. Gebetfahrten der Pastoren und das damit verknüpfte „Spendensammeln" [S. 297—301]. Die griechisch-orthodoxe und reformierte Kirche in Kurland [S. 301—302].

9.

Die römisch-katholische Kirche in Livland im 18. Jahrhundert ausser Kraft gesetzt, in Riga stark unterdrückt. Die Kirche der Schmerzensmutter 1785 am Schloss zu Riga erbaut. Günstigere Voraussetzungen für den Katholizismus in Kurland. Tätigkeitsfeld des „kurländischen Papstes" W. H. Lieven. Jesuiten und ihre Missionare in Kurland. I. Rodlevskis, ein erfolgreicher Jesuit lettischer Herkunft. Das Ende der kurländischen Jesuitenresidenzen wie auch ihrer Missionstätigkeit [S. 302—306].

10.

Das geistliche Leben Lettgallens im 18. Jahrhundert gänzlich vom Katholizismus durchflutet. Schwierigkeiten der Nachkriegszeit [S. 306—307]. Residenz (seit 1761 Kollegium) der Jesuiten in Dünaburg. Missionspunkte an verschiedenen Orten Lettgallens und einige Missionare, namhaft wegen ihrer fleissigen Arbeit unter den Letten: G. Szablinski, J. Kariger, M. Roth. Gute lettische Sprachkenntnisse als Schlüssel zum Erfolg der Jesuiten [S. 307—310]. Die geistliche und wirtschaftliche Tätigkeit der lettgallischen Dominikaner; ihre berühmte Kirche in Aglona. Lazaristen und Bernhardiner. Andere Bekenntnisse ausser dem Katholizismus im 18. Jahrhundert nur sporadisch in Lettgallen vertreten [S. 310—313].

VIII
VOLKSGLAUBE UND VOLKSBRÄUCHE

1.

Heidnische Glaubensvorstellungen bei den Letten des 18. Jahrhunderts trotz äusserer Christlichkeit häufig wirksam. Entstehung einer lettischen Pseudomythologie als Ausdruck des Zeitgeistes [S. 319—320]. Die Gründer des lettischen Pseudopantheons: J. J. Harder, K. L. Tetsch, J. Lange. Ihre Ideen von G. F. Stender übernommen und weiterentwickelt. Nachrichten über altpreussische und litauische Religion unkritisch auf die alten Letten übertragen. Kuriose Etymologien der Götternamen. Die nachhaltige Wirkung der religionsgeschichtlichen Phantastereien G. Merkels [S. 321—328].

2.

Widerspiegelungen altlettischer Religion in den im 18. Jahrhundert aufgezeichneten Volksliedern. J. J. Harder über einige sakrale Begriffe der Letten und über Volksheilkunde. Von den sog. Wahrsagern und Zauberern empfohlene Kuren oftmals, jedoch nicht immer als Quacksalberei zu betrachten [S. 328—332]. Das Verhalten der livländischen Behörden in Fragen des Heidentums und der Kurpfuscherei. Verschiedene Kategorien angeblicher Kenner und Vertreter des Übernatürlichen: Hexen, Zauberer, Seher, Besprecher, Werwölfe usw. Während des 18. Jahrhunderts in Umlauf gewesene lettische Bannsprüche. Eindringen internationaler Zauberformeln und sog. Himmelsbücher in Lettland [S. 332—339].

3.

J. J. Harders Aufsatz (1763) über ein „wahnsinniges lettisches Bauernmädchen" bzw. eine mystische Schwärmerin und seine daran anknüpfenden medizinischen, philosophischen und theologischen Überlegungen. Die Angaben in Harders Aufsatz als Grundlage der Abhandlung „Das Land der Seelen" (1797) von J. G. Herder [S. 339—342]. Christoph Harder (der Bruder J. J. Harders), einziger baltischer Pastor des 18. Jahrhunderts, der volkstümliche Glaubensaussagen der Letten systematisch aufgezeichnet hat. Proben aus seiner Sammlung [S. 342—344].

4.

Alle Äusserungen des Volksglaubens von der Kirche als „Teufelsdienst" gebrandmarkt. Geheime Hauskulte der livländischen Bauern. Der Schirmherr des Hofes (Haus- und Hofgeist). Sein Kult an besonderen, stark tabuierten, gewöhnlich bei alten Bäumen und grossen Steinen errichteten Opferstätten [S. 344—348].

Kapellen als Sammelpunkte synkretistisch gefärbter Kulte. Bedeutung des Wortes „Kapelle" im livländischen Sprachgebrauch des 18. Jahrhunderts: 1) Ort, wo sich einst eine katholische Nebenkirche befand, 2) uneingeweihter Begräbnisplatz. Die Möglichkeit, dass manche katholische Kapellen nach der Christianisierung des Landes auf dem Boden heidnischer Kultstätten erbaut wurden [S. 349—351]. Hinweise livländischer Literaten des 18. Jahrhunderts auf altlettische Götter und andere übernatürliche Wesen [S. 351—352].

5.

Zeitrechnung und Zeitmasse der Letten [S. 352—353]. Feste im Jahreslauf und damit verknüpfte Volksbräuche. Unwille der lutherischen lettischen Bauern katholische Festtage zu übergehen. Die meisten Feste von Religionssynkretismus gekennzeichnet. „Abergläubische" Bräuche an Markttagen immer wieder vollzogen. Zum Teil heidnisches Brauchtum am Laurentius- und Georgstag. Weihnachten und „Blocksabend". Johannisfest auf dem Lande und in Riga [S. 353—359].

6.

Schilderungen lettischer Familienfeste im 18. Jahrhundert. Die verbindlichen kirchlichen Zeremonien vorwiegend als Formalität aufgefasst. Sitten bei Niederkunft und Taufe. Die Rolle der altlettischen Glücks- und Schicksalsgöttin Laima [S. 359—360]. Hochzeit als wichtigstes Familienfest. Freien und Verloben ohne Erlaubnis des Erbherrn den leibeigenen Bauern kaum gestattet. G. Merkel, J. L. Börger u. a. über den Ablauf der Verlobungen [S. 360—362]. Die Hochzeitsfeier nicht selten mehrere Wochen fortgesetzt; die dabei vorkommende Verschwendung und Sauferei von Chr. D. Lenz getadelt. Ein umständlicher Bericht J. L. Börgers — die wertvollste Augenzeugenaussage über das Fortleben sehr altertümlicher Hochzeitsbräuche der Letten im 18. Jahrhundert. Zerstreute Angaben anderer Verfasser als Ergänzung des Börgerschen Berichtes [S. 363—367]. Sterben und Tod; „abergläubisches" Verfahren bei der Beerdigung und Leichenfeier. Die schlechte Lage der Friedhöfe; der Hang der Bauern zur Bestattung ihrer Toten „nach alter Sitte", d. h. in der Nähe ihrer Gehöfte oder in den sog. Kapellen (s. oben, VIII: 4). Totenspeisung im Spätherbst [S. 367—370].

7.

Gewisser, jedoch nicht wesentlicher Unterschied zwischen dem Volksglauben der livländischen und kurländischen Letten. Einige Beispiele zur „Abgötterei" der Kurländer [S. 371—372]. Reiches Material über Kurland als „klassisches Land der Hexen, Zauberer und Werwölfe" von J. Kanold in Breslau in der 20er Jahren des 18. Jahrhunderts veröffentlicht. Erstaunliche Berichte seines kurländischen Gewährsmannes Pastor S. Rhanäus. Die letzte Todesstrafe für Hexerei 1721 in Kurland vollzogen [S. 372—374]. Rhanäus' Mitteilungen von einem anonymen „gelehrten Passagier" sachverständig widerlegt; ein nüchternes Urteil des „Passagiers" über die Verbreitung und Bedeutung volkstümlicher Glaubensvorstellungen in Kurland. Dr. med. J. G. Weygand und seine Beiträge über Eigenheiten Kurlands in Kanolds Sammlungen, darunter über Volksglaube und Totenspeisung. Gespensterglaube der kurländischen Deutschen [S. 374—380].

8.

Lettischer Glaube an Teufel, Hexen, schatztragende Drachen usw. von G. F. Stender 1789 beschrieben und mit rationalistischen Argumenten bekämpft. Zum Teil von anderen Literaten, besonders von P. Einhorn und J. Lange übernommenes Material über den lettischen Volksglauben in der zweiten Auflage der Stenderschen Grammatik (1783). Sein Hinweis auf die Bedeutung lettischer Volkslieder für mythologische Forschung [S. 380—386]. Bemerkungen über Jahres- und Familienfeste in Kurland. F. G. Maczewskis rationalistische Bewertung des im Piltenschen Stift feststellbaren Volksglaubens. Heidnische Kultstätte in Kurland [S. 386—390].

9.

Religionssynkretismus und bezeichnende Überbleibsel des Heidentums in Lettgallen. Aufschlussreiche Angaben in der Lebensbeschreibung des Jesuiten T. Kwek über verschiedene von den lettgallischen Bauern verehrte oder gefürchtete Götter und Geister. Vier eigentümliche Jahresfeste. Totenspeisung. Haus- und Baumkulte. Ein heidnisches lettgallisches Gebet, aufgezeichnet 1725. Bieropfer noch 1734 „dem heiligen Donner" dargebracht. Wahrsagen und dazu benutzte Geräte; Zaubersprüche und Volksheilkunde [S. 390—395].

IX
VOLKSLITERATUR

1.

Zur Terminologie: unter der gemeinsamen Bezeichnung „Volksliteratur" werden im vorliegenden Kapitel Volkslieder, Märchen, Sagen, Sprichwörter und Rätsel behandelt [S. 402—403].

2.

Kriterien, um eine annähernde Chronologie der lettischen Volkslieder aufzustellen. Übersicht über einige Kategorien der Lieder, die mit grosser Wahrscheinlichkeit aus dem 18. Jahrhundert stammen [S. 403—406].

3.

Aufzeichnungen lettischer Volkslieder im Laufe des 18. Jahrhunderts. G. F. Stender als ein guter Kenner, dagegen kein Freund des Volksliedes. Sein Streben, lettische Volkslieder durch von ihm selbst, manchmal unter Heranziehung folkloristischen Stoffes verfassten „Arien" zu ersetzen [S. 406—409]. Zum Geschlechtsleben gehörige Elemente in Volksliedern Ärger und Verdruss für Stender und der Mehrheit anderer Pastoren. Lettische Volkslieder von J. L. Börger und A. W. Hupel sachlich beurteilt, von J. J. Harder hoch geschätzt. Harders einfühlsame, später von J. G. Herder übernommene Charakteristik des lettischen Volksliedes [S. 409—412]. T. G. Hippel und „die lettische Muse". Seine Beobachtungen in lettischen Volksliedern und seine deutschen Paraphrasen derselben [S. 412—414].

4.

J. G. Herder als „Entdecker" des Volksliedes. Genesis seiner Begeisterung für Lieder „wilder" Völker. Sein Weg zum lettischen Volkslied: die von J. G. Hamann, G. Lessing und J. J. Harder erhaltenen Impulse, ein höchstwahrscheinlich in

Gravenheide bei Riga 1765 erlebtes Johannisfest der Letten. Herders Gespräche mit Goethe über Volkspoesie, u. a. lettische Volkslieder. Die These K. Stavenhagens: „Das Herdersche in Herder ist in Riga gewachsen" [S. 414—419]. Herders erste Sammlung „alter Volkslieder" (1773) nicht veröffentlicht. Seine *Volkslieder* von 1778/79 und die dort zu findenden, durch Auszüge aus J. J. Harders und T. G. Hippels Schriften kommentierten Lieder der Letten [S. 419—420].

5.

Die in Livland für Herders *Volkslieder* durchgeführte Liedersammlung. Die meisten Texte in seinem Nachlass verwahrt. Estnische Lieder von A. W. Hupel besorgt. Beschaffung lettischer Lieder durch Vermittlung von Hupel und dem Naturforscher J. B. Fischer. Propst H. Baumann als Gehilfe Fischers und ihr hierhergehörender Briefwechsel [S. 420—423]. Andere denkbare Quellen von Herders lettischem Volksliederschatz: die Sammlungen der livländischen Pastoren G. Bergmann, Chr. Harder und K. J. Grass. Bergmann als Herausgeber der ersten in Buchform erschienenen Sammlungen lettischer „Sinngedichte" (1807 und 1808). Volkslieder auch von F. D. Wahr vermutlich schon im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts gesammelt, aber erst 1808 gedruckt. Wahrs Tätigkeit im übrigen. G. Merkel über das lettische Volkslied [S. 424—427].

6.

Lettische Volksmärchen von G. F. Stender missbilligt. G. Bergmann und Chr. Harder an Volksmärchen und Volkssagen interessiert. Den epischen Traditionen der Letten entnommene Beispiele in J. Langes Wörterbuch [S. 427—429]. „Schändliches" Erzählgut von Chr. D. Lenz abgewiesen. Aus dem 18. Jahrhundert stammende Bestandteile in später aufgezeichneten Volkssagen über Pest, Hunger, Schandpfahl usw. In lettischen Sammlungen aufgenommene, aber erstmalig bei den kurländischen Deutschen 1721 nachweisbare Sage über die „grüne Jungfer" von Schloss Dondangen. Generalgouverneur G. Browne († 1792) als Zentralgestalt einer lettischen Sage [S. 429—432].

7.

Lettische Sprichwörter wegen ihres belehrenden Inhalts von deutschen Pastoren anerkannt. Eine Reihe Sprichwörter von C. Elvers und J. Lange als phraseologische Beispiele abgedruckt. G. F. Stender als fleissiger Sammler lettischer Sprichwörter und volkstümlicher Redensarten; über 1000 Texte aus seinen Arbeiten exzerpiert [S. 432—434]. Würdigung lettischer Rätsel von J. J. Harder, später auch in Herders *Volksliedern* verwertet. Lettische Rätsel von G. F. Stender charakterisiert; seine Versuche, neue Rätsel zu verfassen. Beobachtungen über die metrische Form der Rätsel [S. 434—437].

X
LITERATUR

1.

Aufblühen der Literatur in Lettland um die Jahrhundertwende. Fortschritt auf dem literarischen Gebiet bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts durch die Folgen des Nordischen Krieges gelähmt [S. 441—442].

2.

Belletristik der Deutschbalten. J. M. Lenz und F. G. Lindner. Elisa v. d. Recke und ihre freundschaftlichen Beziehungen zu den Letten. Balthasar P. v. Campenhausen. Zwei kurländische Dichter: K. A. Kütner und Chr. F. Neander [S. 442—444]. G. Merkel gewohnheitsmässig, aber unbegründet in der lettischen Literaturgeschichte des 18. Jahrhunderts betrachtet. Sein Einfluss auf lettisches Schrifttum erst seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts spürbar. Die „Halbromane" und andere schönliteräre Arbeiten Merkels [S. 444—447].

3.

Kirchenliteratur in lettischer Sprache im 18. Jahrhundert. Geistliche Lieder. S. G. Dietz und B. W. Bienemann als verdienstvolle Verfasser und Übersetzer derselben. Bemerkenswerte Widerspiegelungen der Zeit in ihren Liedern [S. 447—450]. V. Šteineks (Steineck), ein kurländischer Pastor lettischer Herkunft. Seine geistlichen Lieder und seine 1730 in deutscher Sprache veröffentlichte, gegen den Adel Kurlands gerichtete Kantate, die einen Rechtsstreit auslöste [S. 451—452]. Die Lieder Chr. Ravensbergs; seine lettische Fassung einer 1766 in Bickern bei Riga gesungenen Kantate Herders — die erste Übersetzung eines Herderschen Werkes in eine andere Sprache [S. 453].

4.

Gesangbücher der lettischen Brüdergemeinde. G. H. Loskiel jun. als begabtester Dichter der Herrnhuter. Bestrebungen der Brüdergemeinde, literäre Selbsttätigkeit bei den Letten zu fördern. Mit den livländischen Bauernunruhen von 1776/77 zusammenhängende politische Gedichte zweier herrnhutischer Letten [S. 453—454].

5.

Die zweite Ausgabe der lettischen Bibel (1739) von N. L. Zinzendorf befürwortet, vom livländischen Generalsuperintendenten Jak. B. Fischer unter Mitwirkung von Sprachberichtigern zum Druck vorbereitet. Das bezeichnende Vorwort zu der Neuausgabe von Pastor F. B. Blaufuss [S. 455—456]. J. Fr. Bankau und sein beliebtes, vielmal erneut gedrucktes lettisches Predigtbuch. Sein deutsches Gedicht „profanen" Inhalts über Dondangen in Kurland. Das grosse, zwischen Orthodoxie und Pietismus oszillierende lettische Predigtbuch von Chr. D. Lenz. Rationalismus und deutliche Spuren der Aufklärung im Predigtbuch des gelehrten Kurländers F. G. Maczewski. Seine Gedichte und andere Schriften. Die durchweg rationalistisch und utilitaristisch gefärbten Predigten G. Bergmanns. Seine anderen Bücher, um christliche und gemeinnützige Vorhaben zu unterstützen. Sonderausgaben einzelner, als wichtig angesehener Predigten livländischer Pastoren [S. 456—463].

6.

G. F. Stender und seine hervorragende Rolle in der Entwicklung der lettischen Literatur. Das geistige Klima für literarisches Schaffen in Kurland mehr vorteilhaft als in Livland. Herzog P. Biron und Buchdrucker J. F. Steffenhagen als Gönner des lettischen Schrifttums [S. 463—464]. Stenders Leben. Sein Beitrag zur geistlichen Literatur. Seine allzu rationalistischen Kirchenlieder wenig erfolgreich. Die grosse Popularität seiner nach J. Hübners Vorbild verfassten „kleinen Bibel"

und der dort eingefügten dichterischen Zusammenfassungen des Bibelstoffes [S. 465—468]. Stender als Bahnbrecher der lettischen „weltlichen" Literatur. Seine didaktische und sentimentalische Poesie. Stenders Gedanken über die lettische Dichtkunst und seine anderen Dichtern erteilten Ratschläge. Deutsche Lyrik in seiner Übertragung bisweilen derb vereinfacht [S. 469—473]. Stenders Märchen und Erzählungen — verfasst mit der Absicht, epische Volkstraditionen zu verdrängen, jedoch bei den Letten beliebt. Sog. „estnisches Dekamerone" von F. W. Willmann (1782) in höchstem Masse auf Stender zurückzuführen, doch ohne dessen Namen zu erwähnen. Manche Stendersche Märchen im 19. Jahrhundert bei den Letten und Esten als „Volksgut" aufgezeichnet [S. 473—474]. Stenders ideologischer Standort. Seine literarische Propaganda für tugendhaftes Leben der Bauern und einen „aufgeklärten Patriarchalismus" des Adels, ohne die konkreten Realitäten der Hörigkeitsverhältnisse ins rechte Licht zu rücken [S. 474—477].

7.

Stenders Sohn A. J. Stender als erster seiner vielen Epigonen. Spiegelungen der gesellschaftlichen Anschauungen A. J. Stenders in einigen von ihm gedichteten Neujahrswünschen an Kurlands Adel und Geistlichkeit [S. 478—480]. Lettische Schriften der kurländischen Pastoren J. F. Rosenberger und J. Chr. Baumbach [S. 480—482].

8.

Vorstufen des lettischen Zeitungswesens. Kurländische und livländische Kalender. 1768 von J. Lange in 25 „Stücken" herausgegebenes medizinisches Sammelwerk *Latweeschu Ahrste*, ein interessantes Sprachdenkmal [S. 482—486]. Die erste lettische Zeitschrift *Latwiska Gadda-Grahmata* unter der Redaktion von M. Stobbe, Mitau 1797/98. Stobbe als Schriftsteller und Schriftleiter. Inhalt seiner Zeitschrift: Popularwissenschaft, belehrende Schönliteratur, praktische Ratschläge [S. 487—489].

9.

Katholische Kirchenliteratur in Kurland. Lettgallen als Zentrum der katholischen Literatur. Entwicklung der lettgallischen Mundart zur Schriftsprache und damit verbundene Meinungsverschiedenheiten (s. auch oben, VI: 3). Das lettgallische Buch des 18. Jahrhunderts in Händen der Jesuiten. Ein vermutlich von I. Jamontt und Fr. Sebastianowicz zusammengestelltes Gesangbuch. Die von J. Lukaszewicz edierten *Evangelia toto anno* (1753), ein viel besprochenes Denkmal der dialektalen Literatur [S. 489—495]. M. Roth, der grösste Name in lettgallischer Kirchen- und Erbauungsliteratur des 18. Jahrhunderts [S. 495—497].

XI
THEATER, MUSIK, TANZ

1.

Rigaer Theatergeschichte schon mit dem 1205/06 aufgeführten „Prophetenspiel" angefangen. Weitere Entwicklung: Maskenspiele in der Kirche, Fastnachtspiele, Schuldramen. Die im 17. Jahrhundert häufig vorkommenden Besuche ausländischer Schauspielergesellschaften in Riga gleich nach dem Nordischen Krieg wieder auf-

genommen. Das Repertoire bis zur anderen Hälfte des 18. Jahrhunderts oftmals von zu bezweifelndem Wert. Wettbewerb um die Gunst der Zuschauer zwischen Schauspielern und Gauklern [S. 502—504]. J. G. Lindner als der letzte bedeutende Förderer des Rigaer Schuldramas. Gastspiele der Sächsischen und Hochdeutschen Komödianten. Pastorenopposition gegen das Theater. Das Repertoire allmählich mit Pastoralen und Ballet aufgefrischt. J. Siegmund, J. Hilferding, J. Scolari — drei wichtige Namen in baltischer Theatergeschichte [S. 504—509]. Das erste eigentliche Theaterhaus in Riga 1768 durch die Vorsorge O. H. v. Vietinghoffs eingerichtet. Das Rigaer Theater unter Vietinghoffs erster Direktion (1772—75). Ständiges Theater in Riga von Vietinghoff 1782 gegründet und bis 1784 geleitet. Die Glanzperiode des Rigaer Theaters bis etwa 1790: dramatische Arbeiten von u. a. Goethe und Schiller bald nach der Uraufführung in Deutschland gespielt, vortreffliche Kräfte, darunter die Familie Brandes angestellt. Die Schauspieler J. Chr. Brandes und J. A. Christ; ihre Lebenserinnerungen als Quelle der Kulturgeschichte. Rigaer Theater am Ende des Jahrhunderts [S. 509—515]. Noch einige bemerkenswerte Schauspielergestalten: K. F. Grohmann, J. Chr. Kaffka. Anfänge Rigaer Theaterkritik. K. Ph. Snells Anschauungen über „den moralischen Wert des Schauspiels" in einem Programm der Rigaer Domschule dargelegt [S. 515—519].

2.

Kurländisches Hoftheater in Mitau unter Mitwirkung von italienischen Opernsängern schon zur Zeit des Herzogs Friedrich Casimir am Ende des 17. Jahrhunderts tätig, aber erst von Peter Biron wiederhergestellt. F. A. Veichtner, der langjährige Konzertmeister am Hofe Peters und seine Verdienste in Theaterangelegenheiten. *Scipio* (1778), ein Singspiel von Veichtner und Chr. F. Neander, als Beispiel für das Repertoire des Hoftheaters. J. A. Hiller, der „Vater der deutschen komischen Oper", und J. Chr. Brandes am Hoftheater engagiert [S. 520—523]. Das Schuldrama in Mitau. Ein lateinisches Spiel über den Dichter Lodovico Ariosto von Schülern der Mitauer Jesuitenschule 1743 aufgeführt [S. 524]. Besuche herumziehender deutscher „Komödianten" und des Rigaer Theaters in Mitau. Die Johanniszeit als jährlicher Höhepunkt der Theater- und Zirkusvorstellungen. Der Grund für ein regelmässiges Theaterleben in Mitau 1780 von Caroline Schuch gelegt [S. 524—527]. Marionettentheater in Mitau und Riga. Das Theater in Libau [S. 527—528].

3.

Dramatische Elemente im lettischen Volksbrauch. Maskenumzüge im Herbst und Winter. Beschaffenheit der Masken. Volkstümliche „Lustspiele" im Rahmen der Hochzeitsfeierlichkeiten [S. 528—530]. Das erste lettische Theaterstück, eine Lokalisierung von L. Holbergs *Jeppe paa Bierget,* 1790 von A. J. Stender herausgegeben. Die Vorstellungen des Liebhabertheaters der kurländischen Adelsfamilie Medem nach der Aussage Elisa v. d. Reckes auch von lettischen Zuschauern angesehen. Die Möglichkeit, dass Stender mit der Aufführung seines lettischen Lustspieles in einem „Landgutstheater" rechnete [S. 530—533].

4.

Rigaer Musikleben im 18. Jahrhundert. Das Repräsentationsorchester der Schwarzen Häupter. Rats- bzw. Stadtmusikanten und sog. Musikantenkompanien. Ständige Rivalität zwischen den Kompanien und unorganisierten Spielleuten, darunter

lettischen Musikanten und tschechischen „Pragern". Privatkapellen reicher Rigenser. Der international bekannte Tonsetzer G. Müthel und seine Tätigkeit in Riga [S. 533—536]. Die 1760 gegründete Musikalische Gesellschaft zu Riga und ihre Bedeutung für das Rigaer Konzertleben. Tourneen westeuropäischer Virtuosen nach Russland häufig mit Auftreten in Mitau und Riga eingeleitet. Tonkunst am Hofe Biron und im übrigen Kurland [S. 536—539]. Beachtenswerte Entwicklung der Orgelmusik. Musikalisch begabte Landprediger. Langjährige Freundschaft L. v. Beethovens mit dem kurländischen Pastor K. F. Amenda. Haus- und Jagdmusik [S. 539—542].

5.

Volkslied als wichtigstes Musikelement bei den Letten des 18. Jahrhunderts. Das Singen der Letten von J. J. Harder, G. F. Stender und A. W. Hupel charakterisiert. Musikologische Analyse der bei Hupel und im Herders Nachlass zu findenden lettischen Volkslieder [S. 542—544]. Eindringen „moderner" Romanzen ins Bauernmilieu. Kirchengesang der lutherischen Gemeinden, der Brüdergemeinde und der katholischen Lettgallen [S. 544—547]. Instrumentale Volksmusik der Letten und die beliebtesten Musikinstrumente: Hochzeitsklapper, Sackpfeife, Horn, *kokle* (ein zitherartiges Instrument) usw. Andere den lettischen Bauern im 18. Jahrhundert bekannte und teils von ihnen auch gespielten Instrumente. Ikonographische Zeugnisse von der Musikkultur Lettlands [S. 547—552].

6.

Missfallen der Geistlichkeit durch „kecke, wollüstige Modetänze" erregt. Tanzunterricht in den höheren Rigaer und Mitauer Schulen zur Bildung gehörig, in Gutshäusern des Adels von besonderen Tanzmeistern erteilt. Tanz am Hofe Biron in Mitau und die damit zusammenhängenden Erlebnisse Giacomo Casanovas. Elisa v. d. Recke über Tanz- und Balletstunden in ihrer Jugendzeit [S. 552—554]. Der unter den Pastoren verbreitete Widerstand gegen das Tanzen von A. W. Hupel mit biblischen und anderen Argumenten abgewiesen. Seine Charakteristik lettischer Volkstänze. Neue, nach deutschem Vorbild geschaffene Tänze von Vater und Sohn Stender bei den Letten popularisiert. J. L. Börgers Beschreibung lettischer Hochzeitstänze. J. Chr. Petri über das Tanzen bei den Letten und Esten im allgemeinen [S. 554—558].

XII
AM KREUZWEG DER KUNST UND VOLKSKUNST

1.

Bauunternehmungen der beiden Birons. Ihre von stilsicherer Formschönheit gekennzeichneten, nach den Entwürfen Bartolomeo Rastrellis erbauten Schlösser in Kurland bzw. Semgallen. Kurländische Kirchenarchitektur im 18. Jahrhundert. Bedeutende Privatkunstsammlungen Kurlands. Werke von Tizian, Palma il Vecchio, Salvator Rosa u. v. a. m. in der Sammlung P. Birons, drei Originalarbeiten A. Dürers im Besitz des Hofgerichtsadvokaten S. G. Schwander. Das Kunstleben in Kurland mit dem Ende der herzoglichen Regierung jäh abgebrochen [S. 563—567]. Das künstlerische Gepräge livländischer Kirchen. Chr. Haberland, der namhafteste Rigaer Architekt des 18. Jahrhunderts, und die nach seinem Entwürfen aus-

geführten Bauten. Die schonungslose Vernichtung alter livländischer Kunstdenkmäler im Namen des Rationalismus. Aussenbau und Innenausstattung der Herrenhäuser auf dem Lande und der sog. Höfchen (Villen) um Riga [S. 567—572]. Kirchen- und Profanarchitektur in Lettgallen [S. 572—573].

2.

Kein in Lettland im 18. Jahrhundert tätiger Maler oder Zeichner zur internationalen Berühmtheit erlangt. Künstler und fähige Laien, deren Arbeiten von kulturgeschichtlichem Wert sind: J. Chr. Brotze, W. F. v. Budberg-Bönninghausen, K. G. Grass, J. W. Krause. Biographisches über Grass und Krause. Der „kurländische Münchhausen" J. H. Baumann als Maler und Literat. Notiz über den eigentlichen (Freiherrn K. F. Hieronymus v.) Münchhausen und seine in Lettland verbrachten Jahre [S. 573—577].

3.

Ungenannte lettische Leibeigene von P. Biron und dem livländischen Gutsherrn A. v. Beier zu Malern ausgebildet. Der dokumentarisch belegte oder durch verschiedene Anzeichen erschlossene Anteil lettischer Handwerker an der künstlerischen Gestaltung der Kirchen, Herrenhäuser und anderen Bauten [S. 578—582]. Lettische Volkskunst im 18. Jahrhundert. Bezeichnende Schmuckformen lettischer Volksbauten. Keramik, Holzarbeiten und polychrome Textilien als Denkmäler eines vielseitigen entwickelten Kunstgewerbes [S. 582—584].

240.-

LATVIJAS NACIONALA BIBLIOTEKA
0304077198

A. JOHANSONS

LATVIJAS KULTŪRAS VĒSTURE

1710–1800

DAUGAVA

1976